ANTİK DÜNYA

İLK KAYITLARDAN ROMA'NIN DAĞILMASINA

SUSAN WISE BAUER

ALFA | TARİH

2526 | ALFA | TARİH | 21

Antik Dünya Tarihi

SUSAN WISE BAUER

1968 doğumlu tarihçi ve yazar Bauer, İngiliz dili ve edebiyatı alanında yüksek lisans ve Amerikan tarihi ve din tarihi alanında doktora derecesini The College of William and Mary'de tamamladı. İlgilendiği konular: Tarih ve politika, dünya tarihi eğitimi, çocukların eğitiminde ebeveynlerin önemi, yetişkinler için politika, tarih, evde klasik eğitim. Kitaplarından bazıları: *The Story of the World: History For the Classical Child* (2004–2009); *The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome* (2007); *The Well-Trained Mind: A Guide to Classical Education at Home* (2009); *The History of the Medieval World: From the Conversion of Constantine to the First Crusade* (2010); *The History of the Renaissance World: From The Rediscovery of Aristotle to the Conquest of Constantinople* (2013). Bauer aynı zamanda Peace Hill Press'in yayın yönetmeni ve kurucu ortağıdır.

MEHMET MORALI

1956'da İstanbul'da doğdu. Saint Joseph Lisesi'ni ve Boğaziçi Üniversitesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü'nü bitirdi. 1996'dan bu yana İngilizce ve Fransızcadan çeviri yapıyor. Önemli çevirilerinden bazıları: David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir* (2006, Metis Yayınları); Mark Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı* (2003, 2008, Bilgi Üniversitesi Yayınları); Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* (2009, Metis Yayınları); Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele*, 1922–1923 (2011, Alfa Yayınları); Nadia El Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans* (2012, Alfa Yayınları); M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi* (2013, Alfa Yayınları).

Antik Dünya Tarihi-İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına Kadar
© 2013, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The History of the Ancient World-From Earliest Accounts to the Fall of Rome
©2007, Susun Wise Bauer

İngilizcedeki ilk baskı W.W. Norton & Company Ltd. tarafından İngiltere'de yapılmıştır.

Kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Dizi Editörü Hülya Hatipoğlu
Redaksiyon Betül Avunç
Kapak Tasarımı Uğur Uluç
Grafik Uygulama Mürüvet Duma
Kapak Görseli "Garande Ludovisi." 1621'de Roma'da, Tiburtina Kapı'sında bulunan, MS y. 251/252'de üretilmiş Roma eseri. Roma askerleri ile Germenler arasındaki savaştan bir sahne. Ludovici Koleksiyonu.

ISBN 978-605-106-819-0
1. Basım: Kasım 2013

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 53 34110 Cağaloğlu İstanbul
Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

ANTİK DÜNYA TARİHİ

İLK KAYITLARDAN ROMA'NIN DAĞILMASINA KADAR

SUSAN WISE BAUER

Çeviri
Mehmet Moralı

ALFA® | TARİH

* Kitapta yazar tarafından metni açıklamak amacıyla eklenmiş notlar ilgili sayfalarda, referans notları kitabın sonunda yer almaktadır –ed.

İÇİNDEKİLER

Harita Listesi, 9
Resimler, 12
Teşekkür, 13
Önsöz, 15

I. KISIM: TARİHİN KIYISI

1 **Krallığın Kökeni** *Basra Körfezi'nin hemen kuzeyi, çok uzak geçmiş*, **23**
2 **İlk Öykü** *Sümer diyarı, kısa süre sonra*, **30**
3 **Aristokrasinin Yükselişi** *Sümer diyarı, MÖ 3600*, **36**
4 **İmparatorluğun Yaratılması** *Nil Nehri vadisi, MÖ 3200*, **41**
5 **Demir Çağı** *İndus Nehri vadisi, MÖ 3102*, **49**
6 **Filozof Kral** *Sarı Nehir vadisi, MÖ 2852- 2205*, **55**

II. KISIM: İLKLER

7 **İlk Yazılı Kayıtlar** *Sümer ve Mısır, MÖ 3800-2400*, **63**
8 **İlk Savaş Vakayinameleri** *Sümer diyarı, MÖ 2700*, **71**
9 **İlk İç Savaş** *Mısır, MÖ 3100-2686*, **81**
10 **İlk Destan Kahramanı** *Sümer diyarı, MÖ 2600*, **91**
11 **Ölüm Karşısındaki İlk Zafer** *Mısır, MÖ 2686-2366*, **98**
12 **İlk Reformcu** *Sümer diyarı, MÖ 2350*, **108**
13 **İlk Askeri Diktatör** *Sümer diyarı, MÖ 2334-2279*, **116**
14 **İlk Planlı Kentler** *İndus Nehri vadisi, MÖ 2300*, **125**
15 **İlk İmparatorluk Çöküşü** *Mısır, MÖ 2450-2184*, **131**
16 **İlk Barbar İstilaları** *Akad, Sümer ve Elam, MÖ 2278-2134*, **140**
17 **Tek Tanrıya İnanan İlk Kişi** *Sümer ve Batı Sami toprakları, MÖ 2166-1991*, **149**
18 **İlk Çevre Felaketi** *Sümer diyarı, MÖ 2037-2004*, **161**

III. KISIM: MÜCADELE

19 **Yeniden Birleşme İçin Savaş** *Mısır, MÖ 2181-1782*, **169**
20 **Mezopotamya Ergime Potası** *Mezopotamya, MÖ 2004-1730*, **177**
21 **Xia'nın Devrilmesi** *Sarı Nehir vadisi, MÖ 1766*, **186**
22 **Hammurabi'nin İmparatorluğu** *Babil, MÖ 1781-1712*, **192**
23 **Hyksos'lar Mısır'ı Ele Geçirir** *Mısır, MÖ 1782-1630*, **200**
24 **Girit Kralı Minos** *Girit, MÖ 1720-1628*, **205**
25 **Harappa'nın Dağılması** *Hindistan, MÖ 1750-1575*, **214**
26 **Hititlerin Yükselişi** *Anadolu ve Mezopotamya, MÖ 1790-1560*, **219**
27 **Ahmose Hyksos'ları Kovar** *Mısır, MÖ 1570-1546*, **225**
28 **Gasp ve İntikam** *Mısır, MÖ 1546-1446*, **230**
29 **Üç Yönlü Fetih** *Mısır, Mezopotamya ve Anadolu MÖ 1525-1400*, **238**
30 **Shang'ın Değişen Başkentleri** *Çin, MÖ 1753-1400*, **244**
31 **Yunanistan'daki Mikenler** *Girit ve Yunanistan, MÖ 1600-1400*, **249**
32 **Tanrıların Mücadelesi** *Mısır, MÖ 1386-1340*, **254**
33 **Savaşlar ve Evlilikler** *Mısır, Mezopotamya ve Anadolu, MÖ 1340-1321*, **263**
34 **Çok Eski Zamanlardaki En Büyük Savaş** *Mısır, Anadolu ve Asur, MÖ 1321-1212*, **271**
35 **Troya Savaşı** *Anadolu ve Yunanistan MÖ 1260-1230*, **279**
36 **Çin'in Tarihi İlk Kralı** *Çin, MÖ 1200*, **285**
37 **Rig Veda** *Hindistan, MÖ 1200*, **290**
38 **Tekerlekler Yeniden Dönüyor** *Anadolu, Asur, Babil ve Mısır, MÖ 1212-1190*, **293**
39 **Yeni Krallığın Sonu** *Mısır, MÖ 1185-1070*, **301**
40 **Yunanistan'ın Karanlık Çağı** *Yunanistan, MÖ 1200-1050*, **308**
41 **Mezopotamya'nın Karanlık Çağı** *Mezopotamya, MÖ 1119-1032*, **313**
42 **Shang'ın Düşüşü** *Çin, MÖ 1073-1040*, **319**

IV. KISIM: İMPARATORLUKLAR

43 **Gökyüzünün Vekâleti** *Çin, MÖ 1040-918*, **327**
44 **Bharata Savaşı** *Kuzey Hindistan, MÖ 950*, **334**
45 **Davud'un Oğlu** *İsrail, Arabistan ve Mısır, MÖ 1050-931*, **342**
46 **Batı Zhou'dan Doğu Zhou'ya** *Çin, MÖ 918-771*, **356**
47 **Asur'un Yeniden Doğuşu** *Asur, İsrail, Mısır ve Fenike, MÖ 934-841*, **363**
48 **Yeni Halklar** *Asur, Babil ve Yunanistan, MÖ 850-800*, **372**
49 **Ticaret Merkezleri ve Koloniler** *İtalya ve Yunanistan, MÖ 800-720*, **382**

50 **Eski Düşmanlar** *Asur, Urartu, Suriye, Babil, MÖ 783-727*, **391**
51 **Asur ve Babil Kralları** *Asur, İsrail, Mısır, MÖ 726-705*, **399**
52 **Gösterişli Yenilgi** *Asur, Babil, Yahuda ve Mısır, MÖ 704-681*, **409**
53 **Kralın Gerilemesi** *Çin, MÖ 771-628*, **418**
54 **Asurlular Mısır'da** *Asur, Babil, Frigya, Lidya ve Mısır, MÖ 681-653*, **426**
55 **Medler ve Persler** *Asur, Babil, Elam, Media ve Persia, MÖ 653-625*, **437**
56 **Fetih ve Tiranlık** *Yunanistan, Anadolu ve Kuzey Afrika, MÖ 687-622*, **445**
57 **İmparatorluğun Başlangıcı ve Sonu** *İtalya, Asur, Babil, Yahuda ve Mısır, MÖ 650-605*, **457**
58 **Kısa Süreli Bir İmparatorluk** *Babil, Mısır ve Media, MÖ 605-580*, **469**
59 **Büyük Kyros** *Babil, Lidya, Arabistan, Yahuda, Media ve Persia, MÖ 580-539*, **481**
60 **Roma Cumhuriyeti** *Kuzey Afrika, İtalya ve Anadolu, MÖ 550-501*, **495**
61 **Krallıklar ve Reformcular** *Hindistan, MÖ 560-500*, **508**
62 **Görevin Gücü ve Savaş Sanatı** *Çin, MÖ 551-475*, **517**
63 **Yayılan Pers İmparatorluğu** *Persia, Mısır ve Hindistan, MÖ 539-514*, **526**
64 **Pers Savaşları** *Persia, Mısır ve Yunanistan, MÖ 527-479*, **540**

V. KISIM: KİMLİK

65 **Peloponnesos Savaşları** *Persia, Mısır, Yunanistan ve Sicilya, MÖ 478-404*, **563**
66 **Roma'nın İlk Yağmalanışı** *İtalya, MÖ 495-390*, **579**
67 **Ch'in'in Yükselişi** *Çin, MÖ 403-325*, **587**
68 **Makedonyalı Fatihler** *Persia, Mısır, Yunanistan ve Makedonya, MÖ 404-336*, **595**
69 **Roma Kıskacını Daraltıyor** *İtalya, Sicilya ve Kartaca, MÖ 367-290*, **609**
70 **İskender ve Ardılların Savaşı** *Bilinen Dünya, MÖ 336-272*, **616**
71 **Maurya Aydınlanması** *Hindistan, MÖ 297-231*, **634**
72 **İlk İmparator, İkinci Hanedan** *Çin, MÖ 286-202*, **639**
73 **Oğulların Savaşları** *Bilinen Dünya, MÖ 285-202*, **648**
74 **Romalı Kurtarıcılar ve Selevkos Fatihler** *Yunanistan, Makedonya, Selevkos İmparatorluğu ve Hindistan, MÖ 200-168*, **664**
75 **Doğu ile Batı Arasında** *Çin, Baktria, Partia ve Hindistan, MÖ 200-110*, **675**

76 **Sistemi Kırmak** *İtalya, Sicilya, Yunanistan ve Kuzey Afrika, MÖ 157-121*, **685**
77 **Refahın Sorunları** *İtalya, Kuzey Afrika ve Çin, MÖ 118-73*, **694**
78 **Yeni Aktörler** *İtalya, Britanya, Galya, Mısır ve Partia, MÖ 78-44*, **706**
79 **İmparatorluk** *Roma İmparatorluğu, Partia ve Mısır, MÖ 44-MS 14*, **722**
80 **Sönme ve Geri Dönüş** *Çin, MÖ 33-MS 75*, **737**
81 **Ardıllık Sorunu** *Roma İmparatorluğu, Partia ve Hindistan, MS 14-69*, **742**
82 **Roma Dünyasının Uçları** *Roma İmparatorluğu, Partia ve Britanya, MS 70-132*, **760**
83 **Tahtın Çocukları** *Çin, MS 88-182*, **771**
84 **Kalıtsal İktidar Hatası** *Roma İmparatorluğu, Partia ve Çin, MS 138-222*, **777**
85 **İmparatorluğun Kurtarıcısı** *Roma İmparatorluğu, Partia ve Pers İmparatorluğu, MS 222-312*, **790**

Notlar, 804
Dizin, 845

HARİTALAR

1.1	Çok Eski Mezopotamya	25
2.1	Ryan-Pitman Tufanı Öncesi	33
3.1	İlk Sümer Kentleri	37
4.1	Yukarı ve Aşağı Mısır	44
5.1	Hindistan	50
5.2	Hindistan Ticaret Yolları	52
6.1	Çin'deki İlk Yerleşimler	56
8.1	Meski Aggaşer'in Ticareti	73
9.1	Mısır Yarımadası	83
11.1	Eski Krallığın Piramitleri	105
12.1	Sümer ve Elam'ın Savaşan Kentleri	109
13.1	Sargon'un İmparatorluğu	122
14.1	Harappa Kentleri	126
16.1	Naram-Sin'in Mezopotamyası	142
17.1	İbrahim'in Dünyası	154
18.1	Sümer Diyarının Dağılması	164
19.1	Orta Krallık	173
20.1	Mezopotamya Ergime Potası	179
21.1	Xia ve Shang	188
22.1	Hammurabi'nin İmparatorluğu	196
23.1	Eşzamanlı Üç Hanedan	202
24.1	Minoslular	207
24.2	Thera Öncesi ve Sonrası	211
25.1	Hindistan'a Yeni Gelenler	216
26.1	Hitit Anayurdu	220
27.1	Ahmose Hyksoslara Karşı	226
28.1	Mısır'ın Kuzeydeki En İleri Yayılması.	235
29.1	Mittaniler	239
30.1	Shang Başkentleri	245
31.1	Mikenler	250
32.1	Nübye	258
33.1	Asur'un Orta Krallığı	265
38.1	Tukulti-Ninorta'nın Asur'u	298
39.1	Deniz Halkları İstilası	302
40.1	Dor Yunanistan'ı	309
41.1	Hititlerin Sonu	314
42.1	Shang ve Zhou	320
43.1	Batı Zhou	329

44.1	Hindistan'ın Ari Klanları	335
45.1	İsrailliler ve Filistinler	345
45.2	İsrail ve Çevresindeki Krallıklar	350
45.3	Arabistan	352
47.1	Yeni Asur İmparatorluğu	364
48.1	Şalmaneser'in Düşmanları	374
48.2	Mikenler, Dorlar, İonlar	378
49.1	İtalya Halkları ve Yunan Kolonileri	384
50.1	Asur ve Ona Meydan Okuyanlar	392
51.1	Mısır ve Asur	400
52.1	Sinahheriba'nın Seferleri	410
53.1	Doğu Zhou Devletleri (Alternatif Yazımlarla)	419
54.1	Esarhaddon'un Dünyası	430
55.1	Medler ve Persler	439
56.1	Yunan Dünyasının Yayılması	447
57.1	Roma ve Komşuları	458
57.2	Roma Kenti	462
58.1	Babil İmparatorluğu	471
59.1	Büyük Kyros'un İmparatorluğu	489
60.1	Romalılar, Kartacalılar ve Galyalılar	498
61.1	Hindistan Krallıkları	510
62.1	Beş Hegemonya	518
63.1	Persia ve Orta Asya	527
63.2	Mısır ve Kyrene	529
63.3	Magadha Yayılması	536
64.1	İskitlerin Anayurdu	541
64,2	Pers Savaşları Sırasında Yunanistan	546
65.1	Yunanistan ve Peloponnesos Savaşları	566
65.2	Sicilya Savaşı	574
66.1	Galya İstilası	583
67.1	Savaşan Devletler	589
68.1	On Binler'in Yürüyüşü	597
69.1	Roma'nın Düşmanları ve Müttefikleri	611
70.1	İskender'in İmparatorluğu	620
70.2	Babil Paylaşımı	628
71.1	Maurya Hindistan'ı	635
72.1	Ch'in Çin'i	641
73.1	Selevkosların Dünyası	650
73.2	Pön Savaşları'nın Dünyası	657
74.1	Baktria ve Hindistan	669
74.2	Tartışmalı Satraplıklar	671
75.1	Han Çin'i	678

75.2	Partlar	681
76.1	Köle Ayaklanması	691
77.1	Numidya	695
77.2	Pontus	698
77.3	İpek Yolu	700
78.1	Pompeius Caesar'ın Savaşları	710
78.2	Britanya	714
79.1	Triumvirlik Yönetiminde Roma	727
79.2	Augustus'un Yönetiminde Roma	733
81.1	Tiberius Yönetiminde Roma	744
81.2	Kuşan	749
82.1	Roma İmparatorluğu	761
82.2	Hadrianus Duvarı	768
83.1	Sarı Türbanlar	774
84.1	Part İstilası	778
84.2	Üç Krallık	783
85.1	Got İstilası	791
85.2	Pers İmparatorluğu	793
85.3	Roma İmparatorluğu, bölünme	798

RESİMLER

4.1	Akrep Kral Asa Başı	45
4.2	Narmer Paleti	46
7.1	Çiviyazısı Tablet	66
7.2	Alfabe Çizelgesi	70
11.1	Eğik Piramit	103
12.1	Akbabalar Steli	112
14.1	Mohenco-Daro Adamı	127
15.1	Sfenks	132
15.2	Hafre'nin Soyu	135
16.1	Gudea	146
19.1	III. Senusret	175
24.1	Boğa Dansçısı	209
28.1	Mısır Kralları	231
34.1	II. Ramses'in heykeli	274
34.2	II. Ramses'in mumyası	276
36.1	Shang bronzu	286
39.1	Medine Habu'daki kabartma	304
45.1	Filistî tabutu	343
47.1	Siyah Dikilitaş	369
54.1	Midas Anıtı	432
58.1	İştar Kapısı	474
59.1	Kyros'un Aile Ağacı	482
63.1	İlk Dünya Haritası	538
64.1	Ponton Köprü	542
68.1	Makedon Philippos	603
70.1	Büyük İskender	618
72.1	İlk İmparatorun Ordusu	644
77.1	Sulla	703
78.1	Pompeius	709
78.2	Julius Caesar	717
79.1	Octavianus	728
81.1	Neron	754
82.1	Hadrianus Duvarı	769
84.1	Commodus	781
85.1	Roma İmparatorluğu'nda İktidar Kaymaları	800
85.2	Constantinus	801

TEŞEKKÜR

Yıllardır, "Bu günlerde neyle meşgulsün?" sorusuna iyi bir yanıt bulmakta zorlanıyorum. "Dünya tarihi üzerine çalışıyorum," dediğimde, insanlar kaçınılmaz olarak gülüyor.

Ben gerçekten de dünyanın tarihini yazıyorum. Ama Norton'daki editörüm Starling Lawrence bunu önermeseydi, böylesi bir maceraya atılmazdım. Önerileri, yüreklendirmeleri ve editoryal yargıları bu kitabın şekillenmesinde yardımcı oldu; hatırı sayılır bir şeref payı (ve gurur suçu nedeniyle bana kesilen cezanın önemlice bir bölümü) ona aittir. Star ve Jenny'ye de âdeta Güneyli şefkatiyle sundukları misafirperverlikleri için teşekkür ederim.

Yetenekli temsilcim Richard Henshaw profesyonel işlerimi beceri ve etkinlikle yönetmeme yardımcı oluyor. Yardımları ve arkadaşlığı için ona minnetim sürüyor.

Bunun gibi bir genel tarih çalışması, uzmanların titiz araştırmalarına muhtaçtır. Sümerlerle ilgili her konuda Samuel Noah Kramer'e, Mezopotamya ve Babil konusunda Gwendolyn Leick'e, firavunların kronolojisi için Peter Clayton'a, Asur kralları konusunda Daniel Luckenbill'e, Hindistan üzerine Romila Thapar'a, Babil kralları konusunda Grant Frame'e, Yunanca çeviriler için Robin Waterfield'e, Çinceden çeviriler için de Burton Watson'a özellikle müteşekkirim. Oxford Üniversitesi Şark Enstitüsü'nün sağladığı muhteşem bir kaynak olan Sümer Edebiyatı Elektronik Metin bütünününden çok yararlandım.

Kendi üniversitem olan William & Mary Koleji Swem Kütüphanesi kütüphanecileri ve kütüphaneler arası değişim personeli çok yardımcı ve hoşgörülüydü. Oxford Üniversitesi Sackler Kütüphanesi'nden Diane Bergman'a da çok teşekkür ederim.

Çok yetenekli Sarah Park'la haritalarımın çizilmesi konusunda çalışabildiğim için kendimi çok şanslı hissediyorum ve ortaçağ manzarasına onunla birlikte bakmayı iple çekiyorum.

Peace Hill'deki Peter Buffington'a izinler, kütüphane çalışmaları, e-postalar ve bir sürü ayrıntı konusundaki becerikli yardımları için (ve ona her "on beş yıl daha ilerledim," dediğimde ne kadar iyi gittiğimi söylediği için) müteşekkirim; Sara Buffington'a mil-inç ve kilometre-santimetre hesapları, katalog kopyaları ve dostluğu için; Charlie Park'a web sayfası çalışması, tanıtım, teknik destek ve hevesi için; Elizabeth Weber'e referanslardan çocuk bezlerine kadar her konuda güler yüzle yardımcı olduğu için ve sürecin en vahim noktasında, üniversite kütüphanesinin üzerime kayıtlı 364 kitabı varken ve e-postalarıma sekiz aydır yanıt vermemişken yardımcılığımı üstlenen Nancy Blount'a teşekkür ederim. Hem keyif hem de etkinlikle kaostan düzen yarattı.

Bu projede beni destekleyen profesyonel ve amatör tarihçilere teşekkürler: *Books & Culture*'dan John Wilson'a; görevinin ötesine geçen destek için William & Mary Koleji'nden Maureen Fitzgerald'a; tavuk kümesimizde bana bir büro inşa eden ve bunu bir güzelliğe dönüştüren, babam (ve iş ortağım) Doktor James L. Wise Jr.'a.

Robert Eric Frykenberg, Rollin Phipps, Michael Stewart ve Martha Dart ilk müsvetteleri okudular; önerileri için onlara teşekkür ederim. Elizabeth Pierson'ın uzman redaksiyonu becerebileceğimi sandığımdan çok fazla tutarsızlığı yakaladı.

Sempatik yüreklendirmesi için Lauren Winner'a, yılda bir de olsa birlikte yemek yeme fırsatından vazgeçmedikleri için de Greg ve Stephanie Smith'e teşekkür ederim. Susan Cunningham ne yapmam gerektiğini bana anımsatmayı sürdürüyor.

Kardeşim fotoğraf konusundaki uzmanlığını verdi ve teması kopartmadı. (Bob ve Heather: Artık birinci cilt çıktığına göre, telefona VE e-postalara yanıt vermeye başlayacağıma söz veririm.) Jessie Wise hem saygı duyduğum meslektaşım hem de olağanüstü bir anne/büyükannedir; ben Sümer yazıları arasında gezinirken Emily'ye okumayı öğretti ve ben hiç ot ayıklamamış olmama karşın, bana bahçeden yemek getirmeyi sürdürdü. Bunu lise tarih metni olarak ilk kullanan öğrenci olan oğlum Christopher bana değerli geri besleme sağladı; Ben, Daniel ve Emily, yapılacak düzeltiler olmasına karşın, bana hayatın "ne güzel" olduğunu anımsattılar. En derin minnettarlığım, yazmamı ve buna karşın bir yaşamım olmasını sağlayan kocam Peter'adır. *Sumus exules, vivendi quam auditores.*

ÖNSÖZ

MÖ 1770 dolaylarında, Fırat kıyılarındaki etrafı surla çevrili Mari kentinin kralı Zimri-Lim küçük kızına çok kızmıştı.

On yıl önce, Zimri-Lim büyük kızı Şimatum'u İlansura adlı, yine surla çevrili başka bir egemen kentin kralıyla evlendirmişti. İyi bir çift olmuşlardı, muazzam şölenlerle ve (çoğu gelinin ailesinden damada olmak üzere) kucaklar dolusu armağanlarla kutlanmışlardı. Zimri-Lim'in torunu eninde sonunda İlansura tahtına oturacaktı ve bu arada da Fırat boylarındaki sınırlı sayıda verimli toprak için mücadele eden bir sürü bağımsız kent içinde İlansura kralı bir rakip değil, müttefik olacaktı.

Ne yazıktır ki, torun beklendiği kadar çabuk gelmedi. Üç yıl sonra, İlansura'yla arasındaki ittifakı kalıcı hale getirmek isteyen Zimri-Lim, krala başka bir kızını gönderdi: Şimatum'un küçük kardeşi Kirum. Sivri dilli ve hırslı Kirum'un, yasal yeri olan ikinci karılık ve ablasının hizmetçiliği görevini alması bekleniyordu. Bunun yerine, o kralın birinci karısı olabilmek için kulis yapmaya girişti. Siyasete bulaştı, hizmetçileri kendi hizmetinde kullandı, ablasıyla alay etti ve genelde sarayda kraliçe edalarıyla dolaştı; ta ki Şimatum ikiz çocuklar doğurana kadar.

Çocuksuz Kirum saray hiyerarşisinde derhal aşağılara indi. Babasına ardı ardına yazdığı mektuplarda, "Artık kimse fikrimi almıyor," diye yakınıyordu. "Kocam son hizmetçimi de elimden aldı. Ablam bana canının istediğini yapacağını söylüyor!"

Kirum'un, evliliğinin ilk yıllarında ablasına yaptıklarına bakıldığında, "ablanın canının istediğinin" iyi bir şeyler olmadığı belliydi; gerçekten de, Kirum babasına yazdığı mektuplarda onu kurtarmasını istemeye başladı. "Beni eve getir yoksa kesinlikle öleceğim," yakarısı, "Beni Mari'ye, evime

getirmezsen, İlansura'daki en yüksek binanın tepesinden atlayacağım," haline dönüştü.

Zimri-Lim, İlansura kralının kendisine dost olmasını istiyordu. Ne yazık ki, Kirum'u adamın evinde bırakmanın, iki aile arasındaki iyi niyeti geliştirmeye pek bir katkısı olmuyordu. Evliliğin yedinci yılında Zimri-Lim havlu attı, kuzeye bir krallık gezisi düzenledi ve kendi saray kayıtlarının deyimiyle, Kirum'u evine götürerek, "İlansura sarayını kurtardı."[1]

Binlerce yıl önce, avcı-toplayıcı grupları Asya ve Avrupa'da cirit atıyor, yabani otlarla beslenen mamut sürülerini izliyordu. Yavaş yavaş buzlar gerilemeye başladı; otların büyüme düzeni değişmeye başladı; sürüler kuzeye doğru ilerledi ve azaldı. Bazı avcılar bunları izledi. Diğerleri, beslenme düzenlerinin merkezinde yer alan etten yoksun kalınca, bu yabani otları topladı ve zaman içinde bu otlardan bazılarını kendileri için ekmeye başladı.

Herhalde.

Her ne kadar dünya tarihleri genellikle tarihöncesi zamanlarla başlıyor olsa da, tarihöncesinin tarihçinin başlaması için yanlış zaman olduğundan kuşkulanıyorum. Başka uzmanlar, çok uzak geçmişin karanlığını eşelemek için daha iyi donanımlıdır. Arkeologlar mamut kemiklerinden yapılmış köylerin kalıntılarını kazarlar, antropologlar köylülerin kayıp dünyalarını yeniden inşa etmeye çalışırlar. Her ikisi de kanıtlara uyan savların, doğudan batıya doğru ilerleyen, mamut etini bırakıp arpaya dönen ve artık tahılları için çukurlar kazan insan gruplarını açığa çıkartacak dürbünlerin peşindedir.

Ama yalnızca insanların *ne* yaptığını değil, bir dereceye kadar bunu *neden* ve *nasıl* yaptığını da ortaya çıkartmayı umut eden tarihçiler için tarihöncesi –insanların kralları, kahramanları ve kendileri hakkında öyküler anlatıp yazmaya başlamalarından önceki zamanlar– karanlık kalır. Arkeolog "Neolitik adam" dediği o grup hakkında hangi sonuca varmış olursa olsun, ben Fransa'nın güneyindeki bir köyde halkalarla süslü çömleklerini imal eden Neolitik çömlekçinin günleri ve geceleri hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Avcılarla toplayıcıların izleri (çömlekler, çakmak taşları, insan ve hayvan kemikleri, sarp kayalar ve mağara duvarları üzerindeki resimler) bir yaşam düzeni gösterir, ama hiçbir öykü ortaya çıkmaz. Tarihöncesinde krallar ve karıları yoktur. Kişiliklerinden soyunmuş tarihöncesi insanları genellikle haritada oradan oraya kayan renkli bloklar olarak görünür: Kuzeye doğru, batıya doğru hareket eden, tahıl ekili bir tarla oluşturan ya da yeni evcilleştirilmiş bir hayvan sürüsünü çeviren insanlar. Bu isimsiz insanların öyküsü pek çok tarih kitabını süsleyen kişiliksiz sesle anlatılmak zorundadır: "Uygarlık, buğdayın ilk kez

Fırat kıyılarında dikildiği Bereketli Hilal'de ortaya çıktı. Hemen ardından yazı geldi ve kentler kuruldu."

Tarihçi "insan davranışı" hakkında olağanüstü genellikteki ifadelere başvurmak zorunda kaldığı her defasında, doğduğu toprakları terk edip yabancı bir dil konuşur; genellikle de akıcılıktan ve zarafetten tamamen uzaklaşmış bir halde. Bu (çok fazla edilgen fiille bezeli) kişiliksiz tarih türü sersemletici ölçüde sıkıcıdır. Daha kötüsü, doğru da değildir. Bereketli Hilal tarım tekeline sahip değildi; tüm Asya ve Avrupa'da, havalar ılındıkça küçük gruplar tahıl ekmeye başladı ve zaten Bereketli Hilal de çoğunlukla muazzam bir ıssızlıktı.

Antropologlar insan davranışı üzerine, arkeologlar yerleşim düzenleri üzerine, filozoflar ve dinbilimciler farklılıklardan arınmış bir kitle olarak "insanlığın" dürtüleri üzerine fikir yürütebilir. Ancak tarihçinin görevi farklıdır: İnsan davranışı üzerine soyut tahminleri ete-kemiğe büründürecek tikel insan yaşamları aramak.

Eski Orta Doğu'da küçük bir kral olmak kolay değildi. Zimri-Lim zamanının yarısını diğer kentlerin krallarıyla savaşarak geçiriyordu, diğer yarısını da karmaşık özel yaşamını düzene sokmaya çalışmakla. Becerikli ve siyasi görüşleri güçlü kraliçesi Şiptu, kocası başka bir savaşa gittiğinde Mari kentini yönetiyordu. Akdeniz yazının ortasında kocasına mektup yazıyordu: "Güneşin ışınları tüm gücüyle üzerindeyken, kendine dikkat et!... Sana hazırladığım kaftan ve pelerini giy!... Kalbim endişe dolu; bana yaz ve güvende olduğunu söyle!" Zimri-Lim yanıt veriyordu: "Düşman beni silahla tehdit etmedi. Her şey yolunda. Kalbin rahat olsun."[2] Fırat kıyılarında gün ışığına çıkartılan binlerce çivi yazısı tablette, Zimri-Lim hem tipik bir Mezopotamya kralı hem de bir birey olarak göze çarpar, yani babalık yeteneği pek olmayan, hayli evli bir erkek olarak.

Böylece mağara resimleri ya da ovalarda dolaşan göçebe gruplarıyla başlamak yerine, bu tarihi, belli insan yaşamlarının ve duyulabilir insan seslerinin tarihöncesinin belirsiz kalabalıklarının önüne çıktığı noktadan başlatmayı seçtim. İlerideki bölümlerde arkeolojiden ve antropolojiden ödünç alınma bir miktar tarihöncesiyle de (ve bununla birlikte kaçınılmaz olarak kişiliksiz sesin kullanımıyla da) karşılaşacaksınız. Ama tarihöncesi ortaya çıktığında, bu yalnızca kuliste bekleyen karakterlere sahneyi hazırlamak amacıyla olacak.

Epik öyküleri ve efsaneleri bu tarihöncesini ete kemiğe büründürmek amacıyla ve dikkatlice kullandım. Eski tarihin yüzeyine çıkan ilk kişilikler kısmen insan kısmen tanrı gibi görünebilir; en eski krallar binlerce yıl hüküm sürer ve ilk kahramanlar kartalların kanatlarında göklere yükselir. En azından 18. yüzyıldan beri Batılı tarihçiler böylesi öykülere kuş-

kuyla yaklaştılar. Bilimin neredeyse yanılmaz olarak saygı gördüğü bir üniversite sisteminde yetişen tarihçiler çok sık kendilerini bilim adamı olarak konumlandırdılar: Soğuk ve somut olguların peşinde olduklarından, Newton evreninin gerçekliğinden uzaklaşır gibi gözüken tarihsel malzemeyi yok saydılar. Ne de olsa, Sümer krallarının listesinde olduğu gibi "Krallık göklerden indi" diye başlayan herhangi bir belgeye tarih olarak güvenilemezdi. Arkeoloji bilimine yaslanmak ve Sümer, Mısır ve İndus Vadisi yerleşimlerinin ilk günlerini elle tutulur fiziksel kanıtlara göre oluşturmak çok daha iyiydi.

Ama insan davranışlarının neden ve nasılıyla ilgilenen bir tarihçi için, çömlek kırıkları ve ev temellerinin kısıtlı bir yararı vardır. Ruha pencere açmazlar. Diğer yandan, epik öyküler bunları anlatan insanların korkularını ve umutlarını yansıtır ve onların davranışlarını açıklamakta, bu öykülerin merkezi bir rolü vardır. Efsane, tarihçi John Keay'in dediği gibi, "tarihin dumanıdır." Altındaki alevi bir an görebilmek için hayli körüklemeniz gerekebilir; ama dumanı gördüğünüzde, orada yokmuş gibi davranmamak akıllıcadır.

Her hâlükârda, eski zamanların tarihinin büyük ölçüde spekülasyon içerdiğini anımsamamız gerekir. Fiziksel kanıtlarla desteklenen spekülasyon, insanların korumayı ve çocuklarına anlatmayı yeğledikleri öykülere dayanan spekülasyondan hiç de daha güvenilir değildir. Her tarihçi kanıtları ayıklar, ilgisiz gibi görünenleri bir kenara atar ve kalanları da bir düzene göre tertipler. Eski öykülerin sağladığı kanıtlar, ticaret yollarındaki tüccarların geride bıraktığı kanıtlardan daha önemsiz değildir. Her ikisinin de toplanması, elenmesi, değerlendirilmesi ve kullanılması gerekir. Efsane ve öykülerin dışında kalan fiziksel kanıtlara odaklanmak, insan davranışlarını açıklamak için yalnızca elleyebileceğimiz, koklayabileceğimiz, görebileceğimiz ve tartabileceğimiz şeylere inanmamızı gerektirir: İnsan doğasına mekanik bir bakışı ve insan davranışının esrarlarını açıklamak için bilimin yöntemlerine körü körüne inanmayı gerektirir.

Gene de, çok eski öykülerin çevresinde inşa edilen tarih, çok eski harabelerin çevresinde inşa edilen kadar kuramlaştırma gerektirir. Bu yüzden yazılı kayıtların çoğalmaya başladığı ve varsayımların daha az farazi hale geldiği noktayı göstermeye çalıştım ("İkinci Kısım"). Tarihçiler her zaman böyle uyarılarda bulunmaz; birçoğu, "Mezolitik adam giderek daha iyi silah yapmaya başladı" ifadesinden "Sargon egemenliğini Mezopotamya'ya yaydı," ifadesine geçerken, bu iki ifadenin çok farklı kanıtlara dayandığına ve çok farklı belirsizlik düzeylerine sahip olduğuna dikkat çekmezler.

Bu kitapta Avustralya, Amerikalar hatta Afrika'da pek bir zaman geçirmeyeceğiz, ama biraz farklı bir gerekçeyle. Bu kültürlerin sözlü tarihleri,

eski de olsalar, bu eskilikleri, en eski Mezopotamya kralları listeleri ya da Mısır krallarını anma tabletlerinin yanına yaklaşamaz. Ancak bize tarih için o kadar kesin bir çerçeve –tarihöncesi, eski tarih, ortaçağ tarihi ve ilerisi– sunan tüm doğrusal zaman fikri Afrikalı ya da Amerikan yerlisi değildir; bu çok Batılı bir yaratıdır (ama bu hiçbir şekilde onun yararını azaltmaz). Arkeolog Chris Gosden'in tarihöncesi çalışmasında belirttiği gibi, Avustralya Aborijinleri gibi yerli halkların "tarihöncesi" gibi bir kavramları yoktu. Bilebildiğimiz kadarıyla, Batılılar gelip yanlarında "tarih" getirene kadar geçmiş ve geleceği bir görüyorlardı; o noktada, tarihönceleri aniden sona erdi. Onlarla o zaman karşılaşacağız: Bu ideal yaklaşım olmayabilir, ama en azından onların kendi zaman anlayışlarına şiddet uygulamaktan kaçınır.

Ek bir not: Hammurabi öncesi (y. İÖ 1750) olanları tarihlendirmek sorunludur. Hammurabi'nin tahta geçmesi bile aşağı-yukarı elli yıllık bir hata payı içerir ve geriye doğru İÖ 7000'e kadar ilerlediğimizde hata payı 500 ya da 600 yıla yakındır. İÖ 7000 öncesinde tarihlendirme, saygılı bir şekilde herkese serbesttir. Zamanın başlangıcından yaklaşık İÖ 4000'e kadar olanlar hakkında yazmak, "tarihöncesi" çağları adlandırmakta hiçbirisi diğeriyle tam olarak anlaşamayan ve en azından biri tamamen yanlış olan birçok farklı sistemin varlığı nedeniyle daha da karmaşıklaşır.

Tarihler için geleneksel İÖ (BC) ve İS (AD) kullanımını benimsedim. Birçok tarihçinin tarihi tamamen Yahudi-Hıristiyan bakış açısından değerlendirmekten kaçınmak amacıyla MÖ (BCE) ve MS (CE) kullanımını benimsemelerini anlıyorum ama İsa'nın doğumunu kabul ederek MÖ (BCE) kullanımını benimsemek bana anlamsız geliyor.*

* Yazarın İngilizce özgün baskıda tercih ettiği kullanım, Batılı Hıristiyan görüşünün kabul edildiğini akla getirdiği için Türkçe baskıda İÖ/İS yerine MÖ/MS kullanılmıştır –ed.n.

I. KISIM

TARİHİN KIYISI

KRALLIĞIN KÖKENİ

Basra Körfezi'nin hemen kuzeyinde, çok uzak geçmişte Sümerler kentlerin hükümdarlara gereksinim duyduğunu keşfederler.

Binlerce yıl önce, Sümer kralı Alulim Eridu'da hüküm sürüyordu: Surla çevrili bir kentti, sonraları Romalıların Mezopotamya diye adlandıracakları istikrarsız ve sert nehir vadisinde açılmış güvenli bir mekândı. Alulim'in iktidara gelmesi uygarlığın başlangıcı oldu ve hükümdarlığı neredeyse 30.000 yıl sürdü.

Doğaüstü ile maddesel olanın terazinin farklı kefelerine yerleştirilmesi öncesindeki bir âlemde yaşayan Sümerler için bu cümlenin son kısmı şaşırtıcı değildir. Diğer yandan, Alulim'in "uygarlığın başlangıcı"na yerleştirilmesini hazmetmeleri zor olabilirdi. Onların zihninde Sümerler zaten uygardı. Sümerlerin (belki de dünyadaki en eski tarihsel kayıt olan) krallar listesine kaydedilmiş Alulim'in krallığı "gökten inmişti", dünyaya geldiğinde zaten mükemmeldi.

Ancak geriye dönüp baktığımızda, ilk kralın gelişine farklı bir açıdan bakarız. Bu, insanın durumunda bir değişiklikler deryası, insanlar, toprak ve önderleri arasında yepyeni bir ilişkinin başlangıcıdır.

Başka bir kayıtta yer almadığı ve Sümer kral listesinin de ne zamandan kaldığını bilmediğimiz için, Alulim'in tam olarak ne zaman hüküm sürdüğünü bilmiyoruz. Liste kilden tabletler üzerine MÖ 2100 sonrası bir zamanda yazılmıştır, ancak kuşkusuz çok daha eski bir kaynağa dayanır. Üstelik Sümer kral listesinde verilen kronoloji, bildiğimiz haliyle geçmişle

tam olarak çakışmaz. Kral listesinin bize söylediğine göre, "Krallık gökten indikten sonra, Alulim 28.000 yıl kral olarak hüküm sürdü; [ardılı] Alalgar da 36.000 yıl."[1]

Hükümdarlıkların uzunluğu, bu kralların ikisinin de, tarihten değil mitolojiden çıkma yarı tanrılar olduğunu akla getirir; ya da belki sadece Alulim ve ardılının çok uzun bir süre hüküm sürdüğünü. Sümerlere göre, Sümer tarihinin muazzam felaketi gerçekleşip "sel toprağı süpürmeden" önce sekiz kral hüküm sürmüştür. Her hükümdarlık 3600 yılın katları kadar sürmüştür, bu da kral listesinin bizim akıl erdiremediğimiz bir hesabı içerdiğini akla getirir.*

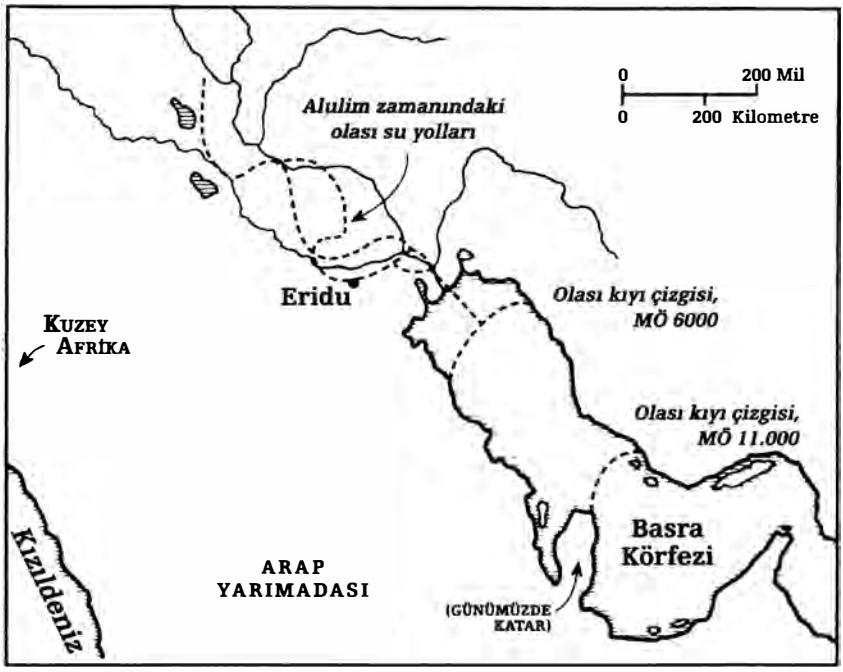
Yapabildiğimiz, ilk Sümer kralını uzak geçmişe yerleştirmektir. Ne zaman hüküm sürdüyse, Alulim herhalde bugün bildiğimiz, tanıdık iki nehrin –Fırat ve Dicle– Basra Körfezi'ne döküldüğü Mezopotamya'dan hayli farklı bir ülkede yaşıyordu. Jeologlar, tarihin başlangıcının hemen öncesinde (kesin olmasa da, MÖ 11.000 bize bir nirengi noktası sağlar), kutuplardan başlayan buzulların güneye, neredeyse Akdeniz'e kadar uzandığını söyler. O kadar su buzulların içine hapsolmuşken, okyanuslar ve denizler çok daha sığdı; Körfez'in kuzey ucu herhalde içinde ırmakların aktığı bir ovaydı ve okyanus da kabaca bugünkü Katar'ın hizasındaki sahile kadar uzanıyordu. Yağmur düzenli bir şekilde yağıyordu ve dolayısıyla da toprak sulanıyordu.

İklim yumuşayıp buzullar erimeye başladığında –bu jeologların MÖ 11.000-6000 arasındaki 5000 yılda gerçekleştiğini söylediği bir süreçtir– okyanus Katar'ı geçti, bugünkü Bahreyn'in bulunduğu yeri de geçti. Yerleşim alanları yükselen suların önünde geriledi. MÖ 6000 yıllarında –evvelce Avrupa'dan çıkan bir yarımada olan– Britanya bir ada olmuştu ve Basra Körfezi de Kuveyt'in güney sınırına dayanmıştı. Kuzeyinde kalan ova iki nehir tarafından değil, güçlü bir akarsu sistemiyle sulanıyordu. Bunların yatakları uydu fotoğraflarında hâlâ görülür; Tekvin ovayı kateden "dört başlı" bir nehir betimler.[2]

Ancak toprak her ne kadar bu nehir örgüsü tarafından sulanıyorsa da, giderek kurudu. Buzul geriledikçe, sıcaklık yükseldi. Körfez'in hemen kuzeyinde, yağmurlar yalnızca kış aylarında yağan düzensiz sağanaklar halini aldı. Korunaksız ovada yazın kavurucu rüzgârlar esiyordu. Her yıl ırmaklar yataklarından taşıyor, tarlaları yıkadıktan sonra geri dönüyor ve geride mil bırakıyordu. Mil, örgü şeklindeki ırmakların yataklarında birikiyor ve bunları birbirlerinden uzaklaştırıyordu. Ve Körfez de kuzeye doğru ilerliyordu.

---

* Kral listesiyle ilgili tabletlerin kırılmış olmasından kaynaklanan eksiklikler, yazıtlarla ve diğer bağımsız kanıtlarla varlığı belirlenen bazı hükümdarların göz ardı edilmiş olması gibi başka sorunlar da vardır; gene de, liste Sümerlerin uzak geçmişi üzerine elimizdeki en iyi rehberdir.

1.1. Çok Eski Mezopotamya

Ovanın Körfez'e yakın güney ucunda yaşayan insanlar değişken ve öngörülemez bir arazide yaşam savaşı veriyordu. Yılda bir kez, çok fazla su tarlalarını kaplıyordu. Su çekilir çekilmez toprak kuruyup sertleşiyordu. Taş yoktu, kereste sağlayacak ormanlar yoktu, geniş çayırlar yoktu; yalnızca ırmak boyunca büyüyen sazlar ve bol miktarda çamur vardı. Kalıba dökülüp kurutulan, sazlarla karıştırılıp pişirilen çamur evlerinin temelini, kent duvarlarının tuğlalarını, çömleklerini ve tabaklarını oluşturuyordu. Onlar toprak insanıydı.*

* Birçok tarih kitabında bu köylüler "Sümerler" olarak adlandırılmaz. Tarihçiler bu adı MÖ 3200 yılı sonrasında Mezopotamya ovasını işgal eden kültüre ayırmıştır çünkü yıllar boyunca kanıtlar, her ne kadar MÖ 4500 yılından başlayarak köyler var olmuşsa da, Sümerlerin MÖ 3500 sonrası bir aralar kuzeyden gelip burayı istila eden ayrı bir grup olduklarını gösterir gibiydi. Ama daha yakın tarihli kazılar ve su hattının altındaki toprağı incelemeyi sağlayan teknolojinin kullanılması, Sümer topraklarında MÖ 4500'ün çok öncesinde yaşandığını göstermiştir. Arkeologların erişebildiği kalıntıların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, dışarıdan bir işgalin "yerli Mezopotamyalılara" yeni bir kültür dayatmadığını gösterir; eski köylerde, daha sonraki "Sümer" köyleriyle aynı ev inşası, yerleşim, dekorasyon vs eğilimleri görülür. Eski köylülere kuzeyden, güneyden ve doğudan, bir yıkıcı istilayla değil, sürekli yerleşimle gelen göçebe halkların katılmış olması daha yüksek olasılıktır. Buna karşın, en eski Sümer yerleşmelerinin eski adları kalmıştır; aşağı Mezopotamya ovasındaki insanlara MÖ 5000-4000 dönemi için "Obeyd," MÖ 4000-3200 dönemi için "Uruk" denir. MÖ 3200-2900 dönemi

Bu yerleşimcilerin konuştuğu dilin –Sümercenin–, görüldüğü kadarıyla dünyada başka bir dille ilgisi yoktur. Ama Sümerlerin yazmaya başladığı dönemde, dillerine başka bir dilden sözcükler karışmıştı. Sümerce sözcükler tek heceli köklerin üzerine inşa edilmiştir, ama en eski yazılardaki düzinelerce sözcükte aşina olmayan iki heceli kökler görülür: Ovadan akan en güçlü iki nehrin adları; çiftçi, balıkçı, marangoz, dokumacı ve bir düzine kadar başka uğraşının adları, hatta Eridu kentinin adı.

Bu sözcükler Sami dilindendir ve Sümerlerin, güney ovasında yalnız olmadıklarının kanıtıdır. Sami sözcükleri, anayurdu Mezopotamya ovasının güney ve doğusunda yer alan bir halka aittir. Mezopotamya'nın kuzey ve doğusundaki dağlar göçebeleri durdurmuştu, ama Arabistan Yarımadası'ndan ya da Kuzey Afrika'dan gelmek çok daha basit bir olaydı. Samiler de bunu yapmış, Sümerlerin yanına yerleşmiş ve onlara sözcüklerini ödünç vermişti. Yalnızca sözcükleri de değil: Sami dilinden alınan sözcükler, tarım teknikleriyle ilgili neredeyse tüm sözcükleri (pulluk, ark) ve tarımla ilgili barışçıl uğraşıları (sepetçi, derici, marangoz) kapsıyordu. Bu becerileri Mezopotamya'ya getirenler Sümerler değil, Samilerdi. Peki, Samiler tarımı nasıl öğrenmişti?

Yüksek olasılıkla, Avrupa'da ve daha kuzeyde yaşayan halklar gibi, zaman içinde. Belki, buzul tabakaları geriledikçe ve et kaynağı hayvanlar kuzeye doğru ilerleyip azaldıkça, bu sürüleri kovalayan avcılar tam zamanlı et kovalama işini bıraktılar ve bunun yerine daha ılıman ovalarda yetişen yabani tahılları topladılar ve iklim değiştikçe yer değiştirdiler (Jacques Cartier geldiğinde bugünkü Kanada'da yaşayan Kuzey Amerika yerlilerinin hâlâ yaptığı gibi). Belki de bu eski göçebeler yabani tahıl toplamaktan ekip bakmaya doğru ilerlediler ve nihayet gezginciliği tamamen terk edip tam zamanlı köy yaşamına döndüler. İyi beslenmiş adamlar ve kadınlar daha çok bebek yapar. Bugünkü Türkiye'den Nil Vadisi'ne kadar bulunan oraklar ve değirmen taşları, bu çocukların erişkinliğe ulaştıkça aşırı kalabalıklaşmış köylerini terk ederek başka yerlere gittiklerini ve tarım bilgilerini de yanlarında götürerek, bunları başkalarına da öğrettiklerini akla getirir.

Eski öyküler anlatıya başka bir ayrıntı ekler: Samilerden esinlenen Sümerler köylerinin çevresine tahıl ektikçe, yaşam o kadar karmaşık bir hale geldi ki, karşılaştıkları zorlukları halletmek üzere bir krala gereksinim duydular.

---

için başka bir isim, "Cemdet Nasr" önerilmişse de, bu tarihler bulanık görünür. 5000 öncesi yerleşimlere Samarra, Hassuna ve Halaf denir. Kısmen çömlek tasarımlarındaki yeniliklere dayanan bu dönemler, o dönemin en tipik örneklerinin ilk bulunduğu arkeolojik kazı alanlarının adlarına göre adlandırılmıştır. (Dilbilimciler, işi daha da karıştırmak için başka bir dizi isim kullanır; örneğin Obeyd halkı Proto-Fıratlı olur.) Hepsini "Sümerler" diye adlandırmak bana daha basit –ve daha doğru– geliyor.

Sahneye, Eridu kralı Alulim ve uygarlığın başlangıcı girer.

"Uygarlığın başlangıcı"nın üzerine lirizm cilası sürmek kolaydır. Ne de olsa, uygarlık bizi kaostan ayıran şeydir. Uygar kentlerde, içerideki düzenli sokakları dışarıdaki yabani ıssızlıktan ayıran duvarlar vardır. Max Mallowan'ın klasik eski Sümer araştırmasının önsözünde arkeolog Stuart Piggot'ın açıkladığı gibi, uygarlık statüko karşısındaki cesur hoşnutsuzluğun bir sonucudur: Piggot, "Düzensiz bir şekilde," diye yazar, "yenilenme ve değişmenin, geleneğe uymaktan daha fazla tatmin ve özgürlük sağladığı insanlar ortaya çıktı: Bunlar, uygarlığın kurucuları diye sınıflandırdığımız yenilikçi toplumlardır."[3]

Aslında, uygarlık daha temel bir gereksinimden doğdu: Hiç kimsenin çok fazla yiyecek ya da su elde etmemesini sağlamak. Uygarlık Bereketli Hilal'de başladı, doğal kaynaklarla dolup taşan cennetsi bir yer olduğundan değil, yerleşime hiç uygun olmaması nedeniyle herhangi büyüklükteki bir köy hayatta kalabilmek için titiz yönetime gereksinim duyduğu için. Çiftçiler, sel sularını yakalamak üzere gerekli kanalları ve sarnıçları inşa etmek için işbirliğine muhtaçtı. Birilerinin bu işbirliğini dayatması ve sınırlı miktardaki suyun adilce dağıtılmasını gözetmesi gerekliydi. Birilerinin, ailesinin gereksinim duyduğundan daha fazla tahıl üreten çiftçilerin, kendileri tahıl üretemeyen (sepetçi, derici ve marangoz gibi) çiftçi olmayanlara tahıl satmasını sağlaması gerekliydi. Bu türden bir bürokrasiye –uygarlığın gerçek göstergesine– ancak barınılamaz, vahşi bir yerde gereksinim duyulabilirdi. Gerçekten bereketli, su, gıda ve av hayvanlarının, madenlerin ve ağacın dolup taştığı yerlerde, insanlar genellikle umursamaz.*

Bereketli Hilal'de köyler kentlere dönüşürken, aynı miktar toprakta daha fazla insan hayatını sürdürmek zorunda kaldı. Güçlü önderlik daha da gerekli hale geldi. İnsan doğasının durumu belli, kent önderleri de bazı zorlama araçlarına gereksinim duydu: Kararlarını uygulatacak silahlı adamlar.

Önderler kral olmuştu.

Suyun ya sel sırasında tahıllarını süpürdüğü ya da tamamen çekildiği ve tahılları güneşin altında kurumaya terk ettiği bir ülkede yaşam mücadelesi veren Sümerler için krallık tanrıların bir lutfu gibiydi. Sümerler

---

* Bu, bürokrasinin yükselmesini geniş çaplı sulama sistemlerini denetleme gereksinimiyle açıklamakla pek de aynı şey değildir; *Guns, Germs and Steel* (*Tüfek, Mikrop ve Çelik*) içinde Jared Diamond'ın belirttiği gibi, kentlerin merkezi bürokrasileri genellikle "karmaşık sulama sistemleri" oluşmadan yerleşmişti ve "Bereketli Hilal"de yiyecek üretimi ve köy yaşamı ovalık nehir vadilerinde değil, tepelerde ve dağlarda başlamıştı" (s. 23). Bu sistemler gereğince inşa edilip bakılmadan önce de bürokrasilerin oluşması gerekliydi; "uygarlığın" nehir vadilerinden çok daha barınılamaz olan tepelerde başladığı olgusu, savımı destekler.

için ilk bahçe falan yoktu: Onları su baskınlarından ve aç akıncılardan koruyan çamur tuğladan duvarlarıyla kentler, insanın ilk ve en iyi eviydi. Krallığın gökten ilk indiği kent olan Eridu, Babil efsanelerinde tanrı-kral Marduk tarafından yaratılan Sümer cenneti olarak ortaya çıkar:

> Her yer denizdi...
> Sonra Eridu yaratıldı...
> Marduk suyun yüzüne sazdan bir çerçeve inşa etti.
> Toprak yarattı ve sazlık çerçeveye döktü...
> İnsanoğlunu yarattı.[4]

Tekvin'deki cennet gibi, Eridu hiç kaybolmaz. Kutsal kent, avcı toplayıcıların eski dünyası ile uygarlığın yeni dünyası arasındaki bölme olarak dikildi.

Ama avcı toplayıcılar tamamen ortadan kalkmadı. Krallığın ilk günlerinden ve kentlerin ilk inşa edilmesinden başlayarak, yerleşik çiftçiler göçebe sığırtmaç ve çobanlarla çatıştı.

Sümer listesinin beşinci kralı (listenin hafif bir şaşkınlık ifadesiyle bize söylediği gibi) bir çoban olan Dumuzi'ydi. Bir çobanın kral olmasının karşıtların bir araya geldiği anlamına geldiği, Dumuzi ile tanrıça İnanna'nın başrolde olduğu "İnanna'ya kur yapmak" adlı öyküde açıkça görülür.* Bu öyküde, Dumuzi yalnızca çoban ve kral değildi, damarlarında tanrıların kanı da akıyordu; tanrısallığına karşın, İnanna Dumuzi'yi değersiz bulur. Güneş tanrısı Utu, "Çoban seninle yatağa girecek," der, ama (genellikle pek nazlanmayan) İnanna itiraz eder:

> Çoban! Çobanla evlenmeyeceğim!
> Giysileri kaba, yünü sert.
> Çiftçiyle evleneceğim.
> Çiftçi giysilerim için keten üretiyor.
> Çiftçi sofram için arpa üretiyor.[5]

Dumuzi ısrar eder. Kimin ailesinin daha iyi olduğu üzerine tartışmalardan sonra ona kaymaklı taze süt armağan ederek, İnanna'nın yatağına giriş hakkı kazanır; tanrıça derhal "nemli tarlasını sürmesini" ister. (O da daveti kabul eder.)

İnanna'nın çiftçileri yeğlemesi, gerçek bir gerginliği yansıtır. Güneyin ovası kurudukça, kentler nehir yatakları üzerinde kümelendi. Ama kentlerin ötesinde, ıssız çorak topraklar hâlâ koyun ile keçiler için otlak ve eski gezginci âdetlerini sürdüren göçebelere ev görevi görüyordu. Çobanlarla çiftçiler birbirlerine muhtaçtı; çobanlar çiftçilere et, taze süt ve yün sağ-

* İnanna kısa bir süre sonra Mezopotamya'nın Sami halkları tarafından İştar olarak tanındı; hem aşk hem de savaş tanrıçasına dönüştü, bu eski zamanlarda sık görülen bir bileşkeydi.

lıyor, karşılığında da yaşamlarını sürdürecekleri tahılları alıyordu. Ama karşılıklı ihtiyaç karşılıklı saygıya yol açmıyordu. Kentliler yıkanmayan köylü çobanları aşağılıyordu, çobanlar da çıtkırıldım ve yoz kentlilerle alay ediyordu.

Bu kentler ve krallar, çiftçiler ve gezgin göçebeler ülkesinde, Sümer'in ilk sekiz kralı felaket çıkagelene kadar hükmetti.

2

İLK ÖYKÜ

Sümer diyarında, kısa süre sonra, çok büyük bir tufan olur.

Aylardır yağmur yağmamıştı. Körfez'in tuzlu başının yakınlarındaki tarlada bir kadın kurumuş buğday başaklarını topluyordu. Arkasında kentin duvarları kurşuni bir göğün altında yükseliyordu. Ayaklarının altındaki zemin taş gibiydi. Bir zamanlar yıllık su baskınlarıyla su dolmuş olan sarnıçlarda yalnızca birkaç santimlik sıvı çamur kalmıştı. Sulama kanalları boştu.

Kadının tozla kaplanmış koluna bir su damlası düştü. Kafasını kaldıran kadın, ufuktan göklerin tepesine kadar uzanan bulutları gördü. Kent duvarlarına doğru bağırdı ama sokaklar her boşluğa taslar, kâseler, boş kabuklar yerleştiren adam ve kadınlarla dolmuştu bile. Sağanak genellikle ovayı anında yalayıp geçerdi.

Ama bu kez öyle olmadı. Damlalar çoğalarak sel gibi akıyordu. Su toplandı, göllendi ve kabardı. Uzaklarda, aşina olmadıkları bir gürleme gitgide artarak yerleri sarsıyordu.

Derin kuyuları, barajları ya da büyükşehir içme suyu sistemleri olmayan eski insanlar yaşamlarının önemli bir kısmını su aramakla, su bulmakla, su toplamakla, su biriktirmekle, su bulunamazsa ne kadar dayanabileceklerini hesaplamakla ve umutsuzca suyun gökten düşmesi ya da altlarındaki topraktan fışkırması için dua etmekle geçirirdi. Ama Mezopotamya'da

bu hayati meşgalenin yanında, beklenmedik bir su korkusu da mevcuttur. Şer ve kötülük derin suda fokurdar; su yaşam getirir ama felaket hemen arkasındadır.

Dünya tarihi (jeologların dediğine göre), anlaşıldığı kadarıyla bazı canlı türlerini tümden yok eden felaketlerle doludur. Ama yalnızca bir tanesi bir düzine farklı ırkın sözlerinde ve öykülerinde yankılanır. "Ve hava giderek SOĞUDU, ÇOK SOĞUDU," diye başlayan evrensel bir öykü yoktur. Ancak insanlığın yaşayan, öykü anlatan hafızasının bir anında, su insanın dünya üzerindeki eğreti varlığını tehdit etti. Tarihçi Büyük Tufan'ı görmezden gelemez; insan ırkının sahip olduğu evrensel öyküye en yakın şey budur.

Kral listesinde kısaca söz edilmesinin dışında Sümer tufan öyküsü bize dolaylı yoldan, olaydan binlerce yıl sonra (daha sonraları Mezopotamya'da konuşulan bir Sami dili olan) Akadçaya çevrilip bir Asur kütüphanesinde saklanmış versiyonuyla ulaştı. Tanrıların kralı Enlil kızmıştı çünkü dünyadaki insanların gürültüsünden uyuyamıyordu; diğer tanrıları insanları yok etmeye ikna etti. Ancak insanlığı korumaya yemin etmiş olan tanrı Ea komplonun haberini bilge adam Utnapiştim'e rüyasında aktardı.* Ve sonra,

> Dipsiz derinliğin tanrıları ayaklandı
> Aşağıdaki suların setleri atıldı
> Cehennemin yedi yargıcı yeryüzünü meşaleleriyle yaktı
> Gündüz gece oldu,
> Yeryüzü bir kâse gibi ezildi
> Su, savaş dalgaları gibi insanların üzerine döküldü.[1]

Uyarılan Utnapiştim, ailesi, birkaç hayvan ve kurtarabildikleriyle bir tekneye binip kaçtı.

Bu öykünün Babil versiyonu, "Atrahasis'in Şiiri" adındadır (Atrahasis çevrilirse, "süper bilge adam" gibi bir şey olur). Dünyadaki en bilge kral olan Atrahasis, yaklaşan felakete karşı uyarılır. Bir gemi inşa eder ve –yalnızca çok azını kurtarabileceğini bildiği için– tebaasının kalanını büyük bir ziyafete davet eder ki, son gelmeden önce son bir keyifli gün geçirsinler. Yerler içerler ve cömertliğinden dolayı ona teşekkür ederler; ama bunun bir ölüm ziyafeti olduğunu bilen Atrahasis, üzüntü ve suçluluk hissiyle bir aşağı bir yukarı volta atmaktadır.

> Ve onun bolluğundan yediler
> Ve doyasıya içtiler,
> Ama o yalnızca bir gitti, bir geldi,

* Bazı versiyonlarda, Sümerli Nuh figürünün adı Ziusudra'dır.

Bir gitti, bir geldi,
Hiç oturmadı,
O kadar kötü ve umutsuzdu.[2]

Dünyanın en bilge kralı bile karşı konulamaz bir felaket karşısında halkının yaşamasını sağlayamaz.

Ancak en ünlü tufan öyküsü kuşkusuz Tekvin kitabında anlatılandır. Tanrı, yaratısını yozlaşmadan arındırmaya karar verir ve "halkı arasında lekesiz olan" Nuh'a onu ve ailesini kurtaracak bir gemi inşa etmesini söyler. Yağmur yağar, "derinlerin büyük kaynağı patlar ve göğün tufan kapıları açılır," ve su dünyayı yutar.

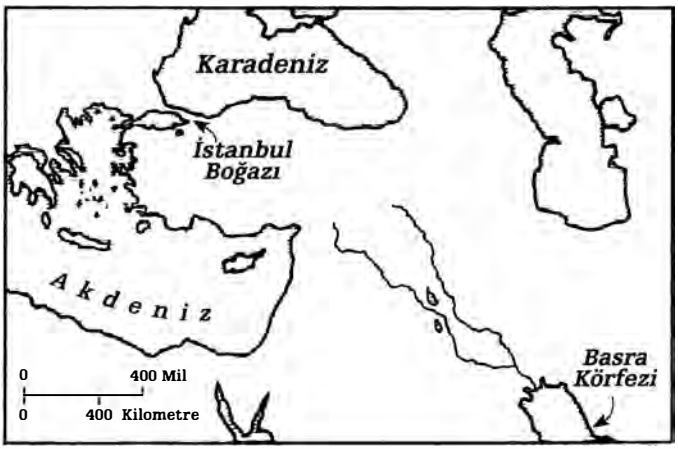
Üç kültür, üç öykü: Ayrıntılarda göz ardı edilemeyecek kadar fazla tesadüf.

19. yüzyılda jeologlar Tekvin'i rehber alarak Büyük Tufan'ın izlerini sürdüler ve genellikle de buldular: Düzensiz jeolojik katmanlar, dağların tepesinde deniz kabukları. Ancak ilk kez 1840'ta Louis Agassiz tarafından öne sürülen, buzul tabakalarının arazide yavaş yavaş ilerlemesi kuramı da, evvelce evrensel bir tufana atfedilen bu jeolojik biçimlenmeleri açıklıyordu. Bu aynı zamanda giderek güç kazanan bir bilimsel uzlaşma olan, evrenin gelişiminin tekdüze ve kademeli olduğu, hep aynı mantıksal süreçlerden etkilendiği eşsiz, tekrarlanamaz olaylara yer olmayan öngörülebilir bir eğilimle ilerlediği yolundaki kabulle de daha uyumluydu.*

Gene de Büyük Tufan öyküleri sürdü. Mezopotamya üzerine çalışanlar gerçek bir tufanın –küresel bir tufan değil çünkü artık bunun felsefi saygınlığı kalmamıştı, ama binlerce yıl anımsanacak kadar yıkıcı bir Mezopotamya tufanı– varlığını savunmayı sürdürdüler. Ur kazılarıyla tanınan arkeolog Leonard Woolley, "Tabii ki tüm insanlığın yok olması, hatta deltada yaşayan tüm insanların bile yok olması söz konusu değildir... ama tarihte bir dönüm noktası oluşturacak ve bir dönemi belirleyecek kadar hasar oluşmuş olabilir," diye yazar.[3] Bir tufanın ayak izlerini arayan Woolley (doğaldır ki) bunları bulmuştur: İlk Mezopotamya yerleşimlerini sonrakilerden ayıran 3 m derinliğinde bir silt (mil) tabakası.

Yetmiş yıl kadar sonra, jeolog William Ryan ve Walter Pitman Tufan öykülerinin yıkıcı bir Mezopotamya su baskınını değil, kalıcı bir baskını, "insanları eski yurtlarından atan ve onları yaşayacak yeni bir yer bulmaya zorlayan... hiç çekilmeyen bir su baskınını" anlattığını öne sürdüler.[4] Buzlar eriyip Akdeniz yükselince, o sıralarda kapalı olan İstanbul Boğazı

* Bu evren anlayışı, tekrarlanamaz felaketlerin gerçekten de dünyayı etkilediği ve sık sık da iklimi değiştirdiği ya da tüm bir türün sonunu getirdiği yolundaki kanıtlarla bir dereceye kadar zedelenmiştir: Örneğin Kretase dönemini bitirdiği düşünülen göktaşı. Eski küresel felaketler konusunda sokaktaki insanlara hitap eden bir çalışma için *bkz.* Peter James ve Nick Thorpe, *Ancient Mysteries.*

2.1. Ryan-Pitman Tufanı Öncesi

açıldı. Karadeniz kıyılarını aştı ve yeni bir yatağa oturarak, kıyılarındaki köyleri sular altında bıraktı; kurtulanlar güneye doğru ilerlediler ve beraberlerinde felaketin anısını da götürdüler.

Daha gösterişsiz yanıtlar da önerilmiştir. Belki de Tufan öyküsü o sıralarda Mezopotamya'yı kateden ırmaklarda kuşkusuz sıkça görülen bir olay olan su baskını hakkındaki genel bir kaygıyı betimlemektedir.[5] Ya da belki dünyayı değiştiren Tufan öyküsü, Körfez'in akıntısı yoluna çıkan köyleri yutarak kuzeye doğru ilerledikçe Sümer anayurdunun yeniden şekillenmesini yansıtmaktadır.

Tüm bu açıklamalarda bazı zorluklar vardır. Leonard Woolley'nin silt tabakası, daha sonraki kazıların da gösterdiği gibi, Mezopotamya sakinlerini uygarlık bitirici bir şekilde vurabilmek için fazla yereldir. (Üstelik bu tabaka yaklaşık MÖ 2800 yılına ait olup, bu da Sümer uygarlığının tam ortasına denk gelen bir tarihtir.) Yüzyıllar boyunca yükselip alçalan, geri çekilip sonra yeniden gelen su baskınlarının dünyanın çehresini ebediyen değiştiren büyük bir faciaya nasıl dönüştüğünü anlamak da zordur. Körfez'in ilerlemesi herhalde köyleri de yutmuş olsa da, sular her on yılda bir yaklaşık 30 cm ilerlediğine göre, bunun çok fazla endişeye yol açması pek olası değildir.

Pitman ve Ryan'ın Karadeniz'in dibinden alınan örneklere dayanan kuramı daha önemlidir. Ancak onların Tufan'ının tarihi yaklaşık MÖ 7000'e yerleştirilir, bu da bir soruyu yanıtsız bırakır: Evrensel Tufan öyküleri, bütün tahminlere göre MÖ 7000 yılında Mezopotamya'dan çok uzakta bulunan o kadar insanın sözlü geleneğine nasıl girmiştir?

Sümerlerin kentlerini inşa ettikleri sıralarda, birbirlerinden bağımsız iki tarım kültürünün –Yang-Shao ve Longshan– geliştiği Çin'de kötü bir savaş önderi gök kubbede bir yarık açar ve buradan dökülen sular tüm dünyayı kaplayarak herkesin boğulmasına neden olur; tek kurtulan, yanında az sayıda savaşçıyla bir dağın tepesine sığınan asil bir kraliçedir. Hindistan'da, bir balık bilge kral Manu'yu muazzam bir tufanın geldiği yolunda uyarır, bir gemi inşa etmesini ve sular yükselmeye başlar başlamaz binmesini söyler. Rig Veda bize, "Sular üç âlemi de yuttu," der, "ve yalnızca Manu kurtuldu."[6]

Daha düşündürücü olanlar, Amerika'dan gelen Tufan öyküleridir, bunların bazıları Mezopotamya öyküleriyle şaşırtıcı benzerlikler taşır ve anlaşıldığı kadarıyla, kesin olmasa da, yanlarında Tekvin kitabını getiren Hıristiyan misyonerlerden de öncedirler. Maya versiyonunda, "dört yüz oğul" balığa dönüşerek Tufan'dan kurtulur; daha sonra, sarhoş olarak kurtuluşlarını kutlarlar ve o anda göğe yükselir ve Ülker (Pleiad) yıldız kümesine dönüşürler. (Uyanık okurlar, Nuh'un öyküsüyle paralellikleri fark edecektir; orada da gökte işaretler belirir ve kuru toprağa erişen Nuh izansızca sarhoş olur.) Peru'da, bir lama yemek yemeyi reddeder; sahibi nedenini sorduğunda, lama onu beş gün içinde suların yükseleceği ve yeryüzünü kaplayacağı yolunda uyarır. Adam en yüksek dağa tırmanır, hayatta kalır ve yeniden dünyayı insanlarla doldurur. (Dağa onunla birlikte çıkan bir kadın yoktur, bu da talihsiz bir ihmaldir.) Eğer bu Amerikan Tufan öyküleri Mezopotamya öyküleriyle bağlantılıysa, Tufan MÖ 7000'de gerçekleşmiş olamaz; tarihçi John Bright'ın önerdiği gibi, avcıların Bering Boğazı yoluyla göç ettikleri MÖ 10.000 öncesinde gerçekleşmiş olmalıdır.[7]

Peki, ne oldu?

Sular insanın dünyasını kapladı; Tufan patlamadan önce, birileri felaketin yolda olduğundan kuşkulandı.

Sular çekildikten sonra toprak kurudu. İnsan, öncekine göre daha acımasız bir dünyada yeniden başladı. Bir şeyler kaybolmuştu. Tekvin kitabında, Nuh'a artık eti için hayvan öldürmeye izin verildiği söylenir; Sümer Tufan öyküsünde, tanrılar dünyanın eski halinin yıkılmasından yakınır:

> Tufan yerine,
> Dünyayı yıkan açlık olsaydı.
> Tufan yerine,
> İnsanlığı yıkan salgın olsaydı.[8]

Kuşkusuz, o kadar çok ülkenin Yaradılış öyküsünün, insanın kuru toprakta varlığına başlayabilmesi için çekilen kaotik sularla başlaması rastlantı

değildir. Gılgamış Destanı'yla birlikte bölük pörçük tabletlerde bulunan Akad Yaradılış öyküsünde, ilk satırlar şöyle der:

> Yukarıda gökyüzü yükselmezken:
> Ve aşağıda yeryüzünde bir tek bitki yetişmemişken;
> Dipsiz derinlik de sınırlarını aşmamıştı:
> Kaos Tiamat hepsinin anasıydı.[9]

Dünyanın yaradılışında, deniz-yaratık Tiamat öldürülür ve vücudunun yarısı gökyüzüne fırlatılır ki, ölüm getiren tuzlu su yeni kuruyan toprakları kaplamasın.

Mikstek Yaradılış efsanesi, "Bulutların yılında ve gününde," diye başlar, "dünya karanlıktı. Her şey düzensizdi ve su, o sıralarda yeryüzünü oluşturan tortu ve balçığı kaplıyordu."[10] Hintli Satapatha-Brahamana bize der ki, "Aslında, başlangıçta su vardı, yalnızca su denizi." Bantu efsanesi "Başlangıçta, karanlıkta, yalnızca su vardı," diye başlar. Ve Hıristiyanlık ya da Museviliğin içinde doğan bizler için en aşina olanı, Tekvin kitabının sözleridir: "Başlangıçta, yeryüzü biçimsiz ve boştu ve suları karanlık kaplıyordu; ve Tanrı'nın Ruhu derinliklerin üzerinde uçuyordu."

Sular tarafından neyin yok edildiğini bilmek olanaksızdır. Ancak başka birçok halk gibi, Sümerlerin de kayıp cennet öyküleri vardır. Çok eski Sümer şiiri "Enki ve Ninhusag" içinde anlatıldığına göre cennette,

> Aslan öldürmez,
> Kurt kuzuyu kapmaz,
> Çocukları yiyen vahşi köpek bilinmez,
> Gözleri acıyan "Gözlerim acıyor," demez.
> Başı ağrıyan, "Başım ağrıyor," demez.[11]

Ancak meyve ağaçlarıyla dolu, tuz tarafından kirletilmemiş duru ırmaklarla sulanan o rüya kentini insanlar kaybetmiştir.

Su ve yaşadığımız kuru ve düzenli mekânları basması bizi hâlâ büyüler. Bitmeyen *Titanic* takıntımıza bakın; güverteler eğilmeye başlar, su yükselir ve yaklaşan felaketi önceden bilen subaylar durdurmak için hiçbir şey yapamaz. Derin deniz öyküleri hâlâ bizi korkutur ve çeker; filozof Richard Mouw'un önerdiği gibi, "'kızgın derinliklerle" ilgili imgelerin insan muhayyilesinde kalıcı bir gücü vardır ve bunun coğrafyayla çok az ilgisi vardır."[12]

Ancak bu dinbilimcilerin ve filozofların alanıdır. Tarihçi yalnızca bira imalatının tarım kadar eski olduğunu ve (günümüz İran'ındaki bir kazı alanında bulunan) en eski şarabın 6. binyıla ait olduğunu gözlemler. İnsan tahıl yetiştirmeye başladığından beri, artık haritada bulunamayacak olan o geçici ama daha pembe ve daha şefkatli dünyayı yakalamaya çalışır.

3

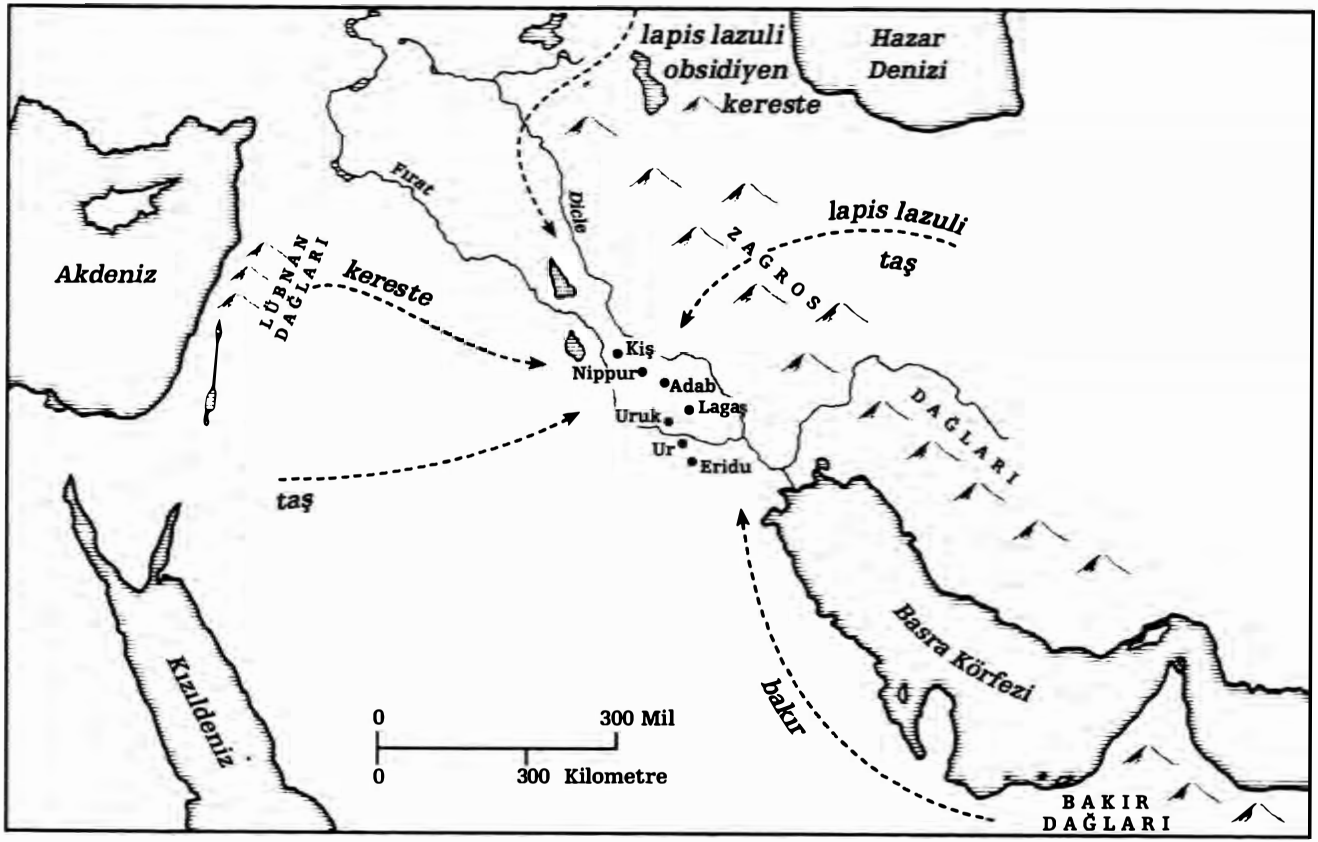
ARİSTOKRASİNİN YÜKSELİŞİ

Sümer diyarında, MÖ 3600 dolaylarında krallık kalıtsal olur.

Büyük Tufan sonrasında, Sümer kral listesi –kuzeyde, mısır tarlalarıyla çevrili– Kiş kentinin krallığın yeni merkezi olduğunu anlatır. Liste genellikle "Yeni Kiş Hanedanı" olarak bilinen bir dizi kralla yeniden başlar. İlk Kiş hükümdarı Gaur isimli birisidir; ardından muhteşem bir isme sahip olan Gulla-Nidaba-annapad gelir; ondan sonra, on dokuz başka kralın ardından, Tufan'dan sonra yirmi ikinci kral olan Enmebaraggesi gelir. Yazıtlar sayesinde, Enmebaraggesi'nin 2700 dolaylarında hüküm sürdüğünü biliyoruz, bu bir Sümer kralı hakkında bildiğimiz ilk tarihtir.

Bu da bizi hâlâ (ne zaman olduysa) Sümer Tufan'ı ile MÖ 2700 arasındaki Sümer tarihini anlatma sorunuyla baş başa bırakır. Tufan'dan sonra, krallar artık 3600 yılın düzenli katlarıyla hüküm sürmez. Bunun yerine, hükümdarlıklar düzenli bir şekilde giderek azalır. Toplamda, Tufan ile Enmebaraggesi'nin tahta çıkması arasında 22.985 yıl, 3 ay 3 gün geçmiştir, bu da kesinliğinin gösterdiği oranda yardımcı olamayan bir rakamdır. (Sümer edebiyatı akademisyenleri Tufan öncesi kralları "efsanevi," sonraki kralları da "yarı tarihsel" olarak adlandırma eğilimindedir ki, bu benim çözemediğim bir ayrımdır.)

Enmebaraggesi'den önce gelen yirmi bir kralın çoğu tek bir cümleyle anlatılır: Bir isim, hükümdarlık süresi, o kadar. Bu kuralın bir istisnası, listenin ortasından biraz sonra gelir, Tufan'dan sonraki on üçüncü kral olan Etana birdenbire renksiz öncellerinden ayrılır.

3.1. İlk Sümer Kentleri

Gökyüzüne yükselen Etana,
Tüm toprakları sağlamlaştıran,
Kral olarak 1560 yıl hüküm sürdü;
Ve Etana'nın oğlu Balih,
400 yıl hüküm sürdü.

Burada, ilk bakışta görülenden çok daha fazla tarih var.

Kral listesi yeniden başladığında, vadi şimdiki haline benzer bir hal almıştı. Körfez'in başı kuzeye doğru ilerlemişti. Bir zamanlar vadiyi sulayan örgülü ırmaklar mil biriktirerek birbirlerinden uzaklaşmış, büklümlü kollarla beslenen iki büyük nehir haline gelmişti. Bugün bu iki nehri Yunanların verdiği isimlerle, İngilizcede Euphrates ve Tigris, Türkçede de Fırat ve Dicle olarak adlandırıyoruz; daha eski dönemlerde, batıdaki nehre Uruttu denirken, daha sert ve hızlı doğu nehrine de okun hızından esinlenilerek İdiglat deniyordu.*

Bu iki nehir arasında kentler büyüdü. Arkeoloji bize 3200 yılına gelindiğinde, arazide yaşayan büyük grupların yaşam şekillerini tamamen değiştirip, "nüfus akını" denilen bir süreçte surla çevrili kentlere göçtüklerini söyler.

Geçiş her zaman barış içinde olmamıştır. Tekvin kitabı ve paralel Tufan öyküsü, bize huzursuzluk hakkında ilginç bir ipucu verir: Nuh yeniden başladığında, onun soyundan gelenler toprağa yayıldılar. Güney Mezopotamya ovasına Sami dilinde verilen adla Şinar'da, kent inşası özellikle yüksek bir düzeye çıkmıştı. Kendi becerilerinin hızına kapılan kentliler, gökyüzüne uzanan bir kule inşa etmeye karar verdiler; yalnızca dünya yüzünde değil, tanrıya karşı da onlar için gurur kaynağı olacak bir kule. Bu küstahlık eylemi, dil karışıklığı, yabancılaşma ve sonunda savaş getirdi.

Babil Kulesi, Kutsal Kitap'taki Tufan gibi, tarihlendirilemeyecek geçmişte yer alır. Ancak bizim için güçleri Mezopotamya'ya yayılmış, duvarlarla çevrili ve kuleli çamur tuğlasından kentlerin dünyasına bir pencere açar.[1] Her birinin çevresinde 10 kilometreye kadar uzanan dış mahalleleri bulunan bir düzine surlu kent, güç için aralarında mücadele ediyordu: Eridu, Ur, Uruk, Nippur, Adab, Lagaş, Kiş ve başkaları. Bu eski kentsel yerleşimlerde belki 40.000 kişi yaşıyordu.

Her kent, tapınağı etraftaki kırsal bölgeden hacılar çeken bir tanrı tarafından korunuyordu. Her kentin gücünün kolları, etrafındaki kırsal bölgeye uzuyor ve daha fazla toprağa hükmetme arzusunu taşıyordu. Ço-

* Tekvin 2'de anılan dört nehirden –Pişon, Gihon, Hiddekel ve Perat– Pişon ve Gihon'un kaybolduğu, Hiddekel'in İdiglat, sonra da Dicle olarak, Perat'ın ("Büyük Nehir") da Uruttu, sonra da Fırat olarak bilindiği anlaşılıyor. Tekvin 2'nin modern İngilizce çevirilerinde hile yapılıp Hiddekel'in "Tigris" (Dicle), Perat'ın da "Euphrates" (Fırat) olarak adlandırılması eğilimi hâkimdir.

banlar ve sığırtmaçlar tanrılara armağanlar vermek, alışveriş yapmak ve rahiplerle kralların istediği vergileri ödemek üzere kente geliyordu. Ticaret ve tapınma için kente güveniyorlardı, ama kent verdiği kadarını geri istiyordu. Eski toplayıcı-avcı gruplarının eşitlikçi yapısı dağılmıştı. Artık bir hiyerarşi vardı: Önce kent, sonra kırsal bölgeler.

Tufan'ın üzerinden on kuşak kadar geçtikten sonra, hiyerarşi yeni bir biçim aldı. İnsanlar ilk kez olmak üzere, güç ya da bilgelik erdemlerine göre değil, kan hakkıyla hükmetme talebinde bulundu.

Tufan sonrası onuncu Kiş kralı Atab, ardından oğlu ve daha sonra da torunu başa geçen ilk kraldır. Bu üç kuşaklık hanedan, yazılı tarihte ilk kan ardıllığıdır. Ama sonraki kral Etana tahta geçtiğinde, yeni bir güçlükle karşılaştı.

Etana hakkında kral listesi yalnızca "gökyüzüne çıktığını" söyler, hiçbir ayrıntıya girmeden. Daha fazlasını bulmak için, daha eski bir Sümer öyküsünü koruduğu anlaşılan çok sonraki bir şiire bakmamız gerekir. Bu şiirde, Etana dindar, tanrılarına sadık bir kraldır ama bir tek üzüntüsü vardır, çocuğu olmamıştır. Dualarında sızlanır:

> Tanrıları onurlandırdım ve ölülerin ruhuna saygı gösterdim,
> Rüya yorumcuları tütsülerimin hepsini kullandı,
> Tanrılar kurban ettiğim kuzuların hepsini kullandı...
> Utancımı kaldırın ve bana bir oğul verin![2]

Korkutucu bir rüyada Etana, eğer tahtına bir veliaht sağlayamazsa kentinin acı çekeceğini görür:

> Kiş kenti ağlıyordu,
> İçindeki insanlar yastaydı...
> Etana size bir veliaht veremiyor![3]

Hiç belli etmeden, insanlığa muazzam bir değişiklik gelmişti. Krallık kalıtsal olmuştu. Halkının refahını sağlama sorumluluğunu yüklenen önder, artık, kanı yüzünden uygun görüldüğü bu görev için doğuyordu. İlk kez aristokrasinin yükseldiğini görüyoruz: Hükmetmek için doğan bir sınıf.

Tanrılar Etana'ya acır ve ona bir çözüm sağlar. Bir kartalın sırtında gökyüzüne yükselecek ve orada bir oğul sahibi olmanın sırrı olan doğum bitkisini bulacaktır. Tablet kırılmış ve öykünün gerisi kaybolmuştur. Ancak kral listesi bize Etana'nın oğlu Balih'in Etana'nın ölümünden sonra hükümdar olduğunu söyler, dolayısıyla da, arayışın başarılı olduğunu varsayabiliriz.

Eşitsizlik kana işlenmişti. Krallık fikri gibi, doğuştan soyluluk da tam olarak hiç gitmeyecekti.

Önderlik etmek için doğanların olabildiğince fazla toprağı denetim altında tutmalarının gerekliliği açık olduğundan, Etana oğlu için "topraklarını sağlamlaştırdı."

Mezopotamya kentleri bağımsızdı, her birini yerel bir prens yönetiyordu. Ama Kiş iki nehir arasında yer alıyordu, bu da onun diğerleri arasında daha üstün olmasını sağlıyordu. Ne de olsa Sümer diyarında ormanı yoktu; yalnızca birkaç ithal palmiye ağacı vardı ki, o da inşaat malzemesi olarak üçüncü sınıftı. Taş, bakır, obsidiyen yoktu, yalnızca çamur ve birkaç bitüm (asfalt, meşalelerde ve harç-yapıştırıcı olarak kullanılıyordu) birikintisi vardı. Ağaç ya kuzeydoğudaki Zagros Dağları'ndan ya da kuzey batıdaki Lübnan Dağları'ndan getirilmek zorundaydı. Bakır güneydeki Arabistan dağlarından, lapis lazuli kuzey ve doğudaki kayalık topraklardan, taş batıdaki çölden ve obsidiyen de kuzeyden geliyordu. Bunların karşılığında, Sümer kentleri tarım ülkesi malları veriyordu: Tahıl, kumaş, deri, çömlek. Sümer kâse ve çanakları tüm Doğu Avrupa ve Kuzey Asya'daki birçok küçük yerleşim merkezi ve kasabada görülür.

Bu ticaretin bir kısmı doğuya ve batıya doğru çölden yapılıyordu, ama muazzam bir oranda Dicle ve Fırat aracılığıyla yukarı ve aşağı doğru oluyordu; Fırat'ın eski adı olan Uruttu "bakır nehri" anlamına gelir. Mezopotamya ovası, arkeolog Charles Pellegrino'nun belirttiği gibi, doğrusal bir uygarlıktı: "Binlerce mil uzunluğunda ve on milden az genişlikte bir vaha."[4] Aşağıdaki bir kent nehrin yukarısındaki Lübnan Dağları'na sedir kütükleri için mal göndermek istese, göndereceği mallar Kiş'ten geçmek zorundaydı. Kentinden geçen trafikten belli bir yüzde alan Kiş kralı, diğer prensleri yolarak küpünü dolduruyordu.

Etana'nın oğlu onun yerine geçtiğinde, Kiş ovanın en güçlü kenti olarak Eridu'nun yerini almıştı. 2500 yılına gelindiğinde, diğer kentlerin kralları ara sıra "Kiş kralı" unvanını sahipleniyordu, sanki bu diğer Sümer kentleri üzerinde yetke gösteren onursal bir unvan olmuş gibiydi.[5]

Ancak, haraç toplamak bir şey, fiilen fethetmek başka bir şeydir. Etana ve ardılları hiçbir zaman Sümer'in diğer kentlerine bir imparatorluk yönetimi yayma girişiminde bulunmadılar. Ovanın aşağısına ya da yukarısına orduları taşımanın zorluğu Kiş krallarını diğer kentleri fiilen ele geçirmekten vazgeçirmiş olabilir; ya da belki de krallık ve aristokrasi fikirlerini tamamlayacak emperyal önderlik fikrine henüz sahip değillerdi. İlk imparatorluk inşacısı bambaşka bir ulustan çıkacaktı.

4

İMPARATORLUĞUN YARATILMASI

Nil Nehri vadisinde, MÖ 3200 dolaylarında Akrep Kral Kuzey ve Güney Mısır'ı birleştirir, Birinci Hanedan'dan Narmer de birliği sürekli kılar.

Sümer diyarının güney batısında, Akdeniz kıyısının alt tarafında ilk imparatorluk inşacısı Nil Nehri vadisinde fırtına gibi esiyordu.

İlk Sümer kralları gibi, Akrep Kral da tarih ile efsanenin sınırlarında dolaşır. Hiçbir kral listesinde gözükmez; yalnızca, bir tören silahının başındaki oymada yer alır. Ancak muğlak bir uzak geçmişte yer alan ilk Sümer krallarının tersine, Akrep Kral neredeyse yazılı tarihin alanında yaşar. Dünyasını fethetme çabasına MÖ 3200 dolaylarında girişmiştir.

Akrep Kral, bir aralar Nil vadisinin her iki yanında yaşayan bir Afrika halkındandır. Doğumundan yüzyıllar önce –efsanevi Alulim'in daha nemli, daha serin bir Sümer diyarında hüküm sürdüğü günlerde– Nil vadisi herhalde yaşanmaz haldeydi. Her yıl, güney dağlarına aşırı yağmur yağdığında, biriken sular Nil boyunca Akdeniz'e doğru kükrüyor ve çevre toprakları uzaklara kadar kaplıyordu. Su baskını o kadar şiddetli oluyordu ki, çok az avcı-toplayıcı grubu buralarda dolaşmaya cesaret edebiliyordu. Bunun yerine, doğu ve batıdaki çok daha uygun topraklarda yaşıyorlardı: Kızıldeniz kıyılarına yakın yerlerde yerleşiyor, Sahra boyunca da dolaşıyorlardı. O ılımlı, daha yağmurlu yıllarda Sahra çayırlık ve sulaktı. Arkeologlar kumların altında yapraklar, ağaçlar ve av hayvanlarının kalıntılarını bulmuştur.

Ancak Mezopotamya ovasını değiştiren daha sıcak, daha kuru hava, Sahra'yı da değiştirdi. Sahıra halkı doğuya, iyi sulanan Nil vadisine doğru göçtü. Yağmurların azalması sayesinde, Nil taşkınları daha ılımlı hale gelmişti; sığınmacılar, taşkın mevsiminde suları toplayabilecekleri sarnıçlar ve tarlalarını kurak mevsimlerde sulayacak kanallar inşa ederek yıllık su taşkınlarıyla başa çıkabileceklerini keşfettiler. Kıyılara yerleşimler kurdular, taşkınların bıraktığı kara silt'te tahıl ektiler ve sazlıklardaki hayvanları avladılar: Yaban sığırı, dağ keçisi, timsah, su aygırı, balık ve kuşlar. Kızıldeniz'in batı kıyılarından gelen başka halklar da onlara katıldı. Bunlar Nil vadisinin ilk tam zamanlı sakinleriydi: İlk Mısırlılar.*

Sümer diyarının tersine, Nil vadisinde av hayvanları ve balık, taş, bakır, altın, keten, papirüs vardı; yani ağaç dışında her şey. Mısırlılar batıyla fildişi, doğuyla istiridye kabuğu, kuzeyle de yarı değerli taş ticareti yapıyorlardı, ama yaşayabilmek için Nil onlara yeterliydi.

Mısır'ın kan damarı olan Nil 800 km uzunluğunda, kimi yerlerde tepeler, kimi yerlerde de düz ovalarla çevrili bir vadide akar. Yıllık su taşkınları bugünkü Etiyopya dağlık arazisi olan nehrin yukarılarından başlar, İkinci Çağlayan'dan Birinci Çağlayan'a doğru ilerler, günün birinde kralların yatacağı bir kıvrımı dolaşır ve nehrin sonunda bir düzine kadar kola ayrıldığı düz araziye gelir: Nil Deltası'na.

Nil güneyden kuzeye doğru aktığı için, Mısırlılara göre diğer nehirlerin tersine aktığı açıktı. Daha sonraki hiyerogliflere bakılırsa, *kuzey*, *nehir aşağı* ve *kafanın arkası* için bir sözcük, *nehir yukarı*, *güney* ve *yüz* için başka bir sözcük kullanıyorlardı;[1] Mısırlı yönünü her zaman güneye dönerek, kendine doğru gelen Nil akıntısına göre belirlerdi. En eski yerleşimlerden beri Mısırlılar ölülerini çölün kıyısında, başları güneye ve yüzleri de batıya, Sahra Çölü'ne dönük gömerlerdi. Yaşam güneyden gelmişti, ama Ölüler Ülkesi batıda, ot ve su kaybolduğunda kaçtıkları çöle doğruydu.

---

* Erken dönem Sümer tarihi gibi, yaklaşık MÖ 3000 öncesi erken dönem Mısır tarihi de ("Hanedan öncesi Mısır") arkeolojik dönemlere ayrılır ve her dönem de kısmen tipik parçaların bulunduğu kentlere göre adlandırılan çömlek tarzlarına göre tanımlanır. Yaklaşık MÖ 5000-4000 dönemindeki ilk yerleşimlere Badarien denir. MÖ 4000-3000 arası Naqada dönemi olarak adlandırılır ve üç safhaya ayrılır: MÖ 4000-35000 arası Amratien, 3500-3200 arası Gerzeen, 3200-3000 arası da Son Hanedan Öncesi. Bazı Mısır bilimciler Naqada dönemini ikiye ayırır, Naqada I (3400'e kadar) ve II (3400-3200 dolayları. Bazıları da 4000-3500 arasını Naqada I, 3500-3100 arasını Naqada II olarak adlandırıp, Amratien ve Gerzeen dönemlerini göz ardı ederek, 3100-3000 arasını da Naqada III olarak adlandırır, bu yüzyıla bazen 0 hanedanı da denir. Mısır kültürünün Nil vadisindeki bu daha eski yerleşimlerle hiç ilişkisinin olmadığını düşünmek için bir neden olmadığından, ben hepsine "Mısır" diyeceğim. (Geleneksel olarak, Mısır kültürünün Nil vadisinin dışından geldiği ve 3400 dolaylarında istilacılar tarafından getirildiği öneriliyorduysa da, daha sonraki kazılar bu kuramı desteklememiştir.)

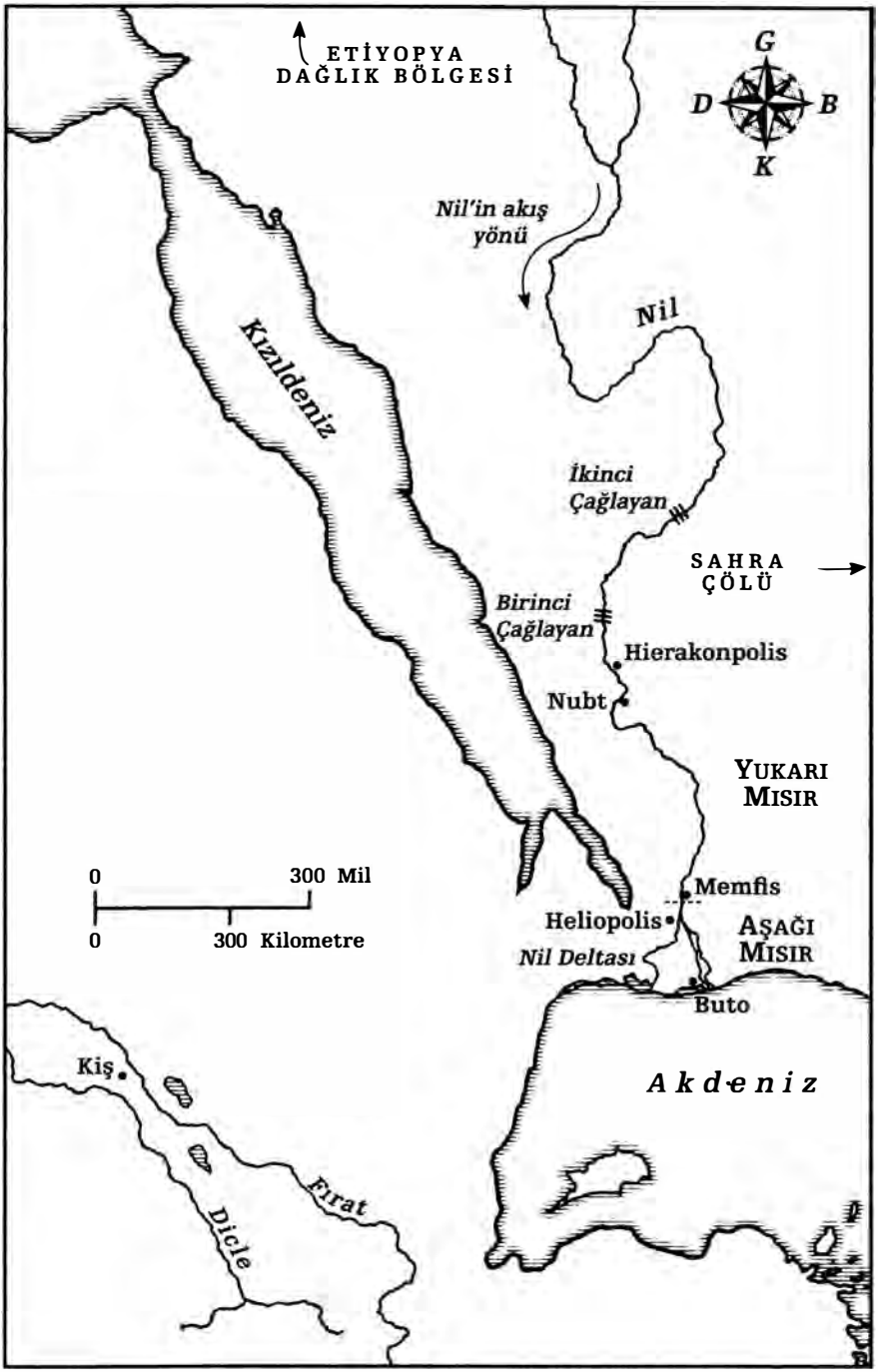
Mısırlılar ülkelerine iki farklı isim vermişti. Yıllık su taşkınlarının silti yerleştirdiği toprakların adı Kemet, yani Kara Ülke'ydi; siyah yaşamın ve yeniden doğuşun rengiydi. Ancak Siyah Ülke'nin ötesinde Deşret, ölümcül Kızıl Ülke vardı. Yaşam ile ölüm arasındaki çizgi o kadar belirgindi ki, insan eğilip bir elini bereketli siyah toprağa, diğer elini de güneşin yaktığı kırmızı çöle değdirebilirdi.

Bu ikilik, iki aşırılık arasında yaşatılan varlık, Mısır'ın gelişen uygarlığına da yansıdı. Sümer kentleri gibi, Mısır kentleri de MÖ 3200'de "nüfus akınına" uğradı. Altın madenlerine giden doğu-batı yolundaki Nubt (Nadaqa da denir) güneyin en güçlü kenti oldu, en azından 10 bin kişi barındıran Hierakonpolis de biraz gerisinden geliyordu. Çok erkenden, bu güney kentleri ayrı ve egemen olarak değil, bir krallığın parçası olarak kendilerini tanımladılar: Silindir şeklindeki Beyaz Tacı taşıyan bir kralın yönetimindeki Beyaz Krallık (aynı zamanda Yukarı Mısır da denir, çünkü Akdeniz'den bakıldığında nehir yukarıdır). Mısır'ın kuzeyinde ("Aşağı Mısır"), bir araya gelen kentler Kızıl Krallık adı verilen bir birlik oluşturdu. Heliopolis ve Buto kentleri önem kazandı. Aşağı Mısır'ın kralı önünde bir kobra şeklinin kıvrıldığı Kızıl Tacı giyiyordu (tacın en eski resimleri MÖ 4000'e aittir)[2] ve kralın düşmanlarına zehir tüküren bir kobra tanrıça tarafından korunuyordu,[3] Beyaz ve Kızıl iki krallık, Kızıl ve Kara Ülke gibi, o temel Mısır gerçekliğini yansıtıyordu: Dünya dengeli ve karşıt güçlerden oluşur.

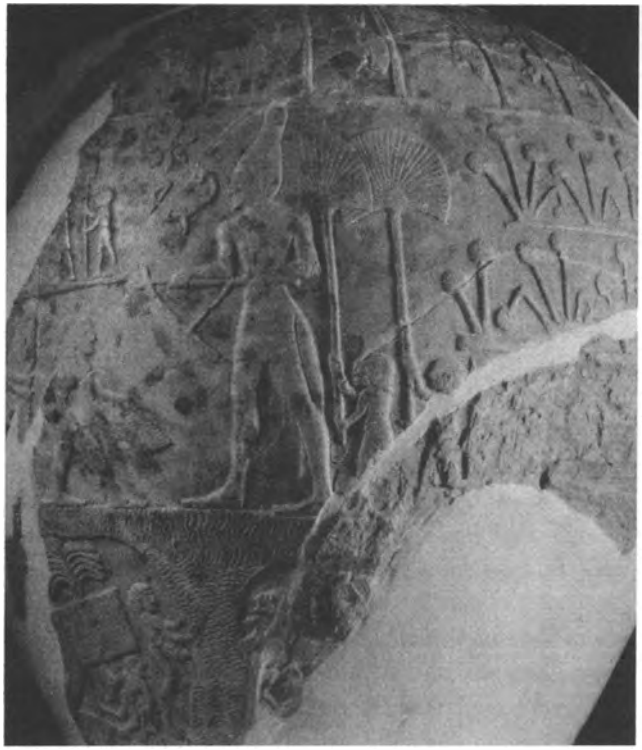
Anlaşıldığı kadarıyla zamanın başlangıcını tarihlendirmeyi amaçlayan Sümer kral listesinin tersine, en eski Mısır kral listeleri Beyaz ve Kızıl krallıklara kadar gitmez, bu nedenle bunların krallarının adları kaybolmuştur. Ancak Akrep Kral'ın varlığı için elimizde farklı türden bir tanıklık vardır: Hierakonpolis tapınağından çıkartılan bir asa başı. Bunun üzerinde, belirgin Beyaz Tacı taşıyan bir Beyaz Kral, yenilgiye uğramış Kızıl Krallık askerlerinin üzerinde zaferini kutlar (elinde, halkını geçindirme gücünün simgesi olarak bir sulama aleti tutar). Sağında bir hiyeroglif adını yazar: Akrep.*

Akrep Kral'ın kendisi de çifte bir kent olan Hierakonpolis'te doğmuş olabilir. Hierakonpolis başlangıçta Nil Nehri'nin ayırdığı iki kentti: Batı kıyısında şahin tanrıya adanmış Nehken ve doğuda akbaba tanrıçanın koruduğu Nekheb. Zaman içinde, iki ayrı kent büyüdü ve akbabanın koruması altında birleşti. Belki de iki yarının birleştiğini gören Akrep Kral, Beyaz ve Kızıl krallıkları bir kralın altında birleştirme planını oluşturmuştu.

* Hanedan Öncesi Dönem Mısır üzerine bazı çalışmalar, iki Akrep kraldan söz eder, II. Akrep ilk İmparatorluk inşacısıdır. Daha önceki bir kral, I. Akrep güneyde hüküm sürmüş olabilir, ama anlaşılan ülkeyi birleştirmek için bir girişimde bulunmamıştır; Abydos'taki U-jat mezarında gömülü olabilir.

4.1. Yukarı ve Aşağı Mısır

4.1. Akrep Kral Asa başı. Bu törensel asa başında, "Akrep Kral", başının hemen solundaki akreple belirlenir. *Ashmoleon Müzesi, Oxford. Fotoğraf Werner Forman/Art Resource, NY*

Onun herhalde MÖ 3200 dolaylarında gerçekleşen zaferi geçici oldu. Başka bir oyma, iki krallığın belki de yüz yıl kadar sonra başka bir Beyaz Kral'ın altında birleştiğini kaydeder. Akrep Kral asa başı gibi, bu oyma da Hierakonpolis tapınağında bulunmuştur. Bir palet ("tuval" olarak kullanılan yassı bir taş parçası) üzerine yapılan oymada, paletin önünde Kızıl Taç giyen bir kral resmedilir, arkasında da Beyaz Taç. Bir hiyeroglif kralın adını verir: Narmer.

Narmer adı, "Azgın Kedi Balığı" anlamına gelir ya da daha şiirsel söylersek, "Uğursuz Kedibalığı". Bu bir iltifattır, çünkü kedi balığı en cesur ve saldırgan balıktı. Narmer paletinin arkasında, Beyaz Kral rolündeki Narmer Kızıl Krallık'ın bir askerini saçından tutar. Önündeyse, Beyaz Tacı çıkartıp yerine Kızıl Tacı takmış olan Narmer, kafaları kesilmiş savaşçıların arasından zafer geçidi yapar. Nihayet, Kızıl Krallık'ı Beyaz Krallık'ın altına sokmuştur.

4.2. Narmer Paleti. Mısır'ın birleştiricisi yenilgiye uğramış bir savaşçıya vurur, Horus şahini de ona başka bir esir getirir. *Mısır Müzesi, Kahire. Fotoğraf Werner Forman/Art Resource, NY*

Olasıdır ki Narmer, Mısır kral listelerinde Mısır'ın ilk insan kralı olarak gözüken Menes'in başka bir adıdır.* Onun hakkında Mısırlı rahip Manetho şöyle der:

> [Tanrılardan] ve yarı tanrılardan sonra,
> Birinci Hanedan sekiz kralla gelir.
> Menes birincisidir.
> Ordusunu sınırın ötesine götürdü ve büyük onur kazandı.[4]

* Doğaldır ki, bu konuda süregelen bir tartışma vardır. MÖ 1500'den sonra, Mısır'ın birleştiricisinin adı yazıtlarda "Meni" olarak verilir. Bu, Manetho'nun "Menes"i, paletin "Narıner"i, daha sonraki Aha adlı bir kral ya da –herhalde Mısır'ın birleştiricisinin kimliğini kalıcı olarak karmakarışık edecek bir öneriye göre– "Gelen Kimse" anlamına gelen bir gramer biçimi olabilir. Her kimse, iki krallığın birleşmesine öncülük etmiş gibidir.

İki krallık arasındaki sınırın ortadan kalkması ilk imparatorluğu yarattı, hem de dünyada en uzun süreli olanlardan birini: Gerçekten de büyük onur.

Manetho'nun anlatısı bundan çok sonradır. Manetho, 27 yüzyıl sonra Heliopolis'teki güneş tanrısı Ra tapınağına hizmet etti; MÖ 300 dolaylarında, Mısır kral listelerinin farklı versiyonları arasında uyum sağlama işini üstlendi, diğer belgelerin yanında, Menes'i ("Men") Mısır'ın ilk kralı olarak gösteren Torino Kanonu adı verilen papirüsü kullandı.* Listesini derlediğinde, Manetho 3100'den sonraki Mısır hükümdarlarını gruplara böldü, yeni bir aile iktidara geldiğinde ya da krallık yer değiştirdiğinde, her defasında yeni bir gruba başladı. Bu grupları Yunancada "hükmetme gücü" anlamında *dynasteia* [hanedan] diye adlandırdı. Manetho'nun "dinasteia"ları her zaman doğru değildir, ama Mısır tarihinin geleneksel göstergeleri haline gelmiştir.

Birinci Hanedan, Manetho'ya göre Mısır'ın iki kısmı tüm Mısır'ın ilk kralının yönetiminde birleştiğinde başlar. Yunan tarihçi Herodotos'a göre, Menes/Narmer zaferini yepyeni krallığının merkez noktası Memphis'te yeni bir başkent inşa ederek kutlar. Memphis "Beyaz Duvarlar" demektir; duvarlara, güneşte parlaması için sıva yapılmıştır. Birleşik Mısır'ın hükümdarı, Beyaz kentten hem güney vadisini hem de kuzey deltasını denetleyebilir. Memphis, iki krallığın dengede durduğu destek noktasıdır.

Bir asa başına kazınmış başka bir sahne, Narmer/Menes'i Kızıl Tacı takarken ve evliliğe çok benzeyen bir törene katılırken gösterir; olasıdır ki, Birinci Hanedan'ın muzaffer kurucusu, her iki krallığı çifte tacın vârislerinde birleştirmek üzere Kızıl Krallık'ın prensesiyle evlenmiştir.

Mısır'ın tarihinin geri kalanında, kökeninin ikiliği kralında vücut buldu. İki Ülkenin Efendisi olarak adlandırıldı ve çifte tacı Aşağı Mısır'ın Kızıl Tacı'nın, Yukarı Mısır'ın Beyaz Tacı'nın üzerine konmasıyla oluştu. Güneyin akbabası ile kuzeyin kobrası, biri yerde sürünerek, diğeri göklerde oturarak, birleşik krallığı korudular. İki karşıt güç, güçlü ve dengeli bir bütünde bir araya getirilmişti.

Narmer altmış dört yıl hüküm sürdü ve bir kral tarafından uygarlığı tehdit eden düşmanlar karşısındaki gücünü kanıtlamak üzere geleneksel olarak girişildiği gibi, su aygırı avına çıktı. Su aygırı tarafından kıstırıldı ve anında öldürüldü.

---

* Mezarlarda ve saray duvarlarında bulunan kral listelerinin çoğu, açıkça şu ya da bu firavunun ününü abartmak amacıyla yazılmıştır; MÖ 1250 dolaylarında yazılmış olan Torino Kanonu çok daha eski bir sözlü geleneği korurmuş gibi gözüken görece bağımsız bir listedir.

ZAMAN ÇİZELGESİ 4	
MEZOPOTAMYA	MISIR
Isınma başlar (MÖ 11.000)	
Sümer ve Sami halkları birleşir	
Krallığın başlangıcı	
Tufan	
	İlk Mısırlılar Nil vadisine yerleşir
Obeyd dönemi (5000-4000)	Badarien dönemi (5000-4000)
Uruk dönemi (4000-3200)	Naqada dönemi(4000-3000)
Cemdet Nasr dönemi (3200-2900)	
Atab	Arkaik dönem (3100-2686)
Etana	*I. Hanedan* (3100-2890)
Balih	**Menes (Narmer)**

Not: Tüm zaman çizelgelerinde, hükümdar isimleri kalın yazılmıştır.

5

DEMİR ÇAĞI

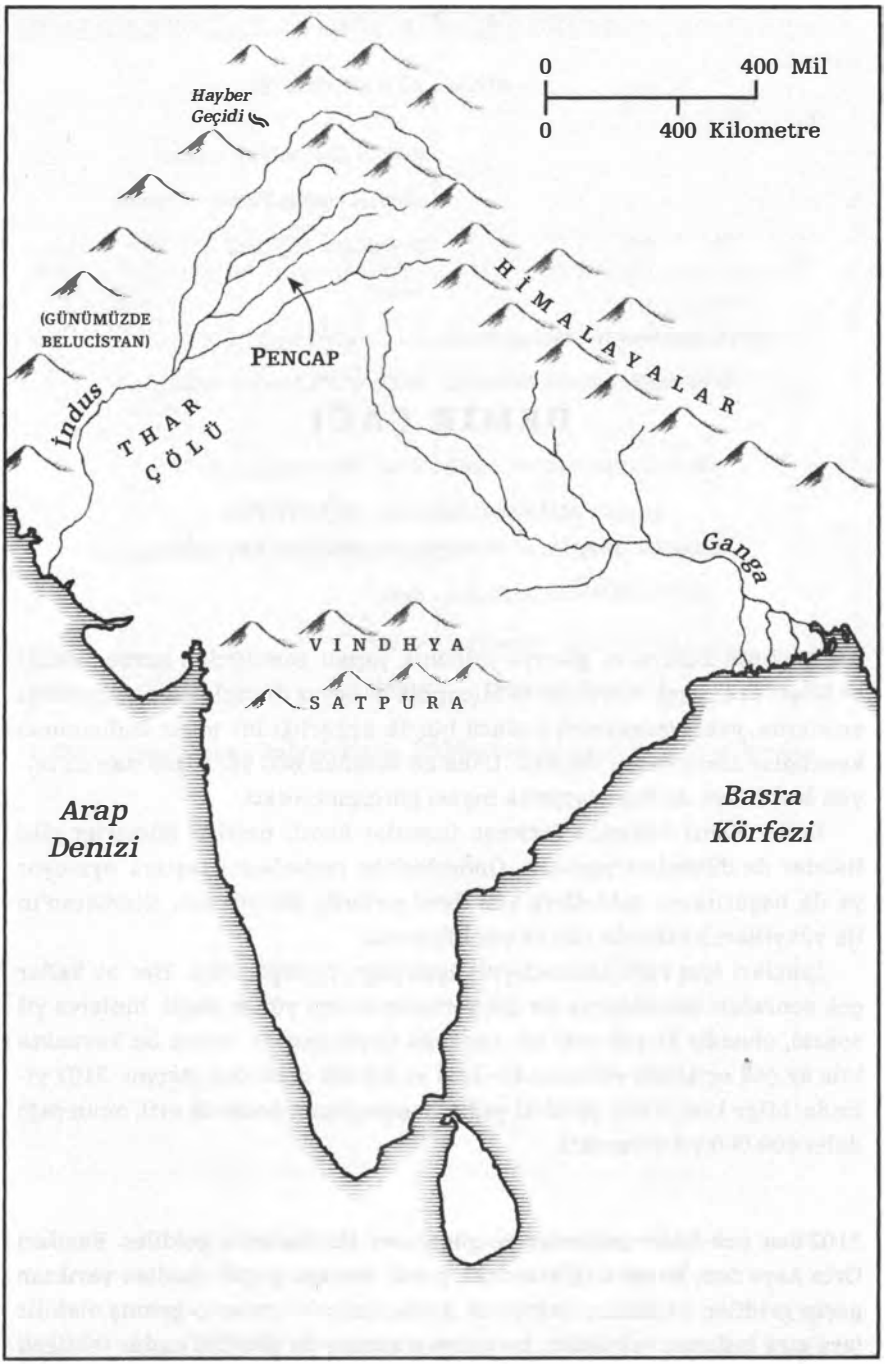
İndus Nehri vadisinde, MÖ 3102'de
kuzeyli gezginler yerleşip kasabalar kurarlar.

Kiş kralının kuzeye ve güneye yolculuk yapan gemilerden haraç kestiği ve Mısır'ın dengeli merkezinde Memphis'in beyaz duvarlarının yükseldiği sıralarda, eski zamanların üçüncü büyük uygarlığı bir nehir vadisindeki kasabalar zincirinden ibaretti. Daha en azından 600 yıl, Hindistan'da büyük kentler ya da imparatorluk inşası görülmeyecekti.

İndus Nehri boyunca yerleşen insanlar kentli değildi. Sümerler gibi listeler de düzenlemiyorlardı. Önderlerinin resimlerini taşlara oymuyor ya da başarılarını tabletlere sabitlemiyorlardı. Bu yüzden, Hindistan'ın ilk yüzyılları hakkında çok az şey biliyoruz.

İpuçları için Hint efsanelerini eşelemeyi deneyebiliriz. Her ne kadar çok sonraları yazıldılarsa da (ilk yerleşimlerden yüzler değil, binlerce yıl sonra), olasıdır ki çok eski bir kaynağa dayanıyorlar. Ancak bu kaynakta bile az çok açıklıkla yalnızca bir kral ve bir tek tarih öne çıkıyor: 3102 yılında, bilge kral Manu şimdiki çağın başlangıcına önderlik etti, onun çağı daha 400.000 yıl sürecekti.

3102'den çok önce, çobanlar ve göçebeler Hindistan'a geldiler. Bazıları Orta Asya'dan, kuzey dağlarındaki, şimdi Hayber geçidi denilen yarıktan geçip geldiler. Başkaları doğrudan Himalayalar'ı tırmanıp gelmiş olabilir (ara sıra bulunan iskeletler, bu yolun o zaman da şimdiki kadar tehlikeli olduğunu gösterir).

5.1. Hindistan

Dağların öte yanında hem sıcaklık hem de su buldular. Himalaya dona bir engel oluşturuyordu, bu yüzden kışın bile hava ancak 10°C'nin altına düşüyordu. Yazın güneş Hindistan topraklarını yakıcı bir sıcaklığa getiriyordu. Ama iki nehir alt kıtayı çöl çıplaklığından koruyordu. Erimiş kar ve buz dağlardan kuzeybatıya, Arap Denizi'ne doğru akan İndus Nehri'yle birleşiyordu; dağlar aynı zamanda Himalaya eteklerinden uzaklarda, doğu sahilinde Bengal Körfezi'ne dökülen Ganj Nehri'ni de besliyordu. Sahra'nın yeşil olduğu günlerde, İndus Nehri'nin doğusundaki Thar Çölü de yeşildi ve artık kurumuş olan başka bir nehir burayı katedip Arap Denizi'ne dökülüyordu.[1]

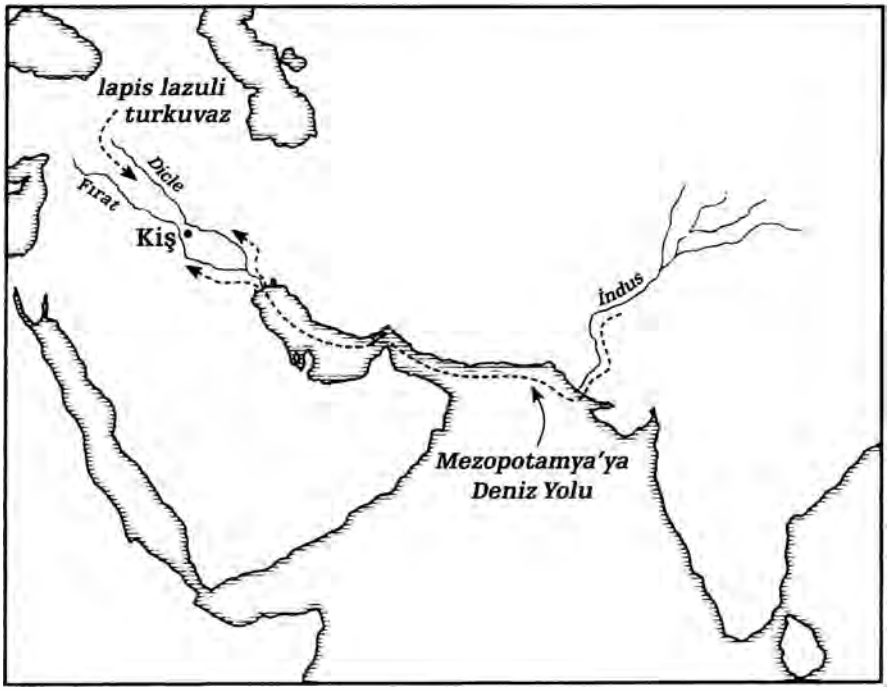
Mezopotamya ve Mısır'da tahıl ekilmesinden belki 2000 yıl sonra, kuzeyli gezginler İndus'un hemen batısında bugün Belucistan olarak adlandırılan tepelik ülkeye yerleştiler. Aşağı İndus ve yukarı ucundaki beş kolu boyunca minik köyler yayıldı: Pencap (*penç-ab*, "Beş Nehir"). Ganj boyunca da başka köyler gelişti. Hindistan'ın güneyinde bulunan ve Güney Afrika'da kullanılanlara çok benzeyen aletler, birkaç münferit kişinin Afrika sahilinden ayrılıp Hindistan'ın güney kıyılarına ulaştığını ve buraya yerleştiğini düşündürür.

Ancak bu üç bölge –güney, doğu ve kuzeybatı– birbirlerinden muazzam fiziksel engellerle ayrılıyordu. Yüzlerce kilometre genişliğinde ovalar ve iki dağ sırası, Vindhya ve Satpura, kuzeyi bilinen tarihi çok sonralara dayanan güneyden ayırıyordu. Hava ılındıkça, 500 km genişliğindeki bir çöl, kumlarını Ganj vadisi ile kuzeybatıdaki yerleşimler arasına yaydı. Hindistan tarihinin en başından beri güney, doğu ve kuzeybatının halkları birbirlerinden bağımsız yaşadı.

İlk olarak kuzeybatıda, İndus civarındaki köyler kentlere dönüştü. İndus Nehri vadisindeki ilk evler nehir ovasında, belki de nehrin 1,5 km kadar uzağında, su baskını hattının yeteri kadar üzerinde inşa edilmişti. Çamur tuğlalar suda eriyebilir, tahıl da akar giderdi. İndus vadisinde hayatın ilk gerçekliği –Mısır ve Sümer diyarında olduğu gibi– suyun hem yaşam hem de ölüm getirdiğiydi.

Bu da bizi Hindistan'ın ilk kralı olan Manu Vaivastwata'ya getirir. Manu Vaivastwata öncesinde Hindistan'da öyküye bakılırsa, altı yarı tanrısal kral hüküm sürmüştü. Her biri Manu isim-unvanını taşıyordu ve her biri de bir Manwantara boyunca, yani 4 milyon yıldan uzun bir süre hüküm sürmüştü.

Burada belli ki mitoloji âlemindeyiz, ama geleneğe göre, efsane yedinci Manu döneminde tarihle çakışmaya başladı. Bazen kısaca "Manu" diye, bazen de tam adı olan Manu Vaivaswata olarak adlandırılan bu Manu, bir gün elini yıkıyordu ki, minik bir balık salınarak ona geldi ve "nehrin

5.2. Hindistan Ticaret Yolları

âdeti olduğu üzere" zayıflarla beslenen daha büyük ve güçlü balıktan onu koruması için yalvardı. Manu acıdı ve balığı kurtardı.

Yem olma tehlikesini atlatan balık bu iyilik karşısında, yaklaşan ve yeri göğü süpürecek olan bir tufana karşı onu uyararak borcunu ödedi. Bunun sonucunda Manu ahşap bir tekne inşa etti ve Rişiler olarak bilinen yedi bilge filozofla tekneye bindi. Tufan yatıştığında, Manu tekneyi uzak kuzeydeki bir dağa demirledi, tekneden indi ve tarihsel Hindistan'ın ilk kralı oldu; bu arada yedi Rişi de Büyük Ayı'nın yedi yıldızı oldular. Yıl 3102'ydi.

Hindistan tarihini oluşturmak açısından bu öykü ateşten çok dumandır. Aynı yüzyılda yaşamış olmalarına karşın Manu Vaivaswata'da Mısır'ın Akrep kralından daha az gerçeklik iddiası vardır ve garip kesinlikteki 3102 yılı da en azından 2000 yıl sonra, sözlü kaynaklar yazıya dökülmeye başlandığında edebiyat araştırmacılarının hesaplarının sonucudur. Ancak bu tarih birçok Hindistan tarihinde ortaya çıkar; kesin tarihlere eski Hindistan tarihinde pek rastlanmaz, bu nedenle tarihçilerin bu tarihe tutunmalarının nedeni kesinlikten çok rahatlamadır. (John Keay, "Bu, Hin-

distan tarihinde inandırıcılığı olan ilk tarihtir," diye yazar, "ve bu kadar olanaksız bir kesinliğe sahip olması açısından saygıyı hak eder.")[2]

3102'deki tek kesinlik, bu gerçekten de İndus vadisindeki köylerin kasabalara dönüşmeye başlamasındadır. İki katlı evler yapılmaya başlar; İndus yerleşimcileri çömlekleri tekerleklere koymaya başlamış ve bakır aletler yapmışlardı. Ormanları kesmeye ve kili fırınlarda pişirmeye başlamışlardı. Güneşte kurutulmuş tuğlaya göre daha sağlam olan fırında pişmiş tuğlalar, su baskınlarına karşı daha fazla dayanıyordu. 3102 sonrasında, su artık o kadar yıkıcı bir güç değildi.

Mezopotamya'nın kuzeyindeki ovalardan getirilen turkuaz ve lapis lazuli en zengin evlerin yıkıntılarında bulunur. Kasaba halkı Kiş, Nippur ve Ur krallarına o yarı değerli taşları sağlayan aynı tüccarlarla Dicle ve Fırat'ın yukarılarında ticaret yapmak için vadilerini terk ettiler.

Ancak İndus kasabalarının büyüyen zenginliği ve erişimine karşın, Hindistan epik öyküleri ilerlemeden değil, gerilemeden söz eder. Tufan önceki çağı süpürüp yenisini başlatmıştı; kasabaların çağı Kali Yuga, Demir Çağı'ydı. Manu dağdan indiğinde başlamıştı ve bir varlık ile sanayi çağıydı. Aynı zamanda doğruculuğun, şefkatin, iyiliğin ve bağlılığın da eski güçlerinin dörtte birine indiği bir çağdı.* Kutsal metinlerin uyardığı üzere, Demir Çağı'nda önderler mali gereklilikleri öne sürerek halklarının mallarına el koyacaktı. Güçlü zayıfın malını alacak ve zorlukla kazanılan varlığa el koyacaktı. Zengin insanlar tarlalarıyla sürülerini terk edecek ve günlerini paralarını savunmakla geçirecekler, toprağı kullanmasını bilen insanları kurtaracaklarına, dünyevi varlıklarının kölesi olacaklardı.

Bu korkunç uyarıların yazılmış olduğu görece geç dönemler göz önünde bulundurulduğunda, olasıdır ki bunlar daha olgun –artık ulusal hazineyi eriten üretken olmayan ve geniş bir bürokrasiye sahip– bir toplumun kaygılarını yansıtmaktadır. Ama öyküleri anlatanlar bu düşüşün başlangıcını ta 3102'ye, İndus boyundaki köylerin kasabalara dönüştüğü yıla tarihler.

Yakında önceki çağı süpürüp Kali Yuga'nın gerilemesini getirecek olan suyun yanına çömelmiş olan Manu bile kendisini zayıflara saldıran büyük ve güçlüden koruması için ona yalvaran küçük bir balıkla konuşur halde bulur. Hindistan'da, uygarlığa doğru yolculuk daha yeni başlamıştı; ama Sümer diyarında olduğu gibi, bu halkını giderek cennetten daha da uzağa götürecek bir yolculuktu.

---

* Hint kozmolojisinde, önceki Altın, Gümüş ve Bakır çağlarının (sırasıyla, Satya Yuga, Treta Yuga ve Duapara Yuga) her biri, ruhsal farkındalığı dörtte bir oranında azaltmıştı; dördüncü çağ olan Demir çağı en kötüsüydü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 5	
MISIR	HİNDİSTAN
İlk Mısırlılar Nil vadisine yerleşir	
Badarien dönemi (5000-4000)	
Naqada dönemi (4000-3000)	Aşağı İndus ve Pencap'ta ilk yerleşimler
Arkaik dönem (3100-2686)	Kali Yuga, Demir Çağı (3102-Bugün)
I. Hanedan (3100-2890)	Köyler büyüyüp kasaba oluyor
Menes (Narmer)	**Manu Vaivaswata**

Hindistan tarihi kaynakları üzerine not: Hindistan tarihçileri yüklü bir siyaset arenasında çalışır. Elimizdeki yazılı kaynaklar, mitolojik Manu ve Altın, Bakır, Gümüş ve Demir çağlarından söz edenler de aralarında olmak üzere, çok daha sonraları Sanskritçede yerleşmiş sözlü kaynaklardır. Hindistan'da "Hindu milliyetçiliği" ya da "Hindutva" olarak bilinen siyasal hareket, bu daha sonraki "Hindu" (ya da "Brahman") kaynağın esas olarak Hindistan kökenli olduğunu öne sürer. En önemlisi Romila Thapar olmak üzere birçok akademik tarihçi de, bugün "Hinduizm" olarak adlandırdığımız şeyin yerli geleneklerle daha sonra Orta Asya'dan gelen göçmenlerin (sözüm ona "Ari işgalciler"; bkz. Yirmi Beşinci ve Yirmi Yedinci Bölümler) arasındaki ilişkiden kaynaklandığını ve Sanskritçe yazıların küçük, seçkin bir Ari göçmen grubunun düşüncesini temsil ettiğini öne sürer. Tarihsel açıdan bu, Manu ve Demir Çağı üzerine yazılı anlatıların uygulamada Hindistan'ın önceki uygarlıklarıyla bir devamlılığının olmadığı anlamına gelecektir. Ama Ari işgali kuramı 19. yüzyılda ırkçı varsayımlar ve siyasal gündemler tarafından çarpıtılmıştır, öyle ki, "Hindu milliyetçiler" artık herhangi bir Ari işgali öyküsünü saldırgan bir ırkçı komplo olarak görür. Buna tepki olarak, dilbilimsel kanıtların bir tür dışarıdan işgal kuramını desteklediğine inanan akademisyenler, daha sonraki Sanskrit mitolojisini erken dönem Hindistan tarihini aydınlatmak amacıyla kullanan herhangi birisine "Hindutva köktencisi" yaftasını yapıştırır. Manu açıkça mitolojiktir; 4. binde Hindistan'la ilişkisi aşırı ölçüde belirsizdir.

FİLOZOF KRAL

Sarı Nehir vadisinde, MÖ 2852-2205 döneminde
Çin'in ilk köyleri krallar edinir ama ardıllarını reddederler.

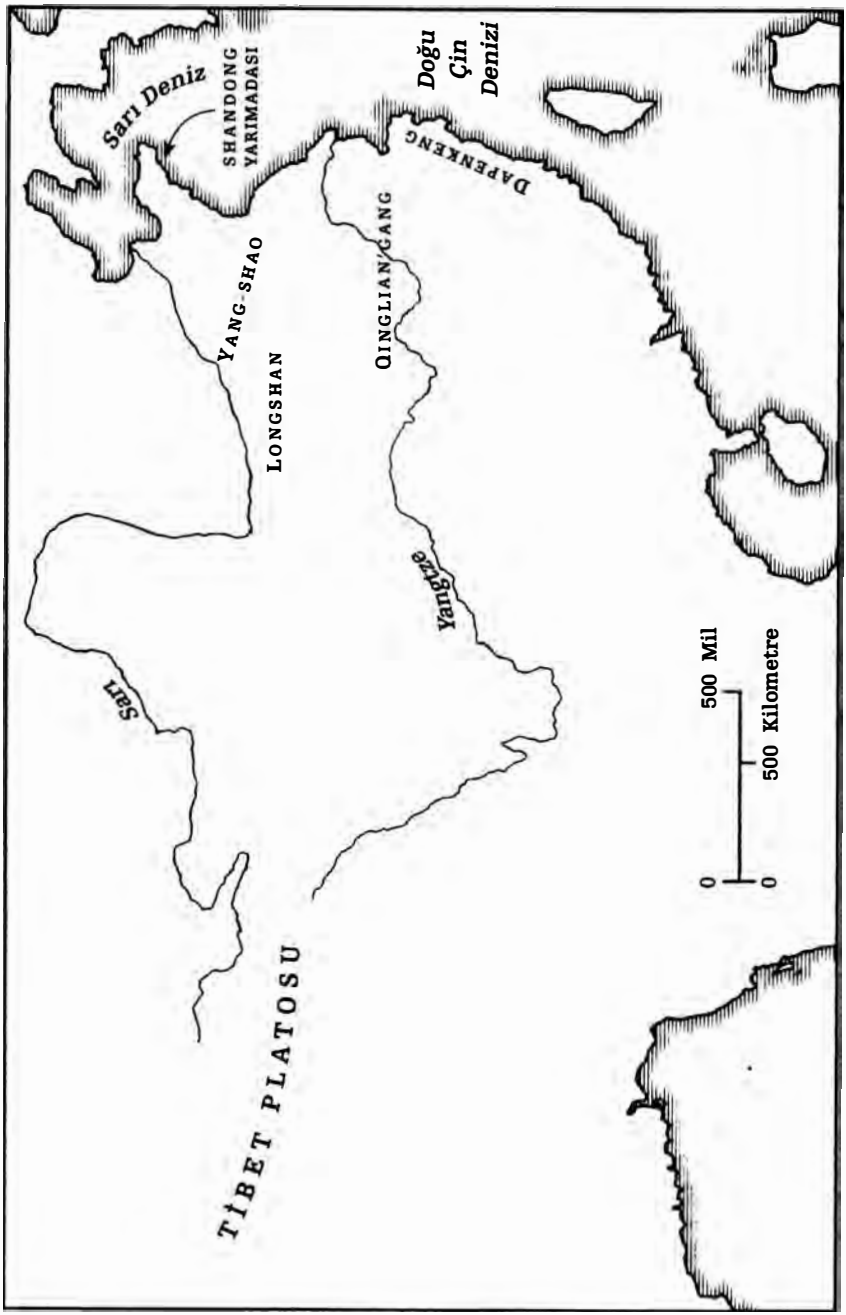
Mezopotamya ve Hindistan'ın çok doğusunda, bilinen düzen bir kez daha yinelendi.

Bu kez yerleşim, şimdi Qing Zang Gaoyuan platosu –Tibet Platosu– denilen yüksek platodan başlayıp doğuya akarak Sarı Deniz'de sona eren Sarı Nehir (Huang) çevresinde başladı. Daha güneyde, Yangtze Nehri de doğu sahiline akıyordu.

Sahra'nın yeşil olduğu ve Thar Çölü'nün bir nehir tarafından sulandığı günlerde, Çin'in iki büyük nehrinin arasında kalan geniş toprak parçası yüksek olasılıkla bataklıklar, göller ve çamurdan oluşan bir toprak ve su sistemiydi. İki nehrin arasındaki Shandong Yarımadası neredeyse bir adaydı. Avcı-toplayıcılar sazlıklarda dolaşıyorlardı, ama suyla kaplı bir toprakta yerleşmenin bir anlamı yoktu.

Sonra Sahra ısındı; Nil taşkınları azaldı; bir zamanlar Thar Çölü'nü sulayan nehir yok oldu; saçaklı Mezopotamya ırmakları yavaş yavaş aralarında toprağın biriktiği iki ayrı nehir haline geldi. Çin'in iki büyük nehrinin arasındaki toprak kurudu.

MÖ 5000'de, nehirlerin arasındaki alan, yüksek yerlerinde ormanların bulunduğu geniş bir ovaydı. Gezginler yerleşmeye, nehirlerin çevresindeki ıslak arazide pirinç ekmeye başlamıştı. Evler çoğaldı ve köyler oluşmaya başladı. Arkeoloji Sarı Nehir yakınlarındaki ilk önemli ev topluluğunu or-

6.1 Çin'deki İlk Yerleşimler

taya çıkartıyor. Burada, yerleşimler bir tür kültür oluşturmaya başladı: Aynı âdetlere, aynı ev inşa yöntemlerine, aynı çömlek tarzlarına ve herhalde aynı dile sahip insanlar.

Bugün Yang-Shao diye adlandırdığımız bu Sarı Nehir kültürü, Çin'deki tek yerleşim topluluğu değildi. Çin'in güneydoğu kıyısında, Doğu Çin Denizi'nin karşısında Dapenkeng denilen başka bir kültür ortaya çıktı; daha güneyde, Yangtze Nehri vadisinde Qinglian'gang gelişti.[1] Sarı Nehir'in büyük güney kıvrımının altında, dördüncü bir yerleşim topluluğu, Longshan gelişti. Kazılar Longshan harabelerinin Yang-shao kalıntılarının üstünde olduğunu gösterdi, bu da Longshan'ın barışçıl bir biçimde Sarı Nehir kültürünün hiç olmazsa bir kısmını alt ettiğini akla getirir.

Bu dört insan grubunun yaşamları ve âdetleri hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Tek yapabildiğimiz farklı çömlek tarzlarına ve farklı tarım ve inşa yöntemlerine sahip oldukları için onları farklı adlarla etiketlemek; bir Yang-shao yerleşiminin etrafında bir hendek olabilirken, bir Longshan köyünün etrafı toprak bir duvarla çevrili olabilir. Ama çok genel spekülasyonlar dışında (Sarı Nehir'in güney kıyısındaki bir köyün yakınında bir mezarlığın düzeni belki de ataya tapınmanın erken dönemlerine işaret eder; ölülerle birlikte yiyeceklerin gömülmesi belki de keyifli bir sonraki yaşam inancını gösterir), bir ipucuna sahip değiliz; elimizde yalnızca Çin'in başlangıcını anlattığı iddiasındaki öyküler var.

Mahabharata öyküleri gibi, erken Çin öyküleri de anlattıkları zamanlardan binlerce yıl sonra oluşturulmuştur. Ama eski gelenekleri yaşattıkları ölçüde, her şeyin temel düzenini keşfeden ilk kralı anlatırlar. Adı Fu Xi'dir.

Çin'in geleneksel öykülerini epik bir tarih içinde toparlayan Büyük Tarihçi Sima Qian, bize Fu Xi'nin hükümdarlığının 2850'de başladığını söyler. Kayıt tutma, tapınma ve olayların yorumlanmasında kullanılmak üzere, düz ve kesik çizgilerden oluşan Sekiz Trigram'ı buldu. Kuşların ve hayvanların görünümleri üzerine meditasyon yaparken, Fu Xi,

> doğrudan kendini dinledi,
> ve dolaylı olarak dışsal nesneleri dinledi.
> Ve böylece Sekiz Trigram'ı bulmuş oldu
> İlahi zekânın erdemini iletmek üzere
> ve tüm yaşayan şeylerin görüngülerini sınıflandırmak üzere.[2]

Sekiz Trigram'ın şekilleri kaplumbağa kabuklarındaki desenlerden türetilmiştir. İlk Çin kralı halkını bir tufandan kurtarmamış, gökyüzünden yetke almamış ya da iki ülkeyi birleştirmemiştir. Hayır; *onun* büyük başarısı, Çinliler açısından çok daha önemlidir. Dünya ile benlik arasında, doğanın düzeni ile insan zihninin etrafındaki her şeyi düzene kavuşturma dürtüsü arasında bir bağlantı bulmuştur.

Çin efsanesinde, Fu Xi'nin ardından ikinci büyük kral, ahşaptan bir pulluk yapan ve toprağı kazan Shennong gelir. *Huai-nan Tzu* insanlara en güzel toprağı bulmasını, yaşamı destekleyen beş tohumu ekip yetiştirmeyi ve iyi otları yiyip, zehirli olanlardan kaçınmasını öğretmiştir. Çiftçi Kral'ın ardından üçüncü büyük kral, belki de en büyüğü gelir: Huangdi, Sarı İmparator.*

Geleneksel olarak, Huangdi'nin MÖ 2696-2598 arası hüküm sürdüğü düşünülür. Hükümdarlığı sırasında, ilk olarak kardeşi Alev Kral'ı fethetti ve hükümdarlığını kardeşinin topraklarına da yaydı. Daha sonra, Alev Kral'a sadık olan güneyli savaş önderi Chi You, muzaffer Sarı İmparator'a karşı bir isyan başlattı. Chi You sevimsiz bir kişilikti; savaşı bulmuş, ilk metal kılıçları döktürmüştü, kırılmaz dişleriyle çakıl ve taş yiyordu ve kötülerle devlerden oluşan bir orduya komuta ediyordu. Sislerle kaplı bir savaş alanında, Huangdi'nin ordusuna hücuma geçti; Huangdi'nin (kazandığı) savaşın ortasında yolunu bulabilmek için pusulayla donatılmış büyülü bir araba kullanması gerekti.

Bu tarihsel gerçeklere aykırıdır. 2696 yılında, büyülü ya da değil, pusula yoktu. Kent de yoktu. Memphis ve Kiş gelişirken, Sarı Nehir yerleşimleri hâlâ ahşap direkler üzerinde, kerpiç ve çamurdan, toprak hendek ve duvarlarla çevrili kümelerdi. Bu yerleşimlerde yaşayan insanlar balık tutmasını, tahıl ekip biçmesini ve (sanıyoruz ki) istilacılara karşı savaşmasını öğrenmişti. Huangdi, eğer imparatorluğu için kardeşine ve kardeşinin savaş önderine karşı savaştıysa, gelişen kentler ve tüccarlardan oluşan bir imparatorluk değil, pirinç ve akdarı tarlalarıyla çevrili kırsal kulübe kümeleri kazanmış olmalıdır.

Ama Huangdi'nin fetihlerinin ardından Çin yönetim yapısında bir tür geçiş yaşandı. Sümer diyarında kalıtsal iktidar fikri iyice yerleşmişti. Anlaşılan, aynı konu Çin'de de hemen kendisini gösterdi. Büyük kralların sonuncusu olan Huangdi'nin ardından Yao adlı bir kral geldi. Bilgelik dolu olan Yao (kendisi Üç Filozof Kral'ın birincisiydi), anlaşılan artık kralın iktidarı oğluna devretmesinin âdet haline geldiği bir Çin'de yaşıyordu. Ama o, bunun yerine, ardılı olarak Shun adlı, yalnızca erdemleriyle değil, babasına duyduğu sevgiyle de ünlü olan yoksul ama bilge bir köylüyü seçti. Bilge ve adil (ve Filozof Kralların ikincisi) bir kral olan Shun, kendi kralının modelini benimsedi; kendi oğlunu atladı ve ardılı olarak başka bir değerli adamı, Yü'yü seçti. Üçüncü Filozof Kral olan Yü'ye Çin'in ilk hanedanı olan Xia'yı kurma şerefi atfedilir.

---

* Eski Çin anlatılarında bu Üç Tanrı-Kral'ın ardından gelen Üç Filozof Kral hakkında bir görüş birliği yoktur. Bazı anlatılarda üç Yarı Tanrı Kral'ı –Fu Hsi, Shennong ve Kan Pao, tahılları harmanlayan– beş İmparator izler, Huangdi, Ti K'u (müzik aletlerinin yapımcısı), Yao, Shun ve yarı efsanevi Xia Hanedanı'nı kuran Yü. Xia Hanedanı'nın ardından, 1776'da hakkında önemli tarihsel kayıtlar bulunan ilk hanedan olan Shang gelir.

Diğer bir deyişle, Çin'de ilk kraliyet silsilesi gösterir ki, kan ardıllığı peşinde umutsuzca koşturmak yerine, oğullar erdem lehine sıradan çıkartılmıştı. Krallık iktidarı kutlanırken, buna çok fazla yaslanmaktan da kaçınılmıştır. Yetke iyidir, ama hiç kimse doğumu nedeniyle otomatik olarak bunu hak ettiğini varsaymamalıdır. Doğum değil bilgelik bir adama hükmetme hakkı tanır. Kiş halkı kralları Etana'nın çocuğu olmadığı için yas tutmuş olabilir. Sarı Nehir vadisinin insanlarının böyle bir arzusu yoktu.*

ZAMAN ÇİZELGESİ 6

HİNDİSTAN	ÇİN
Aşağı İndus boyunca ve Pencap'ta ilk yerleşimler	İlk Çin kültürleri: Yang-shao, Dapenkeng, Qinglian'gang ve Longshan
Kali Yuga, Demir Çağı (3102-günümüz)	
Köyler kasabalara dönüşmeye başlıyor	
Manu Vaivaswata	
	Fu Xi (2850)
	Snennong
	Huangdi (2696)
	Yao Shun (2598)
	Xia Hanedanı (2205-1766)
	Yü

* Çin tarihi üzerine herhangi bir Batılı metin, Çin harflerinin Latin alfabesine transkripsiyonu için evrensel çapta kabul görmüş herhangi bir sistemin olmaması nedeniyle karmaşıklaşır. 1859-1912 arası Cambridge'li Wade ve Giles adlı iki kişi tarafından geliştirilen Wade-Giles sistemi 1979 yılında Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi Çince isimlerin diğer dillerde yazılışını standartlaştırmak üzere Pinyin'i ("Çin Fonetik Alfabesi") seçene kadar yaygın olarak kullanıldı. Pinyin tam olarak oturmadı, bunun nedeni kısmen Wade-Giles sisteminin çok yaygınlaşması nedeniyle Batılıların Çin isimlerinin Pinyin versiyonunu kafa karıştırıcı bulmasından (*I ching Yijing* olurken, Yangtze Nehri Chang Jiang oluyordu), kısmen de birçok Çince terimin Çinli olmayanlar tarafından ne Wade-Giles *ne de* Pinyin olmayan bir şekilde tanınmasından kaynaklanır. Örneğin Çin'in kuzeydoğu bölgesi Wade-Giles sisteminde doğru bir şekilde Tung-pei, Pinyin sisteminde de Dongbei olarak tanınırken, anlaşılan birçok tarihçi mücadele edip, burasını 16. yüzyılda geçerli olan adıyla, Mançurya diye adlandırır.

Pinyin (benim görebildiğim kadarıyla) bu sistemler içinde en doğrusu gözüktüğüne göre, olabildiğince Pinyin kullanmaya gayret ettim. Ama bir ismin başka bir yazılışı çok yaygın olduğu ve dolayısıyla da Pinyin yazılışının karışıklığa neden olacağı durumlarda, daha iyi bilinen yazılışı kullandım (örneğin Yangtze Nehri'nde olduğu gibi).

II. KISIM

İLKLER

7

İLK YAZILI KAYITLAR

MÖ 3800-2400 döneminde
Sümerler ve Mısırlılar mühür ve işaretleri kullanmaya başlarlar.

Yazılı tarih MÖ 3000 dolaylarında başladı. O binyılın başlarında, zaman ve mekânda yayılacak kadar önemli yalnızca iki husus vardı: Büyük adamların başarıları ve sığırların, tahılın ve koyunların sahipliği. Sümer kentlerinde büyük bir epik edebiyat biçimlenmeye başladı ve fasulyeleri sayma işini üstlenmek üzere de bir bürokrasi oluştu. Yazının doğuşu, insan ruhunun kutlanmasından değil, şu sözleri kesinlikle söyleyebilmek için oldu: *Bu benim, senin değil.* Ama muhasebeciler mallarının kaydını tutmak üzere yapay kodlarını geliştirdikçe, öykücülere de bir armağan verdiler: Kahramanlarını ölümsüzleştirme olanağı. İlk günlerinden beri, edebiyat ticaretle bağlantılıydı.

Mağara duvarlarındaki resimlerden beri, insanlar nesnelerin hesabını tutabilmek için işaretler geliştirdiler. Bu işaretlere yazının tohumları diyebiliriz, çünkü bir işaret *İşte bir işaret* değil, başka bir şey anlamına gelir. Ama işaretler zaman ve mekânın ötesine geçemez. İşaretleri yapan orada durup açıklamazsa, bunlar sessizdir: *Bu çizgi bir sığırdır, bu da bir antilop; bunlar da çocuklarım.*

Sümer diyarında, işaretlerin kullanımı bir adım daha attı. Erkenden, değerli kaynaklara (tahıl ya da süt ya da belki yağa) sahip olan bir Sümer tahıl torbasını bağlar, düğümün üzerine bir kil parçasını top eder sonra

da üzerine mührünü basardı. Kare ya da silindir şeklindeki mühür belli bir tasarımı içerirdi. Kil topağı kuruduğunda, sahibinin işareti (*Bu benim!*) kile kilitlenmiş olurdu. İşaret sahibinin varlığını gösterirdi. O yokken, tahıla göz kulak olurdu.

Bu mühürler, mağara ressamının işaretleri gibi, paylaşılan bilgiye dayanırdı. Mührü gören herkesin, işaret *Bu İlşu'ya ait* mesajını vermeden önce, bunun kimin varlığını işaret ettiğini bilmesi gerekirdi. Ama mağara ressamının işaretinin tersine, bir mühür belirleyiciydi. Bir işaret kadın ya da koyun, adam ya da sığır anlamına gelebilirdi. Bir mühür –eğer anlamını biliyorsanız– yalnızca bir Sümer'i gösterirdi: İlşu. Artık bunu açıklamak için İlşu'nun orada olması gerekmiyordu.

Mekâna karşı zafer kazanmak için bir adım atılmıştı.

Belki de eşzamanlı olarak, başka türden bir işaret de kullanılmaya başladı. Mağara ressamları gibi, Sümerler de sahip oldukları sığırların (ya da tahıl çuvallarının) hesabını tutabilmek için işaretler ve çeteleler kullanıyordu. Varlıklarını sayan çeteleler genellikle küçük kilden silindirlerde ("sayaçlar") saklanıyordu. Bu sayaçlar çiftçiler sığır sahibi olduklarından beri, belki de yüzyıllardır, kullanılıyordu. Ama MÖ 3000 öncesinde bir aralar en zengin Sümerler (hesabı tutulacak çok, pek çok sayacı olanlar) sayaçlarını ince bir kil levhanın üzerine yatırdılar, levhayı sayaçların etrafına sardılar ve ek yerine bir mühür bastılar. Kil kuruduğunda, bu bir tür zarf oluşturdu.

Ne yazık ki, zarfı açmanın tek yolu kili kırmaktı, bu durumda da artık kullanılamıyordu. Zarfın içinde kaç sayaç olduğunun hesabını tutmanın en iktisadi yolu, zarfın üzerinde, içeride kaç sayaç olduğunu gösteren yeni bir çetele oluşturmaktı.

Artık, "zarfın" dışındaki işaretler, içerideki, üzerinde sığırları gösteren işaretler olan sayaçları temsil ediyordu. Diğer bir deyişle, dışarıdaki işaretler temsil ettikleri nesnelerden *iki* kademe uzaklaşmıştı. *Nesne* ve *işaret* arasındaki ilişki giderek daha soyut bir hale geliyordu.[1]

Bir sonraki aşama, basit işaretin tamamen ötesine geçmekti. Sümer kentleri büyüdükçe, sahiplik giderek daha karmaşık bir hale geldi. Daha çok çeşit nesnelere sahip olunabiliyor ya da başkalarına aktarılabiliyordu. Artık muhasebecilerin işaretten başka şeylere gereksinimi doğmaya başlamıştı. Çeteleler kadar piktogramlara –sayılan nesnelerin betilerine– gereksinim vardı.

Kullanılan piktogramlar giderek basitleşti. Bir kere, bunlar genellikle kil üzerine çiziliyordu, bu da fazla ayrıntıya izin vermiyordu. Üstelik her sefer bir sığır gerektiğinde, gerçekçi bir sığır resmi çizmek zaman kaybıydı, hele tablete bakan herkes ilkel bir kafası ve kuyruğu olan bir karenin sığır anlamına geldiğini anlıyorsa; bir çocuğun çöpten figürünün, ne ka-

dar ilkel olursa olsun anne olduğunun anlaşılması gibi, çünkü ne de olsa anne oradaydı işte.

Bu hâlâ bir işaretleme sistemiydi. Daha *yazı* adını hak edecek hale gelmemişti. Diğer yandan, bu giderek daha karmaşıklaşan bir işaretleme sistemiydi.

Derken mühür yeniden ortaya çıktı, bu kez tamamen yeni bir mesaj içeriyordu. Bir zamanlar mührünü yalnızca tahıl ya da yağını işaretlemek için kullanan İlşu, artık bunu solundaki komşusundan sağındakine inek satışını piktogramlarla gösteren bir tabletin altına vurabilirdi. Birbirlerine tamamen güvenmeyen bu ikisi, onun satışta hazır bulunmasını istemişti; o da alış-verişin tanığı olarak tabletin altına mührünü vurmuştu. Tabletin dibindeki İlşu'nun mührü artık *İlşu buradaydı* hatta *Bu İlşu'nun* anlamına gelmiyordu. Mühür diyordu ki, *Burada bulunan İlşu bu alışverişi izledi ve eğer sorunuz varsa açıklayabilir.*

Bu artık yalnızca bir işaret değil, okuyucuya bir söylevdi.

Bu noktaya kadar Sümer "yazısı" işe karışan herkesin hafızasına bağlıydı; gelişmiş bir simgeler sisteminden ziyade, parmağa atılmış bir düğüm gibiydi. Ama kentler ticaret yaptı, ekonomi büyüdü ve artık o kil tabletlerin alış-verişe konu olan malların sayıları ve cinsinden daha fazlasını içermesi gerekiyordu. Çiftçiler ve tüccarlar tarlalara ne zaman ve ne tür tahıl ekildiğini; hangi hizmetçinin hangi işe gönderildiğini; rahibenin yanlış saymasına karşı önlem olarak, ilahî nimet karşılığında Enlil tapınağına kaç adet sığır götürüldüğünü; yanlış sayar da yeniden isterse diye krala ne kadar haraç gönderildiğini kaydetmesi gerekiyordu. Bu düzeyde bilgiye erişebilmek için, Sümerlerin *nesnelere* değil, *sözcüklere* karşılık gelecek simgelere gereksinimi vardı. *Sığır* için bir piktogram gerekiyordu ama aynı zamanda *gönderdi* ya da *satın aldı* için de simgeler gerekiyordu, *buğday* için bir piktogram gerekiyordu ama aynı zamanda *ekildi* ve *bozuldu* için de simgeler gerekiyordu.

Simge gereksinimi arttıkça, yazılı kodlar iki güzergâhta ilerleyebilirdi. Simgeler çoğalabilir, her biri başka bir sözcüğü gösterebilirdi. Ya da piktogramlar fonetik bir sisteme evrilir, simgeler sesleri gösterebilirdi, sözcüklerin kendisi yerine sözcük parçalarını; bu yolla, sınırlı sayıda simgeyle sınırsız sayıda sözcük oluşturulabilirdi. Ne de olsa, ne zaman bir Sümer *sığır* karşılığı olan piktogramı görüp Sümerce *sığır* sözcüğünü söyleyecek şekilde dudaklarını hareket ettirse, sesler devreye giriyordu. *Sığır* karşılığı piktogramın eninde sonunda *sığır* sözcüğündeki ilk sesi temsil eden bir simgeye dönüşmesi çok büyük bir adım değildi. Bu daha sonra hepsi sığır sesiyle başlayan birçok sözcüğün başlangıç simgesi olarak kullanılabilirdi.

7.1. Çivi yazısı Tablet. MÖ 2600'den kalma bu çivi yazısı tablet, bir ev ve tarlanın satışının kaydıdır. *Louvre, Paris. Fotoğraf, Erich Lessing/Art Resource, NY*

Son 600 yıl içinde, Sümer piktogramları bu ikinci yolu benimsedi ve fonetik simgelere dönüştü.* Çivi şeklinde ucu olan bir kalemle ıslak kile çizilen bu simgelerin, kesiğin tepesinde dibine göre daha geniş olan belli bir şekli vardı. Sümerlerin yazılarına ne ad verdiklerini hiç bilmeyeceğiz, dünyayı değiştiren bir teknolojiyi en erken dönemlerinde fark etmek neredeyse olanaksızdır ve Sümerler de kendi yeniliklerini fark etmemişlerdi. Ama 1700 yılında, eski Pers dili uzmanı olan Thomas Hyde adlı bir bilim adamı bu yazıya hâlâ kullandığımız *çiviyazısı* (cuneiform) adını verdi. Latince "çivi şeklinde" anlamına gelen bu isim, yazının önemini göstermek

* Yazının gelişmesi, üzerine ciltler dolusu yazı yazılmış bir konudur; bu bölüm yalnızca bunu tarihsel bağlamına yerleştirme girişimidir. Gerçek bir dilbilim uzmanı tarafından yazılmış daha ayrıntılı bir anlatı için bkz. Steven Roger Fischer, *A History of Writing;* ilk yazı sistemleri üzerine okunabilir bir anlatı için bkz. C. B. F. Walker, *Cuneiform: Reading the Past* ya da şu dizinin ikinci cildi: W. V. Davies, *Egyptian Hieroglyphs: Reading the Past.*

için bir şey yapmıyor. Hyde, kil üzerindeki güzel şekillerin bir tür kenar süsü olduğunu sanmıştı.

Mısır'da, piktogramlar Sümer diyarında olduğundan biraz daha geç kullanılmaya başladı. Mısır bir imparatorluk olduğunda yaygınlaşmıştı bile. Narmer Paleti'nde, Kral Narmer'in başının hemen yanında bir ***kedi balığı*** piktogramı vardır; bu, Narmer'in, portresine yazılı adıydı.

Bugün hiyeroglif olarak adlandırdığımız Mısır piktogramları, bir sayı sayma sisteminden evrilmemiş gibidir. Olasıdır ki, Mısırlılar piktogram tekniğini kuzeydoğudaki komşularından öğrendiler. Ama ilk piktogramlara olan benzerliğini kaybeden Sümer çiviyazısının tersine, Mısır hiyeroglifleri tanınabilir biçimlerini uzun süre korudu. Hiyeroglifler nesnelere değil seslere karşılık gelen fonetik simgeler olduktan sonra bile *nesneler* olarak tanınıyordu: Ellerini kaldırmış bir adam, bir çoban değneği, bir taç, bir doğan. Hiyeroglif yazısı karışık bir şeydi. Simgelerden bazıları piktogram olarak kaldı, bazıları da fonetik simgelere dönüştü; bazen bir doğan simgesi bir ses oluyordu, bazen de yalnızca bir doğan. Bu yüzden, Mısırlılar *belirteç* denen bir şey geliştirdiler, bir hiyeroglifin yanına yerleştirilen ve bir simge mi yoksa bir piktogram mı olduğunu gösteren bir işaret.

Ancak ne hiyeroglif yazısı ne de çiviyazısı tam anlamıyla fonetik bir biçime, yani bir alfabeye evrilebildi.

Sümerlerin böyle bir şansı olmadı. Bu yazı gelişmesi tamamlanamadan yerini Sümerleri fethedenlerin yazısı olan Akadça aldı. Diğer yandan hiyeroglifler *resim* olarak karakterlerini yitirmeden daha binlerce yıl varlığını sürdürdü. Bu herhalde Mısırlıların yazıya karşı olan tavırlarına bağlıdır. Mısırlılar için yazı ölümsüzlük getirir. Çizgilerin kendilerinin yaşam ve güç taşıdığı sihirli bir biçimdir. Bazı hiyeroglifler büyülü bir yere yazılmak için fazla güçlüydü; istenmeyen güçleri ortaya çıkartmamaları için yalnızca daha güçsüz bir yere yazılabilirlerdi. Bir kralın, bir anıt ya da heykele hiyeroglifle kazınan adı, ona ölümünü aşan bir mevcudiyet sağlardı. Bir kralın kazınmış adındaki yüzünü kazımak, onu ebedîyete kadar öldürmek demekti.

Daha pratik olan Sümerlerin yazılarında böyle bir amaçları yoktu. Mısırlılar gibi Sümerlerin de bir kâtipler tanrısı vardı: Aynı zamanda (anlayabildiğimiz kadarıyla) tahıl tanrıçası da olan tanrıça Nisaba. Ancak Mısırlılar yazının bir tanrı tarafından bulunduğuna inanıyordu: Kutsal kâtip, kendi sözlerinin gücüyle kendi kendini yaratmış olan Thoth. Thoth yazı tanrısıydı, ama aynı zamanda da bilgelik ve sihir tanrısıydı. Dünyayı ölçer, yıldızları sayar ve yargılanmak üzere Ölüler Salonu'na getirilen her insanın yaptıklarını kaydederdi. Tahıl torbalarını sayınakla uğraşmazdı.

Yazıya karşı bu tavır hiyerogliflerin resimli biçimini korudu çünkü resimlerin böylesi bir gücü olduğuna inanılıyordu. Gerçekte, fonetik olmak bir yana, hiyeroglifler anlamlarının anahtarına sahip olmayanlar için çözülemez olmak üzere tasarlanmıştı. Bu bilginin muhafızları olan Mısırlı rahipler, bu aracı ellerinde tutabilmek için bilgilerinin sınırlarını kolluyorlardı. O zamandan beri, okuyup yazmak bir güç edimi olmuştu.

Gerçekten de, hiyeroglifler sezgisel olmaktan o kadar uzaktı ki, bunları okuma becerisi daha Mısır bir ulus olmayı sürdürürken bile kaybolmaya başlamıştı. MS 500 yılında, Yunanca konuşan Mısırlıların simge ve anlam arasındaki ilişki üzerine uzun açıklamalar yazdıklarını görürüz. Örneğin Horapollo, *Hieroglyphika* başlıklı çalışmasında, simge ve anlam arasındaki ilişkiyi çözmek için umutsuzca (ve yanlış) çabalayarak akbaba olarak çizilen hiyeroglifin çeşitli anlamlarını açıklar. Horapollo, "Anne, bakış ya da sınırlar ya da ön bilgi demek istediklerinde," der,

> Bir akbaba çizerler. Anne, çünkü bu hayvan cinsinin erkeği yoktur... akbaba bakış anlamındadır, çünkü akbaba, diğer hayvanlara göre daha keskin bir görüşe sahiptir... sınırlar anlamına da gelir, çünkü bir savaş patlayacağı zaman, üzerinde yedi gün uçarak, savaşın gerçekleşeceği yerin sınırlarını çizer. [Ve] önbilgi, çünkü... kıyının ona yiyecek olarak sağlayacağı ceset miktarını hesaplamaya çalışır.[2]

Hiyeroglif bilgisi bir kez tamamıyla kaybolunca, Mısırlıların yazısı, Napoléon'un Nil Deltası'nda inşa ettirmeyi umduğu bir kale için temel kazan askerleri, üzerinde aynı şeylerin hiyeroglifle, daha sonraki bir Mısır yazısıyla ve Yunanca yazılı olduğu 350 kg ağırlığında bir bazalt parçasını buluncaya kadar karanlıkta kaldı; Rosetta Taşı olarak bilinen bu taş, dilbilimcilere yazının kodunu çözmeleri için gereken şifreyi sağladı. Böylece yüzyıllardır edebiyata malzeme sağlayan askerlik kurumu, en eski şiirlerin ve kahramanlık öykülerinin anlamını kurtaracak aracı da sağlamış oldu. (Büyük edebiyat hiçbir zaman savaştan bağımsız olmadı, tıpkı kendisini ticaretten de kurtaramadığı gibi.)

Hiyeroglifler sihirli ve esrarlı doğalarını koruyabiliyordu, çünkü gündelik kullanım için Mısırlılar daha yeni ve kolay bir yazı geliştirmişlerdi. *Hiyeratik* yazı hiyeroglifin basitleştirilmiş biçimiydi, özenli resimsel simgeler aceleyle çiziktirilmiş birkaç çizgiye indirgenmişti (W. V. Davies'in sözleriyle, hiyeroglif yazının "elyazısı haliydi.") Hiyeratik yazı iş, bürokrasi ve yönetim için tercih edilen el yazısı oldu. Varlığı başka bir Mısır buluşuna bağlıydı: Kâğıt. Çizgiler ne kadar basit olursa olsun, kil üzerine hızla yazılamıyordu.

Kil yüzyıllar boyu hem Sümer hem de Mısır için geleneksel yazı malzemesiydi. Boldu ve yeniden kullanılabiliyordu. Düzgün yüzeyli bir kil tabletine yazılıp güneşte kurutulan yazı yıllarca saklanabilirdi; ama tabletin yüzeyini sadece ıslatmak, bunun üzerine yeniden yazı yazılması, yazılanların düzeltilip değiştirilmesi için yeterli oluyordu. Değiştirilmemesi gereken yazılar, korunması için pişirilebilirdi, bu da yazılanları sabitler, tahrif edilemez bir arşiv sağlardı.

Ancak kil tabletler ağırdı, havaleli olduğu için saklanmaya uygun değildi ve bir yerden diğerine götürmek zordu, bu da bir mesaja yazılabilecek olanları kısıtlıyordu. (Bunu, kelime işlemcilerin neden olduğu laf kalabalığının tersi olarak düşünün). MÖ 3000 dolaylarında, Mısırlı bir kâtip Mısır evlerinde yapı malzemesi olarak kullanılan (yumuşatılan, çapraz şekilli dizilen, özü ezilen ve ince levhalar halinde kurumaya bırakılan kamışlardan üretilen) papirüsün yazı yazılacak bir yüzey olarak da kullanılabileceğini keşfetti. Bir fırça ve mürekkeple, hiyeratik yazı papirüs üzerine gayet hızlı bir şekilde yazılabiliyordu.

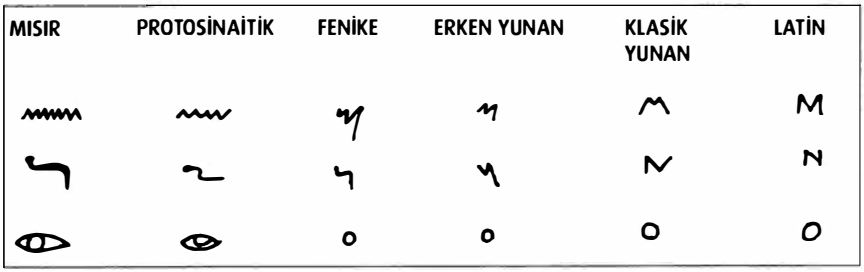
Böylesi bir malzeme için hammaddenin bulunmadığı Sümer diyarında kil tabletler daha yüzyıllar boyunca kullanıldı. 1500 yıl sonra, Musa gezgin İbrahim'in Sami ardıllarını Mısır'dan Yakındoğu'nun kuru ovalarına götürdüğünde, Tanrı emirlerini kâğıda değil, taş ya da tablete yazdırdı. İsrailoğulları, taşıması zor olan taşlar için özel bir kutu yaptılar.

Diğer yandan, kâğıdın taşınması çok daha kolaydı. Mesajlar rulo haline getirilip, insanın ceketinin altına ya da cebine konabiliyordu. Nil vadisinin birbirinden çok uzak bürokratları kuzey ile güney arasında böylesi basit iletişim yöntemlerine gereksinim duyuyordu; Nil vadisinden yukarı 20 kg kil tabletlerle yolculuk eden bir habercinin elverişsiz bir durumda olduğu açıktır.

Mısırlılar bu yeni, verimli teknolojiyi benimsediler. Hiyeroglifler mezarların taş duvarlarına, anıtlara ve heykellere kazınmayı sürdürdü. Ama mektuplar, emirler, tehditler ve talimatlar papirüs üzerine yazılıyordu, bu da ıslandığında eriyor, eskidiğinde çatlıyor ve biraz daha zaman geçince dağılıp toz oluyordu.

Her ne kadar Sümer kralı Zimri-Lim'in ailevi sorunlarını güneşin kavurduğu Mezopotamya kentleri arasında gidip gelmiş dayanıklı kil tabletlerden izleyebiliyorsak da, papirüsün icadı sonrası firavunların ve memurlarının gündelik yaşamları hakkında çok az şey biliyoruz. Üzüntüleri ve acil mesajları kayboldu; kâtiplerinin titiz tarihleri, silinen elektronik mesajlar gibi, hiçbir iz bırakmadan yok oldu. Böylece 5000 yıl önce, yalnızca ilk yazıya değil, geri dönüp insanı ısıran teknolojik ilerlemeye de tanık olduk.

Sümer çiviyazısı öldü ve gömüldü. Ama Hiyeroliflerin hatları günümüze kadar yaşadı. Daha sonraki, Sina Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde görüldüğü için Protosinaitik dediğimiz bir yazı, simgelerinin neredeyse yarısını Mısır hiyerogliflerinden aldı. Protosinaitik de, harflerinin bazılarını bunu alfabelerinde kullanan Fenikelilere ulaştırdı. Yunanlar Fenike alfabesini aldılar, yan çevirdiler ve Romalılara, dolayısıyla da bize aktardılar; böylece Mısırlıların sihirli simgeleri, gerçekten de, bildiğimiz ölümlü buluşlar ölümsüzlüğe ne kadar yaklaşabildiyse, o kadar yaklaştı.

7.2. Alfabe çizelgesi. Üç harfin Mısır'dan Latin alfabesine dönüşümü.
Richie Gun

8

İLK SAVAŞ VAKAYİNAMELERİ

Sümer diyarında, MÖ 2700 dolaylarında
Uruk kralı Gılgamış komşularını fetheder.

Sümerler çiviyazısı kullanmaya başladığında, *bir zamanlar*dan bilinebilir geçmişe geçtiler. Kazanılan savaşları, gerçekleşen alış-verişleri ve inşa edilen tapınakları anlatmaya başladılar. Kral listesi artık resmi tabletlerle ve yazıtlarla geliştirilebilirdi.

Dünyevi başarıları şeytansı düşmanlar ve doğaüstü güçlerin gösterişli dekoru altında koruyan kahramanlık öyküleri, yararını sürdürür. Ancak artık bunları aşağı-yukarı olgulara dayandırılmaya çalışılan anlatılarla destekleyebiliriz. Bu, yazıtların yeni ve şaşırtıcı bir nesnellik sergilediği anlamına gelmez; bunlar maaşları krallar tarafından ödenen kâtipler tarafından, o kralların başarılarını anlatmak üzere yazılmıştır, dolayısıyla o kralların kayırılmış olması doğaldır. (Asur yazıtlarına bakılırsa, çok az Asur kralı savaş kaybetmiştir.) Ama görünüşte ikisi de muzaffer olmuş iki kral arasındaki savaşın anlatıldığı yazıtları karşılaştırarak, genellikle aslında hangi kralın kazandığını anlayabiliriz.

Uygarlığın sahip olanları olmayanlardan ayırt etmek amacıyla ortaya çıktığı Sümer diyarında, kentler arasındaki savaşlar en azından MÖ 4000 yılında düzensiz bir şekilde başladı. Tapınak yazıtlarından, kral listesinden ve öykü derlemelerinden, ilk savaş dizilerinin bir öyküsünü bir araya getirebiliriz: İlk savaş vakayinamelerini.

MÖ 2800 yılında (aşağı yukarı), Sümer kralı Meskiaggaşer Uruk kentinde hüküm sürüyordu. Bugün Irak'ın güneydoğusundaki Varka kenti olarak bilinen Uruk, Sümerlerin, en azından MÖ 3500 yılından başlayarak varlığını sürdüren en eski kentlerinden biriydi.* Meskiaggaşer'in günlerinde, (bilebildiğimiz kadarıyla) aynı zamanda en büyüğüydü. Surları 10 km uzunluğundaydı; içinde ve çevresinde 50.000 kişi yaşıyordu. Kapılarının ardında, iki muazzam tapınak kompleksi vardı. Kullaba denilen tapınakta Sümerler uzak ve ketum gök tanrısı An'a tapınmak için toplanıyorlardı; Eanna tapınağında gayet erişilebilir aşk ve savaş tanrıçası İnanna'ya çok daha enerjik bağlılıklarını sunuyorlardı.†

Büyük ve tarihsel kentinin Sümer'in mücevheri olmaması Meskiaggaşer'i kızdırmış olmalı. Bu onur, kralının hâlâ resmen süzerenlik hakkını iddia edebileceği Kiş kentine aitti. Bu noktada Kiş korumasını (ve denetimini) baş tanrı Enlil'in sunağının yer aldığı ve her Sümer kentinin kralının adak adamaya ve tanınma sağlamaya gittiği kutsal Nippur kentine kadar yaymıştı. Her ne kadar Sümer diyarındaki en güçlü kent olmasa da, anlaşılan Kiş bölgede oransız bir etkiye sahipti. New York gibi, burası da ne siyasal ne de askeri bir merkez değildi, ama –özellikle dışarıdan gelenler için– uygarlığın merkezinde yer alıyordu.

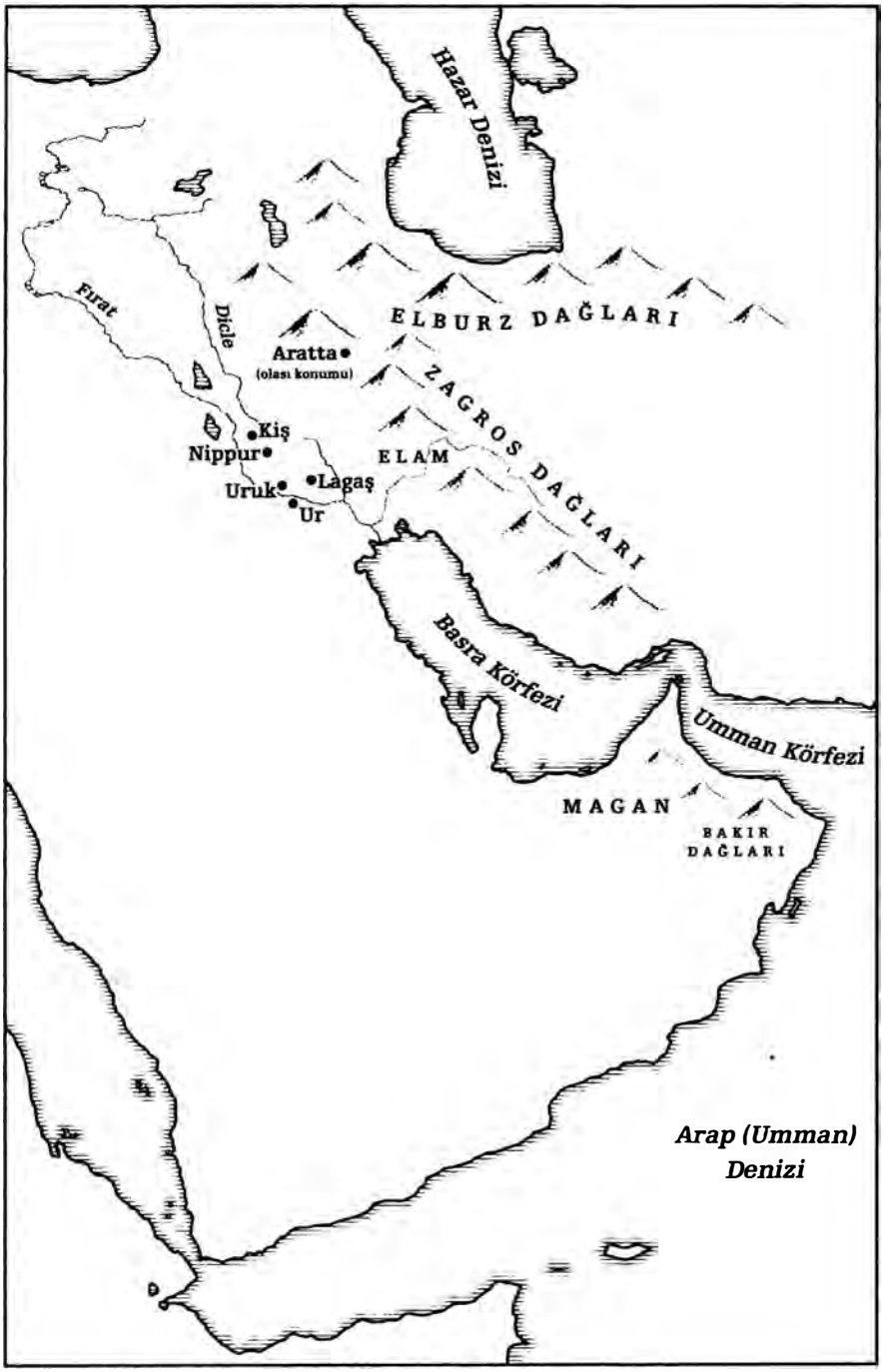
Meskiaggaşer kolaylıkla ikinciliği kabullenecek biri gibi gözükmüyor. Olasıdır ki Uruk tahtını meşru sahibinin elinden almıştı; Sümer kral listesinde, güneş-kral Utu'nun oğlu olarak betimlenir, bu genellikle yetkiyi gasp etmiş birisinin edineceği bir şeceredir. Ve kral listesinin bize dediğine göre, hükümdarlığı sırasında "denizlere dalmış ve dağlara tırmanmıştır." Bu Etana'nın gökyüzüne yükselmesinden daha doğrudan bir ifadedir. Uruk'u denetim altına aldıktan sonra, Meskiaggaşer egemenliğini genişletmeye koyuldu; diğer Sümer kentleri üzerinde değil (Uruk doğrudan Lagaş ya da Kiş üzerine yürüyecek kadar güçlü değildi), denizlerden ve çevredeki dağlardan gelen ticaret yolları üzerinde.

Bu ticaret yollarının denetimi savaştan önce olmalıydı. Meskiaggaşer'in kılıçlara, baltalara, miğferlere ve kalkanlara gereksinimi vardı, ama ne-

---

* Arkeologlar, Sümer tarihinin MÖ 4000'den yaklaşık MÖ 3200 yılına kadar uzanan dönemini Uruk Dönemi olarak adlandırır, bu Uruk kentinden ziyade, o yıllara özgü belli bir çömlek türüne atıfta bulunan bir adlandırmadır. Sümer tarihinde Erken Hanedanlık Dönemi genellikle 2900-2350 dönemine denir. Bu dönem genellikli EH I (2900-2800), EH II (2800-2600) ve EH III (2600-2350) olarak alt bölümlere ayrılır.

† Meskiaggaşer'in hükümdarlığı sırasında, Eanna tapınak kompleksinde, olasıdır ki bir sunağın üzerinde İnanna'nın küçük bir heykeli duruyordu. Heykelin, Varka Maskı olarak bilinen yüzü 1938'de toprak altından çıkartılmıştır. 2004 yılında, ABD işgali sırasındaki yağmalamalarda Irak Ulusal Müzesi'nden çalınmıştı. Komşusu tarafından ihbar edilen sanık, Irak polisine İnanna'nın başının bahçesinde gömülü olduğunu itiraf etti; aynı yılın Eylül'ünde, bir kürekle bahçeyi kazdı ve maskı Kültür Bakanlığı'na iade etti.

8.1. Meski Aggaşer'in Ticareti

hirlerin arasındaki ovada metal yoktu. Kiş kılıç ustaları hammadde için Kiş'in doğrudan nehir yolunun üzerinde, kuzeye güveniyordu; Uruk, nehirlerin arasındaki ovada bulunmayan bu hammaddeler için güneyde bir kaynak bulmalıydı.

Güneyde elinin altında bir kaynak vardı. Ünlü Bakır Dağları Magan'daydı; Güneydoğu Arabistan, bugünkü Umman. Lagaş ve diğer yerlerden çiviyazısı tabletlerde sözü edilen Bakır Dağları (El-Hecer Sıradağları) çok eski zamanlardan beri 22 m derinlikte madenlere ve cevheri ayıracak fırınlara sahipti.

Arabistan çöllerinden Magan'a gidecek kolay bir yol yoktu. Ama Magan limanlarında Sümerlerin bitümle kalafatlanmış, 20 ton metal taşıyabilen saz tekneleri bakır karşılığı tahıl, yün ve yağ satıyordu. Meskiaggaşer'in ilk mantıklı savaş hazırlığı (pazarlık ya da savaş yoluyla) Uruk tüccarları için Umman Körfezi yoluyla Magan'a serbest bir yol açmaktı.

Ancak Sümer metal ustalarının bakırdan fazlasına gereksinimleri vardı. Meskiaggaşer'den yaklaşık 300 yıl önce, bakırlarına %10 kalay ya da arsenik ekliyor ve bronz elde ediyorlardı: Bakırdan güçlü, işlenmesi daha kolay ve dövüldüğünde daha keskin.*

En iyi bronzu elde etmek için, Meskiaggaşer kalaya gereksinim duyuyordu. Arsenikle yapılan bronz biraz daha zayıf, işlenmesi biraz daha zordu. Üstelik zaman içinde usta zanaatkârınızı öldürüyordu ki, bu da bir cephanelik sahibi olmak için iyi bir yol değildi. Bu yüzden Meskiaggaşer'in dağlara çıkması, olasıdır ki Zagros Dağları'nın kayalık eteklerinin altında ya da hatta belki daha kuzeyde, Hazar Denizi'nin altındaki yüksek, buzlu Elburz Dağları'nda bulunan kalayı bulmak amacıyla olmuştu. Meskiaggaşer askerlerini dağ geçitlerinin derinliklerine götürmüş ve dağ kabilelerini bakırı bronza dönüştürmek için gereksinim duyduğu kalayı vermeye zorlamıştı.

Uruk artık silahlıydı, ama Meskiaggaşer zaferi görecek kadar yaşamadı. Ölümünden sonra yerine oğlu Enmerkar geçti.

Enmerkar'ın, babasının yerini doldurmak gibi sevimsiz bir.görevi vardı; denizlere giren ve dağlara çıkan bir adamın bir adım ötesine geçmek zordur. Ün sağlamak için girişimleri hakkında bir ipucunu, bir süre sonrasına dayanan "Enmerkar ve Aratta'nın Efendisi" adlı uzun bir kahramanlık öyküsünden alıyoruz.

---

* Diğer bir deyişle, Sümerler bir süredir Taş Devri'nden çıkmış, Bakır Devri'ne girmişlerdi. Bu tikel tanımlamalar uygarlıktan uygarlığa değişen hareketli başarılardır. Sümerlerin Bakır Devri 5500-3000 dönemindeydi, o noktada metal ustaları bronz yapmaya başladı ve Mezopotamya da Bronz Devri'ne girdi; yumuşak bakırı işleyip alet ve silah imal etmeyi çok daha sonra öğrenen Kuzey Avrupalılar için, Taş Devri daha uzun sürdü, Bakır Devri 2250 dolaylarına kadar uzadı ve dolayısıyla da Bronz Devri Sümerlere göre 700 yıl daha geç başladı.

Aratta bir Sümer kenti değildi. Doğu dağlarında, Hazar Denizi'nin güneyinde bir yerlerdeydi. insanları Sümerceyle tamamen ilgisiz (ve daha çözülemeyen) bir dil konuşan bir halktı. Elam kentleri kalay ve bakır değil, değerli metal ve taşların üzerinde oturuyordu –gümüş, altın, lapis lazuli– ve bir süredir de Sümerlilerle, yarı değerli taşlar karşılığında tahıl takası yapıyorlardı.

Denizlere giren ve dağlara çıkan adamın gölgesinde kalan Enmerkar, ticaret ortağıyla bir çatışmaya girmeye karar verdi. Bunu yapmak için siyasal bir gerekçesi yoktu, ama Aratta güzel bir armağandı. Onu egemenliği altına alabilirse, uzun süredir zenginliğiyle, metal işçiliğiyle ve becerikli taş işçileriyle Uruk'un hayranlık duyduğu bir kente hâkim olacaktı. Kendi ünü de sağlama bağlanacaktı.

Bu yüzden Aratta'ya bir mesaj gönderdi ve –aynı zamanda Aratta'nın da esas tanrısı– İnanna'nın Aratta karşısında Uruk'u yeğlediğini ve Aratta halkının bunu tanımak için altın, gümüş ve lapis lazuliyi bedelsiz göndermesi gerektiğini söyledi.

Bu bir savaş ilanıydı ve meydan okumayla karşılandı. Ne yazık ki, anlaşılan Enmerkar gücünü iyi hesaplayamamıştı. Kahramanlık öyküsünde, iki kral arasındaki bir dizi hırçın iletişimden sonra tanrıça İnanna'nın olayı çözmeye karar verdiği ve Enmerkar'a, her ne kadar kuşkusuz Uruk'u daha çok seviyorsa da, Aratta'ya da muhabbet duyduğunu ve orasını yerle bir etmemesini tercih edeceğini bildirdiği söylenir. Öykünün sonunda, Aratta'lı Elamlılar hâlâ Enmerkar'ın yönetimine girmemiştir.[1]

Öykünün bize Elamlılar değil Sümerler tarafından aktarıldığı da göz önünde bulundurulursa, bu ikircikli son yüksek olasılıkla yıkıcı bir Sümer yenilgisini işaret etmektedir. Enmerkar, babasının imparatorluğunu büyütemeden çocuksuz ölmüş ve Meskiaggaşer'in hanedanı da erkenden sona ermiştir.

Ardından tahta savaşçı yoldaşlarından biri ve birçok kahramanlık öyküsünün yıldızı olan Lugulbanda geçmiştir. Lugulbanda'dan sonra gene ilgisiz bir savaşçı kentin denetimini ele geçirmiştir. Babalar ve oğullar silsilesi kırılmış gibidir ve Uruk da diğer kentleri ele geçirme girişimlerine son vermiştir.

Sonra, belki de 100 yıl kadar sonra, Uruk Sümer diyarında gücün dizginlerini ele geçirmek için bir girişimde daha bulunmuştu. Uruk'un yeni bir kralı vardı: Başka bir gaspçı, Gılgamış adlı genç bir adam.

Kral listesine göre, Gılgamış'ın babası kral değildi. Yüksek olasılıkla tanrı An'a tapınılmasına adanmış Kullaba tapınak kompleksinde bir başrahipti ve belli bir ünü vardı. Kral listesi ona *lillu* der, bu şeytani güçlere atıfta bulunan bir sözcüktür. Her ne kadar Sümer kralları bir aralar aynı zamanda rahip olsalar da, bu zamanlar geçmişti. Bir süredir Sümer kent-

lerinin dini ve siyasi yönetimleri ıraksıyordu; Gılgamış dini gücü babasından almış olabilir, ama hiç hakkı olmamasına karşın krallık gücünü de ele geçirmişti.

Hükümdarlığından az sonra anlatılan bir kahramanlık öyküsünde, Gılgamış'ın Enmerkar'ın savaşçı yoldaşı Lugulbanda'nın babası olduğunu iddia ettiğini görürüz. Bakarsanız, bu aptalcadır; Lugulbanda tahtta Gıgamış'ın doğumundan (en azından) on yıllar önce oturmuştur. Ama kendi tarihini yeniden yazmakta olan birisi için Lugulbanda iyi bir seçimdir. Parlak başarıları olan bir savaşçı-kraldır, uzun sert harekâtları atlatmak ve diğer uçta savaşmaya hazır, taptaze ortaya çıkmak gibi bir becerisi vardır. Gılgamış'ın zamanında, belki de otuz yıl önce ölmüş olan Lugulbanda Sümerlerin kahramanı olma yolunda emin adımlarla ilerliyordu. 100 yıl sonra, tanrı addedilecekti. Gılgamış'a dünyevi bir güç pırıltısı sağlıyordu.

Gılgamış'ın ilk girişimi –Uruk tahtını ele geçirmek– başarıya ulaştığında, yeni bir göreve hazırdı. Kiş hâlâ fethedilmemişti ve kralı da hâlâ kutsal Nippur'u koruyor ve o tanımlanamaz saygınlık üstünlüğü iddiasını sürdürüyordu.

Bu genç Uruk kralı Gılgamış'ı, onun öncesinden kalma ve daha sonraları ona eklenecek kahramanlık öykülerinden ayırsak bile elimizde gene canlı bir kişilik kalır. Gılgamış hepsini istiyordu: Sadık yoldaşlar, taht, kraliyet unvanı, "Kiş kralı" unvanı ve nihayet ölümsüzlük.

Gılgamış'ın komşularına savaş ilan etmeden önceki ilk hazırlığı kendi surlarını güçlendirmekti. Gılgamış Destanı'nın girişi, "Uruk'ta [Gılgamış] surlar yaptı" der, "Büyük bir sur... bugün oraya bakın: Dış sur... bakırın ışıltısıyla parlıyor; ve iç sur, eşi yok."[2]

Bakır daha sonraki bir abartıdır. Uruk'un surları o zamanlar bırakın bakırı, taş bile değildi; kuzeyden getirtilmiş ahşaptandı. Gılgamış'ın ahşap getirmek için yaptığı yolculuk efsanede yer alır. Burada, tanrılara bir anıt dikebilmek için kuzeyin sedir ormanlarına gider, ama anıtı inşa etmeden önce, ormanın deviyle savaşmak zorundadır: "Dev" olarak bilinen "büyük bir savaşçı, bir koçbaşı" ya da Sümerce "Humbaba."[3] Aslında, Gılgamış bir devle değil, ormanda yaşayan ve en değerli kaynaklarını barış içinde teslim etmeye eğilimli olmayan Elam kabileleriyle karşılaşmış olmalı.

Surlar yapıldıktan sonra, Gılgamış Kiş kralıyla kişisel mücadelesine girişmeye hazırdı.

Kiş kralının adı Enmebaraggesi'ydi ve türedi Gılgamış Uruk'ta iktidarı ele geçirdiğinde yıllardır Kiş'i yönetiyordu.* Yalnızca Kiş'in kralı değil,

* Enmebaraggesi, hükümdarlık zamanı kestirilebilen ilk Sümer kralıdır; kabaca 2700 civarında tahttaydı, bu da Gılgamış'ın yaşamını da tarihlendirebilmemizi sağlar. Bkz. 3. Bölüm.

aynı zamanda kutsal Nippur'un da koruyucusuydu. Orada bulunan bir yazıt, Enmebaraggesi'nin Nippur'da, Kader Tabletleri'ni elinde tutan ve dolayısıyla da tüm insanların kaderini etkileme gücüne sahip, Sümerlerin büyük baş hava, rüzgâr ve fırtına tanrısı için bir tapınak olan "Enlil Evi"ni yaptırdığını anlatır. Huysuz bir anında Tufan'ı gönderdiği söylenen Enlil uğraşılacak bir tanrı değildi. Ama Enmebaraggesi tarafından yaptırılan tapınak Enlil'in en sevdiği tapınak olarak görülmeye başladığından, Kiş kralı tanrının onu kollayacağından emindi. Güneyden gelen genç rakip nedeniyle endişelenmesi olası değildi.

Bu arada, Gılgamış da Uruk'un güçlerini harekete geçiriyordu. Tüm savaş makinesi harekete geçmişti: Deri zırhları, mızrakları ve baltalarıyla yaya askerler; kuzeyin ahşabıyla inşa edilmiş, mandalar ve terleyen insanlar tarafından çekilen kuşatma araçları; akıntıya karşı Fırat'tan yüzdürülerek getirilen ve kralın kapısını kırmak için koçbaşı olarak kullanılacak muazzam bir sedir kütüğü. Savaş, eski dünyada en gelişmiş beceriydi. Daha MÖ 4000 yılında, oyma sahneler mızraklıları, hem canlı hem de infaz edilmiş esirleri, kırılmış kapıları, kuşatılmış duvarları gösterir.

Böylece saldırı başladı ve başarısız oldu. Bunu biliyoruz, çünkü kral listesi Enmebaraggesi'nin ihtiyarlıktan öldüğünü ve oğlu Agga'nın barış içinde onun yerine Kiş tahtına çıktığını yazar.[4]

Gılgamış neden geri çekildi?

Gılgamış etrafında gelişen tüm efsanelerde, merkezi kişilik hep aynı kalır: Genç, saldırgan, fevri bir genç adam, neredeyse insanüstü canlılığa sahip, geceleri üç saat uyuyup işe koyulmak için yataktan fırlayan, 25 yaşına gelmeden havayolu şirketi kuran, 28 yaşına kadar dört şirket kurup satan ya da 30'una gelmeden yaşam öyküsünü yazan türde bir adam. Öykülerdeki bir sabit de bu canlılığın Gılgamış'ın halkını bitkin düşürdüğüdür. Kahramanlık öykülerinde, oraya buraya koşuşturmaktan o kadar yorulurlar ki, kurtulmak için tanrılara yalvarırlar. Gerçekte, herhalde duralamışlardır; hemşehrilerinin desteğinden yoksun kalan Gılgamış da geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Ne de olsa, bir Sümer kentinin kralı mutlak hükümdar değildi. Gılgamış'ın kuzey seferinin anlatıldığı öyküde, yola çıkmadan önce bir ihtiyarlar konseyinin onayını almak zorunda kalmıştır. Herkesin hayatta kalmak için komşularını tecavüzlere karşı dirseklemek zorunda olduğu bir diyarda yetişen Sümerlilerde güçlü bir kendi haklarını koruma duygusu var gibidir. Hata olmaması için başkalarının haklarının sınırlarını çizmek üzere yasalar kaleme alan ilk halk onlardır. Uzun süre itiraz etmeden bir kralın aşırılıklarına tahammül etmeyeceklerdi ve bu durumda da, artık savaşa gitmeyi reddettiler.

Gılgamış hâlâ Kiş'i fethetmeye kararlıydı. Diğer yandan, Kiş'li Agga barış yapmaya eğilimliydi. "Gılgamış ve Kiş'li Agga" adlı bir şiir-öyküde, Gılgamış'a, anlaşılan dostça ilişkiler kurmak üzere, temsilciler gönderdiği anlatılır.

Gılgamış bunu barış belirtisi değil, bir zayıflık belirtisi olarak almış gibidir. Öyküye göre, ilk önce kentin ihtiyarlarını bir araya getirir ve Agga'nın mesajını aktarır. Ama barış önereceğine, bir saldırı daha önerir: "Ülkede sahiplenilecek çok kuyu var. Kiş kralına boyun mu eğelim? Bunun yerine, onları silahlarımızla vurmalıyız!"[5]

İhtiyarlar meclisi bunu kabul etmez ve Gılgamış'a başkalarının kuyularının peşinde koşacağına, kendi kuyularını tamamlamasını önerir. Gılgamış bunun üzerine başka bir meclise başvurur: Genç ("güçlü bedenli") adamlar meclisine. Onlara, "Evvelce Kiş kralına hiç boyun eğmediniz!" der. Biraz daha laf ebeliğinden sonra, onu desteklemeye hazırdırlar. "Nöbete durmak, huzurda beklemek, [Kiş] kralının oğluna eşlik etmek – kimde bu enerji var?" diye haykırırlar. "Sen tanrıların sevgilisi, coşkulu bir adamsın!"

> Kiş hanedanına boyun eğme!
> Biz gençler onu silahlarımızla vurmayalım mı?
> Büyük tanrılar Uruk'u yarattı,
> Ve yüksek duvarları bulutlara ulaştı.
> Kiş'in ordusu küçük,
> Adamları da yüzümüze bakamaz.

Öylece destek alan Gılgamış, bir kez daha Kiş'e saldırmaya karar verir.

İhtiyarlardan (bilge ama savaşma yaşı geçmiş) ve gençlerden (güçlü ama atak) oluşan bu ikili parlamento yapısı Sümer kent yönetiminde çok görülen bir uygulamaydı. Eski Yakın Doğu'da yüzyıllarca sürdü; çok sonraları, büyük İbrani kralı Süleyman tahta çıktığında, ihtiyarlar meclisinin barışçı önerisini dinlemeyip gençler meclisinin önerdiği atak eylemi benimseyince, ülkeyi ikiye bölecektir.

Gılgamış da aynısını yapar ve pişman olur. Kiş saldırısı gene duraklar; Uruk halkı gene itiraz eder; ve gene Gılgamış geri çekilir. Bunu biliyoruz, çünkü sonunda Kiş'i yenilgiye uğratıp Kiş kralı ve Nippur'un koruyucusu unvanlarını alan Gılgamış değil, çok başka bir kral olur: Ur kralı.

Uruk'tan daha güneyde yer alan Ur, onyıllardır sessizce gücünü ve kuvvetini arttırmaktaydı. Kralı Mesannepadda anlaşılan olağanüstü uzun ömürlüydü. Gılgamış'ın ikinci Kiş saldırısı geri çekilmeye dönüştüğünde, Mesannepadda onyıllardır tahttaydı, Gılgamış'tan çok daha yaşlıydı, belki de artık ölmüş olan Enmebaraggesi'den bile yaşlıydı. O da Kiş'i istiyordu ve Uruk'un müttefiki de değildi.

Ama o saldırıya geçmeden önce beklemeye razıydı. Gılgamış geri çekilip geride zayıflamış bir Kiş bıraktığında, Mesannepadda Kiş'e saldırdı ve başarılı oldu. Birinci Kiş Hanedanı'na son veren ve kutsal Nippur kentini denetim altına alan Gılgamış değil, Mesannepadda oldu. Gılgamış'ın insanüstü enerjisi hâlâ duvarların ardında kapalıydı ve halkının savaşmaya olan isteksizliğiyle ketlenmişti.

Bir kez daha nesepliğin diamikleri işlemeye başladı. Enmebaragessi ölüp savunmayı oğluna bıraktığında Kiş düşmüştü; şimdi Gılgamış, yaşlı ve güçlü Mesannepadda ölüp üçlü Ur, Kiş ve Nippur krallığını oğlu Meskiagunna'ya bırakana (ve belki de onun iki kez yenilgiye uğradığına tanık olan ihtiyarlar da ölene) kadar bekledi. Sonra, Gılgamış üçüncü kez saldırıya geçti.*

Bu kez zafere ulaştı. Sert bir mücadele sonrasında Meskiagunna'yı devirdi, kentini ele geçirdi ve Meskiagunna'nın savaşarak kazandığı diğer toprakları da devraldı. Son bir darbeyle, Sümer diyarındaki dört büyük kentin efendisi olmuştu: Kiş, Ur, Uruk ve kutsal Nippur.

Onyıllarca Kiş'in fethini tezgâhladıktan sonra Gılgamış artık Sümer diyarının ondan önce hiçbir kralın hâkim olamadığı kadar büyük bir bölümünü ele geçirmişti. Ama kısa bir süre için. Gılgamış'ın insanüstü enerjisi bile yaşlılığa çare olamazdı. Zaferinden kısa bir süre sonra öldüğünde, dört köşeli krallığı, Kiş kralı unvanı ve yüce kişiliğini çevreleyen tüm o öyküler oğluna geçti.

---

* Hükümdarlar silsilesi şöyle olmuş gibidir:

	Uruk	Kiş	Ur
2800	**Meskiaggaşer**		
	Enmerkar		
	Lugulbanda		**Mesannepadda**
		Enmebaraggesi	
2700	**Gılgamış**		
		Agga	
			Meskiagunna

ZAMAN ÇİZELGESİ 8	
ÇİN	MEZOPOTAMYA
Çin'in ilk kültürleri: Yang-shao, Dapenkeng, Qinglian gang ve Longshan	Uruk Dönemi (4000-3200)
	Cemdet Nasr dönemi (3200-2900)
	Atab
	Etana
	Balih
	Erken I. Hanedan (2900-2800)
Fu Xi (2850)	
Shennong	Erken II. Hanedan (2800-2600)
Huangdi (2696)	**Gılgamış**
Yao Shun (2598)	Erken III. Hanedan (2600-2350)
Xia Hanedanı (2205-1766)	
Yü	

İLK İÇ SAVAŞ

Mısır'da, MÖ 3100-2686 döneminde
Birinci Hanedan firavunları tanrılaşır,
İkinciler iç savaş yaşar,
Üçüncüler de yeniden birleşmiş bir Mısır'da hüküm sürer.

Savaşan Mezopotamya kentlerinde ulusal kimlik yoktu; her biri kendi küçük krallığıydı. 3. binyılın başında dünyadaki tek ulus, Akdeniz'in güney kıyılarından Hierakonpolis'e kadar nehir yukarı uzanıyordu. Mısır, düğümlü bir ip parçası gibiydi, 600 kilometreyi aşkın uzunluğu vardı, ama bazı yerlerde o kadar dardı ki, çölde doğu sınırında duran bir Mısırlı, Nil'in öte yakasında, sınırın batısındaki boş araziyi görebilirdi.

Ulusun başkenti, beyaz Memphis kenti Delta'nın hemen güneyinde, eski Aşağı ve Yukarı krallıkların sınırında yer alıyordu. Bu yerin önerilecek başka bir özelliği yoktu; ova o kadar yaştı ki, Herodotos'a bakılırsa, Narmer'in ilk işi suyu durduracak bir baraj inşa etmek olmuştu. 2500 yıl sonra bile diye ekler Herodotos, "Nil'deki bu kıvrım yakından izlenir... barajı her yıl güçlendirirler, çünkü eğer nehir bu noktada kıyısını aşıp taşmaya karar verirse, Memphis tamamıyla sular altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalır."[1]

Narmer'in birleştirmesi ve Memphis'i Mısır'ın tek başkenti haline getirmesi, hanedan öncesi Mısır'ın sonunu getirdi. Oğlu onun ardından tahta geçti ve onun da ardından, Manetho'nun Mısır'ın Birinci Hanedan'ına

uygun gördüğü altı kral daha geldi; gerçek, resmileşmiş, krallık silsilesi.*

Birleşik Mısır'da bu sekiz kralın 600 yıl boyunca ne yaptıkları hayli karanlıktır. Ama merkezi bir devlet yapısının gelişmesinin ipuçlarını görürüz: Bir kraliyet saray sisteminin kurulması, vergi toplanması ve Mısır'a gıda üretmeyen yurttaşları besleme lüksünü bağışlayan bir ekonomi: Kral için kurban kesen tam zamanlı rahipler, saray asilleri ve kadınları için takı üreten yetişmiş metal işçileri, büyüyen bürokrasinin hesabını tutan kâtipler.[2]

Hanedanın üçüncü kralı olan Cer, Narmer'in krallığının dışına ilk resmi sefer için Mısır askerlerini gönderdi. İkinci Çağlayan yakınlarında, Hierakonpolis'in yaklaşık 400 km güneyindeki bir kayanın üzerine kazılı bir sahne, Cer ve ordusunu esirler karşısında zafer kazanmış olarak gösterir; bunlar yüksek olasılıkla, yakın zamanda kötü hava koşulları ve Mısır işgali nedeniyle bölgeyi tamamen terk edecek olan, Aşağı Nübye'nin yerli halkıdır. Mısır birlikleri aynı zamanda kuzeydoğuya, Akdeniz sahili boyunca daha sonraları Filistin olarak adlandırılacak bölgeye de ilerlediler.

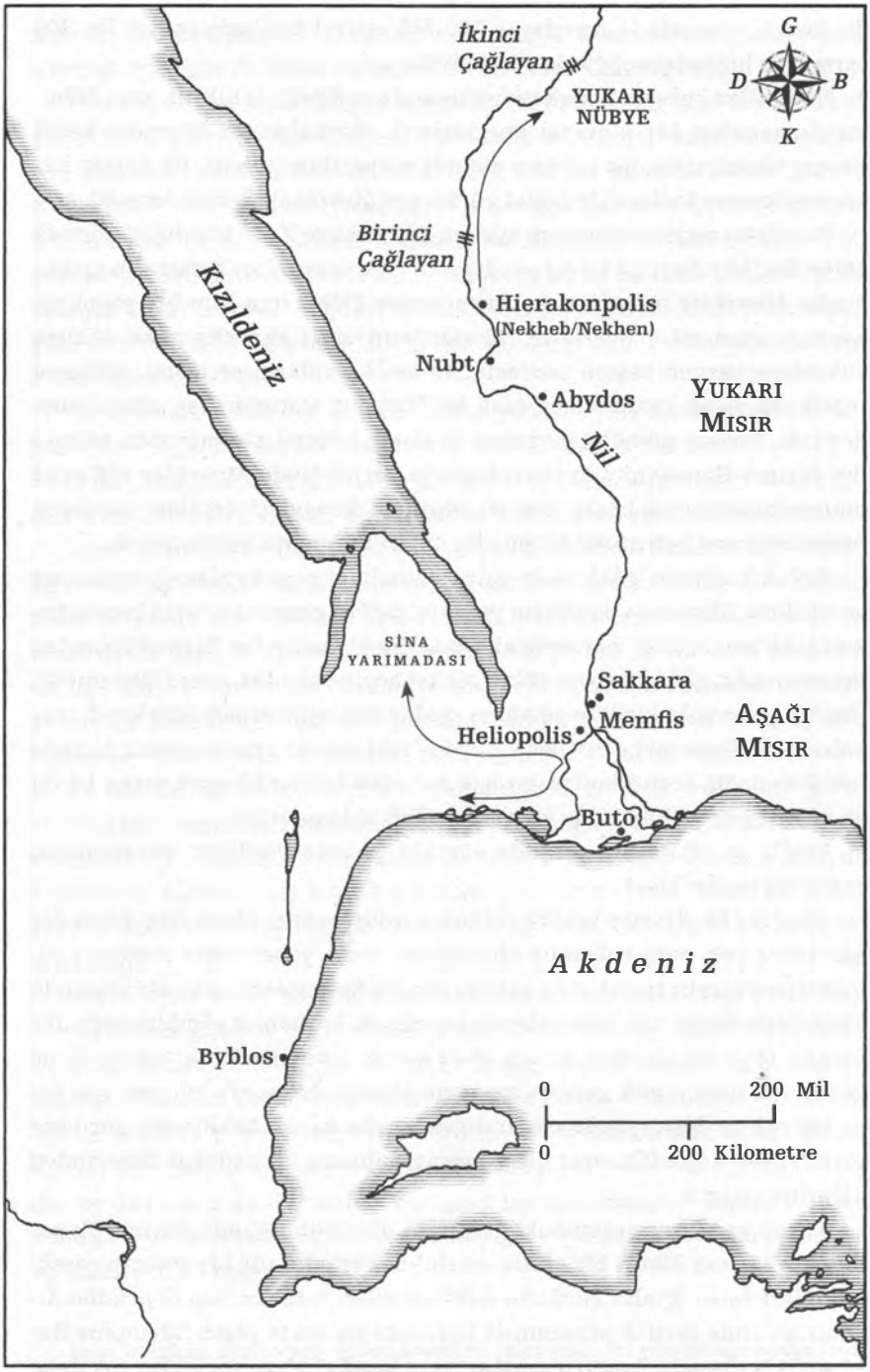
Den, iki kral sonra Mısır toprakları dışına temkinli bir parmak uzattı. Adamlarını Sina Yarımadası'na, Kızıldeniz'in kuzey kolları arasında yer alan üçgen şeklindeki kara parçasına götürdü. Den burada, mezarına kazılı bir sahneye göre "doğunun ilk kez vurulması" olarak adlandırılan bir zaferde, yerel kabile önderlerine boyun eğdirdi.

Bu zaferler kuramsal olarak hem kuzey hem de güney tüm Mısır adına kazanılmıştı. Ama öldüklerinde Birinci Hanedan'ın hükümdarları kendi topraklarında gömüldü: Memphis'in çok çok güneyindeki Abydos'ta.

Bunlar basit mezarlar değildi. Sıradan Mısırlılar hâlâ çölün kıyısında, yüzleri batıya dönük olarak kumda yatıyor olabilirdi. Ama Mısırlı soylular, toplumun ikinci sırasındakiler Memphis'in hemen batısında, yüksek bir çöl ovası olan Sakkara'da yatıyordu.† Krallar ise toprağa gömülü tuğla ve taştan odalarda, etrafları insan kurbanlarla çevrili olarak gömülüyor-

* Geleneksel olarak, "1. Hanedan"ın sekiz kralı Narmer, Hor-Aha, Cer, Cet (bazen Vac denir), Den, Acib, Semerkhet ve Qaa'dır. Hor-Aha herhalde Narmer'in oğlu, Manetho'nun Athothis dediği firavundur. Narmer'in gerçek kimliğinin belirsizliği de düşünüldüğünde, Menes'in Narıner'le değil, Hor-Ata'yla özdeşleştirilmesi de olasıdır (bu durumda, Manetho'nun Athothis'i Cer olmalıdır.) Bununla başa çıkmanın bir yolu olarak, bazı kaynaklar Narmer'i "0. Hanedan" diye de adlandırılan kendine özgü bir "hanedan"a dahil ederler. Akrep Kral bir silsile başlatmamıştır, bu yüzden ait olduğu yerde, yani hanedan öncesi Mısır'da kalması gerekir. (Mısır'ın eski hanedanlarını tarihlendirmek belirsiz bir iştir. Burada, genelde Peter Clayton'ın *Chronicles of the Pharaohs* adlı çalışması içindeki tarihlendirmeyi izledim, ama "0. Hanedan"ı reddettim.)

† Bazı Mısır bilimciler ilk firavunların Sakkara'ya gömüldüğünü, ama Abydos'ta da törensel mezarlar inşa ettirdiklerini, böylece hem kuzeyde hem de güneyde yatabileceklerini savunur; şu andaki görüş, Birinci Hanedan için Abydos'un tek kraliyet mezarlığı olduğu yönündedir.

9.1. Mısır Yarımadası

lu. Den'in çevresinde neredeyse 200 ölü eşlikçi birikmiştir, Cer ise 300 saraylı ve hizmetçi eşliğinde gömülüydü.

Bu krallar kuzeyin sadakati konusunda endişeli olabilirdi, ama ölümeriyle şaşırtıcı bir otokrasi kurmuşlardı. Başkalarının ölümünü kendi cenaze törenlerinin bir parçası olmaya zorlayabilen birisi, ilk Sümer hükümdarlarının kullandığı geçici gücün çok ötesine ilerlemiş demekti.

Bu gücün neden insanların kurban edilmesiyle ifade edildiğini çözmek kolay değildir. Beşinci ve Altıncı Hanedan'ın firavunları mezara yatırıldığında, Mısırlılar mezarlarının duvarlarına ölüler için tüm bir gömülme sonrası gündemi çiziyorlardı: Piramitlerin zifiri karanlığından göklere yükselme, yaşamı yaşam sonrasından ayıran suların aşılması, bekleyen tanrıların sıcak karşılaması. Ama bu "Piramit Metinleri" en erken, Abydos'taki kurban gömülmelerinden yaklaşık 500 yıl sonrasından kalmalıır. Birinci Hanedan'ın kralları toprağa verildiğinde Mısırlılar ölülerini numyalamaya bile başlamamıştı. Kraliyet bedenleri örtülere sarılıyor, bazen reçineye batırılıyordu ama bu onları korumaya yaramıyordu.

Ancak kralların, göklerdeki yolculuğunda güneşe katılacağı sonucuna varabiliriz. Abydos'ta, kralların yanında üstleri çamur tuğlayla kapalı çukurlarda kimisi 30 m boyunda ahşap tekne filoları yatar. Birinci Hanedan dönemlerinde, güneş tanrısı gökte bir tekneyle yolculuk eder.[3] Olasıdır ki, firavun ve onunla birlikte gömülen ruhlar ona eşlik etmek için kendi teknelerini kullanacaklardır (ama Abydos'taki mezar gruplarından birinde tekneler değil, kralın kullanımı için bir sürü kurbanlık eşek yatar, bu da en azından onun başka bir yere gideceğini akla getirir).

Kralların ufkun öte yanında sonraki yaşama vardığını varsayarsak, orada ne yapacaklar?

Olasıdır ki, firavun krallık rolünü sürdürecektir; Mısır için böyle bir tanıtımız yok, ama Gılgamış öldüğünde, orayı yönetmekte yardımcı olmak üzere yeraltı tanrılarına katılmıştır. İlk firavunların sonraki yaşamda krallık işlevlerini sürdüreceklerine inanırsak, kurbanlık gömülmelerin bir anlamı olur. Ne de olsa, kralın gücü ancak ölümüne kadar sürer, ölene kadar ona itaat etmek gerekir, ama onu ölümünden sonra izlemek için bir neden yoktur. Diğer yandan, eğer diğer tarafta da sizi bekliyorsa, gücü her yeri kapsar. Keşfedilmemiş ülkeye geçiş, yalnızca bir sadakat düzeyinden diğerine geçiştir.

Kuzey ve güney arasındaki gerginlik düşünüldüğünde, Birinci Hanedan krallarının ülkeyi bir arada tutabilmek için bu tür bir yetkeye gereksinimleri vardı. Kralın gücünün ilahi temelleri, Şabaka Taşı diye adlandırılan (şu anda British Museum'da bulunan) bir anıta yazılı "Memphis İlahiyatı" tarafından oluşturulmuştu. Taşın kendisi Mısır tarihinin çok daha

sonraki bir döneminden kalmadır ama birçok Mısır bilimci tarafından, içerdiği öykünün ilk Mısır hanedanlarına kadar uzandığı kabul edilir.

Öykünün daha sonra birçok geliştirilmiş hali vardır ama merkezi basittir. Tanrı Osiris'e tüm dünyanın yönetimi verilmiştir ama onun güçlerini kıskanan kardeşi Set, onu öldürmek için bir komplo kurar. Osiris'i Nil'de boğar. Osiris'in karısı (ve kardeşi) tanrıça İsis koca-kardeşi için avlanmaktadır. Onun boğulmuş bedenini bulduğunda üzerine eğilir ve onu yarı yarıya canlandırır. Osiris onu dölleyecek kadar canlıdır ama dünyada kalacak kadar da canlı değildir. Bunun yerine, yeraltının kralı olur. Osiris yeni âlemine indikten sonra İsis'in doğurduğu çocuk Horus, yaşayanların dünyasının kralı olur.

Yaşayanların kralı olarak tanrı Horus güneşle, yıldızlarla ve ayla ilişkilendirilir: Diğer bir deyişle, (Mısriyatçı Rudolf Anthes'in önerdiği gibi) "gece ya da gündüz, apaçık görülen o gök cismi... göklerin, güneşin aksine geceleri kaybolmayan sürekli yöneticisidir."[4] Horus'un gücü doğup batmaz.

Mısır'ın ilk firavunları Horus'un yeryüzünde vücut bulmuş hali olduklarını ve "gece vakti" ya da ölümle kaybolmayan o güce sahip olduklarını iddia ediyordu. Gene de, her kral ölür. Bu yüzden, Mısır teolojisi kaçınılmaza uyum sağladı. Firavun öldüğünde, artık Horus'un vücut bulmuş hali olduğu iddia edilmiyordu. Bunun yerine, hem yaşayanların âleminin kralı Horus'un babası hem yeraltının kralı olan Osiris'in vücut bulmuş hali oluyordu.* Ölü firavunun dünyevi oğlu canlanmış Horus rolünü alıyordu, bu da böylesi bir sistemin pratik yönünü gösterir; ardı ardına gelen hükümdarları meşrulaştırmanın net bir yolunu sağlar. Yeni kral yalnızca eski kralın oğlu değildi. O bir anlamda, babasının hayata dönmüş haliydi. Firavunlar ölebilir ama krallığın gerçek gücü asla ölmez. Mısır kralı, her şeyden önce, bir birey değildi: Narmer, Den ya da Cer değildi. Gücün taşıyıcısıydı.

Sosyologlar bunu "konumsal ardıllık" olarak adlandırır. Bu, Mısır kralları arasında giderek artan, öncellerinin adını alma eğilimini de açıklar; bu adlar yalnızca ad değildi, ölümsüz krallığın tikel yönlerinin betimlenmesiydi.[5] Bu aynı zamanda kız kardeşleriyle (bazen de kızlarıyla) evlenme eğilimlerine de biraz anlam katar. Bir firavun babasının yerine geçtiğinde, annesi (bir önceki firavunun karısı), bir anlamda, onun da karısı oluyordu; ne de olsa, o da (bir anlamda) kendi babası olmuştu.[6] Oidipus'un bu konuda zorluk yaşamasına daha birkaç yüzyıl vardı. Mısırlılar için, aile eş bulmanın en bariz yeriydi.

---

* Mısır teolojisini düşünürken, Rudolf Anthes'in "Mısır dini... iki çelişkili kavramdan birini ortadan kaldıran o mantıklardan tamamen azadedir" yolundaki gözlemini akılda tutmak gerekir ("Egyptian Theology in the Third Millennium B.C.").

Birinci Hanedan'ın dördüncü kralı olan Acib kraliyet tanımlamalarına yeni bir betimleyici unvan ekledi: *Nesu-bit* adı. Her ne kadar bu iki Mısırca sözcük "yukarı" ve "aşağı" anlamlarına gelse de, *nesu-bit* firavunun yukarı ve aşağı Mısır üzerindeki hâkimiyetini ifade etmiyordu. Daha ziyade, *nesu-bit* aşağı ve yukarı âlemleri kasteder gibiydi. *Nesu* yönetimin tanrısal gücü, kraldan krala geçen yukarı krallıktı; *bit* bu gücün ölümlü sahibi, *aşağıdaki kraldı.*[7]

Bu unvanı alan ilk kral olan Acib, bunun *bit* kısmına bağlanmakta güçlük çekti; belki de çok fazla protesto etmenin ilk tarihsel örneği. Mezarı, kurban edilmiş 64 Mısırlı'yla çevrilidir; yukarıdaki krallığın sahibi konumuna adak olarak. Diğer yandan, aşağıdaki kralın dünyevi anıtı olan bu mezar, Abydos'takilerin en kötü durumda olanıdır. Daha da kötüsü, adı eskiden kazılı olduğu birçok anıttan silinmiştir.

Silme işini yapan, bir sonraki firavun Semerhet'tir. Öncelinin adını ortadan kaldırması, onun geçmişi yeniden yazma girişimidir. Firavunların kendi kendilerine verdikleri adlar yukarıdaki krallığa ebedi tutunmalarının bir ifadesiyse, bunların hiyeroglifin sihirli simgeleriyle yazılması, onları aşağıdaki dünyanın dokusuna işler. Firavunun yazılı adını silmek, onu dünyevi hafızadan silmekti.

Acib'i silme girişimi, Semerhet'in en azından bir gaspçı ya da bir katil olduğunu akla getirir. Aşağıdaki krallığı ele geçirmesi başarılı olmuş gibidir; kendisine Acib'inkinden daha büyük, güzel bir mezar yaptırmış ve o kadar fazla kutsal tütsü döktürtmüştü ki, yağ toprağın bir metre altına kadar işlemişti ve 1900'lerin başlarında mezar kazıldığında kokusu hâlâ alınabiliyordu.[8] Ama *nesu*'yu, yukarıdaki krallığı sahiplenme çabası bu kadar başarılı olmadı. Manetho, "Onun hükümdarlığında," diye yazar, "birçok olağanüstü olay ve muazzam bir felaket yaşanmıştır."

Bu esrarlı ifade, sonraki yorumcularca açıklanmamıştır. Ama Nil'in çevresindeki topraklar, Birinci Hanedan'ın sonlarına doğru Nil taşkınlarının dramatik bir şekilde azaldığını ortaya çıkartır. İkinci Hanedan sırasında, taşkın, 100 yıl öncesine göre ortalama 1 m daha azdır.[9] Eğer azalan taşkınlar Mısır'ın çiftçilerini bir azalan hasatlar mengenesine sòktuysa, tam da gaspçı Semerhet'in Acib'in adını silmekle meşgul olduğu sıralarda, bir hoşnutsuzluk durumu oluşmuş olabilir.

Mısır'ın yaşamı, Nil taşkınlarının düzenli bir şekilde gelmesine bağlıydı. Bu ayrıntıları yıldan yıla değişen ama temelde aynı kalan bir olaydı. Güneş tanrısı rolünde Horus, beraberinde aynı değişme ve istikrar bileşimini taşıyordu: Her gündoğumu ve gün batımı farklıydı ama her sabah güneş doğu ufkunda görünüyordu. *Nesu-bit* unvanı bizzat kralın da bu değişmez ebedi güç ve onun dönüşen, dünyevi tezahürünün ikiliğini temsil etmeye başladığını önermekteydi. Kral, gömüldükten sonra oğlu olarak,

benzer ama farklı, geri geliyordu. O, çok uzun ömürlü, aynı kökten farklı renklerde çiçeklerle yeniden açan bitkiler gibiydi.

Semerhet'in bir firavunun adını silmesi –bilebildiğimiz kadarıyla bu ilk kez oluyordu– bu tomurcuklanan krallık anlayışına sarsıcı bir hakaretti; yıllardır Papalık yetkisiyle bildiriler yayınlayan birisinin, Kardinaller Konseyi'nde oyların yanlış sayılması sonucu seçilmiş olduğunun ortaya çıkmasına benzer bir durumdu.* Eğer Nil taşkını azalmaya başladıysa ve sularının gerilemesinin sonu görülmüyorsa, kralda vücut bulması beklenen o değişmez gerçeklerden biri de değişmeye başlamış demekti. Bundan sonra ne olacaktı? Güneş bir gün doğmayabilir miydi?

Semerhet'in hükümdarlık dönemi, kraliyet sarayında çıkan, Manetho'nun "İkinci Hanedan"ı başlatmasına neden olacak kadar şiddetli bir ayaklanmayla sona erdi. En kötüsü de –saray ahalisi için olmasa bile firavunlar için– kurbanlık gömülmeler durdu.

Mısır krallarının, bazı tarihçilerin ima ettiği gibi ("İnsanları boşu boşuna kurban etme âdeti Birinci Hanedan'la son buldu"), birdenbire insan yaşamına saygı duymaya başlamış olmaları olası değildir. Daha olası olan, Horus'un sorgulanmaz güç iddiasının inanılırlığının yüz üstü çakılmış olmasıdır. İkinci Hanedan kralı artık insan kurban edilmesini isteyemiyordu, bu belki de onun, yalnızca onun *nesu-bit* konumunda olduğunu artık iddia edemiyor olmasındandı. Artık o ruhlara, kraliyet töreniyle ufkun ötesine eşlik etme hakkına kuşkusuz bir şekilde sahip olduğu sözünü veremiyordu.

Genellikle 2890 dolaylarında başladığı kabul edilen bu İkinci Hanedan'da, bilinmeyen sayıda kral hüküm sürdü. Kuraklığın ardından (kralın yaşam ve ölüm üzerindeki denetiminin belirsiz olduğunun kanıtı), iç savaş başladı ve yıllarca sürdü. Savaş sondan bir önceki kral olan Sekemib döneminde, bir yazıt güney ordusunun "kuzey ordusuyla Nekheb kenti içinde savaştığını" yazdığında zirvesine ulaştı.[10] Akbaba tanrıçanın eski kenti olan Nekheb, Hierakonpolis'in doğudaki yarısıydı. Abydos'un 160 km kadar güneyinde, Yukarı Mısır'ın içerilerinde yer alıyordu. Kuzeydeki bir Aşağı Mısır isyanının bu kadar uzağa varmış olması, İkinci Hanedan döneminde güneydeki Yukarı Mısır'ın imparatorluk üzerindeki hâkimiyetinin neredeyse koptuğu anlamına geliyordu.

Her ne kadar Sekemib'in kendisi de bir güneyli olsa da, onun adını taşıyan yazıtlar onun bir işbirlikçi olduğunu akla getirir: Bir kuzey sempatizanı, hatta belki de kuzeyli kanı taşıyordu. Unvanlarını yanında tanrı Horus'un simgesiyle yazmak yerine, tanrı Set'in simgesinin yanına yazıyordu.

---

* Evet, bunun aslında mümkün olmadığını biliyorum ama sarsıcı olurdu.

Osiris'in kardeşi ve katili (ve Osiris'in oğlu Horus'un düşmanı) Set, hep kuzeyde daha popüler olmuştu. Daha sonraki yıllarda Aşağı Mısır'ın Kızıl Krallık'ının simgesi olarak kızıl saçlı ve kızıl cübbeli resmediliyordu. Rüzgâr ve fırtına tanrısıydı; güneşi kapatmaya ve onu zamanından önce ufka getirmeye muktedir yegâne güçler olan bulutları ve kum fırtınalarını getiren oydu.

Set'in, kardeşi Osiris ve kardeşinin oğlu Horus'a duyduğu nefret basit kıskançlığın ötesindeydi. Ne de olsa Set'in tanrıların kralıyla kan bağı vardı. O da tüm Mısır'a hükmetme hakkının olduğunu hissediyordu. Eski öyküler Mısırlıların, cinayetten sonra bile Set ve Horus'un daha kuvvetli, cinsel açıdan daha güçlü, dünyaya hükmetmeye daha çok hakkı olma iddiaları üzerine kavgalarının sürdüğü güvencesini veriyordu. Bir noktada, tartışmaları bir güreşe dönüştü. Set Horus'un sol gözünü oymayı başardı, ama Horus amcasından daha iyisini yaptı ve onun husyelerini koparttı.

Daha az cinaslı bir sonuç düşünmek zordur. Hem akraba hem de düşman olan ikili, ardıllığı sağlamak için mücadele ediyordu. Horus amcasının bu yeteneğini elinden alır ve sonunda tahtı ele geçirir. Ama Set'in kıskançlığı onu dünyanın en eski suçunu işlemeye itmiştir; kardeş katli.

Set ve Horus arasındaki nefret, kuzey ile güney arasındaki, aynı kandan iki halk arasındaki düşmanlığın bir yansımasıdır. Sekemib'in Horus'tan çok Set'e bağlılığı kimin Mısır'ı denetleyeceği üzerine kavganın canlı ve güçlü olduğunu gösterir. O öldüğünde, Hasehem adlı, Horus'a tapan birisi tahta geçti ve kılıcı ele aldı. Güney ordusunu topladı ve sert kavgalardan sonra, kuzeyli düşmanı yenilgiye uğrattı. Bu muzaffer kralın, her ikisi de Nekhen'de (Hierakonpolis'in batıdaki yarısı) bulunan iki oturan heykeli, onu yalnızca Yukarı Mısır'ın Beyaz Tac'ını taşırken gösterir; tacının eteğinin çevresinde, kuzeylilerin kırık bedenleri yenilmiş bir yığın halinde yatar.

Mısır ilk iç savaşını atlatmıştı. Daha çok tanınmayı hak eden bir kral olan Hasehem yönetiminde, Mısır'ın piramit inşaatçılarının sanatlarını geliştirebilecekleri bir barış ve bolluk dönemi olan Üçüncü Hanedan dönemine girdi.

Üçüncü Hanedan, varsıllığını Hasehem'in Mısır'ın ticaret yollarını yeniden inşa etme çabalarına borçludur. Delta dışına askeri harekâtlar terk edilmişti, ama Hasehem'in krallığı sırasında, yakındaki dağ yamaçlarından muazzam bir sedir kütüğü ticaretinin gerçekleştiği kıyı kenti Byblos'taki yazıtlar, Mısır ticaret gemilerinin geldiğini kaydetmeye başlar. Varlığını ise Hasehem'in siyasal evliliğine borçludur; Hasehem, eş olarak Aşağı Mısır'dan bir prenses olan Nemathap'ı almıştır. Nemathap'ın adı ve kimliği günümüze kadar gelmiştir, çünkü daha sonra ona Üçüncü

Hanedan'ın büyük kurucu hükümdarı olarak tanrısal onur bahşedilmiştir. Ve bu dönem barışı yalnızca Hasehem'in generalliğine değil, Set sorununu çözmekteki becerisine de borçludur.

Savaş bittikten sonra, Hasehem adını değiştirdi. Ama Set'i onurlandıracak bir kuzeyli adı alacağına ya da güneyli Horus'u onurlandıracak başka bir unvan edineceğine, orta yolu seçti. Hasehemvi olarak tanınmaya başladı, "İki Güçlü Olan Görünür"; üzerinde hem Horus'un şahini hem de Set'in hayvanıyla yazılmış bir ad. Geçici olarak, iki güç uzlaştırılmıştı.

Uzlaşma eski efsanelere de yansımıştır. Horus ve Set arasındaki savaştan sonra, Horus eksik gözünü Set'ten kurtarır ve artık Ölülerin Efendisi unvanını kazanmış olan babasına armağan olarak verir. Ama Set de kendisininkileri alır, husyelerini kurtarır.

İki güç arasındaki çatışma, dengelendiyse bile ortadan kalkmamıştır. Horus Mısır üzerindeki gücünü korur, ama vâris üretme becerisini (en azından kuramsal olarak) yeniden kazanmış olan Set, saldırgan bir ele geçirme komplosunu planlamayı sürdürür. Birkaç yüzyıl sonraki bir dizi öyküde, Horus ve Set, başka şeylerin arasında Horus'un spermlerini ve bir

ZAMAN ÇİZELGESİ 9

MEZOPOTAMYA	MISIR
Uruk Dönemi (4000-3200)	Naqada dönemi (4000-3200)
Cemdet Nasr dönemi (3200-2900)	
Atab	Arkaik dönem (3100-2686)
Etana	*1. Hanedan* (3100-2890)
Balih	**Menes (Narmer)**
Erken I. Hanedan (2900-2800)	
	2. Hanedan (2890-2696)
Erken II. Hanedan (2800-2600)	
	Eski Krallık (2696-2181)
Gılgamış	*3. Hanedan* (2686-2613)
Erken III. Hanedan (2600-2350)	

parça marulu içeren irade savaşlarını sürdürürler. Her zaman birisinin cinsel organlarıyla ilgili olan şakalar, gerçek ve varolan bir tehdidi örter. Set'in güçleri azalmaz. Hiç bırakmaz. Hep oradadır, ortalıkta dolaşır, iddialarını sürdürerek, sürekli *nesu-bit* adının düzenli bir şekilde aktarılmasını aksatma tehdidinde bulunur.

Osiris öyküsünün daha sonraki versiyonlarında, Set kardeşini yalnızca boğmakla kalmaz; kollarını ve bacaklarını keserek, adını unutturmak amacıyla parçaları tüm Mısır'a dağıtır. 1000 yıl sonra, Set bir çeşit Mısır şeytanı, kızıl gözlü karanlıklar prensi, tüm *pantheon*u alevler içinde yıkma tehdidinde bulunan Loki olmuştur.

Kuzey ile güneyi birleştiren Hasehemvi'nin Abydos'ta altın, bakır ve mermerle dolu muazzam bir mezarı vardır. Ama insan kurban yoktur. Saray halkından hiç kimse onu ölümde izlememiştir. Taht kavgası, firavunun bir tanrı olmadığını göstermiştir; başkaları onun yerini alma iddiasında bulunabilir.

10

İLK DESTAN KAHRAMANI

Sümer diyarında, MÖ 2600'de,
Gılgamış bir efsane oldu.

Ölümünden ancak yüz yıl sonra –Mısır krallarının kendi tanrısal yetkelerini yerleştirmeye çabaladıkları sırada– Sümer kralı Gılgamış efsanevi bir kahraman olmuştu. Devi öldürmüş, Gökyüzünün Boğası'nı saf dışı bırakmış, tanrıça İnanna'nın romantik girişimlerini geri çevirmiş ve ölümlülüğünün kokusunun güneş tanrısını bile şaşırttığı tanrılar bahçesine varmıştı. Gılgamış Destanı sayesinde (bildiğimiz en eski kahramanlık öyküsü), tarihsel Gılgamış kişiliği ölümünden 5000 yıl sonra bizlere kadar yankılanmıştır.

Edebi ve tarihsel Gılgamış arasındaki fark, Shakespeare'in Macbeth'iyle 1056 yılında kralını ve erkek yakınını katletmenin bedelini hayatıyla ödeyen Maormor Macbeda arasındakinden farklı değildir. Gerçek yaşam, muazzam, canlısından büyük bir öykü için tramplen görevi görür; adamın kendi çekirdeği yaşar, büyütülür, çarpıtılır, ama esas olarak doğru kalır.

Machbeth'deki tarihsel yankıları ayırmak daha kolaydır. Bir kere, Maormor Macbeda'nın gerçek yaşamı, başka kaynaklarda anlatılmıştır. Ama destanın dışında, Gılgamış'ın yaşamı yalnızca birkaç yazıtta, Sümer kral listesinde ve bir ya da iki şiirde anlatılmıştır. Geçen bölümde sözü edilen, Agga'nın Gılgamış'a gönderdiği başarısız barış seferi böyle bir şiirdir; Sümerce yazılmıştır ve kil tabletlere yazılmadan önce, olasıdır ki onyıllar (ya

da yüzyıllar) boyunca sözlü olarak aktarılmıştır. Elimizdeki kopyalar MÖ 2100 dolaylarından, Ur kralı bir katibi Gılgamış'ın maceralarını yazmakla görevlendirdiği zamandan kalmadır. Şulgi adındaki bir beyefendi olan kral, büyük kralın kaydını tutmak ister, çünkü Gılgamış'ın kendi atası olduğu iddiasındadır (ki bu da yüksek olasılıkla Şulgi'nin Gılgamış'la hiçbir ilgisi olmayan bir gaspçı olduğu anlamına gelir).[1] Bu şiirler Gılgamış'ın yaşamına çok yakın zamanlardan kalmadır, bu nedenle ihtiyatlı bir şekilde de olsa, bunların tarihsel kralın eylemleri hakkında bazı olguları aktardığını söyleyebiliriz.

Destan da böyledir, ama bunları ayıklamak çok daha karmaşık bir iştir.

Yerel kitapçınızda, Gılgamış Destanı'nı bir karıştırın, birbiriyle ilgili altı öykünün bir roman oluşturması gibi, bu destanın da birbiriyle bağlantılı altı öyküden oluştuğunu görürsünüz. İlk olarak, Gılgamış'ın tanrılar tarafından onu terbiye etmek için gönderilen canavarla dost olduğu "Enkidu'nun Öyküsü" gelir; ikinci olarak, Humbaba'yı yendiği "Sedir Ormanına Yolculuk"; üçüncü olarak Gılgamış'ın tanrıça İnanna'yı kızdırdığı ve Enkidu'nun bundan zarar gördüğü "Gökyüzünün Boğası"; dördüncü olarak Sümer Nuh figürü olan ve Büyük Tufandan beri orada yaşayan ölümsüz Utnapiştim'in ülkesine ulaştığı "Gılgamış'ın Yolculuğu"; beşinci olarak Utnapiştim tarafından Gılgamış'a anlatılan "Tufan'ın Öyküsü"; ve son olarak da Gılgamış'ın sonuçsuz bir ebedi yaşam –ya da geri getirilen gençlik– bulma girişiminde bulunduğu ve başarısız olduğu "Gılgamış'ın Araştırması" gelir. Sonra, kısa bir sonsözde Gılgamış'ın ölümünden yakınılır.

Gılgamış'ın maceralarının bu açık, altı bölümlük versiyonu, biraz hayal kırıklığına uğratmanın ötesindedir. Destan birçok kez kil tabletlere kopyalanmıştır, bunlar da, kil tabletlerde hep olduğu gibi, parçalanmıştır. Eski Yakın Doğunun dört bir yanına dağılan parçalar, Sümerceden Asurcaya bir dizi dilde, MÖ 2100-612 döneminde yazılmıştır. Şulgi'nin kâtibinin zamanından kalma olan en eski Sümerce kopyalar, yalnızca ilk iki öyküyü ve sondaki yakınmayı içerir. Diğer dört öykünün evvelce de dizinin parçası olup arada kaybolduğunu mu yoksa sonradan mı eklendiğini bilmek olanaksızdır. İlk ikisinin yanında "Gökyüzünün Boğası" ve "Gılgamış'ın Yolculuğu" başlıklı üçüncü ve dördüncü öykünün bazı kısımları, MÖ 1800-1500 dolaylarında kil tabletlerde Akadçaya (Sümer kentleri geriledikçe nehir ovasını işgal eden halkın konuştuğu, Sümerceyi izleyen dil) çevrilmiş olarak bulunmuştur. MÖ 1000 yılında, dört öykü Akdeniz kıyısı boyunca ve Anadolu'ya (Anadolu) dağılmış olarak bulunur. MÖ 2000'in çok öncesinde çeşitli versiyonlar halinde var olan tufan öyküsü, beşinci öykü gibi, en azından Gılgamış'ın ölümünden bin yıl sonra Gılgamış'ın öyküsüne

eklemlenmiştir; bu açıkça öykünün gerisinden bağımsızdır. (Utnapiştim Gılgamış'a "Otur da sana bir öykü anlatayım," der ve sanki tekneden indiğinden beri bunu anlatma fırsatını pek bulamamış gibi, bir öykü anlatmaya koyulur.) "Gılgamış'ın Araştırması" adlı ve Gılgamış'ın yaşam bitkisini bulup yitirdiği öykü hakkında tek söyleyebileceğimiz, bunun destanın geri kalanına MÖ 626'da eklendiğidir.

Bu, altı öykülük destanın tamamının bulunduğu en eski kopyanın tarihidir. Kütüphaneci ruhuna sahip Asur kralı Asurbanipal'in kütüphanesinden gelir. Asurbanipal 668'de kral oldu. Otuz küsur yıl süren hükümdarlığı sırasında, Babil'i yıkmış, (Babil kralı olan) kendi kardeşini öldürmüş ve Asurbanipal'in başkenti Ninova'nın felakete uğrayacağını ısrarla öne süren bir Yahudi peygamberi olan Yunus'a kızmıştı. 626 yılında öldüğünde, Asurbanipal aynı zamanda dünyanın ilk gerçek kütüphanesinde yirmi iki bin kil tablet toplamıştı. Bu tabletlerin on ikisinde Gılgamış Destanı'nın aşağı yukarı şimdiki versiyonu bulunur.

Demek ki, yalnızca ilk iki öykü güvenilir bir şekilde Gılgamış'ın yaşadığı dönemin yakınlarına yerleştirilebilir. Gılgamış'ın muazzam enerjisinin halkında neden olduğu sıkıntılar, kuzeye, Sedir ormanına olan yolculuğu ve cenaze yakınması: Bunların, çarpıtılmış da olsalar, bazı tarihsel gerçekleri yansıttığı düşünülebilir.

Dahası, bunlar ölümün hem bir yıkım hem de bir kurtuluş olarak geldiği, dünyanın ilk destanının tartışılmaz merkezi olarak işlev görür.

İlk öykü "Enkidu'nun Öyküsü"nde, Uruk kralı halkına yüklenir, onlar da söylenmeye başlar:

> Gılgamış keyfi için savaş çağrısı yapıyor,
> Küstahlığı sınır tanımıyor,
> Ne gece ne de gündüz:
> Bir kralın, halkının çobanı olması gerekirken
> Oğulları babalarından ayırıyor.[2]

Sümer diyarına tanrılar tarafından bahşedilen krallık, kentlerin hayatta kalmasına yardımcı olan güçlü yetke, tiranlığa doğru meyletmişti. Uruk halkı kurtuluş için tanrılara yakarıyordu. Buna yanıt olarak tanrılar kilden Enkidu isimli bir yaratık yaptılar ve onu Sümer diyarının ekilmemiş arazilerine gönderdiler. Enkidu,

> Ne ekilmiş toprak bilirdi,
> Ne uygar insanları ve yaşam tarzlarını.

Ne de Sümer kültürünün merkezi olan surlu kentlerden haberi vardı. Güçlü, tanrı gibi bir adamdı, ama ovalarda koşup duran, ot yiyip hayvanlarla yaşayan bir canavar gibi davranıyordu; aslında, kentlerde yaşayanlarla hiç anlaşamayan göçebelerin bir karikatürüydü.

Gılgamış bu yeni gelenin haberini aldığında, onu baştan çıkartıp terbiye etmesi için bir fahişe gönderdi. (Şiir bize, "Kendini çırılçıplak etti," der.) Bu hayli doğrudan strateji tarafından alt edilen Enkidu, altı gün yedi geceyi bedensel tatminle geçirir. Sonunda ayaklanıp hayvanlar arasındaki yaşamına geri dönmek istediğinde, hayvanlar ondan kaçar; o artık insan olmuştur.

> Enkidu azalmıştı,
> Güçsüzleşmişti ve vahşi yaratıklar ondan kaçtı;
> Ama aynı zamanda genişlemişti,
> Çünkü artık ona bilgelik gelmişti,
> Artık onda bir insanın aklı vardı.

Artık bir insanın aklına sahip olduğu için, Enkidu yaşaması için doğru yer olan kente gitmeliydi. Fahişe onu "Gılgamış'ın halkına vahşi bir boğa gibi efendilik ettiği, surları güçlü Uruk'a" götürmeyi önerdi.

Uruk'a vardıklarında, Gılgamış efendilik hakkını talep ederek bir düğünü rahatsız etmekteydi. Bu hakkını yıllardır rahatça kullanıyordu: Destanda, "Uruk kralı, doğumdan edindiği hakkıyla," diyordu, "gelinle ilk olarak kendisi beraber olmak istiyordu." Gücün istismar edilmesi karşısında kızan Enkidu, gelinin yatak odasına giderken önüne çıktı. İkisi güreştiler, başa baş bir güreşti, Gılgamış'ın hiç yaşamadığı kadar başa baş. Ve her ne kadar kral kazanmış olsa da, Enkidu'nun gücünden o kadar etkilendi ki, ikisi bir arkadaşlık yemini ettiler. Bu Gılgamış'ın tiranlık güdüsünü yatıştırdı. Uruk halkı derin bir nefes aldı, çünkü sokaklarına barış gelmişti.

Güreş maçı, tabii ki, yalnızca bir güreş maçı değildi. Tüm bu öyküye işlenmiş olan, Sümerlerin krallık üzerine tereddütlerini yansıtır. Krallık insanın yaşaması için tanrıların verdiği armağandır; kralların adalet getirecekleri, güçlünün zayıfı fakirliğe ve açlığa sürüklemesini önleyecekleri varsayılır. Belli ki, adaleti uygulayacak kralın iradesini dayatacak kadar kuvvetli olması gerekliydi.

Ama bu güç tehlikeliydi de, zulme neden olabilirdi. Ve bu olduğunda, Sümer kentinin dokusu bozulmaya başlardı. Uruk'ta, kral yasaydı ve eğer kralın kendisi yozlaşırsa, yasanın doğası bozulmuş olurdu.

Bu, dolaylı yaklaşılmayı gerektirecek kadar korkutucuydu. Gılgamış kendi kendisiyle değil, duvarların dışından bir yaratıkla dövüşüyordu. Gelinin kapısının önündeki güreş maçı uygarlaşmamış bir ayna-görüntüsüne karşı oluyordu; ne de olsa, Enkidu,

Onun gibi, onun görüntüsünde,
İkinci bir benlik gibi, fırtınalı yüreğinin eşiti olarak

Yaratılmıştı.

Bırakın dövüşsünler,
Ve kenti rahat bıraksınlar.

Gılgamış'ın sedir ormanına yolculuğu da bundan pek farklı değildir. Gılgamış gene kendi arzuları peşinde körlemesine dalma eğilimindedir.

Devi yeneceğim,
Ünümü ebediyete kadar sürdüreceğim.

Bunu Uruk'un ihtiyarlar konseyine söyler. Onlar da onun hırslarını dizginlemeye çalışırlar:

Gılgamış, gençsin.
Yüreğin seni sürüklüyor.
Dev, ölümlü insanlara benzemez.

Ama Gılgamış'ın ısrarı karşısında ihtiyarlar geri çekilir. Gılgamış ve Enkidu devle dövüşmeye giderler, ihtiyarlar Enkidu'yu kralı korumakla görevlendirmişlerdir.

Gılgamış'ın kuzeye yolculuğu şöhret arzusundan kaynaklanır, halkını savaşa sürmesine neden olan aynı tutku. Ama bir kez daha, Uruk'un barışını tehdit eden tehlike bir dış güç olarak gösterilir. Kötülük kralın ruhunda değil, kuzeydeki ormanlarda dolaşmaktadır.

Orada bir diğer tehlike daha dolaşmaktadır. En eski öyküde, Gılgamış ölümden rahatsız olmuştur. Yola çıkmadan önce kendi ölümlülüğünü düşünür. Kaçınılmazı kabullenmiş gibidir:

Gökyüzüne kim çıkar?
Yalnızca tanrılar sonsuza kadar yaşar.
İnsanın günleri sayılıdır.
Ama yenilsem bile şöhret kazanacağım,
Şöhret ebediyen kalır..

Ama savaşta ölme olasılığı aklında gelişir. Dev Humbaba'yla dövüşmeye giderken üç kez rüya görür, her birinde haykırarak uyanır, "Bir tanrı geçti, tenim ürperdi!" Üçüncü rüya, en korkutucu olandır:

Gün ışığı sustu, karanlık kabardı,
Yıldırım çarptı, yangın çıktı,
Ölüm yağdı.

Geri dönecek kadar korkuya kapılır, ama Enkidu onu devam etmeye ikna eder. Sonra, Humbaba'yla savaşın arifesinde, Gılgamış o kadar derin bir uykuya dalar ki, Enkidu onu dövüş için ucu ucuna uyandırır.

Kehanetlere karşın, ölüm savuşturulur. Öykünün sonunda, Uruk güvendedir ve Dev ölü yatmaktadır. Ama Gılgamış'ın günlerinin sayılı olduğunu kabullenmesi ve ölümlülüğünün neden olduğu korkular, Destan'ı daha sonra şekillendiren çekirdek olur. Anlatılar her nerede bir öyküye dönüşse, hep bir ölüme gitme düşüncesi ve giderek artan bir bunu atlatma kararlılığı gösterir. Gılgamış, tanrıların bahçesine, düşen Enkidu'yu bir şekilde ölümden döndürebileceği umuduyla gider; ölümsüzlüğün nedenlerini ararken, tufan öyküsünü duyar; ölümü önlemese bile geciktirecek olan gençlik bitkisini bulmayı başarır, ama sonra bir su yılanının bunu ele geçirmesine izin verir. Ölümden kurtulma mücadelesinde, planlar kurar, yolculuk eder, yalvarır, arar; ama hiç başarılı olamaz.*

Sümerler açısından, bunun iyi bir şey olduğu ortaya çıkar. Destanı sonlandıran cenaze yakarışları ilk günlerden beri öykünün bir parçasıdır. Asurbanipal'in kopyasında bu yoktur; anlaşılan, Asurlular bunun kesinliğini çok sarsıcı, öncesinde gelen ölümsüzlük araştırmalarıyla çok benzersiz bulmuştur. Ama yakarış Sümerlerin krallık hakkındaki endişelerini, buna başka yerlerde olduğundan çok daha doğrudan yaklaşan bir tek mısralar dizisiyle toparlar.

Sana krallık bahşedildi,
Sonsuz yaşam senin kaderin değildi.
Birleştirip ayıracak gücün vardı,
Halka üstünlüğünü,
Savaşta zaferi.
Ama bu gücü kötüye kullanma.
Saraydaki hizmetkârlarına adil davran.
Kral kendini aşağıya bıraktı,
Dağlara gitti;

---

* Sümerlerin ölüm dünyası özellikle sevimsiz bir yerdi. Bilebildiğimiz kadarıyla, Sümerlerin sonraki yaşamı, ne gerçekten aydınlık ne de tam anlamıyla karanlık, ne sıcak ne soğuk, yiyeceklerin tatsız, suyun az olduğu, (bir Sümer şiirine göre) herkesin çırılçıplak gezdiği bir tür yeraltı âleminde geçiyordu. Eti eriten bir nehirden geçerek gidilen bir yerdeydi, o kadar uzak ve sevimsiz bir yerdeydi ki, Gılgamış ölümünden tam bir hafta sonra bile gömülme töreni zorunlu hale gelene kadar Enkidu'nun buraya girmesine izin vermedi.

Enkidu, arkadaşım...
Altı gün ve yedi gece boyunca üzerinde ağladım,
Gömülmesine izin vermedim
Burnundan bir kurt düşene kadar.

(Gılgamış Destanı'nın 10. tableti, çeviren Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia*, s. 106) bu gri ve itici yerde ebediyen varolmak, her Sümer için korkunç bir düşünceydi.

Geri dönmeyecek.
Ne eli ne de ayağı olmayan,
Su içmeyen et yemeyen düşman,
Düşman ona yüklendi.[3]

Sümer diyarında, ölümünden şaşırtıcı ölçüde kısa bir süre sonra, Gılgamış bir tanrı gibi görülmeye başladı. Ama onun, anlaşıldığı kadarıyla kenti adına harcadığı muazzam çabalar sayesinde kazandığı tanrılığı (ne de olsa, kentleri koruma, büyütme görevi hem kralın hem de tanrınındır), gene de ölümle sınırlıydı. Daha sonraki Norveç mitolojisindeki Baldar gibi, Gılgamış da tanrısaldı, ama bu bir şekilde ölümsüzlükle bitişik değildi.

Aslında, Gılgamış'ın muazzam enerjisi, ölümü daha da yaşamsal kılıyordu. Kötü olarak kalmış olsa bile onun gücü, sonunda bitecekti. Sümerlerin en güçlü kralı bile ölür. Eli ve ayağı olmayan düşman, bu hem halkının yanında hem de karşısında yer alabilen korkutucu gücü sınırlar. Dünyanın ilk efsanesinde, Sümer diyarında olduğu gibi, kral Gılgamış da karşısına çıkan her rakibi gücüyle, sabrıyla ya da ikna gücüyle yendi, sonuncusu dışında.

11

ÖLÜM KARŞISINDAKİ İLK ZAFER

Mısır'da, MÖ 2686-2366 dönemi,
Üçüncü ve Dördüncü Hanedan firavunları ölüler için
evler inşa ederler.

Bu arada Mısır'da, Üçüncü Hanedan firavunları ölümü fethetmek için kendi kahramanlık araştırmalarına başlamıştı.

Üçüncü Hanedan firavunu Coser, görece barış içinde Sina'nın bakır ve türkuaz madenlerine kendi seferlerini düzenliyordu.* Mısır bürokrasisi şekillenmeye başlamıştı; Mısır eyaletlere bölünmüş, her biri kraliyet ailesine karşı sorumlu bir vali tarafından yönetiliyordu. Coser imparatorluk inşasında kendi üzerine düşeni yapmış, Mısır'ın güney sınırını Birinci Çağlayan'a kadar ilerletmişti. Assuan'daki bir yazıtta bulunan daha sonraki bir kaynağa göre, bu yeni toprakları, yedi yıl süren kıtlığın bitişine karşı minnettarlığını göstermek üzere, yerel tanrı Khnum'a adamıştı.[1] "Yedi" yalnızca "çok uzun" karşılığında geleneksel bir ifade olabilir; her hâlükârda bu, azalan Nil taşkınlarının firavunun ilahi güç iddialarında güçlüklere yol açtığı kuramını destekler.

Coser'in zamanında, firavunun değişmeye karşı tampon görevi, törenselliğe dönüşerek somutlaşmıştı. Bir kabartma Coser'i, *heb-sed* festivali adı verilen ve firavunun bir yarış pistinde törensel bir koşu gerçekleştirdiği bir kutlama festivaline katılırken gösterir. Bu fiziksel yarışmayı, kuvvetinin bir şekilde ülkenin iyiliğiyle bağlantısı olduğu düşüncesiyle, kazanması bekleniyordu. Heb-sed yarışını kazanması, firavunun Mısır'ı

* Coser dışında, Üçüncü Hanedan kralları da İkinci Hanedan'dakiler gibi karanlıktadır.

koruma ve suların düzenli alçalıp yükselmesini sağlama gücünü doğruluyordu.

Mısırlıların bir yenileme festivaline gereksinim duyuyor olmaları bile ritüeller aracılığıyla desteklenmediği takdirde firavunun gücünün düşmesi yolunda bir korkunun varlığını akla getirir. Firavuna kuşkusuz hâlâ bir tür tanrısallık atfediliyordu, ama ilk iki hanedan sırasındaki mücadeleler, insan yanını da hayli bariz kılmıştı.

Bir fikir başlangıçtaki yürek durdurucu kuvvetinin bir kısmını yitirmeye başladığında, evvelce gerekli olmayan destekleyici bir olumlama olarak, etrafı ritüeller ve yapıyla örülmeye başlar. Bu durumda, karizmatik önderlik yerini bir hükmetme ve ardıllık mekanizmasına bırakır. Doğal güç gösterileri festivallere dahil edilir; firavunun ölümlü yanı, ulusal iradenin işletilmesiyle gizlenir.

Coser sonunda öldüğünde, Abydos'taki geleneksel mezarlıkta gömülmedi. Çok daha kuzeyde, Sakkara'da kendi mezarını inşa etmişti bile. İkinci Hanedan mezarlarının geleneksel çamur tuğlasını da terk etmişti. Onun mezarı taştan olacak ve ebediyete kadar ayakta kalacaktı, çünkü burası ruhunun öteki dünyaya yolculuğunun başlangıç yeri değildi. Burası firavunun *hâlâ* yaşadığı yerdi.

Coser'in mezarının etrafına dizilmiş tüm bir ruhlar kenti vardır. Güneyde, kralın gençleştirici koşusunu yapabilmesi için bir heb-sed pisti inşa edilmişti. Mezar kompleksinin etrafında taştan binalar geleneksel Mısır evlerinin malzemelerini canlandırıyordu: Sazdan hasırlar gibi görünmek üzere örülmüş taş duvarlar; saz demetleri şeklinde taş sütunlar, hatta taştan oyulmuş, kapısı yarım açık ahşap bir çit. Sazlar ve ahşap çürümeyecekti; ebediyen dünya üzerinde kalacaktı. Firavunun ruhu da. *Serdab* adı verilen küçük bir odada, Coser'in gerçek boyutlarda bir heykeli, yüzü doğuya dönük, beyaz kireçtaşından bir cübbeye sarılmış, oturuyordu. Serdab'ın duvarına iki göz deliği delinmişti, böylece heykel güneşin doğuşunu görebilecekti. Göz deliklerinin altında rahiplerin yiyecek sundukları bir sunak vardı; Coser ruhsal olarak aromaların tadına bakabilirdi.

Bırakın Osiris'in âlemine (kurban edilen saray erkânıyla ya da onlar olmadan) gitmeyi, firavun hâlâ oradaydı: Binaları kullanıyor, adakları yiyor, heb-sed pistinde kendini ve Mısır'ı gençleştiriyordu. Rahatı için bakıcıları kurban etmeye gerek yoktu. Bu ölüler kentinde, yaşayanlar ona hizmet edebilirdi.

Ölüler kentinin merkezinde, mezarın tam tepesine inşa edilmiş ilk Mısır piramidi durur: Basamaklı Piramit. Altı kat taş blok, basamaklar halinde

yaklaşık altmış metre yüksekliğe çıkar. Bunun altında, tüneller, kraliyet ailesinin en alttaki katın altına kazılmış olan mezarlarına ulaşır. Anlaşılan, Coser'in veziri İmhotep bu garip yapıyı düşünmüş, tasarlamış ve inşasını yönetmiştir. Manetho bize İmhotep'in tarihte yontma taş bina tasarlayan ilk insan olduğunu anlatır. İmhotep'in bu yeni mezar çeşidinin ilhamını nereden aldığını bilmiyoruz, ama arkeologlar Basamaklı Piramit'in şeklinin yalnızca önceki Mısır biçiminin bir uzantısı olduğunu öneriyor. Abydos'taki mezarların üzerinde taş duvarlı kare şeklinde *mastaba* adı verilen yapılarla kapatılmış. Basamaklı Piramit de esasında üst üste konmuş daha küçük beş mastabadan oluşan dev bir mastaba. Belki İmhotep Coser'in mezar kompleksi için muazzam bir mastaba tasarladı, sonra da bunun üzerine başka mastabalar inşa etti.

Ama mastabaları üst üste dizmek için önemli bir neden yok. Daha yakın olasılık, İmhotep'in Basamaklı Piramit'in şeklini, tapınmak için ziggurat adı verilen basamaklı tapınaklar inşa eden Sümerlerden ödünç almış olması. Eski dünyadaki ticaret yollarının yaygınlığına bakılırsa, Mısırlılar Sümer göklerinde yükselen bu tapınakları kesinlikle görmüştür.

Sümer zigguratlarının işlevi de tam anlamıyla belli değildir. Kendiliğinden öyle yapılmış da olabilirler. Eski Eridu kenti gibi Sümer diyarındaki en kutsal yerlerde, eskiyen tapınaklar yıkılıyor ve törenle sıkıştırılmış bir kil ve toprak tabakasının altına gömülüyordu. Sonra üzerine yeni bir tapınak inşa ediliyordu. Bu işlem yeteri kadar tekrarlandığında, bu basamak şeklinde bir platformlar dizi oluşturuyordu, her platformun çevresi de toprağı yerinde tutmak için bir duvarla çevriliyordu. Olasıdır ki, birkaç yüzyıl içinde basamaklı yapı kendi başına kabul görmüş bir biçim olmuştur: Zamanla kutsallaşmış ve yararlı, çünkü zigguratın, rahiplerin ne olduğu tam olarak bilinmeyen ritüelleri yerine getirdiği tepesi, göğe yakındı.* Zigguratların tepesi, tanrıların yeryüzünde ayaklarını basabilecekleri kaideler de olabilirdi.†

Coser'in ruhunun Basamaklı Piramitle ne yapmayı amaçladığı konusunda emin değiliz, ama İmhotep'in yeniliği ona bir dizi onur kazandırdı. İmhotep'in Coser'in hükümdarlığı zamanından kalma bir heykelinin kaidesinde, unvanları sıralanır; Yukarı Mısır Kralı'nın ardından birinci

---

* İran-Irak arasındaki 1980-1988 savaşında, Saddam Hüseyin Ur'daki büyük zigguratı –Ur-Nammu'nun zigguratı– uçaksavar bataryaları üssü olarak kullanmıştı; gökyüzüne, etraftaki bütün yapılardan daha yakındı.

† Tanrılara ayaklarını basabilecekleri bir yer inşa etmek, girişinde her biri sekiz buçuk metre yüksekliğinde iki bronz sütun içeren Süleyman'ın tapınağına kadar, Yakın Doğu tapınma biçimlerinde bir sabitti. Güneydeki sütun, İbranice, *o kurdu* ve *güç onda* olarak adlandırılmıştı; yüksek olasılıkla, İbrahim'in tanrısı için simgesel kaideler olarak işlev göreceklerdi. (I Krallarda varlıkları, Süleyman'ın tapınağı inşa girişiminin tam anlamıyla dinsel olarak saf olmadığını akla getirir; bkz. 45. Bölüm.)

gelen Aşağı Mısır Kralı'nın Haznedarı, Saray Yöneticisi ve Heliopolis'in Baş Rahibi, güneş tanrısının hizmetkârıdır.[2] Ölümü sonrasında Mısır'ın en büyük rahibi ve bilge adamı olarak onurlandırılmıştır. Çok zaman geçmeden, insan tarafından ölümü uzaklaştırmak için yaratılan başka bir alanda, tıp tanrısı olarak tanrısallaştırılmıştır.[3]

Büyük Mısır piramitlerinin ilki olan Basamaklı Piramit ölümü bedenin yokluğu ve ruhun varlığı olarak tanımlama çabasının da ötesinde bir şeye işaret eder. Mısır'da yeni bir krallığın, düzenli bürokrasisiyle barışçıl ve birleşik bir krallığın başlangıcına işaret eder. Coser yalnızca on dokuz yıl hüküm sürdü, bu, o kadar büyük bir taş yapı projesi için görece kısa bir süredir. O on dokuz yıl boyunca, taşın ocaklardan bakır aletlerle çıkartılıp, hayli uzaktan taşınması gerekti; Herodotos'a göre, piramitler için taş, Mısır'ın doğusunda, Kızıldeniz'in batısında yer alan sıradağlardan çıkartılıyordu.[4] Piramidin de tarımdan ve savaştan ayrılabilecek, güçlü kuvvetli erkeklerden oluşan örgütlü bir işgücü tarafından inşa edilmesi gerekiyordu. Piramit inşası, bolluk, barış ve vergiden elde edilmiş para gerektiriyordu; İmhotep'in "vezir" ve "mabeyinci" unvanları, vergi toplanmasını gözetmenin de onun görevleri arasında olduğunu akla getirir. İlk kez, Mısır'ın resmi bir iç geliri vardı.

Yalnızca güçlü ve iyi işleyen bir devlet taş ocaklarına işçileri gönderip, onları giydirip besleyebilirdi. Mısır yeni bir bolluk ve örgütlenme düzeyine erişmişti. Bu nedenle, piramit çağının başlangıcı aynı zamanda Mısır tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını gösterir: "Mısır'ın Eski Krallığı."

İlk iki Eski Krallık hanedanından geriye yedi piramit inşası girişimi kalmıştır, bunların bazıları diğerlerine göre daha başarılı olmuş, ama hepsi insan ve kaynak kullanımında aynı ustalığı göstermiştir. Coser'den sonra gelen firavun Sehemhet de aynı işe girişti. Sehemhet hakkında, bazı güvensizliklerden muzdarip olması dışında pek bir şey bilmiyoruz; klasik benimki-daha-büyük gösterisiyle, Sehemhet'in piramidi Coser'inki gibi altı değil, yedi kat olarak planlanmıştı. Ama Sehemhet'in piramidi hiç tamamlanmadı. Hükümdarlığının altıncı yılında öldü ve Bitmemiş Piramit'in inşası birinci katında durdu.

Üçüncü Hanedan'ın dördüncü kralı olan Haba da bir piramit inşa etti. Haba'nın Katmanlı Piramidi Sakkara'da değil, birkaç kilometre kuzeyde, herhalde Aşağı Krallık'ta inşa edildi, ama o sıralar kuzeyle güney arasındaki gerginlikler yatışmış gibiydi. Bu da (yüksek olasılıkla) yedi basamaklı olacak ve Coser'inkinden daha yükseğe çıkacaktı. Haba'nın emelleri yapabileceklerine yetişemedi; onun piramidi de yarım kaldı. Üçüncü Hanedan'ın son piramidi olan Meydum Piramidi de bitirilemedi; Üçüncü Hanedan'ın son kralı olan Huni tarafından inşa edildi ve *sekiz* basamağı olacaktı.

Ondan önceki ikisinin tersine, bu piramit sonraki hanedanın ilk kralı tarafından bitirildi. Bizim açımızdan, Dördüncü Hanedan Üçüncü'den ayırt edilebilir, çünkü Dördüncü Hanedan kralları nihayet piramit işini yoluna soktular.

Snefru şevkle işe başladı. İlk olarak Meydum Piramidi'ni bitirdi ve birkaç yenilik ekledi. Bir kere, Meydum Piramidi'nin mezar odası Basamaklı, Katmanlı ya da Bitmemiş piramitlerin tersine altındaki ya da yakınındaki toprak altında değil, piramidin içindeydi. Meydum Piramidi'ne bir de geçit yaptı: Piramitten aşağıya, doğudaki kutsal bir bina olan, adakların yapılabildiği, yüzünü doğan güneşe dönmüş "mezar tapınağı"na giden geniş bir yol.

Bu çalışmaların içinde en ilginç olanı, Snefru'nun Meydum Piramidi'ni bir tür kılıfla kaplama girişimidir. İlk dört piramidin hepsi, yanları ziggguratlar gibi merdivene benzeyen basamaklı piramitlerdi. Ama Meydum Piramidi'nin çevresindeki yıkıntı yığını, işçilerin basamakları düzgün cephe taşlarıyla kaplamaya çalıştıklarını gösterir.[5]

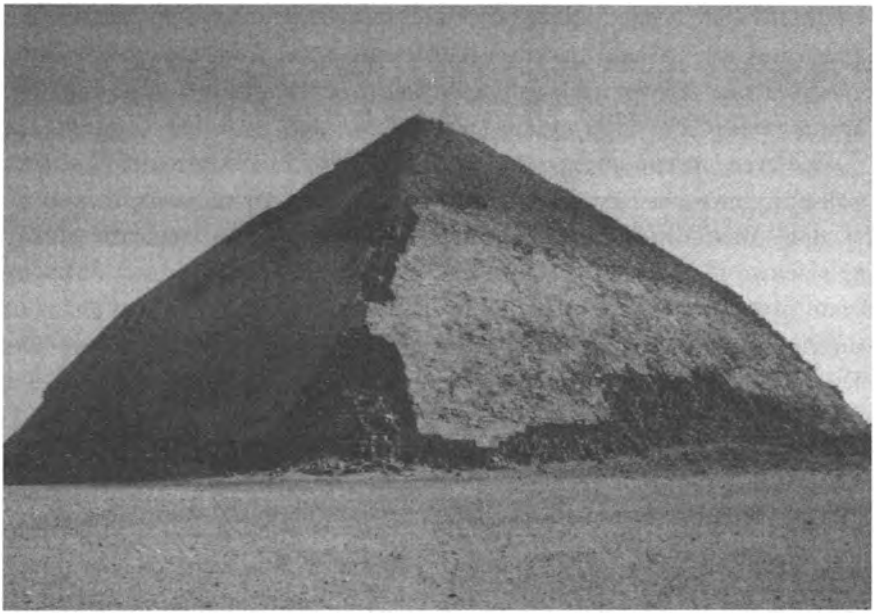
Bu işe yarasaydı, Meydum Piramidi bildiğimiz düzgün kenarlı piramitlerin ilki olacaktı. Ama Snefru'nun (daha sonra tanrısallaştırılmamış olan) mimarı, İmhotep'in becerisine sahip değildi. Piramit çöktü. Meydum Piramidi'nin geriye kalan merkezi, etrafında yıkıntı yığınıyla, yarısı yenmiş bir düğün pastası gibi hâlâ durur.

Başarısız piramide kimse gömülmedi. Geçidin sonundaki küçük, penceresiz tapınak da kimsenin beğenisini kazanmadı. Birkaç yüzyıl sonra, zevksiz küçük kutunun yanından geçen bir Mısırlı, duvarına şunları yazdı: "Kral Snefru'nun Güzel Tapınağı." Bu, tarihteki ilk alaycı duvar yazısı örneğidir.

Snefru vazgeçmedi. Dördüncü Hanedan'ın bu firavunu hakkında, Sina madenlerine ve Lübnan'ın ticaret limanlarına yapılan artık standartlaşmış seferlerin kayıtları dışında çok az şey biliyoruz. (Bir de Westcar Papirüsü'ndeki şu öykü var: Bir gün canı sıkılan Snefru, haremindeki en güzel yirmi kızın, üzerlerinde bir tek balık ağlarıyla saray gölündeki teknesinde ona kürek çekmelerini emretmiş.) Ama en azından inatçıydı. Başarısız Meydum deneyiminden döndü ve bu kez yeni bir yerde yeni bir piramide başladı: Sakkara'nın biraz güneyindeki Dahşur'da.

Piramit baştan beri farklıydı. Kenarları eğimli olarak ve güneşte parlamasını sağlayan kireçtaşı kaplamayla tasarlanmıştı.

Piramitler hakkında pek çok spekülasyon vardır, ama en çekici çözülmemiş gizemlerden biri, yeni bir mimari biçim yaratması dolayısıyla hakkı verilmeyen Snefru'nun piramitleri basamaklı yerine düz kenarlı yapma yeniliğini neden düşündüğüdür. Bunun bir dinsel nedeni mi vardır? Pira-

11.1. Eğik Piramit. Eğik Piramit'in kenarları sert bir açı yapar. *Fotoğraf Richard Seaman.*

mitler hakkında –ruh için bir külliye yerine, arazide bir belirteç olarak– yeni bir düşünce tarzını mı simgeler?

Hiçbir fikrimiz yok. Ama Snefru'nun yeni düz kenarlı piramidi, Snefru'nun henüz açıları tam olarak hesaplayamaması gibi talihsiz bir nedenle, Eğik Piramit olarak tanındı. Piramidin düzgün ve çok dik kenarları olacaktı, ama inşaatın ortasında, Snefru ve ustabaşısı herhalde hesaplarının yanlış olduğunu anladılar. Eğer piramit bu dik açıda devam etseydi, görece dar tabana dayanan taşların ağırlığı yüksek olasılıkla onu çökertecekti. Bu nedenle açıda hızlı bir değişiklik yaptılar, bunun sonucu olarak, piramidin omuzları kambur kaldı; bir kenarı da sağa dönüş yapar.

Bu piramit tamamlandı ama hiç kullanılmadı. Snefru hâlâ tatmin olacağı bir ebedi istirahatgâh inşa etmeyi başaramamıştı. Hükümdarlığının sonlarına doğru, üçüncü piramidi için çalışmaya başladı.

Eğik Piramit'in yaklaşık iki kilometre kuzeyinde yer alan Kuzey Piramidi, önceki piramitlerden daha geniş, daha yayvan ve daha kısaydı. Eğik Piramit dik 52 derecelik açısını daha yumuşak 43 derecelik bir açıya düşürmüştü; Kuzey Piramidi aynı düşünceyle 43 derecelik bir eğimle tasarlanmıştı. Son girişiminde, Snefru'nun tasarımı o kadar iyi planlanmıştı ki, bugün, üzerinden dört bin yılın üzerinde zaman geçtikten sonra bile

iki milyon ton ağırlığındaki taşların altında yatan duvar ya da tavanlarda hiçbir çatlak oluşmamıştır.

Kuzey Piramidi (Kireçtaşı kaplama soyulup altındaki kırmızı kum taşı ortaya çıktığı için "Kırmızı Piramit" de denir) herhalde Snefru'nun nihai mezarlığıydı. Arkeologlar içinde bir ceset buldular ve tanımlama için British Museum'a gönderdiler; yolda kayboldu ve bir daha da bulunamadı.

Snefru'nun cesedi nereye gitmiş olursa olsun, üçlü inşaat projesinin akla getirdiği, Mısırlıların ölü firavunun halen mevcut olduğu üzerine inanışlarının ritüele dönüşerek somutlaşmış olduğudur. Snefru kendisi için son istirahatgâh olarak yalnızca ruhunun ölümünden sonra rahatça yürüyeceği değil, aynı zamanda kendisinden önce gelen firavunların yürüme yerlerinden de ayrı tutulacak bir yer yapmakta kararlıydı. Bir anlamda, ölüm artık terbiye edilmişti. Firavunlar halkları arasında yaşamayı sürdürecekleri yolunda rahatlatıcı bir düşünceyi yerleştirmişlerdi. Artık dikkatlerini kendilerinden önce gelen firavunun yaptıklarını aşma işine verebilirlerdi.

Snefru'nun bir piramidi tamamlayıp iki tane daha inşa etmeyi başarabilmiş olması, Mısır'ın artık hiç olmadığı kadar zengin, barış içinde ve firavunun yetkesine tabi olduğunu gösterir. Snefru'nun oğlu Hufu onun gücünü devraldı ve sonuna kadar kullandı.* Mısır kralları için aşağı-yukarı sıradanlaşan askeri harekâtları sürdürdü; Sina'ya seferler düzenledi; türkuaz ticareti yaptı; ve kendi piramidini tasarladı.

Herodotos'a göre, Hufu elli yıl hüküm sürdü. Mısriyatçılar bunun yarısı kadar bir hükümdarlık tahmin eder, ama yirmi beş yıl da tarihteki en büyük inşaat projesi için ona yeterli oldu. Onun piramidi, Büyük Piramit, Snefru'nun mükemmelleştirdiği tasarımda, bir yapı grubuyla birlikte planlanmıştı: Piramidin kendisi, vadide bir tapınağa giden geçit, doğuda adaklar için bir tapınak ve herhalde Hufu'nun kraliçeleri için üç küçük piramit.

Yeni bir yerde, Giza ovasında inşa edilen piramit 146 m yüksekliğindedir. 51° 52' olan eğimi, Snefru'nun başarılı Kuzey Piramidi'nden daha diktir, ama başarısız Eğik Piramit kadar da dik değildir; Hufu'nun usta başı, öncellerinin deneyimlerinden yararlanmıştır. Büyük Piramit'in kenarları dikkat çekici ölçüde düzgündür. Her biri 230 m uzunluğundadır ve diğerleriyle aralarındaki fark 20 cm'nin altındadır. Kral Odasına giden kuzey tüneli, kuzey yıldızını gösterir.

Hufu'nun yaşamı hakkında kesin çok az şey bilmemize karşın, hükümdarlığı hakkındaki çeşitli öyküler bize kadar gelmiştir. Birinde, Büyük Piramitte çalışan yüz binlerce işçiye su temin etmek amacıyla Hufu'nun

* Herodotos Hufu'dan Yunanca adı olan Keops olarak söz eder.

dünyanın ilk barajını yaptığı anlatılır: Kahire'nin yaklaşık 30 km güneyindeki Sadd el-Kafara. Barajda oluşan, en derin yeri neredeyse 25 metreyi bulan göl de dünyanın ilk kamusal su deposuydu. Başka bir öyküde, Büyük Piramit'i inşa edenin tanrıları hor gördüğü, yıllarını alay ederek geçirdiği ama sonunda nedamet getirdiği ve bir dizi Kutsal Kitap yazdığı anlatılır.[6] Ve Herodotos da, Büyük Piramit'i inşa edebilmek için Hufu'nun "Mısır'ı tamamen korkunç bir yere dönüştürdüğünü... ve aynı zamanda da bütün Mısırlılara kendisi için çalışmaları emrini verdiğini," yazar.[7] Resmi bir ifadeyle, "Çok kötü bir adamdı," diye ekler.

11.1. Eski Krallığın Piramitleri

Bütün firavunların sırasını yanlış veren Herodotos bu konuda hiç de güvenilir değildir ve Kutsal Kitaplar da hiç bulunamamıştır; olasıdır ki, hiç var olmamışlardır. Ama Hufu'nun birkaç kaynaktan yansıyan kötülüğü ilginçtir. Bu anıtı inşa edebilmek için – her biri ortalama iki buçuk ton ağırlığında iki buçuk milyon taş bloktan oluşan bir taş yapı – Hufu dünyanın en kalabalık iş güçlerinden birini harekete geçirdi. İşçiler düpedüz köle olarak çalıştırılmamış olsa bile kralın bu kadar çok sayıda insanı işe koşabilmesi bile halkı üzerinde ne kadar baskı yapabildiğini açıkça gösterir. Piramitler bu gücün işaretleri olarak orada dikilirler.

Hufu'nun acımasızlığının öyküleri kendi çıkarına, halkının zararına gücünü kullanma isteksizliğinin pek iyi karşılanmadığını akla getirir. Hırsı dindarlığa da zarar vermişti; inşaatla o kadar meşguldü ki, tapınakları kapattı ve halktan kurban adamaktan vazgeçmelerini istedi. Herodotos'un aktardığı özellikle sert bir öyküde, parası azalan ve biraz daha kaynak bulması gereken Hufu'nun kızını bir odaya oturttuğu ve onu ziyaret etmek isteyen her erkeği eğlendirerek, parayı kendisine vermesini istediği söylenir; kızı bunu yapmış ama yanından ayrılan her erkeğe şantiyede kendisi için bir taş yığınına ekleme yapmasını söylemiş. Sonuç, Büyük Piramit'in yanında bulunan ve bir tür dünya flört rekorunu temsil eden orta Kraliçe Piramidi'dir.[8]

Hufu'nun zamanında, İmhotep tarafından inşa edilen o ilk ölüler kentinin amacı karanlığa gömülmüştü. Büyük Piramit ve sonrasında gelen anıtlar, "anıtsal mimari" olarak adlandırdığımız tarzın –boy ve tasarım olarak uygulamada gerekenden çok daha ileri binalar– günümüze kadar gelebilen en eski örnekleridir. Arkeolog Bruce Trigger'ın sözleriyle, "Enerjiyi, özellikle de başkalarının emeği biçiminde yararsız yerlerde harcamak, en temel ve evrensel çapta anlaşılan güç simgesidir."[9] Piramitler gereksiz ve yararsız oldukları ölçüde, inşa edenlerin gücüne tanıklık etti. Ruhun evi, gücün parıltılı kanıtı haline gelmişti.

Hufu hakkında bildiğimiz neredeyse her şey, piramidi etrafında toplanır. Diğer yaptıkları, bunlar her neyse, tarihte kaybolmuştur.

Büyük Piramit tarihte hiçbir binanın (belki de Stonehenge dışında) olmadığı kadar çok kuramın merkezinde yer almıştır. Piramit kuramları akılcı-ama-kanıtlanması zor'dan, düpedüz gülünç olanlara kadar gider. Bunların arasında: Giza'daki piramitler, yeryüzünde Orion takımyıldızını temsil eder (belki, ama bunu kesinleştirmeye çok yıldız eksiktir); Büyük Piramit dünyanın coğrafi merkezidir (bu yalnızca Mercator sistemi kullanılırsa doğrudur ki, bu sistemin Mısırlılar zamanında kullanılıyor olması olası değildir); Mısırlılar "Caduceus bobini" denilen bir enerji bobini kullanıyor ve "gezegen enerji sistemi"ne bağlanıp, taş blokları havada yerine kadar götürebiliyorlardı. Hoş, ama tarihsel açıdan hatalı olarak, "sistemin ana kontrol paneli, Ahit Sandığı'ydı."[10] Piramitlerin, efsanevi teknelerine binerek efsanevi kıtalarından gelen Atlantisliler tarafından herhangi bir nedeni olmadan inşa edildiği ve sonrasında da terk edildiği de iddia edilmiştir. Başka kuramlar, matematiksel hesapların Büyük Piramit'in "yarıkürenin orantılı bir modeli" olduğunu ve kim inşa ettiyse, "gezegenin çapını ve yılın uzunluğunu virgülden sonraki birçok haneye kadar kesinlikle bildiğini" iddia etmiştir.[11]

Garip piramit kuramlarının büyükbabası 1960'ların başında yazarlığa yönelen ve *Tanrıların Arabaları* adlı bir kitap yayımlayan İsviçreli bir otelci olan Erich von Daniken'dir. Daniken piramitlerin Mısırlılar tarafından inşa edilmiş olamayacağını, çünkü onların yeterli teknolojik bilgiye sahip olmadıklarını; üstelik, piramitlerin hiçbir önceli olmadan birdenbire ortaya çıktığını dolayısıyla da yüksek olasılıkla bunların uzaylılar tarafından inşa edildiğini ısrarla iddia etmiştir.

Mısırlıların soyut matematiksel düşünceye pek de yatkın olmadıkları doğrudur. Ama bir piramidin tabanının doğrusal hatlarını çekmek için ustaca hesaplara gereksinim vardır, yüksek matematik kavramlarına değil. Devasa blokları hareket ettirmek muazzam bir iştir, ama bu, gene, me-

kanik bir zorluktur. Herodotos blokların toprak rampalardan çıkarıldığını söyler ki, bu olanaksız olmaktan çok uzaktır; deneyler yüz kişinin iki buçuk tonluk bir taş bloğunu papirüs bir iple kaldırabileceğini göstermiştir,[12] özellikle de sert dolomit mineralinden toplar tekerlek görevi görmek üzere taşların altına sürülürse.

Atlantislilere ve uzaylılara gelince, Hufu öncesindeki başarısız piramitlerin ilerlemesi, piramit inşasının uzaylıların kafasından birdenbire çıkmadığını göstermek için yeterli kanıttır. Piramitler, gayet kolay izlenebilecek bir güzergâhta, Coser'in özgün ruhlar kentinden Hufu'nun devasa istirahatgahına kadar ilerlemiştir. Karşımızda, uzaylıların ziyaretlerinin değil, Mısırlıların ölümün karşısında gücü elden bırakmaktaki isteksizliklerinin kanıtı olarak durmaktadırlar. Gılgamış dağa çıkmıştı ve geri gelmeyecekti. Ama uzaklarda kralların ruhunun evini gören Mısırlılar için, firavunların gücü hep oradaydı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 11

MEZOPOTAMYA	MISIR
Cemdet Nasr dönemi (3200-2900)	
Atab	Arkaik dönem (3100-2686)
Etana	*1. Hanedan* (3100-2890)
Balih	**Menes (Narmer)**
Erken I. Hanedan (2900-2800)	
	2. Hanedan (2890-2696)
Erken II. Hanedan (2800-2600)	
	Eski Krallık (2696-2181)
Gılgamış	*3. Hanedan* (2686-2613)
	Coser
Erken III. Hanedan (2600-2350)	*4. Hanedan* (2613-2498)
	Snefru
	Hufu

11

İLK REFORMCU

MÖ 2350 dolaylarında, bir Sümer kralı yozlaşma ve yoksulluğa karşı savaşır ve tahtını kaybeder.

Dikenli bağımsızlıklarıyla Sümerlerin, bir hükümdara, Mısır firavunlarına bahşedilen gücü verdiğini hayal etmek zordur. Sümer yurttaşlarından hükümdarlarının ihtişamına bir anıt için yirmi yıl ter dökmeleri istenseydi, herhalde isyan ederlerdi. Sümer kralları de bu tür bir sadakati isteyecek bir durumda değillerdi. Gılgamış'ın dört kentli koalisyonu Sümerlerin görüp görecekleri birleşik bir krallığa en yakın şeydi ve bu koalisyon da Gılgamış ölene kadar ancak ayakta durdu. Oğlu Ur-Lugal krallığı devraldı ve birlikte tutmayı başardı, ama tüm kentler sürekli savaş nedeniyle güçten düşmüştü. Üstelik Mısır sınırlarının dışından yakın bir tehlikeyle karşılaşmazken, aynı şey Sümerler için geçerli değildi. Doğuda, Elamlılar bekliyordu.

Elamlılar, neredeyse Sümerlerin Mezopotamya'yı işgal ettiklerinden beri Körfezin doğusundaki küçük kentlerinde yaşıyordu. Nihai kökenleri, eski halkların çoğu gibi bilinmiyor, ama kentleri yalnızca Hazar Denizi'nin güneyinde değil, Zagros Dağları'nın doğusunda uzanan geniş tuzlu çöl platosunun güney sınırı boyunca da gelişiyordu.

Yaklaşık 2700'den başlayarak, Elamlıların da kralları oldu. İkiz kentler Susa ve Avan kentleri uygarlıklarının merkeziydi. Yeri tam olarak bilinmeyen Avan ikisinin en önemli olanıydı. Avan kralı, Kiş kralının aksine tüm Elam topluluğu üzerinde egemenlik sahibiydi.

12.1. Sümer ve Elam'ın Savaşan Kentleri

Gılgamış'ın iki yüzyıl sonrasından kalma yazıtlar, bize çalkantılı bir rekabet hakkında ipuçları verir. Elamlılar ve Sümer ovası kentleri – Uruk ve Kiş, ama aynı zamanda artık güçlenmiş olan Ur, Lagaş ve Umma kentleri de – öne geçmek için bir dizi bitmek tükenmek bilmeyen savaş yaşadılar.

Sümer kral listesinde hayli eksik isim vardır ve farklı kentlerde aynı zamanlarda hüküm sürmüş kralları sanki birbirlerinin ardından gelirmiş gibi listelediği için, tam bir kronoloji oluşturmak da kolay değildir. Gılgamış'ın oğlu babasının krallığını devraldıktan sonra, Uruk kentinin Ur tarafından fethedildiğini ve sonra da Ur'un "savaşta yenildiğini ve krallığın Avan'a geçtiğini" biliyoruz. Bu güçlü bir Elam istilasını gösteriyor gibidir; ve gerçekten de, bir sonraki hanedanın Kiş krallarının Elam adları vardır.

Sümer kentlerinin hepsi Elam egemenliği altına girmedi. Elam istilasının bir süre sonrasında, başka bir Sümer kenti olan –neredeyse Mezopotamya ovasının tam ortasındaki– Adab'ın kralı adamlarını etrafında topladı ve onların üstünlüğüne meydan okudu.

Adı Lugulannemundu olan bu kral, MÖ 2500 dolaylarında hüküm sürdü. Elamlıları kovmak için, Elam egemenliğindeki on üç kentten oluşan bir koalisyonla savaştı. Kendi zafer yazıtına göre, muzaffer oldu; kendini "dört köşenin kralı" (diğer bir deyişle, tüm dünyanın) kralı ilan etti ve "tüm yabancı ülkeleri ona düzenli vergi öder hale getirdi ve halklara barış getirdi... Sümer'i yeniden kurdu."[1]

Eğer gerçekten de bu söylediklerini yaptıysa, Gılgamış'ınkinden çok daha büyük geçici bir imparatorluk kurdu. Ama Sümer diyarını Elamlılardan kurtarmış ve kısa bir süre daha bağımsız bir kültür olarak varlığını sürdürmesini sağlamış olabilecek Lugulannemundu'nun başarıları, çağdaşlarının hayal gücünü ateşleyemedi. Bu fethi anlatan kahramanlık şiirleri yoktur. Krallığı da Gılgamış'ınkinden uzun sürmemiştir. Sümer ovasında bundan sonraki kayda değer olay, Lagaş ve Umma kentleri arasındaki bir sınır anlaşmazlığıdır; hiçbir özelliği olmayan bir toprak parçası üzerine sürdürülen sıradan, sıkıcı ve nihayetinde Sümer kültürüne son verecek bir anlaşmazlık.

Anlaşmazlığın başlangıcını kaydeden yazıtlar Lugulannemundu'nun yönetiminden iki ya da üç kuşak sonra yazılmıştı, ama onun krallığı dağılmıştı bile. Sümer kralları silah gücü ve karizma sayesinde hüküm sürüyordu. Krallıkların onları destekleyecek bürokrasileri yoktu. Taç dinamik savaşçıdan daha beceriksiz oğluna geçtiğinde, krallık kaçınılmaz olarak çöküyordu.

Lugulannemundu'nun krallığı o kadar hızlı çökmüştü ki, kendi kenti Adab Sümer sahnesinde artık bir güç odağı bile değildi. Lagaş ve Umma anlaşmazlığa düştüğünde, başka bir kral, yeniden önem kazanmış olan Kiş kralı devreye girdi. Aralarında yaklaşık seksen kilometre olan iki kent, birbirlerinin toprağına geçiyordu. Kiş kralı Mesilim müdahale etti ve Sümer yargıç tanrı Sataran'ın ona her iki kentin de uymaları gereken doğru sınırı gösterdiğini ilan etti. Hattı belirlemek için bir *stel* (yazılı taş) yerleştirdi: Olayı anmak için yazılan bir yazıt, "Kiş kralı Mesilim," der, "Sataran'ın sözlerine uygun olarak bunu ölçtü."[2] Anlaşıldığı kadarıyla her iki kent de bu yargıya uydu; bir tanrının size doğrudan konuştuğu iddiasını çürütmek, o zaman da en azından şimdiki kadar zordu.

Ama anlaşma uzun sürmedi. Mesilim'in ölümünün ardından, yeni Umma kralı steli yıktı ve tartışmalı toprağı kendi topraklarına kattı (bu da, geçici barışın tanrı Sataran'a saygı yüzünden değil, Mesilim'den korktukları için sağlandığını akla getirir). Umma toprağı iki kuşak boyunca elinde tuttu; sonra Lagaş'ın askeri düşünceye sahip kralı Eannatum tarafından geri alındı.

Eannatum hakkında diğer Sümer kralları hakkında bildiklerimizden fazlasını biliyoruz, çünkü yazıtlara ve anıtlara çok daha meraklıydı. Ardında Sümer diyarının en ünlü anıtlarından biri olan Akbabalar stelini bıraktı. Bu taş levhada, çizgi roman tarzı sahneler Eannatum'un Umma karşısındaki zaferini gösterir. Eannatum'un sıra sıra askerleri, başlarında miğferleri, ellerinde kalkanları ve mızrakları ölülerin bedenlerinin üzerinde yürür. Akbabalar etrafa saçılmış cesetleri gagalar ve kafalarını alıp havalanır. Bir yazıt, "Bedenlerini ovaya yığdı," diye açıklar, "ve yere kapanıp hayatlarının bağışlanması için yalvardılar."[3]

Akbabalar Steli ileri bir savaş halini gösterir. Eannatum'un adamları, yalnızca mızraklarla değil, savaş baltaları ve kıvrık kılıçlarla da silahlanmıştır; silahları aynıdır, bu da (bir bağımsız savaşçılar güruhu yerine) örgütlü ordu kavramının ortaya çıktığını gösterir; daha sonraları Büyük İskender'in yoluna çıkacak olan ülkeler için ölümcül olacak sıkıca bir araya gelmiş phalanks tarzında ilerlerler; ve Eannatum'un kendisi de görüldüğü kadarıyla bir katır tarafından çekilen bir savaş arabasına binerken betimlenir.*

Lagaşlı Eannatum bu iyice örgütlenmiş orduyu yalnız Umma'yla değil, neredeyse Sümer ovasındaki diğer tüm kentlerle savaşmakta kullandı. Kiş'le savaştı; Mari kentiyle savaştı; bir yandan da istilacı Elamlılarla savaştı. Yaşam boyu savaştıktan sonra, anlaşılan savaş meydanında öldürüldü. Tahtı kardeşi devraldı.

Sonraki üç ya da dört kuşak boyunca, Lagaş ve Umma sınır hatlarının kesin yeri nedeniyle savaştılar; bu, ara-sıra sınırı aşan düzensiz Elamlılar nedeniyle duraklayan acı ve kanlı bir iç didişmeydi. Sonraki Umma kralı, hem Mesilim'in stelini hem de fiyakalı Akbabalar Steli'ni yaktı. Bu anlamsızdı, çünkü stellerin ikisi de taştandı, ama duygularını tatmin etmiş olmalı. Eannatum'un kardeşi tahtı oğluna devretti, sonrasında o da bir gaspçı tarafından devrildi.[4]

Anlaşmazlık başlamasından yüz yıl sonra hâlâ sürüyordu. Lagaş'ta artık Urukagina adlı bir kral vardı. Eski Orta Doğu'nun Jimmy Carter'ı olan Urukagina, toplumsal vicdana sahip ilk Sümer kralıydı. Bu büyük kuvvet aynı zamanda onun zayıflığıydı.

Umma'yla savaş Lagaş'ın karşısındaki tek sorun değildi. Urukagina'nın hükümdarlığından kalma bir dizi yazıt, kentin içine düştüğü durumu an-

* Benzer savaş sahneleri Sümerlerin MÖ 3000-2500 yıllarından kalma diğer önemli savaş anıtı olan Ur standardında görülür. Erken III. Hanedan döneminden kalma (2600-2350) bir dizi mezar olan Ur'daki kraliyet mezarlıklarında bulunan –binlerce yıldan sonra bile renkleri parlaklığını koruyan– Standard, phalanks diziliminde askerleri, savaş arabalarını ve bir örnek zırhları gösterir: Üzerine metal çemberler işlenmiş gibi duran pelerinler. Lagaş hayli örgütlü ve uzmanlaşmış savaşa girişen tek kent değildi.

12.1 Akbabalar Steli. Lagaş kralının zaferlerini kutlamak üzere yontulmuş olan Akbabalar Steli'nde, akbabalar fethedilenlerin kafalarını götürüyor. *Louvre, Paris. Fotoğraf Eric Lessing/Art Resource, NY*

latır. Tamamen yozlaşmış rahipler ve zenginler tarafından yönetiliyordu ve fakirlerle güçsüzler açlık ve korku içinde yaşıyordu. Lagaş halkı adına kullanılması gereken tapınak arazisi, ulusal parkların hırslı park korucuları tarafından kullanılması gibi, vicdansız tapınak personeli tarafından kendi çıkarları için kullanılıyordu. İşçiler ekmek için dilenmek zorunda kalıyordu, çıraklar da ücret alamıyordu ve yiyecek kırıntıları için çöpleri karıştırıyordu. Memurlar, beyaz koyunların kırkılmasından ölülerin gömülmesine kadar her şey için ücret istiyordu (babanızı gömeçekseniz, ölü gömücüye yedi kupa birayla 429 somun ekmek vermek zorundaydınız). Vergi yükü o kadar tahammül edilmez hale gelmişti ki, anne-babalar borçlarını ödeyebilmek için çocuklarını köle olarak satmak zorunda kalıyordu.[5] Bir yazıtta, "Sınırlardan denize kadar her yerde vergi tahsildarı vardı," diye yakınılır; çok güncel tınıları olan bir yakınma.[6]

Urukagina vergi tahsildarlarının çoğunu savdı ve vergileri düşürdü. Temel hizmetlerin ücretlerini iptal etti. Memurların ve rahiplerin, insanların borçları karşılığında topraklarına ve mallarına el koymalarını yasakladı ve borçlulara af önerdi. Çıkar amaçlı kadrolarla şişirilmiş bü-

rokrasiyi dağıttı (bunlara, baş tekneci, balıkçılık müfettişi ve "tahıl depoları denetçisi" de dâhildi). Anlaşıldığı kadarıyla, aynı zamanda dinsel ve dünyevi işleri birbirinden ayırarak rahiplerin yetkilerini ellerinden aldı ve böylece tam da Mesilim'e tanrı Sataran'ın yetkesine dayanarak stelini oluşturma fırsatı veren tarzda bir yetkeyi önledi: Vakanüvisi, "Bir sınırdan diğerine her yerde," diyordu, "hiç kimse artık yargıç-rahiplerden söz etmez oldu... rahip artık mütevazı insanların bahçelerini işgal etmedi."[7]

Urukagina'nın niyeti Lagaş'ı tanrıların amaçladığı adalet durumuna getirmekti. Vakanüvis, "Lagaş halkını sömürülmekten... açlıktan, hırsızlıktan, cinayetten kurtardı," diye yazar. "*Amagi* tesis etti. Dul ve yetim artık güçlünün elinde değildi: Urukagina, Ningirsu'yla sözleşmesini onlar için yapmıştı."[8] *Amagi*: Bu çiviyazısı simge herhalde korkudan azat olmak, Lagaş yurttaşlarının yaşamının güçlünün kaprislerine göre değil, belli ve değişmez yasalara göre yönetileceği güvencesi anlamına gelmektedir. Kesin olmamakla birlikte, bu insanın yazılı dilinde azade olmak sözcüğünün ilk ortaya çıkışıdır; *amagi*, sözcük anlamıyla "anneye dönüş," Urukagina'nın Lagaş kentini daha önceki, daha saf haline döndürme arzusunu anlatır. Urukagina'nın Lagaş'ı tanrıların, özellikle de kent tanrısı Ningirsu'nun arzularına saygı gösterilen bir kent olacaktı. Bir zamanlar, idealleştirilmiş geçmişte olduğu gibi bir Lagaş olacaktı. En eski zamanlardan beri, parlak ve var olmayan bir geçmişe duyulan özlem, toplumsal reformlarla el ele gider.*

Burada, Urukagina'ya şahsi bir yarar pek yoktu. Beş bin yıllık bir uzaklıktan, adamın aklından nelerin geçtiğini bilmek olanaksızdır, ama eylemleri, her türlü siyasal düşüncenin önüne geçen bir acıma duygusuna sahip bir adamı akla getirir. Urukagina'nın ahlaki doğruculuğunun siyasal intihara karşılık geldiği ortaya çıktı. Rahiplerin istismarlarını engellemesi, dinsel kurumlar nezdinde popülerliğini sildi. Daha da ciddisi, yoksullar adına eylemleri, onu kendi kentinin zenginlerinin gözünden düşürdü. Her Sümer kralı, yaşlılardan ve gençlerden oluşan çift namlulu bir meclisin yardımıyla hüküm sürüyordu ve yaşlılar meclisi de kaçınılmaz olarak kentin zengin toprak sahibi insanlarıyla doluydu. Bu insanlar, Lagaş'ın *lugal*ları ("büyük mal sahipleri"), Urukagina'nın yazıtlarında yoksul komşularını istismar ettikleri için çok sert eleştiriliyordu.[9] Bu aleni eleştiriye hedef olanların buna kızmamış olmaları pek olası değildi.

Bu arada, Lagaş'ın eski düşmanı Umma tahtına Lugalzaggesi adlı açgözlü ve hırslı birisi geçmişti. Lagaş'a yürüdü ve saldırdı, Urukaginas'ın kenti düştü.

---

* Sümer akademisyenleri çiviyazısı simge için bu yorumu önerdiklerinde, simgenin kendisi derhal Liberty Fund (Özgürlük Fonu) tarafından logo olarak benimsendi, bu da hiçbir iyi toplumsal reformun kullanılmaktan kurtulamadığını gösterir.

Anlaşıldığı kadarıyla, bu fetih pek kolay oldu, kent fazla direnmedi. Zafer yazıtı, "Tüm toprakların kralı Enlil bu toprağın krallığını Lugalzaggesi'ye verdiğinde," diye bildiriyordu, "[ve] güneşin doğuşundan güneşin batışına kadar toprağın gözlerini ona yönelttiğinde [ve]tüm halkların onun için yere kapanmalarını sağladığında... Toprak onun yönetiminden hoşnut oldu; Sümer'in tüm önderleri... onun önünde eğildi."[10] Bu yazıtın dili, yalnızca Lagaş'ın rahiplerinin değil, Enlil'in kutsal kenti Nippur'un rahiplerinin de fatihle işbirliği yaptığını gösterir.[11] Nippur'un güçlü rahiplerinin, güneydeki rahiplerin gücünün önlenmesinden memnun kalmış olmaları olası değildir; çok kötü bir örnek oluşturmuştu. İhtiyarlar meclisi de, Urukagina'nın devrilmesine yardım etmiş olmasalar bile herhalde onun adına pek de yürekten savaşmamışlardı. Reformları siyaset kariyerini ve olasıdır ki yaşamını, şiddetli bir şekilde sona erdirmişti.

Urukagina'nın haklılığına inanmış bir kâtibin yazılarında, iyi kralın intikamının alınacağı sözü verilir: Ummalı Lagaş'ın tuğlalarını yıktığı için," diye kâtip uyarır, "Ningirsu'ya karşı günah işlemiştir; Ningirsu ona kaldırılan elleri kesecektir." Kayıt Lugalzaggesi'in kendi tanrısına bir yakarışla sona erer, bu tanrıçanın bile Lugalzaggesi'yi günahlarının karşılığı olarak ziyaret etmesi istenmektedir.[12]

Lagaş karşısındaki erken zaferinden cesaret alan Lugalzaggesi, ağını daha uzağa attı. Sümer diyarında savaşmakla yirmi yıl geçirdi. Kendi anlattıklarına bakılırsa, ülkesi "Aşağı Deniz'den, Dicle ve Fırat boyunca, Yukarı Deniz'e kadar," uzanmaktaydı.[13] Buna imparatorluk demek herhalde abartı olur. Lugalzaggesi'nin Yukarı Deniz'e kadar hüküm sürmekle öğünmesi, herhalde Karadeniz'e kadar uzanan garip saldırı gücüne bir atıftır.[14] Ama Lugalzaggesi'nin dağınık Sümer kentlerini denetimi almaya yönelik en hırslı girişime kalkıştığına kuşku yoktur.

Lugalzaggesi sırtı kuzeye dönük yeni imparatorluğunu kollarken, karşılık geldi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 12

MEZOPOTAMYA	MISIR
Cemdet Nasr dönemi (3200-2900)	
Atab	Arkaik dönem (3100-2686)
Etana	1. Hanedan (3100-2890)
Balih	**Menes (Narmer)**
Erken I. Hanedan (2900-2800)	
Erken II. Hanedan (2800-2600)	*2. Hanedan* (2890-2696)
	Eski Krallık (2696-2181)
Gılgamış	*3. Hanedan* (2686-2613)
	Coser
Erken III. Hanedan (2600-2350)	*4. Hanedan* (2613-2498)
	Snefru
Lugulannemundu (y. 2500)	**Hufu**
Mesilim	
Lugalzagessi Urukagina (Umma) (Lagaş)	

13

İLK ASKERİ DİKTATÖR

Sümer diyarında, MÖ 2334-2279 döneminde
saki Sargon bir imparatorluk kurar.

Kiş kentinde, Sargon adlı bir saki, kendi imparatorluğunu kurma planlarını oluşturuyordu.

Sargon bir yokluklar ve kayboluşlar adamıydı. Doğumunu tarihleyen yazıtta, Sargon'un sesi konuşur:

> Annemyön değiştirmiş biriydi, babamı hiç tanımadım,
> Babamın erkek kardeşi tepeleri severdi,
> Evim tepelerde, otların büyüdüğü yerlerdeydi.*
> Annem bana gizlice gebe kaldı, beni gizlice doğurdu.
> Beni sazdan bir sepete koydu,
> Kapağını ziftle kapattı.†
> Beni nehre attı, ama sular beni yutmadı,
> Sular beni su çekici Akki'ye götürdü,
> Damacasını suya sokarken, beni sudan çekip çıkardı,
> Beni oğlu olarak kabul etti, beni yetiştirdi,
> Beni bahçıvanı yaptı.[1]

---

* Buradaki mısra, sözcük anlamıyla "Kentim Azupiranu'dur" şeklindeydi, ama Azupiranu gerçek bir kent değildir; Asur uzmanı Gwendolyn Leick'in belirttiği gibi, aromalı otların (azupiranu) yetiştiği kuzeydeki dağlık bölgeden söz ediliyor. Bkz. Leick'in *Mesopotamia: The Invention of the City*, s. 94.

† Kilise okuluna gitmiş olan herkes bunun Musa'nın öyküsüyle ne ilgisi olduğunu merak edeceği için, bu konuda 32. Bölümde bazı spekülasyonlarda bulundum.

Bu doğum öyküsü bize Sargon'un kökenleri hakkında hiçbir bilgi vermez. Irkını ya da çocukluk adını bilmiyoruz. "Sargon" adının da bir yararı yok, çünkü bunu da kendisi sonradan almış. Adının özgün biçimi, Şarrum-kin yalnızca "meşru kral" anlamına gelir ve (her meşruiyet itirazında olduğu gibi) herhangi bir yasal hakkı olmadan doğduğunu gösterir.*

Dağlardan geldiyse, Sümer değil, Sami de olabilir. Batı ve doğudan gelen Samiler, ilk yerleşimlerden beri Mezopotamya ovasında Sümerlerle karışmıştı; evvelce belirttiğimiz gibi, Samilerden ödünç alınan düzinelerce sözcük Sümer yazılarında görülür ve ilk Kiş krallarının da Sami adları vardı.

Ne olursa olsun, güneyin Sümerleriyle çoğunluğu kuzeyde yaşayan Samiler arasında gerçek bir bölünme vardı. İki ırk atalarını, çok eskilerde dünyanın farklı yerlerinden Mezopotamya'ya gelen farklı kabilelere bağlarlar. Kuzeyde, daha sonraki İsrail, Babil ve Asur dilleriyle ilişkili bir dil konuşuluyordu; güneyde, Sümer kentleri bildiğimiz kadarıyla başka bir dille ilişkisi olmayan Sümerce konuşup yazıyordu. Sümerlerle Akadların kaynaştığı bölgelerde bile bir tür ırksal ayrım vardı. Bir buçuk yüzyıl önce, Adab'lı Lugulannemundu Elamlıları kovalayıp kendisini geçici bir süre Sümer diyarının "dört köşesine" kabul ettirdiğinde, ona karşı birleşen on üç kentin önderlerinin hepsi, Sami adlarıyla övünüyordu.[2]

Ama Sargon'un öyküsü Sami kökenlerini doğrulamaz, çünkü adam atalarının ayrıntılarını dikkatlice gizlemişti. Babasını hiç tanımadığını öne sürer, bu da düşük ya da hain bir ata sorununu net bir biçimde ortadan kaldırır. "Yön değiştirmiş" anne de bir o kadar kaypaktır. Büyük olasılıkla, o da bir ara kendi kimliğini değiştirmiştir. Belki dünyevi yaşamı reddedip dinsel bir yaşam benimsemiş (bazı çevirmenler "rahibe" sözcüğünü yeğler), belki alt bir sınıftan üst sınıfa yükselmeyi başarmış ya da başka bir ırktan insanlar arasına yerleşmiştir.

Yaşamdaki yeri her ne ise, yön değiştiren anne bunu oğluyla paylaşmamıştı. Onu nehirde terk ederek, kimliğini şansa bırakmıştı. O zaman, sudan çıkarılma eylemi de daha sonraları hem İbranilerin hem de Hıristiyanların yazılarından yansıyan aynı tınıları taşıyordu; Sümerler bir nehrin onları öbür dünyadan ayırdığını ve suları aşmanın varlıkta esaslı bir değişme getirdiğini düşünüyordu. Sudan çıkarılan Sargon, edindiği babanın kişiliğini aldı. Onu kurtaran adam, Akki, bir Sami adı taşır; Sargon da Sami olmuştur. Akki, Kiş kralının sarayında çalışır, evlat edindiği oğlunu kralın bahçıvanı olarak yetiştirir.

---

* Şarken'e dönüşen Şarrum-kin İbranicede Sargon olarak okunur; İşaya 20:1 içinde (bin beş yüz yıl sonra, MÖ 700 dolaylarında büyük öncelinin adını alan II. Sargon'a atıfta bulunularak) görülür ve İbranice okunuşu adın en çok bilinen hali olmuştur.

Sargon yetişkin olduğunda, çok daha yukarı tırmanmıştı. Sümer kral listesine göre, Kiş'in Sümer kralı "Ur-Zababa'nın sakisi" olmuştu.[3]

Eski sakiler, yalnızca uşak değildi. Sümer yazıtları sakilerin görevlerini belirtmez ama Asur'da, bundan az bir süre sonra, saki kralın arkasından gelirdi. Ksenophon'a göre, saki yalnızca kralın yiyeceklerini tatmakla kalmıyor, kralın mührünü de taşıyordu, bu da ona kralın onayını bahşetme hakkını veriyordu. Kralın görüşmelerini düzenliyordu, bu da krala erişimi denetlediği anlamına gelir; Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi* (*Kyropaidia*) içinde, Pers krallarının sakisinin "[Kralla] işi olanları huzura alma, alınmasının uygun olmadığını düşündüklerini de dışarıda bırakma görevi vardı," diye yazar.[4] Sakinin yetkesi o kadar büyüktü ki, kralın şarap ve yiyeceklerini onu zehirlenmekten korumak için değil (saki kalkan olarak kullanılamayacak kadar değerliydi), sakinin efendisini zehirleyerek kendi gücünü arttırmasını engellemek için tadıyordu.

Sargon Kiş'te Ur-Zababa'nın hizmetindeyken, Lugalzaggesi oraya buraya akıncılar gönderip Sümer topraklarından parçaları krallığına katmakla meşguldü. Sargon kralın kadehini taşırken, Lugalzaggesi Lagaş'a saldırdı ve Urukagina'yı devirdi; Gılgamış'ın eski kenti Uruk'u kuşattı ve krallığına ekledi. Sonra, her Sümerli fatihin yaptığı gibi, Lugalzaggesi de gözünü ovanın mücevheri Kiş'e dikti.

Bir anlatının küçük bir parçası, sonrasında ne olduğunu anlatır. Parça, "Enlil," diye ilan eder, "sarayın bolluğunu kaldırmaya karar verdi." Diğer bir deyişle, Lugalzaggesi saldırgandı; Enlil de onun özel tanrısı. Fatihin ordusunun kentine yaklaştığını öğrenen Ur-Zababa, o kadar korktu ki, "bacakları titredi." Yaklaşan saldırı karşısında, "acı suda titreşen balıklar gibi korkmuştu."[5]

Bu amaçsızlık, Ur-Zababa'nın sakisinden kuşkusunun artmasıyla daha vahim bir hale geldi. Sargon'un duruşu, onun (haklı olarak), güvenilir yardımcısının gerçekten ondan yana olup olmadığı konusunda kuşku duymasına neden oldu. Bu yüzden, Sargon'u kil bir tablete yazdığı mesajıyla Lugalzaggesi'ye gönderdi. Görünüşte uzlaşma girişimi olan mesaj, aslında düşmanın mesajı taşıyanı öldürmesini talep ediyordu. Lugalzaggesi bu talebi görmezden geldi ve Kiş'e doğru yürüyüşüne devam etti.

Öykünün bu kısmı uydurma olabilir. Sargon hakkındaki öyküler, onu büyük öncelleri olarak gören Asur kralları tarafından çok süslenmiştir; Lugalzaggesi'nin karısının Sargon'u ona "sığınak olarak kadınlığını" sunarak karşıladığı öykünün ikinci yarısı, kuşkusuz büyük fatihleri cinsel açıdan karşı konulmaz olarak gösteren o uzun geleneğin bir parçasıdır. Ama Kiş'e karşı saldırı, Sargon'un tam anlamıyla kralının arkasında olmadığını gösterir. Lugazaggesi muzaffer bir edayla Kiş'e girerken, Ur-

Zababa kaçmak zorunda kalır. Sözüm ona Ur-Zababa'nın sağ kolu olan Sargon ortalıkta yoktur.

Anlaşılan, Lugalzaggesi zaferini kutlarken, Sargon kendine bir ordu toplayıp (belki de yıllar boyunca Ur-Zababa'nın adamlarından dikkatlice devşirerek) Uruk'a doğru yürümüş; bunu çıkarsayabiliyoruz, çünkü savaş hakkındaki anlatılar Sargon ufukta ilk belirdiğinde Lugalzaggesi'nin orada olmadığını ve kentin bir sürpriz sonucu alındığını aktarır. Sargon'un zafer yazıtı, "Uruk kentini harap etti," der, "duvarlarını yıktı ve Uruk'un adamlarıyla dövüşüp, onları yendi."[6]

Saldırının haberini alan Lugalzaggesi Kiş'i bırakıp gücüne karşı bu tehdidi yok etmek için eve döndü. Ama Sargon artık durdurulamaz hale gelmişti. Lugalzaggesi'yle alanda karşılaşıp esir aldı, boynuna bir boyunduruk geçirdi ve esir olarak kutsal Nippur kentine doğru yürüttü. Nippur'da, mağlup kralı Enlil'e adanan özel kapıdan kente girmeye zorladı: Lugalzaggesi'nin zaferleri için teşekkür ettiği tanrı, Lugalzaggesi'ye tüm ülkeye "çobanlık" etme hakkını veren tanrı. Bu acı bir alaydı. Lagaş'ın fethinden yirmi yıl sonra, Urukagina'nın laneti sonunda yerine varmıştı.

Sargon derhal Kiş kralı unvanını aldı. Lugalzaggesi'yi yenmesinin anlatıldığı yazıtta, güneye doğru ilerlediği, Ur kentini fethettiği, Umma'yı süpürdüğü ve geri kalan Sümer direnişi karşısında Basra Körfezi'ne kadar muzaffer bir yürüyüşle estiği yazılıdır. Burada, gizemli bir zafer jestiyle, "silahlarını denizde yıkadı."

Sargon'un tüm Mezopotamya ovasını görece hızlı bir şekilde ele geçirmesi, Sümer krallarının iki ya da üç kentten daha büyük bir alanı elde tutamaması karşısında şaşırtıcıdır. Kendi gücüyle Sümerlerin zayıflığı bir araya gelince, ibre ondan yana dönmüştü. Ordusu, yoğun biçimde ok ve yay kullanması sayesinde Sümer savunuculardan daha güçlüydü. Ağaç yokluğu nedeniyle, yay Sümer diyarında az görülen bir silahtı; anlaşılan Sargon bir yay kaynağına sahipti, bu da erken bir dönemde Körfez'in hemen doğusundaki Zagros Dağları'na ulaştığını akla getirir. Askerleri dizilişlerini de değiştirmiş gibidirler. Akbabalar Steli ve Ur standardı daha sonraki phalanks'a benzer tarzda bir araya toplanmış silahlı askerler gösterirken, oymalarda Sargon'un askerleri daha hafif, daha az yüklü, daha hareketli, savaş alanında istedikleri gibi saldırıp yeniden toplanırmış gibi betimlenir.[7]

Bir de, olasıdır ki Sümerler kentlerindeki bölünmeden dolayı zayıflamıştı. Fethin hemen öncesinde Sümer kentleri seçkin önderlikle yoksul emekçiler arasındaki uçurumdan muzdaripti. Urukagina'nın düzeltmeye koyulduğu yolsuzluklar, rahiplerle ittifak kuran soyluların birleşik dinsel ve dünyevi güçlerini herhangi bir kentteki toprağın neredeyse dörtte

üçünü kendilerine almakta kullandıkları toplumda, yaygın bir hastalıktı. Sargon'un bölgeyi görece kolaylıkla ele geçirmesi (sürekli kendi soylu olmayan arka planından söz etmesi bir yana) Sümer toplumunun ezilmiş üyelerine kendi yanında toplanma çağrısının başarısı olarak görülebilir.[8]

Fatihin başarısında Sümerlerin hangi zayıflığı rol almış olursa olsun, sonuç yeni bir şeydi. Sargon evvelce hiçbir Sümer kralının yapamadığını yapmıştı; gevşek bir kentler koalisyonunu, imparatorluğa dönüştürmüştü.*

Bir kez fethedildiğinde, yeni toprakların denetim altında tutulması gerekiyordu.

Uzaklara dağılmış kentleri yönetme stratejisinin bir parçası olarak, Sargon yeni bir başkent inşa etti; imparatorluğunun adı da bu kentin İbranice söylenişi olan Akad'dan gelir.† Başkent Akad'ın kalıntıları hiç bulunamadı, ama kent herhalde kuzey Sümer ovasında, bugünkü Bağdat'ın yakınlarında, Sippar'ın yer aldığı darboğazdaydı. Kiş'in biraz kuzeyindeki bu konumundan, Sargon nehir trafiğini denetim altında tutabilir ve krallığının her iki yakasına da göz kulak olabilirdi.

Bu krallıkta, Sümerler derhal kendilerini, kendi kentlerinde yaşayan yabancılar konumunda buldular. Sargon'un adamları, kuzey ovasından Samilerdi. Akadça olarak bilinen dilleri bir Sami diliydi. Âdetleri ve konuşmaları güney Sümerlerininkilere benzemiyordu. Sargon bir kenti ele geçirdiğinde, Akad memurlarla ve Akad askerlerle dolu bir Akad kalesi haline geliyordu.

Öncellerinin tersine, Sargon yerel halka sert davranmaya eğilimliydi. Lugalzaggesi Kiş'i ele geçirdiğinde, hâkimiyet iddiasında bulundu, ama Kiş bürokrasisini yöneten ve lugal denilen Sümer memurlarını yerlerinden etmedi. Ne de olsa, bunlar onun yurttaşlarıydı ve bağlılıklarını değiştirdikleri sürece, onları yerlerinde bıraktı. Sargon böyle ılımlı davranışlarda bulunmadı. Bir kenti fethettiğinde, önderlerinin yerine kendi adamlarını koydu. "Aşağıdaki denizden yukarıdaki denize," der yazıtı, "Akad oğulları kentlerin önderliğini ellerinde tuttu." Uzun süredir Sümerlerle karışan Sami Akadlar, artık onlar karşısında zafer kazanmıştı. Yalnızca başkent Akad'da "her gün ekmeğini kralın karşısında yiyen," beş bin beş yüz askerden oluşan kalıcı bir garnizon vardı. Daha binlercesi de Mezopotamya'ya dağılmıştı.

---

* Sargon'un tahta geçmesi, el yordamıyla 2334'e tarihlenmiştir. Bu, Babil kralı Ammisaduga'dan geriye 700 yıl sayılarak elde edilmiştir; 2334 tarihi, 200 yıl kadar kaymış olabilir. Ama Mezopotamya tarihinde Erken Hanedan Dönemi'yle (2900-2334) Akad Dönemi (2334-2100) arasındaki geleneksel ayrım noktası olmuştur.

† Tekvin 10:10 özellikle Babil, Uruk ve "Şinar'daki Akad"a atıfta bulunur.

Mezopotamya ovasını denetimi altına aldıktan sonra, Sargon Mezopotamya'nın ötesine uzanan bir imparatorluk kurmaya girişti. Askerlerini seferden sefere koşturdu; tabletlerden birinde, "Sargon, Kiş kralı, otuz dört savaşta zafer kazandı," der.[9] Dicle'yi geçip Elamlılardan toprak aldı, anlaşıldığı kadarıyla onlar buna tepki olarak başkentlerini Avan'dan biraz daha uzaktaki Susa'ya naklettiler ve orada bıraktılar. Kuzeye doğru, savaşarak Mari kentine kadar ilerledi ve kenti fethetti, daha sonra kendi Akadlarından daha vahşi ve daha göçebe bir Sami kabilesi olan ve Hazar Denizi'nin batısındaki topraklarda yaşayan Amorilerle savaştı. Dicle'den yukarı çıkarak, belki de Sargon'un doğumundan 300 yıl öncesinden beri İştar'a tapınılan bir merkez olan küçük kuzey kenti Asur'u aldı. Bundan sonra, kuzeye doğru devam etti ve 150 kilometre kadar ileride, gene küçük bir kent olan Ninova üzerinde egemenlik kurdu. Ninova uzak bir garnizondu; kuzeydeki bu gözetleme noktasından, oğulları vahşi kuzey fetihlerine göz kulak olurlarken, başkent Akad da güneydeki gözü olarak kaldı.[10]

Sargon Anadolu'yu bile istila etmiş olabilir. Daha sonraki bir öykü olan "Sargon, Savaş Kralı" içinde, acımasız yerel kral Nur-daggal'a karşı halkından yardım isteyen bir mesaj aldığı Puruşhanda kentine olan yolculuğu anlatılır. Günümüze kadar kalan mısralarda, Nur-daggal Sargon'un gelme olasılığıyla alay eder:

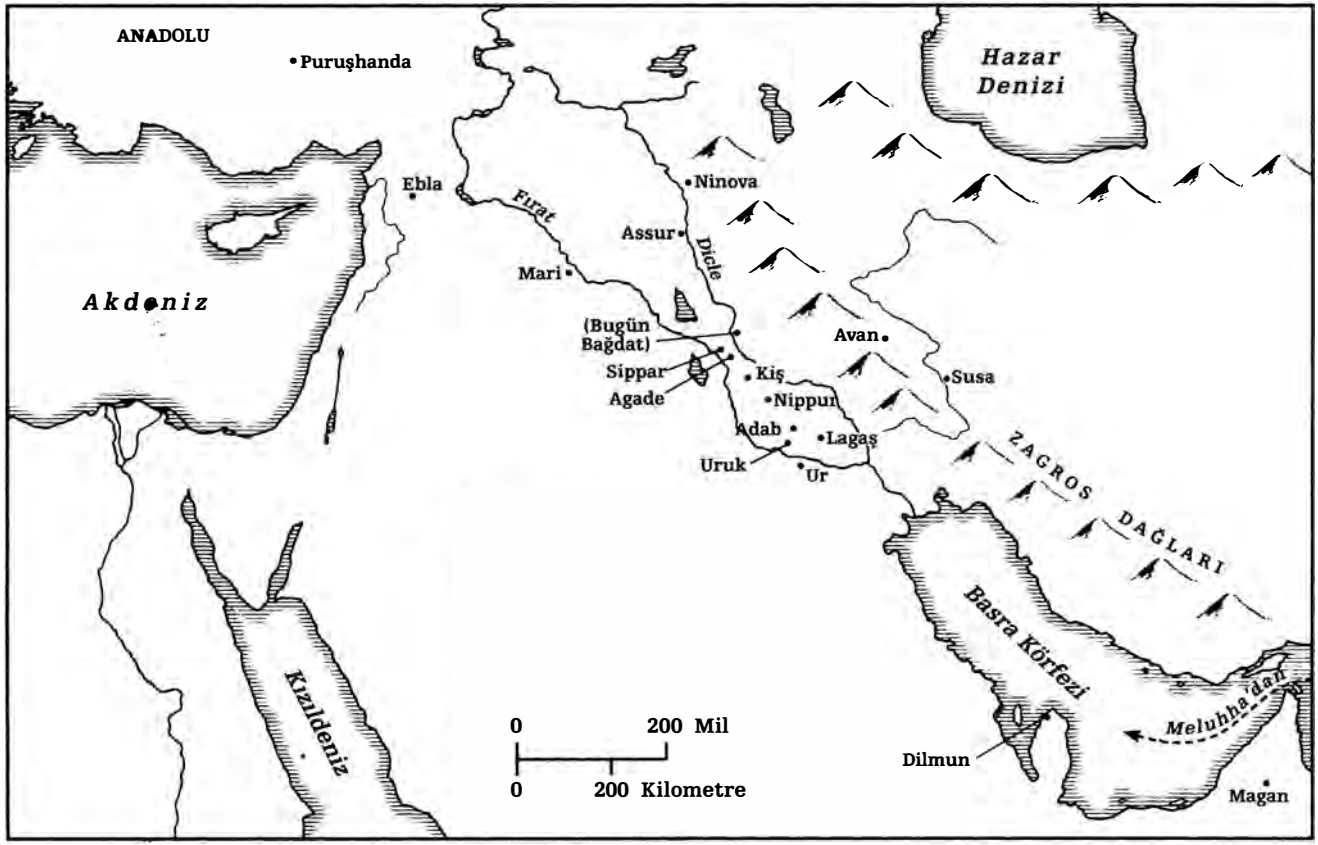
> Bu kadar uzağa gelmez.
> Nehir yatağı ve derin sular onu engeller,
> Muazzam dağlar yolundayoluna çıkar, onu engeller.

Sözcükler ağzından henüz çıkmıştı ki, Sargon kent kapılarına dayandı:

> Sargon kenti kuşatıp,
> Kapıyı iki dönüm genişlettiğinde,
> Nur-daggal konuşmamıştı![11]

Sargon gerçekten Puruşhanda'ya gitmiş olsun ya da olmasın, öykü anlamlıdır. Durdurulamaz kabul edilen bir efsane, neredeyse bilinen dünyanın her köşesinde esrarlı bir şekilde beliriveren bir güç gibi görülüyor olmalı. Kendisi de batıda Akdeniz'e kadar ilerlediğini iddia eder,[12] Meluhha (İndus), Magan (güneydoğu Arabistan) ve Dilmun'dan (Körfez'in güney kıyısı) gelen gemileri denetim altında tutmakla övünür.

Bu geniş toprakları denetim altında tutmak sürekli bir ordu gerektirir; her gün Sargon'un huzurunda "ekmek yiyen" adamlar, tarihteki ilk profesyonel askerler olabilir. Egemenliği altındaki çeşitli halkları bir arada tutmak, belli bir düzeyde de dinsel beceri gerektiriyordu ki, Sargon'da bundan çok vardı. Yoluna çıkan neredeyse her yerel tanrıya haraç ödedi,

13.1. Sargon'un İmparatorluğu

iyi bir Sümer gibi Nippur'da tapınaklar inşa etti ve kızını Ur'un ay tanrısına baş rahibe yaptı.

Sargon'un sarayından kayıtlar, imparatorluğunun Sümer diyarında o güne kadar görülmedik düzeyde bir bürokrasiye sahip olduğunu gösterir. Sargon sınırları içindeki ağırlık ve ölçüleri standartlaştırmaya çalıştı; Mısır tarzı, imparatorluğun maliyesini düzenleyen devlet memurlarının yürüttüğü bir vergi sistemi yerleştirdi.[13] Siyasal stratejisi yalnızca vergi ve yönetimi içermiyordu. Daha sonraki imparatorluklarda standart uygulama olacak şekilde, eski yönetici ailelerin temsilcilerini sarayda tuttu; Sargon tarafından asil kanları onuruna cömertçe ağırlanan bu temsilciler, kentlerinin uysal davranışını sağlamak için rehin tutuluyordu.[14]

Bu strateji, imparatorluğunun sürekli fay hatlarını ortaya çıkartıyordu. Bu çok yayılmış imparatorluk, sürekli isyanın eşiğindeydi.

Sümer kral listesi, Sargon'a elli altı yıllık bir hükümdarlık atfeder. Sonuna doğru, yüksek olasılıkla yaşı yetmişi geçtiğinde, ciddi bir isyan patlak verdi. Eski Babil yazıtları, artık yetkelerinden yoksun kalmış olan "ülkenin ihtiyarlarının" bir araya gelip, Kiş'teki İnanna tapınağına kapandıklarını yazar.

Doğaldır ki, Sargon isyanı hemen ezdiği iddiasındadır. Ama Eski Babil kayıtlarına göre (bunların geç tarihli ve genelde Sargon karşıtı olması da göz önünde bulundurulmak koşuluyla), isyancılara karşı sürdürülen seferlerden en azından biri o kadar kötü gitti ki, asiler geçerken yaşlı adam bir hendeğe saklanmak zorunda kaldı.[15] Sargon ölür ölmez, oğlu Rimuş'un Ur, Lagaş ve Umma'yı da içeren beş kentten oluşan bir koalisyona karşı bir saldırı düzenlemek zorunda kaldığı tartışmasızdır.[16] Rimuş on yıldan az hüküm sürdü ve birdenbire öldü. Daha sonraki bir yazıt, hizmetçileri tarafından öldürüldüğünü söyler.

Sargon'un ölümünden sonraki bu kargaşaya karşın, ardılları Akad tahtını yüz yılı aşkın bir süre ellerinde tuttular, herhangi bir Sümer hanedanından daha uzun. Akad İmparatorluğu'nu bir arada tutan, karizmanın ötesinde bir şeydi. Sargon'un bürokrasisi ve yönetimi, Mısır'ınki gibi, nihayet Mezopotamya'da da taht Büyük babadan güçsüz oğula geçtiğinde bile bir imparatorluğu bir arada tutacak bir yapı sağlamıştı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 13

MEZOPOTAMYA	MISIR
Erken Hanedan I (2900-2800)	
	2. Hanedan (2890-2696)
Erken Hanedan II (2800-2600)	
	Eski Krallık (2696-2181)
Gılgamış	*3. Hanedan* (2686-2613)
	Coser
Erken Hanedan III (2600-2350)	*4. Hanedan* (2613-2498)
	Snefu
Lugulanemundu (y. 2500)	**Hufu**
Mesilim	
Lugalzagessi (Umma) **Urukagina** (Lagaş)	
Akad Dönemi (2334-2100)	
Sargon	
Rimuş	

14

İLK PLANLI KENTLER

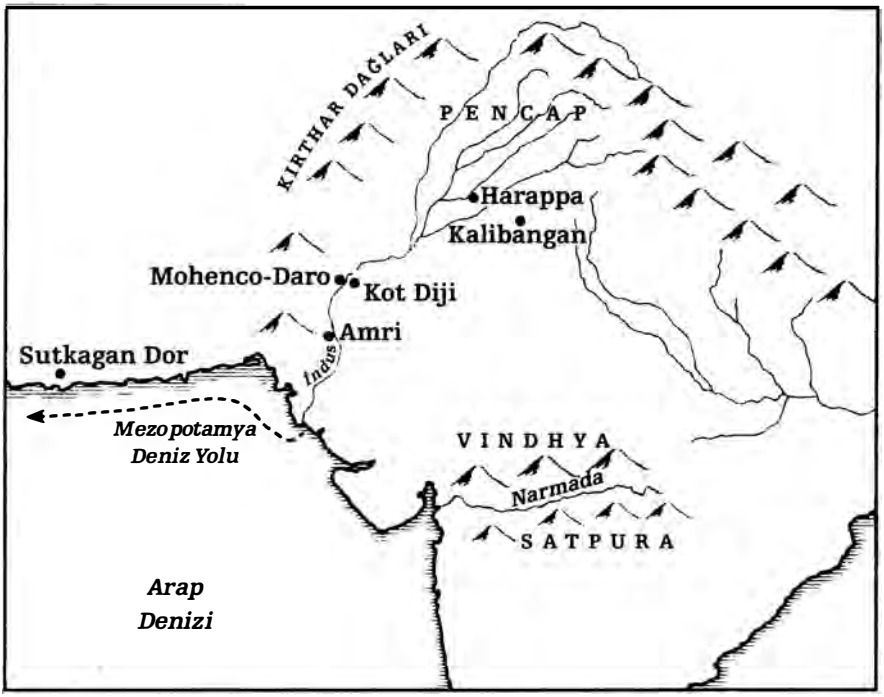
MÖ 2300'den önce bir ara,
İndus köyleri Harappa kentleri olur.

Gemilerin gelip Büyük Sargon'la ticaret yaptıkları "Meluhha" büyük bir uygarlığın geliştiği Hindistan'dı. Ancak bu büyük uygarlıktan, bir tek kişilik bile kalmadı.

Manu Vişnu ve Sargon arasındaki 700 yılda, İndus boyunca kurulmuş köyler bir kentler şebekesine dönüşmüştü. Bu kentlerde yaşayan insanlar çok da uzaktan olmadan, Elamlılarla akrabaydı. Amoriler ile Akadların aynı göçmen halkın torunları olduğu gibi, Arap Denizi'nin kuzeyindeki Elam ovasının ilk halkı ile İndus boyunca kentler inşa eden insanlar da aynı kökenden gelmiş gibidir.

Tüm bildiğimiz bu kadar. Genellikle (ilk bulunan kentlerden biri olan Harappa'dan esinlenerek "Harappa Uygarlığı" olarak adlandırılan İndus kent-uygarlığından arta kalan, kent yıkıntıları, ticaret için malları işaretlemeye yarayan tüm bir mühür yığını ve hiç deşifre edilemediği için kimsenin okuyamadığı kısa yazıtlardır. En büyük iki Harappa kenti İndus'un kuzey kolundaki Harappa'nın kendisi ile daha güneydeki Mohenco-Daro'dur.* Biraz hayal gücüyle, kentleri çehresiz zanaatkarlar, tüccarlar

* Bu isimlerin ikisi de, Harappa uygarlığından kaynaklanmaz. "Hara" daha sonraları o kadar eskilerde tapınılan ya da belki tapınılmayan bir tanrı olan Şiva'ya verilen addır, diğer kentin kalıntılarına kazanlar tarafından verilen bir ad olan "Mohenco-Daro" da "Ölü Höyüğü" anlamındadır.

14.1. Harappa Kentleri

ve işçilerle doldurabiliriz, ama Harappa uygarlığının kayıtlara geçmiş savaşları, kuşatmaları, güç çekişmeleri ya da kahramanlık öyküleri yoktur.

Bu antropologlarla arkeologları özellikle üzmez, ama tarihçiyi çok rahatsız eder. John Key şöyle yakınır: "[Elimizde] yaklaşık tarihler, kentler, sanayiler ve sanatlarla eksiksiz bir tarih var ama kesinlikle hiçbir kayıtlı olay ve birkaç yararlı kemik dışında hiç kimse yok."[1] Kentlerin kralları olduğunu düşünebiliriz; harabelerde bulunan nadir belirgin portrelerden biri, süslü bir elbise giymiş, başında bir başlık olan sakallı bir adamın heykelidir, gözleri yarı kapalı, suratı ifadesizdir. Belki de heykelin bulunduğu yer olan Mohenco-Daro'nun kralıdır. Kentte kışla ya da hizmetçi barınakları olduğu izlenimi veren bir dizi bina vardır, bu da bir kralın ya da rahip-kralın işlerini yürütmek için bir kadroya gereksinim duyduğunu akla getirir.[2] Ama belki de hiç kral yoktu. Harappa harabelerinde, yazı sistemi (her neyse) bunları üretebilecek düzeyde görünse de, ne kil tablet, ne papirüs üzerine yazılmış metin ne de buna benzer bir kayıt tutma örneği var.[3] Bu durumda rahiplerin, kralların ve bürokratların, yaptıklarının kaydını tutma gereksinimi duymadan işlerini sürdürdüklerini düşünmek de zordur.

Bir bürokrasi olsun olmasın, Harappa tüccarları mallarını çok uzaklarda pazarlıyordu. Ur harabelerinde, Sargon'un kenti denetlediği sıralardan kalma Harappa mühürleri bulunmuştur. Olasıdır ki iki uygarlık ilk kez her ikisinin de Magan madenlerinden bakır aldığı Güneydoğu Arabistan'da karşılaşmışlar ve sonrasında da kendi aralarında ticarete başlamışlardır. Basra Körfezi'nin başına yakın olan Ur, Hint ve Akad mallarının alışverişi için mantıklı bir merkezdir. Hintli tüccarlar İndus Nehri'nden Arap Denizi'ne, oradan Umman Körfezi yoluyla Basra Körfezi'ne ve oradan da Fırat'a yelken açarak kuzey ovasını engelleyen Kirthar Sıradağları'ndan kaçınabilirler. Neredeyse Elam topraklarında yer alan Sutkagen Dor'da bir Harappa ticaret merkezi bulunmuştur. Anlaşılan her iki uygarlık arasında hiç olmazsa fiili bir barış vardı.

14.1. Mohenco-Daro Adamı. MÖ 2000 dolaylarından kireçtaşı bir İndus vadisi adamı figürü. *Pakistan Ulusal Müzesi, Karaçi. Fotoğraf Scala/Art Resource, NY*

Bir süre, sadece Harappa ve Mohenco-Daro'nun Harappa kentleri oldukları sanılıyordu. Ama şimdi artık İndus Nehri'nin ağzından kuzeydeki kaynaklarına, batıdaki Sutkagen Dor'dan doğudaki Narmada Nehri'ne kadar yetmişin üzerinde Harappa kenti bulundu. Harappa uygarlığı belki de 1 milyon kilometrekarenin üzerinde bir alanı kaplıyordu.[4] Kentler alçak ve yaygındı ve fırınlanmış çamur tuğladan yapılmıştı. Nadiren iki katın üzerine çıkan evler, iki öküz arabasının karşılıklı geçebileceği gibi iyi planlanmış sokaklarda diziliydi.[5] Depolama binaları, olasıdır ki halkı doyurmak için tahıl ambarları, en geniş kentlerin yanında yer alıyordu; Mohenco-Daro ve Harappa her biri 30.000 dolaylarında bir nüfusu kaldırabilecek boyutlardaydı.

Bu insanlar anlaşılan yıkanmaya büyük değer veriyordu. Sokaklar atık su için ayrıntılı mazgal ve drenaj sistemlerine sahipti; evlerde genellikle banyo vardı; ve büyük kentlerin en belirleyici özelliklerinden biri, etraflarında belki de kıyafet değiştirmek için daha küçük odalar olan, muazzam yüzme havuzu boyutlarında hamamlardı. Harappalıların temizlik arzularının dinsel mi yoksa sadece kişisel mi olduğunu söylemek mümkün değil.

Harappa kasabalarının ve kentlerinin harabeleri, arkeologlara oy birliğiyle tapınak olarak adlandırabilecekleri bir tek bina bile sağlamamıştır.

Harappa kentlerinin en belirleyici özelliği, iç kalelerdi; etrafları duvarlarla ve kulelerle çevrili yüksek binalar. Genellikle çok daha fazla ev iç kalelerin etrafında, daha çok doğuya doğru diziliyordu. Tüm kentin çevresinde başka bir çamur tuğladan duvar oluyordu. Eğer bu duvar aşılırsa, kent halkı son savunma noktası olan iç kaleye sığınabiliyordu.

Bu da bizi düşünmeye sevk eder: Harappalıları korkutan neydi ki, iki sıra duvara gereksinim duymuşlardı? Ne Sümerler ne de Elamlılar, bu kadar doğuya ordu göndermişti. Bölgede vahşi göçebe kabileler olduğu yönünde bir kanıt da yok. Ama çifte duvarlar yüksek ve kalındı, nöbetçi kuleleri ve mazgalları da vardı: Yani düşmanları dışarıda tutmak için yapılmışlardı.

Belki de bunlar Harappa karakteri üzerine bize ipuçları verebilir.

Kaleli kentlerin yaklaşık 1000 yıl öncesinde vadiye kök salan kasabaların olgunlaşmış hali olduğu uzun süredir düşünülüyor. Ancak bir olasılık daha var. Mohenco-Daro'nun yaklaşık 50 km uzağında, İndus'un karşı kıyısında Kot Diji olarak bilinen bir kent vardı. Yerleşim katmanlarının dikkatli kazısı, Harappa kentleri tam boylarına ulaşmadan önceki yüzyıllarda Kot Diji'nin duvarlarının saldırılara karşı arka arkaya güçlendirildiğini göstermiştir. Harappa egemenliğinin ilk yıllarında yeniden inşa edilmişti. Sonra büyük bir yangın kenti sardı ve yalnızca duvarları değil, kenti de yıktı. Eski Kot Diji'nin üzerine yeni bir kent inşa edildi. Bu kentin geniş caddeleri, tuğla kanalları, banyolu evleri vardı. Bu önceki kente benzemeyen bir Harappa kentiydi.[6]

Harappa kentleri zamanında zorla bir el değiştirmenin belirtilerini gösteren yalnızca Kot Diji değildi. İndus Nehri'nin Mohenco-Daro tarafındaki kıyısında ama 160 km kadar güneyindeki Amri'de çok eski bir yerleşim merkezi, sakinlerinin yarısı tarafından aniden terk edilmiştir. Eski yıkıntılar üzerinde, geniş caddeleri, tuğla kanalları, banyolu evleriyle bir Harappa kenti yükselir.

Kuzeyde, Harappa'dan pek de uzak olmayan Kalibangan'da eski ve kalıcı başka bir kent de sakinlerince terk edilmiştir. Terk edilen yıkıntıların üzerinde, geniş caddeleri, tuğla kanalları, banyolu evleriyle bir Harappa kenti yükselir.[7]

Fiili savaş izlerini bulmak zordur. Ama eğilim de belirleyicidir; Harappa uygarlığı, yayılmasında organik bir gelişme göstermez. En azından bazı kentler için, yayılma Hintlilerin savaşçı bir kısmı tarafından gerçekleştirilmiş bir el değiştirme şeklinde olmuştur. Başkalarının da kendileri gibi olduğunu düşünerek (ya da belki de misillemeden korktukları için), saldırı ve misillemelere karşı duvarlar inşa etmişlerdir.

Silahlı el değiştirme benzersiz bir şey değildir, ama Harappa mimarisinin yayılması gerçekten de gariptir. Bir milyon kilometre karenin üzerinde bir alan boyunca Harappa kentleri dikkat çekici bir biçimde birbirlerine benzer. Kentlerin genel planı, evlerin ve dükkânların kalabalığından ayrı ve hep batıda bir iç kaleyle, aynıdır. Evler ve dükkânlar ya da "aşağı kent" dikkatle planlanmış sokaklar boyunca örgütlenmiştir. Taşımaları planlanan trafiğin düzeyine göre yollar, ana arterler (kaçınılmaz olarak 7,5 m genişliğinde), sokaklar (5,5 m ya da ana arterlerin dörtte üçü kadar) ya da yan yollar (3,5-4 metre arası ya da ana arterlerin yarısı kadar) olarak tasarlanmıştı. Bunlar kaçınılmaz olarak planlı bir ızgara şeklinde, kuzey-güney ya da doğu-batı doğrultusunda yer alır. Kentler standart ağırlıklar kullanır, Sargon'un Akad İmparatorluğu ya da Mısırlılar da aynı yolu izlediklerine göre, bu şaşırtıcı değildir, asıl garip olan, standartlaşmanın inşaatta kullanılan çamur tuğlalara da uygulanmaya başlanmasıdır, bunlar, 17,5x15x30 cm boyutlarındadır.[8]

Zamanında legodan ev inşa etmiş herkesin bileceği gibi bu aşırı pratiktir ama aynı zamanda bilinmeyen bir şekilde dayatılan garip şekilde güçlü bir uyuma da tanıklık eder. John Keay bunu "takıntılı tek biçimlilik" olarak adlandırır ve inşaat araçlarıyla zanaatkârların aletlerine de uzandığına, bunların Arap Denizi kıyılarından kuzeyde Pencap'a kadar hemen tanınan bir "standartlaşmış kit" olarak bir araya getirildiğine dikkat çeker.

Yüksek olasılıkla gündelik yaşamın akışı kentten kente değişiyordu. Harappa uygarlığının yayılması, Borg istilasının eski zamanlardaki eşdeğeri değildi.* Ama o kadar geniş bir alana yayılmış olan kentlerdeki benzerlikler, (zorlamayı saymasak da) sıkı bir haberleşmeyi gerektirir, ama buna karşın, mesajlar bize kadar ulaşmamıştır. Bu dönemde, Harappa yazısı da (her ne diyorsa) biçim ve olasıdır ki kullanım olarak standartlaşmıştı.

Gene de bize bir mesajı yoktur. Harappa kentleri önemli kişiliklerden yoksun kalmıştır. Eğer Borg gibiyseler, bu, Harappa deneyiminin kolektifliğinden "ben" sesinin çıkmayışındandır.

---

* Çok genç ya da çok tahsilli okurların bu göndermeyi anlayabilmeleri için: Şimdiye kadar yaratılan en korkutucu uygarlık olan Borg, bir kolektifte bir araya gelmiş, birbirleriyle bağlantılı sayborg yaratıklardı, o kadar güçlü bir kitle kimlikleri vardı ki, "ben" sözcüğünü kullanmaktan acizdiler. "Biz Borg'uz. Direniş beyhudedir. Özümleneceksiniz," diye ilan ederek başka kültürleri kolektifin içinde eritip onları Borg'a dönüştürerek evrende fırtına gibi esiyorlardı. Kesinlikle durdurulamaz bir şekilde ilerliyorlardı ki, sekizinci *Uzay Yolu* filminin senaryo yazarları, herhalde sarhoş oldukları bir anda, kolektife bireysel bir kimlik kazandırdılar ve o noktada *Atılgan*'ın mürettebatı onları süpürüp attı [*Star Trek: First Contact* (*Uzay Yolu: İlk Temas*)]. Bunun neden entelektüel bir değeri olduğunun açıklaması için bkz. *The Well-Educated Mind* (İyi Eğitilmiş Zihin), s. 186-187.

ZAMAN ÇİZELGESİ 14

MEZOPOTAMYA	HİNDİSTAN
Erken I. Hanedanlık (2900-2800)	İndus boyunca tarım köyleri gelişti
Erken II. Hanedanlık (2800-2600)	
Gılgamış	
Erken III. Hanedanlık (2600-2350)	Harappa uygarlığı İndus boyunca yayıldı ve Pencap'a ulaştı
Lugulannemundu (y. 2500)	
Mesilim	
Lugalzaggesi (Umma) **Urukagina** (Lagaş)	
	Mezopotamya'yla ticaret
Akad Dönemi (2334-2100)	
Sargon	Harappa uygarlığının olgunlaşması
Rimuş	

15

İLK İMPARATORLUK ÇÖKÜŞÜ

MÖ 2450-2184 döneminde
firavunların aşırılıkları Mısır halkını rahatsız eder
ve Eski Krallık sona erer.

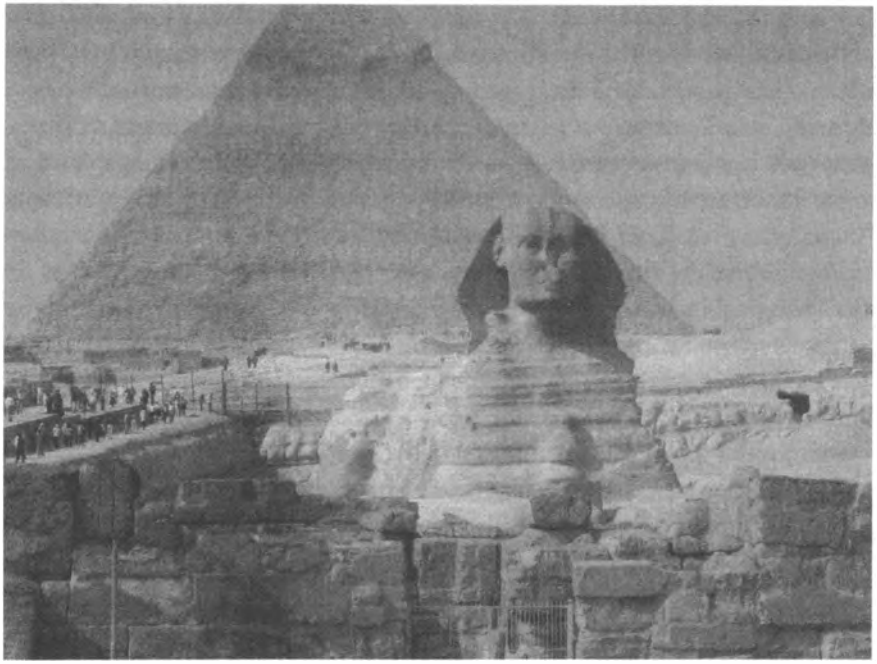
Bu arada, Mısır tam tersi bir sorundan çekmektedir: Hepsi de ebediyen anımsanmak isteyen çok fazla kişilik.

Büyük Piramit'i inşa eden Hufu'nun ardından önce özel bir şey inşa edecek kadar hüküm süremeyen büyük oğlu, sonra da daha küçük oğlu Hafre gelmiştir. Hafre Manetho'ya göre 66, Herodotos'un hesabına göre de 56 yıl hüküm sürmüştür.* Her hâlükârda, tahtı çok uzun bir süre işgal etmiştir.

Hafre, Herodotos'tan öğrendiğimize göre, babasıyla "aynı şekilde sürdürmüştür". Hufu gibi, inşaatla o kadar meşgul olmuştur ki, tanrıları ihmal etmiş ve tapınakları açmamıştır. Herodotos, "Mısırlılar Kefren [Hafre] ve Keops'tan [Hufu] o kadar nefret ettiler ki, adlarını anmak bile istemediler," diye ekler.[1] Piramidinin inşası sırasında hangi sert önlemlere başvurduysa, aynısı oğlunun hükümdarlığı sırasında da yapıldı. Hafre'nin İkinci Piramit olarak adlandırılan piramidi, Büyük Piramit'ten yalnızca 10 m daha kısaydı. Ama Hafre bunu ustaca daha yüksek bir zemine inşa ettiği için, sıradan gözlemci İkinci Piramit'in daha yüksek olduğunu sanabilir.

Aynı zamanda başka bir gösterişli anıt daha bıraktı: Sfenks; kireçtaşından, gizemli, yarısı aslan yarısı şahin, bir adamın çehresine (herhalde

* Manetho Hafre'ye II. Suphis (Souphis), Herodotos da Kefren (Khephren) adını verir.

15.1. Sfenks. Giza'daki Sfenks, arkasında Büyük Piramit görünüyor.
Fotoğraf Galen R. Frysinger

Hafre'nin kendisi ama bu konu hâlâ tartışmalıdır) sahip bir heykel. Muazzam yaratık doğuya bakar. Genellikle bundan "yaşayan kayadan" yapılmış bir heykel olarak söz edilir, ama bu yalnızca başka yerde yontulup buraya taşınmadığı, zaten yerden yükselen bir kayadan oyulduğu anlamına gelir.

Sfenks figürünün kökeni hiç bilinmiyor. Daha sonraları Yunanlar, 3. binyılda hiçbir geçerliliği olmayan muhteşem öyküler anlatmıştır. Bunu Hafre yaratmış bile olabilir, çünkü bundan daha eski olabilecek tek sfenks,* en büyük kardeşi Cedefre'nin bitmemiş mezarının yıkıntılarında bulunan dişi sfenks figürüdür. Bunun Cedefre zamanından mı kaldığı, yoksa sonradan mı oraya atılıverdiğini bilmek mümkün değildir.[2]

Büyük Piramit gibi, Sfenks de çılgın öykülerden payını almıştır: MÖ 10.000 yılından kalmadır ve yok olmuş bir uygarlık tarafından inşa edilmiştir; Atlantisliler (ya da uzaylılar) tarafından yapılmıştır; burçlardan birini temsil eder ya da küresel enerji merkezidir.

* Aslan ve şahin bir tek yaratıkta birleşmiş olarak hanedan öncesi bir oymada görülür, ama bu tamamen farklı görünüşte bir yaratıktır ve "grifon" olarak bilinir.

Ayrıntılı açıklamalar tamamen gereksizdir. Şahin Horus'la özdeşleşirken, aslan da güneşle, dolayısıyla da güneş tanrısı Ra ve Ra'nın ilahi ortağı Amon'la özdeşleşir (bu Ra ile özdeşleştirilen ve bazen de birleşik isimle Amon-Ra olarak bilinen bir tanrıydı). Ruhunuzun ebediyete kadar varolacağı bir yeri koruyan yarı aslan yarı şahin bir heykele sahip olmak, Mısır'ın en güçlü tanrılarının korumasına sahip olma iddiasında bulunmak anlamına geliyordu. Kendi çehrenizi heykele yerleştirmek, kimliklerine sahip olma iddiasında bulunmak demekti. Sfenks, Yunanca bir deformasyondur; özgün Mısırca adı herhalde "şesepanh" veya "yaşayan imge" idi.[3]

Olasıdır ki, Hafre tanrısallığının yeni bir kanıtını bulmak zorundaydı, Herodotos'un da ima ettiği gibi, halka hükümdarın aşırı isteklerinden gına gelmişti. Gerçekten de, Hafre muazzam bir piramit inşa eden ve halkının enerjisini doyasıya harcayan son firavun oldu. Oğlu Menkure geri çekilip reform yapmak zorunda kaldı.

Herodotos der ki, Mısırlıların aktardığına göre, Menkure Mısır'ın tapınak ve kutsal alanlarını yeniden açmış, halkı öncellerinin sürüklediği sefaletten kurtarmış ve onları şefkatle yönetmiştir.* Menkure'nin piramidi değişimin başka bir kanıtı olarak ortadadır: Üçüncü Piramit yalnızca 70 m yüksekliğindedir, yani Hufu'nun piramidinin yarısı kadar. Gene de çok kaynak gerektirmiştir, ama önceki piramitlerin gerektirdiği yaşam boyu çalışma saatlerini değil.

Herodotos, Menkure'nin görece iyiliğinin vicdanından kaynaklandığını açıklar; "Babasının yaptıklarını onaylamamıştı."[4] Belki de Menkure gerçekten de babasıyla büyük babasının anıtsal mimarisine karşı çıkmıştı. Ama kaçınılmaz olanın karşısında boyun eğmiş de olabilir: Dördüncü Hanedan firavunlarının Büyük Piramit'i inşa etmek için gerekli muazzam sayıda Mısırlı işçiden istediği türden bir itaati isteme kabiliyeti iflas etmişti. Eğer bir isyanın kapıda olduğunu fark ettiyse, şefkatliliğe doğru görünür, aleni bir geri çekilme yalnızca akıllıca değil, kaçınılmaz da olmuştur.

Kalıcı da olmuştur. Pek çok öğrenci için tüm Mısır tarihini temsil eden o muazzam Dördüncü Hanedan piramitleri, Mısır'ın siluetinde, daha sonraki firavunların aşamadığı tarihsel ilginçlikler olarak durur. Firavunlar tanrısal yetkelerinin sınırlarını yoklamışlar ve sonuna varmışlardı. Menkure, babası ve büyük babası kadar sorgusuz hizmet talep edemezdi.

---

* Herodotos Menkure'den Yunanca adıyla Mikerinos olarak söz eder. Şeceresini de karıştırır ve Hafre'yi ("Kefren") Hufu'nun ("Keops") kardeşi yapar, Menkure'yi de Hufu'nun torunu değil oğlu olarak tanımlar.

Tanrısal gücün sınırlarının keşfi, firavunların kaderinde de giderek artan bir düşüşe neden olmuş gibidir, sanki Menkure'nin kendi sınırlarını kabul etmesi Mısır'ı, bir anarşi batağına sürükleyecek kaygan bir yokuşa yuvarlamıştır.

Herodotos'a Memphis rahipleri tarafından aktarılan Menkure'nin geleneksel yaşam öyküsü, Menkure'nin kendini bir açmazda bulduğunu öne sürer. Tanrılar Menkure'nin yönetiminden o kadar hoşnutsuz kalmışlardır ki, ona bir mesaj gönderirler: Menkure hükümdarlığının yedinci yılı sona ermeden ölecektir. Menkure buna çok bozulur. Hufu ve Hafre'nin,

> tapınakları kapatmalarına, tanrıları görmezden gelmelerine ve insanların yaşamlarını harap etmelerine karşın çok uzun yaşadıklarını, ama onun gibi tanrılara bağlı birisinin o kadar erken ölecek olmasını korkunç bulur. Kâhinden ikinci bir mesaj gelir ve tam da tanrılara bağlı bir adam olduğu için –ve olması gerektiği gibi davranmadığı için– yaşamının kısa kesileceğini açıklar. Mısır yüz elli yıl boyunca ıstırap çekmeliydi ve iki önceli de bunu anlamışken, o anlamamıştı.[5]

Bu aşırı garip cezalandırma öyküsü, tanrısal kimlik ile şefkatli yönetim arasında içkin bir gerginlik olduğunu önerir. Firavunların tanrı benzeri statüsü, gerçekte, bunu kullanma istekliliğiyle ilişkiliydi. Şefkat göstermek, zayıflık göstermekti. Bu durumda, tanrısal hükümdarın sınırsız gücü içkin olarak kendi kendisini sınırlar haldeydi; yalnızca, ya firavunun geri çekildiği ya da halkın isyan ettiği noktaya kadar ilerlerdi.

Gerçekten de Dördüncü Hanedan'a olan tam da buydu. Menkure aniden öldü ve tahtı oğlu Şepseskaf'a bıraktı. Yalnızca dört yıl hüküm süren ve bir piramide bile sahip olamayan Şepseskaf, Sakkara'da, Üçüncü Hanedan'daki öncellerinin yattığı eski mezarlıktaki eski tarzda bir mezara, bir mastaba mezara gömüldü. Dördüncü Hanedan sona ermişti.

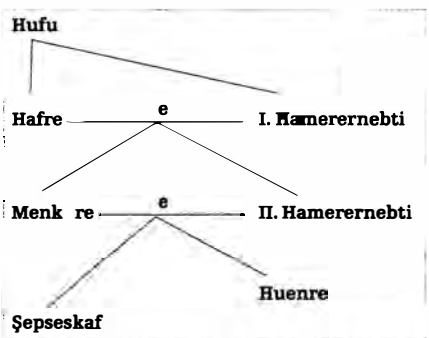
Zorbalık hanedanın sonunu getirmiş olabilir, ama başka bir olası etmen daha var.

Kralı tanrısal olduğuna göre, açıktır ki ardıllarının tanrısallığını sağlamak için başka bir tanrısal varlıkla evlenmesi gerekiyordu. Kraliyet ailesi Mısır'daki başka bir ölümlünün bu niteliği paylaştığını kabul etmiyordu. Bu durumda kralın evlatlarından başka olası eş kalmıyordu.

Öncellerinin örneğini izleyen Hafre, baba bir kız kardeşi I. Hamerernebti'yle evlendi; I. Hamerernebti bir kız, bir de oğlan doğurdu, Menkure ve II. Hamerernebti. Menkure, tahta çıktığında, öz kız kardeşiyle evlendi, o aynı zamanda kuziniydi, çünkü I. Hamerernebti, baba bir erkek kardeşiyle evlenerek, aynı zamanda kendi kızının halası olmuştu. (Aynı

zamanda, Menkure'nin hem annesi *hem de* kaynanası olmuştu, bu herhangi bir kadın için bile çok zorlayıcı bir roldür.) Bu durumda Şepseskaf babasının oğlu, büyük annesinin küçük yeğeni ve annesinin yeğeni oluyordu.

Bu noktada, uyanık okuyucu bu insanların neden üçer kafası olmadığını merak edecektir. Kan akrabalarının aralarında evlenmeleri sınırlı bir genetik havuz oluşturma eğilimindedir ve dolayısıyla da genlerdeki bozuklukların ortaya çıkma olasılığı artar. Binlerce yıl sonra, Avrupa'da onlarca yıl süren kan akrabaları arasındaki kraliyet evlilikleri bir sürü hastalık ve geri zekâlılık üretmiştir. Annesi aynı zamanda iki taraflı teyzesi de olan Avusturya kralı I. Ferdinand bir kâğıt sepetine girip koridorlarda yuvarlanmasını severdi ve anlatıldığına göre en tutarlı ifadeleri "Ben imparatorum, hamur tatlısı isterim!" sözleriydi.

15.2. Hafre'nin Soyu

O kadar eskiden genetik kodların daha az kırılgan olması olasıdır. Bir seçme gerçekleşiyor olması da olasıdır; eşiniz olarak bir avuç evladınızdan birini seçecekseniz, en sağlam ve sağlıklı olanı seçmeniz doğaldır, böylece belki de hasarlı genler atlatılabilir. Diğer yandan, Menkure'den sonra firavunların güçlerinin hızla düşmesi, kraliyet şeceresinde bir sorunun ipucu olabilir. Her ne kadar Menkure'nin aklı tamamen yerinde gibi görünüyorsa da, heykellerinde kafanın şeklinde hafif bir gariplik ve gene garip şekilde vurgulu gözler görünür. Ama kız kardeşi II. Khamerernebti'den olan büyük oğlu prens Huenre ancak veliaht ilan edilecek kadar yaşamış sonra da babasının ölümünden önce bilinmeyen bir hastalıktan ölmüştür: Menkure de aniden ölmüş gibidir; Menkure'nin ikinci oğlu Şepseskaf'ın da gayet silik ve kısa bir hükümdarlığı olmuştur.

Aynı zamanda, (gene Herodotos tarafından aktarılan) Menkure'nin kızına âşık olduğu ve ırzına geçtiği, sonrasında da kızın üzüntüden kendini astığına dair bir öykü de bize kadar gelmiştir. Herodotos der ki, "Bana sorarsanız, bu saçmalıktır,"[6] ve herhalde de öyledir; Mısır kraliyet ailesindeki genellikle mesut ensest olaylarına bakılırsa, bir Mısır prensesinin bu eylemi bizim kadar şoke edici bulması pek olası değildir, üstelik öyküde bu kızın Menkure'nin tek evladı olduğu da söylenir ki, bu bariz bir şekilde yanlıştır. Ama bu aile içi evlilik efsanesi, hanedanın sonunun açıklaması olarak günümüze kalan tek öyküdür.

Beşinci Hanedan'ın firavunlarında da büyük bir yeni kan aşılanması görülmedi. Beşinci Hanedan'ın birinci firavunu olan Userkaf, Menkure'nin amcasının torunuydu; aynı zamanda Menkure'nin kızı olan ikinci kuşaktan kuzeniyle evlenmişti. Gene de, babadan oğula geçişin kırılmış olması, başka değişiklikleri de ima eder.

Userkaf'ın herhalde beş yüz yıl sonrasından, ama Manetho'nun çok çok öncesinden kalma bir papirüs, hanedandaki değişmeyi bir kehanete bağlar; Hufu'ya oğlunun ve torununun hüküm süreceği söylenmişti, ama daha sonra taht, güneş tanrısı Ra'nın Heliopolis'teki ana tapınağının rahibi olan başrahibin üç oğluna geçecekti. Tenleri altın rengi olan bu çocuklara doğumlarında tanrılar bakacaktı.[7]

Diğer bir deyişle, güç saraydan tapınaklara doğru kayıyordu. Beşinci Hanedan firavunları –herhalde dokuz taneydiler ve hepsi de az-çok silikti– çok küçük piramitler inşa ettiler, ama bu yüzyılda güneş tanrısına beş yeni tapınak inşa edildi. Birinci, Userkaf tarafından inşa edildi; güney kenarında Ra'nın kullanımı için bir tekne vardı ve ön tarafta bir dikili taş yükseliyordu, göğe, Ra'nın evine doğru yönelmiş taç bir kule. Dikilitaşın tepesinde, güneş ışığında minik bir güneş gibi parlayan altından minik bir piramit vardı.

Beşinci Hanedan sırasında, firavun aynı zamanda güneş tanrısıyla daha fazla özdeşleşir oldu. Bir zamanlar Horus ve Osiris olmuştu, şimdi de Ra'nın oğluydu.[8] Bu herhalde onu, babasının sözlerini ona aktaracak olan güneş tanrısının baş rahibinin daha çok denetimi altına sokuyordu.

Bir tanrının dünyada vücut bulmuş haliyken, kral artık bir tanrının oğlu oluyordu, hafif, ama anlamlı bir rütbe tenzili. İlahi gücün halkaları dışarı doğru açılmıştı ve firavun artık bunun merkezi ve sorgulanamaz mecrası değildi. Ve firavunların dünya yüzündeki varlığının ölümünden sonra da devam etmesi fikri, dağılmaya başlamıştı. Beşinci Hanedan sırasında, ruhun ölümden sonra öbür dünyaya tüm ilerlemesi ilk kez olarak kâğıda dökülmüştü. Hanedanın son firavunu Unas, gideceği yere ulaşmasını güvenceye almak üzere duvarlarına ayrıntılı dinsel şarkıların yazıldığı küçük bir piramide gömülmüştü. Bir sonraki hanedanın firavunları için standart mezar odası süsleri haline gelecek olan bu Piramit Metinleri açıkça Unas'ın halkını bıraktığını söylüyordu.* 217. Büyü "Ey Ra," diye başlar, "Bu kral Unas sana geliyor, oğlun sana geliyor." Kral Unas'ın Horus ve Osiris'le özdeşleştirilmesinden de laf arasında söz edilir. Ama artık Ra ile göğe yükseleceğine ve "yükseklere çıkacağına," orada "babası yüksek ve

* Piramit Metni yazıtları sonunda tabutların tepelerine ve yanlarına göç ederek tabut yazıları oldu; tabutlardan papirüslere seyahat ettiler ve çok iyi bilinen, ruhun ölümden sonraki varış noktası hakkında ayrıntıların verildiği Ölü Kitabı oldular. Ama bu bin yıl sonrasına, Yeni Krallığa kadar tam anlamıyla gelişmedi.

uzak Ra'nın bağrında" yaşayacağı olgusuna daha fazla dikkat sarf edilir.[9]

Unas halkını terk ettiğinde, anlaşılan bir veliaht bırakmadı ve taht üzerine kısa bir çekişme yaşandı. Tahta çıkan bir sonraki Altıncı Hanedan, kendi tanrısallığı hakkında daha da bulanık görüşe sahipti; firavunları sıradan insanlarla evlendi. Bu kraliyet ailesine yeni bir güç katmış ve iktidara geri getirmiş olabilir, ama çok geç olmuştu. Kraliyet ailesine meydan okuyacak yeni kan ardıllıkları ortaya çıkmıştı. Yüz yıl kadar bir sürede, hep krallık tarafından atanan bürokratlar olan çeşitli Mısır eyaletlerinin valileri, Memphis'teki kargaşa dönemlerinden yararlanıp, iktidarlarını oğullarına geçirdiler.*

Bunun sonucunda, Altıncı Hanedan'ın ilk firavunu olan Teti, artık özünde kendi "kraliyet aileleri" olan küçük kalıtsal devletler içeren bir Mısır'da hüküm sürüyordu. Teti de Horus adı olarak "İki ülkeyi uysallaştıran" anlamında, Seheteptavi unvanını aldı.[10] Mısır birliğinin yüzeyinin altına batmış olması gereken kuzey-güney düşmanlığının bu şaşırtıcı geri dönüşü, Mısır'ı etkileyen akımların yalnızca bir ipucudur. Diğerleri, Teti'nin muhafızı tarafından öldürüldüğünü söyleyen Manetho'da görülür; firavunun tanrısallığı bir zamanlar onu dokunulmaz kılmıştı, ama bu çatlamaya başlamıştı. Teti'nin ardılı I. Pepi, kendi haremindeki bir suikast girişimini bastırmak zorunda kalacaktı.[11] Büyük oğlu tahttan indirilmiş ve yerine, güçlü bir saray fraksiyonunun kuklası olduğu anlaşılan altı yaşındaki II. Pepi geçirilmişti.

II. Pepi'ye Mısır tarihindeki en uzun hükümdarlık olan doksan dört yıllık bir hükümdarlık atfedilir. Ama bir istikrar dönemi olacağına, bu firavunun yalnızca adının hüküm sürdüğü bir yüzyıl olarak anılacaktı. Soylular, rahipler ve saray memurları giderek krallığı kendi aralarında bölüştüler. Mısır'ın Eski Krallığının son kralı olan II. Pepi o kadar çok tahtta kaldı, çünkü fiiliyatta çok az gücü vardı.

II. Pepi'nin uzun hükümdarlığının ikinci yarısına doğru, zaten fiilen küçük krallıklara bölünmüş olan ve yalnızca Memphis'teki tahtın tüm ülkeyi yönettiğine dair kabul görmüş bir uzlaşma sayesinde birliğini koruyabilen Mısır gerçekten çözülmeye başladı. Bir tek belirleyici olayı göstermek zor olur, ama Birinci Hanedan'ın sonunda olduğu gibi, Mısır taşkınları bir kez daha düşmeye başlamıştı. Batı çölü Mısır'ın ekilebilir topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştı, bu belli bir paniğe neden olmuş olmalı.

Altıncı Hanedan'ın sonuna işaret eden belgelenmiş olaylar çok azdır. En sağlıklı kaynağımız II. Pepi'nin ardından, Colin McEvedy'nin eski dün-

* Yunanlar bu valilere nomark, eyaletlere de nome adını verdiler ve bu anakronik adlar gelenekselleşti.

ya atlasında belirttiği gibi, "basbayağı abes bir hanedan" yerleştiren Mısır kral listesidir: 70 günde 70 firavunu olan Yedinci Hanedan.[12] Sayısal tekrarlar simgesel olmalıdır. Yedi sayısı daha sonraları İsrail oğullarının kutsal yazılarında sahip olacağı tamamlanmışlık anlamına daha sahip değildi; olasıdır ki, kral listesini tutan kâtipler, tam karmaşayı göstermek için hanedanın numarasını onla çarpmıştır.*

Mısırlıların yaşamlarını ve paralarını çarçur eden müsrif Dördüncü Hanedan, kraliyet ailesinin genlerindeki zayıflık ve firavunların tanrısallığının doğal kendi kendini sınırlayıcı doğasının ardından, kuraklık bardağı taşıran damla oldu. Yüz yılın biraz üzerinde bir süre için, rakip hanedanlar Mısır'ın farklı kentlerinde hüküm sürecek ve Mısır savaşan krallar arasında bölünecekti. Altıncı Hanedan Mısır'ın Eski Krallık'ının sonuncusu oldu; sonraki dört hanedan Birinci Ara Dönem adı verilen örgütsüz zamanlara aittir.

* Çıkış öncesi Mısır'a gelen salgınların sayısı ondur, en yıkıcı olan da onuncudur: Bu on sayısının bir çeşit yoğunlaştırıcı olduğu anlayışını yansıtıyor da olabilir. (başka bir örnek için, 288'deki dipnota bakınız.)

ZAMAN ÇİZELGESİ 15	
HİNDİSTAN	MISIR
	2. Hanedan (2890-2696)
İndus boyunca tarım köyleri gelişir	
	Eski Krallık (2696-2181)
	3. Hanedan (2686-2613)
	Coser
Harappa uygarlığı İndus boyunca ve Pencap'a doğru yayılır	4. Hanedan (2613-2498)
	Snefru
	Hufu
	Hafre
	Menkure
	5. Hanedan (2498-2345)
Mezopotamya'yla ticaret	*6. Hanedan* (2345-2184)
Harappa uygarlığının olgunluk dönemi	
	Birinci Ara Dönem (2181-2040)

16

İLK BARBAR İSTİLALARI

MÖ 2278-2134 döneminde,
Guti aşiretleri Akad topraklarını istila eder ve
Üçüncü Ur Hanedanı onları dışarı sürer.

Artık Sargon'un oğlu Maniştuşu'nun hükümdarlığı altında olan Akad İmparatorluğu, yayılmaya bakıyordu. Mısır'ın aksine, Akad en büyük düşmanlarının hâlâ sınırlarının dışında olduğunu görmüştü.

Maniştuşu'nun yazıtları, onun babası kadar savaşkan olmasıyla övünür. İmparatorluk için başka topraklar da fethetmekle, hatta gemiyle Basra Körfezi'ni aşıp "karşısına çıkmak için bir araya gelen otuz iki krala" karşı savaşmakla ve "onları yenilgiye uğratıp kentlerini dümdüz etmekle" böbürlenir.[1] Bunda ateşten çok duman olmuş olabilir. Her ne kadar fetihleriyle böbürlense de, ona haraç ödermiş gibi görünen yerler Rimuş'un zaten boyun eğdirdikleridir. Bir zafer yazıtı, "Bunlar yalan değildir," diye biter. "Bu kesinlikle doğrudur!"[2] (Gaspçı bir kralın ağzındaki "Meşru Kral" sözleri gibi, bunlar tam tersini gösterme eğilimindedir.)

Maniştuşu'nun on dört yıllık hükümdarlığı, en fazla Büyük Sargon'un torunu ve imparatorluğu en geniş haline getiren Akad kralı olan Büyük Naram-Sin'in babası olması açısından ilginçtir. Büyük babası gibi Naram-Sin de sürekli savaştı. Stellerinden biri, bir yılda dokuz zafer kazandığını ilan eder; yaratıcılıktan yoksun bir şekilde Zafer Steli olarak adlandırılmış olan başka biri, batı Elam topraklarındaki bir kabileye karşı kazandığı zaferi gösterir. Akad toprakları da Elam'ın çifte başkentle-

rinden biri olan Susa'yı yutmuştur. Ama Elam'ın büyüyen batı tehdidine karşı merkezi olarak Avan özgür kalmıştır.

Elam kralının bağımsızlığını görmezden gelen Naram-Sin, eski Mezopotamya için bile aşırı bir kendini beğenmişlikle, "Dünyanın Dört Köşesinin Kralı" ve "Evrenin Kralı" gibi unvanlar takınmıştı. Çiviyazısı adı, tanrılığı işaret eden bir simgenin yanında yer alır[3] ve Zafer Steli de muazzam figürünü önceki kabartmalarda tanrıların işgal ettiği bir konumda, savaşan ordularının tepesinde gösterir. Naram-Sin'in zaferlerini kutsaması için tanrılara gereksinimi yoktu, bu işi kendisi de yapabilirdi. Bildiğimiz kadarıyla, Naram-Sin hayattayken tanrısal statü iddiasında bulunan ilk Mezopotamya kralıdır; bu tahtın gücünde belli bir olgunluğa işaret eder.

Naram-Sin'in zamanında, Akadlar bir halk olarak da belli bir olgunluğa erişmişti. Sargon Mezopotamya'nın savaşan kentlerini bir araya getirmişti, ama Akad kültürü hiçbir zaman Akad siyasal çevresiyle tam anlamıyla aynı olmamıştı. Akad İmparatorluğu'nda yaşayıp Akad kralına itaat edebilir, ama aynı zamanda hâlâ bir Sümer olabilirdiniz. Sargon'un oğulları ve torunu zaferlerini (fethedilenler için) Sümerce çiviyazısı, bir de (kendileri için) Akadça anlatmışlardı. Memurları ve garnizonlardaki askerler Sümer kentlerinde yaşıyorlardı, ama onlardan ayrı bir kültüre ait olduklarını da biliyorlardı.

Bu gelişen *kültürel* kimlik duygusu, imparatorluğun en büyük felaketi zamanında en belirgin halindeydi. Dicle'nin doğusundaki kayalık Zagros Dağları'ndan, Guti kabileleri indi ve kendilerini Naram-Sin'in krallığının kıyısına attılar.

Bir krallığın kurulu düzenini tehdit eden kaos yeni bir şey değildi. Çin kaynakları, hükümdarların iç kargaşayla olan mücadelelerini anlatır: Baskı ve acımasız sömürüye karşı bir itki. Mısırlılar, Nil boyunca krallık farklı krallıklara bölündükçe yaşanan kardeşler arası savaşların öyküsünü anlatır. Gılgamış vahşi bir adamla dövüşür, ama anlaşılır ki, bu aynı zamanda kendi gölge benliğidir.

Ama Naram-Sin'in karşısındaki yeni bir şeydir: *Barbarların*, dışarıdan gelen ve yakıp yıkmak isteyen ötekilerin istilası. Akadların Sümer diyarını ele geçirmesi şiddetli ve güç kullanılarak olmuştu, ama Sargon'un adamlarının bir dilleri ve yazıları vardı. Naram-Sin'in hükümdarlığı sırasında, Akad İmparatorluğu arada bir karnını doyurmak için duran, sonra da yayılmayı sürdüren bir ordudan çok, bir ulusa benzemişti. Kendi tarihi vardı, kendi kurucu babası vardı. Ama şimdi, tezat oluşturan bir insan türünden söz etmek olasıydı: "Barbarlardan."

Tarihçi David McCullough, "Kimse kendine barbar demez," der, "bu sana düşmanlarının taktığı addır."[4] Akadların kültürü, konuşulan bir dilleri

16.1. Naram-Sin'in Mezopotamyası

olmasına karşın arkalarında yazıt, kaynak ve gerçek bir tarih bırakmayan Gutilerin dağınık, bölük-pörçük dünyasının karşısındaydı. Kuşkusuz, hiçbir Akad yazıtı daha sonraları Yunanların kullandığı bir sözcük olan "barbar" lafını etmemiştir. Ama Akadlar, Guti güruhlarında yalnızca yıkmak amacıyla gelen –onlarınkinin yerine başka bir kültür yerleştirme niyeti olmayan– bir dış güç gördüler. Asur uzmanı Leo Oppenheim, Guti istilasını anlatan Akad vakayinamelerinde görülen saf nefretin eski dünya için yeni olduğuna dikkat çeker; bunun yalnızca, iki yüz yıl sonra gelişen ve Mısır'ın ilk kez dışarıdan gelen yıkıcı bir gezginci halk tarafından istilası sırasında "Mısırlıların Hyksos'lara duyduğu nefretle karşılaştırılabileceğine" dikkat çeker.[5] Sümerler Gutileri yılan ve akreplere, insan müsveddelerine benzetir:

> Toprağın bir parçası olmayanlar:
> Gutiler, dizginlenmemiş,
> İnsan aklına, ama köpek duygularına sahip,
> Maymun yapısında bir halk.
> Küçük kuşlar gibi büyük sürüler halinde yerin üstünde uçtular,
> Pençelerinden hiçbir şey kurtulamadı,
> Ellerinden hiç kimse kaçamadı.[6]

Naram-Sin'in orduları Guti ordularını durduramadı; sel gibi geldiler, kentleri ardı ardına aldılar. Gutilerin Akad kentlerini işgali, işlerin düzenini baş aşağı etti.

> Haberciler ana yollardan gidemez oldu,
> Mesaj taşıyan tekneler nehirde yolculuk edemez oldu...
> Nöbetleri mahkûmlar tuttu,
> Yolları haydutlar işgal etti...
> Kentlerin içinde kendilerine bahçeler yaptılar,
> Alışıldığı gibi dışarıdaki tarlalarda değil.
> Tarlalar tahıl vermedi, nehirler balık,
> Meyve bahçeleri şurup ve şarap,
> Bulutlar yağmur getirmedi.
> Dürüst insanlarla hainler karıştı,
> Kahramanların ölüleri üst üste yığıldı,
> Hainlerin kanları dürüst insanların kanlarının üzerine aktı.[7]

Düzenin barbarlar tarafından yıkılması o kadar rahatsız ediciydi ki, kısa bir süre sonra yıkımı anlatan uzun bir öykü yazıldı. Tanrılar kızmıştı: Barbarların istilası ilk kez böyle açıklanıyordu, ama bu son olmayacaktı.

"Akad'ın Lanetlenmesi," içinde Naram-Sin, Enlil'in başkentteki büyük tapınağını yıkar ve içindeki altın, gümüş ve bakırı çalar. Bu ülkesinin so-

nunu getiren bir küfürdür;. hazineleri gemilere yükler, uzaklara yelken açar ve "gemiler limandan uzaklaştıkça, kent aklını kaybeder."

Aklını kaybetmiştir, belirleyici, uygar, insani karakterini. O zaman, Enlil intikam almak için Guti sürülerini serbest bırakır ve başkent Akad'a karşı "gürleyerek tüm toprağa boyun eğdiren fırtına gibi, karşı konulamaz tufan gibi" ilerlerler. İnsanlığın sınırındaki bu sürüler, tanrının gazabıydı. Öykü, "Öyle oldu ki," diye sona erer, "kanalın kıyısındaki çekme yerlerinde otlar uzadı; ana yollarda yas otları yükseldi." Uygarlığın açtığı alanlar yok olmaya başlamıştı.

Kral listesinden, Guti savaşçılarının Gılgamış'ın atalarının kenti olan Uruk'u erkenden ele geçirdiğini biliyoruz. O kadar batıya ilerlediklerine göre, neredeyse kesinlikle, güney Sümer diyarındaki Akad hâkimiyetini de kırmışlardır. 2218'de Naram-Sin öldüğünde, Guti sürüleri krallığı eski halinin yarısına indirmeyi başarmıştı. Naram-Sin tüm bu kargaşayı, barbarları püskürtmeye çalışma göreviyle karşı karşıya kalan oğlu Şarkali-şarri'ye bıraktı. Başarılı olamadı; Lagaş da Gutilerin eline geçti ve Şar-kali-şarri'nin hükümdarlığının sonunda, Sümer diyarının güneyi kalıcı şekilde elden gitmişti. Gutiler bazı güney kentlerine de girdiler, ama Elam'dakiler de aralarında olmak üzere bazı başka kentler, Şar-kali-şarri'nin Gutilerle meşgul olmasından yararlanarak nihayet kendilerini Akad kralına bir süredir herhalde çok zayıf olan bağımlılıklarından kurtardılar.

Akad topraklarında bundan sonra gelen, anlaşılan anarşiydi. Şarikali-şarri'nin 2190 dolaylarında ölümünün ardından, krallığın merkezi ucu ucuna bir arada duruyordu. Ama Sümer kral listesi sorar, "Kim kraldı? Kim değildi?" bu da hiç kimsenin uzun süre iktidara tutunamadığını gösterir.[8] Nihayet, Sargon'la ilgisi olmayan bir savaşçı tahtı ele geçirdi, burada yirmi bir yıl tutunmayı başardı ve sonra da oğluna devretti.

Ama hakkında kesinlikle hiçbir şey bilmediğimiz bu hanedanın da kaderi belliydi. Yazıtlar, Guti istilacıları surları aşarken, başkent Akad'ın MÖ 2150 dolaylarındaki düşüşüne ağıt yakar. Yıkıntılarını bulamadığımız için, kentin yağmalanıp yakıldığı hakkında bir bilgimiz yok. Hiç yıkıntı bulunamaması, belki de kentin yerle bir edildiğini gösterir. Kent toprakta bir iz bırakmadığına göre, olasıdır ki, bir daha yerleşme olmadı. Eski Yakın Doğu'daki kent kalıntılarının çoğunda üst üste gelen tabakalar, daha sonraki yerleşmeleri gösterir, ama lanetlendiği düşünülen bir kent bazen yüzyıllarca boş bırakılırdı.*

* Buna Filistin'deki bir paralel, İsrailoğullarının saldırısında düşen ve İsrail önderi Yeşu tarafından lanetlenen Ceriko olabilir (Yeşu 6:26); herhalde lanetli olduğundan, dünyadaki en eski kentlerden biri olan Ceriko yüzyıllarca boş kalmıştır. İncil kaynakları, Ceriko'nun kötü Ahab zamanında yeniden inşasını kötü zamanların başka bir işareti olarak gösterir; anlaşı-

Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca, Guti "barbarlar" tüm Mezopotamya ovası boyunca at koşturdular. Arkalarında, kendilerine özgü bir kültür geliştirdiklerine dair pek bir şey bırakmadılar: Ne yazı, ne yazıt veya heykel ya da tapınma yeri. Guti istilası, var olan uygarlığı, yerine yeni bir şey dikmeden sona erdirdi.

Kral listesi, Akadların hükümdarlığıyla açıkça bir ardıllık tesis etme hakkında hiçbir şey bilmeyen Guti "kralları" arasına kesin bir çizgi çeker. Maniştuşu on beş yıl hüküm sürmüştür, Naram-Sin elli altı, Naram-Sin'in, babasının krallığının kalıntılarını, giderek yerleşen sürüler karşısında bir arada tutmakta güçlük çeken oğlu bile yirmi beş yıl hüküm sürmüştür. Ama Akad ve yakınındaki kentleri ele geçiren Gutiler kaygan ve istikrarsız bir kitleydiler. Adı olmayan bir kralı yirmi bir kral izler, bunlardan yalnızca biri yedi yılın üzerinde tutunabilmiştir; çoğu yalnızca bir-iki yıl hüküm sürmüş, sonuncu ise kırk gün başta kalmıştı.

Eski ve güçlü –şimdi olasıdır ki bir Sümer, Akad ve Guti karışımının yaşadığı– Sümer kentleri, barbarların yönetimine uzun süre tahammül etmedi.

Başkaldırı Elamlılara en yakın kent olan Lagaş'ta başladı. Lagaşlı savaşçı Gudea kentini Gutilerden kurtardı, kral olarak Lagaş'ın yönetimini ele aldı ve anlaşılan Akadlar ya da Gutiler tarafından harap edilen Sümer tapınaklarını temizleyip yeniden inşa etmeye koyuldu.

Gudea, Sümer kral listesinde hiç gözükmez, bu da yüksek olasılıkla kendi kentinin sınırlarından dışarı denetimini yayamadığı anlamına gelir. Ama kendi zaferlerinden çok etkilenmiş olacak ki, kendini halkının "gerçek çobanı" olarak adlandırır. Kutlama tabletlerinde, dağlarda bakır gönderen Elamlılarla, "kırmızı taşlar" gönderen Hintlilerle, hatta Mezopotamya'nın kuzeyiyle ticareti yeniden kurduğunu da iddia eder. Ayrıca

> sedir dağlarına bir yol açtığını... sedir ağaçlarını büyük baltalarla kestiğini... büyük yılanlar gibi, sedir ağaçlarının sedir dağlarından aşağı, çamların çam dağlarından aşağı sularda yüzdüğünü" iddia eder.[9]

Eğer bu doğruysa, Gutiler hâlâ trafiğe açık olan nehri koruyamamaktadır.

Gudea aynı zamanda kendi heykellerini yaptırmak için Magan'dan (Umman, Arabistan) taş getirtmiştir. Bu heykeller kralı silahsız ve tören giysileri içinde, elleri yakarırcasına birleşmiş, tanrılara tapınırken gösterir. Naram-Sin'in küstahça tanrısallığıyla daha büyük bir tezat zor bulunur; Gudea öncellerinin hatalarını tekrarlayarak tanrıların gazabını çekme riskini göze almayacaktır.

---

lan kötü kaderi olan topraklarda dikilen duvarların dayanmasını güvenceye almak için, inşa edenler insan kurban etmişti (bkz. I Krallar 16:34).

16.1. Gudea. Lagaş kralı Gudea, tanrıların mütevazı takipçisi olarak betimlenmiş. *Louvre, Paris. Fotoğraf, Scala/Art resources, NY*

Lagaş'ın kurtuluşunun ardından, kısa süre sonra Gılgamış'ın kenti Uruk'un kurtuluşu geldi. Burada, kral Utuhegal'ın yalnızca kendi kentini kurtarmaktan daha büyük planları vardı. Gutileri kentten dışarı sürdü sonra da askerleri (ona çok sadıktılar, kendi sözleriyle, onu "tek kişiymişçesine" izlerlerdi) sudaki dairesel dalgalar gibi yayıldılar: Ur'a, Ur'un güneyindeki Eridu'ya, herhalde eski kutsal kent Nippur'a kadar.

Nippur'u Gutilerin elinden kurtarmak, ovanın Guti sürülerinden nihai kurtuluşunu simgeliyordu. Askerleri bir zamanlar Guti yönetiminin kaosu içinde yaşayan kentlerde üslenen Utuhegal, yazıtlarda, kimsenin yıllardır, belki de Sargon'un oğlunun imparatorluğu yönettiğinden beri kullanmadığı bir unvanla kendini betimledi: Dört Köşenin Kıralı. Kendi zafer anlatılarında, "emirleri engellenemeyecek kraldı."[10] En güçlü Guti önderini, "dağların yılanı" olarak betimlediği adamı yakaladı, sarayına elleri kelepçeli yürüttü ve – ovada yükselecek bir sonraki imparatorluğun kabartmalarında aşina olacağımız bir pozda– "ayağını boğazına dayadı."[11]

Ama her ne kadar Utuḫegal istilacıların üstünlüğüne bir son verdiyse de, âleminin keyfini çıkartacak kadar uzun yaşamadı. Çayırdaki gerçek yılanın sağ kolu, aynı zamanda Utuhegal'in kızıyla da evlenmiş olan Ur-Nammu olduğu ortaya çıktı.

Gutileri Ur'dan sürdükten sonra, Utuhegal kentin ve içindeki askerlerin sorumluluğunu Ur-Nammu'ya bıraktı. Kısa süre sonra, Ur-Nammu askerlerini kendi kralının üzerine gönderdi. Kral listesi Utuhegal'in yeni kurtardığı topraklar üzerindeki hükümdarlığının yedi yıl, altı ay ve on beş gün sürdüğünü kaydeder – bir kralın hükümdarlık süresinin yıllardan daha ayrıntılı bir şekilde tek verildiği durum. Bu kesinlik, Utuhegal'in

hükümdarlığının ani ve çarpıcı bir şekilde, belki de savaş alanında, kendi damadının elinde bir ölümle sona erdiğini akla getirir.

Bu kanlı başlangıca karşın, bir kez hem Ur hem de Uruk'u denetim altına aldıktan sonra, Ur-Nammu esas olarak bir savaş önderi gibi değil, bir kral gibi davrandı. Ara sıra kıpırdanan Gutilere karşı sefere çıktı, ama gerçekleşen antlaşmaların ve girişilen ittifakların kayıtları, Ur-Nammu'nun imparatorluğunun büyük ölçüde müzakerelerle genişlediğini gösterir (ama kuşkusuz gülümseyen diplomatın arkasında bekleyen askerlerin de Ur-Nammu'nun başarılarında büyük bir payı vardı). Fethedemedikleriyle, Ur-Nammu dost oldu. Mari kentinin kralının kızıyla birleşti (öldürülen Utuhegal'in kızı olan ilk karısının bu stratejiye nasıl bir tepki verdiğini bilmiyoruz). Ovanın aşağısında ve yukarısındaki kentlerde tapınaklar inşa etti, bunların arasında büyük tanrı Enlil için yaptırdığı yeni tapınak da vardı. Susa bile onun üstünlüğünü kabul etti, ama Avan ayrı kaldı.

Ur-Nammu yönetiminde, Sümerler son rönesanslarını yaşadılar. Onun bu Yeni Sümer İmparatorluğu üzerindeki hükümdarlığı ve ondan sonra gelen kralların hükümdarlıkları Üçüncü Ur Hanedanı olarak bilinir. Ur-Nammu yalnızca ovanın fatihi değil, aynı zamanda uygarlığı yeniden tesis eden kişiydi. Yeniden yollar ve duvarlar inşa etti; suların karışık olduğu kentlere tatlı su götürmek için kanallar açtı. "Kentlerim balık dolu," diyordu, "üzerlerindeki gök kuş dolu. Kentlerimde bal ağaçları dikili."[12]

Ur-Nammu'yu metheden şiirler yalnızca yeniden inşa projeleriyle değil, düzen ve yasayı yeniden hâkim kılmasıyla da böbürlenir:

> Ben Ur-Nammu'yum,
> Kenti korurum.
> Büyük suçlar işleyenlere saldırır, onları titretirim...
> Yargım Sümer ve Akad'ı bir güzergaâha soktu.
> Ayağını hırsız ve suçluların boğazına dayarım,
> Kötülük yapanları kıskaca alırım...
> Adaleti öne çıkartır, kötülükleri yenerim...
> Çölde yollar festivale hazırlanır gibi yapıldı,
> Ve benim sayemde yolculuk edilebiliyor...
> Ben koyunları çabuk çoğalan iyi bir çobanım.[13]

Kaos geçici olarak geri püskürtülmüş, yasa ve düzen tesis edilmişti. Kısa bir süre daha Sümer ovasındaki kentler güvendeydi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 16

MISIR	MEZOPOTAMYA
	Erken II. Hanedan (2800-2600)
Eski Krallık (2696-2181)	
3. Hanedan (2686-2613)	**Gılgamış**
Coser	
4. Hanedan (2613-2498)	Erken III. Hanedan (2600-2350)
Snefu	
Hufu	**Lugulannemundu** (y. 2500)
Hafre	**Mesilim**
Menkure	
5. Hanedan (2498-2345)	**Lugalzaggesi** (Umma) **Urukagina** (Lagaş)
6. Hanedan (2345-2184)	Akad Dönemi (2334-2100)
	Sargon
	Rimuş
	Guti istilası
Birinci Ara Dönem (2181-2040)	
	Akad'ın düşüşü (y. 2150)
	Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)
	Ur-Nammu

17

TEK TANRIYA İNANAN İLK KİŞİ

Abram MÖ 2166 sonrasındaki bir tarihte Ur'u terk ederek
Batı Sami topraklarına doğru yola çıkar,
bu arada Yeni Sümer İmparatorluğu büyümektedir.

Sümerlerin Gutilerle mücadelesi sıralarında, Terah adında bir Ur sakini hizmetçilerini, hayvanlarını, karılarını oğullarını ve ailelerini toplayıp batıya doğru yola çıktı. Ev halkı içinde, Terah'ın oğlu Abram ve onun, hâlâ çocuk doğurmamış olma talihsizliğini yaşayan karısı Saray da vardır.*

Terah Sümer değildi, belki Akad ya da ilgili bir kabilenin üyesiydi; soyunu Samilerin Eski Ahit'teki atası olan Şem'e kadar uzatıyordu.[1] Naram-Sin'in hükümdarlığı sırasında bir aralar doğmuş olan Terah herhalde Guti tehdidi altında olmayan bir Ur'da hiç yaşamamıştı. Çocukluğu sırasında Ur Akad krallarının güçlerinin zayıflamasından yararlanarak, Akad boyunduruğundan kurtulmuştu. Üç oğulun babası olduğunda, son Akad kralı taht için nihai mücadelesini veriyordu; genç ailesi büyürken, Gutiler başkent Akad'ı yıkmış, kuzey ovalarında serbestçe at koşturuyordu.

---

* İbrahim'in yaşamının geleneksel tarihlendirmesi Masoret metinlerinin doğrudan okumasına göre MÖ 2166-1991 arasındadır. Doğaldır ki, bu konuda herhangi bir fikir birliği söz konusu değildir. Metinlerin kendileri de başka okumaları olası kılar; Tekvin siyasal bir vakayiname değil, dinbilimsel bir tarihtir ve kesin bir kronoloji sağlamaz. Hiçbir arkeolojik kanıt kesin olarak İbrahim'e işaret etmez; Tekvin 14'ün dünyasını eski Mezopotamya koşullarıyla karşılaştıran araştırmacılar, ortaya MÖ 2166'dan 1500'e kadar uzanan doğum tarihleri çıkartmış ya da hiç yaşamadığını öne sürmüştür. Şimdiye kadar olan uygulamaların doğrultusunda, geleneksel tarihlendirmeye uydum, ama bunun gevşek tutulması gerekir. Ama bölümün devamının da göstereceği gibi, İbrahim'in serüvenleri MÖ 2100'ün dünyasıyla uyumludur.

Utuhegal'in fethetmek ve sonrasında da damadına kaptırmak üzere Ur üzerine yürüdüğü sıralarda, Terah ve ailesi (anlaşılır nedenlerle) kenti terk ederlerse daha iyi olacağına karar verdiler. Tekvin kitabına göre, "Kenan" ülkesine –batıya, Akdeniz kıyısına ve barbar Gutilerden, intikam peşindeki Elamlılardan ve hırslı Sümerlerden uzağa– doğru yola çıktılar.

Bu yolculuk için Tekvin 12'de verilen dinbilimsel gerekçe, Abram'ın Tanrı'nın sesini duyduğudur. Bu bir Sümer ya da Akad tanrısı değil, *Tanrı'ydı*: Kendine muhtemelen "olmak" fiilinin bir biçimi olan akıl karıştırıcı יהוה YHVH adını veren bir Tanrı.*

Bu Abram için yeni bir fikir olmalıydı. Terah ve oğulları herhalde Ur kentinin koruyucu tanrıları olan ay tanrısı Sin ve kızı İnanna'ya tapınıyor olmalıydılar, çünkü tüm Ur sakinleri ay kültüne hiç olmazsa inanır gibi yapıyordu. Aynı zamanda aile isimleri de Akad/Sümer dinlerine hayli sıradan bir bağlılık gösterir. Terah'ın kendi adı ay tanrısı Sin'le akrabalık ifade eder. Abram'ın karısı Saray da, Terah'ın başka bir karısından olma kızı olması dolayısıyla aynı zamanda Abram'ın baba bir kız kardeşiydi; ismi de Sin'in karısı tanrıça Ningal'in Akadçasıydı. Terah'ın torunu Milcah'ın adında da anlaşılan Sin'in kızı Malkatu'dan esinlenilmişti.[2] Abram'ın "yüce baba" anlamına gelen adı da muğlaktır. Gene de, hem Abram hem de Saray'ın adlarının ay tapınmasıyla ilişkili olduğunu varsayabiliriz, kısmen, öykünün ilerisinde YHVH'nın her ikisini de bir anlaşmanın oluşumunun bir kısmı olarak adlandırdığı için. Yeni adlar, İbrahim (Abraham) ve Sara (Sarah), her ikisi de yeni *ah* hecesini içerir, yani anlaşılan YHVH adının ilk hecesidir, bu isim de onları Ur'un mülkiyetinden alıp Tekvin'in Tanrı'sının mülkiyetine geçirir.

Bu tanrıdan Abram hem bir vaat hem de bir komut alır. Vaat, Abram'ın büyük bir ulus haline getirileceği ve kutsanacağıdır; komut da, ülkesini ve halkını (Ur kenti ve Akadlar, Sümerler ve diğer Samiler karışımı) terk edip Tanrı'nın "onlara göstereceği ülkeye" gitmeleridir: Batıdaki Kenan ülkesine.†

---

* Bilindik "Yehova" bir isim değildir. İbrahim'le konuştuğunda Tanrı'nın kendine verdiği isim YHVH'dır (örneğin bkz. Tekvin 15:7); daha sonra Yunancada "Tetragrammaton" diye bilinen bu ismin, bazı dilbilimciler tarafından, İbranicede varoluşu ifade eden fiille ilişkili olduğu öne sürülür (örneğin bkz., Jack M. Sasson, *Hebrew Origins: Historiography, History, Faith of Ancient Israel,* s. 81). İsim sadece dört sessiz harften oluşur; Tekvin'i yorumlayan Masoret metinlerinde hiç sesli harf yoktur, çünkü okuyucu bunları kendisi yerleştirmelidir. Sesli harfler İbrani metinlerine çok daha sonra, anlamları sabitlemek için konmuştur; o zaman, isim YAHVE şekline sokulmuştur. Ama ismin dinsizce kullanımını önlemek amacıyla birçok kişi YAHVE'ye geldiklerinde ELOHİM (Rabbim) sözcüğünü kullanıyordu. 1100 yılından başlayarak, İbraniceye aşina olmayan kâtipler giderek artan sıklıkla YHVH sessizlerinin arasına ELOHİM seslilerini sokmaya başlamış ve anlamı olmayan YEHOVİH sözcüğüne ulaşmıştı, bu da sonunda, günümüze YEHOVA şeklinde ulaştı.

† Tekvin'deki kronoloji muğlaktır. Ya Abram Ur'da Tanrı'nın çağrısını duymuş babasını Kenan'a gitmeye ikna etmiş sonra da yolundan şaşarak Haran'a ulaşmıştır; ya da Terah başka ne-

Birçok ırk atalarını belli bir tanrının kayırdığı insana kadar uzatır, ama yazılı tarihte bu ilk kez olmaktadır. Kan olarak Abram çevresindeki diğer Samilerden hiç farklı değildir, gitmeye koyulduğu ülkede yaşayanlardan da çok farklı değildir. Ama ilahi iradeyle, diğerlerinden ayrılmış ve yeni bir şeye başlamıştır: Diğerlerinden ayrı bir Sami, çoktanrıcılık karmaşasının üzerinde yükselen bir Tanrı. O ilk tektanrılı insandı.

Çölden geçmelerini gerektireceği için, doğrudan batıya yöneleceğine, aile daha kolay bir güzergâh tutturup Fırat boyunca kuzeybatıya yöneldi. Bu onları sonunda Akdeniz kıyısının kuzey ucuna ulaştıracaktı. Ama sola dönmeleri gereken noktada Fırat'a karışan Belih ırmağına kadar kuzeye doğru ilerlediler. Buradan, doğuya döndüler, bu küçük ırmağı küçük Haran kentine [bugünkü Harran] kadar izlediler ve buraya yerleştiler. Haran iyi bilinen bir ticaret yolunda yer alıyordu; Ur gibi, aya tapınılan bir yerdi ve belki de onlara aşina geldi. Terah yaşlanıyordu ve Haran da görece sakin bir yerdi.

Daha güneyde, Ur-Nammu kayınpederinin tahtını ele geçirmiş, hükümdarlığını da bir yeni Sümer imparatorluğu haline getirmişti, ama kolu Haran'a kadar uzanmadı. On sekiz yıl süren bir hükümdarlıktan sonra, 2094 civarında öldü; cenaze şiirleri onu bilge ve halkının güvenilir bir çobanı, Sümer'i eski haline getiren bir kral, öbür dünyada tahtı Gılgamış'la paylaşmaya layık bir adam olarak metheder.[3]

Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi babasının yerini aldı. Çok geçmeden –belki dört ya da beş yıl içinde– Abram Haran'ı terk edip Tanrı'nın ona vaat ettiği topraklara doğru yoluna devam etti. Güneybatıya doğru yol aldı ve sonunda Ürdün Nehri'nin batısında, daha sonraları Celile Denizi ve Ölü Deniz olarak adlandırılacak olan iki su kütlesi arasındaki Şekem'e vardı.

Burada Tanrı'dan bu toprakların onun olacağına dair güvence istedi, çünkü burası göz alabildiğine Kenanlılarla doluydu.

"Kenan," MÖ 1. binyılda İsrail, Romalılarca Filistin, Haçlılarca da "Levan" olarak bilinen bu topraklar için tarihsel gerçeklere aykırı bir isimdir. "Kenanlı" sözcüğü ilk kez Zimri-Lim'in surlu kenti Mari'de bulunan bir tablette geçer ve MÖ 1775 dolaylarından kalmadır; Ürdün Nehri dolaylarında bir yerlerden gelen gezginci haydutlar için pek de olumlu olmayan bir anlamda kullanılan bir atıfta geçer.[4] MÖ 2090 yılında, Tanrı'nın Abram'a

denlerle Kenan'a doğru yola çıkmış, yolundan saparak Haran'a gitmiş, burada Abram eski güzergâha dönmeleri yolundaki tanrısal komutu almıştır. Metnin her iki okuması da olasıdır. Bunları sadece beni İncil'i okumamakla suçlayan (başka) mektup almamak için yazıyorum.

vaat ettiği toprakların bir adı yoktu, çünkü ne ırksal ne de siyasal bir kimliği vardı.

Akdeniz'in doğu kıyısı boyunca uzanan topraklarda yaşayan insanlar, "Batı Samilerdi."* Daha birinci bölümde, Sümer kentlerinin ilk zamanlarında Samiler Sümerlerle karıştıklarında onların yakın akrabalarıyla karşılaşmıştık. Mezopotamya ovasına yerleşeceklerine, Batı Samileri ilerlemeyi sürdürdü. Akrabaları Sümerlere tarımı öğretirken, Batı Samileri sahilden aşağıya ve yukarıya dağılıp kendi kentlerini kurdular.

Abram bu bölgenin tarihinde tarihin yüzeyine çıkan ilk kişiliktir. Birleşik bir kültürleri olmayan Batı Samileri vakayinameler üretmemiştir ve onlar hakkında bildiklerimiz yalnızca kentlerinin yıkıntılarından öğrenilmiştir. MÖ 7000 dolaylarında evcilleştirilmiş keçileri ve koyunlarıyla çiftçiler bütün bu bölgedeki kasabalarda oturuyordu. Çok kuzeydeki Çatalhöyük, daha güneyde Ölü Deniz yakınlarındaki Ceriko (Eriha) dünyadaki en eski kentler olma şerefi üzerinde iddia sahibidir. Abram'ın ardıllarının sonunda sahip çıkacakları güneydeki topraklardaki Ceriko öne çıkar; o kadar eski zamanlarda, Batı Sami yerleşimlerinin çoğu duvarları olmayan köylerdir, ama MÖ 6800'de, Ceriko halkı kendilerine şaşırtıcı yükseklikte taş bir duvar inşa ettiler. Duvarın köşesinde 10 m yüksekliğinde dairesel bir kule yükselir, böylece bu kuleye çıkan nöbetçi etraftaki araziyi sürekli gözetleyebilirdi.

Ceriko halkının kimin gelmesini beklediği tam anlamıyla açık değildir. Ceriko'nun istikrarlı ve sürekli bir içme suyu kaynağında olduğu doğrudur,[5] ama ne de olsa, Ürdün Nehri de pek uzakta değildi. Her hâlükârda, Batı Samiler içinde bir tek Ceriko halkı dışarıdan gelebilecek korkutucu bir tehdide karşı muazzam savunma önlemleri almışlar ve habersiz gelmesinler diye de sürekli nöbet tutmuşlardı.

Abram buraya vardığında,† Batı Sami kentleri özellikle Mısır'la kendi ticaret yollarını kurmuştu. Sahilden aşağıya yarı yoldaki (Akadlar tarafından Gubla, Samiler tarafından da Gebal olarak bilinen) Byblos, tüm ekonomisini Mısır'a sedir ağacı gönderip karşılığında Mısır ketşeni ve değerli madenler getirmek üzerine kurmuştu. Kuzeydeki Ebla kenti, o yönde kervanlar gönderen kentleri vergiye bağlamıştı.[6] Ürdün vadisi ile Şaron ovası arasındaki geçitte yer alan Megiddo kenti en azından MÖ 3500'den beri büyümekteydi. Abram'ın Tanrı'dan vaadini doğrulamasını ilk kez is-

---

* Bu isim din araştırmacısı Mark Smith'de kaynaklanır; o bu ismi önermiştir, çünkü bölgenin eski sakinleri için kullanılan diğer adlar kadar feci bir tarihsel yanlışlık içermez. (Bkz. *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel,* s. 19.)

† "Kenan"da, tarihöncesinden sonraki çağlar (çömlek tarzlarına dayanılarak) şöyle bölümlendirilmişti: Erken Bronz I, 3300-2850; Erken Bronz II/III, 2850-2400; Erken Bronz IV, 2400-2000.

tediği yer olan Şekem, insanların belki de nadiren kuruyan eski bir kuyu nedeniyle yerleştikleri bir yerdi. İlk Batı Sami yerleşimcilere kuzeyden ve güneyden sızan çeşitli göçmenler katılmıştı; bunların en önemlileri, kendilerine özgü bir Sami dil konuşan ve Arap Yarımadası'ndan gelmiş olabilen bir göçebe halk olan Amorilerdi.

Bu bölük pörçük ülkenin nasıl kendine ait olabileceğini merak eden Abram'ı suçlayamayız. Her hâlükârda, uzun süre merak etmeye vakti olmadı, çünkü kendisine vaat edilen topraklara gelişinin üzerinden beş yıl bile geçmeden, gene yola düzüldü.

Yalnız değildi. Arkeolojik kayıtlar gösteriyor ki, 2400-2000 döneminde bir ara, Batı Samilerin –giderek kentleşmeye doğru ilerleyen– kültürü geriye, daha az örgütlü, daha göçebe bir yaşam tarzına döndü ve birçok kent geçici olarak terk edildi.* Aşırı ekimle kuraklık bir araya gelince, su kaynakları ve ekili araziler azalmıştı; çok su harcayan büyük yerleşimler, hayatta kalabilmek için dağılmak zorunda kaldı.[7] Buna güneyde Eski Krallık'ın çökmesini de eklediğinizde, Batı Samileri yalnızca ekili alanları değil, en varlıklı ve istikrarlı ticaret ortaklarını, bir zamanlar Byblos'a ve başka bir düzine daha kente mal karşılığı zenginlikler dağıtan bir ülkeyi de kaybetmiş oldular. Eski Krallık kargaşası kuzeye de bulaşmıştı, Abram güneye doğru yola çıktı.

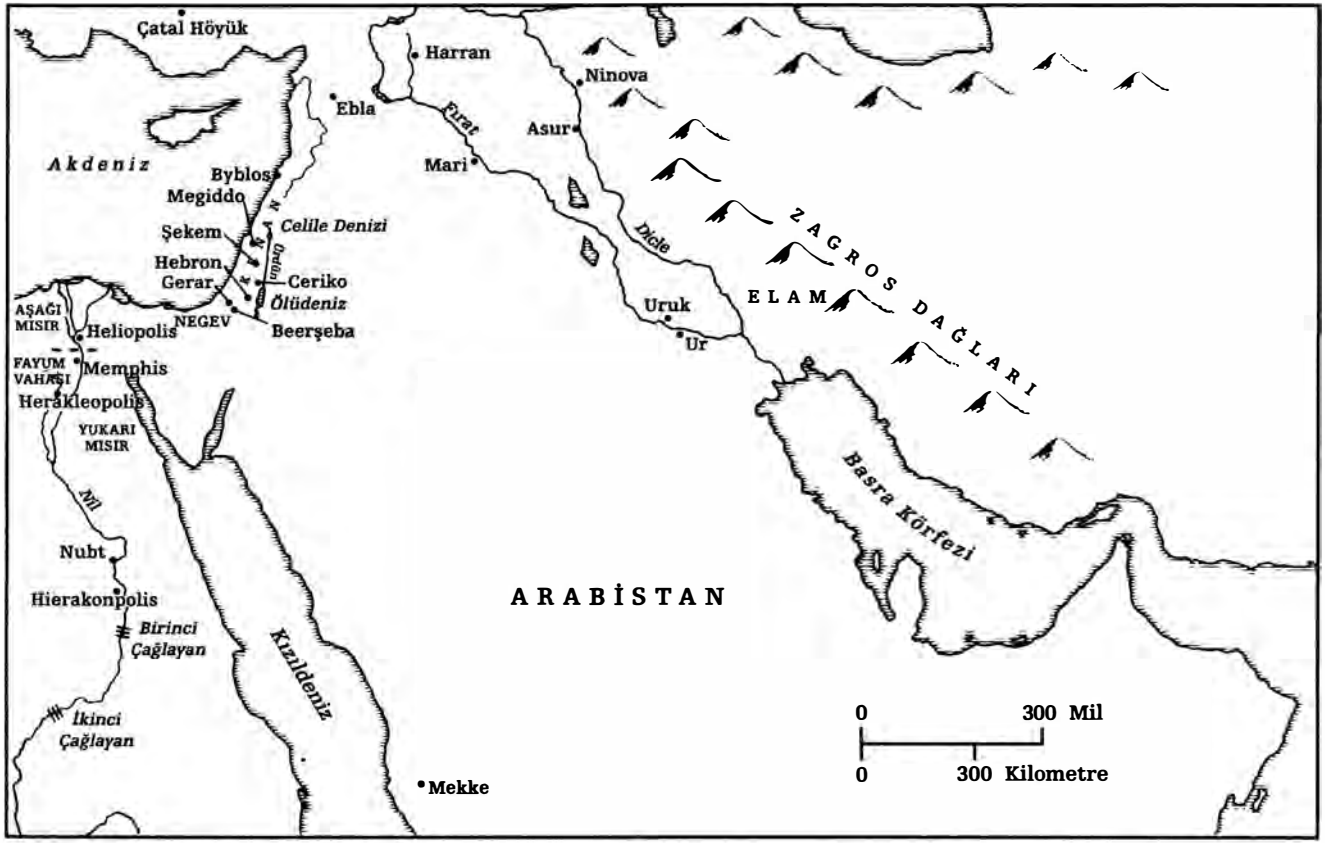
Tekvin 12:10'da, "Ülkede bir kıtlık vardı," diye yazar, "ve Abram bir süreliğine güneye, Mısır'a gitti, çünkü kıtlık çok sertti." Mısır'da daha çok su vardı; ve geçici olarak, biraz daha düzen. "Abes" Yedinci Hanedan'ı biraz daha istikrarlı ama tamamen silik Sekizinci Hanedan izlemişti; 146 yıla yayılan 27 kral vardı ve arkada bir tek firavunun adı bile kalmadı.

Ama 2160 dolaylarında, Herakleopolis'ten Ahtoy adlı bir soylu kişinin gücü, kurnazca ittifaklar ve kaba kuvvetle tüm Mısır'ı kendi hükümdarlığı altında bir araya getirmeyi başardı. Manetho, Ahtoy için "Öncellerinden daha feci" der, herhalde geçici birliğin dökülmesini gerektirdiği kanı yansıtan bir yorum.[8] Sonraki 100 yıl boyunca, Ahtoy'un ardılları –Manetho'nun Dokuzuncu ve Onuncu hanedanları da içinde olmak üzere, ardı ardına on yedi kral– eski büyüklüğünün neredeyse tamamını yitirmiş olan Mısır'a hükmetti. Mısır yalnızca iç karışıklıklardan değil, küçük göçebe çeteler halinde sürekli Nil Deltası'na akınlar düzenleyen Batı Sami istilacılara karşı sınırlarını savunamamaktan da çekti.

Geleneksel tarihlendirmeye göre, Abram Mısır'a karısı, hizmetçileri ve hayvanlarıyla 2085 dolaylarında geldi. Bu, Onuncu Hanedan'dan III.

---

* Kuram, Amorilerin silahlı bir istilaya kalkıştıkları ve bunun da yaşam tarzında sert bir değişikliğe neden olduğu yönündedir; ama bölge kültüründe bir değişiklik olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu pek olası görünmemektedir.

17.1. İbrahim'in Dünyası

Ahtoy'un Batı Sami istilacılar hakkında yazdığı zamandan pek uzak değildir:

> Kötü Asyalı! Onun olduğu topraklar hastalıklı, su yok, çalılarla kaplı... bir yerde durmaz, arzuları nedeniyle yolculuk etmek zorunda kalmış, toprakları yayan katetmiş... Asyalı nehir yatağındaki timsahtır, boş yolda ısırıverir.[9]

Belki de bu düşmanlık neden Abram'ın, Mısır'a vardığında Saray'ın karısı değil kız kardeşi olduğunu söylediğini açıklar. Tekvin'e göre, Mısır yolunda bir yerlerde Abram Saray'a baktı ve kendi kendine dedi ki: O çok güzel, bu nedenle, onu elde edebilmek için firavun benim öldürülmemi emredecek (bu da Samilerin de Mısırlılar hakkında pek iyi şeyler düşünmediğini akla getirir).

Abram'ın korkuları gerçek olur. Firavun (Onuncu Hanedan'ın isimsiz, çehresiz, silik kralларından biri) Saray'a el koyar ve Abram'a güzel kız kardeşini Mısır'a getirdiği için armağanlar verir. Böylece Abram'ın Mısırlı koyunları, inekleri, eşekleri, develeri ve hizmetçileri olur. Bu arada, firavunla ev halkının durumu daha kötüdür. Tekvin 12 bize, Saray'ın firavunun haremindeki varlığının ilahi bir lanete neden olduğunu anlatır; firavun ve tüm ev halkı *neh-ga* denilen bir hastalığa yakalanır. Belki de sevimsiz akıntılı yaralara neden olduğu için, dilimize çeviriler buna kibarca "veba" der. Bu firavunu, bırakın Saray'ı, ev halkından herhangi bir kadınla ilgilenemez hale getirir.

Bu garip öykü, Tekvin efsanesinin geri kalanıyla yan yana konduğunda daha bir anlamlı hale gelir. Mısır'dan (ve anlaşılan daha fazla lanetten korktuğu için Abram'ı öldürtmeyen firavundan) kaçan Abram Kenan ülkesinde döner ve Şekem'in hayli güneyindeki Hebron yakınlarına yerleşir. Yeni bir ulusun babası olacağı vaadi gerçekleşmeyecek gibidir. Çift, Saray hamile kalma umudu kalmayacak kadar yaşlanana dek çocuksuz kalır.

Tanrı'nın ilk mesajından yirmi yıl kadar sonra, Abram bu söze yardımcı olmaya karar verir. Saray'ın hizmetçisi Hagar'ı ikinci ve gayriresmi eş olarak alır ve Saray'a, Hagar'ın herhangi bir çocuğun resmen onun çocuğu sayılacağı sözünü verir.

Bu Sümerlerde bilinmeyen bir uygulama değildi –Nuzi Tabletleri olarak adlandırılan bir dizi Sümer yasasında düzenlenmişti– ama Abram'da işe yaramadı. Tanrı'nın yeni ulus vaadi yalnızca Abram'a değil, Abram ve Saray'a birlikte verilmişti. Abram yeni bir ulusun babası olacaktı, ama annesi de el altındaki herhangi bir doğurgan kadın değil, Saray olacaktı. Tek Tanrı'nın kendisi gibi, yeni ulus da kendinden öncekilere benzeyecek, ama gene de tamamıyla farklı olacaktı. Tekvin'in Tanrısı doğaya bağlı panteon'un bazı niteliklerini paylaşıyordu, ama doğanın ötesindeydi ve

onun denetiminde değildi. Yeni ulus da çevresindeki halklardan farklı olacaktı, çünkü tek Tanrı'nın vaadi sonucu yaratılmıştı. Bu vaat Abram ve Saray'a verilmişti, yalnızca Abram'a değil. Herhangi bir Onuncu Hanedan firavunun ya da Mısırlı bir hizmetçinin ("Hagar", "göçmen" gibi bir anlama sahip olan bir Mısırlı ismidir; bu kadın, hastalıklı firavun tarafından Abram'a verilen hizmetçilerden biriydi) katkısı istenmiyordu; bu, Enlil ya da İştar'ın gelip tek Tanrı'nın işlerine el atmasıyla aynı şeydi. Hagar'la ilgili bölümden sonra Tanrı Abram'a vaadini yineledi, onu İbrahim olarak yeniden adlandırdı ve bu adam ile soyundan gelenler üzerindeki tanrısal mülkiyeti gösterdi.

Çok geçmeden İbrahim başka bir gözü dışarıda kralla karşılaştı. Bu kez kral Hebron'un güneyinde, Kenan ile Mısır arasında Necef adlı bölgede yer alan Gerar adlı bir kentte hüküm sürüyordu. Gene keyfi bir şekilde öldürülmekten korkan İbrahim, bir kez daha Sara'nın kız kardeşi olduğunda ısrar etti ve gene Sara kralın haremine alındı.

Bunun sonucunda, tüm harem kadınları Sara geri gönderilene kadar kısır kaldılar (ve kral Abimelek de "ona dokunmaktan alıkondu," bu da doğal işlevini kaybedenlerin yalnızca kadınlar olmadığını akla getirir). Öykü bir kez daha Tanrı'nın yaratılacağı sözünü verdiği bu halkın ırksal kimliğiyle meşgul olur.

Tekvin, her hâlükârda, anlattığı olaylardan çok sonra yazılmıştır ve kasti bir tarihsel yanlışlık tarzına sahiptir. İncil anlatıları genellikle, tarihsel geçmişteki isimler yerine günümüz okurlarına aşina isimler kullanır: "Ur veya Kalde (Keldan)" böylesi bir atıftır, çünkü Basra Körfezi'nin başındaki ülke, en azından Asur kralı Asurnasirpal'in (MÖ 884/883-859) hükümdarlığına kadar Keldanilerin ülkesi olarak bilinmiyordu.* Abram'ın "Amorilerle" ilişkisi olmuştu; Gerar kralı Abimelek Filistî olarak adlandırılır. Bu adlar daha sonraları toprak talebinde bulunan ve bunun uğruna savaşan Batı Sami kabilelerden evrilen siyasal kimlikler için kullanılır.

Ama, metindeki isimler kasten tarihsel yanlışlar taşısa da, öyküdeki olaylar yalnızca İbrahim'in kanı ile Mısırlı kanı arasındaki değil, İbrahim'ın ırkı ile Abimelek'in ırkı arasındaki farklar arasında da bir ayrımın farkındalığını gösterir. İlk kez olarak, Batı Samilerinden farklı ırklara ait gibi söz etmek olasıdır.

Sümer diyarında, eski zamanlardan beri halkının birincil kimliği "Sümerli" değildi. Her biri bir yandan diğer tanrıların varlığını kabul ederken, her birinin birincil bağlılıkları farklı tanrılara karşı olan Ur yurttaşı, Lagaş yurttaşı ya da Uruk yurttaşıydılar. Sargon'un, Sümerlerle Akadlar arasında bariz bir ayrım getiren Akad İmparatorluğu bir değişiklik getir-

* "Keldanilerin" Asur ve Babil tarihine girişleri için 48. bölüme bakınız.

di: Bir sınır içinde yaşayan, ortak bir kimliğe sahip ("Sargon'un tebaaları") ama aralarındaki temel farklılığı ortadan kaldırmamış olan iki halk. Akıncı Gutiler buna daha da açıklık getirdiler: İki farklı, ama gene de *uygar* olarak onları birlikte bir üçüncünün tezadına karşı yerleştiren ortak bir kimliği paylaşan halk.

Artık, batıya doğru ilerleyen, Batı Samileriyle fazla bir zorluk çıkmadan anlaşabilecek kadar benzer bir dil konuşan İbrahim, daha da ileri bir yoldan ayrılıyordu. Başka bir Batı Sami olan Abimelek'ten, *tercih* nedeniyle ayrılıyordu.

Tanrı'nın vaadi sonunda gerçekleşip İshak doğduğunda, yeni bir ırk yaratılmış ve fiziksel bir işaret konmuştu; Tanrı İbrahim'den oğullarını, kendisini ve ailesini, farklılıklarının bir işareti olarak sünnet etmesini istemişti. (Anlaşılan, bu işaret, en kritik anda, kanlarını başkalarınınkiyle karıştırmamaları gerektiğini onlara anımsatacaktı.) Daha sonraları, İbrahim oğluna bir eş bulmak istediğinde, İshak'ın çevresindeki Batı Samilerden biriyle evlenmesine izin vermemişti, bunun yerine, geride, Haran'da kalmış olan akrabalarından küçük yeğeni Rebeka'yı getirmek üzere hizmetçisini ta kuzeybatı Mezopotamya'ya göndermişti.

Eskisinden, yeni bir ırk doğmuştu.

Hagar'ın oğlu da farklıydı.

Abram'ın izniyle, Saray hamile Hagar'ı kovdu. Hagar, Beerşeba'nın ilerisinde, Hebron'dan geçerek güneyde Mısır'a doğru giden yola çıktı. Evine gidiyordu.

Ama Abram'ın oğlu Birinci Ara Dönem'deki Mısır'ın kargaşasında erimeyecekti. Tekvin 16'ya göre, Hagar yolda Tanrı'nın bir habercisine rastladı ve ona da bir vaatte bulunuldu. Saray'a verilen vaadin bir benzeri olarak, Hagar'ın çocukları da sayılamayacak kadar çok sayıda bir ulus olacaklardı.

Böylece Hagar Abram'ın ev halkının arasına geri döndü; ve bebek, doğduğunda İsmail adını aldı ve baba evinde büyüdü. Arap halkları geleneksel olarak kendi soylarını ona bağlarlar. (Anılan olaylardan Tekvin kitabına göre daha da uzak olan) Kuran'a göre, Abram – Arap yazımına göre İbrahim – yıldızlar, ay ya da güneş yerine tek Tanrı Allah'a tapınan ilk insandır. İsmail büyüdüğünde, İbrahim'le birlikte Arabistan'a, yarımadanın güneybatı ucundaki Mekke kentine gider ve birlikte Allah'ın ilk tapınma evi olan Kâbe'yi inşa ederler. Kuran tüm Allah'ın takipçilerini –"Ehl-i Kitap"– bu eve dönmeye çağırır: Kuran, "Nerede olursanız olun," der, "yüzlerinizi bu yöne dönün... nereden başlarsanız başlayın, yüzünüzü Kutsal Cami'ye doğru dönün; nerede olursanız olun, yüzünüzü buraya dönün."[10]

Bu arada, Terah'ın ailesinin kaçtığı Yeni Sümer İmparatorluğu'nda, ilk günlerin huzursuzluğu durulmuş, imparatorluk yerleşmişti.

Babası hırslı Ur-Nammu'nun yerine Ur tahtına geçen Şulgi, hükümdarlığının ilk yarısını durumunu toparlamakla geçirdi. Tahtta yirmi yıl geçirdikten sonra –yani sonradan görüleceği gibi daha yarı yola gelmeden– Şulgi ülkesini yeniden örgütlemeye başladı.[11] Bu yeniden örgütlemeye bir miktar fetih de dahildi; Şulgi kuzeye doğru sefere çıktı, Asur ve Ninova'nın küçük kentlerine kadar ilerledi, daha sonra Dicle sınırının ötesinde Elam topraklarına girdi ve Susa'yı geri aldı. Kuzeye, kendilerine Simaş diyen eski bir Elam hanedanının egemenlik iddiasında bulunduğu yüksek Elam topraklarına hiç girmedi. Ama savaşı bıraktığı yerde pazarlıklar başladı. Şulgi bir dizi küçük savaş önderi ve prensle antlaşmalar ve anlaşmalar yaptı ve kızlarından üçünü Elam topraklarındaki hükümdarlarla evlendirdi. Büyüyen topraklarını valileri kendisine bağlı bir dizi eyalete böldü. Bu, yasa ve antlaşmalarla belirlenmiş, halkının uymak zorunda olduğu kuralları olan bir imparatorluktu. Halk Şulgi'ye yalnızca taleplerini dayatacağı askerlere sahip olduğu için değil, tanrıların özel ayrıcalıklar için seçtiği kişi olduğu için de itaat ediyordu:

> Nintu Ana seni besledi,
> Enlil başını doğrulttu,
> Ninli seni seviyordu...
> Ur kralı Şulgi.

Özellikle, kısmen cinsel gücü nedeniyle ona sevgisini yönelten tanrıça İnanna'nın gözdesiydi:

> Kucağımdaki saçları karıştırdığı için...
> Yatakta güzel sözler söylediği için...
> Ona güzel bir kader bahşedeceğim.[12]

Ay tanrı Nanna'nın da gözdesiydi. Koruyucu tanrılarına teşekkür etmek amacıyla, Ur'daki en büyük zigguratı, Büyük Piramit'in Yeni Sümer versiyonunu inşa etti; Sümerce "Temelleri Terörle Örülmüş Ev" adı verilen muazzam bir yapı.[13] Ve tanrıların talebi doğrultusunda adil bir yönetim gösterınek isteyen Şulgi yeni bir dizi yasa çıkardı. Bunlar bölük pörçüktür, ama tarihte belli suçlar için belli cezalar öngören ilk yazılı yasalar olma ayrıcalığına sahiptir.[14]

Şulgi Ur'da hüküm sürerken, İbrahim sürekli ailesinin güvenliğini sağlamaya çalışıyordu. Kenan'da yaşamak için zor zamanlardı. Bu süre zarfında, yalnızca Ceriko'nun duvarları bile on yedi kez hasar görüp tamir edilmişti.[15]

İbrahim bir değil iki ulusa babalık etmişti; oğullarının her ikisi de anlaşmaya göre işaretlenmişti, onlarla, Akdeniz ile Ürdün Nehri arasındaki sert topraklar uğruna savaşan diğer Samiler arasındaki fiziksel farklılığı yaratan, dış derinin törenle kaldırılması.* Ama bu farklılık, onlara toprak mücadelesinde bir avantaj sağlamamıştı. Sara İshak'ı doğurduktan yaklaşık otuz yıl sonra öldüğünde, ailenin hâlâ o kadar az toprağı vardı ki, İbrahim karısını gömebilmek için yakınlardaki Batı Sami bir toprak ağasından bir mağara satın almak zorunda kalmıştı.

* Müslümanlar, geleneğin İbrahim'e kadar izini sürdüğü erkek sünneti ***hitan***'ı hâlâ uygular. Gelenek, Peygamber'in sünnetli doğduğunu öne sürer, ama Müslüman bilim adamları bu mucizenin anlamı konusunda anlaşamaz. Kuran özellikle sünneti emretmediği için, bu uygulama İslâm'da Musevilikte olduğu kadar sıkı uygulanmaz; bilim adamları hitan'ın ***vacip***, yani zorunlu mu yoksa ***sünnet***, yani ihtiyari mi olduğu konusunda anlaşamaz. Bkz. M. J. Kister," '... and He Was Born Circumcised...': Some Notes on Circumcision in Hadith," ***Oriens*** 34 (1994) içinde, s. 10-30.

ZAMAN ÇİZELGESİ 17

MISIR	MEZOPOTAMYA
4. Hanedan (2613-2498)	Erken III. Hanedan (2600-2350)
Snefu	
Hufu	**Lugulannemundu** (y. 2500)
Hafre	**Mesilim**
Menkure	
5. Hanedan (2498-2345)	**Lugalzaggesi** (Umma) **Urukagina** (Lagaş)
6. Hanedan (2345-2184)	Akad Dönemi (2334-2100)
	Sargon
	Rimuş
	Guti istilası
Birinci Ara Dönem (2181-2040)	
7 ve 8. Hanedanlar (2181-2160)	
9 ve 10. Hanedanlar (2160-2040)	Akad'ın düşüşü (y. 2150)
	Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)
	Ur-Nammu
	Şulgi Abram Kenan'a gider

18

İLK ÇEVRE FELAKETİ

Sümer diyarında, MÖ 2037-2004 döneminde
Üçüncü Ur Hanedanı istilaya, isyana ve kıtlığa yenilir.

Üçüncü Ur Hanedanı'nın hükmündeki Yeni Sümer İmparatorluğu'nda, yasa ve düzen hâkimiyeti etkileyiciydi, ama ömrü kısa oldu.

Muazzam uzun ve müreffeh kırk yedi yıllık hükümdarlıktan sonra, Şulgi tahtı o zamana kadar yaşı hayli ilerlemiş olan oğluna devretti; onun sekiz yıllık kısa hükümdarlığının ardından, Şulgi'nin torunu Şu-Sin tahta geçti. Üçüncü Ur Hanedanı'nın bu dördüncü kuşağı sırasında, imparatorluk dağılmaya başladı.

Şu-Sin'in yönetimi, giderek büyüyen bir tehditle karşı karşıya kaldı: Batı sınırı boyunca, Kenan diyarı ile Yeni Sümer âleminin arasında dolaşan Batı Sami göçebeler olan Amoriler. Sümerler bunları "Martu" (veya "Amurru") olarak adlandırıyordu ve bunlarla, giderek azalan verimli topraklar uğruna kafa kafaya bir rekabete gireceklerdi.

Yüzyıllardır –belki de bin yıldır– ovadaki kentler artan nüfuslarını besleyecek kadar buğdayı sulama sistemleri sayesinde yetiştirebiliyordu: Nehir kıyısından kanallar kazıyorlar, böylece sular yükseldiğinde su depolara akıyor, buradan da, kuru mevsimlerde tarlalara akıtılabiliyordu.

Ama Fırat ve Dicle'nin suları, yaşamı destekleyebilecek kadar tatlı da olsa, çok az tuzluydu. Bu çok az tuzlu su depolarda beklerken, mineral

zengini topraktan daha da tuz topluyordu. Daha sonra tarlalara akıyor ve güneşte bekliyordu. Suyun çoğu toprak tarafından emiliyordu, ama bir kısmı da buharlaşıyor ve zeminde eskisine göre biraz daha fazla tuz bırakıyordu.

Tuzlanma olarak adlandırılan bu süreç, sonunda toprakta o kadar çok tuz birikmesine neden oldu ki, ürün düşmeye başladı.* Buğday topraktaki tuza özellikle hassastır. Sümer kentlerinden anlatılar, MÖ 2000'in hemen öncesinde giderek buğdaydan tuza daha dayanıklı olan arpaya artan bir dönüş olduğunu gösterir. Ama zaman içinde arpa bile tuzlu toprakta yetişmeyi reddetmeye başladı. Ürün azaldı. Et de azaldı, çünkü tahıl yalnızca insanlar için değil, ot bulmak için giderek daha uzaklara götürülen hayvanlar için de azdı.

Tam Şu-Sin'in hükümdarlığı sırasında, Sümerli bir kâtip, bazı tarlaların "beyaza döndüğünü,"[1] yazdı. Bir atasözü, tuz yetiştirmenin çiftçilerin aklında yer ettiğini gösterir; aynı zamanlardan bir derlemede, atasözünün biri der ki, "Dilenciler arpa ekecek kadar bile bilmediğine göre, buğdayı nasıl ekebilir?" Başka bir atasözü, yalnızca nehrin "erkek" bir taşmasının –herhalde özellikle güçlü bir taşma– topraktaki "tuzu tüketeceğine" dikkat çeker.[2]

Sümer diyarındaki çiftçiler sorunu anlayamayacak kadar temel tarım bilgisinden mahrum değillerdi. Ama tek çözüm, "nadasa bırakmak" olarak adlandırılan, iki yılda bir ekme yöntemiydi. Böylece derin köklü otlar büyüyor, su seviyesi düşüyor ve tuz zemindeki toprağın altına iniyordu.[3] Arada, Sümer kentleri ne yiyecekti? Üstelik Şulgi tarafından örgütlenen ve ardılları tarafından da korunan geniş ve yüksek oranda yapılandırılmış bürokrasi sisteminin gerektirdiği katı vergi yükü nasıl omuzlanılacaktı?

Nadasa bırakılmadığı zaman, tarlalar o kadar zehirli hale geliyordu ki, toprağın düzelebilmesi için tamamen terk edilip, belki de elli yıl boş bırakılması gerekiyordu. Bu, Amorilerin Sümer diyarının verimli tarlalarına tecavüzünü yalnızca bir rahatsızlık olmaktan çıkartıp, ölüm kalım meselesi haline getiriyordu. Mezopotamya ovasında sonsuz ekilebilir alan yoktu; çevre dağ ve çöller tarafından keskin bir sınırla belirlenmiş, antropologların deyimiyle bir "sınırlı tarım alanı"ydı.†

---

* Teknik olarak, tuzlanma yalnızca tuz birikmesini değil, fiilen zeminin mineral içeriğini değiştiren kimyasal işlemleri de içerir; bu, "suda eriyebilen kimyasal tuzların toprakta birikip kimyasal bileşimlerini değiştirdikleri süreçtir" (D. Bruce Dickson, "Circumscription by Anthropogenic Environmental Destruction," *American Antiquity* 52:4 [1987] içinde, s. 711). Dickson Dicle ve Fırat'ın sularının kalsiyum, magnezyum ve sodyum açısından da zengin olduğuna, bunların da suda eriyebilen tuzları toprağın dışına çıkartmaya eğilimli olduğuna dikkat çeker.

† Bunu, daha sonraları kuzey Amerika'yı işgal eden ve neredeyse sonsuz verimli alanlarda gezinen göçebe nüfusla karşılaştırın. (R. L. Carneiro, "A Theory of the Origin of the State," *Science* 169 [1970], s. 734-735).

Tahılın giderek çoğalan kıtlığı, Sümer halkını genelde daha aç, daha sağlıksız, daha kavgacı ve kendini korumaktan daha aciz bir hale soktu. Tahıl vergisini tamamen toplayamayan Üçüncü Ur Hanedanı, askerlerinin maaşlarını ödeyemedi. Sınırı geçen Amoriler kolayca dışarı atılamıyordu.

Hükümdarlığının ilk üç yılında, Şu-Sin giderek sınırlarından daha çoğunu kaybetti. Dördüncü yıla geldiğinde, evvelce uygulanmamış yepyeni bir stratejiye başvuracak kadar çaresiz durumdaydı: Amorileri uzak tutabilmeyi amaçlayan delice bir hamleyle, Fırat ve Dicle arasında, 270 km uzunluğunda muazzam bir duvar inşa edilmesini emretti.

Duvarın sonunda yararsız olduğu ortaya çıktı. Şu-Sin'in oğlu İbbi-Sin kısa sürede duvarın ardındaki tarlaları koruyormuş gibi yapmaktan bile vazgeçti. Yoksulluk, düzensizlik ve istila, yalnızca gezginci Amorilerin değil, kendi aç ve hoşnutsuz halkının da eline geçen topraklarla, imparatorluğunun parça parça dağılmasına neden oluyordu. İbbi-Sin iki yıldır tahttayken, elinde kalan imparatorluğun en kuzeyindeki Eşnunna isyan etti ve vergi ödemeyi reddetti, İbbi-Sin'in elinde de kenti geri alacak asker yoktu. Ertesi yıl, Anşan'ın Elamlı kralı –Anşan, teknik olarak Sümerlerin elinde olmayan, ama elli yıl önce evlilik yoluyla Şulgi'yle ittifak kuran bir prenslikti– yarım yüzyıllık antlaşmayı yok saydı ve Sümerleri Susa'dan kovdu. İki yıl sonra, Umma ayrıldı; üç yıl sonra, İbbi-Sin'in hükümdarlığının sekizinci yılında, saygın Nippur kenti de onun krallığını artık tanımıyordu.

Daha kötüsü de gelecekti. Gücü azaldıkça, İbbi-Sin ordunun komutanlarında giderek daha fazla özerklik tanımak zorunda kaldı. Hükümdarlığının onuncu yılında, kumandanlarından biri, Sami kanı taşıyan İşbi-Erra kendi güç oyununa girişti.

Ur, tuzlanan tarlalar ve tahıl ile et yokluğu yüzünden kıtlık çekiyordu; İbbi-Sin güvendiği komutanı İşbi-Erra'yı ikmal sağlaması amacıyla kuzeydeki İsin ve Kazallu kentlerine gönderdi. Kil tabletlerde korunan bir dizi mektup, İşbi-Erra'nın stratejisini ortaya çıkartır. İşbi-Erra önce kralına bir mektup yazdı ve eğer İbbi-Sin nehirden yukarı daha fazla tekne gönderirse ve İşbi-Erra'ya daha fazla yetki verirse, tahıl getirebileceğini söyledi; aksi takdirde, tahılla birlikte İsin'de kalacaktı.

> Tahıl için yirmi talent gümüş harcadım, tahılla birlikte İsin'deyim. Ama şimdi Martuların aramızdaki arazinin ortasını istila ettiğini öğrendim. Eğer bana altı yüz adet tekne gönderip, beni hem İsin hem de Nippur'un başına geçirmezseniz, bu tahılı size getiremem. Bunu yaparsanız, size on beş yıl yetecek kadar tahıl getirebilirim.[4]

Bu açıkça şantajdı: Kazallu valisi de ona bir mektup yazıp, İşbi-Erra'nın, kralı için tahıl toplama bahanesiyle Nippur'u ele geçirdiğini, yakınlardaki birkaç kenti yağmaladığını, birçok başka kent üzerinde egemenlik kurdu-

18.1. Sümer Diyarının Dağılması

ğunu ve şimdi de Kazallu'yu ele geçirmekle tehdit ettiğini söylediğinde, İbbi-Sin bunu kesinlikle anladı. Vali acıklı bir ifadeyle, "Kralım bilsin ki, hiçbir müttefikim yok," diyordu, "yanımda kimse yürümüyor."

İbbi-Sin askerlerinin ve tahılın çoğunu elinde tutan İşbi-Erra karşısında çaresizdi. Kazallu valisine gönderdiği yanıt, çaresizliğinin bir ifadesiydi:

> Sana asker gönderdim ve emrine verdim... Sen Kazallu valisisin. Nasıl olur da İşbi-Erra'nın neler çevirdiğini bilmezsin? Neden...onun üzerine yürümedin? Şimdi İşbi-Erra krallığını ilan edebilir. Üstelik o Sümer bile değil. Sümer diyarı tanrılar meclisinde küçük düştü ve utanca boğuldu, senin sorumluluğundaki bütün kentler doğrudan İşbi-Erra'nın tarafına geçti. Tek umudumuz, Martuların onu yakalaması.[5]

Amoriler İşbi-Erra'yı yakalamadı ve –İbbi-Sin'in korktuğu gibi– başıboş komutan kendisini "İsin Hanedanı'nın" ilk kralı olarak ilan etti, başkenti İsin olacaktı ve bir zamanlar Ur'a ait olan topraklar da onun olacaktı. İsin Hanedanı iki yüz yıl boyunca Amori istilasına karşı koyacak ve kuzey ovasında hüküm sürecekti. Bu arada, İbbi-Sin'in denetiminde yalnızca dağılan imparatorluğun çekirdeği olan Ur kenti kalmıştı.

Bu noktada, akbabalar geldi. 2004 yılında artık Kindattu adlı bir kralın yönetiminde Sümerlerden özgürlüğünü kazanmış birleşik bir ülke haline gelmiş olan Elamlılar onyıllardır süren Sümer egemenliğinin öcünü almaya hazırdı. Dicle'yi aştılar, Ur'un duvarlarını yıktılar, sarayı yaktılar, kutsal yerleri yerle bir ettiler ve Sümer çağına yıkıcı bir son verdiler. Hâlâ tuzlanmamış tarlaları yaktılar ve İbbi-Sin'i de esir olarak Anşan'a götürdüler.

Daha sonraki şiirler, Ur'un düşüşüne, yalnızca bir kentin değil, bütün bir kültürün sonu olarak yakındılar:

> Mağrur kent kapılarına cesetler yığıldı,
> Festivallerin kutlandığı sokaklarda kelleler yatıyor,
> Dansların edildiği yerlerde bedenler yığılı...
> Nehirde toz toplanmış,
> Kentte hiç su akmıyor,
> Çimenle kaplı ova fırın gibi çatlamış.[6]

Ur'un çöküşü yalnızca İbbi-Sin'in güçsüzlüğünü değil, daha da önemlisi, ay tanrısı Nanna'nın ve düşen kentlerin koruyucu tanrılarının, kendi mallarını korumaktan aciz tanrıların iktidarsızlığını gösteriyordu.

> Nanna Baba,
> Şarkın ağlamaya dönüştü,
> Kentin, sokakta kaybolmuş bir çocuk gibi önünde ağlıyor,
> Evin ellerini sana uzattı,
> "Neredesin?" diye ağlıyor,
> Daha ne kadar kentinden uzak duracaksın?[7]

Abram ve Terah, onları koruyamayacağı endişesiyle Ur'dan ve ay tanrısına tapınmaktan kaçmışlardı. Sonunda, kendi tapınağını bile koruyamadı. Yaşlı doğa tanrısı, tıpkı Ur'un tarlaları gibi, üretkenliğini yitirmişti.

Sümer çağı nihayet sona ermişti. Akad ve Amori Samiler ile Elamlılar, artık hiçbir zaman ilk kralların zamanındaki kadar verimli ve tatlı suların yeşil tarlaların arasında aktığı bir yer olamayacak olan ovaya hâkim olmuşlardı.*

ZAMAN ÇİZELGESİ 18

MISIR	MEZOPOTAMYA
5. Hanedan (2498-2345)	**Lugalzaggesi** (Umma) **Urukagina** (Lagaş)
6. Hanedan (2345-2184)	Akad Dönemi (2334-2100)
	Sargon
	Rimuş
	Guti istilası
Birinci Ara Dönem (2181-2040)	
7 ve 8. Hanedanlar (2181-2160)	
9 ve 10. Hanedanlar (2160-2040)	Akad'ın düşüşü (y. 2150)
	Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)
	Ur-Nammu
	Şulgi Abram Kenan'a gider
	Ur'un düşüşü (2004)

* Bugün bile Irak'ın (şu anda Mezopotamya topraklarının çoğuna sahip olan ülke) bir zamanlar verimli topraklarının yüzde altmışı yüzyıllardır biriken tuz ve diğer kimyasallar nedeniyle ekilemez durumda.

III. KISIM

MÜCADELE

19

YENİDEN BİRLEŞME İÇİN SAVAŞ

MÖ 2181-1782 döneminde
I. Mentuhotep parçalanmış Mısır'ı birleştirir
ve Orta Krallık başlar.

Bir buçuk yüzyıl boyunca, Mısır'da sözü edilecek bir firavun çıkmadı.

Abram bu ülkeye Dokuz ya da Onuncu Hanedan sırasında gelmişti, bunlar, muhtemelen kesişen iki kral ailesidir. Manetho'ya göre, Dokuzuncu Hanedan bir kraliyet silsilesi başlatan ve tüm Mısır'ı daha güneydeki Herakleopolis'ten yöneten Achthoes adlı bir kral tarafından kuruldu. Onun dediğine göre, Achthoes Mısır'ın gördüğü en acımasız hükümdardı; "tüm Mısır'da halka acı çektirdi."[1]

Yazıtlarda I. Ahtoy olarak geçen bu kral, aslında Herakleopolis çevresindeki eyaletin valisiydi; acımasızlığı hakkındaki bilgiler, yüksek olasılıkla tüm Mısır'ı ele geçirmek için kalkıştığı silahlı girişimden kaynaklanır. Ahtoy ölür ölmez (Manetho delirdiğini ve ilahi intikamın aracısı olarak görülen bir timsaha yem olduğunu söyler), çok daha güneyde bir "firavun" ortaya çıktı. Adı İntef'di ve tüm Mısır'ı Teb'den yönetme iddiasında bulunmuştu.

Manetho, Ahtoy'un Dokuzuncu Hanedan'ının ardından Onuncu Hanedan'ın, onun ardından da net bir şekilde On Birinci Hanedan'ın geldiğini söyler. Aslında olan, Dokuz ve Onuncu hanedanlarla On Birinci Hanedan'ın aynı anda hüküm sürdüğüdür. "Hüküm" güzel bir sözcüktür. Hükümsüz savaş önderi dizileri, Mısır'ın fiili denetimi için aralarında

savaşıyor, bu arada başka eyalet valileri de istediklerini yapıyordu. Bu valilerden (ya da *nomark*; *nomark*lar tarafından yönetilen bölgelere de *nome* adı veriliyordu) birinin yazıtında, Herakleopolis ve Teb'deki kraliyet iddialarının tamamen göz ardı edildiği görülür. "Anhtifi, "[Ben] rahiplerin gözetmeni, çöl ülkelerinin gözetmeni, paralı askerlerin gözetmeni, tüm nome'ların büyük efendisiyim," diye böbürleniyordu. "Ben insanlığın başlangıcı ve zirvesiyim... atalarımın başarılarını aştım... Tüm Yukarı Mısır açlıktan ölüyor, insanlar kendi çocuklarını yiyordu, ama bu nome dahilinde kimsenin açlıktan ölmesine izin vermedim... ihtiyaç duyan birinin başka bir nome'a gitmesine meydan vermedim. Ben eşsiz kahramanım."[2] En azından kendi gözünde, Anhtifi firavunların eşitiydi.

Manetho'nun tertipli hanedanlar sıralaması, tüm bu kargaşayı eski hanedanlık sıralamasına sokma kararlılığının bir ürünüdür. Olayların üzerinden bin beş yüz yılın üzerinde bir zaman geçtikten sonra bile Manetho dünya-yüzündeki-Horus'un yetkesinin tamamen kaybolduğunu kabul edemez. Bu konuda hiç de yalnız değildir. O dönemden arta kalan yazıtlar, Mısırlı kâtiplerin ya krallıklarının dağıldığından habersiz olduğunu (başka eski kral listeleri de sanki Dokuz ve Onuncu hanedanlar yokmuş gibi davranıp, On Birinci'nin ortalarından bir yerlerden devam etmektedir),[3] ya da bunu çok daha az tehditkâr terimlerle ifade ettiklerini gösterir. Mısır anarşiye kurban olmamıştır. Hayır; yalnızca kuzey-güney karşıtlığı geçici bir geri dönüş yaşamıştır. Kuzeyle güney arasındaki çatışma yeni bir şey değildir ve geçmişte firavunlar hep tüm bu kargaşaya son vermek üzere ayağa kalkmıştır.

Sonra, yazıtlarında kendini "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı" olarak tanıtan, Teb'li iddia sahibi I. İntef'i görürüz.[4] Bu biraz iddialı olmanın da ötesindeydi, çünkü kesinlikle Aşağı Mısır'ın kralı olmadığı gibi, olasıdır ki Yukarı Mısır'ın da çok bir yerine hâkim değildi. Gene de, bu onu asi kuzeyi denetim altına sokmayı başaran Yukarı Mısır firavunları geleneğinin içine yerleştirir. İntef'in askerleri birçok kez, kuzey güney arasındaki o eski savaşlardaki gibi Herakleopolis'ten ordularla savaşmıştı. Bu arada, rakip nomarklar çatışmış, Batı Samileri Delta'ya gelmiş ve Mısır'ın büyük geçmişi biraz daha gerilemişti. Dönemin anlatılarından birinde, "Ordular ordularla savaşıyor," denmişti. "Mısır mezarlıkta savaşıyor, intikamcı bir yıkıcılıkla, mezarları tahrip ediyor."[5]

Sonra, On Birinci Hanedan'ın orta yerinde, I. Mentuhotep Teb tahtına geçti.

Adını Teb savaş tanrısından alan Mentuhotep, hükümdarlığının ilk yirmi yılını kuzeye, Aşağı Mısır'a doğru savaşarak geçirdi. Ondan önceki Narmer ve Hasehemvi'den farklı olarak, yolu üzerinde yalnızca kuzeyli

kralın ordularına karşı değil, nomarklara karşı da savaştı. İlk büyük zaferlerinden biri, Abydos valisine karşıydı; savaşın şiddeti, en azından bir toplu mezardan anlaşılır, bu aynı savaşta ölen altmış askerin yattığı bir mezardır.[6]

Savaşarak kuzeye doğru ilerlerken, Herakleopolis'teki Onuncu Hanedan'ın askerleri onun karşısında geri çekiliyordu. Mentuhotep Herakleopolis'e varmadan hemen önce, orada hüküm süren Onuncu Hanedan kralı öldü. Taht mücadelesi kentin savunmasının dağılmasına neden oldu ve Mentuhotep kolayca kente girdi.

Artık hem Teb hem de Herakleopolis elindeydi, ama Mısır birleşmiş olmaktan çok uzaktı. Nomarklar uzun süredir ellerinde tuttukları güçten vazgeçmeye niyetli değildi; eyaletlerle savaşlar yıllarca devam etti. Mısır kraliyet görevlilerinin portreleri bu dönemde ellerinde papirüs ve diğer resmi araçlarla değil, silahlarla resmedildi, bu da uzunca bir süre boyunca göreve gelmenin şans işi olduğunu düşündürür.[7]

Ama hükümdarlığının otuz dokuzuncu yılında, Mentuhotep nihayet adının yazılışını değiştirebildi. Yeni Horus-adı "İki Ülkenin Birleştiricisi" şeklindeydi. Aslında, kırk yıllık güç mücadelesinin kuzey-güney düşmanlığıyla neredeyse hiçbir ilişkisi yoktu; ama eski iç savaş paradigması ona, Mısır'ı bir kez daha kurtaran büyük bir firavun olarak adını tarihe kazıma şansını daha fazla veriyordu.

Girişimi başarılı oldu. Aradan uzun bir süre geçmemişti ki, adı yazıtlarda bizzat Narmer'in adının yanında görülmeye başladı. İkinci bir Narmer, Yukarı ve Aşağı Mısır'ı ilk kez bir araya getiren efsanevi kralın eşiti olarak övülmeye başladı.

Mentuhotep'in hükümdarlığı, Birinci Ara Dönem'in sonu ve Mısır'ın bir sonraki güçlü döneminin, Orta Krallığın başlangıcı oldu. Manetho'ya göre kral elli yıl hüküm sürdü.

Her ne kadar mezar yazıtları eşi olarak en azından beş ayrı kadını gösterse de, onun hükümdarlığından kalma hiçbir yazıtta bir oğuldan söz edilmez.[8] Sonraki iki kralın onunla ya da kendi aralarında kan bağı yoktur ve üçüncü de sıradan biridir: III. Mentuhotep'e vezirlik yapmış olan I. Amenemhet. Anlaşılan, tanrısal kraliyet kan bağı, kuramsal olarak uyuluyor olsa da, uygulamada geride kalmıştı.

I. Amenemhet On İkinci Hanedan'ın ilk kralıdır. Doğuştan güneyli olan Amenemhet (yazıtlara göre, annesi Yukarı Mısır'ın derinliklerinden, Elephantine'den gelmedir), tüm ülke üzerindeki hâkimiyetini kutlamak için Narmer'in yaptığı gibi kendisine yepyeni bir başkent inşa ederek kendini büyük birleştiricilerin arasına soktu. Memphis'in otuz km kadar

güneyindeki bu yeni kente "İki Ülkeyi Ele Geçiren" ("İtj-tavay") adını verdi.[9] Bu kuzeyle güney arasındaki, onun kendi denge noktası olacaktı; Hâlâ Mısır din âleminin tapınma merkezi ve Mısır'ın en kutsal tapınaklarının evi olan Memphis, artık firavunun evi değildi.

Amenemhet aynı zamanda kâtiplere kendisi hakkında bir "kehanet" sipariş etmişti, bu hükümdarlığının başlangıcına doğru tüm Mısır'da dolaşıma çıkan bir belgeydi. Bu sözüm ona beş yüz yıl önceden, Kral Snefru zamanından kalma "Nerferti Kehaneti," Kral Snefru'nun Mısır'ın doğudan gelen Asyalı istilacıların eline geçeceği olasılığından endişe duymasıyla başlar (bu belli ki daha sonraki kaygıların çok daha önceki bir zamana atfedilmesidir, çünkü böyle bir tehlike yüksek olasılıkla Snefru'nun hiç aklına gelmemiştir). Allahtan, Snefru'nun bilgesinin mutlu bir öngörüsü olur:

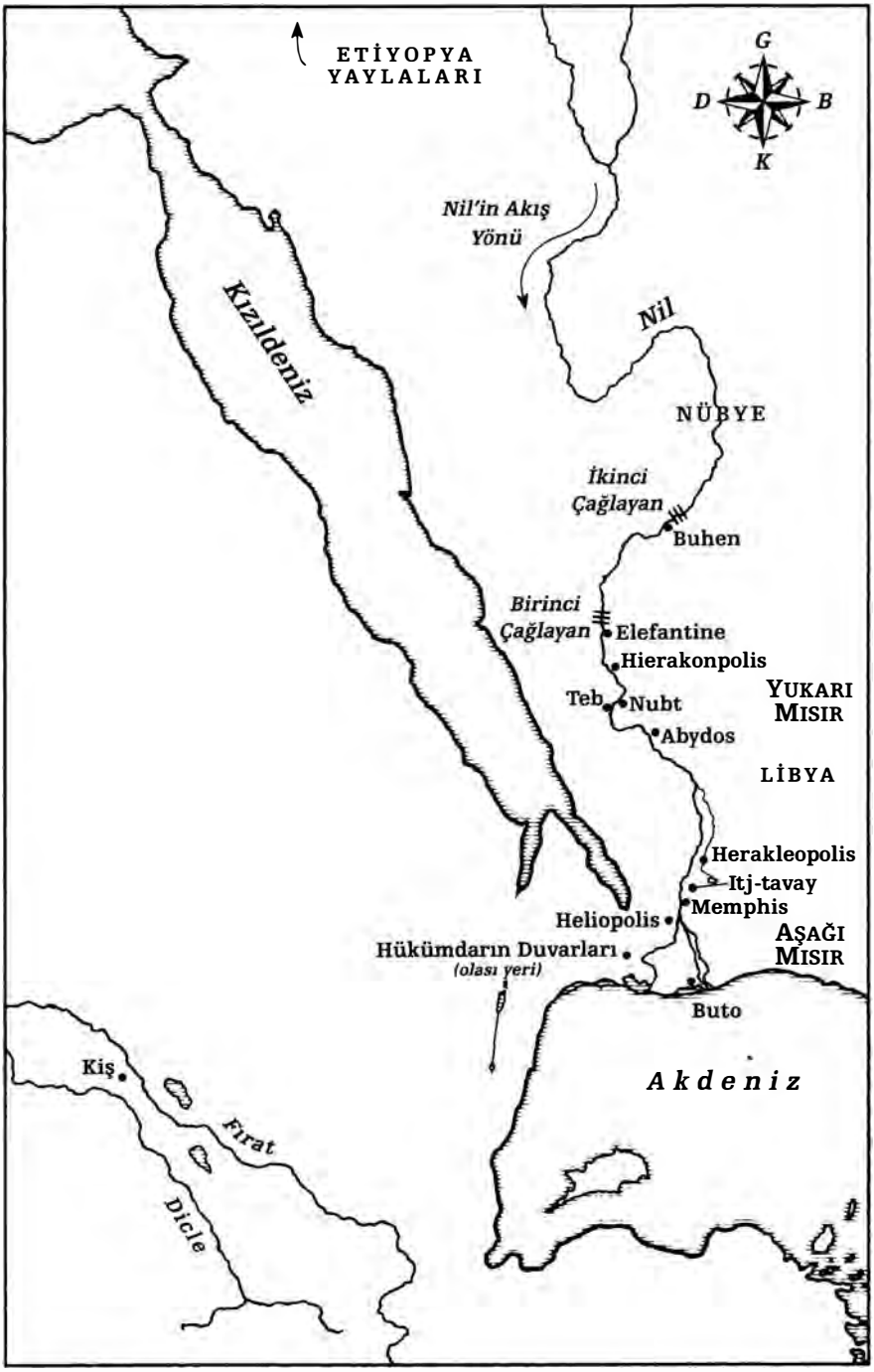
> Güneyden bir kral gelecek...
> Beyaz tacı alacak,
> Kırmızı tacı takacak...
> Asyalılar kılıcına hedef olacak,
> Asiler gazabına, hainler kudretine...
> Asyalıların Mısır'a girmesini engelleyecek
> Hükümdarın-Duvarlarını inşa edecek.[10]

Amenemhet daha sonra kehaneti gerçekleştirmeye girişti. Oğlu Senusret'in de yardımıyla, Delta'ya nüfuz eden "kum gezginleri"ne karşı bir sefere başladı.[11] Aynı zamanda, Delta'nın doğusunda istilacıları dışarıda tutmak için bir kale inşa etti ve kehanetteki gibi adını Hükümdarın-Duvarları koydu.

Hükümdarlığının sonlarına doğru, Amenemhet yeni kenti İtj-tavay yakınlarında kendisine bir piramit inşa edecek kadar güçlüydü. Bu küçük bir piramittir, ama eski düzenin dönüşü anısına bir anıt gibi durur. Amenemhet büyük öncelleri Narmer, Hufu ve Hafre'nin ayak izlerinde yürüdüğünü hissetmiş olmalı. Firavunların kudreti bir kez daha yükselmeye başlamıştı.

Sonra, Amenemhet öldürüldü.

I. Senusret kısa bir süre sonra babasının ağzından öldürülüşünün öyküsünü yazdı. Ölü Amenemhet, "Kavgaya uyandım," der, "baktım ki bu korumanın saldırısı. Eğer silahımı çabucak elime alabilseydim, hainleri püskürtebilirdim... ama gece kudretli olan, yalnız başına dövüşebilecek olan yoktu... sen yanımda yokken yaralandım, oğlum."[12]

19.1. Orta Krallık

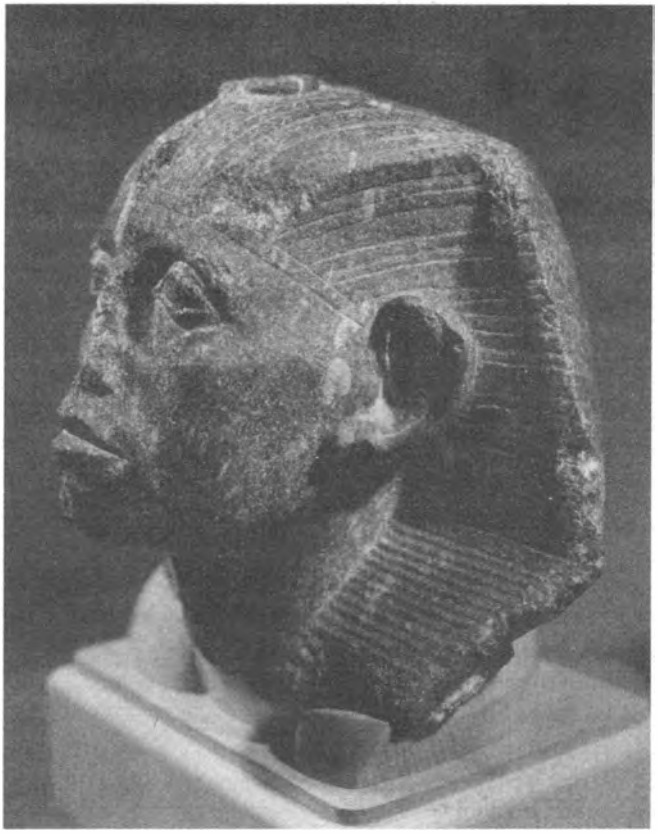
Kısa süre sonra yazılan "Sinuhe'nin Öyküsü"nde, biraz daha ayrıntı vardır. Bu anlatıya göre, Senusret güneyde "Libyalıların ülkesinde," çöl göçebelerinin uzun süredir Mısır'ı rahatsız ettiği, Nil'in batısındaki çöllerde seferdeydi. Babasının öldürülmesi haberini alan Senusret ordusunu bırakıp uzun ve zor bir yolculuktan sonra bir atmaca gibi kuzeydeki İtj-tavay'a döndü. Veliaht yaklaşırken, bu suça karıştığından kuşkulanacaklarından emin olan saraylı Sinuhe saraydan ayrılıp Asyalıların topraklarına kaçtı.

Kenan'a kaçmak, bir Mısırlı için gerçekten de umutsuz bir eylemdi. Sinuhe zor bir yolculuk geçirdi; Hükümdarın-Duvarları kalesinin yanından sıyrılması (çalıların arasına eğildim, kaledeki nöbetçilerin... beni görmesinden korkuyordum") ve çok sıcak ve susuz otuz gün boyunca çölü katetmesi gerekti. Nihayet, Yaa olarak adlandırdığı Kenan'a vardı ve balla süt dolu bir ülkeye vardı. "İncirler gördüm," diye hayretini ifade ediyordu, "ve bağlar; şarap sudan boldu, çok fazla bal, dolu dolu zeytin yağı."

Çok sonraları, Sinuhe ülkesine geri dönecek ve babasının yerini alarak Mısır'ı daha güçlü ve daha varlıklı bir hale getiren Senusret tarafından affedilecekti. Okuyucu Kenanlıların ülkesinin yaşanmak için güzel bir yer olduğu izlenimine kapılabilir, ama kibar Mısır toplumuna geri dönmeden önce, Asyalılarla geçirdiği yılların ardından Sinuhe'nin yeniden uygarlaşması gerekmişti; bu anlaşılan uzun bir süreç olmuştu ve yukarıdan aşağıya tıraş olmasını da gerektirmişti, çünkü sürgün sırasında Batı Samileri onu kabalaştırmıştı.

Korumasını idam ederek babasının ölümünün öcünü alan Senusret de varlıklı bir hükümdarlık yaşadı. Ölümünden birkaç yıl önce oğlunu ortaknaip yaptı, bu On İkinci Hanedan firavunları arasında standart uygulama olmuştu. Ortak naiplik bir firavundan diğerine geçişi daha basit ve barışçıl bir hale getiriyordu. Burada bir tür taviz de söz konusuydu; ortak naipliğin tesisi, kralın ölüp oğlu olarak yeniden doğması geleneğine bir meydan okuma olmalıydı. Ama artık firavun açıkça tanrıdan ziyade bir insandı. Statüsündeki bu değişiklik, On İkinci Hanedan kral heykellerinde de açıkça görülür, bunlar, Dördüncü Hanedan hükümdarlarının hareketsiz tanrısal çehrelerinin tersine, gerçek insanların portreleriydi.

Silsile devam etti; görece barışa kavuşan Mısır eski bolluğuna benzer bir şekilde toparlanmıştı. Senusret'in oğlunun ardından torunu, sonra da küçük torunu, muazzam cüssesiyle ünlenen (anlaşılan, boyu 2 metrenin üzerindeydi) ve onu uzun yüzü kalın göz kapaklı ayrık gözleri ve başının iki yanından başlığını geride tutacak kadar ayrılan kulaklarıyla heykelleri hemen tanınabilen III. Senusret geldi. III. Senusret güneyde, Nübye'de başka hiçbir firavunun yapmadığı kadar çok kale inşa etti; kendi kayıt-

19.1. III. Senusret. Mısır firavunu III. Senusret'in granit başı, Karnak yakınlarında bulunmuştur. *Fotoğraf: Bridgeman-Giraudon/Art resource, NY*

larına göre, en azından on üç kale inşa etti. Kaleler muazzamdı, ortaçağ kaleleri gibi, kuleleri surları ve hendekleri vardı. En büyüklerinden biri olan İkinci Çağlayan yakınlarında, Buhen'deki kale dört metre kalınlığında duvarlara, beş kuleye ve muazzam çift kanatlı, hendeğin üzerinden aşan iner-kalkar köprülü bir orta kapıya sahipti. Kalenin içinde tüm bir kent, sokaklar ve bir tapınağa göre yer vardı.[13]

Buhen'de yaşayan Mısırlılar duvarların dışında, Nübyelilerin onları yakalayabileceği yerde yaşamıyordu. Senusret'in şiddetli seferleri sırasında, Mısırlılar Nübyeli erkekleri kılıçtan geçirmiş, kadın ve çocukları da köle olarak kuzeye götürmüş, tarlaları ateşe vermiş ve kuyuları tahrip etmişti. Nübyeliler yan yana yaşayamayacak kadar efendilerinden nefret ediyordu.

Ama Mısır'ın bu en sorunlu eyaletindeki vahşice muamele, direnişini geçici olarak durdurmuştu. III. Senusret Mısır'ı oğluna devrettiğinde, Mısır toprakları barış içindeydi. Mısır yeniden Byblos'la sedir ticaretine başlamıştı. Sina madenleri tam kapasite çalışıyordu. Ve Nil taşkınları yıllardır görülen en yüksek noktadaydı. Tahtta oturanın tanrı değil bir insan olmasına karşın, Orta Krallık en yüksek durumundaydı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 19

MISIR	MEZOPOTAMYA
Birinci Ara Dönem (2181-2040)	
7 ve 8. Hanedanlar (2181-2160)	
9 ve 10. Hanedanlar (2160-2040)	Akad'ın düşüşü (y. 2150)
Orta Krallık (2040-1782)	
11. Hanedan (2134-1991)	Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)
I-III. İntef	**Ur-Nammu**
I-III. Mentuhotep	**Şulgi** Abram Kenan'a gider
12. Hanedan (1991-1782)	Ur'un düşüşü (2004)
I. Amenemhet	

20

MEZOPOTAMYA ERGİME POTASI

MÖ 2004-1730 döneminde, Larsa ve Asur kralları güneyde ve kuzeyde krallıklar inşa ederler, bu arada Babil'de Hammurabi fırsat kollar.

Mısır bolluğa doğru geri dönüş yoluna çıktığında, Mezopotamya ovası hâlâ karmakarışıktı.* Ur'u yağmalayıp İbbi-Sin'i muzaffer bir edayla Susa'ya sürükledikten sonra, Elamlılar kentin kalıntılarını işgal ettiler ve duvarları güçlendirdiler, böylece burayı daha fazla toprak işgal etmek üzere bir üs olarak hazır tuttular. Ama kuzeydeki İsin kentini hâlâ sıkı bir denetim altında tutan kurnaz ve hain kumandan İşbi-Erra'yı hesaba katmamışlardı. İşbi-Erra, düşen Ur hanedanı kadar büyük yeni bir Sümer hanedanı kurma hayalini sürdürebilmek için Ur kentine gereksinim duyuyordu.

Pek rakibi yoktu. Ur'un yağmalanmasından sonra, bir zamanlar Üçüncü Hanedan krallarının korumasında olan dağınık kentlerin çoğu, kendilerini birer güç odağı olarak kabul ettirememişti. Yalnızca üç aday vardı: III. Ur'un düşüşünden sonra bir dereceye kadar bağımsızlığını koruyabilmiş olan iki Sümer kenti ve Elamlılar.

Bu kentlerin birincisi çok kuzeyde, Dicle Nehri'nin sağa dönüşünde yer alan Eşnunna'ydı. İbbi-Sin zorluklar yaşamaya başlar başlamaz, Eşnunna

* Ur'un düşüşünden yaklaşık MÖ 1600'e kadar olan dönem Eski Babil Dönemi olarak adlandırılır, bu inanılmaz ölçüde yanlış bir tanımlamadır, çünkü Babil 1792'ye, Hammurabi'nin hükümdarlığına kadar önemli bir kent olamadığı gibi, bundan sonra da, daha otuz yıl kadar Mezopotamya ovasına hâkim olamadı.

başkente uzak oluşundan da yararlanıp isyan etmişti. Kent İşbi-Erra'nın gücüne kesinlikle bir tehdit oluşturuyordu, ama aynı zamanda İsin'den de hayli uzaktaydı (ve yol üzerinde Amoriler vardı). Diğer yandan, ikinci bağımsız kent olan Larsa İşbi-Erra'nın göz diktiği güney ovasının tam ortasındaydı. O da İbbi-Sin'e isyan etmişti, ama krallığını ilan eden bir Amoriydi.

Larsa'ya karşı savaşarak ordusunu zayıflatmaktansa, İşbi-Erra kendi kenti olan İsin'i güçlendirip, tacın incisi olan Ur'a karşı bir saldırı için ordusunu hazırladı.

Acele etmedi. Hükümdarlığının sonlarına doğru –Elamlılar Ur'u aldıktan belki on yıl sonra– kuzeyden indi, Larsa'ya dokunmadan geçti ve Elamlı işgalcilere karşı saldırıya geçti. Aşırı parçalı bir şiir, Elamlılara karşı zaferini ve kenti düşmandan geri alışını anlatır:

> İşbi-Erra düşmana yaklaştı,
> Ve orada, Urim ovasında, onun gücünden kaçamadılar.
> Büyük bir arabanın üzerinde,
> Zaferle kente girdi,
> Altınını ve mücevherlerini aldı,
> Ve haber ... Elam kralına ulaştırıldı.[1]

İşbi-Erra tacın incisiyle yetinmek zorunda kaldı; Larsa ya da Eşnunna'ya hiç saldırmadı ve oğluna İsin, Nippur, Uruk ve Ur'dan oluşan dört kentli bir krallık bıraktı.

Bunu izleyen elli yıl boyunca, İşbi-Erra'nın İsin hanedanıyla Larsa'nın Amori kralları güney ovasında savaşıp durdular. Hiçbiri üstünlük sağlayamadı.[2]

Kuzeyde, bir zamanlar Üçüncü Ur Hanedanı'nın dikkatli gözetimi altında bulunan kentler kendi bağımsızlıklarını sağlamaya başlamışlardı. İlk kez Sargon tarafından Akad âlemine, daha sonra da Şulgi tarafından Ur krallığına katılan Asur, duvarlarını yeniden inşa etti ve Akdeniz kıyısı yakınındaki Batı Samileriyle ticarete başladı; Asurlu tüccarlar Anadolu'nun doğu ucunda kendi ticaret kolonilerini bile inşa etmişlerdi.[3] Asur'un batısında, Fırat kıyılarındaki kuzey kenti Mari de aynısını yapıyordu. Asur ve Mari arasında, iki nehir arasında, küçük tarım alanlarında hâkimiyet kuran, sürekli çatışan ve birbirlerinin sınırlarını hep değiştiren, değişken Amori şeflikleri vardı.

MÖ 1930 dolaylarında, güneydeki güç dengesi bozulmaya başladı.

Gungunum adlı bir Amori olan beşinci Larsa kralı, kardeşinin ölümü üzerine tahta geçti ve bir imparatorluk inşa etmek üzere kendi oyununa

20.1. Mezopotamya Ergime Potası

başladı. Savaşarak Susa'ya kadar ilerledi ve burada üzerinde ismi yazılı bir yazıt bıraktı; Nippur'a kadar ilerleyip, burayı İsin'in denetiminden çıkardı; sonra İsin hanedanının gururu olan Ur'a karşı bir sefer düzenledi. Bu sefer hakkında elimizde, İsin kralı Lipit-İştar (bilebildiğimiz kadarıyla, İşbi-Erra'nın torununun, torununun, torunu) ile generali arasında ilerleyen ordular hakkındaki yazışmalar vardır. General, "Gungunum'un altı yüz askeri geldi; eğer efendim takviye göndermezse, yakında tuğla kaleler inşa edecekler; geç kalmayın, efendim!" der.

Lipit-İştar'ın yanıtı, seksen yıl önce İbbi-Sin'in İşbi-Erra'nın ilerlemesinden duyduğu kaygıyı anımsatır: "Diğer generallerim, krallarına senden daha iyi hizmet ediyor!" der. "Neden beni daha iyi haberdar etmedin? Sana aceleyle iki bin mızraklı, iki bin okçu, iki bin de baltalı asker gönderdim. Düşmanı kamplarından çıkart ve yakındaki kentleri koru. Durum acildir!"[4]

Takviye çok geç geldi ya da yetersizdi; Larsa'nın düşman birlikleri Ur'u ele geçirdi. Kısa süre sonra, Gungunum kendini kadim kentin ilahi koruyucusu olarak ilan etti ve –damarlarındaki Amori kanına bakmaksızın– ay tanrısına eski usulleri yeniden kurma sözü veren şiirler ısmarladı: Birinde, "Sen, Nanna, kral Gungunum'un sevgilisisin," der. "Senin için kentini yeniden inşa edeceğiz; o sana Sümer ve Akad'ın dağılan halklarını geri getirecek; senin Ur'unda, kadim kentte, büyük ilahi güçlerin kentinde, hiç küçülmeyen evde, Gungunum uzun günler yaşasın!"[5] Başkasının mirasını yeniden inşa etmekte hak iddia etmek; bu daha sonra birçok fatihin stratejisi olacaktı.

Gungunum'un ardılı Larsa ve Ur'u devraldı ve Nippur kentini de koleksiyonuna katmaya karar verdi. İsin kralı (bir gaspçı; İşbi-Erra'nın ardılları Ur felaketi ertesinde tahtlarını kaybetmişti) itiraz etti, iki kent eski rekabeti uyandırdılar. Larsa ve İsin bir kez daha, bu kez savaş sırasında en azından sekiz kez el değiştirecek olan çaresiz Nippur yüzünden, yıllarca sürecek bir savaşa başladılar. Bu arada ovadaki diğer kentler –İsin, Larsa, Uruk (artık başka bir Amori şefin yönetimindeydi), Eşnunna, Asur, Mari– uzun süredir alarm durumunda, aşırı silahlanmış bir tarafsızlık içinde yan yana varlıklarını sürdürüyorlardı.

Yeni bir Amori şefi nehir kıyısındaki Babil kentine yerleşip burasını karargâhı yapmaya karar verdiğinde, yeni bir kent yükselişe geçti. Sumuabum adlı bu şef yerleşimin etrafını duvarla çevirdi ve kendisinin kralı, oğlunun da veliahdı olduğu bir kente dönüştürdü. Ardında hükümdarlığı anısına bıraktığı yazıtlar onu (eski zamanların Gılgamış'ı gibi) kentinin büyük inşacısı olarak adlandırır: Hükümdarlığının ikinci yılı "Duvarın inşa edildiği yıl" olarak, beşinci yılı da "Nannar'ın büyük tapınağının inşa edildiği yıl" olarak adlandırılır.[6]

Sumu-abum dışında, kentlerin hiçbirinin başına önemli bir önder geçmedi. Silik kralları, arkalarında pek bir şey bırakmayan silik krallar izledi. İsin, dokuzuncu kralı Erra-imitti'ye yerel bir kâhin bir felaketin ona doğru ilerlediğini bildirdiğinde, utanç verici bir devir yaşadı. Erra-imitti yaklaşan felaketi önlemek için daha sonraki Asur uygulamasından bildiğimiz bir ritüele başvurmaya karar verdi; saray çalışanlarından bir bekçiyi bir günlüğüne kral yaptı. Belirlenen sürenin sonunda yalandan kral törenle idam edilecekti. Bu yolla, kralın başına bir felaket geleceği için, kehanet gerçekleşmiş olacak, gerçek kral da hasarsız kurtulacaktı.

Ne yazık ki, olayı aktaran vakanüvisin anlattığına göre, bekçi geçici olarak taç giydikten sonra, Erra-imitti bir tas çorba içmeye gitti ve bunu yudumlarken öldü.[7] Çorbayla boğulmak biraz zordur; anlaşılan bir saray zehircisi iş başındaydı. Kral ölünce, bekçi tahttan vazgeçmeyi reddetti ve yirmi dört yıl hüküm sürdü.

Tüm bu zaman süresince Larsa'yla olan mücadele devam etti ve sürekli savaşmaktan güçsüz düşen Larsa, Elamlılar kısmi bir geri dönüş tezgâhladıklarında kolayca yem oldu. 1834 dolaylarında bir ara, kuzey Elam'dan bir savaşçı-şef bir ordu topladı ve Dicle'yi geçip saldırdı. Larsa'yı ele geçirdi ve –kısa süre sonra– Ur ve Nippur'u da ele geçirdi. Larsa'yı onun adına yönetmek üzere küçük oğlu Rim-Sin'e verdi.

Rim-Sin'in yeni toprakları yıllarca süren savaş nedeniyle pejmürde ve mutsuzdu; Rim-Sin Larsa'yı eski güzel günlerine döndürmeye koyuldu. Hükümdarlığının ilk yıllarını nasıl geçirdiğini tam olarak bilmiyoruz, ama 1804'te, Larsa'nın tahtına geçtikten on sekiz yıl sonra, üç kentin tarihsel farklılıklarını bir kenara atıp ortak tehdide karşı birleşecek kadar Larsa'nın yükselen kudretinden endişe duyduklarını biliyoruz. İsin kralı, Uruk'un Amori hükümdarı ve Babil'in Amori şefi Rim-Sin'e karşı ortak bir ordu oluşturdular.

Rim-Sin bu orduyu silip süpürdü, Uruk'a yürüdü ve karşılık olarak işgal etti. Babil ve İsin kralları sonraki hareketleri üzerine düşünmek üzere geri çekildiler.

Bu noktada, Eşnunna kralı topraklarını kuzeye doğru genişletmek üzere güneydeki kargaşadan yararlanmaya karar verdi. Dicle boyunca ilerledi, Asur'un Amori kralını tahtından indirdi ve kendi adına yönetmek üzere kenti oğluna emanet etti. Ama başka seferler planlayamadan, Asur'un hasarlı duvarlarında yeni bir istilacı belirdi.

Şamşi-Adad adındaki bu savaşçı, yüksek olasılıkla o günlerin güç peşinde koşan diğer silahlı önderleri gibi bir Amori'ydi. Asur kral listesi (Sümer listesi gibi Asur tahtına oturan kralları ardı ardına sıralıyordu), bize Şamşi-Adad'ın Babil'de bir süre oyalandığını, daha sonra Babil'den

yukarı hareket edip Asur'un hemen kuzeyinde, Dicle'nin karşı kıyısında bir askeri kale olan ve yüksek olasılıkla Asur'a bir savunma noktası oluşturan "Ekallaum kentini ele geçirdiğini," anlatır.[8] Burada, anlaşılan kenti nasıl ele geçireceğini planlayarak üç yıl geçirdi. Sonra Asur üzerine yürüdü, Eşnunna valisini devirdi ve tahta kendisi geçti.*

Sonra, artık Rim-Sin önderliğinde güneyde genişlemekte olan Larsa krallığının kuzeyli eşdeğeri olacak bir imparatorluk inşa etmeye koyuldu. Şamşi-Adad büyük oğlu İşme-Dagan'ı Ekallatum ve Asur'un kuzeybatısındaki toprakların başına geçirdi ve sonra da Fırat'la Dicle arasındaki toprakları denetim altına aldı. Batıda Mari'ye kadar yürüdü, Mari'nin savunma hattını yenilgiye uğrattı ve Mari kralını idam etti; Şamşi-Adad'ın memurlarından biri, kısa bir süre sonra, ölü kralın cenazesine ne kadar çaba harcanacağını soran bir mektup yazdı.

Kralın oğulları öldürüldü. Yalnızca biri, genç prens Zimri-Lim kaçabildi. Zimri-Lim batıda, Kenan'ın kuzeyindeki Halep kentine kaçtı; daha önce Halep kralının kızıyla evlenmişti ve Şamşi-Adad'ın istilası karşısında, kayınpederinin yanına sığındı. Şamşi-Adad küçük oğlu Yaşmah-Adad'ı kendi yetkesi altında vali-kral olarak Mari tahtına geçirdi.

Şamşi-Adad yalnızca zaferlerini anlatan sıradan yazıtlar ısmarlamakla kalmadı, oğullarıyla da bol bol yazıştı. Mari harabelerinde bulunan bu mektuplar bize Şamşi-Adad'ın yalnızca batı ovasını değil, Dicle'nin doğusunda da –bazı yerlerde Zagros Dağları'na kadar uzanan ve Elam topraklarına ulaşan– bazı toprakları ele geçirdiğini ve kuzeye doğru da hem Arbela hem de Ninova'yı fethettiğini anlatır. Şamşi-Adad hükümdarlığında, ilk kez yukarı Dicle ve Aşağı Zap arasındaki, Asur, Arbela ve Ninova kentlerinin köşelerinde yer aldığı üçgen şeklindeki arazi "Asur" olmuştu: Bir imparatorluğun merkezi.

Bu, Mısır dışında herhangi bir kralın sahip olduğu en büyük topraktı ve Şamşi-Adad da kendi değerini ve geniş tapınaklar inşa ederek sağladığı tanrıların inayetini davul-zurnayla ilan etmekte gecikmedi. Yeni bir tapınaktaki adama yazıtında, "Ben Şamşi-Adad, evrenin kralı" deniyordu, "Asur tapınağını inşa eden, enerjisini Dicle'yle Fırat arasındaki topraklara adayan... tapınağın damını sedir ağacıyla döşedim ve kapılarına gümüş ve altın kaplı sedir ağacından kanatlar taktım, tapınağın duvarlarını gümüş, altın, lapis lazuli ve taştan temeller üzerine diktim; duvarlarını, sedir yağı, bal ve tereyağıyla kapladım."[9]

Şamşi-Adad'ın imparatorluğu, hem bürokratik hizmetlileri, hem de fethettiği halklar üzerindeki sıkı denetimiyle tanınıyordu. Krallığı hak-

* Şamşi-Adad'ın hükümdarlığının geleneksel başlangıcı 1813'tür; bu pek de doğru olmayabilir, ama eski tarihin dönüm noktalarından biri olarak kullanılır.

kında, "Valilerimi her yere yerleştirdim," diyordu, "ve her yerde garnizonlar kurdum."[10] Tebaasının isyanının ötesinde de endişelenmesi gereken konular vardı; imparatorluğu doğuda askeri yığınak yapan Elamlıların tehdidi altındaydı. Şamşi-Adad'ın topraklarının en doğudaki parçasını gözetmekle görevli memur, birçok kez, Elam kralının ilerlemeye hazır on iki bin askeri olduğu yolunda mektuplar yazarak onu uyarmıştı.[11] Ama Şamşi-Adad tebaasının garnizonlarını sağlama almaya ve etkileyici bir savunma gücü oluşturmaya yetecek kadarını askere almıştı ve Elam saldırısı bir süre daha ertelendi.

Daha güneyde, Rim-Sin nihayet iki yüz yıldır güneyde Larsa'nın rakibi olan İsin'i fethetmeyi başarmıştı. İsin hanedanı sona erdiğinden, Şamşi-Adad'ın kuzeyde olduğu gibi, o da güneyin tartışmasız hükümdarı olmuştu. 1794 yılında, iki adam neredeyse Mezopotamya ovasının tamamını ellerinde tutuyordu.

1792'de, Babil'in Amori şefi öldü ve yerine oğlu Hammurabi geçti.

Babil kral listesine göre, Hammurabi Sumu-abum'un, Babil'in etrafına ilk duvarları inşa eden o Amori'nin torununun, torununun, torununun torunuydu. Şamşi-Adad'la da çok uzaktan akraba olabilirdi, çünkü Babil listesinde, Babil hükümdarlarının en eski ataları olarak, Şamşi-Adad'ın listesinde de bulunan ve "çadırda yaşayan krallar" olarak anılan aynı on iki isim vardı; iki adamın da ataları aynı Amori göçebelerdi.[12]

Rim-Sin ve Şamşi-Adad'ın muazzam toprakları, Hammurabi'nin Babil'inin iki yanında, elinde sapan tutan bir adamın iki yanındaki iki dev gibi uzanıyordu. Ama Babil'in merkezi konumu aynı zamanda bir avantajdı. Kent Asur'un, Şamşi-Adad'ı endişelendirmeyecek kadar güneyindeydi, ama Larsa'nın da, Rim-Sin'i tehdit etmeyecek kadar kuzeyinde. Hammurabi, ihtiyatlı bir şekilde, merkezi Mezopotamya'nın kendi yakınındaki kentlerini denetimi altına almaya başladı. Tahta geçişinden kısa bir süre sonra, adını Mezopotamya'nın kadim kentlerinden Kiş ve Fırat'ın güneyindeki Borsippa kentleriyle birlikte görürüz.[13]

Elindekileri çoğaltmak istediği takdirde, Hammurabi ya kuzeye ya da güneye bakmalıydı. Güneye döndü; Rim-Sin'in İsin'i fethi, kentin savunmasını zedelemişti. 1787'de, Babil tahtına geçmesinden beş yıl sonra, Hammurabi İsin'e saldırdı ve Larsa birliklerinin elinden kenti aldı. Aynı zamanda Dicle'nin karşı kıyısına geçti ve Elam topraklarının en batı ucundaki Malgium kentini aldı.[14]

Ama daha Rim-Sin'in krallığının merkezini ele geçirmeyi denemedi. Kuzeye meydan okumaya da hazır değildi. Hükümdarlığının dokuzuncu yılında, Şamşi-Adad'la resmi bir ittifak kurdu. Bir Babil tableti her iki

adamın ettiği yemini kaydeder; dilden anlaşılıyor ki, her ne kadar ikisini de bağlıyorsa da, Hammurabi Şamşi-Adad'ın üstünlüğünü kabul ediyordu. Kuşkusuz, daha Asur kralına doğrudan karşı çıkacak kadar güçlü olmadığını biliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, geleceği görebiliyordu. İki yıl sonra Şamşi-Adad ölmüştü, her ne kadar doğum yılı (atalarının kimliği gibi) bizim için bir sır olsa da, herhalde yaşlılıktan.

O zaman bile Hammurabi hemen Asur topraklarına yönelmedi. Zamanı kullandı, kanallar ve tapınaklar inşa etti, kentleri ve ordusunu güçlendirdi. Hatta Şamşi-Adad'ın oğlu, hâlâ Mari'yi kral olarak yöneten Yaşmah-Adad'la ve Babil'in kuzeyindeki Eşnunna'nın kralıyla da dostça ilişkiler kurdu. Her iki hükümdarla da, saraylarına elçiler (ve casuslar) gönderecek kadar samimiydi; madalyonun iki yüzüne de oynayarak, Halep kralının elçisini kabul etti ve dolayısıyla Mari tahtının devrik meşru vârisinin bulunduğu Halep'e de dostluk gösterisinde bulundu.[15]

Güneyde, Rim-Sin'in Mezopotamya'nın merkezinde büyümekte olan tehdit konusunda kuşkusu yoktu. Hammurabi görece uslu duruyor olabilirdi, ama tehlikeliydi. Rim-Sin ittifaklar kurmaya başlamıştı bile. Elamlılara, Babil'in doğusundaki Malgium kralına, Babil'in kuzeyindeki Eşnunna kralına, hatta Elam'ın kuzeyindeki Gutilere mesajlar gönderiyordu; Hammurabi'yi kuzeyden ve güneyden kıstıracak bir kıskaç harekâtı ayarlamaya çalışıyordu.

Bu arada, Hammurabi görece barış içinde, krallığının merkezini yaklaşan fırtınaya karşı güçlendirerek, bekliyordu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 20

MISIR	MEZOPOTAMYA
Birinci Ara Dönem (2181-2040)	
7 ve 8. Hanedanlar (2181-2160)	
9 ve 10. Hanedanlar (2160-2040)	Akad'ın düşüşü (y. 2150)
Orta Krallık (2040-1782)	
11. Hanedan (2134-1991)	Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)
I-III. İntef	**Ur-Nammu**
I-III. Mentuhotep	**Şulgi** Abram Kenan'a gider
	Ur'un düşüşü (2004)
12. Hanedan (1991-1782)	
I. Amenemhet	İsin Hanedanı Amori Larsa kralları
	(Larsa) **Gungunum** (y. 1930)
	(Larsa) **Rim-Sin** (1822-1763)
	(Asur) **Şamşi-Adad** (1813-1781)
	(Babil) **Hammurabi** (1792-1750)

21

XİA'NIN DEVRİLMESİ

Sarı Nehir vadisinde, Xia Hanedanı yolsuzluğa başlar ve MÖ 1766'da, Shang karşısında devrilir.

Bu arada, Çin kralları hâlâ efsanenin bir ucuna tünemekteydi.* Büyük tarihçi Sima Qian'a göre, Yü tarafından kurulan Xia Hanedanı tahtı 400 yıl boyunca elinde tuttu. 2205-1766 döneminde, on yedi Xia kralı hüküm sürdü. Ama her ne kadar arkeologlar bir Xia sarayı ve başkentinin kalıntılarını buldularsa da, Sima Qian'ın olayların üzerinden 1500 yıl geçtikten sonra anlattığı kişiliklerin herhangi birinin varlığı konusunda, bu yüzyıllardan kalma doğrudan kanıtlara sahip değiliz.

Soluk bir şekilde de olsa, sözlü kaynakların gerçek bir hükümdarlar silsilesini yansıttığı kabul edilirse, Xia Hanedanı'nın ve düşüşünün öyküsü, Çin'de hükmetme mücadelesinin Mezopotamya ovasındaki çatışmalardan çok farklı olduğunu gösterir. Çin'de, uygar halkları istila eden barbarlar, bir ulusun diğeriyle olan mücadelesi daha yoktu. En büyük mücadele bir kralın erdemleri ile kötülükleri arasındaydı. Tahtına yönelik tehdit, ilk başta kendi doğasından kaynaklanıyordu.

---

* Elam topraklarına "İran" demek gibi, "Çin" adını kullanmak da tarihsel bir yanlıştır (bundan hep kaçınmaya çalışırım). Bu binyılda, Asya kıtasının doğusunda yer alan devletler, hükümdar ailelerinin adıyla tanınırdı. Ama bu bölge için "Çin" adını kullanmayı doğrulamak, Elam için "İran" demekten biraz daha kolaydır, çünkü Çin ülkesi eski Xia devletinin çok uzun bir süre yer aldığı ülkeyle aynı sınırlara sahiptir. (Bu, sınırları 20. yüzyılda aynı toprağı geçmişte işgal eden eski ülkelerin hiçbiriyle uyuşmayan yerlerden çizilen bugünkü İran için kesinlikle geçerli değildir.)

Xia Hanedanı'nın hemen öncesinde gelen Üç Filozof Kral, ardılları olarak oğullarını değil, değerli ve mütevazı insanları seçmişti. Bu kralların üçüncüsü olan Yü, konumunu yalnızca yetenekleriyle elde etmişti. Sima Qian onun, Sarı Nehir'in "göklere yükselecek kadar şiddetli, dağları çevreleyip tepeleri kaplayacak kadar yaygın" taşkınlarının oluşturduğu sorunu çözmek üzere bir önceki Filozof Kral'ın yanına aldığı bir vasalı olduğunu belirtir.[1] Yü on üç yıl çalıştı, hendekler ve kanallar tasarladı, bentler ve setler inşa etti ve Sarı Nehir taşkınlarını sulamaya yönlendirerek, suların tehdit ettiği yerleşimlerden uzaklaştırdı, böylece de "hem gayretli hem de yorulmak bilmez" bir adam olarak kendisini gösterdi.[2] Çabalarının sonucunda, "dünya artık büyük ölçüde düzenliydi."[3] Yü, halkını dış güçlere karşı değil, kendi ülkelerindeki tehditlere karşı korumuştu.

Yü'nün hükmettiği topraklar, Sarı Nehir'in güney kıvrımının içinde yer alan ovada duvarla çevrili köyler kurmuş bir halkın, Longshan* adı verilen hanedan-öncesi Çin kültürünün işgal ettiği topraklarla çakışır. Bu köyler yüksek olasılıkla, evlilik ya da ara sıra fetih yoluyla diğer köy reisleriyle ittifaklar kuran güçlü aile reisleri tarafından yönetiliyordu. Erken Xia Hanedanı anlatıları, Xia krallarını destekleyen ya da zorluk çıkartan "derebeylerinden" ve "düklerden" söz eder.[4]

Nehirle mücadele eden kral Yü'nün başkentinin nerede yer almış olabileceğini bilmiyoruz. Ama 2200 ile 1766 arasında bir yerlerde, Sarı Nehir'in güney kıvrımının hemen altında bir Xia başkenti inşa edilmiş olmalı; kazılar burada kraliyet sarayları olabilecek kapsamlı binalar ortaya çıkartmıştır.†

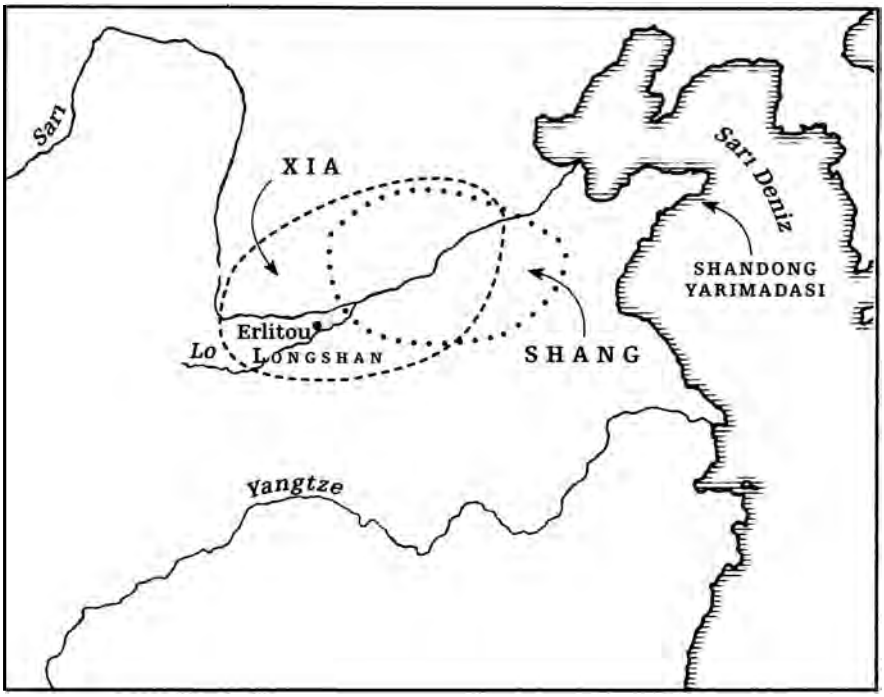
Sarı Nehir'in güney kıvrımının hemen altındaki Erlitou, güneyden başlayarak Sarı Nehir'e dökülen Lo Nehri'nin oluşturduğu bir vadide yer alır. Çevresindeki arazi normalden iyidir, çünkü silt çökeltileri tarafından gübrelenmiştir ve vadiyi çevreleyen dağ çemberi Erlitou'nun savunulmasını o kadar kolaylaştırır ki, kentin etrafında duvar bile yoktur.[5]

Erlitou'da bir saray olmasına karşın, Sarı Nehir boyunca yer alan surla çevrili yerleşimlerin (yani *li*) şefleri bağımsızlıklarına hayli bağlı kalmışlar, diğer köylerle olan ticaretlerini yönetmişler ve kendi küçük ordularına sahip olmuşlardır.[6] Ama gelenek vadi boyunca en azından bir şekilde

---

* Mezopotamya tarihiyle karşılaştırıldığında, Çin tarihinin arkeolojik bölümlenmesi çok basittir: Yang-shao kültürünün (5000-3000) ardından Longshan kültürü (3000-2200), Bronz Çağı (2200-500), sonra da Demir Çağı gelir.

† 1950'lerin sonlarında sürdürülen bu kazılardan önce, tarihçiler yaygın olarak Xia Hanedanı'nın tamamen efsanevi olduğunu düşünüyordu; arkeoloji, geleneksel Xia tarihlerinde gerçekten de bir Sarı Nehir krallığının var olduğunu gösterdi. Erlitou alanıyla Xia Hanedanı arasındaki ilişki, bağlantı birincil olarak Batılı tarihçiler ve arkeologlar tarafından sorgulanıyor olsa da, hâlâ tartışma konusudur (Bkz. Li Liu ve Xingcan Chen, *State Formation in Early China*, s. 26-27).

21.1. Xia ve Shang

krallık yetkesinin var olduğunu söyler. Olasıdır ki, Yü'nün yıkıcı Sarı Nehir taşkınlarıyla mücadelesi, suların yükselmesindeki eski bir değişikliği, daha ciddi bir taşkını korumuştur; eğer bu doğruysa, daha düşmanca bir çevrede hayatta kalmanın artan zorluğu, köyleri bir önderin birleştirici ve koruyucu gücünü kabul etmeye itmiş olabilir.

Bu gücün kalıtsallığı, kendinden önceki Filozof Kralların örneğini sürdürebilmek için elinden geleni yapan Yü ile başladı. Onlar gibi, oğlunu es geçerek, ardılı olarak değerli bir adamı seçti ve kan bağını reddetti. Ne yazık ki, köylerin güçlü reisleri onun seçimine katılmadılar ve yerine Yü'nün oğlu Qi'yi tercih ettiler; kalıtsal bir hanedan, onların iradesiydi. Bu isyankâr eylem, Sarı Nehir yerleşimlerini Filozof Krallar döneminden bir kan ardıllığı çağına geçirdi.

Bu yeniliğe hiç karşı çıkılmadı değil. Bir köy, Youhu köyü, tacın bir aileden diğerine geçişinin reddedilmesine o kadar karşı çıktı ki, tüm Youhu Qi'nin tahta çıkma kutlamalarını boykot etti. Qi'nin böylesi ilkesel itirazlarla hiç arası yoktu. Ordusunu asileri yakalamaya gönderdi, Youhu'nun gösterebileceği direnişi kırdı ve isyanları karşılığında "ilahi cezalandırmayı uyguladığı" iddiasıyla, köyü yerle bir etti.[7] Güç basireti alt etmişti.

Kan ardıllığının ilk yılları iyi gitmedi. Qi'nin ölümünden sonra, beş oğlu krallık için dövüştü; Xia devletinde, tacın bir nesilden diğerine barış içinde aktarılmasına rehberlik edecek bir yordam yoktu. Üste çıkmayı başaran oğul, Youhu'nun kan bağına dayalı hükümdarlığın tehlikeleri konusundaki bütün kaygılarını haklı çıkarttı. Yönetmek yerine, derhal içki âlemlerine ve kadınlara daldı. Bunun üzerine, güçlü bir köy reisi saraya bir saldırı düzenledi ve tahtı ele geçirdi. Daha sonra, bir saray görevlisi onu öldürüp, tahta kendisi geçti.

Kral önceli tarafından bilgece seçilmediğinde, kargaşa hâkim olmuştu. Kan ardıllığı bile bundan daha iyiydi; sonunda gaspçıya meydan okuyacak kadar destek toplayan akraba Shao Kang oldu, Qi'nin küçük küçük yeğeni.

Shao Kang başkentte akan kanlardan kaçıp başka bir köye sığınmıştı. Şimdi, arkasında destekçileriyle Erlitou'ya yürüdü, tahtta oturan görevliyi yendi ve hükümdarlık hakkını talep etti. Daha yeni başlamış olan Xia Hanedanı kurtarılma ihtiyacı duymuştu bile.

Bu sert başlangıçtan sonra, Xia Hanedanı yüzyıllarca sürdü. Ama Çinli tarihçiler bize niteliğe değil doğumun rastlantılarına bağlı hükümdarlık hakkının, onu elinde tutanları yavaşça yozlaştırdığını söyler. Xia kralları Çin tarihi boyunca ardı ardına kendisini tekrarlayacak bir döngüye girdi: Hanedanın ilk kralları, yerlerini erdemleri ve akıllarıyla elde ediyordu. Hükümdarlığı oğullarına aktarıyor ve bu oğullar zaman içinde tembelleşiyordu. Tembellik yozlaşmaya dönüşüyor, yozlaşma dağılmaya, dağılma da hanedanın düşüşüne. Yeni birisi, akıllı ve güçlü, tahtı ele geçiriyor, yeni bir hanedan yükseliyor ve aynı şey tekrarlanıyordu. Her döngünün sonunda, tiranlar devriliyor ve erdemli kişiler temel ilkelere geri dönüyordu; ama bu ilkelere uzun süre bağlı kalınamıyordu. İyi niyet güvensizliğe, dindarlık boş inançlara, incelik gurura ve beyhude gösterişe dönüşüyordu. "Çünkü yol," der Sima Qian, "bir döngüdür; bittiği yerde, yeniden başlar."

MÖ 2. yüzyılda babasından Büyük Kâtiplerin Başı görevini devralan Sima Qian, dünya hakkında biraz önyargılı bir görüşe sahip olabilir; imparatorun babası hakkında uygunsuz bir-iki yorumu nedeniyle kendi imparatorunu kızdırdıktan sonra, idam ile hadım edilme arasında bir tercihte bulunması istenmişti. (hadım edilmeyi seçti, çünkü tarihini bitirmek istiyordu; tarihyazımında yüksek olasılıkla eşine rastlanmayacak bir mesleğe bağlılık.) Ama tarih döngüsü tarifi uzun geleneğe ve uzun gözleme dayanır. Çin krallığının ideali bilgelikle yönetmektir, ama kral Sarı Nehir boyunca sıralanan köyler üzerinde güç iddiasında bulunur bulunmaz, ardından kaçınılmaz olarak yozlaşma, baskı ve silahlı çatışma geldi.

Xia Hanedanı sırasında, kendine saraylar inşa etmek için saray hazinesini boşaltarak saray ahalisini yavaş yavaş yabancılaştıran Xia kralı Jie döneminde çatışma zirvesine çıktı. Metresi olarak güzel ama halkın sevmediği acımasız ve kötü bir kadını alıp, günlerini yönetim yerine oyun ve içkiyle geçirmeye başlayınca halkını yabancılaştırdı. Yönetimine meydan okuyan herkesi tutuklayıp, sonra da ya öldürüp ya da hapse attığı için, köy reislerini yabancılaştırdı. Jie, Sima Qian'ın toparladığı gibi, "erdemli yönetime değil, askeri güce başvurdu."[8]

Keyfi biçimde hapsedilen köy reislerinden biri, Shang klanından Tang adında, Erlitou'nun doğusundaki topraklarda tehdit oluşturacak kadar gücü olan birisiydi. Ama kısa süre sonra, (belki de şarap ve gece hayatı nedeniyle) Jie ilk nedenlerini unuttu. Tang'ı serbest bıraktı. Tang hemen resmen Xia yönetimi altındaki diğer kentlerin önderleri arasında konumunu güçlendirmeye koyuldu. Tang tersine bariz bir şekilde çok düzgün bir yaşam sürdürdü; Sima Qian onun "erdemlerini geliştirdiğini" söyler (ve herhalde çok diplomasi uygulamıştı). Hatta yakınlardaki halkta korku saçan diğer derebeylerinden birine karşı kendi adamlarıyla yürümüştü.

Sonunda Tang kötüye karşı intikam almak üzere ilahi hak iddiasında bulundu ve yandaşlarıyla birlikte imparatora karşı yürüyüşe geçti.[9] Jie başkentten kaçtı ve (geleneksel tahta geçme tarihi) 1766'da Tang ilk Shang imparatoru oldu.

Jie sürgünde öldü. Son sözleri, anlaşılan, "Fırsat varken Tang'ı öldürmeliydim," olmuştu.[10]

Shang fethi yepyeni bir yönetimin kurulduğu değil, varolan bir gücün Erlitou'daki zayıflayan sarayı kapsayacak şekilde genişlediği anlamına geliyordu. Onyıllarca Shang ailesinin gücü, Xia başkentinin doğusunda artıyordu. Nasıl ki tarihöncesi Longshan kültürü Yang-shao'nun üzerine yayıldıysa ve Xia da Longshan'ın üzerinde büyüdüyse, Shang devleti de Xia ülkesiyle çakışıyordu. Tamamlayıcı Tang adı verilen Tang'ın tahtı devralması bir iç meseleydi. Xia krallığı kendi kendiyle mücadele etti, düştüğünde de, kendi halkının eline düştü.

Döngü yeniden başlamıştı. Tang'ın hükümdarlığı bir adalet modeliydi, derebeyleri, eğer "halkları için güzel şeyler yapmazlarsa" cezalandırmakla tehdit ediyordu. Büyük önceli Yü gibi, taşkın sorunuyla ilgilendi; Sima Qian, dört sorunlu ırmağı "düzene soktuğunu" ve yeni tarlalarla köy alanları açtığını söyler. Shang Hanedanı sıkı çalışma ve erdemle başlamıştı: Çünkü yol bir döngüydü ve yeniden başlaması gerekiyordu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 21

MEZOPOTAMYA	ÇİN
	Xia Hanedanı (2205-1766)
	Yü
Akad'ın düşüşü (y. 2150)	**Qi**
Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)	
Ur-Nammu	**Shao Kang**
Abram Kenan'a gider **Şulgi**	
Ur'un düşüşü (2004)	
İsin Hanedanı Larsa'nın Amori kralları	
(Larsa) **Gungunum** (y. 1930)	
(Larsa) **Rim-Sin** (1822-1763)	
(Asur) **Şamşi-Adad** (1813-1781)	
(Babil) **Hammurabi** (1792-1750)	
	Jie
	Shang Hanedanı (1766-1122)
	Tang

22

HAMMURABİ'NİN İMPARATORLUĞU

MÖ 1781-1712 döneminde,
Asur kralı ve müttefikleri Babilli Hammurabi karşısında yenilir,
Hammurabi imparatorluğunu denetleyebilmek için yasalar koyar.

Yıllar boyu zamanını kolladıktan sonra, Hammurabi kuzeydeki imparatorlukta çatlaklar görmeye başlamıştı.

Şamşi-Adad 1781'de ihtiyarlıktan öldüğünde, Asur tacı babasıyla birlikte Ekallatum ve kuzey topraklarından oluşan bölgede ortak-naip olarak hüküm süren İşme-Dagan'a geçti. Artık tüm imparatorluk, küçük kardeşi Yaşmah-Adad'ın onun yardımcısı olarak hüküm sürdüğü Mari kenti de içinde olmak üzere, İşme-Dagan'ın denetimindeydi.

İşme-Dagan'la Yaşmah-Adad hiç dost olmamışlardı. Büyük kardeş Şamşi-Adad'ın gururuydu; küçük kardeş daha Mari'deki vali-kral görevi başladığından beri babasının küçümsemesine hedef olmuştu. Mektup mektup üstüne, Şamşi-Adad, hep Yaşmah-Adad'ın aleyhine, kardeşleri karşılaştırmıştı. Şamşi-Adad küçük oğluna, "Ağabeyin doğuda büyük bir zafer kazandı," diye yazmıştı:

> [Ama] sen orada, kadınlar arasında arkana yaslanıp oturuyorsun. Erkek gibi davranamaz mısın? Ağabeyin kendine büyük bir isim yaptı; sen de kendi ülkende aynısını yapmalısın.[1]

Yaşmah-Adad nadiren kendini babasına beğendirebiliyordu; Şamşi-Adad'ın mektupları, ev işlerini yönetmek için birisini seçmemiş olmasın-

dan ("Neden hâlâ o göreve birisini getirmedin?"), talep edilen bir görevliyi hızla göndermemiş olmasına kadar her şeyi eleştiriyordu. Sürekli eleştiri, Yaşmah-Adad'ın içinde kalan son itaatkârlığı da silip atıyordu. Başka bir küçük memur atamasından doğan kararsızlığın dehşetiyle, babasına yanıt verdiğini görürüz: "Size yardımcı olması için Sin-İddinam'ı göndermemi istemiştiniz, ben de dediğinizi yapacağım," diye başlar. "Ama bunu yaparsam, kim burada kalıp kâhyalık edecek? Babamın sözünü dinliyorum, ama o zaman, eğer buraya gelip de, 'neden bana onun görevini boş bırakacağını söylemedin? Neden bana haber vermedin?' derseniz? Bu yüzden size haber veriyorum, siz de ne yapmam gerektiğine karar verin."[2]

Bu arada, İşme-Dagan küçük kardeşini zafer haberleriyle iğneliyordu:

> Sekiz günde Kirhadat kentinin efendisi oldum ve tüm çevre kentleri aldım. Sevin!
> Hatka'nın üzerine yürüdüm ve bir günde kenti dümdüz edip efendisi oldum. Sevin!
> Hurara'ya karşı kuşatma kuleleri ve koçbaşları kurdum ve yedi günde fethettim. Sevin![3]

Yaşmah-Adad'ın ondan nefret etmesi şaşırtıcı değil.

Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra, İşme-Dagan, anlaşılan aralarını düzeltmek amacıyla, kardeşine bir mektup yazdı. Ne yazık ki, babasının kabadayı üslubunu almıştı:

> Babamın evindeki tahta oturdum ve çok meşguldüm, yoksa sana daha önce haber yollardım. Şimdi söyleyeceğim – senden başka kardeşim yok... Endişe duymamalısın. Ben yaşadıkça, tahtında oturacaksın. Birbirimize kardeşlik yemini edelim. Ah, bir de, bana hemen eksiksiz bir rapor gönder.[4]

Bu dostluk gösterisinin ne kadar samimi olduğunu anlamak zor. Kararsız Yaşmah-Adad kısa süre sonra bir kuşatmayla karşı karşıya kalır; Şamşi-Adad'ın saldırısıyla batıya kaçmak zorunda kalan Mari prensi Zimri-Lim, bir geri dönüş planlıyordu. Kayınpederi Halep kralının verdiği askerlerle destekleniyordu. Şamşi-Adad'ın ölümünden altı yıl sonra, Zimri-Lim Yaşmah-Adad'a karşı ilerlemeye hazırdı.

Asur'dan takviye gelmedi. Yaşmah-Adad kuşatmacılara karşı yalnız başına kaldı ve saldırı dalgaları sırasında öldü.

Artık Zimri-Lim yeniden Mari kralı olmuştu. Doğusunda üç büyük ve açgözlü krallık yer aldığı için (Asur'da İşme-Dagan, Babil'de Hammurabi, güneyde Rim-Sin), Zimri-Lim Mari'nin diğer ikisine karşı ayakta kalabilmek için bunların en güçlüsüyle bir ittifak kurması gerektiğini biliyordu.

Ama hangisinin en güçlüsü olduğu pek de belli değildi. Hükümdarlığının bu noktasında Zimri-Lim'in yazdığı mektuplardan birinde şöyle der:

> Tek başına en kuvvetli olan bir kral yok. On ya da on beş kral Babil'li Hammurabi'yi izliyor, aynı sayıda kral da Larsa'dan Rim-Sin'i, bir o kadarı da Eşnunna kralını...[5]

Etrafını tarttıktan sonra, nihayet en iyi hamle olarak Hammurabi'de karar kıldı.

Hammurabi ittifakı kabul etti. Kuşkusuz, gözü etrafında toplanan kuvvetlerdeydi. İşme-Dagan Dicle'nin doğusundaki o bağımsız kent Eşnunna kralıyla ve Elam ülkesiyle iki taraflı bir antlaşma yapmıştı. Bu dikkate alınması gereken bir güç oluşturuyordu. Ur'un düşüşünden beri, Elam az çok birleşik bir ülkeydi; güney toprakları çeşitli zamanlarda çeşitli Mezopotamya krallarının eline geçmişti, ama kuzey topakları hep güçlü bir Elam diyarı olmuştu. Şimdi yeni bir hanedan, Eparti hattı tüm bölgenin denetimini eline geçirmişti ve Babil'e karşı harekâta katılmaya hazırdı.*

Güneyde, Rim-Sin Asur, Eşnunna ve Elam'dan oluşan koalisyona katılmamaya karar verdi. Olasıdır ki, Hammurabi'nin artık yenilmeyeceğine inanmaya başlamıştı. Ya da, o kadar kuzeydeki bir savaşa katılmak için çok yorgun ve yaşlı olduğunu düşünüyordu. Artık neredeyse altmış yıldır tahttaydı, bilinen tüm Mezopotamya krallarından daha fazla.

İşme-Dagan'la Eşnunna ve Elam kralları onsuz harekete geçtiler. 1764'te, Zimri-Lim Mari tahtına döndükten dokuz yıl sonra, birleşik ordu Hammurabi'ye karşı harekete geçti.

Kendi Babil ordusu Zimri-Lim'in askerleriyle takviye edilen Hammurabi, onları silip süpürdü. Asur'u ele geçirip Babil'in bir parçası yaptı; Eşnunna'yı alıp kendi topraklarına kattı; doğuya, Elam yaylalarına kadar ilerlemediyse bile Susa'yı ele geçirip yağmaladı. Aynı zamanda, çeşitli Elam tanrıçalarının heykellerini aldı ve onları, rahibeleriyle birlikte, törenle Babil'e götürdü. Bu, düşmanının karılarını götürüp onlardan yararlanmanın daha kibar ve kutsal bir yoluydu.

Ertesi yıl, tarafsızlığının kendisine bir faydası dokunmayan Rim-Sin'in üzerine yürüdü. Hammurabi, tarafsızlığını güneydeki krala saldırmak için bir bahane olarak kullandı. Neden kuzeyli saldırganlara karşı ona katılmamıştı? Rim-Sin soruya tatmin edici bir yanıt bulamayınca, Hammurabi nehrin akışını Rim-Sin'in krallığının nüfusu yoğun bir kısmına yöneltti. Anlaşılan, Rim-Sin fazla uğraştırmadan geri çekildi ve sadakat

* Önceki hanedan da Simaş'tı. Bu hanedan ilk kralı olan Eparti'nin adını almıştı; aynı zamanda Sukkalmah ya da "büyük naip" Hanedanı olarak da tanınır, yüksek olasılıkla Elam kralı, ardıllığı inanılmaz karışıklıkta bir süreç sonucu belirlenen bir naip ("büyük naip") yardımıyla yönettiği için böyle adlandırılmıştı.

yemini etti (ve, kendi kayıtlarına göre, su baskınına hedef olan insanları yerleştirmek üzere başka yerlerdeki toprakları kuruttu).

Hammurabi daha sonra eski müttefikine döndü.

Anlaşılan, Zimri-Lim çok güçlü bir savaşçıydı; ve Hammurabi'nin kendisini tam olarak rahat hissedemeyeceği kadar güçlü bir kişiliği vardı. Eski ortağına saldırmadı; bunun yerine, Zimri-Lim'in tüm diğer güçlerle olan yazışmalarını görme (ve denetleme) hakkını talep etti. Bu tür egemenlik –başka bir ülkenin dış ilişkilerini idare etme hakkı– daha sonraları fiili bağımsızlığın sonu olarak telaffuz edildiğinde, çok uygulanacaktı. Zimri-Lim bunu biliyordu. Kızgın, reddetti. Hammurabi misilleme tehdidinde bulundu. Zimri-Lim meydan okudu. Hammurabi Mari üzerine yürüdü ve kent duvarlarının dışında esirleri idam etmeye başladı. Kapılar kapalı kalınca, Hammurabi kenti kuşattı, duvarlarını yıktı, halkını köle olarak sattı ve kenti yaktı.[6]

Zimri-Lim'in kaderi kayıtlara geçmemiş; ne de kraliçesi Şiptu'nun, ne de kızlarının. İki genç oğlu vardı, ama ikisin de ismi ne Mari'nin ne de Babil'in kayıtlarında bir daha geçmez.

Bu saldırıdan bir yıl sonra, Hammurabi gene Larsa'ya döndü. Rim-Sin'in sadakatini yeniden düşündüğünü ve direndiğini varsayabiliriz. Altı aylık bir kuşatmadan sonra, Larsa düştü.

Bu kez Hammurabi Rim-Sin'i tahtından indirip esir aldı. Altmış yıllık hükümdarlığı sona ermişti. Şimdi artık tüm Sümer kentleri –eski Sümer diyarının batısında ve kuzeyinde yer alan birçok kentten hiç söz etmiyoruz– Babil merkezli imparatorluğun birer parçası olmuştu. Hammurabi'nin kâtibi, "Herkes senin önünde boyun eğsin," diye yazıyordu. "Senin büyük ününü kutlasın; senin âli yetkene herkes sadakatini sunsun."[7]

Bu düzensiz bir imparatorluk değildi. Düzeni yasalar sağlıyordu. Hammurabi gittikçe büyüyen fetihlerini kısmen tüm bu imparatorluk çapında aynı yasaları dayatmasına borçluydu. Bu yasa bütününün tek kopyası, yüzyıllar sonra, Susa'da, siyah taş bir stele kazınmış olarak bulundu. Yasalar açıkça tanrısal bir adalet sistemi vücuda getirmek amacındaydı (stelin üst kısmında, adalet tanrısı yetkesini Hammurabi'ye bağışlarken görülür), ama fethedilen kentlerdeki gösterişli varlıkları aynı zamanda fethedilen halklar üzerinde denetimi de sağlıyordu. Stele göre, yasalar Nippur, Eridu, Ur, Larsa, İsin, Kiş, Mari ve başka kentlerde sadakatle uygulanıyordu.

İlk yasa koyucu Hammurabi değildi –bu konuda Ur-Nammu onu geçer– ama onun yasaları eski zamanlardan kalanlar arasında en eksiksiz olanlardır ve şaşırtıcı bir konu çeşitliliği gösterirler. Hırsızlık (ölüm), bir

22.1. Hammurabi'nin İmparatorluğu

kölenin kaçmasına yardım etmek (ölüm), kaçırma (ölüm), birisinin başına yıkılan bir ev tasarlamak (ölüm) krala karşı yükümlülüklerde düşük başarım (ölüm) için düşünülen cezaların yanında, yasalar evlilik kurallarını (bir sözleşme gerekiyordu; kocalar yargıç aracılığıyla boşanabiliyordu, ama kocası tarafından aşağılanan bir kadın da), yaralamayı (özgür birinin gözünü çıkartan, kendi gözünü kaybediyordu, ama bir kölenin gözünü çıkartmanın karşılığı, gümüşle ödeniyordu), mirası (dullara toprak miras kalabiliyordu, ama satamıyorlardı, oğulları için saklamak zorundaydılar) ve yangınla mücadeleyi (eğer birisi bir yangının söndürülmesi için komşusuna yardıma gider de dumanın koruması altında komşusunun herhangi bir malını aşırırsa, "ateşe atılacaktı") düzenliyordu.[8] Hammurabi'nin aşağıya doğru aktarılan ve imparatorluğun merkezinden güçlendirilen tüm bu yasalar ve kurallar, fethedilen halkları Babil yönetiminin adaletine ve ciddiyetine ikna etmeyi hedefliyordu. Ama aynı zamanda Hammurabi'nin tebaasının üzerinde sıkı bir denetim kurmasını da sağlıyordu.[9]

Sıkı bir denetim, Hammurabi'nin ülkesiyle neredeyse tüm ilişkilerinin belirleyici özelliğiydi. Geniş fetihleri sayesinde, nehrin yukarısından aşağısına tüm gemicilik güzergâhlarını denetim altında tutuyordu; sedir ve lapis lazuli, taş ve gümüş, metal ve bronz, hep onun kontrol noktalarından geçmek zorundaydı ve yalnızca kraliyet pasaportuna sahip gemiler buralardan ileri geçebiliyordu.[10] Bu yalnızca vergilerin eksiksiz tahsil edilmesini güvenceye almakla kalmıyor, kralın sorunlu güneye doğru giden malları yakından görmesini de sağlıyordu. Hammurabi'nin imparatorluğunda hiçbir kent gizlice silahlanamazdı. Hammurabi kendini halkının çobanı olarak adlandırmaktan hoşlanıyordu; ama gene de, dışarıdan kurtların yaklaşmasından ziyade, koyunların kurt dişlerine sahip olup sürüden ayrılmasıyla daha çok meşgul oluyordu.

Çok iyi biliyordu ki, imparatorluğu o her şeyi denetim altında tutar gözüktüğü sürece bir arada kalabilirdi. Generallerinden birine yazdığı bir mektupta onu, savaşta talihsiz geçen bir dönemin ardından, seferlerini kutsamaları için o Elam tanrıçalarının heykellerini anavatanlarına geri göndermenin yollarını ararken görürüz. Ama bunun nasıl olacağını bilemez. Savaşarak gitmesi olanaksızdır. Heykelleri öylesine vermesi durumunda da, Elamlılar bunu bir zayıflık işareti olarak değerlendirecektir.[11]

Özellikle kuzeyde ve doğuda, Hammurabi'nin hükümdarlığı tamamen tabiiyet ve baskıdan oluşmaktadır. Eşnunna'yı almasının üzerinden on yıl bile geçmeden, kente karşı yeni bir sefer düzenlemişti, tam iki yıl süren kuşatma, Babil askerlerinin burayı yağmalayıp, yakıp, yerle bir etmesiyle sonuçlandı. Doğu sınırında savaştı; başka asilerin ayrılmaya çalıştığı Ninova yakınlarında savaştı; neredeyse, zorla kurduğu imparatorluğu üze-

rinde hüküm sürdüğü tüm zaman boyunca savaştı. 1740'ların sonlarında yaşlı bir adamdı, yıllar süren zor yolculuklar ve kısmen iyileşmiş savaş yaralarının acısı yüzünden hastaydı. Eşnunna'nın yıkılmasından yalnızca beş yıl sonra öldü ve oğlu Samsuiluna'ya tam bir kargaşa devretti.

Birkaç yıldır göçebe kabileler –Kassitler– Zagros Dağları'ndan inip, Dicle'yi aşarak Mezopotamya'ya geliyordu. Babil kayıtları onlardan gezginci işçiler, iş arayan ucuz göçmen emekçiler olarak söz ediyordu.

Samsuiluna'nın hükümdarlığının dokuzuncu yılı, "Kassit ordusunun geldiği yıl" olarak biliniyordu; emekçiler silahlanmış, kuzeydoğu sınırlarına akınlar düzenliyordu. Eşnunna istilacılara karşı bir engel görevi görüyordu. Kent gidince, imparatorluğun ucundan giderek daha fazla sayıda girmeye başladılar.

Aynı zamanda, Samsuiluna babasının bastırmaya hayatını vakfettiği isyanlarla karşı karşıyaydı; Uruk, İsin, Larsa ve Ur, hepsi sırayla isyan ettiler ve bu da askerlerin güneye gidip bunları Babil yönetimine geri almasını gerektirdi. Bu süreçte Ur o kadar kapsamlı bir şekilde yıkılmıştı ki, bundan sonra yüzyıllar boyu boş kaldı; bir süre sonra, Nippur da aynı kaderi paylaştı.[12]

Zaten birçok cephede savaşan Samsuiluna birden doğuda yeni bir tehdit fark etti. Elamlıların yeni bir kralı vardı, savaşkan I. Kutir-Nahhunte; Kassit saldırıları başladıktan on yıl sonra, Kutir-Nahhunte ordusuyla Dicle Nehri'ni aştı. Zayıf Babil hatları Elam topraklarından kendi topraklarının içlerine kadar çekildi ve sonunda Babil'e kadar gerilediler. Babil askerlerinin bu yenilgisi o kadar yankı yaptı ki, bin yıl sonra Babil'in düşmanı Asur hâlâ Babillilere bu nedenle takılıyordu.

Samsuiluna bu tehditlerle uğraşırken, babası gibi imparatorluğunu sıkı bir denetim altında tutamadı. 1712'de, hükümdarlığının sonunda tüm güneyi yitirmişti. Ardında sürekli sefere çıkan bir savaşçı olmadan, Hammurabi'nin yasaları imparatorluğun uzak köşelerini tutmakta yararsız kalmıştı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 22

MEZOPOTAMYA	ÇİN
Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)	
Ur-Nammu	**Shao Kang**
Abram Kenan'a gider **Şulgi**	
Ur'un düşüşü (2004)	
İsin Hanedanı Larsa'nın Amori kralları	
(Larsa) **Gungunum** (y. 1930)	
(Larsa) **Rim-Sin** (1822-1763)	
(Asur) **Şamşi-Adad** (1813-1781)	
(Babil) **Hammurabi** (1792-1750)	
	Jie
Hammurabi Aşur ve Eşnunna'yı ele geçirir (1764)	Shang Hanedanı (1766-1122)
	Tang
Samsuiluna (1749-1712)	

23

HYKSOS'LAR MISIR'I ELE GEÇİRİR

MÖ 1782-1630 döneminde,
Batı Samileri Mısır tahtını ele geçirir
ve Orta Krallık sona erer.

Orta Krallık'ın refahı görece kısa sürdü. III. Senusret'in oğlu III. Amenemhet'in hükümdarlık dönemi, bunun doruk noktasıydı. O öldüğünde, firavunun ülkeyi istilacılara karşı güvende tutma ve kendi içinde birliğini sağlama gücü azalmaya başladı.

Bir kez daha, Nil firavunun ayaklarını ıslatıyordu. III. Amenemhet'in hükümdarlığı sırasında en üst noktasına erişen taşkın, yıldan yıla azalmaya başladı.[1] Mısır'da hep olduğu gibi, Nil'in çekilmesiyle kraliyet gücünün azalması el ele ilerledi.

Ardıllıkta yaşanan sorunlar da muhtemelen bunu etkiledi. III. Amenemhet kırk beş yıl hüküm sürmüştü; öldüğünde, veliahdı yalnızca yaşlı değil, aynı zamanda çocuksuzdu da. Tüm yaşamı boyunca tahta çıkmayı bekleyen IV. Amenemhet neredeyse tahta çıkar çıkmaz öldü ve karısı Kraliçe Sobeknefru onun yerini aldı. Kraliçenin hükümdarlığı hakkında çok az ayrıntı bugüne kaldı; ama eski Mısır'da, tahtta bir kadın olması, sarayda ciddi sorunlar olduğunun işaretiydi.

Manetho Kraliçe Sobeknefru sonrasında yeni bir hanedan başlatır, çünkü geride bekleyen bir veliaht yoktu. Sonunda On Üçüncü Hanedan'ı başlatmak üzere tahta geçen kral silik biriydi, daha da silik bir avuç kişiliğin izlediği, bir gölge kişilik.

Aşağıda Nübye'de, taht adına güney topraklarına göz kulak olan valiler giderek daha bağımsız davranmaya başladılar; III. Senusret'in o kadar sert davrandığı Nübye toprakları tacın elinden çıkmaya başlamıştı. Kuzeyde de sorun vardı. Yıkıntılar, doğu sınırında, Delta'yla "Asyalıların toprakları" arasındaki sınır kalelerinin çözüldüğünü gösterir. Bir zamanlar, sınır o kadar iyi korunuyordu ki, saraylı Sinuhe Mısır'dan *dışarı* çıkmakta zorluk çekmişti. Şimdi, "Asyalılar," o gezginci Sami göçebeler giderek artan sayılarda Delta'ya geliyordu. Bunların bazıları yerleşmiş, Mısırlılarla yan yana yaşıyordu. Diğerleri daha az evcilleşmişti; 1720 dolaylarında, On Üçüncü Hanedan etkisiz yönetimine başladıktan altmış yıl kadar sonra, özellikle saldırgan bir göçebe kabilesi eski Mısır başkenti Memphis'i istila etti ve kentin bir kısmını yaktı. Mısırlıların tersine, atlar ve arabalarla savaşıyorlardı, bu da görece az olan sayılarının dezavantajını telafi ediyordu.

Bu aşağılamaya karşın, On Üçüncü Hanedan geçici olarak ülkeye egemen olmayı başardı. Ama Mısır üzerindeki egemenlikleri o kadar zayıftı ki, tarihçiler geleneksel olarak On üçüncü Hanedan'ı Orta Krallığın sonu ve İkinci Ara Dönem'in başı olarak kabul eder. On Üçüncü Hanedan'ın sonuna doğru, firavunun gücü o kadar ciddi bir ölçüde azalmıştı ki, ikinci bir kraliyet ailesi ortaya çıkmıştı. Bu "On Dördüncü Hanedan" hakkında, bir süreliğine On Üçüncü Hanedan'la birlikte hüküm sürdükleri dışında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. On Üçüncü Hanedan Orta Krallığın Başkenti İtj-tavay'da oyalanıp yararlı hiçbir şey yapmazken, sözüm ona On Dördüncü Hanedan Nil Deltası'nın doğu kısımlarında hükümranlık iddiasında bulundu.

Otuz ya da kırk yıl sonra, yeni bir hanedan solan On Üçüncü ve On Dördüncü hanedanların yanında belirdi. Bu On Beşinci Hanedan'ın başkenti, Delta'nın hemen doğusundaki çölde yer alan Avaris kentiydi. İlk On Beşinci Hanedan kralı olan Şeşi, takipçilerini bir ordu şeklinde örgütledi ve hükümdarlığını zorla doğuya ve batıya doğru yaymaya başladı. Yirmi yıl kadar sonra, 1663'te, On Beşinci Hanedan On Üçüncü ve On Dördüncü'yü yıkmayı başarmış ve tek başına egemen olmuştu.

Manetho'ya göre, Şeşi bir yabancıydı; o ve takipçileri "Çöl Prensleri ya da *Hikau-hosvet* adı verilen bir ırka mensuptu: "Hyksos'lar."[2] Manetho Hyksos'ların başa geçmelerini Mısırlıların vahşi bir istilayla şiddetli ve aniden devrilmeleri olarak anlatır.*

> Bilemediğim bir nedenle, tanrıların bir darbesi bizi yıktı; ve beklenmedik bir şekilde, doğudaki bölgelerden, belirsiz ırktan istilacılar zaferlerinden emin olarak topraklarımıza karşı ilerledi. Güç kulla-

* Manetho'un özgün anlatısı kayıptır, ama Yahudi tarihçi Josephus, *Pros Apiona* (Apion'a Karşı) adlı çalışması içinde bunun bazı kısımlarını, kelimesi kelimesine kopyalayarak korumuştur.

23.1. Eşzamanlı Üç Hanedan

> narak, ülkenin hükümdarlarını kolayca alt ettiler; sonra acımasızca kentlerimizi yaktılar, tanrıların tapınaklarını yerle bir ettiler ve tüm yerlilerine acımasız bir düşmanlıkla muamele ettiler, kimilerini katledip, kimilerinin karılarını ve çocuklarını köle yaptılar ve aralarından birini kral ilan ettiler.[3]

Bir Mısırlı olan Manetho'nun büyük atalarının yalnızca ani ve şiddetli bir saldırı sonucu alt edilebileceğine inanması belki mazur görülebilir. Ancak bu On Beşinci Hanedan hükümdarlarının geride bıraktığı izler, Hyksos'ların çoğunun uzunca bir süredir Mısır'da olduğunu gösteriyor. Sami isimler 1663'teki iktidar değişikliğinin çok öncesinde Orta Krallık yazıtlarında ve listelerinde belirmeye başlamıştı. O kadar çok sayıda Batı Sami Avaris kentine yerleşmişti ki (kentin adının "Çöl Malikânesi" gibi bir anla-

mı vardır), zaman içinde burası neredeyse tamamıyla bir Sami kenti haline geldi. On Üçüncü ve On Dördüncü hanedanlar zaten zayıflamış olan Mısır önderliğini kendi aralarında böldüklerinde, Avaris kentindekiler pastadan kendi paylarını talep etme fırsatını elde etti. Mısır'ın yabancılar tarafından istila edildiği doğrudur, ama bu esas olarak içeriden bir istilaydı.

Manetho'nun abartması bir yana, Hyksos'lar –ne de olsa en azından bir kuşaktan beri Mısırdaydılar– çok fazla kent yıkmadılar. Her ne kadar adları Sami ise de, Mısır giyim ve âdetlerini benimsemişlerdi bile. Mısırca yazıtların ve kayıtların resmi dili olmayı sürdürdü; Mısırlılar Hyksos'lara yönetici ve rahip olarak hizmet verdiler.

On Üçüncü ve On Dördüncü hanedanların yıkılmış olmasına karşın, Hyksos'lar hiçbir zaman ülkenin denetimini tamamen ellerine geçirmediler. Kuzeybatıda, muhtemelen Hyksos'ların izniyle bir vasal kral hanedanı hükmetti; geriye çok az isim kalmıştır, ama Manetho onları On Altıncı Hanedan olarak adlandırır. Daha ciddi olanı, güneyde Teb'deki Mısırlı valilerin Hyksos yönetimini kabul etmeyeceklerini ve gerçek yetkenin artık Teb'de olduğunu ilan etmeleriydi. Bu, Manetho'nun "On Yedinci Hanedan'ıdır"; On Beşinci, On Altıncı ve On Yedinci hanedanlar yan yana hüküm sürdü.

Kendi kısıtlılıklarının farkında olan Hyksos'lar, güneye doğru fazla hamle yapmış gibi görünmüyorlar. Teb'deki Mısırlı hükümdarlar Abydos'a kadar Mısır'ı denetim altında tutuyordu; güney krallığında, yabancı etkisinden özgür, Orta Krallık geleneği sürüyordu. Ama ikisi arasında barış yoktu. Manetho şöyle yazar: "Teb kralları ve Mısır'ın diğer parçaları yabancı prenslere* karşı bir ayaklanma gerçekleştirdiler ve aralarında feci ve uzun bir savaş yaşandı."[4]

İki hanedan arasındaki uzak mesafeli düşmanlık, herhalde 1630 dolaylarında hüküm sürmüş olan beşinci Hyksos kralı I. Apepi'nin Teb kralıyla savaşmak için gösterdiği kararlı girişimden anlaşılır. British Museum'daki bir papirüs, I. Apepi'nin Teb'e, o sıralarda Teb sarayını elinde bulunduran On Yedinci Hanedan kralı Sekenere'ye gönderdiği mektubun parçalarını içerir. "Bütün gece kükrüyorlar, Avaris'ten bile seslerini duyuyorum ve gürültüleri uykumu bozuyor."[5]

Sekiz yüz kilometre uzaktaki Sekenere, bunları kavga sözcükleri olarak alır. Şu anda Kahire müzesinde bulunan bedeni, bir ordu toplayıp kuzeye doğru yürüyüşe geçtiğini düşündürür. Savaş sırasında, kafatası bir gürz

* Josephus, Manetho tarafından kullanılan sözcüğü "çoban" olarak çevirir. Hatalı bir şekilde, "Hyksos" teriminin Mısırca *hyk* yani "esir" sözcüğünden türediği ve dolayısıyla da Hyksos'ların Mısır'daki Yahudilerin esaretiyle ilgili olduğu sonucuna varır; aslında bu istilacı bir ırkla değil, dar anlamda Mısır'da hükümranlık için ayaklanan savaşçı şeflerle ilgilidir; "şeflik" ya da "tepelik ülkenin prensi" sözcüğün anlamına daha uygundur.

tarafından kırılan Sekenere düşer. Yerde yatarken, hançer, mızrak ve balta darbeleri alır. Bedeni, zaten bir miktar bozulmaya başladığı için, aceleyle mumyalanır; anlaşılan, Hyksos'lar geri çekilip güneyli askerler toparlanmadan önce Teb'li firavun savaş alanında birkaç gün yatmıştır.[6]

Çatışma bir savaşa dönüşmemişti. Hyksos ve Teb orduları anlaşılan kendi topraklarına geri çekilmişti. Sekenere'nin büyük oğlu Kahmose Teb tahtına oturmuş ve babasının intikamını almanın planlarını yapmaya koyulmuştu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 23

MEZOPOTAMYA	MISIR
	Orta Krallık (2040-1782)
Üçüncü Ur Hanedanı (2112-2004)	*11. Hanedan* (2134-1991)
Ur-Nammu	**I-III. İntef**
Abram Kenan'a gider **Şulgi**	**I-III. Mentuhotep**
Ur'un düşüşü (2004)	
	12. Hanedan (1991-1782)
İsin Hanedanı Larsa'nın Amori kralları	**I. Amenemhet**
(Larsa) **Gungunum** (y. 1930)	
	III. Amenemhet
(Larsa) **Rim-Sin** (1822-1763)	**IV. Amenemhet**
(Asur) **Şamşi-Adad** (1813-1781)	**Kraliçe Sobeknefru**
(Babil) **Hammurabi** (1792-1750)	
	İkinci Ara Dönem (1782-1570)
Hammurabi Asur ve Eşnunna'yı ele geçirir (1764)	*13. Hanedan* (1782-1640)
Samsuiluna (1749-1712)	
	14. Hanedan (1700-1640)
	Hyksos iktidarı (1663)
	15, 16 ve 17. Hanedanlar

24

GİRİT KRALI MİNOS

Girit'te, MÖ 1720-1628 döneminde,
Minoslular deniz tanrısına kurbanlar sunarlar.

Nil Deltası'nın kuzeyinde, Akdeniz'in yukarısında, Avrupa anakarasından aşağı doğru uzanan karışık ve isimsiz yarımadanın güneydoğusunda uzun, dağlık bir ada yatıyordu. Ada sakinleri uzun zaman önce Anadolu'dan gelmiş olabilir; Hyksos'lar zamanında, onlar da kralları olan ülkelerin arasına katılmıştı ve adı bilinmeyen hükümdarları için bir saray inşa etmişlerdi.

Saray kuzey sahilinin tam ortasında, kıyının biraz içerisinde yer alan ve adanın doğu ile batı uçlarını denetim altında tutabilecek stratejik konumdaki bir yerleşim olan Knossos'taydı. İnşasından kısa bir süre sonra, başka, biraz daha küçük saraylar da adanın bazı kilit noktalarında ortaya çıktı: Kuzey kıyısında, Knossos'un doğusunda Mallia'da ve hemen güney kıyısında Phaistos'ta.[1]

Bu ilk halk arkalarında yazılı bir şey bırakmadıkları için, bu saraylarda kimlerin yaşadığını tam olarak bilmiyoruz. Ama yayılan kentlerin, yol şebekelerinin ve evlerin ortasında yer alırlar. Bu kentlerde oturan insanlar, suyun öte yanındaki uygarlıklarla ticaret yapıyordu. Parlak boyanmış (herhalde bir zamanlar ticaret amacıyla şarap ya da yağ doldurulan) toprak küpleri yalnızca komşu adalarda değil, Nil Nehri boyunca ve Batı Samilerin yaşadığı Akdeniz kıyılarında da bulundu.

İnsan da kurban ediyorlardı. Depremler dağlık adayı düzenli bir şekilde sarsıyordu; bunlardan biri, kuzey denizine bakan ve şimdi Juktas Dağı olarak adlandırılan dağda yer alan bir tapınağı, içinde halkla birlikte yıkmıştı. İskeletleri neredeyse 3000 yıl, arkeologlar bu sahneyi bulana kadar hiç bozulmadan korundu: Bağlanmış, bir yanının üzerinde taş ve kilden bir sunağın üzerinde yatan genç bir adam, üzerine düşmüş bronz bir bıçak ve sunağın önünde, 40 yaşlarında, tören tacı ve mührü taşıyan bir adam. Güneybatı köşesinde ise bir kadın yüz üstü yatıyordu.[2]

İnsan kurbanı sık uygulanmıyordu. Kurban izleri başkaca yalnız bir tek yerde görüldü: Knossos kentinin batı tarafındaki bir evde, iki çocuk yalnızca kurban edilmemiş, bir tür törensi şölende kesilip salyangozlarla birlikte pişirilmişlerdi.[3] Yıkıntılar kurbanın ne anlama geldiğini ya da hangi korkunç açmazın Knossos'lu rahiplerle rahibeleri bu aşırı tapınma yoluna saptırdığını söylemiyor.

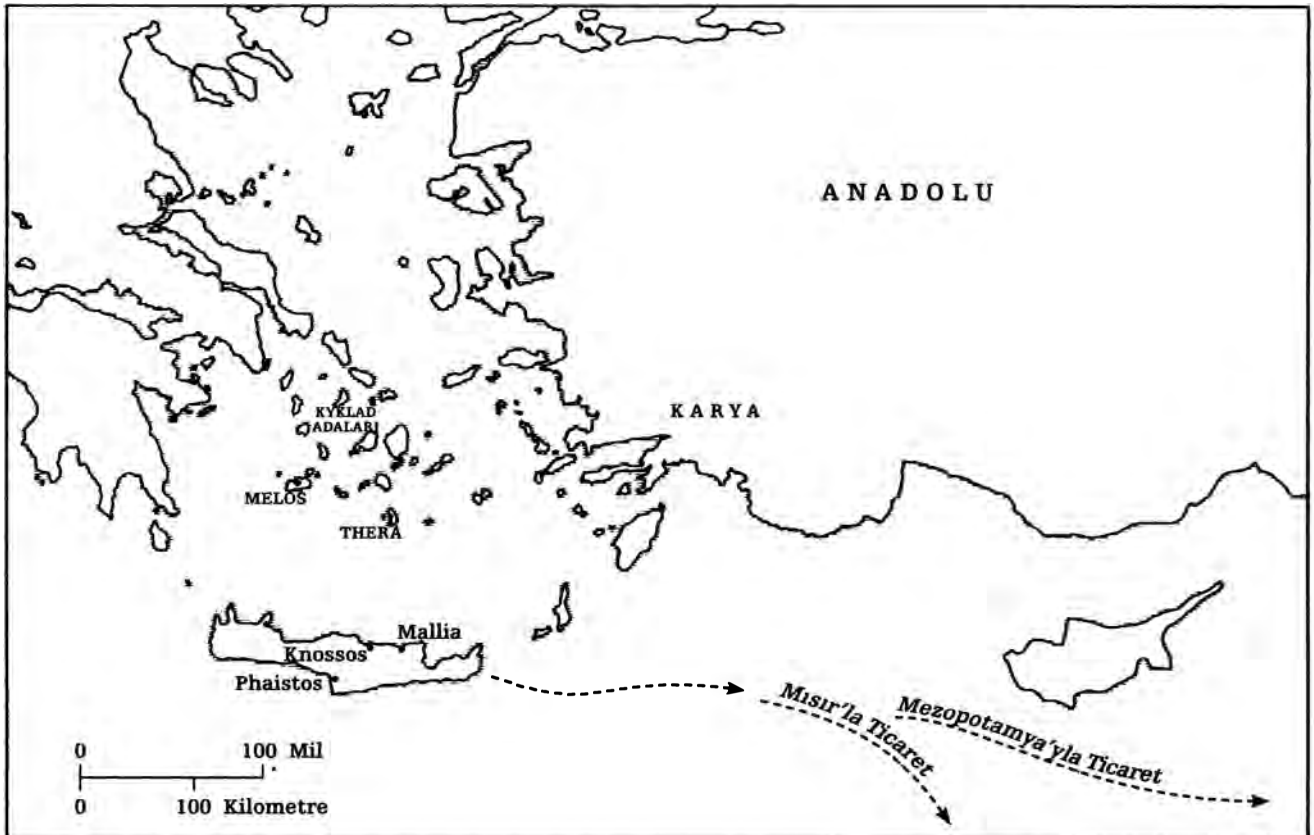
Ama iyi bir tahminde bulunabiliriz.

1720 dolaylarında, bir deprem Knossos'taki ilk sarayı yıktı. Kısmen bunun kalıntılarını da içeren yeni bir saray bunun üzerine inşa edildi. Bu ikinci saray çok daha ayrıntılıydı. Knossos halkı, daha haşmetli bir kral gereksinimi duyacak kadar ilerlemişti.

Adaya Girit adını veren Yunanlar, bu "İkinci Saray"* döneminde Knossos'ta Minos adında güçlü bir kral yaşadığına inanıyorlardı. Yunan efsanesine göre, Minos Giritli bir asilin üvey oğluydu. Ülkeyi yönetmek istediğinden, Girit halkına krallık için tanrılar tarafından seçildiğini kanıtlayabileceğini söyledi; neyin duasını ederse, tanrılar ona verecekti. Halk böbürlenmesini kanıtlanması için ona meydan okudu, Minos da Poseidon'dan kendisine kurbanlık bir boğa göndermesini istedi. Gelen boğa o kadar muhteşemdi ki, Minos boğaya kıyamadı. Onu kendi sürüsüne götürüp, yerine başka bir boğa kurban etti.

Giritliler Minos'u kral yaptı ama Poseidon Minos'un açgözlülüğüne kızmıştı, Minos'un karısı Pasiphae'ı lanetledi ve boğaya şehvet duymasını sağladı. Efsanevi mimar Daidalos'un yardımıyla, Pasiphae ve boğa, tekerlekler üzerindeki ahşap bir ineğin de önemli bir rol oynadığı, garip bir çiftleşmeyi başardılar. Pasiphae daha sonra korkunç derecede biçimsiz bir bebek doğurdu: Boğa yüzlü bir insan. Bebeği gören Minos onu Knossos sarayının altındaki zindana kapattı. Pasiphae'a yardım ettiği için ceza

* Girit'in erken tarihi, geleneksel olarak sarayların inşasına başlanmadan önceki Saray Öncesi Dönem (3200-2000); Birinci Saray Dönemi (2000-1720); İkinci Saray Dönemi (1720-1550) [eğer Thera Yanardağı 1628 yerine 1520'de patladıysa, bu 1720-1450 olarak kabul edilir] ve Son Saray Dönemi olarak (1550 [1450]-1350) bölünür.

24.1. Minoslular

olarak Daidalos tarafından tasarlanan bu zindanda iç içe geçen o kadar çok geçit vardı ki, annesi tarafından Asterios olarak adlandırılan ama Minotauros olarak bilinen çocuk hiç kaçamayacaktı. Minotauros, labirent (Labyrinthos) olarak bilinen bu hapishanede büyüdü. Minos onu insan etiyle besliyordu; Yunan anakarasıyla yapılan bir savaştan sonra, onlara her yıl Minotauros tarafından yenilmek üzere yedi genç erkek ve yedi genç kadın yollamalarını emretti.[4]

Bu öykü, MÖ 2. yüzyıldan kalma bir Yunan öyküler derlemesi olan *Kütüphane*'de yer alır.* Bu efsanenin sislerinin arasından, ardında başka öykü bırakmamış bir uygarlığa göz atabiliriz.

Minos yalnızca efsanevi bir hükümdarın adı olmayıp, Knossos'ta hüküm sürüp Girit'in eski uygarlığına adını vermiş bir hükümdarlar dizisi de olabilir. Minotauros'un öyküsü, kentler arasında yük alışverişini de içermesiyle, Minos halkının var olan uluslararası deniz ticaretini yansıtır. Eski dünyanın her yerinde bulunan İkinci Saray Dönemi mallarının kalıntıları da aynı şeyi söyler. Knossos'ta bulunan ak mermer bir küp kapağı üçüncü Hyksos kralının adını taşır, Avaris'teki Hyksos sarayının duvarlarında, Minos tarzı boyanmış fresklerin kalıntıları vardır. Akdeniz'in doğu kıyısıyla temas da düzenliydi; olasıdır ki, Minoslular Mezopotamya'yla bile ticaret yapmıştı. Gılgamış ve onun Gökyüzü Boğası'yla savaşını –MÖ 1800-1500 döneminde, yani Minos uygarlığı doruğundayken geçen bir öyküyü– resmeden (çoğunluğu mühürlerde yer alan) betimlemelerin bazıları Gılgamış'ı bir tür güreş kemeri giymiş kısmen insan bir boğayla kapışırken gösterir. Canavarın boğa gövdesi ve insan kafası vardır, bu da Minotauros'un durumunun tersidir, ama iki canavar arasındaki benzerlik, Minoslu ve Mezopotamyalı denizcilerin limanda birbirlerine öykülerini anlattıklarını akla getirir.[5]

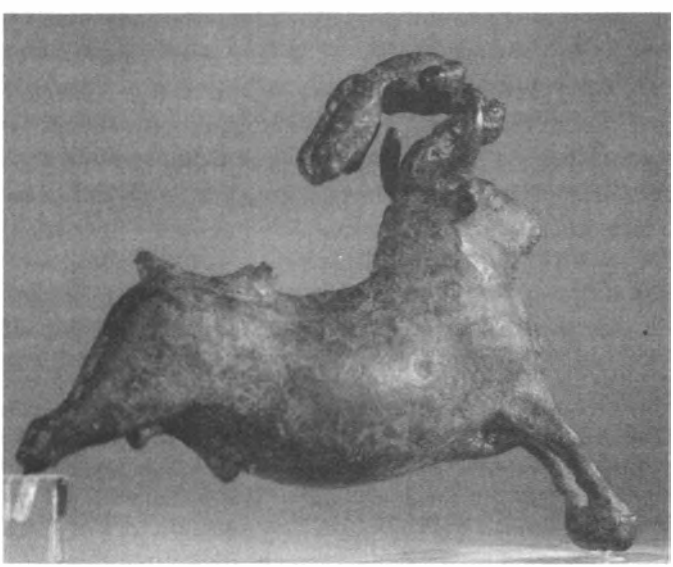
Her ne kadar Minos'un kuramsal olarak yıllık haracını aldığı örgütlü Yunan uygarlığı tarihsel bir yanlışsa da (o kadar erken dönemde, yarımadada yalnızca dağınık yerleşimler vardı), Minos'un dışarıdan haraç talep etme becerisi, Girit'in İkinci Saray Dönemi'ndeki askeri gücünü gösterir. *Kütüphane,* Minos'un "denizlerin egemenliğini sağlayan ilk kişi olduğunu, hükümranlığını hemen hemen tüm adalara yaydığını" söyler. Minos kentlerine çevredeki, aralarında Melos, Kea ve küçük, istikrarsız Thera'nın da bulunduğu birçok adada rastlanır. Kentler yalnızca ticaret istasyonları olarak değil, deniz üsleri olarak da işlev görüyordu. Yunan tarihçi Thukydides Minos'un donanmaya sahip ilk eski dünya kralı olduğunu yazar. Thukydides, "Şimdi Hellen Denizi olarak adlandırılan denizin efendisi ol-

* *Kütüphane* genelde MÖ 140 dolaylarında Atina'da yaşamış bir tarihçi olan Apollodoros'a atfedilir; yüksek olasılıkla ona ait değildir.

du," der, çoğuna ilk kolonilerini gönderdiği Kyklad Adaları'ndan (kuzeydeki Ege adaları) Karyalıları –(Anadolu'nun güneybatısından gelen yerleşimciler)– kovdu ve kendi valilerini yerleştirdi; böylece gelirleri kendine saklamak için gerekli bir adım olarak korsanlığı bastırmak için elinden geleni yaptı."[6] Herodotos'a göre, Karyalılar adalarda kaldı ama Minos'un tebaası oldular ve "talep olduğunda gemilerde çalışacak" bir deneyimli deniz adamları havuzu oluşturdular.[7] Minos imparatorluğu suda inşa edildi.

1680 dolaylarında, bu imparatorluk gücünün doruğuna erişti. Korsanlar Akdeniz'de hep bir sorun olmuştu –Thukydides, "korsanlığın çok yaygın olması nedeniyle" Knossos'un ilk başta içerde, denizden uzakta inşa edildiğini açıklar– ama Minos'un donanması, en azından Girit'in çevresindeki denizlerde korsanlığa son verdi. Bu yeni huzur, ada ve kıyıların halklarının "kendilerini zenginlik sahibi olmaya daha yakından adamalarını sağladı ve yaşamları daha yerleşik bir hale geldi."[8] Ticaret gelişti, yeni binalar inşa edildi, resim ve heykel yeni bir gelişmişlik düzeyine erişti.

Ama kral Minos'un öyküsünde kıpırdayan bir tehdit vardır: Sarayın altındaki boğa-canavar. Bu kötü varlık gözlerden uzak, Poseidon'un kötü niyetinin görünür simgesidir. Yalnızca Minos'a haraç veren halkları değil, Minos'un kendisini de tehdit eder. Fiilen sarayının temellerini zayıflatan ve sürekli kurban isteyen dizginlenmemiş ve aç bir güçtür.

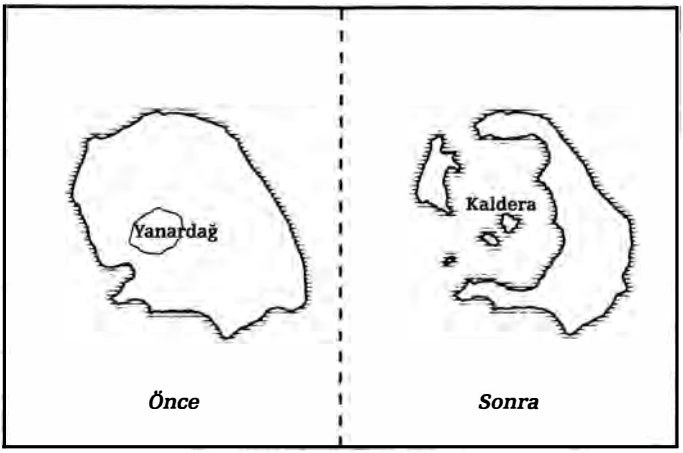
24.1. Boğa Dansçısı. Minos'ta bulunan, bir akrobatı boğanın sırtından atlarken gösteren bronz heykel. *British Museum, Londra. Fotoğraf HIP/Art Resource, NY.*

Knossos'taki saray fresklerle süslüdür: Bunlar kömür, sarı toprak, demir cevheri ve diğer minerallerden yapılan parlak renklerin doğrudan ıslak bir kireç sıvaya uygulanmasıyla yaratılan duvar resimleridir. Bu fresklerde, kutsal boğalar tehlikeli bir biçimde boynuzlarını eğerken, tapınmacılar boynuzların üzerinden boğanın sırtına perende atar ve oradan da yere yaylanırlar. Knossos kalıntılarında bulunan en ünlü bronz heykel, aynı boğa dansını, en tehlikeli anında dondurmuştur.

Herhalde bu ritüelde yer alan tapınmacılar genç, atletik ve ölmeye hazır kişilerdi. Minotauros'un öyküsü, adanan kurbanların sunak taşına yatırılmadığı, boğanın önünde serbest bırakıldığı çok eski bir insan kurban edilme biçimini yaşatıyor olabilir. Boğa avluları olarak adlandırılan, Knossos'taki boğa danslarının gerçekleştirildiği merkezi avlular, çevredeki binalardan avlulara açılan tüm bir kapılar, merdivenler ve koridorlar şebekesi oluşturur: Gerçek bir labirent.[9] Minotauros öyküsü ile Girit'teki dinsel uygulamalar arasında başka bir bağlantı daha vardır. Minotauros on dört kurbanı yer; Knossos'ta ortaya çıkartılan kurban sunağı, ölülerle bir tür şölen ritüeli gerçekleştirildiğini gösterir. Ne tür ilahi hiddet bu tür bir fedakârlığı gerektirir? Minotauros öyküsünün daha sonraki Yunanca versiyonlarında, deniz tanrısı Poseidon aynı zamanda "Yer Sarsan" olarak da adlandırılır ve boğa onun kutsal hayvanıdır. Girit adası ve çevresindeki deniz sürekli depremlerle sarsılıyordu ve ardından yıkıcı dalgalar geliyordu. Denizden gelen tehdidi yalnızca Yer Sarsan'a sürekli yakarmalar defedebilirdi.

1628 dolaylarında, Thera [günümüzde Santorini] çevresindeki depremler sıklık kazanmaya başladı.* Ada etkin bir yanardağdı ve zaten birden fazla patlama yaşamıştı. Ama bir süredir Thera'nın tek büyük kenti Akrotiri'nin büyüyüp gelişeceği kadar sakinleşmişti.[10]

* Thera patlamasının tarihi, tartışmalı bir konu olmayı sürdürüyor. Volkanik külün radyokarbon tarihlendirmesi, 1628 dolaylarında bir tarih gösteriyor. Kuzey yarımkürede çeşitli yerlerdeki ağaçların halkalarının incelenmesi, bunların büyümesinin 1628 dolaylarında sekteye uğradığını gösterir, bu da kesinlikle Thera'daki bir patlamanın olası sonuçlarından biridir. Ama bunu Thera'daki patlamaya bağlamanın kesin bir yolu yoktur. Arkeologlar patlamanın 1628'de olmuş olamayacağını, çünkü patlamanın gerçekleştiği (çömlek tarzlarına dayalı) arkeolojik dönemin patlamadan yaklaşık otuz yıl sonra bittiğini öne sürer; eğer Thera 1628'de patladıysa, bu dönem (LM IA diye adlandırılır) 1600 dolaylarında bitmiş olmalıdır; ama LM IA çömlekleriyle Girit'le ticaret yapan diğer kültürlerinkiler, LM IA'nın 1500 yılına kadar sürdüğünü akla getirir. Bu, J. Lesley Fitton'ın, 1628'ciler ile 1530'cular arasındaki tartışmayı özetlediği çalışmanın bir basitleştirmesidir; çalışmanın kendisi için bkz. Fitton, *Minoans*, s. 25-36; çeşitli kuramlar üzerine birçoğumuzu ilgilendirmeyecek kadar ayrıntılı bir çalışma için bkz. Paul Rehak ve John G. Younger, "Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete," *American Journal of Archaeology* 102:1 (1998) içinde, s. 91-173.

24.2. Thera Öncesi ve Sonrası

Sarsıntılar ilk yoğunlaştığında, Akrotiri sakinleri depremin yıktığı duvarları yeniden inşa ettiler. Sarsıntılar daha da ciddileşince kaçmaya başladılar. Yıkıntılardaki kazılarda iskelet bulunmamıştır ve anlaşıldığı kadarıyla kentteki mücevherat ve gümüş gibi değerli eşyalar boşaltılmıştır.[11]

Kısa süre sonra, adanın ortasındaki yanardağ toz püskürtmeye başladı. Yıkıntıları örten toz kabuk bağlamıştır, bu da (nihai patlamanın külü tarafından örtülmeden önce) bir süre havayla temas ettiğini gösterir; iki ay ile iki yıl arası bir süre. Thera'daki sarsıntılar uzun süre devam etti, bu arada yakın adalarda yaşayanlar dehşet içinde bekliyordu. Yaklaşan felaketi beklemek için iki yıl uzun bir süredir; felaketin uzaklaşması umuduyla insan kurban edecek kadar uzun bir süre.

Sonunda yanardağ fiilen adanın içini dışına çıkarttı ve kentin üzerine 5 m kül yığdı. Yanardağın diplerinden muazzam kaya parçaları fırladı ve küllerle birlikte muazzam dolu taneleri gibi yağdı.[12] Adanın yanında bir yarık açıldı ve yanardağın oluşturduğu kratere deniz suyunun dolmasını sağladı. Patlama sonunda gerçekleştiğinde, Thera artık ortasında bir yanardağ olan dairesel bir ada değildi; merkezi bir iç denizin, muazzam bir kalderanın çevresinde bir kara çemberiydi.

Bu, 1960'larda başlayacak kazılara kadar küllerin altında korunacak olan Minos kenti Akrotiri'nin sonu oldu. Bu muazzam patlamanın Giritli Minoslulara ne kadar zarar verdiği daha belirsizdir. Thera patladıktan sonra Minos uygarlığı kısa bir süre daha devam etti. Ama sonunda nüfus azalmaya başladı; evler bakımsızlaştı, ticaret durma noktasına geldi.

Gerileme pekâlâ yanardağ patlamasıyla bağlantılı olabilir.* Thera'daki göstergeler, yanardağın Haziran sonu-Temmuz başı, hasattan hemen önce patladığını gösterir.[13] Rüzgârın sürüklediği küller Girit'in batı ucunu ıskalamış ama adanın doğu tarafını kesinlikle vurmuş, belki de bir mevsimin gıdasını tahrip etmiştir. Thera civarındaki sahillerde görülen kül izleri, patlamanın yakındaki adaları batıran bir tsunamiye neden olduğunu akla getirir, bu, patlamadan yirmi beş dakika sonra Girit kıyılarına vardığında, hâlâ 10 metreye yakın bir yüksekliğe sahip olmuş olabilir.[14] Muazzam bulut, güneş ışınlarını bir süreliğine kesmiş olabilir. Elektrik fırtınaları, ağır ve şiddetli gök gürültülü fırtınalar ve sıcaklıklardaki düşüş bunu izledi. Aylarca, gün batımı koyu bir kan kırmızı renginde olmuştur.

Yanardağ Minos'un gerilemesinde doğrudan sorumlu olmasa bile tüm bu garip olayların, Nil'in seviyesinin düşmesiyle aynı etkiyi yapmış olması olasıdır. Böylesi belirtiler, Poseidon'un kızgın olduğunu gösterir. Kraliyet artık tanrıların hoşuna gitmemektedir. Felaketin, ufukta bekleyen daha feci bir tanrısal öfkenin öncüsü olması mümkündür. Yer Sarsan hafife alınacak biri değildir; hep derinlerde, bolluğa son vermek üzere beklemiştir. Böylesi bir hiddetten olabildiğince çabuk uzaklaşmak en iyisidir.†

---

* Daha gerçekçi bir tahminde bulunmak olanaksızdır, çünkü Thera'nın patlaması için en azından dört farklı tarih önerilmiştir ve arkeologlar Minos uygarlığının gerileme tarihi konusunda da anlaşamamaktadır. (Manzara, devreye giren farklı dallardan uzmanların müdahalesiyle daha da içinden çıkılmaz hale gelir: Tarihçiler, arkeologlar, yanardağ bilimciler ve okyanus bilimciler hepsi farklı yöntemler kullanır ve sonuçlar üzerine kavga ederler.)

† Thera'nın patlaması ve adanın merkezinin batmasının, Platon'un, şiddetli depremler ve su baskınları sonucu denize batan kayıp Atlantis adası anlatısının kaynağı olması olasılığına dair kimisi ciddi kimisi gayriciddi birçok şey yazılmıştır; Platon Atlantis'in bölgedeki en kuvvetli deniz gücü olduğunu söyler, bu da Minos uygarlığıyla olası bir ilişkidir. Her ne kadar bu tür spekülasyonlar büyüleyici olsa da, bu tarih kitabında bırakın hayali uygarlıkları, *gerçek* olanları bile yeteri kadar ele alacak yerim yok.

ZAMAN ÇİZELGESİ 24

MISIR	GİRİT
Orta Krallık (2040-1782)	
11. Hanedan (2134-1991)	
I.-III. İntef	
I.-III. Mentuhotep	
	Birinci Saray Dönemi (2000-1720)
12. Hanedan (1991-1782)	
I. Amenemhet	
III. Amenemhet	
IV. Amenemhet	
Kraliçe Sobeknefru	
İkinci Ara Dönem (1782-1570)	
13. Hanedan (1782-1640)	
	İkinci Saray Dönemi (1720-1550)
14. Hanedan (1700-1640)	**Minos**
Hyksos'ların yönetimi ele geçirmesi (1663)	
15, 16 ve 17. Hanedanlar	
	Thera'nın Patlaması (y. 1628)
	Son Saray Dönemi (1550-1350)

25

HARAPPA'NIN DAĞILMASI

Hindistan'da, MÖ 1750-1575 döneminde
Harappa kentleri yıkılır ve kuzeyli göçebeler yıkıntılara yerleşir.

Akdeniz'in çok uzağında, saplantılı derecede tek tipte olan Harappa kentleri de kendi felaketleriyle karşı karşıyaydı.

1750-1700 döneminde bir aralar, Mohenco-Daro halkı evlerinden kaçmaya başladı. Hepsi de kaçamadı. Kazılar sokaklarda gömülmemiş halde yatan iskeletler, evlerinde kısılıp öldürülmüş ve gömülmemiş tüm bir aile ortaya çıkartmıştır. Orada-burada, bir ev alev alıp yıkılmıştı. Kaçan halk, daha hızlı ilerleyebilmek için değerli eşyalarını bırakmıştı (işlerini görecekleri aletleri, mücevher ve gümüşlerini).[1] Kuzeyde Harappa'da, hemen hemen aynı sahneler yaşandı. Daha küçük Harappa kentlerindeki kanıtlar çok açık değil, ama kuşkusuz, Harappa uygarlığı sona ermişti.

Harappalılar saldırgan bir istila sonucu yıkılmamıştı. Yıkıntılarda düşürülmüş silahlar, zırhlı bedenler, binalarda sistemli bir yıkım ve (eninde sonunda bu amaçla inşa edilen) iç kale çevresinde çatışma izi bulunamamıştır.[2]

Çeşitli binalardaki yıkım, (mutfaklardaki ateşlerin devrilmesiyle de başlamış olabilecek) yangınlarla birlikte, bir deprem ya da su baskını sonucu olmuş olabilir. Eğer su baskını söz konusuysa, sular aniden ve olağanüstü kuvvetli gelmiş olmalı. Silt tabakaları, İndus'un, önemli eski uygarlıklardan geçen diğer nehirlerde olduğu gibi, düzenli bir şekilde taştığını ve öngörülebilir bir düzenle geride verimli topraklar bıraktığını

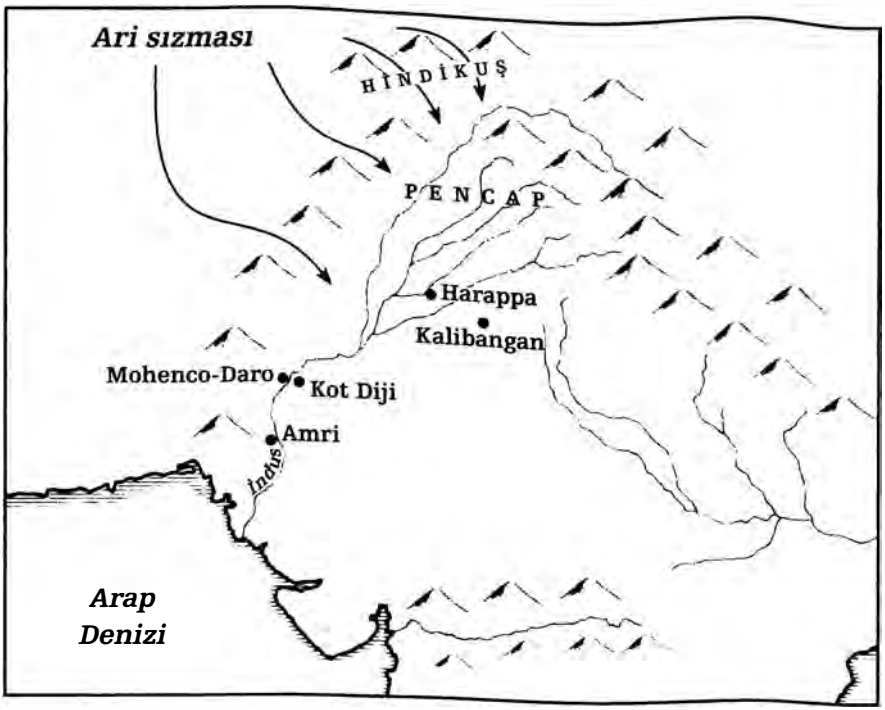
gösterir.[3] İç kalelerin pişmiş topraktan tuğlaları, olağandışı yüksek sulara karşı koruma sağlamıştı. Yalnızca duvar yüksekliğinde bir dalga Harappa kentlerinde görülen yıkıma yol açabilir.

Subilimci R. L. Raikes Harappa'dan nehir yukarı bir yerde oluşan bir silt barajın taşkını bir süreliğine tamamen durdurduğunu (böylece tarlaların verimliliğini düşürdüğünü ve belki de kentlerde küçük çaplı bir kıtlığa neden olduğunu), sonra da biriken suyun ağırlığıyla çöktüğünü ve kente doğru muazzam taşkınlar yolladığını ileri sürmüştür. Gerçekten de, seksen kilometre uzunluğunda ve on beş metre yüksekliğinde bir silt baraj İndus Nehri'ni iki yıllığına durdurduğunda buna benzer bir şey olmuştu.[4] Ama en büyük iki Harappa kentindeki silt izleri öyle ya da böyle bir taşkın göstermez. Her hâlükârda, eğer bir taşkın evleri yıktıysa bile neden yeniden inşa edilmediler?

Zaten içerden çürümeye başlayan bir uygarlığa doğal bir afetin çarptığını düşünebiliriz. İskeletlerin birçoğu hastalık belirtisi gösterir, en yaygın olanları herhalde gıda eksikliğinden kaynaklanan ciddi kansızlıktır.[5] İndus kıyıları tuzlanmaya yatkın değildi, ama hiçbir tarla tükenmekten azade değildir; artan nüfus kuşkusuz daha çok, daha da çok tahıl ürünü istiyordu. O pişmemiş tuğla binalar pişirme fırınlarında yakacak büyük miktarda küçük odun gerektiriyordu. Kentler büyüdükçe, inşaatçılar giderek daha büyük alanları ağaçtan arındırmış olmalı. Olasıdır ki, taşkınlar zaten tükenmiş olan bir uygarlığa vurulan son darbe olmuştu. Ve bir kez kentler dağılmaya başladığında, Harappa sistemi çürümeyi tersine döndüremedi. Belki de saplantılı tekbiçimlilik elastikiyeti o kadar azaltmıştı ki, tekdüze tuğlaları ve aşina aletleriyle kentlerini terk ettiklerinde, bir kez daha kendilerini sıfırdan örgütlemeyi beceremediler.

Kentler tamamen boşalmadı. Bazı insanlar kaldı, geri döndü ya da taşradan geldi. Harappa tabakaları üzerindeki derme çatma yerleşimler kaba çömlekler, örgütsüzlük gösterir ve kentlerin karmaşık drenaj ve atık su sistemlerini yeniden inşa etme ya da kullanma girişimine de rastlanmaz; Harappalılara göre çok daha geri. Arkeologlar bunu Harappa-sonrası ya da kaba çömleklerin ilk yapıldığı kasabaya atfen Jhukar kültürü olarak adlandırır.[6] Ama burada öyle bir kültür görülmez. "Jhukar kültürü," daha doğrusu, Harappa kentlerinde Harappa uygarlığı sona erdikten sonra yaşamış olan halktır.

İstilacılar Hindistan'a kuzeyden geldiler, ama bu 1575-1500 döneminde kadar gerçekleşmedi. Bunlar Elam'ın doğusunda ve Hindistan'ın batı köşesindeki (şimdi Hindikuş Dağları olarak adlandırılan) dağların kuzeyinde dolaşan göçebelerdi. Sonunda geçitlerden geçerek İndus'un yukarı

25.1. Hindistan'a Yeni Gelenler

kollarının oluşturduğu vadilere geldiler. Bin yıl sonrasına kadar yazılı hale gelmeyecek olan kendi edebiyatları, Hindistan'daki ilk yurtlarını "Yedi Nehrin Ülkesi" diye adlandırır, bu herhalde ilk Pencap'ta, İndus'un, bir ana nehre dökülen altı kola bölündüğü yerdeki yukarı kollarında (daha sonraki bin yılda, bunlardan biri, Sarasvati kurudu)[7] yaşadıkları anlamına gelir.

Uygarlıkları, ilk başta, ucu ucuna bu adı hak eden bir uygarlıktı. Savaş önderlerinin komutasındaki gezginci gruplar halinde yaşamaya alışıktılar. Bu yüzden bina inşa etmediler; yazı yazmadılar; bildiğimiz kadarıyla, sanatları yoktu; dillerinde "pulluk", "harman yeri" gibi tarım sözcükleri yoktu.

İyi bildikleri, savaşmaktı. Silahlarıyla öne çıkıyorlardı: Yalnızca atlar değil, ispitli tekerlekli arabalar, bronz baltalar ve Harappa halkının kullandıklarından çok daha uzun menzilli uzun yaylar.[8] Çöl ovalarından gelen Mısır'daki Hyksos'larda olduğu gibi, onlar da bu savaş yenilikleri sayesinde karşılarına çıkan düşmanlarının arasından kendilerine bir yol açmışlardı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 25	
GİRİT	HİNDİSTAN
Birinci Saray Dönemi (2000-1720)	
	Harappa kentlerinin boşalması başlar (1750)
İkinci Saray Dönemi (1720-1550)	
Minos	
Thera'nın patlaması (y. 1628)	
Nihai Son Saray Dönemi (1550-1350)	Arilerin yerleşmesinin başlangıcı

Ama, hemen İndus vadisini fethetmeye girişmediler. Güneye ya da doğuya ilerlemeden önce, Yedi Nehirler'de en azından bir yüzyıl yaşadılar. Harappa kentlerine doğru aşağıya indiklerinde, Harappa uygarlığı çoktan sendeleyip çökmüştü. Her ne kadar ara sıra bir-iki işgalciyi kovaladılarsa da, fetihleri bu kadarla kaldı. Ele geçirdikleri boş binaları kullandılar, çünkü kendi binaları yoktu (dillerinde "harç" karşılığında bir sözcük de bulunmuyordu) ve buralara yerleştiler. Karmaşık ve iyi örgütlenmiş Harappa uygarlığının yerini daha az kültürü, daha az teknolojisi olan ve hiç kent yönetme deneyimi olmayan –ama yabancı mekânlara uyum sağlamada çok daha fazla deneyimi olan– gezginci kabileler almıştı.

Daha sonraları, bu istilacıların ardılları kendilerinden *arya* olarak söz etmeye başladı, bu, "saygıdeğer"den daha meşum "saf"a kadar giden en azından yedi çevirisi olan bir sıfattır.[9] Başlangıcında, Ari uygarlığı hiç

* Arilerin üstün güç kullanarak Harappa kentlerini fethettikleri yolunda yirminci yüzyıl başlarından kalma kuram, kanıttan çok siyasete dayanır; Avrupalı araştırmacılar, Avrupalı kökleriyle Arilerin her bakımdan Hindistan alt kıtasının yerli halkından daha üstün olduğunu bulma peşindeydi. Bu dürtü, başlangıçta (belli bir halk grubundan söz ediyor olsa da) "saf" anlamını taşımayan *arya* sözcüğünün nasıl anlaşıldığını da renklendirdi. Tarihçi Stuart Piggot'un da işaret ettiği gibi, çok yüksek olasılıkla ("hizmetçi sınıf"a karşıt olarak) "asil" yan anlamına sahipti; istilacı Ariler kendilerini fatihler olarak kabul ettirip, yerleştikleri ülkelerde yönetici sınıf oldular.

saf değildi. Her ne kadar Harappa ve Mohenco-Daro yurttaşları Harappa *devletini* bir arada tutan bürokratik yapıyı yitirmiş olsalar da, dünya dışı varlıklar tarafından kitlesel bir kaçırma gibi kuzey Hindistan'dan kitle halinde ortadan kalkmamışlardı. Dağılmışlardı, ama hayattaydılar. Gelen Arilerle birleştiler, onlara "pulluk," "harman yeri" ve "harç" sözcüklerini verdiler ve herhalde bu eski göçebelere o uygar aletleri nasıl kullanacaklarını öğrettiler. Kuzeye yayılan Ari kültürü, ortadan kaybolan Harappalıların dünyasından ipliklerle dokunmuştu.

26

HİTİTLERİN YÜKSELİŞİ

MÖ 1790-1560 döneminde, Hititler Anadolu'da bir imparatorluk inşa eder, bu arada Kassitler Babil'i ele geçirir.

Samsuiluna 1712 dolaylarında öldüğünde, babası Hammurabi'nin Babil imparatorluğu ("Eski Babil") güney ve doğudaki topraklarının çoğunu kaybetmişti. Elam isyan etmişti. Sümer diyarının eski güç merkezlerinin çoğu ya yıkılmış ya da neredeyse tamamen boşalmıştı. Toprak verimsiz ve çıplaktı; haklarında kesinlikle hiçbir şey bilinmeyen türedi bir krallar silsilesi, Deniz Ülkesi Hanedanı kralları bu boş topraklar üzerinde hak iddia ediyordu. Babil'de oturan kral hâlâ kuzey ve batıda gücünü hissettirebiliyordu, ama Mari'ye kadar. Mari'nin ötesinde, Halep kralı bağımsızlığını koruyordu. Samsuiluna'dan sonra bir dizi silik kral Babil tahtına sahip oldu. Onlar hakkında çok az şey biliniyor. Samsuiluna'dan sonraki 100 yılda Babil sarayından kalan en ayrıntılı belge, Venüs gezegeninin doğup batarkenki kesin hareketi hakkındadır.

Bir gücün gerilemesi, diğer bir gücün yükselmesine denk gelir. Samilerin Mezopotamya ve Kenan'da dolaştıkları sıralarda daha kuzeyde, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında farklı türde dilleri olan başka bir halk yaşıyordu. Bu kuzeyli insanların bir kısmı doğuya doğru ilerlemiş ve sonunda Hindistan'a yerleşen Arilerin ataları olmuştu. Ama başkaları da batıya, Anadolu'ya gitmiş ve kıyıda yer alan bir dizi köye yerleşmişti.

26.1. Hitit Anayurdu

2300 dolaylarında, bu Hint-Avrupa kabilesi yarımadanın tüm batı tarafı ve Kızılırmak (Halys) boyunca yerleşmişti.* Batıdaki adalarla ve doğudaki halklarla, özellikle de Asur kentiyle sağlıklı bir ticaret yürütüyorlardı. Bu nedenle, Asur tüccarları burada ticaret merkezi kurmuştu.

Hammurabi Mezopotamya'da fırtına gibi eser ve oraları kendi gücü altında birleştirirken, Anadolu'daki Hint-Avrupalıların köyleri de çeşit-

* Bu insan grubuna genellikle "Hint-Avrupa" denir, bu pek de yardımcı olmayan isim, bunların Sami, Elamlı ya da Mısırlı olmadıklarını gösterir. "Hint-Avrupa" aslında bir dilbilim terimidir ve Avrupa'yla Hindistan'da konuşulan ve Sami dillerden, Mısırca ya da Elamca olmayan diller arasındaki ortaklığa işaret eder. (Bu dörtlü bölümlenmede Minoslular hâlâ ortadadır; herhalde Anadolu'dan Girit'e göç eden Hint-Avrupalılardı, ama beşinci, hiç ilgisi olmayan bir grubu temsil ediyor da olabilirler. Uzak Doğu dilleri tamamen farklı bir kategoridir.)

li savaş önderlerinin komutasında küçük krallıklar halinde birleşiyordu. Herhangi birinin kim olduğunu bilmiyoruz, dolayısıyla bu süreç hakkında daha açıklayıcı olmak olanaksız. Tüm bildiğimiz, Mısırlıların bu krallıkları duymuş olduğu ve bunların tek bir halk olduğunu bildiği. Mısırlılar bunlara *Ht* diyordu, bu halkın kendi anavatanlarına verdikleri addan gelen bir tanımlama: *Hatti*, Hititlerin ülkesi.

Hititler yazıyı yakınlarda yaşayan Asur tüccarlardan öğrenmişti; ilk yazıtları ve anlatıları hep eski Asurluların kullandığı çiviyazısıyla yazılmıştı. 1790'da, Hitit kenti Kuşşara'nın şefi, kendi kayıtlarını tutuyordu. Hititler tarihe girmişlerdi.[1]

Bu şef, Anittas, komşu (ve kuşkulanmayan) kent olan Neşa'ya bir gece baskını düzenleyip kralını kaçırarak kenti fetheden babasından iki kentlik çok küçük bir krallık devralmıştı. Babasının zamanında, Anittas resmi Nöbetçi Kulesi Efendisi olarak görev almıştı. Bu, küçük krallığın sınırlarında yer alan nöbetçi kulelerindeki gözcülerden gelen raporların kaydını tutmasını gerektiren bir işti.[2] Babası ölünce –o zamanlar kendisini yalnızca "Kuşşara'nın prensi" olarak adlandıran– Anitta kendi fetih savaşlarına girişti. Yakınlardaki güçlü Hattuşa kentine saldırdı, ona direnmeyi sürdürdüğü için, kenti sonunda yakıp yıktı.[3] Aynı zamanda, Akad'ın başına gelecek aynı kaderle, kenti lanetledi: "Buraya yabani otlar diktim," diye ilan etti. "Benim ardımdan kral olup Hattuşa'ya yeniden yerleşen herkesi Fırtına Tanrısı çarpsın!"[4] Daha sonra Hititler için, Nippur'un Sümerler için sahip olduğu anlama sahip Puruşhanda kentine yöneldi: bu ruhun kentiydi, buranın hükümdarı diğerlerinin kentleri üzerinde bir tür ahlaki yetkeye sahip olma iddiasında bulunabilirdi. Belki de bir gözü Hattuşa'dan yükselen dumanda olan Puruşhanda kralı, savaşmadan teslim oldu.

O sıralarda Dicle ve Fırat arasındaki topraklarda savaşan çağdaşı Hammurabi gibi, Anitta da bir ulus yarattı. Anitta, biraz da gösterişle, "Güneşin doğduğu her yeri fethettim," diye ilan etti ve kendinden "prens" olarak değil, "büyük kral" olarak söz etmeye başladı.[5] Krallığını herhangi bir eski dünya kralı için ortalamanın üzerinde bir süre boyunca, tam kırk yıl yönetti; Hammurabi'den bir yıl sonra öldü, ama ikisinin yazıştığına dair bir belirti bulunmuyor.

Anittas tarafından kurulan krallığın merkezi, birkaç kuşak sonrasına kadar kendi kenti Kuşşara olarak kaldı, daha sonraki bir kral laneti görmezden geldi ve Hattuşa'yı yeniden inşa etti. Yakınlarda yedi su kaynağı, çevresinde verimli topraklar ve üzerine saray inşa edilebilecek savunması kolay bir tepe vardı. Burası boş bırakılmayacak kadar iyi bir yerdi.

Başkenti Kuşşara'dan Hattuşa'ya nakleder etmez, kral adını değiştirdi; I. Hattuşili: "Hattuşa'dan gelen."[6] Anadolu'nun dışına, aşağıda kuzeydoğu

Akdeniz kıyısındaki Batı Sami krallıklarına askeri seferler düzenledi ve küçük kentlerden bazılarını ele geçirdi. Anittas Hitit ulusunu yaratmıştı, ama I. Hattuşili bunu, bir tek halktan fazlasına hükmeden bir imparatorluk haline getirdi. Büyük bir savaşçıydı, yüksek olasılıkla zamanında dünyanın en büyüğüydü; Harappa kentleri batıyordu, Hammurabi ölmüştü, Mısır'da Teb kralları ve Avaris savaş halindeydi ve Minos'un hükümdarlığı geçmişte kalmıştı.

Başarılarına karşın, Hattuşili çok mutsuz öldü, Hattuşa'da değil, ölüm döşeğinde nakledilmesini istediği eski kenti Kuşşara'da. *Vasiyetname* adlı bir Hitit belgesi, ölüm döşeğinde torunu Murşili'ye söylevini kaydeder. Hattuşili, söze, hoşnutsuz Hitit soylularının lafını dinleyip, akıllarının zehirlenmesine izin veren kızı ve oğluna sert bir suçlamayla başlar. Hattuşili, "Sana dediler ki, babana karşı başkaldır," diye yakınır, "ve asi oldular ve komplo kurmaya başladılar."[7]

İki yetişkin evladını mirastan mahrum bırakmış ve yerlerine yeğenini atamıştı bile. Ama son saatlerinde, Hattuşili yeğenini de reddeder. *Vasiyetname*'ye göre o, "şefkatsiz... soğuk ve acımasız... kralın sözüne dikkat etmeyen," birisiydi. Anlaşılan karakteri kısmen annesinin suçuydu; Hattuşili sonra bu kadına, kız kardeşine döner ve kızgınlıkla karışmış eğretilemelerle ona inek gibi böğüren, çimenlerin üzerindeki yılan der.[8] Yaşlı kral bunun yerine Murşili adlı başka bir yeğenini kral olarak seçer ve bir ömür süren zaferlerin ve ailevi hayal kırıklıklarının ardından ölür.

Yalnızca 13 ya da 14 yaşındaki Murşili, yalnızca onu gözeteceği varsayılan naiplerle değil, tahttan uzaklaştırılmış huzursuz kuzenler, amcalar ve teyzelerle de çevriliydi. Bu zorlu başlangıca karşın, genç Murşili tahta geçme yaşı gelene kadar hayatta kalmayı başardı (o günler için az iş değil). Koruyucuları açısından şanslıydı; naiplerinden biri, Hitit prensi Pimpira özellikle onun yalnızca kral değil, adil ve şefkatli bir kral olmasını istiyordu. Bir Hitit vakayinamesi, Pimpira'nın "Aç olana ekmek ver," dediğini kaydeder, "çıplak olana giysi ver; soğuktan çekenleri sıcağa getir."[9]

Ama bir kez tahta çıkınca, Murşili zaten elinde olan imparatorluğu şefkatle yönetmekten çok, yeni topraklar fethetmekle ilgilendi. Daha sonraları Halep'le gerçekleştirilen bir Hitit antlaşması, antlaşmayı imzalayan taraflar arasındaki geçmiş olaylar gözden geçirilerek, bir sonraki hamleyi telaffuz eder: "Hattuşili'den sonra, büyük kral Hattuşili'nin torunu büyük kral Murşili Halep krallığını ve Halep'i yıktı."[10]

Halep'teki başarısından cesaret alan Murşili Babil'e doğru yürümeye başladı. Yolunun üzerinde çeşitli Kassit savaş önderine rastladı ve onları ya fethetti ya da ittifaklar kurdu. 1595'te Babil duvarlarına gelmişti. Bunu izleyen patlama, boğuk bir cızırtı gibiydi. Hammurabi'nin küçük-küçük

torununun yönetimindeki Babil çok az direndi. Murşili'nin kendi anlatımına göre, kenti ele geçirmiş, halkını esir almış ve kralını zincire vurmuştur.[11] Hammurabi'nin son ardılının kaderi bilinmiyor.

Murşili Babil'i imparatorluğuna katmamaya karar verdi. Derdini anlatmıştı: Büyükbabası gibi, o da dünyanın en güçlü fatihiydi. Babil güvenli bir şekilde yönetilebilmesi için Hattuşa'dan çok uzaktı. Bunun yerine, Murşili kenti harap halde bıraktı ve muzaffer bir şekilde başkentine geri döndü. O yeteri kadar uzaklaşınca, yakınlardaki kassit şefleri gelip yıkıntılara el koydular. Babil'in Amori egemenliği sona ermişti.*

Murşili yanında esirler ve hazinelerle Hattuşa'ya merasimle girdi. Ama alkışların ardında bir cinayet girişimi yavaş yavaş şekilleniyordu.

Sanık, aynı zamanda kayın biraderi de olan, güvendiği memurlarından sakisi Hantili'ydi. Murşili'nin yokluğunda, Hantili onun yerine yönetmeye alışmıştı; yetkesinin aniden yok olmasını kabullenmeye niyetli değildi. Murşili Babil'den döndükten kısa süre sonra, Hantili ve başka bir saray memuru Murşili'yi öldürdüler ve Hantili tahta geçti. Hitit vakanüvisleri, "Kötü bir şey yaptılar," der. "Murşili'yi öldürdüler, kan döktüler."[12]

Hantili neredeyse otuz yıl tahtta oturmayı başardı, bu süre zarfında Hititler dünya sahnesinin büyük oyuncularından biri olarak rollerine alıştı. Ama talihsiz bir gelenek başlatmıştı. Hantili ölür ölmez, bir saray memuru Hantili'nin oğlunu ve tüm torunlarını öldürdü ve tahtı ele geçirdi. Onu da kendi oğlu öldürdü, onu da bir gaspçı öldürüp yerine geçti ve o da bir cinayete kurban gitti.

Hititlerin hanedan ardıllığı, bir çeşit kralı-avla oyununa dönüşmüştü. Bu yıllar zarfında, Hattuşa'daki krallık sarayının çevresinde 8 metre genişliğinde bir duvar oluştu.[13] Hitit hükümdarları için, krallık sınırları içindeki yaşam, herhangi bir askeri seferden daha tehlikeliydi.

* Standart Mezopotamya kronolojisi, Eski Babil Dönemi'nin (Hammurabi'nin hanedanı, 1800-1600) ardından Kassit Dönemi'ni getirir (MÖ 1600-1150).

ZAMAN ÇİZELGESİ 26

HİNDİSTAN	ANADOLU/MEZOPOTAMYA
	Anitta (y. 1790)
Harappa kentlerinin boşalması başlar (1750)	
	Samsuiluma'nın ölümü (1712)
	I. Hattuşili (1650-1620)
	I. Murşili (1620-1590)
	Hititlerin Babil'i fethi (1595)
	Hantili
Arilerin yerleşimlerinin başlaması	

27

AHMOSE HYKSOS'LARI KOVAR

Mısır'da, Teb'deki firavun
MÖ 1570-1546 döneminde Hyksos'ları yener.

Teb'li Sekenere Hyksos'lara karşı savaşırken öldükten sonra, tahta büyük oğlu Kahmose geçti.* Hyksos kralları arasında en uzun yaşayan I. Apepi hâlâ tahttaydı ve Kahmose'nin babasının ölümünün öcünü alması gerekiyordu.

Planlarında, sevimsiz bir gerçeği göz önünde bulundurması gerekiyordu: Teb krallığı, kuzeydeki düşman güçle, bu gücün güneydeki müttefiki arasında sandviç gibi sıkışmıştı. Hyksos'ların başa geçmesinin hemen öncesindeki kargaşa sırasında, Nübye'nin Mısırlı valileri bildiklerini okumuşlardı. Yerli Nübyeliler resmi görevlerde yükselmişti ve yıllardır Nübye bağımsız bir ülke gibi davranıyordu. On Beşinci Hanedan'ın Hyksos kralları onlara boyun eğdirmektense, onlarla bir antlaşma yapmayı tercih etti. Nübyeliler Teb'li Mısır'a karşı kuzeyin yardımına gelmeyi kabul etti, o zaman Teb iki cephede savaşmak zorunda kalacaktı.

Teb'li Kahmose bunu biliyordu. Askerlerini Nil boyunca kuzeye doğru harekete geçirdiğinde, tüm güneye casuslar göndererek, Hyksos'ların Nübyeli müttefiklerini savaşa çağırmalarını engellemeyi düşündü. Kahmose'ye göre, bu strateji parlak bir biçimde başarılı oldu. Hyksos'ların pek sevdik-

---

* Kahmose'nin ailedeki yeri tam olarak belli değildir; Sekenere'nin kardeşi de olabilir, çünkü Kahmose'yle ardından gelen Ahmose arasında ciddi bir yaş farkı vardır (Aidan Dodson ve Dyan Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, s. 126).

leri güneş tanrısı Amon'a adanan bir yazıtta, Kahmose Avaris'e kadar her yeri fethettiğini, burada, gelişi karşısında korkuya kapılan Hyksos'ların, "yavru kertenkeleler gibi, duvarlardaki deliklerden kendisini gözledikleri" iddia eder. Bu arada, adamları Nübye'ye giden Hyksos habercisini ele geçirmişti. Taşıdığı mektup Kahmose'nin kayıtlarında saklanmıştır: Hyksos kralı, Nübye kralına, "Kahmose senin ve benim, her ikimizin ülkesini yıkmaya karar verdi," der. "Kuzeye gel, korkma, buraya, benim topraklarıma geldi bile... sen gelene kadar onu taciz edeceğim, sonra da sen ve ben Mısır'ın kentlerini bölüşeceğiz."[1]

Bu mektubun ele geçirilmesi, Mısırlıların bolca övünmesine neden oldu: Kahmose, "Mektubun Apepi'ye geri götürülmesine neden oldum," diye böbürlendi, "böylece zaferim kalbini işgal edecek, bacaklarının tutulmasına neden olacaktı."[2] Daha sonra Teb'e geri döndü, yol boyunca zaferini ilan etti ve varışını da Nil'in taşkınına denk getirdi.

Herkese kendisinin Mısır'ın meşru kralı ve nehrin taşmasının sorumlusu olduğunu hatırlatmak yolundaki bu bariz girişim, Kahmose'nin zaferinin kendi iddia ettiği gibi yıkıcı olmadığını gösterir. Hyksos'ları ihtişamıyla dehşete düşürdüyse, neden devam edip tüm kuzeyi almadığını anlamak zordur. En azından, Hyksos'ların ikincil iktidar merkezi olan ve anlaşıldığı kadarıyla Hyksos'ların topraklarının güneyini gözlemekte kullandıkları Memphis'i işgal etmeyi deneyebilirdi; Avaris tüm ülkenin etkili bir biçimde yönetimi için biraz kuzeyde kalıyordu.

27.1. Ahmose Hyksoslara Karşı

Bunları yapmadı, bu da Avaris'e saldırısının yalnızca başarılı bir akın olduğunu akla getirir. Kahmose'nin bunu sürdürecek vakti olmadı. Yalnızca üç yıl süren hükümdarlığın ardından, aynı yıl içinde öldü; herhalde sefer sırasında yaralanmıştı, sonrada, biraz sürüdükten sonra, yaraları iyileşmediğinden ölmüştü. Oğlu olmadığı için, kardeşi Ahmose tahtta geçti. Daha çok gençti, Annesi Ahhotep naip olarak ülkeyi yönetti.

O sıralarda, uzun bir ömür süren I. Apepi nihayet ölmüştü. Hyksos tahtına çok daha silik başka bir kral geçmişti;

güncel kayıtlarda onun hakkında bir şey yazmaz, hatta kâtipler ismi hakkında bile anlaşamaz. Anlaşılan Kraliçe Ahhotep kuzeydeki bu zayıflıktan yararlanmış ve oğlunun akınına, kendi seferiyle devam etmişti. Yazıtlarda ondan, "Askerlerini gözeten... Yukarı Mısır'a barış getiren ve asileri kovalayan" diye söz edilir.[3] Tabutunda bir merasim baltası ve Mısırlıların üstün hizmet madalyası muadili olan üç madalyasıyla gömülmüştür.

Bu başlangıçtan sonra, Ahmose tahta geçtiğinde savaşarak Avaris'e kadar ilerlemiştir. Hükümdarlığının yirminci yılında, hem (Avaris'in hemen güneyindeki) Heliopolis'i, hem de doğu sınırındaki Tjaru kalesini ele geçirdi. Bu güney ve doğu kalelerini denetimi altına aldıktan sonra, Avaris'i ordusunun iki kolu arasında kıskaca almaya hazırdı.

Josephus'un sayfalarında aktarılan Manetho, savaşın bir sonraki safhasını şöyle anlatır:

> [Hyksos'lar], tüm [Avaris]'in çevresini duvarlarla kaplamıştı, bu, tüm mal varlıklarını ve ganimetlerini güvenli bir yerde tutabilecekleri, büyük ve güçlü bir duvardı. Ama [Ahmose], etrafındaki dört yüz seksen bin askeriyle burayı güç kullanarak ve bir kuşatmayla ele geçirmeye kalkıştı. Kuşatmayla kenti almaktan umudunu kesince, bir anlaşmaya vardılar. Mısır'ı terk edecekler ve kimse onlara zarar vermeden, istedikleri yere gideceklerdi. Bu anlaşmanın ardından, tüm varlıkları ve aileleriyle, iki yüz kırk bin kişinin üzerinde bir kalabalıkla yola çıktılar ve Mısır'ı terk edip, vahşi topraklara gittiler.[4]

Bu anlatıya biraz temkinli yaklaşmak gerekir, çünkü Mısır kaynakları çok daha fazla kan döküldüğünden söz eder. Ahmose'nin generalinin (onun da, kafa karışıklığına neden olacak gibi, adı Ahmose'ydi) mezar yazıtında, Avaris'teki en azından üç farklı vahşi savaştan söz edilir: "Orada savaştım ve bir el getirdim," der, gururla. (Mısırlı kâtipler, düşman kayıplarını hesaplamak için kesilmiş elleri sayarlardı.) "Bu krala bildirildi ve bir başarı madalyası aldım."[5] Olayı anmak için yapılan Mısır kabartma heykelleri savaş gemileri, savaşlar ve esir düşen Hyksos yığınlarını gösterir. Yıkıntılar, Avaris'in yakılıp yıkıldığını gösterir. Hyksos sarayı yerle bir edilmiş ve üzerine firavun Ahmose tarafından sipariş edilen yeni bir bina inşa edilmişti.[6] Hyksos işgalinin diğer izleri de o kadar titizlikle silinmişti ki, Aşağı Mısır üzerindeki hâkimiyetlerinin ayrıntılarını belirlemek bile aşırı zordur.

Gene de, kentin yıkıntılarında uzun bir kuşatmanın son safhası olan bir katliamın gerçekleştiğini gösterir bir kanıt bulunamamıştır. Sonraki elli yılın hizmetkâr listelerinde de çok sayıda Sami ismi yoktur, dolayısıyla birçok Hyksos'un esir alınmış olması da olası değildir. Bu yüzden, Hyksos'ların Mısır'daki hâkimiyetlerinin özellikle savaşçı olmayanların topluca göçüyle sonuçlanmış olması olasıdır.

Avaris'in teslim olmasının ardından, firavun Ahmose'nin kuzeye doğru, Kenan'a ilerlediğini ve sonunda Gazze yakınlarındaki Şaruhen'de durduğunu biliyoruz. Burada, General Ahmose başka bir başarılı kuşatmanın gerçekleşmesinde yardımcı olmuştu. Bu Hyksos'ların Avaris'ten kovulmalarının bir devamı olabilir; eğer ancak başka bir kaleye sığınacak kadar uzağa gittilerse, Ahmose Mısır yakınlarında yeniden güçlerini toplamalarını istemeyecekti.[7] Şaruhen her hâlükârda Mısır için bir tehlikeydi. Buradaki kazılar, kentin Batı Sami krallığının merkezi ve Kenan'ın güneyindeki en güçlü askeri karargâh olduğunu gösterir.[8] Şaruhen'i fethetmek yalnızca Mısır'ı yeniden istila edilmekten korumakla kalmadı, güney Kenan'ı da bir Mısır eyaleti haline getirdi.

General Ahmose'nin mezar yazıtlarına göre, Şaruhen kuşatması altı yıl sürdü.[9] Bu doğruysa, firavun Ahmose herhalde komutayı generaline bırakıp Memphis'teki konuları halletmek üzere geri dönmüş olmalı, çünkü Avaris'in fethinin üzerinden çok geçmeden öldü.

Ahmose'nin aşağı Mısır'ı geri alması yirmi yıl sürmüştü, hem Manetho hem de Josephus ona yirmi beş yıllık bir hükümdarlık atfeder. Tüm Mısır'ın hükümdarı olmanın keyfini çok uzun yaşamadı. Ama Mısır'ı yeniden birleştirmesi ve krallığın başına Mısır'ın yerlilerini yeniden oturtması nedeniyle Manetho onu On Sekizinci Hanedan'ın ilk kralı olarak gösterir. Bu birleşmeyle, Mısır yeni bir inşaat, barış ve bolluk, sanat ve edebiyat dönemine girer: Yeni Krallık.

ZAMAN ÇİZELGESİ 27

ANADOLU/MEZOPOTAMYA	MISIR
Anitta (y. 1790)	İkinci Ara Dönem (1782-1570)
	13. Hanedan (1782-1640)
Samsuiluna'nın ölümü (1712)	
	14. Hanedan (1700-1640)
	Hyksos'ların yönetimi ele geçirmesi (1663)
I. Hattuşili (1650-1620)	*15, 16 ve 17. Hanedanlar*
I. Murşili (1620-1590)	
	Kahmose
Hititlerin Babil'i fethi (1595)	
Hantili (1590-1560)	
	Yeni Krallık (1570-1070)
	18. Hanedan (1570-1293)
	I. Ahmose (1570-1546)

28

GASP VE İNTİKAM

Mısır'da, MÖ 1546-1446 döneminde,
III. Tutmosis tahtı halası Hatşepsut'a kaptırır ama geri alır
ve Batı Sami topraklarını fetheder.

Ahmose'nin ölümünün ardından, oğlu I. Amenhotep (Amenofis) dizginleri eline aldı ve sıkıca Mısır yönetimine girmelerine kadar Nübyelilerin üzerine giderek babasının zaferlerini sağlamlaştırdı. Ama aile silsilesi orada sona erdi. Amenhotep çocuksuz kaldığı gibi, yaşamının büyük bölümünde evli de değildi. İlk karısı (ve öz kız kardeşi) genç yaşında ölmüş, Amenhotep başka eş almamıştı.[1]

Firavunların çok sayıdaki karılarıyla ve düzinelerce cariyeyle övündükleri bir çağda, bu durum Amenhotep'in zevklerinin kadınlara yönelik olmadığını akla getirir. Öyle bile olsa, bir kez daha evlenmemiş olması tuhaftır. Kendi cinsleriyle birlikteliği tercih eden eski hükümdarların birçoğu, gene de hanedanın devamı için gereken vârisleri üretmeyi başarmıştı; Amenhotep ise, derin bir yalnızlık içinde tek başına kaldı ve güvendiği generalini bir sonraki kral olarak tayin etti.

Bu general, Tutmosis, aynı zamanda Amenhotep'in kayınbiraderiydi, bu da onu teknik anlamda kraliyet ailesinin bir üyesi yapıyordu; gene de, taç giymesi normal babadan oğula ardıllıkta ciddi bir kesinti anlamına geliyordu. Ahmose, I. Tutmosis ve I. Tutmosis'in iki ardılı, oğlu II. Tutmosis ve torununun torunu IV. Tutmosis'in mumyaları o kadar iyi korunmuştur ki, yüz hatları açıkça görülür. Tutmosis silsilesindeki benzerlik şaşır-

28.1. Mısır Kralları. I. Ahmose (en solda) I., II. ve III. Tutmosis ile aile benzerliği taşımıyor. *Fotoğraf G. Elliot Smith, Kahire Müzesi'nin Général des Antiquités Egyptiennes du Musée kataloğu, Kahire*

tıcıdır ve I. Ahmose'nin yüzünden açık bir şekilde farklıdır.*

Kral olduğunda zaten yaşlanmış olan I. Tutmosis yalnızca altı yıl hüküm sürdü. Hükümdarlığının hemen başlarında, mezarını planlamaya başladı. Huşu uyandırması beklenen piramitler, bir süredir sıradan Mısırlılar tarafından pek de kutsal görülmüyordu. Mezar soyguncuları Mısır'daki neredeyse her piramide girmeyi başarmıştı; bunlar ne de olsa altınla dolu mezar odalarını gösteren muazzam hazine işaretleriydi. Mezarındaki malları kaybetmekten korkan I. Tutmosis yeni, gizli bir mezar planladı: Duvarları boyalı, içerisi tüm piramitler kadar süslü, ama girişi gizli bir mağara. Mağarasının yer aldığı vadi daha sonra Krallar Vadisi adını alacaktı.†

Öncelinin aksine, I. Tutmosis en azından iki kez evlenmiştir. En soylu eşi Amenhotep'in kız kardeşi, büyük Ahmose'nin kızı ve iki oğluyla iki kızının annesidir. Ama daha düşük tabakadan biriyle de evlenmiş, ondan da bir oğlu olmuştur.

Firavun olduğunda, Tutmosis büyük oğlunu, sonra da ikinci oğlunu veliaht ilan etti. Ama ikisi de öldü. Tahtı güvendiği bir dostuna devretmeye niyeti yoktu, yaşayan tek erkek vârisi, ikinci karısından olan oğluydu. Bu nedenle, oğlunun hanedandaki konumunu yükseltmek için, Tutmosis onu veliaht ilan etmekle kalmadı, aynı zamanda birinci karısının kızlarından biri olan prenses Hatşepsut'la da evlendirdi. Tutmosis yalnızca altı yıllık bir hükümdarlığın ardından öldüğünde, oğlu II. Tutmosis oldu, Hatşepsut da kraliçe.

---

* Bu dört mumya, başka elli iki mumyayla birlikte iyi durumda korunmuştu çünkü MÖ 1000 dolaylarında Mısırlı rahipler tarafından toplanıp iki grup halinde saklanmışlardı; rahipler onları giderek daha yıkıcı olan mezar soyguncularından korumayı umuyorlardı. İlk grup 1881'de, ikinci grup da 1898'de bulundu.

† I. Tutmosis *herhalde* Krallar Vadisi'ni kullanan ilk firavundu ama mumyası tanımlanamadığı için (adı iki farklı Vadi lahdinde geçer), bazı akademisyenler başka yere gömüldüğünü düşünür.

II. Tutmosis'in tüm yaşamı boyunca sağlığı kötü gitti ve fiziksel zayıflığı, karısının herhangi (ya da her) yetkisini devralmaya hazır olmasıyla daha da karmaşık bir hale geldi. Hatşepsut'tan en başından beri, II. Tutmosis'in yanında ortak hükümdar olarak söz edilir. Anlaşılan bunun evliliklerine bir yararı dokunmadı; Hatşepsut'un üvey kardeşinden bir tek çocuğu oldu, bir kız. Bu cesurca hareketten sonra –bu esnada herhalde gözünü kapatmış Mısır'ın geleceğini düşünüyordu– Tutmosis'in Hatşepsut'tan başka çocuğu olmadı. Hiç evlenmediği İset adlı bir kadınla birlikteliği tercih etti. İset bir oğlan doğurduğunda, II. Tutmosis gayrimeşru çocuğunu derhal veliaht ilan etti; bu, karısının suratına vurulmuş bir tokattı.

II. Tutmosis 35 yaşına gelmeden öldüğünde, tek oğlu –artık III. Tutmosis olmuştu– daha çocuktu. Hatşepsut derhal, çocuğun halası ve üvey annesi olarak onun naibi sıfatıyla hükmetme hakkını talep etti.

Naipliğinin başındaki ilk üç ya da dört yıl boyunca, Hatşepsut kabartmalarda genç III. Tutmosis'in yanında, gayet meşru bir destekleyici rolünde görülür. Ama 1500 dolaylarında, Hatşepsut muazzam bir tapınak inşasına başladı. Bu bir mezar tapınağıydı; bir zamanlar piramide uzanan geçidin dibinde duran, o günlerde ise artık asıl gömülme anıtı olarak kullanılan bir tapınma yeri. Bu tapınak kuramsal olarak güneş tanrısı Amon onuruna inşa edilmişti. Doğuda Nil'in diğer yakasında Amon'un diğer, daha büyük tapınağı olan Karnak tapınağına bakıyordu.[2] Bir duvara, Hatşepsut bir kabartma yapılmasını emretmişti: Gereğince etkileyici görünen Amon, Hatşepsut'un annesini ziyaret ediyor. İma edilen, Hatşepsut'un tanrının dölü olduğuydu.

Babalık kartının her iki yüzünü de oynayan Hatşepsut, dünyevi babası I. Tutmosis'in de ölümünden sonra Mısır'ın gerçek hükümdarı olarak kendisinin taç giymesini emrettiğini ilan eden bir kabartma sipariş etti. Taç giyme töreni yılbaşı günü tüm saray erkânının önünde gerçekleşti ve Hatşepsut'un bir Horus adı almaya ve Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı olarak hüküm sürmeye hakkı olduğunu gösterdi.

Öykü tamamen uydurma olduğu için, saraydan birilerini itiraz etmesi beklenebilirdi. Ama herhangi bir itiraz kayıtlara geçmedi, bu da Hatşepsut'un güçlü saray yetkililerini o anda hızla hükümdarlık yaşına yaklaşan III. Tutmosis'ten daha iyi bir hükümdar olacağına ikna ettiğini düşündürür. Kuşkusuz, Mısır'ın en güçlü adamlarından birinin, Amon'un Baş Vekilharcı Senenmut'un güçlü desteğini almıştı. Yıllar boyunca, ona baş döndürücü bir unvanlar dizisi bağışlamıştı. Baş Mimar, Kraliyet Gemisinin Vekilharcı, Amon'un Ambarlarının Gözetmeni, Amon'un Tarlaları-

nın Gözetmeni, aynı zamanda da Amon'un İneklerinin, Amon'un Bahçelerinin ve Amon'un Dokumacılarının Gözetmeni de olmuştu.

Bunlar Senenmut'u güçlü kılmıştı, ama popüler değil. Fısıldandığına göre, Senenmut, Hatşepsut için danışmandan öte biriydi. Hatşepsut'un mezar tapınağının yakınlarındaki bir mağaranın duvarına çiziktirilen duvar resminde, organı çok dik minik bir Senenmut'un çok iri ve erkeksi bir Hatşepsut'un arkasına sinsice sokulduğu resmedilmiştir: Güçlü kadın firavunla hırslı vekilharç hakkında kaba bir eleştiri.[3]

Hatşepsut hiçbir zaman genç III. Tutmosis'i tahttan indirmemişti. Yalnızca kendisini iki hükümdarın daha yüksek rütbeye sahip olanı olarak göstermişti. Birçok heykelde kraliyet başlığıyla, hatta taç giymiş bir firavunun resmi kare sakalıyla gösterilir. Mezar tapınağında geleneksel güç tazeleme ritüeli olan heb-sed festivalini kutlarken de bir resmi vardır; bu kabartmalarda kraliçenin yanında kutlamalara katılan III. Tutmosis de görülür. Ama yalnızca Hatşepsut heb-sed tazelemesinin merkezindeki koşu ritüelini, firavunun suların geri getirme gücünü kabul eden ritüeli fiilen uygularken resmedilir.[4]

III. Tutmosis'in kendi yazıtları, onun Hatşepsut'un hükümdarlığı sırasında zamanını nasıl geçirdiğini bize anlatır: Memphis'in çok uzağına, halası tarafından o ya da bu seferde, çoğunlukla da hep Batı Sami tebaaların isyan tehlikesini yaşayan, Mısır'ın yeni kuzey eyaletlerinde savaşmak üzere gönderilmiştir.

Herhalde Hatşepsut onun savaşta öleceğini umut ediyordu. III. Tutmosis'in kazaya ya da cinayete kurban gitmemiş olması, tedbirliliği konusunda çok şey anlattığı gibi, ordunun Senenmut ya da gerideki insanlar kadar Hatşepsut'un etkisinde kalmamış olduğunu akla getirir. Kuşkusuz Hatşepsut neredeyse tüm enerjisini yurtiçi projelere, özellikle de binalara sarf ediyordu; eski dünyada bir kralın inşa ettiği binaların sayısı başarısının doğrudan göstergesi olarak kabul ediliyordu ve Hatşepsut da büyüklüğünün sorgulanmamasını istiyordu. Bu arada, ordu neredeyse yirmi yıl boyunca hiç büyük bir zafer kazanmadı.[5]

Kocasının ölümünden yirmi bir yıl sonra, üvey oğlu ve hükümdarlık ortağı da artık yirmili yaşlarının ortasına gelmiş ve yıllardır sürgünde savaşmaktan sertleşmişken, Hatşepsut öldü. Hemen arkasından baş yardımcısı Senenmut da öldü.

Bunda III. Tutmosis'in parmağı olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur. Ama bu ölümlerden hemen sonra III. Tutmosis cepheden döndü ve üvey annesinin adını vahşice silmeye girişti. Bulabildiği her anıttan unvanlarını sildirdi. Tanrısal görevlerini gösteren kabartmalar kırıldı. Heykellerini yakındaki bir taş ocağına attırdı. Hatşepsut Amon onuruna güneşe dö-

nük dikilitaşlar sipariş etmişti; III. Tutmosis, belki de tanrının gazabından korktuğu için bunları yıktırtmadı, ama çevrelerine duvar ördürttü ki, görülmesinler.[6] Senenmut'un mezarının da yıkılmasını emretti. 30 yaşına gelmişti ve çalışmaya başlaması için geç olmuştu.

Teknik olarak, III. Tutmosis tahta oturmayı başardığında zaten yirmi iki yıldır Mısır kralıydı. Tüm bu iktidarsızlık yılları onda çok büyük bir hırs birikimine yol açmıştı. Daha sonraki yıllardaki seferleri, yoğunlukları açısından Napoléon'unkileri andırıyordu.* Bir Hatşepsut karşıtı oldu ve en büyük girişimlerini, onun ihmal ettiği alanlarda gerçekleştirdi.

III. Tutmosis orduyla dolaşmak ve seferlerinin kaydını tutmak üzere bir kâtip atadı. Bu kayıt kaybolalı çok olmuştur, ama başka belgelere kopyalanmış parçaları bize firavunun ilk hamleleri hakkında bilgi verir. Hatşepsut'un öldüğü yıl, III. Tutmosis Kenan'a girdi. Kıyı boyunca bir o kadar daha uzaktaki Kadeş kralı bir müttefikler grubu topladı ve istilacıya karşı yürüyüşe geçti. Tutmosis onları Mısır'ı Mezopotamya'dan ayıran ortadaki dağlardaki bir geçitte yer alan Megiddo kentinde karşıladı.†

Savaş bir bozgun oldu. Çok geçmeden, Kadeş kralının önderliğindeki müttefikler kente doğru o kadar hızlı geri çekiliyorlardı ki, askerler birbirlerini duvarlardan yukarı elbiselerinden çekiyordu. Mısırlılar dışarıdaki çadırları yağmalamak için durakladılar, bu da savunmacıların Megiddo'nun kapılarını kapatabilmelerini sağladı.

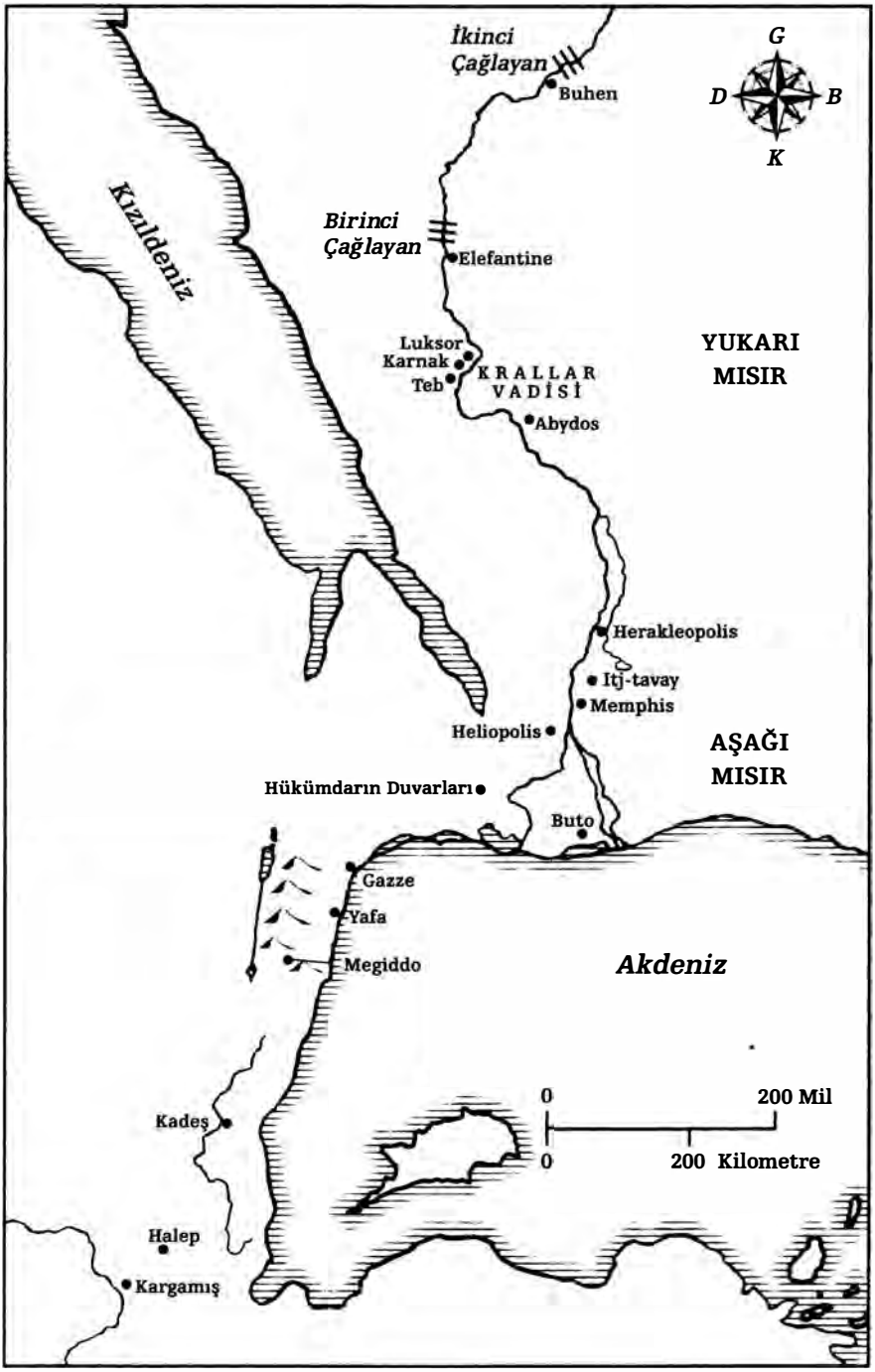
Asurluların aksine, Mısırlıların kent duvarlarına saldırmakta deneyimleri yoktu; kuşatma kulelerine ve merdivenlere sahip değillerdi.[7] Düşmanın açlıktan tükenmesini beklemek zorundaydılar. Sefaletle geçen yedi ayın ardından, Kadeş kralı, ardından da müttefikleri teslim oldu. Mısır ordusu muzaffer bir şekilde, yanlarında hazine, zırhlar, arabalar, hayvanlar, esirler ve tahılla geri döndü; bu, Hatşepsut sonrasında yenilenen ordunun ilk ganimetiydi. III. Tutmosis'i katletmeyi reddeden adamlar, çabalarının karşılığını alıyordu.

Bu seferi etrafı korkutmuş olmalı. Yakın kentlerden Sami savaş önderleri III. Tutmosis'e armağanlar göndermeye, güneydeki kızgın genç adamla barış yapmak için ellerinden gelen çabayı harcamaya başladılar. Daha sonraki birkaç yıla yayılan seferlerde, direnen kentlere saldırıldı ve yakılıp yıkıldı. Kıyıdaki Yafa (Joppa), koşulsuz teslim olacağına anlaşmaya

---

* Tutmosis'i "Eski Mısır'ın Napoléon'u" olarak ilk adlandıran, tarihçi James Henry Breasted oldu, sonrasında bu lakap kabul gördü.

† Bu, Abram'ın zamanından beri (bkz. s. 152-153) stratejik öneme sahip bir kavşak noktası olan Megiddo'nun ilk ortaya çıkışı. Yeri sayesinde, Megiddo daha sonraları da, en sonuncusu yirminci yüzyılda olmak üzere birçok önemli savaşın mevkii olacaktı. Vahiy 16:16'da, ordular dünyanın yıkılışının hemen öncesinde Yunanca metinlerin "Armageddon" olarak adlandırdıkları Megiddo'da toplanır (Har-Megido ya da "çok büyük ve kanlı savaş" anlamında Melhame-i Kübra –çn.).

28.1. Mısır'ın Kuzeydeki En İleri Yayılması.

çalıştı; daha sonraki bir öyküye göre, Yafa kralı barış koşullarını görüşmek üzere Mısır komutanını ziyaret etmeyi kabul etti, adına bir ziyafet tertiplendi, daha sonra bayıltılıp bir arka odaya tıkıldı. Mısırlı komutan kralın arabacısına Mısırlıların Yafa'ya teslim olmaya karar verdiğini söyledi ve arabacının derhal kente geri dönüp Yafa kraliçesine kralın esirlerle gelmekte olduğunu söylemesini istedi. Bir süre sonra, Mısır kampından yağmalanan sepetler dolusu mal taşıyan bir grup esir Mısırlı ufukta belirdi; Yafa kraliçesi kapıları açtırdığında, savaşçılar sepetlerden dışarı fırladılar ve kenti teslim olmaya zorladılar.[8]

Ardata kenti daha geleneksel bir yoldan fethedilip yağmalandı. Duvarlara saldırıldı, kapılar kırıldı ve sonrasında Mısır birlikleri mahzenlerin şarap dolu olduğunu görerek mutlu oldular. Her gün sarhoş oldular, sonunda III. Tutmosis kutlamadan sıkıldı. Tarlalarla meyve ağaçlarının yakılmasını emretti ve askerlerini bir sonraki hedefe doğru sürükledi.[9]

III. Tutmosis yaklaşık yirmi yılını kuzey bölgelerindeki seferlerde geçirdi. Kadeş'e kadar ilerledi ve teslim olmaya zorladı; Halep'i aldı; Kargamış'ı bile ele geçirdi ve böylece Anadolu'nun kıyısına gelmiş oldu. Hükümdarlığının son yıllarında, III. Tutmosis sürgündeki yıllarını telafi etmeyi başarmıştı. Onun Mısır'ı neredeyse Fırat'a kadar uzanıyordu, bu bir daha erişilemeyecek olan bir kuzey sınırıydı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 28

ANADOLU/MEZOPOTAMYA	MISIR
Anitta (y. 1790)	İkinci Ara Dönem (1782-1570)
	13. Hanedan (1782-1640)
Samsuiluna'nın ölümü (1712)	
	14. Hanedan (1700-1640)
	Hyksos'ların yönetimi ele geçirmesi (1663)
I. Hattuşili (1650-1620)	*15, 16 ve 17. Hanedanlar*
I. Murşili (1620-1590)	
	Kahmose
Hititlerin Babil'i fethi (1595)	
Hantili (1590-1560)	
	Yeni Krallık (1570-1070)
	18. Hanedan (1570-1293)
	I. Ahmose (1570-1546)
	Hatşepsut-III. Tutmosis (y. 1504-1483)
	III. Tutmosis (tek başına) (y. 1483-1450)

29

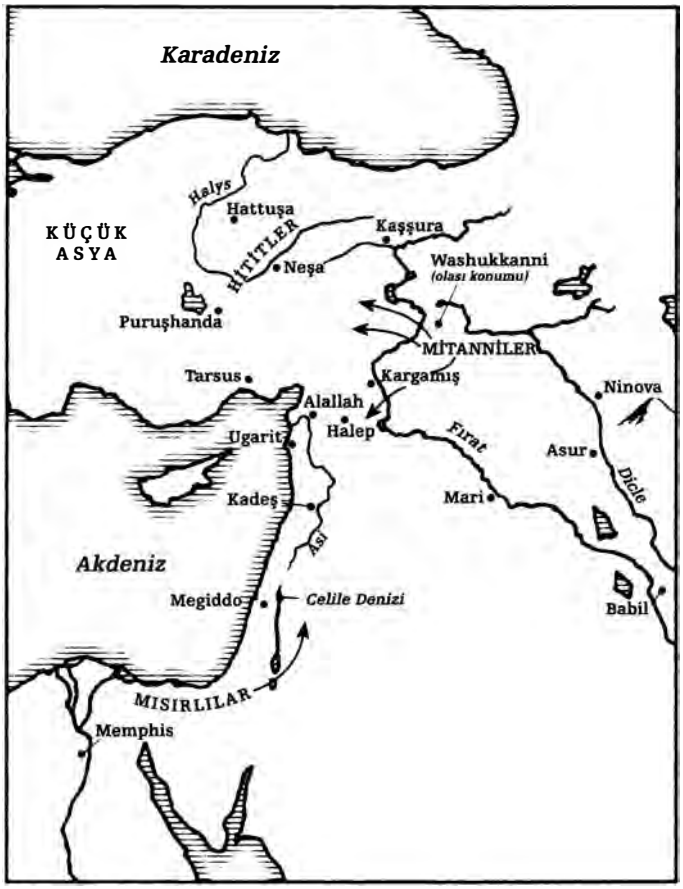
ÜÇ YÖNLÜ FETİH

MÖ 1525-1400 döneminde, kuzeyli Mitanniler batıdaki Hitit topraklarını ele geçirir ve güneydeki Mısır'la bir antlaşma imzalarlar.

Mısır'ın, artık Fırat'a yaklaşmış olan kuzey ucu, hiç güvenli olmadı. Memphis'ten çok uzak, Hititlere de çok yakındı. Aynı zamanda Mısır sınırını başka bir düşmana çok fazla yaklaştırmıştı.

Yüzyıllar önce –MÖ 2000 dolaylarında– Zagros Dağları'nın eteklerinden bir dağ kabilesi, batıya doğru yola çıkmıştı. Bu insanlar, Hurriler, Mezopotamya'nın merkezine doğru Dicle'yi geçmişler ve küçük gruplar halinde kentlerin kıyılarına yerleşmişlerdi. 1700'e gelindiğinde, küçük ve bağımsız birkaç Hurri krallığı Asur ve Ninova'nın yukarısında, Mezopotamya'nın kuzey uçlarında ortaya çıkmış ve Hurrilerden bazıları daha da batıya ilerlemişti. Hitit ülkesine kadar Asur ticaret merkezlerindeki ticari kayıtlarda, Hurri isimleri görülüyordu.[1]

Bu Hurriler örgütlü bir ulus değildi ve yeni bir istilacı dalgası gelip onları örgütlemese, dağınık köylerinde ve surla çevrili kentlerinde kalacaklardı. Sonunda Hindistan'a kadar inecek olan Arilerden bir grup, güneye doğru göçleri başlamadan önce ayrılıp batıya, Mezopotamya'ya doğru ilerledi. Hurriler tarafından hoş karşılanan bu grup, yalnızca yerleşip, onlarla evlilik yoluyla karışmakla kalmadı, onları zorlayıp Hurrilerin yönetici sınıfı haline de geldi: *Maryannu*lar. Maryannularla Hurriler birlikte çevredeki hükümdarlar tarafından "Mitanni" adı verilen krallığın üst ve alt tabakalarını oluşturdular.

29.1. Mittaniler

Hurriler yazmaya pek meraklı değildi, bu nedenle topraklarında 1700-1500 arasında neler olduğunu bulmak zordur. Ama III. Tutmosis kuzeye doğru harekâtına başladığında, Mitanni Krallığı'nın başkenti, Fırat'ın en kuzeyinin biraz doğusundaki Vaşuganni olmuştu. Adı karanlıktan sıyrılan ilk Maryannu kralı, Hatşepsut'un egemenliği sırasında, herhalde 1500 dolaylarında tahta geçen Parattarna'dır. Onun önderliğinde, Hurri orduları Mezopotamya'da Asur'a kadar indiler. Hammurabi tarafından Babil krallığına katılan bu kent, Samsuiluna tarafından yitirilmişti; o zamandan beri, kim elinde tutabilirse onun tarafından yönetiliyordu. Şimdi de Mitanni Krallığı'nın bir eyaleti olmuştu, kralı, Mitanni kralına hizmet ediyordu.[2]

Mitanniler daha Mısır'a direnecek kadar güçlü değildi. III. Tutmosis'in kararlı ilerlemesi karşısında, gerilediler; III. Tutmosis'in zafer anıtların-

dan biri Fırat'ın doğu kıyılarında, Mitanni topraklarının hayli içerisinde yer alır. Ama bu topraklara yöneltilen Mısır seferlerinde çok az esir alındı. Mitanni kralı ve güçleri tehlikeden uzağa stratejik bir geri çekilme gerçekleştirmişti.[3]

III. Tutmosis'in ölmek üzere Mısır'a döndüğü yıl, Vaşuganni'deki Mitanni tahtına Saustatar adında bir kral geçmişti.* Kendi imparatorluğunu inşaya koyuldu; orduları uzaktaki Dicle kıyılarına kadar doğuya, Anadolu yarımadasındaki Tarsus'a kadar batıya ve Kadeş'e kadar güneye ilerledi.

Doğudaki iddiaları itiraz edecek kadar güçlü kimseyi rahatsız etmedi. Ama batıdaki ilerlemesi Saustatar'ı Hititlerle çatışmaya soktu; Batı Sami topraklarından güneye doğru ilerlemesi de onu III. Tutmosis'in ardıllarıyla kafa kafaya getirdi.

Artık iyi örgütlenmiş bir ordunun başındaki saldırgan Mitanni kralıyla karşı karşıya kalan Hititler, iyi bir yüzyıl geçirmiyordu.

Yıllardır süren cinayetler ve saraydaki sürekli değişmeler, tahta çıkan her yeni Hitit hükümdarının sıfırdan başlaması, kendi memurları arasında destek oluşturması ve Hattuşa halkını hükmetmeye hakkı olduğuna ikna etmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bu zaman alıyordu ve imparatorluğun sınırlarını savunmaya daha az zaman ve enerji bırakıyordu. Eteklerdeki kentler ayrılmaya başladı.[4]

Saustatar'ın batıya, Hitit sınırına doğru harekâtından yetmiş beş yıl önce, Telepinu adlı bir Hititli bu sorunu çözmeyi denemişti. Telepinu'nun pek kraliyet kanı taşıdığı söylenemezdi. Kendisinin tahtta hiçbir hakkı olamayan kayınbiraderi, kraliyet ailesinde yoğun bir temizlik yapmak üzere kiralık katiller tutmuştu. Katliam yalnızca taht için sıra bekleyen prensleri temizlemekle kalmadı, o andaki hükümdarlar devreden çıktığında tahtta hak iddia edebilecek bir ailenin de tüm vârisleri temizlendi. Telepinu kayınbiraderinin kendi taç giymesini planlamasını izledi, ama sonra müstakbel kralın, bir tehdit olarak gördüğü Telepinu'yu da öldürteceği söylentisini çıkarttı. Böylece önlem alan Telepinu kayınbiraderini kentten sürdü ve kendini kral ilan etti.[5]

Bu, Telepinu'yu olası en iyi durumda gösteren anlatı olmalı, çünkü kendi kayıtlarından alınmıştır. Ama o en azından Hitit İmparatorluğu'nun neden gerilemekte olduğunu biliyordu: Kimin tahta geçeceği üzerine iç mücadeleler hükümdarları yönetme işinden uzaklaştırmıştı. Hükümdarlığının başlarında, Telepinu bunu düzeltmeye girişti. Telepinu Fermanı

* Hiç Mitanni arşivi ele geçirilmemiştir, bu da elimizde bir kral listesinin, kayda değer hiçbir yazışmanın ve kesin bir kral listesi oluşturmak için hiçbir yolumuzun olmadığı anlamına gelir; her türlü Mitanni kral silsilesi, tartışmaya açıktır.

adı verilen bir belgede, tacın bir kuşaktan diğerine düzgün bir biçimde geçmesi için uzun ve ayrıntılı kurallar tesis etti. Giriş kısmında, Hititlerin yalnızca kuralların gereğince uygulanmasıyla hayatta kalabileceğini açıkladı. "Birinci sıradan [yani kralın birinci karısından olma] bir prens kral olmalıdır," diye yazdı. "Eğer birinci sıradan bir prens yoksa, ikinci sıradan [kralın ikinci derecedeki bir karısından olma] bir prens başa geçebilir. Eğer hiç prens yoksa kralın birinci sıradaki kızının kocası başa geçmelidir."[6]

Ferman aynı zamanda, Hammurabi'nin 200 yıl önce yaptığı gibi, büyücülükten cinayete çeşitli suçlar için cezalar da belirliyordu. Düzensiz başlangıcına karşın, Telepinu neredeyse tamamıyla bir askeri devlet gibi işlemiş olan krallığa yasa düzenini yerleştirmeye çalışıyordu. İlk kez olarak, Hititlerin karşısına gerçek bir krallığa benzer bir şey olma fırsatı çıkıyordu.

Telepinu 1500'de, Hatşepsut'un Mısır tahtını ele geçirmesinin hemen öncesinde öldüğünde, imparatorluk geçmiş yılların bölücü çatışmalarını atlatır gibi olmuştu. Ne yazık ki, Telepinu Fermanı, tıpkı Hammurabi Yasaları gibi, arkasında onun kişiliğinin ve komutanlığının gücü olmadan pek bir şey ifade etmiyordu. En büyük oğlu ondan önce ölmüştü, bu yüzden Telepinu (fermanında saptandığı gibi) tahtı damadına, en büyük kızının kocasına bıraktı. Ama bu damat kısa süre sonra tahtı bir katile kaptırdı ve sonraki yüz yıl boyunca Hitit İmparatorluğu neredeyse tutarlı hiçbir kaydın tutulmadığı yeni bir iç mücadeleler dönemine girdi. Altı farklı kral karanlıkta krallığı kazanıp yitirdi, bu arada imparatorluğun kıyıları da dağılmasını sürdürüyordu. Bölünmüş ve örgütsüz Hitit ordusunun III. Tutmosis'e direnme şansı yoktu. Tutmosis'in orduları fırtına gibi Kargamış'a girdiğinde, Hititler geri çekilip topraklarını terk ettiler.

Saustatar'ın Hitit topraklarını istilası da kısa süre sonra başladı. Hitit ordusu Mitannilere de dayanamadı; Saustatar batıya, Tarsus'a kadar bir zorlukla karşılaşmadan ilerledi. Halep ona saygılarını sundu. Hitit kentleri Alalah ve Ugarit de öyle yaptı.

Tüm bunların ortasında, Asur halkı Mitanni efendilerine isyan etme fırsatını yakaladı. Pek de sabırlı bir kişi olmayan Saustatar kente sahibinin kim olduğunu anımsatmak üzere ordusunu gönderdi; hem simgesel hem de pratik bir hareketle, kentin altın kakmalı kapısını başkenti Vaşuganni'ye götürdü.[7]

III. Tutmosis'in ölüm haberi Mısır'ın kuzeydeki topraklarına erişir erişmez, Batı Sami kentleri isyan etti. Saustatar Mısır'a karşı isyanı desteklemek için, Kadeş'teki asilere yardım etmek üzere ordusunu göndermek de

dâhil olmak üzere, her şeyi yaptı. III. Tutmosis'in oğlu, tacını yeni giymiş olan II. Amenhotep derhal bir orduyla kuzeye doğru yola çıktı. Hükümdarlığının ikinci yılında, Mitanni sınırına kadar ilerlemişti.

Ama önemli bir savaş yaşanmadı. Doğrusu şu ki, Saustatar yönetiminde, Mitanni krallığı II. Amenhotep'in başına ciddi bir dert açacak kadar güçlenmişti. Açık bir savaş riskine gireceğine, bir antlaşma yaptı.

Kendi ülkesinde, bunu bir zafer olarak göstermek için elinden geleni yaptı: Karnak'taki bir yazıt, Mitannilerin onun karşısında dizlerine kapanarak barış istediğini öne sürer:

> Mitanni şefleri, sırtlarında haraçları, Majestelerinden barış istemek üzere ona geldiler... eski çağlardan beri görülmemiş, kayda değer bir olay. Mısırlı bilmeyen bir ülke, Majestelerinden af diliyor![8]

Ama bu apaçık zevahiri kurtarmaktı; II. Amenhotep saldırmaya cesaret edememişti. Antlaşmanın bir kopyası kalmadı, ama Asi (Orontes) Nehri boyunca uzanıyordu; yüzyıllar sonra, iki ülke arasında geleneksel bir sınır çizgisine hâlâ uyuluyordu.[9]

On iki yıl içinde, hem II. Amenhotep hem de Saustatar tahtlarını oğullarına devrettiler. Mısır'da, IV. Tutmosis tahta geçti; Mitanni başkenti Vaşuganni'de de Artadama başa geçti. 1425 dolaylarında, iki kral babalarının imzaladığı barışı yeniden kurdular. Resmi bir antlaşma yürürlüğe girdi ve daha da önemlisi, IV. Tutmosis Artadama'nın kızlarından biriyle evlenmeyi kabul etti.

Birkaç onyıl sonra Artadama'nın torunu, yazdığı bir mektupta, IV. Tutmosis'in Artadama'ya yazdığını açıklar: "...ve büyükbabamın kızını kendisine istemiş...beş ya da altı kez yazmış, ama o kızını vermemiş; daha sonra büyükbabama yedinci kez yazmış ve o zaman [büyükbabam] kabul etmiş."[10] Bu, Amenhotep'in Mitannilerin antlaşma umuduyla kendilerini aşağıladıkları öyküsü kadar olanaksızdır. Mısır firavunları yabancı prensesler için yalvarmazdı. Ama Mısır'la gerçekleşen antlaşma Mitannilere kendi büyüklüklerine yeniden saygı duymalarına neden olmuştu. Memphis'teki saray gibi, Mitanni kraliyet sarayı da kendini güçlü ve egemen, başka ülkelerin yalvaran krallarına zarifçe lütufta bulunur görüyordu.

IV. Tutmosis yalvarmış olmasa da ittifak, yeni dostları tarafından söz verilen barışla Kenan ülkesindeki varlığına artık egemen olan Mısır için çok iyiydi. Güneydeki muazzam imparatorluğa ve kuzeydeki aynı ölçüde muazzam imparatorluğa bakan hiçbir Batı Sami kenti isyan etmeye cesaret edemezdi ve korkuya dayalı bir barış bunu izledi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 29

ANADOLU/MEZOPOTAMYA	MISIR
Anitta (y. 1790)	İkinci Ara Dönem (1782-1570)
	13. Hanedan (1782-1640)
Samsuiluna'nın ölümü (1712)	
	14. Hanedan (1700-1640)
	Hyksos'ların yönetimi ele geçirmesi (1663)
I. Hattuşili (1650-1620)	*15, 16 ve 17. Hanedanlar*
I. Murşili (1620-1590)	
	Kahmose
Hititlerin Babil'i fethi (1595)	
Hantili (1590-1560)	
	Yeni Krallık (1570-1070)
	18. Hanedan (1570-1293)
	I. Ahmose (1570-1546)
Telepinu (1525-1500)	
	Hatşepsut-III. Tutmosis (y. 1504-1483)
Parattarna (Mitanni)	**III. Tutmosis** (tek başına) (y. 1483-1450)
Saustatar (Mitanni)	
Artadama (Mitanni)	**IV. Tutmosis** (1419-1386)

30

SHANG'IN DEĞİŞEN BAŞKENTLERİ

Çin'de, MÖ 1753-1400 döneminde
Shang kralları başkentlerini beş kez değiştirir
ve sonunda Yin'de karar kılarlar.

Doğuda, Shang hanedanı bir zamanlar Xia'nın elindeki topraklarda, göze çarpan bir erdemlilikle hüküm sürüyordu.

Shang hanedanının ilk yıllarından fazla bir ayrıntı kalmadı. Ama Shang kentlerinin kalıntıları hanedanın yönetiminin ilk yarısında –1766'daki geleneksel başlangıç yılından 1400 dolaylarına kadar– Shang hükümdarlarının tek bir başkenti olmadığını gösterir. Kaynaklar bize başkentin bu 350 yıl boyunca beş kez yer değiştirdiğini söyler. Bu yerler tam bir kesinlikle belirlenemez, ama arkeologlar hepsinin Sarı Nehir çevresinde, Xia başkentinin doğusunda, yüksek olasılıkla Tang'ın atadan kalma toprakları olan ülkede çizilen bir dairenin içinde yer aldığına inanır.

Bu kaymalar, ortada tacı ailede tutabilse de, tam bir yetkeyle yönetmeyi başaramamış bir hanedan olduğunu ve Tang'ın vârislerinin hükümdarlığı sırasında, Xia Hanedanı'nın son yıllarına damgasını vuran kargaşanın yeni rejimde de etkisini gösterdiğini gösterir.

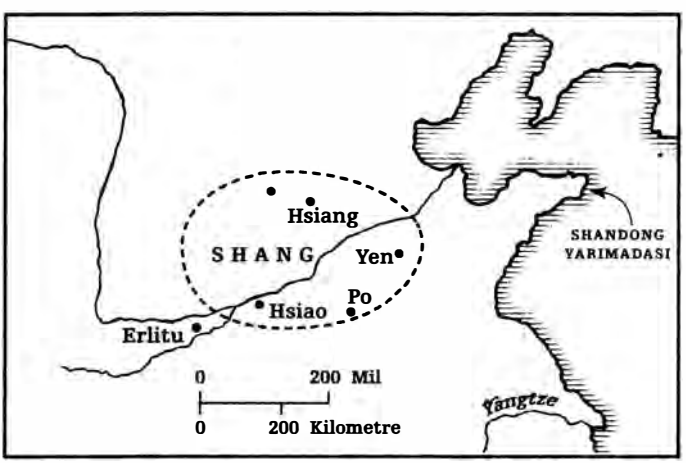
Tang'ın en güçlü yöneticisi, Yi Yin adında birisiydi. İktidara ya başkent Po dışında çiftçilik yaparken bilgeliğiyle çok ün kazanması üzerine Tang'ın sarayda görev alması için kendisine yalvarması sonucunda ya da Tang'ın

aşçısıyken olağanüstü yemekler yaptığı için yükselmişti (Tarihçi Sima Qian her iki öyküyü de aktarır).[1]

Kökenleri ne olursa olsun, Yi Yin becerikli bir yöneticiydi ama Tang sarayında bağlılığı kesin olmayan birisiydi. Daha sonraki bir öyküde, bir ara geçici olarak taraf değiştirdiği, bir süreliğine düşman Xia'dan tarafa geçtiği, sonra da eski bağlılığına döndüğü anlatılır.[2] Daha garibi, Shang veliahtlarının toptan ölümü sırasında sarayın kumandasının onda olmasıdır.

Otuz yıl gibi uzun kabul edilebilecek bir süre sonunda Tang öldüğünde, Yi Yin hâlâ baş saray memuruydu. Tang en büyük oğlunun veliaht olmasını istemişti, ama bu genç adam "tahta geçemeden öldü." İkinci oğul (herhalde daha genç ve daha kolay idare edilebilir olanı) fiilen tahta geçti, ama iki yıl içinde öldü; sonra üçüncü ve son oğul taç giydi, ama dört yılın sonunda o da ölmüştü. Hemofili ya da intihar eğilimleri olmadığı takdirde, bu ölümler hayli tuhaf görünür.

Ayrıntıları aktaran Sima Qian, Yi Yin hakkında bir kuşku ifade etmez; aslında, Yi Yin de tahtı ele geçirmek için doğrudan bir hamle yapmış değildi. Bunun yerine, Tang'ın torununun, altı yıl önce ölmüş olan en büyük oğlunun çocuğu olan T'ia Jia'nın tahta geçmesini sağlamıştı. Ama bu eylemler sadakate değil, kurnazlığa işaret eder. Yi Yin, Çin soylularının eski bir çiftçinin (ya da eski bir aşçının) tahta geçmesini kabul etmeyeceğini biliyordu; kendisini adı hariç, her haliyle krallık olacak bir duruma getirmeye çalışıyordu. Tang'ın bütün oğullarının hızla ölümü sayesinde, tahtta artık bir çocuk oturuyordu ve o çocuk da Yi Yin'in rehberliği altındaydı.

30.1. Shang Başkentleri

Sima Qian'a bakılırsa, Yi Yin T'ai Jia'nın yönetiminin ilk yılını genç kralın uyacağı ilkeler yazmakla geçirdi. Anlaşılan bu ilkelere uyulmadı: T'ai Jia, taç giymesinden üç yıl sonra, "duygusuz ve despot oldu; Tang'ın ilkelerine uymadı ve Tang'ın saygınlığını zedeledi."[3] Çocuk herhalde daha küçük olduğuna göre, ne kadar despotça davranabileceğini düşünmek zordur. Daha olası olan, kuklacısına sabırsızlıkla isyan etmiş olmasıdır. Buna karşılık, Yi Yin derhal tahtın erdeminin tehlikede olduğunu ilan etti ve genç kralı kentin kırk kilometre uzağındaki bir saraya hapse gönderdi. Sonraki üç yılda, "Yi Yin imparator adına yönetimi ele almıştı ve bu sıfatıyla derebeylerini kabul ediyordu."

Sima Qian öyküyü mutlu sonla bitirir. Sürgündeki üç yılın ardından, genç imparator "hatalarından tövbe etmiş, suçu üstüne almış ve doğru yola dönmüştür." Bu, herhalde, Yi Yin tarafından yönetilmeye hazır olduğu için Yi Yin'in onu tekrar kabul ettiği ve krallığı ona devrettiği anlamına gelir. Sima Qian, "Yi Yin," diye bitirir, "onun mükemmel olduğunu düşündü."

Bu öykünün başka kaynaklarda anlatılan değişik bir biçimi, gerçeğe daha yakın durmaktadır; T'ai Jia esir tutulduğu saraydan kaçmış ve başkentine dönmüş, krallıkla oynayan adamı da öldürmüştü.

Sonraki on dört Shang kralının hükümdarlık dönemleri hakkında ayrıntılı bilgi yoktur ama onuncu Shang kralı Chung Ting'in hükümdarlığı sırasında bir huzursuzluğun hanedana hâkim olduğunu biliyoruz. Chung Ting başkenti Hsiao'ya taşıdı. Hsiao olduğu düşünülen yerde gerçekleştirilen kazılar, kentin çevresinde yer yer 27 m kalınlığında ve yaklaşık 10 m yüksekliğinde sıkıştırılmış topraktan bir duvar ortaya çıkartmıştır. Duvarın inşası, 10.000 işçinin belki de 18 yılını almıştı.[4] Shang kralı ülkesini Mısır firavununun yetkesiyle yönetmemiş olabilir, ama kitleleri işe koşacak kadar gücü vardı.

Shang'ın bu duvara harcadığı muazzam yatırıma karşın, iki kuşaktan az bir süre sonra on ikinci Shang kralı başkentin yerini yeniden değiştirmiş ve bu kez de Hsiang'a nakletmişti. Ardılı on üçüncü Shang kralı Tsu Yi toparlanmış ve dördüncü başkent olan Keng'e taşınmıştı. Keng bir taşkın sırasında yıkılınca, Tsu Yi Shang karargâhını Yen kentine taşımış ve dolayısıyla hükümdarlığı sırasında üç başkent işgal etmiş olan tek Shang kralı olmuştu.

Shang başkentinin böyle sürekli yer değiştirmesi şaşırtıcıdır. Her krallık (bildiğimiz kadarıyla) belli bir kenti başkent olarak tutmaya gayret etmiş ve burayı ancak düşman istilası ya da doğal felaket nedeniyle terk etmiştir. Sarı Nehir taşkınlarının gezici Shang başkenti üzerinde bir etkisi

olmuş olabilir. Ama Shang Çin'i, Mısır'ın yüzyıllar öncesi olduğundan bile daha yalıtılmış bir haldeydi; diğer uluslarla su yoluyla bir ticareti yoktu, dışarıya kara yolu yoktu. Yakın kasaba reislerinin düşmanlığı bir yabancı istilaya en yakın şey olabilir. Sima Qian, o yılların alçalan ve yükselen güçlerin yılları olduğunu söyler. Bazı Shang krallarının hükümdarlıkları sırasında derebeyleri "saygılarını göstermeye" gelmiştir," ama başka kral-lar da derebeylerinin uzak durduğuna ve başkenti haraçlarıyla ziyaret etmekten kaçındığına tanık olmuştur.[5] Shang kralının gücü hiç de sorgulanmaz değildi. Herhalde o muazzam duvar Shang'ın kendi yurttaşlarına karşı inşa edilmişti.

1400 dolaylarında, on dokuzuncu Shang kralı P'an Keng, başkenti Sarı Nehir'in karşı kıyısına taşımaya karar verdi. Saray erkânı itiraz etti ve isyana kadar varabilecek bir direniş gösterdi. Ama P'an Keng kararlıydı.

P'an Keng'in zamanından kalma bir öykü, ayaklanma karşısında bile Shang tacını koruyan kurnazca esneklik hakkında bir fikir verir. Üç farklı eski metin, eski başkenti boşaltmaları gerektiği açıklaması karşısında direndiklerinde, P'an Keng'in saray erkânına verdiği yanıtı kaydeder:

> [Kâhine] danıştım ve şu yanıtı aldım: "Bu yer bize göre değil." Önceki kralların önemli bir işi olduğunda, Göklerin emirlerine saygıyla önem verdiler. Böyle bir durumda, özellikle daimi rahatlık arzusuna boyun eğmediler; aynı kentte kalmadılar. Şu zamana kadar, başkent beş bölgedeydi...O eski zamanların örneğine [uymalıyız]...önceki kralların değerli yolunu izlemeliyiz.[6]

Bu öyküde, P'an Keng başkentin kentten kente sürekli dolaşmasını –kesinlikle zayıflık gösteren bir tarih– zamanla kutsallaşan ve ilahi onayla damgalanmış bir gelenek olarak sunar. Ataları başkentin yerini, etraftaki kargaşaya hâkim olamadıkları için değiştirmiş değillerdi. "Daimi rahatlık" içinde yüzmeyi reddettikleri için taşınmışlardı. Geçmişin zorlukları, güç kanıtı olarak yeniden şekillendirilmekteydi.

Bu strateji işe yaradı ve Yin yeni güçlü sarayın merkezi oldu. Sima Qian, "Yin yönetim usulü yeniden öne çıktı," diye yazar, "ve tüm derebeyleri saraya, saygılarını sunmaya geldiler, çünkü P'an Keng Tang'ın erdemli davranışını sürdürdü."[7] P'an Keng, takipçilerini istemedikleri bir göçe zorlamış olmasına karşın, halkının sevgilisi oldu. Hükümdarlığı sonrasında, küçük kardeşi onun yerine geçti ve o zaman, "taşınmak istemeyen, hoşnutsuzluk ifade eden" aynı Çin soyluları, "P'an Keng'i özlediler."

Hitit kralları, iktidar koltuğu uğruna savaşırken krallıklarını parçalamıştı. Shang'lar ise direnecekleri yerde, esnedi. Muhalefete karşı silahlanacaklarına, yer değiştirdiler ve Çin tahtını yüzyıllarca ellerinde tuttular.

ZAMAN ÇİZELGESİ 30

MISIR	ÇİN
	Shang hanedanı (1766-1122)
	Tang
	T'ai Jia
14. Hanedan (1700-1640)	
Hyksos'ların yönetimi ele geçirmesi (1663)	
15, 16 ve 17. Hanedanlar	
	Chung Ting (Hsiao)
Kahmose	**Ho T'an Chia** (Hsiang)
Yeni Krallık (1570-1070)	
18. Hanedan (1570-1293)	**Tsu Yi** (Keng, Yen)
I. Ahmose (y. 1570-1546)	
Hatşepsut-III. Tutmosis (y. 1504-1483)	
III. Tutmosis (tek başına) (y. 1483-1450)	
IV. Tutmosis (1419-1386)	**P'an Keng** (Yin) (y. 1400)

31

YUNANİSTAN'DAKİ MİKENLER

Yunanistan Yarımadası'nda, MÖ 1600-1400 döneminde,
Miken kentleri komşularıyla savaşır ve
denizde ticareti sürdürür.

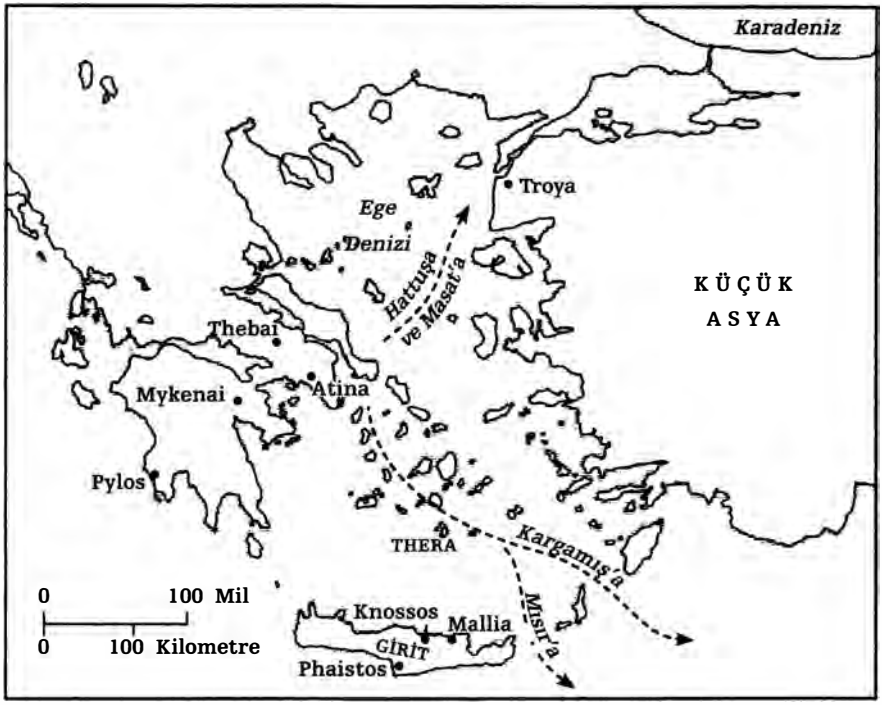
Girit'teki Minoslular giderek yoksulluk ve düzensizliğe batarken, adanın kuzeyindeki yarımadada yer alan kentlerse giderek büyüyordu.

1600'e gelindiğinde, Mykenai halkı hükümdarlarını merkezi tepelerin yükseklerine, beraberinde hazinelerle gömmeye başlamıştı. Bu krallar kimse, tebaaları üzerinde öldüklerinde onurlu davranılacak kadar güç sağlamışlardı. Ama yetkeleri Mykenai surlarının ötesine pek erişmiyordu. Mykenai'deki kraliyet sarayının bir eşiti kuzeydoğudaki başka bir kente, Thebai'ye hâkimdi; üçüncü bir saray güneybatı sahilindeki Pylos'ta, bir dördüncü de kısa bir toprak parçasının ardındaki Atina'daydı.[1] Yunanistan yarımadasında dağlarla birbirlerinden ayrılmış olan kentler ilk günlerden beri kendi kendilerini yönetiyordu.*

Bu bağımsızlığa karşın kentler ticaret yapıyor ve dil ile kültürlerini paylaşıyordu. Bu kültür adını yarımadanın en büyük kenti olan

---

* "Yunan" (Grek) terimi tarihsel açıdan yanlıştır. Klasik "Yunan" uygarlığı çok sonra gelir; ama Çin'in durumunda da olduğu gibi, "Yunanistan," hayli iyi tanımlanmış coğrafi bir bölge olan bu yarımada için kullanılabilecek uygun bir isimdir. Aynı zamanda, Miken kentleri ile klasik Yunanistan'ın kültürü arasında, zayıf ve mitolojik de olsa, bir bağ vardır. Mikenler yüksek olasılıkla Homeros'un Akha'lar (ya da Danao'lar ve Argoslular; "Yunan" kahramanların en eskileri) olarak adlandırdığı halktır. Yunanların kökenleri ve Miken uygarlığının zaman çizelgesi için bkz. William Taylour, *The Mycenaeans.*

31.1. Mikenler

Mykenai'den alır; tarihçiler açısından Thebai, Atina ve Pylos'ta hep Mikenler yaşıyordu.

Yunan tarihçiler, örneğin Plutarkhos tarafından aktarılan bir gelenek, bize Minoslularla Mikenlerin çok erken bir dönemde bozuştuklarını anlatır.

Minos'un oğullarından biri, bilinmeyen bir nedenle kuzeydeki yarımadada dolaşırken Mikenler tarafından öldürülür; oğlu için kan parası olarak, Minos Miken kentlerine Knossos sarayının altındaki boğa-adamı beslemek üzere kızlar ve oğlanlar göndermelerini emreder.

Plutarkhos'a göre, bu yükü güneydoğu kıyısındaki Atina kenti üstlenir. İki yıl Atina halkı oğullarıyla kızlarını Minotauros'a gönderir. Ama üçüncü yıl Atinalı aileler, Minos'lu despota karşı çaresiz görünen kralları Aigeus'a karşı giderek seslerini yükseltirler. Onların artan kızgınlıkları karşısında Aigeus'un büyük oğlu Theseus öne çıkar; üçüncü yılki gemiye yedinci delikanlı olarak binecek ve Minotauros'la savaşmayı deneyecektir.

Oğlunun geri döneceğinden pek umudu olmayan Aigeus, gene de siyah yelkenli haraç gemisine bir takım da beyaz yelken verir. Theseus eğer

Minotauros'la başa çıkmayı başarır da geri dönebilirse, beyaz yelkeni açmaya söz verir. Eğer diğerleri gibi Minotauros'a kurban olursa, geminin kaptanı siyah yelkeni açacak, böylece babası gemi limana erişmeden, en kötüsünün gerçekleştiğini anlayacaktır.

Girit'e vardıklarında Theseus ve diğer kurbanlar Minotauros tarafından geçitlerde kovalanıp, ya ona yem olmak ya da çıkışı bulamayacakları için açlıktan ölene kadar dolaşmak üzere Labirent'e gönderilir. Ama Theseus Minos'un kızı Ariadne'nin gönlünü çalar. Kız ona gizlice bir yumak iplik verir; labirente girdiğinde Theseus yumağı yere bırakır ve çukurdaki merkeze kadar yuvarlanmasını izler. Canavarın yuvasını bulur, Minotauros'u öldürür ve önceden ucunu kapıya bağladığı ipliği izleyerek çıkışı bulur.

Daha sonra diğer esirleri de kurtarıp, "kovalamalarını önlemek üzere Girit gemilerinin diplerine birer delik açtıktan sonra,"[2] yurduna doğru yelken açar. Ama zafer sarhoşluğuyla Theseus geminin yelkenlerini değiştirmeyi unutur. Ufukta uğursuz siyah üçgeni gören Aigeus, Atina yakınlarındaki uçurumdan kendini denize atar. Muzaffer Theseus yas tutan bir kente gelir; hemen ötedeki zümrüt denize o günden sonra babasının adına Ege (Aigean) denizi adı verilir.

Bu efsanenin sayfalarında tarihin parçacıkları ışıldar. Mikenlerin denizcilikteki becerisi, gemilerin dibini delen ve gemisini ustaca geri getiren Theseus'ta sergilenir. 800 yıl kadar sonra yazılan *İlyada*'da, Mykenai kentinin birleşik Yunan donanmasına 100 gemi gönderdiği söylenir. Bu Mykenai krallarını Troya'ya karşı açılan seferin en güçlü önderlerinden biri yapan muazzam bir gemi sayısıdır. Ama Homeros'un zamanında, Mykenai hiçbir gücü olmayan derme çatma küçük bir kasabaydı.[3] *İlyada*'daki gemi listesi, Mykenai'nin deniz gücünün eskiden kalma geleneğini korur.*

Miken gemilerinin, canlı kurbanlardan çok ticari malla dolu olduğunu düşünmek doğru olur. Miken çömlekleri doğuda Kargamış'a, kuzeydoğuda Hattuşa'nın kuzeyindeki Masat'a kadar gitmiştir; Miken gemileri güneyde, bir Miken vazosunun III. Tutmosis'in bir memurunun mezarına törenle gömüldüğü Mısır'a kadar yelken açmıştır.[4]

Ama Miken ticareti esas olarak Giritli Minoslularla sürdürülmüştür. Mykenai'nin kral mezarları, Kraliyet Mezar Çemberi denilen mezarlıklar,

* Homeros'un efsaneleri (*İlyada* ve *Odysseia*) ile Yunan yarımadasındaki eski kültürler arasındaki ilişki açık değildir. Arkeologlar, tarihçiler ve edebiyat araştırmacılarının hepsinin, farklı malzemelere dayanan kendi kuramları olduğundan, ilişkinin daha fazla açıklığa kavuşması da olası değildir. Gene de, bu efsanelerin, Gılgamış ve Çin tarihlerinde olduğu gibi, kuşaklar boyunca sözlü olarak aktarıldıkları ve zayıf da olsa, eski zamanları yansıttıklarını düşünmek doğru olur.

Minos çömlekleriyle, Minos tarzı resimlerle ve Minos giysili Mikenlerin portreleriyle doludur. Knossos'un askerlerinin sığır gönü kalkanları hayvan postu taklidi desenlerle bezelidir; Mikenlerin kalkanlarında da aynı desenler vardır.[5] Mikenler yazmasını da Minoslulardan öğrenmişti. Minoslular binlerce yıl önce geliştirilen eski düzeni izleyerek, kendi ayrı yazılarını geliştirmişti: Mallardaki mühürlerden piktogramlara, piktogramlardan düzenli piktografik yazıya. Bu yazının en eski biçimleri Girit'e yayılmış tabletler ile oymalarda görülür ve genelde, daha ileri ardılı olan ve kuzeye, Mikenlere kadar yayılan Minos yazısı "Lineer B"den ayırt edilsin diye, "Lineer A" olarak adlandırılır.[6]

Bir miktar ortak kültüre karşın, en eski zamanlardan beri iki halk arasında savaş vardı. Theseus'un zaferi –irade ve uygarlığın, kaba ve geri bir halk karşısındaki zaferi– daha sonraları Yunanlarda oluşan, diğer kültürlere karşı küçümsemeyi yansıtır. Bizzat Herodotos da bu düşünceyi seslendirir ve Yunan hükümdar Polykrates'in bir donanma kuran ve denizlerde egemenlik tesis eden ilk insan olduğunu açıklar: "Knossos'lu Minos'u ve Minos'tan önce denizlerde denetim sağlamış olabilecekleri saymıyorum," der laf arasında Herodotos; "*İnsan* ırkı olarak kabul ettiklerimizin içinde bu işi ilk beceren Polykrates'tir."[7]

Bu nefret, iki halk arasındaki rekabet nedeniyle de keskinleşmişti. Her ikisinin donanmaları Akdeniz'de devriye geziyordu ve iki donanmanın barış içinde geçiniyor olması olası değildi. Fildişi ve altına sahip olan Mısır'la sürdürülen ticaret çok değerliydi; herhangi bir kral bir tekelin faydalarını görebilirdi. Ve Girit de, güneye Mısır'a giden ticaret yolunun tam üzerindeki stratejik konumuyla övünüyordu.

Miken mezarlarındaki Minos malları, geçici bir Minos üstünlüğünü yansıtır. Ama Thera'nın patlaması sonrasında Girit ve Yunanistan arasındaki kültürel etkilenme, diğer yönde işlemeye başladı. Belirgin bir şekilde Miken çömlek ve kapları Minos evlerinde daha fazla görülmeye başladı ve 1500 dolaylarında Girit mezarları evvelce adada görülmemiş olan belirgin bir Miken tasarımı göstermeye başladı.[8] Atina'nın Knossos'a haracı tersine dönmüştü. Muzaffer Theseus gibi, Miken kentleri de güneydeki adaya karşı üstünlük sağlamıştı.

1450 dolaylarında Knossos kenti yakılıp yıkıldı ama saray ayakta kaldı. Mallia ve Phaistos'taki saraylar yerle bir edildi. Girit'teki bazı kentler terk edildi; bazıları da genç erkekleri savaşta öldüğü ya da kaçtığı için aniden küçülüverdi.

Burada yeni bir kültürün izlerine rastlanmaz. Yalnızca Miken-Minos ilişkisinin daha da bozulduğunu, zorlu bir itişmeden, açıkça savaşa dönüştüğünü varsayabiliriz. Knossos sarayının ayakta kalması, istilacı güç-

lerdeki birisinin, kendi amaçları için bir Minos yönetim merkezine gereksinim duyduğunu akla getirir; istilayı hangi Miken kralı yönetmişse, Knossos'u kendi karargâhı olarak kullanmış olabilir.[9]

Ama Girit'te hayatın istiladan sonra çok da değişmediği görülüyor. Mezarlar aşağı-yukarı aynı biçimde kalmış, Lineer B kullanılmaya devam etmiş, Minos çömlekleri birdenbire değişmemiş.[10] İstila sırasında, Mikenler Minoslulara çok benziyordu. Gelişleri bir akrabanın devralması, zaten yüzyıllardır bir arada yaşayan iki ülke arasında resmi bir önderlik değişimi gibiydi. Minoslulara nüfuz edilmiş, içeriden değiştirilmişlerdi; Labirent aşılmıştı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 31

ÇİN	YUNAN YARIMADASI
Shang hanedanlığı (1766-1122)	
Tang	
T'ai Jia	
Chung Ting (Hsiao)	
Ho T'an Chia (Hsiang)	
	Miken kral mezarları (y. 1600)
Tsu Yi (Keng, Yen)	
	Girit'in Mikenler tarafından istilası (y. 1450)
P'an Keng (Yin) (y. 1400)	

32

TANRILARIN MÜCADELESİ

MÖ 1386-1340 döneminde,
bir firavun stratejik ittifaklar kurar,
bir sonraki firavun Mısır'ın dinini değiştirir,
ve esir Yahudiler çölde kayıplara karışır.

Mitanni prensesi ile Mısır firavunu IV. Tutmosis arasında, iki ülke arasındaki antlaşmayı mühürleyen birliktelik anlaşılan başarıya ulaştı; oğulları Amenhotep bir sonraki firavun oldu.*

Hükümdarlık süresinin uzunluğuna bakılırsa, III. Amenhotep 1386 dolaylarında tahta çıktığında, daha onlu yaşlarındaydı. Hükümdarlığı, Mısır kentlerinin barış ve refahının gelişmesiyle öne çıkar. III. Amenhotep'in yazıtlarında savaşlar yoktur; elinde çok boş vakit olan bir kralın yaptıklarını anlatır. Bir yazıta göre, hükümdarlığının ilk on yılında, Mısır krallarının en gözde sporu olan aslan avında, 102 aslan öldürmüştür.[1] Başka bir yazıt, yaban sığırı avı sırasında bir günde elli altı yabani boğa öldürdüğünü yazar. (Anlaşılan, o avlanmaya başlamadan, boğalar etrafı çevrili bir alana kapatılıyordu, bu da doğal olarak avı daha kolay bir hale getirir.)[2]

Mısır'ın ticareti gelişti; Mykenai'de bulunan eşyaların birçoğunun üzerinde, III. Amenhotep'in ismi yazar. Her ne kadar kral Nübye'ye başka bir isyanı bastırmak için zorunlu bir sefer düzenlediyse de, bu savaş görece küçüktü. Seferi aktaran saray raporu, bize Amanhotep'i şöyle anlatır:

---

* Bu konuda bir tartışma vardır. III. Amenhotep'in annesi Mutemvai, Artadama'nın kızı olarak kesinlikle tanımlanamaz, ama lehine çok güçlü argümanlar söz konusudur (bir kere, IV. Tutmosis'in baş karısı değildi).

> ...Ra'nın vârisi, Ra'nın oğlu, Ra'nın sevgilisi... Majesteleri zafere yürüdü; bunu ilk zafer seferinde gerçekleştirdi.[3]

Bu sefer, Amenhotep'in tüm hükümdarlığı boyunca giriştiği tek seferdir. Her ne kadar kendisine "Asyalılara darbe vuran" unvanını yakıştırsa da, bu tam anlamıyla bir halkla ilişkiler hamlesiydi; hiçbir Asyalıya darbe filan vurmamıştı. Gereksinimi de yoktu, çünkü babası ve büyük babası krallığı onun için sağlamlaştırmıştı.

Bunun yerine, o da inşaat işlerine girişti. Baş karısı, güneş çemberi tanrının adından esinlenilerek Aton parıltısı adı verilen teknesinde rahatça gezinti yapabilsin diye 1,5 km uzunluğunda bir göl yaptırdı. Kendisi için yeni, muazzam bir saray inşa ettirdi; Karnak'taki Amon Tapınağı'na ek yaptırdı ve yakındaki Luksor kentinde güneş tanrısı adına yepyeni bir tapınak inşa etti; kendisi için, her iki yanında da, kendisinin oturan çok büyük iki heykelinin olduğu muazzam bir mezar tapınağı inşa etti. Sağdaki heykel, eski tanıklara göre, güneş doğarken ve batarken yüksek sesle inliyordu. Romalı tarihçi Tacitus, "Güneşin ışınları üzerine vurduğunda insan sesi çıkartıyor," demişti.[4] Bu herhalde taşın çok çabuk ısınıp soğumasından kaynaklanıyordu, ama yerlileri ürpertiyordu. Yeni taş ocakları ve madenler açtı, Memphis'te kendisi için bir ikametgâh ve Nil boyunca daha güneyde tapınaklar inşa etti.[5] Ayrıca fark gözetmeksizin, bulabildiği tüm prenseslerle evlendi. Mezopotamya ve Batı Sami topraklarından en az yedi küçük kralın kızı, gelin olarak III. Amenhotep'in sarayına geldi.

Bu siyaseten gerekliydi, ama anlaşılan zevki için de. Firavun namına Batı Sami topraklarının en güney ucuna göz kulak olan Gazze valisine gönderilen bir tablette şöyle der: "Bunu, ...güzel kadınlar getirmesi için sana [saray görevlisi] gönderdiğimi bildirmek için gönderiyorum...toplam kırk kadın, her biri kırk gümüş karşılığı. Çok güzel kadınlar gönder, ama hiç birinin sesinin tiz olmadığından emin ol. Bunun üzerine efendin kral sana 'Bu çok iyi,' diyecek."[6]

Babası gibi III. Amenhotep de, hâlâ güçlü ve kuzeyde bir tehdit oluşturan Mitanni Krallığı'na karşı bir barış jestinde bulundu. Mitanni kralı Artadama –anne tarafından kendi büyük babası– tahtı oğlu II. Sudarna'ya devretmişti. III. Amenhotep tahta geçtiğinde, Sudarna kendi Mitanni imparatorluğunu 10 ya da 12 yıldır yönetiyordu.

III. Amenhotep dayısından bir gelin istedi ve karşılığında bir kraliyet prensesi (yüksek olasılıkla kendi kuzini) verildi. Gelin, Amenhotep'inkinde olmasa da, kendi krallığındaki önemini gösterir biçimde, yanında 317 hizmetçisiyle geldi;[7] firavunun ikincil karılarından biri oldu. Bunun üzerinden çok zaman geçmeden II. Sudarna'nın yerine oğlu Tuşratta (Amenhotep'in prensesinin erkek kardeşi) geçtiğinde, III. Amenhotep ku-

zeye haber gönderip bir evlilik talebinde daha bulundu. Tuşratta bunu kabul etti, kendi kızını güneye gönderdi, böylece Mitanni ve Mısır kraliyet aileleri çifte bağla bağlanmış oldu. Artık, Tuşratta'nın hem kız kardeşi hem de kızı Mısır haremindeydi[8] ve Tuşratta da Amenhotep'in hem kayınpederi hem kayınbiraderi hem de kuzeni oluyor, böylece Mısır'ın içinden çıkılmaz soy düğümleri geleneği devam etmiş oluyordu.

Ama anlaşılan III. Amenhotep kuzen/kayınpeder/kayınbiraderi ve kuzen/kayınpeder/kayınbiraderinin imparatorluğunun arkasından işler çevirmekten azade değildi. Aynı zamanda, sessiz sedasız, Mitanni egemenliği altındaki Asur kentinden elçiler kabul ediyordu; Asur'un vasal kralı II. Asurnadin-ahhe, bir isyan hazırlığı olarak gizlice kentinin surlarını güçlendiriyordu.[9]

III. Amenhotep'in Asurlu diplomatlarla hiçbir işi olamazdı. Mitanni vasallarının, bağımsız da olsalar, yabancı güçlerle pazarlığa girmemeleri gerekiyordu. Ama firavun elçileri kabul etmekle kalmadı, onları ülkelerine yollarken surlarını güçlendirmeleri için para da verdi, böylece Asur'un minnettarlığını kazandı ve kuzeyden gelebilecek bir saldırıya karşı olası bir müttefik edindi.

O sıralar, Mitanni'nin baş düşmanı Hititlerin yeni kralıyla gizli bir antlaşmanın pazarlığına girdi. Şuppiluliuma adındaki enerjik bir genç adam olan bu kral, tamamıyla silik önceller dizisinden bu konuma gelmişti; ortadaki Mitanni korkusundan az da olsa o da endişeleniyordu. III. Amenhotep ona bir ittifak amacıyla yaklaşınca (firavun, "Aramızda yalnızca en dostça ilişkiler kurulsun," demişti), Hitit kralı kabul etti.[10]

Amenhotep'in ayarlamaları bununla da bitmedi. Babil'in, kendisinden çok daha yaşlı olan Kassit kralının kızıyla da evlendi; kralın oğlu onun yerine geçtiğinde, oğulun kızını da istemek için bir heyet gönderdi.

Bu, Mitanni kraliyet ailesi için kullandığı taktiğin aynısıydı. Ama Babil kralı, firavunun arzusuna karşı çıkmak için beklenmedik bir heves gösterdi. Mektuplarında, yıllardır kız kardeşinden haber alamadığını söyleyerek itiraz etti:

> Kızımla evlenmek istiyorsun. Ama sana babamın verdiği kız kardeşim zaten senin yanında. Ve onu kimse görmemiş, ölü mü diri mi, bilinmez.[11]

III. Amenhotep sert bir yanıt verdi:

> Buraya hiç onu tanıyan, tanıyabilecek olan, onunla konuşabilecek bir elçi gönderdin mi? Yalnızca önemsiz birilerini gönderdin bana: Haberci olarak bir eşek çobanı![12]

Daha sonra, iğneleyici bir ifadeyle, Babil krallarının altını veren herkese kızlarını seve seve vermekle tanındığına dikkat çekti.

Anlaşıldığı kadarıyla Mısır'dan zaten nezaket beklemeyen Babil kralı, Babil'in asıl kaygısının gelin karşılığında daha fazla para istemek olduğu imasını görmezden geldi. Cevap mektubunda, onun yerine kendisinin bir Mısır prensesini karısı olarak almasını önerdi, ama bu Amenhotep tarafından iyi karşılanmadı. Firavun, "Ezelden beri," diye sertçe karşılık verdi, "bir Mısır kralının kızı kimseye verilmemiştir."[13] Amenhotep ittifak kurabilmek için pazarlık eder, dümen çevirir ve evlenebilirdi ama müttefiklerinin aşağılığını hiç aklından çıkartmazdı.

Hükümdarlığının otuzuncu yılı yaklaşırken, II. Amenhotep ilk kutlama festivalini, heb-sed yoluyla gücünün yenilenmesini planlamaya başladı.

Bu seferki kutlamada, Nil ve suları başka bir tanrısal varlık karşısında göze daha az görünüyordu: Güneş tanrısı Ra, Mısır'ın en eskilerinden biriydi ve hükümdarlığının başlangıcından beri III. Amenhotep ona özel bir bağlılık gösteriyordu. Kraliyet isimlerinden biri olarak "Ra gerçeğin efendisidir" unvanını almıştı ve yazıtlarda "Ra'nın vârisi," "Ra'nın seçilmişi" ve "Ra'nın iki ülkedeki imgesi" diye geçiyordu.[14]

Amenhotep'in evlilikleri gibi, bu bağlılık da kişisel zevkler ile siyasal uyanıklığın uygun bir bileşimiydi. Beşinci Hanedan sırasında güçleri arttıktan sonra,* Ra rahipleri meydanı bir şekilde eski baba tanrının, Mısır din sisteminin İlk Neden'i Amon'un rahiplerine terk etmişti. Amon hep şekilsiz bir tanrıydı; aslında, görüntülerinden biri, görünmez bir varlık gibi, görünmemekti. Takma adı "Saklı Olan"dı ve kimlikleri ödünç almaya, kendi esrarlı gerçek doğasını saklamak üzere geçici olarak başka bir tanrının güçlerini eline almaya eğilimliydi.[15] Bu da rahiplerine hayli esneklik sağlıyordu. Hatşepsut'un vezirinin unvanının da gösterdiği gibi, Amon'un rahibi olmak, fiilen Mısır'ın varlığının herhangi bir kısmına sahip çıkmaktı.†

Kişisel tanrısı olarak Ra'ya tapınmak, III. Amenhotep'i Amon'un rahiplerinin yetkesinden kurtarıyordu ve Amon'un tapınağına daha fazla toprak ve varlık katkısında bulunulmasını da engelliyordu. Anlaşılan güneş tanrısı Ra, minnetini III. Amenhotep'i panteonuna kabul ederek gösterdi; festival sıralarından kalma bir kabartmada, Amenhotep'in oğlu tepede, güneşin yerinde duran babasına tapınmak üzere eğilmektedir.[16]

---

* Bkz. 15. Bölüm, s. 135, 136.

† Bkz. 28. Bölüm, s. 232.

32.1. Nübye

Bu biraz sıra dışıdır, çünkü kralın oğlu IV. Amenhotep babasının anıtlarında nadiren görülür, sanki III. Amenhotep onu gelecekteki tebaasının gözünden saklamak ister gibidir. Genç adamı Nübye'nin güneyi olan Kuş Krallığı'na (ya da "Yukarı Nübye"; Yukarı Nübye'nin Kuş Krallığı Üçüncü Çağlayan çevresindeydi, Nübye'nin kuzeyi olan "Aşağı Nübye" ise Vava olarak biliniyordu) kral naibi olarak atamıştı bile. Tahtın vârisini o kadar uzağa göndermek, III. Amenhotep'in bir sonraki kral adayını tahttan olabildiğince uzak tutmak istediğini gösterir.

Ancak kaçınılmazı ebediyete kadar erteleyemezdi. Hükümdarlığının otuz yedinci yılında, III. Amenhotep onu ölüme götürecek bir hastalıktan çekmeye başladı. Mumyasında korunmuş olan dişleri fena halde apse yapmıştı ve ona sürekli acı veriyordu; belki de bu nihai hastalık yayılan bir enfeksiyondu.[17] Mitanni kuzen/kayınpeder/kayınbiraderi ona yardım olsun diye, tanrıça İştar'ın yıllar önce Asur'dan ele geçirilen bir heykelini gönderdi. Amenhotep'in teşekkürü elimizde, ama anlaşılan Mezopotamyalı tanrıçanın Mısır'da gücü yoktu; İştar Delta'yı geçtikten kısa bir süre sonra, III. Amenhotep öldü.

Olağanüstü uzun hükümdarlığı sırasında, Mısır hiç görülmedik bir barış ve bolluk yaşadı. Babasının yerini almak üzere Nübye'deki sürgününden dönen IV. Amenhotep'in aşması gereken çıta yüksekti. İnanç konusunda babasını geçmeye karar verdi. III. Amenhotep güneş tanrısı Ra'ya tapınıyordu. IV. Amenhotep ise tamamen yeni bir din başlattı: Güneşin kendisine tapınmayı.

Güneş çemberine "Aton" adı verilmişti ve geçmişte de bilinmiyor değildi; bu yalnızca güneş tanrısı Ra'nın yönlerinden biriydi. Ama IV. Amenhotep'in elinde güneş çemberi yeni bir şey oldu.

Osiris, Horus ve bizzat Ra'nın da olduğu gibi bir ölümlü gibi biçimlenmiş bir tanrı yerine, güneş çemberi tanrının kendisinin soyut bir betisiydi: Tek bir gücün tezahürü. Onun parıltısı yanında, din sisteminin diğer tanrıları kayboldu. Güneş yalnızca önder güç değildi. O tek güçtü. Mısır

din sistemindeki tanrıların karıları olurdu; Aton ise yalnızdı ve kendi kendisine yeterliydi. Mısır din sistemindeki tanrılar ölümlü varlıkların biçiminde görünürdü; Aton'un biçimi yoktu. Mısır din sistemindeki tanrıların öyküleri vardı; Aton'un hiç öyküsü yoktu.

IV. Amenhotep, tek tanrıya inanan bir kişi olma yolundaydı.

Hükümdarlığının beşinci yılında, IV. Amenhotep rahipleri ile saray halkına tanrıdan bir haber aldığını açıkladı: Aton ona evvelce üzerinde inşaat yapılmamış bir yer göstermişti ve buraya tanrı adına yeni bir başkent inşa edilecekti.

Burası Nil'in doğusunda, yarım daire şeklindeki tepelerin eteğinde, yakınlarında neredeyse hiç verimli toprak olmayan kuru, kumlu, açık bir ovaydı. Taş duvarların güneşin ısısını topladığı, tepelerin de esintiyi engellediği, sıcaktan kaynayan bir çukurdu. Ama IV. Amenhotep Ahet-Aton kentini burada inşa etmeye niyetliydi. İnşaat başladığında, kendi adını da değiştirdi. Hükümdarlığının dokuzuncu yılından sonra, *Ahen-aton* olarak anılmaya başladı: Güneşe tapınan.[18]

Mısır hükümdarı artık yalnızca "Ra'nın sevgilisi," değildi; o Aton'un evladıydı, güneşin oğlu. Aton'un öncesinde tanrı yoktu, ama firavun bu tanrının tek dünyevi yansıması ve temsilcisiydi. Ahen-aton'un kendi gücü doğrudan bu Bir'in bilgisinden kaynaklanıyordu. Bunu kendi yazdığı uzun bir amentüde anlatmaya çalıştı:

> Ey Yaşayan Aton, Yaşamın Başlatıcısı, göğün ufkunda yükseliyorsun... Ufukta battığında, dünya karanlığa gömülüyor, sanki ölmüş gibi... sen ufukta yükselirken, dünya parlıyor... Ne kadar çok iş yapmışsın! Bunlar insanlardan gizli, Tek Tanrısal, sana tanıklık edecek kimse yok... Sen kalbimdesin, ama seni bilen oğlun Ahenaton'dan başkası yok. Sen onu planların ve gücün konusunda aydınlattın.[19]

Yeni kente yerleşir yerleşmez, Ahenaton Amon'un isminin yazıtlardan silinmesini emretti. İşçiler bunları sıvayla kapatacak ve yerine Aton'un adını yazacaktı.[20] Amon gerçek bir tanrı değildi; gerçek tanrının çarpıtılmış, yozlaşmış bir biçimiydi ve güçlü rahiplerinin şansları tükenmişti. Yıkım o kadar eksiksizdi ki, Amon'un adından bir tek örnek bile kalmadı.

Diğer tanrıların durumu da daha iyi olmadı. Ahenaton Aton için yeni tapınaklar inşa edilmesini emretti, bunların merkezleri, güneşin girebilmesi için açık kalacaktı; ama diğer tapınaklar kapatıldı, rahipler yerlerinden edildi, kurban yasaklandı. Yerlerine başka rahip alınmadı. Aton'un rahibe, firavunun amaçlarına hizmet edecek din bürokrasisine gereksinimi yoktu. Ne tanrının, ne de tanrının yeryüzündeki temsilcisinin gücü paylaşmaya niyeti yoktu.

İsim değişikliği bir yana, Ahenaton babasının oğluydu.

Ahenaton'un hükümdarlığından yaklaşık 100 yıl önce, İbrahim'in soyundan gelenler Mısır'dan kaçtığında, başka bir dinsel ve siyasal ayaklanma gerçekleşti.

Pentateukhos'a [Tora] göre, İbrahim'in soyundan gelenler çoğalıp bir ulus olmuştu: Bir kıtlık onları yok etmekle tehdit edene kadar Batı Sami topraklarında çoban ve göçebe olarak yaşayan İbraniler. Hayvanlarını da alıp sulak Mısır'a gittiler, kuzeyde bir yerlere yerleştiler ve geliştiler.

Eski Ahit'teki öykü, bu enerjik ve daha da doğrusu üretken, kendi yerleşimlerinin sınırlarını aşmaya ve ülkenin başka yerlerine sıçramaya eğilimli halktan Mısır halkının rahatsız olduğunu anlatır. Mısırlılar kuzeydeki "kötü Asyalılar"dan hep nefret etmişti ve Batı Sami topraklarından gelecek bir istila sürekli var olan bir tehlikeydi. Yalnız bu da değil, Mısır yakın geçmişte Batı Samiler tarafından ele geçirilmişti; Hyksos'lar (İbraniler gibi), Mısır'da onyıllarca yaşadıktan sonra harekete geçmişti. Bu yüzden başka bir gelişmekte olan göçmen halkın onları huzursuz etmesinde şaşılacak bir şey yoktu.

Çıkış (Exodus) kitabı, Mısır firavununun İbranileri inşat projelerinde zorunlu emekçi olarak toparladığını ve (bu da artan nüfusu düşürmeyince) bütün erkek İbrani çocuklarının nehre atılmalarını emrettiğini yazar. Bu çocuklardan birinin annesi çocuğu üç ay boyunca saklamıştı. Artık saklayamayacak kadar gürültülü olduğunu fark edince, papirüsten bir sepet örmüş, ziftle kaplamış, bebeği içine koymuş ve Mısır prenseslerinin banyo yapmaya geldikleri yerin hemen yakınında, sazların arasına bırakmıştı. Ardında bir sürü hizmetçisiyle bir prenses gelmiş ve bebeği bulmuştu. İbrani olduğunu anlamış ama gene de evlat edinmeye karar vermişti. Bebek sarayda, Musa adıyla büyümüştü.

Baktığınızda, bu düşmanlığın içinde prensesin bir İbrani bebeğini evlat edinmesi pek olası görünmüyor. Ama IV. Tutmosis'ten başlayarak firavunların düzenli bir şekilde doğulu kraliyet ailelerinin kızlarıyla evlendiklerini biliyoruz, yani bu prenses de Batı Sami kanına sahip olabilirdi. Bebekken Fırat'a bırakılan Sargon'un öyküsünü de biliyor olabilirdi:

> Annem bana gizlice gebe kaldı, beni gizlice doğurdu.
> Beni sazdan bir sepete koydu,
> Kapağını ziftle kapattı.
> Beni nehre attı, ama sular beni yutmadı.

Sargon'un doğum öyküsü bir seçilmişlik işareti, tanrısallığının bir kanıtı olarak işlev görmüştü. Kuşkusuz İbrani bebeğin annesi bunu biliyordu ve bebeğini tanrısallıkla seçilenlerin arasına katma yolundaki umutsuz (ve başarılı) girişiminde bu öyküyü kullanmıştı.

Gerçek bu kılık değiştirmeyi devam ettirir. Yetişkin Musa Mısır'ı terk eder ve sonra İbrahim'in tanrısının çağrısını duyar: Mısır'a dönüp, İbrani halkını esaretten kurtaracak ve Tanrı'nın İbrahim'in halkına vaat ettiği topraklara götürecektir. Saraya geldiğinde, firavun (kuşkusuz sarayda büyüyen evlat edinilmiş İbrani çocuğu tanımıştır; herhalde her iki adam da aynı yaşlardaydı) kızarak reddeder. Her reddin ardından ilahi karşılık gelir: Her biri bir öncekinden daha kötü felaketler sonunda Mısır'ın direnişi kırılır ve firavun İbranilerin gitmesine izin verir.

Çıkış, İbranilerin tarihindeki merkezi olay, tüm Yahudi ulusunun öyküsünün etrafında yapılandığı tanımlayıcı an olmuştur. Ama Mısır vakayinamelerinin hiçbirinde yer almaz.

Bu durum şaşırtıcı değildir. İbranilerin Mısır'dan Çıkış'ı yalnızca firavun ve sarayına değil, bizzat Mısır tanrılarının gücüne yönelik bir aşağılamaydı. Felaketler Mısır din sisteminin iktidarsızlığını ortaya koymak için tasarlanmıştı. Osiris'in kan damarları ve Mısır'ın özsuyu olan Nil kana dönüşmüş, acı ve zehirli hale gelmişti; Osiris için kutsal olan kurbağalar o kadar çok sayıda ortaya çıkmıştı ki, bir salgına dönüşmüşlerdi; güneş çemberi karanlığa gömülmüş, Ra ve Aton çaresiz kalmıştı. Bunlar herhangi bir firavunun kutlama yazıtlarında anılacak olaylar değildi.

Çıkış'ın en muhafazakâr tahmini, tarihi 1446'ya yerleştirir, yani II. Amenhotep'in, Ahenaton'un büyük büyük babasının hükümdarlığı zamanına.* Başka tahminler Çıkış'ı birkaç yüzyıl sonrasına, 1200'lere ve Ahenaton'un bir yüzyıl kadar sonrasına yerleştirir. Tüm bir olasılıklar demeti bunun çevresinde yer bulur, tarihçilerin bir alt grubu Çıkış'ın Mısır'dan Batı Sami topraklarına zaman içinde bir akış içinde olduğunu savunurken, daha küçük bir tarihçi alt grubu da Çıkış'ın hiç olmadığını savunur.

Bizim amaçlarımız açısından, İbranilerin birkaç yüzyıl boyunca uluslararası sahneden çekilerek çölde kaybolduklarını belirtmek yeterlidir. Bu yıllar tarihsel açıdan görünmez, ama dinsel açıdan merkezidir. Onların kutsal kitapları çölde doğmuştur; bu kitapta İbrani Tanrısı, yoldaşı olmayan tek bir güç, ilahi İlk Neden, kendi adına yaşam getiren bir ve tek Tanrı olarak ortaya çıkar.

---

* 1446 tarihi, Çıkış ile Süleyman'ın Tapınağı'nın inşası (y. 966) arasında 480 yıl geçtiğini söyleyen 1 Krallar 6:1'in doğrudan okumasına dayanır. Firavun için diğer öneriler, muazzam inşa programı esaretteki İsrailoğullarına verilen görevlere uyan II. Ramses (34. Bölüm) ve İsrail ulusundan ilk kez olarak doğrudan söz eden ardılı Merneptah'tır (38. Bölüm); 1207'den kalma zafer stelinde, "İsrail yıkıldı, artık tohumu kalmadı, Filistin Mısır için bir dul oldu" denir (aktaran, Peter Clayton, *Chronicle of the Pharaohs*, s. 157). Aslında bu alıntının İsrailoğullarının Mısır'dan kitlesel çıkışıyla nasıl bağdaştığını görmek zordur, ama İsraillilerin eskiden de bir halk olarak tanındığının kanıtıdır.

Bu tarife karşın, İbrani *Benim* ve Mısır'ın Aton'u kendi kendisine yeterlilik dışında neredeyse hiçbir ortak niteliğe sahip değildir. İbrani Tanrısı, insan biçimli olmasa da, kesinlikle bir kişiliktir; Aton ise bir kuvvettir. Aton güneştir ama İbrani Tanrısı yaratılmış dünyayla hiçbir şekilde, hele güneş ya da ayla, *kesinlikle* özdeşleştirilmemiştir. Güneşin çemberinin o kadar ötesindedir ki, çember onu temsil edemez. İki tek tanrılı hareket zaman içinde yakındı, başka herhangi bir şekilde değil.*

ZAMAN ÇİZELGESİ 32

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			MISIR
MİTANNİ	ASUR	HİTİT	
			Yeni Krallık (1570-1070)
			18. Hanedan (1570-1293)
			I. Ahmose (y. 1570-1546)
Telepinu			**Hatşepsut-III. Tutmosis** (y. 1504-1483)
Parattarna			**III. Tutmosis** (tek başına) (y. 1483-1450)
Saustatar			
			Çıkış (en erken tarih)
Artadama			**IV. Tutmosis** (1419-1386)
II. Sudarna			
	II. Asur-nadin-ahhe		**III. Amenhotep** (y. 1386-1349)
Tuşratta		**Şuppiluliuma**	
			Ahenaton (y. 1349-1334)

* Yaklaşık bir yüzyıl boyunca, Ahenaton'un Musa'yı tek tanrı konusunda eğittiği sonra da çöle saldığı kuramı ortalıkta dolaşmıştır; şimdi bile hâlâ ara-sıra ya History Channel'daki özel programlarda ya da PBS (Public Broadcasting Service, özel bir ABD televizyon kanalı –çn.) fon sağlama toplantılarında ortaya çıkıverir. Bunun kesinlikle tarihsel bir dayanağı yoktur ve aslında saygın Çıkış tarihlendirmeleriyle uzlaştırılması da inanılmaz ölçüde zordur. Bu anlaşılan, tektanrıcılığın kökenlerini açıklamaya çalışırken, Yahudiliğin eşsizliğini olabildiğince reddetmeye çalışan ve kesinlikle önyargısız bir araştırmacı olmayan Freud'dan kaynaklanmaktadır.

33

SAVAŞLAR VE EVLİLİKLER

MÖ 1340-1321 döneminde Hititler ile Asurlular Mitanni'yi yıkarlar, Tutanhamon Mısır'ın dinsel reformlarını iptal eder ve bir Hitit prensi firavunluğun eşiğinden döner.

Mitanni ülkesinde, kral Tuşratta Hititler konusunda giderek daha fazla endişeleniyordu. Hititlerin enerjik yeni kralları Şuppiluliuma, Toros Dağları'nın diğer yakasında ordusunu büyütüyordu ve Hititleri uzak tutmak için Tuşratta'nın yardıma gereksinimi vardı.

Bir müttefik olarak en mantıklı seçim Mısır'dı. İnanç konularıyla o kadar meşgul olmasına karşın, Ahenaton hâlâ çevredeki en güçlü imparatorluğun kralıydı. Aynı zamanda Tuşratta'nın yeğeniydi (ayrıca küçük damadı gibi bir şeydi, çünkü iki kuşaktır Mitanni kadınları Mısır kral ailesiyle evlenmişti). Tuşratta, kızı ile firavun arasında yeni bir birleşme önerdi; Ahenaton evliliği kabul etti ve Tuşratta'nın kızı güneye doğru yola çıktı.

Ama Mitanni kralı yeğeninden gördüğü kötü muamele karşısında giderek daha fazla sinirleniyordu. İki kral arasındaki yazışmalardan birinde, Tuşratta başlık parası olarak kuzeye gönderilen altının kalitesinden yakınıyordu: Bir mektupta, "Pek altına benzemiyor," diyordu. "Adamlarım ülkenizde altının topraktan fazla olduğunu söylüyor, belki de beni o kadar çok seviyorsun ki, bu kadar sıradan bir şey göndereceğine, toprak göndermişsindir."[1]

Bu iğneleyici yorumdan sonra, Tuşratta'nın yeni damadına gönderdiği notları giderek daha sinirli olur. Ahenaton'a, babası IV. Amenhotep'in

Tuşratta'nın dostluğuna değer verdiğini anımsatır (Ahenaton'un babasını gölgede bırakma girişimleri göz önünde bulundurulduğunda, bu pek akıllıca bir hareket gibi görünmez); elçilerinin Mısır sarayında dört yıldır firavunun dikkatini çekmek için bekleştiklerinden yakınır; bundan hemen sonra da, Mısır'a bir haberciyle gönderdiği soruya altı yıldır yanıt beklediğine dikkat çeker.[2]

Evlilik bağlarına karşın, Ahenaton Mitanni ittifakından kaçıyordu. Kuzey rüzgârının ne taraftan estiği konusunda yeteri kadar açık bir fikri vardı: Hititler silahlanıyordu, güçlüydüler ve Şuppiluliuma da kurnaz bir strateji ustasıydı. Hitit kralı zaten Ahenaton tahta çıkar çıkmaz yeni firavuna armağanlar göndermişti; bu, iki anlamlı bir nezaket gösterisiydi ve yeni krala Mısır ile Hititler arasındaki gizli antlaşmanın hâlâ yürürlükte olduğunu anımsatıyordu. Aradan çok geçmeden, Şuppiluliuma, "Baban ve ben aramızdaki barışı ne kadar arzuladıysak," diye yazdı, "şimdi de sen ve ben birbirimizle dost olmalıyız...Birbirimize yardım edelim."[3] İki ülke arasında bir seçim yapma durumunda kalan Ahenaton, Hititleri seçti.

Tuşratta'nın herhalde gizli antlaşmadan haberi yoktu, ama kısa sürede sonuçlarını görecekti. Artık Mısır'ın Mitannileri savunmaya gelmeyeceğinden emin olan Şuppiluliuma, doğuya, başkent Vaşuganni'ye doğru doğru yürüyüşe geçti. Tuşratta yardım için güneye baktıysa da, boşuna bakmış oldu. Ahenaton'un sarayı vakur bir sessizlik içindeydi.

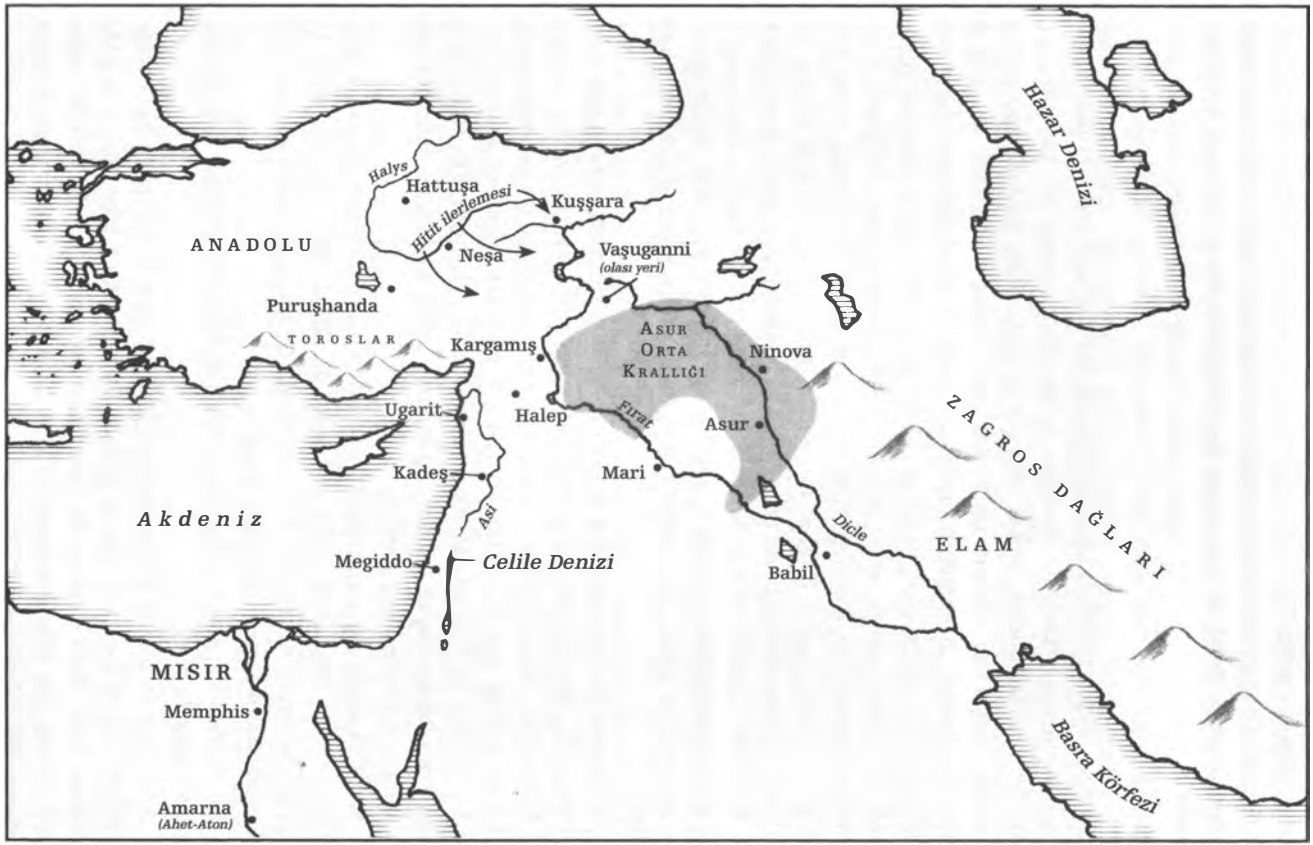
Gelen, ittifak değil, başka bir düşman oldu. Yıllardır Mitannilere bağlı olan Asur, Mısır tarafından silahlandırılmıştı; şimdi bu yardım meyvelerini veriyordu. Asur kralı Asur-uballit (herhalde III. Amenhotep'ten ilk yardım alan kralın torunu) kendi adamlarıyla yürüyüşe geçti ve Vaşuganni'ye güneyden saldırarak, Hititlere katıldı.

Hem güney hem de batıdan saldırıya uğrayan Tuşratta, adamlarını kuzey Mezopotamya'dan çekti. Asur-uballit derhal bu toprakların Asur'a ait olduğunu ilan etti. Şamşi-Adad'ın hanedanının devrilmesinden beri, Asur ilk kez krallık olmuştu.* Gerçekten de, Mısır'a gönderdiği ilk mektupta, Asur-uballit (Bir taraftan yeni yardımlar isterken) Büyük Kral unvanını kullanır:† Mektupta, "Asur-uballit, Asur kralı, Büyük Kral, kardeşin," deniyor, "Ülkende toprak kadar altın var; sadece eğilip toplamak gerekiyor. Neden bu kadar tutumlu davranıyorsun? Yeni bir saray inşa ediyorum.

---

* Tarihçiler, Asur "Orta Krallığı"nı bu noktadan başlatır.

† Ahenaton'un kentinde bulunan mektuplardaki ("Amarna Mektupları") selamlamalardan, her zaman hangi kralın hangi krala yazdığı anlaşılmaz; bu durumda, Asur-uballit kendi adını verir, ama firavuna yalnızca Mısır'ın Büyük Kralı olarak hitap eder. bu muğlaklıktan dolayı ve tüm eski hükümdarların tarihlemesi olanaksız olduğundan (bunları yalnızca birbirlerine göre dizebiliyoruz, o da yalnızca birbirlerine adlarıyla hitap ettiklerinde), ülkeler arasındaki ilişkiler az da olsa farklı biçimde gerçekleşmiş olabilir.

33.1. Asur'un Orta Krallığı

Bunun için bana daha çok altın gönder. Atam Asurnadin-ahhe babana yazdığında, yirmi talent altın aldı... Eğer benimle dost olmaya niyetliysen, sen de o kadar yolla."[4]

Tuşratta'dan gelen benzer mesajların tersine, bu mektup hiç kızgınlığa neden olmadı. Belki de Ahenaton Asurlulardan daha fazlasını beklemiyordu.

Bu arada, Tuşratta kendi batı cephesinde zor durumdaydı. Hititler Vaşuganni surlarına beklediğinden daha çabuk ulaşmışlardı. Bir kuşatma için hazırlıksız olduğundan, birkaç saraylıyla kaçtı. Ama yoldaşlarını yanlış seçmişti; kaçarken adamlarından biri tarafından öldürüldü. En büyük oğlu ve veliahdı, direnmenin faydasız olduğunu gördüğünden, düşmana doğru döndü, teslim oldu ve saygı gördü. Ama tahtı yoktu. Aslında, Vaşuganni düştükten sonra, artık Mitanni Krallığı kalmamıştı. İlerleyen Hitit orduları karşısında, Hurriler Fırat'ın ötesine çekildiler. Orada, zaten geldikleri yer olan Zagros Dağları'nın eteklerinde, bir süre büyük güçler tarafından görmezden gelinen güçsüz bir kabile krallığı olarak oyalandılar.

Bu arada, Şuppiluliuma Akdeniz boyunca güneye doğru, Mısırlılarla bir çatışmaya neden olmayacak şekilde ilerledi. Ele geçirdiği bütün kentler Mısırlılara değil, Mitannilere aitti (ama yolda Mısır topraklarından geçti).[5]

Ahenaton bu imparatorluk inşasına sesini çıkarmadı. Ama o noktada, eylemsizliği, dostluktan çok gereklilikten kaynaklanıyordu. Mısır ordusu IV. Amenhotep zamanında çok az, oğlu zamanında daha da az savaşmıştı; askerler savaşa alışık değildi. Mısır'da ve Akdeniz kıyısında salgın hastalık yayılıyordu. Salgınla birlikte yoksulluk da geliyordu. Küçük bir Batı Sami kralı haraç olarak gönderdiği bakırın azlığı nedeniyle özür diliyordu; salgın iş gücünü yok etmişti.

Kraliyet ailesi de sıkıntıdaydı. Ahenaton'un hükümdarlığının on dördüncü yılında baş karısı öldü, ardından da ikinci karısı. Üç kızı olan ve hiç oğlu olmayan Ahenaton, en iyi şansının üç kızını da hamile bırakarak bir oğul sahibi olmak olduğuna karar verdi.

Bu strateji başarısız oldu. Tüm bebekler kızdı ve ortanca kızı da doğum esnasında öldü.

Ahenaton en büyük kızını uzaktan kraliyet ailesiyle akraba bir kuzenle evlendirdi ve bu genç adamı veliaht ilan etti. Kısa süre sonra, veliaht prenses öldü. Yaşlı firavun da hastalandı ve kızını izledi. Veliaht tahta geçti, birkaç gün tahtta oturmuştu ki, o da öldü. Anlaşılan, salgın kraliyet sarayına da bulaşmıştı.

Saray erkânı Tutanhaten adlı 9 yaşında bir çocuğu kral ilan etti. Kral kanı olup olmadığı bilinmiyor; herhalde sarayda büyümüştü, ama kuşkusuz, Ahenaton'un oğlu değildi. 9 yaşında, okulundan getirtilip firavun yapıldı. Taht üzerindeki hakkı, Ahenaton'un arkada kalan son kızıyla evlendirilerek güçlendirildi. En küçük kızdı ama yaşı firavundan büyüktü, bir prensesin annesi olmuştu bile (kendi babasından).

Tutanhaten'in çevresi, Ahenaton Aton tapınaklarını inşa ederken Mısır'ın kuzeyde egemenliğini yitirmesini ve salgınla savaşmasını seyretmiş olan danışmanlar ve saray erkânıyla çevriliydi. Kendisi de kraliyet ailesinin bir bir öldüğünü görmüştü. Taht bir ölüm fermanı gibi görünmüş olmalı: Şimdi artık doğrudan eski tanrıların gazabının altında oturuyordu.

Böylece Şuppiluliuma'nın kuzeydeki seferini görmezden geldi ve naiplerinin de yönlendirmesiyle, daha acil sorunlara eğildi. Tutanhaten adını reddetti, eski İlk Neden'e bağlılığını göstermek için adını Tutanh-Amon olarak değiştirdi. Danışmanlarının isteklerini kabul ederek Akhenaton'un adının anıtlardan silinmesini, yazıtlarının kabartmalardan kazınmasını, heykellerinin kırılmasını emretti.* Büyük Aton kenti de artık Amarna olarak bilinecekti.

Bunlar yapıldıktan sonra, Mısır dönüp, dünyanın geri kalanıyla yüzleşmek zorundaydı. Mitanniler artık bir sorun değildi ama kuzeydeki Hititler muazzam ve tehditkârdı; Asur-ubalit Asur kentinde bir imparator gibi davranıyordu; ve Mezopotamya'nın güney kısmında, Babil'de hüküm süren Kassit savaş şefi I. Burnaburiaş, bir protesto göndermeye karar vermişti. Genç Tutanhamon'a bir mektup yazdı ve yeni kralın Asur-ubalit'e saygılı davranmaktan vazgeçmesini önerdi. Burnaburiaş, Mitanniler Asur üzerindeki egemenliklerine son verdiklerine göre, kente sahip olma hakkının Babil'e ait olduğunu söylüyordu. Kenti *o* denetim altında tutmalıydı, Asur-uballit değil; ayrıca Asur-uballit'in kendini "Büyük Kral" diye adlandırması da çok uygunsuzdu.[6] Üstelik Tutanhamon sanki Asur kendi dış işlerini yürütmeye yetkiliymiş gibi ondan gelen elçileri kabul etmemeliydi. Burnaburiaş, "O Asurlu vasalları sana ben göndermedim," diyordu. "Neden, kendi başlarına, senin ülkene geldiler? Eğer beni seviyorsan, seninle bir daha iş yapmayacaklar. Onları bana elleri boş gönder."[7]

Anlaşılan Tutanhamon buna aldırış etmedi çünkü Asur elçileri Mısır sarayında görünmeyi sürdürdü. Kral muamelesi gören Asur-uballit gücünü korudu ve bir ordu kurdu; aslında, tahtında neredeyse otuz yıl oturdu.

* Yıkım o kadar eksiksizdi ki, Ahenaton'un hükümdarlığını ancak büyük zorluklarla (ve belirsizliklerle) canlandırabiliyoruz, bu yüzden, hükümdarlığının ayrıntıları tarihçiden tarihçiye değişiyor.

Sonunda Burnaburiaş Asur'a karşı Mısır'ı kendi tarafına çekmekten umudunu kesti ve başka bir yol izledi. Asur-uballit'in kızını veliaht Karaindaş'la evlenmek üzere Babil'e göndermesini önerdi. Bu evliliğin yeni imparatorluğunu güneyden gelen saldırılardan koruyacağını düşünmüş olmalı ki, Asur-uballit bu öneriyi kabul etti. Evlilik gereğince kutlandı. Karaindaş kısa süre sonra kendi vârisine sahip oldu ve iki devlet, Asur ve Babil, kırılgan bir barış içinde yan yana yaşadı.

Barış ancak Burnaburiaş ölene kadar sürdü. Ölümü öncesinde, oğlunu atlayıp, krallığı yarı Asurlu, yarı Babilli torununa devretmeye karar verdi (ve talihsiz Karaindaş'ı kraliyet damızlığı konumunda bıraktı). Belki de oğlanın kral kanı taşıdığı için Asur tahtında da hak iddia edebileceğini umut etti. Bu Babil ve Asur'u tek tacın altında toplayacaktı.

Bunun yerine, torununu ölüme mahkûm etmiş oldu. Ordudaki Kassitler isyan etti. Onlar açısından, yeni kral tahtta hiçbir hakkı olmayan bir melezdi. Saraya bir saldırı düzenlediler, yarı Asurlu kralı öldürdüler ve yerine bir askeri yönetim yerleştirdiler.[8]

Bunun üzerine, Asur-uballit gelip işleri düzeltme hakkını kendinde gördü. Günümüze kalan bölük pörçük mektup ve yazıtlar, ne yaptığına tam bir açıklık getirmez; herhalde torununun katilini öldürdü. Yeni bir kral belirlendi ama bu yeni kralın kim olduğunu ya da onun taç giymesinde Asur-uballit'in ne rol oynadığını tam olarak söylemek olanaksız. Tek söyleyebileceğimiz, Asur'un Babil'in yönetimine el koymadığı. Kassit bir kral, yüksek olasılıkla Burnaburiaş'ın küçük bir oğlu kentin tahtında kaldı. Anlaşılan, kargaşanın bir anında, Karaindaş da öldürülmüştü.

Asur-Babil birleşmesi, ortalıktaki tek garip evlilik değildi.

Tahtta on seneden az bir süre oturduktan sonra, Tutanhamon beklenmedik bir şekilde ölmüştü; nasıl öldüğü hiç bilinmeyecek ama bir oka hedef olmuş olabilir. Büyük ihtişamla gömüldü. Mezarı belki öncellerinin mezarlarından daha süslü değildi ama (diğerlerinin tersine) onunki 1922 yılının Kasım ayına kadar soyulmadan kaldı.

Ardında çocuk bırakmadı. Karısı Anhesenamon (kocası gibi, adını Amon'u onurlandıracak biçimde değiştirmişti) iki kez hamile kalmıştı. Her iki seferinde de erken doğum yaptı ve bebekler ölü doğdu. Özenle mumyalanan minik bedenleri kraliyet mezarına babalarıyla birlikte gömüldü.[9]

Şimdi, kocası ölüp, kraliyet ailesinde başka erkek akraba kalmayınca, Tutanhamon'dan kalan bakılacak bir çocuk da olmayınca, Anhesenamon geleceğinden kaygı duymaya başladı. Ne de olsa, Mısır sarayında tahtı (belki de onun beklenmeyen ölümü ardından) devralmaya hevesli hırslı a-

damlar eksik değildi. Bunların başında, anne tarafından büyük babası Ay geliyordu. Ay, Ahenaton'a baş nazır olarak hizmet etmiş, Tutanhamon'un danışmanı olarak hizmetini sürdürmüştü ve hâlâ saraydaydı: Tüm cesetlerin nereye gömülü olduğunu bilen yorgun ve yaşlı bir adam. Onun kadar güçlü ama o kadar saygın olmayan bir başkası da, askerlik hizmetine daha III. Amenhotep zamanında başlamış olan, ordunun başkomutanı general Horemheb'di. Uzun hizmet süresine karşın, daha 40'lı yaşlarındaydı; orduya 13 yaşında katılmıştı.

Bu adamların ikisinden de çekinen Anhesenamon, delice bir plan yaptı. Hitit kralı Şuppiluliuma'ya yazdı ve oğullarından birini Mısır'a göndermesini istedi. Eğer bunu yaparsa, oğluyla evlenip onu firavun yapacağına söz veriyordu.

Mektubun Mısır'da bir kopyası bulunmuyor, bu da ortada gizli bir anlaşmanın olduğunu gösterir. Mektup yalnızca Hitit başkenti Hattuşa'nın kalıntıları arasında bulundu:

> Kocam öldü, benim de oğlum yok. Ama senin çok var. Eğer oğullarından birini bana verirsen, onu kocam yaparım. Hizmetkârlarımdan birini seçip kocam yapamam... ve korkuyorum.[10]

Bu tamamen beklenmedik bir şeydi ve Şuppiluliuma şaşırmıştı. Mısır'la arası iyiydi, ama *o kadar* da değil. Kendi kayıtlarına göre, Anhesenamon'un ciddi olup olmadığını öğrenmek için güneye birçok casus gönderdi.[11] Evet, ufukta bir veliaht gözükmüyor, diye yanıt geldiğinde, Şuppiluliuma öneriyi kabul etti ve oğullarından birini güney yolculuğuna hazırladı.

Prens oraya hiç varamadı. Sınırda Horemheb tarafından örgütlenen bir karşılama komitesince karşılandı; anlaşılan, Anhesenamun, Şuppiluliuma'dan onay alınca, planını açıklamıştı. Horemheb, cepheden saldırının kazara gerçekleşen olaylardan daha tehlikeli olduğunu bilecek kadar uzun bir süre orduda hizmet vermişti. Delta'da düğününe doğru ilerleyen Hitit prensi, bir kaza sonucu öldü.

Ondan sonra Mısır'da ne tür pazarlıkların yapıldığını bilmiyoruz. Ama hemen ardından, Ay, torunu Anhesenamon'la evlendi ve tahta sahip çıktı. İlk işi, Şuppiluliuma'ya oğlunun ölümünde hiçbir rolü olmadığını bildirmek (ve suçu doğrudan Horemheb'e atmak) oldu. Şuppiluliuma buna inanmamış olabilir ama oğlunun intikamını alma fırsatı olmadı. Ordusuyla güneye doğru gidemeden, salgın hastalık Hitit kampını vurdu ve en büyük Hitit kralı öldü.

Kısa sürede Ay da yaşlılıktan öldü. Dört yıldan az hüküm sürmüştü. O gömülür gömülmez, Horemheb kendini firavun ilan etti. Anhesenamon'a ne olduğu ise bir sır olarak kaldı. Yaşlı adamla evlendikten sonra, Mısır kayıtları ondan bir daha söz etmez.

ZAMAN ÇİZELGESİ 33

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			MISIR
MİTANNİ	ASUR	HİTİT	
			Yeni Krallık (1570-1070)
			18. Hanedan (1570-1293)
			I. Ahmose (y. 1570-1546)
Telepinu			**Hatşepsut-III. Tutmosis** (y. 1504-1483)
Parattarna			**III. Tutmosis** (tek başına) (y. 1483-1450)
Saustatar			
			Çıkış (en erken tarih)
Artadama			**IV. Tutmosis** (1419-1386)
II. Sudarna			
	II. Asur-nadin-ahhe		**III. Amenhotep** (y. 1386-1349)
Tuşratta		**Şuppiluliuma**	
	Asur-Ubalit		**Ahenaton** (y. 1349-1334)
	Asur Orta Krallığı		**Tutanhamon** (y. 1333-1325)
			Ay (y. 1325-1321)
			Horemheb (y. 1321-1293)

34

ÇOK ESKİ ZAMANLARDAKİ EN BÜYÜK SAVAŞ

MÖ 1321-1212 döneminde,
Mısır'da On Dokuzuncu Hanedan başlar,
II. Ramses Kadeş'te Hititlerle savaşıp berabere kalır
ve Asurlular bir yüzyıllık fetihlere başlar.

Horemheb, Mısır tahtında yirmi sekiz yıl tutunmayı başardı. Tutanhamon'un başladığı Amon Tapınağı'nın restorasyonunu bitirdi; Aton Tapınağın'dan kalanların yerle bir edilmesini emretti ve ordudan arkadaşlarını rahip olarak seçerek, Amon rahiplerini yeniden kurdu. Ortalıktaki en yüksek rütbeli Mısırlı olduğu için, ordu disiplininin rahip-subayların gücü kötüye kullanmalarını önleyeceğinden emindi.[1] Sonra, 80'li yaşlarının sonlarına doğru, beş firavunun toplamından daha fazla hüküm sürmüş olarak öldü.

Oğlu yoktu, bu yüzden başka bir askeri veliahdı olarak belirledi. Bu asker, I. Ramses, önceki krallık aileleriyle (gerçek ya da hayali) hiçbir kan bağı olmayan ilk firavundu. Horemheb'den çok daha genç değildi, tahtta bir yıl oturduktan sonra, ilgi çekici hiçbir iş başaramadan öldü.

Ama bu silik başlangıçtan, Mısır'ın büyük On Dokuzuncu Hanedanı başladı.* I. Ramses tahtı oğlu (daha çok her köşeye tapınak inşa etmesiyle

* Tutanhamon'dan sonra kan bağının iki kez (ve olasıdır ki bir kez de ondan önce, çünkü onun soyu da belli değildir) kesilmiş olmasına karşın, Manetho'nun neden Ay ya da Horemheb'le yeni bir hanedan başlatmadığını merak edebilirsiniz. Bunun kısaca yanıtı şudur: On Sekizin-

tanınan) I. Seti'ye devretti. Seti de tacı kendi oğluna, II. Ramses'e aktardı. II. Ramses hükümdarlığının uzunluğuyla, inşa projelerinin sayısıyla, ordusunun efsanevi gücüyle ve dünyanın en büyük savaşından kazara kurtulmasıyla ün kazandı.

Şuppiluliuma'nın oğlunun öldürülmesi ve büyük Hitit kralının salgında ölmesinden sonra, Hitit-Mısır barışı hayli sarsılmıştı. İki ülke arasındaki sınır boyunda silahlı çatışmalar sıradanlaşmıştı. II. Ramses Mısır tahtına çıktığında, Hitit tahtı da Şuppiluliuma'nın torunu Muvatalli'ye geçmişti ve Mısır da en kuzeydeki varlıklarını yitirmişti; bir asırdan uzun bir süredir Mısırlıların elindeki Kadeş kenti Hititlerin eline geçmişti.

Yeni firavun 25 yaşına geldiğinde, on yıldır bir yetişkin yaşamı sürdürüyordu. İlk olarak 15 yaşlarında evlenmişti ve en azından 7 çocuğu olmuştu. Babasının Batı Sami topraklarındaki seferlerinin en az ikisinde çarpışmıştı.[2] Düşman Hititlere karşı savaşmak için çok beklemedi. 1275'te, tahta geçtikten yalnızca üç yıl kadar sonra, Kadeş'i geri almak üzere bir sefer planlamaya başladı. Kent, bir savaş cephesinden öte bir yer olmuştu; imparatorluklar arasında gidip gelen simgesel bir futbol topu gibiydi. Kadeş Mısırlılar tarafından kolayca denetlenebilmek için çok kuzeydeydi, Hitiler tarafından yönetilebilmek için de fazla güneyde. Onu elinde tutan imparatorluk, üstün gücüyle övünebilirdi.

1275 sonlarında, II. Ramses casusları aracılığıyla Muvatalli'nin Kadeş yakınlarında olmadığını öğrendi. Bu, bir saldırı için ideal koşuldu ve Ramses duyulmadık sayıda asker topladı (kendi sayılarına göre, Amon, Ra, Ptah ve Set adlarında dört tümene ayrılmış 20.000 kişi) ve kuzeye doğru yürümeye başladı. Kadeş yakınlarına gelmesi en azından iki ayını aldı, ama bir Hitit karakolunda ele geçirilip sorgulanan muhafızlar Hitit ordusunun Hitit topraklarının içlerinde olduğunu ve kısa zamanda Kadeş'e yetişmesinin zor olduğunu söyleyince, II. Ramses'e güven geldi. Tümenlerini tanrıların önem sırasına göre dizdi (başta Amon, ardından Ra, sonra Ptah,

ci Hanedan'ın sonundaki genel kargaşa, yalnızca ardıllıkta değil, daha sonraki kayıtlarda da karışıklığa neden olmuştu. Ay Tutanhamon'un bazı anıtlarını kendine mal etmişti; Horemheb de aynısını Ay'a yapmıştı; Mısır kral listelerinin en iyi bilinen iki tanesi, Tutanhamon ve Ay'ı atlayarak, doğrudan Horemheb'e geçer. Onun On Sekizinci Hanedan'ın son firavunu olarak görülmesinin birincil nedeni, karısının Ahenaton'un baş karısının kız kardeşi olduğunu iddia etmesidir ki, bu da onu (ucu ucuna da olsa) kadın tarafından bir vâris olarak nitelendirir; üstelik, Ahenaton, Tut ve Ay'ın tüm izlerini silmeye çalıştığı, onların hükümdarlık yıllarını kendisininkine eklediği için, onun yönetiminde hazırlanan kral listeleri, III. Amenhotep'den doğrudan Horemheb'e geçer. Ama daha sonraları bazen On Sekizinci'nin sonuncusu değil de, On Dokuzuncu Hanedan'ın ilk firavunu olarak da gösterilir. Veya bunu hiç merak etmemiş de olabilirsiniz.

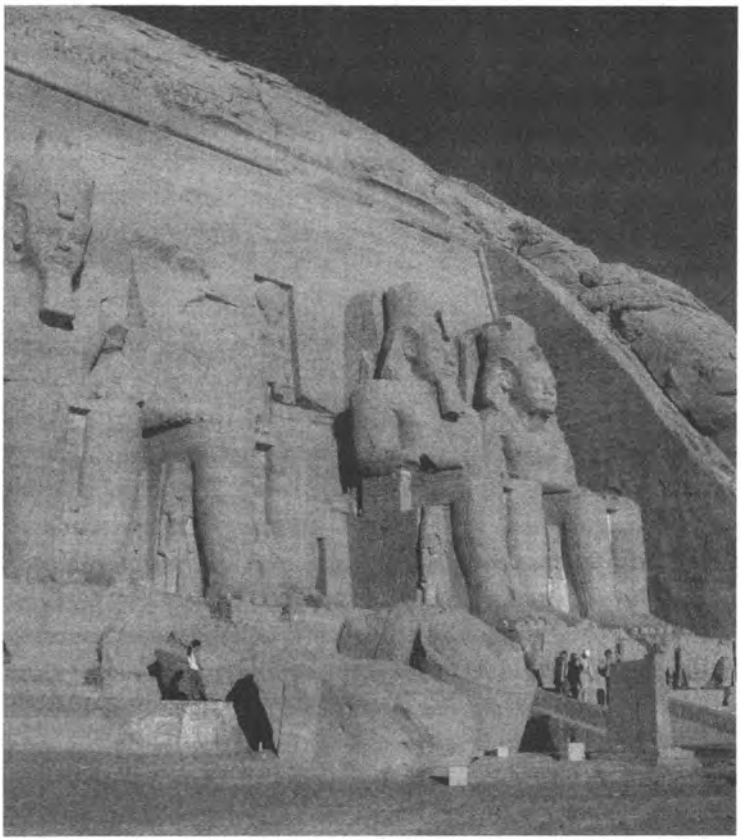
en arkada da Set) ve kente yaklaşmaya başladı. Ama karakol bir tuzaktı. Muvatalli aslında hem Hititli askerlerden hem de bu vesileyle toplanmış paralı askerlerden oluşan 48.000 kişilik ordusuyla hemen Kadeş'in arkasındaydı. Neredeyse 3000'i savaş arabalarına binmişti, arabaların her birinde bir sürücü, bir okçu, bir de okçuyu okunu atarken korumak üzere kalkancı bulunuyordu.[3] Kadeş'in hemen batısında askerlerinin birinci tümeniyle kamp kuran Ramses'in arkası dönükken, Muvatalli'nin ordusu fırtına gibi Kadeş'in arkasından saldırdı. Hitit kuvvetleri Amon'un arkasından dolandı ve ikinci tümen olan Ra'yı dümdüz etti, böylece Ramses ve 5000 adamını arkada kalan iki tümenden ayırdı.[4] Yaklaşık 70.000 kişi Kadeş surlarının dışında çarpıştı.

Amon ve kralı temizlemek görece kolay olmalıydı, ama Hititler bir sorunla karşı karşıya kaldılar. Amon tümeni oldukça küçük bir ovada toplanmıştı, arabalar buraya üşüştüğünde, birbirlerine sürttüler ve bir araya yığıldılar.[5] Hitit piyadesi hâlâ Mısırlılardan kalabalıktı, ama II. Ramses yedek planını devreye soktu: Ordunun ana grubunun zorlukla karşılaşma olasılığına karşı, kıyıya, herhalde denizden, takviye birlikleri göndermişti.[6] Tam Ptah güneyden saldırıya başladığında, takviye birlikleri de kuzeyden savaş alanına ulaşmış ve anlaşılan bu iki cepheli savaş, Hititlerin aklını karıştırmıştı; paralı askerlerle takviyeli orduları, daha küçük, sıkı örgütlenmiş Mısır ordusuna göre disiplinsizdi. Muvatalli'nin de yedek birlikleri vardı, ama (belki Mısırlıların başka takviye birliklerinin de yolda olduğundan kuşkulanarak) onları geride tuttu. Güneş batmaya başladığında, Hititler toparlanmak için geri çekildi. Şafakla birlikte savaş yeniden başladı. Ama sürpriz unsuru ortadan kalkmıştı ve Mısır ordusunun deneyimi kendisini göstermeye başladı. Savaş kilitlenmişti ve Muvatalli ateşkes önerdi.

II. Ramses sürekli bir barışa taraftar değildi ama sonunda, esirlerini ve ganimetini alıp, Kadeş'i Hititlere bırakıp yurduna dönmeyi kabul etti. Sonra Mısır'a geri dönüp, zaferini ilan etti.

Belirleyici bir zafer gibi görünmüyorsa da, II. Ramses Mısır tapınaklarının duvarlarına en azından dokuz kez övgü ve Hititleri kılıçtan geçiren Mısırlı askerlerin resimleriyle dolu savaş öyküleri kazıttıktan sonra, bu bir zafere dönüştü. Savaş anlatıları okul çocuklarının yazarlıklarını gösterdiği alıştırmalar haline geldi, tıpkı yüzyıllar sonra Caesar'ın Galya zaferlerinin olduğu gibi.[7] Aşağı yukarı beraberlikle sonuçlanmasına karşın, Kadeş Savaşı Mısır üstünlüğünün simgesi oldu.

Bu da, Mısır'ın önceki ihtişamından nerelere geldiğini gösterir. Mısır hâlâ çok büyüktü ama dünya önderi konumunu koruyabilmesi için, gerçek gücü kadar itibara da gereksinim duyan bir imparatorluk olmuştu.

34.1. II. Ramses'in heykeli. II. Ramses Ebu Simbel'de muazzam heykellerini yaptırttı.
Fotoğraf Galen R. Frysinger

Eğer Mısır ordusu II. Ramses'in kabartmalarında gözüktüğü kadar güçlü olsaydı, Kadeş'i Hititlerin elinde bırakıp yurduna dönmezdi. Bundan sonra Ramses kendini egemenlik simgelerine adadı; kendi ülkesinin güvenli sınırları içinde, kendinden önceki tüm firavunlardan daha fazla tapınak, heykel ve anıt inşa etti. Böylece her ne kadar aslında kendinden 200 yıl önce III. Tutmosis tarafından elde edilen kuzey topraklarının bir kısmını kaybetmiş de olsa, Mısır tarihinin en büyük firavunlarında biri olarak ünlendi.

Kuzeydeki öteki büyük imparatorluğun da kendince zorlukları vardı. O noktada, Hititlerin daha güneydeki Babil krallarıyla bir antlaşma yaptıkları sanılıyor; en azından böyle varsayabiliriz, çünkü Muvatalli bazı

kişisel tıbbi sorunlarının halli için Babil'den doktor istemişti. Günümüze kadar kalan ve kralın ölümünden sonra Muvatalli'nin erkek kardeşi tarafından yazılan bir mektupta, Babil sarayına dönmesi beklenen doktor hakkında Babil'in sorularına yanıt veriliyor. (Mektupta, aşağı yukarı "Bir akrabamla evlendi ve buraya yerleşmeye karar verdi," deniyor, "bu yüzden, beni doktoru hapse atmakla suçlamaktan vazgeçin; hapisteki doktorun bana ne yararı olur?")[8]

Hititler ile Asurlular arasındaki ilişkiler bu kadar da dostça değildi. Yeni Asur kralı Adad-nirari, Mitanni'lerin gidişi sonrasında dağılan toprakları kendi toprağı olarak görüp, buradan sürekli kuzeye doğru ilerliyordu. Aynı zamanda en azından bir kez güneydeki Babil'le bir sınır savaşına girmiş ve bu savaş sırasında da Babil'in kuzey topraklarından büyükçe bir parçayı ele geçirmişti. Bu fetihler, Adad-nirari'nin eski bir Asur geleneği haline gelen Dünyanın Kralı unvanını benimsemesi için yeteri kadar etkileyiciydi: Bir yazıt, "Adad-nirari, ünlü prens," diye başlar, "tanrıların onurlandırdığı, tanrıların topraklarının vali efendisi, kent kurucusu, güçlü komşular Kassitleri yıkan kişi... kuzeyde ve güneyde tüm düşmanları yok eden, topraklarına el koyan, halklarını ele geçiren, sınırları büyüten; Asur'un tüm kralları ve prensleri boyun eğdirerek ayaklarına getirdiği kral."[9]

Muvatalli, uzun bir hükümdarlıktan sonra, doğuda büyüyen Asur tehdidine karşı bir strateji planlarken öldü. Tahtını oğluna bıraktı, o da hemen saraydaki en güçlü adamı –Muvatalli'nin kardeşi (ve kendi öz amcası)– saraydaki görevlerinden aldı ve sürgüne göndermeye kalkıştı. Kardeş, Hattuşili, sürgüne gitmeyi reddetti. Takipçilerini bir araya getirdi, kralı hapse attı ve kendini kral III. Hattuşili ilan etti.

III. Hattuşili'nin zamanından kalma en uzun belge, "Özür" olarak bilinen ve içinde, aşağı yukarı dairesel bir mantıkla (1) tanrıların ona hükmetme hakkını verdiğini, (2) tahtı ele geçirmekte başarılı olmasının, tanrıların ona hükmetme hakkını vermiş olduğunun *kanıtı* olduğunu açıkladığı samimi iddialarıdır.[10] Bu Hititleri tam olarak ikna etmemişti; Hattuşa'daki bölük-pörçük kayıtlar, kralın hükümdarlık süresinin çoğunu bir iç savaşı kazanmaya çabalamakla geçirdiğini gösterir.

Kısa sürede, III. Hattuşili hem kendi halkıyla hem güneyde Mısırlılarla ve hem de güneydoğuda giderek artan bir tehdit haline gelen Asurlularla savaşmayı sürdüremeyeceğini idrak etti. Asurlu Adad-nirari'nin yerine öncelinden de daha saldırgan olan ve evvelce Mitannilere ait toprakların gerisini ele geçirmeye girişen I. Şalmaneser geçmişti. Hitit askerleri I. Şalmaneser'e karşı bir savaşta Arami kuvvetleriyle birleşmiş ve geri püskürtülmüştü: I. Şalmaneser, "Sayısız yenilen ve yayılan saldırgan öldür-

düm," diye böbürleniyordu. "Ordularını biçtim, 14.400 tanesini ele geçirdim ve canlı esir olarak aldım"; bu, onları esir alıp gözlerini kör ettiği anlamına geliyordu, bu da savaşta Asurluların standart uygulaması haline gelen keyfi bir gaddarlıktı. Şalmaneser aynı zamanda 180 kenti ele geçirip yıkıntıya çevirdiğini iddia ediyordu: "Hititlerin ve Aramilerin, müttefiklerin ordusunu koyunlar gibi boğazladım."[11]

Doğuda Asur barış yapmayacaktı, bu yüzden Hattuşili güney sınırına döndü; Mısır'la bir ateşkes yapmaya karar verdi. Bu Mısır'daki II. Ramses için biraz ikircikliydi, çünkü tahtın meşru vârisi, Muvatalli'nin oğlu amcasının hapishanesinden kaçmış ve sığınma talebiyle Mısır sarayına çıkagelmişti.[12] (Aynı amaçla Asur kralı Şalmaneser'e de yazmıştı, ama Şalmaneser sığınma sağlama işine girmek istememiş ve reddetmişti.)

Hitit İmparatorluğu'nu ele geçirmek için mükemmel bir fırsat yakaladığını gören II. Ramses de reddetti. Muvatalli'nin oğlunu eşyalarını toplamaya gönderdi ve gaspçı amcayla bir barış yapmayı kabul etti, hatta anlaşmayı Hattuşili'nin iki kızıyla evlenmeyi kabul ederek perçinledi. Barış kaçınılmazdı; II. Ramses bir zamanlar Mısır'a ait olan Batı Sami topraklarının çoğuna artık hâkim değildi. Akdeniz kıyısına serpiştirilmiş küçük krallar, Ramses'in, Kadeş Savaşı'nın büyük bir Mısır zaferi olduğunu gösteren kabartmalarını görme ayrıcalığına sahip olmamışlardı. Yalnızca yenilmiş, geri çekilen Mısır askerlerini görmüşlerdi ve o zamandan beri de sürekli isyan halindeydiler. Mısır ordusunun, her adımda savaşmadan

34.2. II. Ramses'in mumyası. II. Ramses'in mumyası, karabiber tohumu dolgusu sayesinde, karga burnunu koruyor. *Mısır Müzesi, Kahire. Fotoğraf Scala/Art resource, NY*

Hitit topraklarına ulaşması olanaksızdı. Mısır, düşmanıyla ittifaka girmek zorunda kalmıştı. Ama Ramses hâlâ olayları çarpıtma peşindeydi. Mısır'ın Hititlere saldırmama sözünü verdiği antlaşmayı Karnak duvarlarına kazıttırdı, ama başına Hititlerin ona barış için yalvararak geldikleri yolunda bir giriş bölümü ekletti. Ayrıca çok sayıda kızı olmasına karşın, kızlarından birini bir Hitit prensiyle evlenmek üzere kuzeye göndermeyi reddetti; o sıralarda, kadınlara düşkün olan II. Ramses'in yüzün üzerinde çocuğu vardı; tapınak kabartmalarında bunlar, sanki o fareli köyün kavalcısıymış gibi peşinde dolaşırken görülüyordu. Mısır prensesleri yabancı ülkelere gitmezdi.

Antlaşmanın Hattuşa'da bulunan Hititçe versiyonunda, barış istemek için ilk Mısırlıların başvurduğu belirtilir.[13]

Doksanlı yaşlarının sonuna doğru öldüğünde, II. Ramses Mısır tarihinde ikinci en uzun hükümdarlık süresine sahipti. Tüm Mısır'da izlerini bırakmıştı; Amon ve diğer tanrılara adanmış tapınakları, anıtları ve heykelleri, kentleri ve yazıtları her yerdeydi. Mumyacıları olağandışı büyüklükteki burnunu tane karabiberle doldurma basiretini göstermişti, böylece gövdesini sıkıca saran bandajlar burnunu düzleştirmedi. Bu nedenle, kişiliği yalnızca Mısır topraklarından değil, mumyasından da dışarı taşmıştır.[14]

ZAMAN ÇİZELGESİ 34

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			MISIR
MİTANNİ	ASUR	HİTİT	
			III. Tutmosis (tek başına)(y. 1483-1450)
Saustatar			
			Çıkış (en erken tarih)
Artadama			**IV. Tutmosis** (1419-1386)
II. Sudarna			
	II. Asurnadin-ahhe		**III. Amenhotep** (y. 1386-1349)
Tuşratta		**Şuppiluliuma**	
	Asur-Ubalit Asur Orta Krallığı		**Ahenaton** (y. 1349-1334)
			Tutanhamon (y. 1333-1325)
			Ay (y. 1325-1321)
	I. Adad-nirari		**Horemheb** (y. 1321-1293)
		Muvatalli	*19. Hanedan* (1293-1185)
	I. Şalmana-eser	**III. Hattuşili**	**II. Ramses** (y. 1278-1212)

35

TROYA SAVAŞI

MÖ 1260-1230 döneminde Mikenler Troya kentine saldırır ve zaferlerinden çok zarar görürler.

Anadolu'nun kuzeybatı kıyısının en kuzeyinde, Troya kenti, yarımadanın Hitit Krallığı'nın en ihtişamlı zamanında bile ulaşamadığı bir köşesinde duruyordu.

Babil ve Asur, Vaşuganni ve Hattuşa, Körfez'in başından Akdeniz'e kadar ve yukarıda da neredeyse Karadeniz'e kadar uzanan toprakları denetim altında tutma hakkı için savaş verirken, birçok dağ kabilesi, çöl reisi ve eski kent, çatışan krallıkların denetiminin dışında, bağımsız kalmıştı. Troya da böylesi kentlerden biriydi. Neredeyse 2000 yıl önce kurulmuştu ve kralı da halkını dışarıdaki açgözlülerden korumak üzere küçük kasabasının çevresine surlar inşa etmişti. Yüzyıllar boyunca, kent yakılmış ve baştan inşa edilmiş, eskimiş ve yenilenmiş, küçülmüş sonra yeniden büyümüş ve bu arada üzerine tabaka tabaka yerleşimler oluşmuştu.

II. Ramses ve III. Hattuşili antlaşma pazarlığı yaparken, kıpırdanan Hitit Krallığı'nın çok da fazla batısında bulunmayan Troya (arkeologlar tarafından "Troya VIIa" olarak adlandırılan) yedinci yeniden doğumunu yaşıyordu.* Varlıklı bir kentti, ithal gıda maddelerine ya da diğer mallara

* Birçok arkeolog, ilk beş tabaka yerleşimi (Troya I-V) MÖ 3000-1900 döneminde atfeder. Troya VI MÖ 1900-1300 döneminde yaşamış ve bir deprem sonucunda yıkılmıştı. Troya VIIa bunun yıkıntıları üzerinde kurulmuş ama MÖ 1240 dolaylarında (herhalde bir kuşatma sonucunda) yakılmıştı. Troya VIIb bunun külleri üzerinde kurulmuş ama hiçbir zaman çok yüksek ilerleme standartlarını yakalayamamış, gerilemişti. MÖ 1100 dolaylarında kent terk edilmiş ve

gereksinimi yoktu; birçok verimli çiftlik arazisine sahip bir ovanın ortasındaydı. Yakındaki denizde balık, çayırlarda koyun vardı ve Troya tahıl fazlasını yiyen at sürüleriyle ünlüydü.[1]

MÖ 1260-1230 arasındaki bir tarihte, Troya yangın ve savaş yüzünden harap oldu. Surları yıkıldı ve bir katliam yaşandı; gömülmemiş insan kemikleri sokaklarda yatıyordu.

Savaşın başlangıcının öyküsü, 500 yıl sonra, *İlyada* destanında anlatıldı.

Tanrısal düşmanlıklar iskeletinden sıyrıldıktan sonra, öykünün özü yeterince açıktır. Yunan kenti Sparta'nın kralı Menelaos, kendi kentinin kuzeyindeki bir kent olan Argos'tan bir prensesle evlenmiştir. Helene adlı bu prenses, Troya kralı Priamos'un oğlu ve cesur savaşçılığının yanı sıra aman vermez bir çapkın da olan Paris'in ilgisini çeker. (Çapkınlığı, kendi yurttaşları arasında, günümüzün tersine, erkek olarak ününe bir katkıda bulunmaz: Ağabeyi ona, "Paris, güzel çocuk," diye seslenir, "kadınlara kapılmış zampara!")[2] Paris Helene'yi baştan çıkarır ve Troya'ya götürür. Helene'nin kocası Menelaos intikamını almaya kararlıdır, Troya'ya saldırmak için kardeşi Agamemnon'u yanına çeker.

Agamemnon Yunanların büyük kralıydı (Homeros'un Agammenon'un kendi halkına verdiği ad Akha'lardır), bu yüzden tüm Yunan kentlerini güçlerini birleştirmeye ve kardeşine edilen hakaretin öcünü almak üzere (Helene'ye edilen hakaret burada pek görünmez) birleşik bir donanmayla Troya'ya doğru yelken açmaya çağırdı. Anadolu kıyılarına vardılar, ama burada Troya askerlerinin yiğitliği ve Troya surlarının yüksekliği karşısında donup kaldılar. Orada kalıp, kenti on uzun yıl boyunca kuşattılar.

Kuşatma, *İlyada*'nın ana öyküsünün, yani büyük savaşçı Thessalia'lı (Yunanistan yarımadasının kuzeyindeki dağlık bir bölge) Akhilleus'un eylemlerinin sahnesidir. *İlyada*'nın sonunda Akhilleus hakkında birçok şey öğreniriz, ama Yunan ordusu hâlâ Troya surlarının dışında oturmaktadır, Troya kralı Priamos da hâlâ tahttadır. Savaş sahne dışında devam eder. Bunun devamı olan *Odysseia* destanında, kuşatma sona ermiş, Troya yakılıp yıkılmış ve Yunanlar geri dönüş yoluna çıkmıştır.

Troya'nın kuşatmacı Yunanların eline geçmesi, çeşitli Yunan şairleri tarafından anlatılmıştır, ama en eksiksiz haliyle Romalı şair Vergilius'un *Aeneis* destanının ikinci cildinde yer alır:

> Savaşın yorduğu ve kaderin işlerini bozduğu,
> O kadar yılı kaybetmiş olan Yunanlar,

---

400 yıl kadar boş kalmıştı. Yunanlar buraya MÖ 700 dolaylarında, Troya Savaşı efsanelerinin oluşmasından hayli sonra yerleşmiş ve İlion adını vermişti; arkeologlar İlion'u Troya VIII olarak adlandırır. Romalılar Yunan kentini MÖ 1. yüzyılda ele geçirmişti (kentin son önemli yerleşimi olan Troya IX).

Bir at inşa ettiler...
Bir tepe kadar yüksekti ve böğrü çam kerestesinden yapılmıştı...
... Kurayla savaşçılar seçerek gizlice
Atın kör tarafına koydular ta ki onun büyük
Ve mağaramsı karnı silahlı adamlarla dolana kadar.[3]

Yunanlar gürültüyle ve alenen dönüş yoluna koyulunca, Troyalılar atı –Roma savaş tanrıçası Minerva için bir armağan olarak kabul edip– kente kadar çektiler (bu arada çeşitli kötü kehanetleri duymazdan geldiler). Zafer sarhoşluğuyla kutlama yaptılar, körkütük sarhoş olup uykuya daldılar ve Yunan savaşçılar atın karnından indiler.

Sarhoşluk uykusuna dalmış bir kente dağıldılar;
Nöbetçileri öldürüp kapıları açtılar
Ve ordunun kalanını içeri aldılar ve önceden planlanmış saldırıya başladılar...
... Kent alevler içindeydi; Yunanlar duruma hâkimdi.[4]

Hem Vergilius hem de Homeros MÖ 13. yüzyılda gerçekleşen savaşı, kendi zamanlarının dilini ve usullerini, zırh ve silahlarını, siyasal sorunlarını ve kahramanlarını kullanarak anlatır. Ama bir kez daha, şiir tarihsel bir olayın özünü korumuştur. Troya yakılmış, halkı katledilmiş ya da kaçmaya zorlanmıştır.

Peki, Troya'ya karşı aslında kimler savaşmıştır?

Homeros hangi tarihte yaşadıysa, kent kesinlikle Homeros'un zamanında düşmemiştir. Araştırmacıların genel görüşü, onu zamansal olarak MÖ 800 civarına yerleştirir; biraz daha önce de yaşamış olabilir, ama arkeologların Troya VIIa'nın yanmasına biçtikleri en geç tarih olan MÖ 1230'da henüz hayatta olmadığı kesindir. Homeros kendi zamanından eski bir zamanın öyküsünü anlatmaktadır. Ayrıntılar, bize tarihsel kurgu yaratan bir yazar gösterir. Örneğin çevirmen E. V. Rieu, Homeros'un Nestor'unun (Troya karşıtı ittifaka altmış gemi veren Miken kenti Pylos'un kralı), tepesinde iki güvercin bulunan bir kupadan içtiğini anlatır; bunun aynısı bir kupa Mykenai yıkıntılarında bulunmuştur.[5]

MÖ 1260'ta, tepesi güvercinli kupa kullanılırken, Miken kentleri Mykenai, Thebai, Atina ve Pylos'un Miken kralları kentlerini etrafları surlarla çevrili, araları arabaların yolculuk edebileceği düzgün yollarla birleştirilmiş küçük krallıklar şeklinde inşa etmişlerdi. Girit denizindeki Knossos, gene bir Miken hükümdar tarafından yönetiliyor olabilirdi, ama 1350 yılında kent son olarak tümüyle yıkılmıştı.* Mykenai kenti artık en büyük toprağa sahipti, Thebai, Pylos ve Atina da hemen onun ardından geli-

* J. Lesley Fitcon der ki, "Knossos'un nihai yıkılış tarihi üzerine karmaşık bir literatür vardır ve daha bir uzlaşmaya varılmamıştır" (*Minoans*, s. 181). Ama ne olursa olsun, Knossos 1450 yılında bir güç merkezi olmaktan çıkmıştı ve bir daha da önceki önemine kavuşamadı.

yordu. Pylos kralı o kadar çok yere hükmediyordu ki, topraklarını on altı parçaya bölmüştü, hepsinde her yıl ona bronz üzerinden vergi gönderen bir vali ve bir de vali yardımcısı vardı.[6] Bu büyük merkezler Hititlerle ve Mısırlılarla etkin bir ticaret yürütüyordu ve bunların ikisi de, Yunan yarımadasını fethetmek için bir girişimde bulunmuyordu. Hititler kesinlikle denizci değildi, Mısırlılar da, her ne kadar Nil'de tekne kullanmaya alışıklarsa da, "Büyük Yeşil" dedikleri denizi sevmiyorlardı ve genellikle uzak duruyorlardı.[7]

Miken kentleri ile Troya arasındaki savaşı neyin ateşlediği bilinmiyor. Çatışmada gerçekten de esir bir prenses söz konusu olabilir. Eski dünyanın her yerinde gerçekleşen diplomatik evlilikler, bu nazik pazarlıklarda büyük bir onur meselesi olduğunu gösterir; prenses gönderenler aşağıydı, prenses alanlar da daha güçlü olmakla böbürleniyordu.

Daha sonraları yazan Herodotos da Helene'nin Priamos'un oğlu tarafından kaçırılışının öyküsünü anlatır. *Historiai* (*Herodot Tarihi*) içinde, öyküyü bağımsız bir kaynaktan duyduğunu anlatır: Yunanların aşırı tepki gösterdiğini düşünen Perslerden.

> Her ne kadar Persler kadın kaçırmayı bir suç olarak görseler de, aynı zamanda bir kez kaçırıldıktan sonra bunu kafaya takıp kadın için intikam almaya çalışmanın aptalca olduğunu iddia ederler; onların dediğine göre, yapılması gereken, bunu dikkate almamaktır, çünkü kadının kaçırılmaya gönüllü olduğu açıktır, yoksa bu hiç gerçekleşmezdi.[8]

Bu gözlem (her ne kadar kadının rolü konusunda kibarca iyi şeyler düşünüyormuş gibi duruyorsa da, aslında öyle olmasa gerek), Herodotos'u Yunanlar ile Persler arasında devam etmekte olan düşmanlığı açıklamaya iter:

> Yunanlar bir kadın yüzünden büyük bir ordu kurdular... daha sonra da Asya'ya akın edip Priamos ve kuvvetlerini yok ettiler. O zamandan beri, Persler Yunanları düşmanları olarak görür... Yunanlarla olan düşmanlıklarının tarihini, İlion'un [Troya'nın Yunancası] düşmesiyle başlatırlar.[9]

Bu da başka bir tarihsel yanlışlıktır, çünkü Troya VIIa yakılıp yıkıldığında, Persler daha yoktu. Gene de, Yunanistan yarımadasındaki kentlerle Anadolu'dakilerin uzun süredir birbirlerinden nefret ettiklerini gösterir. Robert Graves, gerçek de olsa, kaçırmanın daha önce Mikenlerin Troya topraklarına düzenlediği bir akının intikamı olabileceğini önermiştir;[10] Helene'nin kaçırılması, yıllardır zaten süren bir düşmanlığı ortaya çıkartmıştır.

Her nasıl başladıysa, sonunda Mikenler mücadeleyi kazanmış, Troya düşmüştü. Ama çok geçmeden, Mikenlerin o ihtişamlarında bir düşüş başlamıştı. Kentler küçülmüş, daha bakımsız hale gelmiş, daha güvensiz olmuşlardı.

Herhalde bu durum kuşatmadan önce başlamıştı. Thukydides kuşatmanın çok uzun sürdüğünü, çünkü Miken saldırganların bunu sürdürecek yeterli paraya sahip olmadığını söyler; durmadan savaşacaklarına, yiyecekleri kalmadığı için zamanlarının bir kısmını yiyecek yetiştirmekle ve Ege'de korsanlık etmekle geçirmişlerdi.[11]

Troya Savaşı, gerilemeyi hızlandırdı. *Odysseia*'dan, Troya karşısındaki zaferin daha sonraları kral Pyrrhus'un adını verdiği türden bir zafer olduğunu öğreniriz: Kazananı da kaybeden kadar zarara uğratan bir zafer. *Odysseia*'da yaslı bir hava vardır. Pylos kralı Nestor'un sözleriyle, Mikenler kazanmış olsa da, öyküleri üzücüdür:

> Bu topraklarda yaşadığımız felaketin öyküsüdür bu,
> Biz, Akha'ların oğulları, dizginsiz kızgınlığımızla,
> Ve tüm bu yaptıklarımızla...
> En iyilerimiz burada can verdi... ve çok başka felaketler
> Yaşadık bunun yanında...
> Priamos'un yüksek kentini yakıp yıktıktan,
> Ve gemilerimizle yola çıktıktan sonra...
> O zaman bile Zeus bize kötü bir kader hazırlıyordu.[12]

Mikenler, dengesiz evlere, katledilmiş vârislere, hırsız soylulara, yağmalanmış hasatlara ve başkalarının ele geçirdiği eşlere körtopal döndüler. Yurtlarına varışları daha da huzursuzluk yarattı: Thukydides'in bize anlattığına göre, "kahramanların geç dönüşleri, birçok devrime neden oldu ve her yerde fraksiyonlar ortaya çıktı."[13] Mikenlerin ihtişamı sönmüştü, bir daha da geri gelmeyecekti.

ZAMAN ÇİZELGESİ 35

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU		MISIR
ASUR	HİTİT	**III. Amenhotep** (y. 1386-1349)
Asur-Ubalit Asur Orta Krallığı		**Ahenaton** (y. 1349-1334) **Tutanhamon** (y. 1333-1325)
		Ay (y. 1325-1321)
		Horemheb (y. 1321-1293)
I. Adad-nirari		
	Muvatalli	*19. Hanedan* (1293-1185)
I. Şalmaneser	**III. Hattuşili**	**II. Ramses** (y. 1278-1212)
Mikenler Troya VIIa'ya saldırır (y. 1260)		

36

ÇİN'İN TARİHİ İLK KRALI

MÖ 1200 dolaylarında Çin'de, Shang ustaları bronz döker,
Shang rahipleri kâhinlik için kemik yontar
ve Shang kralı Yin'de hüküm sürer.

Shang başkentinin hilekâr ve esnek P'an Keng'in hükümdarlığı sırasında Yin'e naklinden sonra, Shang hanedanı az çok sessizlik içinde bir yüzyıl kadar ilerledi. Kişiliğiyle öne çıkan bir sonraki hükümdar, herhalde MÖ 1200 dolaylarında hüküm süren yirmi ikinci Shang kralı Wu Ting'dir.

Eski tarih *Shu ching*'e (olaylardan yüzlerce yıl sonra, ama bunu kaynaklarından biri olarak kullanan Sima Qian'dan önce yazılmıştır) göre, Wu Ting gelişme yıllarını "aşağı halk," yani yoksullar ve çiftçiler arasında geçirmişti. Sonra da tam bir sessizlik içinde hükümdarlığa başlamıştı: Tarih bize, "Üç yıl konuşmadı," der. "Daha sonra gene konuşmama eğilimindeydi, ama konuştuğunda da, sözleri ahenkli bilgelikle doluydu. Gereksiz rahatlığa kalkışmadı, ama Yin'in bölgelerini hayran olunacak şekilde ve sakince yönetti, ta ki büyük küçük hepsine bir tek fısıltı kalmayıncaya kadar."[1]

Sessizlik, ardından da ketumluk: Bunlar beklenmedik krallık erdemleridir ve P'an Keng'in, başkentin yerini değiştirmenin zayıflık değil güç gösterdiği iddiasından farksız değildir. Shang kralının o sıralar sahip olduğu güç, belli ki, sürekli tehditler ve hakaretler içeren mektuplar gönderen, kendini metheden, böbürlenen, elçiler, haberciler ve diplomatlar gönderen Hitit, Babil, Asur ve Mısır hükümdarlarının gösterdiği türden bir ihtişama dayanmıyordu. Shang yetkesinin başka bir kaynağı vardı.

Ama tam da Wu Ting gibi, tarih de Shang'ların Yin'de hüküm sürdükleri yıllar hakkında neredeyse sessizdir. Tabletler ve mektuplar yerine, Shang'lar ev, kemik ve bronz parçaları bırakmıştır. Bunlar bize Shang yaşam tarzı hakkında bir şeyler söyler. Ama nihayetinde, Shang hükümdarlarının *kim oldukları* hakkında çok da bir şey söylemez.

En ünlü Shang sanat eserleri –kaplar, silahlar, çok güzel tornalanmış tarım aletleri, süsler– dökme bronzdan olanlardır. Shang hükümdarının yetkesinin bir kanıtı olarak orada dururlar. Piramit inşası gibi, bronz dökümcülüğü de yığınlarca insanı nahoş ve yoğun emek isteyen bir işe zorlayabilecek bir kral gerektirir. Buradaki iş, Sarı Nehir'in kuzeyinde uzanan dağlık arazideki madenlerden cevheri çıkartmaktı.

Madencilerle ustaların çabası, bir eski Çin araştırmacısının sözleriyle, "insanoğlunun büyük sanatsal başarılarından birini"[2] ortaya koymuştur.

36.1. Shang Bronzu. Bir Shang yemek pişirme kabı, bronzdan yapılmış, Ningxian, Çin. *Fotoğraf, Bridgeman-Giraudon/Art Resource, NY*

Başka hiçbir eski ulus bronzu bu kadar ileri biçimlerde dökmeyi başaramamıştır.[3] Bronz kabzalı mızraklara turkuvaz kakılmış ve ucuna beyaz yeşim taşından uçlar takılmıştır; süslü bronz halkalar, atların koşumlarını birleştirir; bronz masklar, takanlara somurtkan ya da komik yüzler sağlar. En gelişkin bronz tasarımları olan yemek ve şarap kapları ejderha, öküz ya da başka yaratıkların şeklinde tasarlanır, karmaşık şekillerle ve saplarla tamamlanır. Bazılarına isimler, bazılarına kabın işlevini gösterir işaretler kazınmıştır. Bazen, bir yılı ya da bir festivali gösterir işaretler konmuştur.

Bu dağınık bilgiler, kısa da olsa, Shang halkının yazı kullanmada ilerlediğini gösterir. Çin'de, yazı Mezopotamya ya da Girit'le aynı düzende gelişmiştir: MÖ 4000 kadar eskide, sahipliği belirtmek üzere başlamış, sonra daha karmaşık hale gelmiştir. Ancak Çin yazısı eski dünyadaki başka yerlerden tamamen bağımsız bir şekilde gelişmiş gibidir. İlk Sarı Nehir simgeleri resimlerdi, ama Çin yazısı ilk kez resimleri bir araya getirip resmin ilerisine geçti: Bunu ("ideogram" adı verilen) resimsel simgeleri soyutlamalar ve fikirler betimleyecek şekilde "birleşik ideogramlar" halinde bir araya getirerek yaptılar.[4]

Shang sarayının Yin'e yerleştiği sıralarda, bu "birleşik ideogramlar," sorunlara ilahi yanıtlar sağlayacak kadar ilerlemişti. Shang başkentinin yıkıntılarında arkeologlar kemiklere kazınmış yüzlerce simge buldu; daha sonraları bağırsakların Yunan rahip ve rahibelerin işine yaradığı gibi, bunlar da Shang sarayının işine yarıyordu. Öğüt isteyen bir adam ya da kadın Shang sarayındaki rahibe gidip bir soru soruyordu. Rahip sığır ve koyunların temizlenmiş ve kurutulmuş, üzerine şekiller çizilmiş ya da yazılar yazılmış köprücük kemiklerini (ya da bazen bir kaplumbağa kabuğunu) alıyor, sonra kemik ya da kabuğa sıcak bir metal uçla dokunuyordu. Kemik çatladığında, çatlağın şekli ya da yazıyı nasıl kırdığı rahip tarafından "okunuyor", ölmüş ve şimdi de bilgeliklerini yaşayanlara aktaran ataların bir mesajı olarak yorumlanıyordu. Rahip sorunun yanıtını kemik ya da kabuğa, bir bıçakla kesip içini boyayla doldurarak kazıyordu.[5]

Kehanet kemikler, soruların, kim istemiş olursa olsun, hep kral adına sorulduğunu gösterir.

Kral Wu Ting, *Shu ching*'in eski tarihçisi tarafından, çok çalışması, lükse kaçmayı reddetmesi ve halkta memnuniyete neden olması nedeniyle methedilir: Hükümdarlığı boyunca, "hiçbir homurtu duyulmamıştır." Aynı zamanda, eski felsefe kitabı *I Ching* (Değişiklikler Kitabı) Wu Ting'i olumlayarak, kuzeybatıdaki asi kabilelere karşı üç yıl süren bir sefere gittiğini de anlatır; 700 yıl sonra da, *Shih ching* (Şarkılar Kitabı) onun inanılmaz büyüklükteki topraklara hükmettiğini söyler:

İç bölge bile bin fersahtı...
Dört denizlere kadar yeni topraklar açtı.
Dört denizlerden adamlar saygı göstermeye geldi,
Saygı göstermeye, kalabalıklar da kalabalıklar.[6]

Bu iki portre –halkının memnuniyetini düşünen mütevazı ve çalışkan adam ile saygı bekleyen fatih– garip bir şekilde gerilim halindedir. Kral rolü kayıyor gibidir ve vakanüvisler onun geçmişin erdemlerine tutunan ruhsal bir önder mi, yoksa ülkesinin geleceğinin sorumluluğunu eline alan bir general mi olduğu konusunda kararsızdır.

Başkent Yin'e taşındığından beri, Shang krallarının gücünün önemli ölçüde arttığını tereddütsüz söyleyebiliriz. Başkentin biraz kuzeyindeki kraliyet mezarlığında, krallar Mısır piramitlerinin tersi olan mezarlarda gömülüydü. Göğe yükseleceğine, mezarlar muazzam çukurlardır; o kadar derin kazılmışlardı ki, inşaları yıllar sürmüş olmalı. Bu çukurlarda insan kurbanlar vardır, krallarına duydukları inançla ufkun ardındaki öteki dünyaya doğru ölümlerine giden bütün bedenler değil, kafaları kesilmiş vücutlar.* Bir mezarda, derinlere inen dört rampa boyunca dizilmiş 73 kafatası, en güneydeki rampada da kafaları olmayan 59 iskelet bulunmuştur.[7] Arkeologlar Yin'de, yüksek olasılıkla kurbanların gerçekleştirildiği bir sunak taşının temellerini bulmuştur.

Bu durum, kralda hayli otokratik yetke olduğuna işaret eder, özellikle de kendi ölümünden sonra bile insanları ölmeye zorlayabildiğine göre. Ama Sima Qian sürekli saray erkânının ve yönetici soyluların şahsi nüfuzlarından da söz eder. Herhalde Shang kralının kendi imparatorluğunu sürdürdüğü topraklar nispeten küçüktü. Bunun kıyısında, soyluları ve memurları onun adına yönetiyor, ama az çok keyfi davranabiliyordu. Bunun da dışında, kralın kızdırmamak için ona haraç gönderen veya yalnızca onun varlığından haberdar olan ya da belki de kimi adamlar köylerinde dalıp kral adına mallarına el koyana kadar kralın varlığından bile haberdar olmayan halkın yaşadığı ovalar ve vadiler vardı.

Kralın birbiriyle çelişen iki portresi tek bir hakikatin içinde karışıyor olabilir: Shang kralı halkının ruhsal önderiydi, ama onun gerçek ve dünyevi gücü yalnızca çok daha küçük bir alanda mevcuttu. Sima Qian'a göre, üç yıllık sessizliğini sağ kolu olarak görevlendirebileceği bir memur aramakla geçirmiştir. Sonunda, aradığı yardımcıyı bulmuştu: Yin'in doğusundaki bir kentte sıradan bir emekçi olarak çalışan Fu Yueh adında bir bilge. İşte o zaman Wu Ting sessizliğini bozmuş ve hükümdar rolüne bü-

* Araştırmacı J. A. G. Roberts kurbanların genellikle 10'un katları olduğuna dikkat çeker, bu belki de 15. bölümde öne sürdüğüm, 10 sayısının bir tür yoğunlaştırıcı işlevi olduğu yolundaki kuramımı doğrular.

rünmüştür. Ruhsal erdemleri bir yana, kral halkının yönetimini yürütmek üzere, başkalarına güvenmek zorundaydı. Yalnızca bilge yardımcısı değil, Shang Krallığı'nın babadan kalma eyaletlerini fiilen denetim altında tutan soylulara da.

Ama tüm bunlar spekülasyondur, çünkü Wu Ting'in öyküsü bronz ve kemik parçalarıyla, olaylardan 1000 yıl sonra yazılan öyküler çevresinde inşa edilmiştir.

ZAMAN ÇİZELGESİ 36

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU		ÇİN
ASUR	HİTİT	
Assur-uballit Asur'un Orta Krallığı		Shang Hanedanı (devam)
I. Adad-nirari		
	Muvatalli	
I. Şalmaneser	**III. Hattuşili**	
Mikenlerin Troya VIIA'ya saldırısı (y. 1260)		
		Wu Ting (y. 1200)

37

RİG VEDA

MÖ 1200 dolaylarında, Hindistan'ın Arya'*ları nehir vadilerine ve ovalara yayılırlar.*

Çin'deki Shang hanedanı gibi, Hindistan hükümdarları da tarihin yüzeyinin hemen altında, gözden uzak kaldılar. Arada bir kıpırtıların arasından bir çehre görünür, ama hatları belirsiz kalır.

Kendilerini *Arya* olarak olarak adlandıran bu kabileler neredeyse kıtanın tamamen batısında kalmak şartıyla dağların güneyine, İndus Nehri boyunca yerleştiler. Herhalde, orada buldukları yerli halkla evlenip karıştılar. Batıya gidip kısa bir süre için Mitanniler olarak başarılı olan akrabalarından daha güçlü bir şekilde geliştiler. Gelişlerinden sonraki 300 yıl boyunca, bu yeni gelenler uzak geçmişlerindeki göçebe kabilelerden ziyade, yok olan Harappa kültürü doğrultusunda yaşamlarını değiştirdiler. Gezginci âdetleri anılardan silinmeye başladı; Sanskritçede yerleşik ve duvarlarla çevrili bir kasaba anlamına gelen *grama* sözcüğü, aslında gezginci arabalı bir klan anlamına geliyordu.[1]

Arya'lar bu yaşamlarından geriye pek bir iz bırakmamışlardı, ama 1200 dolaylarında kendi efsaneleriyle, yerleşik bir halk olarak yeni yaşamlarına bir anlam vermeye başlamışlardı. Hint ilahilerinin ilk örneklerinden şiirsel Rig Veda onların dilinde yazılmıştı. Eski şiirlerin birçoğunda olduğu gibi, Rig Veda'dakiler de ateş etrafında anlatıldıklarından çok daha sonra yazıya dökülmüştü, ama gene de *Arya*'ların kendilerine inşa ettikleri dünya hakkında bize ipuçları verebilir.*

---

* Karmaşık dilbilimsel hesaplar, birçok araştırmacıyı Rig Veda'daki ilahilerin ilk MÖ 600 dolaylarında yazıya döküldüğü, sözlü oluşturulma sürecine de MÖ 1400-1100 dolaylarında

Birincisi, Rig Veda neredeyse tamamen Hint tanrılarının doğasını ve gereksinimlerini açıklamaya adanmıştır. Karmaşık talepleri olan karmaşık tanrıları olan bir halk, rahiplere ve savaş önderlerine gereksinim duyar; daha karmaşık bir toplum olmanın eşiğindedir. Rig Veda'nın daha sonraki mısraları zamanında, Arya rahipleri yalnızca tanrılarla ilgilenme uzmanları olmakla kalmamış, kalıtsal bir uzmanlar *sınıfı* olmuştu. Rahiplerin eğitimden sonra rahip olan oğulları, başka rahiplerin kızlarıyla evleniyordu. Rig Veda ilahileri Arya'ların ilk yazılı eserleriydi, rahipler de ilk gerçek soyluları.

Hintli olma sürecine girmiş olan insanları bir arada tutan, siyasal örgütlenme ya da askeri güç değil, ortak bir felsefe ve ortak bir dindi.[2] Bu yüzden Rig Veda bize tanrılara tapınma hakkında çok fazla, ama Arya'ların yurtları haline gelen topraklarda nasıl yayıldıkları hakkında çok az şey söyler. Seçki *mandala* adı verilen on çevrime ayrılmıştır.[3] Her mandala tanrılara adanmış ilahilerle kurban ve diğer ritüeller sırasında söylenecek şarkılar içerir. Hint tanrıları zorlu nehirlerle sert çevrelerde yaşayanlardaki ortak bir özellik olarak doğa tanrılarıdır (İbrahim'in Yahveh'i önemli bir istisnadır): Varuna, gök tanrısı; Ratri, gecenin ruhu; Agni, ateş tanrısı; Parjanya, "ağaçları parçalayan" ve sığırların, atların ve insanların üzerine su döken yağmur tanrısı; Mitra, güneş tanrısı; ve İndra, kargaşayı yatıştıran, din sisteminin hükümdarı, "sarsılan yeryüzünü sabit kılan, rahatsız edildiklerinde dağları yatıştıran... atları, köyleri ve tüm arabaları denetim altında tutan."[4] (Bu arada, İndra, Varuna ve Mitra, Mitanni kralı ile Hitit İmparatorluğu'nun kurucusu Şuppiluliuma arasındaki bir antlaşmada tanık olarak gözükürler; bu yalnızca Mitannilerin Arya olduklarını değil, aynı zamanda ayrılıp doğuya ve batıya yönelmeden çok önceleri de bu tanrılara tapındıklarını gösterir.)

İlahilerin en eskileri olan Rig Veda'nın II. ve III. kitapları, ritüelin buzlu camının ardından askeri ve siyasal yapı hakkında da ipuçları verir. Ateş tanrısı Agni'nin "duvarlara silahlarıyla saldırdığı" söylenir, bu da Arya'ların gelişip yayıldığını, yolları üzerindeki ahşap duvarlı köylerle savaştıklarını ve yaktıklarını gösterir.[5] Bir ilahi "koyu renkli" insanlar ile Arya'lar arasındaki savaştan söz eder, bir yüzyıl kadar önce araştırmacılar bunu yerli aşağı bir halkın açık tenli "Ariler" tarafından yok edildiğinin kanıtı olarak göstermiştir. Ama yedinci mandala on Arya kralın aralarındaki

girdiğinde birleştirmiştir (kısa bir açıklama için bkz. Stanley Wolpert'in *A New History of India* içindeki "The Aryan Age" bölümü.) Bu tarihlere bakıldığında, Rig Veda içindeki öykülerin en eskilerinin bile bu kabilelerin dağların kuzeyinde, Orta Asya çöllerinde geçirdikleri yaşamlarından hiç söz edilmemesi dikkat çekicidir; bu, İndus boyunca yerleşmeleriyle Rig Veda'daki öykülerin ilkinin bizim için saklanması arasında uzun bir boşluk olduğunu gösterir.

savaşı anlatır. Anlaşılan Arya'lar nehir vadileriyle ötesindeki ovalardaki diğer halklarla savaştıkları kadar, kendi aralarında da savaşmıştır.

Görünen o ki, Rig Veda'daki ilk ilahilerin zamanı, yalnızca bir rahip-klanın değil, bir aristokrat savaşçılar klanının, iktidarın babadan oğula geçtiği kalıtsal bir yönetici şefler sınıfının da ortaya çıkmaya başladığı bir zamandı.[6] Ama bundan ileri gidemeyiz; ve şimdiye kadar, bu rahiplerden ve savaşçı şeflerden hiç birinin adı yoktur.

ZAMAN ÇİZELGESİ 37

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU	HİNDİSTAN VE ÇİN
ASUR HİTİT	Rig Veda'nın sözlü oluşturulmasına başlandı (y. 1400)
Asur-uballit Asur'un Orta Krallığı	
I. Adad-nirari	
Muvatalli	
I. Şalmaneser **III. Hattuşili**	
Mikenlerin Troya VIIA'ya saldırısı (y. 1260)	
	Wu Ting (y. 1200)

38

TEKERLEKLER YENİDEN DÖNÜYOR

MÖ 1212-1190 döneminde,
Asurlular Hititler, Babilliler ve Elamlılarla savaşırken,
Mısır'da On Dokuzuncu Hanedan çöker.

Biraz daha batıda, parçalı Hitit İmparatorluğu eklerinden çözülmeye başlıyordu.

Mısır-Hitit antlaşması hâlâ yürürlükteydi; Mısır Kadeş'e kadar olan Batı Sami topraklarını elinde tutuyordu, Hititler de daha kuzeydeki kentlerin sahibiydi. II. Ramses 90'lı yaşlarının ortalarında öldüğünde, büyük oğlu Merneptah tahta geçti (bu II. Ramses'in on üçüncü oğluydu, çünkü dayanıklı yaşlı adam ilk 12 oğlundan uzun yaşamıştı).[1] Tahta yeni bir firavunun geçtiği duyulduğunda, kuzeydeki Mısır topraklarından birkaç kent şanslarını deneyip isyan etti ama Mısır kuvvetleri kuzeye yürüyüp, onları ezdi.[2]

Bu arada Hititler kuraklığa yakalanmıştı. Ürün mahvolmuştu, hayvanlar ölüyor, köylüler açlıktan kırılıyordu. Hitit başkentinden Mısır sarayına gönderilen bir mektupta, firavun bir Hitit prensesiyle evlilik ayarladığına göre, gelip kendisi alsa iyi olur, deniyordu; Hitit ahırlarında yemlik tahıl kalmamıştı ve prensesin çeyizi olarak bir kenara ayrılan sığırlar da hemen doyurulmazsa açlıktan ölecekti.[3]

III. Hattuşili oğlu Tudhaliya'yı Muhafız Komutanı yapmıştı, bu da onun oğluna tamamen güvendiğini gösteriyordu (Hitit kraliyet ailelerinde çok görülen bir şey değil).[4] III. Hattuşili öldüğünde, oğlu kral IV. Tudhali-

ya oldu. Ona yalnızca bir taht değil, bir de her geçen yıl kötüleşen kıtlık kalmıştı.

IV. Tudhaliya Mısır'a yiyecek istemek üzere haberci gönderdi ve artık babasının tahtında oturan Merneptah antlaşmaya sadık kaldı; kendi yazıtı, "ülkeyi hayatta tutacak kadar" tahıl gönderdiğini yazar.[5] Tudhaliya'nın yönetimi altındaki kentlerden birine gönderdiği ve tahılın nakliyesi için gemi vermelerini istediği mektuptan, bir tek partinin 450 ton olduğu anlaşılır.[6] Hitit ambarları boştu.

Alt tarafı halkını hayatta tutabilmek için komşularına yalvarmak zorunda kalan bir kral iyi bir konumda sayılmaz ve geçici olarak kader tekerleğinin tepesine kurulmuş olan Hititler de inişe geçmişti. Tahılsız bir ülke, parasız demektir. Parasız bir ülke de kaçınılmaz olarak askerlerine maaşlarını son ana kadar geciktirir. Parası ödenmeyen askerler de her zaman için iyi beslenmiş ve mutlu askerlerden daha az disiplinlidir. Hitit ordusu yenilgiye hazırdı.

Tudhaliya becerikli bir başkomutan ve ilk seferine 12 yaşında babasının ordusuyla çıkmış deneyimli bir savaşçıydı.[7] Ama kıtlık ve yoksulluğun yanında, tahtıyla da uğraşmak zorundaydı. Ne de olsa, babası tahtı gasp etmişti ve krallık da kraliyet kanı taşıyanlarla doluydu. Bir mektubunda, "Şuppiluliuma'nın soyu, Murşili'nin soyu, Muvatalli'nin soyu, Hattuşili'nin soyu çok kalabalık," diye yakınıyordu.[8]

Meşru kral olarak gücünü kanıtlayabilmek için, IV. Tudhaliya hiçbir Hitit kralının girişmediği kadar çok inşaat işine kalkıştı: Yeni tapınaklar, varolan saray komplekslerine ekler, başkent Hattuşa'ya 26 yeni tapınağı olan ve eski kentin boyutunu ikiye katlayan yeni bir dış mahalle.[9] Bunlar büyük bir kraldan beklenecek türden projelerdi ve daha yeni ölmüş olan II. Ramses'in taklidi olabilirdi. Ama her ne kadar yeni binalar Tudhaliya'nın kraliyet yetkesini desteklediyse de, hazinesini de boşalttı. Zaten kıtlık ve yoksulluktan çeken bir krallıkta, IV. Tudhaliya inşaata para akıtıyordu ve bu da ona askerlerine ödeyecek daha az gümüş bıraktı.

Hititler tarafından fethedilmiş halklar ordunun yıldan yıla zayıflamasını izledi. Hükümdarlığı fazla ilerlemeden Tudhaliya, imparatorluğun batı ucundaki 22 kentin ona karşı bir ittifak altında birleştiklerini öğrendi. Batıya doğru yürüyüp ittifakı kırdı, ama akbabalar tepesinde daireler çizmeye başlamıştı bile.[10]

Güneydoğuda, Asur'un yeni kralı yayılma fırsatını gördü. I. Şalmaneser zaten eski Mitanni topraklarını yutmuştu. Şimdi de, oğlu Tukulti-Ninurta batıda Hitit sınırına karşı saldırıya geçti.*

* Tukulti-Ninurta'nın büyük-büyükbabasının zamanından başlayarak, Asur kralları hükümdarlıklarının her yılında savaşılan askeri seferlerin ayrıntılı kayıtlarını tutmaya başladılar;

Tudhaliya savunmasını düşman topraklarında kurdu ve iki ordu Erbil Ovası'nda karşı karşıya geldi. Eğer savaş hakkındaki Asur kayıtlarına inanırsak, Tudhaliya savaşı kazanacağından pek emin değildi. Asur kralı bir müttefikine yazdığı mektupta şöyle der:

> Tudhaliya bana yazdı ve dedi ki: "Bana sadık tüccarları esir almışsın. Hadi, savaşalım; seninle savaşmak üzere hazırlandım."
>
> Ordumu ve savaş arabalarımı hazırladım. Ama kentine varmadan, Hititlerin kralı Tudhaliya, iki düşmanca, bir de dostça sözler içeren tablet taşıyan bir haberci gönderdi. Haberci, önce düşmanca meydan okuma içeren iki tableti gösterdi. Bu sözleri duyunca, ordum savaşmak istedi ve hazır oldu. Haberci bunu gördü. Sonra bana üçüncü tableti verdi, bu da diyordu ki, "Ben kardeşim Asur kralına düşman değilim. Neden biz kardeşler savaşalım ki?"
>
> Ama ordumu ilerlettim. O da askerleriyle Nihrija kentinde kamp kurmuştu, ben de ona bir haberci gönderdim ve dedim ki, "Kenti kuşatacağım. Eğer gerçekten benim dostumsan, bir an önce kentten çıkarsın." Ama mesajıma yanıt vermedi.
>
> Sonra ordumu kentten biraz geriye çektim. Sonra bir Hitit asker kaçağı Tudhaliya'nın kampından kaçıp bana ulaştı. Dedi ki, "Kral sana dostça oyalayıcı mektuplar yazıyor, ama ordusu savaş düzeninde, ilerlemeye hazır."
>
> Bunun üzerine askerlerimi topladım ve ona karşı yürüdüm; ve büyük bir zafer kazandım.[11]

Tukulti-Ninurta daha sonra 28.000 Hititli'yi savaşta esir aldığını söyler ki, bu çok olanaksız bir sayıdır. Ama kuşkusuz binlerce Hititliyi esir almış ve bunları Asur topraklarına götürmüştü. Fethedilmiş bir halkı yabancı bir ülkeye yerleştirmek onların bir ulus olarak kendilik duygularını zayıflatmıştır; sürgündeki bir ırkın isyan etme olasılığı daha düşüktür.

Bu fetih eski Yakındoğu'da en eski Yunan vakayinamelerinde yer alacak kadar yankı yapmıştı, bunlarda, Tukulti-Ninurta (Yunanların verdiği adla Ninus), Anadolu'nun diğer ucundaki Sardes hükümdarının uzak atası olarak görünür; bu, Tukulti-Ninurta'nın Hitit topraklarındaki seferinin uzak ve çarpıtılmış bir yansımasıdır.*

---

bunlar Asur'un o zamanki fetihleri hakkındaki bilginin çoğunluğunu edinmemizi sağlar (diğer ayrıntılar Ninova'da bulunan ve şimdi British Museum'da korunan mektuplardan edinilmiştir; kaynak malzemesinin doğası hakkında daha eksiksiz bilgi için bkz. Jorgen Laessoe, *People of Ancient Assyria*, s. 94-96.).

* Kronoloji zordur, ama yüksek olasılıkla Tukulti-Ninurta Tekvin 10:10 içinde Nemrut olarak adlandırılan kraldır. Bu büyük bir avcı ve savaşçıdır, krallığı Babil, Erek, Akad ve Ninova'yı içerir ki, bu da Tukulti-Ninurta'nın Asur adına ele geçirdiği bölgeyle örtüşür. Gariptir, bu büyük Asur kralının adının İbranicesi, İngilizcede aptal ve beceriksiz adamlar için kullanılır hale gelmiştir ("Nemrutun teki!"). Bunun için bulduğum tek etimolojide, Eski Ahit bilgisi olan bir senaryo yazarı sayesinde, bir seferinde Bugs Bunny "büyük avcı"ya alaycı bir göndermeyle Elmer Fudd için, "zavallı küçük nemrut" demiştir (Bugs Bunny Amerikan çizgi film dün-

Tudhaliya da kendi başkentine çekilmiş ve imparatorluğunun sınır bölgesini terk etmişti. Hitit askeri gücü hızla geriliyordu. Vasalı Ugarit kralına yazdığı mektupta, Tudhaliya kentin Hitit ordusuna göndermesi gereken asker kotasını göndermediğinden şikâyet etmektedir; Ugarit isyan için silahlanmakta mıdır? Başka bir tablet de, Kargamış'taki, artık yelken açamayacak durumdaki gemilerin listesini verir.[12] Tudhaliya'nın krallığının kenarları çatlamaya başlamıştı.

Bu arada, Tukulti-Ninurta güneydeki yeni bir sorunu karşılamak üzere evine döndü.

Yıllardır, Babil'in Asur'la ikircikli bir ilişkisi vardı. Her iki kent de, farklı zamanlarda, diğerini egemenliği altına almıştı. Babil ve Asur'un güçlerinin dengeli olmasının yanında, kültürleri de birbirinin ikiziydi. Bir zamanlar, Hammurabi'nin yönetimi altında aynı imparatorluğun parçalarıydılar ve Babil'in damgası tüm ülkede görünür kalmıştı. Asur ve Babil, her ne kadar ara sıra adları farklı olsa da, aynı tanrıları paylaşıyordu; tanrıları aynı öykülere sahipti; üstelik Asurlular yazıtlarında ve yıllıklarında Babil çiviyazısını kullanıyordu.[13]

Bu benzerlik, Asur krallarını, fırsatını bulsalar dahi, Babil'i yakıp yıkma konusunda çekimser kılıyordu. Ama Tukulti-Ninurta kendini frenlemeye pek de eğilimli değildi. Yazıtlarında, ona meydan okuyanların başına gelenlerle övünüyordu: "Dağlardaki mağaraları ve uçurumları cesetleriyle doldurdum," diyordu, "cesetlerinden öbekler yaptım, tıpkı kapılarının iki yanına yığılan tahıllar gibi; kentlerini yağmalayıp, yıkıntı dolu tepelere çevirdim."[14]

Tukulti-Ninurta'nın kuzeyde Hititlerle meşgul olmasına güvenen Babil kralı, Asur-Babil sınırındaki tartışmalı bazı toprakları ele geçirmeye çalıştı. IV. Kaştiliaş adlı bu kral hakkında, karakter değerlendirmesini iyi yapmadığı dışında pek bir şey bilmiyoruz; Tukulti-Ninurta güneye yürüdü ve Babil'in tapınaklarını yağmaladı. Böylece Babil'in kutsal yerlerine saygı gösterme doğrultusundaki Asur geleneğini de bozmuş oldu. Hatta tanrıların heykellerini de aldı, bu özellikle riskli bir davranıştı, çünkü genellikle bu tür bir saygısızlığın Asur tanrılarını da kızdıracağı düşünülürdü. Fetih hakkındaki Asur vakayinameleri, "Büyük efendi Marduk'u yerinden

---

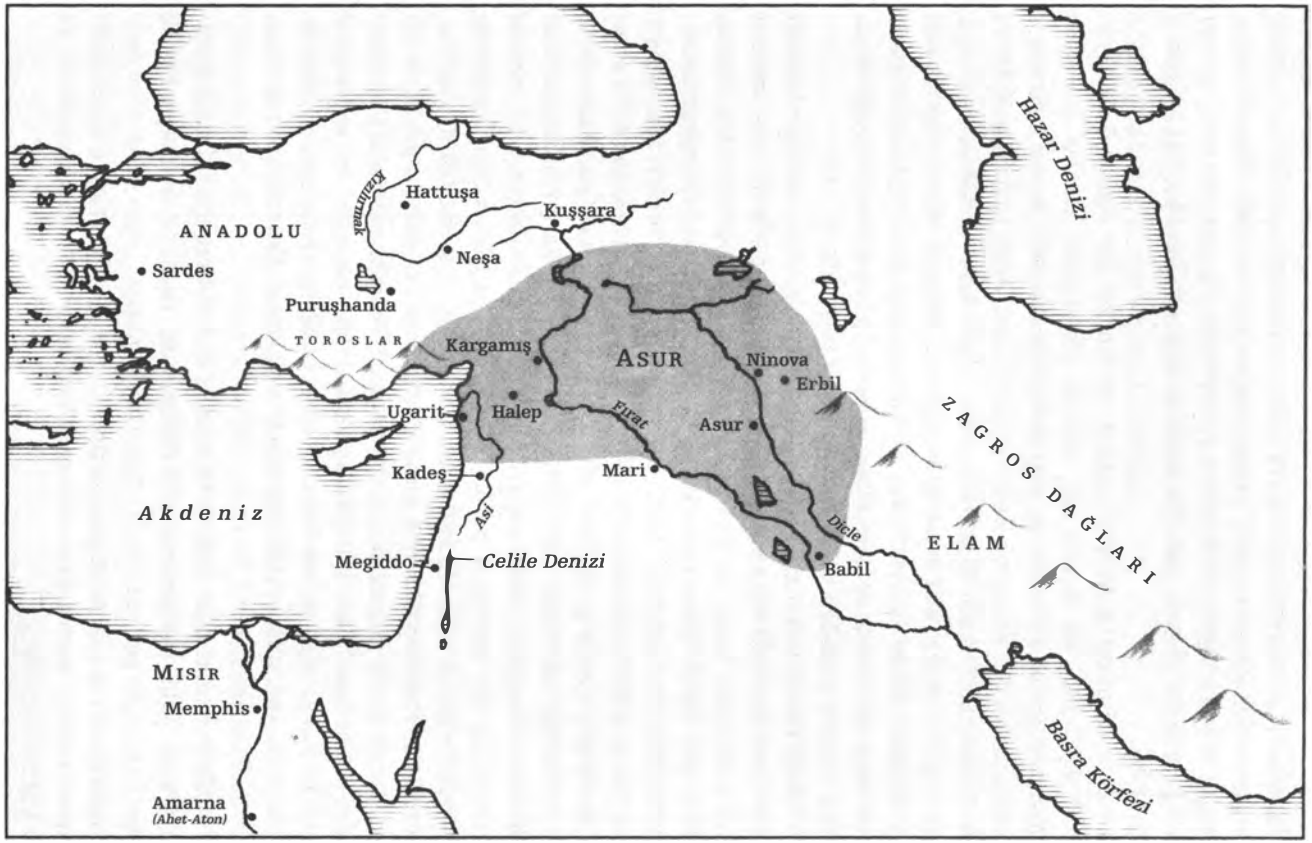
yasının en ünlü karakterlerinden biri olan bir tavşandır. Elmer Fudd da bu çizgi filmlerde onu avlamaya çalışan ama sürekli başarısız olup başına türlü türlü işler gelen beceriksiz bir avcıdır –çn). Anlaşılan, Tekvin şecerelerinden habersiz Cumartesi Sabahı seyircileri bu alaycı ifadeyi aşağılama sanmış ve Fudd gibi beceriksiz kişilere yakıştırmıştır. Böylece Tukulti-Ninurta'nın silahlardaki üstünlüğünün çarpıtılmış bir yankısı, bir tavşan aracılığıyla, 20. yüzyılın sözdizinine sıçramıştır.

etti," der, "ve onu Asur'a doğru yola çıkarttı."[15] Ve Babil kralının karşısına şahsen çıktı: Yazıtlarında, "savaşın ortasında," der, "elim Kaştiliaş'ı yakaladı, bir tabureymiş gibi soylu boynuna ayağımı dayadım... en uzak sınırına kadar Sümer ve Akad'ı egemenliğim altına aldım. Topraklarımın sınırını doğan güneşin alt denizine yerleştirdim."[16] Sonra da kendini hem Asur hem de Babil kralı ilan etti. İkinci kez, iki krallığın kimliği birleşmiş oluyordu.

Tukulti-Ninurta Kaştiliaş'ı çıplak ve zincirli bir halde Asur'a yürüttü ve Babil'i de Asurlu bir valinin yönetimine bıraktı. Bu Asur İmparatorluğu'nun sınırlarını Batı Sami topraklarının kuzey kısmından Mezopotamya'nın güneyine kadar genişletmişti. Artık tüm bölgedeki tek büyük kral olan Tukulti-Ninurta, sıradan büyük kral etkinliklerine girişti. Yeni tapınaklar inşa etti, Asur'un duvarlarını güçlendirdi ve Asur'un ana yayılmasının biraz kuzeyinde kendisine tamamen yeni bir kraliyet minikenti inşa etti; kendi su kaynakları ve esir iş gücüne sahipti, başkentten hiçbir yardım almadan kendi kaynaklarıyla işleyebilirdi.

Tukulti-Ninurta, tanrı Asur'un "ne ev ne de başka yerleşimin olmadığı yerde" yeni bir kent inşa etmesini arzuladığını öne sürdü. Ama kendini Asur halkından uzağa ve duvarların arkasına yerleştirmekteki acelesi, işlerin pek de iyi gitmediğini gösterir. Babil tapınakların yağmalanmasından dehşete düşmüştü: Babil vakayinameleri, "Babillileri kılıçtan geçirdi," der, "Babil'in hazinelerini günahkârca dışarı çıkardı ve büyük efendi Marduk'u Asur'a götürdü."[17] Bu yıkım kendi ülkesindeki inananlarca da iyi karşılanmamıştı. Tukulti-Ninurta'nın Babil karşısındaki zaferini kutlamak amacıyla ısmarladığı Asur kahramanlık destanında, gözden kaçmayacak bir savunma havası vardır; Tukulti-Ninurta'nın gerçekten de Babil'le barış yapmak ve Kaştiliaş'la dost olmak istediğini, ama Babil kralının Asur topraklarına hırsızlık yapmaya ve yakmaya geldiğini, bu nedenle de Babil tanrılarının kenti yalnız bıraktığını ve onları cezalandırmak için Asurlulara gittiğini açıklamak için çok çaba harcanmıştı.[18] Belli ki, büyük kral neden Babil'i yakıp yıktığını açıklamanın yanında, neden onların kutsal resimlerini kendi başkentine getirdiğini açıklaması için baskı altındaydı.

Açıklama tatminkâr olmadı ve Tukulti-Ninurta'nın küfrü, onun sonunu getirdi. Babil vakayinamesi, bastırılmış bir tatmin duygusuyla der ki, "Babil'e kötülük getiren Tukulti-Ninurta'ya gelince... oğlu ve Asur'un asilleri ayaklandı ve onu tahtından indirdi [ve onu kendi saray kompleksinde hapse attılar]... sonra da onu kılıçla öldürdüler."[19] Büyük Kral olarak 37 yıl hüküm sürmüştü.

38.1. Tukulti-Ninorta'nın Asur'u

Ölümünün ardından, oğlu tahta geçti. Babasının kötülüklerini düzeltme gayretiyle, Marduk'un heykelini Babil'e geri gönderdi,[20] ama bu kızgın Babillileri yatıştırmadı. Babil hemen isyan etti, Asurlu vali kaçtı ve başka bir Kassit soylu tahtı ele geçirip kentin Asur egemenliğinden kurtulduğunu ilan etti.

Asur'un bu zayıflık işareti karşısında, Elamlılar (hiçbir zaman bir tehdit olmaktan çıkmamışlardı) Asur topraklarının doğu sınırına sokulmaya başladılar. Nippur'a kadar ilerlediler ve bu kentin Asurlular tarafından atanan kralını iki kez devirdiler,[21] aynı zamanda Babil'i, sokaklarında yürüyecek, tapınağa tırmanacak Marduk'un heykelini (bir kez daha) alıp muzaffer bir şekilde Susa'ya götürecek kadar kuvvetli bir orduyla istila ettiler. (Aynı zamanda Hammurabi'nin yasa stelini de götürdüler, bu 2000 yıl sonra arkeologlar tarafından bulunana kadar Susa'da kaldı.) Daha sonra, Babil kralını da kaçırıp, yanlarında götürdüler. Marduk'un heykeli ya da Hammurabi'nin stelinden daha önemsiz olduğu için, tarih kayıtlarından hemen kayboldu.

Tukulti-Ninurta'nın tamamen önemsiz bir kişi olan oğlu Asur kralı Asur-nadin-apli, tüm bu kargaşanın karşısında çaresizdi ve tahtında ancak üç yıl daha oturmayı başarabildi. Her ne kadar ölümü hakkında hiçbir şey bilmiyorsak da, herhalde doğal zamanından önce geldi; yerine oğlu değil yeğeni geçti. Bu yeğen de tahtta ancak 6 yıl tutunabildikten sonra tahtı başka bir amcasına kaptırdı, o da 5 yıl sonra, taht üzerindeki tek iddiası, Tukulti-Ninurta'nın büyük büyük büyük amcasıyla akrabalığı olan bir gaspçı tarafından zorla devrildi (ve herhalde öldürüldü).

Babil'de de işler pek iyi gitmiyordu. Soyu belirsiz ve kendini İkinci İsin hanedanı olarak adlandıran başka bir aile, Elamlılar yönetimdeki hükümdarı devirdikten sonra tahtı ele geçirmişti; ilk dört isimsiz kral 15 yıl içinde tahta çıkıp indiler. Ve Hitit topraklarında, IV. Tudhaliya, (bu noktada ender görülen bir durum olarak) herhalde yaşlılıktan öldü. Oğlu ile kuzenleri Hitit tahtı ve geriye kalan minik imparatorluk kalıntısı için kavga ettiler.

Mısır'da bile taht saldırı altındaydı. Yaşlı Merneptah'ın mumyası henüz hazırlanmıştı ki, ardıllık kırılıverdi; Merneptah'ın oğlu ve ortak naip II. Seti üvey kardeşi tarafından geçici bir süreyle tahttan indirildi ve ancak 3 yıllık bir aradan sonra geri alabildi. Kısa süre sonra öldü ve tahtı oğluna bıraktı, oğlu da (mumyasından anlaşıldığı kadarıyla) çocuk felci hastasıydı ve genç yaşında öldü. Bu noktada genç kralın üvey annesi Tvosret tahtı ele geçirmeye çalıştı ve kral listesi anarşiye gömüldü. Kargaşa, Mısır'ın savunması zayıfladığında hep olduğu gibi Delta'ya inen gezginci akıncılar yüzünden daha da arttı. Daha sonraki bir papirüste, "Mısır

diyarı içerden yıkıldı," denir, "herkesin hakkı elinden alındı... Mısır diyarı şeflerin ve kasaba yöneticilerinin eline geçti; hepsi komşusuna saldırıyordu."[22] On Dokuzuncu Hanedan, sıradan bir şekilde sona ermişti.

Tekerlek yoldan çıkmış; kimse tepesine çıkmamıştı. On yıllarca süren savaştan sonra, fethe akıtılan enerji, krallıkları kurutmuştu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 38

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			MISIR
BABİL	ASUR	HİTİT	
			III. Amenhotep (y. 1386-1349)
	Asur-Ubalit		**Ahenaton** (y. 1349-1334)
Burnaburiaş	Asur Orta Krallığı		**Tutanhamon** (y. 1333-1325)
			Ay (y. 1325-1321)
	I. Adad-nirari		**Horemheb** (y. 1321-1293)
		Muvatalli	*19. Hanedan* (1293-1185)
	I. Şalmaneser	**III. Hattuşili**	**II. Ramses** (y. 1278-1212)
	Tukulti-Ninurta	**IV. Tudhaliya**	
IV. Kaştiliaş			**Merneptah** (1212-1202)
	Asur-nadin-apli		
İkinci İsin Hanedanı			

39

YENİ KRALLIĞIN SONU

MÖ 1185-1070 döneminde,
III. Ramses Deniz Halkı'nı yener ama Mısır geriler.

On Dokuzuncu Hanedan'ın sonundaki kargaşanın bir anında, tamamen tanınmamış bir kral, Setnahte Mısır tahtına geçti ve düzeni sağladı. II. Ramses'in torunlarından biri ya da kumandasında askerler olan bir ordu subayı da olabilir. Her kimse, Delta'ya doğru ilerleyen Asyalı istilacılara karşı bir saldırı düzenledi ve o kadar başarılı oldu ki, bir sonraki hamlesi tahta uzanmak oldu.

Bize On Dokuzuncu Hanedan'ın sonundaki huzursuzluktan söz eden (Setnahte'nin torununun hükümdarlığı zamanından kalma) papirüs, aynı zamanda Mısır kargaşasını geçici olarak toparlayanın da Setnahte olduğunu söyler: Yalnızca bildik "kötü Asyalıları" dışarı atarak değil, yasa ve düzeni yeniden sağlayarak, artık yerel soyluların toprak için savaşmamalarını ve yoksulluk korkusuyla kapanan tapınakların yeniden açılmasını, rahiplerin işlerine dönmelerini sağlayarak.[1] Ve anlaşılan bütün bunları üç yıl içinde gerçekleştirdi, o sırada öldü ve tahtı oğluna bıraktı.

Bu oğul, 100 yıl önce yaşamış büyük firavunu taklit ederek III. Ramses adını aldı. II. Ramses'inkine benzeyen bir mezar tapınağı inşa etti; kendine tanrının seçtiği adını verdirebilmek için, II. Ramses gibi çeşitli Amon tapınaklarına yenilerini ekledi ve rahiplerine toprak bağışladı. III. Ramses tarafından tasarlanan ve oğlu tarafından yazılan bir duada, "Sen, Amon, beni babamın tahtına yerleştirdin, Osiris'in tahtına Horus'u

yerleştirdiğin gibi," denir. "Ben de sana taş kuleleri olan ve gökyüzüne yükselen bir ev inşa ettim; önüne bir duvar inşa ettim; hazinesini altın ve gümüşle, arpa ve buğdayla doldurdum; toprakları ve sürüleri, sahildeki kumlar kadardı."[2]

Amon'a sunulan armağanlar, istilacıları uzak tutmadı. II. Ramses gibi, III. Ramses de kendini kuzeyden gelen istilacılara karşı büyük bir savaşın içinde buldu. II. Ramses'ten farklı olarak, yalnızca Batı Sami topraklarındaki kuzey eyaletlerinde değil, Mısır sınırında da savaştı.

III. Ramses hükümdarlığının beşinci yılında, barışçıl bir göç saldırıya dönüşürken, yaklaşan belanın kokusunu aldı. Libya kabileleri, batı çölünden Afrikalılar, birkaç kişilik gruplar halinde Mısır'a giriyor, kuru kırmızı topraktan, siyah tarafa geçiyordu. Hyksos felaketinden beri hiçbir yabancı halkın Mısır toprakları içinde kendisini yönetmesine izin verilmemişti. Libyalılar bir araya toplanmak ve kendilerine bir kral atamak yolunda ilk işaretleri gösterdiklerinde, III. Ramses genel bir katliam için askerlerini gönderdi. Dağılan Libyalılar çöle geri döndü ya da köle oldular.[3]

39.1. Deniz Halkları İstilası

Batıdaki tehdit ancak savuşturulmuştu ki, kuzeydoğuda kıyamet koptu. Setnahte'nin "Asyalıları" kovması geçiciydi. Yerel şeflerin bağımsızlıklarını ilan etmesi, Hitit sınırlarının geri çekilmesi, Asur ve Babil'in birbirine düşmesi, Elamlıların doğu sınırlarını rahatsız etmesi ve –işi daha da kötü hale getiren– şimdi Doğu Avrupa dediğimiz topraklardan gelip, giderek artan bir yoğunlukta Ege ve Karadeniz'den geçen kabilelerin göçüyle, Troya'dan başlayıp Asur üzerinden Babil'e kadar tüm Batı Sami toprakları kaynayan bir kazan haline gelmişti. Eski dünyanın göçebeleri, örgütlü krallıklara galebe çalmaya başlıyordu: III. Ramses tapınak duvarlarına, "Yabancı topraklar mücadelede birden ortaya çıkıp yayıldı," diye yazmıştı, "karşılarında hiçbir toprak direnemedi. Ellerini, bütün dünyanın çevresine kadar uzattılar."[4]

"Bütün dünya"nın büyük bölümü on yıldır gidip gelen bir kuraklık yaşıyordu, Libyalıları Delta'ya gönderen de herhalde aynı kuraklıktı. Susuz gezginler için, sürekli sulanan topraklarıyla Mısır dünyanın en değerli mücevheri gibi gözüküyordu. III. Ramses'in hükümdarlığı başlayalı çok olmamıştı ki, örgütlü bir istilacılar ittifakı o yöne doğru yola çıktı. Delta'nın istilası yeni bir şey değildi. Ama bu istila gücü, Afrika kabileleri ve Miken denizciler (Miken kentleri yoksullaştıkça Yunanistan yarımadasını terk eden paralı askerler olabilir) gibi aralarında ittifak kurmuş şaşırtıcı sayıda farklı kabileden oluşuyordu. III. Ramses'in istilacılar için kullandığı isimleri, bölgedeki halklara bizim verdiğimiz isimlerle eşleştirmek zordur. Ramses'in "Veşeş" dediği herhalde Afrika kabileleriydi; "Şekeleş" olasıdır ki Ege'den geliyordu; "Peleset" muallâk da olsa herhalde Ege kökenli bir denizci halktı, olasıdır ki Miken karışıklığının başlangıcında Girit üzerinden gelmişlerdi. Grubu silahlandıran Peleset olmalıydı; Mısırlıların saldırganları betimleyen kabartmalarında, hepsinde Girit tarzı sorguçlu miğferler görülüyor.[5]

İstilacıların birlikte korkutucu bir güçleri vardı. III. Ramses, "Önlerinde kimse duramadı," diyordu, "... ve ateşle, önceden hazırlanmış olarak, Mısır'a gelmişlerdi."[6] Ve belki de en endişe verici haber, III. Ramses'e Mısır'a doğru ilerleyen orduların ardında, kadın ve çocuklarla dolu öküz arabalarının da geldiğini bildiren casuslardan geldi. Bu kabileler saldırıp Mısır'a akın düzenlemeye gelmiyordu. Yerleşip, ülkeyi devralmak istiyorlardı.[7] Mısır askerleri, istilayı karşılamak üzere sınıra ilerledi ve ilk çatışmayı kazandı. III. Ramses'in mezar tapınağının duvarlarına kazınan kabartmalar, firavuna muazzam bir zafer atfeder. Kabartmalarda, sevinen Mısırlı savaşçıların etrafında, el yığınları vardır; askerlerin, düşman kayıplarının tam sayısının belirlenebilmesi için öldürdükleri düşmanların sağ ellerini kâtiplere getirmesi âdettendi.* Ama Mısırlıların Büyük Yeşil'den nefretleri de göz önünde bulundurulduğunda, felaketin daha büyüğü yoldaydı: Denizden istila.

Saldırının ikinci dalgası ittifaktaki, herhalde Ege'den gelen deneyimli denizcilerin komutasında gerçekleşti. Denize hâkimiyetleri o kadar yüksekti ki, çok az deniz deneyimleri olan ve hiç gemileri olmayan Mısırlılar tüm ittifakı "Deniz Halkları" olarak tanıdı.

Savaş hakkındaki Mısır resimlerinde, Deniz Halkları nehir için tasarlanmış kürekli Mısır teknelerinden çok farklı teknelerde gösterilir. Bunlar, rüzgârla ilerleyen yelkenli teknelerdi ve kuş başı şeklinde pruvaları var-

* "El sayma" tekniği, anlaşıldığı kadarıyla önceki savaşlarda birkaç kez askerlerin bunun yerine düşmanların penislerini kesip getirmeleriyle değişikliğe uğramıştı. (Bir kabartmada da, el sayısı ile penis sayısını karşılaştırıp, sayının tutup tutmadığını kontrol eden bir kâtip gösterilmektedir.)

39.1. Medine Habu'daki kabartma. Mısırlı bir kâtip, ölü düşmanların kesilen ellerini sayıyor; bu sahne Medine Habu'daki tapınakta yer alan, III. Ramses'in zafer kabartmasında görülür. *Fotoğraf Z. Radovan/www.BibleLandPictures.com*

dı.[8] Bunların içindeki deneyimli denizcilerle Mısırlıların eşit koşullarda başa çıkamayacağını bilen III. Ramses, nehir teknelerini, "kıçından pruvasına cesur savaşçılarla dolana kadar" askerle yükledi ve Delta'daki limanların ağzını "güçlü bir duvar gibi" bunlarla kapattı. Sonra kıyılardaki piyadelerine yaklaşan gemilere ok ve mızrak yağdırmaları emrini verdi. "Sahilde metal bir duvar onları çevreliyordu," diye övünür.

Strateji işe yaradı. Deniz Halkları karşılarına çıkan askerlerin sayısı karşısında ezildi. Yazıt, "Sürüklendiler, alabora oldular ve kumsala devrildiler," diye bitirir, "öldürülmüş ve gemilerinde, kıçtan pruvaya kadar yığılmışlardı."[9] Tapınaklardaki resimler kelepçelenmiş, ayakta sıra sıra muzaffer III. Ramses'in önünden geçirilen esirleri gösterir. Kadeş'ten bu yana en büyük tehdit savılmıştı.

Mısır'ın ortasından geçen ve zafer kabartmaları ile bina projeleri sayesinde yamanmış olan fay hattı, hâlâ herhangi bir noktadan çatlayıp açılabilirdi. III. Ramses tahtta babasının darbesi sayesinde oturuyordu ve güç mücadelesinden muaf değildi.

Hükümdarlığının sonlarına doğru, ikinci derecedeki karılarından biri kocasının öfkeli kalabalıklar tarafından öldürülmesi için bir komplo düzenledi. Ramses'in ardılının hükümdarlığı sırasında olayı kaydeden kâtipler, kadının "efendilerine karşı ayaklanmaları için halkı kışkırtıp düşmanlık uyandırmak" amacıyla bir kampanya başlattığını yazar.[10] Anlaşılan, kalabalığın yalnızca Ramses'i değil, aynı zamanda başka bir karısından olan meşru veliahdı da ortadan kaldıracağını, böylece oğlunun kral olabileceğini umuyordu.

Firavunu öldürmeyi amaçlayan bir harem komplosu hiç de görülmedik şey değildi. Ama bu seferki işe karışanların sayısı açısından dikkat çekiciydi. Saray kayıtları, başkalarının yanında, iki kraliyet bayraktarını, uşağı ve baş kâtibi sayar. Sürü denetçisi, anlaşılan bir tür Mısır voodoo'su için kralın balmumundan heykelini yapmakla suçlanır;[11] Baş garson fesat yaymaktan mâhkum olur. Anlaşılan, komplo Nübye'ye kadar uzanmıştı: "Sabık Nübye okçuları komutanı Benemvese... haremdeki kız kardeşi 'halkı isyana teşvik et' diye mektup gönderdiği için tutuklanmıştı."[12]

Komplo suçlamaları kayıtları, monoton bir şekilde, ya "Kendini öldürdü" diye ya da "Ölüm cezası uygulandı" diye biter. Bunun istisnaları, yalnızca kulakları ve burunları kesilen üç kişiyle, bir tek beraattir: Hori adlı bir bayraktar, herhalde yaşamının geri kalanını tasfiyeden tek başına kurtulmuş olmasına şaşmakla geçirmiştir.[13]

Yargılamalar sonuna yaklaştığında, öldürmeyi planladıkları kişi de ölür. III. Ramses yaşlılıktan ölmüştür.

Sonraki 80 yıl boyunca, Ramses adlı sekiz kral hüküm sürdü, çoğu öyle bir karanlık ve kargaşa içinde geçmişti ki, arkalarında yalnızca bölükpörçük kayıtlar ve yazıtlar kalmıştır. Mısır Nübye'deki toprakları elinde tuttu ama diğer yerleri tek tek yitirdi. Sina'daki madenler sessizliğe gömüldü. Sonunda, Nübye'deki altın madenleri de işçiler tarafından terk edildi. 1140'larda, Mısır Batı Sami topraklarını savunmayı denemekten bile vazgeçmişti; sınır kaleleri Delta'nın hemen doğusundaydı.[14] Krallar Vadisi'ndeki mezarlar keşfedilmekle kalmamış, hırsızlar tarafından yağmalanmıştı da. Delta yakınındaki Libyalılar batı sınırına yakın yaşayan Mısırlılara saldırmaya başlamıştı. Byblos'ta sedir kütüğü alımı için iyi bir fiyat elde edebilmek amacıyla kıyı boyunca kuzeye doğru seyahat eden Venamun adlı bir saray memuru saldırıya uğramış ve parası alınmıştı. Hırsızlar Mısır'ın misillemesinden çekinmiyordu. Venamun sonunda Byblos'a ulaştı, ama görevi başarısız oldu. Byblos kralı Mısır'ın kuzeyde artık hiçbir kıymeti kalmayan kredisini kabule yanaşmadı. Venamun'a, "Ben senin hizmetkârın değilim," dedi, "seni gönderenin hizmetkârı da değilim. Kütükler burada, sahilde duracak."[15]

Bu arada Amon rahipleri gittikçe zenginleşiyordu. Amon'un Tutanhamon yönetiminde baş tanrı olarak yeniden taçlanması, firavun ardına firavunun Amon tapınağına zengin bağışlarda bulunması anlamına geliyordu. III. Ramses Amon'a o kadar çok toprak vermişti ki, onun ölümünde, Amon rahipleri Mısır'ın ekilebilir alanlarının neredeyse üçte birini denetim altında tutuyordu.

Horemheb'in, rahiplerin tahta sadakatini sağlamak amacıyla subayları rahipliğe ataması sonunda geri tepti. XI. Ramses'in yaklaşık on ikinci yılında, Herihor adlı bir general Amon'un Baş Rahibi olarak atanmayı başardı. Şimdi artık yalnızca orduyu değil, Mısır'ın en büyük hazinesini de denetimi altında tutuyordu. Taleplerde bulunmaya başladığında, XI. Ramses direnmeden kabul etmiş gibi görünüyor. Beş yıl geçmeden, Herihor Kuş genel valisi oldu; çok geçmeden, kendisini Mısır'ın veziri gibi göstermeye başladı; on yıl sonra da, adı tüm ülkenin ortak hükümdarı olarak görülmeye başladı. Portresi tapınak duvarlarına XI. Ramses'inkinin yanına kazınmaya başladı, iki adam güç ve cesamette eşit olmuştu.[16]

İki adam da beş yıl arayla arkalarında bir oğul ya da vâris bırakmadan ölünce, damatları bir iç savaş başlattı. XI. Ramses'in damadı kendini kuzeyde tahta geçirirken, Herihor'un damadı da Teb'den güneyi yönetmeye kutsal bir hakkı olduğunu iddia etti.

Bu kez, ufukta büyük bir birleştirici görünmüyordu. Yeni Krallık sona ermişti. Mısır bölünmüş olarak kaldı ve kısa sürede karışıklık ve savaşla geçen bir felakete gömüldü: Üçüncü Ara Dönem.

ZAMAN ÇİZELGESİ 39

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			MISIR
BABİL	ASUR	HİTİT	
		Muvatallix	*19. Hanedan* (1293-1185)
	I. Şalmaneser	**III. Hattuşili**	**II. Ramses** (y. 1278-1212)
	Tukulti-Ninurta	**IV. Tudhaliya**	
IV. Kaştiliaş			**Merneptah** (1212-1202)
	Asur-nadin-apli		*20. Hanedan* (1185-1070)
İkinci İsin Hanedanı			**Setnahte** (y. 1185-1182)
			III. Ramses (y. 1182-1151)
			Deniz Halklarının istilası
			IV-XI. Ramses
			Herihor (y. 1080-1074)
			Üçüncü Ara Dönem (1070-664)

40

YUNANİSTAN'IN KARANLIK ÇAĞI

Yunanistan'da, MÖ 1200-1050 döneminde,
Dor istilacılar bir Karanlık Çağ başlatır.

Troya'daki yıkıcı zaferden sonra kimi oradan oraya sürüklenerek, kimi hızla Yunanistan'a dönen Miken gemileri, yurtlarının zayıflayıp kargaşaya gömüldüğünü görmüştü. Odysseus yurduna dönebilmek için 10 yıl mücadele etmiş ve evini düşmanlarının elinde bulmuştu; Agamemnon karısına geri dönmüş ve banyoda o ve sevgilisi tarafından öldürülmüştü.

Bu daha felaketin başlangıcıydı.

MÖ 1200 dolaylarında, yarımadada bir yangın salgını yaşandı. Miken kenti Sparta tamamen yandı. Mykenai kenti bilinmeyen bir düşmanla savaştı; iç kale zarar görmesine karşın ayakta kaldı ama surların dışındaki evler kül oldu ve bir daha inşa edilmedi.[1] Pylos'ta çıkan yangın kenti silip süpürdü. Bir dizi kent başka bazı felaketlere uğradı.

Arkeoloji, bu kentlere yazı bilmeyen (yıkıntılarda hiç yazı bulunmamıştır), taş ya da tuğlayla inşa becerisi olmayan ve bronz işçiliğinden haberi olmayan yeni bir halkın yerleştiğini söyler.[2] Bu yeni yerleşimciler yarımadanın kuzey tarafından geliyordu ve şimdi de güneye doğru ilerliyorlardı. Daha sonraki tarihçiler bunları Dorlar olarak adlandırdı.

Ancak Thukydides ve Herodotos Dorlara, Miken kentlerini muazzam bir silahlı harekâtla devralmayı atfeder. Herodotos Attika'nın (Atina çevresindeki toprakların) Dorlar tarafından dört kez istila edildiğini söyler, bunlardan birincisi "Kodros Atina kralıyken" olmuştur.[3] Daha sonraları

yaşayan Yunan yazar Konon, ilk saldırının geleneksel öyküsünü korumuştur: Dorların kampındaki bir kâhin, vahşi istilacılara Atina kralı Kodros'u öldürmezlerse Atina savaşını kazanacaklarını söyler. Kodros bunu duyunca, sıradan bir Atinalı gibi giyinip kentten çıkar ve Dor kampına gider. Burada silahlı Dor savaşçılarla kavga çıkarır. sonraki kapışmada öldürülür ve böylece kehaneti gerçekleştirip, kenti kurtarır.[4]

40.1. Dor Yunanistan'ı

Bu asalet karşısında şaşkınlığa uğrayan Dorlar Atina kuşatmasını kaldırır ama geri çekilme geçicidir. İstila tamamlandığında, Thukydides Dorların "Peloponnesos'un, (Yunanistan yarımadasının en güney kısmı) efendisi olduğunu" yazar.[5]

Hem Thukydides hem de Herodotos, kahramanlar diyarında şiddetli bir istilanın gerçekleştiğini ve burayı yıktığını yazar. Hyksos'ların istilasını yazan Mısırlı tarihçiler gibi, onlar da çok üstün bir askeri güç dışında büyük atalarının nasıl mağlup edilebileceğini tasavvur edemez. Ama Miken kentlerinin yıkıntıları biraz farklı bir öykü anlatır. Pylos ve Mykenai en azından 90 yıl arayla yanmıştır, bu da Dorların yarımadaya gelişinin yavaş yavaş olduğunu ve bir yüzyıl kadar sürdüğünü düşündürür. Bu hiç de öyle sürpriz saldırı değildir; Miken Yunanlarının bir tür direniş örgütleyebilmek için çok zamanı vardı.

Ancak bu deneyimli savaşçıların oluşturdukları savunma her neyse, onları koruyamayacak kadar zayıftı; ne ileri bir düzeyde, ne de savaşta deneyimli olan Dorlara karşı bile. Hele bazı kentlerde, savaşın izi bile yoktur. Atina direnişi öyküleri (Miken kentleri içinde yalnızca Atina istilacıları püskürtmekle övünüyordu) biraz farklı bir hakikat ortaya çıkartabilir: Atina'ya kimse saldırmamıştır. Atina'daki kazılarda yıkım tabakası ya da yangın izi görülmemektedir.[6]

Ama öyle de olsa, Atina'nın nüfusu endişe uyandıracak ölçüde düşmüştü. 1100 yılında, Troya Savaşı'ndan bir buçuk yüzyıl sonra, Atina akropolisinin (kentin merkezindeki yüksek kayalık, kentin en korunaklı ve savunulabilir noktası) kuzeydoğu tarafı olaysız bir biçimde terk edilmişti.

Dorların yaktığı Sparta zaten boştu; kent sakinleri yıllar önce gitmişti.[7] Kuzeyliler, zaten zayıflamış ve düzeni bozulmuş bir güneye akmıştı.

Troya Savaşı kuşkusuz Miken kentlerinin yavaş yavaş gerilemesinde etkili olmuştu, bu Thukydides'in de belirttiği bir durumdur: "Hellenlerin Troya'dan geç dönmeleri," o kadar ciddi bir didişmeye neden olmuştu ki, birçok Mikenli kendi kentini terk etmek zorunda kalmıştı. Ama işin içinde başka etmenler de olmalı. İki üç yıl üst üste havaların kötü gitmesi, Mısır ve Anadolu'daki savaşlar nedeniyle buralardan da tahıl getirtilememesiyle birleşince, Miken kentlerini gıda için rekabete girme zorunda bırakmış olmalı; açlık kentler arasındaki savaşları tetikleyebilir ve kent sakinlerinin sürgüne gitmelerine neden olabilir. Gerçekten de, İrlanda meşelerinin ve Anadolu'daki bazı ağaçların halkalarından, 1150'ler civarında bir kuraklık olduğu anlaşılmaktadır.[8]

Başka, daha korkutucu bir düşman da Mikenlere saldırmış olabilir.

İlyada'nın açılış sahnelerinde, Troyalı rahip Khryses tanrı Apollon'a, Yunan savaşçı Agamemnon'un Khryses'in kızını kaçırmasına karşılık saldırgan Yunanlara bir hastalık göndermesi için yalvarır. Apollon dualarına karşılık verir ve düşman gemilerine hastalık okları fırlatır. Sonuç ölümcüldür:

> Yakıcı bir hastalık rüzgârının
> Orduda esmesini sağladı: Subaylar ve erler
> Şeflerinin yaptığı kötülük yüzünden hastalanıp öldüler.[9]

Yüksek olasılıkla, kıyıdaki Miken kampında salgın çıktı, hastalık da herhalde hıyarcıklı vebaydı.

Troyalılar, eski zamanların diğer halkları gibi, hıyarcıklı vebanın nasıl bulaştığını bilmiyordu. Ama hastalığın kemirgenlerle bir ilgisi olduğunu biliyorlardı. Hastalığı yayan Apollon, Troya'da Anadolu'ya özgü bir adla tanınıyordu: Apollon Smintheus "Farelerin Efendisi."[10] *İlyada*'da aynı zamanda Apollon'un oklarının yalnızca insanlara değil, atlarla köpeklere de tesir ettiği yazılır; hastalığın hayvan nüfusuna da yayılması eski hıyarcıklı veba salgınları anlatılarında hep görülür. (1500 yıl sonra, Tours'lu Gregoire, "Veba yalnızca ehlileştirilmiş hayvanlarda değil, vahşi hayvanlar arasında bile yayıldı," diye yazmıştır.)[11]

Geri dönen Miken kahramanları hastalığı da beraberlerinde getirmiş olmalı. İçinde hastalıklı kimse bulunmayan bir gemi, hastalık olmayan bir sahile yanaşmış olsa bile gemide hastalık taşıyan fareler olabilirdi. Gerçekten de, veba kıtlığın ardından gelir; dünyanın bir yanından diğer yanına gelen tahıl gemileri, bir kentten diğerine fareleri taşır ve aslında olanaksız mesafelere hastalığı yayar.

Veba, kuraklık, savaş: Bunlar, kayalık kuru yerlerde, hayatta kalmanın sınırında varolan uygarlıkların dengesini bozmaya yeter. Varoluş zorlaşınca, eli ayağı tutanlar başka yerlere gider. Böylece yalnızca Mikenler değil, Giritliler ve diğer Ege adalarının sakinleri de küçük gruplar halinde yurtlarından uzağa yayıldılar, yeni yerler aradılar ve paralı askerler olarak başkasının hizmetine girdiler. Mısır'a karşı savaşan Deniz Halklarının ne kadarının paralı asker olduğunu bilmek olanaksız. Ama Mısır anlatıları Deniz Halkları istilasının öncesindeki yıllarda firavunun Mısır *için*, batı çölündeki Libyalılara *karşı* savaşmak üzere Ege'den asker topladığını yazar. 11. yüzyılın ortasında, güneyin efendileri Mikenler değil, Dorlardı ve Miken askerleri en çok para ödeyenin hizmetine giriyordu. Dor yerleşimcilerin kralları ya da sarayları, vergileri ya da haraçları ve dış ticaretleri yoktu. Çiftçilik yaptılar, hayatta kaldılar ve bir şeyler yazma gereği duymadılar. İstilaları yarımadayı Karanlık Çağ dediğimiz bir dönemin içine soktu: Derinliklerine bakamıyoruz, çünkü yazılı kayıtları yok.*

* Anlaşılan, bu noktaya kadar ele aldığımız Çin ve Hint tarihi de bir karanlık çağa girmişti, ama bu terim yazılı kayıtların kullanılmasının öncesi için değil, yazının bir süreliğine kullanıldıktan sonra ortadan kalktığı dönemler için kullanılma eğilimindedir.

ZAMAN ÇİZELGESİ 40

MISIR	YUNAN YARIMADASI
19. Hanedan (1293-1185)	
II. Ramses (y. 1278-1212)	Mikenler Troya VIIa'ya saldırır (y. 1260)
Merneptah (1212-1202)	
	Kuzeyden Dor akını
20. Hanedan (1185-1070)	
Setnahte (y. 1185-1182)	Yunan Karanlık Çağının Başlangıcı
III. Ramses (y. 1182-1151)	
Deniz Halklarının İstilası	
IV-XI. Ramses	
Herihor (y. 1080-1074)	
Üçüncü Ara Dönem (1070-664)	

41

MEZOPOTAMYA'NIN KARANLIK ÇAĞI

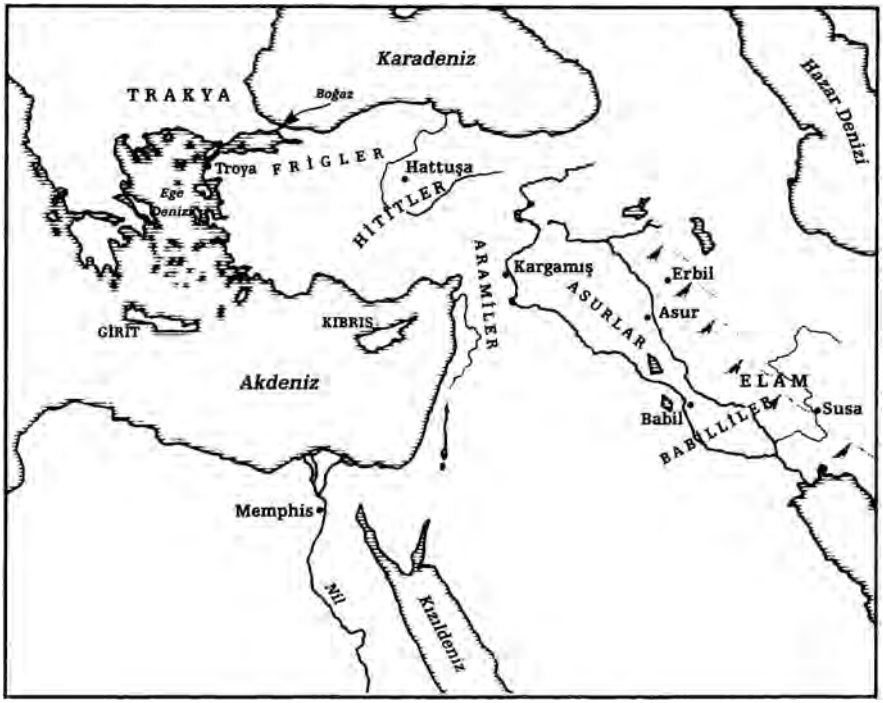
MÖ 1119-1032 döneminde, Hititler çöker ve Asur'la Babil'in refahı solmaya başlar.

Mikenler kentlerini boşaltıp, Dorlar buralara sızarken, düzensizlik dalga dalga doğuya yayılarak (yeniden ama derme çatma inşa edilmiş, yeniden yerleşilmiş ve eski ihtişamının hayaleti kalmış) Troya'nın ötesine, daha doğuda, hâlâ Hititlerin elinde olan topraklara vardı.

O devirde, Hitit İmparatorluğu bir gölge devletin ötesinde değildi. IV. Tudḫaliya'nın hükümdarlığı sırasındaki yoksulluk, kıtlık ve genel huzursuzluk dış topraklarını aşındırmıştı ve taht kavgaları devam ediyordu. Mikenlerin düşüşe geçtiği sırada, IV. Tudhaliya'nın küçük oğlu tacı ağabeyinden almış, ülkede hak iddia etmişti. Bir buçuk yüzyıl önceki büyük Hitit İmparatorluğu'nu inşa eden imparatoru hatırlatmak üzere kendine II. Şuppiluliuma adını yakıştırmıştı.

II. Şuppiluliuma'nın yazıtları, Deniz Halkları karşısında elde edilen zaferlerle övünür. Anadolu kıyıları açıklarında birçok deniz savaşı yaparak Mikenli göçmen ve paralı askerleri yenmiş ve bir süreliğine güney sahilini istiladan korumayı başarmıştı. Ama adaşı neredeyse bir oğlunu Mısır tahtına oturtmayı başarmışken, o, Hitit gücünün altın çağını geri getirmeyi başaramayacaktı.

Mısır'a doğru ilerlemiş olan aynı gezginci halklar –kıtlıktan, salgından, aşırı nüfus artışından ya da ülkelerindeki savaşlardan kaçan halklar– Anadolu kapılarını da zorluyordu. Bazıları Ege Denizi tarafından,

41.1. Hititlerin Sonu

Troya yönünden gelerek Hitit topraklarına giriyordu. Bazıları da denizden geliyordu; Hitit kıyılarının güneyindeki Kıbrıs adası anlaşılan onlar için bir toplanma noktası olmuştu. II. Şuppiluliuma, "Kıbrıs'tan gelen gemiler üç kez bana karşı denizin ortasında savaşmak için dizildiler," diye yazar. "Onları yok ettim, gemilerini ele geçirdim ve denizin ortasında ateşe verdim... [Gene de] Kıbrıs'tan çok sayıda düşman bana saldırdı."[1] Başka düşmanlar da, Yunanistan yarımadasının kuzeyindeki Trakya adı verilen bölgeden Boğaz yoluyla gelmişti; bu kabilelere Frigler deniyordu.

Çok fazlaydılar ve Hitit ordusu çok küçüktü. Yeni gelenler Şuppiluliuma'nın birliklerinin arasından geçti, savunmasını dağıttı ve krallığının kalbine erişti. Başkent Hattuşa yanıp yerle bir oldu, halkı kaçtı, kraliyet sarayı toz gibi dağıldı.

Hitit dili eski imparatorluğun güney ucundaki birkaç ayrı kentte yaşadı; en büyüğü Kargamış'tı. Hititlerin bu son ileri karakollarında, Hitit tanrıları yaşama tutundu. Ama onlara tapınan krallık gitmişti.

Batı hilalindeki üç uygarlığın –Hititler, Mikenler, Mısırlıların– düşüşü, doğuya doğru ani bir güç patlamasıyla kesişmişti. Birkaç kısa yıl boyunca, gezginci göçebeler ile Deniz Halkları batıyı hırpalamakla uğraşırken, Asur ve Babil parladı.

Asur'da, kral Tiglat-Pileser Hattuşa'nın yakılıp yıkılmasından kısa süre sonra taç giymişti. Büyük büyük babası, büyük babası ve babası, Asur'un merkezinde sırayla hüküm sürmüşlerdi. Burası, alt köşesinde Asur kenti, üst köşelerinde de Erbil ve Ninova'nın bulunduğu ters üçgen şeklinde bir alandı. Küçük, güzel bir toprak parçasıydı, verimliydi ve savunması kolaydı, tüm Mezopotamya'nın en zengin mısır alanları buradaydı. Her üç kral da buraya sahip olmakla, savunmakla ve güven içinde tutmakla yetinmişti.

Tiglat-Pileser daha fazlasını istiyordu. Sekiz kuşak ve yüz yıl öncesindeki Şalmaneser'den beri ilk savaşçı kraldı. İstilacılara karşı durmuş ve onların saldırılarından yararlanarak kendi topraklarını büyütmüştü. Ve kısa bir süre için –40 yıldan biraz az bir süre– Asur eski parlaklığına benzer bir konum elde etmişti.

Hitit topraklarına saldıran Frigler kuzeybatıda Asur'a yaklaşıyordu. İlk zaferlerinden birinde Tiglat-Pileser onları yendi. Yazıtları, Kuzey Dicle vadisinde 20.000 Frig'den (onları "Muşki" diye adlandırıyordu) oluşan bir orduyu mağlup etmekle böbürlenir: "Kanlarının yarlardan akmasını ve dağların tepesinden dökülmesini sağladım," diye açıklar. "Kafalarını kestim ve tahıl öbekleri gibi yığdım."[2]

Daha sonra kuzeybatıda, yaklaşan dalganın tam ortasına doğru ilerledi. Vakayinamelerinde, "Uzaklardaki, Yukarı Deniz kıyısındaki hiç boyunduruk altına girmemiş kralların topraklarına [doğru yola çıktım]," diye yazar, "savaş arabalarımı ve savaşçılarımı aldım ve dik dağların tepesinde ve yıpratıcı güzergâhlarında bronz savaş baltalarıyla kendime bir yol açtım; arabalarım ve askerlerim için bir yolu geçilebilir hale getirdim. Dicle'yi aştım... savaşçıları dağıttım ve kanlarını akıttım."[3]

38 yıl boyunca, Tiglat-Pileser savaştı. Kral tarafından fethedilmiş giderek artan sayıdaki kent Asur sarayına vergi ve işçi gönderiyor ve Asur valileri yönetiminde inliyordu.[4] Bunların arasında Kargamış da vardı; Tiglat-Pileser bu kenti (hiç olmazsa kendi yazıtına göre) "bir gün içinde" almıştı.[5] Başka kentler hiç savaşmadan teslim oldu, kralları Tiglat-Pileser'in gelişini kentten dışarı çıkıp, ayağını öpmek için eğilerek kutladılar.[6] Tiglat-Pileser de Akdeniz kıyısına kadar ilerledi ve burada adamlarının kürek çektiği bir tekneden yunus avlamaya çıktı.[7] Mısır firavunu –sekiz Ramses'ten biri– armağan olarak ona bir timsah gönderdi, Tiglat-Pileser de bunu Asur'daki av hayvanları bahçesinde saklamak üzere aldı.[8]

Sunaklar, kaleler ve tapınaklar inşa etti ve bunlar da Asur'un nihayet bir büyük krala daha sahip olduğunu ilan etti.

Asur'un güneyindeki Babil'de de büyük bir kralın yükselişi izleniyordu.

Babil ve çevresindeki topraklar, 200 yıl önce Tutanhamon'la yazışan Burnaburiaş'tan beri silik hükümdarlarca yönetiliyordu. Tiglat-Pileser'in Asur tahtına çıkışından üç dört yıl sonra isimsiz İkinci İsin Hanedanı, Nabukadnezar adlı genetik bir çeşitlilik çıkarttı.*

Tiglat-Pileser kuzeye ve batıya karşı savaşırken, o doğuya döndü. Ne de olsa, Marduk'un heykeli hâlâ Susa'daki Elamlıların elindeydi; 100 yıl önce ele geçirildiğinden beri, hiçbir Babil kralı bunu geri getirecek kadar güçlü olmamıştı.†

Nabukadnezar'ın ilk Elam istilası, bir Elamlı asker duvarıyla karşılaştı. Askerlerine geri çekilme emri verdi ve ikinci sefer için kurnazca bir plan hazırladı. Askerlerini Elam'a yazın ortasında, aklı başında hiçbir komutanın ordusunu herhangi bir yere yürütmeyeceği mevsimde yürütecekti. Elam sınırına gelen Babil askerleri sınır muhafızlarını hazırlıksız yakaladı ve kimse alarm veremeden Susa kentine vardılar. Kente saldırdılar, tapınağın kapılarını kırdılar, heykeli kaçırdılar ve muzaffer bir biçimde Babil'e dönmek üzere yola çıktılar.

Marduk rahiplerinin minnetlerini ifade etmelerini beklemektense, Nabukadnezar kurtarma hakkında öyküler ve Marduk'un onuruna ilahiler yazmak üzere kâtipler tuttu. Bu tanrı Babil dini sisteminin tepesine kurulana kadar öyküler, şarkılar ve adaklar kraliyet sarayından Marduk tapınağına doğru aktı durdu; Marduk'un Babil'in baş tanrısı olması, I. Nabukadnezar zamanında oldu.[9] Klasik döngüsel mantık yürütmeyle, Nabukadnezar Babil'in baş tanrısını kurtardığına göre, Babil'in baş tanrısının da ona ilahi ihsanda bulunduğu sonucuna vardı. İkinci Hanedan'ın sıradan başlangıcı unutuldu; Nabukadnezar'a Babil'i yönetme hakkı tanrı tarafından bahşedilmişti.

Bu iki güçlü kral yönetiminde, Babil ve Asur aşağı yukarı dengeli güçlere sahipti. Sert sınır çatışmaları bazen fiilen savaşa dönüşüyordu. Birkaç Asur sınır kenti Babil askerlerince yağmalandı ve buna misilleme olarak Tiglat-Pileser de Babil'e kadar yürüyüp kralın sarayını yaktı.[10] Bu olduğundan daha ciddi görünür. Babil Asur sınırına o kadar yakındı ki, Babil

* Bu, adaşı II. Nabukadnezar kadar bilinmeyen I. Nabukadnezar'dır; Kudüs'ü ele geçirip Babil'i baştan inşa eden ve (geleneğe göre) ev özlemi çeken karısı için Asma Bahçeleri inşa eden ikincisidir (y. MÖ 605-561).

† Bkz. 38. Bölüm, s. 296-297.

yönetimindekilerin çoğu başka yere gitmişti bile. Kent kutsal bir yerdi, ama artık bir güç merkezi değildi. Ve Tiglat-Pileser de, demek istediğini söyledikten sonra evine döndü ve Babil'i rahat bıraktı. Tam tekmil bir savaşa yol açmak istemiyordu. İki krallık da eşit güçlere sahipti ve uğraşacak daha ciddi sorunlar vardı.

Kuzeyden ve batıdan gelen halkların hareketi sona ermemişti. Tiglat-Pileser, hızla 1000 yıl önceki Amoriler kadar yaygınlaşan akıncı göçebelere karşı sürekli sınır savaşları yapıyordu. Bu halklar daha batıdan gelen halkların akınıyla itilene kadar Batı Sami topraklarının kuzeybatısında yaşayan Batı Samilerdi. Asurlular bunlara Aramiler diyordu ve Tiglat-Pilerser'in kendi anlatımıyla, batıya doğru her biri Arami istilasını püskürtmeye yönelik 28 kadar farklı sefer düzenlemişti.

Babilliler ile Asurlular bilinen dünyanın diğer taraflarını kasıp kavuran kıtlık ve kuraklıktan, ürünün bozulması ve salgınlardan da muaf değildi. Saray kayıtları, Tiglat-Pileser'in hükümdarlığının son yıllarını umutsuz ve aç, Asur halkının yiyecek bulabilmek için çevredeki dağlara yayıldıkları bir dönem olarak anlatır.[11]

Babil de zorluk çekiyordu ve Nabukadnezar'ın 20 yıllık hükümdarlığının sonlarına doğru kentin çilesi daha da yoğunlaştı. Kentin sıkıntıları, tanrı Marduk'un heykelinin parlatılmadığından, tapınağının sefil durumundan yakındığı, ama bu konuda bir şeyler yapmak üzere Babil'den ayrılamadığını çünkü kentten her ayrıldığında kentin başına korkunç şeyler geldiğini söylediği uzun bir şiir olan Erra destanında anlatılır. Şu andaki felaket başka bir tanrının, doğası gereği kente acı vermekten kendini alıkoyamayan Erra'nın kötülüğüdür: "Kenti bitirip, yıkıntılarını saymalıyım," der. "Sığırları mahvetmeliyim, halkı mahvetmeliyim." Rüzgârın kuruttuğu Babil, meyveleri olmadan kurumuş "bereketli bir meyve bahçesi" gibiydi. Marduk, "Vah ki Babil'e," diye yakınır. "Çam kozalağı gibi tohumla doldurdum onu, ama bolluğu hasada gelmedi."[12]

Kuraklık ve ürün yetersizliği kıtlığa işaret eder; insanların ve sığırların ölmesi de Apollon'un oklarının ziyaretinin bir tekrarına. Hastalık ve açlık iki şehrin de savunmasına katkı sağlamamıştı. Tiglat-Pileser'in oğlu babasının yerine geçtiğinde Arami sorunu o kadar ciddileşmişti ki, Babil'in yeni kralıyla bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. İki krallık, ortak düşmana karşı birlikte başarılı olmayı umuyordu.

Girişim başarısız oldu. Çok geçmeden Aramiler Asur'a akın ettiler, imparatorluğun merkezi dışında her yeri ele geçirdiler. Babil'i de istila ettiler, büyük kral Nabukadnezar'ın oğlu, tahtını bir Arami gaspçıya kaptırdı.

Aramiler, Dorlar gibi, yazı yazmıyordu. Böylece Mısır kısmi bir düzensizliğe battı, karanlık Yunanistan yarımadasına yayılırken, benzer bir sis

de Hitit ülkesinden başlayıp Mezopotamya'yı kapladı. İki nehir arasındaki ülke karanlık çağına girdi ve 100 yıl kadar bu karanlıktan bir tarih çıkmadı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 41

YUNANİSTAN YARIMADASI	MEZOPOTAMYA VE ANADOLU		
	BABİL	ASUR	HİTİT
		I. Şalmaneser	**III. Hattuşili**
Mikenler Troya VIIa'ya saldırır (y. 1260)		**Tukulti-Ninurta**	**IV. Tudhaliya**
	V. Kastiliaş		
Kuzeyden Dorlar gelir		**Asur-nadin-apli**	
			II. Şuppiluliuma
Yunan karanlık Çağının Başlangıcı	İkinci İsin Hanedanı		Hattuşa yıkılır (y. 1180)
	I. Nabukadnezar (1125-1104)		
		Tiglat-Pileser (1115-1076)	
		Asur-bel-kala (1074-1056)	
	Aramiler ele geçirir		

42

SHANG'IN DÜŞÜŞÜ

Çin'de, MÖ 1073-1040 döneminde,
Shang Hanedanı Zhou'nun erdemi karşısında düşer.

Daha doğuda, Wu Ting 60 yıllık bir hükümdarlıktan sonra tahtı oğluna devretmişti. Shang Krallığı daha birkaç yıl az çok barış içinde ağabeyden kardeşe, babadan oğula devam etti. Shang İmparatorluğu'nun merkezi Sarı Nehir'di ve başkenti de Yin olarak kaldı.

Ancak, Mezopotamya krallıkları devrilmeye başladığında Çin Krallığı da krizdeydi.

Bu Nabukadnezar ya da Tiglat-Pileser'in karşı karşıya kaldığı krizden çok farklıydı. Shang kralları ve halkları bilinmeyen yabancı kabilelerin istilasıyla uğraşmıyordu; Shang kralının düşmanları, kendi halklarının kuzenleriydi.

Shang topraklarının hemen batısında, Zhou kabilesi Wei Neḫri vadisine yayılmıştı. Her ne kadar şefleri –Batının Efendisi– tacın yetkesine bağlılık yemini ediyorsa da, Shang krallarının tam olarak tebaası değillerdi. Ne de olsa, toprakları başkentten 600 km kadar uzaktaydı. Kehanet kemikleri Batının Efendisi ile Shang sarayı arasında gidip geliyordu ve ortak bir dil ile gelenek kapısını açık tutuyordu.[1] Ama Zhou soyluları öncelikle uzaklardaki Shang hükümdarına değil, kendi efendilerine bağlıydı. İsyan patladığında, emirleri için Batının Efendisi'ne döndüler.

42.1. Shang ve Zhou

Eski vakayinameler, Shang krallarının isyanı başlarına kendilerinin açtığını açıkça belirtir. Bilgeliği terk etmişlerdi ve güçlerinin temelini (batıda olduğu gibi askeri güç değil) bu bilgelik oluşturuyordu.

Wu Ting'den sonraki beşinci hükümdar olan imparator Wu-yi, ilk yozlaşma belirtilerini gösterdi. Suçları, Sima Qian'a göre, esas olarak tanrılara karşıydı: Putlar yaptı, "onlara göksel tanrılar adını taktı" ve onlarla kumar oynadı. Kaybettiklerinde, putlarla kötü kumarbazlar diye alay etti.

Bu krallık sorumluluklarının ciddi bir ihlaliydi. Kehanet kemiklerine giderek daha fazla önem atfedilmesiyle, kraliyet sarayı atalardan yaşayanlara tanrısal vahiylerin merkezi olmuştu. Atalara yöneltilen tüm sorgulamalar, kral adına gerçekleşiyordu; ilahi güçlerin mesajlarının mecrası olmuştu. Onun bu güçleri alaya alması tiksindiriciydi.

Ceza suça uygundu: Wu-yi avdayken, yıldırım çarptı. Yerine oğlu, sonra da torunu geçti, onun yönetiminde de (Sima Qian'a bakılırsa) ülke daha da geriledi. Daha sonra yerine torununun çocuğu Chou geçti ve Shang Hanedanı yıkıldı.

Chou'ya doğal erdemler bahşedilmişti –Sima Qian onun gücü, zekâsı, belagati ve algılamasını över– ama bunları kötüye kullandı. Qian, "Bilgisi protestolara dayanabileceği kadar güçlüydü," diye yazar, "konuşması da yanlışlarını örtecek kadar yeterliydi... herkesi kendinden aşağı görüyordu. Şarabı seviyordu, zevke dalmıştı, kadınlara düşkündü." Chou'nun şarap ve zevk düşkünlüğü, onu ormanlarını ve zevk bahçelerini av hayvanlarıyla doldurabilmek için vergileri yükseltmeye itti. Kadınlara düşkünlüğü, sözlerini dikkate aldığı tek kişi olan Ta Chi adında acımasız ve baskın bir saraylının etkisi altına girmesine yol açtı. Gösteri düşkünlüğü öyle bir

hale gelmişti ki, bir havuz inşa ettirip içini şarapla doldurttu, etrafına orman gibi etler astırttı ve havuzun etrafıyla ormanda "çıplak erkeklerle kadınların birbirlerini kovalamalarını sağladı."[2]

Garip hoppalıklar ciddi gaddarlığa yol açtı. Sadakatsizliklerinden kuşku duyulan soylular kızgın bir işkence sehpasına yatırılıyordu. Chou saray görevlilerinden birinin derisini yüzdürdü, başka birini de şeritler halinde doğratıp kuruması için astırdı. Amcası itiraz ettiğinde, bilge bir adamın kalbinde yedi odacık olduğuna göre, önerisine uymadan önce amcasının kalbini incelemesi gerektiğini söyledi, sonra da tehdidini gerçekleştirdi. Gaddarlığı, "sınır tanımayana kadar" kötüleşti. Soylular –"yüz soyadlı aileler," onurlu adlara sahip olanlar– "kızgınlık ve nefretle dolmuştu."

Sonunda sınırı aştı. Batının Efendisi Zou şefi Wen işi gereği başkentteydi ve Chou onu izletmek için casuslar ayarladı. Casuslar Batının Efendisi'nin kralın davranışı üzerine "gizlice sızlandığını" bildirince, Chou Wen'i tutuklattı ve hapse attırdı.*

Efendilerinin hapiste olduğunu öğrenen Zhou kabilesi, Chou'ya onu yumuşatma olasılığı olan armağanlar gönderdi: Değerli eşyalar ve güzel kadınlar. Hassas noktasına dokunulan Chou Wen'i serbest bıraktı. Ama Batının Efendisi, Chou'nun ezilen halkını kralın acımasızlığından koruyacak bir şeyler yapmadan eve dönmeyi reddetti. Chou'ya, ona bir teklifi olduğunu bildirdi; eğer kızgın işkence sehpasını kullanmamaya söz verirse, güneye, Wei'ye doğru akan Lo Nehri çevresindeki verimli Zhou topraklarını ona verecekti. Wen'in hapsedilmesinden kârlı çıkan Chou öneriyi kabul etti, toprakların mülkiyetini aldı ve Wen'i evine gönderdi.

Sonradan bunun bir hata olduğu ortaya çıktı. Wen kendi topraklarında hem iyi (halkı için kendi topraklarından vazgeçmesi de bunu gösterir) hem de güçlü (daha sonra yaşamış olan Çinli tarihçi ve filozof Mengzi, öylesine, onun üç metre boyunda olduğunu yazar) bir savaş önderi olarak çok seviliyordu.[3] Batıya dönünce, sessizce krala karşı muhalefeti bir araya getirmeye başladı. Qian, "Derebeylerinden birçoğu isyan etti," diye yazar, "ve Batının Efendisi'ne döndüler." Saraydaki, kehanet kemiklerini ve tanrısal kehanetleri okuyan bilgeler de onlara katıldı; ayaklanıp, tüm ritüel aletleriyle birlikte sarayı terk edip, batıya gittiler.

O sıralarda yaşlanmış olan Wen (Mengzi'ye göre 100 yaşına gelmişti), Shang başkentine yürüyen takipçilerine önderlik edemeden öldü.[4] Ama bayrağı oğlu Wu devraldı. Derebeylerinden 800'ü kendi askerleriyle, ardından geldi. 50.000 kişilik Zhou ordusu Yin'deki Shang başkentine yürü-

* Wen ve Wu Pinyin sisteminde Wenwang ve Wuwang olarak geçer; "Wang" ya da "kral" tüm Zhou kraliyet adlarının soneki olmuştur. Ben bunun yerine "Kral Wen" ve "Kral Wu" dedim.

dü. Chou da kendi askerlerine saldırıyı karşılamalarını emretti: 700.000 bin kişiydiler.

İki ordu Yin'in 30 km kadar dışında, Muye Savaşı'nda karşı karşıya geldi. Her ölçüye göre, imparatorluk ordusu minik asi gücünü ezmeliydi, ama Zhou'nun iki avantajı vardı. Birincisi taktik bir avantajdı: Zhou soyluları 300 savaş arabası sağlamıştı, hâlbuki kralın ordusunda bunlardan hiç yoktu.[5] Ama savaşı krala karşı çeviren ikinci avantaj oldu, Zhou'nun moral üstünlüğe sahip olması. Önderlerinin gaddarlığından tiksinti duyan kralın askerleri, dönmeye hazırdı. Zhou onlara doğru saldırırken, ön sıradaki Shang askerleri saldırı yönünü çevirdi ve arkalarındaki adamları da döndürerek, tüm ordunun geri dönüp savaşa girmesini sağladılar.[6]

Kaçınılmaz yenilginin yaklaştığını gören Chou, sarayına geri çekildi ve son savaş için yeşim taşı zırhını kuşandı. Ama istilacı Zhou kuvvetleri, içinde beklediği sarayı yaktı. Alevler içinde öldü; işkence etmek ve öldürmek amacıyla ateş kullanan biri için dramatik bir son.

Bu öyküde, Wen'in isyanıyla ilgili güçlü bir rahatsızlık kokusu var. Eski tarihçiler zorbanın devrilmesini kutlamaz ve Wu da ufka hükmetmekle ya da kapılara düşman kelleleri yığmakla böbürlenmez. Savaştaki becerisi yüzünden değil, doğru düzeni yeniden kurduğu için övülür.

Zhou isyanı, tam da yönetilen bir halkın itaatsizliği değildir. İsyan öncesinde bile Shang kralının Zhou üzerinde belirsiz bir gücü vardı. Wen de kendi çapında bir kraldı ama Shang kralı onu hapse attırıp fidye ödemeye mecbur bırakabildi. Diğer yandan, Wen Chou'ya armağan olarak toprak verdiğinde, kral aşağılamayla o topraklara zaten sahip olduğunu söyleyeceğine, mutlu mesut bunu bir armağan olarak kabul etmişti.

Ama eski tarihçiler gene de kendilerini Zhou başkaldırısını doğrulamak zorunda hisseder. Zhou ve Shang kardeş kültürlerdi ve aralarındaki savaşlar, Mısır'ın ilk zamanlarında Set ile Osiris arasındaki düşmanlık kadar rahatsız ediciydi. İlk Zhou kralının yasadışı bir tebaa olmayıp, kötülüğü devirip çevrimi yeniden başlatmak üzere ayaklanan erdemli bir kişi olması ciddi ölçüde gerekliydi. Be nedenle, Zhou yönetimi muzaffer Wu'dan değil, haksız yere hapse atılan ve halkı için isteyerek topraklarından vazgeçen babası Wen'den başlatılır. Savaşçı oğlu değil, o ilk Zhou kralı olarak görülür. Shang yönetiminin yanan sarayın kapılarında değil, soylular ile kehanet okuyucuların Batının Efendisi'nin altında toplandıklarında sona erdiği söylenir. Ve Zhou'nun yönetimi alması düşman bir halkın istilası değildir. Chou'nun ölümüne neden olan, kendi yasa tanımazlığıdır. Çin vakanüvislere göre, çürüme hep içeriden kaynaklanır.

Erdem bir yana, Zhou'lu Wu, Chou'nun kesik başına bir mızrak saplayıp bunu herkesin görmesi için Yin'in kapılarının önüne sapladığında yeni unvanını kazandı. Eski düzen yangında yok olmuş, yeni düzen gelmişti.

ZAMAN ÇİZELGESİ 42

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			ÇİN
BABİL	ASUR	HİTİT	
	I. Şalmanaser	**III. Hattuşili**	
	Tukulti-Ninurta	**IV. Tudhaliya**	
V. Kastiliaş			
	Asur-nadin-apli		
		II. Şuppiluliuma	Wu-yi
İkinci İsin Hanedanı		Hattuşa yakılıp yıkılır (y. 1180)	
I. Nabukadnezar (1125-1104)			
	Tiglat-Pileser (1115-1076)		**Chou**
			Zhou Hanedanı (1087-256)
	Asur-bel-kala (1074-1056)		Batı Zhou (1087-771)
Arami dönemi			**Wen**
			Wu

IV. KISIM

İMPARATORLUKLAR

43

GÖKYÜZÜNÜN VEKÂLETİ

MÖ 1040-918 döneminde, Çin'deki Zhou kralları imparatorluk inşası için bir gerekçe bulur ve sakıncalarını da keşfederler.

Her ne kadar Wu ilk Zhou kralı olsa da, kısa sürede (Shang fethedilmeden ölen) Wen yeni hanedanın simgesel başlangıcı haline geldi. Çok sonraları, Konfüçyüs, imparator Wen'in zaferlerini kutladığı müzik muhteşem güzel ve muhteşem iyi olsa da, imparator Wu'nun zafer müziğinin, "muhteşem güzellikte olmasına karşın, muhteşem iyi olmadığına" dikkat çekmişti.[1] Wu'nun Shang başkentini şiddet yoluyla arıtması, imparatorun tanrısal yetkesinin tehlikeli bir ihlaliydi.

Shang'ın geri gelmesini isteyen yoktu ama Wu'nun yeni hanedanı da dikkatle meşrulaştırılmalıydı. Hükümdarlığının başlangıcında, Sima Qian'dan öğrendiğimize göre, Wu son Shang hükümdarının kötülüklerini telafi etmek üzere göklere kurban kesmişti, "dünyaya artık bunları kullanmayacağını göstermek amacıyla kalkanları ve baltaları bir kenara koymuş, silahları depoya kaldırmış ve askerleri terhis etmişti."[2] Bunun sonucunda oluşacak barış, tahta çıkışındaki çılgınlığı telafi edecekti.

Bu çok etik bir davranıştı ama aynı zamanda da bir gereklilikti. Tahtı elinde tutabilmek için, Wu'nun çıplak kuvvetle değil, etki ve incelikle yönetmesi gerekliydi. Shang kralı feodal kralların birleşik kuvvetine karşı savaşamamıştı, Wu'nun da olgularla yüzleşmesi lazımdı: Çok yetkeci bir yönetimden hoşlanmayacak güçlü kişiliklerle dolu bir krallıkta hüküm

sürüyordu. Sima Qian, "Dokuz Ülkenin Efendileri"nden söz ediyordu, kendi bölgelerine hükmeden ama krala da sadakat gösteren soylular. Ama dokuz ülkeden çok daha fazlası vardı; yüzlerce yıl sonra yazılmış olan *Kurallar Kitabı*, Zhou döneminin başlangıcında toplam 1763 ayrı yönetilen toprak sayar.*[3]

Verilen armağanların ve sahiplenilen hakların yazıtları, Zhou tahtından başlayıp ikinci kademe, devletleri denetim altında tutan "tımarlı" beylere ve üç kademe daha giderek azalan toprak ve güce sahip soylulara doğru inen en azından beş kademe görevliyle karmaşık bir piramit tarzı yapı gösterir.[4]

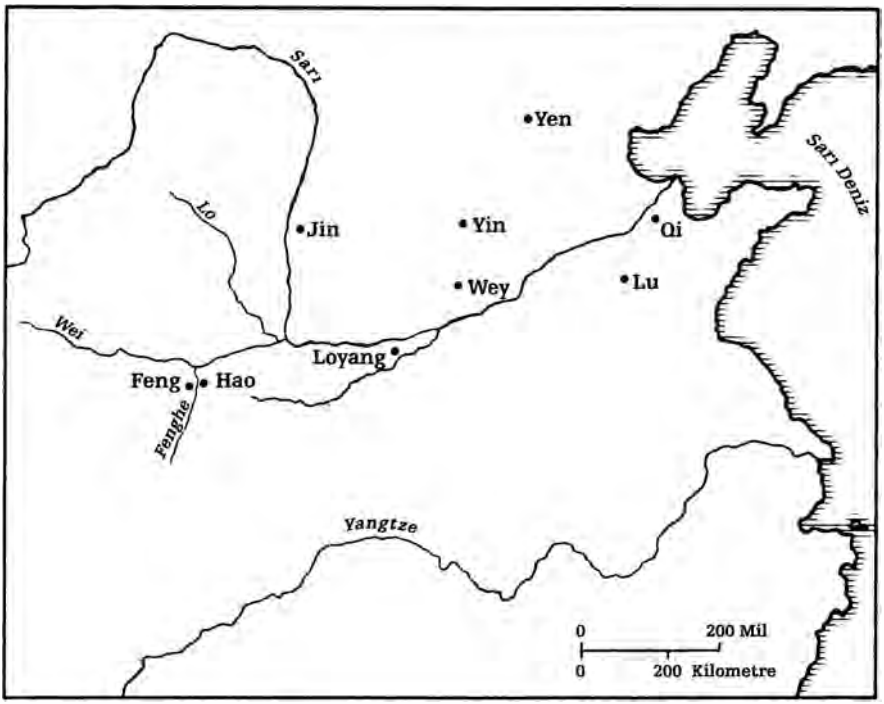
Birçok tarih, bu soyluları "derebeyi" olarak adlandırır. Zhou kralı tüm ülkede bir tür hakka sahipti; Ortaçağdaki bir derebeyi gibi Çin topraklarının "sahibi" değildi ama burayı uygun şekilde yönetme hakkına sahipti. Bu yönetim hakkını, sadakatleri ve (gerektiğinde) askeri destekleri karşılığında soylularına bağışlıyordu. Bir "bey"e Zhou kralı tarafından "tımar verildiğinde," kendisine topraktan bir parça armağan edilmiyordu; armağanlar ona, Zhou kralının ona kutsal yetkenin bir parçasını vermesinin simgesi olarak veriliyordu. Çoğunlukla bunlar, üzerinde yazılar olan bronz kaplar oluyordu. Bronz bir armağan, varlık ve gücü temsil ediyordu: Topraktan madenleri çıkartan madencileri, madene şekil veren ustaları ve

---

* Eski Çin vakayinameleri tarih ile felsefeyi öyle bir karıştırır ki, bunları geleneksel tarihsel anlatılar için kaynak olarak kullanmak zor olur. Belki de en eski Çin metni felsefe yönelimli *I ching*'dir (Pinyin *Yijing*; Değişiklikler Kitabı). Bunun ana gövdesi geleneksel olarak Shang Hanedanı'nın kurucusuna atfedilir; Savaşan Devletler döneminde (MÖ 475-221) buna yararlı yorumlar eklenmiştir. Ulaşabildiğimiz bir sonraki devamlı Çin metni Konfüçyüs zamanından (MÖ 551-479) kalmadır. *Shi jing* (Şiir Klasiği), (geleneğe göre) Konfüçyüs tarafından derlenmiş 305 şiir içerir, ilk kronolojik Çin tarihi olan *Ch'un-ch'iu* (Pinyin *Chun qiu* ya da Bahar ve Sonbahar Yıllıkları) da ona atfedilir; bu tarih MÖ 722'den Konfüçyüs'ün ölümünün hemen öncesine kadar olanları kapsar. MÖ 475-221 döneminde bir aralar anonim bir yorumcu *Ch'un-ch'iu*'ya ilave notlar eklemiştir; bunlar da *Tso chuan* (Pinyin *Zuo Zhuan*) olarak bilinir. MÖ 4. yüzyılda *Shu ching* (Pinyin *Shujing*, aynı zamanda *Shang shu* ya da Resmi Tarih olarak da bilinir) dolaşıma çıkmıştır. Bilge Krallar döneminden Batı Zhou dönemine kadar olan dönemin tarihini kapsayan bir derlemeydi. MÖ 124'te, bu "Beş Klasikler" (*I ching, Shi jing, Shu ching ve Ch'un-ch'iu*, bir de usuller ve ritüellerden söz eden *Li ching* başlıklı bir kitap) Çinli akademisyenlerin eğitimi için merkezi bir program halinde bir araya getirildi ve kolektif olarak *Wu ching* olarak anılmaya başladı. MÖ 145-85 döneminde yazan Sima Qian bu kaynakların hepsini kullanmıştır.

Çin'in eski tarihi için diğer yararlı kaynaklar içinde, Bambu Yıllıkları denilen kitap (*Zu shitjin-inn*), MÖ 770-256 döneminin Doğu Zhou kayıtlarının kopyaları; ve (herhalde) MÖ 450-100 döneminde yazılmış ve MÖ 26'da araştırmacı Liu Xiang tarafından bir araya getirilmiş anonim tarih denemelerinden oluşan *Guanzi*.

Nihayet, tarihsel bilgi MS 1190'da yayımlanan "Dört Kitap" (*Shi shu*) içinde bulunabilir. Dört Kitap, ayrıca yayımlanan ve doğrudan Konfüçyüs'e atfedilen *Li ching*'den iki bölüm; Konfüçyüs'ün en ünlü takipçisi olan Mengzi'nin yazıları; ve *Lun yu* denilen ve Konfüçyüs'ün sözlerinin bir seçkisinden oluşan bir derleme olan Seçmeler'dir.

43.1. Batı Zhou

üzerine yazıları yazan rahipleri denetlemeye yetecek kadar güç.[5] Zhou'nun güç merdiveninin tepesindeki konumu, bu törensel kaplardan dokuzu tarafından temsil ediliyordu: Zhou başkentinde duran Dokuz Kazan.

Bu tür "feodal" ilişki ile daha sonraki zamanlarda uygulanan derebeylik sistemi arasında büyük bir fark vardır. Bir kere, daha sonraki derebeyleri yalnızca toprak üzerinde ahlâki haklara değil, fiilen mülkiyet hakkına sahip oluyordu. Ahlâki yetke birdenbire, hızla yok olabilir. Bizzat Wu da gücünü desteklemek için sarayının adaletine dayandı. Tahta geçtikten kısa süre sonra, küçük kardeşlerinden birine, "Gökyüzünün korumasını sağlamak için," demişti, "kötü kişileri belirleyip, onları dışarı atmalıyız... Batı topraklarımızı sağlama almak için, gece gündüz halkı ödüllendirip rahatlatmalıyız."[6] Kendinden önce Shang'ların sahip olduğu tanrısal yetkeye saygı gösterdi. Başkenti, aralarından Fenghe Nehri'nin geçtiği çifte Feng ve Hao kentine taşıdı;* ama Chou'nun öz oğlunu, yani tahttan indirilen veliahdı, eski Shang topraklarında bir vasal merkez üzerinde yetkey-

* Zhou Hanedanı genellikle ikiye ayrılır. Zhou başkentinin krallığın batısında yer aldığı ilk dönem Batı Zhou olarak bilinir ve yaklaşık MÖ 1100'den 771'e kadar uzanır.

le, tabi beylerinden biri olarak atadı. Sima Qian'a göre, bu oğul, Lu-fu'ya merkez olarak eski başkent Yin verilmiş ve çevresindeki alandan sorumlu kılınmıştı, çünkü "Yin henüz etkisizleştirilmişti ve [durum] daha yatışmamıştı." Wu aynı zamanda küçük kardeşlerinden ikisini eski prense "yardımcı" olmak üzere göndermişti; Lu-fu'nun kendine hâkim olabilmesi için iki bekçi köpeği.[7]

Wu ölür ölmez, yetkesinin ne kadar sallantılı olduğu ortaya çıktı. Oğlu daha çok gençti ve kardeşi Tan naip olarak görev aldı. Ama hiç vakit geçirmeden, sözüm ona Lu-fu'ya göz kulak olması gereken iki kardeş eski Shang topraklarının ortasında silahlı bir ayaklanma örgütledi. Kendi kuklaları olarak Lu-fu'yu yeniden tahta çıkartmaya niyetliydiler.

Tan, genç kral adına orduyu yönetti ve asilere sayı gücüyle üstünlük sağladı. Lu-fu ve kardeşlerden biri savaşta öldü; Tan da Shang direnişini kırabilmek için elinden geleni yaptı ve Yin çevresinde yaşayan inatçı Shang taraftarlarını imparatorluğun diğer taraflarına sürdü.[8] Shang'ın tanrısal yetkesine herhangi bir tanıma sağlamak, çok tehlikeliydi.

Eski anlatılar bize, yedi yıllık naiplikten sonra Tan'ın isteyerek naipliği bıraktığını ve iktidarı artık büyümüş olan Ch'eng'e devrettiğini söyler. Belki de gerçekten bunu yapmıştır. Diğer yandan, bu iktidar devri, Zhou'nun iktidara yükselmesindeki sorunlu durumu çözmekte bir adım oluşturur. Genç Ch'eng tahtta yalnızca kralı öldüren birinin oğlu olduğu için oturuyordu. Tüm ülkede bilgeliği ve erdemleriyle beğeni toplayan Tan isteyerek yetkeyi ona devredince, iktidarı farklı bir temele oturdu.[9] Erdemli bir adam iktidarı ancak *daha* erdemli birine devrederdi ve bu biri de Ch'eng'di.

Tan genç kralın nazırlarından biri olarak sarayda kaldı. "Zhou Dükü" olarak, Çin devletinde, belki de ilk kez etkili bir bürokrasi örgütlemekle tanınır. Bu örgütleme toprağın ölçülmesini, vergi sistemini, memurların atanmasını ve başka sıradan ayrıntıları içerir. Ama Zhou Dükü'nün en önemli işi, kraliyet sarayını çevreleyen tüm seremonileri bir ritüeller kitabında toplamasıydı. Eğer Zhou kralı asileri yola getirmek için sürekli orduyu kullanmayacaksa, tanrısal yetkesinin açıkça görülmesi gerekiyordu. Onu çevreleyen ritüeller, ahlâki yetkesinin dışarıya yansıması, görünmez yönetme hakkının görünür gölgesi olacaktı.

Krallığın merkezinde iktidarı bir kez yerleştiğinde, Ch'eng artık uçlarla ilgilenebilirdi. Başkentten atla bir günlük ya da daha fazla mesafede yaşayanları, Zhou kralına itaat etmeye hiçbir ritüeller kitabı ikna edemezdi. Bunun için kuvvet kullanılması gerekliydi.

İmparatorluğun doğu tarafı belki de en fazla kaygı kaynağı olan yeriydi; Shang kalıntıları oraya yerleşmişti ve göz kulak olunmaları gerekiyordu. Bu yüzden Zhou Dükü doğuda, stratejik bir noktada bir kale inşa etti: (Düşman bir ordu tarafından geçilebilecek) Sarı Nehir geçidine hâkim olacak ve Zhou başkentine doğudan yaklaşan yolu koruyacaktı.[10] Bu kale yeni bir kentin merkezi oldu: Loyang.*

Ch'eng daha sonra ülkesinin diğer uçlarına göz kulak olabilmek amacıyla, kardeşlerini benzer Zhou gözetimi merkezleri kurmaya gönderdi. Bunun, onları başkentin dışına ve tahtı ele geçirmeye çalışma dürtüsünün uzağına göndermek gibi ilave bir yararı daha vardı. sonuçta, Zhou Krallığı'nın dış çemberi her biri kraliyet ailesinden biri tarafından yönetilen bir dizi Zhou kolonisi haline geldi. Bunların en büyükleri Jin, Wey, Lu, Qi ve Yen'di (Eski Yen kolonisinin özgün kenti, bugünkü Pekin'dedir).

Ch'eng, imparatorluğunun uçlarını sınırları dışında yaşayan ve yetkesini tanımayan kabilelere karşı savunabilmek için sürekli savaştı. Ancak kuvvet kullanımını tanrısal yönetme hakkına bağlamak için dikkat sarf etti. Doğuda yeni bir fetih seferine hazırlanırken, takipçilerine, "Gökyüzünün vekâleti istismar edilmemelidir," demişti; erdemlerinden dolayı ona yönetme hakkı bahşedilmiş olabilirdi, ama gökyüzü onun gevşeyip herkesin bunu kabul etmesini beklemesini beklemiyordu. Bildiğimiz kadarıyla, "Gökyüzünün Vekâleti" ifadesini kullanan ilk Çin kralıydı.[11] Gökyüzünün Vekâleti, Ch'eng'e silahı eline alma hakkını veriyordu; savaştaki başarısı, Gökyüzünün Vekâleti'nin gerçekliğini gösteriyordu. Bu evvelce de gördüğümüz döngüsel mantıktı.

Ch'eng 30 yıllık hükümdarlıktan sonra MÖ 996 dolaylarında öldü, yerine oğlu K'ang geçti.

Kral K'ang'ın baş generali komutasında, krallığın kuzey sınırı daha da ileri götürüldü. Zhou ordusu Guifang olarak bilinen kuzeyli bir kabileye karşı yürüdü ve onlara zorla boyun eğdirdi. General, "13.081 kişiyi ele geçirdim," diye böbürleniyordu, "bunun yanında atlar, otuz savaş arabası, 355 sığır ve otuz sekiz koyun."[12]

Bu şimdiye kadar duyduklarımızdan ziyade Asur böbürlenmesine benzediyse, öyledir; imparatorluğun uçlarında, Gökyüzünün Vekâleti silahlı

* Araştırmacı Li Xueqin Konfüçyüs'ün tüm kenti Chengzhou olarak adlandırdığına dikkat çeker, bu başka tarihçilerin de ara sıra kullandığı bir isimdir. Chengzhou aslında ikiz kentler Loyang ve Wangcheng'den oluşan tüm kentin adıydı; Wangcheng "kralın kentiydi," batı tarafındaki, daha sonraki kral P'ing ve ardıllarının yaşadığı kısım. (Bkz. Li Xueqin, *Eastern Zhou and Qin Civilizations*, s. 16-17.) Açıklık olması açısından, hepsi için Loyang'ı kullanmayı yeğledim.

askerlerle desteklenmeliydi. K'ang'ın 977 dolaylarında tahta çıkan oğlu Zhao, babasının örneğini izledi ve bu kez güneye yeni bir genişleme seferi başlattı. Anlaşılan, bir şans işareti gibi görünen bir kuyruklu yıldız bu konuda ona cesaret vermişti.

Ancak kuyruklu yıldız yanıltıcıydı. Bambu Yıllıkları, "Altı ordusunu yitirdi," der, "ve kral da öldü."[13] Sima Qian'ın anlatısı biraz daha ihtiyatlıdır: "Kral Zhao'nun döneminde, krala yakışır yönetim biçimi gerilemişti," diye yazar. "Kral Zhao güneye bir inceleme seferi düzenledi ve geri dönmedi... Ölümü derebeylerine bildirilmedi; bundan söz etmek yasaklandı. Kral Zhao'un oğluna taç giydirdiler."[14] Bu hiç şaşırtıcı değil; ne de olsa, Zhao'nun ölümü Gökyüzünün Vekâleti tarafından korunmadığını gösteriyordu ve en iyisi bunu tabi beylerden gizlemekti.

"Altı ordu"nun (başkentte konuşlanan birincil kraliyet ordusu) elden gitmesiyle, Zhao'nun oğlu Mu kısa sürede, tutunabilmek için Vekâleti yeniden tanımlaması gerektiğini keşfetti. Kalan kuvvetlerini başka bir kuzeyli kabile olan Chuan-Jung'a karşı kullanmayı planlamaya başladığında, soyluları itiraz etti. Mu'ya, Gökyüzünün Vekâleti'nin oralara kadar uzanmadığını söylediler. Aslında, imparatorluğunu beş katmanı olan bir soğan gibi görmesi gerekiyordu: Soylular, "Krallığın içinde, ikmal alanı var," dediler; "ikmal alanının hemen dışında uyarı alanı; onun dışında tabi alan; daha sonra destekleme alanı; sonra da vahşi alan."[15]

Bu alanların her biri Vekâletnameyi tanımak için, azalan ölçüde sorumluluğa sahipti, bu her birinin halkının başkente gönderdiği kurbanların türünden yansıyan bir sorumluluktu. Merkezi alan "ikmal alanından" gündelik kurbanlar, uyarı alanından aylık kurbanlar, tabi alandan mevsimlik kurbanlar beklenirdi. Krallığın en dış iki alanının daha da az sorumluluğu vardı. İkisi de kurban vermezdi. Destekleme alanı yılda bir haraç öder, vahşi alan her krala yalnızca bir kez –kralın cenazesinde– saygısını sunardı. Chuan-Jung vahşi alandaydı ve Vekâletname bunlara krallığın merkezindeki halklarla aynı şekilde muamele edilmesini emretmiyordu. Onlara saldırmak yararsız olacaktı.

Mu bunu kabullendi ve Chuan-Jung'u "yatıştırdı"; onlara karşı sefer açmaktansa, kuzeye bir kraliyet gezisi düzenledi ve armağanlarla geri döndü: "Dört beyaz kurt ve dört beyaz geyik." Ama iyi başlayan bu öykünün tatsız bir sonu var: Sima Qian, "O günden sonra," diye bitirir, "vahşi alandakiler gelip saygılarını sunmayı bıraktılar."[16]

Vekâletnamenin döngüsel mantığı dönerek Mu'nun ayağına dolanmıştı. Vekâletname savaşı haklı çıkarıyordu; kralın, kendisine bahşedilmiş tanrısal güçleri korumak için kutsal bir görevi vardı. Ama savaştaki yenilgi, Vekâletnameden kuşku duyulmasına neden olurdu. Bunu sürdürebil-

mek için, kral ancak kazanacağından kesinlikle emin olduğunda savaşa gidebilirdi. Krallığın, sarayın kutsal statüsünü tanıyan gündelik ritüeller icra ettiği merkezinde iktidarını güçlendirmişti; ama imparatorluğunun uçlarında delikler açma pahasına ve bunlar sonunda yırtılıncaya dek.

ZAMAN ÇİZELGESİ 43

MEZOPOTAMYA VE ANADOLU			ÇİN
BABİL	ASUR	HİTİT	
		II. Şuppiluliuma	**Wu-yi**
İkinci İsin Hanedanı		Hattuşa yakılıp yıkılır (y. 1180)	
I. Nabukadnezar (1125-1104)			
	Tiglat-Pileser (1115-1076)		**Chou**
			Zhou Hanedanı (1087-256)
	Asur-bel-kala (1074-1056)		Batı Zhou (1087-771)
Arami dönemi			**Wen**
			Wu
			Tan (Naip)
			Ch'eng
			K'ang (y. 996-977)
			Zhao
			Mu

44

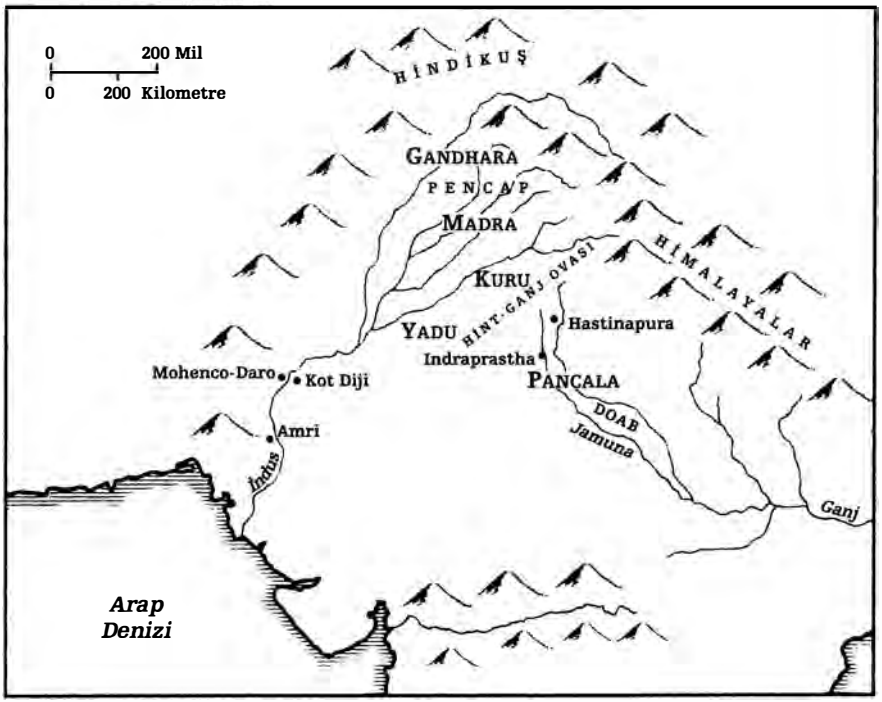
BHARATA SAVAŞI

Kuzey Hindistan'da, MÖ 950 dolaylarında
krallık fikri klanlar arasında büyük bir savaşa neden olur.

Zhou kralları çevredeki kabilelerle uğraşırken, Hindistan halkı edindikleri yeni toprakların kuzeyine yayılıyordu. Ari-Harappa karışımı giderek İndus'ten uzaklaşmış, artık bugünkü Delhi kentinin doğusunda, Ganj'ın kuzey kolu ile Jamuna adı verilen kolu arasındaki kıvrımda yer alan Doab'da yaşıyorlardı. Daha önceki gelenekleri korumuş olabilecek, daha geç döneme ait mitolojik bir eser olan *Mahabharata*'da, kral Santunu tanrıça Ganga'ya şiddetle âşık olur ve onunla evlenir; bu, yüksek olasılıkla Arilerin Ganj Nehri vadisine yaptığı yolculuğun bir yansımasıdır.

Ariler topraklarına gelmeden önce burada yaşayan halklar hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Rig Veda, ilerleyen Arilerin yıktığı surlu kentlerde yaşayan *dasa* isimli bir halktan söz eder; fatihlere hizmetkâr olan bir halk. Dasa bazen Harappalara bir atıf olarak yorumlanır, ama bu pek olası değildir, çünkü Harappa kentleri Arilerin ilerlemesinden önce çökmüştü. Ve eğer "Dasyu" Ganj Vadisi'nin yerli halkına atıfta bulunuyorsa, bu da tarihsel bir hatadır, çünkü onlar da köylerde yaşıyordu.

Yüksek olasılıkla, *dasa* Arilerin ilerlemesi sırasında karşılaştıkları diğer kabilelere verilen genel bir isimdir; *dasa*lardan bazıları Hindistan'ın başka yerlerine ayrı olarak göçen Ariler bile olabilir.[1] Ariler kendi aralarında savaştıkları gibi *dasa*larla da savaşmıştır. Ara sıra onlarla evlenmiş olmaları bile olasıdır, çünkü ilgili *dasa* ve *daha* biçimleri efsanevi Ari

44.1. Hindistan'ın Ari Klanları

krallarının adlarının arasından çıkıverir. Burada, Ariler ile diğerleri arasında basit ırksal bölünmeler yoktur; yalnızca doğuya doğru ilerleyen ve kendilerine, bazen de başka yerleşimciler aleyhine toprak edinen değişken bir savaşçı klanlar biçimi vardır.

MÖ 1000-600 döneminde, Ganj çevresindeki verimli topraklar kalın, esrarlı, karışık bir yeşillikle kaplı tropikal ormanlar ve bataklıklardı.[2] Bu ormanlar hakkındaki en eski öykülerde, buralarda kötü şeytanların yaşadığı söylenir ama bu illaki de burada yaşayanların yeni gelen Arilere sert bir şekilde direndiği anlamına gelmez. Ormanın kendisi de bir düşmandı. Ağaçlar, bu işe alışkın olmayan kişilerce devrilmeliydi. Hiç görmedikleri kadar kalın ve derin kökler yerden kazılarak çıkartılmalıydı. Zehirli yılanlar ve bilinmedik hayvanlar karanlık koruluklarda dolaşıyordu.

Ancak savaşçı klanlar yoluna devam etti. Evvelce çoğunlukla silahlar, kılıçlar ve ok uçları için kullanılan demir, balta ve pulluk yapımında kullanıldı. Satapatha Brahamana'da (MÖ 1000-700 döneminde üretilen kutsal şiirlerden oluşan şiirsel Rig Veda'ya eklenen nesir şeklindeki yorumlardan biri) ateş tanrısı Agni'nin, alevlerini doğuya yöneltip ormanları

yutmasının canlı bir betimlemesini görürüz; daha olası olan, bunun sık ormanların yakılarak açılmasını betimlediğidir.[3]

Birkaç yüzyıl boyunca, ormanlar temizlendi. İndus Vadisi'nde norm olan köyler, küçük kentler ve tarlaları çevresindeki yerleşik tarım yaşamı yavaş yavaş bir zamanlar kesintisiz ormanların olduğu vadiye de yayılıyordu.

Sonra büyük bir savaş patladı. Ganj'ın kuzey tarafları ile İndus'un doğu tarafları arasında, Himalaya sıradağlarının hemen güneyinde, coğrafyacıların İndo-Ganj ovası dedikleri ovada gerçekleşti.

Her ne kadar savaşın tarihsel ayrıntıları zamanda kaybolmuşsa da, daha sonraki şairler –Troya Savaşı'nın, eski gerçeklerden oluşan bir çekirdeğin etrafını kendi zamanının âdet ve alışkanlıklarıyla bezeyen Homeros tarafından ölümsüzleştirilmesi gibi– *Mahabharata* da bunu bir kahramanlık mücadelesi olarak anlatmıştır.[4] *Mahabharata*'ya göre, savaş çok karmaşık bir coğrafi anlaşmazlıktan doğdu.* Kuru klanının kralı veliaht bırakmadan ölmüştü, bu da Kuru kraliyet sülalesinin neredeyse sona erdiği anlamına geliyordu. Kraliyet ailesinden geriye yalnızca ana kraliçe, ölmüş kralın hayatta kalan iki (çocuksuz) eşi ve ölmüş kralın ağabeyi Bhisma kalmıştı. Ama Bhisma'nın bir yararı yoktu, çünkü ağabeyinin tahtında hak iddia etmeyeceğine dair ciddi ve nahoş bir yemin ettiği gibi, gene ciddi ve nahoş bir yeminle, bekâr kalmaya karar vermişti.

Böyle bir durumda, ailenin devamını sağlayabilmek için ana kraliçe sıkı önlemler almaya karar verdi. Büyük bir münzevi bilge olan Vyasa'yı çağırttı; bu kişi, "esmer olması nedeniyle"[5] Krişna olarak da bilinen esrarengiz bir bilgeydi. Vyasa geldiğinde, ana kraliçe ondan bir iyilik istedi: Veliaht doğurabilmeleri için her iki gelinini de hamile bırakmasını istiyordu.†

---

* *Mahabharata* muazzam bir eserdir, herhangi bir dilde yazılmış bilinen en uzun kahramanlık destanıdır; en kısa versiyonunda 88 bin mısra vardır. Uzun bir sürede yazılarak geliştirilmiştir ve birçok versiyonu vardır; ayrıca ana anlatıyla ilgisi bulunmayan birçok efsane, fabl ve konu dışı felsefi tartışma içerir. Bu tarih kitabı için Chakravarthi V. Narasimhan tarafından "Records of Civilization: Sources and Studies" projesinin 71. cildi olarak gerçekleştirilen ve ayrı olarak Columbia University Press tarafından *The Mahabharata: An English Version Based on Selected Verses* olarak yayımlanan serbest çeviriyi kullandım. Başka çeviriler öykünün ayrıntılarının sunumu açısından farklı olabilir.

† Öykünün *Mahabharata*'da anlatılan halinde, ana kraliçenin küçük bir sırrı vardı: Vyasa aslında Kuru kralıyla evlenmeden önce doğmuş, sonra da gizlice uzaklaştırılmış oğluydu: Genç bir kızken, başka bir bilge kişi bir nehri geçerlerken onu teknede kıstırmış ve yararlı ama ne yazık ki yalnızca sihirbazlara özgü bir numarayla, sonrasında hâlâ bakire kalacağı sözünü vererek ona "üstün çıkmıştı." Kraliçe bu arada hiç ilgisi yokken, "o zamana kadar vücudum pis bir balık kokusu yayıyordu ama bilge büyüyle bunu bozdu ve şu anda sahip olduğum rayihayı yerleştirdi," diye ekler – belki de kurcalamamamız gereken bir ayrıntı.)

Vyasa iki gelinin büyüğüyle yatmayı kabul eder. (Laf arasında, "Vücudum, görünümüm, kılığım ve kokuma aldırmazsa," diye ekler.) Prenses gözlerini kapayıp kabul eder ve "zamanı geldiğinde" bir oğlan, tahta da bir veliaht doğurur. Ama Dhritaraştra adını verdiği bebek kördür.

Kör bir kral olması fikrinden rahatsız olan ana kraliçe, Vyasa'yı ikinci geline gönderir; zamanı geldiğinde o da bir çocuk, Pandu adlı bir oğlan doğurur. Yedek olsun diye, ana kraliçe büyük gelinine kraliyet ailesine bir veliaht daha kazandırmak üzere Vyasa'ya bir kez daha gitmesini söyler. Ama Vyasa'nın "itici kokusunu" anımsayan prenses, yerine hizmetçisini gönderir. Bu kız da hamile kalır ve Vyasa'ya Vidura adında üçüncü bir oğlan daha doğurur.

Artık kraliyet ailesinde aynı babadan olma üç erkek kardeş vardır. Üçü de onlara krallık becerilerini öğreten amcaları Bhisma tarafından yetiştirilir. Vidura en bilge ve dindar insanlardan biri olarak yetişir; Pandu okçulukta mükemmelliğe erişir; Dhritaraştra da, kör olmasına karşın, muazzam güçlü olur ve Kuru tahtına veliaht olarak atanır.

Bu efsane, Hint Kuru klanını bir geçiş noktasında yakalar: Bir savaşçılar şebekesinin klanın çıkarlarını gözettiği göçebe yaşamından, klan içinde bir kişinin kanı itibarıyla diğerlerinin üzerinde hüküm sürme hakkına sahip olacağı, daha hiyerarşik bir krallık fikrine geçiş aşamasındadırlar. Üç kardeşin düğümlenmiş şeceresi, doğrudan kraliyet ardıllığının mevcut ama düzensiz olduğu bir kültüre işaret eder. Krallığın yapısı, eski göçebe klanların eski kan ilişkisini çözmektedir ve iktidarın –Etana'nın zamanında olduğu gibi– babadan oğula geçmesi hâlâ, öykünün bir sonraki bölümün göstereceği gibi, doğaüstü müdahaleyi gerektirecek kadar yenidir.

Kör büyük kardeş Dhritaraştra, Gandhari adlı, kuzeydeki Gandhara klanından bir prenses olan dindar ve güzel bir kadınla evlenir. Kadın 100 oğlan doğurmak istemektedir ki, kocasının kraliyet silsilesi ebediyen güvende olsun. Bu yüzden kayınpederi Vyasa'ya başvurur, o da yeniden ortaya çıkar ve güçlerini kullanarak iki yıl sürecek doğaüstü bir hamileliğe neden olur. Gandhari'nin çocuğu nihayet doğduğunda, bu bir bebek değil, bir kütledir; Vyasa bunu 100 parçaya böler ve bunlar birer çocuk olur. Teknik olarak hepsi aynı yaştadır, ama "en büyük oğul" olarak kabul edilen ve veliaht olan Duryodhana'dır.

Bu arada ikinci oğul Pandu da evlenmiştir. Ağabeyinden bir adım ileri giderek, *iki* farklı komşu klan olan Yadu ve Madra'dan *iki* prensesle evlenmiştir. Büyük karısı Yudhiştra adında bir oğlan doğurur. Gandhari'nin iki yıllık hamileliği yüzünden, bu oğlan Gandhari'nin bebek kümesinden *önce* doğar; böylece Yudhiştra da ailedeki en yaşlı veliaht olarak tahtta hak talep edebilecektir.

Ne yazık ki, Pandu bir süre önce asabı bozuk bir bilge tarafından iktidarsız kılınmıştır. Bu da karısını gizlice başka birinin daha ziyaret ettiğini gösterir; birçok kez çünkü iki oğlan daha doğurur, bu arada Pandu'nun küçük karısı da ikiz doğurmuştur.

Diğer bir deyişle, tüm Kuru klanında, tek bir temiz kan hattı yoktur. Belli ki, tüm kalıtsal krallık fikri her tür belirsizlikle doludur.

Belirsizlikle birlikte çatışma gelir. Hem Dhritaraştra hem de Pandu, ailelerini kraliyet sarayına getirmiştir. Çok geçmeden Dhritaraştra'nın 100 oğlu ile (en yaşlı prens Duryodhana'nın önderliğindeki "Kaurava"lar) Pandu'nun beş oğlu (en büyük ağabeyleri Yudhiştra önderliğindeki "Pandava"lar) arasında bir iç savaş patlak verir.

Üzerine kavga ettikleri toprağın merkezinde, Yukarı Ganj bölgesindeki Kuru başkenti Hastinapura yer almaktadır. Başlangıçta Kauravalar üste çıkmış ve kentin denetimini ellerine geçirmişti. Bu arada, *Mahabharata*'ya göre, Pandu'nun beş oğlu da aynı kadınla evlendi (ender bir çok kocalılık durumu): Doğudaki bir klan olan Pancala kralının güzel kızı Draupadi.[6]

Draupadi "esmer, lotus yaprağı gibi gözlü"[7] olarak betimlenir; ana yurdunun doğuda olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, yerli bir kralın kızı olduğunu akla getiren fiziksel özellikler. Vyasa da esmer olarak betimlendiğine göre bu, "esmer" Pancala klanının Arilerle hiçbir ilişkisi olmadığı anlamına gelmez. Belli ki, Ariler ile yerli klanlar on yıllardır aralarında evleniyordu.[8]

Ancak herhalde doğudaki klanlarda daha az Ari kanı, daha fazla yerli kanı vardı. Arilerin Doğu Ganj Vadisi'nde yaşayan halkın dili için verdiği bir isim vardı: Bu *mleccha*'dır, değişmiş ve bozulmuş dil.[9] Pancala klanı bu daha yerli klanlardan biriydi. Kaurava kardeşler diğer Ari klanlarla ittifaklar kurarken, Pandava kardeşler yerli halklarla stratejik ittifaklar kuruyordu.

Pancala'yla ittifak kurduktan bir süre sonra, Pandavalar Kauravalar tarafından sahiplenilen ülkenin en güney ucundaki İndraprastha'da bir saray yaptılar. En büyük kardeşleri Yudhiştra'yı da kral ilan ettiler, bu Hastinapura'daki Kaurava kralına açıkça bir meydan okumaydı.

Bu kuşkusuz Kauravaları kızdırdı, özellikle de sarayın ihtişamı göz önünde bulundurulduğunda (ay gibi parlayan altın sütunları vardı ve toplantı salonunda "lotuslarla bezeli, çeşit çeşit kuşlarla, balık ve kaplumbağalarla dolu"[10] muazzam bir akvaryum bulunuyordu.) Kaurava kralı Duryodhana, rekabeti tartmak için kuzeninin sarayını ziyaret etmişti ve ihtişamı karşısında alınmıştı; ayna gibi zemini olan bir salona vardığında, su olduğunu zannetmiş ve hatasını anlamadan önce, eteklerini toplamıştı. Sonra, bir havuza gelince, burasının da camdan olduğunu sanmış

ve içine düşmüştü. *Mahabharata*, "Hizmetçiler buna güldü," diye açıklar, bütün Pandava kardeşler, büyük amca Bhisma ve "başka herkes de gülmüştü... Ve Duryodhana alaylarını affetmedi."[11]

Ama kuzenler arasında açık savaş daha patlamamıştı ve Duryodhana daha ince bir meydan okumada karar kıldı: Pandavaları kendi sarayına davet etti ve o zaman onlara bir zar oyununda meydan okudu. Yudhiştra kardeşleri adına bu meydan okumayı kabul etti ve ilk önce mücevherlerini, sonra tüm servetini, sonra ordusunu, sonra kraliçesi Draupadi'yi kaybetti. Nihayet topraklarını ortaya sürdü ve –sonunda kaybederse– o ve kardeşlerinin İndraprastha'yı terk edip 12 yıllığına sürgüne gitmesini kabul etti.

Rig Veda'daki bir şiire bakılırsa ("Kumarbazın terk edilmiş karısı yas tutar! Borçlu, korku içinde ve para ihtiyacı duyduğu için, geceleri gezer...!"), kumar tutkusu 1. binyılın Hintlileri arasında görülmedik bir şey değildi.[12] Bu seferki kumar tutkusunun Yudhiştra'nın tacı için ölümcül olduğu ortaya çıktı. Şansı döndüğünde kalkamayan Yudhiştra, her şeyini kaybetti. Kardeşleri de onu sürgüne giderken gönülsüzce izlediler, Duryodhana ve diğer Kauravalar da onların sarayını ve topraklarını aldı.

Sürgün doğudaki ormanlaraydı, şu esrarengiz ve uygarlıktan uzak yer. Ama 12 yıllık sürgünleri sırasında, Pandavalar daha güçlü savaşçılar oldu. Yeni okları ve yayları, öykülere bakılırsa, doğaüstü kutsandıkları için kırılmıyordu; yüksek olasılıkla, yeni bir ağaçtan, evvelce İnduslular tarafından bilinmeyen yeşil ağaçtan yapılmışlardı.[13]

On üçüncü yılda Pandavalar geri döndüğünde, Duryodhana sarayı ve topraklarını geri vermeyi reddetti. Böylece kuzenler arasındaki düşmanlık savaşa dönüştü: Bharata Savaşı.

Pandava kardeşler arkalarında, Pancala klanı da aralarında olmak üzere çeşitli akraba ve yerli klanları toplamıştı; Kauravalar da aynısını yapmış ve daha iyi çalışarak, her iki klana da eşit mesafede duran ve karar veremeyen amca ve generallerin sadakatini elde etmişlerdi. Bu Kaurava ordusunu biraz daha güçlü kılmıştı. (Pandava'nın 7 tümenine karşı 11 tümen). Bir "tümene" geleneksel olarak atfedilen sayılara bakılırsa, Kaurava ordusunda 240.000 savaş arabası, aynı sayıda savaş fili, bunların yanında 700.000 süvari ve 1 milyonun üzerinde piyade askeri vardı, Pandava ordusunda ise 750.000 piyade, 460.000 süvari, 153,000 araba ve aynı sayıda savaş fili vardı. Bu sayılar olanaksızdır ama kuşkusuz iki ordu karşılaştığında muazzam bir çarpışma olmuştu.

Mahabharata anlatısı, Troya'nın Homeros tarafından anlatıldığı gibi, kuşkusuz daha sonrasının usullerini, daha stilize savaşını, olagelen ilkel güç mücadelesine yapıştırmıştı. Kahramanlık öyküsüne göre, savaş ile-

ri centilmenlik kurallarına göre düzenleniyordu: Tek bir askere bir grup saldıramıyor, bire bir çarpışmalar yalnızca eşit silahları olan adamlar arasında olabiliyordu; yaralı ya da bilincini kaybetmiş olanların öldürülmesi, bir askere arkadan saldırılması yasaktı; ve her silahın da uyulması gereken ayrıntılı kullanma usulleri vardı.

Bu soylu kurallar savaşa gayet uygar bir hava veriyor ama yüzyıllarca sonra yaşayan insanların uygulamalarından kaynaklanıyor. *Mahabharata*'nın kesinlikle en ünlü bölümü olan Bhagavad Gita ya da Efendinin Şarkısı, efsanevi savaşçıları üzme olasılığı olmayan türden bir savaş açmazı etrafında gelişir. Burada, Pandava prensi Arjuna'nın (ortanca kardeş, gücüyle tanınmış olanı) arabacısı kılığına girmiş Krişna Arjuna'nın etik bir açmazı çözmesini sağlar. Kuzenler arasındaki bu iç savaşta, o kadar çok akrabası ona karşı savaşmaktadır ki, saldırmalı mıdır, yoksa öldürülmesine izin vermek daha mı doğru olur?

Ama eski savaş, eski göçebe savaşçılardan çok da uzakta olmayan klanlar arasında geçer. Savaşçıların ağızlarından dile getirilen tüm o etik kaygılara karşın, *Mahabharata* ara sıra istemeden vahşiliğe dair ipuçları verir. Hem Pandavaların hem de Kauravaların büyük amcası Bhisma, Kauravaların tarafında dövüşür; aslında kendi öz kuzeni olan Pandava prensi Duşasana'yı gırtlakladığında, adamın kanını içer ve savaş alanında hayvanlar gibi uluyarak bir zafer dansı yapar.[14]

Büyük savaşın galibi Pandava kardeşlerdir, yani yerli halkla ittifak kuranlar. Ama muzaffer Pandavalar çok büyük bir bedel ödeyerek kazanmıştır. Kauravalar, teslim olmadan önceki katliamda neredeyse tüm askerleri ölmüştür.

Mahabharata, savaşın böyle kanlı bitmesinden yakınır. Öykünün sonunda, Pandava prensi Yudhiştra öteki dünyaya yükseldiğinde kutsal ve tanrısal Ganj'a dalar ve insan kanından yıkanmış olarak çıkar. Öykü, "Bu banyo aracılığıyla," der, "tüm düşmanlıklarından ve üzüntülerinden arındı." Göksel âlemde onlar da nefretlerinden arınmış olan* kardeşleri ve kuzenleriyle buluşur. Ve Pandavalar ila Kauravalar, "insan şiddetinden arınmış kahramanlar" olarak kralların hırslarından çok uzak bir âlemde, didişmeden, zevkle birlikte olurlar.*

* Her ne kadar savaşın ayrıntıları efsanevi olsa da, belli bir klan ya da hükümran grubun egemenliğinin yayıldığına dair arkeolojik kanıtlar mevcuttur. Geleneksel olarak büyük savaşa atfedilen tarih olan MÖ 900 dolaylarında, Hastinapura ve çevresinin yerlisi olduğu düşünülen basit çömleklerin yerini çok daha gelişkin kaplar almıştır: PGW (Painted Grey Ware: Boyalı Gri kaplar), tekerlekte şekillendirilen ve şekiller ile çiçeklerle süslenen kaplar. Az bir zaman sonra, benzer ama farklı, Kuzey Cilalı Kaplar (Northern Black Polished Ware), adı verilen çömlekler ortaya çıkmıştır: Bu NBPW, PGW alanının ortasıyla çakışır ve biraz daha gü-

ZAMAN ÇİZELGESİ 44

ÇİN	HİNDİSTAN
Wu-yi	
	Ari/Harappa halkı doğuya ilerlemeye başlar
Chou	
Zhou Hanedanı (1087-256)	
Batı Zhou (1087-771)	
Wen	
Wu	
Tan (Naip)	
Ch'eng	
K'ang (y. 996-977)	
Zhao	
Mu	
	Bharata Savaşı

neyle çok daha doğuya uzanır (bkz. John Keay, *India: A History*, s. 42-43 ve Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, *A History of India*, s. 363.) bu çömlek kalıntıları, ilişkili ama farklı iki yerleşimci grubunun dışarıdan gelip yerli topraklara yerleştiğini ve yerleşimci gruplarından birinin daha sonra diğerine ait toprakları aldığını gösterir. Bu da *Mahabharata*'da anlatılan öyküden çok farklı değildir.

45

DAVUD'UN OĞLU

MÖ 1050-931 döneminde, İbraniler krallık olur ve Mısır, gücünü yeniden kazanır.

Batı Sami topraklarının sahilinde, Deniz Halkları'nın Mısır'a saldırısında yer alan gezginci kabilelerden biri Akdeniz yakınlarına yerleşmişti. Yerleşimleri büyüyüp kentlere dönüştü, onlar da genişleyip gevşek örgütlü bir ittifak oluşturdular. İttifakın en güçlü kentleri Gazze, Aşkelon, Aşdod, Gat ve Ekron, yani "Pentapolis"tir. Mısırlılar bunlara Peleset diyordu; komşuları da onları Filistî olarak adlandırıyordu.

Filistîler yazı yazmıyordu, bu da tarihlerinin bize düşmanlarının vakayinamelerinden yansıtıldığı anlamına gelir ve kötü huylu, terbiyesiz ve genelde uygarlaşmamış olarak gösterilmelerini açıklar. Ancak geride bıraktıkları kalıntılar, gerçekten de kültürlerinin büyük bölümünün başkalarından alınmış olduğunu gösterir. Filistî çömlekleri Miken tarzındadır; özgün dilleri kısa sürede bir Kenan lehçesinin gölgesinde kalmıştı; başarısız Mısır istilası bile Filistî çorbasına katkıda bulunmuştu. Ölülerini Mısır lahitlerine benzeyen, kilden kapaklarına yüzler ve birbirine kavuşmayan orantısız kollar oyulmuş tabutlarda gömüyorlardı. Taklit Mısır tabutları hiyerogliflerle bile süslenmiştir; hiyeroglifleri görmüş ama işaretlerin ne anlama geldiğini bilmeyen kişiler tarafından yapıldığı için, bu hiyeroglifler anlamsızdır.

Ne kadar güçlü olsalar da, Pentapolis'in beş kenti Güney Batı Sami topraklarında tartışmasız bir üstünlüğe sahip değildi. Neredeyse yerleş-

tikleri andan itibaren, yerli rakiplerin meydan okumasıyla karşı karşıya kaldılar: İbrahim'in soyundan gelenler.

Mısır'ı terk ettikten sonra, İbraniler uluslararası sahneden on yıllarca kaybolmuşlardı. Kendi kaynaklarına göre, 40 yıl çölde dolaşmışlar, bu süre zarfında yeni bir kuşak büyümüştü. Tarihsel açıdan görünmez olan bu yıllar, dinbilimsel olarak çok önemliydi. Çıkış Kitabı, tanrının İbranileri Sina Dağı çevresinde topladığını ve onlara iki taş tablete kazınmış On Emir'i verdiğini söyler; Büyük taraf Tanrı, küçük taraf da İbraniler olmak üzere, her iki taraf için birer kopya.

Resim 45.1. Filistî tabutu. Deir el-Ballah'dan "Mısır" tarzı bir tabut. *İsrael Museum (IDAM), Kudüs. Fotoğraf Erich Lessing/Art Resource, NY*

Bu İbrani ulusal kimliğinin temelidir ve siyasal yeniden örgütlenmeye yol açmıştır. İbrani halkı yüzyıllardır gayriresmi olarak şecerelerini İbrahim ve onun 12 küçük torununa bağlamıştı. Şimdi, ilahi yönlendirmeyle, önderleri Musa bir sayım yapmış ve tüm klan ve aileleri listelemişti. 12 kabileye ayrılmışlardı, her biri ataları olan küçük torunun adıyla biliniyordu. Yahuda'nın kabilesi savaşacak yaşta 75.000 erkekle en kalabalık olanıydı; en küçük kabile olan Manasse'nin nüfusu bunun yarısı kadardı.*

12 kabilenin resmen tanınması, bir sonraki hamle için hazırlıktı. İbraniler artık Bati Sami topraklarının güney sınırına kadar gelmişlerdi; Musa ölmüştü, yardımcısı ve asistanı Yeşu komutanları olmuştu. Yeşu komutasında İbrani kabileleri kıyı boyunca toprakları sahiplenmişti,

* Aslında İsrailoğullarının 13 kabilesi vardı: Ruben, Şimeon, Levi, Yahuda, İssakar, Zebulun, Efraim, Manasse, Benyamin, Dan, Aşer, Gad ve Naftali. Teknik olarak, Yakub'un 12 oğlu –İbrahim'in küçük torunları– Ruben, Şimeon, Levi, Yahuda, İssakar, Zebulun, Gad, Aşer, Yusuf, Benyamin, Dan ve Naftali'ydi. Ama Ruben babasının cariyesi, üvey kardeşleri Dan ve Naftali'nin anneleri Bilhah'la yattığı için ilk doğan olma konumunu yitirmişti. Onun yerine, babası Yakub Yusuf'un iki oğlu Efraim ve Manasse'yi klan önderi olarak tanımıştı. Bu yolla, ölüm döşeğindeki kutsaması gene de 12 "oğul" ve ailelerini kapsar. Buna karşın, Ruben'in klanı bir İbrani kabilesi olma özelliğini korumuştu. 12 sayısı iki strateji uygulanarak sürdürülür: Kabileler asker toplamak ve toprak dağıtmak amacıyla anıldığında, Levi'nin kabilesi dışarıda bırakılır, çünkü bu kabilenin erkeklerinin hepsi rahip olmuştur ve ne savaşır ne de toprak sahibi olurlar; tüm kabileler atalarıyla tanındıklarında ise, Levi dâhil edilir, ama Efraim ve Manasse yarım kabile, "Yusuf'un oğullarının soyundan gelenler" olarak sayılır. (bkz. Sayılar. 1:20-53.)

"Lübnan'dan Fırat'a tüm Hitit toprakları, batıdaki Büyük Denize kadar."[1]

Yeşu takipçilerini doğuya, Ölü Deniz'in kuzey ucuna, Ürdün Nehri'nin ötesine, Batı Sami krallıklarının resmi sınırına götürmüştü. Sonra tüm yetişkin İbrani erkeklerinin sünnet edilmesini emretti çünkü sünnet ritüeli çöldeki 40 yıl boyunca ihmal edilmişti. Çok yürümeyi gerektirecek bir sefer öncesinde bunun doğru karar olmadığı söylenebilir, ama Yeşu adamlarının ne yapmak üzere olduklarını idrak etmelerini istiyordu: Kenan'ın fethi, 600 yıl önce ilk Yahudi ve oğullarını ilk sünnet eden kişi olan İbrahim'e verilen sözün yerine getirilmesiydi.

Esas askeri hedefleri, Ürdün Nehri'nin doğusundaki ilk müstahkem mevki, muazzam surlar ve gözcü kuleleriyle çevrili olan Ceriko kentiydi. Yeşu Kitabı'ndaki Eski Ahit anlatısına göre, savaş İbraniler Ceriko'nun surlarının çevresinde 6 gün boyunca günde bir kez yürüdükten sonra sona ermişti. Yedinci gün, üst üste 7 kez yürümüşler ve borular çalmışlar ve surlar da yıkılmıştı. İbraniler yıkılan surlardan içeri üşüşmüşler ve yaşayan her şeyi yok etmişlerdi: Erkekler, kadınlar, çocuklar, inekler, koyunlar ve eşekler.

Kent yakılıp yıkılıp yerle bir edildikten sonra, Yeşu kenti lanetledi. 200 yıl sonra, kentte hâlâ kimse oturmuyordu.[2] 6000 yıl boyunca, Ceriko halkı kentin kulelerinden kaçınılmaz düşmanın ufukta görünmesini ve Ceriko'nun muazzam surlarına çarpıp yere yıkılmasını beklemişti.

Düşman sonunda gelmiş ama onun yerine surlar yıkılmıştı.

Yeşu yürüyüşle geçen bir ömürden sonra yaşlanıp öldü. O öldüğünde, İbraniler güneydeki Beerşeba'dan daha sonra Celile Denizi olarak bilinecek olan küçük gölün kuzey kıyısındaki Kinneret'e ve batıda da Ramoth-Gilead'a kadar uzanan topraklarda yaşıyordu. Fethedilen topraklar kabilelere bölüştürülmüştü. Yeşu'nun ardından yönetim krallara değil, bir dizi şef-yargıca, İbrani kabilelerine –artık İsrail ulusuna– Tanrı'nın arzularını ileten kâhinlere geçti.*

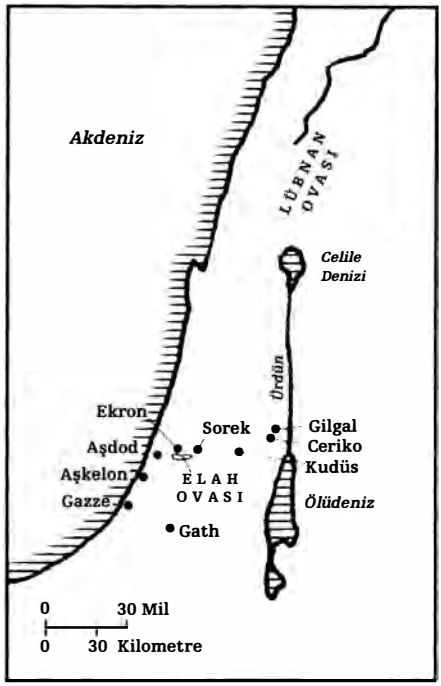
Ancak Kenan'ın büyük bölümü daha fethedilmemişti. Bir kere, Filistîler artık Ekron'dan güneye Akdeniz kıyısına hâkimdi ve yeni gelenlere yer açmaya niyetli değillerdi. İsrail'in yargıçlar tarafından yönetildiği yıllarda, İsrailliler Filistîlerle art arda savaşlar yaptılar.[3]

"Fetih"i –Batı Sami topraklarının Yeşu komutasında İbraniler tarafından istilasını– tam olarak tarihlendirmek olanaksızdır. İbrani yargıçların Pentapolis'in savaş önderlerine karşı İsrail askerlerine önderlik ettiği yılları tarihlendirmek de olanaksızdır.† Ama yargıçların en ünlüsü, ola-

* Kenan'a yerleştikten sonra İbrani ulusunun tanındığı ad olan "İsrail," Peniel Irmağı'nda güreştiklerinde Tanrı'nın meleği tarafından Yakub'a verilen yeni isimdi; anlamı, *Tanrı'yla mücadele ediyor* idi.

† Çıkış gibi, Fetih'e de yüzyıllara yayılan çok değişik tarihler atfedilmiştir. Çıkış gibi Fetih

ğanüstü güçlere sahip olan Samson (Şimşon) herhalde bu topraklar üzerindeki rehberliğini 1050 yılı dolaylarında ifa etmiştir; Mısır'daki Üçüncü Ara Dönem'in, Mezopotamya'da Arami egemenliğinin ve uzak doğuda Zhou hükümranlığının zamanında.

45.1. İsrailliler ve Filistinler

Samson'un zamanında, Filistîler yalnız fethedilmemiş değillerdi, aynı zamanda İsrail topraklarına sızıyorlardı. Güneyde, iki halk karışmaya başlamıştı; hatta Samson bir Filistî kadınla evlenmiş ve dindar ailesini mutsuz etmişti. ("Ne? *Bizim* halkımızda hiç uygun bir kadın yok mu? Neden gidip sünnetsizler arasından bir kadın seçtin?") Filistî eşin bir hata olduğu ortaya çıktı; kayınpederiyle bir tartışma sonrasında, Samson Filistîlere ait bağların ve tarlaların bulunduğu çok büyük bir alanı ateşe verdi ve yurttaşlarının misillemeden korkmalarına neden oldu. "Filistîlerin bize hâkim olduğunu idrak etmiyor musun?" diye sordular, "Ne yaptığını sanıyorsun?"[4]

Buradan, iki ülke arasındaki rahatsız ilişkide İsraillilerin değil, Filistîlerin üstün olduğu anlaşılır. Ama fiilen İsrail topraklarını yönetmiyorlardı. Samson da İsrail'e 20 yıl yargıçlık etti ve bu süre zarfında, tepesi attığında yüzlerce Filistîyi öldürmüştü, ama Filistîler hiçbir zaman ona karşı fiilen savaş açacak kadar güçlü olmadılar. Bunun yerinde, "Sorek vadisinde yaşayan" ya da diğer bir deyişle tam Filistî toprakları ile İsrail arasındaki sınırdan gelen Delila adlı bir fahişeyi onu kandırmak üzere görevlendirdiler. Kandırılıp esir alınan Samson düşmanları tarafından kör edildi ve Pentapolis'in en güçlü kenti olan Gazze'ye getirildi; burada Filistîler tarafından baş tanrıları Dagon (Egeli denizci bir halk olduklarını gösteren bir balık tanrı) onuruna bir festivalde teşhir edilirken, muazzam gücünü kullanarak Dagon Tapınağı'nı kendi üzerine, 3000'den fazla düşmanla birlikte yıkarak öldü. Yargıçlar Kitabı, "Ve

de, arkeolojik kanıtları küçük İbrani grupların kademeli bir istilası olarak yorumlayan bazı akademisyenler tarafından tamamen reddedilmiştir. Kanıtlar kesin olmadığından, tartışma devam edecektir; Yeşu'nun anlatısı, Kenan'da bir İsrail Krallığı kurulması hakkında elimizdeki en açık rehberdir.

böylece" der, "ölürken, yaşarken olduğundan çok daha fazla düşman öldürdü."[5]

Filistîler karşısındaki böyle bir Pyrrhos zaferi, berabere kaldıklarını gösterir. Filistîler İsrail köylerine saldırmış, İsrailliler Filistî tarlalarını yakmış, her iki taraf da ara sıra ters tarafta yakalanan avcı gruplarına saldırmış ve hiçbir taraf zafer kazanamamıştı. Siyaseten, her iki ulus da aynı kararsız önderlikten çekiyordu. Hiçbir Filistî savaş önderi tüm beş Pentapolis kentinin ordularını arkasında toplayamıyordu, İsrail'in yargıçları da dinbilimsel yetkeleri bir yana, daha da az güce sahipti: Yargıçlar kitabında sürekli yinelenen nakarat, "O günlerde İsrail'de kral yoktu," şeklindeydi "ve İsrail'deki herkes kendince doğru olanı yapıyordu."

Sonunda, usanan İsrailliler bir kral istediler ki, "diğer ülkeler" gibi olsunlar. Herhalde akıllarında Filistîleri yenmiş tek ülke olan Mısır vardı. Benyaminlerden olağanüstü uzun boylu biri olan Saul'un (Şaul) kralları ve generalleri olmasını, onları askeri zafere götürmesini istiyorlardı.

Saul, yaşlı ve yorgun biri olan ve krallığın muazzam bir hata olduğunu düşünen Samuel adındaki son yargıç tarafından usulüne göre ilk İsrail kralı olarak atandı. Samuel, İsraillileri, "Oğullarınızı ordusuna asker yazacak," diye uyardı; "tarlalarını sürmeleri, askerlerine silah imal etmeleri için çağıracak; kızlarınızı sarayında çalıştırtacak; ürününüzün en iyi kısmını, en iyi şaraplarınızı, tahılınızın onda birini, hayvanlarınızın onda birini, hizmetçilerinizin ve sığırlarınızın en iyilerini alacak; kendi seçtiğiniz kraldan kurtarılmak için yalvaracaksınız."[6]

Uyarılara karşın, Saul kral ve kumandan ilan edilir. Hemen Filistîlere karşı bir saldırı örgütlemeye başlar.

Ne yazık ki, Filistîlerin İsrail üzerindeki baskısı, bir silah ambargosu oluşturulacak düzeye çıkmıştı: Kutsal Kitap'ın 1. Samuel bölümünde, "İsrail'de hiç demirci yoktu," diye yazar, "çünkü Filistîler aksi takdirde İsraillilerin kılıç ve mızrak yapacağını biliyordu."[7] Aksine, Filistîler demirle çalışma ayrıcalığını kendilerine saklamıştı. Eğer bir İsrailli bir pulluğa ihtiyaç duysa ya da baltasını biletmesi gerekse, Filistî tarafına geçip bu iş için bir Filistî demirciye para vermesi gerekliydi.*

* Davud'un başa geçtiği MÖ 1000 dolayları, eski Yakındoğu'da Demir Çağı'nın başlangıcının genel kabul gören tarihidir. Antropologlar, demir işleme bilgisinin Miken'den başlayarak, Dor istilası sırasında deniz yoluyla doğuya doğru yayıldığını düşünüyor. Colin McEvedy, bunun "Eski Ahit'teki, Filistîlerin İsraillilerin her türden demir alet yapmayı öğrenmelerini yasaklayarak onları askeri açıdan daha zayıf tutma girişimleri öyküsüyle uyumlu olduğuna" dikkat çeker *(The New Penguin Atlas of Ancient History,* s. 48).

Bunun sonucunda Saul, kabilelerden yeni krallık sancağı altında savaşçı topladığında, bir tek o ve veliaht prens Yonatan'da kılıç vardı. Başka herkes çapa ve yabalarla silahlanmıştı. Diğer yanda, Filistîler 3000 araba, 6000 arabacı (biri arabayı sürecek, diğeri de elleri meşgul olmadan savaşabilecekti) ve sayılamayacak kadar çok savaşçı toplamıştı: "Deniz kıyısındaki kum taneleri kadar." İsrail kuvvetleri, sayıca ve silahça azınlıkta kaldıkları için dağıldı ve saklandı. Yalnızca 600 askeri kalan Saul Ceriko'nun kuzeyindeki Gilgal'e sığındı. Hükümdarlığının geri kalan süresinde, İsraillilerin Filistî gücüne karşı harekâtları, gerilla akınları ve sonuçsuz savaşlardan ibaret kaldı.

Bu sonuçsuz savaşlardan birinde, Yahuda'nın topraklarının batı ucundaki Elah Vadisi'nde gerçekleşende çarpışma o kadar uzun sürdü ki, Filistîler savaşa son vermek için farklı bir dövüş önerdi. Her iki taraftan da birer şampiyon dövüşecek, kazananın tarafı kaybedenin ülkesini alacaktı.

Filistîler kuşkusuz bu meydan okumaya İsrail'in yeni önderi Saul'un yanıt vermesini bekliyordu. Filistî şampiyonu bir devdi: 2 metre 75 santim boyundaydı, bu görülmedik ama olanaksız olmayan bir boydu (özellikle de, bir el yazmasında boyu 2,75 değil, 2,15 metre 15 santim olarak verilmişken), Saul de uzun boyuyla ünlenmişti. Tepeden tırnağa silahlı ve gençliğinden beri savaşçı olan Golyat'ın seçilmesi, rakibin gözüne sokulan bir üstünlük gösterisiydi.*

Saul'un bu devin karşısına çıkmaya niyeti yoktu ama başka bir İsrailli meydan okumayı kabul etti: Saul'un ordusuna Yahuda'dan katılan üç kardeşin en küçüğü olan Davud. Tanrı'nın arkasında olduğundan emin olan Davud, bir sapanla ortaya çıktı, iyi nişanlanmış bir taşla Golyat'ı devirdi ve kendi kılıcıyla kafasını kesti. 1. Samuel bölümü "Filistîler kahramanlarının öldüğünü görünce," der, "dönüp kaçtılar. O zaman İsrail ve Yahuda'nın insanları haykırarak ileri atıldı ve Filistîleri Gat ve Ekron'un kapılarına kadar kovaladı. Ölüleri Gat ile Ekron yoluna saçıldı."[8] Bu zafer Davud'u öyle popüler hale getirdi ki, tahta olası bir rakip olarak gördüğü için Saul ondan kurtulmaya karar verdi.

Davud, hayatını kurtarmak için Filistîlerin topraklarına kaçtı. Burada ikili oynadı: Uzak Filistî kentlerini yağmaladıktan sonra, Filistî işverenlerine ganimetle geri dönüp, olmayan İsrail yerleşimlerinin gücü karşısında

* Tarihteki en uzun kişi olan Robert Wadlow 2 metre 72 santimetre boyundaydı. Bu kitap yazılırken yaşayan en uzun insan Ukraynalı 2 metre 54 santim boyundaki Leonid Stadnik'tir ve (hipofiz bezinden kaynaklanan bir aksaklık nedeniyle) hâlâ uzamaktadır. Yani 2 metre 75 santim pek olası değildir ve bu herhalde yaklaşık bir uzunluktur; ortalama İsraillinin yüksek olasılıkla 1 metre 65 santim boyunda olduğu bir çağda, 2 metre 15 santim de şaşırtıcı ölçüde uzundu.

nasıl yenildiğini ve buraları nasıl yağmaladığını canlı bir şekilde anlattı. Filistîlerle yaşanan çok kanlı bir çarpışmada Saul ölünce, Davud geri dönüp tahtta hak talep etti.

Davud 12 kabileyi yalnızca bir ulus değil, bir *krallık* olarak birleştirmeye kararlıydı. İlk işlerinden biri, henüz fethedilmeyen ve Eski Ahit kaynaklarının "Yebusiler" –Batı Samiler ile Arap Yarımadası'ndan gelen göçmenlerin belirsiz bir karışımı–* diye adlandırdığı Batı Samilerin elinde bulunan Kudüs kentini kuşatmak oldu. Davud kenti, kentin surlarının altındaki kayalara oyulmuş su yollarından geçerek fethetti ve kendi kenti olarak baştan inşa etti.

12 kabileyi kendi yetkesi altında topladıktan sonra, sınırlarını genişletti; güneydoğuya yürüdü ve Kızıldeniz'e kadar uzanan toprakları denetim altında tutan Edomluları yendi; Ölü Deniz'in diğer kıyısındaki Moab kabilelerini ve onların kuzeyinde, Ürdün Nehri'nin hemen karşısındaki Ammon kabilelerini yendi ve Davud'un iktidara geldiğini öğrenir öğrenmez İsrail'e doğru yürüyüşe geçen Filistîleri kesinlikle yenilgiye uğrattı. (Kuşkusuz, ikili ajanlarının onları bu kadar uzun bir süre aldatmayı başarmasına çok sinirlenmişlerdi.) Bu Filistîlerin güçlü bir krallık olarak üstünlüklerinin sonu oldu. Güçlerinin zirvesi, yalnızca 100 yıl sürmüştü.

Davud'un krallığı yalnızca neredeyse tüm Batı Sami topraklarında yaygın İsrail denetimiyle değil, önceki önderlerden hiç birinin başaramadığı başka bir hususla da öne çıktı: Diğer ülkelerin önderleriyle dostça ilişkiler kurmuştu.

En verimli ittifakı, Sur kralı olan Hiram adlı bir beyefendiyle kurmuştu. Kuzey Akdeniz (bugünkü Lübnan) kıyısındaki Sur, Batı Sami kabilelerinden olan ve daha kuzeydeki kendi kentleri Sidon Mısır'a giden Deniz Halkları tarafından yağmalanınca oradan kaçıp buraya yerleşen kurucuları tarafından güçlendirilmişti. Bu "Sidonlular" Ege'den gelen Deniz Halkları'ndan bir kısmıyla birlikte Sur'a yerleşmişti; Sur tapınakları, Filistîlerde olduğu gibi, balık tanrı Dagon'a adanmıştı, bu da ortak atalara sahip olduklarını gösterir. Davud'un hükümdarlığı sırasında, Sidon'a yeniden yerleşilmişti ve aynı halk yalnızca Sur ve Sidon'da değil, eski ticaret kenti Byblos'ta da yaşıyordu. Onların Batı Samiler ile Egeliler arasındaki bu özel karışımı, Fenikeliler olarak tanındı.[9] Fenike diye bir ülke ya

* Yakındoğu siyaseti retoriğinde, Yebusilerin kimliği yakıcı bir konu olmuştur: Filistin yönetimi başkanı Yaser Arafat Yebusilerden (özgün mekânı Arabistan olduğu belirlenen bir halk) geldiğini iddia etmiş ve ilk büyük Yahudi kralı Davud'un kenti meşru sahipleri olan onun halkından zorla aldığını öne sürmüştür. (Arafat'ın iddiası, başka kaynakların yanında, Eric Cline tarafından *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel* içinde belgelenmiştir.) İsrail politikacıları buna, Kudüs'ün Davud tarafından kuruluşunu kutlayan festivaller düzenleyerek yanıt vermiştir (Cline, s. 11-12.).

da Fenike kralı diye bir üst mevki yoktu. Kıyı boyundaki bağımsız kentler ortak bir kültür ve dille birleşiyordu; yazı sistemleri ilk alfabeyi içeriyordu. Ve en değerli yerel kaynaklardan biri üzerinde neredeyse bir tekele sahiptiler: Yakındaki tepelerden kestikleri ve Mısır, İsrail ve daha uzaklara gönderdikleri sedir kütükleri. Davud krallığı oğlu Süleyman'a devrettiğinde (bu devir, Süleyman tahta geçmeden önce biraz kan dökülmesine neden olmuştu, İsrail'de kalıtsal monarşi geleneği daha yerleşmemişti), Sur'la olan ticaret Süleyman'ın Batı Sami topraklarında o zamana kadar görülmüş en büyük inşa projesine atılmasını sağladı.

Eski Ahit anlatısında bilgelik peşinde koştuğu söylenen Süleyman, Davud'un krallığını geleneksel kabile sınırlarıyla illaki örtüşmeyen 12 idari bölgeye ayırdı; o kabile bölümlenmelerinden kopmak ve bunların neden olabileceği iç kavgalardan kurtulmak istiyordu. Vergi sitemini yeniden düzenledi ve krallığın sınırlarını en büyük haline getirdi. Aynı zamanda efsanevi büyüklükte bir tapınak inşa etti: Uzaklardan getirilen kesme taştan ve oyma sedir ağacından yapılmış, olabilecek her yeri altın kaplanmış, hazinelerle dolu 15 m yüksekliğinde bir tapınak. İsrail'in tanrısına bir tapınak lazımdı ve Süleyman da ona gelmiş geçmiş en iyi tapınağı inşa edecekti.

Bu, Süleyman'ın normal çalışma şekliydi. Bu konuda babasına hiç benzemiyordu. Davud kaba ve kılıksız bir savaşçı, karizmatik bir önderdi, yüzlerce düşmanı kendi elleriyle öldürmüş, ihanetleri çok bariz bir hale gelene kadar hainleri idam etmeyi reddetmiş, arp çalmış ve halk arasında bayağı utanç verici dans gösterilerine girişmişti. Kişiliğinin muazzam gücü, hem delice nefrete hem de tutkulu bağlılığa neden olmuştu; bir keresinde, savaşçılarından üçü Davud'un doğduğu köyün yakınlarındaki bir kuyudan ona içecek getirmek için yaşamlarını ve özgürlüklerini tehlikeye atmıştı.

Süleyman tamamen farklı biriydi. Boyutlara takıntısı olan bir yöneticiydi, her şeyi ünlü babasından daha büyük ve daha iyi yapmaya ve kan akıtılarak kazanılan bir krallığı zengin ve iyi örgütlenmiş bir imparatorluğa dönüştürmeye kararlı bir adamdı. Daha yakın tarihlerde yaşasalar, Davud lehçeleri konuşabilen, sanrılara ve baygınlık nöbetlerine kapılan bir Amerikan uzak batı gezici vaizi olurdu; Süleyman ise banliyödeki mega-kilisenin, giderek büyüyen bir cemaati lüks toplantı salonuna yönlendiren, girişiminin çapı ve zenginliğinin Tanrı'nın takdisinin bir işareti olduğuna inanan papazı olurdu. Süleyman'dan sonra hiçbir kral İsraillilere o kadar güç vermemişti, ama hiç kimse Süleyman için yaşamını tehlikeye atmadı.

45.2. İsrail ve Çevresindeki Krallıklar

Süleyman'ın ahırlarında 12.000 at vardı ve sarayında günde 185 kile [kile = 36 litre] un tüketiliyordu.[10] Herhangi bir firavun kadar güçlüydü. Aslında, krallığı artık bir zamanlar Mısır'a ait olan Batı Sami topraklarını kapsıyordu ve hatta, Süleyman bir Mısır prensesiyle evlenmeyi bile başarmıştı. Mısır, burnu büyük firavunların kraliyet ailesinin kızlarının diğer krallıklara gitmeyeceğini söylediği devirleri geride bırakmıştı.[11] Sur'lu Hiram'la iş yapmasının yanında, Byblos'ta kendi gemilerini yaptırıyordu. Fethedemeyeceği uzak Kenan halklarıyla evlilik ittifakları kurmuştu. Hatta Arabistan'dan bile bir heyet kabul etmişti: Antik çağ kraliçelerinin en ünlüsünün önderliğinde bir heyet.

Kutsal Kitap, 1. Krallar bölümü bize der ki, "Seba Melikesi Süleyman'ın ününü duyduğunda, bilgeliğini denemeye geldi; baharat, altın ve kıymetli taşlarla yüklü bir kervanla geldi."

Seba Melikesi, Arap Yarımadası'nın eski tarihini örten kum fırtınasını aralayabilen ilk kişilik ve çok eski zamanların Arabistan'ından arda kalan tek çehre ve isimdir. Ticaret kervanları Batı Sami krallıklarına sıklıkla geliyordu, Seba Melikesi de böyle bir kervanın başı olabilir; yalnızca baharat, altın ve kıymetli taşlarla yüklü bir kervanla gelmekle kalmadı, "kraliyet ödülleri arasından her istediğini alarak"[12] gitti.

Belli ki, ticaret ve imalat, metal işçiliği ve dokumacılık Arap Yarımadası'nın uçlarında çok uzun zamandır yapılıyordu. Ne de olsa, 2000 yıl önce Mezopotamya kralları Körfez'in başından Magan'daki bakır madenlerine gidiyordu. Daha kuzeyde, Arabistan sahilleri Mezopotamya'dan Hindistan limanlarına giden gemiler için hazırlık noktaları oluyordu; buradaki ticaret yerleşimleri, kentlere dönüşmüştü.[13]

Arabistan'ın güney köşesi hakkında daha da az şey biliyoruz, çünkü buradaki yazıtlar kesin olarak tarihlenemiyor. Ama herhalde Süleyman'a kraliyet temsilcisi gönderen Güney Arabistan'daki Seba Krallığı'dır. İsrail ve Arabistan arasındaki ticaret herhalde onun ziyaretinden sonra da devam etti; Ürdün Nehri'nin hemen batısındaki bölgeden eski bir sunakta,

Arap harfleriyle yazılmış yazılar vardır.[14] Ama esrarengiz Seba Melikesi çevresinde oluşturulan öyküler, çok daha ileri tarihlerden kalmadır; bize Sebalılar hakkında hiçbir şey söylemezler.

Süleyman'ın imparatorluk inşası, krallığında, sonunda onu ikiye ayıracak bir çatlak oluşturdu.

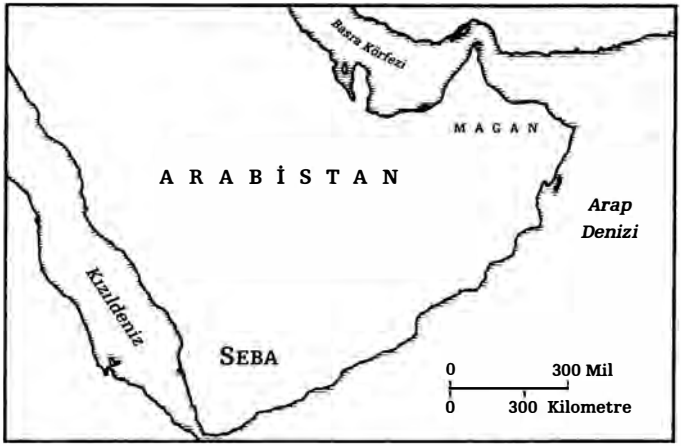
Tapınak ve sarayını inşa edebilmek için, Süleyman işçi olarak 30.000 İsrailliyi işe aldı. Bu işçiler hizmetleri karşılığında ücret alıyordu ama seçme şansları yoktu; her üç ayın birini kral için çalışarak geçirmek zorundaydılar. Bu arada, kendi tarla ya da bağlarıyla da ilgilenmeleri gerekiyordu. Her bölge muazzam saray ahalisini (krallığa ait binlerce at, sığır, koyun, keçi, geyik, gazel ve tavuklala beraber) her yıl bir ay beslemek zorundaydı. Saray büyüdükçe, bölgelerin saraya olan borçlarını ödemesi giderek daha uzun zaman almaya başladı. Bazı bölgelerde insanlar neredeyse yılın yarısını krala olan yükümlülüklerini karşılamak için, diğer yarısını da kendileri için çalışmakla geçirir oldu.

Muazzam saray, kısmen, Süleyman'ın siyasal ittifaklarını evlilik yoluyla gerçekleştirme eğilimi yüzünden büyüyordu; vakanüvisine göre, çeşitli türden ittifaklar kurmak üzere ona gönderilmiş olan, "kral kanına sahip" 700 karısı vardı. Cariyeler için daha az bahane vardır, bunlar da hiçbir siyasal amaca hizmet etmeyen 300 kadındı; bu kalabalık yalnızca Süleyman'ın muazzam iştahını yansıtır.

İsrail'i uzaklardaki hükümdarların ziyaret edeceği kadar önemli bir krallık haline getiren büyüklük iştahı da onu yıkmıştı. Süleyman'ın inşa programı onu muazzam bir borca sokmuştu, özellikle de Fenikeli Sur kralı Hiram'a. Sedir, çam ve altın sevkiyatlarını ödeyecek parası olmayan Süleyman, hesabı Hiram'a krallığının kuzey ucunun önemli bir kısmını oluşturan "Celile'de yirmi kasaba vererek"[15] kapatmıştı.

Bu kimsenin kazanmadığı bir durumdu. Kasabaları görmeye giden Hiram, burayı "İşe Yaramaz Ülke," olarak adlandırmıştı. İsrail'in kuzeyi de kızgındı. Süleyman büyük ve güçlü güney kabilesi Yahuda'dan güneyli bir kraldı; kuzeydeki küçük kabileler kümesi açısından, aşırı büyümüş, aşırı vergilendirmiş, halkını da aşırı çalıştırmıştı ve sonra da dertlerini çözmek için kendi doğduğu yerlere dokunmayı reddederken, 20 kuzey kasabasını gözden çıkartmıştı.

İsyan Süleyman'ın görevlilerinden biri olan kuzeyli Yeroboam'ın yönetiminde başladı. Efraim'den bir kâhin Yeroboam'ı kral olarak kutsayınca, Süleyman büyüyen isyandan endişelendi ve bir suikast ekibi gönderdi; Yeroboam güneye, Mısır'a kaçtı ve artık 40 yıldır tahtta oturmakta olan yaşlı Süleyman ardında muazzam, zengin, güçlü, bölünmüş ve mutsuz bir ülke bırakıp ölene kadar orada kaldı.

45.3. Arabistan

Yeroboam Süleyman'ın ölümü üzerine derhal geri döndü ve Süleyman'ın yerine geçen Rehoboam'dan değişiklik talep edecek bir heyet örgütledi: Daha düşük vergiler, daha az zorunlu işçilik. Bunun üzerine, Rehoboam da yönetimde Gılgamış'tan bu yana krallara yardımcı oldukları gibi, ona da yardımcı olan ikili meclisten görüş istedi. Temkinli ve deneyimli yaşlılar meclisi Süleyman'ın politikalarından dönülmesini, daha az hükümdar, daha fazla çoban olmasını önerdi; gençler meclisi de ondan gücünü göstermesini istedi. Genç adamlar, "Onlara söyle," dediler, "senin küçük parmağın, babanın penisinden daha kalındır."

Bu öneri Rehoboam'ın hoşuna gitti, bu belki de bazı çözümlenmemiş sorunlar olduğunu gösteriyordu. Heyet döndüğünde, Rehoboam tarihteki en münasebetsiz siyasal konuşma olarak görülebilecek bir konuşma yaptı: Onlara, "Babam size ağır bir boyunduruk yüklemişti," dedi, "ben daha da ağırlaştıracağım." Bunun siyasal sonuçları derhal görüldü, zaten mutsuz olan kuzeyli kabileler ayrıldılar ve kuzeyli önderleri Yeroboam'ı kral ilan ettiler.

Yalnızca Davud'un atalarının kabilesi olan Yahuda ile küçük komşu kabile Benyamin Davud'un torununa sadık kaldı. Birleşik İsrail Krallığı yalnızca iki kuşak sürmüştü.

Krallığın güçsüzlüğü, kısa bir dirilme yaşayan Mısırlıların gözünden kaçmadı.

Üçüncü Ara Dönem'in 1070'te başlamasından beri, Mısır iç savaşla bölünmüştü. Amon başrahibi, Herihor'un izinden giderek güneydeki Teb kentinde hüküm sürüyor, Yirmi Birinci Hanedan'ın firavunları da Delta kenti Tanis'ten kuzeydeki bölgeleri yönetiyordu. Tanis'teki firavunlar kral soyundan olmanın saygınlığını taşıyordu ama başrahipler, önceki firavunların Amon Tapınağı'na bağışladıkları toprak sayesinde, paraya sahipti. Servetleri o kadar büyüktü ki, *İlyada* destanına bile yansımıştı: Troya'ya karşı saldırıyı reddettiğinde Akhilleus, Agamemnon hakkında, "Cehenneme kadar yolu var," demişti. "Armağanlarını istemiyorum,"

> Ona saman çöpü kadar önem vermiyorum
> Bana sahip olduğunun on, yirmi katını önerebilir...
> Bana Mısır'daki Teb'in servetini vaat edebilir,
> Ki orası dünyanın en zengin kentidir,
> Çünkü yüz kapısı vardır ve her birinden iki yüz kişi,
> Aynı anda arabaları ve atlarıyla geçebilir.[16]

Rahipler bu servetin bir kısmıyla güneyin denetimini ellerinde tutuyorlardı; yetkelerini desteklemek üzere Libya'dan paralı askerler tutmuşlardı. Bu Libyalı "polis gücü" Meşveş olarak biliniyordu.[17] 950 yılı dolaylarında, "Meşveş'in büyük Şefi," Şeşonk adlı, hırslı bir Libyalı savaşçıydı. Her ne kadar güneyin ordularına kumanda ediyorsa da, Tanis hükümdarı, 14 yıllık hükümdarlığı neredeyse tamamıyla karanlıkta kalmış olan II. Psusenes'in kızlarından biriyle evlenerek, kuzeyle de bir ittifak kurmuştu. II. Psusenes öldüğünde, Şeşonk evlilik yoluyla Tanis'teki Mısır tahtında hakkı olduğunu iddia etti. Şeşonk Teb'deki rahiplerin güçlü kolu olarak öne çıktığından, Mısır'ın diğer başkentinde de gücünü kabul ettirmesi uzun sürmedi.

Geçici süreyle birleşmiş Mısır'daki göreli istikrar, Şeşonk'un bir sonraki hamlesinden de anlaşılabilir: Bir zamanlar, görkemli günlerinde Mısır'a ait olan bu topraklardan bazılarını geri almaya girişti. İsrail ve Yahuda da artık bölünüp aralarında kavgaya tutuşarak zayıfladığına göre, gözünü Batı Sami topraklarına dikti.

Kıyı boyunca, zayıflamış Filistî topraklarında ilerledi ve Kudüs'ü kuşattı. Kutsal Kitap'ın 1. Krallar bölümü der ki, "Kral Rehoboam'ın beşinci yılında, Mısır kralı Şeşonk Kudüs'e saldırdı. Tanrı'nın tapınağının hazinelerini ve kraliyet sarayının hazinelerini götürdü. Süleyman'ın yaptığı altın kalkanlar dahil, her şeyi götürdü. Bu yüzden, bunların yerine kral Rehoboam bronz kalkanlar yaptırdı."[18]

Ama Kudüs'ün surları sağlam kaldı. Diğer bir deyişle, Rehoboam saldırganı tapınağın hazineleriyle satın aldı. Ahit Sandığı dışındaki değerli

her şey Mısır'a gitti. Yüksek olasılıkla, o da bir vasallık yemini ederek, resmen Mısır kralının tebası oldu.

Şeşonk'un kendi kabartmaları, kuzey krallığını da boyunduruk altına almak üzere daha da kuzeye ilerlediğini gösterir. Yıllarca Süleyman'ın cinayet emrinin süresinin bitmesini beklemek üzere Mısır'da saklanmış olan Yeroboam kendisini bu kez, bir seferinde ona sığınak olmuş halkın yanlış tarafında bulmuştu. Sayıca fena halde dezavantajlı durumdaydı; Şeşonk, çoğu Libya ve güneydeki Kuş'tan sağlanmış 1200 savaş arabası ve 30.000 asker toplamıştı.

Yeroboam kaçtı ve savaşabilmek için bir gün daha yaşamayı başardı. Şeşonk İsrail'de Megiddo'ya kadar ilerledi. 500 yıl önce III. Tutmosis'in fethettiği kente varmıştı; diyeceğini demişti, Mısır onun hükümdarlığında yenilenmişti; böylece geri döndü. Öldüğünde, ardılları bir süre daha kuzey ile güneyi bir arada tuttu.

Şeşonk'un istilası ardında titrek, tamamen morali bozulmuş, bölünmüş bir krallık bıraktı. Gelecek yüzyıllarda, iki parçalı kalacaktı: Güneydeki, Davud'un soyundan gelenlerin yönetimindeki Yahuda Krallığı; kuzeyde de iki ya da üç kuşakta bir, yeni bir karizmatik savaşçı geldikçe değişen istikrarsız bir krallar silsilesi yönetiminde kolektif olarak İsrail olarak tanınan kuzey krallığı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 45

MISIR	BATI SAMİ TOPRAKLARI
	İlk Filistî yerleşimleri
Meneptah (1212-1202)	
	Fetih (olası)
20. Hanedan (1185-1070)	
Setnahte (y. 1185-1182)	
III. Ramses (y. 1182-1151)	
Deniz Halkları'nın İstilası	
IV-XI. Ramses	
Herihor (y. 1080-1074)	
Üçüncü Ara Dönem (1070-664)	**Samson**
21. Hanedan (Teb)	**Saul**
	Davud
22. Hanedan (945-712)	**Süleyman**
I. Şeşonk (945-924)	
	Rehoboam (931) **Yeroboam** (İsrail) (Yahuda)

46

BATI ZHOU'DAN DOĞU ZHOU'YA

Çin'de MÖ 918-771 döneminde, hem iç hem dış sorunlar Zhou kralını doğuya gitmeye zorlar.

Kral Wen'in torunu, kardeşlerini Zhou güç merkezleri kurmak üzere gönderdiğinden beri ileri karakollar büyüyüp, küçük krallıklar haline gelmişti. Şimdi oraları yönetenler, o ilk kral kardeşlerinin soyundan gelenler, hükümdarın ikinci, üçüncü ve dördüncü kuzenleriydi; neredeyse biçimsel kalacak kadar uzak bir kan bağı.[1] Topraklar artık aile bağıyla değil, krala sadakat borçlarını kan bağından değil, görevleri olduğu için ödeyen, en iyi olasılıkla yöneticiler, en kötü olasılıkla da küçük kralcıklar tarafından yönetiliyordu.

Kaçınılmaz olarak, eski koloniler etrafında toplanan "Dokuz Ülkenin Efendileri" giderek daha bağımsız hareket etmeye başladı. Başkentlerinin kalıntılarında, arkeologlar bizzat toprakların efendileri tarafından dökülüp yazılmış bronz kaplar buldular; Zhou imparatoru, bir zamanlar kraliyet tekeli altında olan bronz dökümcülüğü üzerindeki denetimini kaybetmişti.[2] Yazıtlar bu yerel valilerin aynı zamanda kendi bayram ve ritüellerini de kutlamaya başladığını gösterir. Kralın gökyüzünün sözcüsü olarak davranmasını beklemiyorlardı.

Buna karşılık, Zhou yönetimi de giderek daha yapılanmış, kişisel bağlılıklara daha az bağımlı, görevlilerini giderek daha katı kurallarla bağlar hale gelmişti. Bir zamanlar kralın yetkesini uygulama işlevini genel anlamda yerine getiren ve yalnızca "bey" olarak anılan saray görevlile-

rine artık daha belirli unvanlar veriliyordu: Toprakların Denetçisi'nin bir dizi görevi vardı, Atların Denetçisi'nin başka bir dizi görevi, Çalışma Denetçisi'nin de daha başka. Bu genişleyen bürokrasi, Gökyüzünün Vekâleti'nde olduğu gibi, kralın gücünü korumaya yönelikti; gene de, bir yandan da yalnızca karakter gücüyle kalpten hissedilen, her şeyi kapsayan bir sadakate yol açamayacağı gerçeğini telaffuz ederek, bu gücü azaltıyordu.[3]

Kısa zamanda, kralla "beyler" (birçok çeviride "dükler" olarak geçer) arasındaki anlaşmazlık su yüzüne çıkmaya başladı. Sima Qian'a göre, Mu'nun oğlu Kung, Mi adlı küçük bir devletin beyini ziyarete gitti. Mi Dükü, haremi için bir aileden üç güzel kız almıştı. Annesi bile bunu aşırı bulmuştu: "Aynı klandan üç kız fazla ihtişamlı bir şey," diye onu azarlamıştı. "Bir kral bile kendini buna layık görmez, hele sen, küçük maskara!"

Kızları krala vermesini önerdi. Dük reddetti ve görüldüğü kadarıyla Kral Kung da sessiz sedasız evine döndü. Ama bir yıl sonra, ordusuyla yürüdü ve Mi'yi yok etti.[4] *Onun* topraklarındaki hiçbir beyin bir kraldan daha büyük bir lüks içinde yaşamasına izin veremezdi.

Ardılı kral Yih döneminde, kralın gücü dışarıdan da tehdit altındaydı. Bambu Yıllıkları, Zhou toprakları dışından barbar kabilelerin başkente bile saldırılar düzenlediğini yazar. Shang ya da Zhou yönetimini hiç kabul etmemişlerdi ve etmeye de niyetleri yoktu.[5]

Barbarlar kovulmuştu ama dışarıdan gelen tehdide, içeriden ihanet de eklenmişti. Yih'in kardeşi Hsiao tahtı ele geçirmeyi başarmıştı. Bu konudaki anlatılar müphemdir, ama Bambu Yıllıkları kral Yih'nin başkenti aniden terk ettiğini ve yerine oğlu ve hayattaki veliaht Yi yerine kardeşi Hsiao'nun geçtiğini yazar.

Yih sürgünde öldü, gaspçı Hsiao da sonunda öldü ve Yi, onu (Sim Qian'ın sözleriyle) "tahta geçiren" bir beyler koalisyonunun yardımıyla tahtını yeniden ele geçirmeyi başardı. Ama bu kısa süreli işbirliğinin ardından o da toprak beyleriyle zorluklar yaşamaya başladı. Onun baş düşmanının Kuzey Sarı Nehir'deki, giderek güçlenen Qi Dükü olduğu ortaya çıktı. Dalaşmalar tırmanıp meydan okumaya dönüştü; bir yazıta göre Yi sonunda kraliyet ordusunu toplayıp Qi'ye karşı sefere çıktı. Bambu Yıllıkları, Qi Dükü'nü yakaladığını ve bronz bir kazanda kaynattığını yazar.[6]

Ertesi yıl Yi öldü ve tahtı oğlu Li'ye bıraktı. Kral ile soylular arasındaki tartışmalar sürdü ve birçok kez fiilen çatışmaya dönüştü. Sürekli yetkesine meydan okumalarla mücadele etmek zorunda kalan Li, giderek daha müstebit oldu. Sima Qian kendi halkının bile onu eleştirdiğini ve çaresizlik içindeki kralın bir tür Büyük Müfettiş'i (bir "şaman") sadık olmayan konuşmaları dinlemek üzere görevlendirdiğini yazar. Failler yakalanıp

idam ediliyordu. Sima Qian, "Eleştiriler yatıştı," diye yazar, "ama derebeyleri saraya gelmekten vazgeçtiler... Kral daha da sertleşti. Başkentte hiç kimse bir kelime söylemeye cesaret edemiyor, yalnızca sokakta birbirlerine bakıyorlardı."[7]

Kötü kader de kralın baskısına katılıp Çin halkını büsbütün mutsuz kıldı: Kıtlık ve kuraklık dönemleri, arada sel baskınlarına neden olan yağmurlar ürünü yok etti. Li'nin hükümdarlığı zamanından bir gazel, krallığın durumundan yakınır:

> Ölüm ve kaos gökten yağıyor,
> Kralı ve tahtı sular altında bırakıyor,
> Kurtlar tahılın köklerini ve katlarını kemiriyor,
> Hastalık ve mantar, vay Orta Toprakların haline.[8]

Bu yıllardan kalma başka şarkılarda da açlıktan, hoşnutsuzluktan ve isyandan söz edilir.[9]

Hâlâ krala sadık olan beyler Li'yi bir patlamanın yaklaştığı yolunda uyardılar: Shao Dükü, "Halkın ağzını tıkamak, nehrin yatağını tıkamaktan daha kötüdür," diye kralını uyardı. "Tıkanmış bir nehir yatağından çıkarsa, çok kimseye zarar verir."[10]

İkna olmayan Li, Büyük Müfettişi'ni geri çağırmayı reddetti. İsyan patladı; sarayın çevresinde bir kalabalık toplandı ve kapıları salladı. Ama Li başkentten dışarı, taşraya kaçmayı başardı. Genç veliahdı daha talihsizdi. Kentte kısılıp kalan genç çocuk babasının sadık danışmanı Shao Dükü'ne sığındı. Tahtın vârisinin canını kurtarabilmek için, Shao Dükü "veliahdın yerine... kendi oğlunu geçirdi.[11]

Anlaşılan yedek "kral" öldürüldü; ama ailesini kral için feda eden sadık danışman prensi kendi evinde yetiştirdi. Zhou Krallığı, Li sürgünde ölüp yerine kral Hsuan tahta geçene kadar naiplerin elinde kaldı.

Sima Qian'a bakılırsa, çevrim alışıldık düzeninde ilerliyordu. Mu'dan bu yana, Zhou kralları giderek daha yozlaşıyordu. Herhalde kuraklık, kıtlık ve beylerin sürekli tahtla çekişmeleri başkenti mutsuz bir yer haline getirmek için yeterliydi. Ama Sima Qian, Li'nin zevkine düşkün ve acımasız, oğlu ve veliahdı Hsuan'ın da dik kafalı ve danışmanlarının önerilerine aldırmaz oluşunu belirleyici buluyordu.

Dik kafalı olsun olmasın, Hsuan da büyük bir barbar istilasıyla karşı karşıya kaldı.

Bu istilalar sürekli bir rahatsızlık haline gelmişti. Kuzey ve batıdaki sıradağların ötesinde göçebe kabileler sıralanıyordu. Yüksek olasılıkla Hint-Avrupa ailesindendiler, dolayısıyla da bu ilk Sarı Nehir yerleşimcilerinden farklıydılar; at merkezli göçebe bir yaşamları vardı, yüksek bozkırlarda at sırtında yolculuk ediyor, okla hayvan avlıyorlardı. Aç kal-

dıklarında da güneye inip Zhou çiftçilerin tarlalarını ve tahıl depolarını yağmalıyorlardı.

Hsuan'ın hükümdarlığı sırasında, en tehditkâr kabileler batıdan geldi.[12] Zhoular bunları "Xianyun" diye adlandırıyordu, bu herhalde bir kabile adı değildi; yalnızca Zhou'nun varlığının bir kısmını kendilerine mal etmek için bir araya gelmiş olan göçebe grupları koalisyonuna verdikleri addı.[13]

Hükümdarlığının beşinci yılından on ikinci yılına kadar, kral Hsuan'ın orduları Xianyun'a karşı yürüyüp, krallığının merkezini dışarıdan gelenlere karşı korudu. Önceki istilacılardan daha çok dert çıkartmışlardı, bunun nedeni kısmen savaşta araba kullanmalarıydı ve dolayısıyla da savaşlar sürdü de sürdü. Shi jing'in Küçük Gazeller bölümünden bir şiir istiladan yakınır; sınırda görevli bir asker şikâyet eder:

> Evimiz yok, barkımız yok
> Xianyun yüzünden;
> Dinlenemiyoruz, oturamıyoruz
> Xianyun yüzünden...
> Yıllar geçiyor.
> Ama kralın işi hiç bitmiyor;
> Dinlenemiyoruz, oturamıyoruz
> Kalplerimiz çok acı.

Sonunda, Zhou direnişi karşısında Xianyun geri çekilir ve bir süreliğine tarih sahnesinden silinir. Ama Hsuan'ın barbarlar karşısındaki zaferi kendi yurttaşları üzerindeki yetkesini artırmıştı. Bir süre sonra kendi derebeyleriyle savaşmaya yeniden başladı ve kaderi giderek karardı: Bir vakayiname, "Beylerin çoğu ona karşı isyandaydı," der.[14]

Hükümdarlığının kırk altıncı yılında, Hsuan öldü. Oğlu Yu onun yerine geçti ve Zhou'nun düşüşü kaçınılmaz şekilde yaklaştı. Neredeyse Yu başa geçer geçmez, bir deprem başkenti sarstı ve anlaşılan bunun neden olduğu toprak kaymaları kente içme suyu sağlayan nehir kanallarını tıkadı: Saray danışmanlarından biri, "Nehirlerin kaynağı tıkandığında," diye yakınır, "devlet kesinlikle çöker."

> Toprağı nemlendirmenin bir yolu yoksa ve halk gündelik ihtiyaçlarının derdine düşmüşse, devlet daha da çabuk çöker!... şimdi artık Zhou'nun işleri, Xia ve Shang'ın son yıllarındaki gibi ve nehirlerle kaynakları... tıkandı... Toprak kaymaları ve kurumuş nehir yatakları bir devletin çökeceğinin işaretleridir. Ve nehirler kuruduğunda, toprak kaymaları kesinlikle gerçekleşir.[15]

Bekleneceği gibi, Sima Qian der ki, "O yıl, üç nehir kurudu ve toprak kaymaları oldu."

Yu'nun, bir nehri tıkar gibi halkının ağzını tıkayan büyük babası Li'nin eylemi ile nehirlerin ağzına kayıp başkentin suyunu kesen toprak kaymaları arasındaki paralellik gözden kaçacak gibi değildir. Zhou'nun kötülükleri toprağa akmıştır; bunun karşılığında, Gökyüzü Zhou'dan vekâletini geri alacak ve böylece o da artık halkına hayat veremeyecektir.

Yu da ahlaksız, zevk düşkünü bir hükümdar olmuştu. Birinci karısından bir oğul ve veliaht yapan Yu, daha sonra haremindeki kadınlardan birine tutulmuş, kraliçeyi ve veliahdı yerlerinden edip cariyesiyle piç oğlunu onların yerine geçirmeye kalkışmıştı. Danışmanları bu öneriye direnmiş, ama Yu ısrar etmişti; sonunda danışmanlar kenara çekildi. Büyük Tarihçi, "Felaket şekillendi," dedi umutsuzlukla "ve bizim yapabileceğimiz hiçbir şey yok."[16]

Artık kraliçe olan bu cariye kraliyet ailesini bölmüştü; başlıca eğlencesinin de zarar verici olması şaşırtıcı olmasa gerek. En çok yırtılan ipekli kumaş sesinden hoşlanıyordu, bu nedenle saraya, onu eğlendirmek amacıyla yırtılmak üzere bu değerli kumaştan muazzam miktarlarda getirilmesini emretti.[17] Bu müsrif eğlenceye karşın, çok az gülümser, hiç kahkahayla gülmezdi.

Yu, onu eğlendirmek için bir şeyler düşünmeye başladı ve tüm işaret ateşlerini yaktırıp, alarm davullarını çaldırmaya karar verdi. Bu barbar istilasını haber vermek için tasarlanmış işaretti; gürültü karşısında, yakınlardaki beyler ordularını toplayıp kentin surlarına koştular. Geldiklerinde hiç barbar yoktu. Şaşkın suratları o kadar komikti ki, cariye yüksek sesle kahkahalar attı (belki de ilk kez).[18]

Ama çok geçmeden barbar saldırısı da gerçekleşti. Bunlar Quan Rong olarak biliniyordu; ana yurtları Zhou topraklarının kuzeyinde ve batısındaydı. Sınırı geçtiler ve kenti kuşattılar. Bu kez barbar olmayanlarla da ittifak kurmuşlardı: Kral Yu'nın eski karısının bu işe çok kızan akrabaları. Dış ve iç tehditler hanedanı sarsacak bir saldırıda birleşmişti.

Kral Yu işaret ateşlerinin yakılmasını emretti ama derebeyleri yalnızca omuz silkip işlerine baktılar. İmparatorun eğlencesini eğlendirmek için bir kez daha maskara olmaya niyetleri yoktu. Yu istilacılara karşı savaşırken öldü. Barbarlar sarayı yağmaladılar, cariyeyi kaçırdılar ve evlerine döndüler.

> Zhou sarayının 771 yılında yıkılması, Batı Zhou egemenliğinin sonu oldu. Ama bu Zhou Hanedanı'nın sonu değildi. Birkaç bey hâlâ Yu'nun, cariyenin piç oğlu lehine veliahtlıktan edilen büyük oğlu P'ing'e sadıktı. Birlikte onu kral ilan ettiler.

Ancak başkent Hao, belli ki P'ing'e göre bir yer değildi. Barbarlar gitmiş olabilirdi ama batı sınırı güvensizdi ve Hao da bu sınıra çok yakındı. Kral P'ing doğuya, daha güvenli bir yere, yüzyıllar önce Dük Zhou tarafından kurulan Loyang kentine çekilmeye kara verdi.

Yeni başkentine güven içinde gidebilmesi için, Ch'in şefi –beyi taht tarafından resmen tanınmayan ikinci derecede bir devlet– P'ing'e refakat etmek üzere askerlerini gönderdi. *Shu ching*'e göre, bunun karşılığında P'ing, şefi bir bey, Ch'in Dükü yaptı ve "aynı zamanda, yeni konumunu destekleyecek kadar da toprak verdi, bu toprakların esas kenti de yeni terk edilen eski başkent olacaktı."[19] Zhou anavatanı artık daha düşük beylerin elindeydi; bu yeni doğu başkentinden, kendi çıkarlarına olduğu sürece ona sadık kalacak düklerin desteğiyle, P'ing yeni küçülmüş bir krallığa hükmedecekti.[20] Batı Zhou dönemi bitmişti, Doğu Zhou dönemi başlıyordu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 46

BATI SAMİ TOPRAKLARI			ÇİN
			Zhou Hanedanı (1087-256)
		Samson	Batı Zhou (1087-771)
			Wen
			Wu
		Saul	**Tan** (naip)
			Ch'eng
		Davud	
			K'ang (y. 996-977)
		Solomon	
			Zhao
Rehoboam (Yahuda)	(931)	**Yereboam** (İsrail)	
			Mu
			Kung
			Yih (Hsiao)
			Yi
			Li
			Hsuan
			Xianyun istilası
			Yu
			Doğu Zhou (771-221)
			P'ing

47

ASUR'UN YENİDEN DOĞUŞU

MÖ 934-841 döneminde,
Asur kendini yeni bir imparatorluk haline getirir,
ve Batı Samiler bağımsızlıklarını kaybetmeye başlar.

Gezginci istilalarıyla Asur ve Babil'deki sıradan işleri aksatan Aramiler, artık bir küçük, bağımsız devletler kümesi halinde yerleşmişti. Bunların en güçlüsü, Asur'a göre Fırat'ın öte yakasındaki ovanın tam ortasında yer alan Şam kentini merkez edinmişti. Kral Davud Şam'daki Aramileri kısmen de olsa denetimi altına sokabilmişti: Vakanüvisi övünerek, Davud komutasındaki İsrail ordusunun "yirmi iki bin tanesini yere serdiğini" ve sonrasında onlardan düzenli haraç aldığını söyler.[1]

Aynı yıllarda, Asurlular Fırat'ın batısındaki tüm toprakları, Arami şefler tarafından yönetilen tüm kentler için genel bir ad olarak "Aram" diye adlandırıyordu ve onlara karşı çaresizdiler. Davud'un torunu Rehoboam'ın hükümdarlığı ve İsrail'in iki devlet halinde bölünmesi zamanından sonradır ki, bir Asur hükümdarı ordularını toplamayı başarıp, topraklarına giren Aramileri geri püskürtmeyi başardı. Adı II. Asur-dan'dı ve Asur'u karanlık çağından çıkartıp yeni ve son yeniden doğuşuna kavuşturacak büyük Asur krallarının birincisiydi.

Asur-dan'ın yazıtları, bir zamanlar Asur toprakları olan yerlerde inşa edilen Arami kentlerini yakarak, "yıkım ve cinayet işleyen" gezginci halklardan intikam almasıyla övünür. Aslında eski Asur İmparatorluğu'nun sınırlarını yeniden kurmaya yaklaşamamıştır bile. Asur'un merkezini or-

47.1. Yeni Asur İmparatorluğu

dularıyla çevreleyip güvenceye almıştı; "ihtiyaç, açlık ve kıtlık nedeniyle yerlerinden olan Asur köylülerinin dağlardan inmelerini sağlamış ve onları kendi topraklarında yeniden yerleşmelerini sağlamıştı."[2] Ama kuzeyde ve doğuda, Aramilerin hâlâ çok kuvvetli olduğu yerlerde ilerlememişti.

Ve güneyde, Babil İmparatorluğu'nun perişan kalıntıları, olduğu gibi bağımsızlıklarını koruyordu. Babil tahtında art arda aileler hak iddia etmiş, kraliyet başkenti bir kentten diğerine geçmiş ve Aramiler eski Babil topraklarına öyle sızmıştı ki, Aramice diye bilinen bir Batı Sami lehçesi olan dilleri, bir zamanlar Babillilerin ortak dil olarak kullandıkları Akadçanın yerini almaya başlamıştı.[3]

Ancak üç kuşak sonrasında, bir sonraki büyük Asur kralı tahta geçti. Asur-dan'ın torununun torunu II. Asurnasirpal sonunda Asur'u yeniden bir imparatorluk haline getirdi.* Ninova'nın kuzeybatısına kadar savaştı ve kenti kuzey üssü haline getirdi.[4] Dicle'nin doğu kıyısına geçti ve eski Kalah köyünün yerinde kendisine yeni bir başkent inşa etti: "Burayı

* Tarihçiler Asur'un son ve en güçlü canlanması olan "Yeni Asur İmparatorluğu'nu" II. Asurnasirpal'in hükümdarlığıyla başlatır.

yeniden bir kent yaptım," diye ilan etti. "Benden önce gelen Asur kralı Şalmaneser'in inşa ettiği eski Kalah kentini, gerileyen ve yıkıntıya dönen, kümeler ve harabelere dönüşen o kenti yeniden inşa ettim... çevresine meyve bahçeleri kurdum, meyve ve bağ diktim, tanrım... Su seviyesine kadar kazdım.... Etrafına surlar ördüm; temellerinden başlayarak üzerine inşa ettim ve tamamladım."[5]

Kalah artık yönetiminin merkezi olacaktı; Asur salt törensel bir kent oldu. Kalah'ta yalnızca resmi daireler değil, ona teslim olan savaşçıların ve kralların kabartmalarıyla süslü bir de saray inşa etti; haraçları kabul ettiği salonun kapı ağzında, yüzleri Asurnasirpal'in idealleştirilmiş bir hali olan, insan kafalı muazzam kanatlı boğa heykelleri nöbetçilik ediyordu.[6] Saray tamamlandığında, Asurnasirpal bunu kutlamak için muazzam bir ziyafet düzenledi: Kutlama yazıtında konuklara bin öküz, bin yerli inek ve koyun, bin dört yüz ithal ve şişmanlatılmış koyun, bin kuzu, beş yüz av kuşu, beş yüz gazal, on bin balık, on bin yumurta, on bin somun ekmek, on bin ölçü bira, on bin kap şarap ve fazlasının ikram edildiği yazar. Asurnasirpal'in hesabına göre, ziyafette hepsi de onun büyüklüğünü kutlayan 69.574 konuk vardı. Ziyafet sırasında, "büyük kral, dünyanın kralı, Asur'un yardımıyla öne çıkan cesur kahraman; dünyanın dört köşesinde rakibi olmayan yüce çoban, kimsenin dayanamayacağı güçlü taşkın... tüm insanoğlunu yenilgiye uğratan... elleri tüm ülkeleri fetheden ve tüm sıradağları alan" unvanlarını herkesin önünde aldı.[7]

Tumturaklı retorik bir yana, Asurnasirpal atalarından hiç birinin yapamadığı bir şey yapmıştı. Fırat'a kadar savaşmış ve nehri aşmıştı. "Deriden teknelerle Fırat'ı taşkın sırasında aştım," der. "Lübnan dağı boyunca ilerledim ve... Büyük Denizde silahlarımı yıkadım."[8] Bu, yıllar önce Sargon'un Basra Körfezi'nde gerçekleştirdiği zaferin benzeri bir ifadeydi.

Bu da onu, o sıralarda Omri adındaki bir kral tarafından yönetilen İsrail'in kuzey sınırının tam ucuna getirmişti. Omri, daha çok Tanrı'nın yasalarını kale almamasıyla ilgilenen Eski Ahit anlatılarında pek yer almaz: 1. Krallar kitabından tek öğrenebildiğimiz, Omri'nin başka bir iddia sahibinin elinden kuzeyin tahtını kaptığı ve ondan önce gelen kralların hepsinden daha kötü olduğudur.[9] Ama siyasal açıdan Omri büyük bir savaşçı ve inşacı (kuzeyin yeni başkenti Samiriye'yi inşa etmişti) ve başka bir ülkenin yazıtlarında korkuyla sözü edilen ilk İsrail kralıydı; Ürdün Nehri'nin karşı yakasındaki Moab'lar diye bilinen kabilenin topraklarında bulunan Meşa yazıtlarında, Omri'nin "Moab'ı yıllarca aşağıladığından" yakınılır.[10] Sahile kadar neredeyse tüm küçük krallıkları boyunduruğu altına alan ve hatta Sur ile Sidon'un Fenikeli krallarından haraç bile isteyen Asurnasirpal'in saldırmaya cesaret edemediği kadar güçlü bir kraldı.

Asurnasirpal'in toprakları artık Fırat'ın öte yakasına, buradan da dar bir şeritle Akdeniz'e, kıyı boyunca liman kenti Arvad'a kadar uzanıyordu. Kralları İsrail'le dost olan Sur ve Sidon üzerinde hiç hak iddiasında bulunmamıştı; Babil'e de saldırmamıştı. Fırat boyunca güneye, o sıralarda Asur-Babil arasında kabul gören sınıra kadar ilerlemiş ve Babillileri korkutmak üzere oradaki bir kenti yakıp yıkmıştı (ama daha ileri gitmedi).

Kuşkusuz ünü önden gidiyordu. Asurnasirpal'de, ardından gelen tüm Asur krallarının sırtına iliştirilen gaddarlıktan zevk alma yaftası tam boy görülebilirdi. Asurnasirpal, isyan edip Asur tarafından atanan valiyi öldüren bir kent hakkındaki kayıtlarında şöyle yazar: "Kentin kapısına bir sütun yerleştirdim ve bana karşı isyan eden şeflerin derisini yüzdürüp, sütunu onların derileriyle kaplattım. Kimilerini sütunun içinde kapattırdım, bazılarını da kazığa oturtup sütunun etrafına dizdirdim. Kentin içinde birçoğunun derisini yüzdürüp duvarları derileriyle kaplattım. Kraliyet memurlarına gelince, kollarını bacaklarını kestirdim."[11] Bunu çeşitlendirip, bazen de kulak ve burunları kestirip öbekler oluşturuyor, gözleri çıkartıyor ve fethedilen kentlerin bahçelerinde ağaçlara ve bağlara, iğrenç ve çürük meyveler gibi kesik kafaları bağlatıyordu. Özellikle kötü bir Asur buluşundan söz ederken, "Yaşayanlardan bir sütun yaptım," der. Canlı esirleri üst üste yığıp, üzerini sıvatıp, bir sütun elde ediyordu. "Kulaklarını ve parmaklarını kestim, birçoğunun gözlerini çıkardım... delikanlılarını ve kızlarını ateşte yaktım."[12]

Yirmi beş yıllık bir terör yönetiminin ardından Asurnasirpal öldü ve tahtı bu ismi taşıyan üçüncü hükümdar olan oğlu Şalmaneser'e bıraktı. III. Şalmaneser babası gibi Fırat'ın batısındaki Batı Sami topraklarına karşı seferi sürdürdü. Babası gibi, Şalmaneser de Fırat'ı "taşkın sırasında" geçti (anlaşılan bu bir gurur meselesi olmuştu), "güneşin battığı yerdeki denizin kıyısına kadar" ilerledi ve burada "silahlarını denizde yıkadı."[13] Ama babasının aksine, kuzey İsrail Krallığı'ndan uzak durmadı.

İsrail, tersine, her zamankinden daha güçlü görünüyordu. Omri'nin oğlu Ahab babasının tahtını devralmış ve –doğu ve kuzeyinde yayılan Asur tehlikesine bakarak– Sidon'un Fenikeli kralının kızıyla stratejik bir evlilik gerçekleştirmişti. İzebel adlı bu prenses yalnızca onun karısı olmakla kalmadı, birinci kraliçesi de oldu ve bu da Asur ordusu karşısında Fenike-İsrail ittifakını hayli güçlendirdi.

Tüm bu siyasal anlayışın üzerine, Ahab aptalca birçok hareket de yaptı. Fenikelilerin ve bazı başka Batı Sami kabile ve kentlerinin baş tanrısı olan Baal da aralarında olmak üzere İsrail'in Tanrı'sı dışındaki tanrılara tapınma yolunda açıkgözce bir arzu gösterdi; bu ona yalnızca Sur ve

Byblos'un değil, İsrail ile ilerleyen Asur cephesi arasında yer alan kentlerin de dostluğunu kazandırmalıydı. Ama Yahveh'e tapınmayı da canlı tutarak kendi halkını yatıştıracağına, Fenikeli karısının İbrahim'in Tanrı'sının tüm kâhinlerini toplayıp gırtlaklamasına izin verdi. Bunların en azından 100 tanesi kaçıp doğudaki dağlara saklandı; bu sığınaktan İsrailliler kötü krallarına karşı isyan etmeye çağıran bir ses oldular.

Ahab'ın kâhin karşıtlarının arasında başı çeken, hayvan postlarına sarınan vahşi bir adam olan kâhin Eliyah da vardı, İzebel'in onu öldürme girişimlerinden kaçmış ve hınzır hükümdarı rahatsız etmek için elinden geleni yapmıştı. Gerçekten, Yehu adlı genç bir subayı Tanrı'nın seçtiği bir sonraki kral olarak kutsamış ve ona, Ahab, İzebel ve tüm kraliyet ailesini öldürmek için tanrısal izin vermişti.

İsrailliler içinde bile krallarına (ve daha da şiddetli olarak karısına) karşı bu derecede nefret olduğu göz önünde bulundurulursa, Şam'ın Arami kralının bu iç huzursuzluktan İsrail'e karşı bir saldırı düzenlemek amacıyla yararlanması şaşırtıcı olmaz. Otuz iki Arami savaş beyini bir araya getirdi ve bu muazzam birleşik kuvvetle görece küçük İsrail ordusuna karşı ilerledi: 1. Krallar'ın yazarı der ki, "İsrailliler onların karşısında iki küçük keçi sürüsü gibi kamp kurarken, Aramiler tüm araziyi kaplıyordu."

Güç dengesindeki oransızlığa, inançlarındaki eksikliğe karşın mükemmel yetenekte bir komutan olduğu anlaşılan Ahab komutasındaki İsrail ordusu Aramileri beraberliğe zorladı. Şam kralı ile Ahab, Aramiler ile İsrail arasında üç yıl sürecek bir antlaşma yaptı.

Üçüncü yıl, Şalmaneser İsrail sınırına doğru yürüdü.

İsrail hazırdı. Ahab savaşa (önemli oranda süvari içeren) kendi İsrail askerlerine, sahilden Fenikeli birliklere ve Asur genişlemesinin bir sonraki kurbanı olmak istemeyen Şam kralının gönderdiği askerlere komuta etti. Mısır da onlara katılmıştı; Yirmi İkinci Hanedan'ın beşinci firavunu II. Osorkon anlaşılan Batı Sami topraklarını sürdükten sonra Asurluların Akdeniz'den Mısır'a doğru ineceğinden endişe ediyordu.

Ordular 853 yılında Karkar kentinde karşı karşıya geldi.

Sonra ne olduğunu kestirmek zordur. III. Şalmaneser zafer kazandığını iddia etti: Tektaş Yazıtı diye bilinen bir yazıtta, "Düşmanlarımın kanlarının vadiden aşağı akmasını ve cesetlerinin dağılmasını sağladım," diye böbürlendi.[14] Ama savaşı gösteren Asur kabartmalarında alışılmadık bir manzara görürüz: Asur ölüleri üzerinde hücum eden düşman askerleri.[15] Asurluların ölü düşmanlar ve canlı savaşçılar gösterme alışkanlığına bakarsanız, bu sonucun başka türlü olduğunu akla getirir.

Üstelik Şalmaneser'in iddiasına karşın, hükümdarlığının kalan 30 yılında Batı Sami topraklarında daha fazla ilerlemedi. Fenike kentleri, İsrail toprakları ve Şam, hepsi de Asur pençesinden kurtuldu.

Yüksek olasılıkla savaş beraberlikle sonuçlandı ama Asur için o kadar yıkıcı oldu ki, Şalmaneser geri çekilmeye karar verdi. Batı Sami kralları kentlerine döndüler. Mısırlı askerler de kısa sürede yeniden iç savaşa dalan ülkelerine doğru yürüyüşe geçti; iç sorunlarla boğuşan Mısır birkaç seneliğine uluslararası arenadan yine çekildi.

Ama Ahab uslu durmadı. Belki de ülkesini başarıyla savunmasından kaynaklanan aşırı iyimserlikle, Karkar Savaşı sonrasında, bunun müttefiki Şam kralına karşı dönmenin tam zamanı olduğuna karar verdi. Güneye, Yahuda kralı Yehoşafat'a haber göndererek kuzeye gelip hemen İsrail sınırının dışında, antlaşmayla koruma altındaki Arami topraklarında yer alan Ramot-Gilead'e karşı saldırıda kendisine katılmasını istedi.

Süleyman'ın torununun torunu olan Yehoşafat büyük Yahuda kabilesiyle küçük Benyamin kabilesinden oluşan ve birlikte "Yahuda" olarak adlandırılan toprakların hükümdarıydı. Çok bir askeri gücü yoktu, ama Ramot-Gilead neredeyse tam kuzey-güney sınırında yer aldığı için, Yehoşafat'la ittifak Ahab'a kente karşı bir kıskaç harekatı uygulama fırsatı verecekti.

Yehoşafat konuyu görüşmek üzere Ahab'ı ziyaret etmeyi kabul etti, ama Ahab'ın –İzebel'in Sur'dan ithal kâhin ve saray görevlileri sayesinde bir İsrail sarayından çok Fenike sarayına benzeyen sarayına geldiğinde– siniri bozuldu. Aynı zamanda kâhin ve falcı da olan Fenikeli danışmanlar Aramilere karşı kesin zafer öngörüyordu, ama Yehoşafat Ahab'ın bir İbrani kâhine Yahveh'in bu plan hakkında ne düşündüğünü sormayı da planlayıp planlamadığını sordu.

"Evet," dedi Ahab, "sorabileceğim bir kâhin var ama onu sevmiyorum; benim hakkımda hiç iyi şeyler söylemiyor."

Yehoşafat ısrar edince, kâhin Mikaiah çağrıldı. Ne düşündüğü sorulduğunda, "Aramilere saldır, Tanrı sana zafer bahşedecek," dedi.

Bu temkinli ama gerçekdışı bir yanıttı, Ahab da bunu biliyordu. "Sana doğruyu söylemeni kaç kez emretmem gerekiyor?" dedi. Bunun üzerine Mikaiah saldırının başarısız olmakla kalmayacağını, arada Ahab'ın da öleceğini söyledi.

"Gördün mü?" dedi Yehoşafat'a Ahab. "Benim hakkımda hiç iyi şeyler söylemediğini söylemiştim."

Kehanete karşın, Yehoşafat saldırıya katılmaya karar verdi. Gelişen olaylar, Arami yönetimiyle arasında bir anlaşma olduğunu akla getirir. Savaş başladığında, Arami araba komutanları Yehoşafat'ın kraliyet giysisini fark ettiler ve doğrudan ona doğru ilerlediler ve "Ben Yahuda kralıyım, İsrail kralı değil!" dediğinde yön değiştirip onu rahat bıraktılar.[16]

Resim 47.1. Siyah Dikilitaş. III. Şalmaneser'in zafer stelindeki bu panel İsrailli Yehu'yu Asur kralının huzurunda yeri öperken gösterir. *British Museum, Londra.Fotoğraf Erich Lessing/ Art Resource, NY*

Kılık değiştirip savaşan Ahab o kadar şanslı değildi. Zırhının ek yerinden giren rastgele atılmış bir düşman okuyla öldü.

On iki yıl sonra, oğlu Yehoram Ramot-Gilead'ı fethetmeyi yeniden denedi ve Arami kuvvetleri gene onun için fazla güçlü çıktı. Başarısız savaşta yaralandı, Ürdün Nehri'ni geçip yaralarını iyileştirmek üzere İsrail kenti Yezreel'e sığındı. Hemen bir İsrail kâhini Yehu'yu –yaklaşık 15 yıl önce Eliyah tarafından Ahab'ın ailesini öldürmek üzere kutsanan genç subay– bulup ona zamanın nihayet geldiğini söylemeye gitti.

Yehu ortalarda görünmüyordu; kâhin onu sonunda bula bula Ramot-Gilead'da buldu, bu da onun İsrail'in düşmanlarına sığındığını akla getirir. Yehoram'ın zayıflığının haberini alır almaz arabasına atladı, yayını omuzladı ve dörtnala Yezreel'e doğru yola çıktı.

Ahab'ın Ramot-Gilead savaşında yaptığı gibi saklanacağına, Yehoram entarisini giydi, kendi arabasına bindi ve gelen askeri karşılamaya çıktı. Yehu ona bir ok sapladı ve Yezreel'e doğru yoluna devam etti.

Yehu, Yezebel'e vardığında, herhalde yaralı oğluyla birlikte olmak için yola düşen ana kraliçe İzebel Yehoram'ın öldüğünü ve katilin gelmekte olduğunu duymuştu. Kraliyet giysilerini giydi ve pencerede gelmesini bekledi. Saray ahalisini arkasında toplamak mı istediği, yoksa ölümün yaklaştığını mı anladığı pek açık değil; ama Yehu kraliyet konutunun önünde durduğunda, pencereden sarktı ve "Efendisinin katili, barış içinde mi geldin?" diye seslendi.

Yehoram'ın memurlarını kendi tarafına çekmesini sağlamış olan monarşi karşıtlığına güvenen Yehu, yardım isteyince, ana kraliçenin maiyetinden üç hadımağa arkasından gelip kadını pencereden attılar. Kadın kaldırıma düştü, Yehu arabayla üzerinden geçti. Her eski kentte bulunan yarı vahşi köpekler, elleri, ayakları ve başı haricinde, kadını tamamen yedi.

2. Krallar kitabına göre, Yehu Ahab'ın ailesinin geri kalanını temizledi ve İzebel'in Fenikeli danışmanlarını öldürdü.* Bunlar onun hükümdarlığını belirgin kılan yegâne iki olaydır: Ama o günlerde, "Tanrı İsrail'i küçültmeye başlamıştı."[17] Kayda geçen tek yenilgi, Yehu'ya vaat ettiği tüm desteği o İsrail tahtına geçtikten sonra terk eden ve Ürdün Nehri'nin doğusundaki bütün toprakları ele geçiren Şam'ın Arami kralının elinden olmuştu. Daha ciddi yenilgi Eski Ahit kayıtlarında hiç yer almaz. Ama III. Şalmaneser'in zafer anıtı olan siyah dikilitaşta yer alır. Burada, düzinelerce yenilmiş, kral Şalmaneser'e haraç vermeye gelir; bir yüzdeki ikinci panelde, İsrailli Yehu Asur kralının huzurunda alnını yere değdirir. Şalmaneser aşağıya ona doğru bakar, itaatkâr bir hizmetçi, başının üzerinde onu güneşten koruyan bir şemsiye tutar. III. Şalmaneser ordusunu İsrail'e sokmuş ve İsrail topraklarında bir örnek oluşturmuştur; İsrail'e giren ilk Asur kralı ama sonuncusu değil.[18]

Yehu, Ahab'ın eski müttefiklerini yitirmişti. Aramiler ona karşıydı, Fenikeliler de, prensesleri İzebel'in, saray efradının, prensesin tanrılarına hizmet eden rahiplerin ve prensesin soyundan gelenlerin öldürülüşüne

---

* İzebel'in öldürüldüğü sıralarda, İzebel'in küçük yeğeni, Sur kralı tahtına karşı çeşitli meydan okumalarla mücadele ediyordu. Sonunda kraliyet ailesini her türlü rekabetten tasfiye etti. Olayların üzerinden çok zaman geçtikten sonra Yunan tarihçi Timaios'a (y. MÖ 270) göre, tasfiyenin kurbanlarından biri de kayın biraderiydi; kız kardeşi, İzebel'in küçük yeğeni Elissa kardeşinin katillerinden kaçabilmiş ve sadık takipçileriyle birlikte Akdeniz'in ötesine kaçmıştı. 814 yılında Kuzey Afrika kıyısına çıktılar ve burada bir Fenike kolonisi olan Kartaca'yı kurdular. Elissa daha sonra adının Yunanca haliyle –Dido– Vergilius'un kahramanlık öyküsü *Aeneis*'in merkezi karakteri olur. Her ne kadar bu öykünün büyük bir kısmı efsaneyse de, bazı gayet güncel hakikatleri de içermektedir: Sur kraliyet ailesindeki huzursuzluk İzebel'in ölümüyle ilişkili olabilir; huzursuzluk III. Şalmaneser'in ardılının doğu ufkunda beliren tehdidiyle de ilgili olabilir; ve Yehu'nun öyküsü bir kraliyet ailesinin tasfiyesinin eski Yakındoğu saraylarında görülen bir şey olduğunu da doğrular.

kızdıkları için, artık onun yanında savaşmaya istekli değildi.[19] İsrail kraliyet ailesini arındırmak için seçilmiş olan Yehu, onu müttefiklerinden arındırmıştı. Boyun eğmekten başka çaresi yoktu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 47

BATI SAMİ TOPRAKLARI		ASUR	MISIR
		Asur-bel-kala (1074-1056)	
		Aramilerin başa geçmesi	
			Üçüncü Ara Dönem
Samson			*21. Hanedan* (Tanis)
Saul			
Davud			
			22. Hanedan (945-712)
Süleyman			**I. Şeşonk**
		II. Asur-dan (934-912) (945-924)	
Rehoboam (931) (Yahuda)	**Yereboam** (İsrail)	**II. Asurnasirpal** (911-859)	
	Omri		
Yehoşafat	**Ahab**		**II. Osorkon** (870-850)
		III. Şalmaneser (858-824)	
	Ahaziah		
	Yehoram		
	Yehu		

48

YENİ HALKLAR

MÖ 850'den sonraki elli yılda,
Asur komşularına saldırırken,
Yunanistan'daki üç kültür ortak bir geçmiş uydurur.

Yehu'nun boyun eğmesinin üzerinden çok geçmeden, yaşlı Babil kralı öldü. İki oğlu taht için kavgaya tutuştu, bu da Asurlu Şalmaneser'e güney komşusuna saldırmak için mükemmel bir fırsat verdi.

Ama o bu fırsattan yararlanmadı. Aslında, Asur askerleri büyük prensin tahta çıkmasına yardım etmek üzere güneye yürümüştü. III. Şalmaneser'in yazıtında, "Hükümdarlığımın sekizinci yılında," diye yazar, "küçük kardeşi, Marduk-zakir-şumi'ye karşı ayaklandı... Marduk-zakir-şumi'nin öcünü almak için ilerledim." Asurluların yaklaşması üzerine asi genç prens "bir tilki gibi, duvardaki delikten," kaçtı ve uzaklaştı. Asurlular onu kovalayıp yakaladı: Şalmaneser, "Onunla birlik olan asi subayları kılıcımla kestim," diye bitirir.[1]

İsyan bastırılınca, Şalmaneser Babil'i armağanlarla ziyaret etti ve Marduk-zakir-şumi'nin kızlarından biriyle ikinci oğlu arasında bir birleşme ayarladı. Kendi sarayına onu Marduk-zakir-şumi'yle el ele, yan yana duran eşit krallar olarak gösteren bir kabartma yaptırttı.[2]

Babil'e saldırma isteksizliğinin zayıflıkla bir ilgisi yoktu; Şalmaneser hükümdarlığının büyük bölümünü bitmez tükenmez seferlerle geçirmişti. Asur yeniden doğuşunun kralları ünlü kente saldırmakta özellikle çekingendi ve özellikle Babil'in baş tanrısı Marduk'u kızdırmak istemiyorlardı.

Bunun yerine, III. Şalmaneser Babil'i es geçip ordularını doğuya, kuzeybatıya ve daha güneye, üç yeni halkın yakında Asur'a haraç vermek zorunda kalacağı bölgelere göndermişti.

Basra Körfezi'nin başında, beş Sami kabile bir zamanlar Sümer topraklarının en güney ucunu oluşturan bu topraklarda hak iddia etmişti. Bit-Amukanni kabilesi eski Sümer kenti Uruk civarındaki topraklara yerleşmişti; Bit-Dakkuri biraz daha kuzeyde, Babil'e yakın bir yerdeydi; Bit-Yakin kabilesi de Ur ve Körfez'i sınırlayan bataklık bölgeye hâkimdi.[3] Daha küçük iki kabile bu üçünün koruması altındaydı.* Asurlular bu kabileleri Keldani (Kaldeli) olarak biliyordu. Babil kralına belli bir bağlılık gösteriyorlardı ama yalnızca çok göstermelik bir bağlılıkları vardı.

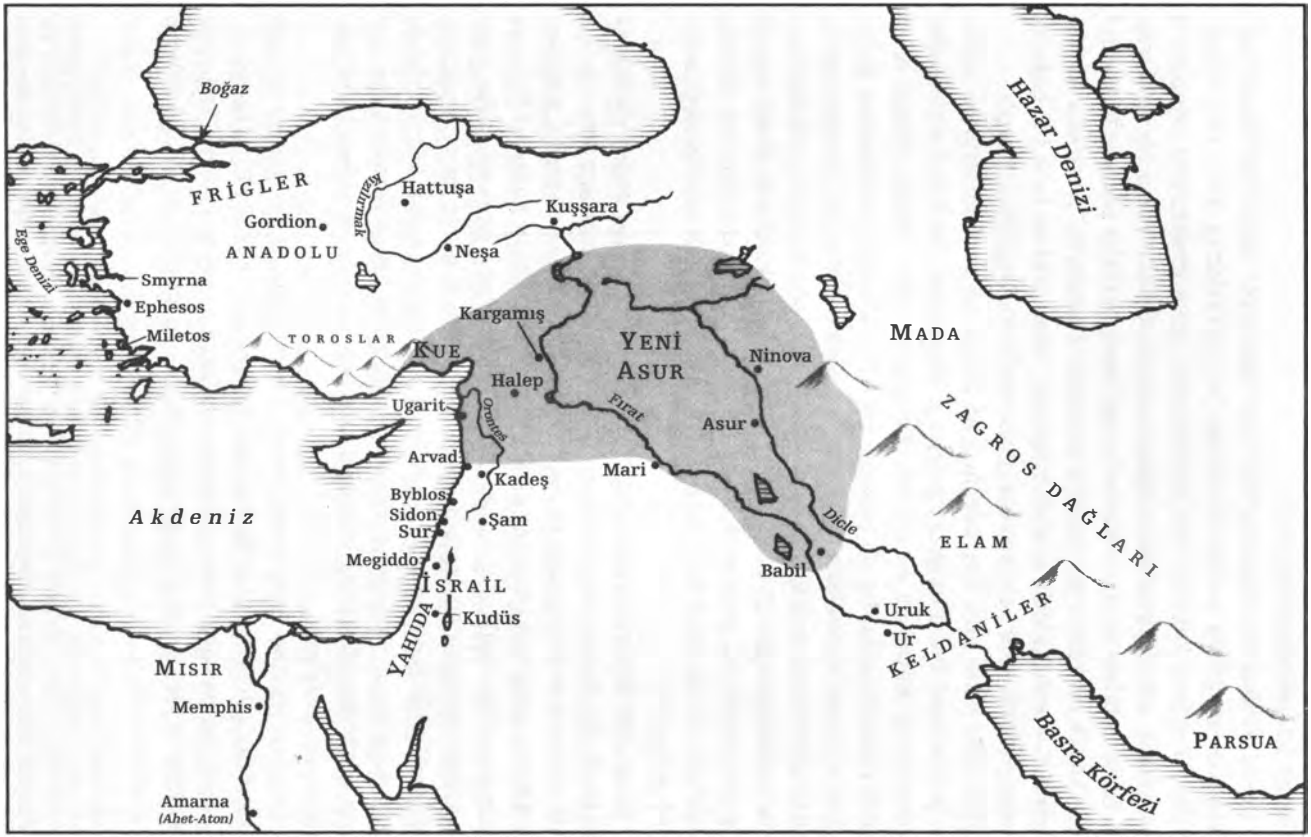
Marduk-zakir-şumi'nin tahtını geri almasına yardım ettikten sonra III. Şalmaneser Babil'in güney sınırının altına inip Keldani kabilelerden haraç istedi. Haraç da az değildi; Keldaniler altın, gümüş, fildişi ve fil derisi gönderiyordu, bu da onların Körfez'den aşağı, Hindistan'a kadar doğuyla ticaret yaptıklarını gösterir.[4] Kuramsal olarak III. Şalmaneser'in istilası Babil'e yardım içindi, çünkü Keldaniler sevinçle genç kardeş isyanına katılmıştı; ama III. Şalmaneser'e zararı da dokunmadı. Babil'e saygı duyuyor olabilirdi, ama artık kuzey ile güney sınırlarını denetim altında tutuyordu, bu da krallığın genişlemesinin ciddi ölçüde sınırlandığı anlamına geliyordu.

Sonra, 840 dolaylarında, Şalmaneser Fırat'tan yukarı doğru yürüdü ve batıya dönüp, Aramilerin denetimindeki toprakların tepesine dolandı. Burada, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde, Kue Krallığı yer alıyordu. Kue yeni bir ülkeydi ama halkı eski bir halktı. 300 yıl önce, Hitit başkenti Hattuşa yanmış ve Hitit halkı dağılmıştı. Eski krallıklarının merkezi Boğaz'ı geçen Güney Avrupalı istilacılarca işgal edilmişti; Anadolu'ya yerleşmişler, Gordion'da bir başkent inşa etmişlerdi ve Frigler olarak biliniyorlardı. Hititler kıyıların da çoğunu yitirmişti, Mikenler kendi yurtlarından Dor akını yüzünden sürülmüş, Anadolu'nun batı ucunda ve güney kıyısı boyunca yerleşmişlerdi.

Dağılan Hititler hâlâ kendilerinin diyebilecekleri tek toprakta, eski yurtlarının güneydoğusunda yeniden toplanmıştı. Burada Hitit tanrılarına tapınıyor ve surla çevrili kentler etrafında toplanmış küçük bağımsız Yeni Hitit krallıklarında yaşıyorlardı. Kuzey Fırat'taki Kargamış bunların en güçlüleriydi.

---

* Bu daha küçükler Bit-Sha'alli ve Bit-Shilani kabileleriydi. O zamanlardan, belgelenmemiş olan Kalde dilinde, anlaşılan *bit* "ev halkı, malı" anlamındaydı; her kabile adının gerisi kabilenin ardılı olduğu bir ataya atıftı (bkz. H. W. F. Saggs, *Babylonians*, s. 134), bu, Batı Sami İsraillilerle hem kabile örgütlenmesi hem de dil açısından ortak bir mirasın varlığına işaret eder; İbranice "ev halkı" *bet* sözcüğüdür.

48.1. Şalmaneser'in Düşmanları

Başka bir Yeni Hitit krallığı olan Kue daha az askeri güce sahipti ama Toroslar'dan geçen, Anadolu'ya giden en iyi geçitte ve dağların kuzeyindeki gümüş madenlerinin yolunun üzerinde, stratejik bir güzergâhta yer alıyordu. Şalmaneser Kue'ye saldırdı, başkentine girdi ve gümüş madenlerine el koydu.[5]

Sonra doğuya döndü. Her zaman olduğu gibi, Dicle'nin doğusundaki Elamlılar sürekli bir tehditti. Elam kentlerinin kralları, Asur'un görece küçük Babil'e göre daha ciddi bir tehlike oluşturduğunu gördüklerinden, ufukta savaş göründüğünde Babil krallarıyla ittifak kurmaya eğilimliydi. Şalmaneser Babil'in de dostuydu ama eski Yakındoğu'da dostunuzun dostu dost değil, daha çok düşman oluyordu. Babil ve Elam arasındaki bir ittifak Asur gücünü de pekâlâ tehdit edebilirdi.

Şalmaneser Elam'ı resmen imparatorluğuna katmayı denemeyip, bunun yerine kentlerinden haraç istedi. Elam topraklarına birkaç Asur akını, kentleri ödemeye ikna etti. Şalmaneser aynı zamanda Elam'ın kuzey ucunun ötesinde yaşayan halklara boyun eğdirebilmek için Zagros Dağları'nın ötesine küçük bir yolculuk gerçekleştirdi. Babil'le olduğu gibi, artık Elam'ın da iki sınırını denetim altında tutuyordu. Bu kuzeyli dağ gezginleri herhalde, 1000 yıl kadar önce güneydoğudaki Hindistan'a giden gezginci halklardan ayrılmıştı. Şalmaneser'in kendi yıllıkları iki kabilenin adını verir: Elam'ın batısında, Zagros Dağları'nın hemen ötesine yerleşmiş olan Parsua ve hâlâ kuzeyde göçebelik yapan Mada.[6]

Ne Parsua ne de Mada, Şalmaneser'e karşı pek direnemedi. Ve o da evine 27 farklı dağ şefinin bağlılığını sağladığıyla övünerek döndü. Bu fethe özel bir önem atfetmedi; Parsua ve Mada Elam gücüne karşı basit tamponlardı. Onlara Yunanların daha tanıdık adlarını vermelerine daha bir yüzyıl vardı: Persler ve Medler.

III. Şalmaneser 824 yılında, oğlunun başlattığı bir isyanın tam ortasında öldü. Ölüm döşeğinde veliahdı mirastan mahrum etti ve yerine geçmek üzere ikinci oğlu Şamşi-Adad'ı (Babil prensesinin kocası) belirledi. İsyanı bastıramadan öldü; bu isimdeki beşinci kral olan Şamşi-Adad artık resmen Asur kralıydı ancak ağabeyinin destekçileri daha fazlaydı ve o da kendi ülkesinden kaçmak zorunda kaldı. V. Şamşi-Adad'ın kendi anlatılarından da anlaşılacağı gibi, bu muazzam bir isyandı:

> Ağabeyim Asur-danin-apli babası Şalmaneser'in zamanında hayırsızca davrandı, fitne, isyan ve haince komplolar yaptı, ülkenin isyan etmesine neden oldu, savaşa hazırlandı, kuzeyde ve güneyde, Asur halkını kendi yanına çekti ve atakça sözler söyleyerek kentleri isyan ettirdi nifak ve savaş başlattı... 27 kent, kaleleriyle birlikte... dün-

> yanın dört tarafının kralı, babam Şalmaneser'e isyan etti ve... Asur-danin-apli'nin tarafına geçti.[7]

Bu çapta bir meydan okumaya karşı yeterli sayıda askeri, ona ancak kayınpederi Babil kralı sağlayabilirdi. Bu nedenle Şamşi-Adad Babil'e kaçtı ve Marduk-zakir-şumi'den yardım istedi. Babil kralı da kabul etti ve Asurluya başkentini geri almasını sağlayacak kadar asker verdi.

Ancak Marduk-zakir-şumi ölümcül bir yargı hatası yaptı. Damadına tamamen güvenmiyordu ve Şamşi-Adad'ı bu Babil birliklerini vermesi karşılığında bir antlaşma imzalamaya zorladı. Antlaşmadan kalanlar bölük pörçüktür ama anlaşılan Şamşi-Adad'ın Babil'in üstünlüğünü tanımasını gerektiriyordu. Cümle yapısı, Şamşi-Adad'a kral unvanını kullanma hakkı vermiyor, bu yetkiye yalnızca Marduk-zakir-şumi sahip oluyor ve gereken yeminler de, Asur tanrıları göz ardı edilip, yalnızca Babil tanrılarının huzurunda ediliyordu.[8]

Şamşi-Adad antlaşmayı imzaladı ve tahtını yeniden kazanma uğruna kızgınlığına hâkim oldu. Sunulan askerleri aldı, kendi kentlerine karşı saldırdı ve surları yıkarak Asur'u geri aldı.

V. Şamşi-Adad tahtını geri aldığında, Marduk-zakir-şumi'yle olan antlaşmasına sadık kaldı. Ya sözüne sadık bir adamdı ya da antlaşmaya göz kulak olan tanrılardan korkmuştu. Ama Marduk-zakir-şumi öldüğünde ve oğlu Marduk-balassu-ikbi onun yerine tahta geçtiğinde, Şamşi-Adad kuşaklar boyunca hiçbir Asur kralının girişmediği bir sefere hazırlanmaya başladı: Babil'in istilası.

Marduk-balassu-ikbi'nin tahta çıkmasının üzerinden çok zaman geçmeden, planlar meyve vermeye başladı. Şamşi-Adad ordusunu yürüyüşe hazırladı ve güneye doğru ilerlemeye başladı. Doğrudan değil, daha çok Dicle boyunca, biraz rahat bir tarzda, sanki kayınbiraderinin savaş hazırlıklarına aldırmıyormuş gibi yaparak ilerliyordu; yalnızca yoldaki birkaç köyü yağmalamakla kalmayıp, üç aslan öldürdüğü bir aslan avı düzenleyecek kadar da durduğunu kaydetmiştir.[9]

Marduk-balassu-ikbi onu karşılamaya çıktı, birkaç Keldani ve Elamlı müttefikiyle de desteklenmişti. Şamşi-Adad'ın yıllıklarına göre, ittifak çabucak yenilgiye uğratıldı:

> Bana karşı, savaş ve dövüş önererek ilerledi... Onunla savaştım. Onu yenmeyi başardım. Askerlerinden beş binini kestim, iki binini, arabalarından 100 tanesini, süvarilerinden 200 tanesini esir aldım. Kraliyet çadırını, kamp yatağını elinden aldım...[10]

Bu, Asur askerlerinin Babil hatlarının ortasına kadar ilerlediği anlamına gelir. Babil'e kadar yürüyen esirlerin arasında kral da vardı. Asur kraliçesi olan kız kardeşinin bu durum karşısında ne dediğini bilmiyoruz.

V. Şamşi-Adad onun yerine bir kukla kral, kral olarak değil de vasal olarak hareket edecek eski bir Babil saray görevlisi yerleştirdi. Bunun, hemen isyan planlamaya başlayan yararsız bir hizmetli olduğu ortaya çıktı. Daha bir yıl geçmeden V. Şamşi-Adad geri dönüp onu da esir olarak Asur'a götürmek zorunda aldı.[11]

Bu noktada V. Şamşi-Adad kendini, eski ve anakronik bir terimle, "Sümer ve Akad ülkesinin Kralı"[12] ilan etti. Bu kendine "Babil Kralı" demesiyle aynı şey değildi. Aksine, Babil diye bir varlığı reddediyordu; Babil kültürünün ve Babil tanrılarının gerçek koruyucusu olarak yalnızca Asur vardı. Kayınpederinin hakaretinin öcü alınmıştı.

Kısa süre sonra, artık Babil ve Asur kralı olan Şamşi-Adad genç yaşında öldü. Yıl 811'di; tahtta ancak 10 yıl geçirmişti ve oğlu III. Adad-nirari hâlâ çocuktu. Bu yüzden, Şamşi-Adad'ın kraliçesi, Babil prensesi Sammu-amat iktidar konumuna geçti. Daha önce Asur tahtında bir kadın oturmamıştı ve Sammu-amat bunu biliyordu. Kendisi için yaptırttığı stel onu varolan tüm Asur krallarıyla bağlantılandırmakta zorluk çeker. Yalnızca Şamşi-Adad'ın kraliçesi ve Adad-nirari'nin annesi değil, aynı zamanda "dört bölgenin kralı Şalmaneser'in gelini" olarak da adlandırılıyordu.[13]

Sammu-amat'ın iktidara sahip olması o kadar çarpıcıydı ki, sahneye ancak giren bir halkın uzak tarihsel hafızasında da yansımıştı. Yunanlar onu, adının Yunancasıyla, Semiramis olarak anımsar. Yunan tarihçi Ktesias onun bir balık tanrıçanın kızı olduğunu, güvercinler tarafından büyütüldüğünü, Asur kralıyla evlenip Ninyas adlı bir çocuk doğurduğunu yazar. Kocası öldüğünde, Semiramis haince onun tahtında hak iddia etmiştir.*

Eski öykü, Adad-nirari'nin adının bir yansımasını efsanevi kraliçenin oğlu Ninyas'ta verir; ayrıca Sammu-amat'ın iktidarı pek de düzgün olmayan yollardan ele geçirdiğini aktaran tek öykü bu değildir. Başka bir tarihçi, Diodoros, Semiramis'in iktidarı yalnızca beş günlüğüne kendisine vermesi için kocasını ikna ettiğini yazar; amacı bu işi ne kadar iyi becerebildiğini ona göstermektir. Kral bunu kabul ettiğinde ise, onu idam ettirip, iktidarı büsbütün ele geçirir.

Bu arada, Yunan kentleri de üç farklı kümede toplanmıştı. Anakaranın Miken kentleri, 300 yıl önce ilerleyen Dorlar karşısında boyun eğmiş ama

* Hekim ve eğitimli bir adam olan Ktesias'ın çalışmaları bize ikinci elden ulaşmıştır; elyazmaları kaybolmuş ama daha sonraki bir Yunan tarihçi olan Diodoros, Ktesias'ın anlatılarından büyük parçalar almış ve kaynak olarak da onu belirtmiştir. Diodoros fantastik öykülere çok yatkındır ve "Ktesias'ın anlatılarının" ne kadarının gerçekten ona atfedilebileceği (ya da edilemeyeceğini) kestirmek zordur.

48.2. Mikenler, Dorlar, İonlar

tam olarak da yok olmamıştı. Miken uygarlığından arta kalanlar Arkadia olarak bilinen bölgede, Yunanistan'ın güneyinde, onu neredeyse ikiye bölen ve doğu tarafından kesen su kütlesinin altındaki (Korinthiakos Kolpos, yani Korinthos Körfezi) yarımada olan Peloponnesos'ta (Mora) hayatta kalmıştı. Göç eden Miken Yunanları güneye doğru gidip Mısır'ı rahatsız etmenin yanında, Ege Denizi'ni aşıp Anadolu'ya da gitmişlerdi. Burada kıyı boyunca, sonradan gelişip kente dönüşecek olan köylere yerleşmişlerdi: Smyrna (İzmir), Miletos, Ephesos ve diğerleri. Miken ve Asya dil ve âdetlerinin bileşimi, şimdi İon diye adlandırdığımız kendine özgü bir kültüre yol açtı. İon Yunanları [Türkçe "Yunan" sözcüğü de "İon" sözcüğünden türetilmiştir] sonra da Dor işgali sırasında yakındaki adalara yayılarak Lesbos (Midilli), Khios (Sakız), Samos (Sisam) ve başka adaları işgal etmişler, sonunda Yunanistan'ın doğu kıyısına dönmüşlerdi.

Bu arada Dorlar da Peloponnesos Yarımadası'nın güneyinde ve doğusunda kendi kalelerini oluşturuyordu; aşağıda Girit'e, doğuda Rodos ve Karpatos adalarına kadar yayılmışlardı. Dor lehçesi anakaradaki Miken lehçesinden farklıydı ve her ikisi de İon lehçesinden farklıydı.

Üç grup da aşağı yukarı aynı ırktandı. İonların kökü Miken'di, her ikisi de yüzyıllar önce Yunanistan yarımadasına inmiş olan göçebelerin soyundan gelen Mikenler ve Dorlar da aynı Hint-Avrupa ailesine aitti. Daha sonra Yunanlar, Dorların Herakles'in Miken'deki anayurtlarından zorla gönderilen ve daha sonra topraklarını geri almak için dönen oğullarından geldiğini öne sürerek aradaki benzerliği açıklayacaktı.[14]

Ancak ortalıkta henüz "Yunanistan" yoktu, yalnızca Mikenler (onları atalarından ayırt etmek amacıyla, "Arkadia'lılar"), İon'lar ve Dor'lar. Yunan yarımadası, İsrail ve Arami krallıklarının ortaya çıkmasından önceki "Batı Sami" toprakları gibi, bağımsız krallar ve şefler ülkesiydi.

Dor kargaşası uzak geçmişte kalırken, Yunan yarımadasındaki kentler nispeten bir barış dönemine girdi. Bu sürede, düşmandan çok müttefik gibi davrandılar ve dilleri ile kültürlerini daha çok paylaştılar.* MÖ 800 dolaylarında, –çok müphem ve genel bir tahmin– büyümekte olan bu tek kültürel kimlik duygusu, (birçoğu Mikenlere ait olan) çok sayıda farklı tarihsel kaynağın kısa sürede tüm yarımada tarafından oradaki her kentin mirası olarak kabul edilecek, birbiriyle bağlantılı iki kahramanlık şiirinde bir araya gelmesine neden oldu: *İlyada* ve *Odysseia*.

Daha sonraki Yunan geleneğine göre, bu şiirlerin yazarı, ya İon yerleşimlerinin bağrındaki Anadolu kenti Smyrna'dan ya da İonya kıyısının hemen açığındaki Khios adasından gelen Homeros adlı bir İon'du. Homeros'un kim olduğu (ya da olmadığı) üzerine süregiden bir tartışma vardır; kuramlar, tek bir dehadan, tek bir isim altında yazan tüm bir şairler okuluna kadar gider. Şiirler, sözlü öykü anlatıcısının damgasını taşır: Tekrar tekrar karşımıza çıkan ve şaire konuşulan bir mısranın ritmini doldurmak için derhal bir yol sağlayan iki sözcüklü betimlemeler (şarap koyusu, hızlı bacaklı, açık yanaklı, güzel saçlı); bir sahneyi kapatan kalıp tümceler ("ve öyle dedi, kanatlı sözlerle", "uzun süre sessiz ve hareketsiz oturdular");[15] ve düzensiz leff ü neşr (kiyazma), yani şairin bir konuya girmek için zihinsel bir nirengi sağlamak üzere konunun ortasından girmesi, başa dönmesi ve sonra da sona doğru ilerlemesi.†

---

* Tarihçiler genellikle Yunan tarihini Karanlık Çağ (MÖ 1150-750), Arkaik Dönem (750-490), Klasik Dönem (490-323) ve Hellenistik Dönem (323-30) olarak ayırır. Çok eski kronolojilerini sanat ve çömlek tarzlarına göre sınıflandıran arkeologlar biraz farklı bir bölümlendirme kullanır; Karanlık Çağ'ın ilk yılları Altıniken Dönemi (1125-1050) daha sonraki yıllar da Protogeometrik Dönem (1050-900) olarak bilinirken, Karanlık Çağ'dan çıkış da (bir çömlek tarzına dayanılarak) Geometrik Dönem olarak bilinir ve Erken (900-850), Orta (850-750) ve Geç Geometrik (750-700) olarak ayrılır. Bu kronolojiler, Sarah B. Pomeroy vd., *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History* gibi birçok standart başvuru metninde bulunabilir.

† Bu kitap edebiyat değil tarih araştırması olduğu için, burada Homeros yazarlığı, kahramanlık öykülerinin yapısı, dili, kahramanlığın ele alınışı, erken dönemde Yunanların tanrılara tapınmaları hakkında neler gösterdiği gibi konulara girmekten kendimi alıkoyuyorum. Bun-

Bu okunan ya da söylenen öykülerin ne zaman yazıldığını kesin olarak bilen yok. Yunan Karanlık Çağı sırasında yalnızca Mikenler bir tür yazıya sahip olmuştu ve onlar da çok az yazmıştı. Ama öyküler ne zaman yazılmış olursa olsun, belli ki MÖ 800 öncesi bir dünyayı yansıtırlar. Yalnızca *İlyada* ve *Odysseia* değil, Yunan mitolojisinin büyük bir kısmı (Eski Yunan ve Roma araştırmacısı Ken Dowden'ın belirttiği gibi) "Miken coğrafyasında"[16] yazılmıştır; zırh (yaban domuzu dişli miğfer) ve hazine ayrıntıları, Dorların gelişi öncesi bir dünya yansıtır.[17] Diğer yandan, kahramanlık öyküleri aynı zamanda Miken döneminde pek olası olmayan deniz aşırı yerleşim bilgisi de gösterir.[18] Kahramanlık öykülerinin dili ise 8. yüzyılın dilidir. Troya kralı Priamos'un adı da Hitit İmparatorluğu'nun Kue sakinleri ve diğer dağınık ardılları tarafından konuşulan Yeni Hitit diline aittir.[19]

Troya ve ona karşı savaşan diğer kahramanların öyküleri de Dor'lara, Arkadia'lılara ve İon'lara ortak bir efsanevi geçmiş sağlamıştır. *İlyada*'da, her kent Agamemnon'un çağrısı karşısında hemen gemilerini göndermiştir. Bu, Yunanların sağlamayı hiç başaramadığı bir eylem bütünlüğüdür. Ancak öykü, Yunan kentlerini diğer halklardan ayıran bir kimliğin oluşmasının başlangıcını ifade eder.

İlyada'da ilk kez olarak, Yunanların üçlü dairesinin dışında yaşayanlara yönelik bir sözcükle karşılaşırız: Homeros bunlara *barbaro-phonoi*, "garip-konuşanlar" der.[20] Bu, bütün insanları ikiye ayıran basit bir ayrımdır: Bir Yunan lehçesi konuşanlar ve konuşmayanlar.

Bu aynı zamanda Yunanların akıllarında giderek daha güçlü bir şekilde oluşmaya başlayan bir fikrin de tohumuydu. İnsan doğası ikiliydi; ya Yunan'dı ya da değildi ve bir insanın *Yunan* olarak kimliği, karakterinin çekirdeğini oluşturuyordu.

Bu tanımlamanın gücünün kökleri, çelişkili bir şekilde, Yunan kentlerinin daha MÖ 800'deki ayrılıklarındaydı. Siyasal birlikleri, ortak amaçları ve pek de bir ortak yaşamları yoktu. Farklı kentleri, farklı kralları, farklı manzaraları vardı, ama hepsi de Yunancanın bir varyasyonunu konuşuyordu. Dillerinin benzerliği ve imgesel ortak geçmişleri, onları bir arada tutan dokuydu.

---

lar bir değil, birçok kitabı dolduracak konulardır. Doldurmuşlardır da, o yüzden bundan kaçınıyorum.

ZAMAN ÇİZELGESİ 48

ASUR	MISIR	YUNAN YARIMADASI/ANADOLU
		Yeni Hitit krallıkları oluşuyor
Asur-bel-kala (1074-1056)		
Aramiler başa geçiyor		
	Üçüncü Ara Dönem	
	21. Hanedan (Tanis)	
	22. Hanedan (945-712)	
	I. Şeşonk (945-924)	
II. Asur-dan (934-912)		
II. Asurnasirpal (911-859)		
		Arkadia, Dor İon kültürleri (y. 900)
	II. Osorkon (870-850)	
III. Şalmaneser (858-824)		
V. Şamşi-Adad (823-812)		
Sammu-amat		
		Homeros (y. 800)

49

TİCARET MERKEZLERİ VE KOLONİLER

MÖ 800-720 döneminde,
Yunanistan'da Olimpiyat Oyunları başlar,
bu arada İtalya'da Yunan kentleri ve Roma inşa edilir.

Homeros'un gemi filosu, suyun yakınında yaşayan her Yunan için aşina bir görüntüdür:

> Böylece tarlanın ötesinden hareketli misafir belirir...
> Toplanma mırıltısı yayılır, çiğneyen ayaklar
> Gevşek kumlara vurur ve filoya yoğunlaşır;
> Uzaklara ulaşan çığlıklarla çağırırlar
> Gemileri hazırlayıp denize açılmaya.[1]

Yunan tüccarlar adadan adaya Ege Denizi'nde yelken açar, Anadolu'ya, aşağıda Girit'e gidip tekrar ana karaya dönerlerdi. Homeros'un zamanında, Yunan kentlerinden hareket eden gemiler yarımadanın güney kıyılarından düzenli bir şekilde batıya, oralardaki halklarla ticaret yapmaya da gidiyordu.

MÖ 1200 öncesinde, doğuda Mikenler daha güçlerinin zirvesindeyken, İtalya Yarımadası'nda,* çizmenin topuğundan koncuna kadar uzanan çok

---

* 1861 yılına kadar İtalya bir ülke değildi, bu yüzden tarihin o anı için yarımadaya "İtalyan" demek, zorlamanın da ötesinde bir şey olur. Ama Çin'de olduğu gibi, İtalya Yarımadası çok eski zamanlardan beri aynı kültür ve ardıllarıyla özdeşleşiyordu, bu yüzden kolaylık olsun diye "İtalya" sözcüğünü kullanacağım. (19. yüzyılda, İtalyan devletleri Avusturya'nın yönetimindeyken, Avusturyalı devlet adamı Clemens von Metternich, "İtalya yalnızca coğrafi bir

dağınık küçük yerleşimler kurulmuştu. Aralarındaki uzaklığa rağmen, aynı türde çömlekler yapıyorlardı, bu da hepsinin aynı soydan geldiğini gösteriyordu. Yerleşimlerin birçoğu Apenin Dağları boyunca sıralandığı için, arkeologlar bu halka "Apenin kültürü" adını verir.[2]

Yunan Karanlık Çağı sırasında, Apenin kültürü dallandı. Farklılıklar yalnızca çömleklerde değil, silah ve zırhlarda da ortaya çıkmaya başladı. Demir gereçler ve silahlar yavaş yavaş yarımadaya yayılmaya başladı. Nüfus arttı; bir tek yerleşimin nüfusu artık binlerle ifade edilebiliyordu.[3] 1200'den önce tüm "İtalyanlar" ölülerini gömüyordu. Artık kuzeydeki köylerin büyük bölümü ölülerini yakmaya başlamıştı.*

Yunan gemileri ticaret yapmaya geldiğinde, yarımada arkeologların erken İtalyanları birbirlerinden ayırt ettiği çeşitli âdetlere ev sahipliği ediyordu. Hâlâ ölülerini gömen köyler üç bölüme ayrılıyordu: Aşağı batı sahili boyunca İtalya çizmesinin burnuna uzanan Fossa; topuğun hemen üzerinde Apuli; Apeninler'in kıyısı boyunca uzanan Orta Adriyatik.[4] Artık ölülerini yakan kuzeyli köylüler dört gruba ayrılıyordu: Batıda, savaşçıların yanında araba ve zırhları da gömen Golasecca; doğuda çok güzel bronz işçiliği olan Este; güneyde yalnızca ölüleri yakmayıp, külleri de vazolara koyup gömen Villanova ve Villanovalıların hemen altında, onlardan Tiber Irmağı'yla ayrılan Latium.

Latium halkı küllerini yalnızca vazolara koymayıp, yaşayanların kulübelerine benzeyen ve ölüler için ev olacak minyatür kulübelere gömüyordu. Kendi kulübeleri çok basitti, yerleşimleri de korumasızdı; Romalı tarihçi Varro, "sur ve kapı sözcüklerinin anlamını bilmediklerini," söyler. Güvenli olması için tepelerin üstüne inşa edilen küçük köyler, ortak dilleriyle birleşiyordu. Tüm yarımadada kullanılan en azından 40 farklı dil ve lehçeden biri olan, Latince adı verilen kayıp bir dil konuşuyorlardı.[15]

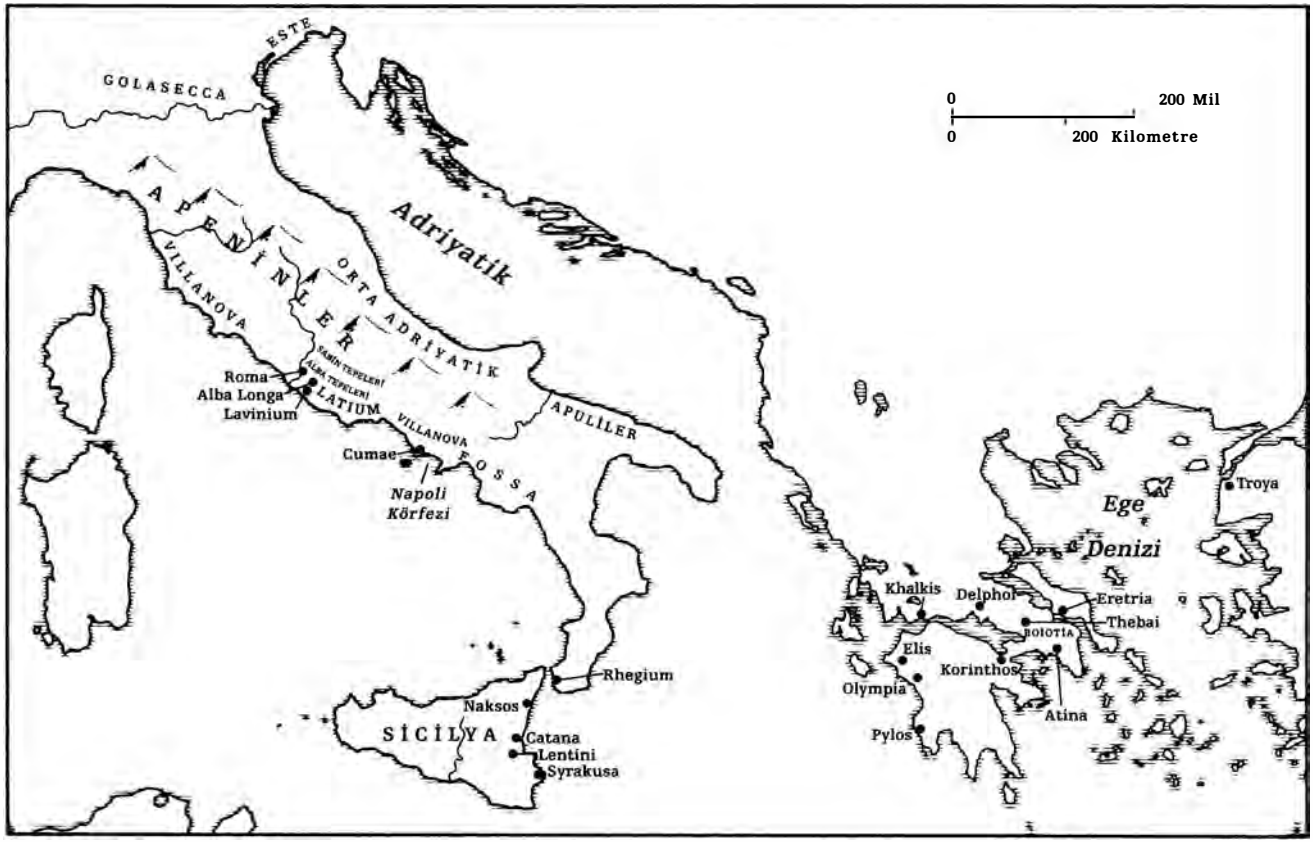
Yunan gemileri İtalya'nın güney kıyılarına yanaştılar ve metal ile tahıl ticareti yaptılar; aynı zamanda, güneydeki, daha sonraları Sicilya olarak bilinecek büyük adaya da çıktılar. Bu başarılı ticaret, Yunan tüccarların yalnızca yanaşmakla kalmayıp, en azından yılın bir kısmında yaşadıkları ticaret merkezlerinin kurulmasına yol açtı.[6]

---

ifadedir," demişti; yanıldığı derhal ortaya çıktı, çünkü İtalyanların ulusal kimlik uğruna hareketlilikleri bunun neredeyse hemen ardından patlak vermişti ama bu yorum MÖ 8. yüzyıl için çok daha uygundur.)

* Yarımadanın arkeolojik dönemlendirmesinde, MÖ 2000-900 Bronz Çağı'dır ve Yunan Karanlık Çağı (MÖ 1200-900) Geç Bronz Çağı'na bağlanır. Demir Çağı MÖ 900 dolaylarında başlar.

† Birçoğu yalnızca bir yazıtın parçasında görülen bu dillerin ayırt edilmesi ve birbirleriyle ilişkileri, Demir Çağı İtalyan kültürleri arasındaki farklılıkları ayırt etmenin unsurlarından biridir. Ancak kendi terminolojisi olan, çok üst düzeyde uzmanlık isteyen bir konudur, dolayısıyla da bu kitabın konusunun dışındadır. T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome*, s. 41-44 içinde çok yoğun ama yardımcı olabilecek bir giriş sunar.

49.1. İtalya Halkları ve Yunan Kolonileri

775 dolaylarında, Yunanistan'ın kuzeybatısındaki Khalkis ve doğusundaki Eretria kentleri biraz daha kuzeyde, bugün Napoli Körfezi olarak bilinen su parçasının üst kıyısında bir ticaret merkezi kurmak üzere ortak bir kuvvet gönderdiler. Bu ticaret merkezi, Yunanların Tyrrhen'ler dediği Villanovalılara yakındı. Kısa sürede, Villanova mezarlarındaki mezar eşyalarının yanında Yunan vazoları gözükmeye, Villanovalıların kabartmalarında Yunan hatları belirmeye başladı.

Khalkis ve Eretria, ortak çıkarları uğruna işbirliğine girerek, ortak dilin ötesinde bir ilişkiye girmişti. Tam o sırada, Yunan kenti Olympia'daki Zeus ve Hera Tapınağı,* çok daha uzaklardan hacca gelen Yunanlar sayesinde büyümeye başlamıştı. Daha kuzeyde, Delphoi'de, biraz daha farklı bir sunak –bir rahip ya da rahibenin rehberlik peşindeki Yunanlar adına tanrılara danıştığı bir sunak– da uzaklardan gelen ziyaretçileri çekiyordu. Delos adasında, Apollon ve savaş tanrıçası Artemis tapınağı da genişliyordu. Bu kutsal yerler hızla yalnızca en yakındaki kente değil, tüm Yunanca konuşanlara ait olarak, "pan-Hellenik" bir hale geliyordu. İlk Yunan ittifaklarını da doğurdular. Kentler bir *amphiktyonys* yani bir tapınak ya da sunağın bakımının sorumluluğunu paylaştıkları bir birlik bünyesinde bir araya geliyordu; bir inşaat kooperatifinin eski hali.

Daha dikkat çekici olan, Yunan kentleri tanrı Zeus onuruna bir festivalde bir araya gelmişti. Bu festivallerin birincisi (geleneksel olarak) 776'da, yani Khalkis ve Eretria'nın ortak seferlerinden yalnızca bir yıl sonra düzenlenmiş ve tapınıcılar Olympia'da bir araya gelmişti.

Olympia yüzyıllardır bir dini merkezdi ve çeşitli yarışmalar uzun süredir burada düzenlenen kurbanların ve ritüellerin bir parçasıydı.† 776 yılında, Olympia'nın hemen kuzeybatısındaki küçük bir kent olan Elis'in kralının Delphoi kâhinine gittiği ve Yunan kentleri arasındaki savaşların nasıl biteceğini sorduğu söylenir. Kâhin ona Olympia'daki oyunları resmi bir festival haline getirmesini ve bu sırada bir ateşkes ilan edilmesini söyler. O günden başlayarak, en eski kaynaklara göre, resmi oyunlar dört yılda bir Olympia'da düzenlendi. Oyunlar sırasında tüm Yunan âleminde

---

* Yunan din sisteminin incelenmesi bu kitabın amaçlarını aşar; ben burada, her ne kadar tanrılar adına sürdürülen kült etkinlikleri yüzyıllardır sürüyor olsa da, *İlyada* ve *Odysseia*'nın Zeus ve arkadaşlarının kişiliği ve amaçları hakkında bize bir şeyler söyleyen en eski Yunan çalışması olduğuna dikkat çekeceğim, bu da gösteriyor ki, MÖ 800'de bu din sistemi hayli gelişmiş, karmaşıklaşmış ve ritüelleşmişti.

† British Museum'daki Yunan ve Roma antikitelerinin küratörü Judith Swaddling, Oliympia'nın günümüzde bir muadilinin olmadığından yakınır. Amerikalılar daha iyi durumdadır; yalnızca bir profesyonel futbol maçının duayla açıldığını ve Tanrı adına oynandığını, devre arasında sunağa gidildiğini tahayyül edin. Buna bir başkanlık adayının başlangıçtaki para atışını yapmasını ekleyin, eski oyunların üç unsurunu bir araya getirmiş olursunuz: Din, spor ve siyaset.

ateşkes ilan edildi; bu önce bir ay sürüyordu, daha sonra üç aya uzatıldı ki, en uzaktaki Yunanlar bile güven içinde Olympia'ya gidip dönebilsin.[7]

Elis kralının umduğunun aksine, oyunlar hiç barış getirmedi. Ama Yunan kentlerine yalnızca konuştukları dille değil, aynı tanrılara tapındıkları için de birleştiklerini ve aralarındaki tek ilişki türünün savaş olmadığını gösterdi.

Roma efsanesine göre, 776'da Numitor adlı bir kral, her ikisi de İtalya Yarımadası'nda, Tiber Irmağı'nın hemen güneyinde yer alan iki Latin kentine hükmediyordu. Birinci ve daha eski kent Lavinium'du; ikincisi Lavinium çok kalabalıklaştığında bir koloni olarak kurulan Alba Longa'ydı ve Alba tepelerinin eteklerinde kurulmuştu.

Numitor'un kötü yürekli erkek kardeşi Amulius, bir saldırı düzenleyerek kralı tek başına sürgüne kaçmaya zorladı ve kral, ailesini korumak için ülkesine geri dönemedi. O zaman tahtı ele geçiren Amulius, ağabeyinin oğullarını öldürdü ve Numitor'un torunlarının ileride tahtta hak iddia etmelerini önlemek amacıyla ağabeyinin kızı prense Rhea Silvia'nın sonsuza dek bâkire kalmasına karar verdi.

Buna rağmen, prenses hamile kaldı. Romalı tarihçi Livius, prensesin tanrı Mars tarafından tecavüze uğradığını iddia ettiğine ve "ya buna inandığına ya da bu yolla suçu üzerinden atmayı umduğuna"[8] dikkat çeker. Her hâlükârda, doğan ikiz oğlanlar, öldürülen kralın doğrudan ardılları olmaları nedeniyle gaspçının iktidarına bir tehdit oluşturuyorlardı. (Yunan yazar Plutarkhos'un eklediği gibi, "insani ölçülerin ötesinde büyük ve güzeldiler," bu da Amulius'u daha beter endişelendirdi.)[9]

Amulius bebek yeğenlerinin nehirde boğulmasını emretti. Tiber taşkın halinde olduğundan, çocukları suya atsın diye gönderilen hizmetçi onları nehrin yatağına yakın bir yerde bıraktı ve geri döndü. Burada, efsaneye göre dişi bir kurt onları besledi, kısa bir süre sonra da kralın çobanı onları buldu ve büyütmek için karısına götürdü.

Çoban çocuklara Romulus ve Romus adını verdi ve erişkinliğe kadar büyüttü; Plutarkhos, sürgündeki Numitor'un eğitimleri için para gönderdiğini yazar. Çocuklar büyüdüklerinde, büyük amcalarından kurtuldular ve Numitor krallığını geri aldı.

Büyükbabaları tahtına kavuşan ve artık kraliyet veliahtları olarak kabul edilen ikizler Livius'un da belirttiği gibi, "aniden, bebekken boğulmaya terk edildikleri yerde yeni bir yerleşim kurma gereksinimi duymaya başladılar."[10] Kral bunu onayladı; Alba da Lavinium kadar büyümüştü ve üçüncü bir kente ihtiyaç vardı. Ama Numitor ve Amulius arasında patlak veren kardeş kavgası Numitor'un torunlarında yeniden canlanmıştı; yeni

yerleşimlerinde nihai yetkenin kimde olacağına karar veremiyorlardı ve tanrılardan bu yolda kendilerine bir işaret göndermesini istediler. O andan itibaren işler hep kötüye gitti:

> Bu amaçla belirtileri izlemek üzere Romulus Palatinus tepesine, Romus da Aventinus tepesine yerleşti. Öyküye göre, Romus ilk işareti aldı: Altı akbaba. Bu durum halka ilan edildikten kısa süre sonra, Romulus'a bu sayının iki katı göründü. Her iki tarafın taraftarları da derhal kendi efendilerini kral olarak selamladı, bir taraf önceliği, diğer taraf da sayıyı temel alıyordu. Kızgın sözler sarf edildi, hemen ardından darbeler geldi ve kargaşa sırasında Romus öldürüldü.[11]

Livius başka bir "avam" kaynağın Romus'un kardeşinin yeni yerleşimin üzerine bir kemer yaparak etrafına duvar inşa etme girişimiyle alay ettiğini, Romulus'un da hiddete kapılıp onu öldürdüğünü iddia ettiğine dikkat çeker. Her hâlükârda, yeni inşa edilen kent Romulus'un adından hareketle adlandırılır, o da Palatinus Tepesi'nin etrafını duvarla çevirerek yeni Roma kentinin merkezi yapar. Kaynaklara göre, yıllardan MÖ 753'tür.

Bu öykü neredeyse tamamen duman, biraz da ateşten oluşur. Arkeologlar yerleşimcilerin gerçekten Roma'nın bulunduğu yerde MÖ 1000-800 dolaylarında evler inşa etmeye başladığını öne sürer, ama Romalı yazarlar başkalarının öykülerinin parçalarını toplayıp kendilerine mal eden saksağanlardır; Romulus ve Romus öyküsü, Sargon ve Musa'dan ipuçlarını hiç saymasak bile eski Yunan efsanelerinden parçaların bir araya getirilmesinden oluşan bir yamalı bohça gibidir.[12] Livius da, MÖ 30'da yazdığı tarihe, "Roma doğmadan ya da düşünülmeden öncesine ait olaylar bize, ciddi bir tarihsel kayıt olmaktan çok, şiirin çekiciliğine sahip eski hikâyeler olarak gelmiştir,"[13] diyerek başlar.

Bu öyküde zayıfça da olsa duyabileceğimiz belki de tek tarihsel yankı, kardeşlerin sürekli yinelenen mücadelesinden kaynaklanır. Biri yıl öncesinde, Osiris ve Set'in Mısır için mücadeleleri, kan akrabaları arasında ardıllık uğruna yaşanan gerçek savaşları yansıtır. Romulus'un öyküsünde de, ilişkili iki halk arasındaki savaşı görebiliriz. Eski kalıntılar bize Roma'nın biri Palatinus Tepesi'nde diğeri de Esquilinus'ta iki yerleşim olarak başladığını, her tepeyi farklı bir Latium kabilesinin tuttuğunu gösteriyor.[14] Olasıdır ki, bir kabile Romulus gibi Alba yamacından gelmekteydi, belki de artan nüfusu verimli Tiber Ovası'nın tahılıyla beslemek için.

Diğer grup yüksek olasılıkla Sabin Tepesi'nden gelmişti. Livius'a göre, bir kez Palatinus Tepesi'ni ele geçirince, Romulus büyük bir kasaba inşa etti ("Livius, "Etrafı çevrili alanın hızlı büyümesi, varolan nüfusla orantılı değildi," der) ve sonra bunu insanlarla doldurma sorunuyla karşı karşıya kaldı. Kapıları tüm kaçak ve gezgincilere açtı (iyi bir cumhuriyetçi olan

Livius'un, Roma'nın kurucu yurttaşlarının "kentin gücüne ilk katkıda bulunanların, gelecekteki büyüklüğünün ilk adımlarını atanların" kendi deyimiyle bir "güruh" olduğunu söylemekte çıkarı vardı).[15] Bu duvarların içini doldurdu ama bir sorun vardı: Roma'nın büyüklüğü "yalnızca bir kuşak sürecek gibiydi," çünkü neredeyse hiç kadın yoktu.

Bu durum, kardeşler arası nefretin kabile düzeyindeki eşdeğeri olan bir duygu yüzünden daha da kötü hale geliyordu: Roma yerleşimcileriyle aynı ırk yapısına sahip komşu köyler, onlara eş vermeyi reddediyordu çünkü "yeni cemaatten nefret ediyor, aynı zamanda da ortalarındaki bu yeni gücün büyümesinden korkuyorlardı."[16] Bu yüzden, Romulus Neptün şerefine büyük bir festival düzenledi ve komşularını davet etti (en yakındaki büyük kentten Sabinler). Kutlamaların doruğunda, Sabin erkekleri meşgulken, Romalı erkekler genç kadınların hepsini kaçırıp götürdü.

Livius'a göre, kadınlar "zaman içinde kızgınlıklarını unuttular," çünkü yeni kocaları "bal gibi sözler sarf ediyordu" (bu olay karşısında Romalı bir kadın tarihçinin ne diyeceği de merak konusudur), ama Sabin ordusu intikam duygusuyla Roma üzerine yürüdü, savunmacıları dışarı atıp iç kaleye girdi. Şimdi de kendi kentlerine saldırmak zorunda kalan Romalılar, duvarlara doğru yürüdü; iki ordu çarpıştığında, Mettius Curtius adlı Sabin şampiyonu kendi adamlarına bir savaş çığlığı attı. "Gösterin onlara, erkeklerle savaşmanın kızları kaçırmaktan farklı olduğunu!" diye haykırdı, o anda Romulus ardında en güçlü Romalılardan bir grupla ona doğru koştu ve Mettius Curtius panik halinde kaçtı.

Bir katliam kaçınılmaz gibiydi ama Sabin kadınları savaş alanına koşup savaşan kabilelerin arasına girdiler, çünkü savaş devam ederse ya kocaları ya da babaları ölecekti. Livius, "Çağrının etkisi ani ve derin oldu," diye yazar. "Sessizlik çökmüştü ve bir tek kişi bile hareket etmiyordu. Bir an sonra, rakip komutanlar barış sağlamak üzere öne çıktılar. Aslında, daha da ileri gittiler: İki devlet bir tek yönetim altında birleşti ve Roma yönetim merkezi oldu." Alba Longa krallarının ardılı Romulus ve Sabin kralı Titus Tatius birlikte hüküm sürdüler. (Bu çok da uzun sürmedi; birkaç yıl sonra Tatius bir isyanda öldü ve Romulus da "söylendiğine göre, bu ölüme gerektiği kadar üzülmedi.")[17]

Bu efsaneler, Yunan etkisinde olsa da, pekâlâ biri Sabin tepelerinden Latinler, diğeri de Alba tepelerinden Latinlerin yaşadığı iki tepeden oluşan gerçek bir eski Roma'yı işaret ediyor olabilir. Üstelik, Roma'nın kökenlerinin tam ortasındaki temel bir düşmanlığa da işaret eder. Aşağı ve Yukarı Mısırlılar gibi, bu insanlar da –aynı ırka ait, benzer âdetleri, dilleri ve tanrıları olmasına karşın– gene de çekirdekten düşmandı. Yunanlar ortak zemin bulmaya çalışıyordu; Latinler kendi ırklarından başkalarını ta-

nımayı reddediyordu. En eski kuruluşunda, Roma kentinin iki kutbu vardı ve halkları birbirlerine sırtlarını dönmüş halde yaşıyordu.

Yarımadanın verimli ovalarında gelişen tek kent Roma değildi. Ticaret kolonilerine sağlamca kök salmış Yunan tüccarlar, anayurttakilere İtalya kıyılarının Yunan kolonileri için güzel bir yer olduğunu kanıtlamıştı. Üstelik Yunan kentleri içeriden baskı altındaydı. Nüfus artıyordu (MÖ 800-700 döneminde belki de altı kat) ve bu insanların daha fazlasına gereksinimi vardı: Daha fazla metal, daha fazla taş, daha fazla tahıl ve daha fazla otlak.[18]

Özellikle daha fazla toprak. Yunan kentleri doğal engellerle sınırlıydı: Sıradağlar, kayalık arazideki yarıklar ya da deniz. Mezopotamya Ovası gibi, Yunanistan Yarımadası da "sınırlı bir tarım alanıydı."* Toprak geleneksel olarak bir ailenin oğulları arasında eşit şekilde dağıtılıyordu, bu da her ailenin topraklarının kaçınılmaz olarak azaldığı anlamına geliyordu, daha fazla erkek çocuk doğarsa, bu daha hızlı oluyordu. Her Yunan ailenin erkeklerine yetecek kadar toprak yoktu.

Boiotia bölgesinden Yunan şair Hesiodos, 8. yüzyıl ortalarında doğmuştu. *İşler ve Günler* (*Erga kai hemerai*) şiirinde, içinde bulunduğu durumu anlatır: Babası öldüğünde, çiftliği o ve ağabeyi Perses arasında bölüştürülmeliydi, ama anlaşılan Perses kendini ve ailesini geçindirmek için bunun çok az olduğunu düşündü ve her şeyi elde etmek amacıyla bu türden sorunları halleden yargıçlara rüşvet verdi.

> Mirasımız bölündü; ama o kadar çoğunu
> Kaptın ve yağlı bir rüşvet olarak götürdün ki
> Armağan tüketen krallara ve yargıç olmak isteyen aptallara
> Bu mahkemede.[19]

Bu, Yunan kentlerinin karşı karşıya olduğu ikincil ama aynı ölçüde vahim zorluktu; kısıtlı kaynaklar aşırı eylemlere yol açıyordu ve toprak sahipleri ile memurlar arasında yozlaşma salgın halindeydi.[20]

Hesiodos, insanların çabalarının güçlüler tarafından çalınmayıp, kendilerine yarar sağlayacağı,

> Ne açlık ne de yıkım görmeyeceği,
> Mutluluk içinde çabalarının sonuçlarını alacağı
> Onlar için toprağın zengin bir ürün vereceği; ve onlar için
> Bir meşenin tepesinin palamut, ortasının da arı kaynayacağı.
> Tüylü koyunların yünle kaplı olacağı,
> Ve kadınların babalarına benzeyen evlatlar doğuracağı[21]

---

* Bkz. 18. Bölüm, s. 162.

günlere özlem duyar buradan da, zenginlerin el koyduklarının yalnızca toprak olmadığı anlaşılır.

Hesiodos çok çalışanların hak ettiğini alması, ürünlerini dikkatlice planlayan çiftçilerin kendi tahılını toplaması gerektiğini, ücretlerin hemen ödenmesi gerektiğini, namussuz yargıçların da ilahi adalete yakalanması gerektiğini açıklayan düzinelerce mısra yazmıştı. Bunların hiç biri olmadı. Kentlerin genişleyemeyeceği bu durumda, olamazdı da.

Tek çözüm, reform değil, kolonilerdi. MÖ 740 dolaylarında, Yunan kentlerinin önderleri tüm bu küçük kardeşleri yeni topraklar işlemeye gönderdi. İlk koloniciler İtalya'daki ilk ticaret merkezlerini kuran o iki kentten geldi; Khalkis ve Eretria, yeni Yunan kenti Cumae'yi inşa etmeye başladıkları Napoli Körfezi'ne koloniciler gönderdi. 733 dolaylarında, Korinthos kenti, soylularından Arkhias'ı Sicilya'ya giden seferin başına geçirdi, o da burada Syrakusa (Siracusa) kentini kurdu; bunu izleyen 20 yılda, aşılamayacak bir başarıyla Khalkis ve Eretria kentleri en az dört koloni kurdu (Naksos, Lentini, Catana ve Rhegium). MÖ 700'e gelindiğinde, Güney İtalya sahilinde neredeyse yerli kadar Yunan kenti vardı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 49

YUNAN YARIMADASI/ANADOLU	İTALYA YARIMADASI
	Fossa, Apuli, Orta Adriyatik, Golasecca, Este, Villanova, Latium kültürleri
Arkadia, Dor, İon kültürleri (y. 900)	
Homeros (y. 800)	
İtalya'da Yunan ticaret merkezleri kuruluyor	
İlk Olimpiyat oyunları (776)	
	Roma'nın kuruluşu (753)
	Romulus
	İtalya'da Yunan kolonileri kuruluyor

50

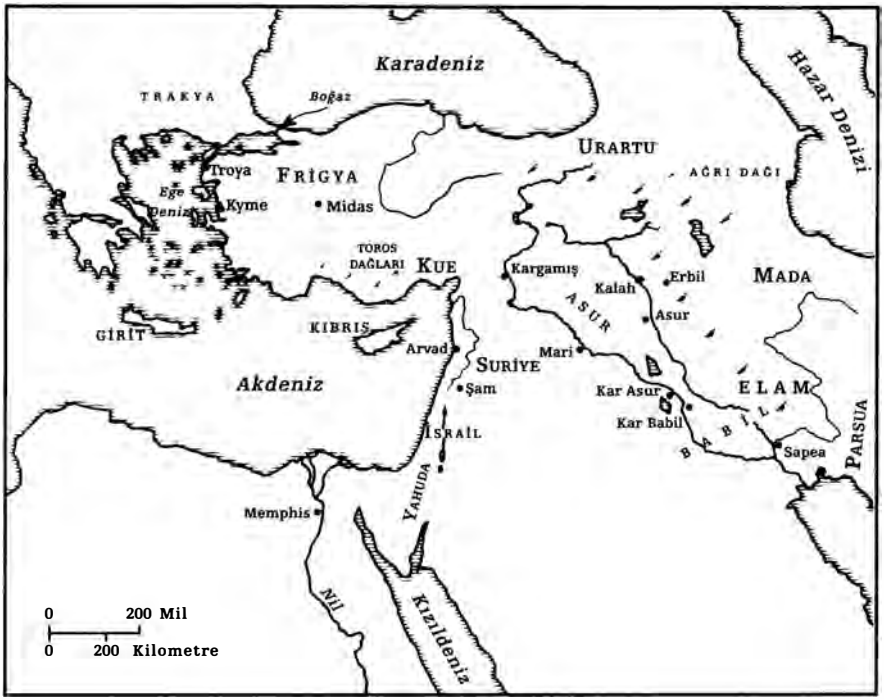
ESKİ DÜŞMANLAR

MÖ 783-727 döneminde,
Asur İmparatorluğu geriler,
ta ki III. Tiglat-Pileser yeniden canlandırana kadar.

783'te, IV. Şalmaneser Asur tahtına çıktı ve dokuz yıl hükmetti. Asur hükümdarlarına özgü olmayan bir tavırla, zaferlerini öven pek az anıt yaptırdı. Ondan kalan bir avuç ılımlı zafer yazıtı, zamanının çoğunu istilacıları Asur'un dışında tutmaya çalışarak geçirdiğini akla getirir. Şam büyümüş ve eski anlatıların çoğunda "Suriye" olarak anılan Arami Krallığı'nın başkenti olmuştu, Suriyeliler de, bırakın Asurluların onlara saldırmasını, kendileri Asurlulara saldıracak kadar güçlenmişti.[1] Hatta, Suriyelilere karşı son savaşlarından birinde, onları yenilgiye uğratabilmek için IV. Şalmaneser İsrail kralı II. Yeroboam'la ittifak kurmak zorunda kalmıştı.[2]

Kuzeyde de, dert kaynağı olan yeni bir düşmanı vardı. Asur'un yukarısındaki dağlarda, bir zamanlar Mitanni İmparatorluğu'na dahil olan Hurriler küçük kabile krallıkları kurmuştu. Mitannilerin devrilmesinden beri, Asur akıncıları bu geri bölgedeki Hurrileri yararlı bir metal, ahşap ve köle kaynağı olarak kullanıyordu. I. Şalmaneser yüzyıllar önce onların 51 yerleşimini yağmalamak, mallarını çalmak ve genç erkeklerini kaçırmakla övünmüştü: "Genç erkeklerini seçtim ve hizmetime aldım," diye yazmıştı, "her zaman için onları ağır haraca bağladım."[3]

Aşağıdan gelen bu sürekli istila karşısında, dağ insanları bir koalisyon kurmak zorunda kaldı. Yazıtları için Asur yazısını, kralları için de Asur

50.1. Asur ve Ona Meydan Okuyanlar

kraliyet usullerini benimsediler; düşmanın imparatorluğu, onlara kendi imparatorlukları için bir örnek sağlamıştı.[4] Asurlular onları Urartu diye adlandırmıştı, bu isim, onların eski topraklarında bulunan yüksek dağda hâlâ yaşar: Ağrı Dağı (Ararat). Asur birlikleriyle karşılaştırıldığında, Urartu askerleri file saldıran tatarcık sineğine benziyordu. Ama Urartu dağ geçitlerini koruyan muazzam kalelere karşı yapılan Asur saldırıları da onların sınırını aşmayı başaramamıştı.

Hem batı hem de kuzey cephelerinde duraklayan IV. Şalmaneser, son utancını da Babil üzerindeki egemenliğini yitirdiğinde yaşadı. Kent, Asurlu valisi yönetiminde giderek huzursuz hale geliyordu. Kavgacı bir Keldani savaş önderleri grubu artık buranın tahtı için mücadele ediyordu ve anlaşılan Asurlu valisi de kaçmıştı.

Asur İmparatorluğu'nun diğer uzak eyaletlerinde, valiler Kalah'a danışmadan küçük krallar gibi davranıyordu; hatta Mari valisi, kendi yıllıklarında, hükmü altındaki olayları kraldan hiç söz etmeden kendi hükümdarlığının yıllarına göre tarihliyordu.[5] IV. Şalmaneser'in oğlunun hükümdarlığı sırasında, birçok vali silahlı özgürlük girişiminde bulundu ve Asur ordusunun kentlerine yürümesine neden oldu. Torunu zamanında

da Urartu kralı, yazıtlarında "Asur topraklarını... fethetmekle" böbürleniyordu.[6]

Urartu gerçekten de topraklarını yalnızca güneye, bir zamanlar Asur'un elindeki topraklara değil, batıya da genişletmişti. Bu yeni topraklarda bulabildikleri en yüksek zirvelere kaleler inşa etmişlerdi; onlar dağ insanlarıydı, yüksekte durup etraflarını görmezlerse huzursuz oluyorlardı. Urartu sınırları artık eski Hitit topraklarının çoğunu kapsıyordu* ve Urartu kralı I. Sarduri doğuya, Asur'a karşı Mada ve Parsua kabileleriyle ittifak kurmak üzere haber gönderdi.

Karşısında bu güçler toplanmışken, IV. Şalmaneser'in torunu V. Asur-nirari'nin tek yapabileceği, merkezin güvenliğini sağlamaktı. Bunu bile başaramadı. Asur'un iç duvarları, kentin istilaya karşı son savunma hattı, bakımsızlıktan dağılıp yıkılmaya başlamıştı. Ne bir görevli ya da vali, ne de kral, yeniden inşa edilmesi için emir göndermemişti; Asur halkı dökülen taşları toplayıp kendi evlerinin inşasında kullanıyordu.[7]

İmparatorluğun yönetim merkezinin bulunduğu Kalah'ta işler biraz daha iyi olmalıydı. Hükümdarlığının yedinci yılında, Kalah valisi Pul adında birisi, krala karşı bir ayaklanma başlattı.

Kraliyet kentinin valiliği kendisine verildiğine göre, Pul herhalde bir kraliyet kuzeni olmalıydı, ama eğer V. Asur-nirari kan bağına güvendiyse, çok yanılmıştı. Pul, akrabasının zayıflığından yararlanarak kendi destekçilerini topladı ve yalnızca V. Asur-nirari'yi değil, tüm ailesini birden öldürdü. 746 yılının Mayıs başlarında tahtta hak iddia etti. Tahta çıktığında, yeni bir ad aldı, Asur'un eski ihtişamını anımsatan bir ad: Bu adla anılan üçüncü kral olarak, Tiglat-Pileser.†

Hemen hemen aynı zamanda, yeni ve güçlü bir kral da Babil tahtına oturmuştu.

Nabunassar bir Keldani'ydi. Babil'in denetimini nasıl ele geçirdiyse, sonrasında da isyanları bastırdı ve hoşnutsuzlukları yatıştırdı. Yunanlar tarafından korunan bir tarihsel kaynak, Babil'in onun hükümdarlığı sırasındaki gücünün astronomi biliminin gelişmesini sağladığında ısrarcıdır. (Yunanlar aslında kendi astronomi bilgilerinin Keldani kökenlerinden o kadar emindiler ki, "Keldani" ve "astronom" sözcüklerini birbirlerinin yerine kullanıyorlardı ve bu tüm eski dünyada yaygın bir kullanım haline gelmişti; bu nedenle, Daniel kitabında Babil'in 200 yıl sonraki kralı II. Nabukadnezar'ın danışma gereksinimi duyduğunda diğer bilge adamlarla birlikte "Keldanileri" de huzura çağırdığı anlatılır.) Onun tahtta kaldığı

---

* Bkz. 41. Bölüm, s. 313, 314

† I. Tiglat-Pileser yaklaşık 1115-1077 döneminde hüküm sürmüştü. II. Tiglat-Pileser herhalde 966-935 dönemi, Asur kayıtlarındaki bir kargaşa sırasında, II. Asur-dan Aramileri ülkeden dışarıya sürmeden hemen önce hüküm sürdü. Bkz. 47. Bölüm, s. 363

yıllarda, Babilli kâtipler ilk kez olarak astronomik gözlemleri gündelik hava durumunun, Fırat ve Dicle'nin seviyelerinin, tahıl ve diğer önemli malların fiyatlarının kayıtlarıyla ilişkilendirirlerdi: Yalnızca huzur içinde bir kentin değil, aynı zamanda kendini daha varlıklı kılacak yolları arayacak zamanı da olan bir kentin belirtileriydi bunlar.[8]

Asur'un denetimini ele geçirir geçirmez, III. Tiglat-Pileser güneye, Babil'e döndü ve kendini Nabunassar'a müttefik olarak önerdi. Kuzeyde, doğuda ve batıda sıkıntıları vardı; güneyde de bir düşmana ihtiyacı yoktu. Nabunassar ittifakı kabul etti ve III. Tiglat-Pileser yeni Babil kralının hükümdarlığını tehdit eden Keldani ve Arami direnişini kırmak üzere Asur askerleri gönderdi.

Ancak sonunda, Keldani ve Arami şefler Tiglat-Pileser'e haraç ödemeye başladılar, Nabunassar'a değil. Yıllıklarında Tiglat-Pileser, "Aşağı denizin kıyısındaki Babil kentlerini kendime bağladım," diye böbürlenir, "onları Asur topraklarına kattım, hadımağamı başlarına vali olarak diktim."[9] Aramilerin susturulduğu Babil'in kuzeyinde, Tiglat-Pileser Kar Asur, yani "Asur'un Duvarı" adında yeni bir kent inşa etti. Görünüşte, bu kent Babil'i Nabunassar'ın ülkesine sızmaya çalışacak göçebelere karşı koruyacaktı. Aslında, burası Asurlu subayların komutasında, Asurlu askerlerin koruduğu ve nüfusu Asur fetihlerinden oluşan bir Asur ileri karakoluydu: Tiglat-Pileser'in yıllıkları, "Buna Kar-Asur adını verdim," diye açıklar, "içine tarafımdan fethedilen yabancı ülkelerden gelen insanları yerleştirdim, onlara haraç ödettim ve onları Asur halkı addettim."[10] Tiglat-Pileser yurda döndüğünde kendini (kendinden önce V. Şamşi-Adad'ın yaptığı gibi) "Sümer ve Akad'ın kralı" ilan etti.

Güneyde, Nabunassar dilini tuttu. Asur kralı onu ülkesini yönetmek üzere rahat bıraktığı sürece, "diğer adamın" hangi unvanlarla böbürlendiğiyle pek ilgilenmiyordu.[11] Tiglat-Pileser de Babil'in gündelik işlerini Nabunassar'a bırakmaktan hoşnuttu. Onun başka yerde işleri vardı.* Uzak eyaletlerdeki asi valileri ona düzenli raporlar göndermeleri gereken yeni yöneticilerle değiştirmeye niyetliydi; bu amaçla eski zaman tarzı bir atlı posta servisi kurdu, böylece değişimli sürücüler makul zamanlarda saraya rapor ulaştırabilecekti.

İçerisini düzene sokunca, dikkatini bir zamanlar Asur'a ait eyaletlerde Urartuların caka sattığı kuzeye yöneltti. Urartular, güneybatıya doğru, Kargamış'a kadar fethetmişlerdi. Daha güneydeki teknik, olarak antlaş-

* III. Tiglat-Pileser'in fetihlerinin tam öyküsü, kaynakların zayıflığı nedeniyle karmaşıktır; bu kaynakların çoğu, daha sonraki krallar tarafından tahrip edilip inşa malzemesi olarak kullanılmış kabartmalardan oluşur. H. W. F. Saggs'tan alıntılarsak, "Kayıtlar o kadar bölük pörçüktür ki, farklı yorumlar olasıdır ve akademik gırtlaklaşma sürmektedir..." (*The Might That Was Assyria*, s. 88). Bu olası canlandırmalardan biridir.

mayla Asur'a bağlı olan Arvad kenti bile müttefik olarak Urartulara katılmıştı.[12]

Tiglat-Pileser kenti kuşattı. Her iki taraf için de kanlı, yıpratıcı bir savaş oldu. İki yıl sonra, Arvad nihayet düştü.

Tiglat-Pileser'in kayıtları, 740 yılını "Arvad'da" geçirdiğini yazar; kral, fethedilen kente geçici olarak yerleşmiş, burasını Urartulara karşı savaşını sürdürmek amacıyla askeri karargâh olarak kullanıyordu. Kue ve Kargamış'ı Urartulardan aldı. 735'te, Asurlular Urartu'nun merkezine yürümüş ve Urartu kralı I. Sarduri'yle askerleri kuzeye, kendi başkentlerine doğru çekilmek zoruna kalmıştı. Tiglat-Pileser, artık yönetim dili kadar aşina olmuş dilde, "Dağların boğazlarını ve uçurumlarını onların bedenleriyle doldurdum," diye böbürlenir. Ama belirleyici bir not da ekler: Sarduri, "hayatını kurtarabilmek için, gece vakti kaçtı ve bir daha görülmedi... ülkesinin sınırı olan Fırat üzerindeki köprüye kadar onu kovaladım."[13]

Orada durdu, Sarduri toparlandı ve küçük ama bağımsız bir Urartu'da, bir zamanlar krallığının kuzey bölümü olan topraklarda hüküm sürdü. Güney de Asur'un elinde kaldı.

Tiglat-Pileser'in haritayı yeniden çizmesi, yeni bir ülkenin yaratılmasıyla sonuçlanmıştı. Yeni eyaleti Orta Anadolu'da Frigyalıların doğu kabilelerini yutmuştu. Şimdi batı kabileleri bir koalisyon şeklinde bir araya gelmiş, doğudaki tehlikeye karşı birlikte bir Frigya Krallığı oluşturmuştu. III. Tiglat-Pileser kazara yeni bir ulus yaratmıştı ve bu ulusun ilk gerçek kralı efsanelerde yaşıyordu: Kral Midas.

Midas her kimse, tahta geçişinin öyküsü 400 yıl sonra, Büyük İskender zamanında efsanelere girmişti. Frigya'ya gelen İskender, boyunduruğu okuna muazzam bir düğümle bağlanmış eski bir arabayla karşılaşmıştı. Bu, ona söylendiğine göre, ilk Frigya kralının arabasıydı. Öndersiz kalan Frigya halkı, bir kâhine kimin kral olacağını sormuştu; kâhin bir arabayla ilk gelecek kişinin tanrıların seçimi olacağını söylemişti, bunun üzerine işte bu arabayı süren Midas adlı bir çiftçi çıkagelmişti.* Hemen kral ilan edilmiş ve minnetini ifade etmek üzere de arabayı Zeus'a adamıştı.[14]

Herodotos'a bakılırsa, Midas Delphoi Tapınağı'na kendi tahtı adına bir adak göndermişti, Yunan olmayanlar içinde bu işi yapan birkaç kişiden biriydi.[15] Başka efsanelere göre, Midas Kyme'den bir Yunan kadınla evlenmişti. Tüm bu öyküler, artık bir kral yönetiminde örgütlenen ve onun

* Birçok okurun bileceği gibi, düğüme Gordion Düğümü denir; bu adı, arabayı sürenin Midas değil, onun babası Gordios olduğunu öne süren bir geleneğe dayanarak almıştır. Ama Ernest Fredericksmeyer'in belirttiği gibi, tarihçi Arrianos arabaya Midas'ı koymuştur; bu konuda Plutarkhos ve başkaları da ona katılır ve bizzat İskender de öykünün bu versiyonuna inanıyordu ("Alexander, Midas, and the Oracle at Gordium," *Classical Philology* 56:3 [1961], 160-168).

adına kurulan bir başkente sahip olan (Midas kenti; "Midas" geleneksel bir kral adı olmuştu) Frigyalıların Anadolu kıyısındaki İon kentleriyle çok ticaret yaptıklarını ortaya koyar.

Bu ticaret, Frigyalıları muazzam bir zenginliğe kavuşturdu. Eski Yunanların, dokunduğu her şeyi altına çevirmek gibi büyülü bir yeteneğe sahip olduğu söylenen Midas öyküsü, İon tüccarların Frigya krallarının serveti karşısında duyduğu dehşeti gösterir; öykünün, Midas'ın altın dokunuşunun bir lütuf kadar bir lanet de olduğunu anlatan korkunç sonu, tüm bu varlık karşısındaki kıskançlıklarını yansıtır.

Frigya büyürken, Tiglat-Pileser de tüm alışıldık düşmanlara karşı seferler düzenliyordu. Doğuya doğru ilerledi ve asi Parsua ve Mada'yı yeniden fethetti. Zafer kazandıktan sonra, dert kaynağı batıya döndü. Menahem adlı silik birisi olan İsrail kralı Asur kuvvetlerini ufukta gördüğünde, düşmanı satın alabilmek için 40 ton gümüş gönderdi.[16] Yahuda daha da işbirlikçiydi; Davud hanedanından gelen o günkü kral Ahaz önce Süleyman'ın tapınağına saldırarak tüm kutsal eşyaları Tiglat-Pileser'e gönderdi, sonra da İsrail'e karşı Asur'un müttefiki olmayı önerdi.

Bunu izleyen savaşta, İsrail kuzeydeki topraklarının çoğunu Asur'a kaptırdı. Artık Tiglat-Pileser Suriye'ye hükmediyordu ve hem İsrail hem de Yahuda'yı denetim altında tutuyordu; batı artık dert kaynağı değildi.

O ana kadar, Tiglat-Pileser Babil'e pek dikkat etmemişti ama Nabunassar ölmüş ve kent delice bir iç savaşa dalmıştı. Şam'ın fethini yeni tamamlamış olan Tiglat-Pileser kargaşayı fark etti ve Babil'i ismen olduğu kadar fiilen de krallığının bir parçası yapmanın zamanının geldiğine karar verdi.

Tiglat-Pileser Babil'in kuzey sınırını geçip Dicle Nehri boyunca başkente doğru ilerlerken, ülke ikiye bölündü. O yaklaşırken, Babil kentleri kendi aralarında tartışmaya daldılar, Asur hükümdarından yana mı çıkacaklardı, yoksa, (yüksek olasılıkla beyhude) bir bağımsızlık mücadelesi mi vereceklerdi? Kuzeydeki Babil kentleri Asur'dan yana olmaya eğilimliydi; Asur sınırının hemen güneyinde yaşayanlar için, Asur taraftarı olmak temkinli bir davranıştı ama tercihlerini Tiglat-Pileser'den yana kullanmaları, taht için mücadele eden Sami Keldanilerin âdetlerinden daha fazla, Asur âdet ve tanrılarına yakınlık duyduklarını da akla getirir.

Bunu bilen Tiglat-Pileser, Babil'e, önceden Babil halkını sadakatleri konusunda sorgulayacak temsilcilerini gönderdi. Temsilciler raporlarını arkalarında sefer üzerinde olan Tiglat-Pileser'e, 1952 yılında Kalah'ta bulunan mektupta gönderdiler:

> Efendimiz krala, hizmetkârları Samas-bunaia ve Nabuieter'den. Ayın yirmi sekizinde Babil'e vardık ve Marduk kapısının önüne yerleştik. Babillilerle konuştuk ve dedik ki, "Neden Keldanilerin uğruna bize karşı çıkıyorsunuz? Onların yeri aşağıda, kendi Keldani kabile halklarının yanı. Babil Keldanilerden yana! Kralımız Babil halkı olarak haklarınızı tanıyor." Babil halkı bize dedi ki, "Kralın geleceğine inanmıyoruz," ama kral gelirse, boyun eğeceklerdi.[17]

Samas-bunaia ve Nabuieter ırk kartını oynamış ve Babil de Keldaniler karşısında Asur'u yeğlemişti.

O anda Babil tahtını işgal eden Keldani şefi kaçmış, Tiglat-Pileser de kenti geçip güneye, onun saklandığı kente doğru devam etmişti: Sapea, üç surlu bir kentti, en kısa suru 5 m yüksekliğinde olup, diğerleri giderek daha yükseğe çıkıyordu. Bir Asur kabartması kuşatmayı ve kentin yağmalanmasını gösterir. Surlardan aşağı atış yapan okçular, Asur saldırısı karşısında düşer ve bedenleri kenti çevreleyen ırmağa yığılır. Ağlaşan kadınlar ve çocuklar sürgüne götürülür.[18]

Tiglat-Pileser sonra Babil'e yürümüş ve muzaffer bir şekilde kente girmişti. Kendini kral ilan etmiş ve 728 yılbaşı festivali sırasında büyük Babil tanrısı Marduk'a bağlılık yemini etmişti. Sapea'nın düşmesiyle dehşete kapılan Keldaniler Babil'e koşup, yeni kralı onurlandırmışlardı.

Bunların arasında Merodah-baladan adlı yerel bir savaş önderi de vardı. O, Tiglat-Pileser'in özellikle belirterek, "Hiçbir krala, babalarıma boyun eğmemiş, onların ayaklarını öpmemiş bir deniz ülkesi kralı," dediği biriydi. Ama şimdi Tiglat-Pileser'e bağlılık yemini ediyor ve haraç olarak güzel hediyeler getiriyordu: Altın gerdanlıklar, değerli taşlar, değerli ağaçların kütükleri, boyalı süslemeler ve canlı hayvan.[19]

Merodah-baladan Asur'a bağlılık yeminini bir ayağı havada etmiş olmalıydı ama III. Tiglat-Pileser bunu daha bilmiyordu.[20] Heyecan doluydu, hem Babil hem da Asur kralı, gücünü göstermek için bütün önemli kentlerde Babil'in tanrılarına kurbanlar kesmişti: "Sippar, Nippur, Babil, Borsippa, Kutha, Kiş, Dilbat ve Erech'de," diye yazar, "büyük tanrılara... saf kurbanlar kestim... ve onlar da benim rahipliğimi kabul etti. Geniş [Babil] topraklarını hükmüm altına aldım ve üzerlerinde egemenlik kurdum."[21] Babil'in kendi kral listesinde görülen ilk Asur kralıydı, Babil halkı tarafından kendi kralları olarak kabul edilen ilk Asur kralı. Tüm bu şaşaa, aslında ikisi üzerinde de hakkı olmadığı gerçeğini güzelce örtmüştü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 50

İTALYA YARIMADASI	ASUR VE ÇEVRESİNDEKİ TOPRAKLAR
Fossa, Apuli, Orta Adriyatik, Golasecca, Este, Villanova, Latium kültürleri	
	II. Asurnasirpal (911-859)
İtalya'da Yunan ticaret merkezleri kurulur	**III. Şalmaneser** (858-824)
	V. Şamşi-Adad (823-812)
	Sammu-amat
	III. Adad-nirari **Argişti** (Urartu)
	IV. Şalmaneser (782-770)
	III. Asur-Dan (771-754)
Roma'nın kuruluşu (753)	**V. Asur-nirari** (753-746) **Nabunassar** (Babil)
Romulus	
İtalya'da Yunan kolonileri kurulur	**III. Tiglat-Pileser** **I. Sarduri** (Urartu)
	Midas (Frigya)

51

ASUR VE BABİL KRALLARI

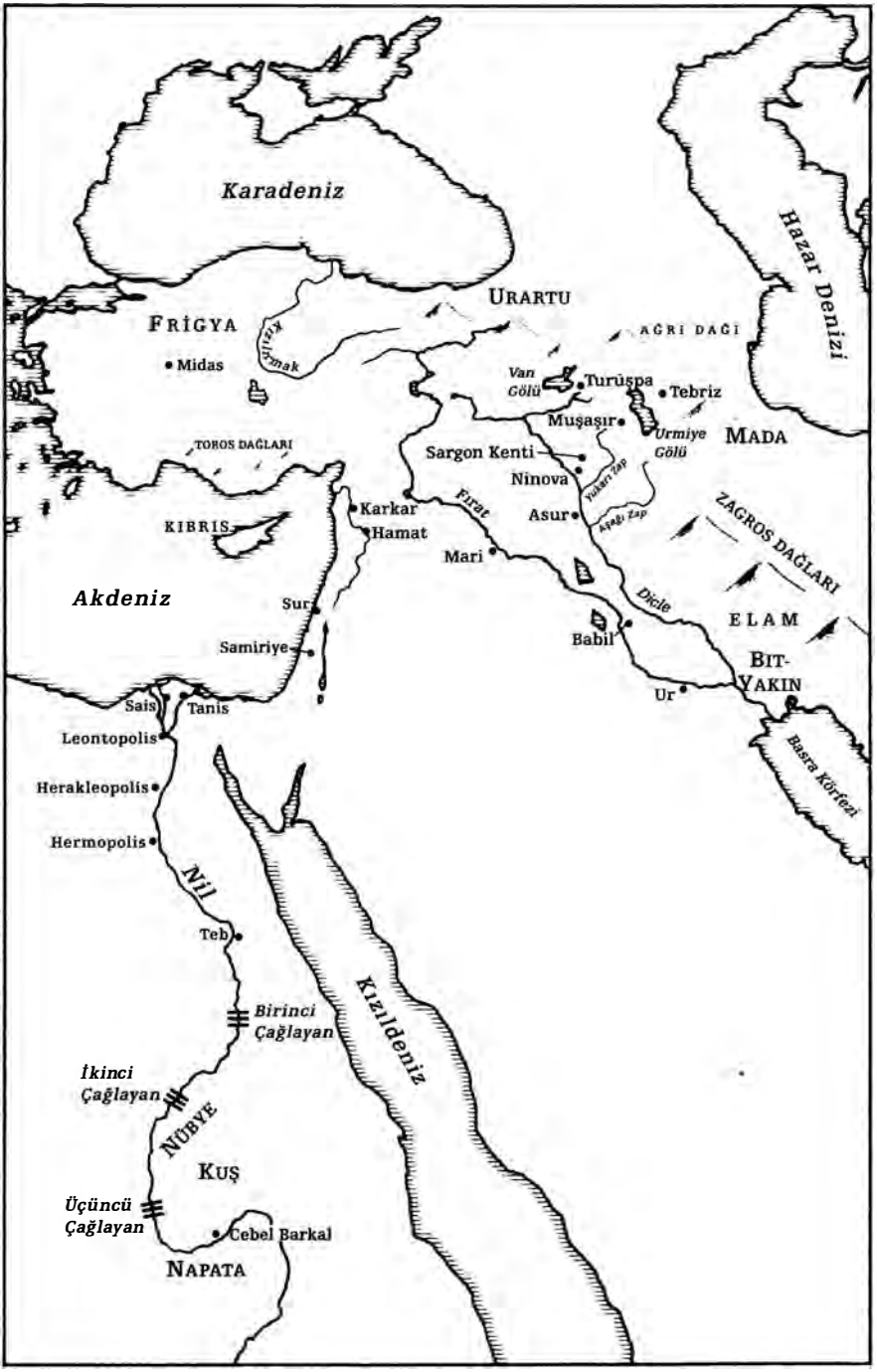
MÖ 726-705 dönemi,
II. Sargon neredeyse tüm dünyayı fethederken,
Mısır yeniden birleşir, İsrail dağılır.

726 yılında, "Marduk'un elini tuttuktan" iki yıl sonra, Asur tahtında geçirdiği neredeyse 20 yılın ardından III. Tiglat-Pileser öldü.

Oğlu V. Şalmaneser'e iyi korunan sınırlar ve birleşik Asur-Babil hükümdarlığı bıraktı. Ama aşağıda, Körfez'in başında isteksiz Keldani vasal Merodah-baladan sessizce etrafında takipçiler topluyordu.

V. Şalmaneser'in hükümdarlığı neredeyse tamamen yazıtlardan yoksundur. Ama anlaşılan yükselen Keldani tehlikesini fark etmemişti. Batı cephesine odaklanmıştı. Seferleri, burayı tamamen denetim alma arzusunun bir takıntı haline geldiğini gösterir; kuşkusuz bu Fenikeliler ve İsrailliilerden haraç alan ama onlara Asur eyaletleri gibi değil, vasal devletler gibi davranan babasından bir adım ileri olacaktı. Josephus'a göre, V. Şalmaneser neredeyse beş yılını Tiglat-Pileser'e haraç gönderen Fenike kenti Sur'u kuşatmaya harcadı.[1] Babasını bir adım geçtiği tek durum bu değildi. Tiglat-Pileser İsrail'i bir vasal devlet haline getirmişti; V. Şalmaneser sildi attı.

Bunun için mazereti vardı. O anki İsrail kralı, Hoşea adlı eski bir subay "Asur kralına her yıl ödediği haracı ödemedi."[2] V. Şalmaneser'in casusları aynı zamanda onun "Mısır kralı So'ya" heyetler gönderdiğini bildirmişti. İsrail Asur'a karşı bir savaşa hazırlanıyor ve müttefikler arıyordu.

51.1. Mısır ve Asur

Mısır'ın Batı Sami kargaşasına yeniden girmesi, ancak ülkenin geçici şekilde birleşmesi sayesinde olmuştu. Karkar Savaşı'nın gerçekleştiği yüzyıldan beri Mısır yalnızca kuzey ve güney olarak değil, doğu ve batı olarak da bölünmüştü ve bu da kafa karıştırıcı bir firavunlar dizisine ve üç farklı başkente neden olmuştu: Teb, Tanis ve Delta'nın merkezindeki Leontopolis. Kısa bir süre için, Herakleopolis ve Hermopolis'te de krallar vardı ve en azından başka on beş aile de "kral"dan "bey"e ya da doğrudan klan önderi "şef"e varan bir tür hükümdarlık unvanında hak iddia ediyordu.[3] Manetho bu karmaşayı bir şekilde düzene kavuşturabilmek için kralları Yirmi İkinci, Yirmi Üçüncü ve Yirmi Dördüncü hanedanlar olarak sınıflandırdı, ama üç "hanedan" da aynı anda farklı kentlerde hüküm sürüyordu ve Yirmi İkinci Hanedan'ın yerel gücü, Yirmi Beşinci'nin egemenliğine sarkıyordu.

Yukarıdaki tüm bu karmaşa sırasında, Nil'in her iki yakasındaki güney toprakları –Afrikalı Nübye, Mısır efendileri tarafından genellikle "Kuş" olarak adlandırılan Mısır yönetimindeki bölümü– Mısır'ın kendi dertleriyle meşgul olmasından yararlanmıştı. Teknik olarak, çeşitli Mısır genel valilerinin bölgeyi yönettikleri varsayılıyordu ama aslında kimsenin umursadığı yoktu. Mısır'ın çoklu hanedanları zamanında, artık yerli Afrika kabileleri ile onların arasına yerleşmiş olan Mısırlıların bir karışımı olan Nübyeliler aslında genel vali tarafından değil, kendi kralları tarafından yönetiliyordu. Kendi halkının Napata diye adlandırdığı bu krallık Cebel Barkal'daki bir Nübye sarayından yönetiliyordu. Bariz Mısır işgali izleri taşıyordu: Halkı tanrı Amon'a tapıyordu ve Nübyeli hükümdarlar eski erkek kardeş-kız kardeş evlilikleri âdetini sürdürüyordu.[4]

727'de, yani V. Şalmaneser'in babasının tahtına geçmesinin öncesindeki yılda, Napata kralı Pianhe adlı bir yerli Nübyeliydi. Yirmi yıldır tahttaydı ki, Sais, Tanis, Herakleopolis, Hermopolis ve Leontopolis krallarının Napata'nın büyümesine sinirlendiklerini ve Mısır'ın sınırlarını yeniden Nübye arazisine kadar uzatmak için bir ittifak kurduklarını öğrendi.

Koalisyona karşı savaştı, başarılı oldu ve seferinin ayrıntılarını ayrıntılı bir kabartmaya aksettirdi: Tanrı Amon Mısır'ın gerçek kralı Pianhe'yi kutsarken, savaş önderi/krallar ona alçakgönüllülükle yaklaşıyordu.

Pianhe düşmanlarını yok etmeyi denemedi. Onun yerine, Mısır'ı başlarında kendisinin bulunduğu bir dizi krallık olarak görmeyi yeğledi.

Başka bir yazıtta şöyle diyordu:

> Napata'nın Amon'u beni bu ülkenin yöneticisi olarak atadı
> birisine "Sen kral ol," derim, o da olur,
> ya da "Sen kral olmayacaksın," derim, o da olmaz.
> Teb'li Amon beni Mısır'ın yöneticisi yaptı...

> Benim koruduğum hiç kimse, kentinin fethedilmesi riskini yaşamaz, en azından, ben önleyebilirsem.[5]

İsrail'in ciddi Asur tehdidi karşısında ittifak kurmak istediği Mısır buydu.

İsrail heyetinin başvurduğu "Mısır kralı So" Pianhe'nin kendisi olmayabilir; Mısır artık Pianhe'nin genel valisi gibi çalışan yerel "krallarla" doluydu. Yüksek olasılıkla İsrailliler IV. Osorkon adlı bir Delta kralıyla görüşmüştü. Hoşea Mısır'da yetkinin kimde olduğunu tam olarak bilemeyebilirdi, Mısır o kadar karmaşık bir durumdaydı ki, Mısırlılar bile karıştırıyordu. Olasıdır ki, İsrail elçilerinin ülkesine geldiğinden Pianhe'nin haberi olmamıştı.

Ama öneriyi kim duymuş olursa olsun, yanıt veren çıkmadı; Hoşea reddedildi. Mısır yolculuğunun büyük bir gaf olduğu ortaya çıktı. Direnen Sur'daki kuşatmadan zaten huylanan V. Şalmaneser, babasının boyun eğdirdiği kentlerden gelen herhangi bir direnişi kaldıracak durumda değildi. Kutsal Kitap, 2. Krallar 17:5, "Asur kralı tüm ülkeyi istila etti," der, "[İsrail'in Başkenti] Samiriye'ye yürüdü ve üç yıl boyunca kuşattı."

Bu noktada Asur kayıtları göz kırpar. Gözlerini açtıklarında, yalnızca beş yıldır tahtta oturan ve aynı anda iki kuşatmayı birden sürdüren V. Şalmaneser ölmüştür. Başka bir kral, II. Sargon (Şarrukin) adıyla tahta geçmiştir.

V. Şalmaneser savaş alanında ölmüş olsa, Krallar'ın yazarı bundan kesinlikle söz ederdi. Yüksek olasılıkla, ardılı II. Sargon Tiglat-Pileser'in küçük oğluydu ve ağabeyinin zayıflığından yararlanıp iktidarı ele geçirmişti; bu uzun ve anlaşılan sonuçsuz kuşatmalar orduda beğeniyle karşılanıyor olamazdı ve V. Şalmaneser Asur halkına angarya dayatarak içerdeki popülerliğini de zedelemişti. Bu iyi sonuçlanmadı.[6]

II. Sargon ağabeyinin ani ölümünü unutmalarını sağlamak üzere Asur halkına vergi muafiyetleri sözü verdi: Onlara, resmi yıllıklarında "Şalmaneser evrenin kralından korkmadı," dedi. "Kendi kentine kötülük yapmak üzere elini kaldırdı; halkına sert bir biçimde feodal yükümlülükler ve borçlar dayattı ve onları kendi tarafının takipçileri olarak kabul etti, bu arada tanrıların efendisi, kalbinde kızgınlıkla onun hükümdarlığına son verdi. Benim, Sargon'un başını yükseğe kaldırdı... Asur'un borçlardan özgürlüğünü ben sağladım... askere alınmaktan, ustabaşının görevlendirmesinden, vergiden, geçiş ücretinden ve Asur Tapınaklarına ödeneceklerden onları ben kurtardım."[7]

Kilitlenen kuşatmaları da sonuçlandırdı. Yıllıklarının ilk yılı olan 721'de, çok uzun süredir sürünen bir saldırıyı sonuçlandırarak Samiriye'yi

fethetti. Daha sonra öncellerinin hiçbirinin göstermediği bir acımasızlıkla, II. Sargon siyasal İsrail devletini haritadan sildi. Hoşea'yı esir alıp hapse attı sonra da, Asur'un bağımsızlığına inatla sarılan vasal devletlere tipik tepkisini göstererek, İsraillileri tehcire girişti. Tehcir bir tür soykırımdı; kişilerin değil, bir ulusun benlik duygusunun katli. Sargon'un kendi yazıtları, 27.290 İsrailli'yi anayurtlarından kopartıp, Anadolu'dan Medlerin topraklarına kadar dağıttığını söyler.[8] Bu İsrailliler "kayıp on kabile" olarak tanındılar, insanlar kaybolduğu için değil, İbrahim'in soyundan gelenler ve Yahveh'e tapınanlar olarak kimlikleri, artık yurt edinmeye zorlandıkları yeni vahşi topraklarda yok edildiği için.*

Hâlâ kuzey krallığında yaşayan dağınık İsrailliler kendilerini artık başka yerden gelen sürgünler tarafından istila edilmiş halde buldular. II. Sargon, "Elimin fethettiği halkları, buralara yerleştirdim," der.[9] Bu İsrailliler ile başkalarının karışımı kendi kültürünü oluşturdu; bu, MÖ 1. yüzyıl Yahudilerinin "Samiriyeli" dediği ve melez oldukları için aşağıladığı, farklı dinlerin ve soyların bir karışımıydı.

İş burada bitmedi. Suriye ve Hama Aramileri Asur kralına meydan okumak üzere bir araya geldiğinde, II. Sargon onları Karkar kentinde karşıladı. Bu kez, Karkar'daki ilk güçler çarpışmasından 100 yıl sonra, sonuç hakkında belirsizlik olmadı. Hama kralı zincirlenmiş olarak Asur'a sürüklendi, Suriye önderi "koyunları götürülmüş bir çoban gibi yalnız başına koştu" ve Sargon da Karkar'ı yağmalayıp yaktı.[10]

---

* Modern tarih araştırmacıları, 19. yüzyılda, ulusal kimliğe olan ilginin yeniden doğduğu sıralarda kendilerine "Britanya İsraillileri" diyen, pek de sevimli olmayan ve özellikle Britanyalı olan bir hareketin geliştiğini anımsayacaktır. Neredeyse hiçbir tarihsel ya da coğrafi dayanağı olmayan Britanya İsraillileri 10 Kabile'nin Kafkas Dağları'nı aştığını ve Britanya'ya vardığını önermişti, bu da Britanya kökenli Beyaz Batı Hıristiyanlarını "gerçek İsrail"in ardılı yapmıştı. Bu garip bir şekilde, anti-semitizmin doğrulanması olarak kullanılmıştı, çünkü bu durumda bu günün Yahudileri haksız iddiada bulunmuş oluyordu. Bu yalnızca siyasal açıdan bile tamamen gülünçtür, çünkü Sargon hiçbir şekilde İsraillilerin toplu bir göçüne izin vermezdi; tek amacı onların bir ulus olarak kimliklerini yok etmekti. İsrail'in 10 Kabile'si "kayıp" değildi, çünkü tamamıyla yerlerinden edilmişlerdi ve bulunabilirlerdi. Çok etkili bir şekilde yok edilmişlerdi.
Britanya İsrailciliği 20. yüzyılda söndü ama Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sözüm ona Hıristiyan Kimliğinde çok çirkin bir geri dönüş yaşadı. Birkaç yıl önce, Virginia taşrasından o zamanlar komşum olan birinden Orta Batı'daki bir Hıristiyan Kimliği "kilisesinin" bir dizi "öğretici videosunu" aldım, burada, çok ayrıntılı bir şekilde Yahudilerin Tanrı'nın lanetlediği "Edomlular" olduğu, Kafkaslıların Tanrı'nın seçtiği halk olan gerçek Yahudiler olduğu anlatılıyordu. Lanetlenmiş ve lanetlenmemiş insanlar arasında var olduğu sanılan farkın "adam" karşılığı İbranice sözcüğün yanlış bir çevirisine dayandığını açıklama çabalarım tamamen sonuçsuz kaldı; safsata gibi görünmüş olmalı. Bu aptalca teoloji hâlâ dipdiri ortadadır.

Batıyı tamamen denetimine alınca, Akdeniz'e açıldı, İon Yunanlar ile kıyıdan Fenikeli yerleşimciler tarafından işgal edilen Kıbrıs'a kadar ilerledi ve haraç ödemeye zorladı. Kendine de bir başkent inşa etti, Ninova'nın kuzeydoğusunda, Urartuların hâlâ bir tehdit oluşturduğu Toros Dağları'nın eteklerinin hemen ötesindeki Dur-Şarrukin ("Sargon kenti").

Urartu askerleri yüksekteki yurtlarından kolayca inip, saldırıp sonra kalelerinin hâkim olduğu geçitlere geri çekilebiliyordu; onları dağlarda kovalamak çok zor bir işti. Ve Urartular ileri ve iyi korunan bir krallığa dönüşmüştü. Sargon'un kendi anlatıları, Urartu kralı Rusa ve inşa ettiği kanal ve kuyu şebekesinden, iyi beslenen ve korunan, savaşta ihtiyaç duyulana kadar korunaklı vadilerde yetiştirilen at sürülerinden, dağların zirvelerinde inşa edilmiş gözetleme kuleleri ve her an yakılabilecek yakıt depolarıyla Urartu iletişiminin muhteşem etkinliğinden hayranlıkla söz eder. Bir meşalenin ateşlenmesiyle yanan ateş, diğer tepede bir kıvılcım gibi görünür ve bir sonraki ateş yakılır, Sargon'un deyişiyle "dağların doruklarındaki yıldızlar" gibi parlarlar ve istila haberlerini atlı bir habercinin ileteceğinden çok daha hızlı bir şekilde aktarırlar.[11]

714 yılında Sargon, şahsen yönetmeye karar verdiği tehlikeli ve riskli bir seferle dağları istilaya hazırdı. Ordusunu Urartu kalelerinin en güçlülerinin karşısına çıkartacak şekilde kuzeye, Urartu topraklarına doğrudan gireceğine, doğuya, Zagros Dağları'na yöneltip diğer yandaki görece düz araziye ulaştıktan sonra Urartu'nun daha zayıf doğu sınırına yöneldi.

Sargon seferin bir anlatısını, tanrı Asur ve tanrısal yoldaşlarına hitaben resmi bir kraliyet mektubu biçiminde kendisi yazdı ve onlar adına dövüştüğü tüm savaşları haber verdi (bu herhalde Asur'un hemşerilerinin önünde, tanrılara hitaben yüksek sesle okunacaktı). Ordu yaz başı yola çıktı, Aşağı ve Yukarı Zap'ı geçti ve kısa sürede Zagros Dağları'na vardı.[12] Burada ovalılar, içinde bilinmeyen düşmanların beklediği yoğun ormanların kapladığı karanlık ve yabancı yamaçlara geldiler:

> [O zaman] her türden ağacın iç içe büyüdüğü yüksek dağlara geldik; dağların ortası kargaşa, geçitleri korku doğuruyor; hepsinin üzerinde bir sedir ormanı gibi gölge uzanıyor, patikalarında yürüyenler, güneş ışığı görmüyor.[13]

Dağ yamaçlarının sedir ormanları, yıllar önce Gılgamış'ın dolaştıkları gibi, görünmedikleri için daha da korkunç bir hale gelen düşmanları barındırıyordu.

Sargon, doğudaki düzlük alana varıncaya kadar, ormanı aşmaları için adamlarına bakır aletlerle ağaçları kestirdi. Burada, antlaşma (ve korku) gereği Asur güruhunu beslemek zorunda olan Medler su ve tahıl sundular.

Ordunun ikmali tamamlanınca, Sargon onları, bugünkü Tebriz kentinin hemen güneyindeki dağ yamaçlarında Urartu ordusuyla karşılaşmak üzere kuzeye yöneltti.* Savaş alanını iyi seçmişti; güney sınırını koruyan etkileyici kaleler hattından çok uzaktaydı. Ama buraya varmak için, Asur ordusu yazın ortasında, boğucu ormanlarda ve dik kayalık yollarda, az su ve az yiyecekle 500 kilometre yürümüştü, isyan raddesinde yorulmuşlardı.

> Uzun yoldan gelen, yorgun ve geç tepki gösteren, tırmanması ve inmesi çok zahmetli sayısız yüksek dağları aşan ve yeniden aşan hırpalanmış Asur askerlerinin morali, isyana yakındı. Yorgunluklarını gideremiyor, susuzluklarını giderecek su bulamıyordum.[14]

Sargon yakalanmıştı: Hedefine ulaşmış ve güçsüz olduğunu görmüştü. Bu arada, bizzat Rusa'nın komutasındaki Urartu ordusu onu karşılamak üzere toplanmıştı.

Ordusu onu izlemeyi reddedince, kendi kişisel muhafızlarını onların çevresinde topladı ve çılgınca, intihara benzeyen bir hücumla Rusa'nın kuvvetlerinin en yakındaki kanadına yüklendi. Bu çaresiz vahşiliğin karşısında, kanat geriledi; kendi anlatısına göre, onun da cepheye daldığını gören ordusu cesaretini topladı ve peşinden ilerledi. Urartu ordusu sarsıldı, çözüldü ve gerilemeye başladı.

Gerileme bozguna dönüştü. Asur ordusu dağılan düşmanı batı yönünde kovaladı, Urmiye Gölü'nü geçti ve onların topraklarına girdi. Rusa başkenti Turuşpa'yı savunma girişimine hiç kalkışmadı ve dağlara kaçtı.

Bu noktada, Sargon'un anlatısı birdenbire Asur ordusunun yurda döndüğünü aktarır. Urartu Krallığı'nın ağaçlarla kaplı bilinmeyen derinliklerinde kralı kovalamaları konusunda ısrar ederse, Asur ordusunun isyan edeceğinden kuşkulanmış olmalı.

Bu yüzden, ordu güneye döndü ve yol üzerinde Urartu baş tanrısının yer aldığı tapınağın bulunduğu Muşaşir kentini yağmaladı.[15] Uzaklardaki sığınağında Rusa bu haberi aldığında, umutsuzluğa kapıldı. Sargon'un yazıtları, "Asur'un ihtişamı onu ezdi," der, "ve kendi demir hançeriyle bir domuz gibi kendi kendini kalbinden bıçakladı ve yaşamına son verdi."[16]

Kuzeyde sorun kaynağı olan krallık dizginlenmişti, Sargon da muzaffer bir şekilde yurda döndü. Kasım ayı gelmişti ve dağ geçitlerini kar ve buzla tıkayacak olan kış havasına yakalanmadan Urartu ordusunun kalıntılarını kovalaması olanaksızdı. Urartu'nun fethi altı aydan az bir zaman almıştı.[17]

---

* Bu, Sargon'un kendi anlatıları ve yazıtlarına bakılırsa, en olası canlandırmadır, ama Asur ordusunun herhangi bir zamandaki kesin eylemleri tahminidir: Asur uzmanı Paul Zimansky, "[seferin] anlatısının akla getirdiği coğrafi canlandırmaların çeşitliliği," der, "Asur yaratıcılığının ve Asur müphemliğinin bir sonucudur." ("Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign," *Journal of Near Eastern Studies* 49:1 [1990] içinde, s. 1).

Artık neredeyse dünyanın tepesindeydi. Mısır ve Etiyopya'dan elçiler geliyordu; Sargon'un kendi yazıtlarına göre "balıklar gibi yaşayan Dilmun kralından" bile armağanlar ve heyetler geliyordu.[18] Burada herhalde, melikesi 200 yıl önce Süleyman'ı ziyaret etmiş olan, Arabistan'daki Seba kabilesinden söz ediyordu. Hemen güneyi dışında, neredeyse tüm dünyanın kabul görmüş efendisiydi.

Babil'de bu arada bir dram yaşanıyordu. Bit-Yakin'in Keldani şefi Merodah-baladan, kendi sadık takipçilerini Ur kentinde bir araya getiriyordu. V. Şalmaneser'in ölümünün nerdeyse hemen ardından, Merodah-baladan yeminini bozmuş, Babil'e yürümüş, rakiplerini kaçırtmış ve kral olmuştu.* On yıldan kısa sürede Asur tahtında üç değişiklik görmüştü ve II. Sargon'u da atlatacağından emindi. Bunu daha olası kılabilmek için de, doğuya, hiç de yabana atılmayacak servetinin ciddi bir bölümünü bir elçiyle Asur'a karşı destek satın almak üzere Elam'a gönderdi.[19] Dışarıdan bir müttefike ihtiyacı vardı; Merodah-baladan'ın yeni ülkesi tam anlamıyla arkasında durmuyordu. Özellikle kuzeyde, Babilliler Asur yandaşı duygulara yatkındı ve Keldanileri sevmiyorlardı. Merodah-baladan, Napoléon'un birkaç binyıl sonra uygulayacağı bir taktikle bunu aşmayı düşündü; ülkenin kurtarıcısı olduğunu, kuzeyli istilacıların uzun süredir ayaklar altına aldığı eski bir Babil geleneğini yaşatan kişi olduğunu ilan etti. Eğer Asurlular hemen kent surlarının dibine gelselerdi, bu bir işe yaramazdı, ama Sargon batıda, Akdeniz'de ona haraç ödeyen Mısırlılarla ve Araplarla, bir de Urartulu düşmanlarıyla meşguldü. Başlangıçta Merodah-baladan'la uğraşacak vakti yoktu ve Keldani kral on yıl kadar Babil'i ve arta kalan topraklarını tamamıyla denetim altına almak için çalışma (ve tehdit etme) fırsatı buldu.

Ama 710 yılında Sargon güneye dönecek vakti buldu. Üstelik Elam'da Merodah-baladan'la ittifak kurmayı kabul eden deneyimli kral-general ölmüştü; artık tahtta genç ve deneyimsiz yeğeni Şutruk-Nahhunte vardı. O zaman II. Sargon Babil'e önce doğuya, Elam'ın üzerine yürüyerek saldırdı.

Şutruk-Nahhunte derhal güvenli dağlara doğru kaçtı; Merodah-baladan'ın yardımına koşabilecek Elam desteğinin olasılığını ortadan kaldırmış olan II. Sargon güneye doğru ilerledi ve Babil'e güneydoğudan yaklaştı. Bu kurnazca stratejinin, hem Merodah-baladan'ın Elam desteğini kesmek hem de onun Körfez'in başındaki anayurduna kaçmasını çok tehlikeli bir hale getirmek gibi çifte bir yararı vardı, çünkü Sargon'un as-

* Merodah-baladan'ın Sami dilindeki adı Eski Ahit kaynaklarında kullanılır; Merodah-baladan Babil kralı olarak, II. Marduk-apla-iddina adını almıştı. Babil tarihlerinde bazen karışık bir adla, II. Merodah-baladan olarak anılır.

kerleri anayurdu Bit-Yakin'e Babil'e olduğundan daha yakındı. Kuzeye de gidemezdi; Babil'in kuzey kentleri Sargon'u rahatlayarak karşıladı, ona kapılarını "büyük coşkuyla" açtı.[20]

Sargon'un yıllıkları, savaşın daha başlamadan bittiğini açıkça gören Merodah-baladan'ın, Asur kampını aşmak için hızına ve karanlığa güvenerek küçük bir grupla Elam'a kaçmayı düşündüğünü yazar:

> Merodah-baladan... Babil'de Asur'un zaferlerini duyduğunda... sarayının ortasında onu can korkusu bastı. O, kendisini destekleyen savaşçılarıyla birlikte gece vakti Elam yolunu tuttu. Elamlı Şutruk Nahhunte'den destek alabilmek için, kendi kraliyet mobilyalarını armağan olarak gönderdi: Gümüş bir yatak, taht, masa, yıkanma testisi, kendi gerdanlığı. Elamlı alçak rüşveti kabul etti, ama benim askeri gücümden korktu; bu yüzden Merodah-baladan'ın yolunu kesti ve Elam'a girmesini engelledi.[21]

Şutruk-Nahhunte bir alçak olabilirdi ama bu karşılaşmadan kârlı çıktı, Merodah-baladan'ın hazinesinin çoğunu almış ama Asur kralının cezalandırmasından kurtulmuştu.

Sığınaktan yoksun kalan Merodah-baladan geri dönüp, Bit-Yakin'e doğru tehlikeli güzergâha sapmak zorunda kaldı. Burada başına tam da korktuğu geldi: Doğduğu kentte kuşatma altında kalmıştı. Direnmek için elinden gelenin en iyisini yaptı; Sargon'un anlatısında, surları "daha da yükselttiği," güçlendirdiği ve "bir hendek kazarak kentin etrafını denizin güçlü dalgalarıyla doldurduğu" yazılıdır.[22]

Ama derme çatma hendek kenti uzun süre koruyamadı. Asur ordusu bunu aştı ve savunmayı kırdı. II. Sargon, "Kenti ateşe verdim," diye övünür, "temelleri bile dağıldı."[23]

Bu kez II. Sargon Napoléon kartını oynadı, Marduk onuruna bir festival düzenleyerek, gerçek bir Babil kralı gibi tanrının "elini tuttu." Kenti köklerine döndürdüğünü iddia ediyordu; onların kurtarıcısıydı, iki kentin paylaştığı miras hakkında hiçbir şey bilmeyen Keldanilerin fatihiydi. O ana kadar yüksek olasılıkla kimin kimin mirasını canlandırdığını karıştırmış olan Babilliler boyun eğdi.

Bu noktada, Sargon'un Keldani savaşçı-şefe karşı tutumu, İsrail'e karşı olanla ciddi ölçüde çelişkilidir. Merodah-baladan'ı idam ettirteceğine, II. Sargon teslim olmasını ve (akıllıca olmasa da) onun Bit-Yakin'in vasal-şefi olmasını kabul etti. Anlaşılan, II. Sargon Keldanileri mağlup etmenin İsraillileri mağlup etmek kadar kolay olacağından emin olamamış ve uzak güney üzerinde tam denetimi denememeye karar vermişti.

Güneyde serbestçe dolaşan bu varlığa karşın, Sargon artık düşmanları karşısında tam bir zaferi kutluyordu. Sargon kentindeki sarayında

bulunan kabartmalar, onun büyüklüğünü gösterir; muazzam çehresi, tanrıların biçimlerini bile arka plana itmektedir. O ikinci Sargon'dur, imparatorluğun ikinci kurucusu, yeni sınırları, yeni başkenti ve yeni korkutucu gücüyle ikinci Asur'un kralı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 51

ASUR VE ÇEVRESİNDEKİ TOPRAKLAR	MISIR, İSRAİL VE YAHUDA
II. Asurnasirpal (911-859)	
	II. Osorkon (870-850)
III. Şalmaneser (858-824)	
V. Şamşi-Adad (823-812)	
Sammu-amat	
III. Adad-nirari	*23 ve 24. Hanedanlar*
Argişti (Urartu)	
IV. Şalmaneser (782-770)	
III. Asur-Dan (771-754)	
Nabunassar (Babil) — **V. Asur-nirari** (753-746)	*25. Hanedan* (Nübyeli) **Pianhi** (747-716)
Sarduri (Urartu) — **III. Tiglat-Pileser**	
Midas (Frigya)	(Yahuda) **Ahaz** — (İsrail) **Hoşea**
Merodah-baladan (Babil) — **V. Şalmaneser** — **II. Sargon** (721-704)	**Hezekiya**
	İsrail'in sonu

52

GÖSTERİŞLİ YENİLGİ

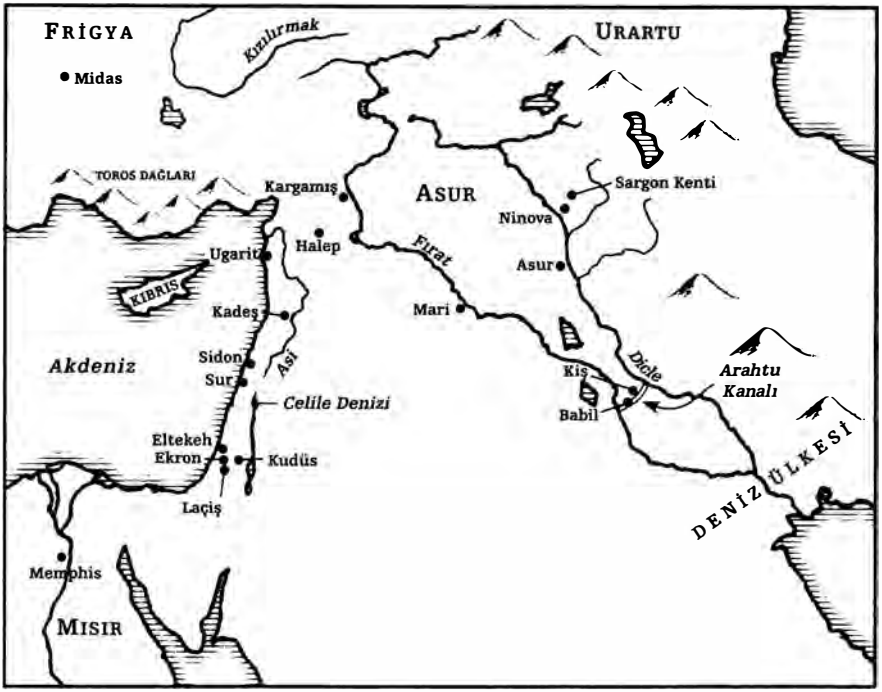
MÖ 704-681 döneminde,
Asurlu Sinahheriba neredeyse tüm düşmanlarını yener,
ama bir tek başarısız kuşatmayla anımsanır.

Babil'i yenmesinden beş yıl sonra II. Sargon öldü ve tahtı ondan nefret eden oğluna bıraktı. Sinahheriba (Sanherib) hiçbir yazıt ya da yıllığında, babasının varlığını bile kabul etmez.

Anlaşılan, Sargon oğlu hakkında düşündüklerini dışarıya aksettirmekte hiç çekingen davranmamıştı. Sinahheriba tahta geçtiğinde, eyaletler –veliahdın omurgasız ve yetersiz olduğuna inandıklarından– Asur yönetiminden yakındaki bağımsızlıklarını kutladılar. Batıdaki eski Filistî kentleri isyan planlamaya başladı; Körfez'in başında, Merodah-baladan bağımsızlık hazırlıklarına yol verdi.

Herkes Sinahheriba'nın güçsüz olduğu fikrine katılmıyordu. Kudüs'teki bir akil adam kralını biraz güneyde fokurdayan isyana katılmaması konusunda uyardı. İbrani kâhin İşaya "Onları dürtükleyen sopa kırılmış olabilir," diye uyardı, "ama Filistîler sevinmesin; yılan bir ejderha doğurdu."[1]

Babilliler o kadar ihtiyatlı değildi. Sinahheriba "Marduk'un elini tutarak" tanrıya resmi boyun eğme ritüelini yerine getirmeye zahmet etmemişti; hiçbir tören yapmadan yalnızca kendisini Babil kralı ilan etmişti, bu hem Babil'e hem de baş tanrısına hakaretti.[2] Sinahheriba'nın taç giyme törenleri biter bitmez bir Babil yöneticisinin oğlu kendini Babil kralı ilan etti.

52.1. Sinahheriba'nın Seferleri

Tahtta tam bir ay kaldı. Yaşlı Merodah-baladan, peşinde kabilesi, güneydeki bataklığından hoplayarak geldi ve (Asur'a kötü bir numara çevirmeye hep hazır olan Elam kralının gönderdiği 81 okçu ve süvarinin yardımıyla) yeni kralı tahtından indirdi.[3]

Merodah-baladan bir kez daha eski Babil geleneklerinin gerçek yaşatıcısı olduğunu ilan etti: Yazıtlarından birinde, "Büyük efendi, tanrı Marduk," der, "... Babil kralı, ona boyun eğen prens II. Marduk-apla-iddina'ya* teveccüh gösterdi... Tanrıların kralı dedi ki, 'Bu gerçekten de dağılan halkı bir araya getirecek çobandır.'"[4]

Sinirlenen Sinahheriba baş generalini bir miktar askerle düzeni sağlamak üzere Babil'e gönderdi. Merodah-baladan diğer Keldani kabileleri, batıdaki Aramiler ve doğudaki Elamlılarla alelacele bazı anlaşmalara girdi. Birleşik kuvvetlerinin başında Asurluları Kiş'te karşılamak üzere yola çıktı ve onları geri püskürttü.

Bu son damlaydı. Sinahheriba şahsen Asur'un gazabı gibi geldi, müttefik hatlarını yararken neredeyse duraklamadı bile. Merodah-baladan savaş alanından kaçtı ve içinde saklanmayı çok iyi bildiği Deniz Ülkesi'nin

* Bu, Merodah-baladan'ın Babil kraliyet adıdır.

bataklıklarına sığındı; Sinahheriba Babil'e kadar yoluna devam etti, Asur kralını ufukta gören kent, derhal kapılarını açmıştı. Sinahheriba açık kapılardan girdi ama Babil'e bir mesaj göndermeye karar verdi: Kenti yağmaladı, yaklaşık 250.000 esir aldı ve ona karşı ittifaka katılan herkesin tarlalarını ve ağaçlarını yaktı.

Bu arada neredeyse bir hafta bataklıklarda Merodah-baladan'ı aradı ama yaşlı tilki yeraltına inmişti ve bulunamadı.

Eski Filistî kenti Ekron, Babil'in kaderinden ders almadığı için, dört başı mamur bir isyan düzenlemeye karar verdi ve Asur'a sadık kralı zincire vurdu. Fenike kentleri Sur ve Sidon da isyan etti; Yahuda kralı Hezekiya tam ortada duruyordu, karar verememiş, İşaya'nın uyarısını değerlendiriyordu.

Sinahheriba Babil'i terk edip asilerin üzerine yürümeye hazırlandı. Onun adına Babil'i yönetmesi için bir kukla kral atadı; yeni hükümdar Bel-ibni, Asur sarayında yetişmişti. Sinahheriba mektuplarından birinde, "Benim evimde bir köpek yavrusu gibi yetişti," der, sert ve rekabetçi bir yönetim değil de, sadakat ima eden bir benzetme.[5]

Asur ordusu sonra sorunlu batıya doğru ilerledi. Sinahheriba'nın yıllıkları, kentler ona boyun eğmek için çırpınmaya başlayana kadar, Batı Sami topraklarına kadar tüm kentleri fethedip yakıp-yıktığını anlatır. Ama asi topraklara kadar ilerlemek için harcadığı zaman, batı cephesinin sandığından daha zorlu bir meydan okuma olduğunu gösterir.*

Sonra, birdenbire ufukta beklenmedik bir tehdit belirdi. Kutsal Kitap, 2. Krallar 19:9, "Sinahheriba, Mısır'ın Kuş kralı Tirhaka'nın (Taharka) ona karşı savaşmak üzere yola çıktığını haber aldı," diye bildirir.

Aslında, Tirhaka daha tam anlamıyla firavun değildi. On beş yıl kadar önce ölen firavun Pianhe'nin küçük oğluydu. Pianhe'nin kardeşi Şabaka, Pianhe'nin iki oğlu olmasına karşın, onun yerine tahta geçmişti; kardeşlerin, kraliyet ardıllığında oğulların önüne geçmesi, bir Nübye âdetiydi.[6] Şabaka'nın ölümünün ardından, Tirhaka'nın ağabeyi tahta geçmişti; Tirhaka onun generali ve veliahdı olmuştu. Tirhaka ve Mısır ordusu ufukta belirdiğinde, Hezekiya kozlarını Asur karşıtı güçlerden yana oynamaya karar verdi. Merodah-baladan bir süredir saklandığı yerden ona mektuplarla yanaşmaya çalışıyordu. Hatta, Hezekiya'da kan çıbanları çıktığında,

* 701 seferi, Sinahheriba'nın kendi yıllıklarında, 2. Krallar bölümünde ve İşaya 36-37'de kayıtlıdır; aynı zamanda Herodotos ve Josephus'ta da sözü edilir. Asur'a ait olmayan bazı vakayinameler, Sinahheriba'nın hükümdarlığının sonlarında ikinci bir Kudüs seferinden söz eder (Başka yerde sözü edilmeyen bir sefer). Bu kaynaklardan hiçbiri, olayların gidişatı hakkında açık bir fikir vermez. Bundan sonra anlatılanlar, sürecin olası bir canlandırmasıdır.

Merodah-baladan "Hezekiya'ya mektuplar ve bir armağan gönderdi, çünkü Hezekiya'nın hastalığını duymuştu."[7]

Bu geçmiş olsun jestinin gerekçesini gayet iyi bilen Hezekiya armağanları kabul etti ve Keldani elçilere etrafı gezdirmeyi önerdi: Kutsal Kitap, 2. Krallar bölümü, "Bu sarayda, Hezekiya'nın onlara göstermediği hiçbir şey yoktu," der. Bu, cephaneliği de kapsıyordu; Hezekiya onlara ne kadar iyi savaşabileceğini gösteriyordu.

Saray kâhini İşaya dehşete kapılmıştı. Krala, "Onlara ne gösterdiniz?" diye sordu. Hezekiya, "Onlara her şeyi gösterdim," deyince, İşaya felaket öngördü: "Sarayınızdaki her şey," dedi, "babalarınızın ve sizin ardıllarınızın biriktirdikleri, hepsi götürülecek."

Hezekiya dert etmedi. "Bu iyi," dedi İşaya'ya; Krallar'ın yazarı da şunu ekler: "'Hiç olmazsa benim zamanımda barış olacak' diye düşündü." Bu basiretsiz umutla morali yükselen Hezekiya, ilk Asur karşıtı davranış olarak, hapisteki Ekron kralını devralmaya karar verdi. Ekron isyanının önderleri, kralın Ekron zindanlarında kalmaya devam etmesinin, kentteki diğer Asur taraftarı kuvvetleri bir karşı darbe düzenlemeye yöneltebileceğinden endişeleniyordu; Asur'un korkutucu ünü, her darbede başlarına yıkım getirmemenin daha iyi olacağını söyleyen bir karşı sesin var olduğunu gösteriyordu.

Ekron kralı Kudüs'e getirildi ve koruma altına alındı. Bu meydan okuma hareketini duyan –Laçiş kentinde bir kuşatma gerçekleştirmekte olan– Sinahheriba, Hezekiya'ya haberciler gönderdi. Bunlar yalnızca haberci değil, Sinahheriba'nın generali, birinci subayı ve alandaki komutanıydı; ve büyük bir ordunun başında geldiler. Hezekiya'nın sarayından üç memur onları karşılamaya çıktı.

Anlaşılan, Sinahheriba onlara saldırıya geçmeden önce biraz psikolojik savaş uygulamaları talimatını vermişti. Asurlu subaylar Kudüs surlarının dışındaki çayırda durdular. Kudüs halkının yarısı surlara dizilmiş, olup biteni duymaya çalışıyordu. Subaylar (yüksek sesle ve İbranice olarak) bildirdiler: "Hezekiya'ya söyleyin, Asur kralının ona bir mesajı var. Güvenebileceğiniz hiç kimse yok; ne stratejiniz, ne de kendi gücünüz var. Arabalar ve süvariler için Mısır'a güveniyor olabilirsiniz, ama Mısır baston olarak kullanmaya kalkışacağınız kıymıklı bir saz gibidir. Üzerine yaslanırsanız, elinize batar."[8]

Bunun üzerine Hezekiya'nın üç temsilcisi, komutandan İbranice değil, onların (ve imparatorluğun dış eyaletlerinde görev alan Asurluların) anladıkları Arami dilinde konuşmasını istediler. "Surların üzerindeki halkın anlayacağı dilden konuşmayın," diye yalvardılar. Ama Asurlu komutan pervasız ve kaba sözcüklerle bunu reddetti: "Mesaj onlara da hitap ediyor. Sizin gibi, onlar da kendi dışkılarını yiyecek, kendi idrarlarını içecekler."

Baştan kralları tarafından yanıt vermemeleri yolunda uyarılan halk sessizliğini korudu. Ama tehditkâr bir şekilde dizili Asur mızraklarının desteğiyle tüm Kudüs halkına iletilen uyarılar, Hezekiya'yı sarstı. "Üzüntüyle üstünü başını paraladı" ve (daha az şiirsel olsa da) Laçiş'teki Sinahheriba'ya rüşvet olarak 11 ton gümüş ve yaklaşık 1 ton altın gönderdi. Aynı zamanda Ekron kralının da zincirlerini çözüp serbest bıraktı; herhalde zavallı adam Asur kampına kaçtı ve Ekron soylularının onu tahttan indirmelerine nasıl izin verdiği yolunda bazı zor soruları yanıtlamak zorunda kaldı.

Bu durum, o an için krizi geçirdi. Sinahheriba Hezekiya'yı affetmemişti ama Mısırlılarla uğraşmak zorundaydı. İki ordu Eltekeh'te karşılaştı; savaşın ayrıntıları bugüne kalmadı ama her ne kadar Mısır ordusu savaş sonrasında Mısır'a döndüyse de, Sinahheriba onları izlemedi, bu herhalde ortada zorlukla kazanılmış bir zafer olduğunu gösterir.

Ama artık aklını çelen bir şeyler olmadan batıdaki asi kentlerle uğraşabilirdi. Ekron'u kuşattı, kent düştü; sonra Kudüs'e döndü.

Bunun ardından, bilinmeyen nedenlerle birdenbire kesilen ve bir Asur zaferiyle sonuçlanmayan bir kuşatma gerçekleşti. Sinahheriba, Asur kralların genellikle pek de başarılı olmayan seferlerden sonra verdikleri ayrıntılarla, zafer ilan etmek için elinden geleni yaptı.[9] Yıllıklarında, "Yahudi Hezekiya'ya gelince, koçbaşları ve kuşatma makineleriyle çevresindeki kentleri yerle bir ettim," diye böbürlenir, "buraları Ekron kralına verdim; halkının iki yüz binini ve sayısız hayvanını aldım. Onu da, kafesteki bir kuş gibi, başkenti Kudüs'e hapsettim. Toprak tahkimatları yüzüne çarptım ve onu sefaletine geri gönderdim. Ve hükümdarlığımın korkunç ihtişamı onu ezdi."[10]

Eh, pek de değil. Sinahheriba Asur'a geri dönerken kuşatma kaldırıldı, Kudüs'ün surları yerinde duruyordu ve kent de hâlâ özgürdü.

2. Krallar bölümüne göre, tanrının bir meleği Sinahheriba'nın 185.000 askerini bir gecede vurdu. "Halk ertesi sabah kalktığında," der yazarı, "her yer ölü insanlarla doluydu. Böylece Asur kralı Sinahheriba kampını kaldırdı ve geri çekildi. Ninova'ya döndü ve orada kaldı." Herodotos ise Mısırlı bir rahipten duyduğunu söylediği olayları biraz farklı aktarır: Asur kampını "sadakları, okları ve kalkanların saplarını kemiren" fareler bastığı için, Sinahheriba vazgeçip yurda dönmeye karar vermişti.[11]

Sinahheriba'nın adamları fare istilasından muzdaripti, ayrıca çadırlarında ölüyorlardı. İkisi birleşince anlaşılıyor ki, Kudüs surlarının dışında salgın çıkmıştı, Asur kralı da, ölümlerin artması karşısında geri çekilmişti.

Geri döndüğünde, Sinahheriba Ninova kentini başkent yaptı –Asur tarihinin sonuna kadar öyle kalacaktı– ve buraya yeni saraylar inşa ettirdi,

duvarlarını kazanılmış savaşların ve kuşatılmış kentlerin muazzam kabartmalarıyla süsledi. Kudüs kenti bu kabartmalarda gözükmez.

Bir yıl sonra, Babil gene göz önündeydi. Keldaniler sonunda köpek yavrusu hükümdar Bel-ibni'nin Sinahheriba olmadığını anlamıştı ve güneyi bildikleri gibi yönetiyorlardı. Bir iki Asur görevlisi durumu gözlemeye gittikten sonra, Sinahheriba işleri düzeltmek için şahsen geldi.

Merodah-baladan'ın bir kez daha tahtı geri almak üzere harıl harıl bir istila gücü toplamaya çalıştığını öğrendi ve çok kızdı. Sinahheriba'nın yaklaşması üzerine, Merodah-baladan Deniz Ülkesi'ne kaçtı. Ama bu kez Asur askerleri yaşlı adamı bulmak üzere bataklığı taradı. Saklandığı yerlerin keşfedilmek üzere olduğunu gören Merodah-baladan müttefiklerini toplayarak, Elam'a gitmek üzere denize açıldı. Bu Sinahheriba'ya Merodah-baladan'ın kafasını uçurma zevkini tattırmamış ama hiç olmazsa adamı geçici olarak sahne dışına atmıştı: Sinahheriba'nın anlatılarında, "Yalnız başına Deniz Ülkesine kaçtı," der, "babalarının, mezarlarından topladığı kemikleri ve halkıyla birlikte, gemilere bindi ve Acı Deniz'in [Basra Körfezi] diğer yakasına geçti."[12]

Sinahheriba Bel-ibni'nin Babil'e dönmesini emretti ve sevdiği oğlu Asur-nadin-şumi'yi onun yerine Babil'i yönetmek üzere atadı. Daha sonra içindeki yaraya çare olmak üzere, suyu aşarak Elam'a gitme hazırlıklarına başladı. Bir gemi filosu inşa ettirmek üzere Fenikeli gemi inşacıları tuttu ve bu gemileri Sur, Sidon ve Kıbrıs adasından topladığı paralı asker denizcilerle doldurdu. Daha sonra, bunların Dicle Irmağı'ndan aşağı, Basra Körfezi'ne yelken açmalarını emretti. Ama Dicle kıyılarındaki Elam kuvvetlerinden çekindiği için, Fırat'a bağlanan Arahtu Kanalı'nın hizasına kadar Dicle'den indikten sonra, gemileri toprağa çıkarttırıp tekerlekler üzerinde kanala kadar taşıttı. Daha sonra Fırat yoluyla Basra Körfezi'ne kadar indiler. (Bu sırada Sinahheriba hep karada kaldı.)[13]

Elam'a yolculuk başarılı oldu. Seferler de öyle; Asur gemileri yanaştıkları her kenti ele geçirdi. Ama Sinahheriba Merodah-baladan'ın sığındığı kente vardığında, harcadığı muazzam iş gücü ve paraya karşılık, Merodah-baladan'ın o gelmeden hemen önce yaşlılıktan öldüğünü öğrendi.

Sinahheriba, zafer ve öfke duyguları içinde Ninova'ya döndü. Ama felaketin temellerini atmıştı. Elamlılar artık Asur veliaht prensinin nerede olduğunu biliyordu ve Sinahheriba'nın yakıp yıktığı kentlerin ve öldürdüğü savunmasız ailelerin öcünü almak için planlar yapıyorlardı.

Planlar biraz zaman aldı; Babil'e Elam ajanları yerleştirmek gerekiyordu. Ama altı yıl sonra, Asur-nadin-şumi kentin biraz kuzeyindeyken, enerjik kral Kahlluşu yönetiminde bir Elam ordusu sınırı geçip onu ele ge-

çirdi. Onu Elam'a götürdüler ve Sinahheriba hınçla gelmeden önce Babil'e girip tahta Babilli birinin geçmesini sağladılar.

Sinahheriba'nın oraya gelmesi neredeyse üç ay sürdü. Geldiğinde ordusu Babil ordusunu kentin dışında mağlup etti ve tahttaki iddia sahibini esir aldı. Ama kentin içinde Musezip-Marduk adlı bir Keldani tahtı ele geçirmiş, tapınağın altınlarına el koymuş ve daha çok Elamlı ayarlamıştı.

Bu Asur, Babil ve Elam arasında topyekun bir savaşa neden oldu. Çatışmalar dört yıl sürdü. Sinahheriba iki kez Elam'ı istila etti; Elam kralı da Dicle kıyılarına bir misilleme seferine çıktı.

Sinahheriba'nın savaş hakkındaki anlatısı, Asur savaş usulleri hakkındaki en betimleyici metindir:

> Ayaklarının tozu muazzam bir fırtına gibi gökyüzünü kaplayarak... Dicle kıyılarında... benim karşımda savaş nizamına girdiler. Geçişimi engellediler ve savaşa davet ettiler... zincir zırhlı ceketimi giydim. Zafer alameti olan miğferimi başıma yerleştirdim. Kalbimde kızgınlıkla, düşmanı aşağıya indiren büyük savaş arabama seğirttim. Asur'un bana bahşetmiş olduğu büyük yayı elime aldım; yaşamı delip geçen ciridimi kavradım... onları çevirmeyi başararak, ilerleyişlerini durdurdum. Düşman güruhunu ok ve mızrakla biçtim. Hepsinin bedenlerini deldim... Gırtlaklarını kestim, ip kesercesine değerli yaşamlarını kestim. Bir fırtınadaki sular gibi bağırsaklarındaki ve gırtlaklarındakileri geniş topraklara boşalttım, zıplayan küheylanlarım bir nehre dalar gibi akan kanlarına daldılar. Kötüleri ve hınzırları aşağıya indiren savaş arabamın tekerlekleri pislik ve kanla kirlendi. Ovayı, savaşçılarının cesetleriyle çimen gibi doldurdum. Husyelerini kestim ve penislerini Hazirandaki hıyar tohumları gibi koparttım.[14]

Babil vakayinameleri ise, yalnızca basit bir şekilde Asur'un kaybettiğini yazar.

Sinahheriba Babil'i Keldani kral ve onun Elamlı müttefiklerinin elinde bırakarak Ninova'ya döndü. Sinahheriba'nın ordusu imparatorluğun tüm cephelerinde savaşmıştı ve Babil sorununa ayırabileceği adam sayısının da bir sınırı vardı. Sinahheriba Babil'i geri almadan, güç dengelerinde bir kayma yaşanması gerekiyordu.

Bu kayma ertesi yıl gerçekleşti. Elam'dan, kuvvetlerini Babil'e yönelten kralın hastalandığı haberleri sızdı; ne konuşuyor ne de emir verebiliyordu. Herhalde felç olmuştu.

Sinahheriba, Elamlıların yokluğunda bir kez daha şansını denemeye karar verdi. Bu kez başarılı oldu ve Babil'in kapıları yıkıldı. Sinahheriba tahtta oturan Keldani'yi yakalayıp zincirleyip Ninova'ya gönderdi. Sonra da sorunlu kentin yerle bir edilmesini emretti:

> Yok ettim, yıktım, ateşle yaktım. Tuğladan ve topraktan, duvarlar ve dış duvarlar, tapınaklar ve tanrılar, tapınak kuleleri, ne bulduysam yerle bir ettim ve Arahu kanalına boşalttım. Kentin ortasından kanallar kazdırdım, her yerini sularla kapladım... ve ileride, bu kentin yerinin ve tapınaklarıyla tanrılarının anımsanmaması için tamamen sularla doldurdum ve bir çayır gibi yaptım... Babil'in tozunu kaldırdım ve en uzaktaki halklara armağan olarak gönderdim ve bu Yeni Yıl Ziyafeti Tapınağında, [bir kısmını] kapalı bir kavanozda sakladım.[15]

Babil'i bir göle döndürmek –uygar toprağı suyla kaplayıp Marduk'un kentini ilk baştaki kaosa döndürmek –tanrıya bir hakaretti. Sinahheriba Marduk'un mevkiini Asur'a taşıtarak bunu katmerlendirdi. Toz, diğer halkların tanrılarına korkunç bir uyarıydı.

Babil sorunu nihayet çözülmüştü. Ama veliaht prens Asur-nadinşumi'nin bir daha adı duyulmadı. Elamlılar fidye talebinde bulunmadı; herhalde Asur'a duydukları nefret nedeniyle onu işkenceyle öldürdüler. Krala meydan okumaya cüret eden Keldani'nin peşindeki kızgın av, en büyük oğlunu ölüme mahkûm etmişti.

Sinahheriba kalan çocukları konusunda şanssızdı. Yedi yıl sonra, MÖ 681'de, yazılı sözcüklerin ilahi efendisi tanrı Nabu'ya, tanrının Ninova'daki tapınağında kurban adarken küçük oğullarından ikisi tarafından öldürüldü.[16]

Asur ve Babil'in kralı, ihtişamının doruğundaki bir Asur İmparatorluğu'nun hükümdarı olarak öldü. Ama tüm zaferlerine, güçlendirdiği imparatorluğa, ezip geçtiği kentlere, aldığı esirlere ve el koyduğu hazinelere karşın, Sinahheriba antik çağın büyük bölümünde, Kudüs'ü almayı başaramamasıyla tanındı. Lord Byron sayesinde de, İngilizce konuşan öğrencinin anımsadığı askeri yaşamının etkileyici başarısı değil, bu bir tek yenilgisidir.

> Asurlu çoğalan kurtlar gibi geldi,
> Ve orduları mor ve altınla parlıyordu;
> Ve mızraklarının parıltısı, denizdeki yıldızlar gibiydi,
> Derin Celile'de mavi dalgalar ilerlerken...
>
> Çünkü Ölüm Meleği kanatlarını açmış,
> Ve geçerken düşmanın yüzüne üflemişti;
> Ve uyuyanların gözleri ölümcül şekilde açılıp ürperdi,
> Ve kalpleri bir kez atıp sonra ebediyen sustu!
>
> Ve Asurluların dullarının ağlayışları yüksek,
> Ve Baal'ın tapınağındaki heykeller kırık;
> Ve dinsizlerin kılıçla erimeyen güçleri,
> Tanrının bakışıyla kar gibi eridi!

ZAMAN ÇİZELGESİ 52

ASUR VE ÇEVRESİNDEKİ TOPRAKLAR	MISIR, İSRAİL VE YAHUDA
V. Şamşi-Adad (823-812)	
Sammu-amat	
III. Adad-nirari	*23 ve 24. Hanedanlar*
Argişti (Urartu)	
IV. Şalmaneser (782-770)	
III. Asur-Dan (771-754)	
Nabunassar (Babil) — **V. Asur-nirari** (753-746)	*25. Hanedan* (Nübyeli)
	Pianhi (747-716)
I. Sarduri (Urartu) — **III. Tiglat-Pileser**	
Midas (Frigya)	
	(Yahuda) **Ahaz** — (İsrail) **Hoşea**
Merodah-baladan (Babil) — **V. Şalmaneser**	
II. Sargon (721-704)	
	Hezekiya
	Şabaka — İsrail'in sonu
Sinahheriba	
	Tirhaka (690-664)

53

KRALIN GERİLEMESİ

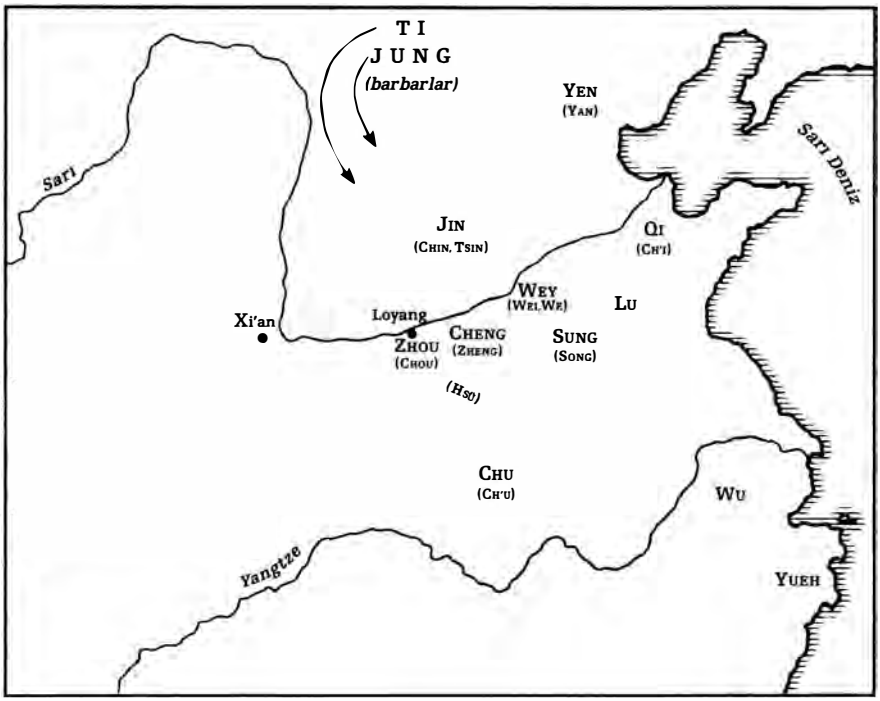
Çin'de MÖ 771-628 döneminde,
Hegemon, barbarları kovarak
krallık gücüne sahip olur.

Hayatta kalan Zhou veliahdı P'ing doğuya kaçmış ve Loyang'a yerleşmişti. Burada kendini aslında ikili bir kentte bulmuştu. 300 yıl önce kenti inşa eden Dük Zhou, Loyang'ın saraylarını ve tapınaklarını batı kısmına inşa etmişti; Zhou'nun merkezinden uzaklaştırmak üzere buraya gönderilen Shang sürgünleri de çoğunlukla kentin doğu kısmına yerleşmişlerdi.[1]

Batıdaki kraliyet kompleksinde, P'ing karşısındaki sorunları düşünüyordu. Batı sınırı çökmüştü ve istilacılar tarafından sürekli deliniyordu. İçeride, hırslı soylular onun adına krallığın bir kısmını –ya da hepsini– yönetmeye hazırdı.

Batı tehdidiyle, eski kraliyet arazisini Ch'in'e devrederek başa çıkmıştı; bu bir yenilgi gibi gözükebilirdi ama barbarlarla uğraşma sorumluluğunu da tamamıyla Dük Ch'in ve ordusunun omuzlarına yıkmıştı. Şimdi, bunları göz ardı ederek iç sorunlarla uğraşabilirdi. Batı Zhou'dan Doğu Zhou'ya bu geçişten sonraki ilk yüzyıldaki kayıtlar çok siliktir,* ama arta

* Doğu Zhou Dönemi (MÖ 771-221) de kendi içinde ikiye ayrılır. 771-481 dönemi, Konfüçyüs'ün derlediği anlatılardan İlkbahar ve Sonbahar Dönemi olarak bilinir; Doğu Zhou'nun başlangıcından Konfüçyüs'ün yaşamına kadar olan tarihsel olayları kapsar ve İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları olarak adlandırılır (*Ch'un-ch'iu* ya da Pinyin *Chun qiu*). Doğu Zhou'nun ikinci yarısı olan MÖ 403-221 dönemi Savaşan Devletler Dönemi olarak bilinir. 481-403 dönemi tam kargaşa içinde geçmiştir (bkz. bölüm 62. Bölüm, s. 523, 524, 525) Bu bölümlemeler herkes

53.1. Doğu Zhou Devletleri (Alternatif Yazımlarla)

kalan izlerde, etrafta dolanıp konum kapmaya çalışan ve dikkatli gözlerle kralı kollayan soyluları görürüz. Bu arada, 50 yıllık hükümdarlığı sırasında P'ing soylular arasındaki didişmelere hiç müdahale etmemişti. Savaştan bu kaçınması, ona "Barışçı P'ing" unvanını kazandırmıştı.

Neredeyse derhal, güçlü beyler yakınlarındaki daha küçük krallıklara temkinli ağlar atmaya başladı. Sima Qian, "Kral P'ing zamanında, derebeyleri arasında güçlüler güçsüzleri iltihak etti," diye yazar. "Qi, Chu, Ch'in ve Jin büyük güçler olarak ortaya çıktı ve ulusal politikalar yerel beyler tarafından belirlendi."[2] 500 yıl önce, Çin 1763 ayrı bölgenin ülkesiydi. Artık devletler parlak bir yüzeydeki su damlaları gibi birbirlerine doğru akıyor ve en azından 12 ana güç odağının çevresinde birleşiyordu: Sima Qian'ın belirttiği gibi Qi, Chu, Ch'in ve Jin, bunların yanında Yen, Lu, Wey, Wu, Yueh, Sung ve Cheng; nihayet, Loyang çevresinde kümelenen Zhou toprakları. Bunların çevresinde, belki 160 kadar toprak parçası vardı ve her biri de surla çevrili kenti ve savaşçı beyiyle övünüyordu.*[3]

---

tarafından değil, ama geniş ölçüde kabul görür.

* Bu devletlerin adlarının birçok yazım biçimi vardır. Karışıklığı azaltmak açısından, bir tek yazım sistemine bağlı kalmaya çalışmaktansa, ana oyuncular için belirli yazımları kullan-

Taç P'ing'den torununa geçti (uzun ve barışçıl hükümdarlığı sırasında, oğlu ölmüştü). P'ing'in tahtta geçirdiği 50 küsur yıl süresince, hiç kimse onun hükümdarlığına meydan okumamıştı; ama artık açıkça görülüyordu ki, Zhou'yu çevreleyen soylular törensel krallığı bile daha fazla sürdürmeye niyetli değildi.

İlk hoşnutsuzluk dalgası, Zhou'nun doğusundaki nispeten küçük Cheng devletinden geldi. Sima Qian, "Cheng Dükü Chuang saraya geldi," diye yazar, "ve Kral Huan ona normların belirlediği muameleyi yapmadı."

Cheng'in Zhou'ya sadık olması gerekiyordu; o anda Zhou topraklarını üç yandan çevreleyen Cheng ve Jin devletlerinin kökleri, Zhou hükümdarlarla aynı klandaydı.[4] Ama Cheng devleti özellikle huysuzdu. Anlaşılan, "norm" dükün gücünün kabul edilmesini gerektiriyordu ve kral Huan uzak akrabasına gerekli saygıyı göstermeyi ihmal etmişti.

Dük Chuang, kraliyet konutlarından birini ele geçirerek karşılık verdi; hem Cheng hem de Zhou güç merkezlerinin güneyinde yer alan küçük ve tehditkâr olmayan bir devlet olan Hsü topraklarında yer alıyordu. Ama bu kralın ibadet ettiği saraydı, böylece Cheng dükünün burayı ele geçirmesi hem Hsü hem de kralın dinsel uygulamaları üzerinde bir yetke iddiası anlamına geliyordu: Krala kalan çok az güçten biri olan, törensel rol.

Kral Huan'ın misillemeye kendini hazırlaması –ya da askerlerini şekle sokması– tam sekiz yıl sürdü. Sima Qian, "On üçüncü yılda, kral Cheng'e saldırdı," der.[5]

Saldırı bir faciayla sonuçlandı. Kral Huan çatışma sırasında bir okla yaralandı ve geri çekilmeye zorlandı, sonuçta Cheng cezalandırılmadı, Hsü da düşmanın elinde kaldı. Ama her ne kadar Cheng kraliyet yetkesine meydan okuduysa da, Dük Cheng avantajını daha ileriye götürmedi. Çin devletlerini tek bir halk olarak bir arada tutan birleştirici kimlik, büyük ölçüde onların Gökyüzünün Oğlu'nun sözde efendiliğini kabullenmeyi istemelerine bağlıydı. Toprakların etrafını bir ağ gibi saran bu birleştirici rol olmadan, dağılırlardı; ve kuzey ve batı barbarları de gelip dağınık devletleri birer birer yok ederdi.

Kral Huan'ın torunu kral Hsi'nin hükümdarlığı sırasında, barbar tehdidi gene belirdi.

Saldırgan kabilelere Yi ve Ti adı veriliyordu, yükseklerde yaşayan ve ne efendi ne de kral yetkesi kabul etmemiş olan o göçebelerden ikisi daha. Zhou ordusu onların saldırılarına karşı koyacak durumda değildi: *Guanzi*

---

maya karar verdim. Başka harita ve tarihçiler sıklıkla farklı biçimler kullanmış olabilir: Qi (Ch'i); Chu (Ch'u); Ch'in (Qin); Jin (Chin, Tsin); Yen (Yan); Lu (alternatif yok); Wey (Wei, We); Cheng (Zheng); Sung (Song); Wu (alternatif yok); Yueh (alternatif yok); ve Zhou (Chou).

(en azından 200 yıl sonra yazılan ve *ondan da* 300 yıl sonra derlenen bir tarihsel denemeler seçkisi), "Gökyüzünün oğlunun [konumu] mütevazı ve zayıftı," der. "Derebeyleri enerjilerini birbirlerine saldırmaya ayırıyorlardı. Güney Yi ve Kuzey Ti Merkezi Devletlerle savaşa tutuştu ve Merkezi Devletin varoluşunun devamı, pamuk ipliğine bağlı gibiydi."[6]

"Merkezi Devletler," Cheng, Wey, Jin ve Zhou topraklarıydı, yani Çin'in merkezi. Tehdidin batıdaki topraklarını yuttuğunu gören Qi Dükü, harekete geçti. Guanzi, "Ölmekte olanı canlı tutmayı arzuluyordu," diye aktarır "ve var olmaya son vereni korumayı."[7]

İktidarı yeni devralan genç bir adam olan Qi Dükü, ortak kültürleri uğruna Merkezi Devletler'in varlığını korumayı arzu ediyor olabilirdi ama herhalde daha pratik kaygıları da vardı. Qi ovanın kuzeydoğu ucunda uzanıyor, Sarı Nehir'in ağzını içeriyor ve Shantung Yarımadası'nı kaplayacak kadar uzanıyordu. Qi'nin uzun batı sınırı boyunca oluşacak düzensizlik dük için bir facia olurdu.

Ama genç dük kral Hsi'nin Merkezi Devletleri güvenli tutmaktan aciz olduğunu görüyordu. Hsi'nin taç giymesinden üç yıl sonra, kendisini Çin'in yeni askeri önderi ilan etti: Sima Qian bize doğrudan, "Kral Hsi'nin üçüncü yılında, Qi Dükü Huan* ilk Hegemon olarak kabul edildi," der.[8] Yıllardan MÖ 679'dur.

Hegemon ya da "Efendilerin Efendisi" unvanının talebi, çevredeki devletler üzerinde bir yetke ilanıydı. Ama Qi Dükü bu gücü, aralarında dalaşan ülkeleri, istilacı Yi'ye, Ti'ye ve dağlık topraklarda dolanıp verimli Doğu Zhou topraklarına imrenerek bakan diğer göçebe halklara karşı savunmak amacıyla birleştirmek için istiyordu. Dük ve veziri Kuan Chung tarafından yönetilen Qi ordusu, diğer devletleri ortak çıkar uğruna boyun eğmeye zorladı. Aralarında dalaşan beyler, silahlı Qi'nin güçlü cephesi karşısında aralarında çatışmaya yeteri kadar ara verip, sınırlara yürüyüp barbar istilasını püskürtecek koalisyon kuvvetlerine asker vermeye razı oldular.

Qi Dükü kral unvanı üzerinde hiç hak iddia etmedi; bunu Zhou temsilcisinin elinde bırakmaktan hoşnuttu. Ama "kral" artık batıda olduğu gibi "hükümdar" anlamına gelmiyordu; Qi Dükü sözcüğe hiç takılmadan Çin'e hükmedebilirdi. Diğer taraftan, Çin kralı bir hegemonun bile öylesine görmezden gelemeyeceği bir tür ruhani güce sahipti. Hsi zamanından önce, beş yıllık kısa bir hükümdarlıktan sonra öldüğünde oğlu tahtı aldı ve dükün kendine aldığı gücü resmileştirdi: "Qi Dükü Huan'a Hegemon statüsünü verdi."[9]

---

* Kral Hsi'yle aynı dönemde yaşayan Qi Dükü, Hsi'nin büyükbabası kral Huan'la adaştı; karışıklık olmasın diye onu yalnızca Qi Dükü olarak adlandıracağım.

Anlaşıldığı kadarıyla, koalisyon kuvvetlerinin yardımıyla barbarları püskürtmeyi başaran Dük Huan bir kez daha Çin devletlerinin başkomutanı olarak kabul edilmişti. Zaten yıllardır bu görevi sürdürüyordu. Ama artık Hegemon rolü kral tarafından kabul edilerek resmileşiyordu; ve böylece Çin de, bir askeri bir de dinsel önderi olan iki başlı bir ülke olmayı başarmıştı.

Hsi'nin torunu Hsiang taç giydiğinde, on yıllardır Çin için savaşmakta olan Hegemon Qi Dükü Huan farklı bir barbar istilasına karşı savaşmak durumunda kaldı.

İstila, kardeşler arası bir mücadele şeklinde başladı. Kral Hsiang'ın üvey kardeşi Shu Tai tahtı kendine istiyordu; darbesi için asker sağlamak üzere barbar Ti ve Jung kabilelerine ittifak kurmak için haber gönderdi. Onun planına göre, Ti kitle halinde barbar kuzey ile Zhou toprakları arasında kalan devlet olan Jin'e inecekti. Bu arada, ikinci kabile olan Jung, Ti istilasına karşı koymakla meşgul olan Jin askerlerinin yanından geçip Zhou başkentine yürüyecekti. Sarayı istila edecekler, Hsiang'ı öldürüp Shu Tai'yi tahta geçireceklerdi.

Kral Hsiang bu gizli pazarlıkları duyduğunda kardeşinin tutuklanıp öldürülmesini emretti. Shu Tai tutuklama emrini haber aldı ve sığınma talebiyle Hegemon'a gitti.

Bu, Hegemon için incelikli bir durumdu. Shu Tai'yi korumayı reddederse, kralın gücünden çekindiğini kabul etmiş olacaktı. Diğer yandan, eğer sığınma talebini kabul ederse, krala düşmanlık ilan etmiş olacak ve başına bilinmedik işler açabilecekti.

O da orta yolu seçti. Shu Tai'nin ihaneti meselesini tamamen göz ardı eden Hegemon, vezirlerinden ikisini Zhou ile Jung ve Jin ile istilacı Ti arasında antlaşma pazarlığı yapmaya gönderdi. Anlaşılan pazarlıklar başarılı oldu. Saldırılar atlatıldı; Shu Tai de anlaşılan bu işe hiç karışmadığına herkesi inandırmak için elinden geleni yapmıştı; böylece felaket uzaklaştırılmış oldu.

Bu, çok daha batıda yaşanan çarpışmalardan hayli farklı bir iktidar mücadelesiydi. Eski Yakındoğu kralları sarmala girmiş bir mücadeleye kapılmışlardı; derhal fethe çıkmayan bir kral, yüksek olasılıkla farklı bir dil konuşan ve farklı tanrılara tapınan bir rakibe kendi topraklarını kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Çin devletleri arasındaki pazarlıklar, daha çok, arada ne kadar dövüşürlerse dövüşsünler, yazları aynı yazlıkta birlikte geçiren kuzenler arası savaşlara benziyordu. Çin'de de yeteri kadar imparatorluk hırsı mevcuttu ama batıdaki çarpışan mızraklardan çok daha incelikli oluyordu. İmparatorluk inşacıları kendilerini,

Çinli olmayanların barbar tehditlerine karşı devletleri bir araya getirerek dünyanın geri kalanına karşı Çin'in savunucuları olarak gösterdiklerinde daha başarılı oluyorlardı.

Barbarlara karşı Zhou ve Jin'in güvenliğini sağladıktan altı yıl sonra, Hegemon iktidarını devredeceği bir veliaht belirlemeden öldü. Hegemon'un ölümü nedeniyle oluşan iktidar boşluğu sırasında, kral Hsiang Hegemon'un askeri yetkesini yakalayıp kraliyet sarayına geri getirmek için bir girişimde bulundu.

Derhal çok güzel bir bahane elde etti; nispeten ufak devletlerden Cheng, kralın elçilerinden birini hapse atmak gibi yanlış bir karar almıştı. Kral Hsiang kraliyet iktidarına hakaret demek olan bu hareketi sert bir şekilde cezalandırmaya karar verdi.

Ne yazık ki, bu iş için tamamen yanlış bir strateji benimsedi. Ti önderinin kızıyla evlenip onu kraliçe yapmaya karar verdi, bunun karşılığında, Ti barbarları da onun Cheng'i istila edip cezalandırmasına yardımcı olacaktı.

Bu olayların üzerinden en azından 300 yıl geçtikten sonra derlenen İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları, kral Hsiang'ın danışmanlarının birinin ağzından çok kötü bir uyarıda bulunur. Ti, Zhou *gibi* değildir, diye danışman uyarır; en azıdan dört açıdan farklıdırlar. "Kulakları beş sesin uyumunu duyamayanlar sağırdır," diye açıklar, "gözleri beş renk arasındaki farkı ayırt edemeyenler kördür; zihinleri erdem ve doğruluk standartlarına uymayanlar sapkındır; ağızları sadakat ve inanç sözleri konuşmayanlar aptal gevezelerdir. Ti, bu dört kötülüğe uyar."[10]

Kral Hsian bunu dikkate almadı. Sima Qian'a göre, "on beşinci yılda, Kral Ti kuvvetlerini Cheng'e saldırmaya gönderdi" ve barbar Ti prensesini kraliçesi yapmaya hazırlandı.[11]

Bundan sonra tam olarak ne olduğunu Sima Qian kaydetmemiş ama anlaşılan istila başarısız oldu. Cheng devleti ayakta kaldı ve istilanın ertesi yıl kral Hsiang yeni karısını göndermeye karar verdi.

Bunun üzerine, Ti döndü ve Zhou başkentini istila etti. Hsiang kaçtı. O zaman, yaşlanan ama akıllanmayan üvey kardeşi Shu Tai yeniden sahneye çıktı ve tahta çıkarılmak üzere kendisini önerdi. Ne de olsa bu kargaşaya bizzat Shu Tai tarafından çağrılmış olan Ti, bunu hevesle kabul etti; Shu Tai üvey kardeşinin bir kenara attığı barbar prensesi karısıyla evlendi ve kendini kral ilan etti. Aynı zamanda kardeşinin eski kraliyet konutunun Sarı Nehir boyunca 50 km kadar ilerisindeki Wen'de yeni bir kraliyet sarayı kurdu.

Ama Shu Tai'nin imparatorluk inşa stratejisi kardeşininkinden daha akılcı değildi. Kral Hsian gizlice Jin'e, Jin önderi Dük Wen'in sarayına git-

ti ve barbarlara karşı yardım istedi. Jin Dükü artık Qi Dükü'nün başarısını tekrarlama fırsatını ele geçirmişti; kendi Jin askerlerini topladı, onları Ti'yi Zhou sarayından çıkartmaya gönderdi ve Shu Tai'yi kendi elleriyle öldürdü. Ti prensesine ne olduğu bilinmiyor.

Daha sonra kendi askerlerini kral Hsiang'ı yeniden tahta çıkartmakta kullandı. Bu durumda Hsiang'ın Jin Dükü Wen'i Hegemon, "Efendilerin Efendisi" gücünün veliahdı olarak tanıdığını görmek şaşırtıcı olmaz. İş tam olsun diye, Hsiang Jin'e büyük bir verimli toprak parçası da verdi.

Yeni Hegemon gücünü o kadar cömertçe kullandı ki, öncelinin aksine, kendini neredeyse kral ilan etti. Hegemon olduğu ilan edildikten üç yıl sonra, kral Hsiang'a kraliyet emirleri gönderiyordu: Sima Qian, "Yirminci yılda, Jin Dükü Wen Kral Hsiang'ı çağırttı. Ve Kral Hsiang onu görmeye gitti," der. Hsiang'ın hükümdarlığının yıllıklarına, bu yalnızca "Göksel Kral bir teftiş gezisine çıktı," şeklinde aktarılır.[12] Hegemon'un yetkesini teftiş etmiş ve kendinin hiç kimse olmadığını görmüştü.

Güneyde muazzam Chu devleti, Jin ve Cheng'de ileri geri cirit atan ve Zhou başkentine girip çıkan barbarlarla başa çıkabilmek için kendi planlarını yapıyordu. Chu Dükü kuzey kıyısında muazzam bir duvar, "Kare Duvar" inşası emrini verdi. Bu yalnızca barbarlara karşı değil, yeni Hegemon'un hırsına karşı da işine yarayacaktı. Eğer bir Jin ordusu Zhou topraklarının doğusundan Chu topraklarına yürümeye kalkışırsa, duvar onların yolunu kesecekti. Şimdi artık aşağılanan Zhou kralının başının üzerinden birbirini seyreden Chu ve Jin, kuzey-güney doğrultusunda, doğu ve batıda da, Ch'in ve Qi karşı karşıyaydı; Qi eskiden Hegemon'un toprakları olduğu zamanki önemini yitirmişti ama sahneden çekilmiş de değildi ve Ch'in de eski Batı Zhou topraklarına sahipti. Doğu Zhou yönetimi bu dört güçlü devletin oluşturduğu bir kare olmuştu ve Zhou kralı da ortada büzülmüştü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 53

ASUR VE ÇEVRESİNDEKİ TOPRAKLAR	ÇİN
III. Asur-Dan (771-754)	Doğu Zhou (771-221)
	P'ing
Nabunassar (Babil) **V. Asur-nirari** (753-746)	
	Cheng Dükü Chuang
I. Sarduri **III. Tiglat-Pilaser** (Urartu)	
Midas (Frigya)	
Merodah-baladan (Babil) **V. Şalmaneser** **II. Sargon** (721-704)	**Huan**
Sinahheriba	**Chuang**
	Hsi Qi Dükü
	Hui
	Hsiang
	Jin Dükü Wen

59

ASURLULAR MISIR'DA

MÖ 681-653 döneminde,
Frigya barbarların eline düşer,
Asurlular Babil'i yeniden inşa edip, Mısır'ı kaybederler.

Sinahheriba Nabu Tapınağı'nda ölünce, Asur'da kıyamet koptu.

İki suikastçı, İşaya kitabında korunan kayıtlara göre, "Ağrı ülkesine" kaçtı.[1] Bu herhalde kuzeye, Urartu'nun dağlık topraklarına kaçtıkları anlamına geliyordu. Krallık, I. Rusa'nın intiharının ardından kendini toplamıştı; yeni kral, I. Rusa'nın torunu II. Rusa, ordusunu yeniden inşa ediyordu. Kralın katillerine sığınma sağlayarak Asurluları rahatsız etmekten mutluydu.*

Bu arada Sinahheriba'nın geriye kalan oğulları arasındaki rekabet kapsamlı bir ardıllık savaşına dönüşmüştü. Sonunda kazanan en küçük oğlu Esarhaddon, sarayının yıkıntıları içinde bulunan bir prizmanın üzerine (altı ya da on kenarlı taş bir sütun) bir zafer anlatısı yazmıştı:

> Kardeşlerim arasında en genç kardeş bendim,
> Ama Asur, Şamaş, Bel ve Nabu'nun iradesiyle,

---

* Faillerin kimliği bir sır olarak kalmıştır. İşaya 37:38'de şöyle yazar: "Bir gün, tanrısı Nisroch'un tapınağında tapınırken, oğulları Adrammelech ve Sharezer onu bir kılıçla kestiler." Adrammelech ve Sharezer, Sinahheriba'nın oğulları Ardi-Ninlil ve Nabu-şar-usur olabilir ama bunu kesin olarak bilmenin bir yolu yoktur. Babil vakayinamelerinde yalnızca, "Asur kralı Sinahheriba'yı, bir isyan sırasında oğlu öldürdü," denmektedir. Esarhaddon babasını öldürenlerin adını hiç vermemiştir ve Sinahheriba'nın yazıtları da kuşkusuz tüm oğullarının adını vermediği için, sonuç olarak karanlıkta kalmış durumdayız.

kardeşlerim arasında babam beni şereflendirdi:
Şamaş'a sordu, "Bu benim vârisim midir?"
ve tanrılar yanıtladı, "O senin ikinci benliğindir"...
O zaman kardeşlerim çıldırdı.
Ninova'nın ortasında, tanrıtanımazca kılıçlarını çektiler.
Ama Asur, Şamaş, Bel, Nabu, İştar,
tüm tanrılar bu hainlerin yaptıklarına hiddetle baktılar,
güçlerini zayıf kıldılar ve onları benim karşımda aşağıladılar.[2]

Esarhaddon'un taht kavgasını kazandığı açık ama babasının öldürülmeden önce onun hükümdar olmasını onaylaması daha çok, meşruiyet sağlama amacıyla uydurulmuş bir öykü gibi duruyor. Esarhaddon'un babasının katledilmesinden doğrudan söz etmemiş olması da en azından garip. Belki de olayın çok yakından irdelenmesini arzulamıyordu.

Usulüyle tahta çıkan Esarhaddon, etkisini yitirmeye başlamış bir imparatorlukla karşılaştı. Resmi mektuplar, Asur eyaletlerinin merkezi olan 15 ya da 16 büyük kentin ödemeleri gereken haraçların bir hayli gerisine düştüğünü, Sinahheriba'nın da alacaklarını kovalamakla pek uğraşmamış olduğunu gösterir.[3] Daha da kötüsü, Sinahheriba'nın ölümü Babil'in harabelerinde duyulur duyulmaz bir Keldani ayaklanması baş gösterdi, başındaki de Merodah-baladan'ın oğlundan başkası değildi. Adı Nabuzer-ketti-lişer'di ve Körfez'in başındaki Bit-Yakin'de bir süredir hüküm sürüyordu. Artık kabile efradını toplamış ve eski Babil toprakları üzerinde hak iddiasında bulunmanın ilk durağı olarak Ur kentine saldırmak üzere yürüyüşe geçmişti.[4]

Herhalde Merodah-baladan'ın ruhunun Asur krallarını sürekli rahatsız edeceğini düşünmeye başlamış olan Esarhaddon, karışıklığı toparlamak üzere askerlerini gönderdi; Nabu-zer-ketti-lişer Elam'a kaçtı ve şaşkınlık içinde, yeni taç giyen Elam kralının yeni Asur hükümdarını kışkırtmaya hiç de niyetli olmadığını fark etti. Tutuklandı ve hâlâ şaşkınlık içinde, idam edildi.[5]

Esarhaddon da derhal Babil'e para ve işgücü dökmeye başladı.

Sinahheriba'nın kenti insanı çileden çıkartacak ölçüde tahrip etmesi, saray halkının pek çoğunu ve halkı memnun etmemişti; Babil'in tanrıları kendi tanrılarına çok fazla yakındı ve Marduk'un heykelinin Babil'den çıkarılması birçokları için ilahi müdahaleyi gerektiren bir hakaret olarak görülmüştü. Esarhaddon'un kendi kayıtları, Marduk'a sevgisi nedeniyle Babil'in yeniden inşa edilmesini arzuladığını aktarır. Ama bu onun için biraz sorunlu olmuştu; eğer Marduk'a edilen hakareti düzeltme sözünü çok abartırsa, kendi babasını dine saygısızlıkla suçlamış olacaktı (ve potansiyel olarak da tanrısal olarak atanmış bir kral ailesine ait olma iddiasını zedeleyecekti).

Babil'in yıkılışını, babasından hiç söz etmeden betimleyerek bu sorunun etrafından dolaştı. Babil'i suların basmasını anlatışı, bu yıkımda insan parmağı olmadığını akla getirir:

> Önceki bir kralın hükümdarlığında,
> Babil'de lanetler vardı.
> Suçlar, adaletsizlikler, yalanlar vardı.
> Halk tanrılara kötü davranıyordu,
> gündelik adakları ve ibadeti bırakmışlar,
> tapınağın hazinesini Elamlılara vermişlerdi,
> Babil'in hazinesini başkası için almışlardı.
> Benden önce, Marduk Babil'e kızdı,
> Arathu taştı ve kenti harabeye çevirdi,
> Babil boş bir arazi oldu,
> terk edilmiş kentte sazlar ve kavaklar büyüdü,
> tanrıları ve tanrıçaları tapınaklarını terk etti,
> halkı sığınacak yer aradı.[6]

Bu çok kötü bir öykü ama çok parlak bir propagandaydı: Suçu Esarhaddon'dan alan ama babasına da yapıştırmayan "Benden önce" sözünün tekrarlanması; tanrıların Asur arabalarıyla taşındıkları yerine, kızdıkları için Babil'i terk ettiği açıklaması; Elam'a başvurmanın Marduk'u özellikle kızdırdığı iması; "önceki bir kral"a utangaç gönderme; ve en önemlisi, şikâyetçi "Arahtu taştı" ifadesi (daha gerçekçi, "Asur askerleri Babil'in kendi surlarının kırık parçalarıyla önünü kesmişti" ifadesi yerine).[7]

Marduk'un heykeli, Babil halkına tanrılarının Babil'in *meşru* kralının yanına yerleştiğini anımsatmak üzere Asur'da kaldı. Ama tanrının vekili sıfatıyla hareket eden Esarhaddon tapınakları, evleri ve sokakları yeniden inşa etti. Kendi methiyesini, en çok insanın gelip geçtiği yollara yazdırdı: Büyük Esagila tapınak kompleksine giden yollara döşenen çok sayıda tuğlaya şu yazı basılmıştı: "Tanrı Marduk için, dünyanın kralı, Asur'un kralı ve Babil'in kralı Esarhaddon, Esagila ve Babil'in bu tören alayı yolunun ritüel olarak saf bir fırında pişirilmiş tuğlalarla parlamasını sağladı."[8]

Merodah-baladan'ın kabilesi Bit-Yakin'in kardeş Keldani kabilesi Bit-Dakkuri, artık dost olmaya karar vermişti. Babil'e sadakat teklif eden bir mektup gönderdiler ama Keldanilere güvenme havasında olmayan Esarhaddon sert bir yanıt verdi. Mektup kısaca "Kralın Babilli olmayanlara sözleridir," diye başlıyordu:

> Burada, tamamen anlamsız mektubunuzu mührünü bile açmadan geri gönderiyorum. Belki de diyeceksiniz ki, "Bunu neden bize geri gönderdi?" Benim hizmetkârım olan ve beni seven Babil yurttaşları bana

> yazdığında, mektuplarını açtım ve okudum. Ama suçluların elinde yazılmış bir mektubu kabul etmem doğru olur mu?"[9]

Mektubun peşinden askerler geldi; Esarhaddon Keldanileri Babil'in güney topraklarından geriye, bataklıklara sürmek üzere Asur birliklerini göndermişti.

Bu arada kuzeydoğuda yeni bir tehdit oluşuyordu. Hazar Denizi kıyılarında uzun zamandır dolanan göçebe kabileler, Med ve Pers kabilelerinin yukarısında bir araya geliyordu. Asurlular bu yeni gelenleri Gimirrai olarak adlandırıyordu; daha sonraki tarihçiler ise bunları Kimmerler olarak bilir.

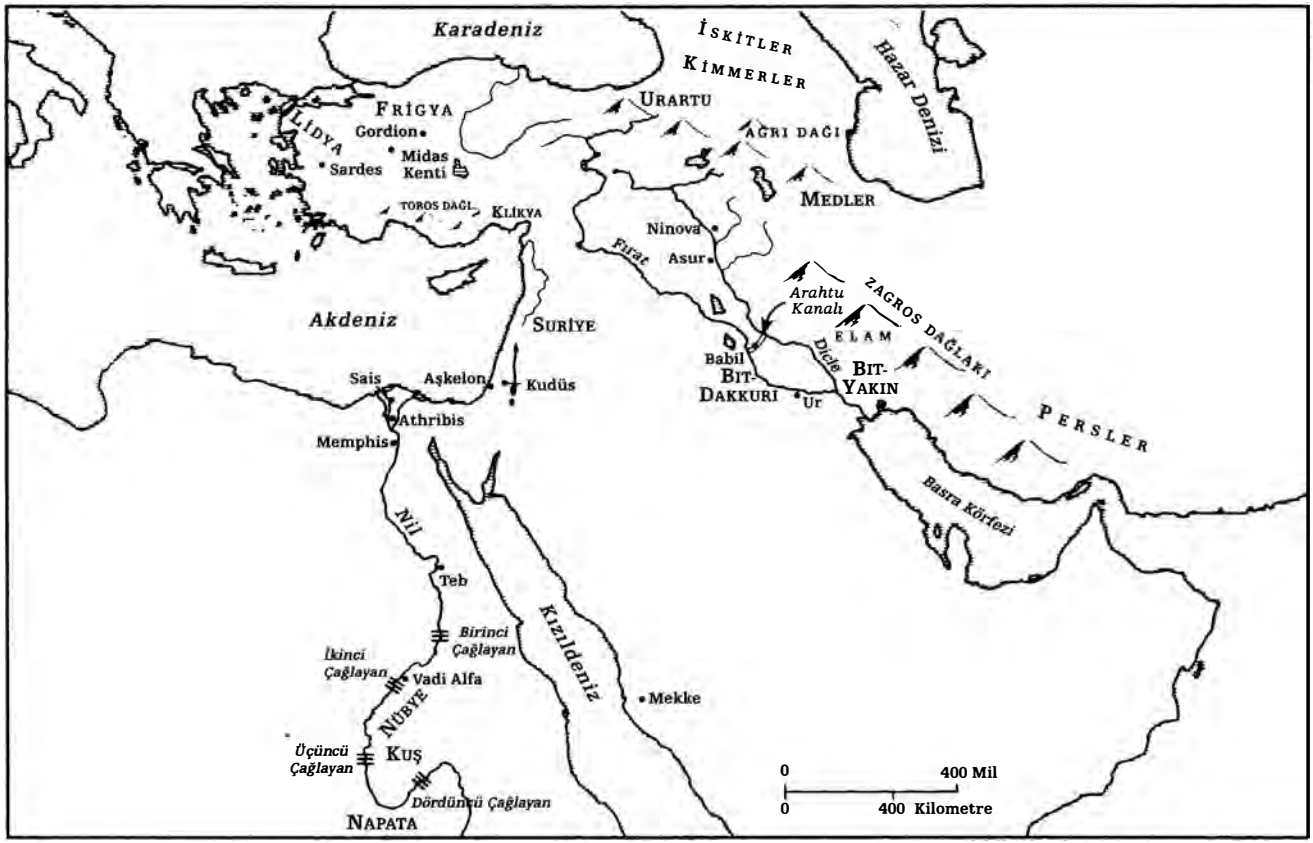
Kimmerler, dağ göçebelerinin çoğu gibi, her şeyden çok savaşmakta iyiydiler.* Asur'un kuzeydeki sınır boylarına yaptıkları akınlar onları Anadolu'nun ucundaki Kilikya'ya getirmişti ve Urartu kralı (anlaşılan babalarını öldüren prensleri hâlâ dağlarda bir yerlerde barındıran) II. Rusa'yla dost olmuşlardı.[10] Bu durum Esarhaddon'un dikkatini çekti: Bir Kimmer-Urartu ittifakı tehlikeli olabilirdi.

Kuzey sınırını güçlendirme çabası kapsamında, Esarhaddon Karadeniz'in kuzeyinden, Kafkas Dağları'ndan aşağı doğru sızan ikinci bir göçebe grupla bir ittifak denemesinde bulundu. Bu İskitler ona Kimmerleri ve Urartuları durdurmakta ek bir güç sağlayacaktı ama onlara da tamamen güvenmiyordu. Esarhaddon'dan kalma, onun güneş tanrısı Şamaş'a yönelik resmi sorularını içeren ve tapınağa sunulmak üzere kaleme alınmış olan kehanet tabletleri, kralın sıkıntılarını yansıtır:

> Şamaş, büyük efendi, Urartu kralı Rusa ordularıyla, Kimmerlerle (ya da müttefiklerinden herhangi biriyle) gelecek mi, savaş açacak, öldürecek, yağmalayacak ve ganimet alacak mı?
> Şamaş, büyük efendi, eğer kızlarımdan birini İskitlerin kralıyla evlendirirsem, bana yüksek inanç gösteren sözler söyler mi, gerçek ve dürüst barış sözleri? Benimle antlaşmasına sadık kalıp, benim hoşuma giden işleri yapar mı?
> Şamaş, büyük efendi, Kimmerlerin orduları ya da Medlerinki ya da

---

* Belki de bu nedenle, fantezi yazarı Robert E. Howard, 1930'larda onların adını efsanevi eski çağlarda, anlaşıldığı kadarıyla Atlantis'in batması ile ilk Mısır firavunlarının ortaya çıkması arasında yaşayan efsanevi savaşçı kabile için ödünç almıştı. En büyük savaşçıları olan Kimmeryalı Conan, filmleri sayesinde daha çok Barbar Conan olarak tanınır. En ünlü konuşması ("Hayatta en iyi şey nedir" sorusu karşılığında, "düşmanlarını ezmek, onların önümde kaçtığını görmek ve kadınların sızlanmalarını duymak," der), ortalama Kimmeryalı'nınkinden biraz daha kana susamış bir bakış açısı ortaya koyar. Diğer yandan, gerçek Kimmeryalılar gerçekten de dünyada yollarını, düşmanlarını önlerinde sürerek yapmışlardı. Tam kökenleri bilinmiyor ama yüksek olasılıkla Herodotos'un iddia ettiği gibi Karadeniz'in kuzeyinden *gelmiyorlar* (bkz. Anne Katrine Gade Kristensen, *Who Were the Cimmerians, and Where Did They Come From?*, s. 7-11).

54.1. Esarhaddon'un Dünyası

> herhangi başka biri, saldıracak mı? Kentleri tünel kazarak, merdivenler dayayarak, rampalar kurarak ya da koç başlarıyla mı ele geçirecekler ya da bir barış antlaşmasıyla – hile yoluyla mı?[11]

Bu soruların hiç birinin açık bir yanıtı yoktu.

676'da, Kimmer göçebeler batıya ilerleyip Frigya sınırlarına dayandığında, Esarhaddon savaşa girmek zorunda kaldı.

Varlıklı Frigyalılar savunmasız da değildi. Tepelerin doruklarında yer alan, temelleri binlerce yıl sonra bile görülecek kadar sağlam köyleri, savunulmak üzere inşa edilmişti. En belirleyici anıtları olan "Cephe Anıtları" hâlâ manzarayı süsler: Bir yüzü duvar gibi işlenmiş, hiç açılmayacak bir kapı oyulmuş, havaya doğru çıkmalı taş levhalar. Midas kentindeki Midas Anıtı, hemen hemen tüm diğerleri gibi doğan güneşe bakar. Şafakta kısa süreliğine gri yüzeyi aydınlanır ve sahte kapı parlar.[12]

Ancak Kimmer istilasının hızı ve vahşiliği onları hazırlıksız yakaladı. Frigya ordusu başkent Gordion'a doğru geri çekilirken, kırsalda yaşayan halk da surların korumasına sığınmak umuduyla kente doluştu. Ama Kimmerler surları aştı ve kenti ateşe verdi. Tiglat-Pileser zamanında hüküm sürmüş Midas'ın torunu olan kralları Midas yenilginin kaçınılmaz olduğunu gördü. İç kalede kendini öldürdü. Romalı coğrafyacı Strabon, 600 yıl sonra yazdığında, Midas'ın boğa kanı içerek intihar ettiğini anlatır.[13] Garip ve umutsuz bir ölüm.

Esarhaddon, tehdidi karşılamak üzere ordusuyla ilerledi. İki ordu Kilikya'da karşı karşıya geldi ve Esarhaddon zaferini ilan etti. Yazıtlarında Kimmerlerin kralı Teuşpa'yı öldürmekle övünür.[14]

Esarhaddon'un saldırısı Kimmer istilasını durdurdu ve Anadolu'nun batısını yıkımdan kurtardı. Ama Frigya düşmüştü. Parçalanan köyler bir daha bir araya gelemedi ve bir zamanlar Frigyalı tüccarların elindeki ticaret yolları da artık daha batıdaki köylerin eline geçti. Bu halk Lidyalılar olarak bilinir ve doğudaki ovaların yıkılmasıyla, kralları Gyges tüm Anadolu'daki en güçlü kişi oldu.

Mısır artık Yirmi Beşinci Hanedan'ın Nübyeli firavunlarının yönetiminde 80 yıldır az çok birleşmişti. Yıllar önce Sinahheriba'ya karşı savaşıp berabere kalan prens Tirhaka artık kraldı. Esarhaddon babasının başladığı fethi sonuçlandırmaya kararlıydı; bir sonraki sorusu, "Şamaş, büyük efendi," diye başlar, "Mısır'a gidip Kuş kralı Tirhaka ve ordularına karşı savaşmalı mıyım? Bu savaşta, silahlarım ve ordum başarılı olacak mı?"[15] Yanıt olumlu olmalı çünkü Asur vakayinameleri şöyle der: "Esarhaddon'un

54.1. Midas Anıtı. Midas Anıtı, bir tapınak ya da mezar duvarına benzetilerek oyulmuştur. *Fotoğraf Chris Hellier/CORBIS*

hükümdarlığının yedinci yılında, Asur ordusu Mısır'a doğru yürüdü."[16]

Tirhaka tahta oturmak için çok beklemişti ve Esarhaddon gelene kadar da sakin sakin Delta'da oturup beklemeye niyeti yoktu. Mısır kuvvetleri Asur ordusunu karşılamak üzere kuzeye, Filistî kenti Aşkelon'a ilerledi, Aşkelon'un adamları da orada ona katıldı. Esarhaddon'un zaten yorulmuş ve eksilmiş ordusu, Aşkelon'a geldiğinde bu birleşik orduyu karşısında buldu. Güneye doğru uzun yürüyüş sırasında, Asur birliklerini yiyecek ve silah için iyi bir kaynak olarak değerlendiren göçebe Arap kabileleriyle savaşmak zorunda kalmışlardı.

Savaş kısa sürdü ve Tirhaka galip geldi. Esarhaddon Delta'dan çekildi. Tirhaka Mısır'a geri döndü ve büyüklüğünden emin bir firavunun yapacağı gibi, tüm ülkeye (Nübye'deki muazzam Amon Tapınağı da aralarında olmak üzere) bina projeleri serpiştirdi.[17]

Ancak Esarhaddon gitmemişti. Yalnızca güçlerini toparlamak üzere geri çekilmişti. İki yıl sonra, 671'de, dinlenmiş bir orduyla gene geldi ve Mısır'ın dış savunma hattını aşarak, Tirhaka'nın ordusunun son bir direnme hattı kurduğu Memphis'e kadar tüm Delta'yı aştı.

Asur ordusunun muzaffer olacağı belli olduğunda, Tirhaka savaş alanından kaçtı ve güneye, atalarının topraklarına çekildi. Esarhaddon oğlu ve karısını, ailesinin çoğunu ve bir grup saray efradını yakaladı ve tüm bu grubu esir olarak Ninova'ya götürdü. Tirhaka'nın ailesiyle birlikte, aralarında batı Delta kentlerinden Sais'in kralının oğlu da bulunan çeşitli soyluların oğullarını da toparlamıştı, bunları Asurca eğitmek üzere Ninova'ya götürdü.

Mısır'ı Asur'a bağlılık yemini etmiş valilere bıraktı.[18] Onların bağlılıkları da ancak Esarhaddon Ninova'ya dönene kadar sürdü. Neko adlı bir adam olan Sais valisi ona sadık kaldı (ne de olsa, oğlu Ninova'da rehindi), ama diğer kentlerin vasalları, neredeyse ordunun sonu gözden kaybolur kaybolmaz Asur emirlerini uygulamayı kesti.

Esarhaddon Ninova'ya vardı, geri döndü ve Mısır'a doğru yeniden yola çıktı. Buraya hiç varamadı; güneye doğru yürürken yolda öldü.

Esarhaddon Asur tahtını seçtiği, en sevdiği oğlu Asurbanipal'e bıraktı; ama daha genç bir oğlu olan Şamaş-şum-ukin'i Babil veliahdı, ağabeyinin gözetimi altında hüküm sürecek egemen bir kral olarak atadı. Asurbanipal'in tahta geçmesinden sonraki yılda, Şamaş-şum-ukin de resmen Babil tahtına geçti. Kente girişi, sonunda kendi kentine dönen tanrı Marduk'un heykeli eşliğinde oldu. Babil'deki bir yazıtında Asurbanipal, "Hükümdarlığım sırasında," diyordu,

> Büyük efendi, tanrı Marduk
> Kutlamalarla Babil'e girdi ve evine yerleşti
> Ve ben de Babil'in ayrıcalıklı statüsünü yeniden verdim
> Ve en sevdiğim kardeşim Şamaş-şum-ukin'i
> Babil krallığına atadım.[19]

Sonra babasının Mısır seferini devam ettirdi. Tirhaka kuzeye doğru sıyrılmış, tahtını geri almaya çalışıyordu; Asurbanipal Teb'e kadar Mısır'da esti savurdu, Asur'a bağlılığını unutan bütün kralları öldürdü ama Asur yanlısı Sais'li Neko'yu bıraktı. Ölen vasal kralların yerine, Asurbanipal babasının Ninova'ya götürdüğü, Asur'da yetiştirilen oğulları yerleştirdi. Neko'nun oğlu, Psammetikos adlı bir genç adam Asur'dan geri getirildi ve babasının kentinin karşısındaki Atribis kentine yerleştirildi. Baba oğul birlikte tüm diğer kentlerin yönetimini alacaktı.[20]

Ama Tirhaka hâlâ hayattaydı. Bu kez Yukarı Nübye'ye, Napata'ya, neredeyse Dördüncü Çağlayan'a kadar gitmişti. Kuzeninin valiaht olduğunu açıkladı; anlaşılan oğlu Ninova'da idam edilmişti. Öldüğünde, kuzeni Tantamani (Tanutamon) boş bir unvan, Asur'un sıkı denetiminde olan bir krallık devraldı.

Ama sonra Tantamani bir rüya gördü:

> Kral olarak taç giyişinin birinci yılında... Majesteleri bir gece bir rüya gördü: İki yılan, bir sağında, diğeri de solunda. Sonra Majesteleri uyandı ve onları göremedi. Majesteleri dedi ki, "Bunu neden gördüm?" Yanıt ona ulaştı: "Güney toprakları sizin; Kuzey topraklarını da kendinize alın. İki Tanrıça alnında parlıyor, toprak sana tüm uzunluğu ve nefesiyle verildi. Başka kimse onu sizinle paylaşmıyor."[21]

Yatağından, ilahi emir kulaklarında çınlayarak kalktı: Mısır'ı Asurlulardan ve onların vasal krallarından geri al.

İlk zaferleri kolay oldu; Asurlular gene gitmişti ve yerliler de Asurlu valilerin yönetiminde mutlu değildi. Tantamani Nil boyunca kuzeye doğru

ilerledi, geçtiği kentler tarafından hoş karşılandı ve kendine müttefikler buldu. Memphis'te, ilk gerçek engelle karşılaştı: Asur takviyeli ordusuyla Nübyeli fatihi durdurmak için güneye seğirten Sais'li Neko.

Ardından gelen savaşta Neko öldü. Oğlu Psammetikos yerini aldı ama kendini Asurlular yerine Nübyelileri yeğleyen Delta'nın diğer soylularının karşısında çok dezavantajlı bir konumda buldu; Herodotos bir noktada Psammetikos'un, canına kast eden on bir Delta hükümdarı karşısında bataklıklara kaçmak zorunda kaldığını yazar. Düzenli bir şekilde Sais'e doğru sürüldü ve buradaki Asur garnizonunda mevzilendi.[22]

Bu arada Delta kutlama yapıyordu ve Tantamani anı stellerine Amon'a zafer duaları kazıtıyordu ("Amon'un rehberlik ettiği, yolunu kaybetmez.").[23]

Ama o zaman Asurbanipal geri döndü, hem de bu kez daha fazla askerle. 663'te, debelenen Psammetikos'la kuvvetlerini birleştirdi ve birlikte iki ordu Delta'yı kırıp geçirdi. Tantamani bir kez daha güneye kaçtı; Teb, tarihinde ilk kez yakılıp yıkıldı. Amon Tapınağı ezildi. Hazineleri çalındı, duvarları yerle bir edildi ve kapılarında duran iki gümüş dikilitaş da Ninova'ya götürüldü.[24] Teb'in yıkılması o kadar sarsıcıydı ki, eski Yakındoğu'da bir atasözü, Asur'un gücüne karşı koyanların başına ne geleceğinin bir kanıtı halini aldı. On yıllar sonra, Yahudi kâhin Nahum bunu hâlâ şiddetli ayrıntılarla anlatıyordu:

> Nil Nehri üzerindeki, etrafı sularla çevrili Teb,
> Kalesi nehirdi, surlarıysa sular,
> Kuş'tu onun gücü, müttefiki.
> Ama esir alındı, sürgüne götürüldü,
> Evlatları her sokağın başında paramparça edildi,
> Soyluları için kura çekildi,
> Tüm büyük adamları zincire vuruldu.[25]

Sonra Asurbanipal bütün vasal krallları kovdu ve Psammetikos'u Mısır'ın tek firavunu olarak atadı. Mısır, büyük bir garnizon beslemek için Asur'dan çok uzaktı. Eğer Asurbanipal ülkeyi denetimi altında tutmak istiyorsa, sarsılmaz sadakatte bir vasal krala gereksinimi vardı.

Asur eğitimine karşın, Psammetikos o kral değildi. Asurbanipal'in ordularının yanında savaşma arzusu yapmacıktı, tüm ergenlik yaşamını düşmanlarla çevrili, güçsüz ve evsiz, hayatı pamuk ipliğine bağlı geçirmiş bir adamın stratejisiydi. Tahta geçer geçmez, Asur boyunduruğundan yavaş yavaş sıyrılmaya baktı. Mısır'ın çeşitli valileriyle müzakerelere başladı ve onlara yeni yönetimde güç vaat etti. Çok geçmeden, Suriye'deki Asur görevlisi Ninova'daki Asurbanipal'e bir şikâyet yazısı gönderdi ve Psammetikos'un giderek artan bağımsız tavırlarından söz etti; Asur genel

valisi kentlerini yavaş ama emin adımlarla orada görevli Asur askerlerinden temizliyordu. Asurbanipal mektubu yanıtladı, ama temizlik ekibi göndermedi. Başka yerde meşguldü.[26]

658'de, Psammetikos artık Anadolu'daki tek güçlü hükümdar olan Lidya kralı Gyges'e gizli haberciler gönderiyordu. Mısır'ın davasına sempatiyle bakan Gyges (Asur'un yükselen gücünü azaltacak olan her şey onu mutlu ediyordu), Mısır'daki Psammetikos'a takviye askerler gönderdi. Onlar da orada bazı izler bıraktılar; savaşın başlaması için sıkıntı içinde beklerken, Vadi Alfa Tapınağı'nın duvarlarında hâlâ görülebilen duvar resimleri çizdiler.[27]

653'te, Psammetikos geleceğini bir isyanın başarısına bağlamaya hazırdı. Delta'da konuşlanmış Asur askerlerine saldırdı ve onları ülkesinin dışına, Batı Sami topraklarına kadar sürdü. Daha sonra Sais'i başkenti yaptı; kızını Teb'in en güçlü adamıyla evlendirerek yetkesini aşağıya, neredeyse Birinci Çağlayan'a kadar genişletti.

Daha güneyde, Nübye sürekli değişen ve giderek daha fazla Mısır'dan bağımsızlaşan bir yerel hükümdarlar kümesinin yönetiminde kaldı. Ama Birinci Çağlayan'ın kuzeyinde, Mısır yine Asur'da yetişmiş de olsa, eski İki Ülkenin Birleştiricisi unvanını ve Mısır'ın esas tanrısının onayını aldığı iddiasına sahip gerçek bir firavunun yönetimindeydi.[28] Uzun yıllardır ilk kez, *maat* –tanrısal düzen– Mısır'a dönmüştü. Psammetikos'un doğduğu kent olan Sais merkezli Yirmi Altıncı Hanedan ya da Sais Hanedanı başlamıştı.

Mısır'daki isyan Gyges açısından o kadar iyi gitmedi. Kendilerini toplamış olan Kimmerler yeniden batıya doğru yürüyüşe geçmişti. Bu kez Asurlular müdahale etmediler; Asurbanipal Mısır'daki Lidya askerleri nedeniyle Gyges'e kızgındı. Kralları Dugdamme yönetimindeki Kimmerler, Lidya ordusuna saldırdılar, geri sürdüler, Gyges'i öldürdüler ve Sardes'i yakıp yıktılar. Dugdamme daha sonra güneye yöneldi, bu da onu Asur topraklarının biraz fazla yakınına getirdi; Asurbanipal Kimmerlerin başka bir ulusa da dersini vermesine razıydı ama onları kendi ülkesinde istemiyordu.

Kuzeye bir sefer hazırlamaya koyuldu ama saray rahiplerinin çok kötü bir belirti olarak nitelediği bir güneş tutulması onu korkuttu: Krala, "Ülkene bir saldırı olacak," dediler, "ve ülken yıkılacak."[29] Asurbanipal'in şansına, Sardes'in yakılıp yıkılmasından kısa süre sonra, Dugdamme kan kusmasına ve testislerinin kangren olmasına neden olan iğrenç bir hastalıktan yatağa düştü.[30] Hastalık onu öldürdü ve rahatlayan Asurbanipal kuzey seferinden vazgeçebildi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 54

ASUR VE ÇEVRESİNDEKİ TOPRAKLAR	MISIR, İSRAİL VE YAHUDA
III. Asur-Dan (771-754)	
Nabunassar (Babil) **V. Asur-nirari** (753-746)	*25. Hanedan* (Nübyeli)
	Pianhi (747-716)
I. Sarduri (Urartu) **III. Tiglat-Pileser**	
Midas (Frigya)	(Yahuda) (İsrail)
	Ahaz
Merodah-baladan (Babil) **V. Şalmaneser**	**Hoşea**
II. Sargon (721-704)	**Hezekiya**
	Şabaka İsrail'in sonu
Sinahheriba (704-680)	**Tirhaka** (690-664)
Esarhaddon (680-668)	*26. Hanedan*
Şamaş-şum-ukin (Babil) **Asurbanipal** Frigya Kimmerlerin eline geçer	**I. Neko**
	I. Psammetikos
Gyges (Lidya)	

55

MEDLER VE PERSLER

MÖ 653-625 döneminde,
Asurbanipal bir kütüphane kurar ve Elam'ı yıkar,
bu arada Medler ve Persler bir ulus olur.

Asurbanipal'in Psammetikos'u bastırmayı başaramaması, onun son toprak kaybı olmadı. Hükümdarlığı sırasında Asur'un sınırları değişti ve biraz içeriye doğru göçtü. Asurbanipal becerikli bir kraldı ama bir Sargon değildi, imparatorluğu biraz daha büyütebilmek için tüm enerjisini sürekli savaşmaya ayırmadı. Başka şeyler edinmekle meşgul oldu.

Kil tabletler biriktiren ilk Asur kralı o değildi ama o bunları biriktirmeyi tüm imparatorlukta birinci öncelikteki mesele haline getirmişti. Bu işe örgütlü bir biçimde girişti: Tüm krallığa memurlar gönderdi ve imparatorluktaki bütün kütüphanelerin envanterini çıkarttırdı, bulabildiği her tableti kopyalattı: Dualar, kehanetler, tıp reçeteleri, astronomik gözlemler, öykü ve efsanelerin (bunlara, eski kahraman Gılgamış hakkındaki 1000 yıllık öykü derlemeleri de dahildir), bunların hepsi bir araya getirildi.[1] Sonunda, Ninova'daki kütüphanede neredeyse 30.000 tablet toplandı.

Asurbanipal açısından, kütüphanesi hükümdarlığının kalıcı başarısıydı:

> Ben, Asurbanipal, evrenin kralı,
> Tanrıların çok büyük zekâ bağışladıkları kişi,
> Bilimsel bilginin en karmaşık ayrıntıları hakkında,
> Nüfuz edici kavrayış sağladım

(Öncellerimden hiçbiri bu konularda hiçbir bilgi sahibi değildi),
Bu tabletleri gelecek için Ninova'daki kütüphaneye yerleştirdim
Yaşamım ve ruhumun iyiliği için,
Kraliyet tahtımın temellerini sürdürebilmek için.[2]

Esarhaddon Mısır'ı elinde tutmayı başarmış olabilirdi ama Asurbanipal'in zihin mülkü ebediyete kadar yaşayacaktı.

Dünyevi mülkü daha kırılgandı. Elam kralı Babil'i istilaya hazırlanıyordu ve Elam'ın kuzeyinde yeni bir düşman (yeniden) bir tehdit haline gelmekteydi.

Psammetikos'un isyanıyla aynı yıl içinde, Elam kralı Teumann ve ordusu Babil'e doğru yürümeye başladı. Herhalde Teumann'a sıcak bir karşılama vaat edilmişti. Asurbanipal ve kardeşi, Babil genel Valisi Şamaş-şum-ukin arasında düşmanlık bir süredir büyüyordu. Şamaş-şum-ukin'in ilk yazıtları Asurbanipal'i, kibarca "en sevdiğim kardeşim" ve "dünyanın dört köşesinin kralı" diye adlandırır ve Asurbanipal'in sağlığı için kutsama diler ve düşmanlarını felaketle tehdit eder.[3]

Ama Babil'de Asurbanipal tarafından bırakılan aynı sayıdaki yazıttan, Asurbanipal'in yıllardır kentin işlerinin ayrıntılarıyla ilgilendiğini anlarız.[4] Bir Elam ordusu Şamaş-şum-ukin'in Asurbanipal'in boyunduruğundan kurtulmasını sağlayabilirdi.

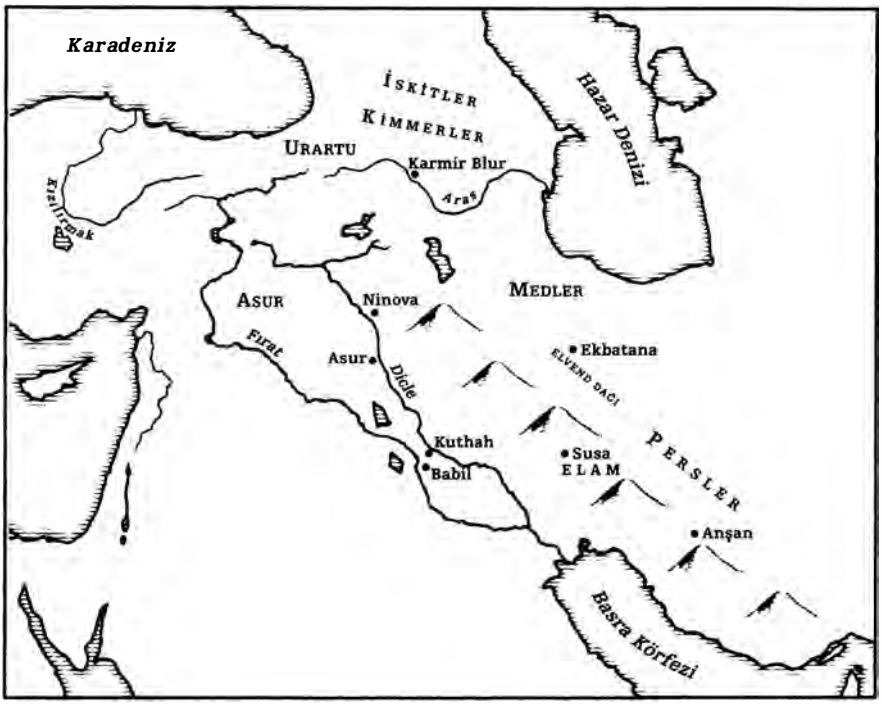
Asurbanipal Elamlıların yürüyüşe geçtiği haberini aldığında, saray kâhinlerine danıştı. Kâhinler, kehanetlerin hayırlı olduğuna dair güvence verdiler, o da saldırıya geçti: Dicle'yi geçti ve Elam ordusunu kendi topraklarında karşıladı. Ordusu onları Susa'ya kadar sürdü ve büyük bir katliam gerçekleştirdi. Asurbanipal, Ninova'daki kabartmalardaki yazıtlarda, "Nehre Elam halkının vücutlarından baraj yaptım," diye böbürlenir, "ve Elam kralı askerlerinin yenildiğini görünce, hayatını kurtarmak için kaçtı."

Elam kralı Teumann yaralıydı; en büyük oğlu elinden tuttu ve bir ormana doğru kaçtılar. Ama kraliyet arabasının çatısı kırılıp tepesine yıkıldı [ve onu araya sıkıştırdı]. Teumann, umutsuzlukla, oğluna, "Okunu al ve bizi savun!" dedi. Ama arabanın kral Teumann'ı yaralayan oku oğlunu da yaralamıştı. Asur'un yüreklendirmesiyle, onları öldürdüm; birbirlerinin önünde kafalarını kestim.[5]

Kabartmalar da bir ayrıntı daha verir; anlaşılan Asurbanipal kafaları yanında getirmiş ve bahçesine asmıştı, karısıyla birlikte süslenmiş ağaçların altında yemek yemişlerdi. Bu arada Şamaş-şum-ukin tahtta kalmıştı. Anlaşılan ölen Teumann'la yazıştığına dair kanıt yoktu.

Hemen ardından, başka bir ordu daha Ninova'ya doğru yürüyüşe geçti.

Madua kabileleri birkaç yıl önce bir Med Krallığı altında örgütlenmeyi başarmıştı. Asurbanipal'in tahta geçmesinden bir süre önce, Deiokes

55.1. Medler ve Persler

adlı bir köy yargıcı adil ve dürüst olmasıyla ünlenmiş, ünü Med kabileleri arasında öyle bir yayılmıştı ki, sonunda onu kendi önderleri olarak ilan ettiler. Herodotos, "Bir kez iktidarı ele aldığında, Deiokes Medlerin bir tek kent inşa etmesi ve burayı tutması gerektiğinde ısrarcı oldu," der.[6] Merkezî kentin adı Ekbatana'ydı ve kabileler orada toplanmaya başladığında, Ekbatana doğan bir ulusun merkezi oldu.

Ekbatana Elvend Dağı'nın doğu eteklerinde kurulmuş, eski zamanların en şaşırtıcı kentlerinden biridir. Ekbatana yedi dairesel surla çevriliydi, en dıştaki sur, bir içtekinin bayır aşağı hemen dibinde başlıyor ve yukarı doğru böyle devam ediyordu.[7] Kentin burçları –surlardaki savunma noktaları, duvardan okçuların ok atabilmeleri için korunaklı bir çıkıntı halinde inşa ediliyordu– parlak renklere boyanmıştı; en dıştaki burçlar beyaz, sonrakiler de siyah, kırmızı, mavi ve turuncu renkteydi; sondan bir önceki burçlar gümüş yaldızlıydı, kraliyet sarayının bulunduğu en iç sur da altın yaldız kaplıydı. Ekbatana eski dünyanın en görülesi yerlerinden biriydi: Deniz seviyesinden 2000 m yükseklikte, bir tepenin doruğunda muazzam ve tehditkâr bir oyuncak gibi parlıyordu.

675'te, Deiokes'in oğlu Phraortes babasından önderlik rolünü devralmıştı. Phraortes, Ekbatana'dan yakındaki Parsua'ya saldırdı: Hükümdarları Akhamenes önderliğindeki daha gevşek bir konfederasyon olan Perslere. Fethedildiler ve bir tabi devlet oldular. Ve buradan da, Herodotos'un belirttiği gibi, Phraortes "komutasında iki güçlü devletle," gözlerini Asya'ya dikti, burayı "kabile kabile" fethedecekti, o bir kral olmuştu.

653'te, Phraortes vahşi Kimmerlerle de bir ittifak yapmayı başarmıştı. Medler, Persler ve Kimmerler birlikte, Asurbanipal'in Asur'daki sorunlarından yararlanarak başkente yürümeye karar verdiler.

Bu bir hesap hatasıydı. Asur'a evlilik yoluyla müttefik olan İskitler (Asurbanipal'in kız kardeşi İskit kralıyla evlenmişti), gelip Asur savunmacılarının yanında savaştılar. Med, Kimmer ve Pers orduları Ninova'nın duvarlarından püskürtülmekle kalmadı, Phraortes de öldürüldü; İskit savaş önderi Madius da İskitli Madius olarak Medlerin ve Perslerin tahtına çıktı.

Ertesi yıl, Şamaş-şum-ukin'in kardeşine olan nefreti açığa çıktı. Babil askerlerini, ağabeyinin kuvvetlerini sürmeyi amaçlayan açık bir girişimle Babil'in hemen kuzeyindeki Asur ileri karakolu Kuthah'a götürdü. Asurbanipal de karşılık vermek üzere kendi askerlerini topladı; güneş tanrısı Şamaş'a yönelttiği ve günümüze kalan sorgularda, kaygıları açıkça görülür. "Şamaş, büyük efendi," der, öncekilerden birinde, "Elamlılar savaşa katılacak mı?" (Yanıt olumluydu ve gerçekten de Elam askerleri kısa sürede Şamaş-şum-ukin'in isyanını desteklemek üzere geldiler. Teumann'ın ölümünün ardından, herhangi birisi Elam tahtına talip olmamıştı ve anlaşılan ordu da kendiliğinden gelmişti.)

Şamaş-şum-ukin Babil duvarlarının ardına sığındı. Asurbanipal tanrısına, "Şamaş-şum-ukin'in ordusu Babil'in dışına çıkacak mı?" diye sordu, daha sonra, belli bir güven eksikliğini gösterir biçimde, "Asur ordusu Şamaş-şum-ukin karşısında galip gelecek mi?"[8]

Ordusu galip geldi ama açlık ve dehşetle sonuçlanacak üç yıllık bir kuşatmanın ardından ("açlık nedeniyle oğullarının ve kızlarının etini yediler"). Kent sonunda düştüğünde, Asurbanipal'in askerleri burayı savunan asilere hiç acımadı. Asurbanipal'in kendi anlatısı, bu kez büyükbabası Sinahheriba'nın en başta kenti yıkmasını doğrular: Babil dertten başka bir şey değildi. "Yaşayanlardan geriye kalanları, büyükbabam Sinahheriba'nın öldürüldüğü yerde yok ettim," diye yazar, "ve parçalanmış cesetlerini köpeklere, domuzlara, kurtlara, kartallara, gökteki kuşlara, derinlerdeki balıklara yedirdim."[9]

Şamaş-şum-ukin de öldü ama birinin elinden değil, kendi sarayındaki yangında. Ağabeyinin intikamından kurtulmak için kendi kendini öldürmüştü.

Asurbanipal bedeninin gerekli törenle gömülmesini emretti, kendi adamı Kandalu adında birisini tahta oturttu ve Babil'i bu kukla aracılığıyla yönetti. Kandalu bu görevi 20 yıldan uzun bir süre yerine getirdi ama yetkesizliği Babil'de adını taşıyan herhangi bir yazıtın bulunamamasından anlaşılır.[10]

Daha sonra Asurbanipal hükümdarlığı sırasında Asur'un sınırlarının genişlediği tek sefere çıktı. Doğuda Elam tahtına geçme uğruna bir iç savaş çıkmıştı; Asurbanipal Dicle'yi ordusuyla iki kez daha geçti ve her ikisinde de giderek artan vahşilikte davranarak, tüm bölgeyi doğrudan Asur yönetimine geçirdi. Elam kentleri yanıyordu. Susa'nın tapınakları ve sarayları soyuldu. İntikam dışında bir gerekçe olmaksızın, Asurbanipal kraliyet mezarlarının açılmasını ve kralların kemiklerinin paketlenip götürülmesini emretti:

> Kemiklerini Asur'a götürdüm,
> Hayaletlerini huzursuz kıldım,
> Onları yiyecek ve içecek adaklarından mahrum bıraktım.[11]

İleride Elam tahtında hak iddia edebilecek herkesi toparlayıp zincirleyerek Ninova'ya götürdü ve muazzam miktarda Elam yurttaşını anayurtlarından çok uzaklara götürdü; bir kısmı küçük, dirençli Yahuda topraklarının kuzeyindeki eski İsrail topraklarına yerleşti.

Bu onların ulusal kimliklerini onun istediği kadar yok edemedi. 200 yıl sonra, bölgenin valisi kralına denetimi altındaki çeşitli grupları sıralıyordu: Aralarında, "büyük ve onurlu Asurbanipal'in tehcir ettiği ve Fırat'ın ötesindeki Samara kenti ve başka yerlere yerleştirdiği, Susa'dan Elamlılar" da vardır.[12] Sürgünde bile Asurbanipal'in esirleri hem adlarını hem de hangi kentten geldiklerini anımsıyordu.

Ancak aradan neredeyse 2000 yıl geçtikten sonra, Elam ülkesi yok edilmişti. İmparatorluğundaki sorun kaynakları konusunda Asurbanipal'in iki tepkisi vardı: Tamamen yok etmek ya da hiç ilgilenmemek. Mısır, bu ikinci tepkiden yararlanacak kadar uzaktaydı, Elam ise fazla yakın olduğu için, birinciyi aldı.

Akıllıca bir hamle olmadı. Yıkımdan sonra, Asurbanipal ülkeyi yeniden inşa etmedi. Vali atamadı, yıkılan kentlere başkalarını yerleştirmedi, Asur'un bu yeni bölgesini boş bir alandan fazla bir şey yapmaya kalkışmadı. Elam açık ve savunmasız kaldı.

İlk istila, dikkatlice gerçekleşti: Pers hükümdarı Teispes yavaşça eski Elam toprağı Anşan'a girdi ve el koydu. Ne Asurbanipal ne de Teispes'in

üstü olan ve o anda hem Medlerin hem de Perslerin üzerinde kral olan İskitli Madius onu durdurmak için hiçbir şey yapmadı. Hatta Teispes kendini "Anşan kralı" olarak adlandırdığında da misilleme gelmedi. Anlaşılan, Pers kabileleri Elam topraklarına yayılmaya başladıklarında bile "kral" unvanının yanına yeteri kadar boyun eğici bir haraç ödemesi de eklenmişti. İlk yıllarında yaşadıkları topraklar değil, işte bu topraklar onların adıyla anılmaya başladı: Persia. Burada, daha sonraları onları Pers olarak ayırt edecek olan, Elam kıyafeti uzun tören entarilerini benimsediler.[13]

Yalnızca üç ya da dört yıl sonra, 640 yılında Teispes öldü ve Pers hükümdarlığını oğlu Kyros'a devretti. Babası gibi Kyros da önderliğini İskitli Madius'un şemsiyesi altında sürdürdü ve babası gibi kendini Anşan kralı ilan etti. İskitli Madius da kendi hükümdarlığını, Anşan bir tabi kent olmak üzere, Ekbatana'da sürdürdü.

Asurbanipal'in hükümdarlığının son yılları giderek artan bir kargaşa içinde geçti; yazıtlar bölük-pörçük, vakayinameler eksiktir. Ancak Elam'daki davranışı bir yargıda bulunmaya yararsa, kral eyaletlerin yönetiminde giderek daha dikkatsiz olmuştur. Hastalanmış ya da bunamış olabilir; 630'dan 627'ye kadar, oğlu Asur-etillu-ilani imparatorluğu onun yerine ve onun adına yönetti.

Kuşkusuz, komşu devletler Asur korkusu olmadan bildiklerini okuyordu. Medler ve İskitler Urartu'ya askeri seferler düzenlemeye başlamıştı, bir geçidin ardından diğerini kapatıyor, bir kaleyi sonra da diğerini bloke ediyorlardı; Urartu iç kalelerinin 2000 yıl sonraki kazılarda ortaya çıkartılan duvarlarında, misket bombaları gibi gömülmüş İskit ok başları bulundu.[14] Urartu'nun kuzey sınırında, Teişabani kentinin (günümüzde Karmir Blur) çökmüş ahşap çatılarında, saplanmış kömürlü İskit okları bulundu. Atılan yanar oklar kenti ateşe vermişti.[15]

Öte taraftaki batı Sami topraklarında, Kudüs kralı Yoşiya bir zamanlar İsrail olan Asur eyaletlerine seferler düzenliyor, buraya Asurlular tarafından yerleştirilen halkların tapınaklarını yıkıyor, sunaklarını üzerlerine insan kemikleri serperek kirletiyordu.[16] Bu arada İskit orduları Yahuda'yı geçerek Mısır'a doğru ilerliyor, Psammetikos ileri çıkıp onlarla bir pazarlığa varana kadar, bir istilayla tehdit ediyordu: Herodotos, "Rüşvet ve yalvarma karışımıyla, onları daha fazla ilerlememeye ikna etti," der.[17] Ve aşağıda, Basra Körfezi'nin başında, Merodah-baladan'ın laneti hâlâ geçerliydi; yaşlı asinin küçük yeğeni Keldani şefi Nabupolassar, adamlarını giderek Babil surlarına yaklaştırıyordu.*

* Nabupolassar ile Merodah-baladan arasındaki ilişkinin tam olarak ne olduğu açık değildir;

Tüm bunlara, Ninova bir yanıt vermedi.

Asurbanipal sonunda 627'de öldüğünde, düzensizlik imparatorluğun neredeyse her tarafını yutmuştu. Asur-etillu-ilani Asur kralı oldu, ama kardeşi derhal Babil'e gitti ve ele geçirdi. Bu arada Nabupolassar güneyden yukarıya doğru, Babil tahtına ulaşmak üzere ilerliyordu. Sonraki altı yıl boyunca, Ninova'daki Asurlular, Babil'deki Asurlular ve başlangıçta Babil'i alamayan ama çevredeki kentleri birer birer kuşatan Nabupolassar arasında üçlü bir savaş devam etti.

Bu patırtının ortasında, Medler 28 yıldır onları yönetmekte olan İskit efendilerine karşı ayaklandılar. Yönetici değil savaşçı olan İskitler kendilerini giderek daha antipatik kılmışlardı: Herodotos, "Tebaalarından vergi almaları yetmiyor, vergi yetersiz olunca, etrafa saldırıp halkın mallarını yağmalıyorlardı," der.[18] Bu muamele altında ezilen Medler, İskitlerin açgözlülüğünü iyi kullandı. Ölen Phraortes'in oğlu Kyaksares (Keyhüsrev) hâlâ babasının mülkünde yaşıyordu (anlaşılan, onu ortadan kaldırmanın iyi bir fikir olacağı, İskitlerin aklına gelmemişti). Herodotos'a göre, Kyaksares İskit hükümdarını ve muhafızını onların onuruna bir ziyafete davet etti, onları iyice sarhoş edip öldürdü: Herodotos, "Böylece Medler imparatorluklarını geri aldılar," diye bitirir, "ve eskisi gibi aynı halkları denetim altına aldılar." Kyaksares, Medlerin ve Perslerin büyük kralı olmuştu. Derhal orduyu daha güçlü olacak şekilde örgütledi. Uzmanlıklarına göre birliklere ayırdı (mızraklı piyadeler, süvariler ve okçular) ve onları kusursuzlaştırmak üzere talime başlattı. Batıda yalnızca kargaşa vardı; kuzeyde ise örgütsüz ve göçebe savaşçı kabileler ile ölmekte olan Urartu kralı. Medler ve Persler hepsini devralmaya hazırdı.

küçük yeğeni olması en yüksek olasılıktır ama doğrudan bir kanıt yoktur.

ZAMAN ÇİZELGESİ 55

ASUR VE PERSİA	MISIR VE YAHUDA
	Ahaz
V. Şalmaneser	
MEDLER PERSLER **II. Sargon** (721-704)	**Hezekiya**
Deiokes	**Şabaka**
Akhamenes **Sinnaheriba** (704-680)	
	Tirhaka (690-664)
Esarhaddon (680-668)	
Phraortes	*26. Hanedan*
Asurbanipal (668-626)	**I. Neko**
İskitli **Teispes**	**I. Psammetikos**
Madius **I. Kyros**	**Yoşiya**
Asur-etillu-ilani	
Kyaksares	

56

FETİH VE TİRANLIK

Yunanistan'da, MÖ 687-622 döneminde,
Sparta ve Atina günahı yok etmeye çalışır.

Asurbanipal'in öldüğü yıla gelindiğinde, Yunan koloniciler hayli geniş bir güneybatı-kuzeydoğu ekseni üzerinde birçok kent kurmuştu. Yunan yerleşimciler Asya kıyısında, Tryoa'nın 400 yıllık yıkıntılarının üzerine yeni bir kent kurdular. İtalyan Yarımadası'na gidip burada en azından 9 koloni kuran Yunan kentleri Khalkis ve Eretria, Kuzey Ege'ye de koloniciler gönderdi; Khalkis aslında o kadar çok kolonici gönderdi ki, Kuzey Ege'nin bu bölgesi Khalkidikia olarak anılmaya başladı.[1] Ege kıyısı Yunan kentleriyle çevrelenmişti; Yunanlar, Platon'un canlı betimlemesiyle, "bir bataklığın çevresindeki kurbağalara" benzemişti.[2]

Bu yeni Yunan kentlerine giden yerleşimciler, kökenleri olan kentlerin, metropolis ya da "ana kent" yurttaşlığını kaybediyordu.[3] Yunan olarak tüm kimlikleri, yeni ülkede bir Yunan alanı kurmalarına bağlıydı. Beraberlerinde, yabancı topraklarda ekmek için sepet sepet Yunan tohumları ve yabancı ateşleri yakmak üzere Yunan közleriyle dolu kaplar götürüyorlardı. Yunan yemekleri ve Yunan ateşiyle desteklenerek, Yunan tapınakları inşa ediyor, Yunan öyküleri anlatıyor ve Yunan oyunlarına heyetler gönderiyor, yarımadadan dünyanın uzak noktalarına kadar yayılan bir Yunan ağı örüyorlardı.

Yunan yarımadasındaki toprağın kıtlığı, her metropolisi ana kent tam olgunluğa erişmeden çok önce koloniciler göndermek zorunda bırakıyor-

du. Başka halklarla çevrili olan koloniler ve ana kentler birlikte büyüyordu. En başından beri, Yunan olmak beraberinde Asyalı, İtalyan, Fenikeli ve Afrikalı kültürünü de taşımak demekti. Yunan yerleşimciler Trakya'yı, Frigyalıların uzun zaman önce Anadolu'ya geçmek üzere aştıkları Karadeniz geçidinin hemen kuzeyindeki toprakları da doldurmuşlardı.* Yunan maceracılar Boğaz'ı geçip Miletoslu (Mykenai'li yerleşimciler tarafından bir yüzyıldan fazla bir zaman önce kurulan bir İon kenti) kadınlarla erkekler tarafından her yanında, hatta kuzeyinde bile en azından yetmiş kolonin kurulduğu Karadeniz'e açılmıştı. Atina'nın hemen batısında, Peloponnesos yarımadasını Yunan yarımadasının daha kuzeydeki parçasıyla birleştiren kara köprüsünde yer alan Megara kentinden koloniciler, Boğazın iki yanındaki iki birincil yeri ele geçirip kıyıda ikili Megara kolonileri kurmuşlardı: Batı kıyısında Byzantion ve doğuda Khalkedon.

İnatçı halkın geri dönüp yanardağ kraterinin çevresinde yeniden inşa etikleri Thera adasında toprak kıtlığı özellikle kritikti. Kolonileşme döneminin sonlarına doğru, herhalde MÖ 630 dolaylarında, Thera'lılar her iki oğuldan birini seçip güneydeki Afrika kıyısına, "Libya"ya göndermişti.

Thera'lılara bakılırsa, sefer ilk önce Afrika kıyılarındaki bir adaya çıktı, sonra da Thera kolonisini anakaraya genişletmek üzere ek yerleşimciler gönderildi ("İki kardeşten biri... kimin gideceği kurayla belirlendi"). Kuzey Afrika'daki Yunan yerleşimi Kyrene olarak bilindi.† Ama Kyrene'liler daha sevimsiz bir tarih anımsar. İlk koloniciler çıplak adalarında o kadar aç ve sıkıntılı kalmışlardı ki, Thera'ya geri dönmek istemişlerdi. Ama

> Thera'lılar onları geri almayı reddetmişti... tekneleri kıyıya her yaklaştığında onlara ateş açmışlar ve Libya'ya yelken açmalarını söylemişlerdi. Onlar da, seçme şansları olmadığından, geri dönmüşlerdi.[4]

İlk iki Kyrene kralının hüküm sürdüğü elli altı yılda, Herodotos'un dediğine göre, "Kyrene nüfusu yaklaşık Libya'da koloniyi ilk kurdukları sayıda kalmıştı."[5] Diğer bir deyişle, Libya kıyısındaki koşullar o kadar zordu ki, koloni ucu ucuna hayatta kaldı. Ama zorluklara karşın, işler Thera'da daha da kötüydü. Thera'lıların geri dönüp adanın nüfusunu gene şişirecek olan kolonicilere karşı düşmanlıkları, Yunan ailelerin kolonilere gönderilmelerinin fiilen bir ölüm kalım meselesi olduğunu gösterir.

---

* Bkz., 41. Bölüm, s. 314.

† Kyrene, MÖ 4. yüzyıla kadar önemsiz bir kentti, o tarihlerde bir felsefe merkezi olarak gelişti; aynı zamanda birçok sürgün Yahudi'ye de ev sahipliği yaptı ve ortaçağ aziz biyografya yazarları arasında İsa'nın haçını taşımaya zorlanan Kyrene'li Simon'un ve Romalı Aziz Rufus'un kenti olarak ün kazandı.

56.1. Yunan Dünyasının Yayılması

Peloponnesos Yarımadası'nın merkezindeki Sparta kenti, büyüme sorunu karşısında farklı bir yaklaşım benimsemişti.

Sparta halkı Miken yıkıntılarına yerleşip kendilerine yeni bir kent inşa eden Dorlardı. Sparta bir nehir vadisinde, kuzeydeki dağlardan akan Eurotas Nehri'nin doğu kıyısında yer alır. Nehir su kaynağı olarak yararlıydı ama sığ ve kayalıktı ve seyrüsefere uygun değildi. Kıyıdaki Yunan kentleri gemiler dolusu koloniciyi doğuya ve batıya gönderirken, Spartalılar silahlandılar, batı sınırlarındaki Taygetus sıradağlarını aştılar ve diğer yandaki Messene kentine saldırdılar. Gerekçe pratikti; 70 yıl kadar sonrasında, Spartalı şair Tyrtaios savaşı yazarken, kent için "Geniş alanlarıyla Messene... toprağı sürmek için ve ekmek için iyi," diyordu.[6]

Bu kolay bir fetih olmadı; Tyrtaios Spartalılar ile Messenelilerin 20 yıl savaştığını anlatır. Ama 630'da, Messene Sparta'ya tabi bir kent olmuştu. Sparta artık yalnızca bir Yunan kenti değildi, küçük bir krallık olmuştu. Bu Sparta Krallığı'nda, fethedilen Messeneliler ortaçağ feodalizminden de sert koşullarda efendileri için yiyecek üreten köleler olmuşlardı: Tyrtaios, "Muazzam yükleri altında ezilen eşekler gibi," der, "topraklarının kendilerine verdiği ürünün yarısını alçakça mecburiyetten efendilerine getiriyorlardı."[7] Spartalılar bir aristokrasi olmuşlardı, savaşçı erkeklerden ve asker annelerinden oluşan bir efendi ırk.

Sparta devleti, eski dünyada başka hiçbir yerde görülmeyen bir özelliğe sahipti: Kuşaklar önce Sparta'yı yöneten ve "tüm yetişkinlik yaşamlarını kendi aralarında tartışmakla geçiren" efsanevi ikiz kardeşlerin soyundan gelen iki kralları vardı.[8] Sparta halkı, işleri tartışmasız bir yetkeyle yöneten bir tek kralları olmaktansa, tartışan iki krallarının olmasını yeğliyordu.*

İki krallı sistem, kendine özgü zorluklar içermesine karşın, Mezopotamya tarzı bir monarşinin oluşmasını engelledi. Spartalılar, Asurlular gibi tanrıların onlar için hükmedecek birini seçmesinin tanrısal kelam olduğuna inanmıyorlardı. Asurnabipal'in "büyük tanrıların komutuyla," onlar tarafından "hükümdarlık etmek üzere" seçilmiş olduğu fikri onlar için yalnızca yabancı değil, iticiydi de.[9] Sparta'da bir kez ifadesini eski öykülerde bu gücün ölümle bitmesiyle bulmuş olan, Sümerlerin babadan aktarılan ve sınırsız olan kraliyet iktidarı korkusu güçlü bir iz bırakmıştı.

İki kralın iktidarla didişmesinde bile Spartalılar iktidarın monarşinin ellerinde yoğunlaşmasına karşı birbirlerini destekliyorlardı. Her eski krallıkta üç birincil güç vardır: Savaş ilan etme ve orduya kumanda et-

* İlk ikizlerin büyüğü olan Eurysthenes'in adı Agis'ti; bu yüzden Eurysthenes'in ardılı olan krallara Agiad'lar deniyordu. Küçük kardeş Prokles'in ardından onun büyük oğlu Euryphon gelmişti, bu yüzden daha küçük kral sülalesine de Eurypontid'ler deniyordu. Agiad'larla Eurypontid'ler Sparta'yı MÖ 192'ye kadar birlikte yönettiler.

me gücü, yasa yapıp uygulama yolunda adli güç ve tanrılarla iyi ilişkileri sürdürmek üzere rahiplik gücü. İsrail, bu üç yönlü gücü yasa kapsamında bir tür resmi bölünmeyle kâhin, rahip ve kral arasında sabitleyen ilk uluslardan biriydi. Sparta'da, krallar bu güçlerin üçünü de ellerinde tutuyordu ama önemli sınırlamalarla. Zeus'un rahipleriydiler ve tanrılardan kehanetler alıyorlardı ama dört devlet görevlisinin de kehanetleri duyma yetkisi vardı; krallar, halkın haberi olmadan kötü kehanetleri duymazdan gelemezdi. Kralların tek taraflı savaş ilan etme yetkileri vardı ama saldırırken en önde, geri çekilirken de en arkada olmak zorundaydılar, bu da kuşkusuz onları orduyu gereksiz savaşlara sokmaktan alıkoyuyordu. Ve Herodotos'un zamanında, kralların yasal gücü iki garip ve tikel duruma indirgenmişti: "Babası onu kimseye vermeden ölen bir kadın vârisin kiminle evleneceğine karar verme ve kamu yollarını ilgilendiren konularda yargıçlık etme" yetkisine sahiptiler. Yasa koyuculuğun geri kalanı, 28 kişilik yaşlılar konseyinin yetkisindeydi.[10]

Ancak Sparta'nın asıl gücü ne kral ne rahip hatta ne de Yirmi Sekizler Konseyi'ndeydi. Sparta devleti, Sparta varlığının her yönünü yöneten katı ve yazılı olmayan bir yasalar bütünü tarafından yürütülüyordu.

Bu yasaların çoğu konusundaki bilgimiz, yüzyıllar sonra yaşamış olan Plutarkhos'tan kaynaklanır. Ama çarpıtmayı da hesaba katsak bile, Sparta'nın yasaları en büyüğünden en küçüğüne yaşamın her yönünü yönetiyor gibi gözükür. Çocuklar ailelere değil, Sparta kentine aittir; yaşlılar konseyi her bebeği inceleyip yaşama iznini verme hakkına sahiptir, yoksa *Apothetai*'da, Taygetus Dağları'ndaki boş bir arazi olan bir "teşhir yeri"nde ölüme terk edilirlerdi. Oğlan çocuklar 7 yaşında sürü halinde koşuşup, savaşıp yiyecek bulmasını öğrendikleri "oğlan sürülerine" atanırdı. Bir koca, bu karar üstün ırkın çıkarı uğruna alınmış olmak koşuluyla, başka bir kadını dölleme ya da karısını başka bir adama verme hakkına sahipti: "Genç bir karısı olan yaşlı bir adamın, soylu ve erdemli bir genç adamı beğenip onayladığını düşünün... genç adam karısını soylu tohumuyla döllediğinde, çocuğu kendisininmiş gibi edinebilir. Ya da, eğer yüksek ilkelere sahip bir adam, başkasıyla evli bir kadını tevazusu ve güzel çocukları nedeniyle beğenmişse... kadının kocasını, deyim yerindeyse tohumlarını zengin ve verimli topraklara ekmesi için, karısıyla yatmasına izin vermeye razı edebilir."[11]

Kamusal eylemlerin böyle ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi, kaçınılmaz olarak özel arzuların da yasalara bağlanmasını getirdi. Spartalılar yemeklerinin çoğunu, yasa gereği, tamahkârlığı önlemek üzere ortak "yemekhanelerde" yiyorlardı: Plutarkhos, "Bu durum, onların evlerinde, pahalı divanlara uzanarak yemek yemelerini, karanlıkta, doyumsuz hay-

vanlar gibi şişmanlamalarını...her arzuya kapılıp gırtlaklarını doldurarak ahlâki olduğu kadar fiziksel olarak da kendilerini mahvetmelerini önlüyordu," diye açıklar. Gelecekteki Spartalı savaşçıların anneleri olacak olan kızlar, genç erkeklerden oluşan kalabalıkların karşısında çıplak dans etmeye zorlanıyor, bu da onlara bedenlerinin inceliğini korumaları için ayrı bir motivasyon sağlıyordu. (Plutarkhos, kızlara "genç erkeklerin hatalarını teker teker yüzlerine vurma ve hatalarını eleştirme olanağı veren" bir yasa sayesinde, eşitliğin bir şekilde sağlandığını da ekler.)[12] Evlerin kapıları ve çatılarına yalnızca balta ve testereyle şekil verilebiliyordu; daha ince araçlar kullanmak yasadışıydı. Bunun amacı, ince işlenmiş mobilya ve kumaşlara eğilimin önlenmesiydi, çünkü bunlar, kabaca işlenmiş ahşap yanında gülünç kalacaktı.[13]

Bu yasalar yazılı değildi. Başka bir sözlü yasa da, yasaların yazılmasının yasa dışı olduğunu belirtir. Yasa, yalnızca yurttaşların karakterlerine ve kalplerine yazılırsa, "yasa koyucunun maksadını her bir kişide yeniden yaratma yolunda sürekli bir eğilim" olursa işleyebilir. Spartalılar, yazılı olmayan yasaların çiğnenip çiğnenmediğini denetlemek üzere sürekli birbirlerini gözlüyordu: Plutarkhos, "Zengin bir adamın, evinde yemek yedikten sonra, tok karnına ortak yemekhaneye gitmesi bile mümkün değildi," der, "çünkü herkes bu olasılığa karşı tetikteydi, kendileriyle birlikte yiyip içmeyen kişileri gözler ve öz denetimleri olmadığını yüzlerine vururlardı."[14]

Kuşaklar sonrasında, Spartalı Demaratos bu sürekli nitelikteki yasamanın Sparta karakterini nasıl etkilediğini Kserkses'e anlatmaya çalıştı. Pers kralına, "Her ne kadar özgür de olsalar, tam anlamıyla da özgür değiller," der. "Efendileri yasadır ve bundan, adamlarınızın sizden korktuğundan daha çok korkarlar... yasa ne diyorsa onu yaparlar ve onun dedikleri hiç değişmez: Savaşta, karşılarında kaç kişi olursa olsun, geri dönmemelerini ve konumlarını koruyarak, ya kazanmalarını ya da ölmelerini söyler."[15]

Yasadan, adamlarınızın sizden korktuğundan daha çok korkarlar. Sparta devleti, doğu monarşilerinin mutlakiyetçiliğinden kaçayım derken, onu aşmıştı.

Kuzeyde, Peloponnesos'u yarımadanın geri kalanına bağlayan toprak köprüsünün öte tarafında, Atina da bir kentten daha büyük hale gelmişti ve kralı tamamen saf dışı bırakarak, Sparta'dan bir adım ileri gitmişti.

Çok eski zamanlarda, Miken kenti Atina, sarayı kentin merkezindeki kayalık tepede –Akropolis, "kentin yüksek noktası"– yer alan efsanevi Theseus tarafından yönetiliyordu. Miken egemenliğinin gerilediği günlerde,

Atina'da yaşayanlar ya kaçmış ya da açlık veya salgın hastalıktan ölmüştü. Ama kenti canlı tutacak birileri de kalmıştı.

200 ya da 300 yüzyıl boyunca Atina, halkını yok eden felaketleri yavaş yavaş atlatmıştı. Kolonileşme başladığında, Atina da kendinden olanları doğuya göndermiş bunlar da Anadolu kıyılarındaki İon yerleşimlerinin bir parçası haline gelmişti.[16]

650 öncesindeki bu yıllarda olanlar, olaylardan çok sonraları tutulan kayıtlarda yalnızca kabataslak saklanabilmişti. MS 310 yılında, Filistin'deki Caesarea piskoposu Eusobius, Atina krallarının MÖ 1500 yılında başlayan silsilesini anlatan bir eski zamanlar kronolojisi hazırlamıştı:

> Şimdi, Atinalıların krallarının, Kekrops'la başlayan listesini vereceğiz... tüm [ardılların] toplam hükümdarlık süresi 450 yıldır.[17]

Bu listede, ancak sözüm ona beşinci Atina kralının hükümdarlığı sırasında (Zeus'un uyluğundan) doğan Yunan tanrısı Dionysos'un yaptıkları kadar tarihsel gerçeklik vardır.* Ama, bize Atina'nın bir zamanlar kralları-nın olduğunu anlatır. Ancak kademeli bir şekilde kralın yetkesi azalmıştır. 450 yıl sonra, kralın rolü yeniden adlandırılmıştır: Atina hükümdarlığı hâlâ babadan oğula geçmekte ve ömür boyu sürmektedir ama hükümdar artık *arkhon* (baş yargıç) olarak adlandırılmaktadır. Başka bir yetkili olan *polemarkhos*'a askeri denetim verilmiş, bir üçüncüsü de rahiplik görevlerini üstlenmiştir.

13 *arkhon* sonra, Atinalılar *arkhon*lara 10 yıllık görev süreleri belirleme yönünde oy vermişti; 70 yıl sonra, görev yeniden değişmiş ve süresi bir yıla inmişti. Eusebius, "İlk yıllık arkhon," diye yazar, "24. Olimpiyat sırasında –diğer bir deyişle MÖ 684'te– görev yapan Kreon'du."

Eusebius'tan tüm elde ettiğimiz budur, daha sonrasında art arda 249 Olimpiyat oyunundaki Olimpiyat şampiyonlarının bitmez tükenmez bilmeyen listesine dalar. Ama başka bölük-pörçük anlatılar bir araya getirildiğinde, monarşiden oligarşiye, yani bir tür aristokratik demokrasiye doğru giden yavaş ve çarpık bir güzergâh çizer. 683'te, 9 toprak sahibinden oluşan bir kurul *arkhon* görevini üstlenir. Bunlar diğer toprak sahipleri tarafından seçilmiştir, ama tüm Atinalılardan oluşan bir meclisin –*ekklesia*– seçimleri onaylaması gerekliydi. Eski *arkhon*lar Akropolis'in batı yamacının altındaki alçak bir tepenin, "Ares tepesi" üstünde toplanan Areiopagos Konseyi'nin üyesi oluyordu.[18]

---

* Bu kaynak, en azından dolambaçlıdır; Eusebius, özgün yazıları kaybolmuş olan (herhalde MÖ 200'den kalma) Yunan gramerci Castor'dan aktarır; Eusobius'un özgün vakayinamesi de kayıptır, yalnızca MS 365 yılında Romalı kilise adamı Aziz Hieronymus'un Latince çevirisi ve 6. yüzyıldan kalma bir Ermenice çevirisi vardır (bunların ikisi de özgün metnin çakışan ama farklı parçalarını kapsar). Bu yine de ilk Atinalılar hakkındaki en doğrudan anlatıdır.

Bu, Sparta sisteminden daha karmaşık ve daha verimsizdi. Ancak Atinalılar mutsuz bir tebaa halkını bastırmak zorunda değildi ve yayılmak için de savaşmaları gerekmiyordu. 640'ta Atina da komşularını kendi sınırlarına katmıştı ama bu, çevredeki köylerin Atina'nın savunmasına girmenin avantajlarını görmesiyle, az çok gönüllü bir şekilde gerçekleşmiş gibi duruyor. Kentin güneyindeki Attika adı verilen küçük toprak parçası neredeyse tamamen Atina denetimindeydi. Doğu, batı ve kuzeyinde alçak dağlarla çevrilmiş olan Atina, denetimini çok uzaklara yaymaya kalkışmadı.

Ancak, 632'de yarı demokratik uygulamanın dikişleri açılmaya başladı. Kylon adlı bir Olimpiyat şampiyonu (Eusebius'un listesinde sekiz yıl önceki Olimpiyat Oyunlarında 400 metre koşusu olan *diaulos*'un, "çifte yarışın" galibi gözükür),[19] *arkhon*luğu başka bir şekle dönüştürmeye kalkıştı.

Thukydides, "Kylon, Delphoi kâhinine danışırken, tanrılar kendisine büyük Zeus festivali sırasında Atina'daki Akropolis'i ele geçirmesini söyledi," der. Delphoi kâhini, Parnassos Dağı'nın bir çıkıntısı olan büyük bir kayanın, Sibylla Kayası'nın tepesindeki büyük bir çatlağın yakınındaki üçayaklı bir taburede oturan bir rahibeydi. Tapınıcılar kayaya tırmanıyor ve rahibeye bir soru soruyordu, o da toprak tanrıçası Gaia'dan yanıt istiyor ve yanıtı çatlak aracılığıyla elde ediyordu. Daha sonra trans halinde yanıtı orada bekleyen bir dizi rahibe aktarıyor, onlar da bunu altı ayaklı mısralar haline getirip soru sorana veriyorlardı. Çatlak, trans ve altı ayaklı mısra bir araya geldiğinde genellikle yoruma açık, bilmeceli yanıtlar oluşuyordu (bu da kâhinin yanlışını çıkarmayı çok zor hale getiriyordu).

Yanıt üzerinde düşünen Kylon, "büyük Zeus festivalinin" yaklaşan Olimpiyat Oyunları olduğuna karar verdi. Bir Olimpiyat şampiyonunun iktidarı ele geçirmesi için daha uygun zaman ne olacaktı ki? Böylece kayınpederinden bir grup silahlı adam ödünç aldı, arkadaşlarını bir araya getirdi ve Akropolis'i işgal ederek, "kendini tiran yapma niyetini" ilan etti.[20]

"Tiran" Yunan siyasetinde teknik bir terimdi; normal iktidar yollarını (seçilme ve onaylanma) atlayan ve kentin yönetimini zorla ele geçiren bir siyasetçi için kullanılıyordu. Tiranların illa acımasız olması gerekmiyordu ama iktidara tutunmak için genellikle mutlakiyetçi olmaları gerekiyordu; yarımadaya yayılmış çeşitli Yunan kentleri değişik zamanlarda tiranlar tarafından yönetilmişti (aslında, Kylon'un kayınpederi de Atina'nın doğusunda, pek de uzak olmayan Megara kentinin tiranıydı, bu da nasıl olup da ödünç verecek silahlı adamları olduğunu açıklar).

Ama Kylon yanlış "büyük Zeus festivalini" seçmişti. Kâhin yüksek olasılıkla kentin çok uzağında, daha sonra gerçekleşen başka bir festivalden söz ediyordu; Kylon başa geçmek için yanlış bir zaman seçmişti.

Bu, onun deneyimli bir komplocu olmadığını gösterir; siyasal entrikalara bulaşmış herhangi birisi, kentteki bütün erkeklerin bir festival için kent dışında olacakları bir zamanın seçilmesinin etkili olacağını bilirdi. Boyun eğeceklerine, Atinalılar alındı:

> Atinalılar [darbeyi] fark eder etmez... iç kaleyi kuşattılar. Ama zaman geçtikçe... nöbet bekleme görevi kendi yargılarına göre her şeyi ayarlama yetkisine sahip olan dokuz *arkhon*a kaldı... bu arada Kylon ve kuşatma altındaki yoldaşları gıda ve su eksikliğinden çaresiz durumdaydı. Dolayısıyla Kylon ve kardeşi kaçtılar; ama gerisi sıkıştıkları hatta bazıları açlıktan öldüğü için, Akropolis sunağında yakarmaya oturdular.[21]

Komplocular, sunağında oturdukları Athena adına af dilediler. *Arkhon*lar onların canını bağışlamayı kabul ettiler ama çıkmaya başladıklarında, öldürülmelerini emrettiler. Birçoğu kendilerini tanrıçalar Demeter ve Persephone'nin sunaklarına attı ama gene de öldürüldüler; ciddi bir protokol ihlali çünkü bir tanrının sunağında koruma için yalvaran birisinin canının bağışlanması gerekiyordu.

Bu suçtan dolayı, diğer Atinalılar katliam emrini veren *arkhon*ları sürgüne gönderdi. Geri dönmeye kalkıştıklarında, bu kez daha fazla kuvvet kullanılarak gene sürüldüler; ve meslektaşlarının ölü bedenleri topraktan çıkartılıp üzerlerine atıldı.[22] Kylon ise ihtiyatlı davranıp ortadan kayboldu ve bir daha Atina tarihinde görülmedi.

Ancak kavgalar ve bunu izleyen genel huzursuzluk, Atina'nın *arkhon*lar yönetiminde huzurlu olmadığını gösterir. *Arkhon*lar genellikle keyfi davranmıştı. Yüzyıllar sonra yazdığı Atina'nın anayasalarının tarihinde Aristoteles, Atina "demokrasisinin" aslında birkaç ayrıcalıklı ve güçlü kişi tarafından yönetildiğine dikkat çeker. Özgür olduğunu düşünen ama yasalarının esiri olan Spartalılar gibi, Atinalılar da yalnızca lafta özgürdü: Aristoteles, "Yoksullar, karılarıyla çocukları, aslında zenginlerin kölesiydi," der. "Onlara Altıda Bir Kiracı denirdi çünkü işledikleri zengin adamların toprakları karşılığında ödedikleri kira buydu ve tüm ülke birkaç kişinin elindeydi. Ve eğer kiralarını ödeyemezlerse, kendileri ve çocukları tutuklanabilirdi... bu yüzden, kitleler için kamusal işlerin durumundaki en acı ve üzücü şey, onların kölelikleriydi; başka her şey konusunda hoşnutsuz olmadıkları söylenemez, çünkü hiçbir şeyde payları olmadığını görüyorlardı."[23]

Huzursuzluğa yanıt olarak, Atinalılar tamı tamına Spartalıların yapmayı reddettiği şeyi yaptılar: Atina'nın, o zamana kadar sözlü olan yasalarının artık yazılı hale getirilmesinin zamanının geldiğine karar verdiler. Artık soyluların sağduyusu kenti yönetmeye yetmiyordu; Atina'nın yasalara gereksinimi vardı.

Muazzam sözlü kaynakların en önemlilerini ele alıp, bunları bir sisteme kavuşturup yazılı bir yasalar bütününe dönüştürme işini üstlenen, Drakon adında bir Konsey üyesiydi. Atina yasalarının Drakon versiyonu, neleri yasa dışı olarak tanımladığıyla (cinayet, hırsızlık, zina) değil, o kadar çok suça ölüm cezası belirlemesiyle dikkat çekiciydi. Hammurabi yasaları gibi, Drakon'un yasaları da küçük ve büyük suçlar ayrımından yoksundu: Plutarkhos, "Neredeyse bütün suçlara ölüm cezası öngörülmüştü," der, "bu yüzden, çalışmamaktan suçlu bulunanlar bile öldürülüyordu; meyve ve sebze çalanlar, tapınakları soyanlar ile adam öldürenler aynı cezaya çarptırılıyordu."[24]

Drakon'a neden bu kadar aşırı cezalar öngördüğü sorulduğunda, şöyle yanıt verdiği söylenir: "En küçük suçlar bile ölümle cezalandırılmalı, büyük suçlar için de daha büyük bir ceza bulamadım." Bu, İngilizce'deki *draconian* [çok sert, acımasız] ve *drastic* [şiddetli, köklü] sözcüklerine ilham veren bir sertliktir ve insanın kusursuz hale getirilebileceği yolundaki acımasız beklentisiyle, garip bir biçimde Spartalıların suç anlayışını anımsatır.*

Plutarkhos, başka bir Yunan'ın Sparta'da zinanın nasıl cezalandırıldığını sorduğunda, Spartalı'nın "Ceza öder; sürüsünden bir boğa, Taygetus dağının üzerinden uzanıp, Eurotas'tan su içecek kadar büyük," dediğini yazar; misafiri "O kadar büyük boğa nasıl olur?" diye itiraz ettiğinde de, Spartalı, "Sparta'da bir zinacı nasıl olur?" diye yanıtlar.[25] Yasalar tüm kötülükleri yok etmeyi amaçlar çünkü bunlar yalnızca Spartalı'nın yüreğine kazınmıştır. Başka açılardan çok farklı bir Yunan kenti olan Atina'da da önderler, yurttaşların usulünce eğitilip uyarıldıkları adil bir toplumda suç olmayacağına inanıyordu. Her iki kent de krallarının gücünü def etmiştir; her ikisi de hükümdarın yerinde başka bir yasa koruyucunun durması gerektiğini anlamıştı.

Ve her ikisinde de tüm yurttaşlara kusursuzluğa ulaşma becerisinin kazandırılması arzusu, yurttaşların birbirlerinin yaşamlarını denetlediği bir kent doğurmuştu. Atina yıkıntılarında bulunan bir stel, Drakon'un ölüm cezasının bizzat Atina yurttaşları tarafından uygulanabileceğini açıkça gösterir: Herhangi birisi adam kaçıranı, zinacıyı ya da hırsızı, suçüstü yakaladığında öldürebilirdi.[26] Eşitlik getirmeyi amaçlayan yasalar, her yurttaşı yasa uygulayıcısı haline getirmişti.

MÖ 600 dolaylarında, Solon adında bir Atinalı öne çıkmış ve adil yasa sistemi kurulması yolunda bir adım daha atmıştı. İyi bir aileden gelen

* Drakon'un yasaları arasında yalnızca cinayet için olanı, o da kırık parçalar halinde doğrudan bugüne kalmıştır. Ama yasa sistemindeki diğer yasalar Yunan yazarlar tarafından sık sık anılır ve bu göndermelerden, içerikleri hakkında yeterli fikrimiz olacak kadar bilgi edinilebilir.

genç bir adamdı ama babası ailenin servetinin büyük bölümünü yanlış düşünülmüş alicenaplıklarla harcamış ve oğlunu ticaret yapmak zorunda bırakmıştı. Lükse, iyi yemek ve içkiye düşkündü ve aşk yaşamıyla ünlenmişti: Plutarkhos, resmi bir dille, "Solon güzel delikanlılara duyarsız değildi," der.[27]

İşleri ilerledi ve daha sonraki birçok iş önderi gibi, Solon da yerel siyasete girdi. Solon'un yaşamı konusunda birçok ayrıntıyı bize aktaran Plutarkhos'a göre, Atina'nın bir iç savaşa doğru ilerlediği açıklık kazandığında, "en duyarlı Atinalılar Solon'a döndüler," çünkü o saygıdeğer bir orta sınıftı: "Zenginlerin kötülüklerinde payı yoktu ve yoksulların acılarına da yakalanmamıştı... zenginler serveti, yoksullar da dürüstlüğü nedeniyle onu kabul edilebilir buluyordu."[28]

Arkhon seçilen Solon, Drakon'un yasalarını (cinayet cezası dışında) kaldırdı ve yeni yasalar yazmaya koyuldu. Kamu görevi için yeterlilikten, ölüm için yas tutmanın sınırlarına kadar (yas iyiydi ama inek kurban etmek, kendine zarar vermek ya da aile üyesi olmayanlarının mezarlarını ziyaret etmek sınırı aşıyordu) yeni kurallar belirledi.

Ama en duyarlı konu kentteki servetin eşitsizliklerinin düzeltilmesiydi ki, bunun kimseyi memnun etmeyeceği belliydi. Plutarkhos, "İki taraf ta çok umutluydu," der, bu da Solon'un birilerini hayal kırıklığına uğratacağı anlamına geliyordu. Başlar başlamaz da bunu yaptı, yoksulların ezici borçlarını iptal etti ve toprağı kuşaklardır burayı işleyen çiftçilere dağıttı.[29]

Bu Atina aristokrasisinin hoşuna gitmedi. Borçluların da hoşuna gitmedi çünkü onlar da borçların iptalinin çok daha ötesinde bir şeyler bekliyordu; toprağın herkese eşit bir şekilde dağıtılmasını istiyorlardı ama en yoksulların hâlâ toprağı yoktu. Plutarkhos, "Atina halkının çoğunluğunu, beklentilerini boş çıkartarak kızdırdığını kendi sözlerinden anlıyoruz," der ve Solon'a atfedilen bir şiiri aktarır: "Kafaları beyhude beklentilerle doluydu, ama şimdi / Kızgınlıkla bana yan gözle bakıyorlar, sanki ben düşmanlarıymışım gibi."

İşlerin bu hale geleceği, Solon'un tanıdığı, Atina'ya yabancı olup onu ziyarete geldiğinde Solon'u harıl harıl yasalarını yazarken bulan birisi tarafından öngörülmüştü. Ziyaretçi gülmüş ve Plutarkhos'a bakılırsa şöyle demişti: "Bu senin yasalarının örümcek ağından farkı yok, onlara yakalanan güçsüz ve önemsiz kişileri kısıtlayacak, ama güçlü ve varlıklı kimseler tarafından paramparça edilecekler."[30]

Solon buna karşı çıktı. Israrla, eğer yasalar her yurttaşın gereksinimlerine göre hazırlanırsa, kimsenin bunları çiğnemeyeceğini söyledi. Bu insan doğası hakkında idealist bir bakıştı ve yasalar yürürlüğe girer gir-

mez onları denemeye tabi tutabilmek için, kendisine müracaat edilmeden serbestçe uygulanabilsinler diye 10 yıllığına Atina'yı terk etti. Herodotos, "Dünyayı görmek için yolculuğa çıktığını iddia etti," der, "ama aslında nedeni, yaptığı herhangi bir yasanın değiştirilme olasılığından kaçınmaktı."[31] (Ve herhalde sıkıntıdan kaçmak için; Plutarkhos, "Yasalar yürürlüğe girer girmez, birçok kişinin gelip onaylama ya da itiraz ifade etmediği, bir yere eklenti yapılmasını ya da bir noktanın çıkartılmasını önermedikleri gün geçmedi... Yasalar hakkında sorular soruyorlar ve her bir noktanın anlamını ve maksadını ayrıntılarıyla anlatmasını istiyorlardı," der.)[32]

Peki, nasıl işledi?

Solon gidince, Atinalı politikacılar kısa sürede eski bölücü tartışmalarına daldılar. Plutarkhos üzüntüyle, "Yasaların sonucu, Solon'un beklentilerini değil, ziyaretçinin öngörüsünü haklı çıkarttı," der. Atina deneyi bir kez daha, bırakın huzuru, adaleti bile sağlamayı başaramamıştı; ve küçük bir Atinalılar grubu kaçınılmaz tiranlık için hazırlıklara başladı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 56

ASURLAR VE PERSLER	YUNANİSTAN
V. Şalmaneser	Yunan kolonileri Anadolu, Ege, Afrika ve Karadeniz çevresindeki topraklara yayılmaya başlar
MEDLER PERSLER **II. Sargon** (721-704)	
Deiokes	
Akhamenes **Sinahheriba** (704-680)	**Atinalı Kreon**
	Sparta Messene'yi istila eder.
Esarhaddon (680-668)	
Phraortes **Asurbanipal** (668-626)	Atina Attika'yı denetim altına alır
İskitli Madius **Teispes** **I. Kyros**	Kylon'un isyanı (632)
Asur-etillu-ilani	
Kyaksares	Drakon'un yasaları
	Solon (600)

57

İMPARATORLUĞUN BAŞLANGICI VE SONU

MÖ 650-605 döneminde, Roma Etrüskleşir, ve Babil dünyanın kraliçesi olur.

Tiber Nehri'nde, iki tepe üzerine kurulu Roma yerleşimi büyümüştü. Bir ayaklanma sırasında öldürülen mitolojik Sabin ortak-hükümdarı Titus Tatius'un yerine kimse geçmemişti; Romulus tek başına hükümdarlık ediyordu. Latium kabileleri ve Sabin göçmenlerinden oluşan ikili nüfus artık Latium'luların egemenliğindeydi.

Roma'nın büyümesi, komşularının dikkatinden kaçmamıştı. Titus Tatius'un ölümünden az sonra Tiber Nehri üzerinde, Roma'nın hemen yukarısında yer alan Fidenae, nehir boyunca Roma çiftliklerini yakmıştı. Sonra nehrin diğer yakasındaki Veii kenti de tarlaları yakmaya başladı. Romulus bir tehditle savaşıp, diğeriyle barış yaptı. Ama bu saldırılar daha büyük bir sorunun işaretleriydi. Livius, "Fidenae gibi, Veii de Etrüsk kentiydi," der.[1]

Etrüsk kentleri, gevşek bir ittifak içinde kuzeye doğru uzanıyordu. Etrüskler ve Latiumlular bir zamanlar ortak âdetlere sahipti ama Tiber'in kuzeyindeki köylüler yeni gelenlerden etkilenmişti. Kimmerlerin Anadolu'ya girmeleri, Frigyalı ve Lidyalıların Boğazlar'dan geçip Trakya'ya kaçmalarına neden olmuştu. Bu da halkların batıya doğru zincirleme göçlerine neden oldu; Kuzey İtalya'ya sürülen kabileler Villanova topraklarına doğru sızdılar ve burada karışıp, ticaret yapıp aralarında

57.1. Roma ve Komşuları

evlendiler.[2] Bunlara Anadolu'daki kentlerin yakılması, kuşatılması ve istila edilmesi nedeniyle doğrudan buraya göçenler eklendi. Roma efsaneleri, Troyalı kahraman Aineias'ın babasını sırtında taşıyarak yıkılan Troya'dan kaçışını, bir sürgün olarak Trakya'ya gidişini, sonra Sicilya'ya yelken açıp buradan da İtalyan sahiline varışını, buraya yerleşip, evlenip, oğul sahibi olup bir kral oluşunu anlatır: Doğudan gelen gerçek göçün, efsanevi yansıması.[3] Villanovalılar ile yeni gelenlerin bu karışımı, yerel gelenek ile doğulu becerilerin yeni bir halk oluşturan simyasıydı: Güçlü inşaatçı ve varlıklı tüccar Etrüskler. Ve bunların da, güneydeki Latium başlangıcının hiçbir meydan okumayla karşılaşmaksızın genişlemesine izin vermeye niyetleri yoktu.

Romulus'un 40 yıllık hükümdarlığında, ufkundaki tek bulut Etrüsklerin düşmanlığı değildi. Livius, "Romulus büyük de olsa," diyordu, "senatodan çok sıradan insanlar ve en çok da ordu tarafından seviliyordu."[4] Roma'nın ilk kralları mutlak yönetime, Yunan hükümdarlarından fazla yatkın değildi; Livius'un "senato" terimini kullanması herhalde bir anakronizmdi ama bir yaşlılar meclisi de kralın gücünü denetliyordu. Ölümünün hangi koşullar altında gerçekleştiğine bakılırsa, yarı tanrı Romulus bile onları tanımak zorundaydı: Livius'un dediğine göre, bir gün askerlerini teftiş ediyordu ki:

> Gök gürültülerinin eşliğinde bir fırtına başladı. Bir bulut onu sardı, o kadar kalındı ki, onu oradaki herkesin gözünden sakladı; o andan itibaren bir daha dünya yüzünde görülmedi... kralın yanında durmakta olan senatörler... o zaman onun bir hortum tarafından götürüldüğünü ilan ettiler... Herkes onu bir tanrı ve bir tanrının oğlu olarak selamladı ve onun için dua etti... ama bu büyük olayda bile sanırım gizlice kralın senatörler tarafından parça parça edildiğini iddia eden birkaç muhalif çıkmıştı.[5]

Romulus senatörler tarafından öldürülmüş olsun ya da olmasın, onlar güçlerini kabul ettirmekte gecikmediler. Tahtı kendi denetimlerine aldılar ve bir komite yönetimi ilan ettiler. Ama kentin Sabin halkı yüksek sesle itiraz etti. On yıllar önce Romulus'un hükümdarlık ortağının ölümünden beri hiçbir Sabin iktidara gelmemişti ve şimdi bir Sabin kral istiyorlardı.

Senatörler, kendileri tarafından seçilmesi koşuluyla bir Sabin kralı kabul ettiler. Seçtikleri Sabin, Numa Pompilius'tu. Büyük bir general değildi ama adaletiyle ünlü olmuş, bilge bir kişiydi. Livius, "Roma başta silah zoruyla kurulmuştu, yeni kral şimdi topluluğa yeni bir başlangıç vermeye hazırlanıyordu, bu kez yasa ve dine uyulmasının sağlam temeline dayanan bir başlangıç," diye bitirir.[6] Yüksek olasılıkla, Numa Pompilius da Romulus gibi bir efsanedir ama hükümdarlığı bir geçişe işaret eder: Roma savaşla kurulmuş bir koloni olarak köklerinden, bir kent olarak yerleşik ve olgun bir varoluşa doğru gidiyordu. Numa Pompilius döneminde, savaş tanrısı Janus'un tapınağının kapıları ilk kez kapandı, bu da Roma'nın dışarıyla barış halinde olduğunu simgeler.

Ama kent kendiyle anlaşmazlık içinde kalmayı sürdürdü. Halikarnassos'lu Dionysios (Augustus Caesar döneminde Roma'ya giden ve kentin tarihini yazmak için 25 yıl geçiren Yunan tarihçi) bize der ki, "Romulus'la birlikte koloniyi başlatan Alba unsurunun en büyük onura sahip olma hakkını talep ettiler... yeni yerleşimciler diğerlerinden daha aşağı bir konumda durmamaları gerektiğini düşünüyordu. Bu özellikle Sabin ırkından olanların düşüncesiydi."[7]

Roma'da yaşayan hiç kimse kendini *Romalı* olarak düşünmüyordu; aynı duvarların içinde yaşıyorlardı ama anlaştıkları tek nokta buydu. Bu, Dionysios'un canlı anlatımıyla, "Devlet işlerini, azgın bir karmaşa denizine sokuyordu."

Buna ilaveten, dışarıyla barış da geçiciydi. Numa'dan sonraki iki kral –her ikisi de senato tarafından atanan Latin Tullus Hostilius ve Sabin Ancus Marcius– çevredeki kent ve kabilelere karşı seferler düzenlediler ve Roma'nın büyüklüğünü şiddet yoluyla iki katına çıkardılar. Roma bir sükunet dönemi geçirdiyse de, bu kısa oldu; Roma çabucak komşularının huzurunu tehdit eden silahlı bir kamp kimliğine geri döndü.

Ama komşular da çaresiz değildi. Tiber'in kuzeyinde, deniz kenarındaki Etrüsk kenti Tarquinii doğumlu birisi, Roma'nın yönetimine gözünü dikmişti.

Lucumo adlı bu adam, doğuştan karışık ırktandı. Annesi Etrüsktü ama babası Korinthoslu, (Livius'a göre) "siyasal sorunlar nedeniyle ülkesini terk etmek zorunda kalmış olan"[8] Demeter adlı bir Yunan'dı. Lucumo, kendini etrafındaki "safkan" Etrüsklerin küçümsemesiyle karşı karşıya bulmuş, karısıyla birlikte ırktan çok fırsatların önemli olduğu Roma'ya gitmeye karar vermişti: Livius, "Bütün ilerlemelerin hızla geldiği ve beceriye bağlı olduğu bir yerde, etkin ve cesur bir adam için fırsatlar olacaktı," der. Ne de olsa, birçok Sabin Latinlerin kralı olmuştu; yabancı kan, beceriyi engellemiyordu.

Roma'ya yerleşen Etrüsk Lucumo kralın sağ kolu olana kadar enerjik bir şekilde çalıştı (ve etrafa para dağıttı). Hatta Ancus Marcius, Lucumo'yu kraliyet prenslerine muhafız olarak atadı. Kral öldüğünde, prensler daha gençti: Dionysios, "Küçüğü daha çocukluk yaşlarındaydı, büyüğünün de sakalı ancak çıkmaya başlamıştı," der.[9] Lucumo prensleri kent dışına gönderdi (Livius, "bir av partisine," diye belirtir) ve hemen oy toplamaya başladı. Ezici bir çoğunlukla kral seçildi ve 616 yılında Roma tahtına çıktı. Daha sonraki tarihçiler onu Lucius Tarquinius Priscus ya da Yaşlı Tarquinius olarak tanır.

Yaklaşık 40 yıllık hükümdarlığın ardından, yerine damadı Servius Tullius geçti. Onun kral olacağı Romalılara, çocukluğunda başı alev alınca malum olmuştu. (O sırada uyuyordu; bir hizmetçi kafasına su dökmeyi önerdi ama kendiliğinden uyanınca, ateş söndü. Livius, "O andan itibaren," der, "çocuk prens kanına sahipmiş gibi muamele gördü... büyüyünce de gerçekten kral doğasına sahip birisi oldu," ve Yaşlı Tarquinius kendi kızını ona vererek onu veliahdı yaptı.)

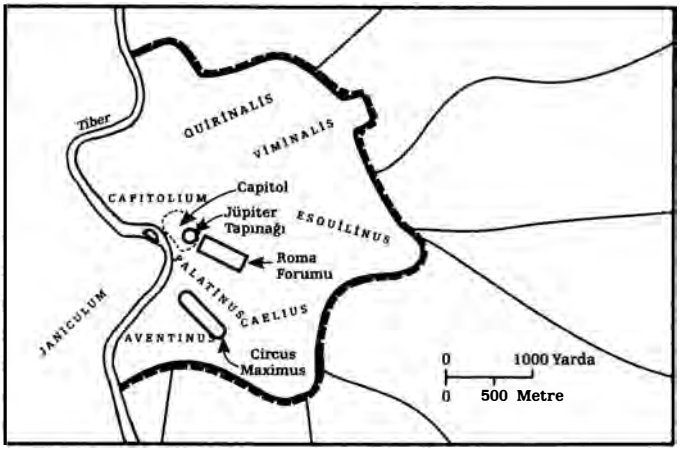
Servilius Tullius, kayınpederi gibi Etrüsk'tü. Bu iki kral bir tarihsel gerçeğin kanıtıdır: Sırasında kavgacı ve sofu, komşularıyla sürekli savaş

halinde, surlarını birer birer çevredeki tepelerin etrafına çeken Roma kenti, kuzeydeki daha büyük, daha güçlü ve daha eski kültür tarafından yutulmuştu. Etrüsk kentleri yukarıya, Dipsiz Nehir'e kadar yayılmıştı: Apeninler'in öte tarafındaki Po Nehri'nin eski adı. Kuzeybatıda, Etrüsk kentleri Metal Veren Tepeler'deki bakır, demir ve gümüş madenlerini denetim altında tutuyordu.[10] Bu metal İtalya kıyısı boyunca dizili Yunan kentlerine satılıyordu ve Yunan ticaret kentleriyle olan temas, Etrüskleri Yunan yazı sistemiyle karşı karşıya getirmişti. Etrüskler kendi mallarını etiketlemek için Yunan alfabesini kullanmaya başlamıştı ve Yunan harfleriyle yazılan kendi dillerini kullanıyordu.* Harflarin tanınabilmesine karşın, dil hâlâ çözülememiştir; neredeyse tamamen, henüz çözülemeyen kısa yazıtlardan oluşmaktadır.[11]

Roma, "Etruria" adlı bir bütünün parçası olmadı. Bir "Etrüsk imparatorluğu" yoktu, yalnızca bir dili ve bazı âdetleri paylaşan, bazen müttefik, bazen de düşman olan bir dizi Etrüsk kenti vardı. Etrüsklerin Roma'ya nüfuz etmesi, zaten birçok ulusal grup tarafından işgal edilmiş bir kente, bir grubun daha girmesiydi; ama bu grup, diğerlerinden daha etkili oldu.

Livius, Palatinus ile Aventinus tepeleri arasında yer alan büyük Roma stadyumu Circus Maximus'un inşasını ve Capitolium'daki Jupiter Tapınağı'nın temellerinin atılmasını Etrüsklü Yaşlı Tarquinius'a atfeder; Dionysios, onun surları toparladığını ve kentin atıklarını boşaltmak için kanalizasyon çukurları kazdırdığını ekler (az gösterişli ama çok yararlı bir iş). Etrüsklü Servilius Tullius da Quirinalis ve Viminalis tepelerine sahip çıktığı, hendekler ve siperlerle Roma'nın surlarını sağlamlaştırdığı için methedilir. Bu taşınmaz yapılar gerçekten Etrüskler tarafından inşa edilmişti. Romalıların inşaat becerisi pek yoktu ama Etruria'da dini ritüeller kentlerin kuruluşu, surların düzenlenişi ve kapıların yerleştirilmesinde etkiliydi.[12] Kazı yapılan Etrüsk kentlerinde ızgara planlı sokaklar görülür (bu daha Romalıların düşünmedikleri bir şeydi). Çok eskideki Harappa kentleri gibi, Etrüsk sokaklarında da ana caddeler, bunları kesen ikincil yollar ve aralarındaki küçük yollar için standart genişlikler söz konusuydu. Roma'daki kazılarda ise, 650 dolaylarında Romalıların çoğunluğunun yaşadığı kulübelerin (bir araya getirilmiş dallar ve arasına doldurulmuş çamurdan duvarlardan yapılmıştı) yıkılıp yerine taş evlerin inşa edilmeye başlandığı görülür. Kentin batı yakasındaki kulübelerin olduğu yer açılmış ve oluşan açık alanın zemini sertleştirilerek, kent için

* Etrüsk tarihi genelde beş döneme ayrılır: Villanova (MÖ 900-700); Doğululaşma (700-600), bu ad, Etrüsk kültürü doğudaki Yunanlardan çok fazla şey aldığı için verilmiştir; Arkaik (600-480), Etrüsk siyasal gücünün doruğu; Klasik (480-300), Etrüsk gücündeki düşüş burada başlamıştı; ve Roma (300-100), bu dönemde Romalılar hem siyasal hem de kültürel açıdan egemen olmuşlardı.

57.2. Roma Kenti

bir toplanma yeri oluşturulmuştu. Daha sonraları bu alan Roma Forumu olarak anıldı.[13]

Roma'nın malzemesi bile Etrüsk damgası taşımaya başlamıştı. Monarşisi de öyle. Dionysios, Yaşlı Tarquinius'un Roma'ya Etrüsk krallık simgesini soktuğunu yazar: "Altın bir taç ve işlemeli erguvani harmaniye... [kendisi] fildişi bir tahtta oturuyor ve elinde fildişi bir asa tutuyordu." Dışarı çıktığında ona, (*lictor* olarak bilinen) 12 muhafız eşlik ediyordu, her biri, etrafına bir demet çubuk sarılmış birer balta taşıyordu: Buna *fasces* deniyordu ve kralın hem yanlış yapanları cezalandırma hem de ciddi suçluları idam etme gücünü temsil ediyordu.[14]

Servius Tullius yönetiminde, "kent adamakıllı büyüdü" ve kendisi Etrüsk, Latin ve Sabinlerden oluşan karışık bir halk üzerinde Etrüsk bir kral olarak 44 yıl hüküm sürdü. Ve Roma savaşmaya devam etti: Kentin askerleri Sabin kentleriyle, Latin kentleriyle savaştı ve Tiber Irmağı'ndaki önemli dönemeci denetim altında tutmasını kıskanan diğer Etrüsk krallarının saldırılarını savuşturdu. Dionysios ve Livius, ikisi de peş peşe savaş öyküleri anlatır; Roma ve Collatia arasında, Roma ve Fidenae arasında, Roma ve beş kentten oluşan bir Etrüsk koalisyonu arasında, Roma ve Eretum arasında. Savaş bitmiyordu.

Roma başlangıcı için mücadele ederken, doğuda eski bir imparatorluk yere yıkılıyordu.

Asur'daki üç taraflı savaş devam ediyordu. Asurbanipal'in Ninova'daki veliahdı Asur-etillu-ilani, artık Babil'de üslenmiş karışık bir Asur-Babil

gücüne komuta eden kardeşi Sin-şum-işkun'a karşı Asur ordusunu seferber etmişti. Keldani kralı Nabupolassar da, bu arada güneyden eski Sümer kentlerini teker teker ele geçirerek Babil kuvvetlerine doğru ilerliyordu.

Yıllarca süren savaştan sonra (ne kadar olduğu tam olarak bilinmiyor çünkü çeşitli Babil kral listeleri farklılık gösterir), Sin-şum-işkun Babil'in savunmasını bırakmak zorunda kalmış ve Nabupolassar da kente girmişti. Ama sonuç hakkındaki kafa karıştırıcı anlatılar, Sin-şum-işkun'un yalnızca güneyi bırakıp, kuzeye gittiğini ve kardeşinin tahtını ele geçirmiş olabileceğini akla getirir; bu noktadan başlayarak, Asur-etillu-ilani kayıtlardan kaybolur. Ülkenin merkezi kargaşa içindeydi ve artık Babil tahtında bir Keldani oturuyordu.

Yerine yerleştikten sonra, Nabupolassar yeniden savaşmaya başladı: Asur İmparatorluğu'na karşı. Stratejisini planlamıştı bile: Önce Fırat Nehri'ne kadar savaşarak çıkacak, birbiri ardına eyaletleri "özgürleştirecek" sonra da dönüp Dicle'ye doğru, doğuya, Ninova'ya doğru gidecekti.

Bu konuda yardım aldı. Medlerin ve Perslerin kralı Kyaksares fırsatı gördü mü, tanırdı. Nabupolassar'a dostluk önerdi, o da kabul etti. Asur düşer düşmez, Asur eyaletlerini bölüşmeye karar verdiler; ayrıca Nabupolassar oğlunu, Babil veliaht prensi (ve babasının en güvendiği generali) Nabukadnezar'ı Kyaksares'in kızı Med prensesi Amytis'le evlendirdi.[15]

Medler ve Persler, Babillilerle birlikte dünyaya o kadar uzun bir süre egemen olmuş yaşlı imparatorluğa karşı savaştılar. Babil vakayinameleri, Asur'un yavaş düşüşünü kaydeder: "Onuncu yılda," diye başlar, "Nabupolassar, Aiaru ayında, Babil ordusunu seferber etti ve Fırat'ın kıyısı boyunca ilerledi. Halk ona karşı savaşmadı, haraçlarını önüne döktüler."[16]

Onuncu yıl –Nabupolassar, Esarhaddon'un ölümünün hemen ardından kendini Keldanilerin kralı ilan ettikten on yıl sonra– MÖ 616/615 yılı olmalı. Aiaru ayı bahardadır, Nisan sonu ya da Mayıs başıydı ve Fırat Nehri kıyısındaki insanlar aleni olanı görmüştü.

Bir yıl daha savaştıktan sonra, Nabupolassar Asur'a ulaştı ve kenti kuşattı. Yalnızca bir ay geçtikten sonra geri çekilip yakındaki bir kalede yazın geçmesini beklemek zorunda kaldı. Anlaşılan Medler yurtlarına dönmüştü ama şimdi artık Babilli müttefiklerine yardım etmek üzere yeniden gelmişlerdi. Nabupolassar'la birleşmektense, doğrudan Asur ülkesinin bağrına daldılar. Kyaksares Dicle'yi geçip Asur'u kendisi kuşattı ve Nabupolassar'ın başarısız olduğu yerde, kendi başarılı oldu. Kenti ele geçirip esir ve mal elde etmek üzere yağmaladı, sonra da Med askerlerinin içerde kalan herkesi öldürmesine izin verdi. Nabupolassar, kent tamamen yıkıldıktan sonra kendi ordusuyla geldi.[17]

İki kral birlikte Ninova üzerine son saldırıyı planladılar. Birkaç ay hazırlıklarla geçti; Med ordusu ikmal amacıyla ülkesini ziyaret etti ve Nabupolassar Fırat boyunda, asi birkaç kenti korkutup boyun eğdirmek üzere birkaç ay geçirdi. Ama 612'de saldırı orduları hazırdı. Babil vakayinameleri, "On dördüncü yılda, Babil kralı ordusunu seferber etti ve Medlerin kralı Babillilerin kamp kurdukları yere geldi," der. "Birlikte Dicle'nin yatağından Ninova'ya doğru ilerlediler. Mayıs ayından Temmuz ayına kadar Kente saldırdılar. Ve Ağustos başında, kenti aldılar."

Mayıs ile Ağustos arasında, Babil vakayinamelerinin kaydetmediği ama Herodotos'un aktardığı bir dram yaşandı. *Historiai*'a göre, Kyaksares Ninova'yı yok etmeye hazırlanıyordu ki, kuşatması "kralları Madius önderliğinde muazzam bir İskit ordusu" tarafından bozuldu."[18] (Bu kişi, 50 yıl kadar önce Medleri yöneten İskitli Madius'un torunu olmalı.) İskitler saldırı zamanını iyi seçmişti ama Kyaksares tarafından eğitilen Med ve Pers ordusu kuşatmayı bırakıp onları silip süpürdü.[19]

Sonra askerler yeniden Ninova'ya döndüler. Dicle'nin bir kolu surların altından girip kentin içinden geçiyor ve kente su sağlayarak, kuşatmaları zorlaştırıyordu. Ama anlaşılan kuşatmacılar bir baraj yaparak Dicle'nin daha fazla suyunun kente akmasını ve böylece surların temellerini sürükleyip surların yıkılmasını sağlamıştı. 600 yıl sonra yazan Yunan bir tarihçi, Sicilyalı Diodoros, Ninovalıların "babalarına aktarılan ve kentin, içinden geçen nehir kente düşman olana kadar fethedilemeyeceğini ve teslim olmayacağını söyleyen bir ilahi kehanete güvendiğini, kralın bunun hiç gerçekleşmeyeceğini varsaydığını" söyler. Herhalde gerçek bir olayı aktaran ama olay gerçekleştikten sonra ifade edilen bir kehanet.[20]

Surlar yıkılınca, Babilliler kente daldı ve yakıp yıktılar. Vakayinameler, "Halka büyük bir katliam yapıldı," der, "soylular ve Asur kralı Sin-şumişkun kaçtı... Kenti bir yıkıntı yığınına döndürdüler."[21] Ülkesinin kuzeyini harabeye çeviren imparatorluğun yıkılmasına sevinen Yahudi kâhin Nahum, yaşanan dehşetten bir parça sunar:

Nehrin kapıları açıldı,
Saray yıkıldı.
Karar verilmişti: Kent sürülecek, götürülecekti...
Ninova bir havuz gibi,
Ve suları boşalıyor...
Yağmalandı, soyuldu, boşaltıldı,
Yürekler eriyor, dizler boşalıyor,
Gövdeler titriyor, her çehre soluyor....
Çok kayıp var, ölüler yığılıyor,
Sayısız bedenler,
İnsanlar cesetlerin üzerinden atlıyor...
Yaralarınızı hiçbir şey iyileştiremez;

Yaralarınız ölümcül.
Hakkınızdaki haberleri duyanlar
Düşüşünüze el çırpıyor,
Zira, acımasızlığınıza kurban gitmeyen kaldı mı?[22]

Asurlular 100 yıl önce Babil'i sulara gömmüştü, şimdi Babilliler karşılığını veriyordu.

Asur kralı Haran kentine* doğru kaçıyordu. Muzaffer Medler, bir zamanlar İskitlere ait olanlar da içinde olmak üzere, doğu topraklarını aldı; Babil de eski batı eyaletlerini. Ninova ile Haran arasında bir yerlerde, Sinşum-işkun öldü ya da öldürüldü. Bir subay ve kuzeni olan Asur-uballit onun yerini aldı.

Yeni kral ve yeni başkentiyle, küçülmüş Asur ordusu toparlanmak için bir hamle daha yaptı. Ama Nabupolassar Haran'a rahat etmesi için uzun süre bırakmadı. Kargaşadan yararlanarak hem Asur hem de Babil'den bağımsızlıklarını ilan eden çeşitli Asur kentlerini bastırdıktan sonra, Nabupolassar 610 yılında Haran'a yürüdü, Kyaksares'le buluştu ve birleşik kuvvetleri kente doğru ilerletti. Bu yeni cephenin haberini alan Asur-uballit ve adamları, Med-Babil kuvvetleri daha ufukta gözükmeden kenti terk ettiler. Babil vakayinameleri, "Düşmanın korkusu üstlerine çöktü," der, "ve kenti terk ettiler." Nabupolassar savunmasız kente geldi, yağmaladı ve ülkesine döndü.

Ama Asur-uballit'in işi daha bitmemişti. Güneye bir mektup yazıp, Mısır firavununun yardım istedi.

Yirmi Altıncı Hanedan'ın Asur eğitimi almış olan firavunu I. Psammetikos 50 yılı aşkın bir hükümdarlıktan sonra ileri yaşta ölmüştü. Artık tahtta oğlu II. Neko vardı.† On yıllar önce babasının Asurlulara karşı savaşmış olmasına karşın, II. Neko Asurlulara yardım etmeye karşı değildi. Mısır'ı dünya meselelerinde daha önemli kılma planları vardı (ordusunu güçlendirmek üzere Yunan paralı denizciler tutmaya başlamıştı bile ve en sevdiği projelerinden biri de, doğuyla su yoluyla ticareti geliştirmek üzere Kızıldeniz ile Nil arasına bir kanal açmaktı),[23] eğer Mısır bir kez daha ağlarını sınırlarının ötesine atacaksa, en mantıklı yer Akdeniz kıyısı boyunca yer alan Batı Sami topraklarıydı. Güçlü Babil İmparatorluğu'nun yükselişi Mısır'ın bu Akdeniz topraklarını ele geçirmesine yardımcı olmazdı. Her hâlükârda, eğer Asur düşerse, (II. Neko'nun çocukluğunda bir kez Mısır sınırında gözükmüş olan) İskitlerin önündeki engellerden biri daha kalkmış olacaktı.

---

* Bkz. s. 154'teki harita 17.1

† Yirmi Altıncı Hanedan'ın firavunları, hem Yunanca hem de Mısırca adlarıyla tanınırlar. Mısırca adları şöyledir: I. Psamtik (I. Psammetikos), Nekau (II. Neko), II. Psamtik (II. Psammetikos), Wahibre (Apries), II. Ahmose (Amasis) ve III. Psamtik (III. Psammetikos).

Böylece kabul etti. Asur-uballit Kargamış kentinin, buluşup ortak kuvvetleri bir saldırı amacıyla örgütlemek için uygun olacağını önerdi ve II. Neko kuzeye doğru yürümeye başladı.

Kudüs'ten fark edilmeden geçmedi. 2. Krallar bölümünün yazarı, "Yoşiya kralken," der, "Mısır kralı Firavun Neko Asur kralına yardım etmek üzere Fırat'tan yukarı ilerledi."[24]

Yahudalı Yoşiya bağımsızlığını sağlamak için Asur'un dağılmasından yararlanmıştı; dinsel bir canlanmaya önderlik etmiş, Asur sunak ve kültlerinin tüm izlerini silmişti ve Asur'un canlanmasını istemiyordu. II. Neko'nun Kudüs'ün sahibi ve efendisi olarak Asur'un yerini almasını da istemiyordu. Bu yüzden, Neko'nun geçmesine izin vereceğine, Megiddo'ya yaklaştıklarında yürüyüşe geçip Mısırlılara saldırdı.

Acelesi olan Neko, Kudüs ordularıyla bu kadar erken karşılaşmak istemiyordu. Yoşiya'ya haberciler göndererek, ateşkes önerdi: "Seninle benim aramda ne anlaşmazlık var? Şu anda sana değil, savaş halinde olduğum krala saldırıyorum."[25] Yoşiya aldırmadı. 2. Krallar bölümü, "Kral Yoşiya onunla savaşmak üzere ilerledi, ama Neko onunla Megiddo'da karşılaştı ve öldürdü," der. 2. Tarihler bölümü (35), kılık değiştirmiş olan Yoşiya'nın okçular tarafından vurulduğu ayrıntısını ekler. Muhafızları yaralı kralı savaş alanından uzaklaştırmış ama o başkentine dönerken yolda arabasında ölmüştü. 39 yaşındaydı.

II. Neko zaferini toparlamak için durmadı. Yahudiler geri çekilirken, o da Asur-uballit komutasındaki Asurlularla buluşmak üzere yoluna devam etti. Birlikte, artık bir Babil garnizonunun savunduğu Haran'daki Asur karargâhını geri almaya kalkıştılar. Babil vakayinameleri, "Nabupolassar'ın orada bıraktığı garnizonu yendiler ama kenti almayı başaramadılar," der.[26]

Her iki ordu da geri çekildi. Nabupolassar bir kez daha denemeye niyetli değildi; sağlığı bozulmuştu ve artık genç de değildi, üstelik Asur-uballit de fazla bir tehlike oluşturmuyordu. II. Neko geri dönüp Kudüs'teki işini bitirmeye karar verdi. Askerlerini yeniden Kudüs üzerine gönderdi ve Yoşiya'nın oğlu Yehoahaz'ı kolaylıkla esir aldı. II. Neko, Yehoahaz'ın bir süre sonra orada sürgünde öleceği Mısır'a götürülmesini emretti. Sonra da Neko, Yoşiya'nın küçük oğullarından biri olan Eliakim'in kuklası olmasına karar verdi. Eliakim'in adını Yehoyakim olarak değiştirdi –geleneksel bir egemenlik ve sahiplik eylemi– ve ağır bir altın ve gümüş haraç ödemesini talep etti (Yehoyakim de bu parayı yeni vergiler koyarak halkından zorla topladı).[27]

605 yılında, Nabupolassar dikkatini direnişe çevirdi. Mısırlılar ve Asurlular Kargamış'ta kamp kurmuşlardı ama Nabupolassar yaşlanmıştı

ve hastalığı da giderek artıyordu. Kendi yerine oğlu Nabukadnezar'ı ordunun başında güneye, Kargamış'a Asur kalıntılarından kurtulmaya gönderdi.[28]

İki ordu kentin dışında karşılaştı. Sert çatışmanın ardından, Mısır hatları çözüldü. II. Neko Delta'ya doğru geri çekilmeye ve Batı Sami topraklarını boşaltmaya başladı; Yahuda saray kâhini Yeremya tarafından kutlanan bir yenilgi:

> Bu, Fırat kıyısındaki Kargamış'ta Nabukadnezar tarafından yenilgiye uğratılan Mısır kralı Neko'ya karşı mesajdır...
> Ne görüyorum?
> Dehşete kapılmışlar, geri çekiliyorlar, savaşçıları yenilmiş.[29]

Bu savaş hakkındaki eski kayıtların hiç birinde Asurlu kaçaklardan söz edilmiyor; anlaşılan Asur kuvvetleri son adamına kadar kırılmış. Asuruballit alanın bir yerlerinde düşmüştür ama tanınamayacak hale gelmiş olmalı.

Nabukadnezar herhalde firavunu yakalayıp öldürmek amacıyla, geri çekilen II. Neko'nun izini sürdü. Ama izlemedeki ordusunu, daha hızlı ilerleyen bir haberci yakaladı: Nabukadnezar Kargamış'ta savaşırken Nabupolassar ölmüştü. Bunun üzerine, Nabukadnezar izlemeyi derhal bırakıp Babil'e doğru yola çıktı. Babil tahtı başkası araya girmeden yakalanması gereken bir top gibiydi.

Bu arada II. Neko güneye geri döndü. Bir daha Akdeniz kıyısında Mısır gücünü kurmaya kalkışmadı. Onun yerine kendini, eski Yirmi Beşinci Hanedan tacına gelecek herhangi bir hak iddiasına karşı güçlendirmeye koyuldu.[30]

Böylece en büyük eski imparatorluklardan ikisi, dünya gücü olmayı bıraktı. Mısır kafese kapatılmıştı ve Asur da artık mevcut değildi. Babil tacı, dünyanın en güçlüsü olmuştu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 57

YUNANİSTAN	ROMA VE BABİL	
Yunan kolonileri Anadolu, Ege, Afrika ve Karadeniz çevresindeki topraklara yayılır	**Romulus**	**III. Tiglat-Pileser** **V. Şalmaneser** **Merodah-baladan**
	Numa Pompilius	
Atinalı Creon		**II. Sargon**
Sparta Messene'yi istila eder		**Sinahheriba**
	Tullus Hostilius	**Şamaş-şum-ukin**
Atina Attika'yı denetim altına alır		
	Ancus Marcius	**Kandalu**
Cylon'un isyanı (632)		
		Sin-şum-işkun
Drakon'un yasaları		
	Yaşlı Tarquinius	**Nebupolassar**
	Ninova'nın düşmesi (612)	
Solon (600)		**Nabukadnezar** (605)
	Servius Tullus (578)	

58

KISA SÜRELİ BİR İMPARATORLUK

MÖ 605-580 arasında, Mısır bir ordu kurar,
Babil Kudüs'ü yıkar ve II. Nabukadnezar delirir.

Babil'de, veliaht Nabukadnezar, II. Nabukadnezar* olarak tahta çıktı ve bir zamanlar Asur'a ait olan dünyayı devralmaya koyuldu.

Yıllar boyunca ciddi bir rakiple karşılaşmadı. Kargamış'taki yenilgisi nedeniyle zayıflamış olan II. Neko, kendi sınırlarının gerisine çekilmişti. Anadolu'daki Lidyalılar bir tehdit oluşturamayacak kadar küçüktü; gezginci, kavgacı İskitler örgütsüzdü; Yunan kentleri kendi iç sancılarıyla uğraşıyordu. Babil'in gücüne olası en güçlü meydan okuma kendi ordularının yanında Pers ordularına da komuta eden Medlerden gelebilirdi. Ama Medlerin kralı Kyaksares aynı zamanda Nabukadnezar'ın kayınpederiydi; kızı Amytis (evlilik töreni Ninova surlarının dışında gerçekleştiğinden beri kocası sürekli seferdeydi) artık Babil sarayında yaşıyordu.

Nabukadnezar'ın fetihleri, Batı Sami topraklarında başladı. Kudüs surlarının hemen dışına bir garnizon kurdu, bunun üzerine Yehoyakim (onu tahta oturtmuş olan) ittifaklarını değiştirdi ve II. Neko'dan uzaklaşarak, Babil'e döndü. 2. Krallar, 24:1, "Üç yıl boyunca," diye yazar, "Yehoyakim Babil kralı Nabukadnezar'ın vasalı oldu." Josephus da ekler: "Babil kralı Fırat'ı geçti ve Yahuda hariç tüm Suriye'yi aldı... ve bu tehditten korkan Yehoyakim, barışı parayla satın aldı."[1]

---

* Bkz. 41. Bölüm, s. 316.

Yehoyakim'in ödemesi, başka bir kralla ittifak kurana kadar dayanmak için bir oyalama taktiğiydi. Kargamış'taki fethe karşın Babil hâlâ bir dünya gücü olarak görülmüyordu. Ama saray kâhini Yeremya, Yehoyakim'i Nabukadnezar'ın iktidarının yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda ilahi bir emir de olduğu konusunda uyardı: "Babil kralı kuşkusuz gelip bu ülkeyi yıkacak ve hem insanları hem de hayvanları buradan kopartacak."

Bu, 100 yıl kadar önce İşaya'nın Asurlu Sinahheriba hakkındaki uyarısıyla aynı türdendi. Yehoyakim bunu duymak istemedi; Yeremya'nın uyarısını taşıyan yazı ona okunduğunda, bıçağıyla bunu parça parça kesti ve tahtının yanındaki ateşe attı.[2] Nabukadnezar'ın arkasından, eski efendisi II. Neko'yla isyan planlarını işletmeye başlamıştı. Bu Yeremya'nın hiç hoşuna gitmedi: "Firavun ve adamları aynı yıkım kadehinden içecekler," diye güvence verdi ve Yehoyakim'in bedeninin "dışarı atılacağını, gündüz sıcağa, gece de soğuğa maruz bırakılacağını," ekledi.*

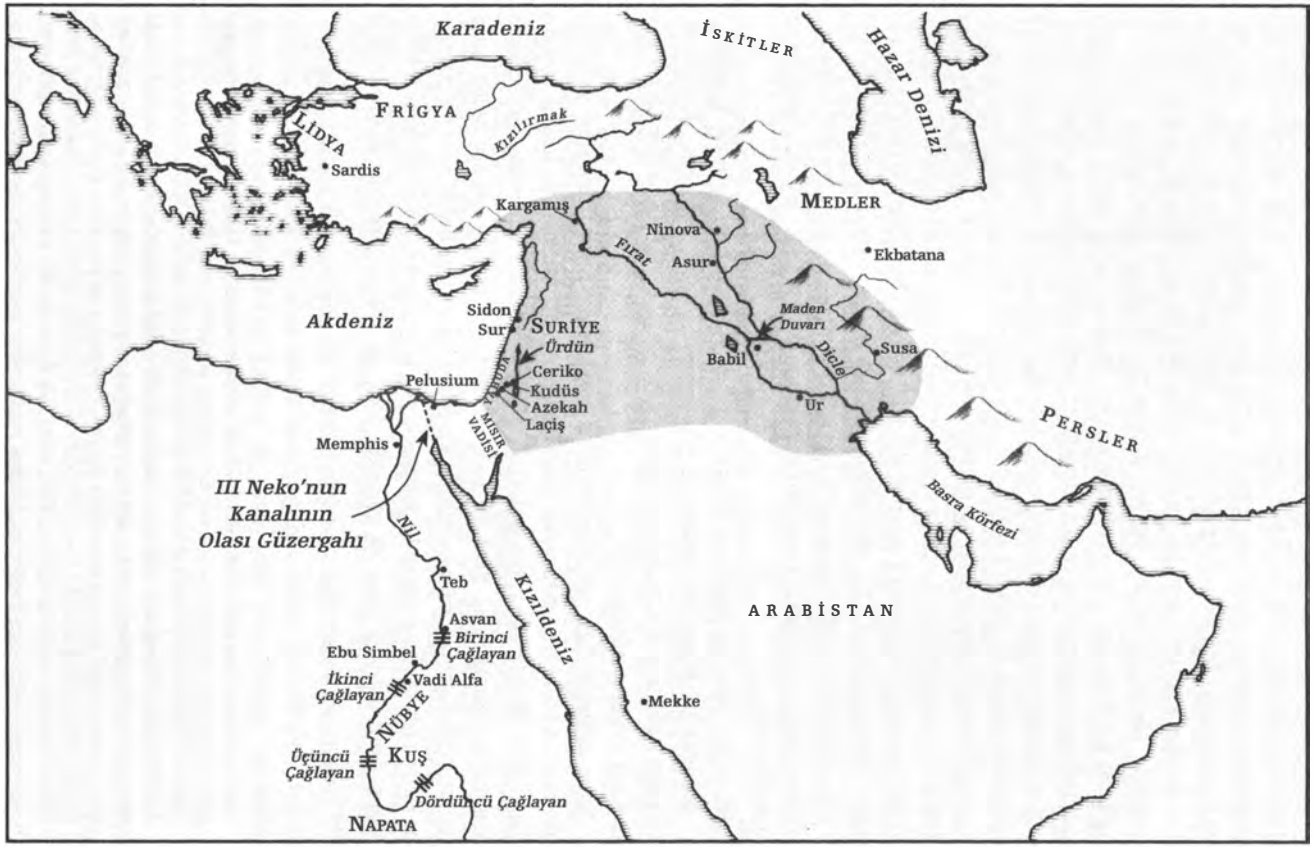
Bu ciddi uyarıdan etkilenmeyen Yehoyakim, II. Neko saldırıya hazır olur olmaz resmen Babil'e isyan etti. Babil'e haraç göndermeyi durdurdu; Neko Mısır'dan çıktı ve Nabukadnezar tehdidi karşılamak üzere güneye doğru yürüyüşe geçti.

602 yılında, II. Neko ve Nabukadnezar savaş alanında karşı karşıya geldiler ve iki ordu yenişemedi. Babil vakayinamelerinin (Nabukadnezar'ın hükümdarlığının bu dönemine ait bölümleri bölük pörçük olmakla birlikte) bize anlattığına göre, ertesi yıl, 601'de başka bir savaş daha olmuştur. 601 yılı maddesinde şöyle yazar: "Birbirleriyle savaş alanında dövüştüler ve iki taraf ta ciddi kayıplara uğradı... [Nabukadnezar] ve ordusu döndüler ve Babil'e [gittiler]."[3]

Ama tek kaybeden Nabukadnezar değildi. II. Neko da, Batı Sami topraklarını elinde tutamayacağı kadar çok adam kaybetmişti. 2. Krallar 24, "Mısır kralı bir daha ülkesinden dışarı çıkmadı," der, "çünkü Babil kralı Mısır Vadisinden Fırat Nehri'ne kadar tüm topraklarını almıştı."

Bunun yerine, II. Neko kendi ülkesine döndü. Doğu Nil Nehri'nden Kızıldeniz'e ulaşana kadar kanalı üzerinde çalıştı. Bu muazzam bir işti: Herodotos, "Kanalın boyu o kadar uzundu ki, yelkenle geçilmesi dört gün sürüyordu," der, "ve iki trirem'in [üç sıra kürekli ve düşman gemilerini mahmuzlamak üzere inşa edilen gemiler –çn.] yan yana geçebileceği kadar

* Mısır-Yahuda-Babil karşılaşmaları konusundaki ana kaynağımız olan Yeremya'nın kitabı, Yeremya'nın kıyamet kehanetlerini kronolojik olarak değil, tematik olarak gruplandırır; bu kehanet Yehoyakim'in ölümü ve yerine Hezekiya'nın geçmesinin ardından gelir, ama 2. Krallar ve 2. Tarihler bölümleri içindeki olaylarla karşılaştırma, bunu Hezekiya'nın tahta geçişinin öncesine yerleştirir. Krş. Yeremya 37, 2. Krallar 24:7 (Mısır kralının Yehoyakim'in krallığı sonrasında Mısır'dan bir daha gelmediğini söyler) ve 2. Tarihler 36:5-7. (Krallar, Tarihler ve Yeremya'nın kronolojileri arasındaki ilişki çözülmemiş bir problemdir.)

58.1. Babil İmparatorluğu

genişti."[4] Üç sıra kürekli tekne yalnızca 5 m enindeydi ama Kızıldeniz'e kadar uzanan 10 m genişliğindeki bir kanal da muazzam bir işti.* Nil girişini savunmak üzere bir kale yaptırdı: Pelusium. Gelip bir donanmayı eğitmekte yardımcı olmaları için iki grup paralı asker tutmuştu: Ege Denizi civarındaki İon kentlerinden Yunan denizciler[5] ve bir de, Herodotos'a göre, Fenike kentlerinden birinden (Sidon, Sur ya da belki de Kuzey Afrika kıyısında İzebel'in küçük yeğeni Elissa tarafından inşa edilen ve hızla büyüyen Kartaca'dan) Fenikeli denizciler. Bunlar onun geniş ölçüde ilkel tasarımlı triremden oluşan bir filo oluşturmasında yardımcı oldular. Bunlar Kızıldeniz boyunca demirliyordu.[6] Hatta Herodotos ısrarla Kızıldeniz'i keşfetmek üzere II. Neko tarafından gönderilen bir Fenikeli denizci grubunun güneye doğru yelken açıp devam ettiğini söyler. Herkesi şaşkınlığa uğratacak şekilde üç yıl sonra Herakles Sütunları'nda (Akdeniz'in ağzında) belirdiler ve Akdeniz'i aşarak Nil Deltası'na döndüler. Afrika'nın çevresini dolanmışlardı.[7] Bu, denizden nefret eden Mısırlıların geleneklerinde muazzam bir değişiklikti ama ileriye bakan II. Neko, eğer bir imparatorluk kurmak istiyorsa, ticaretin savaştan daha yararlı bir yön olduğunu görebiliyordu.

Mısır'da tüm bu heyecan verici keşifler yaşanırken, Yahuda kopmuştu. Yehoyakim Mısır'ın desteğine güvenmişti; artık yalnızdı. Josephus, "Umutlarında hayal kırıklığına uğramıştı," der, "çünkü bu sefer Mısır savaşmaya cesaret edemedi."[8]

Ama tedirgin bir şekilde Babil'in misillemesine odaklanan Yehoyakim, Nabukadnezar ordusunu yeniden inşa edip sonra da başka işlerle uğraşırken (Babil vakayinamelerine göre, Arabistan'ın kuzey çöllerinde göçebelerle savaşmak), dört yıl bekleyecekti.[9] O sırada kentte neler olup bittiğini bilmiyoruz. Ama herhalde Kudüslü yetkililer Babil'e karşı çıkmanın delice olması konusunda Yeremya'yla uyuşuyordu; Yehoyakim 597'de görece genç bir yaş olan 36 yaşında öldü ve Nabukadnezar kente doğru yola çıktı.

---

* Herodotos aynı zamanda Neko'nun kötü bir kehanet nedeniyle kanalı kazmaktan vazgeçtiğini ve kanalın Dareios tarafından bitirildiğini söyler; bu pek olası değildir, çünkü aynı zamanda Neko'nun bir deniz gemileri filosu inşa ettiğini de söyler ki, bu da pek kanalı terk etmiş olmasıyla uyuşmaz. Herhalde Dareios kanalı tamir ettirmiş ve sahiplenmiştir, bu da onu yalnızca başarılarıyla değil, ünüyle de Büyük Kral yapan stratejilerden biridir. Aristoteles, Diodoros Sikeliotes, Strabon, Yaşlı Plinius, Ptolemaios ve tüm diğer klasik tarihçiler de, her ne kadar kimin kazdığı, kimin bitirdiği ve tam olarak nerede olduğu konusunda farklı şeyler söyleseler de, kanaldan söz eder; anlaşılan, kanal sürekli dolmaya eğilimliydi ve sürekli yeniden kazılması gerekiyordu. Kanal konusundaki kanıtlar üzerine bir araştırma için, bkz. Carol A. Redmount "The Wadi Tumu-lat and the 'Canal of the Pharaohs,' "*Journal of Near Eastern Studies* 54:2 (1995) içinde, s. 127-135.

Kudüs'te, Yehoyakim'in oğlu Yehoyakin geçti. Ama Nabukadnezar Kudüs'ün duvarlarına varır varmaz –Yehoyakim'in ölümünden yalnızca haftalar sonra– kral, annesi, saray efradı, soylular ve tüm görevliler teslim oldu. Belki de yapılacak hizmet karşılığı bir tür dokunulmazlık önerilmişti. Her ne kadar esarete götürüldülerse de, iyi muamele gördüler; Babil kayıtları Yehoyakin'in bundan sonraki 40 yılı, kralın hesabına Babil hazinesinden temin edilen gelirle Babil'de geçirdiğini gösterir.[10]

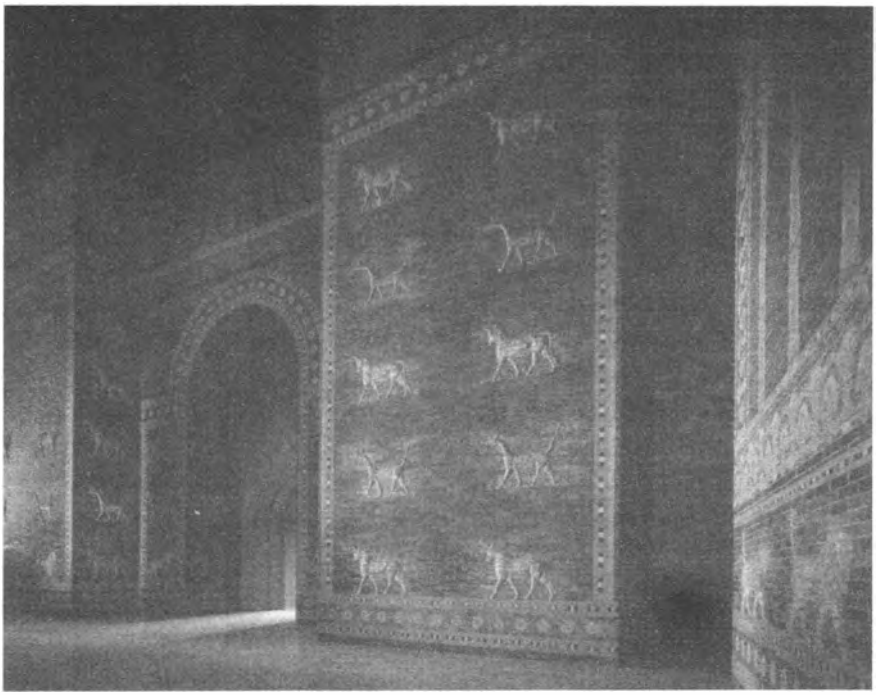
Ordu Babil'e götürülmüş ama dağıtılmamıştı; hazine ve Süleyman Tapınağı altın için basılmış ama binalar yakılmamış, yıkılmamıştı. Nabukadnezar kraliyet ailesinin hepsini bile götürmedi. Yehoyakin'in amcası ve ölen kral Yehoyakim'in kardeşi Mattania'yı, yeni tebaa adı Zedekya olmak üzere, tahta oturttu; Josephus bu ayarlamaya "karşılıklı yardım birliği" gibi sevimli bir ad vermişti[11] ama aslında Zedekya Babil valisinden başka bir şey değildi. Gene de, Kudüs bayağı iyi kurtarılmıştı.

Nabukadnezar'ın, batısındaki üçüncü sınıf bir gücü denetleme dışında da kaygıları vardı. Büyük kral olarak konumunu yerleştirip koruması lazımdı ve Mezopotamya kralları 2000 yıldır bu amaçla ne yaptıysa, o da onları yapmaya koyuldu: İnşaata başladı. Kendi yazıtları Babil'de tapınak ardına tapınak tamir edilip yenilerinin eklendiğini kaydeder. Babil tanrı Marduk'un memleketiydi ve Nabukadnezar'ın Marduk'a bağlılığı aynı zamanda Babil'in zaferinin kutlanmasıydı. Nabukadnezar'ın batıdaki isyanı bastırdığı başarılı seferi andığı yazıtlarından birinde, "Ey Marduk, efendim, her zaman sizin meşru yöneticiniz olarak kalayım; soyum dolana kadar boyunduruğunuzu çekeyim... soyum ebediyete kadar hüküm sürsün."[12]

Marduk'un hayranı olarak dindarlığı, projelerinin hemen hemen her anlatısından yansır: Berossos, "Bel tapınağını ve diğer kutsal yerleri çok hevesli bir şekilde süsledi," der.[13] Merkezi tapınak kompleksinden kentin kuzey ucundaki törensel İştar Kapısı'na 24 m genişliğinde bir tören yolu inşa etti, böylece Yeni Yıl festivali sırasında tanrı bu yoldan ilerleyecekti. Her iki yandaki duvarlar mavi sırla kaplıydı ve kabartma aslanlarla süslüydü.[14] İştar Kapısı'nın ve oraya doğru giden yolun kalıntıları, Babil'in yaşamının son günlerinden kalmış da olsa, eski Babil'in en tanınabilir imgesi oldu.

Nabukadnezar aynı zamanda kendisine sırlı, altın ve gümüşle süslü en azından üç saray inşa etti. Ve bunlardan birinde, bir bahçe yaptırttı.

Bu bahçenin kalıntıları kesinlikle tanımlanamamıştır (Fırat kıyılarındaki birincil kraliyet kompleksinde bulunan muazzam bir duvarlar, odalar, kemerli tavanlar bütünü, bir olasılıktır), ama ünleri daha sonraki zamanların birçok yazarının anlatılarında yaşar. Sicilyalı Diodoros'un, *Bib-*

58.1. İştar Kapısı. II. Nabukadnezar'ın hükümdarlığı sırasında Babil'in ana kapısı olan İştar Kapısı'nın bir canlandırması. *Vorderasiatisches Museum, Staatliche Museen zu Berlin. Fotoğraf Erich Lessing/Art Resource, NY*

liotheca Historica adlı yapıtının üçüncü kitabında, bunların en iyi bilinen betimlemesi bulunur:

> Eski zamanlarda, karısının aşkına, dinleyeceğiniz bu bahçeleri hazırlatmış olan bir kral vardı. Bu çok sevdiği hanım Pers doğumluydu ve o ülkenin doğası öyle olduğundan, o da yüksek tepelerde durmak ve etrafındaki ülkeyi görmek istiyordu. Bu yüzden, kocasına ilginç bir şekilde inşa edilmiş bir yer, bir zevk bahçesi yapması için yalvardı.
>
> Girişi bir tepenin üzerindeydi, bina bina üstüne o kadar şaşırtıcı bir yüksekliğe çıkılıyordu ki, buradan çok uzaklar görülebiliyordu. Yeraltında bu bahçenin yükünü taşıyan kemerler vardı; bir kemer diğerinin üzerinde duruyordu ve bina ilerledikçe, kemerler de yükseliyordu. En üst kemerde bu bahçenin duvarları yedi metre kalınlığındaydı... yerde su depoları vardı. Ve bu bahçede, seyri hoş her cinsten ağaç ve taze, yeşil çimenler vardı. Üstelik bir kanal vardı ve buradan bir düzenekle, toprağın sulanması için bahçeye su geliyordu.[15]

"Pers doğumlu hanım" herhalde Pers değil, Med'di: Yüksek Med kralı Kyaksares'in kızı Amytis.

Bu bahçeler –buradaki, her katın diğerinin üzerine asıldığı baş aşağı bir zigurat betimlemesinden esinlenilerek "Asma Bahçeler" adını almıştır– yalnızca zamanda değil, mekânda da ünlü oluştur. Babil'i anlatan her eski tarihçi bunlardan söz eder ve bu anlatılanlardan, eski zamanların bu en ünlü bahçelerinin bir resmini çizebiliriz: Bir savaş beyinin cenneti. Berossos, "Yüksek taş terasları vardı ve her türden ağacın dikili olduğu bir dağ izlenimi uyandırıyordu," der. "Asma bahçeler denilen bu yeri, Med ülkesinde büyüdüğünden beri dağları seven karısı için inşa ettirip hazırlatmıştı."*[16]

Bunlar huzurlu binalardı. Ama Nabukadnezar'ın aklında daha ciddi konular da vardı. Adamlarını Babil'in çifte duvarları üzerinde çalıştırdı, iç duvar 7 m kalınlığa erişene kadar ve dış duvar da 20 metrede bir gözetleme kulelerine sahip olana kadar duvarları takviye etti. Kentin bir yanını zaten kısmen kazılmış bir hendek koruyordu; Nabukadnezar bunu bütün kenti çevreleyecek hale getirdi ve Babil 12 m genişliğinde bir suyla çevrildi.[17] Sonra kentin doğu tarafına bir duvar daha ördürttü. Sonraları Yunan asker Ksenophon tarafından "Med Duvarı" diye anlatılacak olan bu duvar, Fırat'tan Dicle'ye kadar uzanıyordu ve uzun zaman önce Sümer kralı Şu-Sin tarafından Amorileri uzak tutmak için inşa edilen duvarı anımsatıyordu.† Ama bu duvarın bir amacı daha vardı: Berossos, "Duvarları yaptı ki," der, "kenti kuşatmaya kalkışanlar, artık nehrin yatağını değiştiremesin."[18] Ninova'nın yakın zamandaki yıkılışı, onu sudan korkar hale getirmişti.

Nabukadnezar yönetiminde Babil kenti muazzam ölçüde büyümüştü. Aristoteles kentin büyüklüğü yüzünden, "Babil ele geçirildiğinde, kentin büyük bir kısmının bunun farkına üç gün sonra vardığı söylenir,"[19] diye yazar. Ama tüm bu inşaya karşın, Nabukadnezar'ın göründüğü kadar güçlü olmama olasılığı vardı. 595'te, kendi başkentinde bir isyan bastırmak zorunda kaldı; asileri yenmesi iki ay sürmüştü, bu da akla (belki de bitmek tükenmek bilmeyen seferlerden yorulan) ordunun da işin içinde olduğunu akla getirir.[20]

Göz önünde bulundurulması gereken bir de Mısır kanıtı var.

İki kez Nabukadnezar'a karşı çıkıp başarısız olan II. Neko artık ölmüştü. 595 yılında, Delta dışındaki savaştan iki yıl sonra ölmüş, onun yerine Mısır tahtına oğlu II. Psammetikos geçmişti.

---

* Giza'daki Büyük Piramit (11. Bölüm) ve Babil'in Asma Bahçeleri, mimar Bernhard Fischer von Erlach (ve başkaları) tarafından 1721 tarihli çalışması *Entwurf einer historischen Architektur* içinde derlediği Dünyanın Yedi Harikası'nın ilk ikisidir. Burada, Fischer MÖ 260 dolaylarında dünya çapındaki büyük harikaların bir listesini hazırlayan Kuzey Afrikalı kütüphaneci Kallimakhos'un izinden gitmiştir (bu listede neler olduğunu bilmiyoruz çünkü liste İskenderiye'deki büyük kütüphane yandığında ortadan kalktı; bkz. 78. Bölüm, s. 718, 719). von Erlach'ın zamanında bahçeler çoktan ortadan kalkmış olduğu için, açıktır ki Berossos ve Diodoros'un betimlemeleri üzerine çalışıyordu.

† Bkz. 18. Bölüm, s. 163.

II. Psammetikos'a, artık bir donanmaya da sahip olan bir Mısır ordusu miras kalmıştı. Bunu ticaret için değil, eski tarz Mısır gücüne geri dönmek için kullandı. Güneye, Mısır firavunlarının pençesinin çok uzağında kalmış olan Nübye'ye bir sefer düzenledi ve yanında iki tümen götürdü: Mısırlı general Amasis komutasında bir Mısır tümeni ve farklı bir subayın komutasında bir Yunan tümeni. Kendisi Assuan'da kaldı ama iki tümeni savaşarak güneye doğru ilerledi.[21] Bu ordu, Mısırlıların geçmişinden korkmaları için bir nedenleri olmayan Yunanların Ebu Simbel'deki muazzam II. Ramses heykelinin bir bacağına karaladıkları duvar yazısıyla anımsanır: "Bu, Psammetikos'la denize açılanlar tarafından yazıldı," ve devam eder, "... nehir izin verdiği ölçüde Kerkis'in ötesine geldi. Yabancı dil konuşanlar Potasimto komutasındaydı, Mısırlılar da Amasis."[22]

Napata ateşe verildi ve 4200 Nübyeli ya öldü ya da esir alındı.[23] Bu fetihlerin haberini alan Zedekya, II. Psammetikos'a haber gönderdi; eğer Mısır Nabukadnezar'a saldırmak istiyorsa, Kudüs ona katılacaktı. Josephus, "Onların yardımıyla Babil'le başa çıkacağı umuduyla, Mısırlılara dönmüştü," der.[24]

Nabukadnezar güçsüz görünmüş olmalı çünkü II. Psammetikos gelmeyi kabul etti. Mısırlılardan ve Yunan paralı askerlerden kurulu karışık ordusuyla Delta'nın dışına yürüdü, savaşmak üzere karadan, geleneksel yöntemlerle ilerledi. Buna yanıt olarak, Zedekya'nın haracının neden gelmediğini öğrenmek üzere zaten Kudüs duvarlarının önüne gelmiş olan Babil ordusu döndü ve bu tehdidi karşılamaya yöneldi.

Hâlâ felaket öngörüsünde bulunan kâhin Yeremya, Zedekya'yı en kötüsünün daha gelmediği konusunda uyardı. "Seni desteklemek üzere yürüyen firavunun ordusu ülkesine geri dönecek," diye ilan etti. "O zaman Babilliler geri gelecek... 'Babilliler bizi kesin bırakır' diye düşünüp kendini kandırma. Bırakmayacaklar! Tüm Babil ordusunu yenilgiye uğratsan ve yalnızca çadırlardaki yaralılar kalmış olsa bile onlar gelip kenti yakacaklar."[25]

Bu ciddi bir güvensizlik oyuydu ama Zedekya aldırış etmedi ve Yeremya kendini, kimsenin onu duyamayacağı bir zindanda buldu. (Subaylardan biri, "Askerlerin cesaretlerini kırıyor," diye şikâyet ediyordu, haksız da değildi.) Bu arada, Nabukadnezar "Mısırlılarla karşılaştı, onlarla savaştı ve yenilgiye uğrattı; onları kaçırdıktan sonra da onları izledi ve Suriye'nin dışına kovdu."[26] II. Psammetikos evine döndü. Yalnızca haftalar sonra, Şubat 589'da öldü ve yerine oğlu Apries geçti. Eğer Zedekya (daha sonra kâhinler Yeremya ve Hezekiya'nın yazdığı pasajlardan anlaşıldığı gibi) Mısır'dan yeniden yardım istediyse bile mesajlar görmezden gelindi. Apries babasının hatalarından ders almıştı ve büyük krala meydan okumaya niyetli değildi.*

* İbranice anlatılar, Apries'e "Hophra" der; ona atıfta bulunmuş olabilecek pasajlar Yeremya 44:30, Yeremya 46:25, Hezekiya 29 ve Hezekiya 30:21-26 içinde bulunabilir.

Nabukadnezar daha sonra Kudüs duvarlarına geri döndü. Zedekya'nın ordusu Babil istilasına karşı ön cephede bulunan, duvarlarla çevrili Azekah ve Lakiş kentlerini denetim altında tutuyordu; ama bu kentler birer birer düştü. Ürkütücü ve yavaş yenilgi, Lakiş'teki, buraya bölgenin dış savunma hattında bulunan ve kendilerini katliama hazırlayan askerler tarafından gönderilmiş çömlek parçalarına yazılmıştır. Saldırı ilk Azekah'a erişecekti.

Bir parçada, "Efendim bilsin ki," der, "Azekah'ın işaretlerini artık göremiyoruz."[27] Azekah düşmüştü. Işıkları kararmıştı ve çok geçmeden karanlık Babil dalgası Lakiş'i de yuttu ve Kudüs'ün duvarlarına çarptı.

Kuşatma iki yıl sürdü. Josephus'a göre, yanında "bir kıtlık ve ahlak bozucu bir huzursuzluk" getirdi ve kuşatmaya son veren kıtlık oldu. 587'de Zedekya bitmişti. Kaçmaya kalkıştı, anlaşılan arkada Babil'in dehşetiyle karşı karşıya bıraktığı halkını hiç düşünmüyordu. 2. Krallar'ın tarihçisi "Kıtlık o kadar ciddiydi ki, halkın yiyeceği hiç kalmamıştı," der. "Sonra kentin duvarları aşıldı ve tüm ordu, Babillilerin kenti kuşatıyor olmalarına karşın, kralın bahçelerinin yakınındaki iki duvarın arasındaki kapıdan gece vakti kaçmaya kalkıştı. Ürdün vadisine doğru kaçtılar, ama Babil ordusu kralı kovaladı ve Ceriko ovasında yakaladı. Tüm askerleri ondan ayrılmış ve dağılmıştı, yakalandı."[28]

Asur krallarının belirleyici özelliği olan, alabildiğine gaddarlıktan genellikle azade Nabukadnezar, intikam duygusuna kapılmıştı. Zedekya ordusunun kampında karşısına getirildiğinde, kralın oğullarının gözünün önünde öldürülmesini emretti, sonra da Zedekya'nın gözlerini kör ettirdi ki, son gördüğü, ailesinin infazı olsun.

Zedekya zincirlenmiş olarak Babil'e götürüldü; tüm önemli memurları ve baş rahipleri ordu kampının hemen dışında idam edildi; ve Nabukadnezar komutanlarına Kudüs'ü yakmalarını emretti. Duvarlar yıkıldı; halk sürgüne gönderildi; kralın sarayı, evler, hazine ve Süleyman'ın Tapınağı hep alevler içindeydi. Yahudilerin hepsi Babil'e yerleştirildi, bazıları da Mısır'a kaçtı. Bu 2000 yıl sürecek bir diasporanın başlangıcıydı. Josephus, "Davud'un krallarının ırkı işte böyle sona erdi," diye bitirir.[29]

Bu arada, Nabukadnezar'ın müttefiki Medler, kayınpederi Kyaksares'in komutasında düzenli bir şekilde Anadolu'ya doğru ilerliyordu. Kudüs düştüğünde, Medler Lidya sınırına varmıştı.

100 yıl önce Kimmerler tarafından istila edilen Lidya, gücünü yeniden toplamaya başlamıştı. Bazı Lidyalılar karşıya, Trakya'ya geçmiş, belki daha da batıya ilerlemişti; ama diğerleri kalmıştı ve artık kralları, Gyges'in torununun torunu Alyattes'ti. Onun önderliğinde Lidya ordusu Medleri karşılamaya çıkmış ve onları durdurmayı başarmıştı.

590'dan 585'e, iki ordu hiç kimse üstünlük sağlayamadan Kızılırmak boyunca karşı karşıya durdular. Herodotos, bu beş yıl boyunca "Her ne kadar birçok savaş Medlerden yana sonuçlandıysa da, bir o kadarı da Lidyalılar lehine sonuçlandı," der.[30] Bu yüzden, 585'te Nabukadnezar kilitlenen durumu çözme işini ele aldı. Nabonidus adlı bir Babilli ordu subayını iki ordu arasında bir ateşkes sağlanmasına yardımcı olmak üzere gönderdi. Nabonidus anlaşılan işini iyi yapmış olmalı ki, iki kral barışı kabul ettiler ve bunu mühürlemek üzere de Alyattes'in kızı Aryenis, Kyaksares'in oğlu Med prensi Astyages'le evlendi.[31]

Nabukadnezar'ın, barış antlaşmasıyla uğraşacağına Medlerin Lidya'yı fethetmelerine yardımcı olmak üzere bir ordu göndermesi daha anlamlı görünebilir. Ama Kyaksares artık 40 yıldır Medlerle Perslerin kralıydı. Yaşlı ve hasta bir adamdı ve savaşı durdurmaya hazırdı. Antlaşma bağlanır ve kraliyet evliliği gerçekleşir gerçekleşmez, yatağa düştü ve çok geçmeden de öldü. Astyages onun yerine Medlerin ve Perslerin kralı oldu ama savaşı yeniden başlatmadı, karısını aldı ve evine döndü.

Olasıdır ki, Nabukadnezar, kendisi de hasta olduğu için bir ordu göndermemişti.

Nabukadnezar'ın hükümdarlığı –özellikle de sonu– bir şeylerin yolunda gitmediğine dair meşum imalarla doludur. Bu zor günlerin en eksiksiz anlatısı, Babil'e götürülüp Nabukadnezar'ın adamları tarafından Babilli olarak yeniden yetiştirilen dört Yahudi esirin yaşamlarını anlatan Daniel'in kitabıdır. Bu esirlerden biri, Daniel'in kendisi, Nabukadnezar'ın sarsıcı rüyasını yorumlamak üzere çağrılır; kral gece, çok güzel yaprakları olan, meyve dolu, altında hayvanları, dallarında kuşları barındıran muazzam bir ağaç görmüştür; sonra ağacın kesildiğini, soyulup parçalandığını ve kütüğün bronzla bağlandığını görmüştür.

Hem Asur hem de Babil krallarının güçlerinin kaynağı olarak kutsal ağaçlara bağlılıkları olduğundan, bu Nabukadnezar'a uğursuz gelmişti. Bunu yorumlaması istenen Daniel, rüyanın olumsuz doğasını doğrular: Kralı deliliğin çarpacağını ve bir süreliğine gücünü yitireceğini söyler. Tabii ki Nabukadnezar aklını kaybeder: "İnsanlardan uzaklaştı ve inekler gibi ot yemeğe başladı. Saçları bir kartalın tüyleri gibi, tırnakları da bir kuşun pençeleri gibi uzayana kadar üzerine çiğ yağdı," ve bu durum yedi yıl sürdü.[32]

Doğaldır ki bu öykü, bu dönüşümü anlamlandırmaya çalışan, kutsal metinler üzerine daha sonraki Yahudi yorumlamalarında çok abartılmıştı; Eski Ahit yazılarında, bir insanın ceza olarak hayvana dönüştürülmesi sık görülen bir şey değildir. Daha ileri tarihli bir derleme, *Lives of the Prophets* (Peygamberlerin Yaşamları) –yüksek olasılıkla MS 100 dolayla-

rında yazılmış, çeşitli Yahudi peygamberlerin yaşamlarını anlatan anonim bir eser– bu dönüşümü Nabukadnezar'ın zorbalığının bir simgesi olarak görür. *Lives of the Prophets* Nabukadnezar'ı aklı başında ama gene de kısmen hayvan olarak betimler:

> Başı ve üst kısımları öküz, bacakları ve alt kısımları aslan parçalarıydı... zorbaların özelliğidir... son yıllarında vahşi hayvanlara dönüşürler.[33]

Bu, vahşi adam Enkidu'nun insan gibi gözüktüğü ama tarlaların arasında gezip bir hayvan gibi ot yediği Gılgamış Destanı'nın tam tersidir. Gılgamış Destanı'nda, Enkidu kralın zorba, uygarlık dışı, güç peşinde, olan gölge yanıdır ve krallık gelişmeden önce, güreşilip terbiye edilmesi gerekir. Gılgamış ve Enkidu öyküsünde, bir adam, gücünü hiçbir kısıtlama olmadan kullanma dürtülerini gemlediğinde iyi bir kral (gölgesi de daha insan) olur. Ama Nabukadnezar diğer yönde ilerler, giderek daha yetkeci olur ve büyük kraldan hayvansı varlığa doğru batar.[34]

Komşularının muhayyilesinde işgal ettiği yere karşın, Babil çok kısa bir süre için bir imparatorluğun merkezi olmuştu. Hammurabi ilk büyük kralıydı; ilk Nabukadnezar ikincisi ve II. Nabukadnezar da yalnızca üçüncü ve sonuncusu. Babil imparatorlara alışık değildi.

Sümerlerin krallıkla olan rahatsızlığı, Nabukadnezar'ın deliliğiyle yeniden su yüzüne çıkmıştı. Nabukadnezar da içindeki hayvana kurban olmuştu. Yüzyıllar önce kralını tanrının iradesine aykırı olarak seçmiş olan bir ulusta doğan Daniel, öyküyü toparlayacak dinbilimsel yorumu da sağlar: İnsan krallıktan korkar, çünkü her insan güç arzular ve arzulayarak da, onun tarafından yok edilir.

ZAMAN ÇİZELGESİ 58

ROMA VE BABİL	PERSİA	
	PERSİA	MEDİA
II. Sargon		
Sinaherriba		
Tullus Hostilius — Şamaş-şum-ukin		
	I. Kyros	
Ancus Marcius — Kandalu		
		Kyaksares
Sin-şum-işkun		
Yaşlı Tarquinius — Nabupolassar		
Ninova'nın düşüşü (612)		
Nabukadnezar (605-562)		
Kudüs'ün düşüşü (587)		Astyages
Servius Tullus (578)	I. Kambyses	

59

BÜYÜK KYROS

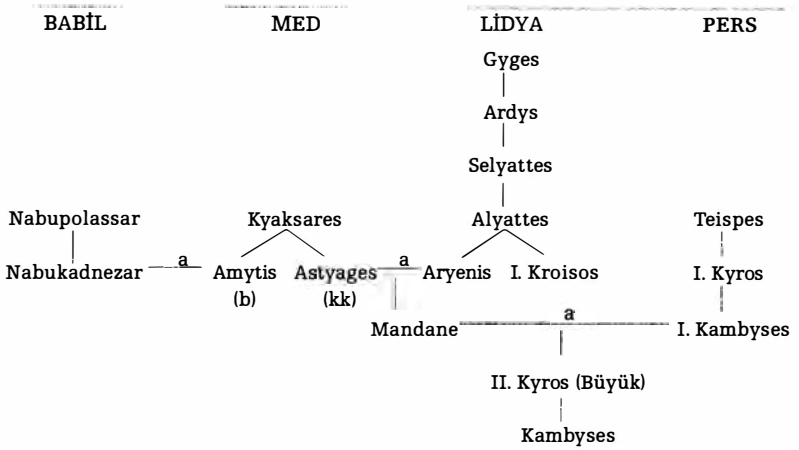
MÖ 580-539 döneminde, Kyros Medleri, Persleri ve sonunda Babil'i ele geçirir.

Nabukadnezar'ın doğusunda Med kralı Astyages, Medlerin ve Perslerin yüksek kralı da korkulu rüyalar görüyordu. Lidyalı karısı Aryenis birkaç yıl önce Mandane adlı bir kız doğurmuştu ve artık Mandane evlilik yaşına yaklaşıyordu. Herodotos, "Rüyasında kızının, yalnızca kenti değil, tüm Asya'yı sular altında bırakacak kadar çok işediğini gördü," der.[1] Bu hem iğrenç hem de sarsıcıydı; danıştığı bilge adamları, Mandane'nin bir çocuğunun büyüyüp krallığı alacağını söylediler.

Anlaşılan, Astyages'in oğlu yoktu ve torunu veliahdı olabilirdi, yani bu illaki de kötü bir haber değildi. Ama Mandane'nin çocuğunun *babasının*, tahtın dededen toruna doğrudan geçmesini seyretmeye gönüllü olmayabileceğinin de pekâlâ farkındaydı kral.

Bu yüzden, kızının kocasını dikkatle seçti: Ekbatana'da onu çevreleyen hırslı Med soylularından biri değil, daha aşağıda (ve daha uzak) birisi. Mandane'yi Anşan'a, I. Kyros'un oğlu ve Pers önderliğinin veliahdı Pers vasalı Kambyses'le evlenmeye gönderdi. Kambyses Med efendisine bağlılık yemini etmişti ve anlaşılan Astyages onun hırsını pek güçlü değerlendirmiyordu.

Mandane neredeyse hemen hamile kaldı (Kambyses hırslı olmayabilirdi ama bereketliydi). O sırada, Astyages bir rüya daha gördü, Nabukadnezar'ın devrilen kutsal ağaç rüyasının tam tersini; kızından bir

59.1. Kyros'un Aile Ağacı. Kyros, evlilik yoluyla Babil, Med, Lidya ve Pers kraliyet aileleriyle ilişkiliydi. *Haz. Ritchie Gunn*

asma büyüyordu ve tüm topraklarının etrafına sarılıyordu. Bunun karşısında, bilge adamları kızının oğlunun yalnızca onun yerine geçmekle kalmayıp, onun yerine hükmedeceğini söylediler.

Bunun üzerine Astyages kızını ziyaret için Ekbatana'ya davet etti ve bebeğin doğmasını beklerken kızı orada, lüks içinde yaşadı. Bu arada o da çocuktan kurtulmanın planlarını yapıyordu. Kambyses'in karısını ve doğmamış çocuğunu teslim etmekten başka seçeneği yoktu; Mandane de bu çağrıyı reddedemezdi.

Mandane bir oğlan doğurdu ve adını, kocasının babasının adı olan Kyros koydu. Astyages, hem bir akrabasını öldürme suçluluğunu taşımamak hem de inkâr olanağına sahip olabilmek için, kuzeni ve baş yardımcısı Harpagos'u gönderdi ve bebekten kurtulmasını istedi. Anlaşılan, Astyages herkesin bebeğin ölü doğduğunu varsayacağını, Mandane'nin evine döneceğini ve tahtına yönelik tehdidin yok olacağını umuyordu.[2]

Harpagos da sonradan başını ağrıtacak bir şey yapmak istemiyordu. Onun bulduğu çözüm de, Astyages'inkinden çok farklı değildi, yani işi üzerinden atmak: "Çocuk ölmeli," diye karar verdi, "ama cinayeti işleyen benim adamlarımdan biri değil, Astyages'inkilerden biri olmalı."

Böylece çocuğu Astyages'in çobanlarından birine verdi, o da hemen çocuğu götürüp, o sıra ölü bir çocuk doğuran karısına verdi. Çoban onun yerine kendi çocuğunu dağlara bıraktı ve Harpagos'a dönüp, işin yapıldığını söyledi. Kyros da çobanın kulübesinde büyüdü.

Herodotos'un anlattığı bu öykü açıkça bir kralın tanrılar tarafından kollanması öyküsünün bir tekrarıdır: Mucizevî bir şekilde sağ kalan bir bebek, doğumu sırasında onu açıkça kollamış olan doğaüstü kaderi sayesinde büyüyüp büyük bir önder olur. Ama Kyros'un durumunda, Herodotos'un öyküsü aynı zamanda Medler ve Persler arasındaki eğreti siyasal ilişkiyi de gösterir. Medler egemen sınıftır ama Pers vasal kralın çocuğu kendi büyük kralı tarafından bile öylesine doğrudan öldürülemiyordu.

Kaçınılmaz gerçekleşir; Kyros, 10 yaşına geldiğinde, onu meydanda oyun oynarken ve köyün çocuklarına hükmederken gören büyükbabası tarafından tanınır. Artık onu öldürmek için çok geç olmuştur çünkü artık hiç kimse bunun bir kaza olduğunu iddia edemez. Durumu en iyi şekilde değerlendiren Astyages, çocuğun soyunu kabul eder. Bilge adamı, Kyros'un oyun sırasında kral olmasının, asmanın kehanetini yerine getirdiğini söyler, bunun üzerine Astyages Kyros'u Anşan'a, onu hiç görmemiş olan anne-babasının yanına gönderir.

Sonra Harpagos'u çağırtır. Yakalanan Harpagos, işi başkasının başına attığını kabul eder. Astyages sanki yeğeninin özrünü kabul edecekmiş gibi davranır: "Her şey yolunda," diye Harpagos'u yatıştırır. "Kızımın bana karşı düşmanca davranışı beni çok sarsmıştı" (olayı hafife alıyor diye düşünüyoruz) "ve ben de yaptığı işten rahatsız olmuştum. Oğlunu saraya, kuzeniyle tanışmaya gönder, birlikte şölen yapalım."

Harpagos oğlunu saraya gönderir; Astyages oğlanı öldürtür, pişirtir ve o akşamki şölende ana yemek olarak sunar. Herodotos, "Harpagos'un doyduğuna karar verdiğinde," der, "Astyages ona yemekten hoşnut kalıp kalmadığını sorar. Harpagos çok memnun kaldığını söyler. Bunun üzerine hizmetçiler oğlanın başını, ellerini ve ayaklarını getirirler." Oğlundan kalanları gören Harpagos, "kendine hâkim olur." Astyages'e kralın yanlış yapmayacağını" söyler. "Sonra da oğlunun gövdesinden kalanları toplar ve evine döner."[3]

Bunların hepsi doğruysa, Medlerin duygularını gizlemekte olağanüstü başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Satır aralarını okursak, daha uğursuz ve karmaşık bir resim görürüz: Bir Med kralı, paranoyakça ve kötü bir psikoza giderek daha derin batıyor, o kadar mutlak bir güce sahip ki, kraliyet muhafızlarını başka Medlere karşı çok kötü eylemlere zorlayabiliyor; bir Med memuru, kuzeni kralın askerleri tarafından etrafı sarılı olduğu halde oğlunun feci bir ölüme doğru gidişini seyrediyor; bir Pers kraliyet ailesi, kralın emirlerine uymak zorunda olmakla birlikte açıkça aşağılanamıyor; ve bir Pers alt sınıfı, ayaklanıp protesto etmesinler diye kendilerine dikkatli davranılıyor.

Astyages hâlâ Medler ve Persler tarafından kabul gören efendilerin efendisiydi. Hâlâ Babil kralının kayınbiraderi ve hâlâ bilinen dünyanın en güçlü ikinci (belki üçüncü) hükümdarıydı. Ama Anşan'da, Kyros, Perslerin efendisi Kambyses'in sarayında büyütülüyor, babasından nefret eden bir Med kadını ona annelik ediyordu. Sarayda da, Harpagos hâlâ kuzenine sessiz sedasız hizmet ediyor ama uzun vadeli intikam hesapları yapıyordu; intikam soğuk yenecek bir yemekti.

Astyages tüm bu hoşnutsuzluklardan habersiz değildi. Anşan'dan Ekbatana'ya giden bütün yollara nöbetçiler koydu, böylece onun haberi olmadan kimsenin ordusu sarayına yürüyemeyecekti.

Nabukadnezar, 43 yıllık bir hükümdarlıktan sonra, uçsuz bucaksız toprakların kralı olarak öldü. Ama cesedinin nereye gömüldüğünü bile bilmiyoruz. Bölük pörçük kayıtlardan anlaşıldığına göre, ölümünü altı yıllık bir kargaşa izledi. Oğlu Amel-Marduk* bariz veliahttı; ama öyle gözüküyor ki, baba ile oğlu arasında her şey yolunda gitmiyordu. Eski Ahit yazılarında aktarılan, kuşkusuz Nabukadnezar'ın arzularına aykırı olarak ve yaşlı kral ölür ölmez Amel-Marduk'un Yehoyakin'i serbest bırakmasından, belli bir kırgınlık yansır. Kutsal Kitap, 2. Krallar bölümü der ki, "Evil-Merodah Babil kralı olduğunda, on ikinci ayın yirmi yedinci gününde Yehoyakin'i hapisten çıkarttı. Onunla nazikçe konuştu ve ona bir onur yeri verdi... böylece Yehoyakin hapishane giysilerini bir kenara bıraktı ve yaşamının geri kalanında, hep kralın masasında yedi."[4] Çok daha ileri tarihli, 12. yüzyıl Yahudi tarihçi Jerachmeel Nabukadnezar'ın Amel-Marduk'u ihanetten hapse attırdığını ve Nabukadnezar'ın ölümünden sonra Amel-Marduk serbest kalınca, babasının cesedini mezardan çıkartıp akbabalara yem ettiğini söyler.[5] Buradan şunu anlıyoruz, Nabukadnezar ve oğlu arasındaki ilişki, dostça değildi.

Babil vakayinameleri bölük pörçüktür, ama firavunların vakanüvisi Berossos dramatik bir öykü aktarır: Amel-Marduk "keyfine göre hüküm sürüyordu ve yasaya saygısı yoktu," bu yüzden kız kardeşinin kocası onu öldürmeyi planladı ve o öldükten sonra da başa geçti. Ama yalnızca dört yıl hüküm sürdü; öldüğünde oğlu Labaşi-Marduk "henüz çocukken tahta geçti ve dokuz ay hüküm sürdü. Kötü âdetleri yüzünden, arkadaşları ona karşı komplo kurdular ve öldüresiye dövüldü."[6] Aynı zamanların başka yazarları da aynı şeyleri anlatır: Yunan tarihçi Megasthenes'e göre, Amel-Marduk "akrabası tarafından katledilmiş," Labaşi-Marduk da "şiddet kullanılarak öldürülmüştü."[7]

* İbranice Evil-Merodah adı, Babilce Amel-Marduk'la aynıdır (bu da yaşlı Merodah-baladan'ın Babil tanrısı Marduk'a tapındığını gösterir).

Sonunda Babil tahtına oturan, 30 yıl önce Medler ile Lidyalılar arasındaki barış antlaşmasına aracılık etmiş olan ordu subayı Nabonidus olmuştur. Artık 60'lı yaşlarındaydı, oğlu bile 40'lı yaşlarına gelmişti ve hem subay hem de bir saray mensubu olarak yılların deneyimine sahipti.[8] Ama damarlarında kral kanı yoktu. Herhalde Haran kenti kökenliydi çünkü uzun ömürlü annesi Adda-Guppi, uzun yıllar orada ay tanrısı Sin'in rahibeliğini yapmıştı. Haran'daki bir yazıt, onun kimliğini tanımlar: Yazıtta, "Babil kralı, oğlum ve kalbimin evladı," der "tanrıların kralı Sin, bana huzurunda yüz dört verimli yıl hazırladı ve yaşamamı sağladı."[9]

Nabonidus'un bizzat kabul ettiği gibi, bu onurlu bir soydu ama krallık soyu değildi. Kendine ait en ünlü yazıtta, Haran ve Sippar kentlerindeki tapınakların restorasyonunu anlatan bir silindirin üzerinde, Nabonidus şöyle der: "Ben, Nabonidus, önemli biri olma onuruna sahip olmadım; krallık içimde yok."[10] Gene de, tahta çıkışı hem ordu hem de saray yetkililerince onaylanmış gözüküyor. Onun tahta ilk çıktığı zamanın Babil vakayinameleri eksiktir ama kendi yazıtı der ki: "Beni sarayın ortasına getirdiler ve ayağıma kapandılar, ayaklarımı öptüler ve krallığıma onur verdiler... benden önceki Nabukadnezar'a gelince, ben onun güçlü vekiliyim... bana ordular emanet edildi."[11]

Nabonidus'un başına geçtiği Babil altı yıllık saray kavgaları yüzünden zayıflamıştı ve Nabonidus'un artık önceli gibi Mısır'ın üstüne yürüyecek kaynakları yoktu. Ama gene de çok büyük bir imparatorluğun kralıydı. Ve düşmanları da azdı. Doğusunda Astyages hâlâ Medlerle Perslerin kralıydı ve hâlâ sadık müttefikiydi. Pers kralı Kambyses üç yıl önce, 559'da ölmüştü ve genç Kyros Perslerin hükümdarı olmuştu (Yunan tarihçi Sicilyalı Diodoros bize, "Kyros elli beşinci Olimpiyat oyunlarının açılış yılında Perslerin başına geçti," der ve herkesin bu tarihte hemfikir olduğunu da ekler);[12] ama henüz büyükbabasının onu bebekken öldürmeye çalışması hakkında kötü bir şey yapmamıştı. Med yüksek kralına sadıktı, dolayısıyla Babil'e de sadıktı.

Kuzeybatıda, Anadolulu güçlü Lidyalılar artık Alyattes'in oğlu, krallığını daha da doğuya genişletmiş olan Kroisos tarafından yönetiliyordu; Frigyalılar Lidya'ya tabiydi ve Lidyalıların kıyıdaki Yunan İon kentleriyle ittifakları vardı. Herodotos, "Sardes zenginliğinin doruğundaydı," der, "ve... o sıralarda hayatta olan, Atinalı Solon da dahil, tüm bilgili Yunanlar tarafından ziyaret ediliyordu." Solon on yıllık sürgünündeydi. Anadolu'dan geçen ticaret yolları Kroisos'a önceli Midas'ın 200 yıl önce sahip olduğu kadar bir servet kazandırmıştı ve Midas gibi, Kroisos da dünyanın en zengin adamlarından biri olma ününe sahipti.

Nabonidus Kroisos'u Babil ve Lidya arasında resmi bir ittifak kurmaya razı etmişti. Mısır'la da barış içindeydi. Aslında, kısa süreliğine, sanki hiç düşmanı yok gibiydi.

Ama bu gerçekten de çok kısa bir süreydi.

Kyros büyük babasının kötülüklerini unutmamıştı; herhalde annesi de bunları anımsamasına yardımcı olmuştu. Herodotos'a göre, "kendi kuşağının en cesur ve en sevilen kişisiydi. Kendi ailesi, Ahamemişler, Pers klanları içinde en büyük ve en güçlü kabile olan Pasargad kabilesine aitti. Eğer Med egemenliğine karşı isyan edecek olsa, bu insanlar ondan yanaydılar, o da diğer kabileleri tek tek kendisine katılmaya ikna etmeye koyuldu. Med yönetimi onlara giderek ağır gelmeye başlamıştı ve Kyros'un mesajı, bazı kulaklara sesleniyordu: "Kendinizi esaretten kurtarın... siz her konuda, savaş da dahil, en azından Medlerin eşitisiniz!"[13]

Ayrıca yaşlı Harpagos da ondan yanaydı. Herodotos, "Bütün önemli Medlerle teker teker konuşmuştu," der, "ve Astyages'in hükümdarlığına son verip, başa Kyros'u geçirmenin gerekliliği konusunda onları ikna etmeye çalışmıştı." Anlaşılan, Astyages'in davranışı giderek daha gaddar olmuştu, çünkü Medler, birer birer Harpagos'un planına dönüyordu.

Her şey hazır olduğunda, Kyros ve Persleri Ekbatana'ya doğru yürüyüşe geçtiler. Astyages'in nöbetçileri alarm verdi. Hâlâ eskileri anımsayacak kadar iradesine hâkim olan yaşlı kral, rüyasının gerçekleştiği kehanetinde bulunan bilge adamın Ekbatana'nın duvarlarının dışında kazığa oturtulmasını emretti. Sonra kendi askerlerini topladı ve (artık yıllardır rolünü mükemmel biçimde oynayan) Harpagos'u başlarına geçirdi. Harpagos bütün Medleri Perslere karşı sürdü sonra da hemen taraf değiştirdi ve komutanların çoğunu da yanında götürdü. Bu onun için çok tatminkâr bir an olmalı.

Astyages'in bir avuç sadık askeri kaçtı; Astyages esir alındı ve Kyros Ekbatana'nın denetimini ele geçirip kendini Medlerin ve Perslerin kralı ilan etti. Herodotos, "İşte Astyages'in hükümdarlığı, otuz beş yıl hüküm sürdükten sonra, böyle sona erdi," diye bitirir. "Acımasız davranışı yüzünden, Asya'nın Kızılırmak'tan o tarafa olan kısmına 128 yıldır hükmeden Medler Perslere tebaa oldular."[14] Kral kanı akıtmak konusunda kendi canını da kurtaran aynı çekingenliğe bağlı kalan Kyros, büyükbabasını öldürmedi, yalnızca yaşlı adam doğal nedenlerle ölene kadar onu konforlu bir esaret altında tuttu.

Perslerin Ahamemiş ailesi artık doğudaki topraklara hükmediyordu. Kyros eski müttefiki Babil'e yürümek niyetinde değildi ama bir imparatorluk yönetme hırsı vardı. Astyages ölür ölmez, Lidyalılar il Medler arasındaki antlaşmayı yok saydı ve büyük amcası Kroisos'un topraklarına doğru yürüyüşe geçti.

İki ordu Kızılırmak kıyısında karşılaştı ve savaş sonuçsuz kaldı. Kroisos geri çekildi, Babil'den yardım istemeye niyetliydi ama (ona zaman tanımayacak kadar iyi bilen) Kyros Lidya içlerine doğru ilerledi ve sonunda Lidya ordusunu Sardes önlerinde kıstırdı. Kyros, (atları korkutup gemi azıya almalarını sağlayan) develeri öne sürerek Lidya süvarilerini dağıttı, kenti kuşattı ve yalnızca 14 gün içinde alt etti.[15]

Kyros adamlarının bir armağanı hak ettiğini düşündü ve kente girip efsanevi zenginliği yağmalamalarına izin verdi. Bu arada –esir alınıp Kyros'un yanına getirilen– Kroisos onun yanında surların üzerinden olup biteni seyrediyordu. Bir tek kelime etmedi, bu yüzden Kyros serveti yok olurken neden üzülmediğini sordu. Kroisos, "Yağmaladıkları benim servetim değil ki," dedi, "seninkini çalıyorlar." Bunun üzerine Kyros derhal yağmanın sona erdirilmesini emretti.[16]

Aşırı pragmatist Kyros, kendi avantajına olması koşuluyla başkalarına büyük cömertlik gösteriyordu.* Onu ideal olarak gösteren daha sonraki –bir süre Perslerin yanında savaşan ve Kyros'un dengeli, adil, zeki ve "ruhen alicenap"[17] olmasının dünyadaki en büyük imparatorluğu kurmasında ne kadar yardımcı olduğunu açıklamak amacıyla *Kyros'un Eğitimi*'ni yazan Yunan general Ksenophon gibi– yazarlar bile istemeden Büyük Kral'ın stratejisinin kuvvet, korku ve tahakküm olduğunu açığa çıkartır. Ksenophon, "Bir insan için, tüm hayvan türlerini yönetmek, insanları yönetmekten daha kolaydır," diye başlar. Ancak

> Pers Kyros, birçok insanı, birçok kenti ve birçok ulusu ele geçirip hepsini kendine itaatkâr kıldı... ona isteyerek itaat edenlerden kimileri, birkaç günlük uzaklıktaydı; hatta kimileri aylar sürecek uzaklıktaydı; kimileri onu hiç görmemişti; kimileri de onu hiç görmeyeceklerini gayet iyi biliyordu. Gene de ona boyun eğmeye razıydılar, çünkü o zamana kadar diğer kralları gölgede bırakmıştı.[18]

Tüm adaleti ve ruh cömertliğine karşın Kyros'un diğer krallardan üstünlüğü, terör estirme konusundaydı. Ksenophon, Kyros'un adaletine övgüler

---

* Yunan tarihçiler, en çok da Herodotos, Pers ve Med tarihi konusunda en büyük bilgi kaynağımızdır. Ama Yunanlar ve Persler arasındaki uzun süreli (birçok savaşa neden olan ve Büyük İskender'e zorluklar çıkartan) düşmanlık nedeniyle, Yunanlar nerdeyse hep Persleri tembel, zevk düşkünü ve yoz olarak gösterir; Pers kültüründe iyi ne varsa, Med etkisine bağlanır. Bu onların (örneğin) Büyük Kyros'u Pers olmasına karşın takdir etmelerini sağlamıştır, çünkü eğitimi Med dedesinin yönetiminde olmuştur. Bu taraflılık kuşkusuz Yunan anlatılarını çok güvenilmez kılar. Pers tarihini yazmak yolundaki daha yakın tarihli girişimler, Yunan anlatılarını Pers İmparatorluğu'nun yapısını, Persler tarafından bırakılan paralara, yazıtlara ve idari belgelere dayanan daha dikkatli araştırmalarla desteklemeye çalışır. Gene de, Persler geride anlatısal tarih bırakmamıştır, dolayısıyla Yunanlar hâlâ, içinde yaşadıkları imparatorluğun biçimine karşılık, Pers halkının eylemleri hakkındaki tek kaynağımız olmayı sürdürür (bkz. Heleen Sancisi-Weerdenburg'un *Achaemenid History I* için yazdığı önsöz, s. XII-XIII.)

yağdırmadan önce, "Kendine duyulan korkuyu o kadar uzağa yayabiliyordu ki, herkesi rahatsız ediyordu,"der, "ve hiç kimse ona karşı hiçbir şey yapmaya kalkışmadı."[19] Korkuyla elde edemediğini satın alıyordu; ufukta daha fazla kazanç gözüktüğünde, kendi servetiyle yeteri kadar cömert oluyordu. Ksenophon, daha sonraları "Yiyecekle kandırma konusunda herkesin ötesine gidiyordu," der, "... en büyük armağanları verirnede de insanları çok fazla aşıyordu... Başka kim, armağanlarının azametiyle, insanların kendisini kardeşlerine, babalarına ve çocuklarına tercih etmesini sağlayabilirdi? Kim, Perslerin kralı gibi, aylarca uzaktaki düşmanlardan öç alabilirdi? Kyros'tan başka kime, bir imparatorluğu alt üst ettikten sonra, ölümünde "baba" diye hitap edilebilirdi?"[20]

Bu, "baba" unvanının ürpertici bir kullanımıdır ve Ksenophon "Baba Kyros"un armağanlarını, tüm imparatorluğundaki insanları "Kralın Gözleri ve Kulakları" olmaya ve "krala yararı olacak şeyleri" bildirmeye ikna etmekte kullandığını söylediğinde, daha da ürpertici olur: "Kralın birçok Kulağı ve birçok Gözü vardır; her yerde, insanlar, sanki kral onları dinliyormuş gibi kralın hayrına olmayan şeyleri söylemeye çekinir ve sanki kral oradaymış gibi, onun hayrına olmayan işleri yapmaya çekinir."[21]

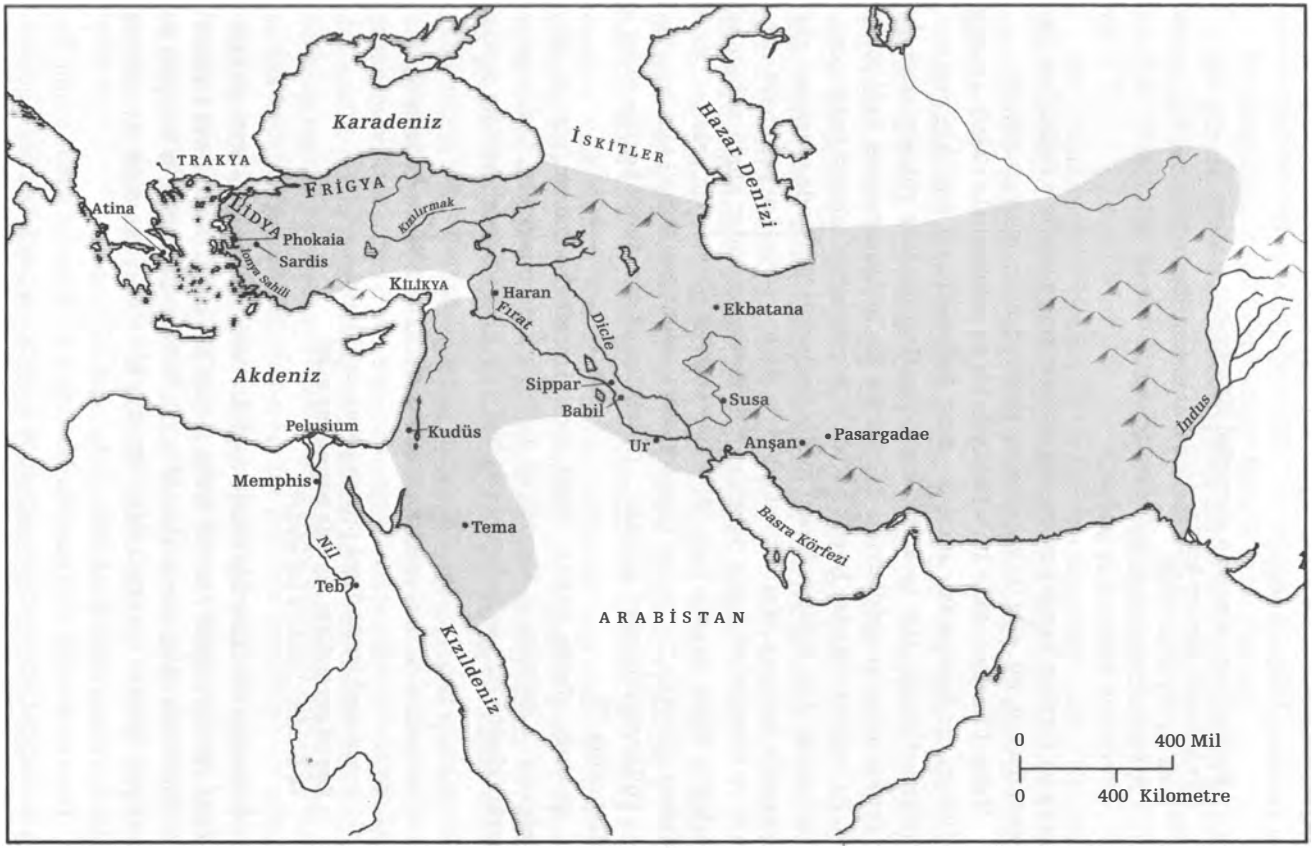
Ksenophon gene de Kyros'ta yeni bir şey görmekte ısrarlıdır: Yeni tür bir imparator. "Yeniliğin" adalet, cömertlik ve dürüstlük olduğunu düşünmekte haksızdır. Kyros, ondan önce gelen bütün büyük krallar gibi, imparatorluğunu kuvvet ve korkuyla bir arada tutmuştur. Ama imparatorluğu, bir yönetim altına toplamayı başardığı farklı halkların sayısı açısından yenidir. Artık Medler, (Frigya dahil olmak üzere) Lidyalılar ve Asur'un (büyükbabası tarafından fethedilen) kuzey eyaletleri Persia'nın birer parçasıydı. Kyros, Harpagos'a kıyı boyundaki İon kentlerini fethetme görevini vermiş ve kendisi de Med topraklarının doğusunu fethetmeye koyulmuştu; yazıtlar ve eski metinlerdeki atıflardan, İndus Nehri'ne kadar ilerlediğini ama İndus vadisine giremediğini anlarız.[22] Denize de açılmamıştı. Persler daha bir deniz gücü değildi.

Geriye üç krallık kalmıştı: Kuzeyde dağınık İskit egemenliği, çok güneyde Mısırlılar ve en güçlüsü, batıdaki Babilliler.

Nabonidus imparatorluğuna pek dikkat etmiyordu. Aslında, oğlu Belşazzar'ı ortak hükümdar yapmış, Babil'i ona devretmiş, güneye Arabistan'a gitmiş, orada krallığının merkezinin çok uzağına yerleşmişti.

Nabonidus Arabistan'da tam olarak ne yapıyordu?

Onun hükümdarlığı sonrasında yazılan Babil'in düşüşünün tarihi *Nabonidus'un Manzum Anlatısı*, düşmanı Persler tarafından kaleme alınmıştı ve onların da onun yönetmeye ehil olmadığını göstermekte çıkarı vardı ve dolayısıyla da dikkatli okunması gerekir. Ama *Anlatı,*

59.1. Büyük Kyros'un İmparatorluğu

Nabonidus'u Marduk dışında bir tanrıya bağlılıkla suçlarken istemeden doğruyu söyler. *Anlatı* bu tanrıyı Nanna olarak adlandırır ve Babil halkına yabancı olduğunu söyler:

> Bu ülkede hiç kimsenin görmediği bir tanrıyı,
> Bir kaidenin üzerine koydu,
> Ona Nanna adını verdi,
> Üç katlı taçla taçlandırdı,
> Görüntüsü tutulmuş ay gibiydi.[23]

Bu tanrı Perslere tanıdık gelmemiş olabilir ama kesinlikle Babillilere yabancı değildi. Bu, eski Ur kentinin ay tanrısı Sin'den başkası değildi.

Nabonidus kesinlikle Sin'e bağlıydı; bir ay rahibesi olan kendi annesi, oğlunun dindarlığından söz eder. Ama Nabonidus'un bağlılığı ona zorluklar getirmişti. Her ne kadar kendi yazıtları iktidara yükselmesini (ve Nabukadnezar'ın ardıllarının düşmesini) Sin'in kutsamasına bağlıyorsa da, bu bağlılık o kadar büyük güçlüklerle elde ettiği tahttan uzaklaşmasına neden oldu. Nabukadnezar'ın hükümdarlığı sırasında muazzam güç kazanmış bulunan Marduk rahipleriyle derhal zorluklar yaşamaya başladı ve düşmanlıklarının Babil'de oturamayacağı kadar güçlü olduğunu fark etti: Kendi yazıtlarında, "Sin'in törenlerini görmezden geldiler," diye şikâyet ediyordu, "... ve Sin benim kendi kentim olan Babil'i terk edip Tema yollarına düşmemi sağladı... On yıl boyunca... kendi kentim Babil'e giremedim."[24]

Bulduğu çözüm basitti: Babil kentini ortak hükümdar yaptığı oğlu Belşazzar'a devretti ve Marduk'un seçilmiş kentini terk etti. Arabistan'ın derinliklerine gitti ve *Anlatı*'nın da belirttiği gibi, çöl kenti Tema'da durdu:

> Her şeyi bıraktı, krallığı oğluna emanet etti,
> Ve kendisi de, ordusuyla birlikte, batının derinliklerindeki Tema'ya gitti,
> Oraya vardığında, Tema prensini savaşta öldürdü,
> Kentte oturanlarla taşrada oturanları kesti,
> Ve kendisi Tema'ya yerleşti.[25]

Bu tamamen umutsuz bir hamle değildi. Tema ticaret yollarının ortasındaydı, sürekli değerli altın ve tuzun geçtiği bir kentti. Nabodinus bu kentten Babil ticaretini elinin altında tutabilirdi ve Belşazzar'la iletişimi de "her şeyi bıraktı" lafını yalanlar. Marduk'la babasından daha iyi anlaşan oğlu kuşkusuz onun direktifleriyle hareket ediyordu.

Gene de, kendini dini inançlardan doğan bir açmazın içinde buldu. İlahi ve dünyevi görevleri çatışıyordu ve birinden birini feda etmesi gerektiği için, dünyevi olanı feda etti. Kralın, taht üzerindeki hakkını doğrulamak

üzere Marduk'un İştar Kapısı'ndan zafer yürüyüşüne eşlik ettiği Yeni Yıl festivali için bile Babil'e dönmedi. Kendi tanrısına olan sevgisinin pençesindeki Nabonidus bunu yapamamıştı.*

Bu nihayetinde Babil'i zayıflattı ve Kyros'a fırsat sağladı.

540 yılında, Kyros doğu sınırı boyunca Babillilerle çatışmalara girmek üzere saldırı birlikleri göndermeye başladı. Sızmaları ciddi boyutlara çıkmıştı ki, Nabonidus kuzeye, ülkesinin merkezine dönmeye hazırlanıyordu.[26]

Kente vardığında, Kyros Babil'e bir saldırı planlıyordu. Artık başa geçmiş olan Nabonidus, Babil birliklerinin düşmana doğru ilerlemesini emretti. Dicle'yi geçip Kyros komutasındaki Pers kuvvetleriyle Opis'te karşılaştılar.

Herodotos doğrudan, "Babilliler onlara saldırdı," der, "ama savaşı kaybettiler ve kente geri püskürtüldüler."[27] Babilliler derhal Nabonidus'un komutasında kendilerini kente kapattılar. Yeteri kadar yiyecek ve suları vardı; Ksenophon'a göre, 20 yıl yetecek kadar.[28] Kyros'un iktidara yükselmesi Babillilerin kendilerini bir kuşatmaya hazırlamalarına yetecek kadar kademeli olmuştu (tedbirli bir davranış ama aynı zamanda ordunun Kyros'u durduracağına güven duymadıklarını gösterir).

Kyros, bu muazzam ve iyi desteklenen kentin savunmacılarını tüketmenin aylar hatta yıllar alacağını kestirince, başka bir plan yaptı. Ksenophon planı anlatır: Babil'in tam ortasından geçen Dicle, iki kişinin boyundan daha derindi. Nabukadnezar'ın tedbirleri sayesinde, kenti suya gömmek de kolay değildi, ama Kyros'un aklında başka bir strateji vardı. Dicle boyunca, Babil'den yukarıya birçok hendek kazdırdı, sonra, karanlık bir gecede, hendeklerin hepsinin ağzını aynı anda açtırdı. Birçok yönde sular nehrin ana yolundan sapınca, Dicle'nin kentin içinden geçen kısmının seviyesi düşmeye başladı ve bu da Pers askerlerinin nehir yatağının çamurunda, kentin surlarının altından yürümeleri için yeterli oldu. Çekirdek saldırı grubu nehrin yatağından kentin içine gece vakti, çamurlarla kaplı bir şekilde tırmandı ve sokaklardan sarhoş âlemciler gibi bağırarak saraya kadar koşuşturdular ve burayı bir yıldırım harekâtıyla ele geçirdiler. Ksenophon, istilanın fark edilmemesini sağlayan bir tür dinsel kutlamanın yapılmakta olduğuna dikkat çeker; Daniel kitabı da buna katılır ve ortak hükümdar Belşazzar'ın sarayda soylularından yüzlercesiyle ziyafette olduğunu ve Persler saraya girdiğinde hepsinin sarhoş olduğunu ifade eder.

---

* Birçok araştırmacı, Nabonidus'un sarayda bulunmamasının Nabukadnezar'ın deliliği öyküsünün kaynağı olduğunu öne sürer. Babil'den sürgün iki olay arasındaki ana benzerliktir ama aynı zamanda önemli farklılıklar da vardır.

Anlaşılan Nabonidus kentin başka bir yerindeydi; yaralanmadan yakalandı ve esir edildi. Ama çıkan çarpışmada Belşazzar öldürüldü. Kent kapıları içeriden açıldı. Perslerin geri kalanı da içeri girdi ve kent düştü. Tarih, MÖ 14 Ekim 539'du.

Kuşkusuz Kyros, Nabonidus'un Marduk'u küçümsediğini ve bu hakaret karşılığında Marduk'un kenti cezalandırdığını duymuştu. Kyros hemen Marduk'un seçilmişi oldu. Kente geleneksel dini törenle "Marduk'un elini tutmak" için girdi. Ne de olsa, evlilik yoluyla Nabukadnezar'ın küçük yeğeniydi ve çok daha az bir kan bağıyla bile tahtlara sahip çıkıldığı görülmüştü. Ve kâtiplerine, Merodah-baladan/Napoléon tarzıyla, kendisinin aslında Babil'in kurtarıcısı, eski büyüklüğünü geri getirecek kişi olduğunu açıklattı.

> İhtiyaç içindeki Babil'i kurtardı
> Marduk'a saygı göstermeyen kral Nabonidus'u,
> Marduk Kyros'un ellerine teslim etti.
> Tüm halk önünde yere kapandı ve ayaklarını öptü,
> Onun egemenliğini kutladılar ve yüzleri parladı.
> Ben, Kyros, Babil halkını boyunduruğundan kurtardım.
> Evlerini onardım, yıkıntıları kaldırdım,
> Yaptıklarından dolayı büyük tanrı Marduk sevindi.
> Büyük tanrı Marduk'un komutuyla
> Tanrıları gerçek yerlerine döndürdüm.[29]

Tamamen aynı şekilde, Yahudilere de onların Tanrısı Yahveh'in onurunu iade edeceğini bildirdi. Bu onun Yahudi sürgünler arasında çok popüler olmasını sağladı. Ezra kitabı, Kyros'un Babil'deki hâkimiyetinin ilk yılını kastederek, "Pers kralı Kyros'un ilk yılında," diye başlar, "Tanrı Kyros'un kalbine işleyerek, bir açıklama yapmasını sağladı: 'Efendi, Gökyüzünün Tanrısı, bana dünyanın tüm krallıklarını verdi ve beni Yahuda'daki Kudüs'te kendisi için bir tapınak inşa etmekle görevlendirdi. Aranızda onun halkından kim varsa, Tanrısı onunla olsun ve İsrail'in Tanrısının tapınağını inşa etmek üzere Yahuda'daki Kudüs'e gitsin.'"[30] Kyros, kendi konumunu güçlendirmek için (bu sefer başkaları tarafından ele geçirilmiş olan) zenginliği kullanmasının bir örneği olarak, Babil hazinesinde bulunan, Süleyman'ın Tapınağı'ndaki değerli eşyaları da geri verdi. Bunun karşılığında, Yahudilerden "Tanrının Takdis ettiği" unvanını aldı.

Kudüs'e dönüş başladıktan bir yıl kadar sonra, geri dönen sürgünler büyük bir kutlama bayramı sırasında, İkinci Tapınak'ın temellerini attılar. Rahipler, Nabukadnezar'ın kenti yakıp yıkmasından beri kullanılmayan kıyafetleriyle geri dönmüşlerdi; trompetler, ziller ve şarkılar duyu-

luyordu. Ama yıkıntının içinde inşa edilen yeni temeller o kadar derme çatma ve sefildi ve eskisinden o kadar uzaktı ki, bunları gören yaşlılar, aradaki farka dayanamadılar. Genç sürgünler bağırırken, "eski tapınağı görmüş olan yaşlı rahipler... ve aile reisleri, *bu* tapınağın temellerini gördüklerinde ağladılar... Kimse, neşe dolu bağırışlarla hıçkırıkların sesini ayırt edemiyordu ve sesler çok uzaktan duyuluyordu."[31]

Kyros'un zaferi tamdı. Nabukadnezar'ın büyük sarayını, kendi kraliyet konutlarından biri yaptı ve Ekbatana'yı yazlık sarayı olarak tuttu; dağların tepesindeki bu yer, kışın büyük bölümünde karlarla kaplıydı ama yaz aylarında, sıcak Pers ovasından daha güzeldi. Anşan'daki sarayı da konutlarından biri olarak kaldı. Ama yeni imparatorluğunun idari merkezi olarak, Kyros kendine yeni bir başkent inşa etti: Pasargad.

Onun Pers imparatorluğunda, fethedilen halklar gündelik yaşamlarını fazla rahatsız edilmeden sürdürdüler. Kyros'un imparatorluğunun yeniliği, bunu halkların fazlasıyla Persleştirileceği bir Pers ulusu olarak değil, Pers yönetiminde bir uluslar mozaiği olarak düşünebilmesiydi. Asurluların tersine, ulusal bağlılıkları ya da ulusal kimlikleri yok etmeye çalışmadı. Bunun yerine, kendisini tam da bu kimliklerin iyiliksever koruyucusu olarak gösterdi. Bu arada da, sorunlara karşı Gözlerine ve Kulaklarına ödemelerde bulunmayı sürdürdü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 59

ROMA VE BABİL	PERSİA	
	PERSİA	MEDİA
II. Sargon		
Sinaherriba		
Tullus Hostilius **Şamaş-şum-ukin**		
	I. Kyros	
Ancus Marcius **Kandalu**		
		Kyaksares
Sin-şum-işkun		
Yaşlı Tarquinius **Nabupolaassar**		
Ninova'nın Düşüşü (612)		
Nabukadnezar (605-562)		
Kudüs'ün Düşüşü (587)		**Astyages**
Servius Tullus (578)	**I. Kambyses**	
Amel-Marduk		
Labaşi-Marduk	**II. Kyros (Büyük)** (559)	
Nabonidus (556-539)		
Babil'in Düşüşü (539) **II. Kyros (Büyük)**		

60

ROMA CUMHURİYETİ

MÖ 550-501 döneminde,
Keltler ve Kartacalılar sahneye girer,
bu arada Roma da krallarını başından atar.

Yeni zafer kazanan Kyros, kıyı boyunca yer alan ve Lidya'nın müttefiki İon kentlerini ele geçirerek Lidya'nın fethini tamamlamak üzere Harpagos'u Anadolu'da bırakmıştı.

Herodotos'a göre, Harpagos'un seferi bir domino etkisine yol açtı. Harpagos, operasyonlarına kıyının ortasındaki Phokaia'dan (Foça) başladı. Burası, halkının "uzun deniz yolculukları yapan ilk Yunanlar" olduğu bir kentti. Taş surlarına karşı toprak yığmaya başlayan Harpagos tarafından kuşatılınca, Harpagos'a eğer bir günlüğüne geri çekilip huzur içinde tartışmalarına izin verirse, teslim olmak için görüşmelere başlayabileceklerini söylediler. O da kabul etti ve Phokaia'lılar "pentekontor'larını (elli kürekli ve kare yelkenli onlara özgü tekneler) denize indirdiler, kadınlarını, çocuklarını ve tüm kişisel eşyalarını teknelere doldurup," denize açıldılar: "Böylece Persler insanlarından boşalmış bir Phokaia'yı ele geçirdi."

Phokaia'lılar zaten Kyrnos adasında (Korsika'ya Yunanların verdiği ad) Alalia adında bir ticaret merkezi kurmuşlardı. Phokaia'lıların yarısı ev hasretine dayanamayıp, boşaltılan kente geri dönerek Perslerin şiddetini göze almaya karar verdi. Diğer yarısı da Alalia'ya doğru yelken açtı.[1]

Korsika'ya yerleştikten sonra, kendi ticaret imparatorluklarını kurmaya giriştiler. Pentekontorlar ticaret için idealdi; çok sayıda mürettebatı

vardı (en azından 50 kürekçi, güverte personeli ve kaptan) ve gerektiğinde hepsi de savaşabilirdi, bu da pentekontorları korsanlar için sıradan bir ticaret gemisinden (ki genelde beş ya da altı mürettebatı olurdu) daha tehlikeli kılıyordu.[2] Phokaia'lılar, diğer Yunan kentlerinin henüz fazla dikkat etmediği Batı Akdeniz ticaret yollarına egemen olmayı planlıyordu. Batıda bir ticaret merkezi olması amacıyla, günümüzdeki Güney Fransa kıyısında bir koloni kurdular.

Massalia adlı bu yeni koloni, Yunan ticaret şebekesini daha çok az tanınan bir kabileler şebekesine bağlıyordu. Bunlar, karanın içlerindeki zor toprakların derinliklerinden gelen barbar savaşçı kabilelerdi, yanlarında altın, tuz, amber, kürk ve en değerlisi, kalay getiriyorlardı.

Phokaia'lılar Keltlerle karşılaşmıştı.

"Kelt," MÖ 600-500 döneminde Orta Avrupa'nın batısında dolanan kabileler için kullanılan anakronik bir isimdir. Bir süre sonra, hem Yunanlar hem de Romalılar bu halklara "Galyalı" ya da "Kelt" diyecekti ama MÖ 600-500 döneminde, bunların bir "etnik kimliği" yoktu.[3] Yalnızca ortak bir kökene sahip dağınık kabilelerdi.

Kökenleri Hint-Avrupa'ydı, bu da uzun zaman önce, daha sonraları Hititler, Mikenler ve Ariler olarak bilinecek halkların işgal ettiği Hazar-Karadeniz arasındaki aynı anayurttan geldikleri anlamına geliyordu.[4] Bu dört Hint-Avrupa halkının dilleri arasındaki benzerlikler, dört farklı bölgede yerleşmek üzere aynı noktadan çıktıklarını akla getirir: Hititler batıya, Anadolu'ya; Mikenler batıya, sonra da güneye, Kuzey Yunanistan yarımadasına; "Keltler" Alpler'in kuzeyine; Ariler de önce doğuya, sonra da güneye, Hindistan'a gittiler.

Daha sonraları Keltler olarak bilinecek Hint-Avrupalılar yazıyı bilmiyordu, bu yüzden onları yalnızca geriye bıraktıkları mezarlardan ve mallardan okumaya çalışıyoruz. Massalia'nın inşa edildiği zaman, MÖ 630 dolaylarında, belli bir ölü gömme tarzı bugünkü Avusturya'dan Loire Nehri'nin güneyine kadar yayılmıştı. Biz buna, en iyi bilinen kazı yerinden esinlenerek, Hallstatt uygarlığı diyoruz: Tuna'nın güneyindeki bir mezarlık ve tuz madeni.*

---

* Orta Avrupa'nın arkeolojik dönemleri (doğal olarak) hem doğu hem de batıdakine göre farklıdır. Bunlar, genel anlamda, Neolitik Çağ (MÖ 2400 öncesi), Bakır Çağı (2300-1800), Erken Bronz Çağı (1800-1450), Orta Bronz Çağı (1450-1250), Geç Bronz Çağı (1250-750) ve Demir Çağı'dır (750-5400). (Örneğin bkz. Marija Gimbutas, "European Prehistory: Neolithic to the Iron Age," in *Biennial Review of Anthropology* 3 [1963], s. 79-92.) Alpler'in kuzeyindeki Bronz Çağı yerleşimleri, Hallstatt kültürünün öncesinde gelir; arkeologlar bu Bronz Çağı Hint-Avrupa kültürlerini Tümülüs (ölülerinin üzerine yığdıkları muazzam toprak yığınlarıyla öne çıkar) ve Urnfield (ölülerini daha güneydeki Villanova ve Latium kabilelerinden pek de farklı

Hallstatt kabileleri mezarlarını, ölülerin kullanması için altın takılar, kılıçlar, mızraklar, yiyecek, içecek ve kaplarla dolduruyordu. Ölü şeflerinin etrafını, en değerli varlıkları olan demir kılıçlarıyla gömülen savaşçıların mezarları çevreliyordu.[5] Hallstatt kabilelerinden tüccarlar, bugünkü Cornwall'a kadar uzanan yerlerden yükledikleri amber, tuz ve kalayla, arabalarını Massalia'ya sürüyordu. Bunların hepsi değerli ve nadir mallardı ve ticaret Massalia'nın gelişimini patlattı.

Phokaia'lıların Massalia'dan sürdürdüğü kârlı ticaret, giderek Etrüskler için tahammül edilemeyecek boyutlara çıktı. Etruria kentleri giderek daha kuzeylerde kentler kurmakla meşguldü. Artık saldırgan Yunanlar, Etrüsklerin kendi sömürü alanları olarak gördükleri topraklara doğru ilerliyordu. Yunan kolonileri bugünkü Fransa'nın tüm güney kıyısına yayılmıştı; Monako, Nice ve St. Tropez'nin kökenleri, hep Yunan ticaret merkezleriydi.[6]

Baskı, Yunan kentleri kadar bağımsızlığına düşkün Etrüsk kentlerini bir birlik kurmaya itti. İtalya'daki beş Etrüsk kenti bir yüzyıl önce Roma'ya karşı bir ittifak içinde birleşmişti. Şimdi 12 Etrüsk kenti, kentlerin siyasal bağımsızlığını korurken, bir taraftan da ortak bir amaç için bir araya gelmeleri anlamındaki Yunan *amphiktyonias*ı benzeri bir birlik içinde kaderlerini birleştirmeye hazırdı. MÖ 550 dolaylarında kurulan Etrüsk Birliği Veii, Tarquinii ve Volsinii'yi kapsıyordu.[7]

Ama birleşseler bile Etrüsk Birliği Phokaia'lı istilacılara karşı başarılı bir mücadele verme şansına sahip değildi. Patlayacak bir savaşta, Phokaia'lılar yüzlerce müttefik Yunan teknesini yardıma çağırabilirdi. Böylece diye sürdürür Herodotos, Etrüskler Kartacalılarla birlik kurdular.

Akdeniz'in dibinde, Afrika'nın kuzey kıyısında yer alan Kartaca, 550 yılında 300 yıldır varlığını sürdürüyordu. Gevşek Fenike federasyonunun en eski iki kenti Sur ve Sidon artık Kyros'un hâkimiyeti altındaydı. Ama daha uzaktaki Kartaca kendi küçük krallığının merkeziydi. 550 yılında kralı, hakkında herhangi bir tarihsel kayda sahip olduğumuz ilk Kartaca kralı olan Mago'ydu.[8]

Mago'nun zamanında Kartaca Akdeniz'de kendi ticaret kolonilerini kurmuştu. Yunanların etraflarında koloniler kurmakla meşgul olmalarından Etrüskler kadar Kartacalılar da rahatsızdı ve Alalia'daki Phokaia'lı-

olmayan bir şekilde yakıp kemiklerini küplerde gömüyorlardı) olarak adlandırır; bkz. 49. Bölüm, s. 382, 383 Bu kültürlerin, Etrüsklerin iktidara ulaşmaları ve Yunanların İtalya'yı kolonileştirmesine denk düşen demir kullanan kabilelere gelişimi, Hallstatt'ı ortaya çıkarmıştır (bkz. Daithi O'Hogain, *The Celts*, bölüm 1 ve Gimbutas, s. 92-93).

60.1. Romalılar, Kartacalılar ve Galyalılar

lara karşı bir saldırıya katılmaya hazırdılar.* İttifakın tarihsel bir kaydı, "Etrüsklerle Kartacalıların" bir zamanlar, "ticaret ve iş ilişkileri uğruna" bir topluluk kurduklarından söz eden Aristoteles'in *Politika*'sında günümüze kadar gelmiştir.[9]

Alalia'daki (Korsika) Yunanlar komplonun haberini aldıklarından, savaşa hazırlandılar: Herodotos, "Phokaia'lılar kendi gemilerinden altmışını hazırladılar," der, "sonra Sardinya Denizi'nde düşmanı karşılamaya çıktılar." Bunu izleyen savaşta, kırk Phokaia gemisi imha edildi ve geri kalan yirmisi de o kadar hasar gördü ki, artık savaşamazlardı. Ama hâlâ yüzer durumdaydılar, böylece Phokaia'lılar Korsika'ya geri döndüler, kadınlarıyla çocuklarını bir kez daha gemilere yükleyip, İtalya çizmesinin topuğundaki bir Yunan kenti olan Rhegium'a çekildiler. Alalia'daki deniz savaşı tarihteki ikinci büyük deniz savaşıydı (Birinci, III. Ramses ile Deniz Halkları arasında olandı). İlk etkisi, Etrüsklerin geçici olarak bölgedeki en büyük güç olmalarıydı. Korsika'yı ele geçirdiler ve pentekontorlarında dolaşan Phokaia'lılardan endişelenmeden, (Byzantion'lu Stephanos'un dediğine göre) batıda İspanya kıyılarına kadar uzanan kendi ticaret kolonilerini inşa ettiler. Güçlerinin doruğundaydılar ve Tiber Nehri'nin kuzeyindeki yarımadanın hâkimiydiler.[10]

Massalia'nın da Alalia'yla olan bağları kopmuştu ama Etrüskler orayı yıkmadı. Ana kenti yok ettiklerinden, uzaklardaki evlatlarıyla kendilerini üzmediler. Massalia herhalde bir süre bocaladı ama çökeceğine, kent 21. yüzyıla kadar yaşadı; bugün adı Marsilya'dır.

Savaş Kartaca'ya da nefes alma alanı sağladı. Etrüsklerle antlaşması sayesinde, Sardinya'nın egemenliğini ele geçirdi ve Batı Akdeniz'deki Yunanlar tarafından rahatsız edilmeden, onlar da İspanya kıyısına doğru genişlediler.

Yunanlar geri çekilip Kartacalılar ile Etrüskler Akdeniz'e yelken açarken, Roma da hem boyut hem de güç olarak büyüyordu. Etrafında hak iddia ettiği alan büyüdükçe, iç sorunları da büyüyordu. Bir ırkın kralı, aralarında evlenmeyecek kadar düşman bir dizi halkın başında nasıl hüküm sürebilirdi? Ve nasıl olurdu da bu kral ilk, yarı tanrı kralını öldürmekle suçlanacak kadar kendi görüşüne sahip ve bağımsız bir aristokrasiyle başa çıkabilirdi?

* Olasıdır ki, Kartacalıların Phokaia'lılarla görülecek özel bir hesapları da vardı; Marsilya'da gerçekleştirilen kazılar, Fenikeli yerleşimcilerin, Phokaia'lılar gelmeden önce Massalia'da kendi ticaret merkezlerine sahip olduklarını akla getirir, bu da Phokaia'lıların geldiklerinde, eski ticaret kolonisini oradan attığı anlamına gelebilir.

Etrüsk yönetimi zamanında, Roma'nın kralı ve Roma'nın halkı Kyros tarzı monarşik mutlakiyetçilik ile Atina'daki gibi bir halk yönetimi arasında bir tür uzlaşma sağlamış gibiydi. Uzlaşmanın tarihi, sonraki yapıları hep çok daha eski zamanlara bağlama eğilimindeymiş gibi duran ilk Roma tarihçileri tarafından karartılmıştır. Ama anlaşılan krallar zamanında bile kentin işlerinde Romalıların söz hakkı vardı.

Romalı tarihçi Varro, Roma halkının başlarda üç "kabile" benzeri gruba ayrıldığından söz eder, bu üç ulusal grup Sabinler, Latinler ve Etrüskler olabilir (ama en eski Roma anlatılarında bundan söz edilmez).[11] Diğer yandan Livius, Servius Tullius'un Roma halkını soylarına değil servetlerine göre altı "sınıfa" ayırdığını söyler; kendi kendini yapan adamın kendini ilk gösterdiği bir kent için sıfırdan başlamanın yararlı bir yolu. En zengin Romalılar kenti bronz miğfer, kalkan, baldır zırhı, göğüs zırhı, kılıç ve mızrakla savunacaktı; en yoksulların yalnızca sapan ve taş getirmesi gerekiyordu.[12] Roma kralları yönetiminde bile Roma yurttaşlarından kendi kentlerini savunmaları bekleniyordu ve herhalde ne zaman ve nereye saldırılması gerektiğine karar vermeleri. Ellerinde bu kadar güç varken, Roma yurttaşlarının kralın hükümdarlığını çok da fazla taşımayacakları belliydi.

Servius Tullius'un 44 yıllık hükümdarlığının sonunda, monarşi çöktü.

Bu işin faili Servius Tullius'un yeğeni Genç Tarquinius'tu. Yalnızca hırslı değil, kötüydü de; küçük kardeşinin, kendisi de kötü olan karısı Tullia'yla ilişkiye girdiğinde, kötülüğü bir çıkış yolu buldu: Livius, "Kötülüğün çekim gücü vardır," diyordu, "benzerler birbirlerini çeker." Genç Tarquinius evliydi ama bu onlara engel olacağına, âşıklar kendi eşlerinin ölümünü tezgâhladılar ve sonra da evlendiler.

Livius, "O günden başlayarak," diye yazar, "artık yaşlı bir adam olan Servius giderek daha fazla tehlike altında yaşamaya başladı." Lady Macbeth'in prototipi olan Tullia, yeni kocasının kral olacağı hırsıyla yaşıyordu ve "kısa sürede, bir suçun diğerine yol açacağını gördü... kocasına gece gündüz huzur vermedi." Ona, "Yalnızca kocam olmakla yetinecek bir adamla yaşayamam," diyordu, "bir taca layık bir adam arzuluyordum!"

Eyleme zorlanan Genç Tarquinius, Servilius Tullius dışarıdayken taht odasına daldı, tahta oturdu ve kendini kral ilan etti. İstilayı duyan Servius, taht odasına koştu ve gaspçıyla yüzleşti ama geri dönemeyecek kadar ileri gitmiş olan "Tarquinius kralı kendi elleriyle sokağa sürükledi ve adamları oracıkta yaşlı adamın işini bitirdiler." Livius, "Servius'la, gerçek krallık sona erdi; bir daha hiçbir Romalı kral insanlık ve adalet ilkeleriyle hüküm sürmeyecekti," diye yazar.[13]

Artık tahtı denetimi altına almış olan Genç Tarquinius, kısa sürede yeni bir lakap kazandı: Tarquinius Superbus, yani "Görkemli Tarquinius." Roma yurttaşlarını itaate zorlamak için bir muhafız grubu oluşturdu, Servius Tullius'un sadık destekçilerini idam ettirdi, paralarına el koyabilmek için masum insanları ölümcül suçlarla suçladı. Livius bize, "Hiçbir hakkı olmayan tahtı zorla gasp etti," der.

> Halk onu seçmemişti, Senato iktidarını onaylamamıştı. Tebaasının bağlılığı konusunda hiçbir umudu olmadığı için, yalnızca korkutarak hükmedebilirdi... Kuşkulandığı ya da sevmediği insanları ölüm, sürgün ya da mallarının müsaderesiyle cezalandırdı; kamusal her konuda Senato'ya danışma yolundaki yerleşik geleneği bozdu; avama ya da Senato'ya danışmadan, canı kiminle isterse onunla antlaşmalar ya da ittifaklar yaptı ve bozdu.

Tüm bunlar, ciddi suçlardı. Ama bardağı taşıran son damla, Roma tahtının veliahdı sayılan oğlunun, kendi arkadaşlarından birisinin karısı olan Lucretia adlı soylu bir Romalı kadına tecavüz etmesi oldu. Utanç içindeki Lucretia intihar etti. Cansız bedeni kent meydanında yatarken, kocası yurttaşlarından, karısının ölümünün intikamını almasına yardımcı olmalarını istedi. Lucretia'nın tecavüze uğramasına duyulan kızgınlığın, tüm ailenin zorbaca eylemlerine karşı duyulan kızgınlığa dönüşmesi uzun sürmedi.

O sırada Görkemli Tarquinius Roma dışındaydı, komşu Ardea kentine karşı seferi yönetiyordu. Ayaklanmanın haberi ona ulaştığında, Roma'ya dönmek üzere yola çıktı; ama kente vardığında, isyan doruğuna ulaşmıştı, Livius, "Tarquinius kentin kapılarının yüzüne kapandığını ve sürgününe karar verildiğini gördü," der. Ordu da "hevesle" isyana katıldı ve Tarquinius oğluyla birlikte kuzeye, Etruria'ya kaçmak zorunda kaldı.

Lucretia'nın dul bırakılan kocası ve güvendiği dostlarından biri, ordunun oylarıyla kentin önderi olarak seçildi: Yalnızca Servius Tullius'un kurduğu tümenlerin üyelerinin oy vermesine izin verilmişti. İki adama kararname çıkartıp savaş ilan etmek gibi kral yetkileri verilmişti ama bir farkla. İktidarları yalnızca bir yıl sürecekti ve her biri diğerinin kararını veto edebilecekti. Onlar artık *konsül*dü: Roma yönetimindeki en yüksek makam. Roma monarşiden kurtulmuş ve Roma Cumhuriyeti başlamıştı.*

---

* Livius'un anlatısına dayanılarak hesaplanan ve geleneksel kabul gören Görkemli Tarquinius'un tahttan indirilme tarihi MÖ 509'dur, ama Roma'nın Etrüsk yönetiminden kurtulması için MÖ 445'e kadar varan tarihleri kabul edilir. Roma yönetiminin MÖ 509 sonrasındaki evriminin tartışması bu kitabın amacını aşar ama ilgili okurlar Gary Forsythe'ın *A Critical History of Early Rome* (bölüm 6, "The Beginning of the Roman Republic") ve H. H. Scullard'ın *A History of the Roman World, 753 to 146 BC* (bölüm 3, "The New Republic and the Struggle of the Orders") adlı çalışmalarına başvurabilir.

Bu yıllar için en ayrıntılı kaynağımız olan Livius, bu öyküye ağır bir Cumhuriyet yanlısı cila sürer. Ona bakılırsa, Görkemli Tarquinius kentten atıldıktan sonra, tüm Roma tarihi sıkı bir sağa dönüş yapmıştır: Livius, "Bundan sonraki görevim, özgür bir ulusun tarihini çizmektir," diye ilan eder, "yıllık seçilmiş görevlilerce yönetilen ve bir tek adamın kaprislerine değil, yasanın amir hükümlerine tabi olan bir ulus."

Görkemli Tarquinius'un kovuluşunun herhalde tarihsel bir temeli vardır ama Romalıların aniden monarşinin kısıtlılıklarını idrak etmiş olmaları pek olası değildir. Daha doğrusu, Etrüsk kralın sürülmesi, Etrüsk egemenliğinden kurtulmayı temsil eder.

Roma, 100 yıl önce Yaşlı Tarquinius'un tahta geçmesinden beri Etrüskler tarafından yönetiliyordu. Ama 535'te Alalia'daki deniz zaferinden beri, Etrüskler iktidarlarını korumak için baskı altındaydı.

Görkemli Tarquinius'un kovulmasını izleyen olaylar Etrüsk iktidarının devrildiğini gösterir. Etruria'da, kentten kente gitmiş ve Roma karşıtı bir koalisyon oluşturmaya çalışmıştı. En güçlü savı, "damarlarımda sizinkiyle aynı kan var," olmuştu. Veii ve Tarquinii'dekiler ona katıldı. Tarquinius'un ardından, Etruria'nın güneyindeki en önemli kentte Etrüsk gücünü yeniden tesis etmek üzere Roma'ya doğru ikili bir ordu yürüyüşe geçti.

Roma ordusu tarafından karşılandılar ve neredeyse ortada kalan sert bir savaştan sonra yenildiler; Livius, Roma'nın Etrüsklerden bir adam az kaybettiği için kazandığına dikkat çeker. O zaman Etrüskler Roma üzerine bir saldırı daha planlamaya başladılar, bu kez başlarında Etrüsk kenti Clusium'un kralı Lars Porsena vardı.

Yaklaşan saldırının haberi, Roma'da neredeyse bir panik havasında karşılandı. Veii ve Tarquinii'yi ucu ucuna yenmişlerdi ve Lars Porsena yaman bir savaşçı olarak ün yapmıştı. Kentin dışındaki çiftçiler korku içinde çiftliklerini terk edip kent surlarının içine sığındılar. Roma savunmasının özelliği, üç yanında surlarla, bir yanında –doğu tarafında– ise yalnızca Tiber Nehri'yle korunmasıydı. Nehir genellikle geçilmez kabul edilirdi ama bir ordunun Tiber'i geçip kente girmesi için bir tek yol vardı: Kentin dışındaki Janiculum olarak bilinen doğu topraklarından kentin içine, Roma'nın bağrına kadar uzanan ahşap bir köprü.

Lars Porsena surlardan kaçınarak, ilk girişimini Tiber yönünde yaptı. Etrüsk ordusu fırtına gibi ilerledi ve bir zorlukla karşılaşmadan Janiculum'u aldı; burada görevli Roma askerleri silahlarını atıp koşa koşa köprüyü aşarak kente sığındılar.

Biri hariç: Köprünün batı ucuna konuşlanıp, köprüyü tek başına tutmaya hazırlanan asker Horatius. Livius, "Kaçakların arasında dikkat çekiyordu, kılıç ve kalkanı savaşa hazırdı," diye yazar.[14]

Roma efsanesine göre, Horatius Roma yıkım ekipleri köprüyü yıkmak üzere gelene kadar Etrüskleri yaklaştırmamıştı. Yıkılmadan önce geri çekilip köprüyü geçmesi yolundaki uyarılara aldırmadan, destekler parçalanana kadar savaşmayı sürdürdü. Livius, "Etrüsk ilerleyişi birdenbire yıkılan köprünün gümbürtüsü ve işlerini zamanında bitiren Romalı askerlerin zafer çığlıklarıyla durdu," diye yazar. Artık kentten kopmuş olan Horatius, üstünde zırhı ve silahlarıyla nehre atlayıp yüzerek karşıya geçmişti. Livius, "Asil bir işti, der, "belki de efsanevi, gelecek yıllarda öykülerde kutlanacak bir iş."

Sinahheriba'nın Kudüs surlarının önünden çekilmesi gibi, Horatius'un köprüyü savunması da, askeri açıdan önemsiz bir çatışma olmasına karşın, bir şiir nedeniyle anılarda yer etmiştir; Thomas Babington Macaulay'in, Horatius'u İngiliz yurtseverliğinin kahramanlık modeline dönüştürdüğü *Lays of Ancient Rome* (Eski Roma Balatları) adlı şiiri:

> O zaman kapının komutanı,
> Cesur Horatius konuştu:
> "Bu dünyada yaşayan herkese,
> Ölüm er ya da geç ulaşır.
> İnsan, korkutucu olasılıklar karşısında,
> Babalarının külleri uğruna
> Ve Tanrılarının tapınakları için olduğundan
> Daha güzel nasıl ölebilir ki?"[15]

Ne kadar cesurca görünürse görünsün, köprünün savunması Etrüsk saldırısını sona erdirmedi. Porsena kuvvetlerini Janiculum'a yaydı, Roma'nın gemilerle gıda yardımı alamaması için nehre barikat kurdu ve surları kuşattı. Sonuçsuz birkaç çatışmayla süren kuşatma, Porsena sonunda Romalıların bazı tavizleri karşılığında geri çekilmeyi kabul edene kadar uzadı. İki kent, aralarındaki ilişkiyi pek de değiştirmeyen ama en azından çatışmaları sona erdiren bir barış antlaşması imzaladı.

Antlaşma, Etrüskler ile Romalıların artık bir güç dengesine eriştiklerini gösterir. Yıllardır Etrüsklerin daha baskın olduğu düşünülürse, bu Etruria kentleri için bir yenilgidir. Ayrıca Roma Kartaca'yla aynı yıl içinde Tiber Nehri'nin güneyindeki kıyıyı Etrüsk değil Roma toprağı olarak tanıyan ayrı bir antlaşma imzalamıştı.

Polybios bu antlaşmayı *Roma İmparatorluğu'nun Yükselişi* adlı eserinde ele almıştır. Onun anladığı kadarıyla, Roma ve Kartaca bazı koşullarla dostluk kurmakta anlaşmıştı, bunların en önemlisi de Roma gemilerinin "Güneşli Burun," yani şimdiki Bon Burnu'ndan batıya geçmemelerini gerektiriyordu.* Rotasının dışına sürüklenen ve yasak topraklara ayak ba-

* 2000 yıl sonra, Güneşli Burun gene ordular arasında sınır hattı oldu. 1943'te, Kuzey Afrika'daki Mihver kuvvetleri General von Arnim Bon Burnu'nda –*Guardian*'a (13 Mayıs 1943)

san Romalı bir kaptan, gemisini tamir edip beş gün içinde "gemisinin tamiri için gerekenler ya da kurbanlık olarak kullanılacakların dışında" hiç bir şey satın almadan ve götürmeden karadan ayrılacaktı.[16] Güneşli Burnun doğusunda gerçekleşecek ticaretlerde bir kent kâtibi hazır bulunacaktı (herhalde Romalıların Kartaca topraklarının yakınında silah ticareti yapmalarını engellemek amaçlanıyordu). Bunun karşılığında, Kartacalılar bütün Latin halkını kendi haline bırakmayı, onların yakınında kale inşa etmemeyi ve Latin topraklarına silahlı girmekten kaçınmayı taahhüt ediyordu. Belli ki, Romalılar gelecekteki siyasal genişlemeleriyle ilgiliyken, Kartacalıların gözü bir ticaret imparatorluğu kurmaktaydı.

Diğer yandan, Etrüskler ortalıkta gözükmüyordu. Onlar da Po Nehri civarındaki topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini yitirmek üzereydi; Kelt savaşçı grupları Alpler'i geçip Kuzey İtalya'ya inmek üzereydi.

Livius'a göre, bunun arkasındaki dürtü, nüfus patlamasıydı; Galya "o kadar zengin ve kalabalık olmuştu ki, bu kadar büyük sayıları etkili bir şekilde denetim altında tutmak ciddi bir zorluk oluşturuyordu." Bu yüzden Galya'daki Kelt kralı iki yeğenini, iki grup halindeki takipçileriyle birlikte yeni topraklar bulmaya göndermişti. Bir yeğen kuzeye, "Güney Almanya'ya" giderken, diğeri da güneye, "kalabalık bir grup" eşliğinde Alpler'e doğru ilerliyordu. Dağları aştılar ve "Ticinus Nehri yakınındaki Etrüskleri yenilgiye uğratıp... Mediolanum kentini kurdular." Bu kent, şimdiki Milano oluyordu.

İstilanın sonu bu da değildi. Livius en azından art arda dört Galyalı istilası anlatır, her göçebe kabile, Alpler'in güneyindeki kentlerde yaşayan Etrüskleri sürüp Po Nehri vadisinde kendi kasabalarını kuruyordu. Gelen Keltlerin dördüncü dalgası, "Alpler ile Po arasındaki ülkenin zaten istila edilmiş olduğunu" gördü ve bu yüzden, "nehri sallarla geçip," Po Nehri ile Apenin sıradağları arasındaki Etrüskleri buradan kovup, buraya da yerleştiler.[17]

Dağ yamaçlarından Etrüsk kentlerinin surlarına hücum eden Keltlerin korkutucu bir görünüşleri olmalıydı. Bu kabilelere Yunanlar ve Romalılar tarafından verilen "Kelt" sözcüğü, "hücum etmek" anlamına gelen bir Hint-Avrupa kökünden gelir ve mezarlarında bulunan silahlar –2 metreyi aşkın mızraklar, sivri uçlu ve keskin demir kılıçlar, savaş arabaları, miğferler ve

göre, "yarımadanın en uç noktasında"– teslim olduğunda teslim olmak zorunda kalmıştı. İki gün önce, Müttefik kuvvetler "Bon Burnu'nu anakaradan ayırmış ve düşman garnizonunu yarımadanın dağlık, yolu olmayan yerinde kıstırmıştı," bu arada Müttefik deniz ve hava kuvvetleri Bon Burnu'nun denizden boşaltılması yolundaki tüm girişimleri engellemişti; *Guardian*'ın savaş muhabiri E. A. Montague'nün, Almanya'nın "Dunkirk umudu" olarak nitelendirdiği bir strateji (1940 yılında Müttefik birliklerinin Alman ilerlemesi karşısında işgal altındaki Fransa'dan boşaltılmasına atfen). ("End of organised resistance in North Africa: Von Arnim captured at Cape Bon" içinde, *Guardian*, 13 Mayıs 1943)

kalkanlar– savaş becerilerine tanıklık eder.[18] Polybios, "Otların ve yaprakların üzerinde uyuyorlar," diyordu, "et yiyorlar ve savaşla tarım dışında başka iş yapmıyorlar."[19]

Bu seferki, MÖ 505 dolaylarında başlayan istila tüm Kelt kültüründeki daha geniş bir hareketin parçasıydı. Tam o sıralarda, eski Hallstatt yerleşimlerine yeni âdetler yayılmaya başladı; bu, süsleme olarak düğümler, kavisler ve labirent tarzı çizgiler kullanan, önderlerini Hallstatt mezarlarında olduğu gibi dört tekerlekli arabalarda değil, iki tekerlekli savaş arabalarında gömen bir kültürdü. Bu barışçıl bir geçiş değildi. Güney Almanya, Heuneberg'teki Hallstatt mezarlık alanı baştan aşağı yağmalanmıştı; Tuna üzerindeki kale yakılmıştı.[20]

Arkeologlar Kelt kültüründeki bu sonraki safhaya, Güney Rhine'ın hemen batısındaki en yoğun buluntu alanlarından birine atıfla "La Tène" adını vermişti. Bazı yerlerde La Tène alanları Hallstatt alanlarının hemen güneyinde ya da (Heuneburg ve Dürrnberg'te olduğu gibi) tam üzerinde yer alır ama genellikle biraz kuzeyinde bulunurlar.[21] Şimdi "Kelt" olarak tanıladığımız sanat tarzı La Tène tarzıdır ve Hallstatt'ın yerini alan La Tène kültürünün belirleyici özellikleridir. Bu bir yabancı istilası değil, bir iç iktidar değişimiydi: Diğerinin yerini alan bir Kelt kültürü.

Hâkimiyet peşindeki iç mücadele güneye, İtalya'ya doğru istilalara yol açtı; gerçekliği, Roma tarihçisi Justinus'un daha sonraki anlatısında bize aktarılmıştır:

> Galyalıların İtalya'ya gelmelerinin ve yerleşecek yeni alanlar aramalarının nedeni, iç huzursuzluk ve sürekli kardeş kavgasıdır. Bundan bıkıp İtalya'ya geldiklerinde, Etrüskleri yurtlarından ettiler ve Milano, Di Como, Brescia, Bergamo, Trento ve Vicenza'yı kurdular.[22]

Huzursuzluk bazı Keltleri Avrupa'nın batı kıyısına, hatta suyun öte yakasına, Britanya'ya kadar sürmüş olabilir. Britanya'da birkaç yüzyıldır haklarında, gökyüzüyle ilgili bir nedenle muazzam dikili taş çemberleri inşa ettiklerinden başka neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz bir halk yaşıyordu. Bu muazzam anıtların en ünlüsü olan Stonehenge'in inşasına herhalde MÖ 3100 dolaylarında başlanmıştı ve sonraki 2000 yıl boyunca devam etmişti.* Ama bu halka kısa sürede güneyde Etrüskleri iten aynı savaşçı Keltler nüfuz etmişti. MÖ 500 dolaylarında, Britanya'daki mezarlarda ilk

* Genel uzlaşma, Britanya'daki en erken nüfusun Buzul Çağı'na son veren iklim değişikliği öncesinde adaya geldiği ve sonrasında, MÖ 6000 dolaylarında gerçekleşen taşkınlar sırasında (erken dönem Sümer kentleri zamanında Basra Körfezi'nin başını kuzeye doğru ilerleten aynı kayma), Britanya ile Avrupa anakarası arasındaki köprünün kesilmesiyle burada mahsur kaldıkları yönünde gibidir. Bkz. 1. Bölüm, s. 23, 24. Keltlerin gelmesinden önceki, yalıtılmış durumda oldukları binyıllarda ne yaptıkları bizim açımızdan tamamen karanlıktadır.

kez Güney Almanya'daki La Tène mezarlarındaki gibi savaş arabaları görülmeye başladı.

Roma Cumhuriyeti, kuzeydeki istilaya yeni yönetimini değiştirerek yanıt verdi. Livius, "O artan kaygı ve gerginlik koşullarında," der, "... ilk kez olarak bir diktatör atanması önerisi geldi." Yıl 501'di, Cumhuriyet'in başlamasından yalnızca 8 yıl sonra.

Livius oy veren nüfusun (yani ordunun) bu öneriyi getirmesini tüm bir askeri aciliyetler dizisiyle açıklar: Çevredeki çeşitli kentlerle savaş, Sabinlerin düşmanlığı, diğer Latin kentlerinden saldırı tehlikesi, "avam"daki huzursuzluk. Ama kuşkusuz kuzeydeki hareketliliğin etkileri güneye yansıyordu ve tüm yarımadayı diken üstüne getirmişti.

Diktatörlük koltuğu, modern zamanlardaki gibi sınırsız iktidar anlamına gelmiyordu. Roma diktatörleri 6 aylığına seçiliyordu ve yönetimdeki konsüller tarafından atanması gerekiyordu. Genellikle konsüllerden biri diktatör oluyordu. Görevi, Roma'yı olağanüstü dış tehditlere karşı savunmaktı ama kentin içinde de sıra dışı yetkileri vardı. Konsüllerin Romalılara Roma sınırları dışında askeri seferlerle ilişkili olarak ölüm cezası verme yetkileri vardı ama Roma içinde suçluları cezalandırılmaları için, oy veren nüfusun iradesine sunmaları gerekiyordu. Ama diktatör bu ölüm kalım yetkisini halka danışma zorunluluğu olmadan Roma'nın içinde de kullanabiliyordu.[23]

Bu ilk diktatör gezginci Galyalılarla, Latinlerle ve Etrüsklerle başa çıkabilmek için atanmış olabilir ama Livius'un açıkça belirttiği gibi, Roma'nın düzensiz halkını denetim altına almak da görevlerinden biriydi. "Roma'da ilk kez olarak bir diktatörün atanması," der, "ve Roma sokaklarında tören baltaları eşliğinde ulvi havada geçişinin, avamı daha uysal bir ruh haline getirmek gibi bir etkisi olmuştu... bir diktatörün kararlarına itiraz edilmiyordu ve kesin itaatten başka kurtuluş yoktu."[24]

Kesin itaat: Roma'nın ilk savunması. İlk kez, gereklilik nedeniyle Cumhuriyet'in hakları askıya alınıyordu ama bu son olmayacaktı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 60		
	PERSİA	ROMA
PERSİA	MEDİA	
		Yaşlı Tarquinius
	Astyages	
I. Kambyses		**Servius Tullius** (578)
II. Kyros (Büyük) (559)		
		Etrüsk Birliği
		Görkemli Tarquinius (535)
		Roma Cumhuriyeti Başlar (509)
		Kelt istilası
		İlk Roma diktatörü

61

KRALLIKLAR VE REFORMCULAR

MÖ 560-500 döneminde,
Hindistan krallıklara ve ittifaklara bölünür,
ve Magadha Krallığı yükselmeye başlar.

Mahabharata'daki efsanevi savaş ile MÖ 6. yüzyıl arasında, Hindistan'ın savaşçı klanları yarı istikrarlı bir krallıklar düzeni yolunda savaştı, müzakere etti ve antlaşmalar yaptı.

Budist sözlü kaynaklar tarafından aktarılan ve daha sonraları yazıya dökülen öykülerde, bu krallıklardan 16 tanesinden söz edilir.* Bunların içinde, kökleri Bharata Savaşında bulunmuş klanlardan büyüyen Kuru, Gandhara ve Pancala devletleri; çok güneydeki Vindhya ve Satpura sıradağlarının altındaki şimdi Dekkan olarak bilinen kuru platodaki Ashuaka; ve Ganj Nehri'nin kıvrımının altındaki Magadha devletleri vardır.†

---

* 16 devletin en eski tarihi üzerine en iyi kaynağımız, sözlü olarak aktarılan ve MÖ 1. yüzyılda yazıya dökülen Budist yazıların muazzam bir derlemesi olan (*Tipitaka* da denilen) Pali Derlemesi'dir (Pali Kanonu). Pali Derlemesi üç kesime ayrılır: *Vinaya Pitaka* dinsel cemaatlerde yaşayan keşiş ve rahibelerin davranışlarını düzenler; *Sutta Pitaka* Buda'ya atfedilen ve kendi içinde *nikaya* adı verilen beş bölüme ayrılan yüzlerce öğretidir ("sutta" söylem ya da öğreti demektir). Ve *Abhidhamma Pitaka* da *Sutta Pitaka* öğretilerine dayanan sistematik bir teolojidir. Pali Derlemesi Budizmin dört ana okulu (Theravada, Mahasanghika, Sarvastivada ve Sammatiya) tarafından da kullanılır ve Theravada Budizminin yegâne kutsal yazısıdır. Pali Derlemesi içindeki metinler siyasetle değil, ruhani uygulamayla ilgilidir; onlardan alabileceğimiz tarih, aradaki yorumlardan ya da belli bir Budist uygulamanın kaynağını göstermek için anlatılan öykülerden çıkartılmalıdır.

† En eksiksiz liste, Visakhuposatha Sutta adı verilen sutta (Buda'ya atfedilen öğreti) içinde bulunur. 16 devlet ve alternatif yazılışları şöyledir: Kamboja, Gandhar (Gandhara), Kuru (Kura,

16 krallığa *mahajanapada* denir, bu kökü çok eskilere dayanan bir sözcüktür. İlk göçebe Ari savaşçı klanlar kendilerini *jana* (Sanskritçe "kabile") olarak adlandırıyordu; Ganj Nehri vadisine yerleşen ve bu topraklara el koyan savaşçı klanlar bu sözcüğü uzattılar ve kendilerine *janapada,* yani toprağı olan kabileler dediler. 16 *mahajanapada*, yani "büyük janapada" toprağı olan ve diğer kabileleri yutup krallık olan kabilelerdi. Bu krallıklarda kralın kendisi, akrabaları ve savaşçıları yönetici klan olarak kaldılar. Yönetici klanda doğmak *kshatriya* olmak ve seçkin ve güçlü olanlara katılma hakkına sahip olmak demekti.

Kshatriya siyasal iktidara sahipti ama rahipler de kendilerine özgü bir iktidara sahipti. Kurbanlar ve adaklar güneye, Hindistan'a geldiklerinden beri Arilerin gündelik yaşamının bir parçasıydı: Rig Veda'daki en eski ilahilerden biri, "İndra yardımlarıyla, kurbanla uğraşanları destekler," diyordu, "ilahiler söyleyen, kurban yemeğini pişiren, kutsal ifadeler ve görevli rahiplere armağanlarla güçlenenleri. O, ey halk, İndra'dır."[1] Harappa halkının ve diğer yerli halkların unsurlarıyla iç içe geçen eski Ari uygulamaları, daha sonraları Hinduizm denecek uygulamaların en eski biçiminin çekirdeğini oluşturmuştur. Kurbanları gerçekleştiren rahipler Hindistan toplumunun ilk aristokratlarıydı ve 16 *mahajanapada* üzerindeki etkilerini sürdürdüler. Yönetici *kshatriya* gibi, rahiplerin de kendi klanları vardı: Bir rahip ailesinde doğmak, *brahman* olmak ve kurban ayrıcalığına sahip olmak demekti.

Toplumun bu üçlü bölünmesi –rahipler, savaşçı şefler ve geri kalanlar ("geri kalan" aileler *vaishya*, yani sıradan insanlardı)– eski zamanlarda bilinmeyen bir şey değildi. Ama Hindistan'da, rahipler geri kalanlara egemendi. Eski toplumların çoğunluğunda, kral ve savaşçılar güç merdiveninin en tepesinde olurdu; tanrıların önemine bağlılık sunanlar bile kâhin ya da rahipleri hapse atabiliyor, hatta idam bile ediyordu. Ve neredeyse tüm diğer eski toplumlarda, kral bazı kutsal işlevler üstlenebiliyor ve bazen de en yüksek dini rütbeye sahip olabiliyordu.

Ama brahmanlar iktidarlarını paylaşmıyordu. 16 krallık günlerinde, *kshatriya* olarak doğmayan birisi, eğer rahipler ona kutsal güç kazandıracak bir ritüeli yerine getirirlerse, kral olabilirdi ama *brahman* olarak doğmayan birisi, rahiplik yapamazdı.[2] Brahmanlar, daha sonraki bir Hindu metni olan *Manu Yasaları*'na göre, yaratılmış tüm diğer sınıfların "efen-

---

Kure), Pancala (Panchala), Malla (aynı zamanda Vajji ya da Vrijji Konfederasyonu da denilen 8 klandan oluşan bir ittifakı da içeren bir krallık), Vatsa (Vatsya, Vansa), Kosal (Kosala), Matsya (Maccha), Surasena (Shurasena), Chedi (Ceti), Avanti, Ashuaka (Assaka), Kaşi (Kasi), Magadha, Anga, Vanga. (Bkz. *Anguttara Nikaya,* VIII I.43, Bhikkhu Khantipalo (çev.), *Lay Buddhist Practice* içinde; RomilaThapar, *Early India: From the Origins to AD 1300,* s. 138; ve John Keay, *India: A History,* s. 45.)

61.1. Hindistan Krallıkları

disi," en mükemmel insandı: "Yasanın hazinesini korumak üzere dünyada en yüksek olarak doğmuş, tüm yaratılmış varlıkların efendisi; dünyada ne varsa brahmanın malıdır... brahmanın, aslında, her şeye hakkı vardır."[3]

16 krallık zamanında, gezgin göçebe kabilelerde çok önemli olan hayvan kurbanları, Hindistan'ın kentsel nüfusunun artmasıyla gözden düşmeye başladı. Ama evren tarafından bu "dünyada en yüksek olarak doğanlara" atfedilen güç azaltılamazdı. Rahiplerin gücü savaşçı klanların tüm bilincine o kadar güçlü bir şekilde kazınmıştı ki, *brahman*lar, bırakın işlerini kaybetmeyi, merkezi rollerini korudular. Kurban yerine, artık adakların yerini almış olan kansız ritüellerin gereğince uygulanmasını yerine getirdiler: Yüreğin alevini onurlandırmak, gün batımının gelişini tanımak, imgelerine özen göstererek tanrıları onurlandırmak, evlilikleri ve cenazeleri kaydetmek için gerçekleştirilen ritüeller.[4]

16 devletin sınırlarının çevresinde, 16 *mahajanapada*nın herhangi birine dâhil olmaya direnen bir kabileler çemberi vardı. Krallıklar halinde birleşeceklerine, bu kabileler *gana-sangha* adı verilen bağımsız ittifaklar kurmuştu.

Olasıdır ki, *gana-sangha* kabileleri birincil olarak Ari soydan olmayıp, kökenleri savaşçı klanların gelmesinden önceki Ganj vadisi halkından olan kabilelerdi. Yeni gelenler ile kabileler arasındaki (Bharata Savaşı öyküsündeki Pandava klanının Pancala'yla ittifakında da görüldüğü gibi) evlilikler herhalde sert ve hızlı ırk bölünmelerini engellemişti. Ama *gana-sangha*ların, ağırlıklı olarak Ari olmayanlardan oluştuğuna dair güçlü bir kanıt vardır: *Mahajanapada*daki Hintlilerin yaşamlarında o kadar merkezi bir yeri olan ritüel uygulamaları onlarda yoktur.

*Gana-sangha*larda iki tür insan vardı: Toprağın çoğunda hak iddia eden yönetici aileler ve bu topraklarda çalışan ücretli hizmetçiler ile köleler. Kararlar (savaşa gitmek, başka bir klanla ilişkiye girmek, sulama sisteminden suyu belli tarlalara yönlendirmek) yönetici ailelerin başları tarafından alınıyordu ve bu kararlarda işçilerin hiç söz hakkı yoktu.[5]

*Mahajanapada*da da sessiz hizmetkârlar vardı. Bunlar dördüncü cins insanlardı: Yönetici *kshatriya*, rahip *brahman* hatta çiftçi, çömlekçi, marangoz veya duvarcı olarak çalışan sıradan *vaishya* bile değillerdi. Rig Veda'nın daha sonralardan kalma, her sınıfın mistik kökeninden söz eden bir şarkısı, eskiden beri var olan ve ölümü tüm evreni oluşturan kozmik dev Purusha'nın ağzından doğan brahmanlara en onurlu yeri verir:

> Brahman onun ağzıydı,
> İki kolu kshatriya oldu
> İki baldırı vaishya'dı
> Ve iki ayağından da shudra üretildi.[6]

Shudra dördüncü ve en aşağı insan sınıfı olarak, köleler ve hizmetçilerden oluşuyordu. Sessiz ve güçsüzdüler, hizmetçilikten kurtulamazlardı, yasa gereği efendilerinin arzusu doğrultusunda öldürülebilir ya da sürgüne gönderilebilirlerdi, kutsal veda okumalarını dinlemeleri bile yasaktı (cezası, kuralı çiğneyen kulaklarına eritilmiş kurşun akıtılmasıydı).* *Mahajanapada* toplumunun bir parçası değillerdi; öteki, başka bir şeydiler. Kökenleri açık değildir ama belki de shudra fethedilmiş bir halktı.†[17]

---

* Mö 600'de, Rig Veda'ya –eski Ari zamanlardan kalma en eski ilahi derlemesi– üç başka ilahi derlemesi katılmıştı: *Samaveda* (törenlerde şarkıcılar tarafından okunmak üzere özel olarak seçilmiş Rig Veda ilahileri), *Yajurveda* (*adhvaryu* denen ve dini ayinler sırasında özel eylemler yapan rahip-uzmanlar tarafından kullanılan Rig Veda ilahileri ve daha yeni metinlerin bir karışımı) ve *Atharveda* (yalnızca ilahilerden değil, gündelik yaşamda kullanılan büyülerden ve ayinlerden de oluşan bir derleme). (John Y. Fenton vd., *Religions of Asia*, s. 27-28.)

† Kast sözcüğü, Portekizlilerin 16. yüzyıldan kalma bir uydurmasıdır. Eski Hintliler bölümlenmeler için yüksek olasılıkla Sanskritçe *jati* ("doğum") sözcüğünü kullanıyordu.

Bu kadar yüksek ölçüde katmanlaşmış toplumlarda, birilerinin hoşnutsuz olması kaçınılmazdı.

Tüm bu hiyerarşiye ilk itirazlar, *gana-sangha*lardan geldi. MÖ 599 dolaylarında, reformcu Nataputta Vardhamana Ganj vadisinin kuzeybatısındaki bir *gana-sangha*da doğdu. Bu Vrijji diye bilinen bir kabileler konfederasyonuydu.[8] Kendi kabilesi *Jnatrika*ydı ve o bir hükümdarın oğlu, bir prensti ve zengin biriydi.

Takipçilerine göre, reformları 569 yılında, 30 yaşındayken başladı. En başta doğumundan gelen ayrıcalıkları ve serveti reddetti, kendini tek bir giysi dışındaki mal varlığından azat etti ve 12 yılını sessizlik ve meditasyonla geçirdi. Bu dönemin sonunda, tüm rahiplerden azade bir yaşam görüşüne erişmişti: Onun evreninde, *brahman*lar yoktu. İnsanın varoluşunun amacı, rahipler aracılığıyla tanrıyla iletişime geçmek değildi. Hindu dini metinlerinin belirttiği gibi, insanın içine doğduğu görevleri yerine getirerek tanrıların hoşuna gitmek de değildi.* Doğrusu, insan kendini maddi dünyaya zincirleyen tutkuları (açgözlülük, şehvet ve iştah) reddederek, maddi evrenin zincirlerinden kendisini kurtarmalıydı.

567 dolaylarında, Hindistan'ı yalın ayak dolaşmaya başladı ve beş ilke öğretti: *Ahisma*, tüm yaşayan varlıklara şiddet uygulamama (hayvanların neden hakları olduğunun ilk sistemli açıklaması); *satya*, doğruculuk; *asteya*, her türlü hırsızlıktan kaçınma; *brahmacharya*, cinsel zevkten kaçınma; ve *apari-graha* tüm maddi şeylerden kopma (Mahavira'nın tek giysisinden de vazgeçip çıplak gezerek gösterdiği bir taahhüt). Arkasında takipçiler toplandı ve Nataputta Vardhamana büyük bir öğretmen olarak, "Mahavira" (Büyük Kahraman) adıyla tanınmaya başladı.[9]

Bunların hiçbiri yepyeni fikirler değildi. Ana akım Hinduizm de çeşitli yollardan benliğin maddi dünyadan özgürleşmesini öğretiyordu. Mahavira bir yenilikçiden çok, zaten varolan uygulamaların reformcusuydu.

---

* MÖ 6. yüzyılda, Hinduizm (siyasal kaymalardan bağımsız olmayan) büyük yeni gelişmeler yaşadı ve üç yönde dallar verdi. Eylem Yolu, özellikle rahiplerin ağırlıkta olduğu, her erkek ve kadının rolünün, içine doğduğu kastın görevlerini yerine getirmek olduğunu vurgulayan bir Hinduizmdi. Bilgi Yolu eyleme değil, *upanishad*ların, yani 16 krallığın zamanının başlarında yazılan yeni öğretilerin araştırılmasıyla erişilecek yüksek ruhsal aydınlanmanın başarılarına odaklanıyordu. Bağlılık Yolu, bunun yerine iyi yaşamın merkezi olarak Hint dini sistemindeki en yüksek tanrısallığa (Şiva veya Vişnu) tapınmayı vurguluyordu. Her üç gelenek de daha iyi bir insan varoluşuna ya da (eninde sonunda) eylem, aydınlanma ya da bağlılıkta mükemmelleşmenin ödülü olarak göksel bir varlık olarak yeniden doğmayı vaat ediyordu.

Bu, muazzam ve karmaşık bir dini geleneğin çok basit bir özetidir. John Fenton vd. tarafından yazılan *Religions of Asia,* Hinduizmin biraz daha ayrıntılı bir açıklamasını yapan standart bir başlangıç metnidir. Kim Knott tarafından yazılan *Hinduism: A Very Short Introduction* da iyi bir genel bakıştır. Daha ayrıntılı (ve akademik olmasına karşın okunabilir) bir kaynak için bkz. Vasudha Narayanan *Hinduism: Origins, Beliefs, Practices, Holy Texts, Sacred Places.*

Ama kendi kendini reddetmenin aşırıya vardırılması gereğini açıklaması ve tüm yaşamlara saygının zorunlu olması, bir takipçi kitlesinin oluşması için yeterli oldu. Doktrinleri Caynacılık olarak bilindi, takipçilerine de Caynacılar dendi.*

Birkaç yıl sonra, *mahanjapada*ların dışından, gene *gana-sangha*da doğmuş başka bir yenilikçi ortaya çıktı. Nataputta Vardhamana gibi o da güç ve para içinde doğmuştu. O da 30'lu yaşlarında yaşamın ayrıcalıklarını reddetmiş ve gönüllü olarak sürgüne gitmişti. O da özgürlüğün yalnızca kendi tutkularını ve arzularını reddedenlerce elde edilebileceği sonucuna varmıştı.

Bu yenilikçinin adı Siddhartha Gautama'ydı, Mahavira'nın doğduğu Vrijji ittifakının kuzeyinde yer alan *Shakya* klanının prensiydi. Aydınlanmasının geleneksel öykülerine göre, gençlik yıllarını ailesi ve konforuyla çevrelenmiş olarak yaşamıştı: Karısı ve küçük bir kızı vardı ve kral babası onu muazzam bir sarayın duvarlarının içinde, sıradan insanların yaşamlarından kopmuş durumda lüks içinde tutuyordu.

Ama bir gün Siddharta arabacısına kendisini bir parkta gezdirmesini emretti. Orada "kırık dişli, kır saçlı, gövdesi çarpılmış ve iki büklüm olmuş, bir bastona yaslanmış, titreyen" çok yaşlı bir adam gördü. Adamın ilerlemiş yaşı karşısında şoke olarak sarayına döndü. "Doğum utansın," diye kendi kendine düşündü, "çünkü doğan herkes, mutlaka yaşlanacak." Düşünceyi kafasından çıkarttı ama parkta ertesi günkü yolculuğunda hastalıktan kıvranan bir adam, sonra da bir ceset gördü. Bu onu daha da büyük bir ruhsal bunalıma itmişti.

Ama tüm bunları taçlandıran açılım, bir süre sonra bir partide gerçekleşti. Sidarta, güzel kadınların şarkı söyleyip dans etmesiyle eğleniyordu ki, gece ilerledikçe kadınlar yoruldular ve oturup uyuyakaldılar. Odaya göz gezdiren prens,

> yerde, etrafa dağılmış müzik aletlerinin arasında uyuyan kadınları fark etti: Kimisinin vücudu tükürük ve salyayla ıslanmış; kimisi dişlerini gıcırdatır, uykusunda mırıldanıp konuşur; kimisinin ağzı açık; bazılarının elbiseleri açılmış, tiksindirici çıplaklıkları ortaya çıkmış. Kadınların görüntüsündeki bu büyük değişiklik, prensin bedensel zevklere olan düşmanlığını büsbütün artırdı. O muhteşem ev ona... kazığa oturtulup çürümeye terk edilmiş ölü bedenlerle dolu bir mezarlık gibi görünmeye başlamıştı.[10]

---

* Başka bir basitleştirilmiş özet; fazlası için, Bharat S. Shah'ın temel *An Introduction to Jainism* adlı eserini ya da daha akademik bir metin için Paul Dundas'ın *The Jains* adlı eserini deneyebilirsiniz. Cayna ilkelerinin modern çağdaki en bilinen takipçisi Gandhi'dir, o da *ahisma*yı şiddet kullanmadan değişme kampanyasının merkezine koymuştu. Gandhi şahsen bir Caynacı değildi ama büyük bir Caynacı nüfusu olan bir kentte büyümüştü.

İşte buna yanıt olarak kendi kendini sürgün etti. Kaynaklara göre, yıl MÖ 534'tü.*

Siddhartha dolaşarak, çürüme ve bozulmayla uzlaşmaya varmaya çalışarak yıllar geçirdi. Meditasyon denedi ama meditasyon dönemleri geçtiğinde, hâlâ acı ve ölüme yaklaştığı gerçeğiyle karşı karşıyaydı. Dünyayla bağlarını kopartabilmek amacıyla, daha sonraki metinlerde söylendiği gibi, "omurgası boğumlu bir ip gibi ortaya çıkana," kaburgaları "eski, çatısı uçmuş inek ahırının çatı kirişleri gibi ortaya çıkana," ve gözleri "derin bir kuyunun dibinde gözüken su gibi" çukura kaçana kadar kendisini aç bırakarak, Cayna çilecilik yöntemini denedi.[11] Ama kendi kendini inkârı onu ortak insanlık koşulundan bir santim ileriye götürmedi.

Nihayet aramakta olduğu yanıtı buldu. Erkeği ve kadını kıstıran yalnızca arzular değil, "heyecan dolu iştahla bağlı" ve hep arzulayan varoluşun ta kendisiydi: "Bedensel zevklere duyulan susuzluk, varoluşa duyulan susuzluk, varolmayışa duyulan susuzluk."[12] Arzudan tek özgürleşme, varoluşun kendisinden özgürleşmeydi.

Bu gerçeğin idraki, Siddhartha'nın aydınlanması oldu ve o noktadan başlayarak artık Siddhartha Gautama olarak değil, Buda olarak tanındı: Nedeni hiçlik olan, hiçliğe bağlı, hiçliğe giden bir gerçeğin bilgisi, sözcüklerle tanımlanması olanaksız bir varoluş biçimi olan *nirvana*'ya erişmiş olan, aydınlanmış birisi.†

Bu yalnızca ruhsal bir keşif değil, aynı zamanda (kopuş iddialarına karşın) siyasal bir konumdu. Hem brahman-karşıtı, hem de kast-karşıtıydı. Brahmancı Hinduizmdeki yeniden doğuş üzerine vurgu, Hintlilerin çoğunun art arda gelen aynı yıpratıcı yaşamlarla karşı karşıya oldukları anlamına geliyordu, kesinlikle belirlenmiş kendi yaşamlarından yeniden doğuş dışında hiçbir şekilde kurtuluş yoktu ki, bu da onları başka bir benzer ya da daha kötü çileyle karşı karşıya bırakacaktı. Bu, Karen Armstrong'un sözleriyle, yeniden doğuş vaat edeceğine, "bunama, kronik hastalıklara kapılma ve korkutucu, acılı bir ölümü bir kez yaşamak yetmiyormuş gibi, bunu yeniden, yeniden yaşamaya zorlanmanın dayanılmaz ve tamamıyla anlamsız göründüğü..." yeniden ölümün dehşetiyle tehdit

---

* Hem Mahavira (599-527) hem de Buda (563-483) için geleneksel olarak kabul edilen doğum ve ölüm yılları, yakın zamanlarda akademik dünyada 100 yıl kadar erken oldukları gerekçesiyle eleştirilmektedir, bu da her ikisini sonraki yüzyıla atacaktır. Sonraki yıllar için Hindistan akademisyenleri çevresinde destek geniştir ama genel kabul görmemiştir; belirsizlik sürdüğünden, tutarlılık açısından eski tarihleri kullanmaya karar verdim.

† Daha fazlası için, basit birer kaynak olarak Karen Armstrong'un *Buda*'sını ve Michael Carrithers'in *Buda: A Very Short Introduction*'ını deneyebilirsiniz. Budizm hakkındaki daha kapsamlı bir araştırma için, bkz., Peter Harvey, *An Introduction to Buddhism: Teachings, History, and Practices*.

eden bir varoluştu.[13] Ölümün kurtuluş olmadığı bir dünyada, başka bir kaçış yolu bulunmalıydı.

Aynı düzeyde *brahman* karşıtı (ve kshatriya karşıtı) olan, Buda'nın, her insanın tüm sorunlarını çözecek tek bir güçlü önder yerine kendine güvenmesi gerektiğini söyleyen öğretisiydi. Çok sonraları, 9. yüzyılın bir Budist ustası, öğrencilerine –kral ya da rahip, tanrısal bir hüküm de verse– tek bir yetke figürüne bağlanmamanın ne kadar önemli olduğunu vurgulamak üzere, şu komutu bulmuştu: "Buda'yla karşılaşırsan, Buda'yı öldür!"[14]

Kısa sürede, Buda'nın da takipçileri oldu, tüm kastlardan gelen müritleri.

Mahavira ve Buda maddi varlıklardan kurtulmayı öğretirken, *mahajanapada*nın kralları olabildiğince çok toprak elde etmek için savaşıyordu. Ganj'ın hemen kuzeyindeki Kaşi ile Kosal ve güneydeki Magadha, toprak savaşındaki esas düşmanlardı. Ganj vadisi için savaşıyorlardı ve bu rekabette onlara Mahavira'nın yurdu olan, *gana-sangha*dan Vrijji de katılıyordu.

Güç Kaşi ve Kosal arasında gidip geliyor, hiçbiri uzun süreli egemen olamıyordu. Ama Ganj'ın güneyindeki Magadha giderek güçleniyordu. Kral Bimbisara MÖ 544 yılında Magadha tahtına çıktı ve küçük çapta da olsa, ilk Hintli imparatorluk inşacısı oldu. Buda aydınlanmaya erişirken, Bimbisara da nehirlerin (Bengal Körfezi aracılığıyla) okyanusa erişimini denetim altında tutan ve gemilerin sahilden güneye doğru ticaret amacıyla denize açıldıkları birincil liman olan önemli Campa kentini de içeren deltadaki Anga Krallığı'na karşı ordularını topluyordu.[15] Oraya ilerledi, fethetti ve elinde tuttu.

Bu muazzam bir fetih değildi. Ama Anga 16 krallık içinde kalıcı bir şekilde bir diğeri tarafından yutulan ilk krallık oldu ki, bu da yaklaşmakta olanların habercisiydi. Askeri seferler de Bimbisara'nın tek zaferi değildi. Evlilik yoluyla, Kosol'un bir kısmını ele geçirdiği gibi, başka bir evlilikle de, batısındaki *gana-sangha*yla dost olmuştu.[16] Tüm krallığında yollar inşa etmişti, böylece krallığında kolayca yolculuk edebilecek ve kasaba önderlerini konferansa toplayabilecekti. Bu yollar aynı zamanda vergilerin toplamasını (ve denetlemesini) de kolaylaştırıyordu. Kuzeyden doğru yaklaşan Buda'ya kucak açtı; Brahmanların gücünü kıracak her doktrin, kralları güçlendirmeye adaydı. Magadha'yı yalnızca huzursuzca bir araya gelmiş bir savaşçı klanlar topluluğu değil, küçük bir imparatorluk yapma yolundaydı. Uzun zamandır batıdaki imparatorluklardan tamamen farklı bir güzergâhta ilerleyen Hindistan, onlara yaklaşıyordu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 61	
ROMA	HİNDİSTAN
	Ganj vadisindeki 16 krallık
Yaşlı Tarquinius	
	Mahavira'nın doğumu (gel. 599)
Servius Tullius (578)	
	Buda'nın doğumu (gel. 563)
Etrüsk Birliği	**Magadha'lı Bimbisara**
Görkemli Tarquinius (535)	
	Mahavira'nın ölümü (gel. 527)
Roma Cumhuriyeti başlar (509)	
Kelt İstilası	
İlk Roma diktatörü	
	Buda'nın ölümü (gel. 483)

62

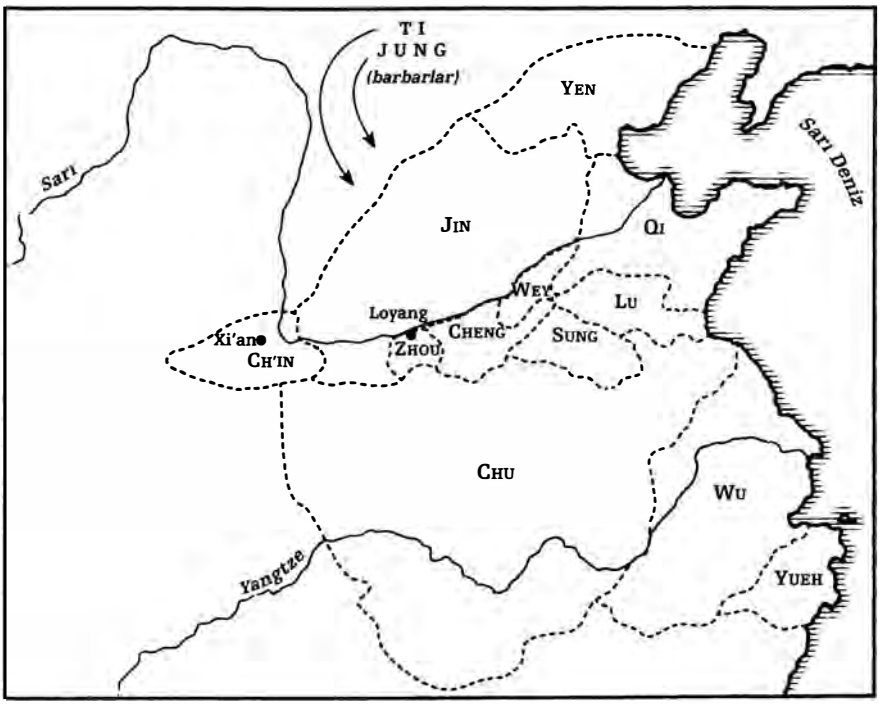
GÖREVİN GÜCÜ VE SAVAŞ SANATI

Çin'de, MÖ 551-475 döneminde,
bir filozof ve bir general,
kaotik zamanlardan anlam çıkartmaya çalışırlar.

Doğu Zhou yönetimi başlarken, güçlü devletlerden oluşan bir dörtgen –Jin, Qi, Chu, Ch'in– Zhou topraklarını kuşatıyordu. Beşinci bir devlet de onlara katılmak üzere yükselişteydi: Güney kıyısındaki Yueh. Daha sonraki tarihçiler, bu dönemi Beş Hegemonya zamanı olarak adlandırır, ama aslında yeteri kadar daha küçük toprağı sınırlarına katıp büyük güç olarak ortaya çıkabilecek dört devlet daha vardı: Her ikisi de kıyıda sınırlara sahip olan Lu ve Wu ile Zhou topraklarına komşu Cheng ve doğu tarafındaki Sung.[1]

Zhou, artık tamamen törensel olmuş bir güce sarılmış, ortalarında oturuyordu. Devletler kendi dükleri tarafından yönetiliyor ve *kendi* orduları da sınırlardaki düşmanlara karşı savaşıyordu. Özellikle Jin, kuzeydeki, birlikte Ti olarak bilinen barbar kabilelere karşı sürekli savaş halindeydi. Savaş on yıllarca sürdü ve Jin topraklarını kademeli olarak kuzeye doğru büyüttü.

Bir süre için, bu parçalı ülke huzursuz bir barışı sürdürebildi. Törensel tahtta uzun yıllar geçiren kral Hsiang öldü ve ardından oğlu (altı yıl hüküm sürdü) ve torunu (yedi yıl hüküm sürdü) geçtiler. Kendisi evlat sahibi olabilmek için çok genç olan torunun yerine, MÖ 606 yılında küçük kardeşi Ting geçti.

62.1. Beş Hegemonya

Bu kırpılmış hükümdarlıklar, başkentte bir tür sıkıntı yaşandığını gösteriyordu ve bu sıkıntıdan yararlanan da Chu Dükü oldu.

Güneydeki Chu Devleti başlangıçtaki "merkezi Çin"in parçası değildi ve Jin ile Cheng devletleri tarafından hâlâ yarı barbar addediliyordu. Barbar ya da değil, Chu güçlüydü. Zhou'nun taşındığı 200 yıldan beri, Chu askerleri düzenli bir şekilde kuzeye ve doğuya yürümüşler, art arda devletleri istila edip yutmuşlardı. 18. yüzyıl tarihçisi Gai Shiqi, "Eski kuşaklarda," diye yazmıştı, "birçok kimseye bağlı olmayan devlet vardı, bunlar satranç taşları ya da yıldızlar gibi yoğun bir şekilde kümelenmişlerdi." Bunlardan artık haritadan tamamen silinmiş olan ve Chu ile Zhou sınırları arasında kalan birkaçının adını verir. "Deng'in düşüşünün ardından," diye açıklar, "Chu orduları varlıklarını Shen ve Xi'ye hissettirdiler, Shen ve Xi'nin düşüşünden sonra Chu askerleri varlıklarını Chen ve Cai'ye hissettirdiler. Chen ve Cai artık tutunamayacak hale geldiğinde, Chu askerleri doğrudan saraya ilerledi."[2]

Zhou topraklarındaki bu Chu istilası, kral Ting'in Zhou tahtına çıktığı sıralarda gerçekleşti. Saraya doğrudan yöneltilmiş bir saldırı değildi; Chu'nun asıl hedefi kral Hsiang'ın üvey kardeşinin 80 yıl önce tahta karşı

ittifak yaptığı kuzeyli barbar çetesi Jung'du. O zamandan beri Çin topraklarında oradan oraya dolaşıp duruyorlardı. Jin orduları onları Ch'in topraklarına sürmüş, Ch'in ordusu da kısa süreliğine onları daha güneye atmıştı ve artık Zhou'nun batı sınırındaydılar.

Chu bu barbarlara hükümdarı savunmak uğruna saldırmamıştı; Chu Dükü onlara karşı yürüyüşe geçtiğinde, Jung'lar Zhou'yu tehdit etmiyordu. Ve Sima Qian'ın kayıtlarında, Chu Dükü'nün hükümdarın iyiliğini düşünmediğine dair bir ima da yer alır: "Kral Ting'in birinci yılında," der, "Chu Kralı Junglara saldırdı."[3] Daha önce, bir düke kraliyet unvanı verilmemişti. Aslında, herhalde Chu beyinin kendini "kral" diye nitelendirmesi de yasadışıydı, ama Zhou hükümdarının itiraz edecek konumda olmadığı anlaşılıyor.

Chu kralının barbarlara karşı seferi en azından gönülsüzce yapılmıştı. Kuzeye erişir erişmez, bir mesaj gönderdi, ama teslim olmaları için Jung'a değil, Zhou sarayına, pek de hayra alamet olmayan bir mesaj: Sima Qian, "Zhou'ya, Dokuz Sacayak hakkında sorular sormaya birisini gönderdi," der; 500 yıldır kraliyet gücünü temsil eden, Zhou'nun Dokuz Kazanı.*

Chu kralının Dokuz Sacayağı neden soruşturduğunu bilmiyoruz ama herhalde bu sıradan bir merak dürtüsü değildi. Sima Qian'a göre, kral Ting soruya fiilen yanıt vermekten kurtulmak için bir saray görevlisi gönderdi; ve Chu kralı, kısa süre sonra, güneye geri döndü. Kızışan krizi neyin soğuttuğu açık değil. Belki de Zhou kralı Dük'ün "kral" unvanını kullanmasına itiraz etmemeyi kabul etmiştir ve Chu kralı da kendine kraliyet unvanını yakıştırmayı sürdürmüştür.

Chu büyümesini sürdürdü. *Tso chuan* (Konfüçyüs'ün Bahar ve Sonbahar Yıllıkları'nın ek notları) Chu küçük Ts'ai Devleti'ni ele geçirdiğinde Chu kralının veliaht prensi canlı canlı yaktığını yazar. Zhou'ya saldırıdan on yıl sonra, Chu kralı Cheng'i de istila etti. Belki de yakılmaktan korkan Cheng Dükü, sadık bir vasal olmayı kabul etti: *Tso chuan*'da, "Sunaklarımızı söndürme," diye yalvardığı yazar, "ama bırak yönümü değiştireyim ve efendilerine hizmet edeyim."[4]

Chu kralı bunu kabul etti. Artık toprakları geniş ve tehditkâr mevcudiyetiyle Zhou'yu iki yandan sarıyordu.

Bu arada, kral Ting'in yerine oğlu, torunu ve torununun oğlu geçti. Torununun oğlu kral Ching, tahta 544 yılında geçti ve az çok olaysız 20 yıl boyunca hüküm sürdü. Ama her ne kadar en sevdiği oğlunu (daha küçük bir prensi) ardılı olarak belirleyecekse de, atama resmileşemeden öldü. Yıllardan 521'di.

---

* Bkz. 43. Bölüm, s. 328.

Ching'in en büyük oğlu derhal tahtı ele geçirdi. Küçük prens kızdı, saldırıya geçti ve ağabeyini öldürüp tahta kral Tao olarak kendisi oturdu. Diğer kardeşler başkentten kaçtı.

Bunlardan biri, Prens Kai kuzeydeki Jin Devleti'ne gitti ve yardım istedi. Jin Dükü geniş ve deneyimli Jin ordusunun Kai'nin arkasına durmasını kabul etti. Bir taç giyme töreni ayarladı ve Kai'nin sürgündeki meşru kral olduğunu ilan etti; Kai, (aslında hayli kuşkulu olan taht üzerindeki hak iddiasında ısrarcı olurmuş gibi) II. Ching adını aldı. Sonra II. Ching, arkasında bir Jin ordusuyla surla çevrili Zhou kentine doğru yürüyüşe geçti.

Kral Tao kendini surların arkasına kapattı. Üç yıl boyunca kardeşler bir iç savaşta dövüştüler; dördüncü yıl, II. Ching başkente girdi ve kral Tao'yu ona bağlılık yemini etmek zorunda kalan bir vasal haline getirdi.

Tüm bunlar olup biterken, Doğu Zhou yetkesi neredeyse tamamen anarşi ve kana dönüşmüştü. Gökyüzünün Vekâleti dağılmıştı ve yıkılan Zhou yetkesini devralmaya çalışan çevredeki krallıklar arasında daha da büyük bir savaş çıkacak gibi görünüyordu.

Düzensiz zamana yanıt olarak, Lu Devleti'nde bir reformcu ortaya çıktı. Adı Kong Fuzi'ydi ve bir öğretmen olarak, ardında binyıllar sürecek bir takipçiler grubu toplamıştı. 2000 yıl sonra Çin'e varan Cizvit misyonerler Kong Fuzi'yi Konfüçyüs olarak telaffuz ettiler ve tüm dünyada bu Latinleşmiş adla tanındı.

Çağdaşı olan Hintli filozoflar gibi, Konfüçyüs de müphem de olsa soylu bir aileden geliyordu; son Shang kralının üvey ağabeyinin dolaylı bir ardılıydı. O filozofların tersine, hayli yoksulluk içinde büyümüştü.

Yirmi bir yaşına geldiğinde, evlenmiş, bir oğlu olmuştu ve devletin tahıl nakliyesinin hesabını tutacağı bir işe girmişti.[5] Hassasiyet, ayrıntılara özen ve kusursuz kayıt tutulmasını gerektiren bir işti, genç Konfüçyüs tüm bu konularda doğal bir yeteneği olduğunu fark etti. Çocukluğundan beri kesin ve düzenli biriydi; yaşı ilerledikçe, ataları ve tanrısal varlıkları onurlandırmak üzere gerçekleştirilen ritüellere, doğumları, ölümleri ve evlilikleri çevreleyen törenlere, devlet yöneticilerinin saraylarında ve Zhou kralının sarayında gerçekleştirilen seremonilere giderek daha fazla hayranlık duymaya başladı.

Bu ritüellere, nasıl uygulanacaklarını anlatan şiirler ve şarkılar eşlik ediyordu; yazıdan önceki zamanlardan sözlü olarak aktarılan şiirler, uygun seremoninin yaşayan el kitapları gibiydi. Doğal bir fotografik hafızayla doğan Konfüçyüs, bunların yüzlercesini ezbere biliyordu.

On yıl kadar, Konfüçyüs devlet adına kayıt tuttu. Ama giderek, ayaklı bir ritüel uygulama kütüphanesi olarak ün kazanmaya başladı. Lu sarayı, gerektiğinde, saraya gelen ziyaretçilerin âdetlere uygun olarak kabul edildiğinden emin olmak için ona başvuruyordu. Ve kafasının içindeki kütüphanede yazılanları öğrenmek isteyen öğrenciler edinmeye başlamıştı.

30'lu yaşlarının başlarına geldiğinde, Lu Dükü ona sürekli danışır olmuştu. Aynı zamanda, kayıt tutma işinin dışında, en azından bir yüksek rütbeli Lu yetkilisinin oğullarına öğretmenlik işlevini de yüklenmişti.[6] Tam da meslek yaşamının –seremoni, ritüel ve görevlerin yerinde uygulanmasının tüm çalışma yaşamında merkezi bir konum edineceği– bu yeni safhasına yeni girdiğinde, Zhou diyarında iç savaş alevlendi.

Zhou'nun nüfuz yoksunluğu, kısmen çevredeki devletlerin efendilerinin, kralın hiç olmazsa ritüel açısından hâlâ bir öneme sahip olduğu; fiilen hükmetmese bile rahatsız etmemeyi tercih ettikleri bir kozmik düzenin merkezinde durduğu yönündeki genel uzlaşmaları sayesinde maskeleniyordu. Chu'nun Dokuz Sacayağı'nı talebi, belki de, bu anlaşmada göze görünür ilk çatlak olmuştu. Taç giymiş, her biri ritüel ve seremoni tarafından sağlanmış yetkeye sahip olmakla böbürlenen iki kral arasındaki kanlı savaşlar, çatlağın Zhou iktidarının yüzeyinde boydan boya uzandığını göstermişti.

Konfüçyüs, düzene aşırı değer veren bir insandı; artık ne düzen ne de istikrarın açıkça ortada görünmediği bir dünyada, öğrencilerine bu ikisini nasıl bulacaklarını öğretmeye başlamıştı.

Öğretileri, geçmişin –ya da en azından var olduğuna inandığı geçmişin– en iyi yönlerini korumaya çalışıyordu. Çin'in en eski şiir ve şarkılarını gelecekte kullanılmak üzere derlediği bir antoloji olan *Shi Jing*'te, yani *Şiirin Klasikleri*'nde toplamıştı. (Konfüçyüs, "Bunlardan," diyordu, "insan babasına hizmet etmek gibi yakın, prensine hizmet etmek gibi daha dolaylı görevleri öğrenir.")[7] Aynı zamanda ona, yas tutanların uygun davranışlarından ("Eğer birisi bir gün bir taziye ziyaretine giderse, aynı gün içinde neşe tezahürlerinde bulunmamalı"),[8] aylık görevlerin düzeņ içinde sıralanmasına (Sonbaharın ikinci ayında... kent ve banliyö duvarlarını tamir etmek, kent ve kasabalar kurmak, yeraltı geçitleri ve tahıl depolama kuyuları kazmak ve ambarları tamir etmek uygundur.")[9] her şeyi düzenleyen bir metin olan *Li Ching* içinde bir dizi ritüel ve seremoniyi bir araya getirmiş olmak da atfedilmiştir. Söyledikleri takipçileri tarafından *Lun yu*, yani *Seçmeler* adındaki üçüncü bir ciltte toplanmıştı.

Nasıl ki Mahavira Caynacılığın başlatıcısı değilse, Konfüçyüs de *Seçmeler* içindeki felsefenin yaratıcısı değildir. Yeniliği, ileriye doğru bir yol bulmak amacıyla, geçmişe dönmesindedir. Takipçilerine, "Ben bilgiye sa-

hip olarak doğmuş birisi değilim," diyordu, "ben antikiteye düşkün ve onu görmekte sabırsızlanan birisiyim."[10] Geçmiş üzerine araştırmaları, ona kavgacı bir Çin'de, hem sükûnet hem de erdemin görevlerin düzen içinde yerine getirilmesine bağlı olduğunu göstermişti. "Karakter, usullerin hâkimiyetiyle yerleşir," dediği söylenir. "Usulün kuralları olmadan, saygı ihtimamlı koşuşturmaya, dikkatlilik çekingenliğe; cesaret itaatsizliğe; doğruyu konuşmak da kabalığa dönüşür."[11]

Kol kuvvetinin bir devleti bir arada tutan tek tutkal olarak görüldüğü bir dünyada, Konfüçyüs onları çevreleyen toplumun denetimini sağlamaları için insanlara başka bir yol sunuyordu. Diğerlerine karşı görevlerini anlayan ve bunlara göre yaşayan insan –kral ya da general veya aristokratın yerine– bir ülkenin dayanağı olmuştu. *Seçmeler*'de, "Erdemleri doğrultusunda yöneten," deniyordu, "yerini koruyan ve tüm yıldızların ona göre hareket ettiği kuzey yıldızına benzetilebilir... Eğer insanlar erdem tarafından yönetilirse... iyi olurlar."*[12]

Konfüçyüs 40 yaşına gelmeden, dük rakip bir aristokrat aile tarafından kovulunca, Lu'dan kaçmak zorunda kaldı. Konfüçyüs Lu'nun sürgün hükümdarını, her ikisinin de kendilerini her zaman güney komşusuyla pek de dost olmayan Qi Beyinin insafına terk ettikleri komşu Qi Devleti'ne kadar izledi.

Ama o an için ev sahipliği yapmak Qi Dükü'nün işine gelmişti; sürgün Lu hükümdarına misafirperverlik gösterdi. Diğer yandan Konfüçyüs, Qi Dükü'ne erişimini engellemek üzere bir araya gelen kıskanç Qi saray efradı tarafından saraydaki misafirliğinin zindana dönüştürüldüğünü gördü.[13] İşsiz kalan Konfüçyüs, Qi'yi terk edip Lu'ya döndü ve orada, siyasetin dışında kalma niyetini açıkça ifade etti. Bu akıllıcaydı, çünkü Lu aralarında kavga eden ve herhangi birisi üstünlük sağlayamayan üç aile arasında bölünmüştü. (Sonunda, Konfüçyüs bir süreliğine kamu hizmetine dönecek ama daha sonraki yaşamının çoğunu Lu'nun şimdi *Bahar ve Sonbahar Yıllıkları* olarak bilinen tarihini yazmaya adayacaktı.

Biraz daha batıda, artık biçimsel olarak Zhou sarayının denetimini eline geçirmiş olan II. Ching de sorunlar yaşamak üzereydi. Vasalı olan kardeşi, bir zamanlar kral olan Tao, on iki yıldır için için fokurdayarak boyun eğiyordu; sonra (belki de Jin'in işlerine müdahalesinden hoşlanmayan)

* Jonathan Clements'in *Confucius: A Biography* adlı yapıtı, filozofun yaşamı ve zamanı üzerine iyi bir başlangıç rehberi olur; *Seçmeler*, uzman olmayanlar tarafından ya Arthur Waley'in 1938 çevirisinden (Vintage, 1989) ya da Simon Leys'in daha yakın tarihli çevirisinden (W.W. Norton, 1997) okunabilir; Xinzhong Yao, *An Introduction to Confucianism* (Cambridge University Press, 2000), daha ayrıntılı ve akademik bir bir rehberdir.

takipçileriyle birlikte ayaklandı, başkente saldırdı ve kardeşini sürdü. II. Ching Jin'e döndü ve dükten yardım istedi. Ertesi yıl, Jin ordusu bir kez daha "kral [II.] Ching'e başkente kadar başarılı bir şekilde refakat etti."[14]

Bu son büyük Jin zaferi oldu. Çok geçmeden, Jin Dükü de zorluklar yaşamaya başladı. Barbarlara karşı sürekli düzenlenen seferlerle, birçok büyük Jin ailesi giderek daha çok zenginleşmişti: Bir aile, atalarından kalma orduya komuta etme hakkına sahip olduğunu iddia ediyordu; başka biri, muazzam barbar toprakları üzerinde hak iddia ettiği gibi, barbar kabilelerle de antlaşmalar ve ittifaklar kurmuştu. Bu ailelerin erkekleri ve başka bir çoğu da, Jin sarayında daha fazla güce sahip olabilmek için itişiyordu. 505 yılına gelindiğinde, bölünmeler Jin'in barbarlara karşı savaşını sekteye uğratacak kadar ciddileşti; *İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları*'na göre, anlaşılan iç çekişmelerle bölünen Jin ordusu, bir barbar kentine karşı sürdürdüğü kuşatmada başarısız olarak geri çekilmek zorunda kalmıştı.[15]

493 yılında, Cheng ve Jin kısa süreyle aralarında sert bir savaş yaşadı; 492'de, Qi, Lu ve Wey Jin aristokratlardan biriyle birleşmeyi kabul edip, başka bir Jin ailesini haritadan silmek üzere birleşik bir iç savaş/istila seferiyle Jin'e yürüdü.

Artık Lu bölünmüştü, Jin huzursuzdu ve Zhou da güçsüzdü. Bir yüzyıldır güneyde egemen olan Chu güneydoğu kanadında Wu ve Yueh istilasına karşı mücadele ediyordu; geçici olarak üstünlük sağlayan Wu kendini güneyi yöneten devlet olarak ilan etti, bunun üzerine Yueh müttefikine karşı döndü ve ona saldırdı.[16] Zhou hükümdarı siyaset sahnesinde artık bir nokta bile değildi. 481-403 dönemi o kadar karışıktı ki, Zhou'nun doğu başkentini işgal ettiği dönemi (Doğu Zhou Dönemi, 771-221) ikiye ayıran (İlkbahar ve Sonbahar Dönemi, 771-481 ve Savaşan Devletler Dönemi, 403-221) birçok tarihçi, bu iki yarı arasındaki yıllara bir ad vermeye kalkışmamıştır bile. Bu bir tür ara dönemdi.

Bu yıllar süresince, (bir tür) başka filozof, Çin'in (bir çeşit) birliğe kavuşabileceği ilkeleri belirlemek için bir girişimde daha bulundu. Wu Dükü için çarpışmakta olan General Sun-Tzu (Sunzi),* ülkenin sürekli savaştan ne hâle geleceği konusunda hiçbir hayale kapılmıyordu: "Bir ülkenin uzun süreli savaştan yarar sağladığı görülmemiştir," diye uyarıyordu.[17] *Savaş Sanatı* düşmanlarınızı fiili savaştan olabildiğince kaçınarak fethetmek üzerinedir. Sun-Tzu, "En üstün mükemmellik, düşmanın direncini savaşmadan kırmaktır," diye yazıyordu[18] ve "fiili savaşa girdiğinizde de, eğer zaferin sağlanması uzun sürerse, o zaman insanların silahları donuklaşır,

* Sun Tzu'nun tarihleri tartışmalıdır. *Bingfa* (*Savaş Sanatı*) adlı çalışması doğrudan güneydoğudaki Yueh'den söz eder ve bunu Wu'nun üstünlük ilanı ve Yueh'in buna itirazından sonraki döneme yerleştirme eğilimindedir: "Her ne kadar benim tahminlerime göre Yueh askerleri sayıca bizden fazlaysalar da," der, "bu, zafer konusunda onları hiç de avantajlı kılmadı" (VI.21).

hevesleri kırılır... Akıllılığın uzun gecikmelerle ilişkili olduğu hiç görülmemiştir." Orta Doğu savaşlarının demirbaşı olan kuşatma, önerilmiyordu: Sun-Tzu, "Bir kenti kuşatmayın," diye buyuruyordu. "Eğer bir kenti kuşatırsanız, gücünüzü tüketirsiniz... Başka önderler sizin bu halinizden yararlanmak için devreye girecektir. O zaman, hiç kimse, ne kadar akıllı olursa olsun, sonuçlardan kaçınmayı başaramayacaktır."[19]

Bunlar, kendi devletinizdeki düşmanların, bir yandaki devletteki düşmanlar kadar tehlikeli olduğunu bilen bir adamın sözleridir. Düşmanlarınız kadar dostlarınızın da size karşı komplo kurduğu bir ülkede, kandırmaca bir yaşam tarzıdır: Sun-Tzu, "Tüm savaşlar kandırmaya dayanır," der. "Saldırabilecekken, saldıramayacak gibi davranmalıyız; kuvvetimizi kullanırken, etkisiz gibi davranmalıyız; yakınken, düşmanı uzak olduğumuza inandırmalıyız; uzaktayken, yakında olduğumuza inandırmalıyız."[20] İyi general yalnızca düşmanı kandırmakla kalmaz, düşmanının da hep onu kandırdığını varsayar: Sun-Tzu, "Mütevazı sözler ve uzayan hazırlıklar, düşmanın ilerlemek üzere olduğunu gösterir," diye açıklar. "Sert sözler ve saldıracakmış gibi ileriye doğru hareketler, geri çekileceğini gösterir... Yeminli sözleşmelerle desteklenen barış önerileri, bir şeyler döndüğünün göstergesidir."[21]

Hem Konfüçyüs hem de Sun-Tzu, kabaca aynı dönemin insanları olarak, bir düzen felsefesi, bölünmüş ülkeyle uğraşmak için bir yol önerirler; toplumsal görevlerin usulünce uygulanmasıyla istikrar ya da tacizle istikrar. Sun-Tzu'nun yöntemi, Konfüçyüs'ünkine göre ne daha az sistematik ne de daha az kapsayıcıdır. Ve bir süreliğine egemen olmuştur. Doğu Zhou devletleri, 1. yüzyıl Çin Tarihçisi Liu Xiang'ın yazdığı gibi, "açgözlü ve utanmazdı. Doymazca rekabet ediyorlardı... Yukarıda Gökyüzünün Oğlu yoktu ve aşağıda da yerel beyler yoktu. Her şey fiziksel kuvvet yoluyla elde ediliyordu ve muzaffer olan soyluydu. Askeri etkinlikler durmuyordu ve kandırmaca ile sahtekârlık el ele gidiyordu."[22]

Çin yönetimi, her biri sürekli savaşla kendi iktidarına tutunan bir askeri yöneticiler kümesi haline gelmişti. Devletlerin sınırlarını komşu devlete karşı dışarı doğru itmeye yarayan savaş olmadan, devletler büzüşen balonlar gibi içeri doğru çökerlerdi; savaşın sıcak havasıyla sürekli şişkin tutulmalıydılar.

ZAMAN ÇİZELGESİ 62	
HİNDİSTAN	ÇİN
	Ting
Ganj Nehri vadisindeki on altı krallık	Chu Dükü (Kralı)
Mahavira'nın doğumu (gel. 599)	
Buda'nın doğumu (gel. 563)	
	Konfüçyüs'ün doğumu
Magadha'lı Bimbisara	**Ching**
Mahavira'nın ölümü (gel. 527)	**Tao**
	Ching (II)
	Sun-Tzu, *Savaş Sanatı*
Buda'nın ölümü (gel. 483)	"İlkbahar ve Sonbahar" dönemi biter (481)
	Konfüçyüs'ün ölümü

63

YAYILAN PERS İMPARATORLUĞU

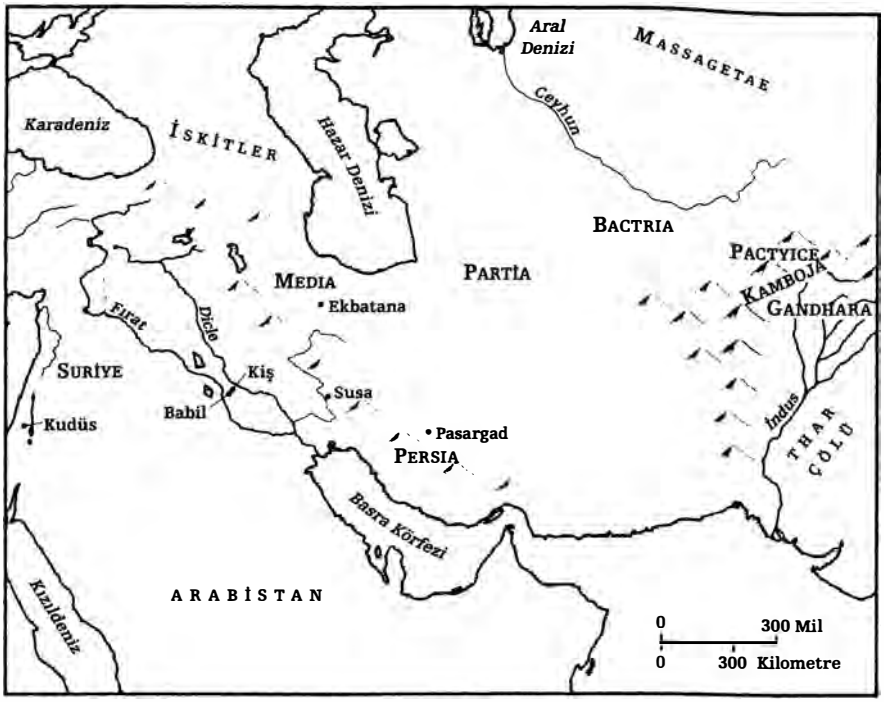
MÖ 539-514 döneminde, Büyük Kyros savaşta ölür,
Kambyses Mısır'ı fetheder
ve Hint Magadha Krallığı güçlenir.

Babil'in fethinin ardından, Büyük Kyros 9 yıla yakın bir süre imparatorluğunu yönetti, sonra da adı duyulmamış bir kraliçeyle girdiği çarpışmada öldü.

Kuzeye, yepyeni topraklara doğru savaşarak ilerliyordu. Ceyhun (Amu Derya) Nehri'nin ötesine, Aral Denizi'nin doğusuna, Orta Asya'nın vahşi topraklarına gidiyordu. Bu bölgedeki dağ kabileleri İskitlerin akrabasıydı: Herodotos bunları Massagetler olarak adlandırır, bronz uçlu oklar ve mızraklar kullanan, güneşe tapan ve "toprağı işlemeyip, sığır ve balıkla beslenen"[1] yaman savaşçılardı.

Kyros Massagetleri önce antlaşma yoluyla fethetmek istedi. Kraliçeleri Tomris'e bir mektup göndererek, onunla evlenmeyi önerdi. Kraliçe onu reddetmekle kalmadı, Pers ordusunun arka kanadına saldırmak üzere oğlunu gönderdi. Saldırı başarısız oldu ve Tomris'in oğlu esir düştü.

Utanca katlanamayan oğul, kendini öldürdü. Bunun üzerine, Tomris Kyros'a bir mesaj gönderdi ve "Güneşe yemin ederim ki, kana susamışlığını gidereceğim," diye yemin etti. Sonra da halkının geri kalanını ilerleyen Perslerin üzerine sürdü. İki ordu MÖ 530'da karşılaştı. Destansı boyutlarda önemsiz bir çatışma: Herodotos, "Yunan olmayanlar arasında yaşanmış en yaman savaş olduğunu düşünüyorum," der, Yunan olmayanlara

63.1. Persia ve Orta Asya

karşı takındığı tavır da göz önünde bulundurulduğunda, bunun görülmüş en sert savaş olduğu düşünülebilir. Önce ok ve yayla, sonra mızrakla, en son da hançerlerle savaştılar.

Massagetler, Asurluların yapamadığını başardı: Pers ordusunun çoğunu silip süpürdüler. Yerde, adamlarının arasında dövüşen Kyros bile öldü. Massagetler savaş alanına hâkim olunca, Tomris kralın cesedini bulana kadar kanlarının içinde yatan Pers ölülerini araştırdı. Sonra kralın kafasını kaldırdı ve kan dolu bir şarap tulumuna daldırdı: Cesede, "Seni, kana susamışlığını gidereceğim diye uyarmıştım," dedi.[2]

Oğlunun öcü alınınca, Tomris kalan Perslerin Büyük Kral'ın cesedini savaş alanından kaldırmasına izin verdi. Yüzündeki kanları yıkadılar ve yenik bir cenaze alayıyla cesedi Pasargad'a götürdüler.

Kyros zaten kendine bir mezar yaptırmıştı: Yedi kat basamaklı bir ziguratın tepesinde yer alan, üçgen cepheli, ahşap gibi görünecek şekilde yontulmuş taş bir ev. Cesedine kraliyet kaftanları ve giysileri giydirildi, silahları kuşandırıldı ve altın bir divana yatırıldı. Mezar mühürlendi ve bir grup Pers rahibe Kyros'un son istirahatgâhına muhafızlık etmek üzere yakındaki bir evde yaşama görevi verildi.

Kralın en büyük oğlu olan II. Kambyses, onun ardılı olarak taç giydi. Bir süredir babasının başkomutanı olarak görev almıştı; aslında, Ceyhun geçilmeden hemen önce de Kyros'un yanındaydı ama kral onu bazı konularla ilgilenmek üzere Pasargad'a göndermişti, bu arada kendisi de küçük bir çatışma olacakmış gibi duran bir savaşa doğru ilerleyecekti.

Babasının imparatorluğuna bakan Kambyses, büyük adamların çocuklarının çoğunun kapıldığı dürtüye kapılmış olmalı: Babasını aşmak istiyordu. Bu bir intikam meselesi değildi, çünkü Kyros'un öldüğü kuzeydoğu sınırına hiç dokunmadı. Bunun yerine, ilk iş sarayını ve imparatorluğun yönetim merkezini babasının başkenti olan Pasargad'dan yeni bir kente taşıdı: İmparatorluğun merkezine daha yakın olan, eski Elam başkenti Susa. Daha sonra gözlerini Mısır'a dikti.

Mısır'da, firavun Apries ordularını doğrudan bir felakete sürüklemişti.

Delta'nın batısında, Yunan yerleşimi Kyrene –Kuzey Afrika kıyısında Thera tarafından kurulan koloni– neredeyse 60 yıl ucu ucuna yaşadıktan sonra nihayet büyümeye başlamıştı. Üçüncü kralı olan Müreffeh Battus, bütün Yunan kentlerine ek yerleşimciler için çağrıda bulunan ve gelenlere toprak vaat eden bir bülten yayınlamıştı. Kısa sürede, çoğu Yunan anakarasından gelen "önemli miktarda" insan Kyrene'de toplandı ve kentin çevresinde toprak talebinde bulunmaya başladı.

Bu, Herodotos'un "Libyalılar" dediği yerli Kuzey Afrikalıların hoşuna gitmedi. Mısır'a mektup yazıp yardım istediler ve "kendilerini Mısır kralı Apries'in koruması altına soktular." Bu durumda, Apries Kuzey Afrikalı insanlarını Yunan istilacılara karşı korumak üzere bir Mısır ordusu gönderdi. Ne yazık ki, Mısır ordusu Yunanlar tarafından darmadağın edildi: Herodotos'un sözleriyle, "o kadar eksiksiz bir şekilde yok edilmişlerdi ki, hemen hemen hiçbiri Mısır'a dönemedi."[3]

Bu felaket Mısırlıların, anlaşılan zaten hiç de popüler olmayan Apries'e düşman olmalarına yol açtı: Herodotos, "Onları bilerek ölüme gönderdiğini düşündüler," der, böylece yıkımdan sonra yönetecek çok daha az tebaa kalacağı için, hükümdarlığı daha güvenli olacaktı. Kyrene'den dönebilenler bunu çok olumsuz karşıladılar: "Ölenlerin dostlarıyla da birleşip, açık bir isyan başlattılar."[4]

Apries baş Mısır generali olan Amasis'i isyanı bastırmaya gönderdi.

Bunun da hata olduğu ortaya çıktı. Amasis firavuna babası II. Psammetikos'tan miras kalmıştı, bu da Amasis'in Apries'in firavun olduğundan daha uzun bir süre ortalıkta ve güce sahip olduğu anlamına geliyordu. Apries'ten kurtulmak isteyen silahlı bir Mısır ayaklanmasıyla karşı karşıya kalan Amasis, şeytana uydu ve eğer isyancılar isterlerse,

kendisini kral yapabileceklerini duyurdu.[5]

Birileri bu ihanetin haberini Apries'e uçurdu, o da bir saray görevlisini gönderip, Amasis'ten bir an önce Sais'teki saraya dönüp eylemlerinin hesabını vermesini talep etti. Herodotos, "Amasis o sırada at sırtındaydı," der; "eğerde dikildi, gaz çıkarttı ve haberciye bunu Apries'e götürmesini söyledi."[6]

Mesajı alan Apries, habercinin burnunu ve kulaklarını kestirdi ve bunun sonucunda daha çok Mısırlı onun karşısına geçti. Tahtı için savaşması gerektiği açıktı ama yanında kalanlar neredeyse yalnızca 30.000 kişiyi bulan paralı askerlerdi, bunlar İonya'daki Yunanlardan ve Karyalılardan (Anadolu'nun güneybatı sahilinden gelme, Yunan kökenli paralı askerlerden) oluşuyordu.

63.2. Mısır ve Kyrene

İki ordu yarı yolda, Memphis-Sais arasındaki Momemphis adlı bir alanda karşılaştı. Mısır kuvvetleri paralı askerlerden daha kalabalıktı ve Amasis kurnaz bir generaldi; Mısırlılar o gün kazandılar ve Apries yakalandı. Sais'teki saraya esir olarak götürüldü ama öldürülmedi.

Anlaşılan, sonrasında Apries kaçtı çünkü Elephantine'de bulunan kırık bir yazıttan, üç yıl sonra Amasis'in ordusu kaçarken Apries'in kuzeyden "sayısız Yunanla" yürüyüşe geçip "tüm Mısır'ı harap ederek" güneye ilerlediğinde, Amasis'in sarayında olduğu anlaşılır.[7]

Yazıt çok fazla tahrip olduğundan, savaşın tam olarak nasıl sonuçlandığı anlaşılmaz, ama şöyle biter: "Majesteleri (Amasis) aslanlar gibi savaştı, bir katliam gerçekleştirdi... suya düşenleri, bunların balıklar gibi suya battığını gören birçok gemi topladı."[8] Batan Yunan gemilerinde ele geçenlerden biri de Apries'ti ve o da katliama kurban gitmişti.

Böylece Mısır'a Perslerin yeni kralı Kambyses'in saldırıya hazırlandığı haberi geldiğinde, Amasis tahttaydı.

Kambyses'in kendine bir donanma kurmakla işe başlaması gerekiyordu. Perslerin denizcilik geleneği yoktu ama Kyros oğluna tüm Akdeniz kıyısı boyunca uzanan bir imparatorluk bırakmıştı ve Kambyses Anadolu kıyısındaki İon denizcileri kendi tebaası addediyordu. Onlardan gemiler

inşa etmelerini ve mürettebat temin etmelerini istedi; aynı talebi denetimi altındaki Fenike kentlerine de iletti. Palazlanan Pers donanması, uygarlıklarının başlangıcından beri deniz üzerinde olan iki kültürün, Fenikeliler ile Yunanların becerilerini bir araya getirmişti.

Taç giyişinden dört yıl sonra Kambyses Mısır saldırısını başlattı. Donanması kıyı boyunca güneye doğru ilerlemeye başladı, Pers ordusu da çölde ilerliyordu. Mızrak taşıyıcısı Dareios'un refakat ettiği Kambyses ordunun başındaydı; kişisel muhafız kıtasındaki Dareios, imparatorluğun kuzeydoğu kısmındaki fethedilen Partia adındaki bölgeden gelen bir Pers soylusunun oğluydu.[9]

Amasis Persleri karşılamak üzere kendi kuvvetlerini topladı. Ama 70 yaşını geçmişti ve uzun ve çok meşgul bir yaşam sürmüştü. Kambyses daha gelmeden Amasis yaşlılıktan öldü.

Bu Kambyses için biraz şanslı bir durum olmuştu çünkü Mısır'ın savunması artık Amasis'in oğlu, pek de yetenekli bir general olmayan III. Psammetikos'a kalmıştı. III. Psammetikos kuvvetlerini Mısır'ın kuzeydoğu sınırına dizmiş, savunmasının merkezini de II. Neko tarafından kanalını korumak üzere yaptırılan sınır kalesi Pelusium'a yerleştirmişti. Bunda bir aksaklık yoktu; ama savaş Mısırlıların aleyhine dönmeye başladığında, kuvvetlerini Memphis'e kadar geri çekmişti.

Bu da Perslere Delta suyollarını açmış ve Memphis'i hem karadan hem de denizden kuşatmalarına olanak sağlamıştı. İzleyen savaşın ayrıntıları hakkında bilgimiz yok ama III. Psammetikos kısa sürede teslim olmak zorunda kaldı. Firavunluğu bir yıl bile sürmemişti.

Kambyses artık kendini Mısır firavunu olarak gösteriyordu: "Kambyses, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı, Tanrıça Wajet'in sevgilisi". Bu, sureti ta birleşme zamanlarından beri Kırmızı Taçt'a görülen, Aşağı Mısır'ın kobra tanrıçasıydı.[10] Anlaşılan, Kambyses aynı zamanda Amasis'in cesedinin mezarından çıkartılıp uzuvlarının kopartılmasını emretmişti ama mumyalama işlemi cesedi o kadar sertleştirmişti ki, sonunda yakmak zorunda kaldı.

Herodotos (Kambyses'i sevmezdi), bunun gereksiz bir küfür eylemi olduğunu söyler. Daha olası olan, Kambyses'in kendini tahttan indirilen Apries'in ardılı olarak gördüğüdür ve Amasis'in cesedine küfredilmesi, yaşlı generali, hükümdarlığı iyi ki sona erdirilmiş olan bir gaspçı olarak göstermе çabasıdır. Kambyses, Mısır halkına "Wajet'in sevgilisi" olduğunu ve onları özgürleştirmeye geldiğini söyledi: Artık aşina olduğumuz bir strateji.

"Wajet'in sevgilisi" yeni ülkesinde çok zaman harcamadı; Kambyses Mısır'da bir vali görevlendirdi ve başka işlerle meşgul olmak üzere impa-

ratorluğuna döndü. Ama Büyük Kral olarak süresi kısa oldu. Mısır'ı fethinden 3 yıl, Kyros'un ölümünden de 8 yıl sonra, Kambyses'in hükümdarlığı aniden ve esrarengiz bir biçimde sona erdi.

Kambyses'in hükümdarlığı hakkında en ayrıntılı anlatıyı sunan Herodotos, anlatılmış her bir Kambyses karşıtı öyküyü toparlamış olmalı: Ona inanırsak, Kambyses kendisine karşı çıktıklarında rastgele görevlilerini idam ettiren, kardeşini öldüren, kız kardeşlerinden ikisiyle evlenip birini öldüren ve tepesi attığında adamları için yiyecek almaya gerek görmeden Etiyopya'ya sefere çıkan bir deliydi. Kambyses'in Arap çölünü ordusuyla geçip güven içinde Mısır'a erişmeyi başardığı düşünüldüğünde, bu biraz olanaksız görünür. Herodotos'un arada bu öykülerin kaynağının çoğunlukla Mısırlı olduğunu söylemesi, herhalde bu düşmanlığı açıklar. Anlaşılan, Kambyses'in kendini kurtarıcı olarak gösterme girişimi çok başarılı olmamıştı; popüler bir firavun değildi.

Ama Kambyses gerçekten de aniden, garip bir biçimde ve vâris bırakmadan öldü.

En eski kaynaklar, Mısır seferine başladığında Kambyses'in ailesini Herodotos'un Patizeithes diye adlandırdığı birinin yönetimine emanet ettiğini yazar. Kambyses küçük kardeşi Bardiya'yı da yanında sefere götürmüştü, ama zaferden sonra başkentte işlerin nasıl yürüdüğünü görmek üzere onu Persia'ya gönderdi.

Mısır ile Persia arasında bir yerlerde, Bardiya ortadan kayboldu.

Rastlantıya bakın ki, vekilharç Patizeithes'in de Smerdis adında, karıştırılacak kadar Bardiya'ya benzeyen bir kardeşi varmış.* Bu vekilharç, hızlı ulakla Bardiya'nın kaybolması haberini alınca, haberi saklayabileceğini fark etmiş. Küçük kardeşini kayıp prensin yerine geçmeye ikna etmiş, onu tahta oturtmuş ve sonra da Kyros'un öz oğlu Bardiya'nın Kambyses yerine kral olduğunu öne süren haberciler salmış.

Kambyses o sırada imparatorluğunun batı tarafını teftiş etmek üzere Suriye'deydi. Herodotos'a göre, Kambyses tahtının çalındığını öğrenince, atına koştu, üzerine atladı ve bu sırada kılıcının kınına çarptı ve kalçasını kesti. Yara mikrop kaptı; üç hafta sonra, Büyük Kral kangrenden öldü.[11]

Kambyses ölünce, gaspçı 7 ay boyunca Pers tahtında oturmayı başardı; Babil belgelerinin onun tahta çıkış yılıyla tarihlenmesine yetecek kadar.[12] Tüm bu süre boyunca, Susa'daki saraydan hiç çıkmayıp aileyi iyi tanıyan Pers soylularını da huzuruna hiç kabul etmeyerek, fark edilmekten kurtuldu.

---

* Anlatılar, bu adamdan Smerdis ya da Gaumata diye söz eder; gaspın ardındaki itici gücün de Smerdis/Gaumata (sahte Bardiya) mı yoksa sarayda rahiplik görevi de olduğu için Magus olarak da sözü edilen ağabeyi mi olduğu da belli değildir.

Ama maskaralık sonsuza kadar süremezdi, bir süre sonra birçok Pers soylusu neden taht odasına çağrılmadıklarını merak etmeye başladı. Bunların arasında deneyimli bir asker ve Kambyses'in karılarından birinin babası olan Othanes ve Mısır seferi sırasında Kambyses'in mızrak taşıyıcısı olan, Mısır seferinin ardından Persia'ya dönen ve (bilinmeyen nedenlerden dolayı) o an için Susa'da bulunan Dareios da vardı.

Hep birlikte, yedi Pers beyi gaspçı ve ağabeyine karşı bir suikast girişiminde bulunmaya karar verdiler. Othanes komplonun başı gibi görünüyor ama Dareios silahları giysilerinin altına saklanmış olarak grubu saray muhafızlarının arasından geçirmeyi önerdi; Partia valisi olan babasından krala bir mesaj getirdiğini iddia edebileceğine dikkat çekti.[13]

Yedisi de neredeyse kraliyet salonunun kapısına varana kadar plan işledi, burada kralın hadımağaları onları içeri almayı reddetti. Onlar da silahlarını çektiler, hadımağaları öldürdüler, gaspçıyla kardeşinin kafalarını kestiler ve Bardiya olduğunu iddia eden kişinin aslında Kyros'un oğlu falan olmadığını kanıtlamak üzere bunları diğer Pers aristokratlarına gösterdiler.

Artık Pers İmparatorluğu bıçak sırtında duruyordu. Kral yoktu ve Kyros'un iki oğlu da sahneden çekilmişti. Yedi komplocunun her biri kendince hırslı olabilirdi (Herodotos yedilinin, içlerinden hangisinin seçileceği ya da Persia'nın belki de demokrasi olacağı üzerine mantıklı, Yunan usulü ve çok olanaksız bir tartışma yaptığını yazar), ama Dareios doğal seçimdi. Genç ve enerjikti, komplo zamanında herhalde 30'larındaydı; Kambyses'in güvendiği yardımcısıydı, doğumu itibarıyla Ahameniş kabilesine aitti ve babası zaten Pers İmparatorluğu'nun önemli bir kısmında askerler üzerinde güç sahibiydi. 521 yılında altı komplocu arkadaşı tarafından Pers kralı ilan edildi ve Kyros'un ardıllarının ölümüyle oluşan dalgalanmaları yatıştırmaya koyuldu.

Bu öyküde birçok soru işareti vardır.

Birincisi, Kambyses'in elverişli ölümüdür. Büyük Kral'a aslında ne olmuştu? Herodotos'un öyküsü olanaksız değildir ama yaşamının önemli bir kısmını kesici aletlerle geçirmiş bir adam için pek sıra dışı bir dikkatsizliktir; nadiren güvenilir olan Yunan tarihçi Ktesias, sıkıntıdan ağaç oyarken kendi kendini kalçasından kestiğini söyler.[14] Bir Mısır papirüsünde kısaca Kambyses'in ülkesine varmadan "bir örtünün" üzerinde öldüğünü (garip bir cümle, bir süredir hasta yattığını akla getirir) ve Dareios'un kral olduğunu yazar.[15] Dareios'un kendi tahta çıkış yazıtı olan Bisitun yazıtı, ayrıntıya girmeden, "Kambyses kendi ölümünü öldü," der, genellikle bir tür doğal ölüm anlamına gelen bir cümle.

Kuşkusuz, kangrenden ölüm doğal olabilir ama ilk yara olmayabilir; Dareios'un bu konudaki ketumluğu illa onun lehine olmayabilir. Kambyses'in doğal nedenlerle ölmesi onun yararınaydı, Susa tahtındaki adamın bir sahtekâr olduğunun ortaya çıkması gibi.

Bu da bizi ikinci esrara getirir: Pers yedilisinin elinden ölen "Bardiya"nın gerçek kimliği neydi? Ve bir sahtekârın, herkesin kralın yüzünü tanıdığı bir şehirde neredeyse bir yıl iktidarda kalması olası mıdır? Belki de gerçek Bardiya çölde kaybolmamıştı; belki sağ salim Susa'ya varmış, sonra da kardeşine karşı bir darbe düzenlemişti, bu da Kambyses'in haberi duyduğundaki öfkesini daha da anlaşılır kılar.

Bu durumda, kötü adam Dareios'tur. Susa'da öldürdüğü adam sahtekâr filan değil, Büyük Kyros'un son meşru oğludur. Kesik bir kafayı kuşkuya yer vermeyecek şekilde tanımlamak kolay değildir, özellikle de kesilirken zedelendiyse.

Bu senaryodaki soru işareti, Dareios'un karakteridir. Sahtekâr Bardiya öyküsünü önemli ölçüde kendisini en uygun yere yerleştiren Dareios'un kendi Bisitun Yazıtı'ndan öğrenmiş olmamız, ona yardımcı olmaz: "Halk [sahtekârdan] çok korkuyordu," diye ısrar eder, "çünkü önceden Bardiya'yı tanıyan çok sayıda insanı öldürmüştü... ben gelene kadar... kimse bir şey demeye cesaret edememişti... Sonra ben birkaç adamla onu öldürdüm... Persia, Media ve diğer toprakları düzene soktum."[16]

Diğer yandan, Dareios'un sahte Bardiya öyküsü gerçek de olabilir. Kyros'un sarayında yetişmiş genç bir adamın Kyros'un meşru oğullarından birine şaşırtıcı bir şekilde benzemesi olmayacak şey değildir ve eğer Susa'daki Bardiya gerçekten Dareios'un iddia ettiği gibi bir sahtekârsa, gerçek Bardiya *gerçekten* kaybolmuştur.

Bu da bizi üçüncü esrara getirir: Kambyses'in küçük kardeşine ne oldu?

Dareios Bardiya'nın ölümünü Kambyses'e yükler: "Kambyses Bardiya'yı öldürdü," diye yazar, "ve halk Bardiya'nın öldüğünü öğrenmedi." Ama Kambyses'i kötü adam yapmak Dareios'un işine gelir çünkü bu Kyros'un hanedanına uygun, net bir sönüş getirir ve soyu bitirir ki, o yeni bir hanedana başlasın. Eğer benzerlik öyküsü doğruysa ve Susa'daki Bardiya bir sahtekârsa, öyküdeki kötü adam yüksek olasılıkla ne Dareios'tur ne de Kambyses. *Cui bono* (kimin yararına): Vekilharç Patizeites Bardiya'nın kayboluşundan çıkar sağlamıştır. Kardeşinin tesadüfen Bardiya'ya benzemesi, Kyros'un küçük oğlundan kurtulacak bir komplonun kökeni olabilir.

Ama artık Patizeithes ölmüştü. Takipçileri de (Dareios onları idam ettirmişti), Kambyses de, Bardiya da. Dareios Kambyses'in dul karısıyla evlendi ve ilk kocasının ölümü üzerine ağzından bir daha bir tek kelime çıkmadı. Sanıkların çoğu ölmüştü, gerisi sessizdi ve esrar çözülmeyecekti.

Bu arada, imparatorluğun sınır boylarındaki birden fazla yerde isyan hazırlıkları başlamıştı.

Dareios, imparatorluğunu güvenli tutabilmek için derhal savaşa gitti. Bisitun yazıtlarına bakılırsa, Babilliler, kuzeydeki İskitler, doğudaki Medler ayaklanmış, hatta Dareios'un kendi babasının ordunun denetimini kaybettiği Partia'da bile isyanlar başlamıştı. Bunların arasındaki daha küçük isyanlar da tüm imparatorluğu sarmıştı.

Ama şaşırtıcı derecede kısa bir sürede, Dareios bunları imparatorluk içinde topladı. İktidara nasıl gelmiş olursa olsun, Dareios burada kalma becerisine fazlasıyla sahip olduğunu göstermişti ama ondan önce Kyros'un yaptığı gibi sevecen tiranlıkla değil, düşmanlarını ezerek.

Kambyses'in ordusu büyük ölçüde zorunlu askerlerden, ona haraç olarak gönderilen askerlerden oluşuyordu. Ağırlıklı olarak zorunlu askerlerden oluşan bir orduda, askerlerin çoğunluğu feda edilebilir, direnişi sayı üstünlüğüyle kırmak üzere düşman cephesine ölümüne sürülebilirdi. Bu karşısındakilerin deneyimsizliği nedeniyle Kambyses'in işine yaramıştı ama İskit kabilelerine karşı savaşırken, Kyros'a hiç yaramamıştı.

Dareios ordu hakkında çok farklı bir görüşe sahipti. Safları yabancı paralı askerlerle ya da zorunlu askerlerle dolduracağına, Dareios profesyonel bir ordu tasarladı, daha küçük, daha iyi beslenen, daha iyi eğitilen ve daha sadık bir ordu. 10.000 piyade ve 10.000 süvariden oluşan sürekli profesyonel bir çekirdeği olacaktı, bunların hepsi Perslerden ve Medlerden oluşacaktı ve öncellerinin muazzam ve kıpırdamaz ordularından çok daha hızlı hareket edecekti.[17] Dareios, kendi yazıtında, "Komutam altındaki Pers ve Med ordusu küçük bir kuvvet," diye yazar.[18] Askerler ulusal duyguyla bir arada duruyordu ve o kadar güçlü bir sadakate sahiptiler ki, 10.000 piyade askeri kendilerini "Yoldaşlar" diye adlandırıyor ve aralarına katılımı kıskançlıkla koruyordu.

Bu yeni ordunun bir tümeni doğudaki Med isyanını bastırırken, başka bir küçük kuvvetin başındaki Dareios Babil ayaklanmasıyla uğraştı, başka bir birlik de Anadolu'ya doğru yola çıktı. Çekirdek birlikler –küçük, hızlı, esnek ve iyi yetişmiş– başarılı oldu. Bir yıl ancak geçmişti ki, isyanlar bastırıldı. Dareios'un (kimsenin görmezden gelemeyeceği şekilde) Susa yoluna giden tepelere kazınmış olan muazzam kutlama kabartması, onu ayağını tahtı ele geçiren sahte Bardiya'nın göğsüne dayamış olarak gösterir, Babil, İskit, Media ve ve başka altı ülkenin kralları da bağlanmış ve zincirlenmiş olarak karşısındadır.

Dareios başarılı bir asker olduğu kadar parlak bir yöneticiydi (nadir bir bileşim). Baştan fethettiği imparatorluğu daha düzenli eyaletlere, *satraplık*lara böldü, her birini başındaki güvenilir bir *satrap* yönetiyordu ve

ve her satrap her yıl Susa'ya belli bir haraç göndermekle yükümlüydü. Gerekli miktarı gönderemeyen ya da *satraplık*larındaki düzeni sağlayamayan satraplar idam edilebilirdi. Bunun Dareios açısından iyi işlediği söylenebilir; fethedilen halkları rahatsız etme işi kraldan valilere aktarılmıştı, bunlar da kendi bölgelerine göz kulak olmakta Kyros'un Gözü ve Kulağı olanlardan çok daha dikkatli olmaya mecburdu.

Bunun bir ipucunu, Eski Ahit metinlerden Ezra kitabında görüyoruz. Kudüs'te görevlendirilen satrap, tapınak (ve savunma duvarlarının) endişe verici düzeyde ilerlediğini fark eder. Yükselen bina kuşku uyandıracak derecede bir kalenin merkezi gibi yükseliyor olmalıydı, çünkü Tattenai adındaki satrap oraya gidip inşaatı sürdürenlere ne yaptıklarını sandıklarını sordu.

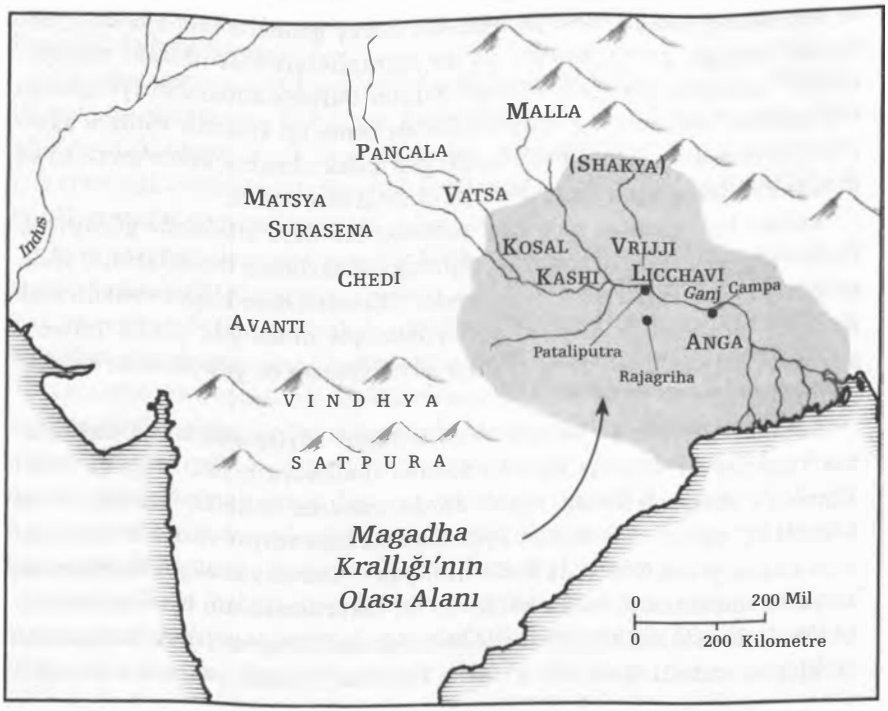
Yahudiler Kyros'un onlara izin verdiğini söyleyerek itiraz ettiler ama Tattenai bu konuda onların sözüne inanmaya niyetli değildi. Olayı Dareios'a aktarana kadar inşaatı durdurmalarını emretti. Raporda, "Kral bilmeli ki," denir, "halk bunu büyük taşlarla inşa ediyor ve duvarların arasına ahşap yerleştiriyor; iş hızla ilerliyor."[19] Dareios kraliyet arşivlerinin taranmasını emretti. Sonunda, Kyros'un kararnamesinin bir kopyası, Ekbatana'daki eski bir kütüphanede bulundu ve Dareios satrapa inşaata izin vermesini emretti. Eski Ahit anlatısı Tattenai'ye sıcak bakmaz ama adam kuşkusuz bir isyanın tohumlarını göremeyip idam edilmekten korkmuştu.

Varolan imparatorluk istikrara kavuşunca, Dareios gözlerini yeni sınırlara dikebilirdi. Ordusunu Hindistan'a doğru yöneltmeye niyetliydi.

Hindistan, Persler için, 150 yıl kadar sonra Makedonyalı İskender için olacağı kadar yabancı değildi. Ne de olsa, Kuzeyli Hintliler Pers aile ağacında da yer alan aynı Arilerin soyundan gelmeydi. Perslerin dilinde, Dareios'un soylularının adları, *mahajanapada*ları yöneten Hint prenslerinin adlarına akraba oldukları anlaşılacak kadar benziyordu: Thukra'nın oğlu Utana; Vayaspara'nın oğlu Vidafarnah; Datuvahya'nın oğlu Bagabuxsa.

Persler hâkimiyetlerini doğuya ve batıya doğru ilerletirken, Hint Magadha Krallığı da kendi komşularını yutmaya çalışıyordu. Anga'yı fetheden ve karısının drahoması olarak Kosal'ın yarısı üzerinde hak iddia eden hırslı Bimbisara'nın aynı ölçüde hırslı bir oğlu olmuştu. Yönetme şansına sahip olabilmek için sırasını beklemeye niyeti olmayan oğul, babasına karşı bir isyan başlattı, onu hapsetti ve açlıktan ölmeye terk etti: "Devadatta'nın Kıskançlığı" öyküsünde, "Bimbisara oğlu tarafından bir kuleye hapsedildi," denir.*

* Başka anlatılara göre, Bimbisara (oğluna terk ettiği) krallıktan çekilmiş ve yemek yemekten vazgeçmişti. Ama Ajataşatru'nun tahta çıkışına eşlik eden karışıklıklar, daha şiddetli anlatının doğru olduğunu akla getirir.

63.3. Magadha Yayılması

Annesi kocasının kaybı karşısında o kadar şiddetle yas tutar ki, o da ölür. O noktada, kadının artık Kosal kralı olan erkek kardeşi, kadının drahoması olan toprağı geri ister ve burayı geri almak için Ajataşatru savaşa girer.

Başlangıçta, askerleri Kosal savunma güçleri tarafından püskürtüldü ama Kosal'ın da kendi iç sorunları vardı. Ajataşatru kadar hırslı olan veliaht prens çatışmadan yararlanarak tahta kendi çıkma hamlesini başlattı ve babasını Kosal'dan sürdü. Sonra da Buda'yı çıkartan kabile ittifakı olan Şakya *gana-sangha*sına karşı kendi savaşını başlattı. Onları ezdi; o andan sonra, tarih kayıtlarında bir daha gözükmediler.[20]

Bu arada, tahttan indirilen baba Ajataşatru'nun başkenti olan ve çevresindeki beş dağın oluşturduğu doğal surlar sayesinde özellikle iyi korunan Rajagriha'ya gelmişti.[21] Kente geldiğinde, sığınma sağlanması için yalvardı. Bu akıllıca bir karar gibi gözükmeyebilir ama Ajataşatru'nun amcasıydı ve bir tür akrabalık ayrıcalığı talep edebilirdi. Aynı zamanda yaşlı bir adamdı ve surlara eriştiğinde o kadar bitkin düşmüştü ki, kapılar açılamadan öldü.[22]

Bu durumda, Ajataşatru'nun eline Kosal'la savaşmak için bir bahane daha geçmiş oldu. Kuvvetlerini topladı, yüksek sesle (ve alenen) amcasının ölümünün öcünü almaya yemin etti (bu işin başlangıcının, onun amcasına saldırısı olduğuna hiç aldırmadı). Ama Kosal'a varmadan, dönüp kendi ailesiyle uğraşması gerekti. Fethedilmiş Anga Krallığı'nda onun yanında ortak hükümdar olarak hizmet eden kardeşi kendi adına kral olmak için harekete geçmişti. Kuzeydeki *ganga-sangha* olan Licchavi ile Ajataşatru'ya karşı bir ittifak kurdu. Ajataşatru iki bölge arasındaki sınıra, Ganj kıyısına Pataliputra adında bir kale kurdu ve savaşa gitti. Bu savaş 12 yıl sürdü. En azından, Ajataşatru aynı zamanda Kosal'daki kuzeniyle de savaşmaktan kurtulmuştu. Ani bir sel, akıllıca olmayan bir karar sonucu nehir yatağında kamp kurmuş olan Kosal ordusunun çoğunluğunu silip süpürdü (daha sonraları, benzer bir felaket doğudaki seferlerinden biri sırasında İskender'in ordularından birinin kampında da bazı askerlerinin boğulmasına neden oldu). Ordusu ortadan kalkınca, Ajataşatru'ya yalnızca Kosal'a yürüyüp ele geçirmek kaldı.[23]

Bazı ayrıntıları Budist öykülerde günümüze kadar ulaşan 12 yıllık savaş, Ajataşatru'nun yenilikler yapmasını gerektirdi. Bir kere, yeni bir saldırı silahı olan, uzaklara taş atmaya yarayan muazzam bir katapultun ve yeni bir savaş arabası türünün icadı ona atfedilir. Aynı zamanda, 12 yıllık savaş, yalnızca savaşmak üzere ücret alan profesyonel bir ordu gerektirmişti: Hindistan'ın ilk sürekli silahlı kuvveti.[24]

Ajataşatru'nun tek silahı ordusu değildi. Buda kuzeye, Malla Krallığı'na çıktığı bir yolculuk sırasında öldüğünde, Ajataşatru hemen Magadha'nın Buda'nın kutsal mirasını koruma hakkına sahip olduğunu iddia etti. Başkenti Rajagriha'da Buda'nın sözleri olan suttaları toparlayıp yazıya dökecek bir konsil kurulmasını emretti. İlk Budist konsil, bu sözlerin ilk derlemesi olarak sonradan *Pali Derlemesi* olacak derlemenin bir araya getirilmesine nezaret etti ve Ajataşatru'nun dikkatli gözetimi altında çalıştı.

İmparatorluk inşası, siyasal yarar uğruna dini bir geleneği manipüle etmek, kraliyet soyunda aile düşmanlıkları, profesyonel bir ordu: Kuzey Hindistan batıdaki dünyaya katılıyordu.

İndus vadisine herhalde, Kyros'un komutasındaki Pers askerleri bir zamanlar varmıştı ama tek yaptığı da buydu. Kyros kesinlikle Hint kabilelerden herhangi biriyle karşılaşmamış ya da İndus vadisinde savaşmamıştı. Ama Dareios İndus'un orada olduğunu biliyordu. Bilmediği, nereye ulaştığıydı.

Bu yüzden, nehir aşağı bir keşif seferine eşlik edip gördüklerinin haritasını çıkartmak üzere, güneybatı Anadolu'daki Karyalı bir Yunan olan Skylax adlı bir denizci tuttu. Herodotos'a bakılırsa, yolculuğun başlangıç

noktası, Kuzey İndus'te bulunan, Pactyice adını verdiği ülkeydi: Herhalde hem Kyros hem de Dareios İndus'e Hayber Geçidi vasıtasıyla ulaşmışlardı. Dareios'un sefer heyeti, geçidi geçince İndus Nehri kıyısında tekneler inşa etmiş ve sonra da nehir aşağı, Gandhara adındaki *mahajanapada* topraklarında yolculuk etmişti. Denize erişmeden önce, Thar Çölü'nü geçmişlerdi. Daha sonra batıya yelken açmışlar, Arap Yarımadası'nın tüm güney kıyısını katederek, Kızıldeniz'e varmışlardı. Dareios kumla dolan Nil-Kızıldeniz kanalının temizlenmesini emrettiğinden, gemiler daha sonra Delta'yı aşıp Akdeniz'e varmıştı.

Herodotos, üç yıl süren yolculuğu anlattıktan sonra, "Bu başarılı devriâlem yolculuğundan sonra," der, "Dareios Hindistan'ı fethetti."[25] Fetih kuşkusuz "Hindistan'ın hepsini" kapsamıyordu ama Dareios Pencap'ın biraz içlerine doğru ilerlemiş, belki de Gandhara ve Kamboja krallıklarına egemen olmuştu: Susa'daki yazıtta, bir saray yapmak için imparatorluğun uzak yerlerinden getirilen malzemenin arasında, Mısır'dan altın işleri, Lidya taşı ve Gandhara'dan ahşap sayılır. Başka bir yazıt, bu uzak doğu fethini "Hinduş satraplığı" olarak adlandırır. Burası krallığının yirminci satraplığı olmuştu ve Susa'ya yıllık altın tozu haracı gönderme yükümlülüğü vardı.[26]

1. İlk Dünya Haritası. Bilinen ilk dünya haritamerkezinde Babil'i gösterir, etrafı da dairesel ir "Tuz Denizi"yle çevrilidir. *British Museum, Londra. Fotoğraf, HIP/Art Resource, NY*

O yıllarda, Babil'deki bir kâtip bize kadar ulaşan en eski dünya haritasını çizmişti. Bu kil tablet Fırat üzerindeki Babil'i, doğuda Asur'u ve diğer kentleri, tümünü etrafında da bir "acı denizi" (Basra Körfezi) gösterir. Bunun ötesinde sekiz ülke vardır, olanaksız uzaklıkta ama gene de ilk kez bir haritaya konacak kadar yakın.

Gene bu yıllarda, bir Babil yazıtı, Kiş kentinde bir han işleten, Hindistan'daki Busasa kentinden gelme bir kadından söz eder. Anlaşılan İndus'ten aşağı ve Basra Körfezi'nden yukarı deniz yoluyla gelmiştir: Hindistan'dan Babil'e değil, Dareios'un imparatorluğunun bir yerinden diğerine.[27] Persia Hindistan ile daha batıdaki insanlar arasında bir köprü olmuştu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 63

HİNDİSTAN	PERSİA VE MISIR
	PERSİA MEDİA
Ganj Nehri vadisindeki 16 krallık	
	II. Psammetikos
Mahavira'nın doğumu (gel. 599)	**Astyages** **Apries**
	I. Kambyses
Buda'nın doğumu (gel. 563)	**Amasis**
	II. Kyros (Büyük) (559)
Magadha'lı Binbisara	
Mahavira'nın ölümü (gel. 527)	**II. Kambyses** (530)
	III. Psammetikos
	I. Dareios
Magadha'lı Ajataşatru	
Buda'nın ölümü (gel. 483)	

64

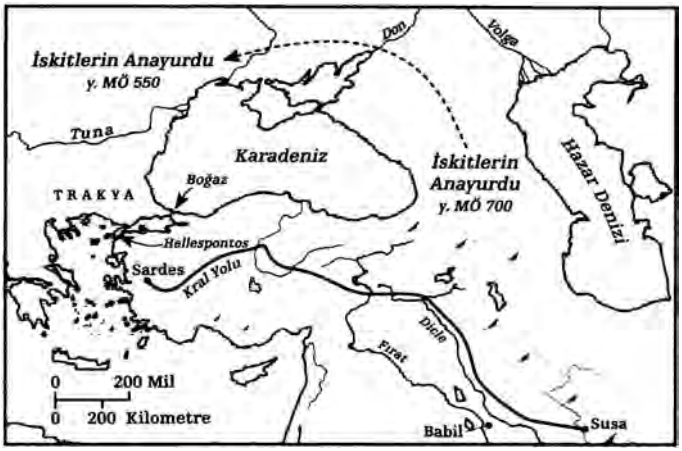
PERS SAVAŞLARI

MÖ 527-479 döneminde,
Dareios Atina'yı yenemez,
ve Yunan kentleri oğlu Kserkses'e karşı birleşir.

Neredeyse her yana doğru genişleyen Pers İmparatorluğu, İskitlerin yaşadığı kuzeybatıya doğru pek ilerleme kaydedemedi.

Herodotos ve başka eski tarihçilerin haritada kolaylıkla yeri belirlenebilecek bir yermiş gibi sözünü ettiği "İskit Ülkesi," hiç de öyle bir yer değildi. İskitlerin birçok kabilesi ve bir avuç kralı vardı ve 200 yılı aşkın süredir hareket halindeydiler. MÖ 516 yılında anayurtlarının merkezi, Karadeniz'e dökülen iki büyük nehrin arasındaydı: Batıda Tuna, doğuda Don.

Bu İskitler daha MÖ 700 yıllarında Asurluların kayıtlarında görünmeye başladıklarında göçebeydiler ve 516 yılında hâlâ göçebeliğe devam ediyorlardı. İskit krallarından biri, Dareios onu ilk kez Pers istilasıyla tehdit ettiğinde, "Kentlerimiz olsaydı, ele geçirilir diye endişe ederdik, çiftliklerimiz olsaydı, yakılıp yıkılır diye endişe ederdik... ama bizde ikisi de yok," demişti.[1] Âdetleri acımasızdı; ölen düşmanlarının kafataslarından kupalar yapar, sağ kollarının da derisini yüzüp (Herodotos, "tırnaklar da dâhil olmak üzere," der) okları için sadak kılıfı olarak kullanırlardı; akrabalarının ölü bedenlerini ölümlerinden 40 gün sonrasına kadar ziyafetlere taşır, cesetlere yiyecek ve içecek ikram ederlerdi; kızgın taşlara kenevir tohumları atar, dumanını solurlar, "dumanla zevk çığlıkları atarlardı" (esrarın insanı hülyalı ve munis yaptığı inancının bir istisnası).[2]

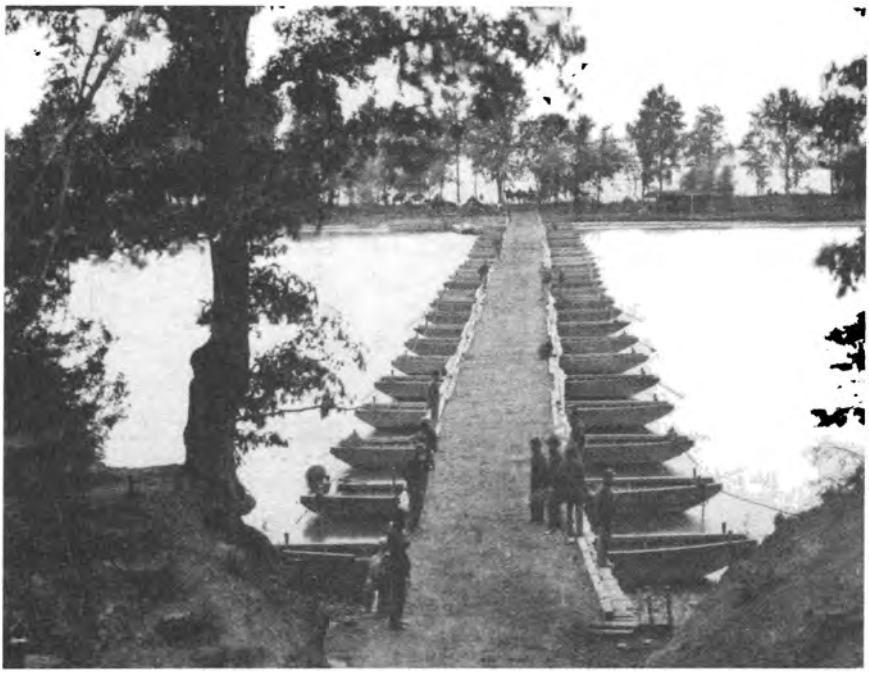
64.1. İskitlerin Anayurdu

516 yılında, Dareios İskitlere karşı sefer hazırlıklarına başladı. Kuzeybatı sınırına zaten hayli dikkat harcamıştı. Anadolu'daki Sardes ikinci yönetim merkezi olmuştu. Dareios, Sardes'e kolayca ulaşabilmek için Susa'dan Anadolu'ya kadar yeni bir yol inşa etmişti. Bu Kral Yolu bir habercinin batıdan başkente kolayca gidip gelebilmesi amacıyla, at değiştirebileceği posta istasyonlarıyla bezeliydi.

Artık Dareios Kral Yolu'ndan Sardes'e varmış, sonra Sardes'ten de topraklarının sınırına ulaşmıştı. İskitlere saldırabilmek için, donanmasını kıyı boyunca Anadolu'ya getirmiş, Hellespontos (Çanakkale) Boğazı'ndan ve Boğaziçi'nden geçirmişti. Buradan da Karadeniz'e yelken açıp, (Herodotos'un İster diye bildiği) Tuna Nehri'nden İskit topraklarının güney sınırına varacaktı.[3]

Bu arada kara kuvvetleri Anadolu'yu şimdi Avrupa diye bildiğimiz topraklardan ayıran boğazdan geçecekti. Genişliği çok büyük bir su yolu değildi ama daha önce hiçbir Doğu imparatorluğu burayı geçmemişti. Dareios Yunan mühendislerinden biri olan Mandrokles adlı İon'a Boğaziçi'ni aşacak bir köprü inşa etmesini emretti. Sonra da adamlarını çağırdı.

Pers ordusu Kral Yolu boyunca Sardes'e doğru ilerlemeye başladı, o kadar yoğun bir kuvvetti ki, boyun eğmiş kentleri ardı ardına geçtikçe, yer sarsılıyordu. Bu arada, mühendis Mandrokles boğazın ölçüsünü almıştı. En dar yerinde 650 metreydi (yedi futbol sahası kadar), yani geleneksel bir köprü için çok genişti. Mandrokles gemilerden oluşan bir köprü tasarladı: Alçak, düz güverteli gemiler, yan yana bağlanacak, toprak ve taşla kaplanacak ahşap bir köprü için temel oluşturacaktı. Bu tarihteki ilk ponton (dubalı) köprüydü: Yunan şair Aiskhylos'un sözleriyle, "ketenle örülmüş,

64.1. Ponton Köprü. Ponton köprüler yüzyıllar boyu askeri stratejinin bir parçası olmuştur; bu ponton köprü Amerikan İç Savaşı sırasında, Virginia'daki James Nehri'nde kurulmuştu. *Fotoğraf, Melford Historical Society Collection/CORBIS*

menteşeli bir yol."[4] Yüzyıllar sonra askeri köprü inşaatçıları için hâlâ örnek oluşturacaktı.

Binlerce Pers piyade askeri ve süvarisi köprüden yürüyerek geçti ve Tuna'daki dar bir bölgeye yollandı. Orada deniz gücüyle birleşecek ve İskit topraklarına başka bir ponton köprü kuracaklardı. Diğer kıyıdaki Trakya kentleri yürüyüşü durdurmaya kalkışmadı. Trakyalıların çoğu İskitlerden korkuyordu ve Pers ordusu onlara karşı bir savunma oluşturabilirdi.

İskitler onların karşısına çıkmadı. Onun yerine, kabileler Perslerin karşısında sürekli gerilediler, geriledikçe kuyularla kaynakları doldurdular, çayırlarla ağaçları yaktılar. Onları izleyen Persler kendilerini kaba topraklarda ilerler buldu, sürekli su ve yiyecek peşinde koştu, atlar ve adamlar giderek aç düştü. Hiçbir zaman durup düzenli bir savaşa girişemediler, böylece eğitildikleri becerileri kullanamadılar. Herodotos, "Tüm bu iş süründü gitti ve işler Dareios için kötüleşmeye başladı," der.[5]

O kadar kötüleşti ki, Büyük Kral sonunda geri döndü. Tüm Pers ordusu güneye geri, Tuna Nehri'ndeki ponton köprüden geri yürüdü ve fethedil-

memiş İskitleri geride bıraktı. Pers saray tarihçileri ve daha sonraki Pers kralları bu sorunla başa çıkabilmek için, yalnızca Tuna Nehri'nin güneyindeki topraklardan söz etti. Tüm amaçlar açısından, nehrin öte yakası hiç var olmamıştı. Eğer Persler alamıyorsa, orası önemsiz bir yer demekti.[6]

Ama Dareios ganimetsiz gitmedi. Orduyu en güvendiği generali Pers Megabazus komutasında Trakya'yı fethetme göreviyle geride bıraktı ve Sardes'e doğru yola çıktı.

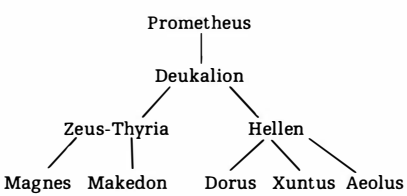
İskit hâkimiyetinden kurtulmayı umut eden Trakya kentleri, artık teker teker Pers hâkimiyetine geçiyordu. Megabazus becerikli bir generaldi, Pers askerleri de iyi eğitimli savaşçılardı ama işleri, Trakya'nın parçalı doğası sayesinde kolaylaşıyordu: Her kentin kendi savaşçı-şefi ve kendi ordusu vardı. Herodotos, "Eğer Trakyalılar tek kişi tarafından yönetilip tek bir amaca sahip olsalardı," der, "yenilmez olurlar ve dünyadaki açık ara en güçlü ulus olurlardı... bunun olmasının hiçbir yolu yok ve bu yüzden de zayıflar."[7]

Megabazus Trakya'yı yeni bir Pers satraplığına dönüştürdü: Skudra.[8] Sonra güneye döndü ve gözlerini bir sonraki krallığa dikti: Makedonya.

Trakya ile Yunanistan anayurdu arasında kalan Makedonya, hem yukarıdaki Trakyalılardan hem de aşağıdaki Yunanlardan farklıydı. Makedonya kentleri bir tek krallığa aitti ve tek bir kralları vardı.

İlk Makedonya kralları *Argeadai* denen bir savaşçı-şefler klanından geliyordu. Argeadai, başlangıçta güneyden geldi ve herhalde büyük ölçüde Yunandı; şair Hesiodos, Makedonlara onları Yunan kahramanlarının kuzeni ve Zeus'un soyundan gelen kişiler yapan ve yüksek olasılıkla bir tür gerçek, eski ilişkiyi yansıtan bir mitolojik soy atfeder.*

* Makedon ve Magnes kardeşler (Hesiodos'un elimize parçalı ulaşan *Katalogoi Gynaikon* [Kadınlar Katalogu] içinde bulunan soyağacına göre) Zeus'un oğullarıydı; Makedonların özellikleri olan, "atlardan hoşlanır" ve "Olimpos civarında dolaşırlardı." Yunanların kuzenleriydi, çünkü anneleri Thyria efsanevi Yunan kahramanları Dorus (Dorların atası), Xuntus (İonlar) ve Aeolus'un (Aeoller) babaları Hellen'in kız kardeşiydi.

İlişki Yunanlar tarafından sıcak kabul görmemiştir. Onlar Makedonları görgüsüz ve yarı barbar kabul eder. Olasıdır ki, tüm Makedon klanlardan daha Yunan olan Kraliyet ailesi bile Yunanlığını tartışmak zorunda kalmıştı. Dareios'un ilerleyişi sırasındaki Makedonya kralının

Kuzeye doğru ilerleyen Argeadai'ler, Therma Körfezi'nin etrafı ve biraz kuzeyindeki toprakları fethederek bir başkent (eski Edessa kalesi yakınındaki Aigai) inşa ettiler, bir ordu örgütlediler ve vergi topladılar. Makedonya, Avrupa'da bu örgütlenme düzeyine ulaşan ilk devletti.[9]

Ama bu hayli kaba ve oynak bir krallıktı. Makedonya, kralların tanrısal güce sahip olduğu Doğu geleneğinden gelmiyordu. Onlar, tahtlarına kuvvet kullanarak tutunan savaşçılardı. Ve her ne kadar Makedonya'nın merkezi sıkı bir biçimde denetimleri altındaysa da, Makedonya'nın kuzey kesimleri üzerindeki hâkimiyetleri daha zayıftı. Batıda (arkalarında bıraktıkları arkeolojik izler, Kuzey İtalya'daki Batı Hallstatt Keltleriyle benzerlik gösterdiğine göre, olasıdır ki kuzeybatıdan gelen göçebeler olan) İllyria'lılar adı verilen gevşek bir kabileler birliği vardı; kuzeyde, topluca Paionia'lılar olarak bilinen Trak kabileleri.

Megabazus ve Persleri, arkalarında iyice fethedilmiş bir Trakya'yla ufukta göründüğünde, Makedonya kralı I. Amyntas'tı (kaynaklara göre, dokuzuncu Argeadai kralı). Persler Paionia'lıların kasabalarını yakarak, Makedonya'nın göbeğine doğru ilerlediler. Ufukta dumanı gören Amyntas, direnişin beyhude olduğunu derhal anladı.

Megabazus'un kendi oğlunun önderliğindeki yedi kişilik Pers heyeti ellerinde bir mesajla Makedonya sınırını geçince, Amyntas onları onurlandırarak Aigai'daki sarayında kabul etti. Herodotos bize, "Kral Dareios için toprak ve su talep ettiler," diye bildirir,[10] bu, ele geçirilen bir ülkede karada ve denizde egemenliği simgeleyen bir Pers âdetiydi. Amyntas hemen kabul etti. Aynı zamanda kızını Megabazus'un oğluna gelin olarak vermeyi de önerdi ve onu özellikle hoş karşılamış oldu. Bu ittifakın Makedonya için gerçekten de yararlı olduğu ortaya çıktı; ne İllyria'lılar ne de arta kalan Paionia'lılar kuzey sınırlarını taciz edecekti çünkü bu, Perslerin öfkesini çekmek olacaktı.

Bu arada, güneydeki Yunanlar süratle paniğe kapılıyordu. Megabazus kuzeyde dolanırken ve Makedon Amyntas artık Perslerin müttefiki olmuşken, Perslerin hırsları ile Yunan yarımadasının arasında pek bir engel kalmamış oluyordu.

Ne yazık ki, Yunan kentleri de Trak kabileleri gibi uzun süredir bölünmüş durumdaydı ve en güçlüleri olan Atina'yla Sparta iç sancılarla kıvranıyordu.

---

oğlu olan I. Aleksandros (I. İskender) Olympia'ya gidip Olimpiyat oyunlarında koşu yarışına katılmak istediğinde, rakipleri oyunlar yalnızca Yunanlara açık olduğu için yarışmaya alınmaması yolunda itiraz etmişti. İskender soyağacını ortaya koymuş ve sonunda, Olimpiyat yetkilileri tarafından Yunan olarak nitelendirilebileceğine karar verilmişti. Sonra da yarışı kazandı, bu da rakiplerinin kafasında ırksal gururun dışında bir şeyler olduğunu akla getirir. (Herodotus V.22)

Solon'un reformları Atina'yı huzura kavuşturmamıştı.

Ünlü yasalar kentin yönetimini yeniden örgütlemişti. Atina'daki en üst yetkililer hâlâ *arkhon*lardı, ama altında iki yönetim düzeyi daha vardı. Orta ve üst sınıf Atinalılar arasından seçilen Dört Yüzler Konseyi yasaları tartışıyor ve hangilerinin oya sunulacağına karar veriyordu. Atina'nın oy veren halkı da son yönetim kademesi olan Meclis'i oluşturuyordu.

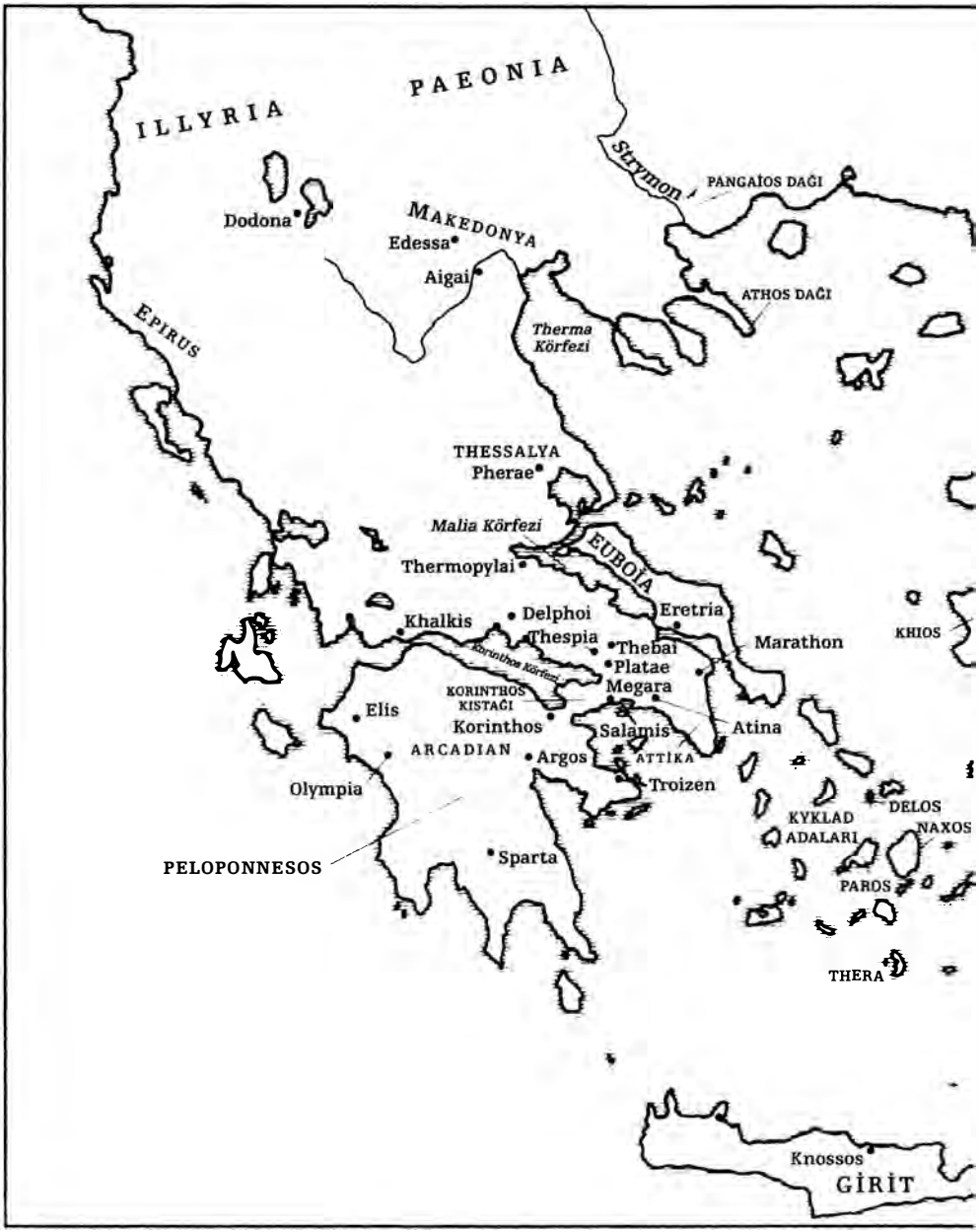
Her Atina yurttaşı Meclis'e dâhildi ama bu göründüğü kadar demokratik değildi; Atina yurttaşı olabilmek için mal sahibi olmanız gerekiyordu.[11] Ama Solon aynı zamanda yurttaşların oğullarına, babaları fakirleşip toprağını kaybetse bile yurttaşlığın miras kalmasını öngörmüştü. Bu oy gücünün giderek daha küçük, varlıklı tekelci bir grubun elinde toplanmasını önlemek üzere tasarlanmıştı.

Yasal reformlar gibi, bu da Atina yurttaşlarının üçte ikisinin hoşuna gitmemişti. Zenginler Meclis'in onlara verdiğinden daha fazla iktidar istiyordu; en yoksul Atinalılar da Atina yönetiminin en alt basamağıyla kısıtlanmıştı.

Atinalılar, Solon'un reformları konusunda kendi aralarında didişen, hepsinin ayrı takma adı olan üç gruba ayrılmıştı. Sahil Adamları Solon'un reformlarının korunmasını istiyordu, Ova Adamları (en eski aileler, Atinalıların Ana Hattı) tüm iktidarın en varlıklı Atinalılara geri dönmesini istiyordu, Tepe Adamları da tam demokrasi istiyordu, yoksul ve topraksız olanlar da diğerleri kadar ayrıcalığa sahip olmalıydı. Bunlar en vahşi olanlardı ve önderleri Peisistratos da, Aristoteles'in sözleriyle "aşırı bir demokrattı."[12] Bir kere, Atina'nın düşmanlarına karşı savaşırken yaralanmıştı, bu da ona halkın gözünde çekicilik sağlıyordu (askerlik hizmeti, sıradan insanları yanına çekmek isteyen biri için hep bir avantaj olmuştu), üstelik, çok çekici bir kişiliği var gibiydi: Plutarkhos, "Konuşma tarzında, çok ince bir çekicilik var," diyordu. "Doğal olarak sahip olmadığı becerileri o kadar iyi taklit ediyordu ki, bu becerilere *gerçekten* sahip olanlardan daha çok sahipmiş sanılıyordu."[13] Ayrıca sürekli olarak düşmanları tarafından öldürülme tehlikesi içinde olduğundan yakınıyordu. Bu paranoya değil, akıllıcaydı; ona etrafında giderek daha güçlü bir muhafız gücü toplama fırsatı veriyordu.

Etrafındaki, giderek sayıları artan silahlı adamlar en tutucu Atinalıları, hatta yabancı ülkelerdeki yolculuklarından dönmüş olan Solon'u bile endişelendiriyordu. Ama Solon artık yaşlanmıştı, sesi titrekti, kişiliğinin etkileyiciliği azalmıştı. Olayların gelişmesinde etkili olamazdı.

560 yılında, Peisistratos ve sopalı muhafızları Akropolis'e daldılar ve Peisistratos kentin denetimini alacağını ilan etti. Bu isyan da ancak Kylon'unki kadar başarılı oldu. Takipçilerinin gücünü abartmıştı, üste-

64,2. Pers Savaşları Sırasında Yunanistan

Karadeniz
Boğaz
TRAKYA
Byzantion
Khalkedon
Hellespontos
Sigeum
Troya
Kral Yolu
Phocaea
Smyrna
Sardes
IONYA KIYISI
SAMOS
Ephesos
Mykale
Miletos
Halikarnassos
KARYA
RODOS
KARPATOS
0
100 Mil
0
100 Kilometre

lik Sahil Adamları ile Ova Adamları kendi aralarındaki ayrılıkları unutup birleştiler ve Tepe Adamları'nı Atina'nın dışına attılar.

Peisistratos sürgünde yeniden toparlandı. Kaba kuvveti denemişti, şimdi de strateji deneyecekti. Sahil Adamları'nın önderi olan aristokrat Megakles ile gizli bir ittifak kurdu, Ova Adamları'ndan kurtulmasına yardımcı olması karşılığında, kızıyla evlenme sözü verdi (anlaşılan, artık yoksul güruhuna karşı ittifak içinde olmayan iki grup, gene itişmeye başlamıştı) ve geri döndü.

Peisistratos, bu kez kendi takipçileri ve Megakles'inkilerin birleşik desteğiyle iktidarı biraz daha uzun süre elinde tutmayı başardı. Ama kısa sürede başı yeniden belaya girdi. Bu kez, Herodotos'un dediğine göre, "alışıldık usulde cinsel ilişkiye girmek istemediği için" karısını kızdırdı, "daha sonra kadın bunları, bu konuda kendisini sorgulamış ya da sorgulamamış olan annesine anlattı."[14] Olaydan haberdar edilen (ve herhalde bu hazır ve kaba Tepe Adamı'yla olan ittifakından zaten pişman olmuş) Megakles, gene taraf değiştirmeye karar verdi ve Ova Adamları'yla birleşip, Peisistratos'u yeniden kovdurdu.

Peisistratos isyanı denemişti; siyasal ittifakı da denemişti; iktidar yolunda elinde kalan tek yol satın almaktı, o da bu yolu seçti. Gümüş madenlerinde çalışarak 10 yıl geçirdi, sonra, 546 yılında, bir paralı askerler ordusu tuttu ve ardında silahlı adamlarıyla Atina'ya geri döndü. Onlara Atina yurttaşlarının tüm silahlarını toplamalarını emretti (anlaşılan, onun demokratik ayrıcalıklar gündeminde silah taşıma hakkı yoktu) ve o andan itibaren tiran olarak Atina'yı yönetti.[15]

Ona sorarsanız, Atinalıları kendi iyilikleri için yönetiyordu. Doğrusu, çok da popüler oldu; yoksulların vergilerini düşürdü, "işlerinde yardımcı olması amacıyla en yoksul olanlara para yardımı yaptı,"[16] ve genelde, eğer kimse yoluna çıkmazsa, ılımlı ve mütevazı bir iyiliksever gibi davrandı.

528'de öldüğünde, tiranlık görevi krallık tarzında (Megakles'in kızıyla kural dışı oynaşmalarından önceki bir evliliğinden olma) en büyük oğlu Hippias'a miras kaldı. Bir aile buhranı oluşana kadar, bu bir karın ağrısına neden olmadı. Aristoteles'e bakılırsa, Hippias'ın küçük kardeşi Hipparkhos, Harmodios adındaki yakışıklı bir genç adama deliler gibi âşık oldu ama reddedildi. Hakarete uğrayan Hipparkhos alenen Harmodios'un dejenere olduğunu beyan etti.

Harmodios kızmıştı. Bir arkadaşını ayarladı ve ikisi birlikte dini bir törenin ortasında Hipparkhos'a saldırıp öldürdüler. Gürültü ve kutlamanın eylemlerini maskeleyeceğini düşünmüşlerdi ama kraliyet muhafızları Harmodios'u öldürüp suç ortağını tutukladılar.

Kardeşinin öldürülmesi Hippias'ı öfkeden kudurttu. Genç suç ortağına anlamsız uzun bir süre işkence edilmesini emretti, sonunda genç adam

acıdan çıldırıp bir sürü Atina yurttaşını Hippias ve ailesine karşı komplo kurmakla suçladı, sonunda öldü ve kurtuldu.

Aristoteles, "Kardeşinin intikamı ve çok sayıda kişinin idamı ve sürgüne gönderilmesi yüzünden," der, "Hippias güvenilmez ve kızgın birisi oldu."[17] Genç suç ortağı tarafından adı verilenleri ve yoluna çıkan başka herkesi tasfiye etmeye koyuldu.

Atinalılar bu kepazelikten olmadık bir kurtarıcı sayesinde kurtuldular: Sparta'nın yaşlı kralı. Adı Kleomenes olan bu krala, Delphoi'deki kadın kâhin tarafından tanrılardan kendisine Atina tiranlığını devirme görevinin verildiği birçok kez söylenmişti. 508 yılında ayağa kalktı ve Sparta ordusunun başında Atina'ya doğru yürüyüşe geçti.*

Delphoi'deki kâhinin tarafsız olduğu söylenemez (Hippias'ın paranoyasından kaçan Atinalı aristokratlar, kâhinin eski düz taş mekânı yerine çok güzel bir mermer tapınak yaptırmıştı) ve Kleomenes de Atina'da eşitlik görme tutkusuna kapılacak biri değildi. Aslında, Peloponnesos'un merkezindeki Sparta yayılması, aşırı eşitsiz bir toplum yaratmıştı. Sparta yerlisi yurttaşlar en tepedeydi. Onların altında muazzam bir fethedilmiş alt sınıf vardı ve bunlara yurttaş olarak güvenilmiyordu: *Helot*lar, köleler ve emekçiler. Spartalılar bundan hoşlanıyordu. Sparta'daki tek eşitlik, kent çapındaki mecliste oy verme hakkı olan, 30 yaşın üzerindeki erkek yurttaşlar arasındaydı. Orada bile Spartalıların tartışmasına izin yoktu. Fikirlerin ilan edilmesinin yönetime yararının olmadığına inanılırdı. Plutarkhos'un dediğine göre, genç erkekler çocukluklarını sessizlik ve sorgusuz itaate eğitilmekle geçirirdi.[18] Tartışma eğitimin bir parçası değildi, bu nedenle, Spartalılar için Yunancada kullanılan sözcük Lakonia'lılar, İngilizcedeki *laconic* [veciz] sözcüğünü doğurmuştur.[19]

Kleomenes'in Atina'ya yürüyüşü eşitlik sevdasından değil, yaklaşan dayanılmaz Pers gücünün korkusundandı. Eğer Atina tamamen didişen fraksiyonların kavgasına kapılırsa, Perslerin güneye doğru yürüyüşüne direnmesi olanaksız olacaktı ve Sparta ile Persler arasında tek engel Atina kalmıştı. Kleomenes Hippias'ı kovmayı, didişmeyi durdurmayı ve Atina'nın gücünü geri getirmeyi umuyordu.

Sparta ordusu Hippias'ı kovdu ve Atinalıların seçim yapmasına yardımcı oldu. Ama burunlarını Atina'nın iç işlerine sokmadan edemediler ve adaylardan birinin lehine ağırlıklarını koydular.† Bunda Spartalıların

---

* Persia ve Yunanistan'da 520-500 arasındaki olayların tam tarihi açık değildir; 510 ya da biraz önce de olabilir.

† Bu cümlenin arkasında, bir dizi karmaşık olay yatar. Hippias gidince, aristokratların desteklediği bir önderle (İsagoros), demokratik eğilimli bir önder (Kleisthenes) iktidar için manevralara başladılar. İsagoros Kleomenes'e başvurdu, o da İsagoros'a destek olup 700 Atina klanını kovmak üzere geri döndü; o zaman Atinalı kitleler ayaklandı, hem Spartalıları hem de İsagoros'u kovdu ve Kleisthenes'i önder ilan etti.

Atina'yı tabi bir kent olarak kendi yörüngelerine sokma hamlesi gören Atinalılar, güneydeki üstün kente karşı onlara yardım edecek güçlü bir müttefik aramaya koyuldular.

Meclis'te birisi (Herodotos kim olduğunu söylemez) Sparta küstahlığının ancak Atinalılar ezici üstünlüğe sahip ordusu olan birisiyle ittifak kurarlarsa engellenebileceğini öne sürdü... Persler gibi. Böylece bir heyet oradaki valiye (Dareios Persepolis'e döndüğü için orada bıraktığı üvey kardeşi Artaphranes'e) Spartalılara karşı bir ittifak önermek üzere Sardes'e doğru yola çıktı.

Atinalılar uluslararası sahnedeki yerlerini abartmış olmalılar; bu onlara gayet akılcı bir öneri gibi gelmiş olmalı ama Herodotos heyet "mesajın ortasındayken, Artaphrenes'in onlara... kim olduklarını ve nereden geldiklerini sorduğunu," yazar. Kuşkusuz kim olduklarını biliyordu ama bu onların balonunu söndürecek çok güzel bir soruydu, ardından kısa bir ültimatom geldi: Persler Atinalıların yardımına, ancak Dareios'a tam bir boyun eğmeyi simgeleyen toprak ve su göndermeleri durumunda gelecekti.

Perslerle çevrili heyet bunu kabul etti, bu en azından güven içinde Sardes'ten çıkmalarını sağlayacaktı ama Atina'daki tantanaya göğüs germek zorunda kalacaklardı: Herodotos, "Evlerine döndüklerinde bu onların başını birçok derde soktu," der.[20] Atinalılar özgürlüklerinin hiçbir parçasını feda etmeye niyetli değildi. Bunun üzerine, Sparta sorunuyla kendi başlarına uğraşmaya karar verdiler ve geri kalan Spartalıları kentten çıkartabilmek için birkaç yıkıcı şiddette çatışmaya girmek zorunda kaldılar.

Nihayet Spartalılar sahneden çekildiğinde, Atinalılar tiranlığın hâkim olduğu yönetimlerini yeniden düzenlemeye koyuldular. Toz duman yatıştığında, halk 10 "kabileye" bölünmüş, eski soylu gücünü kırabilmek için, kabile sınırları eski aile sınırlarıyla çatışacak gibi belirlenmişti. Dört Yüzler Meclisi, her kabileden 50 temsilciyle Beş Yüzler Meclisi olmuştu. Aristokrat ailelerin egemenliğinden kurtulmak üzere son bir çabayla, kent de *deme* adı verilen 30 coğrafi birime bölünmüştü ve her *deme* içindeki Atinalılardan, aile adları yerine, deme adını kullanmaları istenmişti.*[21] bu

---

Yunan kentleri içinde ve arasında olagelen bu tür alengirli pazarlıkların, Yunan yönetim biçimlerinin evriminin incelenmesinde bir yeri vardır, ama eğer tüm bu iç işleri anlatmayı sürdürürsem, bu tarih olanaksız bir uzunluğa erişir. Şu andan başlayarak, geniş dünya sahnesini etkilemeyen Yunan buhranları ayrıntılarıyla incelenmeyip, kısaca özetlenecektir. Yunanistan'ın siyasal gelişimi hakkında daha kapsamlı bilgi almak isteyen okurlar Herodotos'un *Tarih*'ine, Aristoteles'in *Atina Politikası*'na ya da Sarah B. Pomeroy vd. tarafından yazılan *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History* gibi standart bir Yunan tarihine başvurabilir.

* Bu reformlar, Atinalı politikacı Kleisthenes'e atfedilir; kendisi de doğuştan aristokrattı ve Delphoi'ye gidip kâhinin gözüne girmek üzere yeni tapınağı inşa ettiren Atinalılar grubuna

ilginç bir fikirdi ama pek de iyi işlemedi; Atinalıların çoğu sonunda kendi aile adlarına döndü.

Yeni bir âdet de yerleştirilmişti. Herhangi bir Atina yurttaşı, eğer yurttaşlarından 6000'i adını oy pusulası olarak kullanılan çömlek parçalarına yazarsa, kentten sürgün edilebilecekti. Çömlek parçalarına *ostraka* deniyordu, buradan da, on yıllık sürgün âdetinin adı da *ostrakismos* oldu [İngilizcede *ostracism*: Toplumdan ihraç, sürgün –çn]. Bu da tiranlığa karşı başka bir emniyet tedbiriydi: Aristoteles, "Ne zaman ki birisi... uygun olandan daha büyük bir güce erişir...," diye yazar, "böylesi aşırı üstünlük, genellikle tek kişi yönetimine gider... Buna karşılık olarak, bazı devletlerde *ostrakismos* uygulanır."[22]

Aristoteles'e bakılırsa, *ostrakismos* uygulanan ilk Atinalılar, eski tirana sürgünde eşlik etmek zorunda kalan, Hippias'ın dostlarıydı.

Bu arada, başka bir Yunan kenti de Pers ordusundan yardım istemeye karar verdi.

Bu, Pers yönetimindeki Anadolu'nun ucundaki İon kenti Miletos'tu. Miletos'un önderi, kenti yıllardır tiran olarak yöneten, Aristagoras adlı hırslı bir savaşçıydı. Şimdi ağlarını biraz daha uzağa atmaya karar vermişti. Sardes'teki valiye gitti ve eğer Persler ona gemi ve asker sağlarsa, Persia adına Yunan Kyklad adalarını fethetmeyi önerdi.

Artaphranes bu planı kabul etti ve adalardan oluşan bir mini-imparatorluğun tiranı olma fırsatını yakalamış olmanın sevinciyle, Aristagoras bir istila gücü oluşturup, ilk hedefi olan Naksos'a yelken açtı.

Ne yazık ki, Yunan kenti Naksos'un direncini kırmanın mümkün olmadığı ortaya çıktı. Kent sakinleri savaşacaklarına, tüm nevalelerini kentin içine doldurup beklemeye başladılar. Dört aylık bir kuşatmadan sonra, Aristagoras'a Perslerin verdiği para bitti ve tiranın fetih becerisinden hiç de etkilenmeyen Artaphranes, projeyi daha fazla desteklememeye karar verdi. Aristagoras, burnu sürtülmüş ve hırsları budanmış olarak Miletos'a geri dönmek zorunda kaldı.

Ama, suyun öte yanındaki Yunan politikasından bir şeyler öğrenmişti ve herhangi bir iyi Atina politikacısı gibi, taraf değiştirdi. Çıkarı icabı, Pers yanlısı ittifaktan, Pers karşıtı ittifaka dönmeye karar verdi. Anadolu'daki Yunan kentlerine, Pers efendilerine karşı bir isyanda önderlik edecek ve belki de, nihayetinde, onları kendi önderliği altında birleştirecekti.

Birkaç nazik soruşturma, başka İon tiranların da bir isyana katılmaya kuşkusuz istekli olduğunu gösterdi. Ama Naksos felaketinden, savaşların

---

dahildi, ama Aristoteles kitlelerin sadakatini kazandığını söyler.

pahalı olduğunu öğrenmişti. Perslere karşı bir savaşta daha çok desteğe gerek vardı.

Böylesi bir proje için ilk bariz müttefik, savaşçı Sparta'ydı. Sparta Peloponnesos Birliği adı verilen –düşmanlara karşı ortak savunma amacıyla kurulmuş bir birlik olan– gevşek bir ittifakın önde gelen ve en güçlü kentiydi. Eğer Sparta Perslere karşı savaşa katılırsa, Birlik'teki diğer kentler de katılırdı. Bu yüzden Aristagoras Sparta'ya gitti ve Kleomenes'e başvurdu. Kleomenes yalnızca Pers canavarına bir iğneyle saldırmayı reddetmekle kalmadı; önce Aristagoras'la alay etti, sonra da onu kentten zorla kovdu.

Herodotos, "Sparta'dan atıldıktan sonra," diye yazar Aristagoras "Atina'ya gitmeye karar verdi, çünkü orası Sparta'dan sonra en güçlü Yunan kentiydi."[23] Burada, daha olumlu karşılandı.

Sürgündeki Atinalı tiran Hippias'ın geri gelme tehlikesi söz konusuydu. Yunanistan'dan kaçmış, Hellespontos (Çanakkale) boğazını geçmiş ve Pers ordusunun Atina'yı yeniden ele geçirmesine yardım etmesi umuduyla Perslere gitmişti. Planı dinleyen Artaphranes, Hippias'ın Yunanistan'a girmek için ideal manivela olduğunu gördü. Atina'ya bir mesaj göndererek, Hippias'ı geri almalarını ya da istilaya katlanmalarını söyledi; Aristagoras isyan önerisiyle geldiğinde, mesaj daha yeni ulaşmıştı.[24]

Bu Pers ültimatomuna kızan Atina, Aristagoras'un isyanına yardımcı olmak üzere 20 gemi göndermeyi kabul etti; kıyıdaki müttefiki Eretria da 5 gemi gönderdi.[25]

Persler ile Yunanlar arasında 20 yılın biraz üzerinde süren savaş, Pers tarihlerinde çok az yer bulur. Ama Yunanistan'da, 20 yılı aşkın bir süre her erkeğin yaşamının merkezinde, her kadınınkinin de kıyısında yer almıştı. Elimizdekiler hep Yunanların anlattıkları: Savaş bittiğinde 5 yaşında olan ama görgü tanıklarıyla görüşüp neler olup bittiğini toparlayan Herodotos; 20 yıl kadar sonra doğan, Herodotos'un anlattıklarını kullanan ama başka kaynaklara dayanarak bazı yorumlarını düzelten Thukydides ve her iki tarihçiden de yaşlı olan ve savaşta şahsen savaşan Yunan oyun yazarı Aiskhylos. *Persler* adlı oyunu bir görgü tanığının eseridir ama seferlere değil, Yunan cesaretine odaklanır.[26] Bu insanların gözünde, Pers Savaşları'nın muharebeleri insanlığın gelişmesinin merkezinde yer alır. Perslerin bakış açısından, bunlar küçük müsademelerdi ve işler kötü gittiğine göre, en iyisi unutmaktı.

İsyana katılan İon kentleri, Dareios'un donanmasından 300 gemiyi ele geçirip Yunan mürettebatla doldurarak, yüksek tempoda başladılar.[27] Dareios İon isyanını bastırmak üzere hemen hızlı ve iyi eğitilmiş ordusunu

gönderdi. Onlar gelmeden, Aristagoras ve müttefikleri Sardes'i hazırlıksız yakalayıp kente girmeyi başardılar. Kraliyet valisi Artaphranes kendini sağlamca iç kaleye kapattı ama İonlar yağmalamak amacıyla tüm Sardes'e yayıldılar. Ne yazık ki, kent neredeyse derhal yanmaya başladı. Bir asker tek bir evi yakmıştı ama Sardes'in evleri çoğunlukla sazdan olduğu için, yangın tüm kente yayıldı.

Herodotos'un deyimiyle "Büyük Sardes Yangını"[28] Perslerin yatıştırılamaz bir öfkeye kapılmasına neden oldu. Pers ve İon orduları Ephesos'ta karşı karşıya geldiğinde, İonlar ezildi. Dağıldılar ve bu karşılaşmadan iyi bir şey çıkmayacağını gören Atinalılar evlerine dönmeye karar verdi. Ama İonların savaşmaya devam etmekten başka çaresi yoktu. Sardes'i yakmak dönüşü olmayan noktaydı. Artık en feci sonuçlara katlanmayı göze almadan geri çekilemezlerdi.

Ama savaşı denize çektiler. Birleşik bir İon donanması Hellespontos'tan geçerek Byzantion'daki Pers garnizonunu sürdü. Sonra gemiler kıyı boyunca geri dönerek yolda yeni müttefikler edindi.[29] İsyan, Persleri yıllar sürecek yıpratıcı bir kilitlenmeye sürükleyecek kadar güçlenmişti.

494 yılında 600 gemilik bir Pers donanması açık denizde, Miletos açıklarında İon donanmasının karşısına çıktığında savaşın yönü değişti. Persler muazzam bir karşılaşma için hazırlanıyordu ve İon donanmasını iyi tanıyorlardı; Yunan filosundaki 353 gemiden 300'ü savaşın başında Dareios'un donanmasından kaçırılmıştı.[30]

İonların birçok gemisi batırıldı. Savaş Yunanların aleyhine dönünce, birçoğu da kaçtı. İon donanmasının amirali Sicilya açıklarına yelken açıp korsan oldu (ama yalnızca Kartaca ve Etrüsk gemilerine saldırdı, "Yunan gemilerine dokunmadı").[31] Aristagoras'ın kendisi de, Anadolu'yu tamamen terk edip Trakya'ya gitti, orada, bir Trakya kentini ele geçirmeye çalışırken öldürüldü.

Muzaffer Pers donanması dert kaynağı Aristagoras'un kenti Miletos sahiline çıktı. Kenti tüm dış yardımlardan koparıp, surların dibini kazıp, düşürdüler. Herodotos, "Erkek nüfusun çoğu öldürüldü," der, "kadınları ve çocukları... köle yapıldı... canlı kalanlar Susa'ya götürüldü." Dareios onları Dicle Nehri'nin ağzında, bir zamanlar Keldanilerin yurdu olan bataklıklara yerleştirdi.[32] Uzaktan olanları izleyen Atinalılar, savaşa katılmamış olmalarına karşın, çılgına döndüler. Miletos bir zamanlar Atina'nın kardeş kentiydi ve yıkılması Atina'nın vücudundaki bir yaraydı.

Daha kötüsü de gelecekti. Dareios, Atina ve Eretria'nın başlangıçta isyana katılmış olmasını unutmamıştı. 492 yılında, generali ve damadı Mardonius'u iki kollu bir istila gücünün başına geçirdi: Anadolu'yu yürüyerek geçip, ponton köprüyle Boğazı aşarak Trakya ve Makedonya'dan

aşağı inecek bir kara gücü ve Ege'yi geçip Kuzey Ege kentlerine saldırmak üzere kara gücüne katılacak olan bir deniz gücü.

Perslerin Yunanistan'a ilk girişleri kısa sürdü. Pers donanması hedefine neredeyse varmıştı ki, bir fırtına Athos Dağı yakınlarındaki kayalıklarda donanmanın neredeyse tüm gemilerini batırdı. Planlanan takviyeyi alamayan kara gücü geri çekildi.

Pers donanmasının yeniden inşa edilmesi iki yıl sürdü. 490 yılında, yeni donanma harekete hazırdı ve (azarlanmak üzere Susa'ya geri çağrılan) Mardonius gene işinin başındaydı.

Herodotos, ikinci istila gücünde 600 gemi olduğunu yazar; bu bir abartı da olsa, deniz istilası o kadar muazzamdı ki, Persler bunu desteklemek üzere karadan yürüyerek gelecek bir kara gücüyle uğraşmadı. Gemilerden birinde, Persler direnişi kırdıklarında yeniden Atina tiranı olma sözü verilen Hippias da vardı.

Pers askerleri içeri doğru yürüyüşlerini önce Naksos'u yok ederek (Aristagoras gerçekten de kötü bir generaldi; Pers kuvvetleri kenti birkaç günde ele geçirdi) sonra da Eretria'yı kuşatarak başladılar. Bir sonraki hedef Atina'ydı: Attika'nın kraliçesi, Yunanlara egemen olmanın anahtarı.

Eretria savunması gitmişti. Pers felaketini beklerken nefeslerini tutan Atinalılar, güneydeki Sparta'ya bir haberci göndererek yardım için yalvardılar. Haberci Pheidippides'ti, meslek gereği "eğitimli bir koşucuydu;" Sparta ile Atina arasındaki yaklaşık 230 kilometrelik mesafeyi, 24 saat civarında koştuğu söylenir ki, bu şaşırtıcı bir başarıdır. (Herhalde Herodotos yolculuğun süresini kısaltmıştır ama alınan mesafede kuşku duyacak bir şey yoktur.)* Ama Spartalılar çağrıyı yanıtlamayı reddetti. Dini bir bayram kutluyorlardı ve dolunaydan önce yürüyüşe geçemezlerdi.

Spartalılar (boşinançlı demesek de) sofu insanlardı ama Perslerle açıkça savaşmaktan kaçınmış oldukları da söylenebilir. Persler Atinalıları cezalandırmak için geliyordu; öfkeleri İon isyanına katılmış olan Yunan kentlerine yöneltilmişti ve Spartalılar yardımı reddetti.

Bu durumda, Atinalıların Perslerin karşısına tek başlarına çıkmaktan başka çaresi yoktu.

Herodotos bize, komutanları Miltiades'in piyadeleri –Atinalı *hoplit*ler– biraz alışılmadık bir tarzda düzenlediğini anlatır, merkezde ince bir hat

* Bu, Maraton'dan ilk uzun mesafe koşusuydu. Yüzyıllar sonra yaşamış olan Plutarkhos, Atinalıların Persler karşısındaki zaferinin başka bir koşuya neden olduğunu söyler: Bu koşuda Thersippus ya da Euclus (kaynaklar çelişkilidir) savaş alanından Atina'ya zafer haberini vermeye koşmuş ve mesajı verir vermez, yaraları yüzünden ölmüştür. Bu öykü doğru olabilir ama (bazen, herhalde yanlışlıkla, zafer sonrası koşunun atfedildiği) Pheidippides'in ilk koşusundan esinlenilmiş bir efsane de olabilir. İlk kim (ve hangi mesafeyi) koşmuş olursa olsun, bu dayanıklılık başarısı Olimpiyat koşularının en uzunu olan maraton adıyla hâlâ anımsanmaktadır.

ve kanatlarda yığılma. Hoplitler adlarını kalkanlarından alır, Atina *hoplon*larının tutma yerleri ortada değil yandadır. *Hoplon* sağ kolu mızrak kullanımı için serbest bırakmak amacıyla tasarlanmıştır, bu da kullanıcının sağ tarafını açıkta bırakacağı anlamına gelir ama bunun yanında, sol tarafa da uzadığından, sol tarafındaki askerin sağını koruyacaktır. Diğer bir deyişle, kullanıcıları sıkıca bitişik savaş düzeninde kalmaya zorlayan bir zırh türüdür: *Phalanks*. Hoplit tek başına fena halde saldırıya açıktı. Yalnızca *phalanks*ın içinde kalan hoplitler yaşama şansına sahipti.

Bu zorlama disiplin, artı umutsuzluk, Atinalıların sayısal dezavantajlarını kapattı. Herodotos, "Atinalılar istilacıların üzerine koşarak saldırdılar," der. Bu da Perslerin, hepsinin çıldırdığını düşünmesine neden oldu.[33] Ve gerçekten de, Atinalıların merkezi hemen çöktü. Ama yüklü kanatlar Persleri aralarında sıkıştırdılar ve sonunda istilacılar *phalanks*ların arasındaki ölümcül alandan geri çekilmeye başladı. Gemilerine doğru geriledikçe, bataklık alana denk geldiler, birçoğu zırhlarının ağırlığı altında battı.

Perslerin birçoğu gemilerine dönüp kaçabildi. Ama Atinalılar 7 gemiyi ele geçirdi ve muazzam sayıda düşman askerini öldürdü; Herodotos'un verdiği rakamlara göre, 6400 Pers ölüsüne karşılık 192 Atinalı hayatını kaybetmiştir, bu (V. Henry'nin Agincourt Savaşı için verdiği sayılar gibi) yurtseverce bir abartmadır. Ama Marathon Savaşı, Atinalılar için şaşırtıcı bir zaferdir. Canavarla savaşmışlardı.

Spartalılar, ölülerin sayılmasına yetiştiler.

Marathon'da savaşanlar, daha sonra *Marathonomakhoi* olarak anıldılar ve Atina'da, Türkiye'de Çanakkale kahramanlarına ülkenin özgürlüğü dolayısıyla atfedilene benzer bir onura layık görüldüler. Ama muzaffer General Miltiades teşekkürsüz bir sona ulaştı, Perslere sadık Paros Adası'nı ele geçiremediği için komutanlıktan alındı. Başarısız sefer sırasında aldığı yarada oluşan kangrenden çekerken yargılandı ve az zaman sonra da bu yarası nedeniyle öldü.

Bu arada Dareios Yunanistan'la savaşa yeniden başlamanın yollarını arıyordu. 486 yılında, Marathon Savaşı'ndan dört yıl sonra, herhalde ordusunu yeniden inşa edebilmek için vergileri yükseltti. Mısır, herhalde protesto etmek için hemen ayaklandı ama Dareios'un bununla uğraşacak vakti kalmamıştı. 486 sonbaharında hastalandı ve kış gelmeden de öldü.[34]

Yerine en büyük oğlu Kserkses geçti.

Kserkses babasının kariyeri hakkında notlar almıştı. Dareios gibi, ilk iş olarak ordusunu her kral değişiminde görülen fırsatçı isyanları bastırmaya gönderdi. Babil'deki kaçınılmaz isyanı, kenti daha küçük iki satrap-

lığa bölerek ve dolayısıyla da buradaki fraksiyonları kısa devre ederek halletti. Mısır'ı kaba kuvvet kullanarak yeniden fethetti ve böylece "Çift Ülkenin Efendisi" unvanını hem Mısır hem de Persia'daki yazıtlara kazıttı.[35]

Daha sonra gözlerini Yunanistan'a dikti. 484 yılında, imparatorluğundaki tüm limanlar gemi inşa ediyordu. Bunların 320'sinin mürettebatı Yunan paralı askerlerdi; 200 gemi de Mısır'dan geldi. Mısırlılar aynı zamanda Kserkses'e bir ponton köprü daha yapmasında da yardımcı oldular; bu seferki Dareios'unkinin daha güneyindeydi; Hellespontos'u aşıyordu ve Mısır'dan gelen keten iplerle bağlanmıştı.[36] Bu arada Atina bir trirem donanması kuruyordu, bunlar üç sıra kürekçisi olan ince uzun gemilerdi (yaklaşık 40 m boyunda ve yalnızca 5 m genişliğinde), 170 kürekçi taşıyorlardı, bu da denizi hızla yarıp, düşman gemilerini yüksek süratte mahmuzlayabileceği anlamına geliyordu. 481 yılında, Atina ve başka 30 kent, özellikle Yunanistan'ı Perslere karşı savunmak üzere yeni bir birlik, Hellen Birliği'ni kurdu. Pers-karşıtı davaya katılmış olan Spartalılar, birleşik Pers-karşıtı ordunun en deneyimli unsuruydu.

O yılın sonbaharında, Kserkses şahsen ordularıyla Sardes'e yürüdü, burada kışladılar, güçlerini topladılar ve yolculuğun yorgunluğunu attılar. Sonra, 480 yılının baharında, Kserkses onları Hellespontos'a yöneltti.

Yunanların, kuzeyin uzun süre dayanacağından umudu yoktu. Ön savunma hatlarını Malia Körfezi'nin hemen güneyine kurdular, ordu dağların geçit verdiği Thermopylai'de yığılmıştı. Burası Kserkses'in yarımadanın güneyine erişmek için kullanabileceği tek doğru dürüst geçitti (gizli bir dağ geçidi daha vardı ama keşfetmesi olası değildi). Donanma da Euboia'nın kuzey ucuna çekilmişti.

Orada beklemeye koyuldular. Bu arada, arkalarında, Yunanistan felakete hazırlanıyordu. Atinalılar en kötüsünü beklemeye karar vermişti; Beş Yüzler Meclisi'nin bir kararnamesi, günümüze kadar ulaştı:

> Konsey ve Halkın kararıdır... kent Atina'nın tanrıçası Athena'ya emanet edilecektir... Atinalılar ve Atina'da yaşayan yabancılar, çocuklarını ve kadınlarını güvenli Troizen'e gönderecektir... yaşlı erkekleri ve taşınabilir mallarını Salamis'e götüreceklerdir. Hazinedarlar ve Rahibeler Akropolis'te kalacak ve tanrıların malını koruyacaktır. Tüm diğer askerlik yaşındaki Atinalılar ve yabancılar hazırlanan 200 gemiye binecek, kendi özgürlüğümüz ve diğer Yunanlarınki uğruna, barbarlara karşı savunacaktır.[37]

Ve sonra Kserkses geldi. İstilacılar karşısında Trakya teslim oldu; sonra da Makedonya kentleri tek tek teslim oldu. Kserkses Yunan anakarasından aşağı iniyordu ve dağları aşabilirse, güneydeki kentlerin sonu gelmiş-

ti. Attika'dan bir birlik, ne olur ne olmaz dağ geçidine göz kulak olmakla görevlendirildi. Ama en önemli Thermopylai geçidini Sparta birlikleri tutacaktı, Sparta kralı, Kleomenes'in ardılı kral Leonidas komutasında 7000 asker.

Persler ile Yunanların karşı karşıya geleceği o dar toprak parçası için bu yeterliydi, eğer ki Yunan bir hain Kserkses'e gidip dağ geçidinin bir haritasını vermemiş olsa. Kserkses on binlerin en iyi eğitilmiş birliği, Herodotos'un "Ölümsüzler" dediği seçkin askerleri bir komutan eşliğinde oraya gönderdi. Dağların öbür tarafına geçtiklerinde, Spartalıların arkasını çevirmeye başladılar.

Kuvvetlerinin arada sıkışacağını gören Leonidas, savaşın kaybedilmiş olduğunu anladı. 300'ü dışında diğer tüm adamlarına güneye doğru geri çekilmelerini emretti. Bu son 300 kişi ve ayrılmayı reddeden Thebai ve Thespa'dan birkaç adamla, Kserkses'e karşı bir oyalama savaşı sürdürdü. Attika bitmişti ama eğer geri çekilen Spartalılar Korinthos Körfezi'ne ulaşabilirse, hâlâ Peleponnesos'u ve beraberinde kadınlarla çocukların sığındığı Troizen ve Salamis'i tutma şansları vardı: Yunanistan'dan tüm arta kalan bunlardı.

Spartalılar son adamına kadar dövüştüler. Savaşta Ölümsüzler de öldü; Kserkses'in iki kardeşi öldü.[38] Sonraları, Thermopylai Savaşı'nda ölen askerlerin kahramanlığı tarihteki en ünlü kahramanlıklardan biri olacaktı. Kserkses bundan etkilenmemişti. Leonidas'ın idam edilen bir suçlu gibi kafasının kesilerek bir çarmıha çivilenmesini emretti.

Plutarkhos bize, hırpalanmış ve umutsuz Yunanların, bundan sonra ne yapılacağı konusunda kısa ve şiddetli bir iç tartışma yaşadığını aktarır. Birleşik Yunan ordusundaki Atinalı askerler, diğerlerine Attika'da direnip Atina'yı korumaları için yalvardı; ama diğerleri muazzam Pers ordusu karşısında geniş bir kuzey cephesini tutabileceklerinden emin değildi. Onların dediği oldu. Tüm kuvvet Peleponnesos'a çekildi, orada Salamis adası çevresinde gemilerini toplayabilir, bu arada Peleponnesos'u Attika'ya bağlayan dar toprak köprüsünde –Korinthos Kıstağı– bir savunma hattı kurabilirlerdi. Atinalılar protestolarla buna katıldı: Plutarkhos, "Bu ihanete kızgın ve müttefikleri tarafından terk edilmiş olmanın üzüntü ve umutsuzluğuyla," diye yazar.[39]

Kserkses, askerlerinin başında muzaffer bir edayla büyük Atina'ya girdi ve ezdi. Pers askerleri Akropolis'i yaktı; suyun öte yakasından, Atinalılar oturup kentlerinin dumanının yükselmesini seyretmek zorunda kaldı.

Bundan sonraki olayları, orada olan oyun yazarı Aiskhylos aktarır. *Persler* adlı oyununda, bir Pers haberci başkent Susa'ya ana kraliçeye oğlu Kserkses'in Peloponnesos'taki Yunanlara hemen saldırmaya karar verdiğini haber vermeye gelir:

Düşman tarafından bir Yunan belirdi,
ve oğlunuza fısıldadı ki,
gecenin karanlığında,
son adamına kadar her Yunan
Postunu kurtarmak için küreklere sarılıp
her yöne dağılacaktır.[40]

Yunan haberci, zamanın Perslerden yana işlediğini bilen Yunan önder Themistokles tarafından gönderilmişti. Müttefikleri olmayan ve Peloponnesos'a kısılan Yunanlar, yavaş ve öldürücü bir yıpratma savaşıyla kolayca yenilgiye uğratılabilirdi. Kserkses için uygun strateji sıkıca oturup, donanmasını çevredeki adalardan kimse yardım göndermesin diye Peloponnesos'un çevresinde dolandırmak, sonra da yeniden saldırmak için toparlanmaktı.

Bu nedenle, Themistokles Büyük Kral'a taraf değiştirmeyi öneren ve eğer hemen saldırırsa, yorgun ve morali bozuk Yunanların dağılacağını söyleyen bir mesaj gönderdi. İkna olan Kserkses, adaları dolanmaya boş verdi. Bunun yerine, gemilerini doğrudan orada toplanan Atina triremlerine saldırmak üzere kıstağa gönderdi.

Yunan ihaneti ve tanrıların kıskançlığı
tarafından kandırılan oğlunuz,
tüm kaptanlarına, güneş ufkun altına indiğinde,
ve karanlık gök kubbeyi örttüğünde
filoyu üç parçaya bölmelerini
ve Yunanların açık denize çıkışlarını önlemelerini
bu arada diğer gemilerin adaları çevirmesini emretti.[41]

Themistokles'in istediği tam da buydu. Hızlı ve manevra yeteneği yüksek triremler Salamis çevresindeki sıkışık sığ sularda etkili olurdu, daha güçlü Pers gemileri ise mahmuzlamaya gelenlerin önünden kaçamayacaktı.

Gemi gemiye çarptı
pirinç göğüsleriyle mahmuzladılar
tüm pruvaları kırdılar
Yunanlar başladı
karşılıklı güvertelerden adamlar
mızraklarını fırlattı

Önce direndik, yerimizde tutunduk
ama sonunda yan yana sıkışan gemilerimiz
dar boğazda birbirlerine girdi
bronz burun bronz burnu mahmuzladı
sıraları ve kürekleri kırdı
Sonra Yunanlar kusursuz bir düzenle

çevrelediler ve saldırdılar ve güverteler devrildi
baş aşağı ve artık deniz
kalıntılardan ve ölülerden görünmez oldu
ve tüm kıyılar ve kayalar ölülerle kaplandı.[42]

Karadan yetişen Persler yüzme bilmiyordu. Denize düşenler, neredeyse son adamına kadar boğuldular.

Savaşı seyretmek üzere yüksek bir mevkiye kurulan altın bir tahtta oturan Kserkses, giderek daha fazla kızdı. Bu yenilgi Kserkses'in sonu olmazdı ama kızgınlığı onu bitirdi. Donanmanın kaptanlarını –hepsi de artık Pers denetimine girmiş Fenike kentlerinden gelen Fenikelilerdi– korkak oldukları gerekçesiyle öldürttü. Bu tüm Fenikeli denizcilerin ona karşı dönmesine neden oldu. Deniz konusunda deneyimli olan Fenikeliler, saldırının neden başarısız olduğunu gayet iyi biliyordu.

Bu arada, Babil yeniden isyan etmişti ve Themistokles de bilinen numaralarına dalmıştı. Bir Pers savaş esirini serbest bıraktı ve Yunan donanmasının Hellespontos'a çıkıp Kserkses ordusuyla oraya varmadan ponton köprüyü yıkmaya niyetli olduğu haberiyle Kserkses'e ulaşmasını sağladı.[43] Bu haberi alan Kserkses, eve dönmeye karar verdi.

Themistokles'i yakalayana büyük bir ödül verileceğini ilan etti (gereksiz bir hamle) ve sonra ordusunun ana bölümüyle Makedonya ve Trakya'yı aşarak yürüyüşe geçti, bu arada geride damadı Mardonius komutasında bir grup asker bıraktı. Aslında, Kserkses Mardonius'u ölüme terk ediyordu ve böylece de kendisini doğrudan geri çekilmenin utancından kurtaracaktı. Atinalılar Korinhos Kıstağı'nı aştılar ve Mardonius'un azaltılmış ordusuyla Plataia'da karşılaştılar. 'Kahraman Leonidas'ın yeğeni Pausanias ordu generalliğini devralmıştı (aynı zamanda yeni Sparta kralı olan Leonidas'ın küçük oğlunun da naipliği görevini üstlenmişti). Saldırıya komuta etti; Yunanlar galip geldi ve Mardonius savaş alanında öldü. Herodotos, "Cesedi savaşın ertesi günü kayboldu," der "ve nerede gömülü olduğunu kimse bilmiyor.[44]

Bu iki taraflı bir saldırıydı. Donanma aynı zamanda Ege'yi aşıp Anadolu kıyısına kadar gerileyen Pers donanmasının arta kalanına karşı gönderilmişti. Arkalarından gelen Yunan gemilerini gören Persler başka bir deniz savaşı tehlikesini göze almadılar; gemilerini Mykale Dağı'nın [Dilek Dağı, Aydın ili sınırları içinde] hemen batısında Anadolu kıyılarına çıkardılar ve karada savaşmak üzere saf tuttular.

Kaynaklar, her iki savaşın, Plataia ve Mykale'nin 479 yılının aynı günü meydana geldiğini söyler. Mykale'de, Persler aralarındaki İon savaşçılarının kendilerine arka çıkacağına güveniyordu. Ama Yunanlar yaklaşırken, İon'lar yok oldular, kendi kentlerine döndüler ve Persleri bir başlarına

bıraktılar. Birleşik Atina ve Sparta kuvvetleri Persleri Sardes'e kadar sürdü ve yolda yakaladıklarını öldürdüler. Yalnızca birkaçı Sardes surlarının ardında güvenliğe ulaşabildi.

Plataia ve Mykale'deki Yunan zaferleri, Pers Savaşları'nı sona erdirdi. Persler donanmalarını yeniden inşa edeceklerine, bıraktılar küçülsün. Bu kayıp Pers maneviyatında bir hasara yol açmadı.[45] Ama Sparta'dan ta İonya kıyılarına kadar Yunan kentleri ortak bir düşmanı yenilgiye uğratmak uğruna bir araya gelmişti. Bu tüm Yunan âlemi, siyasal sınırlar değil, ortak âdetler ve dil tarafından bir araya getirilen bir âlem tarafından gerçekleştirilen ilk ortak eylemdi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 63

PERSİA	YUNANİSTAN
II. Kyros (Büyük) (559)	
	Atinalı Peisistratos
	Makedon I. Amyntas
II. Kambyses (530)	
I. Dareios	**Spartalı Kleomenes**
	Spartalı Damaratus
	Marathon Savaşı (490)
I. Kserkses (486)	**Spartalı Leonidas**
	Thermopylai ve Salamis Savaşları (480)
	Plataia ve Mykale Savaşları (479)

V. KISIM

KİMLİK

65

PELOPONNESOS SAVAŞLARI

MÖ 478-404 döneminde, Kserkses ölür
ve Atina ile Sparta yalnızca 14 yıl sürecek
30 yıllık bir barış ilan eder.

Persler püskürtüldükten sonra, yeni birleşen Yunanlar İon kentleri hakkında ne yapmaları gerektiğine karar vermeliydi. Yunanlarla birleşerek İonlar, Pers İmparatorluğu'na başkaldırdıklarını açıkça ilan etmişlerdi. Şair Aiskhylos onların yeni özgürlüğünü kutluyordu:

> Ve Asya'nın geniş topraklarında yaşayanlar
> artık Pers yasalarıyla
> yönetilmeyecek
> ne imparatorluğun emreden pençesinde
> haraç ödeyecekler
> ne de gücü artık ölmüş olan
> krallığın korkusuyla
> kendilerini yerlere atacaklar.[1]

Ama Pers gücü ölmüş olmaktan çok uzaktı ve Pers birlikleri hâlâ Asya'nın "geniş toprağını" işgal ediyordu. Persler ile Yunan anakarası arasında Ege Denizi vardı ama İonlar açısından hırpalanmış zorba, onların kent surlarının hemen öbür tarafındaydı.

Spartalılar dosdoğru onların İonya kentlerini boşaltıp toprağı Perslere bırakmalarını önerdi çünkü "ebediyen İonya'da nöbet tutamazlardı."[2] Atinalı askerler derhal karşı çıktılar. Spartalıların kaygısızca (istila sıra-

sında yalnızca Peloponnesos'u savunmakla yetinip Atina'yı terk ettikleri gibi) terk edilmesini önerdiği bu kentlerin çoğun Atina kolonileriydi. Herodotos, "İtirazlarını şiddetle ortaya koydular," der. Sert bir kentlerarası tartışmadan sonra, Atinalar diğer Yunan birliklerinin çoğunu, Pers kuvvetlerini İonya kıyısından sürmek için kendilerine katılmaya ikna etti.

Tartışmada yenilen Spartalılar kalmayı kabul etti; Perslerle savaşmak istemiyorlardı ama Atina'nın Hellen Birliği'nin önderi olarak güç kazanmasını da istemiyorlardı. İçerde kalarak, kendi komutanlarının –Plataia Savaşı'nın galibi ve hâlâ Thermopylai'da ölen Leonidas'ın oğlunun naibi olan Pausanias– Hellen Birliği kuvvetlerinin başkomutanı olmasını garantiliyorlardı.

Böylece Pausanias ve donanması Pers askerleri tarafından işgal edilen Byzantion'u kuşatmak üzere yeniden yelken açtı. Atinalılar da kendi yerli generalleri Xanthippus komutasında toparlandılar ve yardımcı olmak üzere Boğaziçi'ne doğru yola çıktılar. Kuşatma başarılı oldu ve Pers Byzantion bir kez daha el değiştirerek yeniden Yunan Byzantion oldu.

Bu Atina ve Sparta'nın müttefik olduğu son seferdi.

Herodotos daha ileri gitmez; onun tarihi Mykale'nin hemen ertesinde sona erer. Daha sonraki olaylar için tarihini 70 yıl kadar sonra yazan Thukydides'e ve *Themistokles'in Yaşamı*'nı yazan Plutarkhos'un eklediği bazı ayrıntılara başvurmak zorundayız.

Thukydides'e göre, Atinalı ve Spartalı askerler Byzantion'u kuşatırken, memlekette Atinalılarla Spartalılar tartışıyordu. Mardonius'un Plataia'da yenilmesi sonrasında, Themistokles komutasındaki Atinalı askerler Atina'ya geri dönmüştü. Kentleri harabe halindeydi; surlar yıkılmıştı, Akropolis'teki tapınaklar yağmalanmış ve yakılmıştı, Athena Tapınağı'nda büyüyen kutsal zeytin ağacı kesilmiş, kütüğü yakılmıştı. Ama yalnızca birkaç gün içinde kütükten yeşil bir filizin çıkmakta olduğu görüldü.[3] Atina hâlâ hayattaydı ve geri dönen Atinalılar yıkılan surların tamiri için uzun bir çalışmaya başladılar.

Atina'nın yeniden inşa edildiği haberi Sparta'ya ulaştı. Birkaç gün içinde bir Sparta heyeti Atina'ya vardı ve yalnızca inşaatın durmasını değil, aynı zamanda Atinalıların "Peloponnesos'un dışındaki kentlerin surlarının yıkılmasına katılmalarını" talep etti.[4]

Bu Spartalıların Yunanistan'ın önderliğini ele geçirme yolundaki açık bir girişimiydi. Ama kritik bir durumda hiçbir zaman doğruyu söylemeyen Themistokles'in bir planı vardı. Spartalılara, tabii ki bir Atina heyetiyle Sparta'ya gelip durumu değerlendireceğini söyledi. Sonra da kendisi Sparta'ya doğru kaplumbağa hızıyla yola çıktı, diğer Atinalı yetkililere

de Atina surları en azından asgari bir yüksekliğe çıkana kadar Atina'da oyalanmalarını söyledi. Bu arada, eli ayağı tutan her Atinalı işi gücü bırakıp, gerekirse malzeme olarak kullanmak üzere evleri de yıkıp, surlarda çalışacaktı. Thukydides, "Bugün bile" der, "[surlar] inşaattaki acelenin izlerini taşır; temeller her türden taştan oluşur, bunlar bazı yerlerde gerektiği gibi yerleştirilmemiştir, kim nasıl getirdiyse öyle dizilmiştir; ayrıca mezarlıklardan getirilen birçok sütun ve kabartmalı taş da diğerleriyle birlikte kullanılmıştır."[5] Kazılar, Atina surlarındaki bu uyumsuzlukları ve kullanılan sütunları ortaya çıkartmıştır.

Sparta'da, Themistokles oturmuş, heyetin neden daha gelmediğini yüksek sesle kendi kendine sorup, kaygıyla başlarına bir talihsizlik gelmemiş olması için dua etmekteydi. Heyet geldiğinde, surlar yükselmişti ve Themistokles de Spartalılara Atina'nın artık bir savunmasının olduğunu ve kendi işlerini yürütmek için Sparta'nın iznini almaya niyetli olmadığını söyleyebildi. Surları olan bir kentle savaşacak durumda olmayan Spartalılar bu meydan okumayı yutmak zorunda kaldı ve Themistokles de evine döndü.

Byzantion'da, İon'lar Sparta komutası altında olmaktan şikâyet etmeye başlamıştı. Atinalı komutan Ksanthippos'a geldiler ve Spartalı general Pausanias'ın tiran gibi davrandığından –ve daha da ciddisi, Kserkses'le gizli pazarlıklara girdiğinden– yakındılar. Bu göz ardı edilmesi zor bir suçlamaydı ve Sparta meclisinin kulağına gittiğinde, Pausanias yargılanmak üzere geri çağrıldı. Ksanthippos onun yerine başkomutan oldu, bu Atinalıların lehine bir puan demekti.

Sparta'ya döndüğünde Pausanias beraat etti. Ama kariyeri yıkılmıştı; bir skandal belirtisi yeterli olmuştu. Spartalılar onun yerine Byzantion'a yeni bir komutan gönderdiler ama Ksanthippos komutayı devretmeyi reddetti. Artık birleşik kuvvetlerin başında Sparta değil Atina vardı. Buna bozulan Spartalılar toparlanıp yurtlarına döndüler, Peloponnesos'tan gelen tüm diğer askerler de onları izledi.

Bu, eski Hellen Birliği'nin ölüm fermanı oldu. Ama Atinalılar başında Atina'nın olduğu yeni bir birliğin, Delos Birliği'nin kurulduğunu ilan etti. Spartalılar ise yalnızca Peloponnesos'taki kentlerin dahil olduğu Peloponnesos Birliği'nin önderi olduklarını ilan etti.

Pausanias da, başka kanıtlanamayan suçlamalara hedef olduğu (bunun nedeni, büyük ölçüde, Byzantion'da Pers giysileri içinde görülmüş olmasıydı) ve giderek daha çok kuşku altında olduğundan, sonunda yeniden tutuklanıp yargılanacağını anladı. Sparta'nın tapınaklarından birinin iç odasına sığındı. Bunun üzerine Sparta yetkilileri kapıya duvar ördüler, tavanı söktüler ve onu açlıktan ölüme terk ettiler.[6] Peloponnesos'u kurtaran adam, yurttaşlarının gözleri önünde öldü.

65.1. Yunanistan ve Peloponnesos Savaşları

İşin sonu daha gelmemişti. Atina'da, Themistokles Atina'nın güvenliği için kendi planlarını ortaya koymaya başlamıştı (bunlar, başka Yunan kentlerinin gemilerini yakmayı ve adalara yelken açıp, küçük Yunan adalarından para sızdırmayı içeriyordu).[7] Themistokles her şeyden önce pragmatistti ve dediğini yaptırabilmek için kişisel saygınlığından fedakârlık edebiliyordu. Diğer askerler onun önerilerini eleştirdiğinde, Themistokles Atina'nın ona olan büyük borçları ve neden onun dediklerini yapmaları gerektiği hakkında sağda solda aleni konuşmalar yapmaya başladı. Böyle bir dizi konuşmadan sonra, yeteri kadar Atinalıyı sinirlendirmeyi başarmıştı (ne de olsa, Mykale'de onlar da savaşmıştı) ve kendini sürgünde buldu. Plutarkhos, "Bu, onların sıradan uygulamasıydı," der. "Ostrakismos suçu cezalandırmanın bir aracı değil, haseti bastırıp ortadan kaldırma-

nın bir yoludur, bu sıra dışı insanları mahcup etmekten zevk alan bir duygudur."[8]

Bu Yunan demokrasisinin gölgedeki tarafıydı. Yunanlar büyük adamlarına, bu adamlar ölerek siyaset sahnesinden erken ayrılmak gibi bir şansa sahip olmazsa, şefkat göstermezdi. Marathon Miltiades'i kurtarmamıştı; Plataia'nın Pausanias'a bir katkısı olmamıştı; ve Salamis de Themistokles'i kurtarmayacaktı. Sürgünü sonrasında, Spartalılar Atina'ya bir mesaj gönderip, Pausanias "soruşturması sırasında," Themistokles'in de Pers yanlısı eğilimleri olduğuna dair belirsiz kanıtlar elde edildiğini bildirecekti. Atinalılar sürgündeki generallerinin peşinden bir katil gönderdiler ama Themistokles öyle kolay kolay yakalanacak adam değildi. Uzun bir yolculuğa çıktı, Yunan gemilerinden ve limanlarından hep kaçındı ve nihayet (her zamanki pragmatik tavrıyla) Pers sarayına vardı ve yakalanması için konan ödülün ödenmesi koşuluyla, Yunan meseleleri üzerine danışman olarak hizmetlerini sundu.

Allahtan, yüssüzlüğün bu kadarı Kserkses'i eğlendirmiş gibiydi. Themistokles'e armağan olarak ödül parasını verdi ve "Yunanistan'daki işlerin durumu hakkında içini dökmesini" istedi. Themistokles de bunu yerine getirdi ama söyleşileri konunun özüne girmeden süslemeleriyle oyalanmış gibidir. Plutarkhos'un belirttiği gibi, anlattıkları Perslere herhangi bir askeri üstünlük sağlamadı, çoğunlukla Yunanların giysileri, edebiyatı ve yiyecekleri üzerineydi.[9] 65 yaşında ya hastalıktan ya da kovulmasına daha fazla tahammül edemediği için zehir içerek, sürgünde öldü.[10]

Bu arada, Delos Birliği askerleri Atinalı komutanlar yönetiminde çeşitli ada ve kentleri Perslerden geri almaya koyulmuştu. Persler direndi ama pek de inançlı değillerdi. Pers İmparatorluğu içten çürüdüğü için, sağlığı bozuluyordu. Kserkses'in Salamis'teki yenilginin sorumluluğunu almayı müstebitçe reddetmesi, hiçbir kısıtlamaya tahammül etmeyen bir kişiliğin belirtisiydi ve çok farklı kaynaklardaki anlatılar, giderek zevk düşkünü yozlaşmanın derinlerine batan bir adam akla getirir. Eski Ahit'ten Ester Kitabı, Kserkses'in Susa'daki sarayında düzenlediği bir hafta süren bir âlemden söz eder, sonunda (konukları gibi günlerdir aklını başından alacak kadar sarhoş olan) Kserkses en gözde karısından gelip güzelliğini göstermek üzere herkesin önünden geçmesini emretmişti. Kadın reddetti; kızgın Kserkses kadına artık huzuruna hiç çıkamayacağını bildirdi ve onun yerine başkasını bulmaya karar verdi. Tüm satraplara, satraplıklarındaki en güzel kızları saraya göndermelerini emretti. Kızlar saraya geldiğinde, her gece başka birini yatak odasına çağırtıp, gözdesini seçebilmek için örnekleyerek keyifli birkaç ay geçirdi.[11] Kserkses'in kadınlara olan iştahından Herodotos da söz eder ve önce kardeşinin karısına, sonra da kardeşinin kızına büyük bir tutku duyduğunu bildirir.[12]

Bu öyküler dostlar tarafından yazılmamıştı. Ama Kserkses belli ki öldüğünde ne sarayı ne de ailesi tarafından seviliyordu. Elli yıl kadar sonra Pers sarayında bir süre bulunan Yunan tarihçi Ktesias der ki, Kserkses uyurken, yatak odasını koruyan güvenilir bir adamı olan baş hadımağası Pers ordusundan Artabanos adlı bir komutanı (seçme Pers savaşçılarından bin tanesine komuta eden bir *chiliarch*), kralı görmek üzere içeri almıştı. Birkaç dakika sonra, Kserkses ölmüştü. Sene 465'ti.

Ceset bulunduğunda, Artabanos en büyük oğul Dareios'u bu işten suçladı ve küçük oğul 18 yaşındaki Artakserkses'e dönerek, babasının öldürülmesinin öcünü almaya zorladı. Ktesias, "Dareios bağıra çağıra babasını öldürmediğini söyledi, ama öldürüldü," der.[13]

Bu veliaht olarak geriye Artakserkses'i bırakıyordu çünkü ortanca oğul Hystaspes kuzeydeki Baktria eyaletine satrap olarak gönderilmişti ve ortalıkta değildi. Öykünün devamını Diodoros Sikeliotes anlatır: Artabanos yeni kralla baş başa kalır kalmaz, taklidi bırakır ve Artakserkses'e saldırır. Ama genç adam mücadele eder ve yaralanmasına karşın, hain komutanı öldürür.[14] Haber Baktria'ya ulaşır ulaşmaz, Hystaspes tahtı ele geçirmek üzere dört nala geldi ama Artakserkses onun karşısına çıktı ve şanslıydı. Savaş sürerken bir kum fırtınası patladı ve bunun perdesi ardında Artakserkses kardeşini öldürdü ve galip çıktı.[15]

Alışıldığı gibi, kraliyet ailesinde kaos tüm imparatorlukta isyana neden oldu. En ciddisi Mısır'da, Kserkses'in ölümünün III. Psammetikos'un hayatta kalan oğullarından biri olan (ve artık orta yaşı geçmiş olup Heliopolis'te yaşayan) İnaros'un kraliyet mirasını canlandırmaya çalışmasıyla yaşandı. İnaros Atinalılardan yardım istedi, onlar da seve seve Mısır'a yelken açıp isyanda ona yardımcı oldular.[16]

Birleşik gerilla gücünü yenmek, Artakserkses'in 11 yılını aldı. Pers kuvvetleri sonunda, yaklaşık 10 yıldır Mısırlı yaşlı bir Zorro gibi davranan İnaros'u ele geçirmeyi başardıklarında, Artakserkses onun çarmıha gerilmesini emretti.

Yunanistan'da başka Atinalı askerler kendi savaşlarını sürdürüyordu. Delos Birliği'ni bir arada tutmak kolay olmuyordu ve Atina, belki de fark etmeden, kendini giderek kendi müttefiklerine karşı daha fazla güç kullanırken buldu. 460 yılında, Naksos adası artık Birlik'te yer almak istemediğini (bu "Atina'nın emirlerini yerine getirmek" anlamına geliyordu) bildirdi ve savaş başladı: Thukydides, "Bir kuşatmadan sonra Birliğe geri dönecekti," der. "Bu, konfederasyonun üye kentlerden birine boyun eğdirmek zorunda kaldığı ilk durumdu."[17] Ama bu son olmadı. Başka Delos Birliği kentleri de Atina'nın haraç ve gemi taleplerine itiraz etti ve

Atina güç kullanarak yanıt verdi. Trakya'ya yürüdüler; Atina donanması Aigina kentine karşı savaştı ve 70 gemi ele geçirdi; Peloponnesos Birliği kentlerinden Megara, Korinthos'la (başka bir Peloponnesos Birliği kenti) yaşadığı sınır tartışması yüzünden yüksek sesle şikâyet edince, Atinalılar Megara'yı Delos Birliği'ne almakla kalmadı, Megara'nın yeni surlar inşa etmesine yardımcı oldu ve (çağrılmadan) kenti işgal etmeye Atina birlikleri gönderdi. Thukydides, "Saldırgan hale geldiler," diye bitirir. "... Atinalılar artık başlangıçta oldukları o eski popüler yöneticiler değildi."[18]

Atina ve Sparta yer değiştirmiş gibiydi; Atinalılar Ege'nin zorbası olmuşlardı. Delos Birliği'ne hâlâ Delos Birliği deniyordu ama aslında Atina imparatorluğuna daha çok benzeyen bir hale gelmişti.* O güzel kent giderek daha fazla bir kaleye benzemeye başlamıştı. Ksanthippos'un oğlu Perikles askeri komutanlığa seçilmiş ve Atinalılara Atina'dan Peiraieus (Pire) limanına giden 13-14 kilometrelik yolu korumak üzere duvar örmelerini önermişti, böylece mallar ve askerler saldırı korkusu olmadan denize ulaşabilecekti.[19] 457'de, bu "Uzun Duvarlar"ın inşasına başlandı.

Duvarlar tamamlanır tamamlanmaz, Atina ve Sparta orduları kapıştı. 457 yılında, Attika'nın kuzeybatısındaki Boiotia adlı bölgeye, daha da kuzeydeki Doris halkı tarafından çağrıldıkları bahanesiyle bir Sparta ordusu girdi. Tek nedenleri bu değildi: Thukydides, "Atina'daki uzun duvarların inşasına ve demokrasinin egemenliğine son vermek isteyen gizli bir grup tarafından cesaretlendirilmişlerdi," der.[20]

Atinalılar da 14.000 askerle Boiotia'ya yürüdüler. Toz duman yatıştığında, Spartalılar zafer kazandıklarını iddia ettiler. Evlerine dönmeden buldukları tüm meyve ağaçlarını kesmişlerdi kuşkusuz; ama yalnızca iki ay sonra Atinalılar Boiotia'ya dönüp buraya el koyduklarına göre, bunun belirleyici bir zafer olduğunu söylemek zordur. Aslında, iki kuvvet aşağı-yukarı eşitti. Daha üstün başlayan Atina, Mısır'daki başarısız seferde yeteri kadar adam kaybettiği için denge sağlanmıştı.

446 yılında Atinalılar ateşkes istedi. Antlaşma bugüne kalmadı ama çeşitli Yunan politikacılarının yorumları, Atinalıların çatışmalara son vermek için Korinthos Kıstağı'nda ve Peloponnesos kıyısı boyunca ele geçirdikleri toprağın bir kısmını geri vermeye razı olduğunu gösterir. Her iki kent de diğerinin müttefiklerine karışmamayı kabul etti. Bu anlaşmanın 30 yıl sürmesi düşünülüyordu, bu yüzden antlaşma Otuz Yıl Barışı olarak tanındı.

---

* Bir "Atina İmparatorluğu" hiç olmadı ama birçok tarihçi 454 yılından, her açıdan Delos Birliği'nin bir "birlik" (üye kentlerin birlikteliği) işlevinden çıkıp, Atina ordusunun gözetiminde bir imparatorluğa daha çok benzeyen bir şeylere dönüştüğü yıl olarak söz eder.

Bundan kısa bir süre sonra, Herodotos Atina'yı terk etti. Sürekli politika çılgınlığını nahoş buluyordu ve tüm Yunanistan'dan yurttaşları çeken yeni bir pan-Hellen kolonisi olan Thurii'ye gitti.

Çılgınlığa karşın Atina gelişiyordu. Bir hatip olarak giderek daha popüler hale gelen komutan Perikles, Akropolis'in tepesinde yeni bir Athena tapınağının inşasına nezaret etti. Parthenon diye bilinen bu tapınak, yarı insan yarı at yaratıklar karşısındaki efsanevi Yunan zaferlerini gösteren oyma taş frizlerle süslüydü: Yunanların, Yunan olmayanlar karşısındaki zaferinin kutlaması. Fildişinden oyulmuş 12 m yüksekliğinde bir Zeus heykeli, Olympia'daki tapınağa yerleştirildi, burada o kadar ünlü oldu ki, daha sonraları liste hazırlayanlar bunu eski dünyanın yedi harikasından biri olarak gösterdiler. Filozof Sokrates günlerini konuşmak ve öğretmekle geçiriyor, birçok takipçisi oluyordu; Buda gibi, bir kelime bile yazmadan tutarlı ve etkili bir felsefe geliştiriyordu çünkü tüm öğrettikleri öğrencileri tarafından yazıya dökülmüştü.

Ama bu güzelliğin çekirdeği çürüktü. Atina ve Sparta arasındaki nefret ortadan kalkmamıştı. Otuz Yıllık Barış 14 yıl sürdü; sonra dağıldı.

Aslında, ilk çatışma Atina ile Sparta'nın müttefiklerinden biri olan Korinthos arasında çıktı. 433 yılında, Korkyra adlı bir Korinthos kolonisi Korinthos yönetiminden çıkmak istedi ve Atina'dan yardım istedi.

Teknik olarak Korkyra Peloponnesos ya da Delos birliklerinden birine dâhil değildi, bu yüzden Atina antlaşmayı bozmadan çağrıya yanıt verebilirdi. Diğer yandan, Korkyra bir Korinthos kolonisi olduğu ve Korinthos da Sparta'nın müttefiki olduğu için, Atina Korinthos'a karşı bir savaşa katılırsa, Sparta kuşkusuz alınacaktı.

Atinalılar Korinthos'un gücünü kıracak bu fırsata dayanamadılar. İki tam gün süren tartışmaların ardından, Meclis 10 gemi göndermeye karar verdi.[21] Haklı tarafta kalabilmek için Meclis, bu küçük filonun komutanlığını verdiği kaptana Korinthos'lular Korkyra'*da* karaya çıkana ya da Korkyra gemilerini tehdit edene kadar müdahale etmeme emri verdi.[22]

Korinthos gemileri gelir gelmez, doğrudan onları karşılamak üzere Korkyra'nın yığdığı gemilerin arasına daldı. Atinalı kaptan, emirlerine uymaya çalıştığı için Korinthos gemileri Korkyralıları iyice geriye sürüp ilerleyerek zarar vermeye başlayana kadar müdahale etmedi. Thukydides'in sözleriyle, adamları "kestiler" ve "ilerlerken, esir almaya da pek aldırmadılar."[23]

Bunun üzerine, Atinalılar Savaşa katılmakla kalmadı, destek de istediler. Artık Atina Korinthos'la savaş halindeydi ve Korinthos da Sparta'nın müttefikiydi. Otuz Yıllık Barış sona ermişti.

Bu deniz savaşı, Sybota Savaşı, bunu izleyen bir buçuk yılda yaşanan bir dizi küçük çatışmanın birincisiydi. 431'de, bir Sparta müttefiki olan Thebai Perslerle yaşanan ünlü savaşın geçtiği, şimdi bir Atina müttefiki olan Boiotia'daki Plataia kentine saldırınca, bu dizi sona erdi. Bu, bir kentin surlarını tehdit eden ilk savaştı ve Thukydides, bu "açık eylemin" antlaşmayı tamir edilemeyecek derecede bozduğunu söyler. "Atina hemen savaşa hazırlandı," der, "Sparta ve müttefikleri de."*[24]

Spartalılar kendilerini savaşma çılgınlığına koşulladı ("Atinalılar dünyanın gerisini de yönetmeye hevesli!") ve Attika'ya doğru ilerlemeye hazır bir şekilde ön hatlarını kıstağa kurdu. Atina alelacele Makedonya kralı, Amyntas'ın torunu II. Perdikkas'la bir ittifak kurdu, Perikles de Attika'nın kırsal bölümünde yaşayan halkı, korunmak için Atina surlarının içine çağırdı. İlk Atinalılar savaşta öldüğünde, Perikles onları onurlandırmak üzere bir cenaze konuşması yaptı ve Atina uygarlığının üstünlüklerini saydı: Atina özgürlüğü, (adamlarına, "kadınsılık vermeden bilgi veren") Atina eğitimi, Atina'nın yoksulluğa karşı sürdürdüğü savaş, yurttaşlarının kamusal konuları anlama yeteneği. Tarihte o zamana kadar duyulmamış bir yurtseverlik çağrısıyla sözlerini bitirdi: Onlara, "Atina'nın gücünü kendinizin idrak etmeniz gerekir," dedi. "Ona olan aşkınız yüreğinizi doldurana kadar gözlerinizi onunla besleyin; o zaman tüm büyüklük size açıldığında, insanların tüm bunları kazanabilecek hale gelmesinin cesaret, görev duygusu ve hassas bir onur duygusunun sonucu olduğunu göreceksiniz."[25] Bir krala değil, bir kavrama sadakat çağrısında bulunuyordu; kendilerini ırka değil, bir *fikir*le istekli ve gönüllü bir ilişkiye dayanarak Atinalı olarak tanımlamaları çağrısında bulunuyordu.

Çarpıcı bir çağrıydı ama Peloponnesos Savaşı'nın ilk iki yılında ölen Atinalılar, şandan ve yurttaşlıktan çok daha uzak bir ölümle karşılaştılar. 430 yılında, salgın hastalık Atina'yı vurdu.

Bu sırada kentte bulunan ve salgını atlatan Thukydides o günleri anlatır:

> ... Sağlığı yerinde olan insanlar birdenbire başlarında kuvvetli sıcaklık hissetmeye başlıyordu, gözlerinde kızarıklık ve şişkinlikler oluşuyor, boğaz ve dil gibi iç kısımları kanlanıyor, nefeslerinde doğal olmayan, pis bir koku oluşuyordu. Bu belirtilerin ardından hapşırma ve seste kısıklık geliyor, daha sonra acı göğüse erişiyor ve kuru bir öksürük başlıyordu... Vücudun dışı kırmızı, ateşliydi, kabarcıklar ve

* Peloponnesos savaşları 431'den 405'e kadar sürmüştür. Bazı tarihçiler Sparta ve Atina arasında Otuz Yıllık Barış öncesindeki çatışmalara "Birinci Peloponnesos Savaşı," ve 431 ile 405 arasındaki çatışmalara da "İkinci Peloponnesos Savaşı" adını verir, ama iki ordu arasındaki doğrudan çatışmaların çoğunluğu ikinci safhada yaşandığı için, ben yalnızca bu safhalardan birini savaş olarak adlandırmayı seçtim.

> yaralar oluşuyordu... Birçok vakada, iç kanamadan yedinci ya da sekizinci günde ölüm geliyordu... Ama bu aşama geçilirse ve hastalık daha aşağıya karın bölgesine inerse, burada şiddetli kanamalara ve kuvvetli ishale ve ölümcül bir güçsüzlüğe neden oluyordu... Hastalık birçok kişide de mahrem bölgelere, el ve ayak parmaklarına yerleşiyor ve birçok kişi de bu uzuvlarını, kimisi de gözlerini kaybederek hastalığı atlatıyordu.[26]

Eli ayağı tutan savaşçıların kaybının yanında ("koyunlar gibi kırılıyorlardı"), bu zaten geleceği konusunda düşünceli bir kent için taşınamaz bir yüktü. Thukydides, "Hastalığın tartışmasız en kötü özelliği, hastalandığını hisseden kimselerin duyduğu kederdi," der. "Çünkü derhal içine düştükleri umutsuzluk direnme güçlerini alıp götürüyor ve onları hastalık için daha kolay bir kurban haline getiriyordu."[27]

Umutsuzluk, kentin kasvetli koşullarıyla da artıyordu. Attika kırsalında yaşayanlar hâlâ sığınmak için Atina'ya geliyordu. Ama kente vardıklarında, surların içinde onlar için inşa edilen derme çatma barınaklar ölüm çukurları oluyordu: "Ölümün gemi azıya aldığı boğucu barakalar. Ölenlerin cesetleri birbiri üzerine yığılı... yerleştirildikleri kutsal mekânlar da orada ölen kişilerin cesetleriyle dolu."[28] Günün ve gecenin her saati, büyük yığınlar halinde cesetler yakılıyordu; boş evlerde hırsızlık kol geziyordu; kimse kurbanla ya da herhangi bir dini ritüelle kendini üzmüyordu. Kutsal ile din dışı olan arasındaki uzaklık, hayatta kalma dürtüsü nedeniyle azalmıştı.* Ölenler arasında büyük Atinalı general, kentin kaderini bağladığı Perikles de vardı.

Kötü başlayan savaş, kötü gitmeyi sürdürdü. İyileşen Thukydides, Trakya'yı korumakla görevli bir Atina kuvvetinin başına geçirildi ama askerleri geri çekilmeye zorlandı, Thukydides de ceza olarak sürgüne gönderildi. Kendi sularında meşgul olan Yunan gemileri, İtalya Yarımadası'nda, Apeninler'de yaşayan kabileler (belki de kuzeyden gelen Kelt dalgasının baskısıyla) dağlardan inip Yunan kentlerine saldırdığında, onların yardımına gidemedi. Yunan yerleşimciler dışarı atıldı; İtalya Yarımadası'ndaki Yunan varlığı nereyse yok oldu.

---

* Atina'yı vuranın ne salgını olduğu üzerine tartışma hâlâ sürmektedir. Thukydides hıyarcıklı vebada görülen hıyarcıklardan hiç söz etmez. Tifo da bir olasılıktır ama Thukydides hayvanların da hasta olduğundan söz etmektedir, bu da salgının 430 yılının sıcak Atina yazında insanlara sıçramış olabilecek bir hayvan hastalığını akla getirir. John Wylie ve Hugh Stubbs normal koşullarda insandan insana geçmeyen ama 430'da ilk görüldüğünden beri pekâlâ mutasyon geçirmiş olabilecek bir bakteri enfeksiyonu olan *tularemia* üzerine inandırıcı bir tez sunar. Bilmece şimdilik çözülmemiştir. Olası adaylar için bkz. J. A. H. Wylie ve H. W. Stubbs, "The Plague of Athens, 430-428 BC: Epidemic and Epizootic," *The Classical Quarterly* 33:1(1983) içinde, s. 6-11.

Birbirlerini yiyen Yunanlar, genellikle doğudaki emperyal gücü görmezden geliyordu 424 yılında, ilgi çekici olmaktan hayli uzak bir hükümdarlıktan sonra, Artakserkses karanlık bir şekilde öldü. Karısı da aynı gün öldü (elimizde ayrıntı yok ama bu kuşku uyandıran bir rastlantıdır) ve tek oğulları olan II. Kserkses toplam 45 gün hüküm sürdü. Ktesias'a bakılırsa (doğrusu Pers kraliyet haberlerine en ilginç yorumu ekleyen odur), II. Kserkses bir gece kendinden geçinceye dek içmişti; yatağında horlarken gayrimeşru üvey kardeşi tarafından öldürüldü, sonra da kardeşi kendini kral ilan etti. Bu üvey kardeş şiddet seven, asabı bozuk ve sevilmeyen bir kişiydi. Saray halkından taht için tek olası rakibe çılgınca mektuplar yağmış olmalı. O rakip, başka bir gayrimeşru üvey kardeşti, o da kendi gayrimeşru üvey kız kardeşiyle evliydi ama hiç olmazsa gayet yetkin biçimde bir satraplığı bir süredir yöneten, deneyimli bir yöneticiydi.

Okhus adındaki bu üvey kardeşin aynı zamanda ona asker de gönderen Mısır satrapıyla arası iyiydi. Susa'ya yürüdü, gaspçıyı yakaladı ve öldürdü. Tahta kendisi oturdu ve bir piç olarak taşıdığı adının yerine uygun bir kral adı aldı: II. Dareios.[29] Hükümdarlığı, hem babası hem de üvey kardeşinin öldüğü 424 yılının sonuna doğru başladı: Bu, Pers İmparatorluğu'nun üç farklı Büyük Kral gördüğü bir yıl olmuştu.

421 yılında Atinalılar ve Spartalılar, kendilerini Otuz Yıllık Barış'ın imzalanması öncesindeki duruma dönmüş buldular: Sürekli asker kaybediyorlardı, düzenli çiftçilik ve hasat yeniden başlamazsa, kısa sürede kıtlık başlayacaktı ve hiçbirinin belirleyici bir üstünlük sağlayacak hali yoktu. Bir kez daha barış yapmaya karar verdiler ve antlaşmanın sağlanmasında katkısı bulunan Atinalı öndere atfen Nikias Barışı adı verilen antlaşmayı imzaladılar.

Barış altı yıl sürdü. Nikias'ın Atina yönetimindeki meslektaşı Alkibiades barışın uzun sürmesinden yana değildi; o, şöhret istiyordu.

Alkibiades çok içen, güzellikteki ünü gençliğini aşan, her iki cinsle de ilişkileri olan, serbest, taşkın bir adamdı: Plutarkhos, "Pelerinini sürüye sürüye yürüyen, başını bir yana eğen ve hayli peltek konuşan bir adamdı," der.[30] Aynı zamanda, kamunun beğenisi peşindeydi, bu da onu kendi zamanlarıyla uyumsuz hale getiriyordu. Atina gücünü toparlayıp Sparta'yı görmezden gelme gereksinimi içindeydi ama Alkibiades bu durumdan kendisine şan çıkmayacağını biliyordu. 415 yılında kahramanı oynama fırsatını yakaladı.

Sicilya'daki bir Yunan yerleşimi olan Egesta, Sicilya'daki başka iki Yunan kenti olan Selinus ve Syrakusa'ya karşı Atina donanmasından yardım istedi. Başlangıçta bir Korinthos kolonisi olan Syrakusa, Adriyatik'in

65.2. Sicilya Savaşı

batısındaki en zengin Yunan kentlerinden biriydi ve ana kentiyle arasındaki bağları kopartmamıştı. Eğer Atinalılar Egesta'ya yardım için yelken açarsa, Korinthos'la yeniden savaşır ve bu kez belki de kazanabilirlerdi.

Alkibiades, Atinalıları bu uzak ve amaçsız hedefe muazzam bir filo göndermeye ikna etmişti: 25.000 asker, 130'un üzerinde trirem ve aynı sayıda ikmal gemisi.[31] Filo yola çıkmadan hemen önce meydana gelen bir münasebetsizlik (adamın biri, içip sarhoş olduğu uzun bir akşamın ardından, bir dizi kutsal heykelin suratlarını bozmuştu), neredeyse seferi durduruyordu çünkü birçok Atinalı bunun kötü bir işaret olduğunu düşünüyordu. Ama sonunda gemilere hareket emri verildi ve Sicilya'ya, tam bir felakete doğru yelken açtılar.

Alkibiades ve Nikias, deneyim sahibi üçüncü bir generella birlikte komutadaydılar. Bu üç önder, ne zaman ve nasıl saldırıya geçileceği konusunda hemen kavgaya tutuştu. Sonra, Atina'dan bir mesaj aldılar: O kutsal heykellerin suratlarını bozanın Alkibiades olduğu kuşkusu vardı (bu çocukça hareketi yüksek olasılıkla o yapmıştı) ve derhal Atina'ya dönüp yargılanması isteniyordu.

Bu tür çağrıların sonu hiç iyi gelmezdi, bu yüzden Alkibiades bir gemiye atlayıp kaçtı. Sparta'ya gitti, taraf değiştirerek Spartalılara Atina'yla olan sorunlarına kalıcı bir çözüm sağlamada yardımcı olmayı önerdi. Bir yoldan ün sağlayamazsa, diğerinden sağlayacaktı.

Sicilya kıyılarındaysa, Nikias –barış sağlama konusunda başarılıydı, ama kararsız birisiydi– Syrakusalılar Peloponnesos Birliği'nden gelen takviye birlikleri de içinde olmak üzere kendi kuvvetlerini bir araya getirene kadar, düşünüp taşınmakla oyalandı. O zaman da, Atinalılar Etrüskleri de kendilerine katılmaya ikna etmiş olsa da, kazanmak için çok geç kalınmıştı.[32] Nikias Atina'ya yazarak geri çekilmesine izin vermelerini istedi ve Syrakusa direnişinin çapına bakılırsa, savaşı yalnızca o an elinde olan kuvvetlerin iki katıyla kazanabileceğini söyledi.

Atinalılar durumun ciddiyetinin farkında değildi. Hemen Nikias'ın kuvvetlerini ikiye katlayacak kadar adam toplayıp gönderdiler.[33]

Dehşet içinde ufukta takviye kuvvetlerinin belirmesini bekleyen Nikias, tüm orduyu toplayıp geri çekilmeyi planlıyordu. Ama Syrakusalılar bunu öğrendi ve Thukydides'in sözleriyle, "artık Atinalıların denizde de karada da kendilerinden üstün olmadıklarını anlayıp onları bastırmaya karar verdiler, eğer üstün olsalardı Atinalılar geri çekilmeyi düşünmezlerdi."[34] Syrakusa gemileri Atinalıların geri çekilişini engelledi, bunun üzerine 40.000 Atina askeri ada boyunca yaya olarak diğer tarafa kaçmaya karar verdi. Arkalarında düşmanla, yaz güneşi altında gerçekleşen feci yürüyüşleri felaketle sonuçlandı: Assinarus Nehri'ne ulaşıp, diğer kıyısında bir savunma hattı oluşturmaya niyetliydiler ama kıyıya ulaştıklarında,

> yorgunluk ve susuzluğun etkisiyle... atıldılar ve hiçbir düzen kalmadı, herkes ilk geçenin kendisi olmasını istiyordu... Bu arada, eğimi yüksek olan karşı kıyıda Syrakusalılar dizilmişti ve nehrin sığ yerinde hepsi bir araya yığılmış, su peşinde koşan Atinalılara atış yapıyorlardı... Peloponnesoslular da geldi ve nehir yatağına inip onları, özellikle de sudakileri kesmeye başladı, böylece su da bozulmuş oldu, ama onlar gene de içmeye devam ettiler, kanlı, çamurlu demediler, hatta çoğu bunun için dövüşüyordu. Sonunda, birçok ölü üst üste nehir yatağında yığılmışken ve ordunun bir kısmı nehirde yok edilmişken ve oradan kaçabilenler de süvarinin eline düşmüşken, Nikias teslim oldu.[35]

Syrakusa komutanının verdiği güvenceye karşın, silahını bırakır bırakmaz Nikias öldürüldü. Esir Atinalılar taş ocaklarına gönderildi, burada sıcakta ve pislik içinde öldüler ya da önceden ölenlerin oluşturduğu ceset yığınları arasında yaşadılar. Kurtulan az sayıda asker, yurda dönünce Alkibiades'in yardımıyla Spartalıların Attika'yı işgal etmiş olduğunu ve kenarlarına yayıldığını gördü.

Ama Spartalılar hâlâ Atina'yı teslim olmaya zorlayamıyordu ve 8 yıl sonra savaş hâlâ uzayıp gidiyordu. Yunanların çoğu artık Spartalılarla savaşmaktan yorulmuştu. O yıllarda, oyun yazarı Aristophanes, Atinalı kadınların savaş sona erene kadar erkekleriyle cinsel ilişkiye girmeyi reddetmelerini konu alan *Lysistrata* adlı komedisini yazdı. Kadınların önderi Lysistrata, "Evde, yanaklarımız boyalı oturacağız," der, "ve kocalarımızı açık saçık, şeffaf giysilerle karşılayacağız... o zaman aletleri havalanacak ve bizimle yatmak için çıldıracaklar. İşte o zaman hayır deme zamanı ve bunun üzerine, aceleyle barış yapacaklar, bundan eminim."[36]

Öyle bir çözüm doğmadı. Onun yerine, Persler gene devreye girdiler ve iki kent arasındaki sorunlar daha da içinden çıkılmaz hale geldi.

Persleri devreye sokan, kendini Sparta'dan kovdurmayı başaran Alkibiades'ten başkası değildi. Küçük soydan kral Agis kent dışında savaşırken, Alkibiades onun karısıyla şiddetli bir macera yaşamıştı, iş o kadar

ayyuka çıkmıştı ki, tüm kent olanları biliyordu: Plutarkhos, "Kadın onun çocuğuna hamile kaldı," der, "ve inkâr etmedi bile."[37] Sayı saymasını bilen Agis, eve döndüğünde bebeğin ondan olmadığını anladı. Ölümcül bir kazaya kurban gitmek istemeyen Alkibiades, Sardes'e kaçtı. Orada o anda Anadolu'da satrap olan Tissaphernes'e kendini tanıttı ve Perslere, savaşı her iki kenti de çökertecek şekle sokmak için yardım etmeyi önerdi.

Alkibiades ve (Susa'ya danışmadan bu işe girişen) Tissaphernes tarafından planlanan proje kısmen başarılı oldu. Tissaphernes Spartalılara haber gönderip, Atina düştüğünde İon kentlerini Perslere terk etmeleri koşuluyla, savaşa parasal destek vermeyi önerdi. Spartalılar kabul etti, bu da Tissaphernes'in işine yaradı; onları Pers ödemelerine güvenmeye ikna etti, sonra da düzgün ödeme yapmadı. Thukydides, "Tissaphernes düzensiz ve eksik ödemelerle donanmalarını mahvediyordu," der.[38]

Bu arada Alkibiades Atinalılara bir mektup yazıp, elindeki büyük miktarda Pers altınıyla *onlara* (gene) katılmayı önerdi, ancak onu önceki konumuna getirmeleri gerekiyordu. Atinalıların kabul etmiş olması, durumlarının ne kadar umutsuz olduğunu gösterir.

Plan herhalde Atinalılar ve Spartalıların birbirlerinin donanmalarını yok edecekleri muazzam bir deniz savaşıyla bitecekti. Alkibiades tabii ki 407 yılında, Atina'ya elinde donanmayı yeniden donatmaya yetecek kadar altınla dönmedi ve aynı yılın sonbaharında, 100 Atina gemisinden oluşan bir filoyu Sparta donanmasına doğru yola çıkardı.

Bu arada, iki komuta değişikliği gerçekleşmişti. II. Dareios izinsiz pazarlıkları fark etmiş, Tissaphernes'i Susa'ya geri çağırmış ve küçük oğlu Kyros'u da Pers desteğinin sıkıca Spartalılardan yana kullanılması talimatıyla Sardes'e göndermişti. Sparta donanması da yeni bir amiralin, Lysanros adında birisinin komutasına verilmişti. Plutarkhos bize der ki, Pers takviyesi ve Pers parasının desteğiyle, Lysandros askerlerine Atinalıların Alkibiades'ten aldıklarının üçte biri kadar fazlasını ödüyordu ve Alkibiades de "gündelik ödemeleri yapmakta bile zorlanıyordu."[39]

Parasız ve adamsız Atina donanmasının kaderi belliydi. 407 sonbaharı ile 405 arası yaşanan bir dizi savaşta Atina gemileri batırıldı, ele geçirildi, denizciler öldürüldü ve boğuldu. Ağustos'ta, son bir yıkıcı savaşta, Atina donanması tek bir çatışmada 171 gemi kaybetti.

Alkibiades, gayet tedbirli bir şekilde, ortadan kayboldu; bir süre sonra, Frigya satrabının sarayında ortaya çıktı ve "sarayın saygı gören bir mensubu" muamelesi gördü.[40] Şansı kısa sürede tükendi, Perslerle arası hâlâ iyi olan Lysandros satraptan onu öldürmesini istedi. Satrap kabul etti ve Alkibiades'in evini yaktırtmak üzere adamlarını gönderdi; Alkibiades uyanıp dışarı fırladı ama bir kargı darbesiyle devrildi.

Lysandros yakabildiği her gemiyi yakarak Atina filosunu yıkmayı sürdürdü, sonra da Atina'ya yelken açtı. Ekim ayında kente ulaştı ve kuşattı. Direnişin açlıkla sonuçlanacağını gören Atinalılar teslim oldu: Yunan asker ve tarihçi Ksenophon, "Karadan ve denizden kuşatılmışlardı, ne gemileri ve müttefikleri ne de yiyecekleri vardı," der.[41] Savaş bitmişti.

Lysandros Atinalıların Uzun Duvarları yıkmalarını emretti ve bu iş kutlama için çalınan flüt sesi eşliğinde gerçekleştirildi. Atina, aynı zamanda bir zamanlar "Atina İmparatorluğuna" dâhil olan kentler üzerindeki etkisinden de vazgeçecekti.[42] Bunlar hiç de olabileceği kadar sert koşullar değildi; Atina hâlâ ana kent surlarına sahipti, yakılıp yıkılmamıştı ve kendi yönetimini kurma özgürlüğüne sahipti. Ne yazık ki, Atinalılar hemen bunu nasıl yapacakları konusunda bir iç kavga çıkarttılar. Sonunda Lysandros geri dönüp 30 aristokrattan oluşan ve daha sonraları yalnızca Otuzlar olarak bilinecek bir cunta kurdurdu.[43] Neden oldukları kan banyosu nedeniyle kötü bir üne sahip oldular, demokrasiyi yeniden kurmak istediğinden kuşkulandıkları Atinalıları her fırsatta öldürdüler. Başlangıçta Atina'ya karşı tepkisi yumuşak olan Lysandros, bunları görmezden geldi ve yeni yönetimin her türlü muhalefetten kurtulmasına yardım etmek üzere Sparta piyadesi gönderdi.

Kısa sürede idamlar siyasetin ötesine geçti: Aristoteles, daha sonraları şöyle yazdı: "Korkmaları için bir nedeni olanları ve mallarına göz koydukları herkesi ortadan kaldırmaya koyuldular. Ve kısa sürede en azından bin beş yüz kişiyi öldürdüler."[44]

Kalan Atinalılar umutsuzluk içinde bir araya geldi, yakındaki Thebai'den yardım istediler ve Otuzlar ile onları koruyan Sparta garnizonuna saldırdılar. Bu Sparta'yla olan savaşı yeniden başlatabilirdi ama oluşan rezilliği gören Sparta kralı Lysandros'u dinlemedi ve garnizonu geri çekti. II. Dareios da yeni ölmüştü, oğlu ve vârisi II. Artakserkses'in ne olduğu bilinmiyordu; Sparta bir daha Pers altınına güvenemeyecekti.

Otuzlar'dan çatışmada ölmeyenler kaçtı. Ertesi yıl, 403 Atinalılar tarafından demokrasinin nihayet Atina'ya geri döneceği yeni bir dönemin başlangıcı olarak selamlandı. Ama bunu karşılayan Atina yıkılmış ve iflas etmişti.

ZAMAN ÇİZELGESİ 65

PERSİA	YUNANİSTAN
II. Kambyses (530)	
I. Dareios	**Spartalı Kleomenes**
	Spartalı Damaratus
	Marathon Savaşı (490)
I. Kserkses (486-465)	**Spartalı Leonidas**
	Thermopylai ve Salamis Savaşları (480) Plataia ve Mykale Savaşları (479)
Artakserkses (465-424)	
	Makedon II. Perdikkas
	Atinalı Perikles
	Peloponnesos Savaşı (başl. 431)
II. Dareios (424-404)	
II. Artakserkses (404)	

66

ROMA'NIN İLK YAĞMALANIŞI

Roma'da, MÖ 495-390 döneminde,
patric*iler ile* pleb*ler kavga eder*
ve Galyalılar kenti yakar.

Roma'nın, istilacıları kentin surlarından uzaklaştırmak üzere atanan ilk diktatörü görevinde başarılı olmuştu. Ancak çabaları gerçek bir barış getirmedi. Livius'un yazdığı gibi, Roma manzarasında, "ne sağlam bir barış vardı, ne de gerçek bir savaş"; olan, giderek yükselen, saldırgan bir güç ile Roma'ya meydan mı okusalar yoksa kendi haline mi bıraksalar karar veremeyen çevrede kasabalar arasında süregelen bir kilitlenmeydi.[1]

Ama, her ne kadar Etrüskler artık ciddi bir sıkıntı kaynağı olmasa da –düşmekte olan güçlerini Sicilya saldırısı sırasında Atina'yla ittifaka sokmuşlardı ve bunun acısını çekiyorlardı– Roma'nın başka sıkıntıları vardı. Livius, "Ülke siyasal farklılıklar nedeniyle öyle bölünmüştü ki," der, "halk, yönetici sınıftaki baskıcıların tersine, istila olasılığını zevkle bekliyordu."[2]

Roma ağlarını dışarıdaki halkların üzerine atmıştı ve bir imparatorluğa doğru evrildikçe, Perslerle Spartalıların çektiği sıkıntıları çekmeye başlamıştı: Büyük güç sahibi olanlar (ilk fatihler) ile hiç gücü olmayanları (artık özümlenmiş olan, fethedilenler) uyumlu bir bütün içinde nasıl bir araya getirecekti.

Sparta'da, fatihlere *yurttaş* deniyordu, fethedilenler de *helot* oluyordu. Roma'da, iki grubun kökenleri biraz farklıydı. *Patrici*ler (Latince baba anlamına gelen *pater* sözcüğünden) geleneksel olarak eski kralların danışma meclisinde görev yapmış olanların ardıllarıydı. *Pleb*ler ise geri kalan herkesti: Tanımlaması biraz zor bir terim çünkü bir olumsuzluktan kaynaklanır, "patrici olmayanlar." Bu o anda Roma'da yaşayan fethedilmiş halkların yanında, soyu ilk kentin aşağı tabaka halkına dayananları da kapsıyordu.

Plebler patricilerden çok daha fazlaydı, ama patricilerin elinde orantısız ölçüde fazla toprak ve varlık vardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile plebler aralarından birini hayli düzenli bir şekilde konsül seçebiliyordu, ama Roma'nın yargıçları ve rahipleri, toprak sahipleri ve generalleri hep patriciydi.

Atina'da olduğu gibi, borç sorunu akut bir hale gelmişti. Kıtlık zamanında ya da savaşa gittiğinde ailesini beslemek üzere borç alan bir pleb karşılık olarak kendini göstermek zorundaydı; eğer para geri ödenmezse, o ve ailesi köle olurdu.[3] Patriciler bu yolla yalnızca toprak ve para kazanmakla kalmıyor, Roma yurttaşlarının sahipliğini de, üstelik giderek artan sayılarda, ellerine geçiriyordu. Plebler, Roma için savaşa gitmelerinin sonucu olarak sık sık borca ve köleliğe düşmelerini özellikle incitici buluyordu.

495 yılında mutsuzlukları, bir zamanlar başarılarıyla ünlenmiş eski bir askerin topallayarak Forum'a gelmesiyle isyana dönüştü. Livius, "Kirli ve yıpranmış giysileriyle," der, "ürkütücü solgunluğu, kadidi çıkmış gövdesi... bakımsız saçları ve sakalıyla... acınacak bir manzaraydı." Askeri tanımışlardı, kalabalıkta bir mırıltı dolaştı, insanlar adamın etrafına toplanmaya başladı. Asker gömleğini yırttı ve göğsündeki, Roma'nın hizmetindeyken edindiği kılıç yaralarını, varlıklı sahibi tarafından kırbaçlanan sırtındaki kırbaç izlerini gösterdi. Yaşlı adam, "Ben Sabin savaşları sırasında ülkemin hizmetindeyken," dedi, "ürünüm düşman saldırılarında bozuldu ve çiftliğim de yakıldı. Sığırlarım dahil, her şeyim elimden alındı. Sonra, bunu en yapamayacağım zamanda, vergi ödemem istendi ve dolayısıyla da, borca düştüm."[4]

Bunun üzerine, tüm kentten borç köleleri (kimisi hâlâ zincirliydi) sokaklara döküldü ve Senato'nun, onları kölelikten nasıl kurtaracağına karar vermesini istediler. Senatörlerin çoğu ortalıkta yoktu çünkü kalabalıktan ürküp kaçmışlardı. Ama konsüller gereksiz şiddeti önlemekte kararlıydı, bu yüzden senatörleri saklandıkları yerlerden buldurdular ve borç köleliği sorununa bir çare bulmalarını istediler. Senatörler aralarında tartışmaya başladığında, kızgın borç köleleri de Senato'nun çevresinde

toplanmış kapılara vuruyor ve pencerelerden içeri sarkarak senatörlerin durumu nasıl bir çözüme kavuşturacağını duymaya çalışıyordu.

Borç sorunu konusunda anlamlı bir tartışmanın oluşması için bu uygun bir ortam değildi ve gerçekten de ufukta bir tür kurtuluş belirdiğinde, senatörler hiçbir ilerleme kaydetmemişti: Roma'nın yakınlarında, güneyde yaşayan Volscii kabilesi, Roma'nın üzerine yürümeye karar vermişti. Senato alelacele askerlik hizmetindeki bir kişinin borçlarından dolayı köle edilemeyeceğine dair bir karar çıkarttı. Bunun üzerine sokaktaki hemen hemen herkes orduya katılıp Volscii'lerle savaşmaya gitti. Saldırganlar dümdüz edildi çünkü onlara karşı harekete geçen borçlular ordusu, Livius'un da belirttiği gibi, "savaşmak için yanıp tutuşuyordu."

Ama esas büyük güç dengesizliği sorununa daha girilmemişti. Roma, Livius'un da belirttiği gibi, "devletteki iki sınıfın çatışan çıkarlarına bir çare bulmak zorundaydı: İyi ya da kötü bir yöntemle, ülke iç huzuruna kavuşmak zorundaydı."[5] "Ya da kötü" sözü, pek de cesaret verici değildir; Livius'un zamanında bile o eski Senato tartışmalarından kalan hadi-şu-sorundan-kurtulalım havasından geriye bir şeyler kaldığını gösterir. Gerçekten de, Volscii tehlikesi bertaraf edildiğinde, kente geri dönen pleb askerler (ne de olsa, ilânihaye askerlik hizmetinde kalamazlardı) kısa sürede kalıcı bir çözümün sunulmadığını gördüler.

Roma'daki tek güçleri sayılarıydı, onlar da bunu kullandılar. 494 yılında, dünya tarihinde kayıtlı ilk grevi başlattılar: Livius, "Hep birlikte, kentin beş kilometre uzağındaki kutsal dağa çıktılar," der, "ve orada... kamp kurdular."[6] Bu, Pleb Ayrılığı olarak bilinir ve Roma'da hem (kölelerini ve askerlerinin çoğunluğunu yitiren) patricileri hem de (güçlerinin çoğunu yitiren) geri kalan plebleri paniğe sürükledi. Kent donmuştu, saldırılara açıktı ve gündelik işler yapılamıyordu.

Sonunda, Senato ve konsüller bir çözüm önerdi. O andan itibaren, onlara *tribün* denen yargıçlar eklenecekti, bunlar hep plebler arasından seçilecek ve "yasanın üzerinde" olacaklardı (yani Senato ve konsüllerin baskısından etkilenmeyeceklerdi çünkü Roma'da daha yasa yoktu). Görevleri, plebleri adaletsizliklerden korumak olacaktı. Bu birçok mevkinin pleblere kapalı olması gibi, patricilere kapalı ilk Roma mevkisiydi.

İlk iki tribün 494 yılında, Pleb Ayrılığı'nın olduğu yılda atandı. Buhran, geçici de olsa, defedilmişti. Bunu izleyen 50 yılda konsüller, senatörler, rahipler ve tribünler arasındaki güç mücadelesi, plebler için daha ileri güvenceler sağlayacak yazılı yasaların gerekliliğini daha da açık bir şekilde ortaya koydu. Atina'yı ziyaret eden Roma elçileri, geri döndüklerinde Atinalı aristokratlar ile demokratlar arasındaki gerginlikleri azaltmak için yazılan Solon yasalarını anlattılar. Hatta yanlarında yasaların bir

nüshasını da getirdiler. Roma artık yazılı olmayan kurallara güvenemeyecek kadar büyümüş ve çeşitlenmişti. Kent, "her yurttaşın kabul etmek zorunda olduğuna inandığı" yasalara gereksinim duyuyordu.[7]

Böylece on yasa koyucudan oluşan bir kurul –*decemviri* (*decemvir*ler)– 450 yılı boyunca görev yapmak üzere normal Roma görevlilerinin yerine atandı. Görevleri yalnızca yönetimi ele almak değil, aynı zamanda Roma'yı yönetecek yasaları da hazırlamaktı. Atanmaları tartışmasız olmadı: Livius, "Doğuştan patrici olmayanların burada görev almasına izin verilip verilmeyeceği konusunda bir tartışma yaşandı," der,[8] çünkü bazı Romalılar hâlâ pleblerin yönetimde herhangi bir rol almalarına karşıydı. Ama bu konu çözülünce, *decemviri* yılı yasalar üzerinde çalışmakla geçirdi ve sonra bunları kamusal tartışma için halka sundu. Yasalar tartışmadan çıkınca, tüm halktan oluşan bir meclisin oyuna sunuldu. Biraz daha kuralın olması gerektiği yolunda genel bir kanı vardı, bu yüzden *decemviri* iki levha daha hazırlamak üzere bir yıl daha görevlendirildi.

Bunun sonucunda oluşan On İki Levha Yasaları ahşap üzerine yazıldı ve herkesin görebilmesi için Forum'a yerleştirildi. Livius, onun zamanında bunların hâlâ Roma hukukunun temeli olduğunu söyler. Ne yazık ki Levhalar kaybolmuştur; onlar hakkında bildiklerimiz, çeşitli Roma belgelerindeki atıflardan oluşur.

Yeniden bir araya getirilen eksik Levhalar iki Roma sınıfı arasındaki barışı sağlaması beklenen önlemleri içerir. III. Levha, *"Eris confessi rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunto"* der: "Borçlu olduğunu kabul etmiş ya da bu doğrultuda hüküm giymişsen, bunu otuz gün içinde ödeyeceksin." Bundan sonra, borçlu mahkemeye götürülebilir ve güvencesi ya da geliri yoksa, zincire vurulabilir; ama onu suçlamada bulunan kişi, onu beslemek zorundadır (bu sonunda borcu affetmekten daha pahalıya gelebilir). XII. Levha'ya göre, haksız iddiada bulunan kişi, üç yargıcın önüne getirilebilirdi; yalan söylediğine karar verirlerse, önemli bir ceza ödemek zorunda kalacaktı: *"Privilegia ne irroganato"*, "Özel yasalar önerilemez." Artık patriciler pleblere, onların onayları olmadan kendi iradelerini dayatamayacaklardı.

Bunların yanında yaralama ve zarar ziyanla ilgili, Hammurabi yasalarını andırır kurallar da vardı: Başkasının kolunu kıran, bir ceza ödemek zorundaydı, ama bir kölenin kolunu kırarsa, ceza ikiye bölünüyordu; yolların geçtiği toprakların sahipleri yolların bakımını yapmazsa, yolu kullananlar arazilere girip sığırlarını da oralardan geçirme hakkına sahip oluyordu; üç kez köle olarak satılan oğul, kendini babasından kurtulmuş ilan edebiliyordu.

Ama, her ne kadar On İki Levha Yasaları doğru yönde bir adımsa da, Roma'da hâlâ çok adaletsizlik olduğuna dair ipuçları da görülüyordu. Bu

adaletsizliklerden bir kısmı, eski zamanların standart uygulamasıydı: IV. Levha açıkça, "Deformasyonu olan çocuk öldürülebilir" diyordu ve V. Levha, "Kadınların, havai tavırlarından dolayı, büyüdüklerinde bile bir koruyucuları olmalıdır," diye açıklıyordu. Bazıları da Roma'ya özeldi. VIII. Levha, "Hiç kimse, geceleri kentte toplantı yapamaz," diyordu, bu patricileri başka bir pleb komplosundan korumayı amaçlıyordu ve daha kötüsü, XI. Levha, "Bir patriciyle bir plebin evlenmesi yasaktır," diyordu. Bu yasa Senato'daki vahşi tartışmalardan sonra nihayet 445 yılında kaldırıldı; soylular ile sıradan insanların kanları karışırsa Roma'nın gelişeceğine herkes inanmıyordu.[9]

66.1. Galya İstilası

Tribünler ve Levhalar Roma'nın iç sancılarını tamamen geçirmedi ama bu reformlar halkı kentin gözlerini dışarı dikebileceği kadar bir arada tutabildi. 437'de, Roma Tiber'in yukarısındaki eski düşmanı Fidenae ile uzun bir savaşa başladı. Romulus'un zamanında, ilk olarak Fidenae kurulmakta olan kente saldırmıştı; Romulus Etrüsk kentleri olan, hem Fidenae hem de Veii'yle savaşmış ama ikisini de yok edememişti. O zaman Fidenae'yle savaş yeniden başladı ve 426'ya kadar sürdü.

Sonraki 20 yıl, 405 yılında Roma Veii'yi kuşatana kadar, küçük çatışmalarla geçti. Bunun da başka bir yıpratma savaşı olduğu ortaya çıktı. Romalılar beş yıl sonra hâlâ kent surları çevresinde kamp kuruyorlardı ki, kuzeyde kıpırdanan yeni bir tehdidin haberleri gelmeye başladı. Romalıların "Galyalılar" diye bildiği Keltler bir yüzyıldır kuzeyden güneye doğru ilerliyordu. Giderek Roma'ya yaklaşıyorlardı.

Ama etraflarındaki toprakları ele geçirmekle meşgul olan Romalılar buna pek ilgi göstermedi. Veii sonunda, 396 yılında düştü; Veii Etrüsk kentleri arasında en varlıklı ve en zengin kaynaklara sahip kent olduğundan, bu her iki taraf için de yıpratıcı bir savaş olmuştu.[10] Livius'un yazdığına göre, Veii kenti "uğradığından daha fazla zarara neden olmuştu," bu da kuşatmanın Roma ordusunu önemli ölçüde zayıflattığı anlamına geliyordu. Üstelik Veii uğraştıkları tek konu da değildi; Roma askerleri

tüm çevrede çiftçileri korkutup kasabaları ele geçirerek, Roma topraklarını büyütmekle meşguldü.

Aşırı yayılan ordu tam nefes almak üzereydi ki, Caedicius adlı bir pleb tribünlere gelip ürkütücü bir uyarıda bulundu. "Gecenin sessizliğinde," insanlık dışı bir sesin, "Yargıçlara, Galyalıların geldiğini söyleyin," dediğini duymuştu. Uyarıya herkes "gülüp geçmişti, bunun nedeni, kısmen Caedicius'un önemsiz birisi olmasıydı";[11] Roma hâlâ partrici kompleksinden muzdaripti.

Ama bu uyarının hemen ardından, korkutucu Lars Porsena'ın eski kenti, kuzeydeki Clusium'dan bir mesaj geldi. Ellerindeki silahları sallayan binlerce Kelt birdenbire kentin kapılarında belirivermişti. Livius, "Bu feci bir durumdu," der, "ve Clusium halkının Roma'yla herhangi bir resmi ilişkisi bulunmamasına ya da dostluk beklemeleri için herhangi bir neden olmamasına karşın... Senato'dan yardım istemek üzere bir heyet göndermişler."[12]

İki kent arasında geçmişten gelen nefreti bir kenara bırakıracağını düşündüklerine göre, Clusium'un karşısındaki tehlike aşırı boyutlarda olmalı. Ama zaten Galyalılar yarımadayı birleştirmeye eğilimli bir düşmandı. Eğer Roma onlarla savaşmak üzere asker gönderebilseydi, gönderirdi. Ama son 30 yılın sürekli savaşlarından sonra, Senato'nun yapabileceği bir şey yoktu.

Onun yerine, Clusium'u zorla devireceklerine, bölgeye barış içinde yerleşmeye Galyalıları ikna etmek üzere elçi gönderdiler. Bu verimli bir tartışma olabilirdi ama Galyalılar onlara meydan okuyunca, Romalılar soğukkanlılıklarını kaybedip, kılıçlarını çektiler; zaten pek yüreklendirmeye ihtiyacı olmayan Galyalılar da bunu bir meydan okuma olarak aldı. Livius, "Irklarının belirleyici özelliği olan gemlenemez öfkeye kapılıp, Roma'ya doğru müthiş bir hızla yola koyuldular," diye yazar. "... Ve kilometreler boyunca araziyi kaplayan atlı ve yaya güruhtan, 'Roma'ya!' çığlıkları yankılanıyordu."[13]

Romalı komutanlar aceleyle ordularını Tiber boyunca dizdiler ama sayıları o kadar azdı ki, bir tuzaktan kuşkulanan Galyalılar önce bir durakladılar. Ama aşırı zorlanan ordunun karşılarına çıkarabileceğinin tamamının bu olduğunu anlayınca, Galyalılar Romalıların ön saflarına saldırdı. Bu önce bir katliama sonra da paniğe yol açtı. Kaçan Roma askerleri, zırhlarının ağırlığıyla suya batıp, Tiber Nehri'nde boğuldu. Kurtulanların yarısı Veii kentine kaçıp kapıları kapattı. Gerisi Roma'ya ulaştı ama sayıları kenti savunabilmek için o kadar bariz bir şekilde azdı ki, tüm halk Capitolium'a çekilip, kentin geri kalanını savunmasız bıraktı.*

* Tarihçiler arasında, Livius'un anlattığı Kelt saldırılarının tam tarihi konusunda bir anlaşmazlık vardır.

Galyalılar kente üşüştü, Capitolium'a kaçanlardan arkada kalanları yakalayıp öldürdüler ve önlerine çıkan her evi yaktılar. Bu arada Romalılar, "aşağıdaki aşina sokaklarda, sürüler halinde oraya buraya koşuşturan barbar düşmanlara bakıp, zafer nidalarını, kadınların çığlıklarını, çocukların ağlamalarını, kentin surları içine alınmayıp dışarıda bırakılan binalarda alevlerin gürüldemesini, yıkılan duvarların gümbürtüsünü duydukça gözlerine ve kulaklarına inanamadılar, sevdikleri her şeyin düşmanın eline geçtiğini gördüler."[14]

Capitolium'a kısılmış, savaşamıyorlardı. Diğer yandan, aşağıdaki Galyalı savaşçılar da onlara ulaşamıyordu. Herhalde yeteri kadar uzun bir kuşatma onların açlıktan teslim olmalarını sağlayabilirdi, ama Galyalıların Capitolium'da ne kadar su ve yiyecek olduğunu bilmeleri mümkün değildi. Ve her ne kadar Capitolium'un içindeki koşullar kötüyse de, kısa sürede kentteki koşullar da o kadar kötüleşti. Yiyecek kısıtlıydı ve Galyalılar alçak araziye, hava akımının olmadığı bir yere kamp kurmuştu. Yanan Roma'dan çıkan duman ve kül bulutları onlara doğru gelip tepelerine çöktü, alçak arazideki zehirli hava öksürüğe ve ciğer enfeksiyonlarına neden oldu. Sonunda, kalabalıkta salgınlara yol açtı. Onlarcası, sonra da yüzlercesi ölmeye başladı, sonunda uğraşamayacakları kadar fazla ceset birikti, ölüleri gömeceklerine büyük yığınlar halinde yakmaya başladılar.[15]

Böylece Romalılar bir öneride bulunduğunda, dinleyecek kıvama gelmişlerdi: Eğer kuşatmacılar Roma surlarından uzaklaşırsa, Romalılar Galyalılara altın ödeyeceklerdi. Burada, Romalılar beklenmedik bir kaynaktan gelen bir öneriden cesaret almışlardı. Yukarıda, Avrupa'nın güney kıyısındaki eski Yunan kolonisi Massalia'nın da, ufukta belirip daha sonra kent surlarının çevresinde kamp kuran saldırgan Keltlerle bir deneyimleri olmuştu. Massalia'lılar onları satın almış, Keltler de çekip gitmişti. Romalı tarihçi Pompeius Trogous'a göre, Massalia'lılar kurtuluşlarından dolayı Apollon'a şükretmek için Delphoi'deki tapınağa elçiler göndermişti; Massalia, anavatandaki Hellen tapınaklarıyla uzak da olsa bağlarını korumuştu.

Capitolium kuşatmasını duyduklarında, elçiler geri dönüş yolundaydı.[16] Haberi Massalia'ya ulaştırdılar, kent yöneticileri de Roma'yla gelecekte iyi ilişkiler sürdürmenin iyi olacağına karar verdiler. Massalia'lılar kendi hazinelerine başvurdu, varlıklı yurttaşları katkıda bulunmaya ikna etti ve fidyeye katkıda bulundu. Galyalılar toplam parayı alıp, dağların serin havasının, İtalya Yarımadası'nın sıcak güneyinden daha uygun olduğu kuzeye çekildiler.

Romalılar Capitolium'dan çıkıp, düşman bir daha gelir korkusuyla, aceleyle inşaata başladılar. Livius, "Tüm iş aceleydi," diye sonuçlandırır,

"hiç kimse sokaklar düzgün mü diye bakmadı... Nerede yer bulunduysa binalar oraya yapıldı. Bu da, Roma'nın genel dağılımının doğru planlanmış bir kentten çok bir gecekondu yerleşimine benzemesinin nedenini açıklar."[17] Roma'nın barbarlar tarafından ilk yağmalanışı, Roma'nın imparatorluk hülyalarını durdurmakla kalmamış, kentte de kalıcı bir iz bırakmıştı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 66

YUNANİSTAN	ROMA
Spartalı Kleomenes	
Spartalı Damaratus	Roma Cumhuriyeti başlar (509)
	Kelt istilası
	İlk Roma diktatörü
	Pleb Ayrılığı (494)
Maraton Savaşı (490)	
Spartalı Leonidas	
Thermopylai ve Salamis Savaşları (480)	
Plataia ve Mykale Savaşları (479)	
Makedon II. Perdikkas	On İki Levha Yasaları
Atinalı Perikles	
Peloponnesos Savaşları (431'de başlar)	
	Galyalılar Roma'yı yakar (390)

67

CH'İN'İN YÜKSELİŞİ

MÖ 403-325 döneminde Çin'de,
Jin bölünür ve Ch'in hâkimiyet kurar.

Komşulara, barbarlara ve kendi soylularına karşı sürdürdüğü onyıllarca süren bitmez tükenmez savaşlardan sonra, kuzeydeki Jin Devleti nihayet çatlayarak dağıldı. Düşüş Sima Qian tarafından üstü örtülü terimlerle anlatılır: "Kral Wei-lieh'in yirmi dördüncü yılında," der, ki bu MÖ 403 yapar, "Dokuz Sacayak sarsıldı. Kral Han, Wei ve Chao'yu derebeyi olarak atadı."[1]

Han, Wei ve Chao, Jin Devleti'nde kendi aralarında savaşan ailelerdi ve her biri Jin topraklarının bir kısmının kendilerine ait olduğunu iddia ediyordu. Doğu Zhou hükümdarından yeni tanımlanan üç toprak üzerinde beyliklerini tanımasını talep ettiklerinde, reddedecek gücü yoktu. Dokuz Sacayağı'nın sarsılması gerçekten de kötü bir eğretilemedir; Doğu Zhou kralı artık kendi kutsal tapınağında bile yetkesini yitirmişti.

Böylece Jin Devleti'nin varlığı sona ermiş oldu. 4. yüzyılın başlarındaki Çin haritasını çizme denemesinde, İlkbahar ve Sonbahar Dönemi'nin 13 devletinin artık 9 olduğu ve Zhou topraklarının da eğreti bir şekilde ortada dikildiği görülür. Chu doğusundaki iki devlete el koyarak topraklarını neredeyse ikiye katlamıştı. Sung ve Qi hâlâ yaşıyordu, Lu Devleti de ama Lu küçülmüştü. Yeni üç devlet olan Chao, Wei ve Han eski Jin topraklarından taşarak eski Hsu, Cheng ve Wey topraklarını yutmuşlardı; Yen batı topraklarından bir kısmını yitirmiş ama doğuya doğru, kıyı boyunca yayılarak bunu telafi etmişti.

Ama en kazançlı olarak ortaya çıkan, ilk boyutlarını en azından dörde katlayan Ch'in olmuştu. Sonunda, Ch'in'in doğu sınırı Sarı Nehir'den aşağıya, Yangtze'ye kadar uzanıyordu.

Bu 9 devletle başlayan Savaşan Devletler Dönemi, adından beklenecek şekilde sürdü, yani sürekli savaşlarla. Bunların hepsini ayrıntılarıyla anlatmak sıkıcı olabilir ama 403-361 döneminde, bitmez tükenmez devletler arası çekişmeler 9 devleti yavaş yavaş bir düzene soktu. 361'e gelindiğinde, ovadaki en güçlü devletler doğudan batıya üç devletin oluşturduğu bir hat üzerindeydi: Qi, Wei ve Ch'in. Güneydeki muazzam Chu geçici olarak doğusunda yuttuğu iki devletle uğraşıyordu, Wu ve Yueh, ayrılmaya çabalıyorlardı.

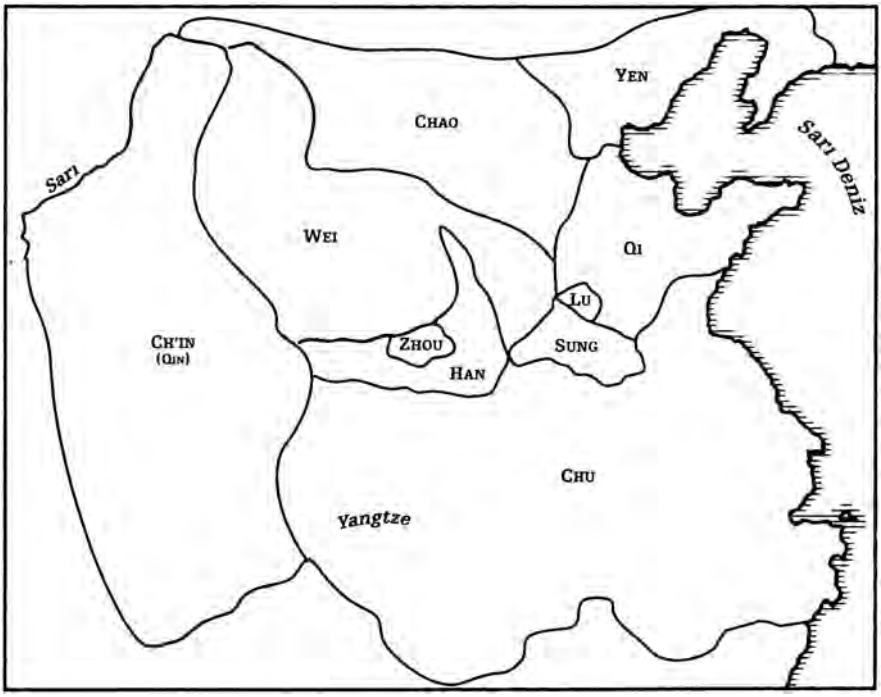
En varlıklısı Qi'ydi; bir dizi sıra dışı becerikli düke sahip olmuştu, onlar da düzenli bir biçimde vergi toplayabilmişler, bir de tuz tekeli kıstırmayı başarmışlardı.[2] Wei askeri güç açısından öndeydi. En batıdaki Ch'in muazzam boyutlarda toprağa sahipti ama biraz dışarıda, iktidar merkezinin uzağında bir devletti ve diğer eski Çin devletleriyle arasında dağ silsilesi vardı.[3] Diğer devletler onları hâlâ yarı barbar olarak görüyordu. Sima Qian, "Merkezi Devletlerin derebeyleri ... Ch'in'e uygarlaşmamış Yi ya da Ti halkı muamelesi yapardı," diye yorumlar.[4] 100 yıl sonra bile bir Wei asilzadesi "açgözlü, güvenilmez, kibarlıktan, uygun ilişkilerden ve asil davranıştan yoksun tavırları" nedeniyle Ch'in'e burun kıvırabilirdi.[5]

Tüm bunlar MÖ 361 yılında Shang Yang adında bir soylu Ch'in beyinin sarayına gelip, Ch'in'e büyük güçlerden biri olmada yardımcı olmayı önerdiğinde değişmeye başladı.

Shang Yang yeni Wei Devleti'nde kraliyet cariyelerinden birinin oğlu olarak doğmuştu, dolayısıyla da hükümdarlıktan uzaklaştırılmıştı. Doğumunun sağladığından daha fazla gücü hak ettiğine inanıyordu, bu yüzden, Ch'in Dükü Hsiao'nun Ch'in'i daha güçlü hale getirmek üzere ona katılmaları için tüm yetenekli insanlara bir çağrı yaptığı doğuda da duyulunca, doğduğu toprakları bırakıp, batıya doğru yollara düştü.*

Dük Hsiao Shang Yang'ın fikirlerinden o kadar etkilenmişti ki, düşündüğü tüm değişiklikleri yapabilmesi için ona yetki verdi. Shang Yang hemen ihanet ve kan davaları için ağır cezalar koyarak yeni bir rejim oluşturmaya başladı; özel kavgalar bile yasa tarafından cezalandırılıyordu. Bunu uygulayabilmek için, Ch'in'in küçük karelerden oluşan bir şebekeye bölünmesini emretti, her kare en fazla 10 hane içerecekti ve her hane, di-

* Shang Yang'ın yaşamının ayrıntılarını, Sima Qian'ın *Shin chi*'nin 68. Bölümü olarak yazdığı kısa biyografisinden biliyoruz.

67.1. Savaşan Devletler

ğerlerinin yaptığı kötülükleri bildirmekle yükümlü olacaktı. Ch'in halkı, Shang Yang'ın biyografisinin yazarının ifadesiyle, "karşılıklı birbirlerini denetleyecek ve birbirlerinin cezalarını paylaşacaktı. Bir suçluyu ihbar etmeyen, ikiye bölünecekti."[6] Hiç kimsenin uzaklara giderek memurların ve komşuların dikkatli gözlerinden kaçmasına da izin verilmeyecekti; hancılar, resmi seyahat belgesi olmayanlara oda vermeyecekti.

Bu denetleme mekanizması yerleştirildiğinde, Shang Yang Ch'in'i bir meritokrasi haline getirmeye koyuldu. Doğudaki soyluların hâkimiyetindeki rütbe ve ayrıcalıkları taklit etmek yerine, Ch'in zayıflığını –aristokrasi yoksunluğu, Çinliler ile Çinli olmayanların karışımı mirasını– bir güç haline getirecekti. Unvanlar artık Dük tarafından yalnızca "askeri liyakat" esasına göre verilecekti ve savaşamayan aristokratların aristokratlıkları sona erecekti: "Prens ailesinden, askeri liyakati olmayanlar, prensin klanına ait addedilmeyecekti."[7] Soylu doğumun ayrıcalık sağlamadığını gösterme kaygısıyla, Shang Yang dükün kendi oğlu Huiwen'in bile yeni yasaların küçük bir kuralını çiğnediği için cezalandırılması konusunda ısrar etti. Anlaşılan bu sarayda biraz sorun çıkardı; Shang Yang sonunda dükün vârisine idam cezası vermenin iyi bir fikir olmadığını ka-

bul etti. Bunun yerine Huiwen'in öğretmenlerinden birinin idam edilmesini, bir diğerinin de dağlanmasını (başka bir kaynağa göre de burnunun kesilmesini) kabul etti.[8]

Dahası, o andan itibaren hiçbir Ch'in yurttaşı, devlet için iyi bir iş yapma görevinden kaçınamayacaktı. Shang Yang'a bakılırsa, tüccarlar başkasının imal ettiklerini satıp aradan pay alan asalaklardı. Sima Qian, Shang Yang'ın reformlarını anlatırken, "Herkes çiftçilik ve dokumacılık işlerine katılmak zorundaydı ve yalnızca çok miktarda tahıl ya da ipekli üretenler kamu işlerinde çalışmaktan muaf tutulabilirdi," diyordu. "Ticaretle uğraşanlar, kimsesizler ve tembellerle birlikte köleliğe alındı."[9]

Diğer yandan, çok çalışanlar bir toprak parçasıyla ödüllendirilmeyi bekleyebilirdi. Bu yeni bir fikirdi ve herhalde tüm Çin'de özel toprak mülkiyetinin ilk kez olarak resmen desteklenmesiydi.[10] Yeni özel mülkiyet, kendi kurallarını da getirdi: Artık hiç kimse izin almadan yeni bir eve taşınamayacaktı, bu da çiftçilerin, toprağı tüketip yeni bir toprağa geçemeyecekleri anlamına geliyordu. Topraklarını gereğince işleyecekler ya da aç kalacaklardı.[11]

Reformlar herkesi memnun etmemişti. Shang Yang'ın biyografi yazarı, "başkente gelen ve en başta yasaların uygun olmadığını söyleyen protestocuların sayısının binlerle ölçülebileceğine," dikkat çeker.[12] Ama çiftçiliğe yeni verilen önem, Ch'in'in boşta kalan topraklarının çoğunluğunun artık tahıla ayrılabileceğini gösterir. Ve Shang Yang'ın cezalarının sertliğine karşın, onun (hüküm giymiş suçluların evvelce ekilmemiş toprakları işleyerek özgürlüklerine kavuşabileceklerini öngören) politikaları giderek diğer Çin devletlerinden yoksul köylüleri çekti. Ch'in'de, hiç olmazsa askerlik hizmeti aracılığıyla hiyerarşide yükselme şansları vardı. 100 yıl sonra, filozof Xun Zi Ch'in'i ziyaret etti ve şuna dikkat çekti: "Savaştan beş düşman kellesiyle dönen bir adam," diye yazıyordu, "mahallesindeki beş ailenin efendisi yapılıyordu."[13]

Eski tarihçilerin çoğu Shang Yang'ı sevmez ama Sima Qian bile önceden yasanın olmadığı bir ülkede, tüm bu yasaların düzen getirdiğini kabul eder. Yeni rejimin onuncu yılında, "Dağlarda hırsız yoktu; aileler kendi kendilerine bakabiliyordu ve halkın her şeyi vardı… taşrada ve kentlerde büyük bir düzen hâkimdi,"[14] diye yazar.

Buna karşın, Sima Qian despot Ch'in Devleti'nin yaşanacak yer olmadığını düşünüyordu. Halk varlıklıydı ama köleydi. Hırsızlık ve ayaklanma korkusunun yerini başkaları almıştı: "Halktan hiç kimse, yasaları tartışmaya cesaret edemiyordu," der, çünkü Shang Yang memnun olmayanların sürülmesini emretmişti.[15] Müzik ve şiir verimsiz olduğu gerekçesiyle bir kenara atılmıştı; felsefe hor görülüyordu. Ch'in'i güçlendirme kampanya-

sı çerçevesinde, Shang Yang Konfüçyüs'ün eline geçirdiği tüm yazılarını yaktırmıştı.

344 yılında Ch'in, Dük Hsiao'nun Hegemon'un ayrıcalıklarından birini uygulayarak diğer derebeyleri huzuruna çağırabileceği kadar güçlenmişti. Bu talebi kaydeden Sima Qian, onların nasıl tepki verdiklerini yazmıyor. 343 yılında, Doğu Zhou kralının Ch'in Dükü Hsiao'nun Hegemon olduğunu resmen kabul ettiğini ekler. 100 yıldır ilk kez bir dük bu unvanda hak talep ediyordu ve tarihte ilk kez bir Ch'in beyi buna hak kazanıyordu.[16]

Artık Shang Yang'ın reformlarının nihai hedefi belli olmuştu. Yeni yasalar iyi beslenmiş ve çoğalan bir nüfus doğurmuştu ve askerlik mesleği de genç Ch'in erkekleri için en çekici alanlardan biri haline gelmişti. 340 yılında, Ch'in komşularını fethetmek için savaşmaya başladı.

Shang Yang'ın ilk hedefi Wei'ydi ve bu yeni devlet çok mücadele etmeden Ch'in ordularının eline geçti. Ama bu, Shang Yang'ın son zaferiydi. Dük Hsiao ölmüştü ve yerine oğlu Huiwen geçmişti, yirmi yıl önce, kendi kabahatleri yüzünden öğretmenlerinin idam edilmesini ve suratının tahrip edilmesini izlemiş olan Huiwen. O zamandan beri Shang Yang'dan nefret ediyordu. İktidarı ele geçirir geçirmez, Shang Yang'ın tutuklanmasını emretti.

Vezir kıyafet değiştirip Ch'in sarayından kaçtı ama bir hana sığındığında, hancı onu içeri almadı. Başka hiç kimse de almadı. Yasanın gerektirdiği izne sahip değildi.

Saklanacak bir yer bulamayan Shang Yang, Huiwen'in adamları tarafından yakalandı ve Ch'in başkentine geri götürüldü. Orada, ayrı yönlere doğru hareket edecek olan dört arabaya bağlanarak parçalandı.

Shang Yang'ın rahatsız edici varlığından kurtulan Huiwen, vezirin yasalarından hiçbirini kaldırmamaya karar verdi. Bunlar, ne de olsa, Ch'in'i hiç olmadığı kadar güçlü kılmıştı; yasalar gerçekten de çok güçlüydü ki, 325 yılında kendini kral ilan etti.

Diğer derebeyleri tahmin edebileceğiniz gibi tepki gösterdi: Sima Qian, "Bundan sonra, tüm derebeyleri kral oldu," diye yazar. Savaşan Devletler'in savaşları eskisi gibi devam etti ama artık dükler değil, krallar tarafından yürütülüyordu.

Bu sürekli huzursuz ortamda, felsefe öğretmenleri yaşamlarını anlamaya çalışmayı ve zamanlarının merkezi sorusunu sormayı sürdürdüler: Sürekli parçalanan bir âlemde, insan nasıl bütün olabilir?

Shang Yang'ın amaçları açısından o kadar zararlı bulduğu Konfüçyüs öğretileri, en ünlü öğrencisi Mengzi (Batıda, Wade-Giles sistemine göre

Meng-tzu olarak yazılan adının, Konfüçyüs gibi Latinleştirilmiş hali olan Mencius olarak bilinir) tarafından devam ettirildi. Mengzi'nin yazıları özellikle (hiç de şaşırtıcı olmayacak bir şekilde) hükümdar ile halkı arasındaki ilişkilere dikkat eder. Hükümdar, Mengzi'nin yazdığına göre, Gökyüzü'nün iradesiyle yönetir, ama Gökyüzü "konuşmadığına" göre, hükümdar gerçekten de Gökyüzü'nün dediklerini yapıp yapmadığını, halkın görüşlerini dinleyerek anlayabilir.[17] Eğer yeteri kadar yakından dinlerse, savaşın hiçbir zaman Gökyüzü'nün arzusu olmadığını öğrenir. Hayali bir krala hitaben, "Alî amacınızın ne olduğu kestirilebilir," der. "Topraklarınızı genişletmek, Ch'in ve Chu'nun saygısını kazanmak, Merkezi Krallıklara hükmetmek… böylesi bir hırsın tatmini için [silah zoruyla] uğraşmak, ağaca tırmanarak balık peşinde koşmak gibidir."[18] Bu, ağaca tırmanmayı tercih eden kralların hoşuna gidecek bir felsefe değildi; birçok farklı devletin düklerine danışman olmak için başvuran Mengzi, hepsi tarafından reddedildi.

Ancak çözüm öneren tek ses Mengzi'ninki değildi. Yazılarında, insanın temelde mükemmelleştirilebileceği, insanın özde iyi olduğu ve sorunlu dönemlerde huzura ermek için biçimlere usulüne göre uyulması gerektiği üzerine çok Konfüçyüsçü bir vurgu görülür. Ve Savaşan Devletler'deki birçok kişi, bunu tamamen yetersiz buluyordu. İnsanın özde ben-merkezciliği ve güç tutkusu üzerine gündelik kanıtları vardı; öyle bir gündelik kargaşada yaşıyorlardı ki, biçime uymak anlamsız geliyordu.

Bu yıllarda, Mengzi'ninkinden hayli farklı yeni bir felsefe çok daha eski zamanlardan mistik örgüleri bir araya çekiyordu. Bu felsefe sonunda *Tao-Teh-Ching* olarak yazıya döküldü. Tao: Yol. Taocu huzura giden yolun olayların nasıl olduğunun edilgen bir kabulünde yattığına inanıyordu, bu da nihayetinde yapılabilir gibi duruyordu.

Taocu yasa koymaz. Etik davranış üzerine tüm ifadeler kaçınılmaz olarak kusurludur, insanın kendi iç yoksunluklarının bir yansımasıdır.[19] Tüm saldırganlık ve hırsın yanında, aslında tüm olumlu ifadelerden de kaçınılmalıdır. Tao-Teh-Ching'in açıkladığı gibi,

> Tao kaçınılmaz olarak hiçbir şey yapmaz,
> Ama gene de yapılmamış bir şey yoktur.
> Eğer krallar ve dükler koruyabilirse,
> Her şey kendi dönüşümünü yaşar…
> Arzu yokluğu, sükûnete götürür;
> Dünya, kendiliğinden, dengesini bulur.[20]

Kargaşadan uzaklaşmak, inançla, ne olacaksa onun olmasını beklemek: Bu kötü zamanlar için pratik bir felsefedir. Belki de Taocuların en ünlüsü, Dük Hsiao'nun Ch'in'in yönetimini devraldığı ve Shang Yang'ı ülkesine

buyur ettiği yıl doğan Chuang Tzu'dur. "İmparatorların ve kralların yaptıkları, bilge açısından beyhude işlerdir," diye yazmıştır, "bedeni bütün tutacak ve yaşama ihtimam gösterecek yollar değil. Gene de, bugün bayağı dünyadaki ne kadar beyefendi kendini beyhude işlerin peşinde tehlikeye atıyor ve yaşamlarını heba ediyor! Nasıl olur da onlara acırsınız?"[21]

Chuang Tzu kendisi de bunu şöyle bir eğretilemeye yerleştirmişti:

> Bir seferinde, Chuang Tzu rüyasında bir kelebek olduğunu gördü, oradan oraya uçuşan, halinden memnun, istediğini yapan bir kelebek. Chuang Tzu olduğunu bilmiyordu. Aniden uyandı ve işte orada, somut ve kaçınılmaz Chuang Tzu. Ama rüyasında kelebek olduğunu gören Chuang Tzu mu yoksa rüyasında Chuang Tzu olduğunu gören kelebek mi olduğunu bilmiyordu.[22]

Böylesi günlerde, Taocu maddi dünyayı bırakmayı tatminkâr buluyordu. Kapısından içeri gök gürültüsü gibi giren bir sonraki askeri sefer, dük tarafından onu kısıtlamak üzere çıkartılacak bir sonraki yasa: Bunlar yalnızca kazara oluşan geçici sıkıntılardı, işlerin gerçek doğası değil. Etrafına kaç tane parmaklık yerleştirilirse yerleştirilsin, o kelebek kadar ilgisiz kalacaktı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 67	
ROMA	ÇİN
Pleb Ayrılması (494)	
	İlkbahar-Sonbahar Dönemi biter (481) Konfüçyüs'ün ölümü
On İki Levha Yasaları	
	Savaşan Devletler Dönemi başlar (403)
Galyalılar Roma'yı yakar (390)	
	Ch'in Dükü Hsiao
	Shang Yang
	Ch'in'li Huiwen (325)

68

MAKEDONYALI FATİHLER

MÖ 404-336 döneminde,
on bin Yunan Persia'dan kaçar ve bir Makedonyalı,
Yunan birliğini kurma görevini üstlenir.

Atina ile Sparta arasındaki savaş bitmişti. Atina sefil durumdaydı: Beş parasız ve kızgındı, Uzun Duvarlar yıkılmış, en azından 70.000 Atinalı salgın hastalık, savaş ya da siyasal tasfiyeler sonucu ölmüştü.[1] Kimsenin gelecek için bir planı yoktu, kent dullar ve kadınlarla dolmuştu, bunlar hiçbir zaman evlenemeyecekti çünkü birçok erkek savaşta ölmüştü. Aristophanes, *Ekklesiazousai* (Kadınlar Meclisi) adlı oyununda bu dönemi iğneleyici bir tarzda dile getirir: Atinalı bir kadın, "Durum gene de kurtarılabilir," diye açıklar. "Atina'nın yönetiminin kadınların eline verilmesini öneriyorum!"[2] Kadınların kentteki sorunlar için bulduğu çözümlerden biri, genç bir kadınla yatmak isteyen her erkeğin, önce "daha yaşlı bir kadını memnun etmesi" zorunluluğunu getiren bir yasanın çıkartılmasıdır.[3]

Resmen kazanan konumundaki Sparta'nın durumu da pek iyi değildi. Ekme biçme işleri tamamen takviminden kaymıştı. Peloponnesos'ta fırtına gibi esen ordular bağları ezmiş, zeytin ağaçlarını dümdüz etmiş ve sürüleri öldürmüştü. Giderek daha fazla Spartalı yurdunda karnını doyurmaktan umudu kesip paralı asker oluyordu.

Bu Spartalılardan binlercesi, Pers kraliyet ailesi için çalışmaya gitti. 404 yılında, II. Artakserkses tahtı babası II. Dareios'tan devralmıştı. Ama taht kavgası Persia'da artık âdet haline geldiği için, Dareios'un küçük oğlu

Kyros –o sırada Sardes'te satrap olarak görevliydi– tacı kendisine almaya niyetliydi. Hırslı ve atılgan bir genç adamdı, II. Artakserkses ise pek etkileyici birisi değildi, pek iyi bir binici de değildi;[4] onun yaşam öyküsünü yazmış olan Plutarkhos, "boyun eğici ve yumuşak" huylu biri olduğunu da söyler.[5]

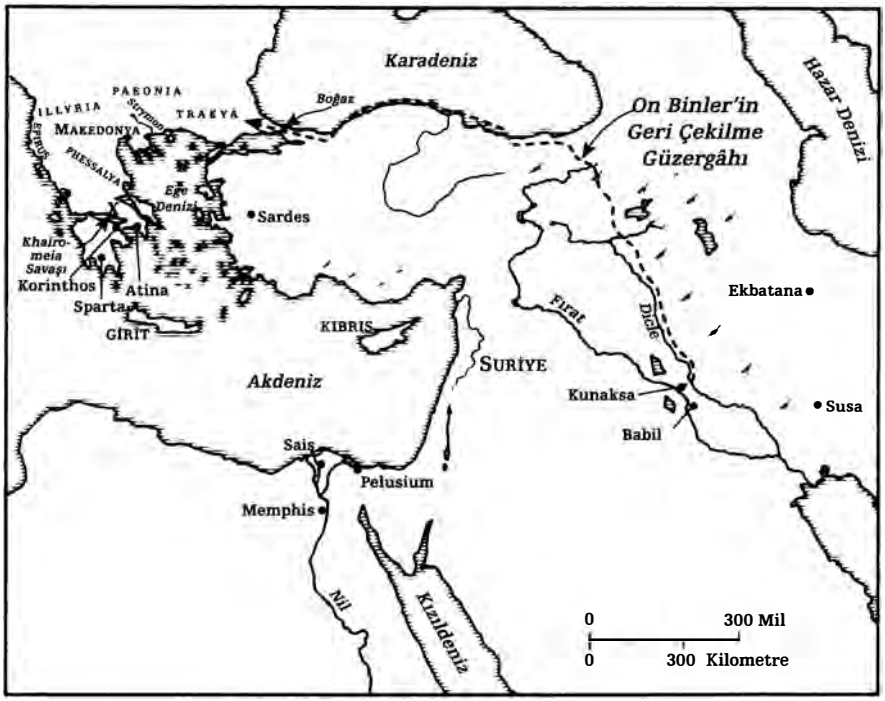
Ardındaki desteği güçlendirmek için Kyros, "çeşitli kentlerdeki garnizonların komutanlarına Peloponnesos'tan olabildiğince çok ve en iyisinden asker kaydetmelerini emretti" (Bu ifade, çağrıya yanıt veren genç bir paralı asker olan Ksenophon'un anlatısındandır).[6] Görünüşte, Kyros bu askerleri Anadolu'daki Pers topraklarını savunmak için toplamaktaydı. Ama 401 yılında, 10.000 kişinin üzerindeki Yunan paralı askerleri alarm zillerini çaldırdı. Lidya satrapı olan ve zamanında Alkibiades'le pazarlıkları yürütmüş olan Tissaphernes, aceleyle doğuya yönelip kralını uyardı.

İş ortaya çıkınca, Kyros ordusuyla Fırat'a doğru yola çıktı, nehri aştı sonra da nehri sağına alıp güneye, Babil'e doğru yürümeye başladı; herhalde, Pers İmparatorluğu'nun bağrına doğru saldırıya geçmek için Babil'i bir üs olarak kullanmaya niyetliydi. Pers ordusunun çoğunluğu anlaşılan Ekbatana'daydı.[7] II. Artakserkses'in geniş kuvvetlerini bir araya getirmesi, ikmal etmesi ve yürüyüşe geçirmesi gerekiyordu ki, bu da olağanüstü uzun bir zaman almıştı (Plutarkhos, onun "doğal bir işi ağırdan alma"dan muzdarip olduğunu söyler).[8] Böylece kralın ordusu ona ulaşamadan, Kyros neredeyse Babil'e kadar ilerledi; uzun yolculuk, onun Yunan paralı askerlerine ek ücret ödemesini gerektirdi çünkü mesafe konusunda yüksek sesle itiraz ettiler.[9]

Pers ön safları, sonunda asi ordu Babil'in 60 km kadar kuzeyindeki Kunaksa adlı savaş alanına vardığında ufukta görünür.* Yunan saflarının arasında tam teçhizat zırhlı olarak yürümekte olan Ksenophon yaklaşmalarını anlatır:

> Öğleden hemen sonra, beyaz bir duman gibi toz görüldü, biraz sonra da tüm ovaya yayılan bir tür siyahlık. Yaklaştıklarında, birdenbire bronz ışıltıları oldu ve mızrakların uçlarıyla düşman birlikleri görünür oldular... zırhlı süvariler... örme kalkanlı askerler... ayaklarına kadar inen ahşap zırhları olan hoplitler (bunların Mısırlı olduğu söyleniyordu)... başka süvariler ve okçular... onların önünde... tırpanlı araba dedikleri. Bunların tekerlek millerinden ve sürücü koltuğunun altından, yere doğru açılı tırpanlar uzanıyordu, böylece yollarına ne çıkarsa keseceklerdi. Bunları Yunan hatlarına sürüp aralarından kesip geçmek planlanıyordu.[10]

* Kunaksa'nın tam yeri bilinmiyor. Plutarkhos burasının Babil'den "beş yüz furlong [200 metrelik ölçü birimi –çn.]" uzaklıkta olduğunu yazar ve savaş hakkında betimlemeler, burasının Fırat kıyısında olduğunu akla getirir.

68.1. On Binler'in Yürüyüşü

Bu muazzam bir savunma gücüydü; Kyros'un ordusu sayı ve silah açısından daha azdı.

Buna karşın, Kyros Pers hatlarını kardeşiyle yüz yüze gelene kadar yarıp, sonra da onu bir cirit darbesiyle göğsünden vurup atından düşürmeyi başardı. Kralın muhafızları onu ön saflardan bir tepeye çekmeyi başardılar, burada Ktesias onun yaralarıyla ilgilendi; cirit zırhı geçmiş ama kalbine erişmemişti. Kargaşada geriye sürüklenen Kyros, kazandığını sandı; zafer çığlıklarıyla atını ileri topukladı ve bu sırada serseri bir ok alnına saplandı.*

Pers ordusu saldırıyı püskürtmeyi başarmıştı ve olası gaspçı da ölmüştü. Yunan subayların birçoğu yakalandı. II. Artakserkses diğer Yunan paralı askerlere haber gönderip, teslim olurlarsa kabul edeceğini bildirdi ama onlar reddetti. Onun yerine, 10.000 Yunan bir araya geldiler ve Kunaksa'dan geldikleri yöne doğru çekilmeye başladılar. Genç Ksenophon önderlerinden biri olarak seçildi.

* Ksenophon, Ktesias ve Plutarkhos bu karşılaşmayı farklı şekillerde anlatır, ama hepsinde de sonunda Kyros ölür ve II. Artakserkses de yaralanır ama hayatta kalır.

401 yılının Eylül ayı civarında başlayan yolculuk, aylar sürdü. Yunanlar Dicle boyunca süründüler, yiyecek ve su sıkıntısı çektiler; geriden onları rahatsız etmekle görevlendirilen Pers birliği, yanlardan ve cepheden de geçtikleri topraklardaki düşman yerliler tarafından sürekli saldırıya uğradılar. Çölden geçtiler, dağları tırmandılar, kışın fırtınaların ve iki metrelik karın içinde yürüdüler. Açıktan ve susuzluktan, soğuktan ve savaş yaralarından öldüler. Ayakkabıları ayaklarında dondu, parmaklarını kaybeden adamlar ölüme terk edildi.[11] Yunanistan'a dönebilmek için kıyıya erişmekten umudu kestiler.

Yolculukları başladıktan neredeyse bir yıl sonra, tam başka bir dağla mücadele ediyorlardı ki, geriyi tutan Ksenophon öndeki adamların bağırdığını duydu. Çığlıkların yeni bir saldırıyı haber verdiğini sandı. Ama "Çığlıklar daha güçlü ve daha yakından gelmeye başladı," diye yazar, "ve önümdekiler, bağırmaya devam eden en öndekilere doğru koşmaya başladı ve sayıları arttıkça, bağırışlar da arttı."[12] Sonunda sözcükler duyulabilir oldu. "Deniz! Deniz!" diye bağırıyorlardı.

On Binler'in yürüyüşü etkileyici bir dayanıklılık başarısıydı ama olağanüstü de değildi. Olağanüstü olan, Artakserkses komutasındaki Pers ordusunun görüldüğü kadarıyla geri çekilmekte olan ve Pers gücünün tam ortasından kaçmayı başaran Yunanları taciz etmekten fazlasını yapamamış olmasıdır. Plutarkhos, "II. Artakserkses'in Kyros'un yanında gelen Yunanları yakalama girişimleri başarısız oldu," diye sözlerini bitirir, "ve hem Kyros'u hem de kendi generallerini kaybetmiş olmalarına karşın, onun mekânından kaçmayı başardılar."[13]

II. Artakserkses'in Pers İmparatorluğu, Mısır'ı da elinden kaçıracak kadar güçsüzdü. Sais'ten Amyrtaeus adlı bir Mısırlı soylu kendini firavun ilan etti ve Pers satrapı, meşgul olan II. Artakserkses'ten isyanı bastıracak kadar destek elde edemedi. Amyrtaeus direniş örgütleyen ilk Mısırlı "özgürlük savaşçısı" değildi, ama uzun zamandır kendisini yeni bir hanedanın ilk firavunu ilan edebilecek kadar güç elde etmişti: Yirmi Sekizinci Hanedan. (III. Psammetikos Yirmi Altıncı Hanedan'ın son firavunuydu, Manetho da Persleri Yirmi Yedinci Hanedan olarak gösterir.) Dört yıl başta kalan Amyrtaeus Yirmi Sekizinci Hanedan'ın tek firavunuydu. Onun yönetimi altındaki Mısır hakkında çok az şey biliyoruz ama Arami belgeleri ülkenin en azından yarısının kendilerini hâlâ Pers yönetiminde kabul ettiğini yazar. Yazıtlar, Amyrtaeus öldükten sonra başka bir asinin I. Neferites olarak iktidarı ele geçirdiğini ve kendini başka bir hanedanın, Yirmi Dokuzuncu Hanedan'ın kurucusu olarak ilan ettiğini gösterir; altı yıl sonra yerine Achoris adlı bir gaspçı geçti.[14]

Kendini Mısır firavunu ilan ettikten üç yıl sonra, Achoris Yunanistan'a haber gönderip Perslerin ülkeyi geri alma girişimine karşı yardım istedi.

Bu arada, Yunanlar gene kendi aralarında didişmeye başlamıştı. Atina dağılan kentlerini yeniden inşa etmekte pek de ileri gidememişti; kent hâlâ Otuzlar'ın tasfiyesinin neden olduğu siyasal bölünmelerden çekiyordu. 399'da, On Binler'in başarılı dönüşünün bir yıl sonrasında, Atinalılar Sokrates'i müphem bazı Atina karşıtı kabahatlerle mahkûm etmişti. Sokrates hem Alkibiades'le hem de Otuzlar'ın en acımasızı olan ve Otuzlar'ın korkunç iktidarını sona erdiren çatışmalarda öldürülen Kritias adlı bir aristokratla dosttu. Ölüme mahkûm edilen Sokrates kaçmadı ve baldıran içerek öldü; ölümü öğrencilerinden biri olan Platon adlı bir genç tarafından kaydedildi.

Bu arada Sparta Perslerle olan pazarlığını yeniden düşünüyordu. Peloponnesos Savaşı'nın sonunda, Pers altını karşılığında İon kentlerini Perslere bırakmayı kabul etmişlerdi. Artık sözlerinden geri dönmüşler ve kentleri yönetmek üzere Spartalı memurlar görevlendirmişlerdi. Bu açıkça imparatorluk inşasıydı ve diğer Yunan kentleri buna göz yumma havasında değillerdi. Otuz yıllık savaş daha yeni bitmişti ki, Sparta'yı iddialarından vazgeçirmek için Atina, Thebai, Korinthos ve Argos ordularından arta kalanı bir araya getirdiler.

Korinthos Savaşı adı verilen bu çatışmalar 395 yılında başladı. Üç yıl süren anlamsız savaştan sonra, Sparta geri adım attı ama Yunanlara değil, Perslere karşı ve eğer Persler Spartalılardan yana savaşa katılırsa, İon kentlerinden vazgeçmeyi önerdi.

II. Artakserkses kabul etti ve yardım için Pers gemileri gönderdi. Bu da Atina'yı, Mısır'da Perslere karşı Achoris'e yardım etmeye razı etti; bir Mısır-Atina ittifakı, bir Pers-Sparta ittifakına olası bir karşılıktı.

Ne yazık ki, Atina askerleri bunu yerine getiremeyecek kadar azdı ve kısa sürede Spartalılar da askerlerinin çok yorulduğunu fark etti. 387'de, (olası düşmanlarının bir kez daha birbirlerini yiyerek güçten düşmesinden mutlu olan) II. Artakserkses iki kent aralarında barış yapmayı kabul etmedikleri takdirde, Perslerin devreye gireceğini ilan etti: (Özgün antlaşmayı kendi yazdığı *Hellenika* içinde saklayan Ksenophon'a göre) "İlgili taraflardan herhangi biri bu barışı kabul etmediği takdirde," diye buyurdu, "ben, Artakserkses, karada ve denizde, gemilerle ve parayla ona karşı savaşacağım."[15]

Atina, istemeden Mısır ittifakından çekildi ve Achoris'i Perslere karşı savaşında yalnız bıraktı; Sparta silahsızlandı ve kısa bir süre için herkes kentini yeniden inşa etme işine döndü. Kral Barışı adı verilen bu antlaşma

etkiliydi. Ksenophon, "O kadar ki," diye yazar, "Spartalılar ve Atinalılar, müttefikleriyle birlikte, Atina surlarının yıkılmasından bu yana ilk kez olarak kendilerini barış içinde buldular."[16]

Anadolu'nun geri alınışı, II. Artakserkses'in diğer yönleriyle tamamen önemsiz olan hükümdarlığının doruk noktasıdır. Mısır yazıtları onun sonunda istemeden de olsa bir askeri birliği, Achoris'i kendi mekânında yakalamaya gönderdiğini ama (birkaç Yunan paralı askeri düzenli Mısır donanmasına katılmaya ikna eden) Achoris'in karşı koyduğunu ve Persle-rin geri çekildiğini yazar.

Achoris ölüp yerine yeni bir Mısırlı başa geçtiğinde –Otuzuncu Hanedan'ın kurucusu I. Nektanebo adında tanınmamış bir asker– II. Artakserkses Mısır'ı geri almak üzere bir hamle daha yaptı. Bu kez durumu değiştirebilmek için kendine Atinalı paralı askerler tuttu ve güneye doğru yelken açtığında, Delta'ya doğudaki alışıldık Pelusium kalesi yolundan değil, batıdan çıktı.[17] Nektanebo kendisininkinden güçlü olan bu birleşik kuvvetlere karşı çok parlak bir stratejiyle karşı koydu. Delta'da nehrin her kolunda direndi, biraz çarpışıp biraz daha güneye çekildi ve istilacıları giderek daha içeri çekti. Nil taşkınının tam olarak ne zaman gerçekleşeceğini biliyordu –Atinalılar ve Persler bilmiyordu– ve birleşik kuvvetleri, sular etrafında hızla yükselmeye başlayana kadar oyaladı. O anda hızla güneye çekildi; şaşıran ve taşkına yakalanan Persler ile Atinalılar Delta'nın dışına çekildiler.[18] Nektanebo 18 verimli yıl boyunca tahtında tutundu ve II. Artakserkses de bir daha denemedi.*

Yunanistan'ın yıkımı, en azından bir Atinalı'yı Yunan kentlerinin ancak bir Yunan kimliği bayrağı altında bir araya gelirlerse hayatta kalabileceğine ikna etti. Yunan dünyasının umudu, kuvvet kullanarak imparatorluk inşasında değil, Pan-Hellenizmdeydi.

Bu Atinalı, bir hatip ve retorik hocası olan ve Peloponnesos Savaşı'nın hemen öncesinde doğup, kentinin parça parça döküldüğünü gören İsokrates'ti. 380 yılında, Kral Barışı'ndan yedi yıl sonra tüm Yunan kentlerine ortak miraslarını tanımaları için yalvardığı yazılı bir söylev olan *Panegyrikos*'u yayımladı.† İsokrates, böylesi bir girişimde, Atina'nın önder olması gerektiğini yazdı, çünkü "o kent 'Yunan' adının bir halkın değil

* Bu (doğaldır ki) çatışmaların sonu olmadı; 366 yılında Anadolu satrapları Atina, Sparta ve Mısır'la birleşip, II. Artakserkses'e meydan okudu ama müttefikler bir stratejide anlaşamadığı için, daha II. Artakserkses bu konuda bir şey yapmadan, isyan dağıldı. Yunan tarihçi Sicilyalı Diodoros bunu "Satrapların Büyük isyanı" olarak adlandırır ve her ne kadar bayağı yaygınlaşmışsa da, sonuçları itibarıyla sanki hiçbir şey olmamış gibidir. (Diodorus Siculus XV.90)

† "Panegyrik festival" ("bir araya gelme"), "pan-Hellenik festival"in başka bir adıydı.

bir düşünce tarzının adı olmasını sağlamıştı ve insanlara doğumdan değil eğitimlerinden dolayı paylaştıkları şeyler yüzünden Yunan deniyordu."[19]

Bu, Perikles'in savaşın eşiğinde Atina'yla Sparta'yı Yunan olmayan bir dünyada Yunanlar olarak bir araya getirmeyi amaçlayan bir fikirle oluşturduğu o iradeleri bir araya getirme çağrısının canlandırılmasıydı. Panegyrikos ilk başta bir pan-Hellen birliği için bir çağrıydı ama aynı zamanda Hellenlerin Yunan olarak eğitilmeyenlere karşı isteyerek bir araya gelmeleri çağrısıydı: Perslere ve imparatorluğunun "kabulle" değil, "daha büyük bir orduya sahip olmakla" bir araya getirilmiş parçalarına hükmeden kralları II. Artakserkses'e karşı.[20]

Bu pan-Hellenizm çağrısına biraz beklenmedik bir kaynaktan yanıt geldi.

359 yılında, iki taht aynı anda el değiştirdi. II. Artakserkses'in büyük oğlu Dareios, Artakserkses'in küçük oğlu Ochus'u vârisi ilan etmeye eğilimli olduğundan kuşkulanınca, babasını öldürmeyi planlamaya başladı. Artakserkses komplodan haberdar oldu ve suikastın planlandığı gece yatağında oturup bekledi. Dareios geldiğinde, muhafızları çağırdı. Dareios tutuklandı, mahkûm oldu ve boğazı kesilerek öldürüldü.

Çok geçmeden, Artakserkses yaşlılıktan öldü; Ochus diğer kardeşlerini zehirledi ve tahtı güvenceye alınca III. Artakserkses oldu.

Makedonya'da, aynı yıl başka bir kral tahta çıktı. Adı II. Philippos'tu ve I. Amyntas 100 yıl önce Büyük Dareios'a teslim olduğundan bu yana on üçüncü kraldı. Bir yüzyılda 13 kral, adam başı ortalama 8 yıl eder; Makedonya'da kral olmak güvenli bir iş değildi.

Philippos'un yaşlı babası III. Amyntas, ileri yaşında kendisine meşru bir vâris doğurması için çok genç bir kadınla evlenmişti (o zamana kadar, tahtta gözü olan en azından üç gayrimeşru oğlu olmuştu).[21] Eurydike adındaki bu kadın istenen vârisleri doğurdu: Üç oğul, II. İskender, Perdikkas ve Philippos. Daha sonra Makedon bir saraylıyla aleni bir ilişkiye girmişti; Makedonya kayıtlarına göre, yaşlı kral aslında ikisini yatakta yakalamış ama 80 yaşına geldiğinden, olayı büyütmemeye karar vermişti.

Yaşlı Amyntas öldüğünde, II. İskender kral oldu. İllyria'lı kabilelerin istila tehdidi altındaki kuzeybatısında sorun yaşıyordu. Makedonya'nın Perslerle olan ittifakı kuzey ve güneydeki düşmanlarına karşı bir güvence sağlıyordu ama II. İskender'in hükümdarlığı sırasında, Perslerin gölgesi artık o kadar uzaklara düşmüyordu. 3. yüzyıl tarihçisi Justinus bize, II. İskender'in fetihten kaçınabilmek için İllyria'lılara haraç ödediğini ve daha 10 yaşındaki kardeşi Philippos'u İllyria'da rehine olarak yaşamaya gönderdiğini yazar.

Sonunda Philippos'un evine dönmesine izin verildi ama ağabeyinin işi bitmişti. İskender'in annesi Eurydike sevgilisi Ptolemaios'un iktidarı ele alabilmesi için oğlunun öldürülmesini ayarladı. II. İskender ölür ölmez, Ptolemaios kendini meşru vâris olan ikinci oğul Perdikkas'a naip ilan etti. Artık 15 yaşına gelmiş olan Philippos gene rehine olarak gönderildi; bu kez de Makedonya'yı istila tehdidinde bulunan güneydeki Yunan kenti Thebai'ye.

Perdikkas aptal değildi, tahta geçme yaşı gelene kadar bekledi, sonra Ptolemaios'u sevmeyen Makedonya soylularının yardımıyla annesinin sevgilisini devirip idam ettirdi (Eurydike'ye ne olduğu, kayıtlara geçmemiş). Sonra tahta geçti ve kraliyet ailesini toparlamaya koyuldu: Philippos'un Thebai'den serbest bırakılmasını sağladı, evlendi ve bir oğlu oldu. Daha sonra gene istila tehdidinde bulunan İllyria'lılara döndü.

Hükümdarlığının altıncı yılında, küçük kardeşi Philippos'u oğluna naip tayin etti ve Makedonya ordusunun başında İllyria'lılarla savaşa gitti. Savaş bir felaket oldu. Perdikkas, 4000 Makedon askeriyle birlikte öldürüldü.[22] 24 yaşındaki Philippos kuzeybatıdaki tehdide karşı krallığı savunmak üzere tek başına kalmıştı.

Bebek adına naip olarak ordunun komutasını aldı ama (Justinus'un dediğine göre) "tehlikeli savaş tehdidi vardı ve daha çok genç olan prensin işbirliğini beklemek çok uzun sürecekti, bu yüzden halkın zoruyla yönetimi kendi eline almak zorunda kaldı."[23] Bu doğru olabilir ya da iktidarı ele geçirmenin kılıfı da olabilir. Her hâlükârda, Philippos'un önderliğine gereksinim duyuluyordu. Ufuktaki tek tehdit İllyria'lılar değildi, Atinalılar da Makedonya'yı Atina tarafından yönetilen topraklara dâhil edebilmek için tahta kendi adamlarını geçirme peşindeydi.

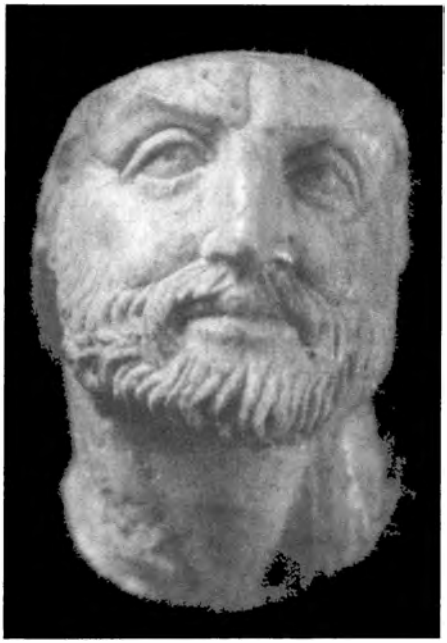
Philippos, hem Atina hem de İllyria'yla başa çıkamayacağı için, sınırdaki bir kenti Atina denetimine vererek, Atina tehdidini savuşturdu. Daha sonra çılgın, yarı vahşi Makedon askerlerine Yunan *phalank*sında savaşmayı öğreterek, Makedonya ordusunu yeniden örgütledi, bu Thebai'de geçirdiği yıllarda öğrendiği bir şeydi.[24] Ertesi yıl, Makedonya ordusu İllyria'lılar karşısında zafer kazandı.

O noktada, Makedonlar açıkça Atina istilasını savuşturacak kadar güçlenmişti. Savunma savaşlarıyla uğraşacağına, Philippos kendi imparatorluğunu inşa etme girişimlerine başlayabilirdi. Makedonya ile Trakya arasında sınır oluşturan Therma Körfezi ve Makedonya'nın kuzey ve kuzeybatı sınırları boyunca ittifaklar ve egemenlikler kurma yolunda savaşlar ve evlilikler (beş kez) yaptı. Üçüncü karısı olan 17 yaşındaki Olympias, Epeiros kralının kızıydı. Eski anlatılara bakılırsa, Olympias şaşırtıcı bir güzelliğe sahipti ama eksantrik huyları ve korkutucu öfke fırtınaları

vardı; büyük yılanlar besler ve onların yatak odasında dolaşmalarına izin verirdi. Babası, bu evlilikle Epeiros'u savunduğunu düşünüyordu; o öldüğünde, Philippos Epeiros'u topraklarına katıverdi.

356 yılında, Olympias Philippos'un oğlu ve vârisini doğurdu. Bebeğe, Philippos'un ölmüş kardeşinin adından hareketle İskender adı verildi.

Philippos artık güneye bakmaya başlamıştı. Yunan kenti Pherae'nin hükümdarı öldürüldüğünde, Philippos oraya gitti, düzeni sağladı ve kentin denetimini eline aldı. Trakya'ya bir sefer düzenledi ve Pangaios Dağı civarındaki altın ve gümüş madenlerini ele geçirdi, bu onun başka seferlerin maliyetini çıkartmasını sağladı. Tahta geçtiğinde Atina'ya terk ettiği kenti geri aldı ve savaşarak güneye ve doğuya doğru daha da ilerledi. Bu seferlerden biri sırasında, gözüne bir ok saplandı; gözünün eksikliği, heykellerinde de görülür.

68.1. Makedonyalı Philippos. II. Philippos'un mermer başında, bir okla yaralanan gözü de görülüyor. *Fotoğraf, Gianni Dagli Orti/CORBIS*

Tüm bunlara, örgütlü bir Yunan yanıtı gelmedi. Sparta çok güneyde olduğu için dert etmiyordu, durumu protesto eden Atina ciddi bir kıtlık çekiyordu ve başka bir savaşa katlanamazdı. Philippos Yunanistan'ı parça parça yutmayı sürdürdü. Güneye doğru ilerlemesi, fethetmeyi değil, içine almayı istediği bir Yunanistan'a karşıydı. Piyadesi, süvarisi, hatta saray erkânı bile Yunan havasındaydı.

Oğlu İskender'in erken gelişen zekâsına halkın dikkatine çeken de bir Yunan atıdır; Thessalia'dan Bukefalos adlı bir aygır. Plutarkhos, Philippos'un bu ata çok büyük para ödediğini ama terbiye edilemez bulduğunu yazar. Geri gönderilmesini emretmiş ama İskender itiraz etmişti; Philippos da ata binebileceğini göstererek itirazını desteklemesini istedi: Plutarkhos, "İskender ata doğru koştu, dizginlerini aldı ve yüzünü güneşe döndürdü," der. "Çünkü anlaşılan, at gölgesinin önünde uzayıp kısalmasından ve sağa sola oynamasından tedirgin oluyordu."[25] Böylece İskender ata binmeyi başardı ve bu olay tüm Makdeonya'da (ve sonra da Yunanistan'da) duyuldu. Daha o yaşta, İskender bir stratejistti.

Philippos'un tek meşru oğlu olarak kaldı. Philippos'un metreslerinden biri İskender'den biraz daha küçük bir oğlan doğurmuştu ama bahtsız çocuk geri zekalıydı. (Plutarkhos bundan Olympias'ın sorumlu olduğunu, çocuğa aklına zarar verecek bir ilaç verdiğini yazar; ama bunu destekleyecek başka bir kanıt yoktur.)

Makedonya sarayı, Philippos'un yedek bir vâris üretmesini haklı çıkartacak kadar tehlikeli bir yerdi ama anlaşılan Olympias'tan ne pahasına olursa olsun uzak durmaya başlamıştı (yerel dedikodular, bunun kadının yatağındaki yılanlarla bir ilgisi olduğunu akla getirir: Plutarkhos, "Bir keresinde, uyurken Olympias'ın yanına uzanmış bir yılanın görüldüğü söylenir," der, "ve derler ki, işte bu olay, her şeyden fazla, Philippos'un tutkusunu ve muhabbetini söndürmüştü").[26] Vâris umutlarını İskender'e bağlamıştı. 343 yılında, Yunan filozof Aristoteles'i kuzeye, Makedonya'ya gelip, oğlunun öğretmeni olmaya davet etmişti, bu Aristoteles'in kabul ettiği yüksek ücretli bir işti.

340 yılında, Philippos Atina'ya savaş ilan edecek kadar güçlenmişti.

Yunanistan'ı istilası, birden çok Yunan kentinin direnme konusunda ikircikli olmasıyla daha kolay bir hale gelmişti. Artık 90 yaşına gelmiş olan Yunan filozof İsokrates Yunanların isteyerek işbirliği yapması umudunu yitirmişti; Panegyrikos'unun ardından *Philippos* adını verdiği bir söylevde, Makedonya kralından önderliği ele almasını istemişti. "Hiçbir Yunan'ın sahip olamadığı kadar varlık ve güce sahip oldun," der, "ve yalnızca bunlar, ikna etmek ve zorlamak için doğal olarak uygundur. Sana önereceğim, inanıyorum ki, bunların her ikisini de gerektirecek, çünkü sana Yunan birliğinin başına geçmeni ve barbarlara karşı bir Yunan seferine komuta etmeni önermek üzereyim."[27]

Delphoi'deki sunağa göz kulak olan Yunan kentleri birliği İsokrates'in önerisine uydu ve Philippos'u Yunanistan'a davet etti, istilaya karşı Atina Sparta'dan yardım istedi ama Sparta eski düşmanıyla hiçbir işe girişmek istemiyordu. Böylece Philippos'un ordusu sonunda kuzeyden yürüyüşe geçtiğinde Atina, esas olarak Thebai ve Boiotia kentlerinden yalnızca birkaç müttefik asker toplamayı başarmıştı.

Ordular, 338 yılının sıcak bir yaz günü Khaironeia Ovası'nda karşılaştı. Savaş hakkında en eksiksiz anlatı, Sicilyalı Diodoros'un tarihindedir:

> İki ordu da artık savaşmaya hazırdı; aslında cesaret ve kişisel değer açından eşittiler ama sayı ve askeri deneyim açısından avantaj Philippos'tan yanaydı. Çünkü birçok savaşta savaşmış, çoğunu kazanmış ve savaş hakkında çok şey öğrenmişti, hâlbuki Atina'nın en iyi generalleri artık ölmüştü... güneş doğarken, iki ordu savaş düzenini aldı. Kral artık yaşı gelmiş olan oğlu İskender'e kanatlardan birinin sorumluluğunu verdi ama yanına generallerinin en deneyim-

> lilerini yerleştirdi. Kendisi de seçme bir birlikle diğer kanada komuta etti ve kimi alayları da durumun gerektirdiği konumlara yerleştirdi. Atinalılar ordularını ilerletti... sonunda taraflar birbirlerine doğru ilerledi, savaş şiddetli ve kanlı oldu. Korkunç katliamlarla uzun sürdü ama zafer belirsizdi, ta ki İskender, değerini babasına kanıtlama kaygısıyla –ve cesur bir grubun eşliğinde– düşmanın hemen karşısındaki ana grubunu bozup birçok kişiyi öldürene kadar. Hemen ardından gelen adamları düşman hatlarını doğradı; ve toprak ölülerle dolduktan sonra, karşısında ona direnen kanadı kaçırdı.[28]

Görece az insan kaybıyla geçen Khaironeia Savaşı (1000 Atinalı ölmüştü, bir tek savaş için yüksek bir rakam ama savaş yıllarının kayıplarına göre azdı), iki açıdan dikkat çekiciydi: Bu, İskender'in önemli bir askeri komutanlıkta ilk deneyimiydi ve bir dönemin sonu olmuştu. Yunan kent-devletleri artık bir daha imparatorluğun bağından kurtulamayacaktı.

Kuşkusuz bir biçimde geri kalan Yunan kentlerinin bağlılığını savaşarak alamayacağını anlayan Philippos tavır değiştirdi. Atinalılara saygılı davrandı, savaş esirlerini serbest bıraktı hatta ölen Atinalıları kente götürmek için bir onur kıtası görevlendirdi.[29] Kötü bir durumdan en iyi şekilde yararlanmak isteyen Atinalılar, artık Philippos dostlarıymış gibi davranmaya başlamıştı.

Ertesi yıl, Philippos Korinthos'ta bir konuşma yaptı ve Yunanların onun krallığına boyun eğmesinin Yunanistan için iyi olacağını önerdi.[30] Sparta hâlâ Philippos'un planlarıyla hiç ilgilenmiyordu. Ama diğer Yunan kentleri (doğal olarak, Philippos'un ordusu civardayken) yeni bir Yunan Birliği'ni kabul ettiler. Bu seferkinin adı Korinthos Birliği oldu ve eski Delos Birliği gibi, Perslere saldırma amacıyla kuruldu. Delos Birliği'nin tersine, başkomutanı Makedonya kralıydı.

Persia, yeni bir kargaşalı kumanda değişiminin ortasında, kırılgandı. III. Artakserkses 19 yıldır tahttaydı; hükümdarlığının en büyük başarısı 343 yılında (altı yıl önce) Mısır'ın son yerli firavunu olan II. Nektanebo'yu yenerek Mısır'ı geri almasıydı. Artık Mısır gene bir Pers satrapın denetimindeydi ve Pers kralı tarafından yönetiliyordu (Manetho bunu Otuz Birinci Hanedan olarak adlandırır).

Sonra, Khaironeia Savaşı'yla aynı yılda, Artakserkses öldü. Ayrıntılar muğlaktır ama her ne kadar kral bir süredir hastaysa da, hastalıktan değil de kendisine ilaç olduğu gerekçesiyle Bagoas adlı bir hadım tarafından verilen zehirden öldüğü kesin gibidir. Bagoas III. Artakserkses'in Mısır zaferindeki komutanlarından biriydi ve iktidardan hoşlanmaya başlamıştı.

III. Artakserkses ölünce, Bagoas krallığı vezir olarak yönetmeye başladı. Prenslerden ikisi de beklenmedik şekilde mide rahatsızlıklarından

öldüler (Bagoas küçük kaplarla uğraşmayı sürdürüyordu). Arses adındaki genç bir adam olan tek bir prens hayatta kaldı. Herhalde Bagoas onu kukla-kral olarak kullanmaya niyetliydi; Arses bağımsızlık emareleri göstermeye başladığında, Bagoas onu da zehirledi.

Philippos tam hadımağasının yönettiği imparatorluğa saldırmaya hazırlanıyordu ki, bir felakete uğradı.

Felakete esas olarak kendisi neden olmuştu. 337'deki Korinthos Birliği toplantısının hemen ardından, Philippos yeniden evlenmeye karar verdi. Bunun ona kesinlikle hiçbir siyasal yararı dokunmayacaktı ve anlaşılan tek nedeni şehvetti; kız yerli bir Makedon, Attalos adlı bir saray sakininin güzel yeğeniydi. Düğün ziyafeti sırasında, tüm Makedonlar körkütük sarhoş oldu (Makedonya kutlamalarının bir geleneği) ve Attalos şerefe kadeh kaldırılmasını istedi: Kadehini havaya kaldırdı ve artık tanrıların Makedonya'ya meşru bir vâris gönderebileceğini açıkladı.

İskender kuşkusuz teknik olarak meşruydu ama annesi Olympias Yunan olduğu için, yalnızca yarım kan Makedon'du. Attalos'un şerefe kadeh kaldırması, onun veliaht prens olarak konumuna açık bir meydan okumaydı, Makedonya tahtının ancak safkan Makedonlara ait olduğunu (ve Philippos'un Yunan olan her şeye olan sevgisinin Makedonların hepsi tarafından paylaşılmadığını) ima ediyordu.

Kendisi de sarhoş olan İskender Attalos'a bir kadeh fırlattı ve ona pislik dedi. Herhalde aralarında en sarhoş durumda olan Philippos İskender'e saldırmak üzere kılıcını çekti ve sonra yüz üstü yere yapıştı. Küçümseyerek babasının başına dikilen İskender, "Beyler," dedi, "burada Avrupa'dan Asya'ya geçmeye hazırlanan ama bir yastıktan diğerine geçerken ayağı takılan bir adam yatıyor!"[31]

En kötüsü daha gelmemişti ve Attalos da boğazına kadar bu işe batmıştı. Diodoros'a bakılırsa, bir süre önce Philippos sevgili olarak Attalos'un da dostu olan güzel bir delikanlıyı seçmişti. (Makedonlar, Yunanlar gibi, eşinin cinsiyetinden çok seks eyleminin mekaniğiyle ilgiliydi; giren mi girilen mi olduğunuz önemliydi ama diğer yanda kimin olduğu o kadar önemli değildi.) Ne yazık ki, bu genç ve güzel delikanlı Philippos'un önceki sevgilisi, muhafız alayından Pausanias'ı yerinden etmişti. Kıskanç Pausanias yerine geçen adama alenen "hermafrodit" deyip, gerçek bir erkek olmadığını iddia ederek hakaret etmişti. Delikanlı da, utanç içinde, bir savaş sırasında kendini öldürtmek için Philippos'un önüne atılmış ve bir düşman kılıcı tarafından öldürülmüştü.

Dostunun intiharının intikamını almak isteyen Attalos, Pausanias'ı yemeğe davet etmiş, onu iyice sarhoş etmiş sonra da bir grup arkadaşına,

sıradan tecavüz etmeleri için teslim etmişti, bu suça uygun bir cezaydı; tecavüze uğramak boyun eğici, kadınsıydı, Pausanias'ın rakibini aşağılamak için kullandığı nitelikler. Ayıldığında, Pausanias kızgınlık ve aşağılanmayla Philippos'a koştu ve şikâyetçi oldu ama Philippos güvendiği değerli bir generali olan Attalos'u cezalandırmayı reddetti. Onun yerine terfi ettirip armağanlar vererek Pausanias'ı yatıştırmaya çalıştı.

Ama onu bir daha sevmeyi reddetti ve Pausanias reddedilmesini ve aşağılanmasını 336 yılına kadar içinde besledi. Philippos Perslere karşı saldırısının başlangıcını kutlamak üzere büyük bir festival düzenlemişti; Philippos önderliğinde, alkışlayan Makedon bir kalabalığın bulunduğu bir tiyatrodaki açılış geçidiyle başlayacaktı. Philippos tiyatronun eşiğine adımını atar atmaz, Pausanias arkasından yaklaştı ve kaburgalarının arasına bir bıçak saplayıverdi.

Pausanias atına koştu, takılıp düştü ve derhal muhafız alayının diğer askerleri tarafından bıçak darbeleriyle öldürüldü.[32] Ama Philippos ölmüştü bile.

Babasından nefret eden İskender'in bir şekilde işe karıştığını düşünen çok insan vardı: Plutarkhos, "İskender bu işten lekesiz çıkmadı," der, ama suçlayıcı ayrıntı vermez.[33] Ama Pausanias öldüğü ve herhangi bir ihanet kanıtı da olmadığından, kimse sesini çıkartmaya cesaret edemedi. Zaten İskender ordu tarafından seviliyordu ve ertesi gün kral ilan edildi.

Plutarkhos'un deyimiyle, "her yanda acı kırgınlık, derin nefret ve tehlikeyle sarılı," bir krallık devralmıştı. Kuzeydeki fethedilen topraklar Makedonya yönetiminden hoşnut değildi; güneyde Yunanların Korinthos Birliği'ne bağlılıkları, İskender'in onlara güveneceği kadar değildi; ve Persler de Makedonların saldırmasını bekliyordu.

Ama İskender'in halletmesi gereken bir mesele vardı. Attalos öncü olarak Anadolu'ya, Makedon istila gücünün Persia'ya doğru izleyeceği yolu hazırlamak üzere gönderilmişti. İskender bir hakareti hiç unutmazdı; Attalos'un peşinden bir katil gönderdi ve onu öldürttü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 68

ÇİN	YUNANİSTAN
	Marathon Savaşı (490)
	Spartalı Leonidas
"İlkbahar ve Sonbahar Dönemi" biter (481)	Thermopylai ve Salamis Savaşları (480)
Konfüçyüs'ün ölümü	Plataia ve Mykale Savaşları (479)
	Makedon II. Perdikkas
	Atinalı Perikles
	Peloponnesos Savaşı (başlangıcı 431)
Savaşan Devletler Dönemi başlar (403)	On Binler'in Yürüyüşü (401)
	Korinthos Savaşı (395)
Ch'in Dükü Hsiao	**Makedon II. Philippos** (359-336)
Shang Yang	
	Khaironeia Savaşı (338)
	Makedon III. İskender (336)
Ch'inli Huiwen (325)	

69

ROMA KISKACINI DARALTIYOR

MÖ 367-290 döneminde,
Kartaca Syrakusa'yla savaşır,
Roma ise yürüyüş mesafesindeki herkesle savaşır.

Yunanlar birlik yolunda yararsız hamleler yaparken –Peloponnesos Birliği, Hellen Birliği, Delos Birliği ve Korinthos Birlik müsveddesi– eski Latium topraklarındaki kentler de bir ittifak altında toplanıyordu: "Latin Birliği." Romalılar bu birliğe *Nomen Latium* adını vermişti ve her ne kadar 100 yılı aşkın bir süredir Latin Birliği kentleriyle makul ölçülerde dostça bir ilişki sürdürüyorlarsa da (Roma ve Birlik arasındaki ilk barış antlaşması MÖ 490 civarında imzalanmıştı), Roma onlara hiç katılmadı. Kent, eşitlerden biri olmaya eğilimli değildi.

Galyalıların Roma'yı yakmalarının üzerinden geçen 30 küsur yıl zarfında, Romalılar surlarını yeniden inşa etmiş, komşularının çeşitli saldırılarına karşı savaşmış, doğudaki Anio Nehri'ne asker gönderip başka Galyalılarla savaşmış (Livius, "Romalı askerler sefere büyük korkuyla yaklaşmış ama savaşta binlerce barbar öldürülmüştü," der.)[1] ve bir patrici-pleb anlaşmazlığı daha yaşamıştı. Bu seferki 367 yılında, patricilerin verdiği bir tavizle sonuçlanmıştı: Konsüllük resmen pleblere açık olacaktı ve ilk pleb konsül de o yıl içinde seçildi.

Senato bu uzlaşmanın fazladan bir festival günüyle kutlanması gerektiğine karar vermişti ve Livius da bunun "kayda değer" bir yıl olduğunu çünkü "uzun tartışmalardan sonra iki sınıfın uzlaştığını ve anlaşma ha-

linde olduğunu"[2] kaydeder. "Anlaşma halinde" biraz fazla çünkü patriciler ve plebler birbirleriyle didişmeyi sürdürdü, ama yeni uygulama iki sınıf arasındaki gıcırdayan ilişkiyi yağlamış olmalı. Bunu izleyen on yıllarda Roma'nın surları içinde, kentin dikkatini imparatorluk inşasına vermesine yetecek kadar huzur vardı.

358 yılında, Roma Latin Birliği'ni eski antlaşmayı yenilemeye ikna etti.* Eskiden olduğu gibi, iki taraf da diğerini saldırı olduğunda koruyacaktı. Ama artık birleşik seferlerde elde edilen tüm ganimet iki taraf arasında eşit şekilde bölüştürülecekti; Roma her zaferden, Birlik üyesi kentlerin hepsinin toplamı kadar yararlanacaktı.[3] Roma artık yalnızca yarımadadaki kentlerden biri değildi; Birliğin kendisi kadar büyük bir güçtü.

348 yılında, Romalılar başka bir antlaşmayı daha yenilediler, bu kez de Kartaca'yla olanı. Roma gemileri hâlâ Güneşli Burun'un batısına geçemiyordu ve Kartacalılar hâlâ Latinlerin ülkesinde kale inşa etmemeyi taahhüt ediyordu. Ama yeni bir koşul, antlaşmayı biraz farklı bir hale getirdi: Antlaşma diyordu ki, "Eğer Kartaca Latium'da Roma'ya tabi olmayan bir kenti ele geçirirse, malları ve adamları ellerinde tutarlar, ama kenti teslim ederler."[4] Kartacalılar artık fetihte ortaklarıydı; önderleri Latin Birliği'yle dostluk yemini ederken, Roma civarı denetim altına alma planları yapıyordu.

Bunu izleyen 50 yıl boyunca, Roma'nın saldırganlığı onları dört savaşa, bir isyana sokacak, beşinci bir savaş da kıyılarını sıyıracaktı.

Liri Nehri'nin hemen öte yanında, Samnitler olarak bilinen bir kabileler ittifakı vardı. Güney Apeninler'den geliyorlardı ve Roma'nın aşağısıyla kıyı bölgesi Campania'nın doğusundaki bir çiftlikler ve kasabalar şebekesi halinde yaşıyorlardı.[5] Çiftlikler bir yana, korkutucu bir savaşçı grubu olarak biliniyorlardı, Livius'un dediği gibi, "hem kolu hem de kaynakları kuvvetliydi."[6]

Daha önceden var olan ve Liri'nin aralarında sınır oluşturacağını öngören bir anlaşmaya karşın, Roma 343 yılında Samnitlere karşı savaş açtı. Roma anlatıları olanlara çok iyi ışık tutar; Livius'un dediğine göre, Romalılar yalnızca Samnitlerin "haksızca saldırısı" üzerine güneybatıdaki Campania halkının umutsuz yardım çağırısına karşılık veriyordu. Ama Livius'un anlattıklarında, kentin hırsları kendini gösterir: Campanialı elçiler, "Campania'nın ya dostları ya da düşmanları tarafından yutulacağı noktaya geldik," diye yalvarmıştı. "Siz, Romalılar, Samnitlere bırakmaktansa, burayı kendiniz işgal etmelisiniz, sizin tarafınızdan yapılırsa iyi,

* Bu antlaşma, *foedus Cassianum* ya da "Cassius antlaşması" olarak bilinir.

69.1. Roma'nın Düşmanları ve Müttefikleri

onlar yaparsa kötü bir iş... Romalılar, yardımınızın gölgesi bizi korumaya yeter ve neyimiz varsa... sizin addederiz."[7]

Campanialılar ne kadar sıkışmış olurlarsa olsunlar, Roma'nın komşularından birinin onlar tarafından yutulmak için yalvarması pek olası değildi; bu "Birinci Samnit Savaşı" Roma'nın imparatorluk oyunundaki ikinci hamleydi. Hamle pek de başarılı olmadı. 341 yılında, Birinci Samnit Savaşı kilitlendi ve iki taraf bir antlaşma imzalamaya karar verdi.

İkinci savaş, Latin Savaşı hemen ötekinin ertesinde başladı. Roma'nın güneydeki etkinliklerini izleyen Latin Birliği kentleri, sonunda hiçbir antlaşmanın Roma yayılmacılığını durdurmayacağına karar verdi. Karmaşık siyasal manevralar, Latin kentlerinin Roma'ya saldırmasıyla sonuçlandı ve Samnitler, Latin gücünün daha da güneye yayılmasını engellemek amacıyla Roma'dan yana çıktı.

Livius'un yazdığı gibi, bu savaş Roma ordusu için özellikle zordu çünkü onlara karşı yürüyen Latinler "dil, âdet, silah ve her şeyin ötesinde askeri kurumlar açısından onlarla aynıydı." Bu Roma ordusunun başındaki konsülleri endişelendiriyordu. Romalı askerlerin kimin düşman kimin müttefik olduğunun hesabını karıştırması korkusuyla, "hiç kimsenin düşmanla dövüşmek üzere saflarını terk etmemesi emrini verdiler."[8]

Latin askerleri ile Roma-Samnit birlikleri Capua yakınlarında vahşi bir savaşa tutuştular. Romalılar "düşmanlarının saflarını öyle bir katliamla bozdular ki, düşmandan neredeyse canlı kimse kalmadı," bu arada Romalıların "tüm ordusu sancakların ardında parça parça olmuştu... ve arkalarında da bir kan gölü vardı."[9] Bu kadar kan döküldükten sonra bile iki ordu yeniden toplanıp çarpıştı. Bu kez zafer Romalıların oldu.

Latinler teslim olduktan sonra, Romalılar bir imparatorluk oluşturacak kadar İtalyan toprağına sahip oldular: Yalnızca Latium değil, Campania'nın kuzeyi ile Güney Etruria da buna dâhildi.[10] Roma etki alanının içine çekilen halklara, sadakatleri ölçüsünde davranıldı. Livius'un dediğine göre, Latinler "aralarında evlenme, ticaret yapma ve ortak meclisler kurma hakkından yoksun tutuldular", bu da Birlik kentleri arasındaki bağları gevşetti. Roma'nın yanında savaşa katılan Campania halkı, başka birçok müttefik kent halkı gibi "oy hakkı olmadan yurttaşlık hakkına sahip oldular."[11] Bu garip bir ayrıcalık kategorisiydi, *civitas sine suffragio*; yeni yarı yurttaşlar On İki Levha Yasaları'nca korunuyordu ama Roma'nın kararlarına katılma hakları yoktu.

Roma aynı zamanda giderek artan bir hızla yeni koloniler oluşturmaya başlamıştı, sınırlarını fetihle olduğu kadar inşaatla da genişletiyordu.[12] Ama gelişmekte olan bu imparatorluk, hiç de istikrarlı değildi; Livius, yeni fethedilen üyeleri ve daha fethedilmemiş komşularıyla olan ilişkileri konusunda, "kötü barış" tanımlamasını yapar.

326 yılında, kötü barış bile sona erdi ve Samnitler bir kez daha silahlanıp ayaklandı. Bir kez daha saldırı Roma tarafından gerçekleştirildi; Romalılar eskiden beri sınır olan Liri Nehri'ni, Samnit topraklarında bir koloni inşa etmek üzere geçmişlerdi.[13] "İkinci Samnit Savaşı" iki ordu arasındaki birbirine benzeyen çatışmalarla 20 yılı aşkın bir süre devam etti.

Romalılar ile Samnitler aralarında savaşırken, deniz aşırı başka bir savaş gelişiyordu. Romalılar Samnit topraklarında meşgulken, Agathokles adlı hırslı bir Sicilyalı, kendine biraz imparatorluk inşasına girişme fırsatı elde etmişti. Agathokles Syrakusalı eski bir çömlekçiydi, iyi bir evlilik yapmış ve kendine bir ordu ayarlamıştı. 317 yılında Syrakusa'yı zorla ele geçirmiş ve artık alıştığımız Merodah-baladan/Napoléon/II. Sargon/Kyros reçetesiyle kendini tiran yapmıştı: Sicilyalı Diodoros, "Halkın tam özerkliğini yeniden kurduğunu ilan etmişti," diye yazar,[14] bu, Sicilya'nın gerisini de fethetmeye koyulduğu için, biraz boş bir iddia olarak kalır.

Bu, Kartacalıları adadan atmayı da içeriyordu ve Kartaca Akdeniz'deki gücüne bu meydan okumayı görmezden gelmedi. 310 yılında, Kartaca donanması Siracusa'yı ablukaya aldı. Buna karşılık, Agathokles de Kartaca'ya saldırmak üzere bir Syrakusa kuvveti gönderdi.[15]

Bu beklenmedik saldırı karşısında Kartacalılar o kadar şaşırdı ki, kente panik hâkim oldu. Yüzyıllar önce Sur'dan getirilen eski Kenan dininin bir versiyonunu uygulayan Kartaca'daki rahipler, zaferi sağlamaları için Kartaca tanrılarına en az 500 çocuk kurban ettiler.[16] Diodoros, "Babaları tarafından tanrılara gösterilen saygıda kusur ettiklerine inandılar," der, bu yüzden Agathokles'in istilasına neden olan eksiklikleri giderme kaygısına düştüler: "Kentlerinde Kronos'un (Fenikeli erkek bir tanrı olan Baal'in Yunanca adı) bronz bir heykeli vardı, ellerini uzatmış, avuçlarını yukarı doğru açmış, biraz yere eğilmiş pozisyondaydı, öyle ki, oraya yerleştirilen her çocuk, yuvarlanarak ateşle dolu bir tür çukura düştü."*[17]

Bu korkunç ritüel zafer getirmedi. Her ne kadar Kartaca düşmediyse de, Syrakusa da düşmedi ve 306'da iki taraf bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Agathokles Syrakusa tahtında kaldı ama Kartaca adanın batı kısmını elinde tuttu.[18]

Hemen ardından, 304 yılında, Romalılar nihayet Samnitlerle (yeniden) barış yaptı. Bu arada, yeni bir imparatorluk inşası projesine girişmişler-

* Kartacalıların 10 yaşına kadar çocukları kurban etme alışkanlıklarından, Plutarkhos, Quintus Curtius Rufus (1. yüzyıldan, şimdi artık kaybolmuş kaynakları kullanan bir tarihçi) ve Cicero tarafından söz edilir. Bu uygulamanın Kenanlı (Fenikeli) köklerinden, İsraillilere, "çevrelerindeki uluslar" gibi kızlarını ve oğullarını ateşe atmamalarını çünkü bunun İbrahim'in tanrısı tarafından iğrenç bulunduğunu söyleyen Tesniye 12:31 gibi Eski Ahit kaynaklarında da söz edilir. Eski Kartaca limanı yakınlarındaki kazılarda kurbanların kalıntıları bulunmuş ama Diodoros'un sözünü ettiği heykel bulunamamıştır. Arkeolojik ve edebi kanıtlar için bkz. David Soren vd., *Carthage*.

di. Kyros, anavatanı fethedilmiş topraklara bağlayan kendi Kral Yolu'nu yapmıştı, Romalılar da onu izledi ve kenti kendi dış topraklarına bağlayan resmi bir yol inşasına başladılar. Konsül Appius Claudius Caecus 312 yılında projeye başladı ve sonunda kıyı boyunca Campania'daki Capua'ya kadar gidecek olan yol da onun adını aldı: Appia Yolu.

Samnitlerle barış tam 6 yıl sürdü. Livius, 298 yılında, konsül seçimlerinin hemen ertesinde Roma'da bir söylentinin yayılmaya başladığını anlatır: "Etrüskler ve Samnitler muazzam ordular topluyor... Roma'nın düşmanları tüm güçleri ve müttefiklerinin güçleriyle savaşa hazırlanıyor."[19] Liri'nin öte yakasında toplanan Roma karşıtı koalisyon yalnızca Samnitleri ve arta kalan Etrüskleri değil, kuzeydeki Galyalılardan oluşan bir birliği ve Etruria'nın kuzeydoğusundaki bir kabileler federasyonu olan Umbrialıları da içeriyordu. Bu dağınık halklar, Roma'ya karşı savaşmak üzere bir araya gelmişti: Bu, Roma'nın giderek artan yayılmasının doğurduğu kriz duygusunun açık bir yansımasıydı.

Roma'nın bu federasyona karşı seferi olan "Üçüncü Samnit Savaşı" 3 yıl süren sert çatışmalarla başladı ve Apeninler'in hemen ötesinde, Umbria'daki büyük Sentinum Savaşı'nda doruğuna erişti; bu herhalde, Roma ordusunun o zamana kadar savaştığı en uzaktaki ve ilk kez dağların ötesine geçtiği sefer olmuştu. Livius, "Sentinum'da savaşılan o gün, çok ünlü oldu," der.

> Savaş için bir gün belirlendi, Samnitler ve Galyalıların o gün savaşa girmesine karar verildi, bu arada Etrüsklerle Umbrialılar da Roma kampına saldıracaktı. Bu planlar, gece gizlice gelen [komutayı üstlenen konsül] Fabius'a düşmanın planlarını haber veren üç kaçak tarafından bozuldu.[20]

Dörtlü ittifak karşısında sayısal açıdan ciddi ölçüde dezavantajlı olan Romalılar, Etrüsk ve Umbria topraklarına akın yapacak bir birlik gönderdi, o zaman Etrüsk ve Umbria kuvvetleri kendi aileleri ve çiftliklerini korumak üzere evlerine döndü. Böylece savaş başladığında, Romalılar Galyalılar ve Samnitlerle karşı karşıya kaldı. Livius, "Kuvvetleri eşitti,"[4] der; Roma süvarisi, Galyalılar birçok Romalı'nın evvelce hiç görmediği arabalarıyla hücuma geçtiğinde panik halinde dağıldı ve konsüllerden biri öldü; buna karşılık, o kadar çok Galyalı ölmüştü ki, ceset yığınlarını kaldırmak günlerce sürdü. Sonunda, her iki taraftan da binlerce kişi öldükten sonra Galya ve Samnit hatları yarıldı, kampları istila edildi ve geri çekilme yolları kesildi.

Artık Romalılar kırsal bölgeye hâkimdi ama Livius'un dediği gibi, araziye "hâlâ barış gelmemişti." Savaşın en kötü kısmı 295'te, Sentinum'da sona erdi ama akınlar, çarpışmalar, isyanlar ve ayaklanmalar 5 yıl da-

ha devam etti. 290'daki başka bir antlaşma Üçüncü Samnit Savaşı'nı sonuçlandırdı. Ama sonrasında bile Roma askerleri her yıl kuzeye ve İtalya Yarımadası'nın merkezine yürüdüler; arazinin üzerine kapanan Roma yumruğu zırhla kaplıydı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 69

YUNANİSTAN	ROMA
Maraton Savaşı (490)	Pleb Ayrılığı (494)
Spartalı Leonidas	
Thermopylai ve Salamis Savaşları (480)	
Plataia ve Mykale Savaşları (479)	
Makedon II. Perdikkas	On İki Levha Yasaları
Atinalı Perikles	
Peloponnesos Savaşları (431'de başlar)	
On Binler'in Yürüyüşü (401)	
Korinthos Savaşı (395)	Galyalılar Roma'yı yakar (390)
Makedon II. Philippos (359-336)	
	Birinci Samnit Savaşı (343)
Khaironeia Savaşı (338)	Latin Savaşı (340)
Makedon III. İskender (336)	
	İkinci Samnit Savaşı (326)
	Üçüncü Samnit Savaşı (298)

70

İSKENDER VE ARDILLARIN SAVAŞI

MÖ 336-272 döneminde, Büyük İskender dünyanın büyük bir bölümünü tek bir imparatorluğun parçası haline getirir, sonra da generalleri bu imparatorluğu bölüşür.

Makedonyalı Philippos'un ölümünün ardından, oğlu İskender Makedonya kralı ve Korinthos Birliği'nin başı olarak onun yerini almıştı. Ama Philippos'un ölümüyle birlikte, aralarında Thebai ve Atina da olmak üzere, çeşitli Yunan kentleri Birlik'ten ayrıldıklarını ilan etmişti; hatta Atina saçma bir festival düzenlemiş ve Pausanias'a ölümünden sonra bir altın taç sunmuştu.[1]

İskender Makedonya ordusu eşliğinde doğrudan asilerin üzerine yürüdü ve ilerledikçe Yunanistan'ı yeni baştan fethetti. Thebai kapılarına vardığında, eğer Thebaililer ayrılmadan sorumlu iki soyluyu kendisine teslim ederse, kenti gene gözde konumuna yerleştirmeyi önerdi. Thebai reddetti ve İskender de adamlarına kapıları kırmalarını emretti. Plutarkhos şöyle yazar: "Bir yıldırım harekâtıyla ele geçirilen kent, yakılıp yıkıldı ve yerle bir edildi. İskender'in umudu, bu kadar sert bir tepkinin Yunanistan'ın gerisini itaate zorlayacağı yolundaydı… otuz bin kişi alenen köle olarak satıldı… en azından altı bin kişi kılıçtan geçirildi."[2]

Daha sonra aynı öneriyi Atina'ya yaptı, onlar hemen kabul ettiler. Plutarkhos, "Ya, bir aslan gibi, tutkusu tatmin olmuştu," diye ekler, "ya da aşırı acımasız bir örnekten sonra, daha bağışlayıcı görünmek istedi, bu

Atinalılar için iyi oldu, tüm geçmiş kabahatlerini affetti."[3] Onlar hakkındaki kanaatini olumlu tutabilmek için, Atinalılar Korinthos Birliği'ne katılmaya karşı çıkanların hepsini sürgüne gönderdi.

Bundan sonra, Korinthos Birliği'nin geri kalanı iki ay içinde hizaya girdi. İskender Korinthos Kıstağı'na gitti, burada bir Korinthos Birliği toplantısı düzenledi ve (askerleri etrafta beklerken) Birliğin delegeleri alelacele onu babasının yerine önderlik koltuğuna seçtiler.

Bu güç kullanımıyla desteklenen demokrasi gösterisi, İskender'in işlerinin belirleyici özelliği oldu. Neredeyse bütün yaptıklarını silah gücüyle yaptı; ama içinde bir yerlerde, fethedilenlerin özgür iradeleriyle kabul görme isteği vardı. Eski kuvvet kullanarak fethetme fikri ile yeni, insanların zorlama olmadan, ortak bir sadakat ve birleşik kimlik duygusuyla bir araya gelmeleri fikri onda eğreti, tedirgin bir şekilde yan yana duruyordu.

İskender artık Yunanların kralıydı, bu hiçbir Spartalı ya da Atinalı kahramanın gerçekleştiremediği bir işti. Arkasında seçkin Makedon savaşçıları ve 40.000 civarında Yunan askeri vardı; Pers aslanına kafa tutmaya hazırdı.

Persia'da, hadım Bagoas kötü bir sona uğramıştı. Prens Arses'in ölümünün ardından, Bagoas bir sonraki kuklası olarak III. Artakserkses'in etkileyici bir görüntüye sahip (2 metre boyundaydı) ama ılımlı bir karaktere sahip olmakla tanınan uzak bir akrabasını, Kodomannos adlı bir adamı seçmişti.

Bagoas, saray deneyimi olmayan Kodomannos'tan bir direniş beklemiyordu. Ama adamını iyi değerlendirememişti. Kodomannos kraliyet adıyla III. Dareios olarak taç giyer giymez, Bagoas'ı bir kadeh şarap içmek üzere taht odasına davet etti. Başına gelecekleri sezen Bagoas, hastalandığı bahanesiyle kurtulmaya çalıştı ama kral o zaman ilacını içmesi gerektiğini söyledi. Bir saat sonra Bagoas ölmüştü ve III. Dareios Persia'nın denetimini ele almıştı.[4]

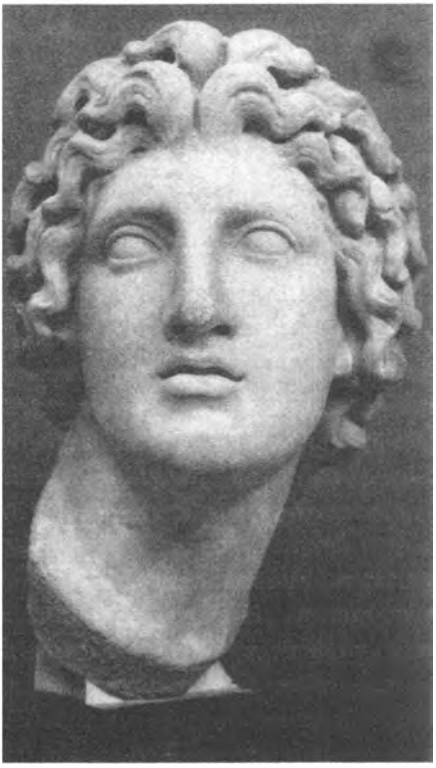
334 yılında, İskender yanında 32.000 bin askeriyle Dareios'un ülkesine girdi; Diodoros bunların en azından 14.000'inin Makedon, gerisinin de tabi kentlerden toplama olduğunu söyler.[5] Perslerin beklediğinden daha hızlı ilerlemişti ve Pers ordusu, ordunun Hellespontos'tan geçmesini engelleyebilmek için zamanında yetişememişti.

İlk avantajlarını kaybeden Pers komutanlar, yeni bir strateji için baş başa verdiler (III. Dareios yanlarında değildi; Bagoas'tan yeni kurtulmuştu ve herhalde Susa'yı bir süre daha göz önünde tutmak istiyordu). Pers generali Memnon bir kara savaşından tamamen kaçınmalarını önerdi. Bunun yerine, Persler tüm malzemeyi yakarak geri çekilecek ve İskender'in

ordusunu aç susuz arazide yürüteceklerdi, bu arada geriye gemiler gönderip, Makedonya'ya saldıracaklardı.[6]

Bu iyi bir plandı, Romalıların dörtlü ittifak karşısındaki stratejileri ile ilk Dareios'u yenen İskitlerin stratejisinin bir karışımıydı. Ama kabul görmedi. Bunun yerine, Pers ordusu Granikos Nehri [bugün Biga çayı] kıyısında, eski Troya yakınlarına geldi ve orada düşmanı karşıladı.

Komutanı Parmenio'nun önerisini dinlemeyen İskender, kuvvetlerini ilerletti ve nehri geçerek Pers hatlarına saldırdı. Sudan çıkan ilk Makedonlar biçildi ama İskender'in saldırısı kısa sürede Persleri geri çekilmeye zorladı. Yunan askeri tarihçi Arrianos bunu İskender'in adamlarının deneyimine ve "uzun kızılcık ağacından mızrakların, Perslerin hafif kargıları karşısındaki üstünlüğüne" bağlar.*[7] Ama kuşkusuz İskender'in varlığı da Makedonların azminde etkili olmuştu. Dareios'un tersine, ilk saldırı dalgasının tam ortasındaydı ve sonuna kadar ön saflarda çarpıştı. Aslında, göğüs zırhına saplanan bir mızraktan kurtuldu ve arkadan gelen bir balta darbesiyle miğferini kaybetti. Kafasını kaybetmekten, komutanlarından biri olan Siyah Kleitos'un ikinci darbeyi vuramadan saldırganın kolunu omuzdan kesmesiyle kurtuldu.[8]

70.1. Büyük İskender. Makedonya Kralı Büyük İskender'in (MÖ 336-323) Yunan eseri mermer büstü. *Museo Barracco, Roma. Fotoğraf Alinari/Art Resource, NY*

Eski anlatılar, Makedonlar 200 kişi kaybederken, Pers kayıplarının 4000 civarında olduğunu yazar; Dareios'un oğlu, damadı ve kayınbiraderi de ölenler arasındaydı. Geri kalan Persler kaçtı ve İskender İonya kentlerinin kurtulduğunu ilan etti (bu, onun yönetimi altına girdikleri anlamına geliyordu). Sardes'e doğru ilerledi ama Arrianos'a göre, o daha "on üç on dört kilometre uzaktayken" kentin valisi gelip teslim oldu.[9] Anadolu onundu.

Zafer yürüyüşü sırasında, Midas'ın eski başkenti Gordion'da durdu. Bu-

* Kızılcık ağacının İngilizce adı olan *cornel-wood*, Latince *Cornus sanguined*'den gelir, yani "Avrupa Kızılcığı" olup kırılmadan esnediği için hâlâ yay yapmakta kullanılır.

rada, Jupiter Tapınağı'nda, Midas'ın babası Gordios'un kente ilk girdiğinde kullandığı söylenen arabayı görür: Romalı tarihçi Quintus Curtius Rufus'a göre, "Bu arabanın dikkat çekici özelliği, çatalıydı, birçok düğüm üst üste öyle bir bağlanmıştı ki, nasıl bağlandıklarını görmek olanaksızdı." Yerliler bunu çözenin tüm Asya'nın kralı olacağını söylediler, bu İskender'in direnemeyeceği bir meydan okumaydı. Rufus, "İskender bir süre düğümle boğuştu ama başarılı olamadı," der. "Sonra, 'nasıl çözüldüğü önemli değil,' dedi ve kılıcıyla düğümün bütün boğumlarını kesti ve böylece kâhinin kehanetini atlattı; ya da, aslında, yerine getirdi."[10]

Bu arada, Dareios çok endişelendiğinden, (karıları, çocukları ve saray erkânının büyük bölümüyle) Babil'e gelmiş ve istilacıya karşı burayı merkez üssü yapmıştı. Burada muazzam bir ordu topladı: Rufus'a göre, Medlerden, Perslerden ve imparatorluğunun çeşitli yerlerinden haraç olarak toplanan askerlerden oluşan 250.000 kişilik bir ordu. Yerleri sarsan bu orduyla, Babil'den Asur'un açık arazisine yürüdü, orada Pers ordusu yayılıp, Makedonları ezebilecekti.

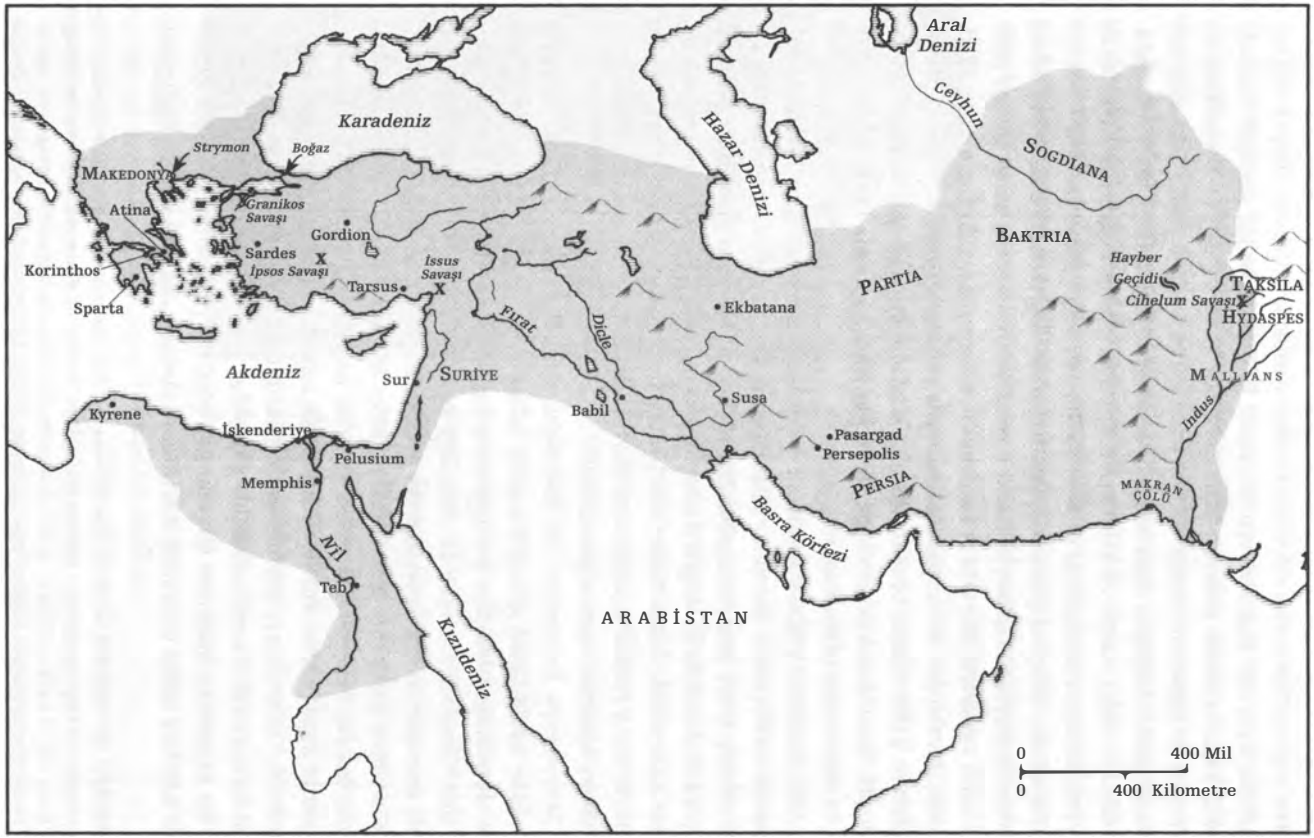
Ama İskender yüksek ateşli bir hastalığa tutulmuştu ve Tarsus'ta iyileşmeyi bekliyordu. Dareios, düşmanının ortada gözükmemesinden sabırsızlanıp (Pers kampına gelen bir Makedon kaçağın önerisinin tersine) doğrudan Anadolu'ya doğru ilerlemeye karar verdi. Bunun sonucunda, ordular Suriye'deki İssos Nehri'nde [Hatay ili sınırları içinde] karşı karşıya geldi, burada Perslerin muazzam sayısal üstünlüğü işe yaramıyordu çünkü savaş alanına hepsi sığmamıştı.[11]

Makedonya kuvvetleri bir kez daha Pers hatlarını zorladı.* Savaşın aleyhine ilerlediğini gören Dareios, tabanları yağladı. Rufus, "Kaçarken onu ele vermesinler diye kraliyet nişanlarını çıkartmaya bile tenezzül etti," der.[12] Bagoas, Dareios'un ılımlılığı konusunda yanılmamıştı. Karısını, yaşlı annesini ve tüm çocuklarını geride bırakacak kadar korkmuştu. İskender Pers kampının ortasına muzaffer bir şekilde geldiğinde, hepsini orada buldu, Makedonlar onun gelişini beklemeleri için onları kraliyet çadırına kapatmıştı. Rufus, "Dareios'un hangi kanatta durduğunu sorup durdular," der; onları savunmayı bıraktığına göre, Dareios'un öldüğüne kani olmuşlardı. Kaçış haberi bir şok oldu.

Bir kuşatma olmadıysa (bu onu hep kötü bir ruh haline sokardı), genellikle esirlere karşı yumuşak davranan İskender onların canını bağışladı.

---

* Savaşın her safhası ayrıntılı bir şekilde Arrianos (*The Campaigns of Alexander* [İskender'in Seferleri], Kitap II), Quintus Curtius Rufus (*The History of Alexander* [İskender'in Tarihi], Kitap III) ve başka tarihçiler tarafından verilmiştir. Burada İskender'in savaşlarını hamle hamle vermeye niyetli değilim ama ilgi duyan okurlar daha ayrıntılı bilgi için her iki kitabın Penguin Yayınevi tarafından yayımlanan, sırasıyla Aubrey de Selincourt ve John Yardley tarafından gerçekleştirilen gayet okunabilir çevirilerine başvurabilir.

70.1. İskender'in İmparatorluğu

Dareios güvenli bir uzaklığa gidip kamp yapmış, sonra da İskender'e bir mektup göndererek onun müttefiki olmayı ve karısıyla çocukları için fidye ödemeyi önermişti.

Buna yanıt verdiği mektupta İskender, Dareios şahsen gelip ona "Asya kıtasının Efendisi" olarak hitap etmezse hiçbir antlaşma yapmayacağını bildirdi. Mektup, "Gelecekte, benimle herhangi bir iletişimin, bana Tüm Asya'nın kralı olarak hitap ederek başlamalı. Bana eşitmiş gibi yazma," diye bitiyordu.[13]

Bu aşağı yukarı bir antlaşma olasılığını bitiriyordu. Dareios Fırat'ın doğusunda kaldı; İskender Dareios'un yakınlarına sıkı muhafaza edilen iyi bir yaşam olanağı sağladı, sonra da Suriye seferine devam etti. 332 yılında, Sur kentine vardı, kent teslim olmayı reddetti ve 7 ay direndi. Kuşatma sona erdiğinde, İskender gecikmeden dolayı o kadar kızmıştı ki, adamlarının içerideki 30.000'in üzerinde insana katliam uygulamasına izin verdi.

Bundan sonra Mısır'a doğru ilerledi ve Pers tahtına çıktığında, Mısır firavunu unvanını da otomatik olarak üstlenmiş olan III. Dareios'un yerine kendini firavun ilan etti. Sonra, 331 yılında Dareios'la ilgilenmek üzere geri döndü. Dareios savaşı önlemek için bir girişimde daha bulundu; gene ailesini satın almayı önerdi ve eğer İskender bir dostluk antlaşması imzalamayı kabul ederse, Fırat Nehri'nin batısındaki tüm toprakları alabileceğini bunun yanında karısı olarak da bir Pers prensesini alabileceğini söyledi. İskender'in generali Parmenio bunun herkesin evine dönmesini sağlayacak çok güzel bir fikir olduğunu söyledi ve İskender'e, "Sizin yerinizde olsam, kabul ederdim," dedi. Buna yanıt olarak İskender de, "Senin yerinde olsam ben de kabul ederdim," dedi.[14]

İki ordu bir kez daha, bu kez Kuzey Dicle'de, Gaugemela'daki savaş alanında karşılaştı. Persler gene yenildi; Dareios gene kaçtı. İskender'in muzaffer askerleri önce Susa'ya, sonra da Persepolis'e ilerledi. Burada, İskender çok sayıda Yunan savaş esiri buldu, bazıları on yıllar önce eski savaşlarda esir düşmüş ama hepsi köle yapılmıştı. Kaçmalarını önlemek üzere, Pers efendileri görevlerini yapmalarını engellemeyecek şekilde kol ya da bacaklarını kesmişti. Gene kızgınlıktan çıldıran İskender adamlarına kenti yakıp yıkmalarını emretti; yakmaya, öldürmeye ve köle yapmaya izinleri vardı ama kadınların ırzına geçmelerini yasakladı.[15] Emirlerine ne kadar uyulduğunu bilmiyoruz ama kent yerle bir oldu ve Dareios'un sarayları da yakıldı.

Dareios Ekbatana'ya doğru kaçtı. İskender küçük, hızlı bir birlikle onun peşine düştü ama o kaçan Pers kralını yakalayamadan, Dareios'un kendi adamları ona karşı döndü. Süvari komutanı ile satraplarından biri

onu hançerledi ve Temmuz güneşinin altında bir arabanın içinde ölüme terk ettiler.[16]

İskender artık Büyük Kral'dı ve adamları da görevin tamamlandığını umuyordu.[17] Ama İskender'in geride fethedilmemiş toprak bırakması olanaksızdı, Baktria ve Sogdiana da aralarında olmak üzere kuzeybatı satraplıklarını daha ele geçirememişti. Daha uzağa ve yukarıya, Hindistan alt kıtasını Orta Asya ovalarından ayıran yüksek sıradağlara doğru seferine devam etti. Arazi bozuktu ve bunu izleyen 3 yıldaki savaşlar sırasında, adamlarının sadakatleri üzerindeki hâkimiyeti çözülmeye başladı. Önce Parmenio'nun oğlu İskender'i öldürmek üzere komplo düzenlemekten mahkûm oldu; İskender ona ölene kadar işkence yaptırttı, sonra babasının da öldürülmesini emretti (vahşi ama Makedonya'da görülen bir uygulama).

Sonra, Sogdiana'dan bir prensesle, güzel Roksane'yle bir evlilik ayarladı. İlk evlilik için olağandışı geç bir yaştaydı; babası gibi her iki cinsten de ilişkileri olmuştu ama enerjisinin çoğunu savaşa ayırmış, seks ikinci derecede bir zevk olmuştu. Şimdi, Makedonların köle ve barbar olarak gördüğü bir kabileden bir kız kraliçesi olacaktı. İskender'in giderek artan Pers giysilerini yeğleme ve Pers âdetlerini uygulama eğilimi karşısındaki kızgınlık da bununla birleşiyordu. Makedonlara bakılırsa, daha fazla toprak ele geçirdikçe, daha az Makedon oluyordu.

İçin için kaynayan kızgınlık, 328 sonlarındaki herkesin sarhoş olduğu bir akşam yemeği sırasında patlak verdi, Granikos'ta İskender'in hayatını kurtaran aynı Kleitos, onu sadık Makedonların kanları pahasına kazanılan zaferleri kendine mal etmekle suçladı. İskender silahına davrandı, ondan daha az sarhoş olan arkadaşları Kleitos'u dışarı sürüklediler ama o kralı sulamak için başka bir kapıdan içeri girdi. İskender muhafızlarından bir mızrak kaptı ve yurttaşını öldürdü.[18]

Ayıldığında, dehşete kapılmıştı. Ama adamları artık onu bir zamanlar gösterdikleri mutlu sadakatleriyle takip etmiyor olsalar da, daha da doğuya doğru seferlerini sürdürmekten vazgeçmedi. Tamamen onu destekliyor olsunlar ya da olmasınlar, Hindistan'ı fethetmek niyetindeydi.

İndus Nehri'nin karşı kıyısında, (yıllar önce Magadha'yı büyük yapmak amacıyla etrafındaki krallıkları fethetmiş olan) Magadha kralı Ajataşatru'nun doğrudan ardılları tahtlarını kaybetmişti. MÖ 424 yılında, kraliyet ailesinden gayrimeşru bir oğul olan Mahapadma Nanda, Magadha tahtını kendine mal etmiş ve sefere çıkmıştı.

O zamana kadarki en büyük Hint fatihi olarak yaşadı. 88 yaşında hâlâ savaşıyordu; ve onyıllar süren kraliyet inşası sonrası nihayet öldüğünde,

Magadha'nın topraklarını Dekkan'a (kuru güney çölünün kuzey kıyısı) kadar uzatmıştı. Krallığı oğluna ve torunlarına bırakmıştı. İskender Hayber Geçidi'nden Hindistan'a girdiğinde, Mahapadma Nanda'nın ardıllarından biri olan Dhane Nanda, Magadha tahtında oturuyordu.

Bu en zengin ve en güçlü Hint krallığına erişmeden önce, İskender aradaki topraklardan geçmek zorundaydı. Ama Dhana Nanda'yla savaş alanında karşılaşacak kadar ileri gidemedi.

Hindistan'ın kuzey krallıklarıyla arasında yer alan ilk Hint krallığı, kralı da tahta çıktığında aynı ismi alan Taksila'ydı. O andaki kral Taksiles, İndus'u geçer geçmez (belki de bir ponton köprüyle geçmişti ama bunun ayrıntıları elimizde yok) İskender'i armağanlar ve haraç olarak askerlerle karşıladı.[19] Taksiles bir sonraki krallığa karşı İskender'le bir ittifak kurmayı umuyordu: Cihelum Nehri'nde yer alan ve 2 metrenin üzerinde boyu olan kral Poros tarafından yönetilen Hydaspes.

İskender armağanları ve askerleri aldı ve düşmanına karşı Taksiles'e yardım etmeyi kabul etti. Birleşik Makedon ve Hint ordusu Cihelum Nehri'ne doğru yürüdü, oradan, karşı kıyıdaki Poros ve (Arrianos'a bakılırsa "fil birlikleri" de içeren)[20] ordusunu görebiliyorlardı. Ptolemaios, Perdikkas, Lysimakhos ve Selevkos'tan oluşan seçme dört muhafızıyla birlikte ordusunu (kimisi yüzerek, kimisi sığ suda yürüyerek, kimisi de aceleyle yapılan sandallarda) nehrin öte tarafına geçirdi ve filler ile 2 metrelik Poros'a saldırdı.

Hem Makedonlar hem de atlar bu muazzam hayvanlardan biraz ürkmüştü ama savaşarak ilerlediler, Poros'un kuvvetlerini birbirlerine yaklaştırdılar ve filler kendi piyadelerini ezmeye başladı. Sonunda Poros teslim olmak zorunda kaldı; cesaretinden etkilenen İskender canını bağışladı.

Ama İskender'in muzaffer ordusu çok kayıp vermişti; üstelik İskender'in onları hem daha geniş olan hem de diğer tarafında daha çok düşman Hint askeri ve fili bulunan Ganj Nehri'nin ötesine de götürmeye niyetli olduğunu öğrendiklerinde, ilerlemeyi reddettiler.

Bu kez, ne İskender'in kızgınlığı ne de çekiciliği onları ikna etmeye yetti. Plutarkhos'un dediğine göre, sonunda "kendini çadırına kapattı ve Ganj Nehrini de geçemezse, o zamana kadar elde ettiklerinden minnet duymayı reddederek somurtkan bir kızgınlıkla oturdu."[21] İki gün boyunca çadırında oturup somurttu. Sonra, üçüncü gün bu savaşı kaybettiğini kabul edip çıktı ve geri dönmeyi kabul etti.[22]

Ama askerlerini Hayber Geçidi'nden geri döndüreceğine, İndus boyunca güneye, denize doğru ilerledi, sonra da batıya döndü. Bunun sefil, ruhu ve bedeni öldüren 7 aylık bir yolculuk olduğu sonradan ortaya çıktı. Adamlar nehir boyunca güneye doğru ilerlerken, nehir kıyısındaki düşman kasabalar arasında savaşmak zorunda kaldılar; bu saldırılardan birinde, Mallilerin kasabasında, İskender'e göğsünden bir ok isabet etti ve birkaç saatliğine öldüğü zannedildi. Yeniden yola çıktıklarında, atının üzerinde güç bela durabiliyordu ve yarası hiçbir zaman tam olarak iyileşmedi. Kıyıya vardıklarında da, batıya doğru yürüyüşleri onları tuzlu bir çöle çıkarttı: Plutarkhos'un dediği gibi, "Yalnızca sürekli tuzlu su balıklarıyla beslenmekten eti tatsız tuzsuz birkaç keçiye sahip olan halkı zar zor geçinen işlenmemiş topraklardan," geçtiler.[23] Sıcak dayanılmazdı. Bütün su tuzluydu. Adamları açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmeye başladı. 120.000 piyade ve 15.000 süvariden oluşan ordudan, yalnızca 30.000 kadarı eve ulaşabildi. Parlak bir sefer için feci bir son olmuştu.

Susa'ya döndüklerinde, İskender Hindistan seferini olabildiğince aklından çıkarttı ve bunun yerine fatih değil de bir hükümdar olarak yükümlülüklerine döndü. Bir kez daha evlendi, bu kez III. Dareios'un kızlarından biri (ve kendisinden en azından on beş santim uzun olan) Stateira ile. Aynı zamanda, Makedon soyluları ile yüzlerce soylu Pers kadını arasında garip bir toplu düğün örgütledi. En yakın arkadaşı, güvendiği generali ve herhalde gençlik sevgilisi Hephaestion'a, Dareios'un kızlarından bir diğeriyle evlenme ayrıcalığını tanıdı: Stateira'nın kız kardeşi Drypetis.

Düğün festivali, İskender'in Makedonları görgüsüz bulan Persler ile Persleri kadınsı bulan Makedonlar arasında süregiden düşmanlığı ortadan kaldırma girişimiydi. Aynı zamanda binlerce Pers oğlan çocuğunu Makedon usulü savaşmayı öğrenmeleri için Makedon komutanların emrine verdi. İki deney de elinde patladı. Toplu düğün evlilikleri büyük bir hızla dağıldı ve Makedon piyadeleri de Pers gençlerden öyle bir nefret ettiler ki, Makedonya'ya geri dönme tehdidinde bulundular. Plutarkhos der ki, "Onları serbest bırakmasını istediler, şimdi elinde o kadar güzel dansçı çocuklar vardı ki, eğer isterse onlarla gidip dünyayı fethedebilirdi."[24]

Bu arada, ortak bir Yunan kimliğinin İskender'in tüm tebaasını bir araya getireceği fikri neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. Ama tam olarak değil. İskender duygusal çağrılarla Perslere ("Yeni gelen yabancılar olmanıza karşın sizleri kuvvetimin yerleşik üyeleri yaptım; siz hem benim yurttaşlarım hem de askerlerimsiniz") ve Makedon yoldaşlarına ("Her şey aynı tona bürünüyor. Perslerin Makedon âdetlerini kopyalaması da, Makedonların Persleri taklit etmesi de aşağılayıcı değildir. Aynı kralın tebası olanlar, aynı haklardan yararlanmalıdır") hitap etti.[25]

Hem Makedonları hem de Persleri bir süre daha bir arada yaşamaya ikna edince, Susa'dan Ekbatana'ya gitti, orada Yunan tarzı büyük bir festival düzenlemeye niyetliydi. Bunun krallığındaki pek görünür olan eklemleri yumuşatacağını düşünüyordu. Ama Ekbatana'da, tam da festivalin ortasında, Hephaestion hastalandı. Herhalde tifoya yakalanmıştı; tam iyileşmeye başlıyordu ki, doktorlarının tavsiyesinin aksine kendine tavuk ve şaraptan oluşan bir ziyafet çekince midesini deldi. Saatler geçmişti ki, öldü.

İskender Hephaestion'un ölümünü atlatamadı. Ekbatana'yı terk edip, yas tutmak için Babil'e geldi. Orada, çok hastalandı. Plutarkhos, ayın on sekizinci günü ateşinin yükseldiğini ve giderek kötüleştiğini yazar. On gün sonra, ölmüştü. Yıl 323'tü ve 33 yaşındaydı.

Komutanları imparatorluğun denetimini kimin alacağı konusunda tartışırken, bedeni yatak odasında günlerce yattı; bir vâris belirlememişti ve Roksane'nin hamile olduğunu öğrendiğinde de buna gerek görmemişti. Plutarkhos, "Komutanlar arasında günlerce süren tartışmalar sırasında, kapalı ve bunaltıcı bir yerde ihmal edilmiş olmasına karşın, bedeni hiçbir bozulma ve çürüme belirtisi göstermeden açık ve taze kalmayı sürdürdü," der.[26] Kimileri bunu mucizevî bir işaret olarak yorumladı; herhalde, İskender sonunda ölmeden, iki üç gün derin bir komada yatmıştı. Bu gecikme onu, mumyalama süreci nihayet başladığında hâlâ canlı olmaktan kurtardı.

İskender'in akkor bir enerjiyle gerçekleşen fetihleri, adı anılacak hiçbir yönetime, bürokrasiye, örgütlü vergi sitemine, ortak iletişim sistemine, ulusal kimliğe ve başkente sahip olmayan bir imparatorluk doğurmuştu; gezginci biri olan İskender kampta öldü. Bu imparatorluk aşırı bir hızla yaratılmıştı; aynı hızla, dinamik kişilikler tarafından bir arada tutulan diğer imparatorlukların başına geleni yaşadı: Dağıldı.

Dağılma Roksane'yle başladı. Yabancı bir ülkede beş aylık hamileydi ve kendini rahatsız hissedecek kadar Pers âdetlerine aşinaydı, İskender'in Pers karısı Stateira'nın da hamile olduğunu yeni öğrenmişti. Herhalde Ptolemaios'un, onun çocuğu erkek bile olsa yarı köle olacağını ve hiçbir Makedon'un ona boyun eğmeyi kabul etmeyeceğini söylediğini de duymuştu.[27] Diğer yandan, Stateira büyük bir kralın kızıydı.

Roksane ona İskender'in elinden, İskender'in mührüyle bir mektup yazıp, Babil'e davet etti. Stateira kız kardeşi ve Hephaestion'un dul eşi Drypetis'le geldiğinde, Roksane onlara birer kadeh zehirli şarap ikram etti. Gece olmadan, ikisi de ölmüştü.[28]

Artık İskender'in tek vârisi Roksane'nin doğmamış çocuğuydu. Ama doğmamış bir çocuk, bir naip aracılığıyla bile olsa, hükmedemezdi. İskender'in ölüm haberi tüm o zar zor fethedilen topraklara yayılmadan, imparatorluğun bir kral bulmaya ihtiyacı vardı. İskender'in yatak odasının kapısında toplanmış ölmesini bekleyen Makedonya ordusu, İskender'in yerine kan akrabalığı olmayan birinin geçmesine razı değildi. İskender'in üvey kardeşinin adını haykırmaya başladılar: Geri zekâlı çocuk Philippos, Yaşlı Philippos'un metresinin, Philippos Arridaios olarak bilinen oğlu. Artık 30'larının başına gelmiş bu çocuğu kandırmak, ikna etmek ve yönlendirmek kolaydı. Onu çok seven İskender, güvende tutmak üzere yanında getirdiği için, o da Babil'deydi.

Ordu onu çağırmaya başlayınca, generallerden biri koşup Philippos'u buldu, başında bir taçla ortaya çıkarttı ve ordu kendisini kral ilan edene kadar sessiz kalmasını sağladı. Quintus Curtius Rufus, "Ama kader, ağlarını iç savaş yolunda örmeye başlamıştı," der, "çünkü taht paylaşılmak için değildir ve birçok kişi buna adaydı."[29] İskender'in fetihlerinden birer parça isteyen adamlar, son on yıllarını onun yanında savaşarak geçiren adamlardı: Ptolemaios, bizzat Philippos'un piç oğlu olduğu söylenen bir Makedon; Antigonos, İskender'in güvendiği generallerinden biri; Lysimakhos, Hindistan seferindeki yoldaşlarından biri; Perdikkas ise, süvarilerin komutanı ve Hephaestion'un ölümünün ardından başkomutan yardımcısı.

Herhangi birinin İskender'in imparatorluğunun başına geçmesine ordunun ruh halinin karşı olduğunu fark eden bu adamlar, uzlaşmaya razı oldu. Geri zekalı Philippos resmen kral olmayı sürdürecek ve eğer Roksane'nin bebeği erkek olursa, Philippos ve bu çocuk ortak hükümdar olacaklardı. Her ikisinin de bir naibe ihtiyacı vardı ve bu işi üstlenen Perdikkas oldu.

O, imparatorluğun merkezi olarak işlev görecek olan Babil'de kalacaktı. Diğerleri, Pers sistemini taklit ederek, satrap olarak görev almayı kabul ettiler. Ptolemaios Mısır'ı yönetecekti; Antigonos Anadolu'nun çoğunluğunu (Rufus, "Likya, Pamfilya ve büyük Frigya," der); Lysimakhos Trakya'yı aldı; İskender'e Makedonya naibi olarak hizmet eden Antipater Makedonya'da devam edecek, aynı zamanda Yunanistan'a da göz kulak olacaktı; Antipater'in oğlu olan Kassandros Karya'yı aldı (Anadolu'nun güney sahili). Başka beş subaya da imparatorluğun diğer yerleri verildi.

İskender'in ülkesinin satraplıklara bölünmesi ("Babil Paylaşımı") doğrudan savaşa giden yoldu. Rufus, "yakın zamanda kralın tebaası olan kişiler, muazzam krallıkların denetimini ele geçirmişti," der, "görünüşte, başkasına ait olan bir imparatorluğun yöneticileriydiler ve hiçbir çatış-

ma bahanesi yoktu çünkü hepsi de aynı ırka aitti... ama anın fırsatlarının onlara getirdikleriyle yetinmek çok zordu."[30] Ne ortak ırkları ne de İskender'e olan ortak bağlılıkları kaçınılmaz dramı durdurabildi. "Diadokhoi Savaşları" ya da "Ardılların Savaşı," hemen başladı.

Birinci Sahne

Roksane'nin sağ salim doğan bebeğinin (Makedon IV. İskender) erkek olduğu ortaya çıkınca, Perdikkas'ın naip olarak gücü arttı. Ama Mısır'ın tüm "satraplıklar" içinde en büyük askeri güç olma potansiyeli vardı; Ptolemaios görevi devralmaya yalnızca 2000 adamla gitmişti, ama iyi ücret ödediği haberi yayılınca, Yunan paralı askerler ona üşüştüler. Kuvveti yeterli olunca, Ptolemaios Makedonya'ya doğru yola çıkmış olan İskender'in bedenini kaçırıp İskender sanki onun atasıymış gibi Mısır'da gömdürerek, amaçlarını açığa vurdu.

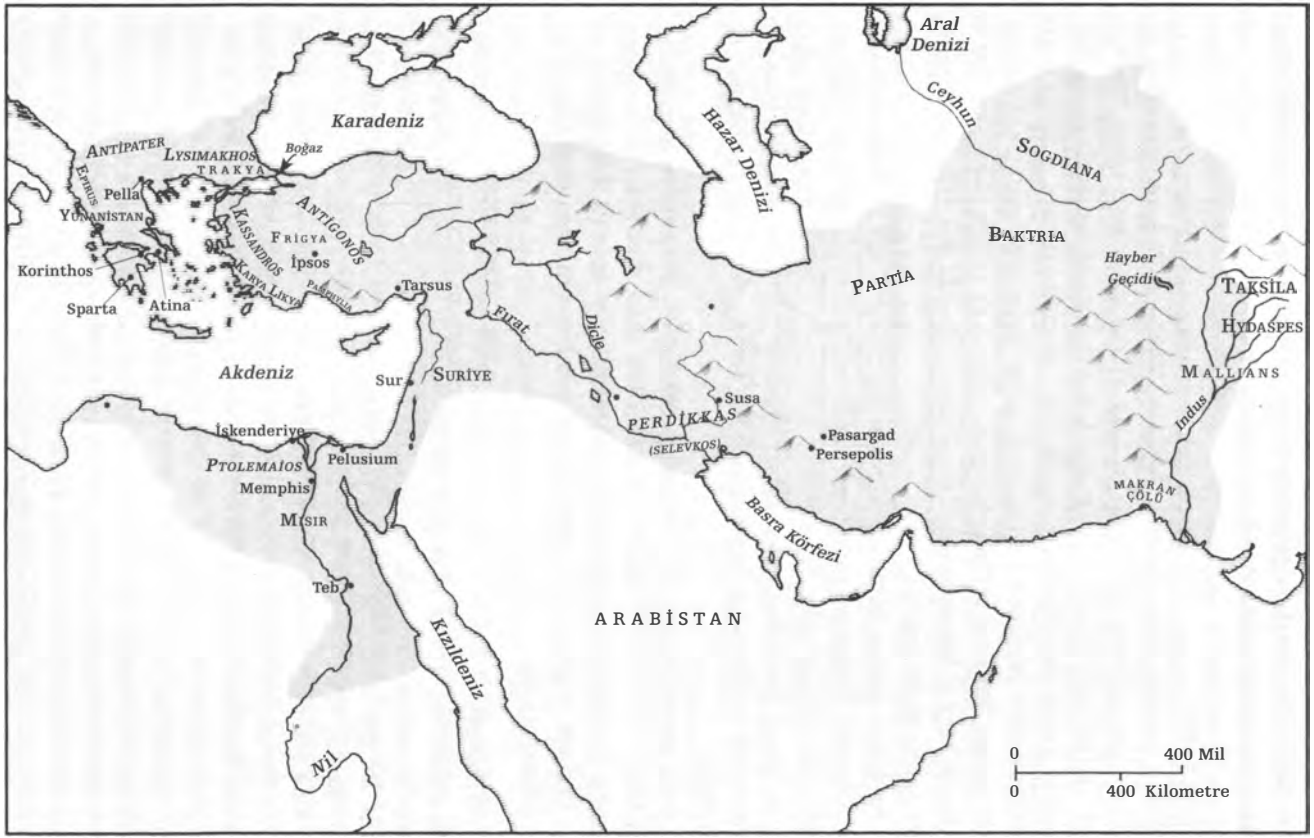
Perdikkas bunun imparatorluğu ele geçirme yolunda bir hamle olduğunu biliyordu. Ordusunu toplayıp, Ptolemaios'la savaşmak üzere yola çıktı. Saldırı bir felaket oldu; Perdikkas'ın kuvvetleri aşağılandılar. Geri çekildikten sonra, Perdikkas'ın subayları İskender'le birlikte Mısır'da bulunan genç subay Selevkos'un önderliğinde bir araya geldiler ve Perdikkas'ı öldürdüler.

Artık generallerden biri sahneden çekilmişti. Ptolemaios hem Philippos hem de bebek IV. İskender'in Babil'den alınıp Antipater'in koruması altında olacakları Makedonya'ya götürülmelerini emretti. Perdikkas'ı saf dışı bırakan Selevkos'a da ödül olarak Babil'i verdi; ama naip olarak değil, satrap olarak.

İkinci Sahne

Çok geçmeden, 319'da Makedon Antipater öldü. Makedonya'yı da (zaten Karya'ya sahip olan) oğlu Kassandros'a değil, başka bir Makedon'a bıraktı. Bu durumda, Ptolemaios ve Antigonos, babasının topraklarını ele geçirmesi için Kassandros'a yardımcı olmayı kabul ettiler.

Ama İskender'in yaşlı annesi vahşi Olympias hâlâ sapasağlam hayattaydı. Torunu IV. İskender'in, annesi Roksane'yle birlikte Makedonya'nın kraliyet başkenti olan Pella'daki kendi evine getirilmesini sağlamıştı. Daha sonra kendi destekçilerini bir araya getirip, Makedonya'nın denetimi için savaşmaya başladı. Kassandros'un zaferi yeni bir kraliyet ailesinin başa geçmesi anlamına gelecekti ve kralın annesi olmaya alışmış olan Olympias'ın buna izin vermeye niyeti yoktu. Olympias'ın üç güçlü satrapı uzun süre durdurmaya yetecek kadar gücü yoktu, ama bu arada geri zekalı Philippos'u ele geçirmeyi başardı. Ondan hep nefret etmişti ve oğluyla birlikte tahtta oturması rüyalarına giriyordu. Kassandros ve müttefikleri

70.2. Babil Paylaşımı

onu kurtarmaya gelemeden, Philippos'u hançerle öldürttü. Kassandros 316 yılında Pella'ya girdiğinde, Olympias'ın tutuklanıp cinayet suçundan taşlanarak öldürülmesini emretti. Roksane ve artık 9 yaşına gelmiş olan genç İskender'i, sözüm ona korumak amacıyla Strymon Nehri'ne bakan Amphipolis kalesine kapattı.

Şimdi artık harita beş krallığa dönüşmüştü: Makedonya'da Kassandros, Trakya'da Lysimakhos, Anadolu'da (bir gözünü savaşta kaybettiği için Monophthalmos ya da Kyklops, yani Tek Gözlü lakabıyla bilinen) Antigonos, Babil ve Pers anavatanını denetimi altında tutan Selevkos ve Mısır'da Ptolemaios.*

Üçüncü Sahne

Makedonya'da, Amphipolis kalesinde, kocasının ölümünden beri Roksane'yi korkutan kader onu buldu. 310 dolaylarında, akşam yemeği sofrasındaki şarap kadehi zehirliydi; Roksane ve IV. İskender öldüler. İskender'in tek oğlu 12 yaşındaydı, tam babasının Bukephalos'u eğittiği yaşta.

Bu işten kuşkusuz Makedonya kralı olarak hareket eden Kassandros sorumluydu. Diğer dört general de tam olarak ne olduğunu biliyorlardı. Ama gelecek beş yılda, kimse bundan söz etmedi. Kimse kendini kral ilan etmedi; kimse satrap unvanını bırakmadı. Hepsi de, yalan olduğunu bildikleri şeyi desteklediler: Genç İskender hayattaydı, Makedonya Nehri üzerindeki kaledeydi ve onlar onun adına hizmet ediyorlardı. Beşinden hiç biri kral unvanını ilk iddia eden kişi olmak istemiyordu. Bunu ilk iddia eden, diğer dördünü karşısında bulacaktı.

Dördüncü Sahne

Antigonos dengeyi bozdu ama bu da ancak –oğlu Demetrios'un kazandığı– iki zafer beşi içinde en güçlünün o olduğunu açıkça gösterdikten sonra oldu. Bunların ilki, 307'de Atina'nın istilasıdır. Kassandros, ondan önceki Antipater gibi, yalnızca Makedonya kralı değil, Yunanistan'ın da efendisiydi. Demetrios Atina'ya yürüdü ve Kassandros'un adamlarını kentten attı; sonra Ptolemaios'un gemilerine karşı Salamis'te bir deniz savaşına komuta etti. Ptolemaios'un filosu yenildi.

---

* İster inanın ister inanmayın, basitleştiriyorum. Sahnede başka küçük oyuncular da vardı: Suriye'de Laomedon, Kilikya'da Philotas, Media'da Peithon, Lidya'da Menandros, Kapadokya'da Eumenes, Güney Yunanistan'da Polyperkhon ve bir avuç başkaları. Basitleştirilmiş hali bile insanın başını döndürmeye yeter ve Diadochi Savaşları'nın eksiksiz öyküsünü takip edebilmek için bir akış diyagramı gerekir. Ben burada savaşın bütün ayrıntılarını vermekle (bu uzmanlar dışındakiler için anlaşılmaz ve son durumda tüm küçük oyuncular ortadan kalktığı için de bu türden bir kitap için gereksizdir), tarih metinlerinde söylendiği gibi İskender'in imparatorluğunun üçe bölündüğünü söylemek (bu doğrudur ama biraz fazla şeyi anlatmadan geçer) arasında bir yol benimsedim.

Bundan sonra, Antigonos –hem Kassandros hem de Ptolemaios'a karşı zafer kazandığı için– kral unvanını aldı. Hâlâ Trakya'da olan Lysimakhos ve Babil'deki Selevkos tek gözlü canavarı kızdırmamaya karar verdi. Ona karşı ittifak yapacaklarına, onlar da kendilerine kral demeye başladı. Ptolemaios ve Kassandros da öyle yaptı. Hâlâ söz edilmeyen IV. İskender'in ölümü, kabul edilmişti.

Beşinci Sahne

Beş kral birbirlerinin sınırlarını taciz etmeye başladı, bu süreç doruğuna MÖ 301'deki İpsos Savaşı'yla erişti. Gücü güneyde yoğunlaşmış olan Ptolemaios bunun dışında kaldı. Ama Kassandros, Lysimakhos ve Antigonos, Selevkos Babil'den ezici bir güçle gelip ağırlığını Lysimakhos ve Kassandros'tan yana koyana kadar üç taraflı bir çatışma sürdürdü.

Artık 80 yaşına gelmiş olan Antigonos ölene kadar savaştı. Birlikleri dağıldı, oğlu Demetrios babasının imparatorluğunun merkezi olan Anadolu'yu terk edip, Yunanistan'a kaçtı ve kendini orada kral ilan etti. Lysimakhos Anadolu'nun batısını kendine alıp Trakya'ya kattı; Selevkos geri kalanın çoğunu aldı. IV. İskender'den kurtulmak için pis işi yapan Kassandros bu çatışmadan pek bir şey sağlayamadı; Makedonya'ya neredeyse hiç toprak katamadı. Geriye beş kral kalmıştı (Ptolemaios, Lysimakhos, Kassandros, Selevkos ve Demetrios), ama sınırlar değişmişti.

Altıncı Sahne

Selevkos, diğer ardıllarla savaşırken, bir yandan da Çandragupta adlı bir Hint kralıyla pazarlıklarını sürdürüyordu.

Bu kral 325-321 dolaylarında kendi küçük krallığı olan Maurya'da iktidara gelmişti. Tahta çıkışından kısa bir süre sonra, Magadha'nın son Nanda kralıyla savaşa girdi. Nanda Hanedanı'nın kabalığı bu kralları uzun süredir halkın gözünden düşürmüştü; Çandragupta çok destek buldu. Magadha'yı ele geçirmesi, küçük Maurya Krallığı'nı bir imparatorluğa dönüştürdü.

İktidara çıkışı, kısmen en yakın danışmanı olan Kautilya'nın idrakine bağlıydı. Eski siyaset el kitabı *Arthaşastra*, geleneksel olarak Kautilya'ya atfedilir; bu metnin çoğu yüksek olasılıkla daha sonra oluşturulmuştur, ama Kautilya'nın ilkeleri içinde yaşamıştır. Kautilya'nın düşüncesine göre, hükümdarın iki görevi vardır. Tebaalarının kast sistemini gereğince uygulamalarını sağlayarak iç düzeni korumak zorundadır:

> İnsanın kendi yükümlülüklerine uyması, onu *svarga*ya [Cennet] ve sonsuz bahtiyarlığa götürür. Bu çiğnendiğinde, kastların ve görevlerin karışması nedeniyle dünya sona erecektir. Dolayısıyla kral insanların hiçbir zaman görevlerinden uzaklaşmamasını sağlamak zorun-

> dadır; çünkü kendi görevlerini yerine getiren, hep Arilerin âdetlerine bağlı kalan, kastın kurallarına ve dinsel yaşamın bölünmelerine uyanlar, kuşkusuz hem burada hem de sonrasında mutlu olacaktır.[31]

Ve aynı zamanda da her komşunun fetih planlarından kuşku duyarak gerekli önlemleri alıp, dış düzeni korumalıdır.[32]

Komşuları fetih düşünsün ya da düşünmesin, Çandragupta kesinlikle düşünüyordu. Kendi ülkesini Ganj'ın ötesine taşırmak istiyordu ama bu onu İskender'in diğer bazı topraklarının yanında Hindistan topraklarında da hak iddia eden Selevkos'un etki alanına sokuyordu.

Çandragupta bir alışveriş önerdi: Eğer Selevkos ona Hindistan'daki topraklarını terk ederse, o da Selevkos'a savaş filleri verecekti. Selevkos, her ne kadar güçlü de olsa, hem uzak batıdaki hem de uzak doğudaki topraklarını savunamayacağının farkındaydı. Kabul etti ve 299 yılında ikisi bir barış antlaşması imzaladı.

Yedinci Sahne

Aynı yıl, Demetrios Makedonya'yı aldı. Bir yıl önce Makedonya'daki Kassandros ölmüştü ve oğulları taht kavgasına girişmişti, sonunda oğullardan biri Yunanistan'daki Demetrios'tan yardım istedi. Bu bir hataydı; Demetrios kuzeye doğru sefere çıktı, Kassandros'un vârislerinin ikisini de kovup Makedonya'yı Yunanistan'a ekledi. 5 kral 4 olmuştu: Ptolemaios, Lysimakhos, Selevkos ve babasının yerine Demetrios.

Bu Demetrios için geçici bir zaferdi. Geçmişten bir çehre ortaya çıktı: Krallığı on yıllar önce Philippos tarafından yutulan Epeiros kralının torunu Pyrrhos. Pyrrhos Olympias'ın erkek kardeşinin oğluydu ve dolayısıyla Büyük İskender'in birinci dereceden kuzeniydi. Sürgündeki kraliyet ailesi mensubu olarak, kısmetsiz bir çocukluk yaşamıştı (zarar görmesin diye, bir akrabadan diğerine postalanmıştı) ve kısmetsiz bir yüzü vardı: Plutarkhos bu yüzde, "kraliyet gücünün ihtişamı yerine, korku vardı," der, çünkü "normal üst dişlere sahip değildi, bunların yerine, normal dişlerin ayrımına benzeyen çizgileri olan tek bir kemik vardı."[33] Ayrıca söylentiye göre sihirli güçleri de vardı ve sağ ayağını hastaların karnına değdirerek dalağı tedavi edebiliyordu (sağ ayak başparmağı sihirliydi).

Kişisel dezavantajlarına karşın Pyrrhos akıllıca bir evlilik yapmıştı, Ptolemaios'un üvey kızıyla evliydi. Kayınpederinden eski Epeiros Krallığı'nı geri almakta kendisine yardım etmesini istedi; Ptolemaios artık hem Yunanistan hem de Makedonya'ya sahip olan Demeterios'a saldırmaktan fazlasıyla mutlu olurdu. Arkasında Mısır kuvvetleriyle, Pyrrhos Epeiros'u geri aldı. 286'da, Makedonya'nın gerisini de almış ve Demetrios'u dışarı atmıştı. Demetrios Anadolu'ya kaçtı ve aşırı kibrinden

doğuda Selevkos'a saldırmaya karar verdi. O sıralar alkolik ve aynı zamanda da, yaptıklarına bakılırsa, ya intihar eğilimli ya da hayalperestti; Selevkos onu bir sinek gibi ezdi ve ev hapsine kapattı, o da orada içerek kendini öldürdü.[34]

Pyrrhos'un Makedonya üzerindeki hâkimiyeti tam iki yıl sürdü, sonra Lysimakhos Trakya'dan indi ve onu dışarı attı. (Plutarkhos'a bakılırsa, "Lysimakhos'un yapacağı başka şey yoktu.") Pyrrhos Epeiros'a çekildi, Lysimakhos da (belki de İskender'in kuzenine olan saygısından) orayı elinde tutmasına izin verdi.

4 kral artık 3'e inmişti: Ptolemaios, Selevkos ve Lysimakhos. Satraplıklar üç krallık olmuştu: Ptolemaios, Selevkos ve çok daha küçük Trakya-Makedonya toprakları.

Ardıllar Savaşları'nın dipnotu İtalya'da yaşandı. Komşularına karşı sıkıcı yıllık seferlerini sürdüren Roma, güneydeki bir Yunan kolonisi olan Tarentum'a saldırıyordu. Tarentum Yunanistan'a haber gönderip yardım istedi; çağrıya Epeiros'a kısılan ve gücünü artırmak ya da şan kazanmak yolunda hiçbir olanağı kalmayan Pyrrhos yanıt verdi.

Pyrrhos Epeiros'u terk edip Tarentum'a yelken açtı. Oraya vardığında, kentin savunması için (herhalde Kartaca'dan) savaş filleri ve (büyük ölçüde Samnitlerden) paralı askerler satın aldı ve kiraladı. Romalılar saldırdığında, Pyrrhos onlara büyük zayiat verdirdi; evvelce hiç fil görmemişlerdi. Sonra onları Roma'nın 60 km uzağına kadar sürdü.

Ertesi yıl, 279'da, bunu başka bir meydan savaşıyla, bu kez Asculum'da sürdürmek istedi. Bunu da kazandı ama çarpışmalar o kadar sert geçmişti ki, o da en az Romalılar kadar adam kaybetmişti. Başka bir asker onu zaferinden dolayı tebrik ettiğinde, "Böyle bir zafer daha kazanırsam, tamamen biterim," dedi. Plutarkhos, "Yanında getirdiği kuvvetlerin büyük bir bölümünü kaybetmişti," der, "ve özel dostlarıyla esas komutanlarının da neredeyse hepsini; askere alacağı kimse kalmamıştı... Diğer yandan, sanki bir çeşmeden dökülür gibi, Roma kampına kentten hemen ve yeteri kadar taze takviye geliyordu."[35] 275 yılında, Pyrrhos Roma'ya karşı yeterince savaştığına karar verdi. Tarentum'u kendi sorunlarıyla baş başa bırakıp Yunanistan'a geri döndü.

Üç yıl sonra, Romalılar sonunda Tarentum'u fethedip yakıp yıkmayı başardı. Aynı yıl, hâlâ şan peşinde koşan Pyrrhos pis bir Sparta iç savaşında çarpışıyordu ki, yaşlı bir kadın damdan kafasına bir seramik parçası fırlattı ve onu bayılttı. Rakibi tarafından derhal öldürüldü ve cesedi yakıldı. Geriye yalnızca sihirli başparmağı kaldı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 70

HİNDİSTAN	YUNANİSTAN	ROMA
	Makedon Perdikkas	On İki Levha yasaları
	Atinalı Perikles	
	Peloponnesos Savaşı (431'de başlar)	
Magadhalı Mahapadma Nanda		
	On Binler'in Yürüyüşü (401)	
	Korinthos Savaşı (395)	Galyalılar Roma'yı yakar (390)
	Makedon II. Philippos (359-336)	
Magadhalı Dhana Nanda		Birinci Samnit Savaşı (343)
	Khaironeia Savaşı (338)	Latin Savaşı (340)
	Makedon III. İskender (336)	
Mauryalı Çandragupta		İkinci Samnit Savaşı (326)
	Pilippos Arridaios/IV. İskender	
	Ardıllar Savaşları	
	İpsos Savaşı (301)	Üçüncü Samnit Savaşı (298)
	Ptolemaios / Selevkos / Lysimakhos	Asculum Savaşı (279)
	MISIR / SELEVKOS İMP. / TRAKYA-MAKEDONYA	

71

MAURYA AYDINLANMASI

Hindistan'da, MÖ 297-231 döneminde,
kral fetihten çok dhammaya önem verir
ve krallığı dağılır.

297 yılında, Çandragupta Maurya, tahttan oğlu Maurya prensi Bindusara lehine feragat etti. Çandragupta Caynacılık müridi olmuştu; geleneğe göre, bir keşişler grubuna katılmış ve tüm maddi işlerden kopuşu simgeleyen aşırı bir *aparigraha* gösterisiyle, kendini açlıktan öldürmüştü.

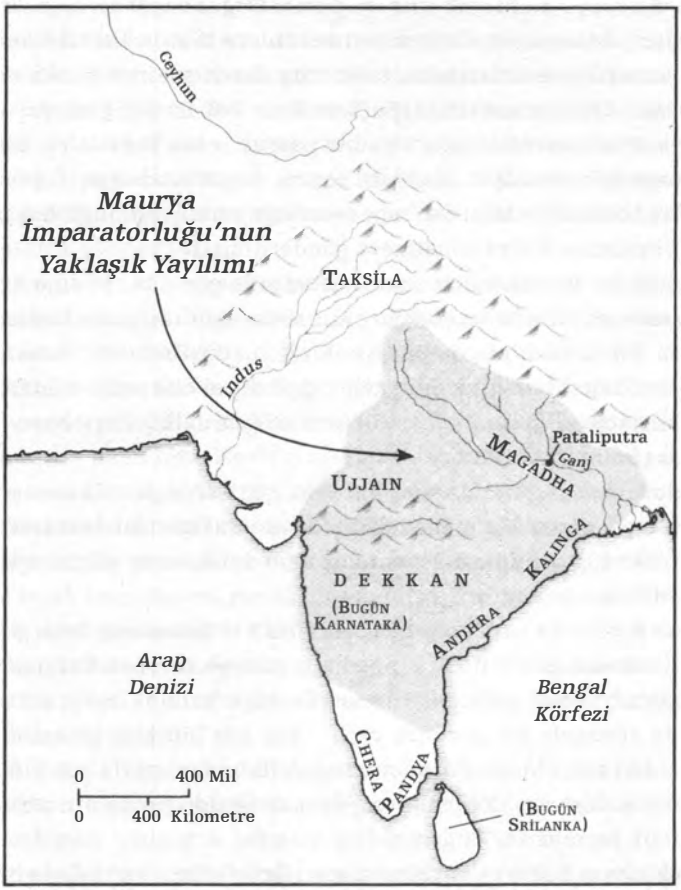
Bindusara, hükümdarlık dönemini imparatorluk inşasıyla geçirmiş gibidir. Fetihleri hakkındaki tek kayıt, yüzlerce yıl sonra yazılan Budist metinlerdir. Ama bunlardan biri, Bindusara'nın "iki deniz arasındaki toprakları" fethettiğini yazar, bu da Maurya İmparatorluğu'nun güneyde Dekkan içlerine, Karnataka'ya kadar uzandığını akla getirir.* Bunun dışında, Bindusara'nın 25 yıllık hükümdarlığı hakkında çok az şey biliniyor, tek bildiğimiz, Yunanların ona *Amitrokhates* dedikleri, yani "düşmanları öldüren"; fatihlere yakışan bir ad.[1]

Maurya İmparatorluğu'nun merkezi kuzeydeydi. Güneyde çeşitli krallıklar vardı: Güneydoğuda Kalinga, güney yarımadasının ortasında Andhra, batıda ve biraz güneyde Chera ve altkıtanın en ucunda Pandyaların ülkesi.[2]

Yaklaşık MÖ 500 öncesindeki tarihleri hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Ama Kalinga dili halkını daha kuzeydeki krallıklarla bağlarken

---

* Eğer "iki deniz" akademisyen Romila Thapar'ın önerdiği gibi Arap Denizi ile Bengal Körfezi'yse, bu doğrudur (*Asoka and the Decline of the Mauriyas*).

71.1 Maurya Hindistan'ı

(*Mahabharata*'da bir Kalinga kralı olan Srutaya'nın Kauravaların yanında savaştığı söylenir), daha güneydeki krallıklar farklı kökleri olan bir dil konuşuyor gibidir.* Güneydeki halkların kökenleri bilinmiyor ama ataları herhalde Kuzey Hindistan hükümdarlarından farklıdır; olasıdır ki, ataları 1000 yıl kadar önce Arap Denizi'ni aşıp Afrika'dan gelen gözüpek denizcilerdir.

Kalinga, Maurya'nın güneye doğru yayılmasına direndi. Bindusara MÖ 272 dolaylarında öldüğünde, Kalinga hâlâ fethedilmemişti. Onlara boyun eğdirme işi Bindusara'nın oğlu Aşoka'ya kaldı.

* 19 yüzyıl dilbilimcileri tarafından "Dravidian" diye adlandırılan güney dilleri ile kuzeydekiler (Hint-Ari dilleri denenler) arasındaki ilişki sorununa siyaset bulaşmıştır, çünkü Hindistan'da daha sonra yaşanan iktidar mücadelesi "yerliler" ile "istilacılar" arasındaki mücadele şeklinde gösterilmiştir. İlişki tamamen karanlıktadır.

Kral Asoka'yı daha çok tüm imparatorluğunda önce kayalara (Kaya Fermanları) daha sonra da kumtaşı sütunlara (Sütun Fermanları) kazınmasını emrettiği yazıtlarından tanıyoruz. Bu fermanlar Asoka'nın yaşamının erken dönemi hakkında ipuçları verir. Babası çok genç yaşında onu artık Maurya İmparatorluğu'nun bir parçası olan Taksila'ya, bir isyanı bastırmaya göndermişti. Bundan sonra, imparatorluğun Ujjain denen başka bir bölümüne, Maurya İmparatorluğu'nun bölündüğü beş jana-pada, yani eyaletten birini yönetmeye gönderilmişti.[3]

Burada, bir tüccarın kızı olan Devi adında güzel bir kadına âşık oldu. Onunla evlenmedi ama iki çocuğu oldu; daha sonra oğlu bir Budist misyoneri oldu, bu da Devi'nin de Budist olduğunu düşündürür.[4] Ama Asoka'ya Budizmin ilkeleri hakkında bir şeyler söylediyse bile onun vicdanında bir çentik bile açmadığı ortadadır. Hükümdarlığının ilk yılları, barış yolunda bir eğilim belirtisi vermez.

Bindusara öldüğünde, Asoka'nın taht için kardeşleriyle savaşması gerekti ve 4 yıl süren bir mücadeleden sonra rakiplerini bertaraf etmişti. Onları öldürdüğüne dair bir kanıt yok ama daha sonra yalnızca kardeşlerinden birinin sözü edilir.[5]

Asoka 8 yıl daha tek başına hüküm sürdü ve babasının fetih geleneğini sürdürdü. Sonra, 260 yılında bir orduyla güneye, direnen Kalinga'ya karşı sefere çıktı.[6] Savaşı anlatan Ferman, Kalinga halkına karşı acımasızlığı hakkında sevimsiz bir görüntü verir: "Yüz elli bin kişi yerinden edildi," der, "yüz bin kişi öldürüldü ve bunun çok daha fazlası da yok oldu."[7]

Bu feci şiddet, bir dönüşüm sağlayacak ölçüde Asoka'nın aklına takılmış olmalı. Fermanda, "Sonrasında pişmanlık duydum," diye devam eder, "halkın katliam, ölüm ve sürülmesi aşırı üzücüdür… ve zihinde büyük bir ağırlık oluşturur."[8]

O andan başlayarak hükümdarlığı garip bir şekilde apolitik hale geldi. Zamanını yönetimle değil, *dhamma* peşinde geçirmiş gibidir: Yol, Doğruluk, Görev, Erdem (bu tanımlaması özellikle zor bir kavramdır). Kalinga Yazıtı, "İstekli bir şekilde *dhamma* uyguladım, *dhamma* arzuladım, *dhamma* öğrettim," der ve aynı fermanın biraz ilerisinde şöyle yazar: "Sahip olacağım herhangi bir oğul ya da torun yeni fetihler yapmayı düşünmemeli… *dhamma*dan keyif alma onların tek zevki olmalı, çünkü hem bu dünyada hem de öteki dünyada değerli olan budur."[9]

Bu bir kraliyet soyuna Batı'da bırakıldığı görülmüş bir vasiyet değildi. Prensler babalarının fetihlerini sürdürüp onu savaşta aşmak yoluna girmeyecekti; bunun yerine, savaştan kaçınacak ve semavi zevkleri seçeceklerdi. Asoka'nın nihai fermanı, "güneş ve ay yaşadıkça," der, "insan *dhamma*yı izlemeli."[10]

Asoka'nın Kalinga'nın fethinden sonraki en büyük başarıları siyasal değil dinseldi. En kalıcı olanı, *dhamma* ilkelerini yeniden belirlemek üzere bir Budist konsil toplamasıydı; 245 dolaylarında Pataliputra kentinde topladığı bu Üçüncü Budist Konsili, Pali Derlemesi'nin kitaplarından birini doğurdu. Konsilin sonunda, Asoka'nın oğlu Mahinda Hindistan'ın güneydoğu kıyısındaki büyük adaya (bugünkü Sri Lanka) misyoner olarak gönderildi.[11] Başka misyonerler de Asoka'nın parasal desteğiyle Yunanistan'a gönderildi.

Ama Asoka'nın *dhamma*yla meşguliyeti, imparatorluk inşası hırslarının tamamıyla terk edildiği anlamına gelmiyordu. Krallığı bir arada tutacak, kuvvet dışında birleştirici bir ilke peşinde gerçek bir girişimde bulunuyordu.[12] Bu biraz farklı bir bağlamda da olsa, İskender'in karşılaştığı sorunun aynısıydı. Hindistan'da o eski göçebe zamanlarından bir miras olarak o kadar uzun bir süre devam etmiş olan klan sistemi, imparatorluk inşasına o kadar da kolaylıkla uyarlanacak bir sistem değildi; her biri çevresindekilerle dostluk ya da düşmanlık bağları kuran klan bağlılıkları ülkeyi küçük siyasal birimlere bölme eğilimi gösteriyordu. Maurya fetihleri bunu kan dökerek geçici olarak birleştirmişti ama Asoka artık bu stratejiye sırtını dönmüştü. Eski klan bağlılıkları ya da fetihle dayatılan bağlılıklar yerine, Asoka üçüncü bir bağlılık türü yerleştirmeye çalışıyordu: Tüm Hintlileri (Kalinga Yazıtı'nın belirttiği gibi) "onun çocukları" yapacak bir inanç sistemi.[13]

Ancak bu da başarısız oldu. Asoka'nın 231'de ölümünün ardından, Maurya İmparatorluğu neredeyse İskender'inki kadar büyük bir hızla dağıldı. Fermanlar sona erdi, onların yerine hiçbir yazılı kayıt konmadı ve sonraki on yılların üzerine bir gölgenin karanlığı çöktü. Karanlığın örtüsü altında, Asoka'nın oğulları ve torunları krallık üzerindeki hâkimiyetlerini kaybettiler ve krallık gene küçük, kendi aralarında savaşan bölgelere dönüştü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 71

YUNANİSTAN			HİNDİSTAN
			Magadhalı Dhana Nanda
Khaironeia Savaşı (338)			
Makedon III. İskender (336)			
Philippos Arridaios/IV. İskender			**Mauryalı Çandragupta**
Ardıllar Savaşları			
İpsos Savaşı (301)			
			Mauryalı Bindusara (297)
Ptolemaios	Selevkos	Lysimakhos	
MISIR	SELEVKOS İMP.	TRAKYA-MAKEDONYA	**Mauryalı Asoka** (272)
			Üçüncü Budist Konsili (245)

72

İLK İMPARATOR, İKİNCİ HANEDAN

MÖ 286-202 döneminde,
Ch'in Zhou'yu yıkar, kralları birleşik Çin'in ilk hükümdarları olur
ve sırası gelince onlar da yıkılır.

Bütün düklerin (İskender'in eski imparatorluğundan çok da farklı olmaksızın) emirle kral olduğu Çin'e dönersek, Savaşan Devletler dönemi sürüyordu. Ch'in Devleti'nin hızlı yükselişi ve Shang Yang'ın yeni Ch'in kralı tarafından parçalanarak öldürülmesinden sonra, Ch'in ordusu savaşmaya devam etti. Diğerleri de aynı şeyi yaptı. Qi, Wei'yi belirleyici bir şekilde yenilgiye uğrattı, bunun sonrasında Wei'nin gücü hayli azaldı; sonunda Wu ve Yueh'i kalıcı olarak yutmuş olan Chu, Büyük Üçlü'den biri olarak Wei'nin yerini aldı.[1] Artık Ch'in, Qi ve Chu Çin'in geri kalanını kendi aralarında bölüşebileceklerinden emindi.

Bir süre için hiçbirinin en tepeye çıkan yoldaki durumu kesin değildi. Ama Shang Yang tarafından koşullandırılmış Ch'in ordusu, üçü arasında en acımasız olanıydı. 260 yılında, Ch'in, istenmeyen hırs belirtileri gösteren yeni Chao Krallığı'nı (Jin'in bölünmesiyle oluşan üç devletten biri) ele geçirdi. Çin'in geniş ovalarında, Yunanistan'ın ya da İtalya Yarımadası'nın dağlık geçitlerine sığmayacak sayıda ordular karşı karşıya gelebiliyordu. İki devlet arasındaki savaşta on binler öldü. Chao ordusu teslim olduğunda, muazzam sayıda esir katledildi.[2]

Dört yıl sonra Ch'in, Zhou topraklarını istila etti ve yüzyıllardır süren kutsal Zhou yönetimine son verdi. Sima Qian, dosdoğru, "Ch'in Zhou'yu

bitirdi ve Zhou'nun kurbanları sona erdi," der.[3] Kimsenin olayı fark etmemesi, Zhou'nun tamamen önemsizliğe kaymış olmasının göstergesidir. IV. İskender gibi, Zhou kralı da yıllardır yalnızca bir isimdi.

İstila sırasında bir felaket gerçekleşti. Ch'in tarafından kutsal yerlerinden kaldırılan Dokuz Sacayağı, nehir boyunca bir zafer yürüyüşüyle teşhir ediliyordu ama sacayaklardan biri nehre düştü ve çıkartmak için sarf edilen tüm çabalar boşa gitti. Yalnızca sekiz sacayağı kaldı. Krala tanrısal olarak bahşedilen güç sakatlanmıştı ve sonsuza kadar eksik kalacaktı.[4]

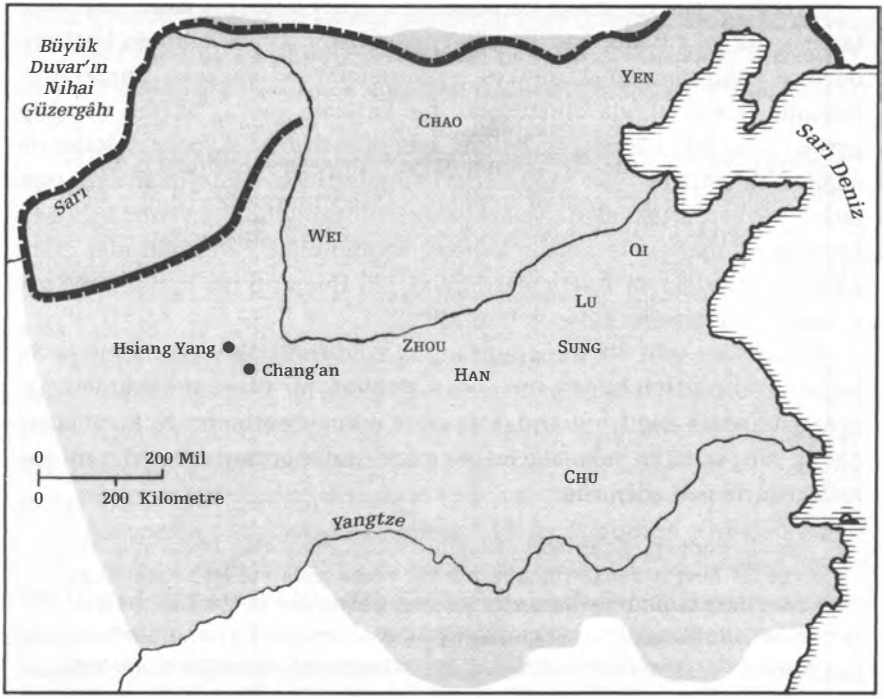
247'de, Ch'in tahtına yeni bir kral geçti: Genç Cheng. Babası Chuang-hsiang 20 yıllık bir hükümdarlıktan sonra zamansız ölmüştü ve Cheng yalnızca 13 yaşındaydı. Ülkesi onun adına komutanlar, bir şansölye, bir yargıç ve çeşitli generaller tarafından yönetiliyordu.

Savunucuları açısından, başka birçok genç krala göre çok daha şanslıydı. Bu görevliler işlerini ciddiye alıyordu; Cheng'in adına, daha Cheng reşit olmadan Ch'in'i haritadan silmeyi amaçlayan 5 devletin oluşturduğu bir koalisyon da aralarında olmak üzere, Ch'in'in komşularının saldırılarını püskürttüler.

Cheng 22 yaşında Ch'in'in denetimini tam anlamıyla eline aldı.[5] Yalnızca komşularını değil, tüm Çin'i fethetmeyi planlıyordu. 232 yılında evvelce görülmedik büyüklükte bir ordu topluyordu; 231'de Sima Qian'ın dediğine göre, ilk kez olarak "erkek çocukların yaşlarını kaydediyordu", bu zorunlu askerliğe çok benzeyen bir uygulamaydı. Ve 230 yılında Çin'in diğer devletleri tek tek düşmeye başladı. Han 230'da teslim oldu, Chao da iki yıl sonra. Ch'in'in şişkin boyutlarından endişe duyan Yen veliaht prensi, batıdaki tehlikeyi daha sınırlarına ulaşmadan bertaraf etme umuduyla Cheng'in sarayına elçi kılığında bir katil gönderdi. Cheng sahte elçinin gerçek amacını fark etti ve adamın uzuvlarını kesti. Ertesi yıl Yen'in üzerine yürüdü, veliaht prensi yakaladı ve kafasını kestirdi.

Bu acımasızlık, Cheng'in hükümdarlık döneminin geri kal'an kısmının da belirleyici özelliği oldu. Aynı zamanda da onu başka bir Çin kralının tırmanamadığı bir yüksekliğe çıkardı. Devletler önünde devrilmeye devam ediyordu: 225'te Wei, 223'te Chu, 221'de ister istemez, Qi. 221 sonunda, babasının ölümünden 50 yıl sonra, Cheng tüm ülkenin efendisiydi. Sima Qian, "Ch'in kralı Cheng, tahta geçtikten yirmi altı yıl sonra," der, "ilk kez dünyayı birleştirdi."[6]

Cheng artık kraldan öte bir şeydi, imparatordu. Adını Shi Huang-ti, "İlk İmparator," olarak değiştirdi. Bu tarihten itibaren, adını Ch'in'in yaptığı bu ilk birleştirmeden alan bir ülkeden, *Çin*'den söz edebiliriz.

72.1. Ch'in Çin'i

Bu yeni ülke evvelce hiç tek bir devlet olmamıştı, bu da Shi Huang-ti'nin tek bir yönetimi sıfırdan değil (ki bu görece kolay olurdu), birbirlerine karşı çıkma amacıyla oluşturulmuş, hantal bir varolan âdetler ve bürokrasiler yığınından yaratması gerektiği anlamına geliyordu.

Eski ve yıkılan bir evi yeniden hayata geçirmek bakir bir toprakta yeni temeller atmayla karşılaştırıldığında, kâbus gibi bir şeydi. Amansız verimlilik gerektiren bir işti ki, Shi Huang-ti'nin yaptığı da tam olarak buydu. İmparatorluğunu kolayca yönetilebilecek kesimlere bölerek, eski aile etkisi, miras kalmış varlık ve klan sadakatleri hatlarını kopardı: Otuz altı *jun* (komuta alanı) oluşturdu, her *jun* da *xian*lara bölünmüştü (kabaca, illere bölünmüş eyaletler gibi). Her *jun*u bir askeri komutan ve bir sivil yöneticiden oluşan bir ikili yönetiyordu ve bir yönetim müfettişi (yani casusu) de her ikiliyi denetim altında tutuyordu.[7] Hiçbir görevlinin akrabası önemli bir göreve getirilmiyordu; İlk İmparator, babadan oğula geçen yönetimin ülkenin sağlığı için zararlı olduğunu öne süren eski fikre dayanarak, oğullarına bile devlet görevi vermemişti. İlaveten, her devletin eski soylularının başkente gelip yeni evlere yerleşmelerini emretti. Burada konfor içinde ve göz önünde yaşayacaklardı.[8]

Bunları başka reformlar da izledi. Çin'in her köşesine yollar inşa etti; taşımacılık ve sulama için kanallar inşa etti; takvimi yeniden başlattı, böylece onun âlemindeki herkes, aynı sistemi kullanacaktı. İmparatorluğunun ikinci yılında oluşturulan bir kutlama yazıtı, "Tarımı yüceltip gerekli olmayanı bastırarak, halkını zenginleştirdi..." diyordu, "aletler ile ölçüler birleştirildi, yazı karakterleri standartlaştı. Güneşin ve ayın parladığı her yerde, teknelerin ve arabaların ulaşabildiği her yerde, halk hep kendine ayrılan yerde yaşadı ve hepsi tatmin oldu."[9] Bu reformlar etkin olmanın ötesindeydi. Âdeta mesihçeydi, Shi Huang-ti'nin tebaası için yeni, mutlu bir yaşama giden yoldu.

Shang Yang gibi, İlk İmparator'un da Konfüçyüs'ün reçetelerine ya da herhangi bir ikircikliliğe sabrı yoktu. Sağlıklı bir ülkenin anahtarı, metafizik ilhamda değil, yukarıdan aşağıya etkin yönetimdeydi. Bu yüzden, Shang Yang'ın kitap yakmalarını bir adım ileriye götürdü. Veziri, yeni kuralları şöyle ilan ediyordu:

> Şimdi, dünyayı birleştirip avucunun içine almış olan imparator, siyah ile beyazı ayırt etmiş ve tek bir yetke tesis etmişti. Ama [bazı tebaalar] kendi öğrenmelerini yarım bırakmışlar ve yasalarla öğretileri eleştirmek için bir araya gelmişler... sarayda bunu kalplerinde yapıyorlar ve dışarıda, sokaklarda tartışıyorlar. Hükümdarı gözden düşürmek... üstünlük göstermenin bir yoludur... Eğer böyle şeyler yasaklanmazsa, yukarıda hükümdarın gücü azalacak, aşağıda da fraksiyonlar oluşacaktır. Bunları yasaklamak uygundur. Kâtiplerin ofislerindeki, Ch'in'e ait olmayan bütün kayıtları yakmanızı istiyorum... şarkıları ve belgeleri tartışmaya yeltenen herkes, pazar yerinde idam edilecektir.[10]

Bu kapsayıcı kararnameden istisna tutulanlar, yalnızca tıp, din ve bahçecilik kitaplarıydı.

Bu daha sonraki kuşakların pek hoşuna gitmemişti (Sima Qian, acı acı, "İlk İmparator, halkı aptallaştırmak üzere belgelerden kurtuldu," der)[11] ama bir eski ülkeler kümesinden yeni bir ülke yaratan birisi için çok anlamlıdır. Devletler, işlerin bir zamanlar nasıl yapıldığını gösteren kayıtlarla doluydu; Shi Huang-ti, "geçmişin kullanılarak bugünün reddedilemeyeceği" yeni bir Çin oluşturmayı hedefliyordu. İskender savaşmış, Yunanlar festivaller düzenlemiş, Asoka paylaşılan bir din vizyonu denemişti; Shi Huang-ti de, bir zamanlar ölümcül bir şekilde bölünmüş olduğunun kanıtlarını silerek kendi imparatorluğunu tekleştirmeye çalışıyordu. Yazıtlarından birinde, "Yirmi sekizinci yılında, Ulu İmparator bir başlangıç yaptı," der.[12]

Shi Huang-ti'nin, Çin Seddi'ni inşa ettiği geleneği de bu yeni başlangıç ısrarından kaynaklanıyor olabilir. Aslında, Çin Seddi yepyeni bir engel de-

ğildi; Çin devletleri kuşaklardır barbarlara (ve birbirlerine karşı) duvarlar inşa ediyordu. Shi Huang-ti'nin yeniliği, bunların hepsinin birleştirilmesine karar vermesidir ve bu projeyi de memurlarından birine, general Meng T'ien'e devretti.

Birçok batı kralı, çeşitli zamanlarda, yaklaşan istilacılara karşı duvarlar inşa etmişti. Ama hiçbiri tüm bir imparatorluğu duvarlarla çevrelemeyi denememişti.[13] Shi Huang-ti'nin Çin Seddi, onun Çin vizyonunun taşa toprağa büründürülmüş haliydi; harçtan daha güçlü bağlarla bir araya getirilmiş ortak bir uygarlık, hepsi Çin'e ait olan bir duvarın içinde, dışarıda kalanlar ise yalnızca göçebe ve köksüz barbarlar.

Ama bu büründürme, binlerce Çinli'nin hayatına mal oldu. Birleştirici duvarlar elde ne malzeme varsa onunla inşa ediliyordu (dağlarda taş, ovalarda sıkıştırılmış toprak, çölde çakıl ve kum); inşa edenler de köylüler, savaş esirleri, askerler ve çiftçilerdi, hepsi de zorla toplanmış ve devletin iyiliği için işe koşulmuştu.[14]

Shi Huang-ti, yaşamı süresince Çin'in toprağına bizzat damgasını vurmuştu; benzer bir damgayı da ölümünde vurmaya niyetliydi. Kendisine, benzeri Mısır dışında görülmemiş bir son konut inşa etmişti. Sima Qian –onun anlattığına göre– ebedi ün peşinde olan Shi Huang-ti'nin, imparatorluk gücünü ele geçirir geçirmez inşasına başladığı mezarı betimler:

> O, dünyayı birleştirdikten sonra, yedi yüzden fazla mahkûm işçi... buraya gönderildi. Üç bahar boyunca kazdılar, sıvı bronz döktüler ve lahdi sağlama aldılar... Ustalara mekanizmalar sayesinde çalışacak mekanik oklar yaptırttı. Bunların önünden geçecek herkes, derhal vurulacaktı. Nehirler ve içlerinde cıvanın mekanik olarak aktığı denizler oluşturmak için cıva kullandılar. Tavanda gök cisimleri, yerde de coğrafi şekiller vardı. Kandiller, uzun süre dayanan deniz ineği yağından yapılmıştı.[15]

En şaşırtıcı olanı, mezarını doğal büyüklükteki toprak askerler ve atlarla doldurmasıydı; bunlar yaklaşık 7000 adetti. Gerçek bronz silahlarla donatılmış ve canlı insanlar örnek alınarak yontulmuşlardı; kilden yapılmış bu muazzam orduda, birbirinin benzeri iki surat bulamazdınız.[16]

Mısır'ın ilk firavunları gibi, İlk İmparator da dağılmış ve bölünmüş bir ülkeyi birleştirmek zorundaydı; onlar gibi, ihtilaflı bir krallıkta sadakat oluşturmak zorundaydı. Ama MÖ 3. binyıl geçeli çok olmuştu. Gücünü ifade etmek için yüzlerce saray sakinini peşinden mezara girmeye zorlayamazdı. Bunun yerini, toprak askerler almıştı: Şaşırtıcı bir değişim.

72.1. İlk İmparator'un Ordusu. 1974'te, Çin'deki Xian'da İmparator'un mezarında bulunan doğal büyüklükteki pişmiş toprak askerler. *Fotoğraf Erich Lessing/Art Resources, NY*

Shi Huang-ti mezarına 210 yılında, Ch'in kralı olarak 37, Çin imparatoru olarak da 11 yıl geçirdikten sonra girdi. Gösterişli mezara dikkatle gömüldü, yeri sonsuza kadar gizli kalsın diye mezarı toprakla örtüldü, üzerine ağaçlar dikildi ve yeri hiç bulunamasın diye burayı tasarlayan mimarlar öldürüldü.

Hanedanı ondan biraz daha fazla yaşadı. İlk İmparator'un veliahdı 21 yaşındaki oğlu, İkinci İmparator Hu-hai'ydi. İkinci İmparator'un tacı kafasında eğreti duruyordu; babasının imparatorluğunun farklı devletler halinde olduğu dönem çok yakın geçmişteydi, bu yüzden merkezi yetkeye tamamen boyun eğmeleri zordu. Şansölyesine, "Büyük vasallar boyun eğmediler," diyordu, "memurlar hâlâ güçlü ve tüm soylular kuşkusuz benimle çekişmeye başlayacak."[17]

Şansölye İkinci İmparator'un yetkesini kuvvet kullanarak göstermesini önerdi, onun yetkesini kabul etmekte çekingenlik gösteren tüm jun komutanlarını ve eski soyluları yok etmeliydi. İkinci imparator bu öneriyi zevkle kabul etti ve sadakatinden kuşkulandığı herkesi katletmeye girişti. Çok fazla ölümle sonuçlanan tasfiye (on tanesi halkın ortasına getirilip parçalanan kadınlar da dâhildi) ülkeyi şaşkına çevirdi. Eskisine göre

kendini daha güvensiz hisseden İkinci İmparator 50.000 seçme askerden oluşan bir orduyu başkentin çevresine yerleştirdi.

Yalnızca 7 ay sonra, eski Chu topraklarında konuşlanmış olan ordu isyan etti. İsyan bir *jun*dan diğerine sıçradı, "sayılamayacak kadar çok sayıda" olan "Ch'in memurlarının elinde çekenler" bunlara katıldı. İkinci İmparator'un ordusu yükselen isyanı durduramadı. Soylu aileler birer birer Ch'in yönetiminin bilinmezliğinden çıkıp yönetime talip oldular: Önce bir soylu kendini Chao kralı ilan etti, sonra biri Wei'ye talip oldu, sonra da bir üçüncü kendini Qi kralı yaptı. Çin'in yumuşak yüzeyinden, eski devletler su yüzüne çıkmaya başlamıştı.

İç savaş başladı ve 3 yıl boyunca devam etti. İkinci İmparator'un kızgınlığı giderek daha çılgınca olmaya başladı, öyle ki, şansölyesi bile bir kızgınlık anında öldürteceği korkusuyla saraya gitmez oldu. Şansölye saraya gideceğine hasta olduğu iddiasıyla evine kapandı ve orada, kendi damadı tarafından önderlik edilecek bir saray darbesi planlamaya başladı; bu darbe İkinci İmparator'u tahtından indirecek ve yerine kraliyet ailesinden başka birini, İkinci İmparator'un yeğenini geçirecekti.

Daha sonra olanlar, şansölyenin bu devir için halktaki huzursuzluğa güvendiğini gösterir. Damadı Yen Lo'yu taht odasında gerçekleşecek istilayı yönetmeye ikna etmek için, Yen Lo'nun annesini kaçırtıp rehine olarak tuttu. Bu arada, o güvenli bir şekilde bir kenarda duracak ve sadakat görüntüsünü koruyacaktı.

Rüzgâra kapılan Yen Lo eylem grubunun başında saraya daldı ve taht odasına girerek, hemen başının üzerindeki perdelere sapladığı bir okla İkinci İmparatorun dikkatini çekti. Saray muhafızları tarafından terk edilen İkinci İmparator, şansölyesini görmek istedi; kuklacısı tarafından verilen talimatlara uyan Yen Lo bunu reddetti. İkinci İmparator o zaman pazarlığa başladı. Bir *jun*a komutan olabilirse, tahtı bırakabileceğini söyledi; sonra yalnızca bir askeri birliğin komutasını istedi; daha sonra, canını bağışlarlarsa, sıradan biri olmayı kabul etti. Yen Lo reddetti ve sonra, şansölyenin zaten ölüm fermanını imzaladığını söyledi. Askerleri cezayı yerine getirmek için yaklaşırken, onlar daha onu yakalayamadan, İkinci İmparator kendini öldürdü.[18]

Bunun üzerine şansölye yeniden sahneye çıktı ve İkinci İmparator'un yeğeni Tzu Ying'in taç giyme sürecini başlattı; ama yeni imparator onu kral yapan kişiye güvenmiyordu. Tacı giyer giymez, şansölyeyi taht odasına çağırdı ve onu kendi elleriyle öldürdü.*

* "Üçüncü İmparator" birçok eski kaynak tarafından gerçek bir Çin imparatoru olarak kabul edilmez.

Üçüncü İmparator Tzu Ying, bir Chu generali olan Hsiang Yu, Ch'in'in iddialarına son vermek üzere toplanan bir ordunun başında saraya gelene kadar tam 46 gün tahtta oturdu. Askerler sarayı işgal ettiler; Hsiang Yu, Tzu Ying'i öldürdü, saray ahalisini katletti, sarayı yaktı ve hazineyi de müttefiklerine teslim etti. Üç ordu subayı Ch'in topraklarında hak iddia etti, burayı üç krallığa böldü ve kendilerini kral ilan etti. Sima Qian der ki, "Ch'in tamamen yok edilmişti."

Beş yıl boyunca Çin eski, bölünmüş, savaşan, çok krallıklı haline geri döndü. Sonra yeni bir önder ortaya çıktı ve savaşarak sürünün başına geçti. Adı Liu Pang'dı ve o da kendince Ch'in reformlarından yararlanmıştı: Bir köylü ailesindendi ve küçük bir devlet memuru olmuştu (bir mahkûm grubundan sorumlu askeri polis), eski düzende sahip olamayacağı bir makamdı bu.[19]

İsyanın başlangıcında Hsiang Yu'nun ordusuna katılmıştı. Ch'in sarayının toptan katliamı sonrasında, Hsiang Yu da eski Chu topraklarından bir parçaya el koymuş ve buraya yerleşerek, yönetmeye koyulmuştu. Hizmetleri karşılığında da, Han içindeki daha uzak bir toprağı Liu Pang'a vermişti. Ve Hsiang Yu, kendi gücünü elde etme stratejisinin bir parçası olarak, gerçek Chu Dükü olma hakkını iddia edebilecek en güçlü kişiyi de öldürtmüştü.

Bu Liu Pang'a bir şans verdi. Kendi ordusuyla Hsiang Yu'nun üzerine yürüdü ve bir kralı öldüren kişiyi cezalandırma hakkının olduğunu iddia etti.[20] Hsiang Yu üzerine ilk saldırısı başarısız oldu ama Sarı Nehir üzerindeki Hsiang Yang adlı bir kenti ele geçirip yönetimine el koymayı başardı. Buradan, diğer krallık taliplileriyle savaşabileceği bir sefer başlattı ve subaylarına ele geçirdiği toprakları bahşetti.

202 yılında, savaşarak Çin'in eski krallıklarının neredeyse hepsini denetleyebilecek hale geldi; ve en büyük (ve artık tek) düşmanı olan Hsiang Yu da çabasının beyhude olduğunu fark etti. Vahşeti yüzünden popülerliğini tamamen yitirmişti; tüm Ch'in sarayını kesmiş olması unutulmamıştı ve nereye gitse, ardında yıkım ve ölüm bırakmakla tanınır olmuştu. Son bir savaşta köşeye sıkıştı ve destekçileri de azaldığından, yakalanmaktan ve yenilgiden kurtulmak için, kendini öldürdü.

Liu Pang imparator unvanını ve kendine kraliyet adı olarak da Gao Zu'yu aldı. Hanedanına, ona Hsiang Yu tarafından ilk verilen topraklara atfen Han Hanedanı adını verdi, başkenti de Chang'an'da olacaktı.*[21] Han

* Bu Ch'in Hanedanı Dönemi'ni (221-202) bitirir ve Han Hanedanı Dönemi'ni (MÖ 202-MS 220) başlatır. Üçüncü İmparator'un meşruiyetini kabul etmeyen kaynaklar, bu dönemleri 221-206 ve MÖ 206-MS 220 olarak tarihlendirir.

Hanedanı birleşik Çin'in ilk kalıcı hanedanı olacaktı; kısa ve parlak egemenliği sırasında Ch'in tarafından atılan temeller üzerinde inşa edilmişti ve 400 yıl sürdü.

ZAMAN ÇİZELGESİ 72

HİNDİSTAN	ÇİN
Magadhalı Dhana Nanda	**Ch'inli Huiwen**
Mauryalı Çandragupta	
Mauryalı Bindusara (297)	
Mauryalı Asoka (272)	
	Zhou'nun düşüşü (256)
Üçüncü Budist Konsil (245)	**Ch'inli Chuang-hsiang**
	Ch'inli Cheng
	Ch'in Hanedanı (221)
	Cheng *Shi Huang-ti* olur
	İkinci İmparator (209)
	Han Hanedanı (202)
	Gao Zu

73

OĞULLARIN SAVAŞLARI

MÖ 285-202 döneminde,
İskender'in ardılları krallıklarını devreder,
ve Hannibal fillerine Alpler'i aşırtır.

Bir zamanlar İskender'in generali, artık Mısır kralı olan yaşlı Ptolemaios sonunda, 82 yaşında çekilmeye karar verdi. 285 yılında tahttan feragat etti ve tacını küçük oğlu II. Ptolemaios'a devretti.* Son yıllarını huzur içinde, İskender'in seferlerinin, Ptolemaios'u en iyi konumda gösteren bir tarihini yazmakla geçirdi.†

Tacın devredilmesi sarsıntılara neden oldu. Ptolemaios'un büyük oğlu Ptolemaios Keraunos, Mısır sarayını derhal kızgınlıkla terk etti. Aynı yıl, Lysimakhos'la evlenmiş olan kız kardeşi Arsinoe'yi ziyaret amacıyla Trakya'da ortaya çıktı.[1]

Bu evlilik, Lysimakhos'un sigortasıydı, Selevkos'un doğuda giderek artan mevcudiyetine karşın Trakya, Makedonya ve Anadolu topraklarına tutunmak istiyordu ve güneydeki Ptolemaios'la bir evlilik ittifakı kurmak, Selevkos'un ona saldırmadan önce iyice bir düşünmesini sağlamak için

---

* Ptolemaios'lar hem lakapları hem de numaralarıyla tanınıyordu, basit olması açısından yalnızca numaraları kullandım. Bu bölümdeki Ptolemaios'ların lakapları şöyledir: I. Ptolemaios Soter; II. Ptolemaios Phliladelphos; III. Ptolemaios Euergetes; IV. Ptolemaios Philopator; V. Ptolemaios Epiphanes. I. Ptolemaios'un büyük oğlu Ptolemaios Keraunos Mısır'da hükümdarlık yapmadığı ve dolayısıyla da numarası olmadığı için, onun lakabını kullandım.

† Bu tarih daha sonra kayboldu ama kaynaklarımdan biri, Arrianos'un *İskender'in Seferleri* buna dayanır; bu yüzden, elinizdeki bu kitapta bile Ptolemaios'un sesi hâlâ duyulmaktadır.

iyi bir yöntemdi. Bu ikinci evliliğiydi (Arsinoe, babasının askerlik arkadaşından en az 30 yaş gençti) ve önceki evliliğinden olan büyük oğlu Agathokles veliahdıydı.

Ptolemaios Keraunos'un sorun çıkartan varlığı, kendi oğullarının tahta çıkmasını isteyen Arsinoe'ye ilham verdi. Birlikte Agathokles'i Selevkos'la bir olup Lysimakhos'u öldürmeyi ve Trakya-Makedonya'yı ele geçirmeyi planlamakla suçladılar.

Yaşlı ve paranoyak Lysimakhos kolay bir hedefti. Ptolemaios Keraunos'un gelmesinden bir yıl sonra kuşkularına yenildi ve oğlunu zehirlemeye kalkıştı. Zehirleme başarısız olunca, Lysimakhos Agathokles'i hapse attırdı, o da orada –karanlıkta, gözlerden uzak– öldü.

Daha sonraki tarihçiler onu Ptolemaios Keraunos'un öldürdüğüne inanır. Kuşkusuz sorun çıkartıcı hâlâ etkindi; çok geçmeden Selevkos'un sarayında ortaya çıktı ve oğlunu zehirleyen kötü Lysimakhos'a karşı onunla birleşmesini önerdi.[2] O sıralar Lysimakhos'un yetmiş birine karşılık seksenini dönmüş olan Selevkos kuvvetlerini topladı ve Lysimakhos'un topraklarına doğru ilerlemeye başladı.

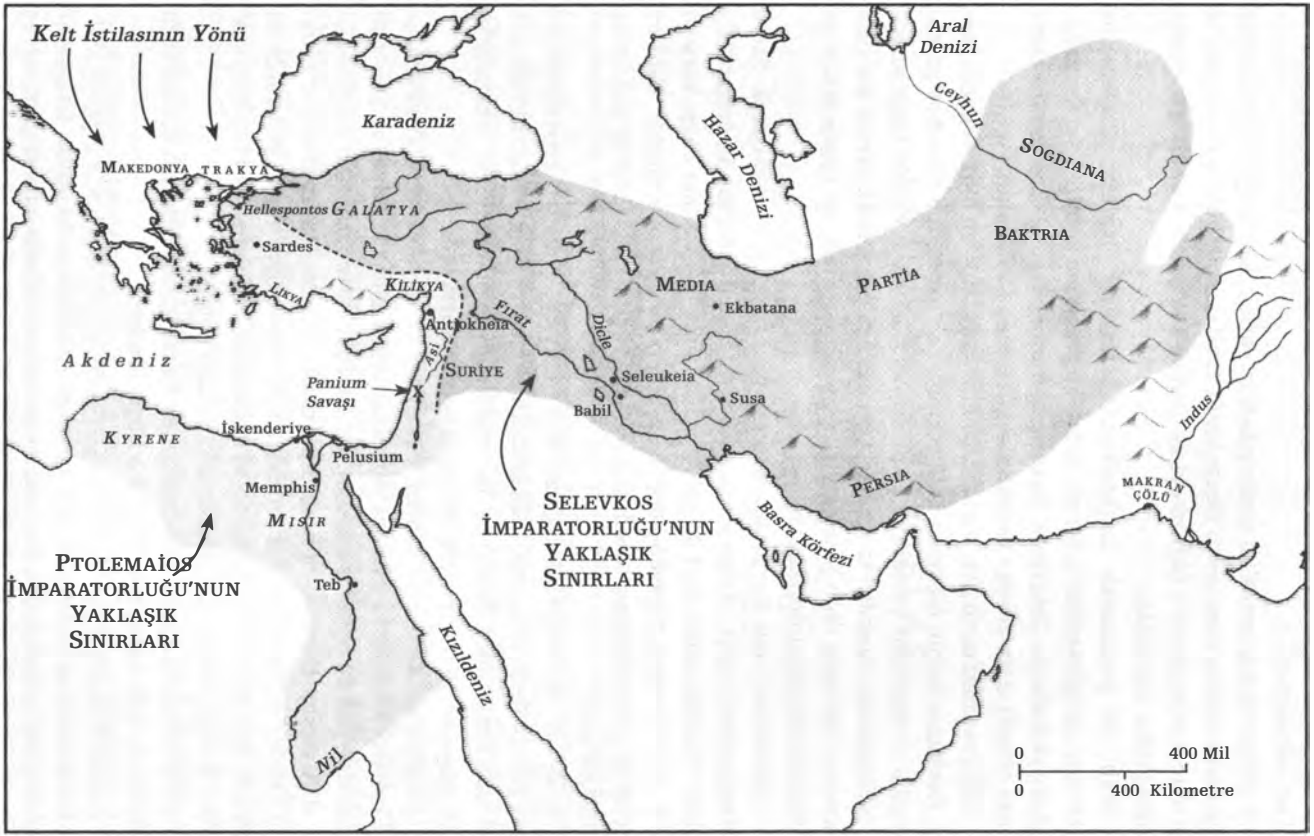
Lysimakhos onu karşılamaya çıktı ve Anadolu'da çarpışmak üzere Hellespontos'u geçti. Savaş sırasında, birbirlerini İskender'in ordusunda subay olduklarından beri 40 yıldır tanıyan iki yaşlı adam karşı karşıya geldi. Son darbeyi Selevkos vurdu; Lysimakhos savaş alanında öldü ve küçük oğlu hırpalanmış cesedi alıp evine götürene kadar birkaç gün savaş alanında yattı.

Selevkos Hellespontos'u geçip Makedonya'yı almaya hazırlanıyordu. Ama çok da ilerleyemeden, hâlâ kampında olan ve hâlâ ittifak iddiasında bulunan Ptolemaios Keraunos ona cephe aldı ve onu öldürdü. İskender'in arta kalan ardıllarının üçte ikisini şahsen öldürmüştü.

Ptolemaios Keraunos hemen Makedonya-Trakya tahtına el koydu ve kız kardeşi Arsinoe ile evlendi. Bu Yunan değil Mısır âdetiydi ve onu yeni ülkesinde pek de popüler kılmadı. Bir sonraki eylemi, tahtına tehdit olurlar diye Arsinoe'nin iki oğlunu öldürmesi de öyle. Bunun üzerine kadın onu bıraktı ve Mısır'a, diğer kardeşine, II. Ptolemaios'a gitti ve onunla da evlendi. Bu krala Yunanca lakabını kazandırdı, "Ptolemaios Philadelphos" ya da "Kardeş Sevgisi," ki bu bir kompliman değildi.

Bu arada yaşlı Ptolemaios yatağında huzur içinde ölmüştü, İskender'in ardılları içinde neredeyse bir tek o böyle ölmüştü.

Ptolemaios Keraunos kanlı tahtında iki yıl tutundu. 279 yılında İtalya Yarımadası'nı karıştıran Kelt hareketi Anadolu'ya da vardı. Galyalılar Makedonya'ya üşüştüler; Ptolemaios Keraunos onlarla savaşa çıktı, savaş alanında öldü ve kariyerini, eski zamanların en az takdir görmüş kötü a-

73.1. Selevkosların Dünyası

damı olarak bitirdi.* Tahtı Tek gözlü Antigonos'un torunu II. Antigonos'un eline geçti.[3]

Selevkos'un oğlu I. Antiokhos babasının krallığının denetimini ele geçirdi. Antiokhos yarı Pers'ti (İskender'in kampında genç bir subayken, Selevkos o kitlesel evlilik sırasında Pers bir soylu kadınla evlenmişti) ve şimdi başına geçtiği imparatorluk temel yapısını Perslerden almıştı. Eyaletleri satraplar yönetiyordu ve imparatorluk, hepsi imparatorluğun başka bir köşesine hâkim birçok farklı başkentten yönetiliyordu. Persler Susa, Ekbatana, Sardes ve Babil'i kullanmıştı; Selevkos Sardes ve Babil'in kullanılmasını sürdürmüştü ama kendisi de ek karargâhlar olarak iki yeni kent inşa etmişti. Antiokheia (Antakya) kenti Orontos (Asi) Nehri kıyısında, bir zamanlar Ptolemaios'ların elinde olan topraklardaydı. Ama en büyük ve en sevdiği kent Dicle'nin batı kıyısında, Fırat'a da bir kanal aracılığıyla bağlanan Seleukeia'ydı.

Ptolemaios Keraunos'un ölümünün ertesi yılı, Galyalılar Hellespontos'u geçtiler ve Selevkos İmparatorluğu'nun sınırlarını tehdit etmeye başladılar. I. Antiokhos onlarla savaştı ve "Kurtarıcı Antiokhos" lakabını hak etti. Geri çekilen Galyalılar Anadolu'ya yerleştiler ve burada "Galatyalılar" olarak tanındılar.

On yıl sonra, İtalya Yarımadası'nın kıyılarından sürülen Roma askerleri Sicilya'ya doğru ilerledi. Bu, Polybios'un bize aktardığına göre, tarihsel bir andı. "Romalıların İtalya'dan hareketle denizi aştıkları ilk olaydı," ve Sicilya da "İtalya dışında ayak bastıkları ilk ülkeydi."[4] Roma, tarihinin bir sonraki safhasına geçmişti; Romalılar ilk denizaşırı fethine başlamaya hazırdı.†

İşin başındaki tüm imparatorluk inşacıları gibi, Romalıların da bu istila için bir bahaneleri vardı. Sicilya hâlâ Syrakusa ve Kartaca denetimi arasında bölünmüştü ve başlangıçta bir Yunan kolonisi olan Sicilya liman kenti Messina, Syrakusa denetimi altına girmişti. Ama Campania kökenli bir kaçak paralı asker grubu Sicilya'ya yelken açmış ve kenti ele geçirmişti. Messinalılar da hem Kartaca hem de Roma'ya haber göndermiş ve istilacıları kovmak için yardım istemişti.

Roma ve Kartaca hiç olmazsa teknik olarak barış halinde oldukları için, bu çok da mantıksız değildi. Ama uzun süredir uyumakta olan ateşi

---

* Ptolemaios Keraunos'un kesin ölüm tarihi bilinmiyor.

† Roma tarihi genellikle Krallık (753-509), Cumhuriyet (503-31) ve İmparatorluk (MÖ 31-MS 476) olarak bölünür. Cumhuriyet de genellikle Erken Cumhuriyet (509-264), Orta Cumhuriyet (264-133) ve Geç Cumhuriyet (133-31) olarak bölünür. Bu dönemlerin başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda tarihçiler arasında hayli anlaşmazlık vardır.

alevlendiren kibrit olmuştu. Oraya ilk Kartacalılar vardı ve Syrakusa tiranı II. Hiero'nun (Agathokles 20 yıl kadar önce ölmüştü) hâlâ iş başında olduğunu fark ettiler; Messina'nın, kent onun olması gerekirken yardım için başka güçlere başvurmasından hoşlanmamıştı. Üç taraflı bir savaş başlatacaklarına, Kartacalılar II. Hiero'yla birleşip eski istilacıları kovup Messina'yı işgal ettiler.

İkinci gelen Romalılar Messina'yı kuşatma projesinden vazgeçmeyi reddedip, Kartaca işgal kuvvetlerine saldırdılar. Sonrasında, Romalı istilacılar adaya yayıldı, Kartaca denetimindeki topraklara el koydular ve Syrakusa'yı da kuşattılar.[5]

Kartacalılar buna Messina garnizonunun komutanını (fiilen) çarmıha gerip savaşa hazırlanarak karşılık verdi. Bu denizaşırı harekâtın, Roma'nın İtalya sınırları dışındaki topraklarda giriştiği ilk deneme olduğunun farkındaydılar. Sonraki 23 yıl boyunca, iki güç Birinci Pön Savaşı'nda (264-241) çarpışacaktı.

Polybios, "Romalılar, savaşın uzadığını gördüklerinden, ilk kez gemi inşasına giriştiler... çok güçlük çektiler çünkü gemi yapımcıları tamamen deneyimsizdi."[6] Bu Birinci Pön Savaşı'nın ilklerinin ikincisiydi. Sicilya'ya geçebilmek için, Roma konsülleri Roma'nın müttefiklerinden ve tabi kentlerden gemi ödünç almışlardı (bu kuvvete *socii navales* deniyordu).[7] Ama kısa sürede Roma'nın başka kentlerin donanmalarına güvenemeyeceği ortaya çıktı. Bir Kartaca savaş gemisi Roma kıyılarında karaya oturduğunda, gemi yapımcıları bunu söküp kendi gemilerini bunu örnek alarak yaptılar; bu arada, mürettebatlar da kıyıda kürek çekme alıştırması yapıyordu. Gemiler bittiğinde, yeni Roma donanması denize açıldı ve hemen bir Kartacalı komutan tarafından ele geçirildi.[8]

Romalılar yeniden inşa ettiler, yeniden donattılar ve yeniden denize açıldılar. İki yıl sonra, Polybios'un dediğine göre, iki donanma "eşitti." Romalılar stratejilerinin büyük bölümünü, yasalarını, yönetimlerini hatta mitolojilerini bile başka kültürlerden alıyordu ama çabuk öğreniyorlardı.

247'de, neredeyse durmadan savaşılan 17 yıldan sonra, Romalılar biraz avantajlı bir konuma gelmişti. Roma birlikleri Kuzey Afrika'ya çıkmış ve kamplar kurmuştu ama Kartaca'ya saldırmak yeteneklerinin çok ötesindeydi; Sicilya da neredeyse tamamen Romalıların eline geçmişti. Kartaca'nın önderleri başkomutanlarını beceriksizlik nedeniyle görevden aldı ve ordunun denetimini yeni bir subaya, 20'lerinin ortasındaki Hamilkar Barkas'a verdiler.

Hamilkar'ın komutası altında Kartacalılardan ve paralı askerlerden oluşan yaklaşık 10.000 kişilik karışık bir kuvvet ve 70 fil vardı. Sicilya'da bir üs ele geçirmişti, buradan hareketle İtalya kıyısını rahatsız ediyordu

ve birçok zorlu zafer kazanmıştı; bu "Kartacalıları içine düştükleri mutlak umutsuzluk halinden" kurtarmayı becerebilmesi için yeterliydi.[9]

242'de, artık yirmi ikinci yılına gelmiş olan savaş her iki ülkeyi de tükenme noktasına getirmişti. Polybios, "Kesintisiz gelen zorlu savaşların gerginliği onları yıpratmıştı," der, "kaynakları... yıllarca süren vergiler ve askeri harcamalar sonucu tükenmişti."[10] Hamilkar'ın Sicilya'daki paralı askerler ve Kartacalılardan oluşan kuvvetleri üç yılı aşkın bir süredir yenilmeden savaşıyordu ama Roma donanması, Kartaca ikmal gemilerinin Hamilkar'ın Sicilya'daki askerlerine ulaşmasını giderek zorlaştırıyordu.

İlk durma çağrısı yapan Kartacalılar oldu. 241 yılında, başkent Hamilkar'a bir mesaj gönderdi: Onu terk etmek istemiyorlardı ama artık ona yiyecek ve silah göndermek olanaksız hale gelmişti. Durumu istediği gibi yönetme yetkisi vardı. Bu güçsüz yetke Hamilkar'a teslim olmaktan başka çare bırakmadı. Eryx Dağı'nın yarı yolundaki üssünden askerleriyle birlikte "üzüntü ve kızgınlıkla" indi[11] ve protestolar altında Kartaca'nın Sicilya'nın tümünden vazgeçmesini, tüm savaş esirlerini serbest bırakmasını ve 10 yıl boyunca yüklü bir tazminat ödemesini kabul eden bir antlaşmayı kabul etti.[12]

Savaş bitmişti. Senato Janus Tapınağı'nın kapılarının kapatılmasını emretti; bu, Roma'ya ait toprakların tümünde barışın hâkim olmasını simgeliyordu. Sicilya artık bu topraklardan biriydi; Roma'nın ilk yabancı eyaleti oldu.

Bu barış, içinde çok daha feci bir çatışmanın tohumlarını taşıyordu.

Doğuda, başka savaşlar da sürüyordu. Mısır'da II. Ptolemaios (artık kız kardeşiyle evlenmişti) ve (Selevkos'un oğlu) I. Antiokhos topraklarının arasındaki Suriye sınırı için itişiyordu ve tartışmalarını oğullarına devrettiler, ama bunun dışında sonraki kuşağa geçiş pek bir değişiklik getirmedi. II. Ptolemaios 246'da öldü ve yerine oğlu III. Ptolemaios geçti, I. Antiokhos (eski Pers âdetlerine uyarak) büyük oğlunu ihanet nedeniyle öldürttü ve tahtını onun yerine ikinci oğlu II. Antiokhos'a devretti.* Makedonya'da, Tek Gözlü'nün torunu II. Antigonos, neredeyse 50 yıllık hükümdarlıktan sonra 80'lerinde öldü ve yerine oğlu geçti.

Mısır'da, III. Ptolemaios'un bolluk dolu 22 yıllık bir hükümdarlığı oldu. II. Antiokhos pek o kadar iyi idare edemedi. Selevkos İmparatorluğu'nu devraldıktan 6 yıl sonra, Baktria satraplığını kaybetti; Baktria Yunan vali Diodotos yönetiminde isyan etti ve Diodotos'un kral olduğu, bağımsız bir

* Antiokhos adlı 13 Selevkos kralı vardır. İlk beşinin lakapları I. Antiokhos Soter ("Kurtarıcı, herhalde Galyalıları kovduğu için), II. Antiokhos Theos, III. Büyük Antiokhos, IV. Antiokhos Epiphanes ve V. Antiokhos Eupater.

krallık olduğunu ilan etti. Baktria II. Antiokhos'un başkentlerinin herhangi birinden uzaktı, arada zorlu bir arazi vardı ve kral burayı geri alamadı. Çok geçmeden, Arsaces adlı yerli bir Part soylusu anavatanı Partia'nın da bağımsızlığını ilan etti. II. Antiokhos batı sınırıyla meşguldü; Mısır'la, eski Fenike, İsrail ve Yahuda toprakları da içinde olmak üzere o eski Batı Sami toprakları yüzünden savaşıyordu ve muazzam imparatorluğunun iki sınırını birden tutması olanaksızdı.*

Sonunda III. Ptolemaios'la geçici bir barış sağlamayı başardı ve iki kral antlaşmayı bir kraliyet düğünüyle damgaladı; Ptolemaios'un kızı kuzeye gitti ve ikinci karısı olarak II. Antiokhos'la evlendi. Ama pazarlık Baktria'yla Partia'yı geri getirmedi ve II. Antiokhos'un kızgın ilk karısı onu zehirledi, böylece barış her açıdan başarısızlıkla sonuçlandı.

Yerine, (ilk karısından olma) oğlu II. Selevkos geçti, iki satraplığı o da geri almayı başaramadığı gibi, bir de attan düşüp öldü. II. Selevkos'un büyük oğlu, kendi komutanları tarafından öldürülmeden ancak 3 yıl hüküm sürebildi; taht daha sonra küçük oğul III. Antiokhos'un oldu.

223 yılında Selevkosların kralı olduğunda yalnızca 15 yaşındaydı. Tahtta bir çocuk varken, hem Media hem de eski Pers anayurdu Partia ve Baktria'ya katılıp isyan ettiler. Ama III. Antiokhos önceki üç krala göre çok daha sağlam malzemeden yapılmıştı. Sefere çıktı ve ardı ardına zaferler kazandı: Anadolu'da dağılmaya başlayan sınırlar; Media ve Persia, Antiokhos 18 yaşında ordusunun başında üstlerine gidince teslim olmak zorunda kaldı; sonunda, Baktria ve Partia da. Bu son iki bölgeyi yeniden ele geçirmeye çalışmadı. Hem Baktria hem de Partia kralıyla barış yaptı, bu da doğu sınırını sağlama aldı ve batıya daha fazla dikkat sarf edebilmesini sağladı.†

Mısır'ın kendi sınırındaki baskısı azaldığından, bu iyi bir plandı. 222'de, III. Ptolemaios'un yerine, biyografisini yazanların hiçbiri tarafından sevilmeyen oğlu IV. Ptolemaios geçmişti. Plutarkhos, "Gevşek, şişman ve efemine bir prensti," der, "kadınları ve şarabı onu çürütmüştü."[13] Durumu onaylamayan Polybios, "Hükümdarlığını, sanki sürekli bir festivalmiş gibi yürütüyordu," der, "devlet işlerini ihmal ediyor, yanına kimseyi yaklaştırmıyor ve dışarıda ülkenin çıkarlarını savunanları aşağılama ya da umursamazlıkla karşılıyordu."[14] Babası ölür ölmez, kendisine karşı komplo kurmasın diye derhal annesini zehirledi, hemen ardından küçük karde-

* Süregiden sınır anlaşmazlığından, "Kuzey Kralı" ile "Güney Kralı"nın giderek daha büyük ordularla defalarca birbirlerinin üzerine yürüdüğünü söyleyen Eski Ahit kitaplarından Daniel'de söz edilir (Daniel 11.2-29.)

† III. Antiokhos'un istilası sırasında, Partia ilk asi Partia kralının oğlu II. Arsakes tarafından yönetiliyordu; Baktria, Euthydemus adlı bir gaspçı tarafından Diodotos'un vârislerinin elinden alınmıştı.

şi Magnus'u ölümüne haşladı, çünkü Magnus orduda çok seviliyordu.[15] IV. Ptolemaios'un işleri metresi, onun erkek kardeşi (Plutarkhos "o pezevenk" diyordu) Agathokles ve danışmanlarından biri olan ve o dikkatini "izansızca ve sürekli içmeye" vermişken onun yerine kararları veriyormuş gibi duran Sosibios adlı bir Yunan tarafından yürütülüyordu.[16] IV. Ptolemaios 204 yılında (herhalde karaciğer yetmezliğinden) öldü ve tahtı 5 yaşındaki oğlu V. Ptolemaios'a bıraktı. Sosibios ve "o pezevenk" anlaşıldığı kadarıyla, kendilerini naip olarak gösteren sahte belgeler düzenlemişlerdi.

Sosibios aylar sonra öldü ve Agathokles, kız kardeşi ve annelerini Mısır iktidar piramidinin tepesinde bıraktı. Ama bu uzun sürmedi; üçlü kendilerinden o kadar çok nefret edilmesini sağlamıştı ki, ordunun önderliğinde bir kalabalık saraya yürüdü, onları sokağa sürükledi, çırılçıplak soyup çılgınca parçaladı: Polybios, "Bazıları onları dişleriyle parçalamaya başlamıştı," der, "kimileri bıçakladı, diğerleri de gözlerini çıkarttı. Herhangi biri düştüğünde, bedeni uzuvları gövdelerinden ayrılana kadar parça parça doğranıyordu, çünkü hırsları kabardığında, Mısırlıların vahşiliği gerçekten dikkate değerdir."[17]

Genç V. Ptolemaios Memphis'te usulüne uygun bir Mısır danışmanlar konseyi eşliğinde tahta çıktı, ama 12 yaşına geldiğinde III. Antiokhos Mısır'ın kuzey sınırına doğru yürüyüşe geçti. Josephus, "Asya'nın" kralı olarak adlandırdığı Antiokhos'un "Yahuda'yı ele geçirdiğini" kaydeder.[18] İstila, 198'de Panium Savaşı'nda Selevkos ve Mısır orduları Ürdün Nehri'nin başının yakınlarında karşı karşıya geldiklerinde sona erdi. Savaş bittiğinde, Mısır Batı Sami toprakları üzerindeki egemenliğini son olarak yitirmişti. IV. Ptolemaios'un hükümdarlığı neredeyse tüm eski tarihçiler tarafından Mısır'ın ihtişamının sonu olarak betimlenir. Eski ülkenin Yunan hükümdarlar yönetimindeki yeniden doğuşu sona ermişti.

Daha batıda, Hamilkar Barkas hâlâ Romalıların dayattığı barış koşulları altında sızlanıyordu. Kartaca'nın büyüklüğü engellenmişti; Kartacalılar imparatorluklarını oluşturan Akdeniz adalarını kaybetmiş ve buralara onların yerine Roma sıkıca yerleşmişti.

Hamilkar bu kaybı telafi etmek üzere Kartaca İmparatorluğu'nu biraz daha batıya ilerletmeye karar verdi. Yanına bir askeri kuvvet ve yerleşimciler alarak İberya'ya –bugünkü İspanya– gidecek ve Sicilya'daki kayıpları telafi etmek üzere buraya koloniler kuracaktı. Bu yeni İberya kolonisi Kartaca'nın gücünün yeni bir merkezi olacak; aynı zamanda da Roma'ya misilleme saldırılarında bulunmak için ideal bir üs oluşturacaktı. Sicilya'daki aşağılanması, oğluna devretmek için elinden geleni yaptığı bir nefrete dönüşmüştü, Polybios'un kaydettiği gibi:

> Babası ordusuyla İspanya seferine çıkmak üzereyken, o zamanlar dokuz yaşında olan Hannibal babasının kurban kestiği sunakta duruyordu... Sonra [Hamilkar] Hannibal'ı yanına çağırdı ve ona şefkatle sefere katılmayı isteyip istemediğini sordu. Mutlulukla kabul etti ve bir çocuk gibi, gelmesine izin verilmesi için yalvardı. Bunun üzerine babası onu elinden tuttu, sunağa götürdü ve elini kurban edilen hayvanın üzerine koyup, hiçbir zaman Romalılarla dost olmamaya yemin etmesini istedi.[19]

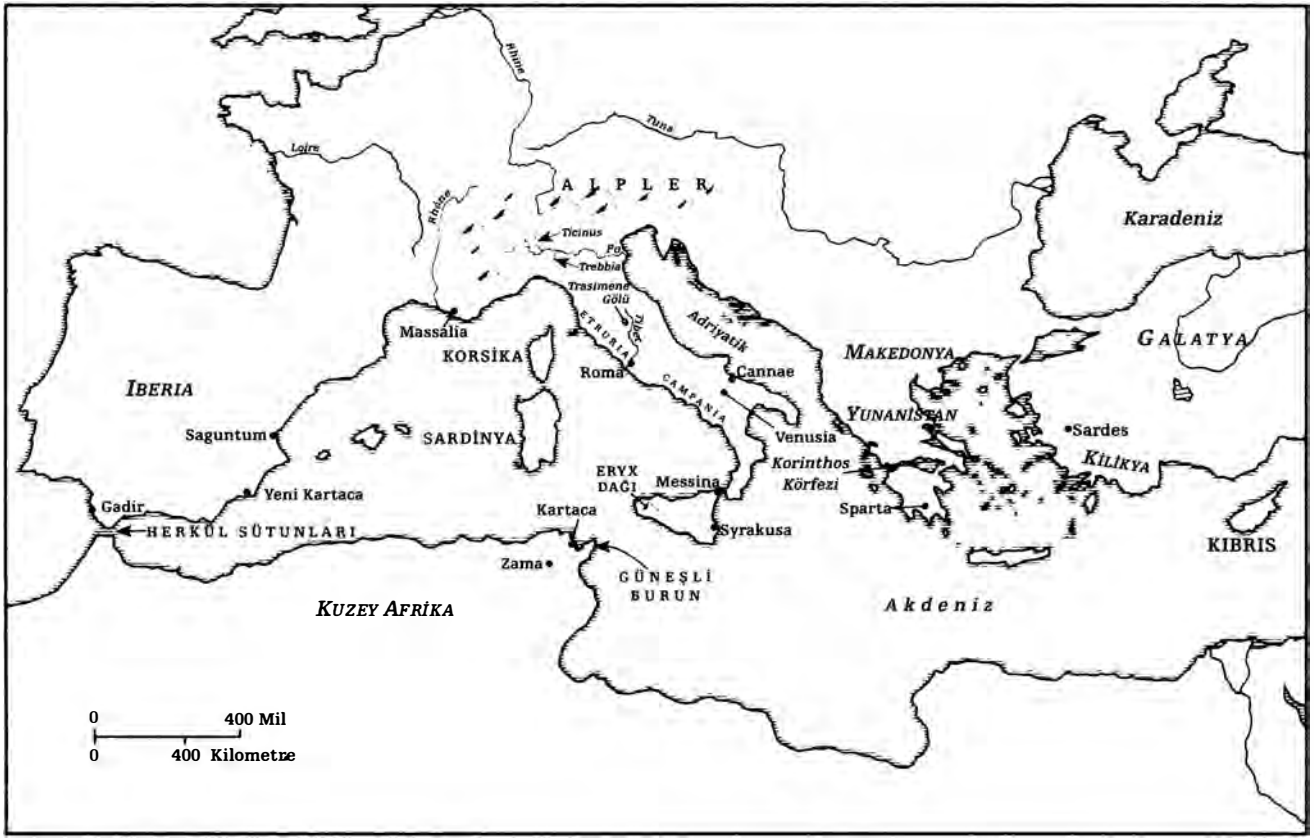
Ebedi nefret yemini edildikten sonra, Hamilkar, oğlu ve yerleşimcilerle denize açıdı.

Kartaca seferi 236 yılında İberya Yarımadası'na vardı ve kendine yeni bir krallık fethetmeye koyuldu. Hamilkar, harekât merkezi olan Gadir'den (bugünkü Cadiz) yeni kolonisini kurmayı başardı. Hannibal burada büyüdü, babasının tehditle ya da dil dökerek civar halka boyun eğdirmesini izledi: Polybios bize, "[Hamilkar] bu ülkede yaklaşık dokuz yıl geçirdi," der, "bu süre zarfında birçok kabileyi, bazılarını kılıç zoruyla, bazılarını da diplomasiyle Kartaca yönetimi altına soktu."[20] Aynı zamanda Alpler'den İtalya Yarımadası'nın kuzeyine casuslar göndererek, olası bir istila güzergâhı bulmaya çalıştı.[21] Hannibal Kartaca'ya hiç ayak basmadan delikanlılığa erişti.

Bu arada, Romalılar da ilk kez Yunanistan'a yelken açtılar, buraya, Korkyra adasını hem diğer düşman Yunanların hem de kuzeyli Galyalıların çifte istila tehdidine karşı korumak üzere çağrılmışlardı. Müdahale sona erdiğinde, bir Roma garnizonu teorik olarak bir barış gücü olarak adada kaldı; Roma daha Yunan komşularına saldıracak duruma gelmemişti.

Aynı yıl, 229'da Hamilkar Barkas bir Kelt müstahkem mevkiinin kuşatması sırasında öldü. Artık 18 yaşına gelmiş olan Hannibal kumandayı alacak kadar yaşlı görülmüyordu. İberya kolonisinin yönetimi onun yerine büyük kayınbiraderine verildi ama anlaşılan o ailenin Roma nefretini paylaşmıyordu; sonraki sekiz yılı İberya kolonisini yönetmekle (ve abartılı bir şekilde Yeni Kartaca adını verdiği bir kent kurmakla) geçirdi ve doğudaki Romalıları görmezden geldi. Belki de İberya Yarımadası'nda yeni ve kalıcı bir krallık kurabilirdi ama 221 yılında kölelerinden biri tarafından öldürüldü ve İspanya kuvvetlerinin komutası 26 yaşındaki Hannibal'e düştü.

Hannibal Yeni Kartaca'ya sırtını döndü ve derhal karadan Roma topraklarını istila edecek bir saldırı hazırlıklarına başladı. Alpler'den güvenli bir geçiş sağlamak üzere savaşarak kendine karadan bir yol açmaya başladı. Massalia civarına geldiğinde, (O istilacı Galyalılara rüşvet verilmesine aracı olduğundan beri Roma'yla arası iyi olan) kent Roma'dan yardım istedi.

73.2. Pön Savaşları'nın Dünyası

Romalılar Kartaca'ya bir mesaj gönderdi ve eğer Hannibal Saguntum kentini geçerse, bunun bir savaş ilanı olarak kabul edecekleri uyarısında bulundu. Hannibal hemen kenti kuşattı ve yakıp yıktı, bunun üzerine Roma elçisi Kartaca'ya geldi ve Kartaca senatosuna Roma'nın nihai ültimatomunu sundu: Hannibal'i teslim edin ya da İkinci Pön Savaşına hazırlanın.[22] Kartacalılar, bir Kelt yerleşimi olan Saguntum'un Roma'nın bir müttefiki olmadığı gerekçesiyle itiraz ettiler; elçi buna, bir zamanlar, yıllar önce Roma'dan yardım istediğini, bu yüzden Roma'nın kentin Roma güvencesi altında olduğunu iddia edebileceğini söyleyerek yanıt verdi.

İşin esası şuydu ki, iki kent de savaşa girmeye kararlıydı. Livius, "Roma tarafında, evvelce yenilgiye uğramış bir düşmanın durup dururken saldırıya geçmesinin doğurduğu öfke vardı," der, "Kartacalılar tarafındaysa, fatihler tarafından takınıldığını düşündükleri açgözlü ve tiranca tavra karşı acı bir kızgınlık vardı."[23] Romalıların baş elçisi kıyafetinin katları arasında hem barış hem de savaş taşıdığını ve dikkatli olmazlarsa savaşın ortaya çıkacağını haykırınca, Kartacalı senatörler, "Kabul ediyoruz!" diye haykırdılar.[24]

Böylece 218 yılında Hannibal Alpler'e doğru yola çıktı. Kardeşi Hanno'yu İberya kolonisinin başında bıraktı ve yanına yüz binin üzerinde piyade, belki yirmi bin süvari ve otuz yedi fil içeren bir ordu aldı.*

Buna yanıt olarak Romalılar biri Kuzey Afrika kıyısına, diğeri de konsül Publius Cornelius Scipio'nun komutasında İberya yarımadasına gidecek iki donanma hazırladılar. Cornelius Scipio Rhone Nehri'nin ağzına demirledi, amacı Hannibal ve ordusunu burayı geçmeden durdurmaktı, ama Hannibal'in ordusu beklenenden o kadar daha hızlı hareket etmişti ki, Cornelius Scipio oraya üç gün geç varmıştı. Hannibal dağlara doğru yola çıkmıştı.[25]

Adamları, onları izleyen Romalılardan daha büyük bir sorundu. Afrika'da yetişmişlerdi ve İspanya kıyısı gördükleri en soğuk iklimdi; bilinmeyen dik yokuşları tırmanmak onları dehşete sürüklüyordu ve gördükleri ilk Alp manzarası hiç de yardımcı olmadı. Livius, "Ürkütücü tepeler," der, "göğü kaplayan karla örtülü zirveler, kayalara tutunmaya çalışan kaba kulübeler, soğuktan büzülmüş ve kavrulmuş hayvanlar ve sığırlar, vahşi ve dağınık saçlı insanlar, canlı cansız tüm doğa kaskatı donmuş; tüm bunlar ve kelimelerin ifade edemeyeceği dehşet manzaraları, kavrayışlarına yeni şeyler katmıştı."[26] Ve sürekli yerel kabilelerin tehditleriyle karşı karşıyaydılar; böylesi saldırıların ilkinde, Kartaca atları dar bir dağ geçidinde paniğe kapıldı ve atlarla binicileri kayıp dağın yamacın-

* Bu bir tahmindir; kaynaklar Hannibal'in ordusunun İtalya'ya vardığındaki sayıları konusunda farklı rakamlar verir.

dan yüzlerce metre aşağıdaki kayaların üzerine düştüler. Daha yukarılara doğru yürüdükçe, kar tabakasının altındaki buz, çok daha fazla adamı ölüme kaydırdı.

Livius'un dediğine göre, geçiş 15 gün sürdü ve Hannibal dehşet verici şekilde 36.000 adam ve fillerinden 34'ünü kaybettiğini gördü. Po Nehri yakınlarında, morali bozulmuş ve küçülmüş bir orduyla ovaya ulaştı. Cornelius Scipio yelken açıp olabildiğince hızlı bir şekilde ordusunun bir kısmıyla onu karşılamak üzere İtalya'ya dönmüştü. Başarılı geçişin haberi kısa sürede Roma'ya ulaştı ve Senato derhal Kuzey Afrika'daki istila gücünü anayurdun savunmasını takviye etmek üzere geri çağırdı.

Cornelius Scipio ve Hannibal, 218 yılının Kasım'ında Ticinius Nehri'nde karşılaştı. Yorgun da olsalar, Kartaca süvarisi Roma hatlarını çabucak yardı. Romalılar dağıldı, Scipio da ağır yaralanmıştı. Livius, "Bu durum Kartacalıların avantajlı olduğunu gösterdi," der.[27]

Cornelius Scipio'nun kuvvetleri büyük ve tehlikeli bir tezahüratla Roma'ya dönmüş olan Kuzey Afrika birlikleriyle birleşmek üzere geri çekildi; Roma, kamu algısı ve gerçek arasında oluşan, felakete yol açabilecek bir kopukluktan çekiyordu. Polybios, "Halkın Roma ordusunun nihai başarısına olan güveni sarsılmamıştı," diye yazar. "Bu yüzden, Longus (Kuzey Afrika kuvvetlerinin komutanı) ve lejyonları Roma'ya varıp kentte yürüdüğünde, halk hâlâ bu birliklerin savaş alanında belirmesinin bile sonuca yol açacağına inanıyordu."[28] Bu gerçeğin çok uzağındaydı. Ordular bir ay sonra Trebbia Nehri'nde bir kez daha karşılaştığında, Roma ordusunun tam üçte biri kaybedildi.

İki konsülün birleşik kuvvetlerinin yenilgiye uğradığı haberi Roma'ya ulaştı ve paniğe yol açtı. Livius, "Halk Hannibal'in her an kent kapılarında belireceğini sanıyordu," diye yazar.[29] Roma topyekûn alarma geçti, adalara garnizonlar kuruldu, müttefiklerden takviye istendi, yeni bir filo donatıldı. 217'de Hannibal sürekli bir şekilde güneye doğru ilerliyor, etrafını harap ediyor Etruria'dan Roma'ya doğru ilerliyordu. Konsül Gaius Flaminus ve takviyeli bir Roma ordusu Trasimene Gölü'nde, ağır bir sis altındaki feci bir çarpışmada Kartacalıları karşıladı. 15.000 Romalı öldü ve Flaminus da burada ezildi; cesedi bulunamadı. Bir kez daha, felaketin haberleri Roma'ya erişti. Livius, "İnsanlar Forum'a üşüştü, kadınlar sokaklarda her karşılaştıklarına, aniden gelen bu feci haberlerin ne anlama geldiğini soruyordu... Hiç kimse ne umut etmesi gerektiğini ya da neden korkması gerektiğini bilmiyordu. Bunu izleyen birkaç gün içinde, kentin kapılarındaki kalabalık erkeklerden çok kadınlardan oluştu, sevdiklerinin yüzünü görmek ya da en azından bir haber almak umuduyla bekliyorlardı."[30]

İyi haber yoktu. Hannibal'in ordusu durdurulamaz gibiydi. Güneye doğru ilerlemesini sürdürdü, kentin aşağısındaki kentleri de kendi yanına çekmek amacıyla geçici olarak Roma'yı bir kenara bıraktı. Polybios, "Bu arada Romalılar da Kartaca'nın artçılarını izliyor, arada hep bir ya da iki günlük yürüyüş mesafesi bırakıyor ve daha fazla yaklaşıp düşmanla çatışmaya girmiyordu,"[31] diye yazar.

Ertesi yıl, yeni seçilmiş iki konsül, Paullus ve Varro Hannibal'i yenmek amacıyla bir araya geldiler. Romalılar, Kartacalıların 50.000'in altındaki gücünü karşılamak üzere 100.000'in üzerinde bir ordu toplamayı başarmıştı. 2 Ağustos 216'da, ordular güneydoğu kıyısındaki Cannae'da karşı karşıya geldi.

Muazzam sayıları sayesinde Romalılar istilacıları ezmek için sayısal üstünlüklerine güveniyordu, ordularını kütlesel bir adam yığını halinde toplamışlar, durdurulamaz bir kuvvet halinde yıldırım gibi ilerliyorlardı. Buna karşılık Hannibal Roma saldırısını karşılamak üzere ince, onları durdurma olanağı yokmuş gibi gözüken bir hat hazırlamıştı. Ama arkasındaki sağ ve sol kanatlarına iki grup halinde en güçlü ve saldırgan adamlarını, Afrika'dan gelen paralı askerlerini yerleştirmişti. Kendisi de ön saflarda yer almıştı. Bu birliklerle aynı tehlikeye atılmazsa, aklındaki zor görevi yapmaları olanaksız olacaktı.

Romalılar ilerlediğinde, ince ön hat sert bir şekilde direndi ama yavaşça geri çekildi ve Romalılar ilerlerken onları bir V'nin içine çekti. Sonra paralı askerlerden oluşan kuvvet V'nin iki yanından ilerledi ve saldırdı. Roma kuvvetlerinde, üç cephede birden savaşacak ne deneyim ne de disiplin yoktu. Bunu izleyen kargaşada, 50.000 Romalı yerde kaldı. 6000 süvariden yalnızca 70'i kurtulabildi ve hem yenilgisi hem de kaçışı nedeniyle gözden düşmüş olan Varro'nun komutasında Venusia kentine kaçtılar.

Cannae Savaşı'nın haberi Roma'ya ulaştığında, Roma'daki neredeyse her aile bir kardeşini, babasını ya da oğlunu kaybettiğini gördü. Polybios, "Bu yenilgiden sonra, Romalılar İtalyanlar üzerindeki üstünlüklerini koruma yolundaki tüm umutlarını yitirdiler ve doğdukları topraklar hatta kendi varlıkları için endişelenmeye başladılar," der.[32]

Kartaca gemileri Yunanistan'a gidip, Makedonya kralı V. Philippos'a (Tek Gözlü Antigonos'un torununun torununun torunu) Yunan yarımadasındaki Roma "barış gücünü" kovmakta yardım önerince, durum daha da kötü bir hal aldı. V. Philippos kabul etti, Makedonlarla Kartacalılar birlikte, Romalı istilacılarla aralarında Sparta ve Aitolia Birliği (yarımadanın ortasında, Makedonya'nın güneyinde ve Korinthos Körfezi'nin kuzeyindeki kentlerden oluşan bir ittifak) de bulunan Yunan müttefiklerine karşı savaşmaya başladılar. Artık Birinci Makedonya Savaşı İkinci Pön Savaşı'yla birleşmişti ve Romalılar iki cepheli bir felaketle uğraşıyorlardı.

Birinci Pön Savaşı'nda olduğu gibi, İkincisinde de çatışmalar uzadı da uzadı.* 211 yılında, Romalılar iki yıllık bir kuşatmadan sonra Syrakusa karşısında bir zafer kazanarak Sicilya'nın bir kısmını geri almayı başardı; o sırada kentte bulunan Yunan matematikçi Arkhimedes kentin yakılıp yıkılması sırasında öldü. İberya Yarımadası'nda o kadar başarılı olmadılar, Scipio ailesinin iki ferdi, Publius ve Gnaeus kardeşler tarafından yönetilen Roma kuvvetleri istilaya başladı ve Hannibal'in kardeşi, hâlâ geride kaleyi savunmakta olan Hasdrubal tarafından karşılandılar. Bunu izleyen savaşta iki kardeş de öldü ama Hasdrubal Romalı istilacıları yurdundan tamamen sökmeyi başaramadı.

Bu da bir subayın, daha sonraki kuşaklar tarafından sadece Scipio olarak bilinen Publius'un oğlunun, Hannibal'in uzun süredir Roma için beslediği nefreti Kartaca için beslemesine yol açtı. 209 yılında, Scipio babasının öcünü almak üzere Yeni Kartaca üzerine yürüdü. Kuşatması başarılı oldu; Hasdrubal kaçtı ve kardeşinin yolunu izleyerek, Alpler üzerinden onun peşinden gitti.

Bu Kartacalılar için o kadar da kötü olmadı çünkü Hasdrubal yanında yalnızca kendi adamlarını değil, askere aldığı 8000 Kelt'i ve Yeni Kartaca'dan Alpler'e doğru ilerlerken ordusuna kattığı başka adamları da getirmişti. Umbria'da buluşarak kuvvetlerini birleştirmek üzere Hannibal'a bir mektup gönderdi.

Mektup Roma yetkililerinin eline geçti ve okundu. En yakındaki Roma kuvvetleri derhal dönüp, Umbria'ya varmadan Hasdrubal'e bir sürpriz saldırı düzenlediler. Hasdrubal'in müttefikleri pek başarılı olamadı (Livius, "Galyalılarda dayanma gücü hep eksiktir," der).[33] Hasdrubal 50.000'in üzerinde adam kaybetti ve işinin bittiğini görünce, dörtnala karşısındaki Romalılara saldırdı ve savaşarak öldü. Romalılar kafasını kestiler, dikkatle sakladılar ve yanlarında götürdüler; Hannibal'in ileri karakollarına vardıklarında, kafayı Hannibal'in kampına fırlattılar.[34]

Hannibal hem kardeşini hem de artık bir Roma eyaletine dönüşmüş olan İberya'yı kaybetmişti. Denge yavaş yavaş Romalılardan yana dönmeye başlıyordu ve Romalılar Kartaca üzerine yoğunlaşmak amacıyla Makedonya'daki cephelerini kapatarak, bunu daha da ileri götürdüler. 207'de, Hasdrubal'in öldüğü yıl, Roma askerleri Yunan yarımadasındaki amaçsız çatışmadan geri çekilmeye başladı. Hem Yunan kentleri hem de bizzat V. Philippos, Livius'un deyimiyle, "uzun ve yorucu savaştan sıkılmışlardı", Romalılar da, askerlerinin yurda daha yakın yerlerde gerekli olduğunu

* Livius'un *Roma Tarihi, Şehrin Kuruluşundan İtibaren* adlı eserinin XXI-XXX. kitapları arasında (bunların Aubrey de Selincourt çevirisi, Penguin Books tarafından ayrı olarak *The War With Hannibal* adı altında yayımlanmıştır), İkinci Pön Savaşı'ndaki bütün önemli çatışmalar hakkında yıldan yıla ayrıntılı bilgi verilir.

görebiliyordu. Scipio yeni savaş alanının Kuzey Afrika olmasını önerdi; Romalılar saldırıya geçmeli ve doğrudan Kartaca'ya yelken açmalıydı, bu Hannibal'i İtalya topraklarından pekâlâ uzaklaştırabilecek bir stratejiydi.

205 yılında, V. Philippos güneydeki Yunan kentleriyle Phoenike barışını imzaladı. Bu Romalılara birkaç küçük kentin denetimini sağladı, başka toprakları Makedonya'ya kazandırdı ve Makedonya ile Aitolia Birliği arasındaki çatışmalara son verdi. Artık bütün askerleri bir Kuzey Afrika harekâtı için serbest kalmış olan Scipio bir istila kuvveti hazırladı. 204 yılında, Kuzey Afrika kıyısına Romalılar ve Kuzey Afrikalı paralı askerlerden oluşan karma bir ordu çıkardı.

İstilası tam da arzulanan etkiyi yarattı: Kartacalılar Hannibal'e telaşlı bir imdat mektubu gönderdi. Ve Hannibal eve döndü. Bunun yurtseverliğinden yapıyordu ama bu müphem ve isteksiz bir yurtseverlikti; doğduğu memlekete 9 yaşından beri ayak basmamıştı ve adamlarının çoğunu da İtalya'da bırakmıştı, belki de kısa sürede geri döneceğini umuyordu. Babasının arzularını tamamıyla yerine getirmemişti; Roma hâlâ ayaktaydı. Livius, "Çok az sürgün, ülkesini Hannibal'in düşmanlarının ülkesini terk ettiği kadar isteksizce terk eder," der."Dönüp dönüp İtalya kıyılarına baktı... doğrudan Roma üzerine yürümediği için kendi kafasına lanet okuyordu."[35]

Kartaca'ya varınca, kendine isteksiz Kartacalılardan ve Afrikalı paralı askerlerden bir ordu kurdu ve yanında getirdiği az sayıdaki deneyimli savaşçıyla birleştirdi. Sonra, 202 yılında, Hannibal ve Scipio Güneşli Burun'un hemen güneyindeki Zama'da barış görüşmeleri için bir araya geldi. Belki de barış görüşmeleri samimiydi ama Scipio takviye istemişti ve bunların gelmesini bekliyordu. 14 yıl önceki Cannae yenilgisi, Romalıların hatıralarında hâlâ tazeliğini koruyordu; ölülerin genç oğulları artık 20'li yaşlarındaydı, savaşa hazır ve kızgındılar.

Roma takviye birlikleri geldi; barış görüşmeleri, kaçınılmaz olarak başarısız oldu; ve Romalılar ile Kartacalılar son kez savaş alanında bir araya geldiler. İtalya'nın açık arazisinde, hep saldırganı oynayan Hannibal yenilmezdi. Ama savaştığı koşullar burada değişmişti. Tanımadığı kayalık bir arazide "aynı dil, âdet, yasa, silah, kıyafet, görünüm hatta savaşma nedenini paylaşmayan" bir orduyla[36] savunma savaşına girmişti. Bunlar genellikle nakit için savaşıyordu, çoğu hatları bozup korkudan kaçtı.

Zama Savaşı, Scipio'nun savaş alanına tamamen hâkim olmasıyla sonuçlandı; Hannibal, sonunda Kartaca'ya sığınmak zorunda kalmıştı. Burada, Senato'ya onları zafere ulaştıramayacağını söyledi. Roma'yla barış imzalamak tek seçenekti. Kartaca Senatosu bunu kabul etti ve Kartaca Scipio'ya teslim oldu. Bu zaferi karşılığında, Scipio yurttaşlarından Scipi-

o Africanus lakabını kazandı. Kartaca donanmasından ve batıya yayılma hırsından vazgeçmeye zorlandı; gemilerden 500'ü Roma denetiminde açık denize çekildi ve ateşe verildi, burada su kesimine kadar yandıktan sonra, gemiler battı.[37] İkinci Pön Savaşı sona ermişti.

Hayal meyal anımsadığı kenti savunma uğruna Roma hırslarından vazgeçen Hannibal, Kartacalıların harabeye dönen ülkelerini yeniden inşa etmelerine yardım etmek üzere Senato'ya katılarak Kartaca'da kaldı. Bunun karşılığında pek teşekkür almadı. Zama Savaşı'ndan 6 yıl sonra, Hannibal bir komplodan haberdar oldu. Kendi yurttaşları bir iyiniyet gösterisi olarak onu Romalılara teslim etmeyi düşünüyordu.

Derhal bir gemiye atlayıp Kartaca'dan kaçtı. Ülkesine döneli ancak 7 yıl olmuştu. Bir daha da dönmeyecekti.

ZAMAN ÇİZELGESİ 73

ROMA	ÇİN	İSKENDER'İN ARDILLARI		
		Ptolemaios	Selevkos	Lysimakhos
		MISIR İMP.	SELEVKOS MAKEDONYA	TRAKYA
Asculum Savaşı (279)		**II. Ptolemaios** (287)		
Birinci Pön Savaşı (264)			**I. Antiokhos**	**Ptolemaios Keraunos**
	Zhou'nun düşüşü (256)		**II. Antiokhos**	**II. Antigonos**
	Ch'inli Chuang-hsiang	**III. Ptolemaios** (246)		
	Ch'inli Cheng		**II. Selevkos**	**II. Demetrios**
			Büyük Antiokhos	
	Ch'in Hanedanı (221)	**IV. Ptolemaios** (222)		**V. Philippos**
İkinci Pön Savaşı (218) Cannae Savaşı	**Shi Huang-ti** (Eskiden Cheng)			
	İkinci İmparator (209)			
Zama Savaşı (202)	Han Hanedanı (202)	**V. Ptolemaios** (204)		Phoenike Barışı
	Gao Zu	Panium Savaşı (198)		

74

ROMALI KURTARICILAR VE SELEVKOS FATİHLER

MÖ 200-168 döneminde,
Romalılar ile Selevkoslar karşı karşıya gelir,
Yunan Baktria Hindistan'a doğru uzanır
ve Latince resmi dil olur.

Elli yaşına gelen III. Antiokhos artık Selevkos İmparatorluğu tahtındaki otuz ikinci yılını geçiriyordu. Selevkos sınırını eski Mısır topraklarına kadar ilerletmiş, Partia ve Baktria'yı barışa zorlamıştı; bunlar, daha sonra Büyük Antiokhos unvanını kazanmasını sağlayacak başarılardı. Şimdi yeni bir sefere çıkmaya karar vermişti: Batıya gitmek ve Anadolu'nun birazını daha ele geçirmek, hatta belki de Hellespontos'u geçip Trakya'yı da almak.

Batıya doğru bir hamle yapmazsa, ensesinde Romalıların nefesini hissedeceğini biliyordu. Kartacalılar karşısındaki zaferleriyle havaya giren Romalılar artık doğuya doğru bakmaya başlamıştı. Dünyada kalan en büyük güç Selevkos İmparatorluğu'ydu ve Hannibal fethedildiğine göre, Roma'nın yeni düşmanı III. Antiokhos'tu.

Bu iki güç arasında sıkışmak üzere olan kral, Birinci Makedonya Savaşı'ndan bayağı iyi bir durumda çıkmayı başaran Makedon V. Philippos'tu. Yunanistan'da hâlâ Roma barış gücü vardı ama Makedonya Phoenike barışıyla elindekileri artırmıştı. Romalılar Kartaca'yla meşgulken de, V. Philippos bir zamanlar Ptolemaioslara ait olan Mısır topraklarını bölüşmek üzere III. Antiokhos'la bir antlaşma imzalamıştı.

Romalılar, V. Philippos'un hâlâ Yunanistan'ı istila etmeyi planladığından emindi ve yarımadanın Selevkos yanlısı bir kralın eline geçmesini istemiyorlardı; Yunanistan'ın Roma'yla III. Antiokhos'un gücü arasında bir tampon oluşturması gerekiyordu. 200 yılında, neredeyse Kartaca'yla barış sağlanmadan hemen önce, Roma askerleri V. Philippos'un üzerine yürüdü.

Aitolia Birliği bir kez daha Roma'nın yanına geçti, Atina da onları izledi ve bu İkinci Makedonya Savaşı 197 yılında hızla sona erdi. Kynoskephalae'da gerçekleşen nihai savaşta, Philippos'un askerleri öyle bir yenildiler ki, Makedonya kralı tahtını kaybedeceğinden bile korkmaya başladı.[1] Ama sonraki on yılı Yunan kentlerine tutunmak amacıyla savaşmakla geçirmek istemeyen Romalılar, V. Philippos'un Makedonya'da kalmasını sağlayacak bir barış önerdiler. Philippos Yunan kentlerini fethetme yolundaki tüm çabalarını terk edecek, tüm savaş gemilerini teslim edecek, bir ceza ödeyecek ve tüm askerlerini Yunan topraklarından çekecekti. Makedonya'daki Roma kuvvetlerinden sorumlu olan Roma konsülü Flaminus'a Merodah-baladan/Napoléon/II. Sargon/Kyros kartını oynama izni verildi: Romalıların artık Yunanistan'ı Makedonya baskısından kurtardığını ilan etti. Kararname, "Hem Asya hem de Avrupa'daki Yunanların gerisi kendi yasalarını uygulamakta özgür olacaklar," diyordu.

Polybios, bu konuda birkaç kötümser ses çıktığına dikkat çeker; birçok Aitolia Birliği önderi, "Yunanlara özgürlüklerinin verilmediğine, yalnızca efendilerinin değiştiğine" dikkat çekti.[2] Ama Romalılar çıkar gözetmeyen iyilikseverliklerinde ısrarlıydılar (Polybios coşmuş, "Roma halkının ve generallerinin Yunanistan'ın özgürlüğünü sağlamak amacıyla sınırsız tehlike ve masrafa katlanmaları... tamamıyla takdir edilecek bir eylemdi," diyordu),[3] Korinthos'un da dahil olduğu Akhaia Birliği de, aynı zamanda Makedonya karşıtı olması koşuluyla Roma lehine bir antlaşmadan mutluydu.

Antlaşmaların üzerinden az bir zaman geçmişti ki, III. Antiokhos kuzeyde belirdi. 196 yılında Asya'da karşılaştığı direnişi kırmış, Ţrakya'yı ele geçirmek üzere Hellespontos'u aşmış, aşağıdaki yeni Roma müttefiklerini gözlüyordu. O anda, Roma'yla barış içinde yaşamaktansa savaşmayı yeğlerdi çünkü yeni bir askeri danışmanı vardı: Kartaca'dan kaçtıktan sonra Selevkos sarayında ortaya çıkan Hannibal. Hannibal doğduğu kenti hayal kırıklığı ve kızgınlıkla terk etmişti; Kartaca sevgisi gitmişti ama Roma nefreti duruyordu. Romalılara meydan okuyabilecek tek güç olan III. Antiokhos'un sarayına gelmesi, hayatının saplantısının bir devamıydı: Polybios, "Antiokhos'ta uyandırdığı izlenim," der, "kralın politikası Roma'ya düşmanca olduğu sürece Hannibal'a güvenebileceği ve onu canı

gönülden bir destekçi olarak görebileceği yönündeydi... çünkü Romalılara zarar vermek için, elinden gelip de yapmayacağı hiçbir şey yoktu."*[4]

Yunanistan'ı almak kuşkusuz Roma'ya zarar verecekti. Kuzeydoğularındaki eski ve korkutucu bir güç ile batılarındaki yeni ve korkutucu bir güç arasında kısılan Yunan kentleri, sadakatlerinde bölündüler. Ege Birliği kentleri Roma'yla antlaşmalarına sadık kaldılar ama Aitolia Birliği III. Antiokhos'la bir ittifaka girmeyi kabul etti. Antiokhos'un Selevkos askerleri (Makedonlar ve fillerle de takviye edilerek) kuzeyden aşağıya doğru ilerlerken, daha fazla Roma askeri de Yunanistan'ın güneyine çıktı.

İki ordu 191 yılında Thermopylai Geçidi'nde karşılaştı. Roma lejyonları konsülleri tarafından Aetolia önderlerinin en derin korkularını doğrulayacak terimlerle teşvik edildi: Konsül, "Yunanistan'ın özgürlüğü için savaşıyorsunuz," diyerek onları doldurdu, "evvelce Philippos'tan kurtardığınız ülkeyi şimdi de Aetolialılardan ve Antiokhos'tan kurtaracaksınız. Ve ondan sonra, tüm Asya, Suriye ve güneşin doğduğu yere kadar uzanan tüm zengin krallıkları Roma egemenliğine açacaksınız. Tüm insan ırkı, tanrılardan sonra Romalılara saygı gösterecek!"[5] Bu çok da ikna edici bir konuşma değildi ama işe yaradı. Romalılar Antiokhos'un ordusunu geri püskürttü, binlerce kişiyi öldürdü ve o da yarımadanın tamamından çekilmek zorunda kaldı.

Yenilgi, Büyük Antiokhos'un sonunun başlangıcıydı. Geri çekilirken, Anadolu'da elde ettiklerinin de bir kısmını kaybetti; Ermenistan adı verilen Anadolu eyaletinin satrapı I. Artaksias 190 dolaylarında kendini kral ilan etti. Sonra Romalılar savaşı Scipio ailesinin başka bir ferdinin komutasında Selevkos topraklarına kadar taşıdı. Antiokhos Hannibal'e bir deniz gücünün komutasını verdi ve kendisi de bir kara gücünün başına geçti ama ikisi de başarısız oldu. Hannibal'ın filosu Anadolu'nun güney kıyısı açıklarında teslim oldu; Antiokhos'un ordusu, bu kez de Magnesia'da, gene yenildi. Scipio zaferi sayesinde Asiaticus unvanını kazandı, Antiokhos da kendisini donanmasının büyük bir kısmından ve bunun yanında Toros Dağları'nın kuzeyindeki topraklardan mahrum bırakan Apamea Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.

V. Philippos da paçayı kurtaramadı. Antiokhos'la dostluğunun bedelini kendi donanmasını, sınır kentlerini ve iyi davranışı karşılığında rehine olarak Roma'ya götürülen oğlu Demetrios'u kaybederek ödedi.

---

* Bu, bir varlık olarak Roma'ya duyulan bir nefretti, illaki de Romalılardan nefret ettiği anlamına gelmiyordu. Kartaca'dan sürüldüğü yıllarda, Hannibal bir seferinde kendini Scipio Africanus'la aynı kentte buldu, o da Hannibal'le görüşmek istedi; ikisi askeri strateji tartışarak dostça vakit geçirdiler ve Hannibal Scipio'ya bir komutan olarak becerileri konusunda iltifat etti (ama kendisinin daha da iyi bir general olduğunu söylemeden etmedi).

Antiokhos'un yenilgisi, diğer satrapları da isyana teşvik etti. Ertesi yıl, 187'de, Büyük Antiokhos doğudaki bir satrapa karşı önemsiz bir savaş sırasında hayatını kaybetti. Selevkos tahtına oğlu IV. Selevkos geçti ama o da, Philippos gibi büyük oğlunu rehine olarak Roma'ya göndermeye zorlandı.

Koruyucusundan mahrum kalan Hannibal kaçtı. Plutarkhos sonunda kayıp bir Karadeniz sahil kasabasına yerleştiğini, orada Romalı kiralık katillerden kaçabilmek için her yöne "önemli bir mesafe" uzağa giden yedi tünel kazdığı bir evde yaşadı.

Ama 182'de, 65 yaşında yerel kralı ziyaret etmekte olan bir Roma senatörü tarafından tanındı. Senatör, kralı Hannibal'in kaçması durumunda Roma'nın öfkesiyle tehdit etti. Bu yüzden, istemeden de olsa, kral kendi adamlarını yedi geçidi de kesmeye ve yaşlı generali öldürmeye gönderdi. Canlı yakalanmaktansa, Hannibal zehir içmeyi tercih etti. Plutarkhos'a göre son sözleri, "Hadi Roma'yı sürekli korku ve ihtimamdan kurtaralım," oldu.[6]

Azalan Selevkos istilası tehdidi, doğudaki Baktrialılara kendi topraklarını genişletme şansı verdi. O anki kralları, Yunan Baktrialı I. Demetrios gözünü güneydoğuya dikmişti, yani Büyük İskender'in zamanından beri fethedilmeyi bekleyen bir bolluk serabı olan Hindistan'a.

Hindistan'da istilaya direnecek tek bir kral yoktu. Asoka'nın ölümünün ardından, babalarından felsefeyle meşgul olma mirasını devralan oğulları toprakları üzerindeki egemenliği kaybetmişlerdi. Asoka'nın 240'taki ölümü ile I. Demetrios'un istilası arasındaki 50 küsur yılda, Maurya soyundan yedi kral, giderek azalan topraklarda hüküm sürmüştü.

Bu Maurya krallarının sonuncusu, inançlı bir Budist olarak ünü, bin günlük gerçek arayışı çilesini anlatan kutsal metinlerde de geçen Brhadratha'ydı. Bu bin gün boyunca, tahttan sorumlu olarak büyük oğlunu bıraktığı söylenir.[7] Bu, iktidar üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiş bir kral izlenimi verir; gerçekten de, Brhadratha 185 dolaylarında krallığını ordusunun onu öldüren komutanına kaptırdı. İnançlı bir Hindu olan Pusyamitra Sunga adındaki komutan, imparatorluktan arta kalanı ele geçirdi. Onun ünü de Budist metinlerde yaşar; Hindu tutuculuğu yerleştirmek için Budistlere eziyet ettiği söylenir. Onun zamanından kalma birçok *stupa* (kutsal Budist anıtı) bulunduğuna göre, bu tam anlamıyla doğru olmayabilir. Kesinlikle söyleyebileceğimiz tek şey, Pusyamitra'nın bir hanedan kurduğu ve eski Magadha Krallığı'nı genişletmeye başladığıdır. Öncellerinin aksine, o iktidar için savaşmaya istekliydi.

Tam bu sıralarda, I. Demetrios Hayber Geçidi'nden geçerek Pencap'a geldi. Bunu izleyen istilanın yazılı kayıtları yoktur; Yunan Baktria krallarının fetihlerini canlandırmak için, arkalarında bıraktıkları sikkelerin izini sürmemiz gerekir (her kral kendi portresini taşıyan kendi sikkesini basmıştır, bunun sonucunda, her ne kadar bu krallar hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyorsak da, neye benzediklerini biliyoruz). Tahmin edebildiğimiz kadarıyla, I. Demetrios'un karşılaştığı ilk kentler, bir süredir Maurya'dan ayrılmış ve daha Pusyamitra tarafından ele geçirilmemiş olan Puruşapura ve Taksila'ydı. İkisini de aldı ve anlaşılan 175 yılında Pencap'a girdi.

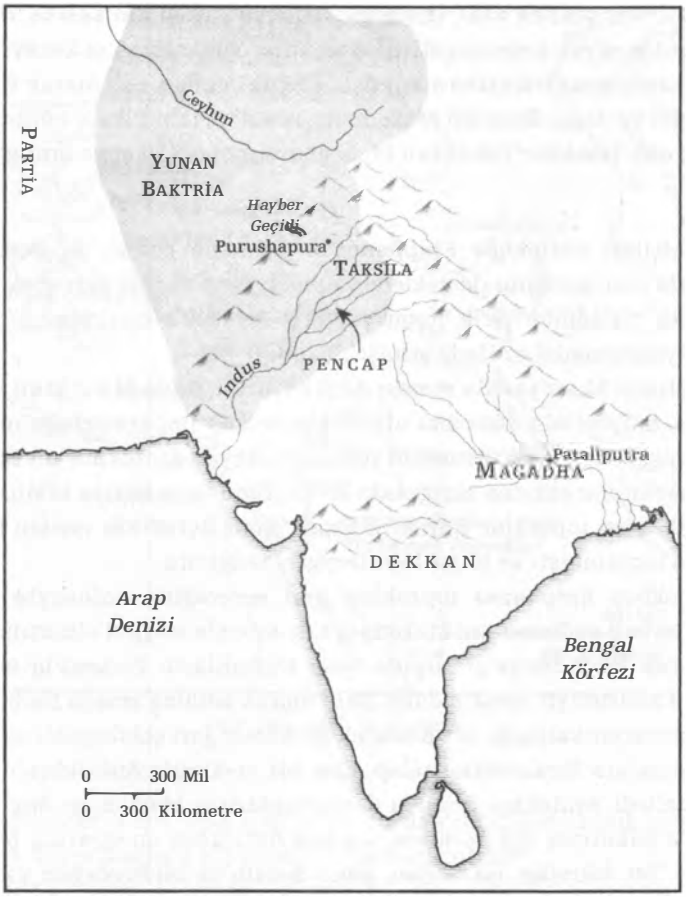
Bu arada Sunga kralı Pusyamitra hâkimiyetini doğuya ve güney doğuya doğru genişletiyordu. İki Hint krallığı, Yunan ve yerli, yan yana sınırdaş olmuşlardı.

Makedonya'da, V. Philippos'un rehine oğlu (onun adı da Demetrios'tu) Roma'dan dönmüş ve Makedonlar tarafından küçük kardeşinin keyfini kaçıracak kadar büyük bir neşeyle karşılanmıştı. Perseus adlı bu genç adam, Demetrios hapiste olduğu sürece veliahttı; şimdi, tahta oturma şansı tehlikeye girmişti.[8] V. Philippos'a yeni serbest bırakılan Demetrios'un onu bir Roma kuklası olarak tahta oturtmayı amaçlayan Romalılar tarafından beyninin yıkandığını ima etmeye başladı. Bariz bir isteksizlikle, "Bağrımızda," diyordu, "hain demeyeyim de, bir casus barındırıyoruz. Romalılar bize bedenini geri verdiler ama acaba kalbini alıkoymadılar mı?"[9] 181'de Philippos kuşkularına teslim oldu. Livius'un dediğine göre, Demetrios'un kadehinin zehirlenmesini emretti; ilk acıları hisseden genç adam, neler olduğunu anladı ve babasının acımasızlığını haykırarak can verdi.

Philippos da iki yıl sonra öldü ve Perseus Makedonya kralı oldu. Roma'ya dostluk mesajları gönderdi ama bunlar kandırmacaydı; Makedonya'yı bir kez daha Yunanistan'ı istila etmeye hazırlıyordu.

IV. Selevkos'un kızlarından biriyle evlendiğinde, amaçları daha açık görüldü. Ama Roma'ya karşı Selevkosların desteğine güvenemezdi; IV. Selevkos düğünün hemen ardından baş veziri tarafından öldürülmüş ve Pers usulü büyük bir ardıllık kavgası kopmuştu. Selevkos'un küçük kardeşi IV. Antiokhos (daha sonraları Antiokhos Epiphanes olarak tanınacaktı) Selevkos'un bebeğine naiplik yapma hakkını elde etti, sonra da bebeği öldürttü.

Bu arada Perseus Romalıları kuşkulandırmadan Yunanistan'ı istila etmeye koyuldu. Polybios merkezi ve Kuzey Yunanistan'ı katettiğini ve "güvenlerini kazanmak amacıyla" birçok kente çağrı yaptığını, bu arada geçtiği topraklarda "herhangi bir zarara neden olmamak" için çok dikkatli olduğunu söyler.[10] Bu üç yıl kadar böyle devam ettikten sonra, Yunan kral-

74.1. Baktria ve Hindistan

larından biri –Anadolu'daki Pergamon kralı Eumenes– şahsen Roma'ya gitti ve Perseus'tan şikâyetçi oldu. Perseus susturmak üzere onun peşine bir suikastçı taktı; bu bir hataydı, suikast başarısız oldu ve suçlamalara da güç kattı.

171 yılında, 17.000 Roma askeri Makedonya'ya doğru yola çıktı ve Üçüncü Makedonya Savaşı'nı başlattı. Perseus Roma'ya elçiler göndererek, alınmış bir edayla, neden Romalıların onu taciz ettiğini sordu. Elçilere, "Geri dönün ve kralınıza deyin ki, eğer gerçekten bir yanıt istiyorsa, yakında ordusuyla Makedonya'da olacak konsülle konuşması gerekir," yanıtı verildi.[11]

Üçüncü Makedonya Savaşı, ikincisi gibi 3 yıl kadar sürdü; ikincide olduğu gibi Romalılar sonunda Makedonları büyük bir savaşta, bu kez

Pydna'da, feci şekilde ezdi. İkinci Makedonya Savaşı'nın aksine, Üçüncüsü Makedonya'nın sonunu getirdi. Romalılar Yunanistan'ın kuzeyinde sevimsiz savaşlara girmekten sıkılmıştı. 168'de Perseus esir olarak Roma'ya götürüldü ve Roma konsülü Makedonya'nın dört tabi ülkeye bölünmesine nezaret etti. İskender'i doğuran Makedonya monarşisi sona ermişti.

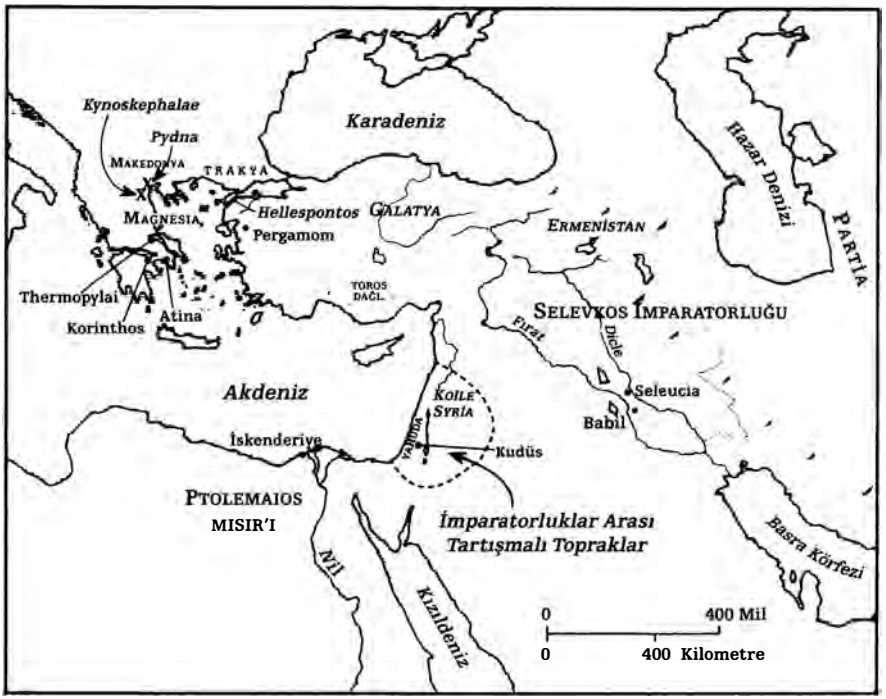
Roma elçileri Antiokhos Epiphanes'in sarayına gelmiş ve Perseus'un Roma'yla olan savaşını desteklemeye niyeti olup olmadığını sormuştu. O da gerçek bir samimiyetle, Roma'ya karşı Perseus'a katılmaya hiçbir şekilde niyeti olmadığını ifade etmişti.[12]

O aslında Mısır'ı istila etmeyi düşünüyordu. Genç Mısır kralı VI. Ptolemaios, naiplerinin yönetimi altında, Selevkos İmparatorluğu'nun Batı Sami topraklarını geri vermesini istemişti: Büyük Antiokhos'un Ptolemaios hanedanının elinden aldığı eski İsrail, Yahuda ve Suriye krallıkları ile çevredeki bazı topraklar. Bunların hepsi "Koile Syria" adı verilen bir satraplıkta toplanmıştı ve Mısır buraları geri istiyordu.

Antiokhos Epiphanes toprakları geri vereceğine ordusuyla güneye doğru ilerledi ve Roma'nın Makedonya'da savaşla meşgul olmasından yararlanarak İskenderiye'yi kuşattı. Ama Romalıların Perseus'la meşguliyetlerini abartmıştı. Senato daha fazla toprak edinme amaçlı bu bariz harekete duyarsız kalmadı; bir Roma elçisi, elinde geri çekilmesini ve Mısır'ı Ptolemaioslara bırakmasını talep eden bir mektupla Antiokhos'un kampında belirdi. Antiokhos konuyu danışmanlarıyla konuşmayı önerdi ama (Livius'a bakılırsa) elçi "elindeki sopayla Antiokhos'un etrafına bir daire çizdi ve 'bu daireden çıkmadan, bana Senato'ya bildireceğim yanıtınızı verin,' dedi. Bu kadar kesin bir emir karşısında şaşıran Antiokhos birkaç dakika tereddüt etti, sonra 'Senato'nun doğru olduğunu düşündüğü şeyi yapacağım,' dedi."[13] Roma'nın kızgınlığının tüm yükünü kaldırmaya hazırlıklı değildi.

Onun yerine, kıyı boyunca ilerledi ve hıncını Koile Syria satraplığındaki Mısırlıların talebine sempati duyanlardan çıkardı ve bir tasfiyeye girişti. Buna, birçok Kudüs sakini de dâhildi: Josephus, *Yahudilerin Savaşları* kitabında, "Epiphanes denilen Antiokhos, Ptolemaiosların altıncısıyla tüm Suriye toprakları üzerindeki haklar konusunda tartışırken," der, "Yahudilerin üzerine büyük bir orduyla geldi ve kentlerine zorla girdi, Ptolemaios'tan yana olanların birçoğunu öldürdü ve Tapınağı yağmaladı."[14]

Tapınağın yağmalanması tam anlamıyla fırsatçılıktı; Antiokhos iflas etmişti ve kutsal hazineye gereksinim duyuyordu. Yahuda'dan geçerken yalnızca tapınağın hazinesini yağmalamakla kalmamış, Kudüs halkının

74.2. Tartışmalı Satraplıklar

da birçoğunu kesmişti, ama aynı zamanda da Yahudilerin sadık kalmasını sağlamak üzere Kudüs'e bir garnizon yerleştirmişti.[15]

Bir fatih için garnizon standart uygulamaydı ama Antiokhos Epiphanes'in Yahudileri sadık tutma planı feci şekilde yanlıştı. Musevilik hakkında hiçbir şey bilmiyordu; Yahudileri Selevkos dokusunun içine daha sıkı bir şekilde yerleştirme (ve onları Ptolemaios alanının uzağında tutma) planı, tapınak kültünü Yahveh'in Zeus'la özdeşleştirilmesini sağlayacak şekilde değiştirmekti. O zaman da bu baş tanrıya onun kişiliğinde tezahür etmiş şekilde tapınılacaktı: Antiokhos Epiphanes, Zeus-Yahveh'in dünya yüzündeki "tezahürü" ya da ilhamı.[16]

Bu, Yunan din sistemi ile Perslerin bir kralın tanrısallığı fikrinin, eski Pers âlemindeki Yunan bir hükümdardan beklenecek standart bir karışımıydı. Ama (eski halkların çoğunun aksine) yalnızca tek bir Tanrı'ya inanmakla kalmayıp, bu Tanrı'nın esas olarak insandan farklılığına da inanan Yahudiler için, bu korkunç bir küfürdü. Antiokhos onlardan tapınakta Zeus'a kurban kesmelerini ve onun doğum gününü bir dinsel festival olarak kutlamalarını istiyordu.

Bunun üzerine Kudüs Yahudileri saklandılar, yoksa dayak zoruyla boyun eğdirileceklerdi. İnatları karşısında deliye dönen Antiokhos Museviliği yasadışı ilan etti. İstendiğinde domuz yemeyi reddeden (bu Yahudi inancına karşıydı) ya da üzerinde Yahudilerin dinsel yazılarından biri bulunan herkes öldürüldü. 2. Makabiler kitabında, "İki kadın, çocuklarını sünnet ettirdikleri için getirildiler," der. "Bu kadınları bebekleri göğüslerine asılı bir şekilde şehirde gezdirdiler, sonra da baş aşağı duvarlardan attılar."*[17]

Yahudiler arasında isyan patlak vermeden, vahşet bu düzeyde bir yıl kadar sürdü. İsyan eski rahipler kabilesinden beş kardeşin önderliğinde başladı. En büyük kardeş Yehuda direnişin generaliydi; taşrada geziyor, kızgın Yahudileri yanına alıyordu, sonunda Selevkos işgalcilere karşı gerilla savaşında ona katılacak 6000 kişi topladı. 2. Makabiler kitabı, "Beklenmedik bir şekilde gelip, kasabaları ve köyleri ateşe veriyordu. Stratejik bazı noktaları ele geçirmiş ve birçok düşmanı kaçmaya zorlamıştı. Böylesi saldırılar için gecenin çok uygun olduğunu fark etmişti ve yararlılığı her yerde konuşuluyordu," der.[18] Bir özgürlük savaşçısı lakabı kazanmıştı: "Judas Maccabeus," ya da "Çekiç Yehuda" ve isyan da Makabiler Savaşı olarak bilindi.

Yahudilerin şiddeti ve Antiokhos'un başka yerlerde çektiği sıkıntılar (kuzeye, istilacı Partları durdurmaya asker göndermesi gerekmişti) isyanı uzattı. Bir etmen daha vardı: Josephus'un dediği gibi, Yehuda "Romalılarla bir dostluk birliği" kurmuştu; Roma Selevkos gücünü frenlemek istiyordu.[19] Yahudi-Roma ittifakı uzun sürmedi ama Kudüs'ün tam 4 yıl boyunca Antiokhos'un eline geçmesini önledi.†

Bu sürenin sonunda, Antiokhos Epiphanes öldü ve alışılmış iç kavgalar başladı. Kimsede Kudüs'e daha fazla asker gönderecek enerji yoktu ve Yehuda da kendini kentin kralı ilan etti: Kudüs'ün Hasmon Hanedanı'nın ilk kralı. Sonunda, Antiokhos'un yeğeni I. Demetrios (Yunan-Baktrialı Demetrios ya da Makedon Demetrios'la karıştırılmasın) kendini Selevkos

---

* 1 ve 2. Makabiler kitapları, Apokrif, yani kanonik dini metinlerin ve kitapların parçası olmayan metinlerdir, Hıristiyan Kutsal Kitab'ında Eski Ahit ile Yeni Ahit arasına düşen dinsel kitaplardan oluşan tarihsel anlatılardır. Bu kitapların tanrısal ilham taşıdığı erken dönem Kilise Babaları tarafından evrensel olarak kabul görmemiştir ve kanondaki yerleri üzerine tartışma 16. yüzyıla kadar sürmüştür. 1546'da, Katolik Trento Konsili Apokrif metinleri "kutsal ve kanonik" olarak ilan etmiştir ama Protestanlar genellikle bu kitapları reddeder.

† 165 yılında, Judas Tapınağı Yahudi denetimi altına almayı başardı ve ritüellerle temizlemeye koyuldu (Zeus tapınmaları sırasında, bir domuz kurban edilerek, sunak kirletilmişti). 1 Makabiler 4'e göre, temizlik Aralık 164'te sonuçlanmış ve tapınak yeniden açılmıştı, bu daha sonraları Yahudilerin Hanukkah festivaliyle kutlanacak olan bir olaydı. Talmud'a göre (Yahudiliğin merkezi metinlerinin geliştirilmesi suretiyle yazılmış bir derleme), Makabilerde temizleme ritüellerinde kullanılacak kadar saf zeytinyağı yoktu, ama ellerindeki tek şişe, mucizevî bir şekilde 8 gün yanmayı sürdürmüştü.

İmparatorluğu'nun kralı olarak ilan etmeyi başardı. Tacı başına sıkıca oturduğunda, Kudüs'ü yeniden fethetmek üzere bir ordu gönderdi. Savaş sırasında Yehuda öldürüldü ve Kudüs de bir kez daha Selevkos tacı altındaki Koile Syria'nın bir parçası oldu. Ama ölen amcasının feci hatasından ders alan I. Demetrios Yehuda'nın kardeşi Yonatan'a, imparatorluğun sadık bir tabi valisi olarak kaldığı sürece Yahudileri uygun gördüğü şekilde yönetmek üzere yeteri kadar hareket özgürlüğü tanıdı. İosphos'un dediğine göre, Yonatan "çok dikkatli davrandı", yani büyük ağabeyi gibi ateşli bir özgürlük savaşçısı değildi.[20] Selevkos yetkililere kibarca itaat etti ve Kudüs'te neredeyse 20 yıl iktidarda kalmayı başardı.

Bu arada, Roma'da işler harika gidiyordu.

Birkaç yıl önce, olağanüstü bir şey olmuştu. 180'de, Campania'daki Cumae kenti resmi dilini kendi lehçesi olan Oscacadan Latinceye döndürmek için izin istedi.

Cumae halkı zaten *civitas sine suffragio*, yani oy hakkı olmayan yurttaşlık ayrıcalığına sahipti: *Civitas sine suffragio* her şeyden çok bir ittifak gibiydi, buna sahip olan kentlerin özgün kimliğini bozacak bir şey getirmiyordu.[21] Şimdi Cumae halkı Roma'yla yeni bir özdeşleşme düzeyi arzuluyordu. Tam Romalı olmamışlardı; Oscaca konuşmaktan da tamamıyla vazgeçmiyorlardı. Cumaeli olarak kimliklerini terk etmeden, yalnızca Roma siyasetiyle değil, Roma kültürüyle de gönüllü bir özdeşleşmeye gidiyorlardı.

Yunanların hiçbir zaman dışarı doğru böylesi bir resmi kimlik beyanları olmamıştı çünkü zaten hepsi Yunanca konuşuyordu. Belki de tam da bu ortak dil, onların pan-Hellen kimliğinin kendi Spartalı, Atinalı, Korinthoslu ya da Thebaili kimliklerinin üzerine çıkmasını engellemelerini sağlamıştı. Ama Latincenin resmi statüsü Cumae'nin Cumaeli kalmasını sağlıyordu. Latince onların yegâne dili olmayacak, yalnızca ticaret ve yönetim için kullanılacak, Cumae'yi kendi kimliklerini koruyan ama üzerine yeni bir tane geçiren başka kentlerle bir araya getirecekti.

Roma talebi kabul etti. Cumae Latinceyi resmi dili olarak kullanabilir ve bu anlamda Romalı olabilirdi. Romalılar henüz tebaa kentlerinin eski kimliklerini daha fazla silme, eski âdetlerinin yerine Roma âdetlerini, eski bağlılıklarının yerine Roma bağlılığını, eski tanrılarının yerine Roma tanrılarını geçirme gereği duymuyorlardı.

Ama bu Roma kimliği ihsanı oraya kadar gitti. Fetihler Roma'ya akıyor, bunun sonucunda özgür yabancıların Roma doğumlu özgür erkeklerin sayısını geçmesi tehlikesi doğuyordu. 168 yılında, *censor* Sempronius Gracchus tüm dışarıda doğmuş özgür erkekleri tek bir kabile olarak kay-

detmeye başladı. Cumaeliler gibi, bunlar da Romalı olabilirdi. Hatta oy da verebilirlerdi. Ama Roma'ya kaç kişi gelirse gelsin, yerli Romalılardan daha fazla oyları hiç olmayacaktı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 74

ROMA	İSKENDER'İN ARDILLARI
	MISIR — SELEVKOS İMP. — TRAKYA MAKEDONYA
	III. Ptolemaios (246)
	II. Selevkos — **II. Demetrios**
	Büyük Antiokhos
	IV. Ptolemaios (222) — **V. Philippos**
İkinci Pön Savaşı (218)	
Cannae Savaşı	
Zama Savaşı (202)	**V. Ptolemaios** (204) — Phoenike Barışı
İkinci Makedonya Savaşı	Panium Savaşı (198
	IV. Selevkos (187)
Cumae dilini Latince yapar	**VI. Ptolemaios** (180) — **Perseus**
	Antiokhos Epiphanes
Üçüncü Makedonya Savaşı	Pydna Savaşı (168)
	V. Antiokhos
	I. Demetrios

75

DOĞU İLE BATI ARASINDA

MÖ 200-110 döneminde,
Han Hanedanı İpek Yolu'nu açar.

İlk Han imparatoru Gao Zu,* bir köylü olarak doğmuştu; şimdi eski soylu ailelerin Ch'in sertliğine yanıt olarak yeniden ortaya çıkmaya başladığı bir Çin'e hükmediyordu. Eski birlik sorunu ortadan kalkmamıştı.

Diğer yandan, Çin devletleri savaştan bıkmıştı ve Gao Zu sert yetkeyle bağımsızlık vaadinin akıllıca bir bileşimiyle imparatorluğu bir arada tutmayı başarmıştı. Ordusuyla isyan belirtisi gösteren her dükün üzerine gitmiş ama diğer yandan tüm imparatorlukta bir genel af ilan etmişti; bu da, o anda isyan hazırlıkları yapmayan tüm soylu ailelerin rastgele tutuklama ve idam korkusu olmadan serbestçe yaşayabilecekleri anlamına geliyordu. İktidara gelmesinde ona yardımcı olanlara, vergi ve hizmetlerden bağışıklık verdi. Bir ayın üzerinde bir süre kuşatmakla uğraştığı bir asi kentte, ona karşı savaşan bütün erkekleri, ona beddua etmemiş olmaları koşuluyla affetti; yalnızca ona beddua edenler öldürüldü.[1] Ch'in imparatorları imparatorluk yumruğunu sıkmış da sıkmıştı; Han kralı parmaklarını açmış, ödül olarak da gözden kaçmadan kurtulma vermişti.

En büyük savaşları dışarıdan gelenlere karşı oldu. Çin, batıdaki uygarlıkların tersine, diğer örgütlü orduların sürekli baskısı altında kalmadı.

---

* MÖ 206-MS 9 dönemi tarihçiler tarafından "Batı Han" veya "Erken Han" Hanedanı'na atfedilir; MS 9 ve 25 dönemindeki kısa bir kesinti bunu "Doğu Han" veya "Geç Han" Hanedanı'ndan (MS 25-220) ayırır.

Ama yüzyıllardır göçebeler kuzey sınırında dolanıyordu. Eski Çin devletlerinin kuzey sınırları boyunca inşa edilen ve artık Çin Seddi'ni oluşturacak şekilde bir araya getirilmiş olan duvarlar, ilk başta Çin devletlerinin barbar, Çinli olmayan olarak nitelendiği, gerçek Çin toplumunun sınırlarının dışından gelen akıncı göçebelere karşı inşa edilmişti.

Bu göçebeler Çinlilerin düşünmekten hoşlandığı kadar barbar değildi. Aslında en yakındaki göçebe kabileler gevşek bir birlik, bir tür ulus şeklinde örgütlenmeye başlamıştı: Xiongnu.*[2] Hepsinin kendi önderi de bulunan bu kabileler birliği, kralları ya da *chanyu* olarak atanan bir kişinin yetkesi altındaydı. Aslında, Xiongnu konfederasyonu güneydeki Çin yönetimi örnek alınarak örgütlenmişti.

Halkın kendisi herhalde daha önceki anlatılarda adları geçen Ti, Jung ve diğer "barbarların" soyundan geliyordu.[3] Bizzat Sima Qian'ın da, Xiongnu'nun Hsia Hanedanı'nın bir üyesinin soyundan geldiğini söylerken farkında olmadan açıkladığı gibi, bunlar "gerçek Çinlilerden" çok da farklı değildi.[4] Ama bu, Qian'ın çabucak, bunların tabii ki insandan biraz aşağı olduklarını söylemesinden de anlaşıldığı gibi, Çinlilerin çoğunluğunun görmezden geldiği bir benzerlikti.

Han'ın ilk yıllarında Xiongnu chanyu, Mao-tun adında bir generaldi; o adı bize kadar kalan ender göçebe önderlerden biridir ve konfederasyonu (Dış Moğolistan'da bir yerlerde) bir yıllık toplanma yerleri ve bir oylama sistemleri olacak şekilde örgütlemişti.[5] Gao Zu 300.000 kişiden oluşan muazzam bir kuvvet toplamış ve onu karşılamaya kuzeye doğru yürüyüşe geçmişti. Göçebeler, 100 yıl önceki İskitler gibi, hareketliliklerini lehlerine kullanıyorlardı; imparator ve kişisel kuvvetleri ordunun ana gövdesinden ayrılana kadar geri çekildiler, sonra 400.000 kişilik bir kuvvetle geri dönüp saldırdılar. Gao Zu'nun dövüşerek geri çekilip kurtulması 7 gün sürdü.[6]

Sonrasında, Gao Zu barış yapmanın en iyisi olduğuna karar verdi. Ülkesi hâlâ, Ch'in'e karşı savaşmış olup bir tahta sahip olamamış generallerle doluydu; ardında onlarla dış bir güce karşı başka bir savaş başlatmak istemiyordu. Onları uysallaştırmak için Xiongnu'ya armağan olarak para gönderdi ve aynı zamanda –Mao-tun'un gücünü şaşırtıcı bir şekilde kabul ederek– kendi kızlarından birini savaşçı-krala gelin olarak gönderdi.

Han ardıllığının ilk yılları sorunsuz geçmedi. Gao Zu 195 yılında, yalnızca 7 yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü ve yerine küçük oğlu Hui-ti geçti.

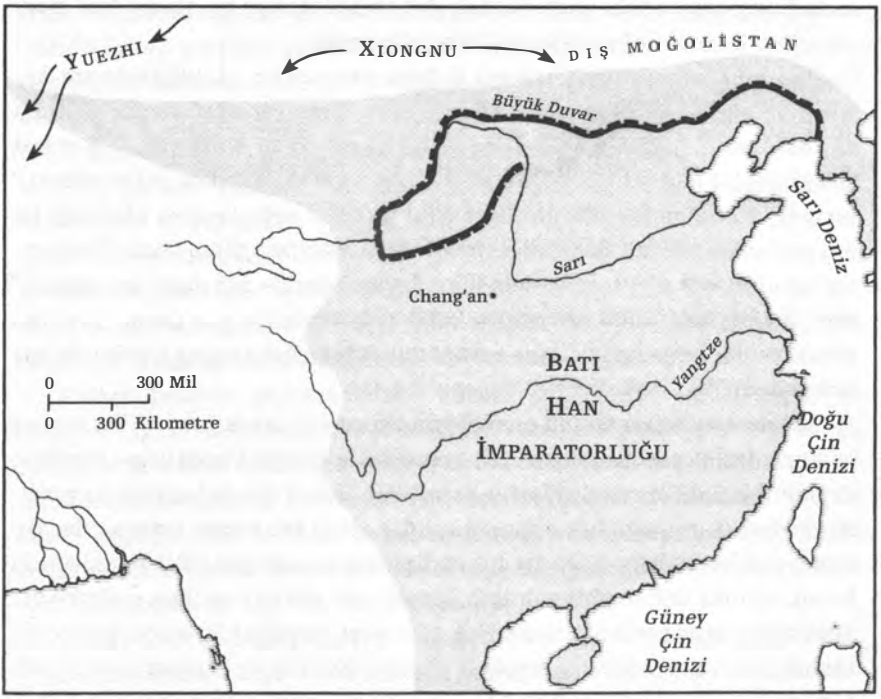
* "Xiongnu" Pinyin yazımıdır; birçok tarihçi bunun yerine hâlâ Wade-Giles yazımı olan "Hsiung-nu" [Asya Hunları] kullanır.

Ama Han sarayındaki esas iktidar, dul imparatoriçe ve oğlu adına naip olan Gao Zu'nun dul eşi Kao-hou'nun elindeydi.

Kao-hou imparatorun tek eşi değildi (imparator olduktan sonra karıları ve cariyeleri olan soylu kadınlardan olma bir sürü başka oğlu da vardı), ama o, "daha o hâlâ sıradan biriyken" onun karısıydı. O "iradesi çok güçlü bir kadındı" ve oğlu Hui-ti "doğası gereği, zayıf ve yufka yürekli" biriydi.[7] Kao-hou bir dizi kraliyet oğul ve eşini zehirleyerek öldürdü, bu oğlunu hasta edecek düzeyde aşırı bir acımasızlıktı: Sima Qian, "İmparator kendini her gün içmeye adadı ve devlet işlerine bir daha karışmadı," der.[8] 23 yaşında öldü. Annesinin kalbi pek kırılmamıştı: Qian, "Yas ilan edildi ve dul imparatoriçe yas tuttu," der, "ama gözlerinden bir damla yaş dökülmedi."[9]

Aslında, oğlunun ölümü ona ailesinden çeşitli erkek kardeş, kız kardeş ve kuzenlerini general, nazır, sekreter ve dük olarak yerleştirme fırsatını sağladı ki, bu da onun iktidarını pekiştirdi. Hui-ti'nin dul eşinin de yardımıyla Hui-ti'nin veliahdı olduğunu iddia ettiği bir bebek ortaya çıkarttı; saray dedikodularına göre, bu bir nedimenin çocuğuydu (Hui-ti, anlaşılan kendi oğlunu doğurtabilmek için sürekli bir şekilde sarhoş ediliyordu). Yeni imparator yerine yerleştirildi ama yaşı büyüdükçe, ailesi hakkında biçimsiz sorular sormaya başladı. Bunun üzerine dul imparatoriçe onu öldürttü ve Hui-ti'nin başka bir piç oğlunu onun yerine imparator ilan etti.[10]

Bu veliaht cambazlıkları onu 9 yıl daha tahtta tuttu ama 179 yılında öldüğünde, o kadar sevilmeyen bir kişi olmuştu ki, saray ayaklandı ve Kao-hou'nun ellerine geçen tüm akrabalarını katlettiler. Onun ailesinin ortadan kaldırılması, tahtı ve önemli miktarda yönetim makamını boşalttı ama Han Hanedanı –Ch'in'in aksine– bu krizi atlattı. Saraydaki kargaşaya karşın, taht, İlk İmparator'un ailesinin o kadar gözden düşmesine neden olacak düzeyde halkın yönetimine karışmamıştı: Büyük Tarihçi, "Sıradan insanlar, Savaşan Devletler çağının acılarını arkada bırakmayı başarmıştı," diye özetler, "ve hükümdarla tebaa, her ikisi de huzuru eylemin yatışmasında aradılar... Cezalandırmalar nadiren yayılıyordu ve halk kendini çiftçiliğe verdiği için, gıda ve giyecek bollaşmıştı."[11] Taht barbarları dışarıda tutmayı başardı, halkı kendi işini görmekte serbest bıraktı ve bırakınız yapsınlar politikası sonucunda Çin zenginleşiyordu. Zengin insanlar isyana eğilimli olmaz; Kao-hou'nun ailesi bir kez saf dışı bırakıldığında, ölmüş Gao-Zu'nun bir cariyesinden olan başka bir oğlu imparator ilan edildi.

75.1. Han Çin'i

Bu genç adam, Wendi,* imparatorluk tutamaklarından yoksun bir imparatorluk devraldı: Halk tarafından sevilmeyen ve baskıcı eski hükümdarlıkların anısının, halkı onu bir anti-Ch'in kral olarak görüp onun yanında yer almasına neden olması dışında, imparatorluğu bir arada tutacak bir şey yoktu. Wendi'nin, doğal ölümüne kadar 20 yılı aşkın süreyle (179-156 döneminde hüküm sürdü) iktidara tutunabilmesi, büyük ölçüde maharet gösterdiğinin işaretidir; babası gibi o da bu olumsuz bağa güvendi ve elini olabildiğince yerel işlerin dışında tuttu.

Babası gibi o da istila olasılığıyla karşı karşıya kaldı. Daha da kuzeyden gelen ve Xiongnu'nun bir parçası olmayıp, Çinliler tarafından Yuezhi olarak adlandırılan göçebeler Xiongnu topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştı. Kelt kabileler gibi açlık, aşırı nüfus ve hırs karışımı bir dürtüyle hareket ediyorlardı ve amaçları güneye, Çin'e inmekti.

Ama Xiongnu onları batıya sürerek püskürttü: Sima Qian, "Xiongnu Yuezhi kralını yenmişti," diye aktarır, "ve kafatasından içki kabı yapmış-

* Wendi, Pinyin yazımında "Kral Wen"dir; son hece, kraliyet belirtecidir. Han Hanedanı hükümdarlarının çoğunluğu için Pinyin yazımını kullandım çünkü adlarını Çin devletlerinin adlarıyla karıştırmak çok kolaydır.

tı."[12] (Bu da, daha batıdaki, aynı sevimli alışkanlığa sahip göçebe İskitlerle kimlik açısından olmasa da en azından kültürel olarak bir ilişkileri olduğunu akla getirir.) Bu hareket bir domino etkisi doğurdu: MÖ 160 dolaylarında Baktria'ya daldılar, aştılar ve kuzeyinde, Amu Derya boyunca yerleştiler. Bu, Uzakdoğu halkları ile Akdeniz'e yakın olanlar arasındaki ilk kalıcı temastı. Han Hanedanı açısından, aynı zamanda bertaraf edilen bir tehlikeydi. Xiongnu barbarlara karşı durmuş, Wendi de karşı koymak amacıyla büyük bir ordu kurmak gerekliliğinden kurtulmuştu.

157 dolaylarında öldüğünde, tacı bir olay olmadan oğluna aktarmayı başardı, o da kendi oğluna aktardı: Hükümdarlığı 140 dolaylarında başlayan imparator Wudi. Han Hanedanı'nın (çocukların kaçını dâhil ettiğinize bağlı olarak) altıncı ya da yedinci imparatoru olan Wudi, 53 yıllık hükümdarlığına, aşağıya doğru sarkan Xiongnu'yu biraz geri itmeyi amaçlayan bir seferle başladı. Bu Gao Zu'nun başlattığı yatıştırma geleneğinin sonuydu. Han tahtı artık bir savaşa dayanabilecek kadar güçlüydü.

Xiongnu'yu geri püskürtmek, Wudi'nin en önemsiz başarısı oldu. Arkasında on yıllardır süren görece huzurlu Han yetkesi vardı ve Ch'in baskısı yeteri kadar geride kalmıştı, bu nedenle ellerini ülkenin çamuruna, imparatorluğa daha fazla benzeyen bir şekle sokmak üzere biraz daha uzun süreyle sokabilirdi. Yeniden vergiler getirdi; demir, tuz ve alkol ticaretini devlet tekeli olarak eline aldı; Han'ın elini sürmeme politikasından yararlanarak kendilerini zenginleştiren yerel yetkilileri hizaya getirdi.[13] İlk kez olarak memurların işe başlamak için bir sınava girip başarılı olmaları koşulunu getirerek, bürokrasiyi yeniden oluşturmaya başladı.[14]

Tahta çıkmasından kısa süre sonra –herhalde MÖ 139 dolaylarında– batı sınırının ötesinde neler olduğunu görmek üzere Zhang Qian adlı bir elçi gönderdi. Bunu yapmaya onu itenin ne olduğunu tam olarak bilmiyoruz, ama batıdan gelen bazı ticaret ve keşif damlaları, Han sınırını aşmış olabilir. Sima Qian bunun her iki tarafta da doğurduğu merakı kaydeder: "Uzak batıdaki tüm barbarlar boyunlarını doğuya uzattılar ve Çin'den bir şeyler görmeye çalıştılar," diye yazar.[15]

Zhang Qian'ın yolculuğu ilk başta pek de iyi gitmedi; Xiongnu tarafından yakalanıp *chanyu*ya götürüldü. Ama onu öldüreceklerine, onu esir tuttular, hatta bir eş de verdiler. Orada 10 yıl yaşadıktan sonra, "ilk başta olduğundan daha az gözlenmeye başladı" ve kaçmayı başardı. Sonra batıya doğru gitti, Baktria ve Partia'yı ziyaret etti ve dünyanın kuzey kısımlarındaki Yuezhi göçebelerini birinci elden gördü. 126 yılında, büyük ilgi görerek geri döndüğünde, her iki krala da raporunu verdi.

İmparatora Baktria'nın yerleşik çiftçilerden oluşan bir toprak olduğunu ama krallarının olmadığını söyledi: "Yalnızca çeşitli kentleri yöneten

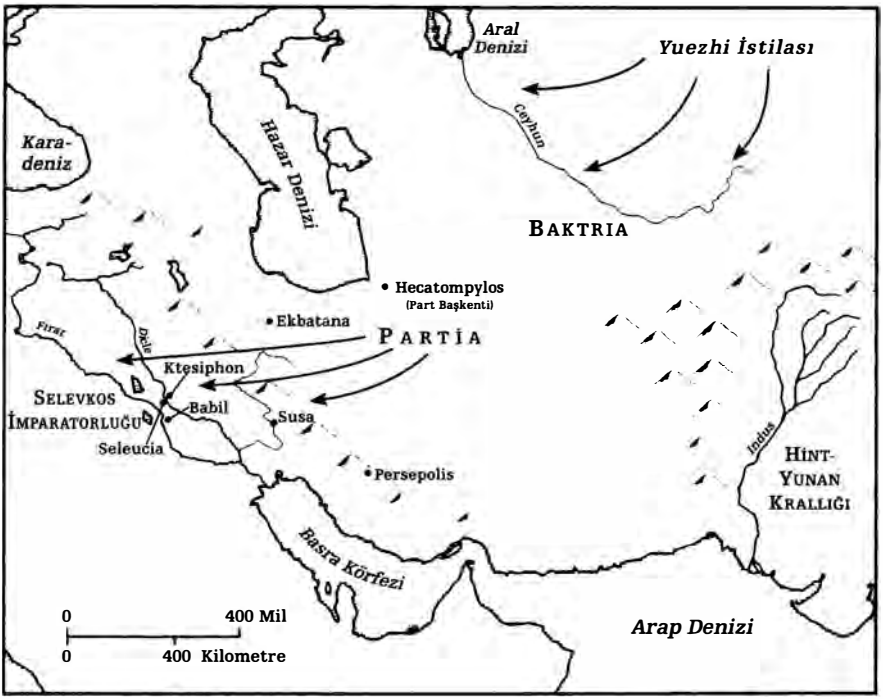
düşük düzeyde önderler vardı."[16] Gerçekten de, günümüze kadar kalan sikkelerden, Yunan asıllı son Baktria kralının Heliokles adında biri olduğu ve hükümdarlığının MÖ 130 dolaylarında istilacı Yuezhi tarafından sona erdirildiği anlaşılmaktadır. Zhang Qian ülkeye, tam da istilacı göçebeler ülkeyi ele geçirirken varmıştı.

Yüksek olasılıkla, göçebelerin gelmesiyle hâkim sınıf güneye Hindistan'a gitmişti: Zhang Qian aynı zamanda Baktrialıların ona "birkaç bin *li* güneydoğuda" yer alan ve halkının "toprağı işlediği" Shen-tu diye bir ülkeden söz ettiğini aktarır. "Bölgenin sıcak ve nemli olduğunu söylerler," der ve tanıtımı, "halkı savaşa gittiğinde fillere biner ve krallıkları büyük bir nehirde yer alır," diyerek toparlar. Baktrialı Yunanların dağlardan Hindistan'a kaçmaları, Baktria'yı ikiye bölmüştü: Artık Yuezhi'nin ele geçirdiği ilk Yunan Baktria ve daha da güneyde "Hint-Yunan" bir krallık.

Onyıllar içinde, bu "Hint-Yunanlar" Yunandan çok Hintli oldular, en ünlü kralları, MÖ 150 dolaylarında başa geçen I. Menadros'tu. Sikkeleri onu Yunan zırhı içinde ve Yunanca yazılarla gösterir, ama *Milinda Panha* adı verilen bir Budist kutsal metninde, Budizm'e dönmesiyle anımsanır. Metin, "Tüm Hindistan'da Milinda'nın dengi yoktu," diye başlar, "zenginliği ve bolluğu yüceydi ve silahlı adamlarının sonu görünmüyordu." Buna karşın, kendi yetkesinin doğası ve içinde egemenlik için savaştığı âlem hakkında aklında bitmez tükenmez sorular vardı. Bir gün, "fillerden, süvarilerden, okçulardan ve piyadelerden" oluşan "sonu gelmez adamlarını" teftiş ettikten sonra, zorluklarını çözebileceğini umduğu bir alimle görüşmek istedi ve konuşma sırasında Budizmin ilkeleriyle tanıştı.[17]

Milinda Pandha'ya göre, bu nihayetinde kralın tahttan inmesine ve bundan sonra da gezginci hacı olmasına neden oldu: "Sonrasında, İhtiyarın aklından zevk aldı," diye sonlandırır, "krallığını oğluna devretti ve ev hayatını evsiz durum lehine terk ederek, içgörüde büyük oldu."[18] Bu olanaklıdır ama olası değildir; Menandros yalnızca dönmesiyle değil, Hint-Yunan sınırını yıllarca süren bir sefer sonunda Pataliputra'ya kadar uzatmasıyla da tanınır. Daha sonraki bir Budist kutsal yazı olan *Ġargi-Samhita* da bunu doğrular: "Yavanaların", yani Yunanların "Pataliputra'nın kalın çamur istihkâmlarına vardıklarını, tüm eyaletlerin kargaşa içinde olduğunu," söyler.

Menandros bundan sonra savaştan vazgeçmiş olsun ya da olmasın, fetihleri bir Hindu krallığı geri püskürtüp, Budist olanı ilerletmiştir, bu da onun Budist metinlerde büyüklüğünün aktarılmasını sağlamıştır. 130 yılında öldüğünde, kalıntıları stupa adı verilen kutsal anıtlarda korunmuştur: *Milinda Panha*'da dendiği gibi "sağlam kubbelerinin altında büyük ölülerin kemiklerinin yattığı kutsal yığınlar."

75.2. Partlar

Zhang Qian'ın raporları daha batıya, bir kralın hâlâ hayli sağlamca tahtta oturduğu Partia'ya da uzanır. Antiokhos Epiphanes Part saldırılarına karşı koymak zorunda kalmış ve ondan sonra gelen üç Selevkos kralı da aynı düşmanca istilalarla karşı karşıya kalmıştı. Partlar, esas olarak, kökenleri itibariyle Xiongnu'dan çok farklı değildi; göçebe atlılardı, sert ve iyi savaşırlardı ve Selevkos sınırına giderek nüfuz edip, onu Suriye'ye doğru püskürtüyorlardı. Antiokhos Epiphanes'ten sonraki üçüncü kral olan ve Nikator olarak da bilinen II. Demetrios zamanında Dicle ile Fırat arasındaki eski Asur anayurdunun ortasına kadar gelmişlerdi. Bu toprak, savunma duvarları inşa edecekleri kadar sağlamca Partların eline geçmişti. Bu Part duvarları, ortalıkta buldukları ve kullandıkları büyük taş parçalarından inşa edilmişti; Asurnasirpal'in anıtları yıkılıp bu eski toprakların bir kez daha Selevkoslar tarafından ele geçirilmesini önlemek amacıyla kullanılmıştı.

139 yılında, Part kralı I. Mithridates, Demetrios Nikator'u savaşta esir almış ve onu Partia'ya geri götürmüştü. Demetrios Nikator'a iyi muamele edilmiş, konforlu yerlerde tutulmuş ama on yılını Partların esiri olarak geçirmişti, bu da bir zamanların büyük Selevkos İmparatorluğu'nun kralı

için çok aşağılayıcı bir şeydi. Josephus, esarette öldüğünü iddia eder: "Demetrios, Mithridates'e götürüldü ve Partia kralı Demetrios'a saygı gösterdi, ta ki Demetrios hastalıktan ölene kadar."[19] Başka anlatılar ise kaçtığını ve daha sonra öldüğünü, ardından önce bir oğlunun, o bir yıl geçmeden öldürülünce, başka bir oğlunun tahta geçtiğini yazar.

Bu arada Partlar, giderek Babil'e daha yakın seferler düzenledi ve kendilerine Selevkos topraklarının daha da derinlerine gitmelerinde yardımcı olmak üzere Ktesiphon'da bir kamp inşa ettiler. Bu artan Part gücü, Zhang Qian'ın kralına yazdığı rapora da yansır. Partların etkileyici ve onun gözünde hayli örgütlü bir uygarlık olduğunu söyler: "Surlu kentleri var," der, "çeşitli boylarda yüzlerce kent." Part çiftçiler pirinç, buğday ve şaraplık üzüm yetiştiriyordu; tüccarları uzaklardaki ülkelerle ticaret yapabilmek için uzaklara seyahat ediyordu. Bu noktada, imparatorlukları Zhang Qian'ın T'iao-chih diye adlandırdığı, "sıcak ve nemli", "saksı kadar yumurtalar yumurtlayan büyük kuşların bulunduğu", "insanların çok olduğu ve küçük önderler tarafından yönetildiği," ama tüm bu önderlerin onlara emirler veren ve onları vasalı gibi gören Partia kralına baktığı bir ülkeye kadar uzanır.[20] Tarif Mezopotamya vadisine uyuyor. Selevkoslar nehirlerin arasındaki ülkenin dışına kadar sürülmüştü; artık Romalıları kaygılandıracak bir imparatorluk değillerdi.

Bu yer Partlar tarafından ele geçirilmişti. Wudi'nin uzun ve kayda değer hükümdarlığı Part krallarının en büyüğü olan II. Büyük Mithridates'inkiyle çakışır. Part tahtına 123'te çıkmıştı ve kısa sürede Anadolu'daki Roma yetkililerini endişelendirmişti; Plutarkhos'un yaşam öyküsünü yazdığı Lucius Cornelius Sulla, "giderek kendisine geniş bir güç ve alan sağlayan Mithridates'in yerinde duramayan hareketine"[21] göz kulak olmak üzere gönderilmişti. Sulla Fırat'a kadar ilerledi ve orada Mitridates'in ona gönderdiği elçiyle karşılaştı: Plutarkhos, "O zamana dek iki ulus arasında iletişim yoktu," der; Sulla, "Partların ittifak ve dostluk için hitap ettikleri ilk Romalıydı."

Mithridates aynı zamanda doğuya da elçi ve tüccarlar gönderdi. Sima Qian, "Han elçisi ilk kez An-hsi (Partia) krallığını ziyaret ettiğinde, An-hsi kralı onlara eşlik etmek üzere kendi temsilcilerini gönderdi ve bunlar Çin'i ziyaret edip büyük nefes ve yüceliği hakkında bilgi verdiklerinde, kral bölgede yaşayan büyük kuşların yumurtalarından bazılarını Han sarayına armağan olarak gönderdi," der.

Aynı zamanda doğudan elçiler de batıya gidiyordu. Zhang Qian'ın keşiflerinden sonra, Han sarayından başka adamlar da bu yoldan gönderildi: Sima Qian, "Zhang Qian batı ülkeleriyle iletişimi başlatarak onur ve mevki kazandıktan sonra," der, "ona eşlik eden tüm görevli ve subaylar,

imparatora raporlar sunup elçi olma talebinde bulunmak için birbirleriyle yarıştılar."[22]

Batıya yapılan bu yolculuklar, Han ordularının yeni ticaret yolunun geçtiği topraklardaki yerel kabilelerin direnişini kırdığı bazı çatışmalara da sahne oldu. Ama 110 yılına gelindiğinde, batıdan doğuya ticaret yolu tamamen yerleşmişti. Çin garnizonlarının tüccarları haydutlardan koruduğu yol boyu konaklama istasyonları kurulmuştu. Partlar Çin malları, özellikle de kendilerinin yapamadığı ipekli ve lake satın alıyordu. Çin imparatoru hızları ve güzelliklerine hayran olduğu Part atları satın alıyordu. Giderek daha çok yabancı ziyaretçi Han sarayına geliyor, buradan Han imparatoru onları, Han krallığının boyutlarını ve zenginliğini göstermek için kıyı boyunca gezdiriyordu. Ve Partia'da da, hem Plutarkhos hem de Sima Qian'da görülen II. Mitridates batı ile doğunun iki büyük ve gelişen imparatorluğu arasında bir köprü gibi duruyordu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 75

İSKENDER'İN ARDILLARI

MISIR — SELEVKOS İMP. — TRAKYA MAKEDONYA

III. Ptolemaios (246)

II. Selevkos — **II. Demetrios**

Büyük Antiokhos

IV. Ptolemaios (222) — **V. Philippos**

V. Ptolemaios(204) — Phoenike Barışı

Panium Savaşı (198)

IV. Selevkos (187)

VI. Ptolemaios (180) — **Perseus**

Antiokhos Epiphanes

Pydna Savaşı (168)

V. Antiokhos

I. Demetrios

II. Demetrios

Partlı II. Mithridates (123)

ÇİN

Zhou'nun düşüşü (256)

Ch'inli Chuang-hsiang

Ch'inli Cheng

Ch'in Hanedanı (221)

Shi Huang-ti
(Bir zamanların Cheng'i)

İkinci İmparator (209)

Han Hanedanı (202)

Gao Zu — **Xiongnulu Mao-tun**

Hui-ti (195)

Kao-hou (188)

Wendi (179)

Wudi (140)

Zhang Qian'ın batıya yolculuğu

76

SİSTEMİ KIRMAK

MÖ 157-121 döneminde,
Romalılar Kartaca'yı yıkar,
bir köle isyanını bastırır
ve Cumhuriyet'e öldürücü bir darbe indirirler.

Roma'ya dönersek, Kartaca'yla ticaret yeniden başlamıştı. Kuzey Afrika kenti altın ve gümüş, üzüm ve incir için iyi bir kaynaktı; böylece iki kent huzursuz ama yararlı bir barışı sürdürdü.[1]

Ancak Kartaca kötü durumdaydı. İkinci Pön Savaşı'nı sonlandıran antlaşma Kartaca'yı ordusunun ve donanmasının büyük kısmından mahrum bırakmıştı ve bu da kenti başkalarının saldırılarına açık hale getirmişti. Bunların en korkulanı Kartaca'nın altında, Kuzey Afrika kıyısındaki bir krallık olan Numidya'nın Afrikalılarıydı. Numidya kralı Masinissa, Roma'nın müttefikiydi; Kartaca'ya karşı savaşmak üzere Scipio Africanus'a asker göndermişti ve Roma da onun Kuzey Afrika krallığını büyütmesine yardımcı olmuştu. (Aynı zamanda, Makedon Perseus Romalıları kovmak için destek arayışı içindeyken, Perseus'tan Kartaca'ya haberciler gidip geldiğinde onlar hakkında dedikodu yapmıştı.) İkinci Pön Savaşı bittiğinden beri, Masinissa Kartaca topraklarına köşesinden bucağından saldırılar düzenliyor ve buralara el koyuyordu: Livius, "Vicdansız biri için kolay," der, çünkü antlaşma gereği Kartacalılar Roma'nın müttefiklerine karşı silah kullanamıyordu.[2]

157'de, yaşlı devlet adamı Marcus Cato önderliğindeki bir Roma heyeti Numidyalılara Kartaca'yı rahat bırakmalarını söylemek üzere Kuzey Afrika'ya gitti. Ama Senato'daki en güçlü Kartaca karşıtlarından biri olan Cato, Kartaca'da gördüklerinden dehşete kapıldı. Romalıların düşündüğü gibi "düşük ve kötü bir durumda" değillerdi, (Plutarkhos'un sözleriyle) "kadroları güçlü, zenginliklerle ve her türden silah ve cephaneyle dolu," bir durumdaydılar. Alelacele Roma'ya döndü ve Senato'yu, "bu eski ve uslanmaz düşmanın hızlı gelişmesini durdurmanın bir yolunu bulmazlarsa, tehlikeye düşecekleri," konusunda uyardı.[3]

Senatoda'ki herkes Roma askerlerinin derhal Kartaca'nın üstüne yürümesi konusunda ikna olmamıştı; 80'ine yaklaşan Cato yalnızca eski korkuları tekrarlar gibiydi. Muhalefetle karşılaştığında, her konuşmasını, konusu ne olursa olsun, "Ve bitirmek için, Kartaca'nın tamamen yıkılması gerektiğini düşünüyorum,"[4] sözleriyle bitirerek onları rahatsız etmeye başladı.

Böylece baskı altına alınan Senato, Kartaca'dan sürekli sadakatini kanıtlamasını istemeye başladı. Nihayet Roma Kartacalıların, kentlerini boşaltıp, kıyıdan en azından 15 km içeride yeniden inşa etmelerini istedi. Kartacalılar kızgınlıkla reddetti. 149'da, Roma gemileri büyük Scipio Africanus'un torunu Scipio Aemilius komutasında Kuzey Afrika'ya yelken açtı ve üç yıl sürecek bir kuşatma başladı. Salt bir cezalandırma seferiydi bu ve bazen "Üçüncü Pön Savaşı" olarak adlandırılır.[5] Kuşatma başlar başlamaz, Cato yaşlılıktan öldü; birçok Romalının aklında mezar kitabesi şuydu: "Cato Kartacalılara karşı üçüncü ve son savaşın çıkmasına neden oldu."[6]

Senato'nun gündemindeki tek sorun Kartaca değildi. Yunanistan'da, Sparta sorun çıkarıyordu.

Sparta artık eski birliği olan Akhaia Birliği'nin baskın kenti değildi ve Birliğin diğer kentleri de onlara kaba davranıyordu. Birlik kararlarından memnun olmayan Sparta, doğrudan (artık üstü kapalı bir şekilde Yunanistan yarımadasındaki gerçek güç olarak kabul edilen) Roma'ya başvurma kararını açıkladı. Diğer Birlik kentleri derhal, yalnızca Birliğin bir bütün olarak Roma'ya başvurabileceği doğrultusunda bir karar aldı.

Sparta'nın buna tepkisi, Sparta'nın yüzyıllardır verdiği tepkinin aynısı oldu: Silahlanıp savaş tehdidinde bulundular. Tartışmanın her iki tarafından Roma'ya kızgın mektuplar gitti. Makedonya'da başka bir sorunu çözmek amacıyla bulunan bir Roma elçisi güneye gönderildi ve Romalı yetkililer gelip sorunun çözülmesine yardımcı olana kadar, çenelerini kapamaları söylendi. Ama çok geç olmuştu. 148'de kılıçlar çekilmişti bile.

Ertesi yıl, Romalı diplomatlar sorunu çözmek üzere geldiler. Korinthos kentinde görüşmelerini yaptılar ve Sparta'nın lehine bir karar aldılar; bu, yapılacak en akıllıca iş değildi. Kızgınlığa kapılan Korinthoslular dışarı fırlayıp Spartalı'ya benzeyen herkese saldırdı. Kalabalığa yakalanan Romalı görevliler de dayak yedi.

Kızgın Romalılar Roma'ya döndü ve olayı en kötü biçimde çarpıtarak sundular: Polybios der ki, "Neredeyse canlarından olacakken ucu ucuna kurtulduklarını ilan ettiler... kendilerine uygulanan şiddeti ani bir patlamanın sonucu değil, Akhaia'lıların onlara karşı bir hakarette bulunmak için giriştikleri bilinçli ve hesaplı bir hareket olarak gösterdiler."[7]

Buna yanıt olarak, bir Roma donanması, Konsül Mummius'un Korinthos Kıstağı'nda 26.000 asker ve 3500 süvariyle kamp kurduğu Yunanistan'a doğru yelken açtı. Bazı Akhaia kentleri Korinthoslu bir general komutasında direnmeye çalıştı ama Yunan ordusu kısa sürede dağıldı; Korinthoslu komutan kaçtı, sonra da kendini zehirledi; yenilen Akhaia Birliği askerleri Korinthos'a kaçtı ve kentte saklandı. Mummius kenti ateşe verdi ve Romalılar kenti çiğneyip geçti.

Roma sonunda Yunanistan'ı yutmuştu.

Polybios'a bakılırsa, Yunan kentleri kendi felaketlerini hazırlamıştı: "Kartacalılar her hâlükârda gelecek kuşaklara onlar adına söylenecek iyi bir şeyler bıraktı," diye yazar, "ama Yunanların hataları o kadar göze batıcıydı ki, onları destekleyenlerin bunu yapmalarını olanaksız kıldılar." Romalılar kendi topraklarına katıp bir eyalete çevirerek, cumhuriyetlere izin verilen en küçük özgürlüklerden bile mahrum bırakana kadar, Makedonya kraliyet ailesinin üyesi olduğunu iddia eden insanları barındıran Makedonya için de aynı şeyler söylenebilir.

Bu arada, "gelecek kuşaklara onlar adına söylenecek iyi bir şeyler bırakan" Kartaca, alevler içindeydi. Aynı yıl, Scipio Aemilius ve adamları nihayet kenti düşürmüştü. Roma askerleri sokaklara dalıp, binaları ateşe verdi. Kartaca'nın yanıp kül olması iki hafta sürdü. Polybios'un kendisi de oradaydı, Kartaca çökerken Scipio Aemilius'un yanında duruyordu. "Kent alevler içinde sonuna kadar yok olurken," diye yazar, "Scipio gözyaşlarına boğuldu... ona bunun ne anlama geldiğini açıkça sorduğumda (çünkü onun öğretmeniydim)... derhal döndü ve ellerime sarılarak dedi ki, 'Ah Polybios, bu büyük bir olay, ama neden bilmiyorum, dehşet ve endişe duyuyorum, birisi bir gün gelip aynı şeyi benim doğduğum kente de yapar diye..'"[8]

Bir zamanlar Kartaca'nın yükseldiği topraklar artık Roma'nın Kuzey Afrika eyaleti olmuştu. Roma kolayca ulaşabileceği tüm eski güçleri fethetmişti; Partia, Mısır ve Selevkoslardan arta kalan da hâlâ hemen bunun

ötesindeydi. Yeni seferlerden önce, Roma'nın halletmesi gereken iç sorunları vardı. Roma savaşlarının o ana kadar olan başarıları, yabancı ülke doğumlu binlerce esiri Roma eyaletlerine köle olarak getirmişti. Roma kölesi efendisinin malıydı; ve onun arzuları doğrultusunda dövülebilir, ırzına geçilebilir ya da aç bırakılabilirdi ama Romalı efendisi bir köleyi azat eder etmez, bu köle derhal tüm haklarıyla birlikte bir Roma yurttaşı olurdu. Bu, tarihçi M. I. Finley'in de belirttiği gibi, Roma'da köleliği gerçekten garip bir kurum haline getiriyordu. Bir mal, tek bir işlemle insana dönüşüyor ve Roma köleleri (Amerika'nın güney eyaletlerindeki, özgürlüğüne kavuşsa bile derisinin renginde bir zamanlar köle olduğunun işaretini taşıyan kölelerin aksine) her renkten olabildiği için, özgürleşen insanlar "bir ya da en fazla iki kuşak içinde toplam nüfusun içinde eriyiveriyordu."[9]

Pratik açıdan bakıldığında, kötü muamele gören köleler, özde, efendilerine ne kadar yakın olduklarını biliyordu. 136 yılında, Kartaca egemenliğinden kurtulduktan sonra zenginleşmiş olan Sicilya'da bu kölelerden binlercesi vardı. Sicilyalı Diodoros'un yazdığına göre, Sicilyalılar "hizmetlerindeki kölelere çok sert muamele ediyor, asgari gıda ve giyim sağlayarak yetersiz koşullarda yaşatıyorlardı... Sefaletlerinin umutsuzluğa sürüklediği kızgın ve sık sık da her türlü mantığın dışında dayak yiyen köleler, bu muameleyi kaldıramıyordu. Fırsat doğdukça bir araya gelip isyan olasılığını tartışıyorlardı, sonunda planlarını uygulamaya koydular."[10]

İsyan ilk olarak 400 kölenin bir araya gelip acımasızlığıyla ünlenmiş bir köle sahibini öldürdükleri Enna kentinde patlak verdi. Babasının kölelerine şefkat gösteren bir kız dışında, evdeki bebekler dâhil herkesi öldürdüler. Sonra, sihirli güçleri olduğu rivayet olunan Eunus adlı karizma sahibi bir köleyi önderleri seçtiler. Kuşkusuz yumuşak ve etkileyici bir konuşmacıydı ve kötü bir stratejist olmadığı da ortaya çıktı: Diodoros, "Üç gün içinde," diye yazar, "altı binin üzerinde kişiyi olabildiğince silahlandırmıştı... Sonra, sayısız köleyi yanına kattığı için, Romalı generallerle bile savaşa tutuştu ve sayı üstünlüğü sayesinde ardı ardına onları yenilgiye uğrattı, çünkü artık on binin üzerinde askeri vardı."[11]

Onun isyanına kısa sürede onun komutasında generaller gibi davranan başka köle önderleri de katıldı. Sonunda, 70.000-200.000 arasında köle sonradan Birinci Köle Savaşı adı verilen bu isyana katıldı. Buna yakınlık duyan başka köle ayaklanmaları Roma'da ve birçok Yunan kentinde de başladı. Bunlar bastırıldı ama Sicilya'daki devam etti.

---

* Finley bunun, özgürleşen kölelerin "siyasal çevrede yabancı kalan özgür hemşehrilere dönüştüğü" Yunan sisteminden belirgin biçimde farklı olduğuna dikkat çeker (*Ancient Slavery and Modern Ideology* s. 97).

Birinci Köle Savaşı, kısmen Sicilyalı köle sahiplerinin durumu Sicilyalı emekçiler arasında sempati toplamadığı için, üç yıl kadar sürdü. Sicilyalı Diodoros, "Bu büyük sorunlar Sicilyalıların başına patladığında," diye yazar, "sıradan insanlar yalnızca bu duruma sempati göstermemekle kalmadı, koşullarındaki eşitsizlik nedeniyle onları kıskandıkları için köle sahiplerinin durumuna seviniyorlardı bile." Birçok köylü fırsattan yararlanıp zenginlerin mallarını ateşe verdi ve isyankâr köleleri suçladı.[12] Eski düzeni yeniden kurmak için bir şey yapmadılar çünkü o düzen altında kendileri de acı çekiyordu.

Bu konuda Sicilya yalnız değildi. Yalnızca Roma'nın eyaletleri değil, Roma'nın kendisi de zengin ile fakir arasında giderek açılan bir farktan muzdaripti. Roma'nın sürekli savaşması, yüz binlerce Romalı piyade askerinin savaşmaya gittiği ve kötü ücret almış ve bazen de sakatlanmış olarak, kötü işletilmiş çiftliklere, yıkılan evlere ve ödenmemiş borçlara geri döndüğü anlamına geliyordu.[13] Bu arada tüccarlar yeni açılan ticaret yollarından yararlanarak gelişen işlere giriyor ve kamu görevlileri de yeni vergiler bağlanan topraklar sayesinde giderek daha yüksek ücretler alıyordu.

Roma'nın fethettiği toprakları yönetimi de parlak olmaktan uzaktı. 200 yıl kadar sonra *İç Savaş* kitabını yazacak olan Roma tarihçisi Appianos, İtalya Yarımadası'nda ele geçirilen topraklarla ilgili yöntemi anlatır:

> Romalılar savaşta İtalyan kabileleri birbiri ardına fethettikçe, toprakların bir kısmına el koydular... Savaş nedeniyle boşta kalan kısmı [satmaya ya da kiraya vermeye] vakitleri olmadığı ve genellikle bu toprağın büyük kısmı olduğu için, çalışmak isteyen herkesin, yıllık üretimin bir kısmı karşılığında şimdilik kaydıyla bu toprakları kullanabileceğini ilan ettiler... sahipsiz toprakların çoğunluğunu ele geçiren ... ve gerek satın alma gerekse de zor kullanma yoluyla yoksul komşularının küçük çiftliklerini kendi mallarına ekleyen zenginler, bir çiftlik yerine, büyük bölgeleri işlemeye başladı.[14]

Bu geniş toprakları işleyebilmek için toprak sahiplerinin çok emeğe gereksinimi vardı ama Roma yasası ücretli çalışanların, özgür yurttaşlarsa, askerlik hizmetine çağrılabileceğini söylüyordu. Bu yüzden zenginler giderek daha çok sayıda askerlik hizmetinden muaf köle satın aldı. Appianos, "Böylece güçlü yurttaşlar muazzam zengin oldular ve tüm ülkede köle sınıfı çoğaldı," der; bu arada, sıradan emekçiler, "yoksulluk, vergiler ve askerlik hizmeti" nedeniyle geri kaldılar.

Bu kötü planlanmış sisteme en sesli muhalefet, bir konsülün oğlu olan Tiberius Sempronius Gracchus adlı bir tribünden geldi. Kartaca'ya karşı sefer sırasında Scipio Aemilius'un emrinde görev almış ve burada, düş-

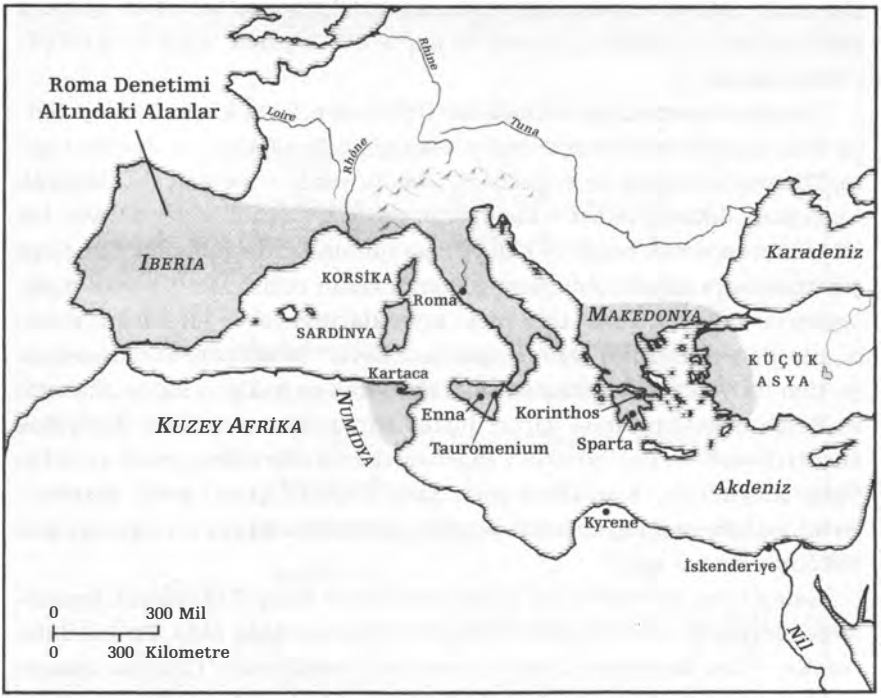
man duvarlarına tırmanan ilk kişi olarak ün yapmıştı.[15] Diğer yurt dışı hizmetinde Roma eyaletlerinin zenginlerin hâkimiyetindeki, çobanlarla çiftçilerin topraklarından atıldığı taşrasını görmüş ve Roma'ya dönerek, reform yapma kararlılığıyla siyasete atılmıştı. Kamusal konuşmalarında, Roma generallerinin adamlarından ev ve yürek için savaşmalarını istemesinin ama aynı askerlerin evlerini kaybetmenin eşiğinde olmasının gülünç olduğunu öne sürüyordu: Plutarkhos, "Onlara, gerçekten de savaşıp öldüklerini ama bunun başka kişilerin lüksü ve zenginliği için yapıldığını söylüyordu," der. "Dünyanın efendileri oldukları söyleniyordu ama diğer yandan benim diyebilecekleri bir karış toprakları yoktu."[16]

Tiberius Gracchus'un önerdiği zenginlerin malikâne oluşturmasını engelleyecek reformlar, doğal olarak varlıklı Romalıların hoşuna gitmiyordu. Diğer tribünleri, Tiberius'un önerisini veto etmeye ikna ettiler. Bu gayet yasaldı; herhangi bir tribün, diğeri tarafından önerilen yasayı veto edebilirdi. Ama Tiberius rüşvet önerildiğinden kuşkulandı ve Roma anayasasını çiğneyerek, kuşkularına göre hareket etti. Destekçilerinin de yardımıyla, bir dizi kamu hizmetini bloke etti ve yasa önerisi halkoyuna sunulana kadar, bu hizmetlerin yeniden başlamayacağını ilan etti.

Bu iyi bir gaye için yasanın çiğnenmesiydi ve bu eylem giderek daha fazla Romalı yasa koyucuyu Tiberius Gracchus'un aleyhine çevirdi. Niyeti ne olursa olsun, tehlikeli bir örnek oluşturuyordu: Dediğini yaptırabilmek için, kitleler karşısındaki kişisel popülerliğini kullanıyordu.

Yasa kabul edilip, Tiberius'un kendini, kayınpederini ve küçük kardeşi Gaius'u yasanın uygulanmasını denetlemekle görevlendirmesi, bu korkuların yatışmasını engelledi. Daha fazla insan homurdanmaya başladı; yalnızca yasa koyucular değil, hep Tiberius'tan yana olan sıradan insanlar da. Diğer tribünlerin yetkesini atlamıştı ve tribünlük mevkiinin, sıradan insanların korunmasına yarayacağı varsayılıyordu.

Tiberius Gracchus'u çevreleyen kuşkular 132 yılında, tribünlük görevine yeniden seçilmek için aday olduğunda isyana dönüştü. Seçim günü o Capitolium'dayken kalabalıkta söylentiler yayılmaya başladı: Zenginler onun için oy kullanılmasını engelleyecekti; suikastçılar peşindeydi. Etrafındakiler giderek daha telaşlı bir hale geldiler. Tüm bunların ortasında, Tiberius elini başına koydu. Appianos, bunun destekçilerine, onu göreve zorla getirmeleri için bir işaret olduğunu söyler; Plutarkhos etrafındakilerden başına taç giydirmelerini istediğini söyler (pek olası olmayan bir talep). Lobutlar ve sopalar ortaya çıktı. İlk darbeyi kim vurduysa, tüm kalabalık patladı. Senatörlerin sıraları kırıp ayaklarını silah olarak kullandıkları görüldü. Plutarkhos'a göre, Tiberius'a ilk vuran, elinde bir tabure bacağı tutan diğer tribünlerden biriydi. Tiberius düştü ve kalabalıktaki diğer 300 kurbanla birlikte, ölümüne dövüldü. Daha 31 yaşındaydı.

76.1. Köle Ayaklanması

Tiberius Gracchus'unki de içlerinde olmak üzere, tüm cesetler Tiber Nehri'ne atıldı. Plutarkhos, "Bu, krallık yönetimi sona erdiğinden beri Roma'da kanlı biten ilk ayaklanmaydı," der.[17] Evvelce, Senato ve avam anlaşmazlıklarını Roma anayasasının çizdiği sınırlar içinde halletmeyi başarmıştı; Tiberius Gracchus'un katledilmesi bu sınırları dağıtmıştı ve bunlar bir daha hiç tam anlamıyla bir araya getirilemedi. Daha sonraları Romalılar da, onu yere yıkan darbeyi Cumhuriyet'te açılan ölümcül yara olarak görecekti. Ama aslında Tiberius Graccus, yoksulların çıkarına tribün meslektaşlarını devre dışı bırakmaya karar verdiğinde, bıçağı sokmaya kendisi başlamıştı. Appianos, "Yaşamını kaybetti," diye bitirir, "çünkü mükemmel bir planı çok yasadışı bir yoldan uygulamaya kalkıştı."[18]

Aynı yıl içinde, Sicilya'daki Birinci Köleler Savaşı da, Konsül Publius Rupilius isyanı şaşırtıcı bir sertlikle bastırdığında nihayet sona ermişti. İsyanın önderlerini Tauromenium kentinde kuşatmış ve içerdeki koşullar tarif edilemeyecek kadar korkunç bir hale geldiğinde bile kuşatmayı kaldırmayı reddetmişti: Diodoros, "Çocukları yiyerek başladılar, sonra kadınlara geçtiler hatta birbirlerini yemekten bile kaçınmadılar," der.[19] Kent teslim olduğunda, Rupilius içerideki kölelere işkence etti, sonra da adam-

ları canlı canlı bir uçurumdan aşağı attı. Daha sonra köle kral Eunus'u tüm Sicilya'da kovaladı, yakaladı ve hapse attı, burada, "Eunus'un eti çürüyüp dağıldı."[20]

Tiberius Gracchus'un ölümünden 8 yıl sonra, 9 yaş küçük kardeşi Gaius Gracchus da tribün seçimlerine aday oldu. Plutarkhos'un dediğine göre, Tiberius'un sakin ve soğukkanlı olduğu yerde, o hevesli ve ateşliydi; kardeşinin dikkatli ve kesin konuştuğu yerde, o tutkulu ve gayretliydi. Bir alt tribün seçilecek kadar oy aldı ve kısa sürede, kardeşinin ölümünü boşa çıkartmamaya niyetli olduğunu gösterdi. Onun reformları Tiberius'unkilerden de daha radikaldi; tüm kamu topraklarının yoksullara dağıtılmasını, piyade askerlerinin giyim kuşamının devlet tarafından karşılanmasını, tüm İtalyanların yurttaşlıklarına ek olarak oy hakkına sahip olmasını ve Roma uygulamasında yarım düzine kadar daha muazzam değişiklik önerdi. Konsüller değişiklikleri engellemek için ellerinden geleni yaptılar. Gaius kızgınlıkla, "konsüllere zorla karşı koymak üzere" kendi destekçilerini topladı ve iki grup karşı karşıya geldiğinde, başka bir kargaşa kan dökülmesine yol açtı.[21]

Gaius kavgada öldürüldü. Katiller kafasını kesip ödül olarak konsüllerden birine götürdü. Ayaklanmada 3000 Romalı daha öldü. Bir kez daha cesetler Tiber Nehri'ne atıldı, bu kez nehir cesetlerden tıkanma aşamasına kadar geldi. Tiberius Gracchus lobutlar ve sopalarla dövüşülen bir savaşta ölmüştü ama Gaius Gracchus'u öldüren ayaklanmada kılıçlarla dövüşüldü. İki taraf önceden savaş için silahlanmıştı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 76

ÇİN	ROMA
Ch'in Hanedanı (221)	
Shi Huang-ti (Eski Cheng)	İkinci Pön Savaşı (218)
	Cannae Savaşı
İkinci İmparator (209)	
Han Hanedanı (202)	Zama Savaşı (202)
Gao Zu	İkinci Makedonya Savaşı
Hui-ti (195)	
Kao-hou (188)	Cumae dilini Latinceye çevirir
Wendi (179)	
	Üçüncü Makedonya Savaşı (171)
	Üçüncü Pön Savaşı (149)
Wudi (140)	Kartaca'nın yıkılışı (146)
Zhang Qian'ın batıya yolculuğu	Birinci Köleler Savaşı (135)
	Tiberius Gracchus'un ölümü
	Gaius Gracchus'un ölümü

77

REFAHIN SORUNLARI

MÖ 118-73 döneminde,
Roma'nın müttefikleri yurttaşlık ister,
Han Hanedanı fetihlere çok fazla para harcar,
ve Sulla ile Marius, Roma içinde iktidar için savaşır.

Gracchi* faciası sonrasında, yeni yasaların giderek artan yoksulluk ve topraksızlık sorununa bir çözüm getirmeyeceği açıkça ortaya çıktı. Roma anayasası, ayrıntılı tribünler ve konsüller, senatörler ve yargıçlar, engeller ve dengeler sistemi, adaleti ne getiriyor ne de götürüyordu; zenginin iradesi ya da popüler olanın karizması bunu hep aşabiliyordu. Artan yoksulluk ve topraksızlık sorununu yeni yasalar da çözemeyecekti. Neredeyse her Romalı hatip, Cumhuriyet'in sağlıklı olduğu "Kartaca'nın yıkılması öncesindeki" altın çağa arzuyla bakıyordu: Romalı tarihçi Sallustius birkaç yıl sonra, "Kartaca'nın yıkılmasına kadar," diye yazıyordu, "halk ve Senato, yönetimi huzur içinde ve ölçülü bir şekilde paylaşıyordu ve düşmanlar şan ya da güç için çekişmiyordu; düşmanlarının korkusu, devletin ahlâkını koruyordu."[1]

Böyle bir dönemin hiç yaşanmamış olmasının önemi yoktu. Romalıların, bugünle başa çıkabilmesi için hayali bir altın çağa özlemle bakması gerekiyordu. Roma bir zamanlar saftı ama şimdi haset, yozlaşma, gurur, genel çöküntü ve refahın diğer meyveleriyle doluydu, bu ancak Jugurtha Savaşı adı verilen bir felaketle onaylanan bir evrimdi.

---

* Latince, Gracchus'lar (Gracchus'un çoğulu) anlamında –çn.

77.1. Numidya

Kuzey Afrika'da, Numidya kralı Masinissa tahtı oğlu Micipsa'ya geçirmişti. Bu oğulun da zaman içinde iki oğlu, bir de Jugurtha adlı bir yeğeni oldu. Yeğen tahta çıkma sırasında değildi, bu yüzden Micipsa ona bir askerlik kariyeri ayarladı ve onu, Scipio Aemilius'la birlikte savaşmak üzere Numidya birliklerinin başına geçirdi. Burada Jugurtha Romalı subaylarla dost oldu ve onlar da (Sallustius'un yazdığına göre), Roma İmparatorluğu'na rüşvet vererek amcasının tahtını ele geçirebileceği güvencesini verdiler: "Roma'da, para her şeyi satın alabilir."[2]

Micipsa 118'de öldüğünde Jugurtha tahtı zorla ele geçirdi; fedaileri kuzenlerinden birini öldürdü, diğeri, Adherbal ülkeden kaçtı. Jugurtha Romalıların meşru veliahdın yanında yer almamasını sağlamak için senatörlere rüşvet olarak "Roma'ya yanlarında bir miktar altın ve gümüşle elçiler gönderdi." Bu işe yaradı: Sallustius, "Jugurtha'ya karşı kızgınlıkları, teveccüh ve iyi niyete dönüştü," der.[3]

Adherbal Roma'da ortaya çıktı ve kendi adına yardım talep etti ama Jugurtha'nın parasının ona bir taht sağladığını gördü. Senato krallığın ikisi arasında bölüştürülmesi gerektiğine karar verdi; ikisi de Numidya'ya döndüğünde, Jugurtha Adherbal'e karşı bir savaş başlattı, onu kendi başkentinde kıstırdı, ele geçirdi ve işkence ederek öldürdü.

Halkın kızgınlığı, Senato'nun bunu göz ardı edemeyeceği anlamına geliyordu. Bunun üzerine, Jugurtha'yı cezalandırmak üzere orduyla birlikte bir konsül Numidya'ya gönderildi ama birçok Romalı görevli gibi konsül de rüşvete açıktı: Sallustius, "Jugurtha, para teklif ederek onu baştan çıkartmak üzere adamlarını gönderdi," der, o da "çabucak boyun eğdi" ve Jugurtha'yı göstermelik bir cezaya çarptırıp geri döndü.[4] O zaman baş-

ka bir görevli Jugurtha'yı Roma'ya getirmek için gönderildi ama Roma'ya geldiğinde, Jugurtha mahkemeyi durdurmak için bir tribüne rüşvet verdi. Senato onu evine gönderdi. Kent kapılarından geçerken, geri dönüp şöyle dediği söylenir: "İşte satılık bir kent, eğer bir alıcı çıkarsa, günleri sayılıdır."[5]

Bu rüşvet silsilesi, nefret ettikleri her şeyi kendi yönetimlerinde gören Roma halkını kızdırdı. Ancak 109 yılında Jugurtha'yla bir tek Romalı görevli namuslu bir ilişkiye girdi. Adı Gaius Marius'tu ve "yeni bir adam"dı, yani siyasal gücü ve parası olmayan bir aileden geliyordu. Romalıların ruh haline bakılırsa, bu onun lehine oldu. Kuzey Afrika'da namusuyla savaşarak iki yıl geçirdi, 107'de konsül seçildi.*

Seçimden sonra, Jugurtha'ya karşı seferde üç yıl daha geçirdi. Nihayet, başyardımcısı Lucius Cornelius Sulla'nın da (15 yıl kadar önce II. Mithridates'le buluşup Romalılar ile Partlar arasındaki ilk ilişkiyi kuran aynı Sulla) yardımıyla Marius Jugurtha'yı bir tuzağa düşürüp yakalamayı başardı.

Jugurtha zincirlenmiş olarak Roma'da gezdirildi, bu yalnızca bir Roma zaferinin değil, aynı zamanda avamın dürüstlüğünün aristokrat yozlaşma karşısındaki zaferinin de simgesiydi. Marius da Roma'nın kahramanı olarak selamlandı. Sonra da arka arkaya beş kez daha konsül seçildi.

Bu aslında, konsüllerin yıllarca görev yapmalarını (ve giderek daha fazla güç kazanmalarını) engelleyeceği varsayılan Roma anayasasına aykırıydı. Ama Marius halkın sevgilisi olmuştu ve anayasa da varlıklı ve güçlü olanların avamın daha önceki kahramanları olan Gracchus kardeşleri saf dışı bırakmasını engellememişti; o zaman, neden şimdi engel olsundu ki?

Binlerce İtalyan müttefike, savaştaki yardımlarından dolayı yurttaşlık bahşeden Marius'un da anayasayı çiğnediği görülmüştü: "Özür dilerim," demişti, "savaşın gürültüsü, yasayı duymamı engelledi."[6]

Altıncı konsüllüğünün ardından Marius, –yedinciyi kazanma olasılığını zayıf görünce– kendini emekliye ayırdı. Roma, Jugurtha'nın fethinden beri gerçek bir savaş yaşamamıştı ve Marius'un (Plutarkhos'un sözleriyle) "barışta ya da sıradan bir yurttaş olarak yaşama becerisi yoktu."[7]

Ama gerçek savaş da çok uzakta değildi. Yarımadanın hepsi de Roma tebaası olan İtalyan kentleri, yıllardır oy hakkına da sahip tam Roma yurttaşı olmak istiyordu, Senato bunu bahşetmekte çok cimriydi.

* Marius'un Kuzey Afrika'daki ilk görevi, konsül Metellus'un yardımcılığıydı; Marius, Metellus'un savaşı yeteri kadar süratli bir şekilde sona erdirmediğini düşünüyordu ve bir yıl boyunca, komutanının yerine atanmak için bir kampanya yürüttü.

Roma'nın sıradan halkının çiğnendiği yolundaki genel duygu, İtalyan halklarını da kapsayacak şekilde etrafa yayılmıştı ve sürekli taleplerine kulak asan yoktu: Cicero daha sonraları "Tiberius Gracchus halkı desteklemekte ısrarlıydı," diyecekti, "ama müttefiklerin ve Latinlerin hakları ve antlaşmalarını ihmal ediyordu."[8] Artık müttefikler ve Latinler Roma'nın kendi işlerinde söz hakkı istiyordu. Eski tarihçi Justinus'un sözleriyle, yalnızca yurttaş olmayı değil, Roma'nın gücüne ortak olmak istiyorlardı."[9]

Senato yetkesini paylaşmaya direnince, bir Roma karşıtı duygu oluşmaya başladı. İlk başta bu Roma âdetlerinin ve İtalya'nın eski dilleri lehine Latin dilinin reddi şeklini aldı; tarihçi E. T. Salmon o zamanlardan kalma İtalyan kentlerindeki yazıtların sıra dışı miktarda arkaik sözcük içerdiğine dikkat çeker.[10] Bunu bazı İtalyan kentlerinin İtalia adını verdikleri bir birlik çatısı altında birleşmeleri izledi. 91 yılında, kızgın İtalyanlar Asculum kentinde Romalı bir görevliyi öldürdü ve hemen çatışmalar başladı.

Mücadele –"Toplumsal Savaş"– iç savaş ile yabancı bir halkın yeniden fethi arası garip bir karışımdı. Roma yavaşça İtalyan kentlerini pazarlıkla ve çatışmayla eski haline soktu. Aristokrat ama yoksul Julii Caesares klanının bir üyesi olan MÖ 90'daki konsül, Gao Zu'nun bir yüzyıl önce başarıyla uyguladığı stratejiyi benimsedi ve isyana katılmayı reddeden bütün İtalyanlara yurttaşlık önerdi. Roma orduları düşman kalan kentlerin üzerine yürüdü. Artık 70 yaşına gelmiş olan yaşlı Marius kuzey kentlerine karşı sefere katılmak üzere emeklilikten koşarak geri döndü, ama hırsları bedeninden daha güçlüydü; yavaş hareket ediyordu, kararları tereddütlüydü ve nihayet, Plutarkhos'un dediğine göre "kötü sağlığı nedeniyle yeteneklerini devam edemeyecek kadar yitirdiğini düşündü" ve ikinci kez emekliye ayrıldı.[11]

Marius'un eski yardımcısı Lucius Cornelius Sulla, Toplumsal Savaş'ta daha iyi iş yaptı. Güneydeki seferlerin başındaydı; Marius'tan yirmi yaş küçük olduğu için, kamp yaşamının zorluklarına katlanabildi ve zafer üstüne zafer kazandı. Plutarkhos der ki, "Sulla öyle önemli başarılar kazandı ki, yurttaşları tarafından büyük bir önder olarak görülmeye başladı."[12]

88'de Toplumsal Savaş bitti. Roma yeniden yarımadanın efendisiydi. Sulla konsüllüğe aday oldu ve büyük bir general olarak şöhreti sayesinde kolayca kazandı. Yılın en yağlı ballı askeri görevi olan, Roma lejyonlarını Anadolu'da sorun çıkartan bir krala karşı yönetmeye atanacağını umuyor-

* Müttefikler adına "Tiberius Gracchus" rolüne soyunan, Roma'nın tüm İtalyanlara yurttaşlık verilmesini ve toprağın da yoksullara dağıtılmasını öneren Drusus adında bir tribündü. Reformları, daha sonra da Drusus'un öldürülmesini ayarlayan konsül Philippus tarafından engellenmişti.

77.2. Pontus

du: Daha çok Anadolu toprağını yutmayı amaçlayan bir kuzeybatı krallığı olan Pontuslu Eupator Dionysios'a karşı.*

Eupator Dionysios'a karşı zafer kazanmak, şöhret yolunda garantili bir yoldu ve Sulla da bu iş için biçilmiş kaftandı. Aslında araziye çıkmış, 35.000 askeri bu görev için eğitmeye başlamıştı bile. Ama Marius giderek eski yardımcısını daha fazla kıskanmaya başlamıştı. Yaşlı, sık sık hasta ve aşırı kilolu olmasına karşın, Senato'dan Eupator Dionysios'a karşı sefere onu atamalarını istedi.

Birçok Romalı bunun gülünç olduğunu düşünüyordu. (Plutarkhos, "Bunun yerine, ileri yaşı ve akıntıları nedeniyle yorulduğu için Marius'un kaplıcalara gitmesini ve kendini şımartmasını önerdiler," der.)[13] Ama Marius Roma siyaseti içinde onlarca yılı boşuna geçirmemişti. Tribünlerden birine, generallik talebinde onu desteklemesi için rüşvet verdi. Sulpicius adındaki bu tribün "Anti-Senato" adını verdiği silahlı bir grup topladı ve az çok kılıç zoruyla generalliğin Marius'a verilmesini sağladı. Aynı zamanda iki tribünü Sulla'nın ordusunu devralıp Marius'a getirmekle görevlendirdi.

Tribünler geldiğinde, ordu onları taşlayarak öldürdü.

Plutarkhos, "Yıllardır, Roma'nın yüzeyinin altında kaynayan bir hastalık vardı," der, "ve şimdi, bu durum onun fışkırmasına neden oldu."[14] Dört başı mamur bir iç savaş patlamıştı. Roma'nın içinde Marius, Sulpicius ve

* Pontuslu Eupator Dionysios (132-63) daha yaygın olarak VI. Mithridates olarak bilinir ve Roma kaynakları ondan Büyük Mithridates olarak söz eder; hükümdarlığı Pontuslu VI. Mithridates'le çakışan Part kralı, gene "Büyük" olarak bilinen II. Mithridates'le (123-88) karıştırılmaması için daha az kullanılan adını kullanmayı tercih ettim.

silahlı fedaileri "Sulla'nın dostlarını öldürmeye koyuldular." Can korkusuna kapılan senatörler Sulla'ya yarım ağızla başka bir mesaj göndererek ordusunu teslim etmesini istediler. Sulla da lejyonları bir araya getirip Roma'ya doğru yürümelerini istedi.

Bu Roma anayasasının vahim bir ihlaliydi; askeri güç verilen hiçbir konsül, dış dünyadan Roma'nın surlarıyla ayrılan iç alan olan *pomerium*-da bu güçleri kullanamazdı. Ama Sulla'nın bakış açısından, Sulpicius'un silahlı adamlarını kullanarak Marius bu kuralı ihlal etmişti bile. Karşılık verebilmek için, o da anayasayı ihlal etmek zorundaydı.

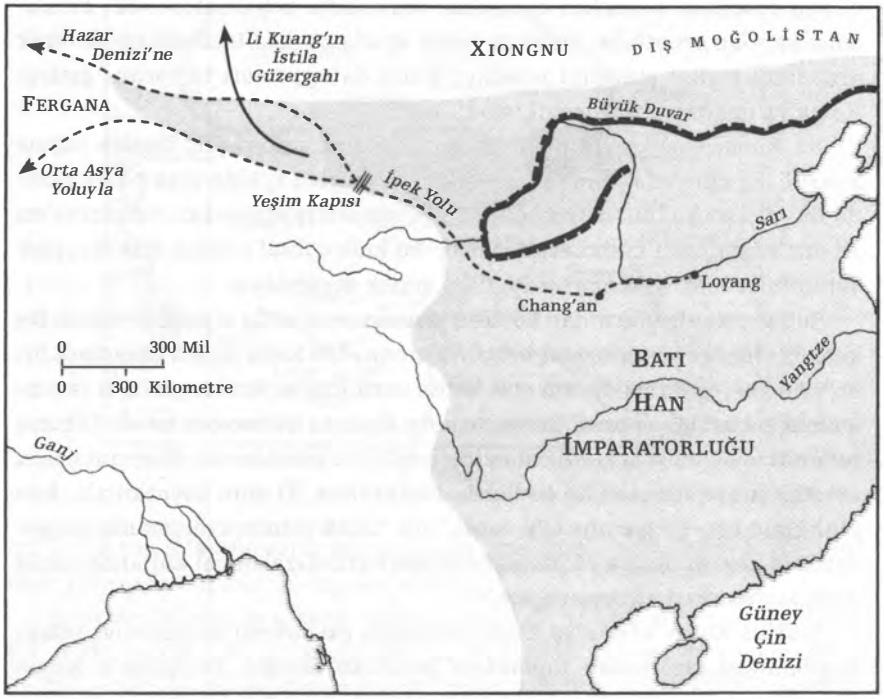
Sulla'nın subaylarından bazıları *pomerium*u istila etmeyi reddetti. Ne kadar ciddi bir suç işleyeceğinin bilincinde olan Sulla onları kınamadı bile; yalnızca, onlarsız devam etti. Kente vardığında, Senato pisliğin temizlenmesine zaman vermek üzere surların dışında durmasını istedi. O bunu reddetti, elde meşale kapılardan içeri daldı ve adamlarına düşmanlarının evlerini ateşe vermelerini haykırdı. Plutarkhos, "O anın heyecanıyla, kızgınlığının üste çıkmasına izin verdi," der. "Gözü yalnızca düşmanlarını görüyordu ve o da Roma'ya dönüşünün vasıtası olarak ateşi kullandı, suçlu ile masumu ayırt etmeyen ateşi."[15]

Marius Kuzey Afrika'ya kaçtı. Sulpicius esir alındı ve Sulla (ve silahlı adamları) tarafından toplantıya çağırılan Senato, Sulpicius'u ölüme mahkûm etti (aynı zamanda Marius hakkında da gıyabında ölüm kararı aldı). O zaman, düzeni sağlamak ile bir askeri diktatör gibi davranmak arasındaki ince çizgide yürüyen Sulla biraz geri çekildi ve konsül seçiminin serbestçe yapılmasını sağladı. Seçilen adam Lucius Cinna, Sulla'yla dost değildi. Ama o diğer konsüle sadık kalmaya ve Senato'ya itaat etmeye yemin etti.

Hâlâ Anadolu'daki onuru elde edememiş olan Sulla kenti Cinna'nın ellerine bıraktı ve ordusunu surların dışında topladı. Sonra da doğuya, Pontus'a ve savaşa doğru yola çıktı.

Dünyanın diğer ucundaki öbür büyük imparatorluk da büyüme sancıları çekiyordu. Roma Toplumsal Savaş'la uğraşırken, artık 50 yıllık hükümdarlığının sonuna yaklaşmış olan İmparator Wudi komşu halklara, hâlâ güneye, Han topraklarına ve yeni ticaret yolu İpek Yolu boyunca batıya doğru ilerlemeye çalışan Xiongnu'ya karşı on yıllardır sürdürdüğü seferlerin sonuna gelmişti.

MÖ 101 yılında, Han generali Li Kuang Çin tarihindeki en pahalı seferin başına geçirilmişti: Kuzeybatıdaki Fergana ya da T'ai-yuan ülkesi.[16] Li Kuang 30 yılı aşkın süredir Han imparatorları adına çarpışıyordu; ilk askeri seferi İmparator Wendi zamanında istilacı Xiongnu'ya karşı olmuş-

77.3. İpek Yolu

tu. Sima Qian, daha sonraki bir seferde, çevresinde yalnızca 100 kadar adamıyla Xiongnu hatlarının arkasında sıkıştığında, binlerce Xiongnu atlısından kaçmayı başararak zekâsını kanıtladığını yazar. Süvarilerine atlarından inip eğerlerini çözmelerini emretmişti: "Bizim kaçmamızı bekliyorlardı," demişti, "ve kaçmaya hazırlanmadığımızı gösterirsek, bir şeylerin döndüğünden kuşkulanacaklardır." Adamları ona uydu ve bir tuzaktan kuşkulanan Xiongnu uzak durdu. Karanlık artık tuzağa düşmüş olan grubun üzerine çöküyordu ve Li Kuang onlara battaniyelerine sarınıp atlarının altına yatmalarını emretti. Bunu gören Xiongnu, "Han önderlerinin bölgede askerler sakladığına ve karanlık bastığında saldırıya geçeceklerine karar verdi." Hepsi geri çekildiler, bunun üzerine Li Kuang ve adamları fırlayıp ordunun ana gücüne katılmayı başardılar.[17]

Bu tür stratejik düşünce Romalı komutanlarda hâlâ az bulunuyordu, onlar daha çok sayısal üstünlüğe dayanarak düşmanı ezme eğilimindeydi. Bu, Fergana'daki dört yıllık seferi sırasında Li Kuang'ı başarılı kıldı. Artık hayli yaşlanmıştı ama Marius'un aksine, hâlâ sağlam ve etkindi, kötü arazide zor bir istilayı yürütme yeteneğine de sahipti.

Xiongnu bunu yetkesine doğrudan bir meydan okuma olarak nitelendirdi ve Han ordularını durdurmak üzere Fergana'yı diğer taraftan istila etti. Li Kuang'ın Fergana'ya doğru ilk hamlesi bir felaket oldu. O ve ordusu kuzeye doğru, Tuz Bataklığı adı verilen ve adına uygun yaşanabilirlikte bir bölgeden ilerledi; tek su ve yiyecek kaynakları yol boyunca dizilen müstahkem kentlerdi ve Han ordusu ufukta görünür görünmez, bunların çoğu kapılarını sıkıca kapatıp dışarı çıkmayı reddediyordu. Li Kuang'ın karşısında, durup bunları kuşatmak ve belki de kuşatma sırasında, kentten elde edeceği malzemenin fazlasını harcama ya da yalnızca yürüyüşe devam etme seçenekleri vardı. Sima Qian orta yolu seçtiğini söyler: Birkaç gün sonunda kent teslim olmazsa, ordu burayı terk edip, yürüyüşüne devam ediyordu. Li Kuang ilk hedefine, önemli kentlerden Yu-ch'eng'e vardığında "birkaç bin askeri kalmıştı ve bunlar da açlık ve yorgunluktan bitap vaziyetteydi."[18]

Ama yolculuğun boşa gitmesini istemiyordu ve adamlarını Yu-ch'eng'e doğru harekete geçirdi. Çok kısa sürede püskürtüldüler ve Li Kuang geri dönmekten başka çaresi kalmadığını fark etti. Geri döndü ve aynı yoldan Han topraklarının sınırına kadar geriledi. Tüm bu anlamsız yolculuk iki yıl sürmüştü ve sona erdiğinde, ordusunun beşte birinden azı kalmıştı. Ordunun yurda döndüğü haberini alan imparator Wudi çılgına döndü ve Fergana'dan Han topraklarına giden geçitte durmalarını emretti: Yeşim Geçidi. Haberci, "Geçidi aşan herkes o anda kesilecek," diye haber verdi. Li Kuang durdu, yurda gidemiyor, geri dönemiyordu. Bütün bir yaz boyunca ordusunun geri kalan kısmıyla arafta kaldı.

Wudi, imparatorluğunun saygınlığının tehlikede olduğunu düşünüyordu ve şimdi, tam da batıya giden yol açılmışken, rezil olamazdı. Sima Qian, "Diğer ülkeler Han'ı aşağılayacaktı ve Çin gülünç duruma düşecekti," der. Dolayısıyla asker tutup onları donatmak için kraliyet hazinesini boşalttı, müttefiklerinden asker topladı ve hapishanelerdeki mahkûmları Fergana'da savaşmak üzere boşalttı.

Bu mahkûmlardan ve paralı askerlerden oluşan yeni orduyu alan Li Kuang pek de minnettar kalmamış olabilir. Ama dersini almıştı. Yeniden Yu-ch'eng yoluna düştü. Bu kez, askerlere malzeme vermeyi reddeden ilk kenti kuşattı, fethetti ve yakıp yıktı; tüm kent sakinleri katledildi.[19] Sima Qian, "Bundan sonra ilerleyişi aksamadı," der.

Yu-ch'eng düştü, çok geçmeden Fergana'nın efendisinin başkenti olan Erh-shih de düştü. Xiongnu, Han ilerleyişini durduramadı. Seferin ilk başlamasından 4 yıl sonra, Han nihayet Fergana'yı denetim altına almıştı. Bu büyük bir başarıydı; Han'ın Xiongnu karşısındaki üstünlüğünü gösteriyordu ve aynı zamanda da batıdaki, İpek Yolu boyunca yer alan devlet-

lere oradan geçen Han gruplarına boyun eğmelerinin daha iyi olacağını göstermiş oldu: Bir anlatıda, "Batı Bölgesindeki tüm devletler dehşete düşmüş ve korkmuştu," der.[20] Han imparatoru imparatorluğunun büyüklük iddiasını, dolayısıyla da batıyla alışveriş yapma gücünü savunmuştu.

Ancak gurur pahalıya patlıyordu. Wudi 87'de, Sulla'nın lejyonlarının başında Anadolu'ya doğru yürüdüğü yıl öldüğünde, İpek Yolu açık kaldı. Ama Han hazinesinin dibi görünmüş, ordu da tükenmişti. Sonraki iki Han imparatoru, Zhaodi ve Xuandi, imparatorluğu ilerletmek için çok az şey yapacaktı.

Sulla güvenle İtalya Yarımadası'nı terk eder etmez, Cinna'nın eş konsülü onu dışarı attı ve kent kapılarını kilitledi. Surların dışında köpüren Cinna, savaşarak tekrar içeri girmek amacıyla kendine bir ordu toplamaya başladı. Kuzey Afrika'daki Marius olanları duymuş ve derhal geri dönüp, kent dışında Cinna'yla buluşmuştu.

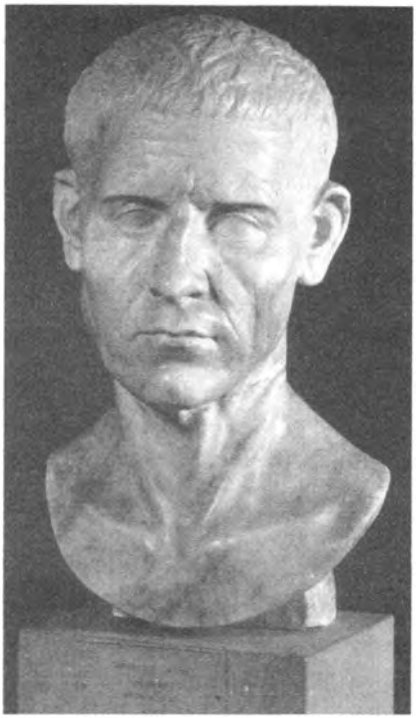
Plutarkhos'un dediğine göre, Marius biraz tiyatro icra etti, paçavralar giymiş, Roma'dan uzak kaldığı süre boyunca da saçlarını kesmemişti, Cinna'yı zulüm görmüş yaşlı bir şikâyetçi gibi topallayarak karşıladı. Bu tevazuun haberi kuşkusuz Roma'ya ulaşmıştı ve diğer konsül giderek popülaritesini yitiriyordu (MÖ 1. yüzyıl Roma'sında, insanların iyi tarafında uzun süre kalmak zordu). Herhalde rüşvet de ödendi; her hâlükârda, Senato hem Cinna hem de Marius'u Roma'ya çağırmak için haberciler gönderdi.

Paçavralar bir yana, Marius önemli boyuttaki kişisel servetini Kuzey Afrikalı paralı askerlerden kendine bir ordu kurmakta kullanmıştı. O ve Cinna bu ürkütücü kuvvetin başında Roma'ya döndüler ve kapılardan içeri girdiler.

Marius'un bundan sonraki davranışı, aklının pek de yerinde olmadığını akla getirir. Kişisel muhafızları o kimi gösterirse sorgusuz sualsiz öldürüyordu ve her ne kadar başlangıçta bu Sulla'nın dostu olabilecek kişileri kapsıyorsa da, kan banyosu kısa sürede genişledi. Plutarkhos, "Eğer biri Marius'a selam veriyor da karşılık almıyorsa, bu onun hemen oracıkta, sokak ortasında öldürülmesi için bir işaret oluyordu, ta ki dostları bile Marius'la karşılaştıklarında, selam verirken dehşete düşene kadar."[21] Cinna bile ona endişeyle bakmaya başlamıştı.

Bu arada, Sulla Anadolu'yu geri alıp, çeşitli asi Yunan kentlerini hizaya sokup kendini şanla (ya da, Yunan ya da Romalı bir tarihçi olmanıza bağlı olarak, utançla) kaplıyordu. Roma'da olanların haberi doğuda ona ulaştığında, ordusuyla geri döndü.

Plutarkhos, *"Sulla geri dönüyordu!"* diye yazar. Bu Roma halkı için kurtuluş gibiydi ve haber Marius'u daha da çileden çıkardı. Kendinden geçinceye dek içmeye başladı, zatülcenbe yakalandı ve düş görmeye başladı; Pontus'a saldıran lejyonların başında olduğunu hayal ediyor, garip zamanlarda haykırarak savaş komutları veriyordu. 17 Ocak 86'da, evinde öldü.

77.1. Sulla. MÖ 88'de Roma konsülü olan Sulla'nın Roma büstü. *Museo Archeologico, Venedik. Fotoğraf Scala/Art Resource, NY*

Aslında Sulla, Marius'un sandığı kadar yakında değildi. MÖ 83 yılına kadar İtalya'ya dönmedi; bu arada giderek daha fazla önde gelen Romalı Cinna'nın "yasa tanımaz eşkiyalığından" kaçıp, Sulla'nın yanına gidiyordu, sonunda, Sulla "her açıdan bir senato olarak kabul edilebilecek bir grupla çevrelendi."[22] Cinna bir ordu topladı ve şahsen Sulla'yı karşılamaya çıktı ama çok uzağa gidemeden adamları isyan edip onu öldürdü.

Cinna ve Marius vahşileştikçe, Roma kamuoyu giderek daha fazla Sulla'dan yana dönmüştü; buna rağmen, sonunda kente vardığında Sulla Roma'ya dövüşerek girmek zorunda kaldı. Marius'un oğlu, babasının eski destekçilerinin başına geçip, sert bir direniş gösterdi. Ama Sulla'ya yardım edecek Pompeius ve Crassus adlı iki becerikli subayı vardı ve bu üçlü komuta altında ordusu kente girdi.

Sulla Roma'ya girer girmez, hepsi de Roma'ya yaklaşırken ona karşı gelen adamlardan oluşan 6000 kişiyi Circus'a doldurdu. Kendisi Senato'ya hitap etmeye gitmişti. Konuşmanın ortasında, Circus'tan çığlıklar yükselmeye başladı. 6000 savunmasız adamın katledilmesini emretmişti. Plutarkhos, "Sulla aynı hareketsiz, sakin ifadeyle konuşmasını sürdürdü," der, "ve onlara dışarıda olanları dikkate almamalarını söyledi, bu yalnızca bazı suçluların onun emirleri doğrultusunda cezalandırılmasından ibaretti. Bunun sonucunda, Roma'daki en kalın kafalı adam bile bir canavar tiranlığın yerine yenisinin konduğunu anladı."[23]

Bu doğruydu. Tiberius Gracchus'un ölümünün Cumhuriyet'te açtığı yara genişlemiş ve cerahatlenmişti. Tiranlığa karşı mücadele edecek ka-

dar acımasız olanların kendileri de buna eğilimliydi ve Sulla, Roma'nın başına geçtiğinde (81'de, ufukta herhangi bir kriz görünmemesine karşın, diktatör olarak atanmıştı), kendi tasfiyesini başlattı. Kamuya yaptığı bir konuşmada, "Aklıma gelen herkesi cezalandırıyorum," diyordu, "ama eğer birini unuttuysam, onu da sonradan cezalandıracağım." Marius ve Cinna'nın dostları öldüler ya da kaçtılar; Cinna'nın damadı, Julius Caesar adlı genç bir adam kurtulan şanslılardan biriydi. Resmi cinayetler kısa sürede siyasal çevreyi aşıp kişisel hedefleri de kapsamaya başladı: Plutarkhos, "Daha çok insan malları yüzünden öldürülüyordu," der, "infazcılar bile şu adamın büyük bir evi olduğu için, bu adamın bahçesi, diğerinin de sıcak su kaynakları yüzünden öldürüldüğünü söylüyordu."[24] Sulla'nın iki sağ kolundan da onun kadar nefret ediliyordu. Pompeius'a, Marius'un İtalya Yarımadası'ndan kaçan müttefiklerini kovalama görevi verilmişti; asileri Sicilya ve Kuzey Afrika'da kovaladı ve hepsini katletmekte o kadar başarılı oldu ki, Roma'ya döndüğünde zafer alayı talep etti.[25] Bu arada Crassus da o ve Sulla'nın Roma'da el koymak istedikleri evlerde yangın çıkmasını sağlıyordu. Bir itfaiyeci grubu ve bir emlak komisyoncusunu da maaşa bağlamıştı. Ev yanmaya başlar başlamaz, emlakçı ortaya çıkıp evi ucuza almayı öneriyordu; ev sahibi, evi tamamen yitireceği için bu teklifi kabul ediyordu; bunun üzerine itfaiyeciler hemen gelip evi söndürüyorlardı.[26]

Roma'dan alabileceği her şeyi alan Sulla 80'de emekliye ayrıldı ve taşraya çekildi. Burada aynı anda hem yeniden evlendi hem de bir erkek sevgili edindi. Tüm bu etkinlikler bir yana, sağlığı kötüydü, herhalde karaciğerinde siroz olmuştu. Plutarkhos, "Uzun süre bağırsaklarında yaralar oluştuğunu fark etmedi, sonunda, çürüyen etlerinde parazitler çıkmaya başladı" der. "Bunlarla mücadele etmek için gece gündüz birçok kişi çalıştı ama iş o kadar yoğunlaşmıştı ki, yalnızca elbiseleri, banyosu, küvetleri değil, eti bile bu hastalık ve parazitle kaplanmıştı, sürü halinde dışarı uğruyorlardı." Son yıllarını bu iğrenç koşullarda geçirdi; Cumhuriyet gibi o da ölümcül hastaydı ama debeleniyor ve sağlıklı olduğunu iddia ediyordu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 77

ÇİN	ROMA
Han Hanedanı (202)	Zama Savaşı (202)
Gao Zu	İkinci Makedonya Savaşı
Hui-ti (195)	
Kao-hou (188)	Cumae dilini Latinceye çevirir
Wendi (179)	
	Üçüncü Makedonya Savaşı (171)
	Üçüncü Pön Savaşı (149)
Wudi (140)	Kartaca'nın Çöküşü (146)
Zhang Qian'ın batıya yolculuğu	Birinci Köleler Savaşı (135)
	Tiberius Gracchus'un ölümü
	Gaius Gracchus'un ölümü
	Jugurtha Savaşı (112)
	Gaius Marius, konsül
	Toplumsal Savaş (91)
Zhaodi (87)	Lucius Sulla, konsül
	Lucius Cinna, konsül
Xuandi (73)	

78

YENİ AKTÖRLER

MÖ 78-44 döneminde,
Spartakus bir isyana önderlik eder,
Julius Caesar
Pompeius ve Crassus'la ortaklık kurar.

78'de, Sulla taşradaki evinde öldü. Beş kez evlenmiş ve 23 çocuğu olmuştu; sonuncusu, Postumus Cornelius Sulla, ölümünden sonra doğmuştu.

Sulla ile Marius arasındaki rekabetin artçı şokları devam ediyordu. Sulla'nın sağ kolu Pompeius, Marius'un müttefiklerinden biriyle savaşmak üzere bir ordunun başında İber Yarımadası'na gitmişti. Başka bir ordu da, Pontus kralına karşı başlatılıp Sulla Roma'ya geri döndüğünde yarım kalan savaşı toparlamak üzere doğuya gönderilmişti. Bu iki savaş ve Roma'nın Akdeniz'de korsanlara karşı sürdürmekte olduğu savaş nedeniyle, Roma ordusunun çoğunluğu İtalya Yarımadası'nın dışındaydı.

Silahlı adamların yokluğu, başka bir köleler grubunun isyanına yol açtı. Ama bu köleler deneyimli savaşçılardı: Roma'nın halk eğlencelerinde dövüşmek üzere eğitilen gladyatörler.

Seyircilerin eğlencesi için kölelerin dövüştürülmesi, Etrüskler zamanından beri geçerli bir uygulamaydı ve Roma kamu festivalleri de MÖ 3. yüzyıldan beri yoğun bir şekilde gladyatör dövüşlerinden yararlanıyordu.* Roma'nın yabancılarla savaşları oyunlara uygun giderek daha çok sayıda

* İlk Roma gladyatör dövüşlerinin 264 yılında, özel bir cenaze töreni sırasında köleler birbirleriyle dövüştürüldüğünde başladığı düşünülür.

köleyi Roma ve çevresindeki kentlere getirmişti: Bunlar Galya, İber Yarımadası, Trakya, Suriye ve Yunanistan'da Roma'ya esir düşen askerlerdi.[1] Başarılı bir gladyatör de kahraman tapımından payını alabilirdi (Romalı teolog Tertullianus, bir süre sonra, "Erkekler onlara ruhlarını, kadınlar da bedenlerini veriyordu," diye yazmıştı), ama gene de Roma toplumunun aşağılanan bir üyesi oluyordu. Tertullianus, "[Romalılar] onları yüceltiyor ama aşağılıyor ve küçük düşürüyordu," sonucuna varır, "gerçekten de, onları açıkça onursuzluğa ve kamusal haklardan mahrum olmaya mahkûm ediyorlardı... değer verdiklerini küçültüyor, sanatı yüceltip, sanatçıyı aşağılıyorlardı."[2]

En gözde gladyatör okullarından biri Roma'nın güneyindeki Capua kentindeydi, burada bir gladyatör ustası bir dizi köleyi elinde tutuyordu. Plutarkhos, "çoğu Galyalı ve Trakyalıydı," der. "Yanlış bir şey yapmamışlardı ama sahiplerinin acımasızlığından dolayı, dövüşecekleri güne kadar kapalı tutuluyorlardı."[3] 73 yılında, bu gladyatörlerden 78'i hücrelerinden kaçmayı başardı. Yakındaki bir kasap dükkânından bıçak ve satırlar ele geçirip, kent dışına çıktılar. Capua'dan askerler peşlerinden geldiğinde, gladyatörler bunların işini bitirdi ve silahlarını aldı.

Bu 2 yıldan uzun sürecek ve Gladyatör Savaşı* adını alacak olan bir çatışmanın başlangıcıydı. Gladyatörler önderleri olarak Spartacus adlı birini seçmişti. Plutarkhos onun "göçebe kabilelerden" bir Trakyalı olduğunu ama "çok zeki ve kültürlü, Trakyalı'dan çok Yunan'a benzer biri" (bu kompliman olarak söylenmiş bir laftı) olduğunu söyler. Spartacus'un parlak bir stratejist olduğu ortaya çıktı. 3000 Roma askeri gladyatörlere karşı gönderildi ve onları yalnızca iki kaçış yolunun olduğu bir dağa kadar sürdüler: Romalıların savunduğu bir geçit ve diğer yandaki dik bir uçurum. Ama toprak yabani bağlarla kaplıydı. Tuzağa düşen gladyatörler Spartacus'un talimatlarıyla bağları kesip merdiven yaptılar ve uçurumdan aşağıya indiler. Daha sonra dağı dolanıp, Romalıların kamp yaptığı yere geldiler ve hazırlıksız yakaladıkları kampı tümden ele geçirdiler.[4]

Bundan sonra, birçok başka Roma saldırı gücünü bozguna uğrattılar ve giderek destek ve güç kazanmaya başladılar. Appianos'a göre, Spartacus'un ordusu 70.000 kişiye ulaştı ve Romalılar bu durum karşısında görüşlerini değiştirmek zorunda kaldı. Appianos, "Başlangıçta gülünç ve alçakça görülen savaş," der sonunda "Roma'nın hayranlığını uyandırmıştı."[5]

Anlaşılan yalnızca evine dönmeyi arzulayan Spartacus, onları Roma'ya arkalarını dönüp Alpler'e doğru yürümeye ikna etmeye çalıştı, buradan a-

* Buna Üçüncü Köle Savaşı da denir. İkinci Köle Savaşı 104 yılında Sicilya'da patlak veren bir köle isyanıydı; bir yıldan az bir sürede bastırılmıştı.

na yurtları olan Trakya ve Galya'ya doğru dağılabilirlerdi. Ama onu dinlemediler: Plutarkhos, "Sayıca çok güçlüydüler," der, "kendilerine de güveniyorlardı ve İtalya'da yollarına çıkan ne varsa yakıp yıkmak istiyorlardı."[6]

Bu Senato'yu o kadar endişelendirdi ki, her iki konsül de gladyatörlere karşı gönderildi. İkisi de başarısız olunca, Senato Sulla'nın ikinci yardımcısı Crassus'u isyanı bastırmakla görevlendirdi. Crassus'un Spartacus'e karşı ilk hamlesi aşağılayıcı bir geri çekilmeyle sonuçlandı; Sulla'nın ortaklarının belirleyici özelliği olan acımasızlıkla, Crassus ricatın ön saflarındaki 500 piyade askerini ayırdı ve ordunun geri kalanı seyrederken kurayla aralarından 50'sini öldürttü: Bu "*decimatio*" olarak bilinen acımasız bir cezalandırma yöntemiydi.*

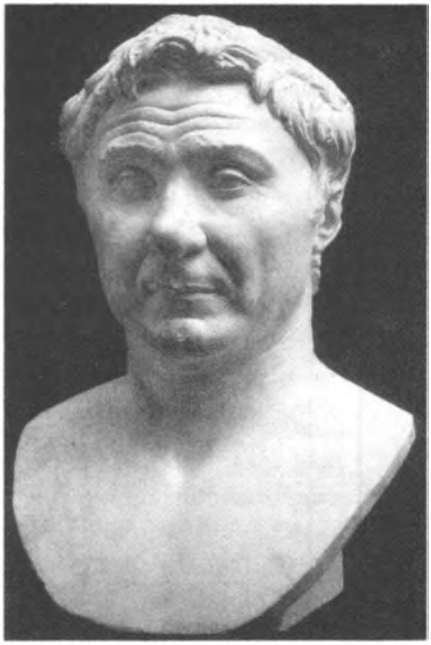
Bu, onları bir sonraki karşılaşma için güçlendirme işlevini yerine getirdi. Spartacus kıyıya doğru sürüldü, burada bir korsan filosuyla orduyu Sicilya'ya geçirmeleri konusunda anlaşma yaptı. Ama korsanlar parasını alıp uzaklaştılar ve onu İtalya çizmesinin ucu olan Rhegium sahilinde bıraktılar. Bu, ordusunun küçük bir yarımadada kaldığı anlamına geliyordu ve Crassus adamlarına yarımadanın boğazına bir duvar örmelerini emretti, önünde de 5 metrelik bir hendek kazılacaktı. Spartacus tuzağa düşmüştü ama uzun süreliğine değil. Bir kar fırtınası her iki ordunun üzerine indiğinde, hendeğin bir kısmını toprak, kütükler ve dallarla doldurtup ordusunun bir kısmını buradan geçirip uzaklaştırdı.

Bu noktada Roma'dakiler Crassus'un yardıma ihtiyacı olduğuna karar verdi: Appianos, Senato'nun "Pompeius'un İspanya'dan yeni dönmüş ordusunun takviye olarak gönderilmesini emrettiğini," söyler.[7] Crassus çabalarını artırdı, ortağı (ve rakibi) Pompeius gelip de onurun bir kısmını çalmadan sorunu halletmek için umutsuzca uğraştı. Plutarkhos, "Kimileri yüksek sesle bu zaferin aslında Pompeius'a ait olduğunu söylemeye başlamışlardı bile" der; ona yalnızca gelip savaşmak kalıyordu, o zaman savaş sona erecekti."[8] Crassus son bir saldırı için hazırlanırken, Spartacus'ün başarının sarhoş ettiği adamları (o kadar kendilerine güveniyorlardı ki, generallerinin ne dediğine aldırmıyorlardı) Roma hatlarına doğru zamanlaması kötü ve yanlış yönlendirilen bir saldırı başlattı. Roma kuvvetleri sonunda saldırıları püskürtme olanağına kavuşmuştu. Gladyatörlerin çoğu kaçtı; doğrudan Crassus'a saldıran Spartacus'u da adamları terk etti ve o da öldürüldü.

Crassus için acıklı olan, Pompeius'un tam o anda gelmesi oldu. Kaçan kölelerden yanından geçenleri yakalayıp çoğunu öldürdü. Yakalananlar-

* Latince "on" anlamındaki "decem" sözcüğünden türetilen ve onda birini öldürmek anlamına gelen "decimatio," Roma ordusunda uygulanan bir disiplin cezasıydı. Buradan türetilen İngilizcedeki "decimation" sözcüğü ve "decimate" fiili de onda birini öldürmek ya da kırıp geçirmek anlamında kullanılır –çn.

dan 6000'i, Capua ile Roma arasındaki yol boyunca çarmıha gerildi; haçlar tüm Appia Yolu boyunca uzanıyordu.[9] Birçokları bunu Crassus'un değil, Pompeius'un başarısı olarak gördü, Pompeius da Senato'ya Crassus savaşı kazanırken, kendisinin de savaşı "köklerinden söktüğünü" söyleyen bir mektupla bunu cesaretlendirdi.[10]

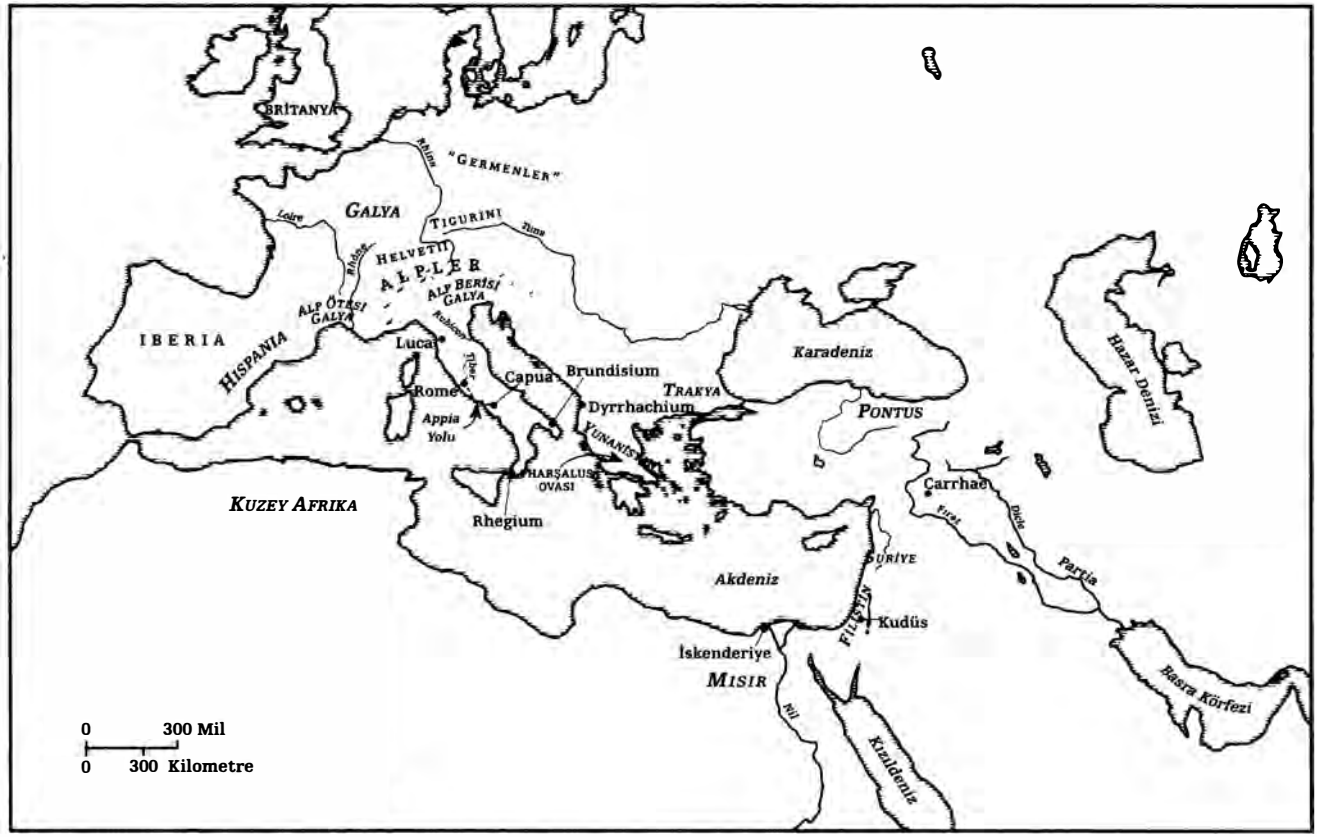
78.1. Pompeius. Büyük Pompeius, MÖ 106-48. *Carlsberg Glyptotek, Kopenhag. Fotoğraf Alinari/Art Resource, NY*

Ertesi yıl, MÖ 70'te hem Crassus hem de Pompeius konsül seçildi. Plutarkhos sürekli tartıştıklarını ve hiçbir şey yapamadıklarını ama halka tahıl dağıttıkları için popüler olduklarını yazar.[11] Giderek sıradan insanların kahramanları gibi görüldüler; kısa bir süre için Romalı seçmenler Roma'yı saran aristokrat denetimi ve yozlaşmanın nihayet yatışmaya başladığını sanmış olmalı. Crassus'un karanlık para kazanma stratejileri kesilmiş gibiydi; Pompeius'un en büyük kusuru, başkasının yaptıklarını sahiplenme eğilimiydi. Ve başka bir genç politikacı, Cicero Senato'daki yozlaşmaya karşı hevesle kampanya yürütüyordu; MÖ 70'te aristokrat Verres'i yolsuzluktan soruşturup mahkûm ettirdi ve adam kaçamadı.

Bu yüzden, Akdeniz'de korsanlık önemli bir sorun haline geldiğinde, tribünler açısından bunu temizleme görevinin Pompeius'a verilmesi mantıklı göründü. Sorunla başa çıkmak üzere geçici olarak eline muazzam bir askeri güç geçecekti buna yalnızca tüm Roma donanması değil, aynı zamanda 100.000 kişinin üzerinde bir ordu da dâhildi.[12] Bu kadar gücün tek bir kişinin eline verilmesinden hoşlanmayan Senato itiraz etti; ama Meclis Pompeius'un atamasını onayladı.

Başarısı ani ve muazzam oldu ve onu daha da popüler kıldı. Ailesi süratle yükselerek Roma'daki en güçlü ailelerden biri oluyordu; gerçekten de, (Sulla'nın ölümünden sonra Roma'ya dönmüş olan) Julius Caesar, kızı Pompeia'yla evlenmek istedi. Pompeius evliliğe razı oldu ve derhal sefere çıktı. Korsanlar karşısındaki zaferinin ardından, doğuda Pontus'a karşı devam eden seferin başına getirildi.

66'da, Pompeius o savaşı çabucak bitirdi ve sonra da kıyıdan aşağıya inerek gerilemekte olan Selevkos İmparatorluğu'nun Suriye topraklarını

78.1. Pompeius Caesar'ın Savaşları

fethetti. Kudüs'te şöyle bir bakmak için Tapınak'a girdi ve kutsalın kutsalına başını soktu. Bu rahipleri dehşete düşürdü ama kutsala yapılan bu tecavüz, Pompeius'un kentin denetimini onlara vermesiyle telafi edildi. Bu uygulamayla, Kudüs Filistin'deki Roma eyaletinin merkezi olacaktı ve artık Hasmon hanedanından bir kral tarafından yönetilmeyecekti. Onun yerine, Yohanan Hyrcanus (II. Hyrcanus olarak bilinir) adlı bir rahibi, dinsel ve dünyevi karışımı bir makam olarak "Baş Rahip ve Etnarch" olarak atadı. Rahip Roma adına Filistin'i yönetecek ve Roma'nın yeni bölgesi olan tüm Suriye'den sorumlu Romalı bir valiye karşı sorumlu olacaktı.

Sonra da Pompeius şan ve şöhretle kaplı halde Roma'ya döndü.

Roma'da, hem Caesar hem de Cicero siyaset sahnesinde yükseliyordu. Cicero 63 yılında gelenekten çarpıcı bir uzaklaşma sonucu konsül seçildi; yeni bir adam (bir *novus homo*, yani evvelce hiç konsül çıkartmamış bir aileden bir adam) bu göreve gelmeyeli 30 yıl olmuştu. Julius Caesar da yüksek profilli iki kamu görevine seçilmişti: 65 yılında mali bir görev olan *aedile* olarak ve 63'te Pontifex Maximus (devlet dininin başrahibi) seçilmişti.* Ne yazık ki, seçim kampanyası sırasında o kadar borca girmişti ki, Pontifex Maximus görevinin sonunda, ödenmemiş faturalar yüzünden hapse girme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Roma'dan ayrılmak ve para kazanmak zorundaydı. İber Yarımadası'ndaki Roma eyaleti olan Hispania'ya *governor* olarak atanmayı başardı ama alacaklılar onu limanda yakalayıp eşyalarına el koymaya kalkıştı.

İyi bir iş adamı olan Crassus –gümüş madenleri, muazzam çiftlikleri ve buralarda çalışacak yeteri kadar kölesi vardı– Caesar'ın borçlarına kefil oldu ve alacaklılar gitmesine izin verdiler.[13] Crassus insan sarrafıydı. Hispania'da Caesar borçlarını ödeyecek kadar para kazandı ve Roma'ya döndü. Oraya döndüğünde, Pompeius'u (popüler fatih) ve Crassus'u (gelişen iş adamı) çağırıp, üçünün özel bir anlaşmaya varmasını önerdi. Eğer 59'daki konsül seçiminde ona halk ve para desteği sağlayıp seçilmesine yol açarlarsa, iktidara geldiğinde onların istediği yasalara destek olacaktı.

* Konsül ve tribün makamlarına bir dizi mevki eklenmişti. *Praetor*lar, konsüllerin yardımcılarıydı ve görevlerini yapmalarına yardım ederlerdi. *Quaestor*lar devletin maliyesini yönetirdi; *aedile*ler kamu binalarının bakımından ve festivallerin örgütlenmesinden sorumluydu; *governor*lar Roma'nın eyaletlerini yönetirdi; *censor*lar da kamu davranışlarını denetler ve ahlaksızlıkları cezalandırırdı. Roma dinini devlet yönettiği için, din görevlilerinin dünyevi görevleri de vardı; Pontifex Maximus daha düşük rütbeli din görevlilerini (örneğin belli tanrıların ve Vesta Bakireleri'nin tapınmalarına göz kulak olan *flamine*ler gibi) denetlediği gibi, Roma'nın devlet yıllıklarını da tutardı.

Pompeius istekliydi; ordusundaki deneyimli askerler için ek yararlar istiyordu. Crassus'u ikna etmek daha zor oldu. O hâlâ Pompeius'un Gladyatör Savaşı sonrasında kendi kendine şan sağlamasına kızgındı ve artık Pompeius'a güvenmiyordu. (Pompeius'un lakabı olan "Büyük Pompeius"u duyduğunda homurdanmış ve sormuştu, "Ne kadar büyük?")[14] Ama kendisi uğraşmaktansa onun işine faydası dokunacak yeni mali düzenlemeleri Caesar'ın geçirmesinin yararlarını da görüyordu ve sonunda politikacılar triumvirliği (*triumviratus*), bu üç yönlü anlaşmayı bağladı. Caesar aynı zamanda kızının nişanını bozdu ve ondan neredeyse 25 yıl daha yaşlı olan ve evvelce üç kez evlenmiş Pompeius'a önerdi. Pompeius kabul etti ve ittifakı perçinledi.*

Kampanya başarılı oldu ve Caesar konsül seçildi. Başlangıçta hemen toprağı yoksullara dağıtacak bazı önlemlere başvurdu. Bu onu diğer konsül Bibulus ve Senato nezdinde bayağı sevimsiz kıldı, onlar bir konsülün bir tribün gibi davranıp kitlelerin davalarını üstlendiğini görmekten hoşlanmamışlardı. (Plutarkhos, "Bu, o yüce makamın aşağılanmasıydı," diye sızlanır.) Ama kitleler memnundu. Meclis Caesar'ın önlemlerini onayladı ve Pompeius da Senato'nun müdahale etmemesini sağlamak üzere Forum'a silahlı adamlarını gönderdi. Bibulus itiraz etmek için Forum'a geldiğinde, başından aşağı bir kova gübre yedi. Plutarkhos'a bakılırsa, bundan sonra "evine kapandı ve görev süresinin sonuna kadar çıkmadı."[15]

Bir yıllık konsüllük süresi sona erdiğinde Caesar (Pompeius'un silahlı adamlarının da yardımıyla) Alpler'in ötesindeki eyaletin batı tarafı olan "Alp-Ötesi Galya" valiliğine atanmasını sağladı (Doğu tarafı "Alp-Berisi Galya" olarak biliniyordu). Burada kendine, bir fatih olarak Pompeius'unkiyle rekabet edebilecek bir ün sağlamaya koyuldu. İlk olarak Helvetii ve Tigurini'deki Alp-Ötesi Galya'yı istila etmeye çalışan Kelt kabilelerini püskürttü; daha sonra savaşı düşman topraklarına, Rhine Nehri'ne, toplumda "Germen" olarak bilinen kabilelere doğru taşıdı. Pompeius'tan ders almış olduğu için, bir tek zaferinden bile Romalıların habersiz kalmamasını sağladı; hep Cumhuriyet'in kazanımları üzerinden çalışarak, ne kadar iyi işler yaptığına dair sürekli raporlar gönderdi. Galya Savaşları hakkındaki kendi tarihinde, "Roma'da haberler alındığında," diyordu, "benim başarılarım onuruna on beş günlük kamusal teşekkür kutlamaları düzen-

* Bu insanların hepsi zaten Faulkner tarzı bir evlilik zinciriyle birbirlerine akrabaydı. Caesar'ın halası Marius'la evliydi. Caesar'ın ilk karısı Cinna'nın kızıydı ve ikinci karısı da Sulla'nın torunuydu (annesi Sulla'nın kızı ve babası da Pompeius'un kuzeni olan Pompeia Sulla). Pompeius'un ikinci kızı Sulla'nın üvey kızıydı, dördüncü karısı da Caesar'ın kızı Julia'ydı. Caesar Julia'nın nişanını bozduğunda, Pompeius bedbaht nişanlıya aslında Sulla'nın oğluyla nişanlı olan kendi kızını önerdi. Crassus kendi kardeşinin dul eşiyle evlendi ve böylece kaldı, ama rivayete göre Vesta Bakireleri'nden biriyle bir ilişkisi vardı.

leniyordu, bu benden önce kimseye bahşedilmeyen büyük bir onurdu.'"[16]

Bu arada evdeki işleri de göz ardı etmiyordu. Gerçek İtalya'nın kuzey sınırı olarak kabul edilen Rubicon Nehri'ne kadar güneye indi ve Luca kentinde kendine bir uydu kamp inşa etti. Oradan, Plutarkhos'un dediğine göre, "zamanını siyasal entrikalara hasretti" ve çok rüşvet verdi: "Birçok kişi onu ziyarete geldi... Herkes yarın için de daha fazlasını umut ederek, bugün için elinde bir şeylerle ayrıldı."[17]

56'da, bu yolculardan ikisi, üç taraflı anlaşmalarının bir sonraki safhasını konuşmaya gelen Crassus ve Pompeius'tu. 55'te Crassus ve Pompeius'un konsüllüğe aday olmalarına karar verdiler; iktidara geldiklerinde, Caesar'a orada iktidarını genişletmesi için Galya'da 5 yıl daha vereceklerdi. Sonra, konsüllük sona erdiğinde, Crassus kendini artık Akdeniz'in diğer yanındaki en kuvvetli güç haline gelen Partia üzerine yapılacak sefere general olarak atayacaktı, bu da ona o zamana kadar elinden kaçmış askeri şanı sağlayacaktı. Yeteri kadar savaşmış olan Pompeius Hispania valiliğini alacak ve Caesar gibi, buradan kâr sağlayacaktı.

Anlaşma bağlanınca, Pompeius ve Crassus Roma'ya geri döndü. Roma halkı ikisinden de hâlâ kuşkuluydu ama ikisi de seçimi adil yöntemlere bırakmaya niyetli değildi. Roma'nın o zamana kadar gördüğü en yoğun rüşveti aşan bir oy satın alma kampanyası sonrası, ikisi de ilk seferinden 15 yıl sonra, ikinci kez kendilerini konsül seçtirdi. Senato derhal Caesar'ın komutanlığının uzatılmasını onayladı: Plutarkhos, "Bu bir zorlama meselesiydi," der, "ve Senato onayladığı kararnamelerden acı duydu."[18]

Ama halk hâlâ Caesar'dan yanaydı; tutkulu, her yeri fetheden Caesar. Triumvirlik gene başarılı olmuştu. Üçü de, en çılgın hayallerinin ötesinde şan ve zenginliğin kıyısındaydı.

İki konsül göreve başlar başlamaz, Caesar yepyeni bir cephede yeni bir saldırı başlattı. 55 yılında, ilk kez olarak keşif amacıyla Britanya'nın güney kıyısına çıktı.

Britanya'nın bu kısmının sakinleri, belki de Britanya bir ada değil de yarımadayken buraya yerleşmiş olan, adanın en eski sakinleri ile, Avrupa anakarasından Manş Denizi'ni aşarak batıya doğru hareket eden Keltlerden oluşuyordu. Britanya'da bu kabilelerin göçebelik edeceği yoktu, onlar da küçük bir kabile krallıkları şebekesi şeklinde yerleşmişlerdi. Onlar hakkında bildiklerimiz Caesar'ın anlattıklarından ve çarpıtılmış biçimde çok

---

* *Bello Gallico* yani *Galya Savaşları*'nın açılış sözleri *"Omnis gallia est divisa in tres panes"*tir, yani "Tüm Galya üç parçaya bölünmüştür." İngilizce konuşulan dünyada bu en iyi bilinen Latince cümle haline gelmiştir, çünkü kuşaklar boyu Latince öğrencileri ilk "gerçek" Latince ödevi olarak bu cümleyi çevirmiştir.

78.2. Britanya

daha sonraki bir anlatıdan edindiklerimizdir: Monmouth'lu Geoffrey'nin, Roma ve ortaçağ yer adlarını Galler efsaneleri, ince bir gerçek tabakası ve güçlü bir yurtsever çarpıtmayla birleştirdiği (Roma yönelimini gösterir ve "Britanya, en iyi ada, batı denizinde, Galya'yla Hibernia arasında yer alır," diyerek başlar) *Historia Regum Britannia*'sı.[19]

Bu eser, hiç de olası olmayan bir öyküyle başlar: Aeneas'ın torununun torunu Brutus bir keşif seferine çıkar ve adaya denk gelir, kendi adından hareketle Britanya adını verir. Britanya tarihini eski bir mitolojiyle bu zorunlu bağlama, Geoffey'nin Britanya'nın en eski kralları anlatmasıyla sürer.* Bu öyküde öne çıkan, Monmouth'lu Geoffrey'nin "Britanyaların kralı" olarak adlandırdığı ama Julius Caesar'ın anlatısında Trinovantes kabilesinin tahtını gasp eden serseri bir savaşçı olarak görülen Cassivelaunus adlı birisidir.

Monmouth ve Caesar bir araya getirildiğinde, Trinovantes kralı Lud'un Trinovantes'i güneyin en güçlü kabile krallıklarından biri yapmayı başardığı anlaşılır; en çok Thames Nehri'ndeki ana yerleşimi genişletip etrafını duvarla çevirmesiyle tanınır, burası onun onuruna Lundres olarak bilinir. Lud öldüğünde, kardeşi Cassivelaunus Lud'un oğlunu ezip tahta el koymuştu. Yerinden olan prens Mandubracius, denizi aşıp Caesar'ın Galya'daki karargâhına gitti ve krallığını geri almak için Romalıların yardımını istedi. Romalıların müdahale etmesini isteyen kralların çoğu gibi, sonradan pişman olacaktı.

İlk ziyaretinde, Caesar direnişi değerlendirdi. (Döndüğünde, "Tüm Britanyalılar vücutlarını mavi bir renk veren çivit otuyla boyar," diye yazdı, "ve kafalarıyla üst dudakları dışında tüm vücutlarını tıraş ederler.")[20] Ertesi yıl, 54'te, fetih amacıyla silahlı bir kuvvetle geri geldi.

* Monmouth'lu Geoffrey ilk Britanya krallarından birinin Galler kaynaklı bir ada sahip olan Llur olduğunu, Koronilla, Rragaw ve Kordelia adlarında da üç kızı olduğunu söyler. Krallığından en büyük parçayı hangi kızının hak ettiğini belirlemek için hangisinin onu daha çok sevdiğini sorar. Kordelia "bir kızın babasını sevmesi gerektiği kadar seveceğim," diye yanıt verir ve bu da Llur'u çok kızdırır; bu, tabii ki Shakespeare'e ***Kral Lear*** için esin kaynağı olmuştur.

Cassivelaunus onu karşılamaya kalabalık bir savaş arabası ordusuyla çıktı, Caesar ve adamları bunlarla savaşta ilk kez karşılaşıyordu. Arabacılara karşı savaşmak, taktiklerde hızlı bir değişiklik gerektiriyordu: Caesar, "Askerlerimizin, böyle bir düşmanla başa çıkabilmek için fazla ağır zırhlı olduğu ortaya çıktı," der, özellikle de Britanyalı arabacılar arabadan inip, ayakta savaşıp sonra da çabucak geri çekilebildikleri için: "Arabanın okunun yanında koşup, çatala basıp sonra da yıldırım gibi arabaya dönebiliyorlardı."[21] O zaman, Caesar süvarilerini ön safta gönderdi ve Cassivelaunus'u, nehir yatağına, su seviyesinin hemen altına çakılmış sivri kazıklarla korunan Thames'e kadar püskürtmeyi başardı.

Orada durdu ama yakındaki kabileler Roma kuvvetlerine teslim olmak için haberciler göndermeye başlamıştı bile. Roma askerleri Cassivelaunus'un karargâhını bulup basmaya ve tüm hayvanları öldürerek, gıda sıkıntısı çekmesine neden oldular. Sonunda Cassivelaunus da bir haberci göndererek teslim koşulları önerdi. Kışın yaklaşmakta olduğunu gören Caesar, Mandubracius'un Roma'ya tabi bir kral olarak Trinovantes'in başına geçmesi koşuluyla bir barışa razı oldu; Cassivelaunus'tan yeni kralı rahat bırakma sözünü kopardıktan sonra, Galya'ya geri döndü.

Caesar'ın şöhreti artık eşsizdi ama dönüşünde onu kötü haberler bekliyordu: Sevgili kızı, Pompeius'un karısı Julia çocuk doğururken ölmüştü.

Kısa sürede, Crassus Partia'ya karşı savaşta felaketle karşılaştı. 53 yılında, Caesar'ın Galya'daki zaferinin ertesi yılı, Crassus (artık Part sınırı olmuş) Fırat Nehri'ne doğru 70.000 piyade ve 4000 süvariyle yürüyüşe geçti. Romalılar Part ordusunu Carrhae kentinde karşıladı: Burası eski Haran kentiydi, Nabonidus'un doğduğu ve İbrahim'in babası Terah'ın öldüğü kent. Derhal, silah açısından dezavantajlı durumda olduklarını gördüler; oklarını uzaktan atan Part okçuları, zırhlarını kolaylıkla delebiliyorlardı. Plutarkhos, "Böylece vuruldular ve öldürüldüler," der.

> Öldüler ama hızlı ve kolay bir ölümle değil, feci acılarla ve kıvranarak; çünkü vücutlarına saplanan oklarla kıvranırken, bunları yaralarının içinde kırdılar ve iğneli uçlarını zorla çıkartmaya çalışırken, damarlara denk geldiler, bu yüzden kendilerini paraladılar ve eziyet ettiler. Birçoğu böylece öldü ve hayatta kalanlar da hiçbir iş yapamaz hale geldi... elleri kalkanlarına çivilenmiş, ayakları yere çakılmış, ne dövüşebiliyor, ne de kaçabiliyorlardı.[22]

Crassus, yanında başkomutan yardımcısı olarak gelen oğlu Publius'u taarruz etmesi için gönderdi; Partlar geri çekildi, Publius ve adamlarını da ileri doğru çektiler, sonra dönüp onları sardılar. Publius'un hemen hemen bütün askerleri dövüşerek vuruldu. Yenilginin kaçınılmaz olduğunu gören

Publius kendini öldürdü. Partlar kafasını kesip bir mızrağın ucuna taktılar ve arta kalan Romalıları taciz ederken, babasına salladılar.

İki gün sonra, Crassus da, neredeyse tüm adamlarıyla birlikte öldü. Part generali Surena Crassus'un kafasını Part kralı Orodes'e götürdü, o da, (Romalı tarihçi Dio Cassius'a bakılırsa) bunu bir zafer oyununda destek olarak kullandı.

Roma'nın doğu sınırı kapanmıştı. Suriye'deki Roma garnizonu bir Part saldırısı karşısında savunmaya geçti, saldırı başarısız oldu çünkü Partlar daha kuşatmada deneyimli değildi. Kral Orodes artık eski Selevkos topraklarının neredeyse tamamını kapsayan ve Fırat'tan Çin sınırına kadar uzanan bir bölgeye hükmediyordu.

Triumvirlik de iki kişiye düşmüştü. Part zaferinin ertesi yılı Caesar –Galya'daki ciddi bir isyanı bastırdıktan sonra– Roma'ya Pompeius'tan daha zengin ve elinde daha fazla zaferle dönmeye hazırlanıyordu.

Senato bu olasılıktan dehşete kapıldı. Caesar'ın şanlı ünü, varlığı ve ordusu, birlikte *diktatör* anlamına geliyordu. Üstelik artık Caesar'ın isteklerine boyun eğmelerini sağlayacak Pompeius'un silahlı adamları da yoktu. Julia ve Crassus'un ölümü, iki adam arasındaki bağları gevşetmişti ve Pompeius da giderek Caesar'ın zaferlerini kıskanmaya başlamıştı. Plutarkhos, "Pompeius, Caesar'dan korkmaya başlamıştı," der. "O zamana kadar, onu küçük görüyordu."[23]

Senato ve Pompeius kuzeye berlikte bir mesaj gönderdi: Caesar, tüm ordusunu teslim etmezse, Roma'ya giremezdi.

Caesar birkaç uzlaşma yolu önerdi, biri de yanında yalnızca birkaç lejyonla gelmesiydi ama Pompeius Senato'yu reddetmeye ikna etti. Caesar, eğer korumasız Roma'ya giderse kariyerinin ani bir cinayetle sonuçlanacağını biliyordu. Sulla gibi, ordusuyla birlikte bir fatih gibi girmesi gerektiğine karar verdi; ve Galya'dan İtalya'nın kuzeyine doğru yola çıktı.

Plutarkhos, Caesar'ın bunun kanlı bir iç savaşa neden olacağını pekâlâ bildiğini ve Rubicon'a varmadan durup durumu yeniden düşündüğünü söyler. Ama sonunda "bir tutkuyla, hesapları bir kenara atarcasına," bağırdı, "*Alea iacta est!*" Bu, kumarbazların geleneksel çığlığıydı: "Zarlar atılsın!" Nehri geçti ve "savaşın geniş kapıları açıldı."[24]

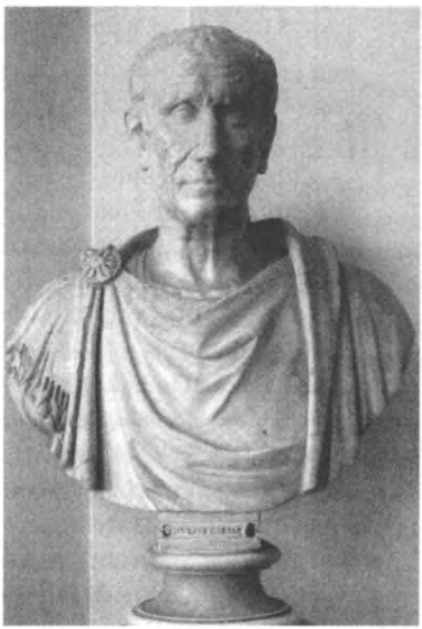
İtalya derhal paniğe kapıldı. Erkekler ve kadınlar, kaçınılmaz çarpışmadan kaçınmak için bir kıyıdan diğerine kaçtı. Kente sürekli Caesar'ın ufkun hemen ötesinde olduğuna dair raporlar geldi. Paniğe kapılan Pompeius Roma'yı terk etti ve Senato'ya onunla gelmelerini söyledi; belli ki, Roma halkının Caesar'ın önünde kapıları açmasından endişeleniyordu. Güneye, doğu kıyısındaki Brundisium'a kaçtı, burada eğreti bir yönetim kurdu ve sonra da kendi ordusunu Yunan kenti Dyrrhacium'da toplanmak üzere denizin ötesine gönderdi.

Caesar bunun muazzam bir zayıflık belirtisi olduğunu, daha sonra Cicero da bunun kötü bir karar olduğunu düşündü. Ama gecikme Pompeius'a çok güçlü bir donanmayla muazzam bir ordu kurma fırsatı verdi, çünkü Caesar (onu İtalya'nın dışında takip edeceğine) Roma'ya yöneldi. Ve yıllar önce Sulla'nın yaptığı gibi, Pompeius da çevresinde Cicero da aralarında olmak üzere birçok önde gelen Romalı'nın toplandığını gördü.

İtalya'da, Caesar Roma'ya girdi ve "kenti umduğundan daha oturmuş bir durumda buldu," Senato'nun önemli bir kısmı hâlâ oradaydı ve büyük fatihi yatıştırmaktan yanaydı.[25] Marius ve Sulla gibi bir tasfiye başlatmadı; yalnızca kentin denetimini ele geçirdi ve salt kişiliğinin gücüyle, herkesin içindeki direnişi yıldırdı. Kalan tribün Caesar'ın Pompeius'a karşı savaşmak amacıyla hazineyi boşatmasına itiraz ettiğinde, Caesar "Genç adam, eğer müdahale etmekten vazgeçmezsen, seni öldürmek zorunda kalacağım ve bunu *yapmaktan* nefret edeceğimden daha fazla, *söylemekten* nefret ediyorum," dedi. Plutarkhos'un dediğine göre, tribün "korku içinde kaçtı" ve savaşın geri kalanında Caesar istediği tüm parayı aldı.

Yunanistan'a kaçanları yenmesi 2 yılını aldı. Aylarca süren, Plutarkhos'un deyimiyle "rastgele savaş" nihayet 48'de, Pharsalos Ovası'ndaki muazzam bir çarpışmayla sona erdi. Caesar'ın piyadesi, Pompeius'un süvarisine karşı Britanyalılara karşı savaşırken öğrendikleri gibi savaştı, atlara doğru koşup, süvarilerin yüzünü hedef aldı. Süvariler bu tür savaşa alışık değildi ve bocaladılar. Direniş çöktü. Ordusunun dağıldığını gören Pompeius çadırına dönüp Caesar'ın askerleri kampa gelene kadar oturdu, sonra eski giysiler giyip, fark edilmeden aradan sıyrıldı.

Zafer haberini alan Senato Caesar'ı önce diktatör, 11 gün sonra da konsül ilan etti. Caesar'ın yardımcısı, Pharsalos Savaşı sırasında ordunun kanatlarına komuta etmiş olan Marcus Antonius onun yardımcısı olarak kenti yönetti; Caesar Pompeius'un Mısır'a doğru gittiğini duymuş, düşmanını biraz daha uzağa kadar kovalamaya karar vermişti.[26]

78.2. Julius Caesar. Julius Caesar'ın (MÖ 100-44) Roma eseri mermer büstü. *Uffizi, Floransa, İtalya. Fotoğraf Alinari/Art Resource, NY*

Caesar'ın Pompeius'u kovalamaktaki kişisel nedenleri ne olursa olsun, bu takibin siyasal bir anlamı da vardı. Eski büyüklüğünü çok kaybetmiş olan Mısır hâlâ zengindi ve sorun çıkarma potansiyeline sahipti. Üstelik genç ve zayıf bir kralı vardı: Bizzat büyük Ptolemaios'un uzaktan ardılı olan XIII. Ptolemaios.

Ptolemaioslar son bir yüzyıldır, Koile Syria'da Selevkos'larla kavga ettiğini gördüğümüz VI. Ptolemaios'tan beri birbirlerinin ardından dişmeli, kavgalı ama az çok kesintisiz bir çizgi halinde gidiyorlardı. Ama XIII. Ptolemaios kız kardeşi VII. Kleopatra'yla hangisinin tahta oturacağı konusunda bir kavganın içindeydi. Pompeius Mısır açıklarında göründüğünde, Kleopatra İskenderiye'deydi, genç Ptolemaios da ordusuyla Pelusium'da, kız kardeşine saldırmaya hazırlanıyordu.[27]

Plutarkhos'un dediğine göre, Ptolemaios "çok genç bir adamdı" ve kararların çoğunu onun yerine danışmanları alıyordu. Caesar Pompeius'u yakalayıp cezalandırmak üzere Mısır yolunda olduğuna göre, Caesar'ın işini yaparlarsa, gözüne gireceklerini düşündüler. Böylece Mısırlılardan oluşan resmi bir heyet Büyük Pompeius'un yaklaşan gemisini karşılamak üzere denize açıldı, onu "imperator" olarak selamladılar ve kıyıya çıkarmak üzere gemilerine davet ettiler. Kıyıya yaklaştıklarında, Pompeius tekneden inmek üzere ayağa kalkınca Ptolemaios'un adamlarından biri ona arkadan saldırdı, iki tanesi de kafasını kesti ve vücudunu suya attı. Pompeius 60 yaşındaydı; öldürülmesinden bir gün önce, 28 Eylül'de yaş gününü kutlamıştı.[28]

Caesar geldiğinde, Mısırlı yetkililer bir sepetin içinde Pompeius'un kafasını ona getirdiler. Aktarıldığına göre, çok kızdı: Eski müttefikini aşağılamaya niyetliydi ama öldürmeye değil. Ama bu ona Mısır'ın denetimini ele alması için mükemmel bir fırsat sağlamıştı, artık cezalandırmak amacıyla Mısır'a el koyabilirdi. Kleopatra ve XIII. Ptolemaios'un her ikisinin de İskenderiye'ye gelmelerini emretti, orada hangisinin Mısır'ın meşru yöneticisi olduğuna (tabii ki onun gözetimi altında) karar verecekti.*

Seçimi pek de nesnel olmadı. Kleopatra'nın güzelliğinden etkilenmişti ve onun lehine erkek kardeşinin tahttan indirilmesine karar verdi. XIII. Ptolemaios, Caesar'ın kararını zorla uygulamaya gelen Romalı askerlerle savaşırken öldü. Kleopatra taç giydi ve törenle küçük kardeşiyle evlendirildi; bu Ptolemaiosların da bir süredir uyguladığı, eski bir Mısır âdetiydi.

Bu arada Caesar da Kleopatra'yla tutkulu bir ilişki yaşıyordu, bu da onu İskenderiye'de aylarca eylemsiz (en azından siyaseten) tuttu. Sonun-

* Caesar'ın İskenderiye'yi istilası sırasında askerleri kentin çeşitli yerlerini ateşe verdiler; birçok eski yazar eski dünyadaki en büyük metin koleksiyonuna sahip olan Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nin, bu olay sırasında yandığını söyler.

da Kleopatra'yı hamile bıraktıktan sonra kendini kurtardığında, Roma Cumhuriyeti'nin sınırlarında askeri bir tur attı: Doğu sınırından yukarı çıktı ve Pontus ordularını yok etti; Afrika sınırından aşağıya geri döndü, İber Yarımadası'ndan yukarı çıktı ve Roma'ya döndü.

Yolculukları sırasında, iktidarına yasal bir görüntü sağlamak amacıyla dört kez yeniden konsül seçildi. 46'da Caesar'ın destekçileri (ve ondan korkan Romalılar) Roma'ya girişi sırasında eski Etrüsk krallıklarının rahatsız edici yankılarını taşıyan bir zafer alayı düzenledi. Kentin çeşitli yerlerine, eski krallarınkilerin yanına heykelleri dikildi. Erguvan rengi bir giysi giymesine izin verildi ve törensel *Imperator* unvanıyla selamlandı; alayın başında, *Veni, vidi vici!* ("Geldim, gördüm, yendim!") yazılı bir pankart gezdirildi.[29]

Geçit töreni sonrasında, yargıçlar atamak, yasalar geçirmek ve genelde Senato, Tribün, Meclis ve Konsey'in birleştirilmiş hali gibi davranarak işlerine başladı; hep ona sadık olan ordunun (Galya Savaşları'nda bulunanların tümüne Roma yurttaşlığı vermişti) ve hâlâ onu iyiliksever savunmacısı gibi gören halkın desteğiyle. Takvimi bile değiştirdi: Bugün kullandığımız dört yılda bir artık yıl sistemini oturtabilmek amacıyla, en büyük kamusal zaferlerinin yaşandığı 46 yılı 445 gün olarak yaşandı.

Belki de Senato, onu onurlandırma yağmuruna tutmaktan vazgeçerse ordunun misillemesi ve halkın direnişiyle karşılaşmaktan korktu. 44 yılında, Senato onu ömür boyu diktatör ilan etmeyi kabul etti. Ama bu kral olmakla aynı şey değildi ve artık ortaya çıkmıştı ki, Caesar gençliğinde hayalinde kral olma fikrini beslemişti.

15 Şubat 44'te, Marcus Antonius Caesar'ın başına bir taç oturtma denemesinde bulundu. Dini bir festivalin parçası olarak, Antonius etrafına defne sarılmış küçük bir taç taşıyordu. Bunu Caesar'a sundu ama kalabalık yalnızca cılız bir alkışla yanıt verdi. Ruh hallerini okuyan Caesar, tacı birçok kez iterek reddetti ve bu çok daha büyük bir alkış getirdi. Roma halkı Caesar'ın fiilen bir kral olmasını istemediğini açıkça ortaya koymuştu. Belki kral doğudaki Partlardan çok fazla yankı taşıyordu, belki de ortalıktaki Roma'nın meritokrasi olduğu fikri, krallığın kalıtsal doğasını itici kılıyordu. Caesar'ın (her ne kadar Kleopatra, XV. Ptolemaios Caesarion adlı bir oğul doğurduysa da) meşru bir oğlu yoktu ama vasiyetinde kız kardeşinin kızının oğlu,18 yaşındaki küçük yeğeni Octavianus'u yasal vârisi yapmıştı.

Kısa süre sonra, Senato Caesar'ın bir taç taşıyabileceğine karar verdi ama yalnızca Roma dışında, Partia'ya karşı seferdeyken; çünkü efsaneye göre Partia'yı yalnızca bir kral fethedebilirdi. Belki de, Cumhuriyet'in varolan o yarı efsanevi gerçekliğini bile yitireceğinden korkan senatörler

için bu son damlaydı. Caesar'ın kendi kuzeni Marcus Brutus'un (Caesar'ın vasiyetinde yer alan vârislerinden biri) da aralarında olduğu bu düşman senatörler, Senato'ya bir daha gireceği gün olan 15 Mart MÖ 44'te (Idus Martiae) yaşam boyu diktatörü öldürmeye karar verdiler. Herkes Caesar'ın sağ kolu Marcus Antonius'un suikasta katılmayacağını biliyordu, bu yüzden cinayet işlenirken kapıda oyalanması için planlar yapıldı.

Caesar'ın vârisi Octavianus'un biyografisini yazan Yunan yazar Nikolaos Damaskenos, cinayeti en ince ayrıntısına kadar anlatır:

> İçeri girdiğinde Senato onu görünce, üyeler saygılarından ayağa kalktılar. Ona el sürmek isteyenler hep çevresindeydi. İlk gelen, Caesar'ın kardeşini sürgün ettiği Tullius Cimber oldu ve kardeşi adına acil bir başvuruda bulunmak ister gibi Caesar'ın togasını yakaladı, bir müracaatçı için fazla cesur davranır gibiydi ve böylece istese de, ayağa kalkıp ellerini kullanmasını engelledi. Caesar çok kızmıştı ama adamlar amaçlarına bağlı kaldılar ve birden hançerlerini ortaya çıkardılar ve üzerine üşüştüler. İlk Servilius Casca onu sol omzundan, köprücük kemiğinin az üzerinden hançerledi, orayı nişanlamış ama sinirinden ıskalamıştı. Caesar dönüp kendini ona karşı savunmak istedi ve Casca heyecandan Yunanca konuşarak kardeşini çağırdı. Beriki ona uydu ve kılıcını Caesar'ın yanına sapladı. Cassius [Longinus] onu çaprazlama suratından hançerlemeden hemen önce Decimus Brutus onu kalçasından vurdu. Cassius Longinus ona bir kez daha vurmaya hevesliydi ama ıskaladı ve Marcus Brutus'u elinden vurdu. Minucius da Caesar'a bir hamle yaptı ama Rubrius'u kalçasından vurdu. Caesar için vuruşur gibiydiler. Birçok yara alıp Pompeius'un heykelinin önünde devrildi ve o hareketsiz yatarken vurmayan yoktu, hepsinin olayda payı olduğunu göstermek ister gibiydiler, sonunda otuz beş yara aldı ve son nefesini verdi.[30]

Plutarkhos Caesar'ın yardım çağırarak öldüğünü söyler; birçok Yunan anlatısında Brutus'a Yunanca "Sen de mi evladım?"* dediği söylenir. Suetonius ise Caesar'ın ilk bıçaklandığında şaşkınlıkla, "Ama bu zorbalık!" diye bağırdığını söyler.[31]

Caesar'ın katilleri, yalnızca 100 yıl önce Gracchus ailesiyle başlayan sürecin mantıklı sonucuydu. Hiçbir anayasa ya da güç dengesi, güçlülerin hırslarını frenleyememişti; Caesar'ın kendisi de bunu kanıtlamıştı ve şimdi de kendi uyguladığı yöntemlerin kurbanı olmuştu. Ama bu şok, Cumhuriyet fikrinin Romalıların muhayyilesine hâlâ tutunduğunu gösterir. Cumhuriyet'in lejyonların sancaklarına ve Roma'nın binalarına kazınan resmi adı *SPQR*'dı: *Senatus Populusque Romani*, Senato ve Roma Halkı.

---

* Her hâlükârda, 15. yüzyıl sonra Shakespeare tarafından uydurulan ünlü Latince cümle olan *Et tu, Brute?* sözünü söylememiştir.

Roma, halkın gücünün olduğu bir yerdir; bu söz yıllardır gerçek olmamıştı ama Romalıların kendilerini başka şekilde düşünmelerinin başka bir yolu, ortak kimliklerinin de başka bir adı yoktu. Bu güçlü bir yalandı ve bir diktatör bile bunun sahteliği gözüne sokulduğunda dehşete kapılabilirdi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 78

PARTİA	MISIR	BRİTANYA	ROMA
			Birinci Köle Savaşı (135)
			Tiberius Gracchus'un ölümü
II. Mithridates			Gaius Gracchus'un ölümü
			Jugurtha Savaşı (112)
			Gaius Marius, konsül
			Toplumsal Savaş (91)
			Lucius Sulla, konsül
			Lucius Cinna, konsül
			Gladyatör Savaşı (73)
			Crassus, konsül
			Pompeius, konsül
		Cassivelanus	Cicero, konsül
II. Orodes			Julius Caesar, konsül
	XIII. Ptolemaios/		Pharsalos Savaşı (48)
	VII. Kleopatra		Caesar'ın öldürülmesi (44)

79

İMPARATORLUK

MÖ 44-MS 14 döneminde,
Octavianus Birinci Yurttaş olur,
Partlar Roma usullerini reddeder
ve tüm imparatorluk Roma hâlâ bir cumhuriyetmiş gibi davranır.

Caesar'ın cesedi hâlâ Senato'nun zemininde yatarken, Marcus Antonius nihayet Senato odasına girmeyi başarmıştı. Caesar'a yardım etmek için çok geçti ama suikastçıların Caesar'ın bedenini planladıkları gibi Tiber Nehri'ne atmalarını engelledi. O zaman suikastçılar Senato'dan kaçtılar ve düzenli bir şekilde sıraya girip, kılıçları hâlâ ellerinde, halka gelip onlara katılmalarını ve "özgürlüklerini geri almalarını" haykırarak Capitolium'a yürüdüler. Yaşamsal bir dönemeçteydiler: Sokaktaki halk aniden onlara karşı birleşebilirdi. Roma'nın tanınmış yurttaşlarından birkaçı da yürüyüşlerinde onlara katılınca, kısa sürede kent yakın tehlike noktasını aştı. Bu arada Caesar'ın ev hizmetçilerinden üçü gelip cesedini boş salondan alıp evine götürdü.[1]

Marcus Antonius halkın ruh halinin ne yöne kayacağından emin olmadığı için bir arkadaşının evine kaçtı, bir köle gibi giyindi, olabildiğince çabuk kentten ayrıldı. Diğer yandan, Brutus ve Cassius, Caesar'ın ölümünün trajik bir gereklilik olduğuna dair konuşmalar yapıyordu. Ertesi gün Senato'yu topladılar ve Caesar'a büyük, onurlu bir cenaze töreni düzenlenmesini ve güvenli bir biçimde ölü olduğuna göre, tanrısal olarak onurlandırılmasını önerdiler. Senato kabul etti. Bu Roma'yı sakin tuttu ve çok

uzaklaşmamış Marcus Antonius'u geri dönmeye cesaretlendirdi; açıkça, Caesar'ın müttefiklerinin bir tasfiyesi olmayacaktı.

Ancak ertesi günlerde, Caesar'ın vasiyeti açıklanıp, muazzam servetini Roma yurttaşları arasında bölüştürdüğü öğrenildiğinde, sükûnet bozuldu. Cesedi sokaklarda dolaştırıldı; Brutus ve Cassius onurlu bir cenaze töreninin gereği olarak buna razı olmuşlardı ama cömert davrandığı yurttaşları Caesar'ın berelenmiş vücudunu gördüğünde, bir ayaklanma oluşmaya başladı.

Caesar'ın cenaze konuşmasını yapmak üzere Forum'da bulunan Marcus Antonius, ayaklanmayı teşvik etti. Silahlı muhafızlarla gelmişti, başlarında da müttefiklerinden biri vardı: Caesar tarafından Galya ve Yakın İspanya eyaletlerine vali olarak atanan Marcus Aemilius Lepidus. Lepidus yeni görev yerine daha gitmemişti, Roma'da yanında götüreceği askerleri topluyordu. Şimdi Marcus Antonius'un çevresini onlarla çevirmişti. Güvenli bir konumda olan Antonius cenaze konuşmasını bir gösteriyle sonlandırdı: Koltuğunun altından Caesar'ın kanlı ve yırtılmış togasını çıkarttı ve herkes kaç kez hançerlendiğini görsün diye iyice salladı.

Sokaktaki halkın sınırı aşması için, toganın görüntüsü son adım oldu. Yurttaşlar sokaklarda koşuyor, meşaleler sallıyor ve Brutus'le Cassius'un bulunup parçalanması için haykırıyordu.

Onları kimse bulamadı. Ayaklanmanın ilk saatlerinde kenti terk etmeyi başarmışlar ve şimdi Antium'da saklanıyorlardı. Marcus Antonius yönetimi denetimine aldı ve Lepidus'a desteğinden dolayı teşekkür etmek üzere onu Roma'nın başrahibi, Pontifex Maximus yaptı.

Ama Marcus Antonius'un iktidar üzerindeki etkisi pek netameliydi. Senato'nun bakışıyla o küçük Caesar'dı, Caesar'ın olduğu kadar tiran olmaya eğilimliydi ama herhangi birini kandıracak karizmadan yoksundu.

Aynı zamanda, Brutus de Antium'daki sürgünden kamu festivallerine para göndererek, halkı etkilemeye, halkın takdirini yeniden kazanmaya çalışıyordu. Senato'daki müttefiklerinden biri olan hatip Cicero cömertliği ve tiranlığa karşı mücadele etmedeki istekliliği üzerine konuşmalar yaparak ona yardım ediyordu. Plutarkhos, "O zaman, halk Antonius'tan hoşnutsuz olmaya başladı, onun kendisi için bir tür monarşi kurmaya çalıştığını algılıyorlardı ve Brutus'ün geri dönmesini arzulamaya başlamışlardı," der.[2]

Bir tek etmen olmasa, Brutus birkaç hafta içinde bir kahraman olarak geri dönebilirdi: Caesar'ın evlatlığı Octavianus 18 yaşına gelmişti ve askeri görevle İtalya dışındaydı ama amcasının öldürüldüğünü duyar duymaz eve doğru yola çıktı.

Octavianus geri döndüğünde (Marcus Antonius'un bir aptal ve tiran olma yolunda birisi olduğunu düşünen) Cicero, bu genç adamı Marcus Antonius'un iktidarına karşı edinebileceği en iyi müttefik olarak gördü. Bu tabii ki katil Brutus'e olan tüm desteğini sona erdiriyordu. Plutakhos Brutus'un bunu çok kötü karşıladığını ve "mektuplarında ona çok sert karşılık verdiğini," yazar.[3]

Bu Cicero'nun ondan yana dönmesini sağlamadı ve Brutus de bir süreliğine bu işten vazgeçip, İtalya'yı tamamen terk ederek bir arkadaşının yanında kalmak üzere Atina'ya gitti.

Kendini Caesar'ın dostu olarak konumlandırmış olan Antonius, adamın yeğenine tamamen karşı çıkamazdı. Ama Octavianus'un gelişini, doğru olarak, kendi iktidarına bir tehdit olarak değerlendirdi. Genç adamı hoşgörüyle karşıladı, gerçekten Caesar'ın mülküyle ilgilenebilecek durumda olup olmadığını sordu ve tribünlüğe aday olmasını engellemeye çalıştı.

Antonius'un karşı çıkması üzerine, Octavianus Antonius'u eleştirenlerle ve muhalifleriyle dost olmaya çalıştı. Sonunda Antonius'a Octavianus'un onu öldürtmeye çalıştığına dair söylentiler ulaştı. Genç adam bu suçlamayı reddetti ama kuşku bile iki adamı siyasal rakipten düşmana dönüştürmeye yetti. Plutarkhos, "Her ikisi de tüm İtalya'da koşturup, büyük vaatlerle köylerine dağılmış eski askerleri kendi yanlarına çekmeye," der, "ve henüz terhis edilmemiş askerleri sağlama almaya uğraştı."[4] Cicero'nun hitabeti dengeyi bozmada yardımcı oldu; Senato'yu Antonius'un Roma halkının düşmanı olduğunu ilan etmeye ikna etti, bu da Roma askerlerinin onu İtalya'nın dışına atabilecekleri anlamına geliyoru.

Antonius toplamayı başardığı orduyla kuzeye çekildi ve Octavianus, başka bir ordu ve konsüllerin her ikisiyle birlikte onun peşinden gitti. MÖ 43 yılında ikisi Modena'da savaş alanında karşı karşıya geldi. Ama her ne kadar sonunda Antonius'un adamları bozulup ricada başladılarsa da, Octavianus'un birçok adamının yanında, iki konsül de ölmüştü. Bu Romalılar için sevinilecek bir zafer değildi.

Antonius Alpler'i geçip Galya'daki askerlere ulaştı ve onları kendi yanına çekti. Evvelce de onun komutası altında hizmet etmişlerdi, bir komutan olarak becerisine saygı duyuyorlardı ve anlaşılan kriz ondaki nitelikleri açığa çıkarıyordu: Plutarkhos, "Karakteri felaket sırasında en iyi halinde oluyordu," der. "Talihsizlik durumunda, Antonius neredeyse erdemli bir adam oluyordu."[5]

Bu noktada, Octavianus anlaşılan durumunu yeniden düşündü. Senato ve Cicero Cumhuriyet'in geri döneceği umudunu taşıdıkları sürece,

tam anlamıyla onun arkasında olmayacaklardı; onun ardındaymış gibi görünen destekleri ancak Antonius'u Roma'dan çıkartmak içindi. Ama Octavianus Cumhuriyet'in geri dönmesini istemiyordu. Büyük amcasının gücünü istiyordu ve Cicero bu konuda ona yardımcı olmayacaktı: Plutarkhos, "Cicero'nun arzusunun özgürlük olduğunu anlayınca," der, "artık onu dikkate almaktan vazgeçti."[6]

Böylece Caesar'ın örneğini izleyip, kendi konumunu güçlendirmek üzere rakibiyle ittifak kurmaya karar verdi. Antonius'a saldırmaktansa, bir mesaj iletmek üzere arkadaşlarını gönderdi: Eğer Antonius onunla buluşmayı kabul ederse, bir önerisi vardı.

Kasım ayında iki adam Bologna'da özel bir mülkte buluştu ve üç gün boyunca olası bir ortaklığı konuştu. Büyüklerinin evvelce yaptığı gibi, bir triumvirlik oluşturmaya karar verdiler. Triumvirliğin üçüncü üyesi olarak da Marcus Antonius'un müttefiki Lepidus'u aldılar; ne de olsa, o Pontifex Maximus'tu, Galya ve Yakın İspanya valisi olarak emrinde çok sayıda lejyon vardı.

Ama triumvirlik gayriresmi bir uygulama değildi: Bağlılık anlaşması yazıya dökülmüştü. Plutarkhos, "İmparatorluk kısa sürede karara bağlanmıştı," der, "sanki babalarından kalmaymış gibi, aralarında bölüşmüşlerdi."

Her biri, iktidarı ele geçirmeleri sırasında öldürülecek Romalıların bir listesini çıkartmıştı. Bu meşruiyet taklidinin bile çok çok ötesinde bir şeydi. Hep birlikte ölüm listesinde 300 isim vardı, aralarında Cicero (Antonius'un listesinden), Antonius'un amcası (Octavianus'un listesinden) ve Lepidus'un ona açıkça karşı çıkan erkek kardeşi (Lepidus'un listesinden) de bulunuyordu.

Üçü silahlı bir kuvvetin başında Roma'ya döndüler ve cinayetleri acımasızca gerçekleştirdiler. Bundan sonra, imparatorluğu bölüştüler. Octavianus batıyı aldı, Antonius da doğuyu. Kaderinde triumvirliğin kuyruğunda yer almak olan Lepidus da Galya ve Yakın İspanya eyaletlerini kaybetti ve ona Afrika verildi, bu da pek yağlı-ballı bir yer sayılmazdı.

Ama geçici olarak Roma kentinin denetimi kendisine verilerek yatıştırıldı. Lepidus Roma'ya göz kulak olurken, Antonius ve Octavianus da ordunun bir kısmıyla Cassius ve Brutus'u öldürmek üzere Yunanistan'a doğru yola çıktılar.

Cassius ve Brutus Makedonya'da mevzilendiler, ordularını ikiye bölüp, iki ayrı yerde konuşlandırdılar. Bu Antonius'la Octavianus'u da ordularını ikiye ayırmaya zorladı. Octavianus Brutus'e saldırma görevini üstlendi; ama savaş günü hastaydı: Suetonius, "Güçsüz ve hasta," der. Ve kısa sürede dağılıp geri püskürtüldü.[7] Diğer yandan, Antonius Cassius'u yendi, o da,

Brutus'un iyi durumda olduğunu öğrenemeden kendini öldürdü; Antonius daha sonra dönüp, Octavianus namına Brutus'ü yendi.

Octavianus Roma'ya doğru yola çıktı, hastalığı ilerlemişti ve Roma'ya varmadan öleceğini düşünüyordu. Antonius, sınırı korumak üzere doğuda kaldı. Roma eyaleti Suriye, olası bir Part istilası tehdidi altındaydı; kralları II. Orodes komutasındaki Partlar batı sınırlarına yığınak yapıyor ve Roma yönetimindeki toprakları istilaya hazırlanıyordu. Roma'nın Suriye valisi Antipater de zehirlenmişti; oğlu Herod artık onun namına yönetiyordu ama bu işte yeniydi.

Antonius Suriye'ye geldi ama kısa sürede, dikkati yaklaşan saldırıdan başka yöne çevrildi. 41 yılında, Brutus ve Cassius'un yenilgisinden bir yıl sonra, Kleopatra'yla karşılaştı. Antonius'u görmek için Kilikya'ya yelken açan Kleopatra, etkilemeye kararlı bir biçimde onun karşısına çıktı:

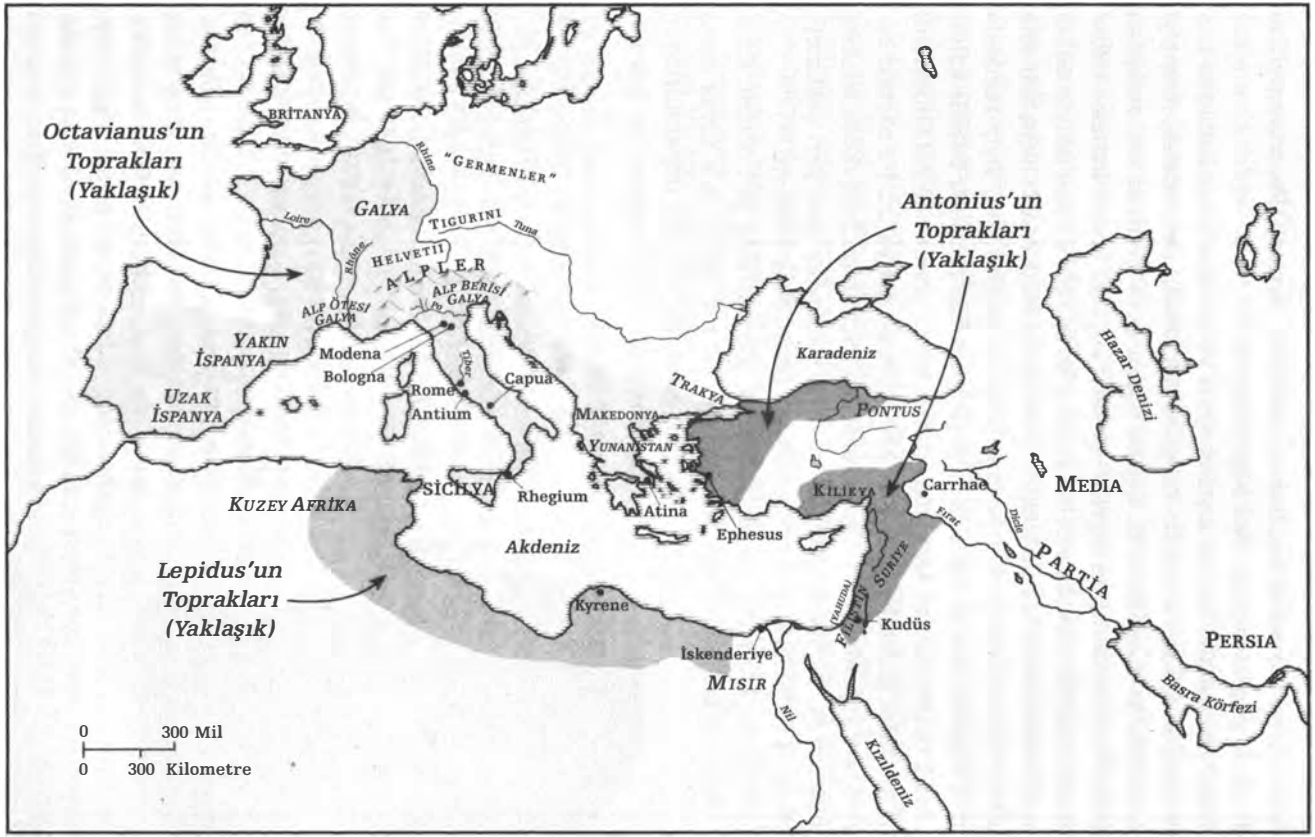
> Kıç tarafı altın yaldızlı, öne doğru açılan mor yelkenli, gümüş kürekleri flütlerin, boruların ve harplerin verdiği tempoyla denizi döven bir teknedeydi. Altın kumaştan tentenin altında, bir resimdeki Venüs gibi giyinmiş, tek başına uzanıyordu; aşktanrısı kılığındaki güzel delikanlılar, iki yanında durmuş, onu yelpazeliyordu. Su perileri ve güzel tanrıçalar kılığındaki hizmetçilerinden bazıları dümeni tutuyor, bazıları da halatlarla uğraşıyordu. Parfümler tekneden kıyıya yayılıyordu; kıyı, kimisi nehrin iki yakasında tekneyi takip eden, kimisi de kentten çıkmış manzarayı görmeye koşan insanlarla doluydu.[8]

Suriye'de kalıp eyaleti koruyacağına, yıldırım çarpmışa dönen Antonius, Kleopatra'yı İskenderiye'ye kadar takip etti.

Part saldırısı birkaç ay sonra, MÖ 40'ta geldi. Partlar Suriye'den Filistin'e indiler. Niyetleri Roma valisi Herod'u öldürmekti ama o Roma'ya kaçmıştı, Partlar onun yerine (Herod'a karşı sorumlu olan ve Yahuda Başrahibi ve Etnarch'ı olan) Hyrcanus'u yakaladı ve iki kulağını da kesti. Bu durumda artık başrahip olarak kalamazdı çünkü Yahudi yasası, başrahibin sakat olmaması gerektiğini söylüyordu.

Bu başarının hemen ardından, Orodes oğlu IV. Phraates tarafından öldürüldü, o aynı zamanda Part standartlarına göre bile aşırı bir rakip temizliği sırasında kardeşlerini ve büyük oğlunu da öldürmüştü. Antonius Kleopatra'dan kopabildi ve Roma'ya, şaşırtıcı bir şekilde hastalıktan kurtulmuş olan Octavianus'la istişareye gitti. Taze bir ordu ve peşinde kaçak Herod'la, Antonius doğuya geri döndü.

IV. Phraates komutasındaki Partlar Suriye'yi savunmaya çalıştı, ama Antonius onları Filistin'den çıkarmayı başardı. MÖ 37'de Herod'u Roma'nın vasalı birleşik rahiplik ve krallık konumunun dışında, dünyevi bir Yahudi kralı olarak tahta oturttu.

79.1. Triumvirlik Yönetiminde Roma

Bu arada, biraz daha batıda, Octavianus Lepidus'u bertaraf etmişti. Lepidus olaydaki etkisiz eleman olmaktan sıkılmıştı. Askerleriyle Sicilya'ya yelken açtı ve burasının kendine ait olduğunu ilan etti. Bu, triumvirlikte daha fazla güç istediğinin açık bir mesajıydı.

Ama Octavianus Sicilya kıyısına çıktı ve Lepidus'un askerlerine ona direnmemeleri için yalvardı: Yalnızca Lepidus'u terk ederek, Roma'yı iç savaştan kurtarabilirlerdi. Lejyon lejyon bunu yaptılar da; anlaşılan Lepidus'ta Octavianus'un çağrılarına karşı koyacak kişisel karizma yoktu. Sonunda Lepidus da askerleri Octavianus'un kampına kadar izleyip teslim olmak ve af dilemek zorunda kaldı. Octavianus onun canını bağışladı ama eyaletlerini, askerlerini ve triumvir unvanını elinden aldı.[9] Aynı zamanda onu ev hapsine aldı ve Lepidus da yaşamının sonuna kadar burada kaldı.

Artık Octavianus ve Antonius iktidarı kendi aralarında bölüşmüşlerdi ama Antonius giderek daha güçsüz bir konuma geliyordu. İlk baştaki başarılarının ardından, Partia'ya karşı seferi kaçınılmaz bir şekilde felakete dönüşüyordu. Media'ya doğru ilerlemeye kalkışmış ama geri çeklimeye zorlanmış ve bu sırada 20.000 piyadeyle 4000 süvari ölmüştü.[10]

MÖ 34'te, Antonius vazgeçti. Mısır'a, Kleopatra'ya geri döndü. Kaçışı, Octavianus'a Roma'nın bir düşmanı olarak Antonius'a savaş açma fırsatı verdi, bu da onu imparatorluğun Antonius'a ait olan kısmının da hükümdarı yapacaktı.

79.1. Octavianus. Octavianus Caesar Augustus'un (MÖ 63-MS 14) bronz büstü. *Museo Civico Archaeologico, Verona, İtalya. Fotoğraf Cameraphoto Arte, Venedik/Art Resource, NY*

Ama Antonius yanlısı senatörleri de kendi yanına çekmek zorundaydı. MÖ 32'de, Octavianus Antonius'un vasiyetini Senato'da yüksek sesle okuttu. Bu yasadışıydı ama Senato Antonius'un parasının çoğunu Kleopatra'nın doğurduğu yarı Mısırlı çocuklarına (bunlar ikizdi, bir oğlan, bir de kız) bıraktığını ve Mısır'a gömülmesini istediğini duyunca, sanki yabancı bir düşmanmış gibi Antonius'a karşı resmen savaş açılmasını kabul ettiler.[11] Octavianus, Antonius'un Kleopatra tarafından tamamen büyülendiği göz önünde bulundurulduğunda, onu sahneden çıkartmakta bir güçlük çekmeyeceğine dikkat çekti; Antonius'un generallerinin Kleopatra'nın güzellik uzmanıyla bir iki Mısırlı hadımağa olmasından kuşkulanıyordu.

Bu bildirgeden haberdar olan Antonius, Ephesos'ta kendine bir ordu ve donanma hazırlamaya koyuldu. Etkileyici bir kuvveti vardı: Plutarkhos'un dediğine göre, 500 gemisi, 100.000 piyadesi ve bir avuç müttefik kral ki aralarında Yahuda kralı Herod da bulunuyordu.

Octavianus ona karşı kendi filosu ve kara kuvvetleriyle yola çıktı. Birkaç çatışmadan sonra, iki donanma Yunanistan'ın kuzey kıyısından denize doğru uzanan Actium Brnu yakınlarında karşılaştı. Octavianus 'un gemileri Antonius'un 300 gemisini batırdıktan sonra, Antonius ve Kleopatra savaş sahnesini terk edip Mısır'a doğru yelken açtılar. Adamlarının çoğu onu terk edip bariz bir şekilde kazanmakta olan Octavianus'a katıldı.

Octavianus Antonius'u Mısır'da Roma'ya yeni sorunlar planlamak üzere bırakmamanın akıllıca olacağına karar verdi. Kışı geçirdi ve Mısır'a doğru yola çıktı.

Antonius, Octavianus'un yaklaştığını haber alınca kendini karnından bıçakladı ve kan kaybından yavaş yavaş öldü. Kleopatra da kendini öldürmeyi başardı ama vücudunda yara izi ya da yakınında bir hançer görülmüyordu; daha sonra, hizmetçileri ömür boyu Octavianus'un esiri olmaktansa, kendini zehirli bir yılana sokturmuş olabileceğini söylediler.

Octavianus Kleopatra'nın Caesar'dan olan oğlunun da öldürülmesini emretti. Yıl MÖ 30'du ve Roma topraklarının denetimi yalnızca onundu.

29 yılında, halkı savaştan bıkmış bir Roma'ya döndü.

Octavianus kendine bir zafer alayı düzenledi ve halka para dağıttı. Aynı zamanda, Roma'nın yeni bir barış dönemine girdiğini göstermek üzere Janus Tapınağı'nın kapılarının da kapatılmasını emretti. Octavianus'un Actium'daki zaferi, olaylar hakkındaki kendi yorumuna göre, yeni bir başlangıçtı. (Daha sonraki tarihçilerin değerlendirdiği gibi) *Roma Cumhuriyeti sona ermiş ve Roma İmparatorluğu başlamış* değildi, doğrusu, *Cumhuriyet'e yeni bir başlangıç verilmişti.*

Bu yanılsamayı canlı tutacaksa, Senato'yu kapatamazdı: Bu Roma'nın resmi adının yarısını ortadan kaldırırdı. Senato da hassas bir konumdaydı. Octavianus bir Roma yurttaşına karşı sürdürdüğü savaşı daha yeni bitirmişti ve Caesar'ın oğlunu da daha yeni öldürmüştü. Bunların ikisi de müstebitçe eylemlerdi ve eğer çok fazla kral gibi davrandıysa, göz ardı edilemeyecek hale gelene kadar durumun protesto edilmesi gerekiyordu. Ama diğer yandan, eğer Senato ondan tüm gücünü terk etmesini talep ederse, yeniden iç savaş başlayabilirdi. Bir şey açıkça ortaya çıktıysa, o da Cumhuriyet'in özgün biçiminin kentte barışı daha fazla sağlamasının mümkün olmadığıydı.

Senato ile Octavianus arasındaki uzlaşma, Octavianus'un Actium Savaşı'nı yorumlaması gibi, terminoloji düzeyindeydi. MÖ 27 yılında, Octavianus Senato'nun Ocak oturumuna katıldı ve buhran yıllarında ona bahşedilen gücün tamamını terk ettiğini resmen açıkladı: Bu, bunların sıradan değil olağanüstü güçler olduğunu ve Cumhuriyet'in de hâlâ tam anlamıyla faal olduğunu gösteriyordu.

Octavianus'un kendisi de, daha sonra anıt mezarının cephesine yerleştirilecek olan pirinç bir levhaya kazınan *Res Gestae*'da bunu ifade etmişti: "İç savaşlara son verdikten sonra," der, "evrensel mutabakatla ali güce kavuşunca, devleti kendi gücümden Roma Senatosu ve halkına devrettim."[12]

Octavianus bir kez Cumhuriyet'e saygısını kanıtlayınca, Cumhuriyet de karşılığını verdi. Octavianus konsül (bir cumhuriyet makamı) olarak kaldı ve Senato da ona çevredeki eyaletlerin denetimini verdi, askerlerin çoğu Roma'da değil buralarda görevli olduğundan, bu ona ordunun da denetimini veriyordu. Aynı zamanda yeni bir şey oluşturmasına, İtalya'da sürekli bir muhafız kuvveti bulundurmasına izin verildi: "Praetoria Muhafız Alayı [*Cohors praetoria* –çn.]" Bu ona fiilen özel bir ordu sağlıyordu ve Roma'nın merkeze yakın ordu bulundurmama geleneğini de bozuyordu.[13]

29'dan beri sahip olduğu *Imperator* unvanını da korudu; bu hep yıllık bir onur olmuştu ve başarılı bir generale verilirdi ama artık onun kalıcı adının bir parçası olmuştu. Başka bir isim olan Augustus da. Teknik olarak terim kutsal, bir tarafa ayrılmış ve farklı anlamlarına geliyordu; ama yeni bir isimdi, üzerine siyasi bir yük yüklenmemişti, bu yüzden, Octavianus'un vereceği herhangi bir tınıya sahip olabilirdi.[14] Octavianus'un kendisi de (ilk ismi haline gelen) Augustus unvanını Senato tarafından, iktidara yapışmayı reddettiği için erdemi karşılığında ona verilen bir ödül gibi görüyordu. Tüm fetihlerini sıraladığı *Res Gestae*'da bunu ortaya koyar ("Roma halkının, komşu olarak imparatorluğa itaatkâr olmayan ırklar bulunan tüm eyaletlerinin sınırlarını genişlettim... Galya, İspanya ve Germen ülkesindeki tüm eyaletlerde barışı sağladım... Mısır'ı Roma halkının imparatorluğuna kattım," diye gider),[15] ama yetkesinin temeli bunlar değildir. Esasında, "İç savaşları söndürdükten sonra, evrensel mutabakatla âli güce kavuşunca, devleti kendi gücümden Roma Senatosu ve halkına devrettim. Bu hizmetimin karşılığında, Senato'nun kararıyla Augustus adını aldım... Bundan sonra herkesin önünde gururla durdum ama gerçek güce gelince, meslektaşlarımın sahip olduğundan fazlasına sahip olmadım."[16]

Bu, tabii ki, neredeyse gerçeğin tam tersiydi; Augustus bir imparatorun gücüne sahipti ama unvanına değil. Çağdaşlarından bazılarına bile (örneğin coğrafyacı Strabon), bu sözüm ona Birinci Anlaşma aptalca görünüyordu.

Sonraki 10 yıl boyunca, Augustus unvansız bir imparator gibi davranmakla, aslında hangi ayrıcalıklara sahip olması gerektiği konusunda Senato'yla sürdürdüğü pazarlıkları birleştirdi. 23 yılında, Augustus geçmiş 9 yılda art arda yaptığının aksine, yeniden konsül seçilmek istemedi. Buna neden karar verdiği tam anlamıyla açık değildir. Eğer her yıl konsül seçilirse, birçok senatörün, çoğu için bir ömür boyu süren hayallerinin doruğu olan bir makama erişme şansının kalmayacağını idrak etmiş olabilir. Bu hoşnutsuz homurdanmalara neden olacaktı.[17] Ve 23 yılında ciddi bir hastalığa da yakalandı; Suetonius saçkıran olduğunu, safra kesesinde taş olduğunu ve tüm vücudunda lekeler oluştuğunu yazar.[18] Herhalde seçmenlerin karşısına çirkin lekelerle çıkmak istemedi.

Her hâlükârda, konsüllükten vazgeçmek bir fedakârlık değildi çünkü güç yapısında hâlâ konsüllerin üzerindeydi. Senato onu ömür boyu prokonsül yapmayı kabul etmişti, bu yalnızca Senato'yu ve konsülleri ilgilendiren işlere yasal olarak müdahale edebileceği anlamına gelmiyordu, aynı zamanda kentin içinde askeri güç uygulama –*imperium*– hakkı da oluyordu. Bu önemli bir ayrıcalıktı, özellikle de artık kente yürüyüş mesafesinde hazır bir ordusu varken.

Aslında, kenti güç kullanarak istediğini yapmaya zorlamak da dâhil, krallığın bütün güçlerine sahipti. Ama hâlâ *imparator* sözcüğünü kullanmaktan kaçınıyordu. Tacitus'un dediğine göre, Augustus dünyayı *princeps* unvanıyla imparatorluğa tabi kılmıştı: *Fessa nomine principis sub imperium accepit*. Daha sonraki çeviriler bu sözcüğü "prens" sözcüğüyle karşılayacaktı, ama Augustus kendini basitçe Birinci Yurttaş olarak adlandırıyordu.[19]

MÖ 20'de, Augustus Part kralı IV. Phraates'le barış sağlamayı başardı. Antonius'un yenilgisi Augustus için iyi olmuştu ama Roma için bir aşağılanmaydı. Partlar Romalıları esir almış ve Roma sancaklarını ele geçirmişti; Augustus bunları geri almalıydı.

IV. Phraates savaş esirleriyle sancakları geri vermeyi kabul etti. Roma'dan ne elde ettiğiyse pek açık değil. Augustus Phraates'e bir köle kız verdi, kız kısa sürede onun sevgilisi oldu ama arada başka bir şeyler de olmalı.

IV. Phraates oğullarından dördünü de rehine olarak Roma'ya göndermişti, bu genellikle zayıflık gösteren bir jesttir.[20] Ama Part kraliyet ailesindeki entrika düzeyi göz önünde bulundurulduğunda, bu belki de Romalıların Part'a gösterdiği bir lütuftu; IV. Phraates'e arkasını kollamayacağı ve kadehini koklamak zorunda kalmayacağı birkaç yıl bağışlamıştı. Aynı zamanda Romalılara da Partlara (uzun süre önce Asurluların Mısırlı

prenslere uyguladığı tekniğin izinde) Roma usullerini öğretme fırsatı vermişti. Romanın gelişmesi açısından Partlarla süregelen barış önemliydi. Hindistan'a, belki de daha da doğuya giden ticaret yolunun sağlam bir düşmanlık duvarıyla tıkalı olacağına, açık olacağı anlamına geliyordu.

Roma gelişiyor olabilirdi ama imparatorluğunu bir arada tutabilmek için Cumhuriyet'in biçimlerine çok ihtiyacı olan Augustus, görüntüyü kurtarmakta zorluk çekiyordu. Senatörler Senato'ya giderek daha geç gelmeye başlamıştı; bu da anlaşılabilir bir şeydi çünkü yasa çıkarmakla temelde zaman kaybediyorlardı, ama Augustus Roma'nın, işlerin eskiden olduğu gibi yürütüldüğünü görmesini istiyordu. MÖ 17'de, geç gelen senatörlerin ceza ödeyeceğini ilan etti.

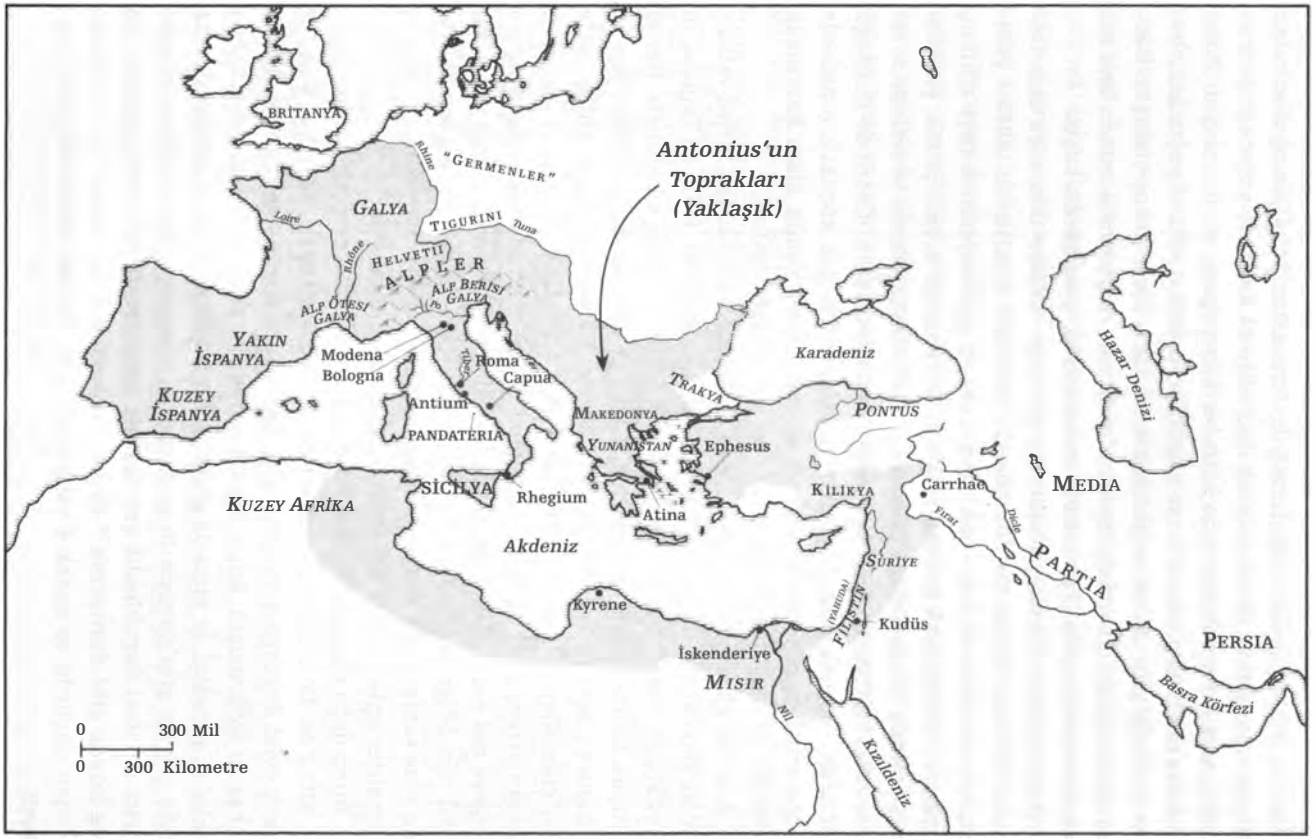
Bu arada, kendisinde giderek daha fazla güç topluyordu. 13 yılında hâlâ ev hapsinde olan Lepidus öldü. Octavianus o zaman Suetonius'un yazdığına göre "başrahip makamını üstlendi, Lepidus hayattayken bunu yapmaya kalkışmamıştı."[21] Bu, Roma'nın siyasal işlerinin yöneticisinin artık aynı zamanda din alanında devletin başı olduğunu da gösteriyordu, bu da gücünü önemli ölçüde artırıyordu ve o günden sonra norm haline geldi.

Bu Senato'yu daha da anlamsız bir hale getirdi. MÖ 11'de, Augustus (toplam 600 içinden) asgari gerekli 400 senatör gelmeden de işlerin yürütülebilmesi için Senato tüzüğünde değişiklik yapmak zorunda kaldı. Aynı zamanda, senatörlerin artık kıdem sırasına göre konuşmayacaklarını açıkladı çünkü birer birer ayağa kalkıp, "Son konuşmacıya katılıyorum" deme alışkanlığını edinmişlerdi. Bunun yerine, herkesi uyanık tutma gayesiyle, bir lise öğretmeninin dikkatsiz birinci sınıf öğrencilerine yapacağı gibi, onları rastgele konuşmaya çağırmaya başladı.[22]

Aynı zamanda, Augustus kendine bir veliaht bulmaya ve Cumhuriyet'e çok aykırı bir düşünceyle, bir hanedan oluşturmaya çalışıyordu.

Senato da bir veliaht fikrine sıcak bakıyordu çünkü hiç kimse Augustus öldüğünde bir savaşın patlamasını istemiyordu ama onun bir sonraki Roma imparatorunu atamasını sağlayacak yasal bir yol yoktu. Daha kişisel bir sorun, Augustus'un oğlunun olmamasıydı. Bir damadı ardılı yapmayı düşünmüştü ve MÖ 24'te, 14 yaşındaki kızı Julia'yı onun 17 yaşındaki kuzeni, veliahtlıkta birinci tercihi olan Marcellus'la evlendirdi. Ama bir yıl sonra Marcellus öldü. Bundan sonra, Augustus Julia'yı subaylarından biriyle, Agrippina adındaki bir adamla evlendirdi; ama Agrippina da MÖ 12'de öldü.

Zavallı kadıncağıza biraz rahat vereceğine, Augustus bu kez onu son adayıyla evlendirdi, karısının önceki bir evliliğinden olan oğlu Tiberius'la. Tiberius hiç kimsenin ilk seçeneği değildi. Soğuk ve mesafeliydi, genel-

79.2. Augustus'un Yönetiminde Roma

likle sessizdi ve garip tikleri vardı: Kazık gibi yürür ve konuşurken sürekli parmaklarıyla hareketler yapardı.[23] Augustus'un veliahdı olarak, Tiberius boşluk dolduracak birisiydi. İmparator Julia'nın oğullarından birinin onun yerine veliaht olarak ilan edilecek kadar büyüyeceğini umuyordu. Ama bu arada kızı için kötü bir aile yaşamı oluşturmuştu. Julia, Tiberius'tan nefret ediyordu ve yaşamları o kadar sefil olmuştu ki, Tiberius Rodos'a gitti, Julia ise giderek daha karışık ve sarhoş olmuştu. Davranışları o kadar skandala neden olmuştu ki, Augustus sonunda onu bir hapishane adası olan Pandateria'ya kapatmak zorunda kalmıştı.

Aile sorunları onu imparatorluğu yönetme işinden uzun süre uzak tutmadı. MÖ 4'te, Büyük Herod –Marcus Antonius tarafından tahtına yeniden oturtulan vasal kral– öldü ve geride üç oğulla yeniden inşa edilmiş muazzam bir tapınak bıraktı. Yetkesini kullanarak derme çatma, yeniden inşa edilmiş İkinci Tapınak'ı onu bir kral olarak (Roma yönetiminde de olsa) büyüklüğünün bir göstergesine dönüştürmüştü. Üzerinde durduğu düz alan, Tapınak Dağı böyle bir genişleme için çok küçüktü, o nedenle Herod etrafını çepeçevre kazdırdı ve daha fazla zemin alanı kazanmak üzere temel oluşturacak muazzam yeraltı odaları yaptırdı.

Artık Büyük Herod ölmüştü. Ama Herod'un üç oğlundan birini veliaht olarak seçeceğine, Augustus Filistin'i üç kısma böldü; belki de Tapınak'ın büyüklüğü, bastırılması gereken ailevi hırsları ortaya çıkarmıştı. Herod Antipas Celile Denizi yakınındaki Celile'yi aldı; Archelaus Samiriye ve Yahuda'yı; üçüncü kardeş Philip de kuzeyi. Herod Antipas ve Philip fazla olay çıkmadan bölgelerini yönettiler; ama Archelaus'un o kadar acımasız olduğu ortaya çıktı ki, MÖ 6'da Augustus onu tahtından atıp onun yerine bölgeye göz kulak olmak üzere bir Romalı görevliyi vekil olarak atadı. Bu vekil tüm bölge üzerinde, özellikle de idamlar gibi ciddi yasal konularda son söze sahipti ama Herod Antipas ve Philip yoldan çıkmadıkları sürece, Romalılar onları kendi hallerine bırakma eğilimindeydi.

Biraz daha doğuda, Partlar Roma karşıtı tepkilerden çekiyordu.

MÖ 2'de, IV. Phraates'in ailesi gene kötüye gitmişti. Köle kızı ona bir erkek evlat doğurmuş ve oğlu 10'lu yaşlarının sonuna geldiğinde, dönüp babasını öldürmüştü. Adı V. Phraates olan bu oğulun döneminden kalma sikkeler, annesini de yanında gösterir; bir olasılık, ortak hükümdardı ama daha çok eşi gibi duruyordu ve Partia'da, anneyle evlenmek (biraz tiksindirici de olsa) duyulmadık şey değildi, özellikle de alt tarafı yalnızca 15 yaş büyük gibi duruyorsa.[24] Ortak hükümdarlıkları onları feci derecede gözden düşürdü ve ancak 4 yıl geçmişti ki, Partlar onları sürgüne gönderdi.

Bundan sonra, IV. Phraates'in Roma eğitimi almış oğullarından biri, I. Vonones kraliyet adıyla tahta geçti. Bu Roma'nın Partia üzerinde sahip olmak istediği türden bir etkiydi, Filistin'de olduğu gibi fiilen yönetmekten bir adım ötedeydi. Ne yazık ki uzun sürmedi. Vorones'in sikkeler üzerindeki resmi onu, kuşkusuz Roma'da geçirdiği günlerde edindiği batı tarzı saçlarla gösterir ve Vorones'in Roma tarzı davranışları Part sarayındakileri rahatsız etti. Part bir adamın ağzından Roma sözcükleri, Roma giysileri, Roma âdetleri: Bunlar Part toplumunun muhafazakâr kısmında giderek daha fazla gözden düşmesine neden oldu. Barış sırasında, yerel kültür konusunda, kültürel değişim üzerinde doğal bir engel oluşturan savaş zamanında gerekli olmayan bir uyanıklık göstermek gerekiyordu.

I. Vonones de ancak dört yıl kadar tahtta kaldı, sonra yurtsever Part Artabanos onu tahttan indirip öldürdü ve yerine kral oldu. Partia Roma'yla barış halinde kaldı ama bu Partia'nın sürekli tüm Roma etkilerine direndiği ve kendini Fırat'ın öte yakasında tetikte tuttuğu eğreti bir barış oldu.*

MÖ 4'te, Augustus kan bağı olan bir veliaht bulma umudunu yitirmişti. Julia'nın torunlarından ikisi genç yaşında öldü, üçüncü, Aprippa Postumus o kadar vahşiydi ki, herkes deli olduğunu düşünüyordu; Augustus onu da Pandateria hapishane adasına göndermişti. Elinde bir tek Tiberius kalmıştı, bu yüzden damadını resmen evlat edindi ve yakın ailesinin bir üyesi yaptı.

Bu Tiberius'u resmen veliaht yapmıyordu çünkü soya bağlı ardıllık hâlâ ağza alınmayan bir olasılıktı. Ama Tiberius'a giderek Roma ordusu üzerinde daha çok güç verdi; Roma lejyonlarının desteği de imparatorluk gücünün en büyük kaldıracı olduğuna göre, bu Tiberius'a bir taç vermekle aynı şeydi. MS 13'te, Senato Tiberius'u Augustus'un yanında prokonsül ve *princeps* olarak onayladı, bu da soya bağlı güç aktarımı sorununu çözdü.

Bu tam zamanında olmuştu. MS 14 Ağustos'unda, iki adam birlikte seyahat ederken, Augustus ishale yakalandı. Giderek güçten düştü ve yataktan kalkamayacak hale geldi.

Son gününde, sahneye çıkmak üzere saçını düzeltecekmiş gibi bir ayna istedi. Suetonius, "Yanına çağırdığı dostları gelince," diye yazar, "onlara yaşam komedisinde rolünü iyi oynayıp oynamadığını sordu." Olumlu yanıt verdiklerinde, neredeyse son sözleri olarak, popüler bir oyundan iki mısra okudu:

> Oyun o kadar iyiyse, ellerinizi çırpın,
> Ve hepiniz, bizi alkışlarla uğurlayın.[25]

* Part iç siyaseti çok karanlıktadır ve tüm canlandırmalar kesinlikten yoksundur. Bu, olayların en olası akışıdır.

Yaşamının son anında, nihayet Roma'da kimsenin dillendiremediği gerçeği kabul edebilirdi: Cumhuriyet'in koruyucu rolü oyundan ibaretti ve imparator unvanını reddetmesi, seyirciler için gerçekleştirilen bir yapmacıklıktan başka bir şey değildi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 79

PARTİA	ROMA
	Toplumsal Savaş (91)
	Lucius Sulla (konsül)
	Lucius Cinna (konsül)
	Gladyatör Savaşı (73)
	Crassus (konsül)
	Pompeius (konsül)
	Cicero (konsül)
II. Orodes	Julius Caesar (konsül)
	Pharsalos Savaşı (48)
IV. Phraates	Caesar'ın öldürülmesi (44)
	Octavianus (konsül)
	Actium Savaşı (31)
	Birinci Anlaşma (27)
	İkinci Anlaşma (23)
	Octavianus, *pontifex maximus*
V. Phraates	
I. Vonones	
II. Artabanos	
	Octavianus'un ölümü (MS 14)

80

SÖNME VE GERİ DÖNÜŞ

Çin'de, MÖ 33-MS 75 döneminde,
Han hanedanı kötü kehanet yüzünden geçici olarak devrilir
ve aynı nedenle geri döner.

Doğu'ya giden yolun en sonunda, Han hanedanı yönetimindeki Çin, Batı'ya giden yolun sonundaki Roma'dan farksız bir şekilde, etrafındaki eyaletlerle bir imparatorluk haline geliyordu. Sima Qian'ın vakayinameleri, batı sınırında fethedilip sınırlara dâhil edilen kabile üstüne kabileden söz eder. Ve tam da yolun diğer ucundaki hükümdar ailesi gibi, Çin kraliyet klanı da imparatorluğun sınırlarını güçsüzleştiren kendi kişisel dramlarını yaşıyordu.

MÖ 33'te, Octavianus hâlâ kendi iktidarını inşa ederken, Han imparatoru Yuandi öldü. Tahtı babası Xuandi'den devralmıştı ve şimdi de oğlu Chengdi'ye aktarıyordu. Chengdi 18 yaşındaydı, bu da Çin geleneğine göre tam bağımsız yönetim için yeterli değildi. Annesi Cheng-chun naip gücüne sahip olarak dul imparatoriçe oldu. Chengdi'nin Wang klanından akrabalarına önemli yönetim görevleri vermesini istediğinde, Chengdi itaatkâr bir şekilde kabul etti. İmparatoriçenin kardeşleri bey oldular; en büyük ağabeyi ordunun başkomutanı oldu. Başka Wang klanı üyelerine de başka makamlar verildi ve sonunda Han yönetiminin en yüksek mevkileri onlarla dolup taştı.[1]

Chengdi 7 yılında, 20 yılı aşkın bir hükümdarlığın ardından öldü ama oğlu olmamıştı. Yeğeni Aiti onun yerine geçti. Bundan sonra, Han hüküm-

darlarının saltanat dönemleri kuşku uyandıracak ölçüde kısa sürmeye başladı. Aiti yalnızca 6 yıl sonra, gene çocuksuz öldü ve onun yerine tahta oturan 8 yaşındaki kuzeni Ping de MS 6 yılında ancak 7 yıllık bir hükümdarlıktan sonra çocuksuz öldü.

Dul imparatoriçe hâlâ hayattaydı, dört Han kralı görmüştü. Şimdi de gene başka bir bebeğin, eski imparator Xuandi'nin torununun torununun torunu olan Ruzi adında bir kuzenin tahta çıkmasına nezaret ediyordu. Ruzi'nin naibi olarak, saygı gören ve eğitimli bir adam olup zaten yıllardır nazırlık yapmakta olan kendi yeğeni Wang Mang'ı atadı. Wang Mang'ın yaşam öyküsünün yazarı tarihçi Ban Gu, kendine çok az şey ayırırken, "akademik hizmetlilerine atlar, arabalar, takılar ve kürkler dağıtarak" kendisine sadık bir çevre oluşturduğuna dikkat çeker; diğer bir deyişle, rüşvet vermekte ustaydı.[2]

Yönetimdeki Wang iktidarından hoşlanmayan soylular itiraz ettiler; biri Wang Mang'ın önceki krallardan en azından birini zehirlediğinde ısrar etti; başka birisi, kısa süreli silahlı bir ayaklanmaya önderlik etti. Ama Wang Mang, uygun yaşa gelir gelmez tacı bebek krala vereceğine dair güvence verdi. Bu ona en azından 10 yıl kazandırıyordu.

Başkent halkını, Han kral silsilesindeki olağanüstü kötü şansın, Gökyüzünün iradesinin Han'a karşı döndüğünü gösterdiğine ve yetişkin bir imparatorun olmamasının haydutluk, cinayet ve her türden suçu cesaretlendirdiğine ikna etmesi 3 yıl sürdü. Kehânetler Wang Mang'dan yana çıkmaya başlayınca (bir kere, bir kuyunun dibinde bulunan beyaz bir taşın üzerinde, "Wang Mang'a imparator olmasını söyleyin," yazılıydı), Han'ın sona erdiğini ve kendisinin artık Çin imparatoru olduğunu ilan etti. "Ben Sarı İmparator'un soyundanım," diye açıkladı, "ve soyun devamı için Vekâletname bana verildi. Kehanetler Ruhların, imparatorluğun halkını bana emanet eden açık komutlarını gösterdi."[3]

Han, 197 yıl varlığını sürdürmüştü ki, bu da az iş değildi. Ama MS 9'u izleyen 15 yılda, Wang Mang'ın Xin Hanedanı –"Yeni Hanedan"– onu söndürecekti.

Altı Çin imparatorunu gömdükten sonra nihayet MS 13'te ölen dul imparatoriçe, öykünün sonunu görecek kadar yaşayamadı. Ama onun ölümü öncesinde bile hanedan değişikliğinin etkileri barizdi. Wang Mang acımasız bir adam değildi; bebek prensi başka yerde yetiştirilmek üzere uzağa gönderdi ama canını bağışladı (ama söylentiye göre küçük Ruzi o kadar sıkı korunuyordu ki, tavuğu görse tanıyamazdı). Ama kararları felaket getirdi. Kendini eski ve onurlu usulleri geri getiren kişi olarak tanıttı ve Han döneminde eski aristokrasi ayrıcalıklarını kırmak için yapılan değişiklikleri geri döndürmeye çalıştı. Soylu ailelere eski feodal güçlerinin bir

kısmını geri verip köylüleri kızdırdı; tüm Çin'in imparatora ait olduğuna dair eski fikri canlandırarak aristokratları kızdırdı (hatta daha da ileri gidip, onların topraklarının bir kısmına el koyarak daha da kızdırdı).[4] Politikaları o kadar kapsayıcı ve aniydi ki, halkı kargaşa ve hoşnutsuzluğa sürükledi. Yaşam öyküsünün yazarı Ban Gu der ki:

> Halk, bir yasağı çiğnemeden parmağını bile oynatamıyordu…Zenginler kendilerini koruyacak, yoksullar da hayatta kalacak olanaklara sahip değildi. Ayaklandılar ve hırsız ve hayduta dönüşerek tepeler ile bataklıkları kapladılar.[5]

Wang Mang meteoroloji konusunda da şanssızdı. Başkent bölgesinin çoğunluğundaki kuraklık ve kıtlığa acımasızca sel baskını eklendi; MS 11'de, Sarı Nehir'deki setler yıkıldı ve binlerce kişi boğuldu. Wang Mang'ın onu iktidara sürüklemeleri için güvendiği kehanetler ona karşı dönmüştü. Ban Gu, "Açlık ve salgın kasıp kavuruyordu," der, "ve halk birbirini yedi, öyle ki, Wang Mang sonunda [tahtını kaybederek] cezalandırılmadan önce, halkın yarısı telef olmuştu."

Bu siyasal değişme ve doğal afet karışımına yanıt olarak, Çin tarihinin ilk gizli örgütlerinden biri oluştu: Wang Mang'ın buyruklarını zorla uygulatmak üzere taşraya giden askerlere karşı savaşmak üzere bir çete şeklinde örgütlenen Kızıl Kaşlar. Üniforma öncesi bir çağda, dostu düşmandan ayırt edebilmek üzere alınlarını kırmızıya boyuyorlardı.[6]

MS 23'te, Wang Mang tahtı bırakıp kaçtı. Ardında hiçbiri tahtta bariz bir hakka sahip olmayan bir Han akrabaları karmaşası bırakmıştı. Aralarındaki savaşlar 2 yıl sürdükten sonra, aralarından biri, Liu Xiu kendine tahtta hak iddia edebilecek kadar destek sağladı.

İmparatorluk adı olan Guang Wudi ile daha iyi tanınan Liu Xiu, Wang Mang'ın verdiği zararı düzeltmeye koyuldu. Ama başkentini Chang'an'dan 300 km doğudaki Loyang'a taşıyarak kendisi ile eski Han krallığı arasında bir mesafe yaratmıştı (ki o krallık zaten dağılıp anarşiye düşmüştü); bu yüzden Han İmparatorluğu'nun ikinci yarısı genellikle, daha önceki dönemden ayırt edilmesi için Doğu Han olarak adlandırılır.

Han Hanedanı'nın tüm önemli makamlara kraliyet ailesi üyelerini getirme âdetini de sürdürmedi, zaten Wang Mang da iktidarı bu yolla elde etmişti. Bunun yerine, eski Han topraklarını yeni birimlere böldü ve yönetim görevlerinin daha fazlasını, daha önemsiz ailelere verdi. Eski soylu ailelerin sürekli etkisine karşı mücadelesinin bir parçası olarak da, gelecekteki bürokratlar için 100'ün üzerinde hazırlık okulu açtı, buralarda yönetimden maaş alan öğretmenler, yönetimde görevli memurların imparatorluğu gereğince yönetmek için gereksinim duyduğu becerileri öğretiyordu. Aynı zamanda bir sınav sistemini de devreye soktu; bu sınavlarda

başarılı olan adaylar, hangi aileden olduklarına bakılmaksızın yönetimde görev alabilecekti. Bu, Konfüçyüsçü düzen fikrine dayanan bir meritokrasiydi ve yüzyıllar boyu etkisini gösterecek bir sistem olacaktı.[7]

Ama bu yöneticilerin yöneteceği birimler eskisinden daha az ve daha küçüktü; kıtlık, iç savaş ve sel çok Çinli'yi öldürmüştü. Sayım rakamları Batı Han'ın son yıllarında ve Yeni Hanedan sırasında en azından 10 milyon kişinin öldüğünü akla getirir ki, bu geçmişin gizli kalmış en büyük felaketlerinden biridir.[8]

Guang Wudi uzun ve verimli 32 yıl boyunca hüküm sürdü ve sonra da tahtı oğlu Mingdi'ye devretti.

Mingdi imparatorun ilk vârisi değildi. Guang Wudi, eski ailelerle akrabalık kurarak güç toplama şeklindeki eski âdeti tamamen terk etmemişti; ilk evliliği kuzeyli bir soylu hanımla olmuş ve onun tahta ulaşmasına yardımcı olabilecek kuzey klanlarıyla stratejik bir bağ kurmasını sağlamıştı. Oğlu da veliaht prens ilan edilmişti. Ama hükümdarlığının yirminci yılında Guang Wudi, kuzeyi sıkıca denetim altında tuttuğunu hissetmiş ve bunun yerine güneyden endişelenmeye başlamıştı. İlk karısını bir kenara itti ve resmi eşi olarak güneyden ikinci bir eş aldı. Oğlu Mingdi doğduğunda, Guang Wudi büyük oğlunun değil, onun veliaht olacağını ilan etti.

Mingdi tahta geçtiğinde 29 yaşındaydı. Kuzeylilerin hoşnutsuzluğu sorununu, generali Pan Ch'ao'yu onların da kuzeyinde süregiden Xiongnu tehdidine karşı sefere göndererek çözdü. Kazandığı minnettarlık, ona kuzeyin sadakatini sağladı. Ayrıca Pan Ch'ao'nun seferi yalnızca Xiongnu'ya baş eğdirmekle kalmadı, Tarım Havzası'nın batı bölgesi, Vaha Devletleri denilen yerler de fethedildi, bu da batısı zaten Part-Roma antlaşmasıyla açılan yolu, doğu tarafından da yeniden açmış oldu.[9]

Daha sonraki yaşamöyküsü yazarlarına göre, Mingdi bir rüya görmüştü: Gökte, onurlandırılmak isteyen altın bir tanrı görmüştü. Danışmanları bunun, Hindistan'dan duydukları tanrı Buda olduğunu söylediler. Bu, göç gerçekliğinin şiirsel bir ifadesidir. Hindistan'dan gelen tüccarlar ve misyonerler düzenli bir şekilde Çin'e seyahat etmeye başlamıştı.

Mingdi, Buda hakkında daha fazla şey öğrenmek amacıyla Hindistan'a adamlar gönderdi. Adamlar, Çin kaynaklarına göre, *Konfüçyüs'ten Seçmeler* tarzında düzenlenmiş Budist özdeyişlerinden oluşan *Kırk İki Kesimlik Sutta* ile geri döndüler.[10] *Sutta*'dan memnun kalan Mingdi, öğretilerini kendisi ve sarayı için uyarlamaya başladı.

Bu yüksek olasılıkla Budist ilkelerin saray tarafından daha kademeli benimsenmesinin basitleştirilmiş bir halidir ama Budizmin Çin'e girmeye başladığını –ve yayılmasının da Konfüçyüsçülükten farklı olduğunu– gös-

terir. Artık Han bürokrasisinin yapısına Guang Wudi'nin okulları sayesinde yerleşmiş olan Konfüçyüsçülük, halk arasında başlamış ve sıradan erkek ve kadınlara onları gündelik yaşamlarıyla başa çıkmalarını sağlayacak ilkeler vaat ederek Çin toplumunun köklerine yayılmıştı: Cumhuriyetçi bir etik. Ama Budizm Çin'e toplumsal ağacın tepesinden girmişti; ilk önce kral tarafından benimsenmiş ve ondan aşağıya doğru yayılmıştı. Çin'de, eğitimli olanların, güçlülerin, hali vakti yerinde olanların diniydi.

ZAMAN ÇİZELGESİ 80

ROMA	ÇİN
Pharsalos Savaşı (48)	**Yuandi**
Caesar'ın öldürülmesi (44)	
Octavianus, konsül	
Actium Savaşı (31)	**Chengdi**
Birinci Anlaşma (27)	
İkinci Anlaşma (23)	
Octavianus, *pontifex maximus*	
	Aiti
	Ping
	Ruzi
	Xin Hanedanı (MS 9)
Octavianus'un ölümü (MS 14)	**Wang Mang**
	Doğu Han Hanedanı (MS 25)
	Guang Wudi
	Mingdi

81

ARDILLIK SORUNU

MS 14-69 döneminde,
Roma imparatorları giderek delirir,
kent yanar ve
Hıristiyanlara eziyet edilmeye başlar.

Augustus ölünce, Tiberius 54 yaşında tek başına *princeps* gücüne sahip oldu.

Tiberius Roma halkının onu kendiliğinden bir sonraki Augustus olarak kabul etmeyeceğini biliyordu; halkın çoğu Augustus'un onu, Suetonius'un dediği gibi "tercih ettiğinden değil, gereklilikten"[1] seçtiğini biliyordu. Senato kolaylıkla tamamen ona karşı dönebilirdi, özellikle de çok hevesli görünürse. Bu yüzden, Augustus'un ölümünden bir ay sonra resmen devletin başı olarak tanınması için senatörlerin karşısına çıktığında, Augustus'un bütün güçlerini, isteyerek ona geri verilmeleri için, bariz bir tevazu ile terk etme taktiğini uygulamayı denedi. Ama bariz tevazuda pek iyi değildi. Senato iktidarı ona geri vermeyi denediğinde, ikircikli sorularla yarım ağızla reddetmeyi sürdürdü, sonunda sıkıldılar ve biri "Alacaksan al, yoksa bırak!" diye haykırdı.[2] Nihayet kendisini Augustus'un ardılı olarak onaylatmayı başardı ama *imperator* unvanını ya da yeni Augustus unvanını almayı başaramadı.

Kendi ardılını daha Augustus ölmeden belirlemişti: Rhine'daki lejyonların komutasındaki general olan yeğeni Germanicus (Romalılar bu eyaleti Germanya olarak biliyordu, burada yaşayan Kelt kabilelere de Germen

diyorlardı). Şimdi Germanicus'u Roma'ya getirtmiş ve konsül seçtirtmiş, sonra da Suriye eyaletini yönetmek üzere göndermişti.

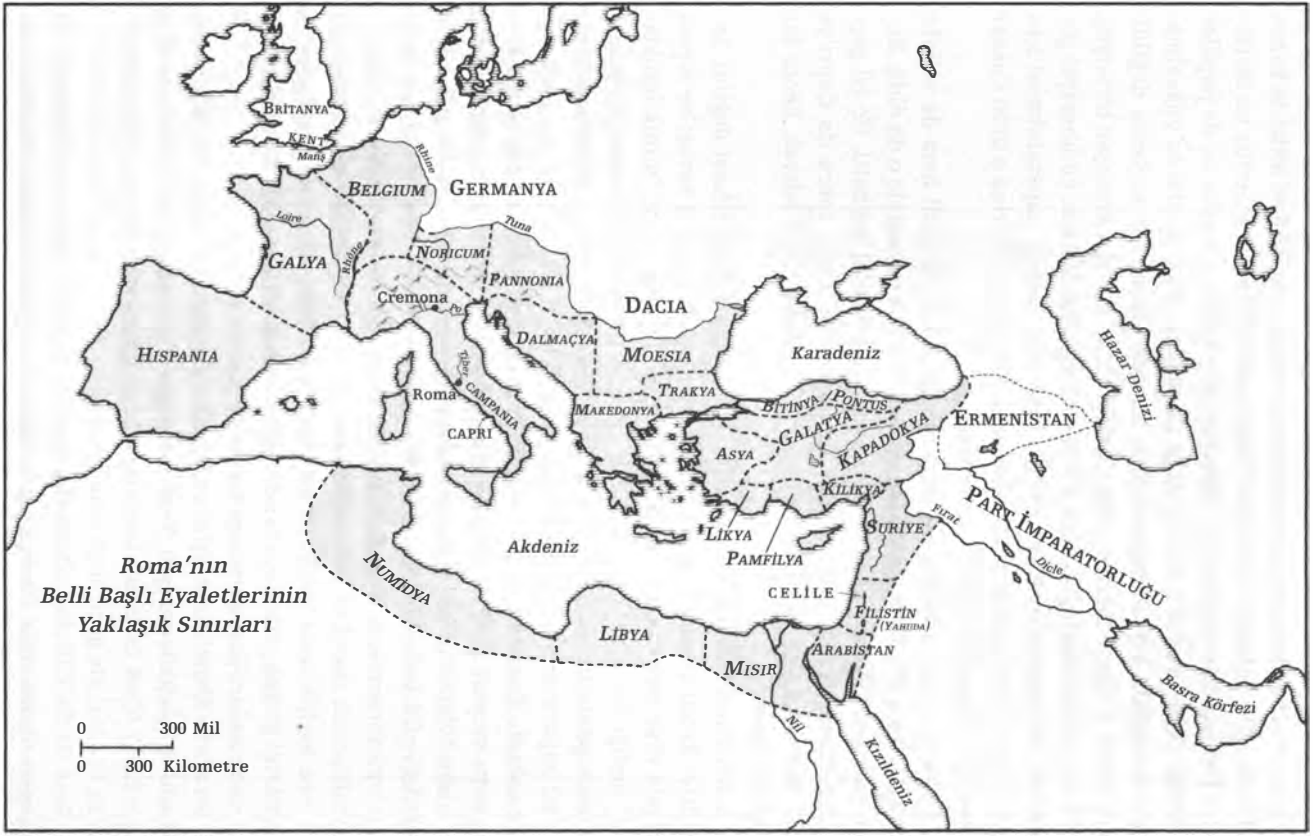
Suriye'ye vardıktan kısa süre sonra Germanicus öldü ve ardında karısı ve küçük oğlu Caligula'yı bıraktı. Roma halkı ölümünü Tiberius'un emrettiğini fısıldamaya başlamıştı. Tiberius ne o kadar yakışıklı ne de popüler olmayan oğlu Drusus'a tercih ettiği Germanicus'un iktidarda yükselmesinin ardındaki kişi olduğuna göre, bu pek olacak bir suçlama değildi. Ama zemin buldu. Tiberius sessiz, çekici olmayan, ağır konuşan birisiydi; adı hariç imparatorluğun tüm gücüne sahip olan kişinin, cumhuriyet görüntüsü ile imparatorun gerçekliği arasındaki çatlağı kapatabilmesi için açıkça çekici bir kişiliğe sahip olması gerekiyordu. Tiberius o ünlü Caesar çekiciliğinden hiç nasibini almamıştı.

Drusus da buna sahip değildi ama artık hem konsül hem de veliaht olmuştu. Ama MS 23'te, anlaşılan mide sorunları nedeniyle o da öldü. Bunun üzerine, Tiberius göründüğü kadarıyla hevesini kaybetti. Üç yıl geçmeden Roma'yı terk etti ve önce Campania'ya, daha sonra da Capri'ye gitti. Burada kaldı ve Roma'nın işlerini uzaktan idare ederek, kente bir daha dönmedi.

Senato'nun kabul ettiği, işlerin böyle uzaktan yönetilmesi değildi. Senatörler kendi yetkelerini, tek bir otoriter mevcudiyet iç savaşı ve isyanı önlesin diye terk etmişlerdi. Ama Tiberius Capri'deydi ve "minik balıkların" dediği bir grup çıplak küçük oğlanla dalgalarda denize giriyordu. Giderek günlerini zevk ve sefayla geçirmeye eğilimliydi ve artık (adı dışında) imparator olduğuna göre, bu zevkini hayli olağanüstü yapacak servete sahipti. Özel adasının orasına burasına küçük mağaralar ve oyuklar yaptırttı ve peri ile Pan kılığına soktuğu küçük kızlar ve oğlanlar tuttu; buralara "Venüs'ün buluşma noktaları" diyordu ve tam da bu adın akla getirdiği gibi kullanıyordu. Ünlü bir pornografi eseri satın aldı ve "eğer birisi performansını uygularken rehberliğe gereksinim duyarsa, gerekli pozisyonun resmi el altında bulunsun" diye[3] kütüphanesinde tutmaya başladı. Yerliler ona "Şu yaşlı keçi" diyordu. Üçüncü Roma *princeps*i ve arzularını yerine getirmeye kendisini hasreden birincisiydi. Bu gücün onu elinde tutanları yozlaştırmaya başlaması uzun sürmemişti.

Bu arada Senato kenti işler vaziyette tutmakla uğraşıyordu. Ve iç savaş da ufukta gözükür gibiydi. Yeni Praetoria Alayı'nın (*princep*lerin şu her daim hazır "özel ordusu") komutanı Lucius Aelius Sejanus, Tiberius ölür ölmez iktidarı ele geçirmeyi amaçlıyordu.

Ama 31'de Tiberius, Tacitus'ta kaydedilmeyen bir yoldan Sejanus'un yalnızca ölmüş oğlu Drusus'un karısının sevgilisi olmakla kalmayıp, ikisinin Drusus'u öldürmek üzere bir komplo tezgâhladıklarını öğrendi.

81.1. Tiberius Yönetiminde Roma

Sejanus'un yakalanıp yargılanmasını emretti. Sejanus mahkûm oldu ve kendi küçük oğlu ve hatta ölü Germanicus'un sonradan hapiste açlıktan ölecek olan oğlunun da içlerinde olduğu yüzlerce Roma yurttaşını kapsayan bir tasfiye başladı. O andan itibaren, Tiberius'un zevkleri acımasızlığa dönüşmeye başladı: Suetonius, "İşkence ve idamdan kimseyi azade tutmadı," der.

Tiberius Romalıları rahatsız ederken, Celile'deki İsa adlı gezginci bir peygamber de Yahudilerin dini yaşamlarını denetleme haklarına meydan okuyarak Kudüs'teki geniş ve güçlü bir rahip grubunu kızdırıyordu.* Başrahip ve Ethnarch makamlarının kaldırılışından bu yana, rahiplerin herhangi bir siyasal gücü yoktu ve ellerinde kalan dini gücü bırakmamakta özellikle hassastılar.

Ama İsa'yı susturabilmek için Romalıların yardımına gereksinim duyuyorlardı. Onun Roma'ya karşı sorumlu vasal kral Herod Antipas karşısında siyasal bir suçtan mahkûm olmasını sağlamaları gerekiyordu. Buldukları suçlama, İsa'nın kendini "Yahudilerin kralı" olarak adlandırdığıydı, bu Herod'u sinirlendirecek bir şeydi.

Ama, herhalde Roma'daki tasfiyelerden haberdar olan Herod bağımsızlığı ihlal edecek bir şey yapmayacaktı; Tiberius direnişleri kırarken değil. Bu sorun karşısında bir şeyler yapmasının iyi olacağı mesajıyla birlikte, İsa'yı doğrudan kardeşi Archelaus'un yerine gönderilen Roma yöneticisine gönderdi.

Pontius Pilatus adındaki bu yönetici, aslında kendi güvenliği konusunda Herod'dan daha emin değildi. O uzak, kızgın ve öngörülemez *princeps*in gücünün altını oyabilecek bir şey yapmasından kuşkulanılmasına neden olacak bir şeye kalkışmak istemiyordu. Onun döneminde Filistin'de başlayabilecek bir isyanın ona bir yararı dokunmayacaktı. Bu yüzden, gerçekten de Yahudilerin kralı olduğunu iddia edip etmediğini sorduğunda ona olumsuz yanıt vermeyen İsa'yı idam etmeyi kabul etti. Seçilen yöntem olan çarmıha gerilme Romalıların devrimcilere uyguladığı standart cezalandırma yöntemiydi; Spartacus'un takipçilerine de bu uygulanmıştı.

Pilatus üzüleceğine-emin-ol politikasını uygulamayı sürdürdü. Çok geçmeden, MS 36'da bir grup isyankar Samiriyeli'nin oluşturduğu benzer bir ılımlı tehdide hepsini idam ederek karşılık verdi. Bu Filistin'de bir Roma karşıtı duygu oluşmasına neden oldu. Pilatus'un üstü olan Roma'nın

* Kudüs rahipleri iki gruba ayrılmıştı, Ferisiler ve Sadukiler. Aralarındaki fark daha çok (esas olarak, ölünün fiziksel olarak yeniden canlanıp canlanmayacağıyla ilgili olarak) teolojiyle ilgiliydi, ama Yahuda ve Celile'nin iç politikasında farklı partiler oluşturmuşlardı. Ferisiler İsa'nın baş düşmanlarıydı.

Suriye valisi de onu görevinden alıp gözden düşmüş bir şekilde Roma'ya gönderdi.

37'de, Tiberius hastalıktan öldü; son nefesini vermesi çok uzun sürmüştü, sonunda biri onu boğdu. Roma sonunda güvenle öldüğünü duyduğunda, insanlar "Tiberius'la Tiber'e"[4] diye bağırarak sokaklarda koştu.

Ne Tiberius ne de Augustus bir kraliyet unvanı iddiasında bulunmuştu ama güç aktarımı gittikçe daha kralsı oluyordu. Tiberius veliaht olarak, ölmüş Germanicus'un oğullarından biri olan genç Caligula'yı seçmişti.* Ama Caligula'yı ortak prokonsül ilan etme merasimine üşenmişti; Caligula'ya dört yıl önce *quaestor* (mali görevli) işi verilmiş ama başka unvan verilmemişti. Senato, onu önce ortak prokonsüllüğün hayatta kalan üyesi olarak tanımadan ve güçlerini geri verme formalitesine de başvurmadan, ona *princeps* unvanını, *Pontifex Maximus* yetkesini ve askeri *imperium* gücünü vermişti.

Caligula işe Tiberius'un tasfiyeleri ertesinde tüm Romalıların hâlâ yaşamakta olduğu o acı endişeyi ortadan kaldırarak başladı.

Tüm mahkûmları affetti, sürgünleri kente davet etti ve en yoksul Romalılara yardımcı olacak şekilde birkaç vergi reformu gerçekleştirdi.

Ancak bu iyi başlangıç aldatıcıydı. Eski anlatılar Caligula'nın davranışı konusunda bölünmüştür; bazıları baştan beri kötü olduğunu ama iktidarını güçlendirene kadar bunu sakladığını öne sürer (hatta Suetonius Tiberius'u onun şahsen boğduğunu bile söyler), diğerleriyse hükümdarlığının ilk başlarında ciddi bir hastalık geçirdiğini ve bundan yeni bir kişilikle çıktığını iddia eder. Tüm anlatılar, şaşırtıcı suçlar sıralar: Kuzenini, büyükannesini ve kayınpederini öldürtmüştür; üç kız kardeşiyle de, ayrıca erkek ve kadın fahişelerle ve başka adamların karılarıyla yatmıştır; bir senatörü parçalatmış ve parçalarını sokaklarda sürükletmiştir; muhafızlarıyla savaş oyunu oynamış, kendisine saldırmakta tereddüt edenleri öldürmüştür; vergileri yükseltmiş sonra gelirini çılgınca harcamıştır. Söylentiye göre atını konsül yapmak istemişti ve kuşkusuz bu makama hiçbir saygısı yoktu. 39 yılında iki konsülü de kovmuş ve Senato'yu da zorla dağıtmıştı.

Bir yüzyıldan kısa sürede, Roma senatörlerin imparator olmak istediğinden kuşkulandıkları bir adamı öldürdükleri bir kentten çok uzaklaşmıştı. Roma artık duyulmamış bir otokrasiye tahammül ediyordu. Caligula'nın bozulmalarındaki sorun, herkesi aynı derecede rahatsız et-

* Vasiyetinde, Tiberius aslında ortak vâris olarak Caligula ile ölmüş Drusus'un oğullarından biri olan Tiberius Gemellus'u belirlemişti ama Caligula önce vasiyeti geçersiz ilan ettirdi, sonra da Gemellus'u öldürttü.

memesindeydi; onun tarafından iyi gözle görülmeyi başaranları para ve ayrıcalıklara boğuyordu. Bu yüzden *princeps*e ihanet raporları yetiştirecek diller hep bulunuyordu ve Caligula'nın cezaları o kadar yaratıcı bir şekilde acı veriyordu ki, çok az insan bu tehlikeyi göze alabiliyordu.

Bu onu ebediyen koruyamazdı ama bir süreliğine Roma'nın bir sonraki rezaleti bekleyen gözlerini üzerinde tuttu. Ancak imparatorluğun merkezi kişiliği dağılırken, imparatorluğun işleri durmuyordu.

Roma'nın doğu sınırında, tahtı Romalılaşmış I. Vonones'in elinden alan yurtseverin oğlu olan Part kralı III. Artabanos, Partia'da yeniden canlanmış bir milliyetçilikle hüküm sürüyordu. Çoğu Ekbatana'da basılan sikkelerin üzerinde, eski kare şeklinde kesilmiş Pers sakalıyla görülüyor ve gelenekselciliği de Part kentleri üzerinde güçlü bir denetim kurma isteğiyle yarışıyordu; artık kraliyet ailesi prensleri olan akrabalarını, eski Pers satraplıklarından esinlenilen bir sistem dâhilinde, krallığındaki bölgelerdeki küçük tahtlara, kendisine karşı sorumlu olmak üzere oturtuyordu.

Plinius Partia'da bu mini-krallıklardan 18 tane olduğunu söyler ve III Artabanos'un aklında Ermenistan'ı on dokuzuncu yapma niyeti vardı. Bir zamanlar Selevkos İmparatorluğu topraklarında yer alan Ermenistan, artık Partia ile Roma arasında bir tampon devlet olarak yer alıyordu. Tam anlamıyla özgür bir ülke değildi. Augustus'un hükümdarlığından beri, Ermenistan kibarca "Roma korumasında" yer alıyordu, bu da Roma askerlerinin Roma yandaşı bir kralın hükümdarlığına göz kulak olduğu anlamına geliyordu. Artabanos oğlu Arsaces'i Ermenistan tahtına geçirmek ve bu devleti "Part korumasında" yapmak istiyordu.

Paralı İskit askerlerinin de yardımıyla 30'lu yıllarda kuzeyden Ermenistan'a saldırdı. Başkentteki çarpışmalar Arsaces'in ölümüyle sonlandı; vazgeçmeye istekli olmayan Artabanos anlaşılan başka bir oğlunu tahta geçirme planıyla bir saldırı daha gerçekleştirdi.

Roma'nın en doğudaki sınırına bu kadar yakın bir yerde açıktan savaşa girmek istemeyen Romalı komutan, barış görüşmeleri önerdi. MS 37'de, Artabanos tam Partia-Roma sınırında –Fırat'ın ortası– Romalı bir diplomatla buluşmayı kabul etti. Her ikisi de diğerinin toprağına ayak basmak istemeyen iki adam, suyu aşan bir köprüde yürüdüler ve pazarlıklarını tam ortada sürdürdüler. Sonunda, hem Part hem de Roma orduları kısmi bir geri çekilmeyi kabul etti; Ermenisten tampon ülke olmaya devam edecek, bıçak sırtındaki bağımsızlığı da sürecekti.

III. Artabanos, Romalı karşıtı gibi, Roma'yla bir savaşı arzulamıyordu. Partia doğu sınırındaki başka bir düşmanla karşı karşıyaydı: Kuşan Krallığı.

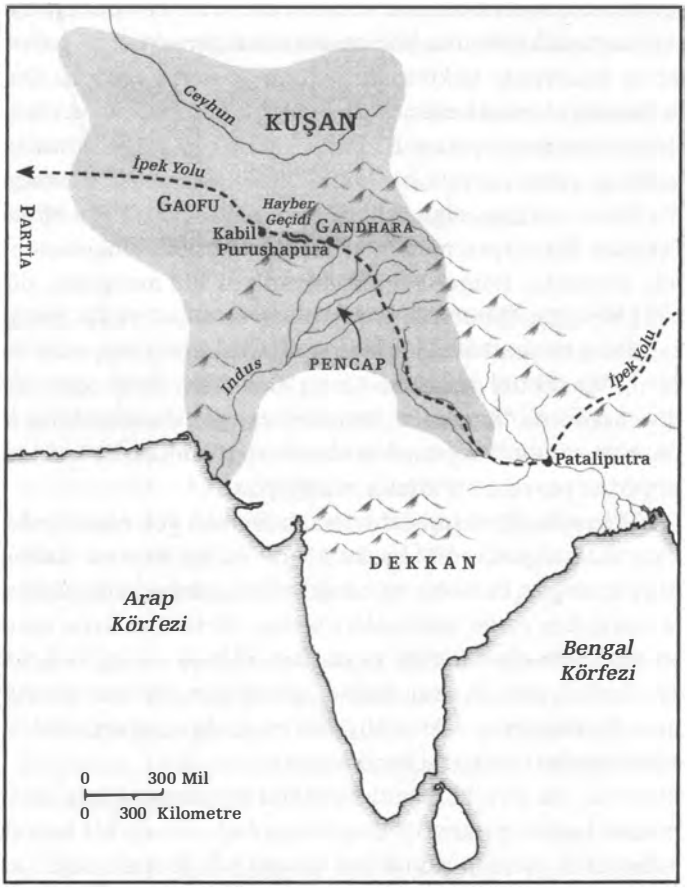
Kuşan halkının kökeni Yuezhi göçebelerdi. Yuezhiler Yunan Baktria'yı istila edip parçaladıktan sonra, güneydeki Yuezhi kabilelerinden biri etkisini etrafındaki klanlara da yaydı ve yavaşça bir ülke şeklinde bir araya getirdi. Kuşanlar Asyalı bir halktı ama sikkelerinde Yunan Baktria'da güneye doğru ilerlerken öğrendikleri Yunan alfabesi kullanılıyordu. Sikkelerin bir yüzünde Zeus, diğer yüzünde de Buda olabilecek bağdaş kurmuş bir figür yer alıyordu; kısa sürede Gandhara'ya kadar yayılacak olan Kuşan hem batıdan hem de doğudan alınma etkilerle dokunmuştu. MS 30 dolaylarında, Kuşan Krallığı Kujula Kadphises adındaki hırslı bir adamın yönetimine girdi. Onun hakkında, tahtta neredeyse 50 yıl kaldığı ve bu sürede Kuşan'ın, III. Artabanos'un Partia'sının doğu sınırlarına baskı yapacak kadar batıya doğru ilerlediği dışında pek bir şey bilinmiyor. Eski Çin vakayinamesi *Hou hanshi* "Anxi'yi (Partia) istila ettiğini" yazar; "istila" anlaşılan doğuda yer alıp Partia sistemine tam anlamıyla dâhil olmamış toprakların ele geçirilmesiydi. Şu anda Kabil'in olduğu yerdeki "Gaofu" bunlardan biriydi. *Hou hanshi*, Kuşan'ın "çok zengin" olduğunu ekler.

Kuşan'ın Kujula Kadphises yönetiminde büyümesi, başka bir savaşçı gölgelerden çıkıp (Kuşan denetimindeki) Pencap bölgesini fethedip kendi krallığını bugünkü Kabil vadisine kadar uzattığında aniden durduruldu. Onun adı da Gondophernes'ti.

Onun hakkında bildiklerimiz esas olarak bir yüzyıl kadar sonra yazılan bir öyküye dayanıyor: Ortodoks Hıristiyanlığın Gnostisizm adlı bir yan koluna ait din adamları tarafından yazılan bir metin olan Tomas'ın İşleri. Öykü ilk kez Suriye'de anlatılmıştır ve İsa'nın, Yeni Ahit'te İsa'yı kanlı canlı karşısında görene kadar dirilişine inanmayı reddetmesiyle anılan havarisi Tomas Didimos'un (bu ona Kuşkucu Tomas lakabının takılmasına neden olmuştur) yolculuklarını anlatır.

Tomas'ın İşleri'nde, Tomas'ın Gondophernes'le buluşacağı yolculuğunun öyküsü Kudüs'te başlar. İsa, çarmıha gerildikten sonra dirilmiş ve havarilere görünerek onlara kendisi hakkındaki haberleri dünyaya yayma görevini vermiştir. Tomas'a Hindistan'a gitme görevi .düşer. Bir sanrı görene kadar, bu konuda pek hevesli değildir: "Kurtarıcı ona gece vakti göründü ve ona dedi ki, Korkma, Tomas, Hindistan'a git ve oradaki dünyaya vaaz ver, inayetim seninle." Çok geçmeden, Tomas şans eseri "Hindistan'dan gelen ve Kral Gondophernes tarafından gönderilen Abbanes adlı" bir tüccara rastlar.[5]

Tüccar ona Hindistan'a rehberlik etmeyi kabul eder. Sonunda Gondophernes Tomas'ın gelişi hakkındaki söylentileri duyar, çünkü çevresini birçok mucize sarmaktadır. Tomas'ı huzuruna çağırır ve kutsal bir kişi olarak, ondan kızını ve yeni kocasını kutsamasını ister; ikisi daha yeni

81.2. Kuşan

evlenmiştir. Tomas kraliyet gelini ve damadı için dua etmeyi kabul eder, bunun üzerine İsa ikisine yatak odalarında görünür ve onlara bedensel zevklerden kaçınır ("kötü ilişkiyi reddederlerse") ve çocuk sahibi olmazlarsa, aydınlanmaya ulaşacaklarını söyler (gnostik teolojinin başlıca öğelerinden biri). İkisi de ikna olur ve Tomas'ın gnostik Hıristiyanlık dalına dönerler. Ama Gondophernes ikisinin iffetli, uyum içinde yaşamaya karar verdiğini (bu, "vârisi olmayacağı" anlamına geliyordu) duyduğunda,

> üstünü başını yırttı ve etrafındakilere dedi ki: Hemen gidin ve tüm kenti tarayın, kötü talih yüzünden bu kente gelen ve bir büyücü olan o adamı bana getirin; onu bu eve kendi ellerimle soktum.[6]

Tomas kurtulmayı başarır, çeşitli maceralardan sonra kralla barışır ve sonunda kral da onun dinine dönüp kendini vaftiz eder.

Yüzyıllarca, bu öykü tamamen efsane olarak bir kenara atılmıştı. Ama Gondophernes'in sikkelerinin bulunması onun gerçekten de yaşadığını ve Hindistan'ın kuzeyinde hüküm sürdüğünü gösterir. Ve öykü krallığının çok daha batıdaki topraklarla çok ilişkisi olduğunu düşündürür.

Gondophernes'in gerçekten Hıristiyan olup olmadığı bilinmiyor; ama Hıristiyanlık 1. yüzyılda yeni bir kimlik aracı olarak şekillenmeye başlıyordu. Bir Roma yurttaşı olan Yahudi teolog Paulus, İsa'nın ölümü ve dirilişi hakkında, Hıristiyan müminlerin yaşamlarında yinelenen bir süreç olarak söz ediyordu. Roma'daki Hıristiyanlara bir mektupta, dönmenin eski yoz bir benliğin ölümünü getirdiğini ve o zaman da İsa'nın gücünün onu düzeltilmiş ve yenilenmiş olarak ayağa kaldırdığını yazar. Paulus okuyucularını "Kendinizi günahtan ölmüş ama Tanrı tarafından diriltilmiş sayın," diye özendirir. "Kendinizi, ölümden yaşama döndürülmüş kimseler olarak Tanrı'ya sunun."[7] Yayılmakta olan Hıristiyanlık kültü, müminlerine eskisinin yerine yepyeni bir kimlik sunuyordu.

Ama eski kimlik, dönüşmüş de olsa, tamamen yok olmuyordu. Galatyalı Hıristiyanlara gönderdiği başka bir mektupta Paulus, "Yahudi ya da Goy, köle ya da özgür, kadın ya da erkek yoktur, çünkü hepsi İsa'da birdir," der. Ama başka bir yerde mektupları açıkça Hıristiyanların, erkek ya da kadından söz edilmeden Yahudi ya da Goy, köle ya da özgür *kaldıklarını* söyler. Bir Hıristiyan'ın İsa'nın müridi olarak bir çekirdek kimliği vardır ama tutucu Hıristiyanlar eski milliyetlerini ya da cinsiyetlerini veya toplumsal hiyerarşideki yerlerini bırakmazlar.

Hıristiyanlık, ne de olsa, kendi kimliğini korumasına izin verilen ama aynı zamanda başka bir kimliği de giyinen fethedilmiş bir toprakta –Yahuda– doğmuştur. Yahuda Yahudileri Yahudi'ydi, Romalı değil; ama aynı zamanda Roma tebalarıydı ve hatta kimileri de Roma yurttaşıydı.

Bütün Roma eyaletlerinde yaşayanlar bu iki farklı kimliği aynı anda dengeleme sorunuyla karşı karşıyaydı ama Yahudiler için sorun özellikle keskindi. Romalı ve Hıristiyan olmakta, Romalı ve Galatyalı olmakta, hatta Romalı ve Mısırlı olmakta içkin bir çelişki yoktu. Ama Caligula hem Romalı hem de Yahudi olmayı olanaksız kılmak üzereydi.

MS 40'ta, Caligula tanrı olduğuna karar verdi. Tapınılmak üzere heykellerinin dikilmesini buyurdu: Tarihçi Josephus, "Bir tanrı olarak görülmek ve öyle selamlanmak istiyordu,"[8] der. Caligula'nın kararnamesi tüm Roma topraklarını kapsıyordu. Ama Kudüs'te, kendi yasalarıyla suretlere tapınmaları yasaklanmış olan Yahudiler, yerel Roma komutanına onları Caligula'nın heykeline saygı gösterisinde bulunmaya zorlamaması için yalvardılar.

Petronius adlı mantıklı bir kişi olan komutan, heykellere tapınmanın gerçekten zorunlu olup olmadığını sormak üzere Roma'ya bir mektup

yazmayı kabul etti. Ama Roma'dan gelen yanıt beklenmedik bir şey oldu: Caligula ölmüştü. Praetoria Alayı sonunda onu öldürmüştü. 3 yıl 10 aydır *princeps*ti.

Caligula'nın ölüm haberi geldikten 27 gün sonra, bir mektup daha geldi: Ölü Caligula'dan, heykeller yerleştirilmezse Petronius'u öldürmekle tehdit eden bir mektup. Bu mektubu taşıyan gemi, deli adamın ölüm haberini taşıyan daha hızlı gemi tarafından geçilmişti.

Senato artık *princeps* makamını toptan kaldırmayı ve geçici bir süreyle *princeps*in şahsında toplanan iktidarı eski cumhuriyetçi makamlara dağıtmayı düşünmeye başlamıştı. Ama iki kuvvet onları engelledi. Caligula'nın amcası, ölmüş Germanicus'un kardeşi Claudius gözünü *princeps*in gücüne dikmişti. Praetoria Alayı da onu desteklemeye razı edilmeye hazırdı; bu seçme askerler daha önce askerlerin Roma'nın yönetiminde sahip olduğundan çok daha fazla güce sahipti ve Cumhuriyet'in yeniden tesisi yüksek olasılıkla Alay'ın dağıtılmasıyla sonuçlanacaktı. Cumhuriyet yönetiminde, işlerini, gelirlerini ve (en çekicisi) güçlerini yitireceklerdi.

Birkaç gün içinde, Claudius *princeps*, *Pontifex Maximus* ve *imperator* olarak gücü sıkıca eline geçirmişti; Alay'ı satın almış, Caligula'nın katillerinin öldürülmesini emretmiş (herkes onlara müteşekkirdi ama onları hayatta bırakmak, kötü örnek oluşturacaktı) ve bir sonraki eylemlerini planlamaya girişmişti.

Anlaşılan, konumunu yerleştirmek için korku ile merhamet arası bir karışımda karar kılmıştı; Caligula'nın el koyduğu toprakları geri verdi ve Caligula'nın ihanetlerinden kuşkulandığı herkesi affetti. Merhameti, mahkeme kayıtlarını yaktırıp, Caligula'nın mahkûm ettiği herkesi affetmeye kadar vardı.

Ama merhamet yalnızca kendi yaşamından korktuğu noktaya kadar uzandı. 41-42 arası, tehlikede olduğunu düşündüğü durumlarda, Romalı senatör ve aristokratları ayrım gözetmeden öldürdü. Maceraları yalnızca kocasına idam edilmeleri için düşmanlarını ihbar etmesiyle gölgelenen karısı Messalina tarafından da bu konuda cesaretlendirildi.

Claudius'un en büyük başarısı Caratacus adlı bir kralın Roma'nın gücüne meydan okuyarak ayaklandığı Britanya'da gerçekleşti. Bir süredir, Britanya'daki lejyonlar Caratacus'un istilasına engel olmaları için güneydoğudaki küçük kabilelere yardım etmekle yetiniyordu. Bu Roma saygınlığının adanın tamamını istila etmesine yaramıyordu ama Caratacus'un

krallığının bu istilayı olanaksız kılacak derecede güç kazanmasını da engelliyordu.

43'te, Caratacus güneyde Roma'nın Manş kanalının denetimini tehlikeye sokacak ölçüde toprak kazanmıştı. Bu yüzden, Claudius Galya'dan birçok askerle birlikte Britanyalıları kıyıdan geri püskürtmek üzere dört lejyon gönderdi.

Kent kıyılarına çıktıklarında, Caratacus'un evvelce hiç bu kadar çok Roma askeri görmemiş olan adamları hazırlıksız yakalandı. Lejyonlar ilerleyerek Britanya'nın güneydoğusunda bir Roma sınırı oluşturmayı başardı. Thames Nehri güvenceye alınınca, Claudius da geldi. 16 gün boyunca, ileri doğru hareketin başına şahsen geçti, bu hükümdarlığı boyunca çok az çatışmaya katılan birisi için sıra dışı bir işti. Bu arada, İkinci Lejyon, Claudius'un güvendiği komutanları Vespasianus'un komutasında batıya doğru ilerliyordu. Roma gücünün Britanya'da tesisi,* Claudius'un hükümdarlığı sırasındaki büyük siyasal başarıdır.

Ama çok geçmeden Claudius'un dikkati aile sorunlarına odaklandı. Karısı Messalina, sevgilisiyle evlenmişti, bu Claudius'u devirme girişiminin ilk adımı olarak görülebilecek kayıtsızca bir meydan okumaydı. Eğer öyleyse, başarısız oldu; Claudius ikisini de idam ettirdi. Messalina'nın ölümünden sonra, Claudius Caligula'nun kız kardeşi, kendi yeğeni Agrippina'yla evlendi (bunun için Senato'nun onayı gerekiyordu). Önceki bir evliliğinden Lucius Domitius adında küçük bir oğlu vardı. Claudius onu evlat edindi ve ona aile adı olan Neron'u verdi.

51'de, Neron'u vârisi ilan etti. Bunu yapar yapmaz, Agrippina kendi yaşamını sağlama alacak adımlar atmaya başladı. Claudius'un kendinden bıkacağından kesinlikle emindi (Tacitus, Claudius'un sarhoş bir anında "karılarının önce kabahatlerine tahammül etme, sonra da onları cezalandırmanın onun kaderi olduğunu," söylediğini duyduğunda, kadının "özellikle korkuya kapıldığını" söyler.)[9] Ve o her ikisine karşı dönmeden gitmesini ve oğlunun tahta çıkmasını istiyordu.

Tacitus zehiri dikkatle seçtiğini söyler: Suçunu ortaya çıkartacak "ani ve kesin etkili" bir zehir yerine, yıkıcı bir hastalık gibi görünecek bir şey. MS 54'te, zehiri Claudius'un akşam yemeğindeki mantarın içine koydu. Claudius zehirin çoğunu sisteminden atan bir ishal sayesinde neredeyse kurtulunca, Agrippina doktora onu kurtarmak için kusturmasını söyledi. Doktor da komploya dâhildi ve Claudius'un gırtlağına soktuğu tüye biraz daha zehir koymuştu.

---

* Caratacus geri püskürtülmüş ama yenilmemişti. Roma, Brigantes kabilesinin kraliçesi Cartimandua, Roma'nın desteği karşılığında onu tuzağa düşürüp Roma'ya teslim ettiği MS 49'a kadar ondan kurtulamadı.

Neron 16 yaşında *princeps* oldu. Açık arayla, bu göreve gelen en genç kişiydi; önceki yönetim görevleri sayesinde bu makamı hak ettiğini bile söyleyemedi. Bu makam giderek daha fazla monarşiye benzemeye başlamıştı. Neron da hükümdarlığına, Claudius gibi, sadakatini sağlamak amacıyla Praetoria Alayı'na rüşvet vererek başladı. Öğretmeni Seneca'nın yazdığı bir konuşmada, Senato'ya Augustus'un da isteyebileceği gibi, yetkilerinden bazılarını geri vermeyi vaat etti. Bu onun (ya da Seneca'nın) Cumhuriyet'in ilk konumundan ne kadar uzakta durduğunun tamamen farkında olduğunu gösteren olağanüstü bir hamleydi. Riskli bir hamleydi ve Neron'un Seneca'nın rehberliğinde ilerleme kararı cesaret ve ataklık işaretiydi.

Ama kendini korumak için Claudius taktiklerine de başvurdu. Claudius'un (gözden düşen Messalina'dan olan) öz oğlu Britannicus, aradan dört ay bile geçmeden bir "epilepsi krizi" sonucu öldü. Neron aynı zamanda annesinin muhafızlarının uzaklaştırılmasını emretti ve onu kraliyet konutundan sürdü; kadın kendi konumunu güçlendirmek için bir *princeps*i öldürmüştü, Neron güvende olmak istiyordu.

Bundan sonra, Neron'un hükümdarlığının ilk 5 yılı özellikle erdemli geçti; daha sonraki Romalılar bu yılları *Quinquennium Neronis* olarak adlandırdı. Herhalde öğretmeni Seneca gençliğinde ona hâkim olabiliyordu ya da o da aile kaderi olarak giderek ilerleyen delilikten muzdaripti. Her hâlükârda, 20 yaşından sonra şahsi davranışı aşırı düşkünlükten deliliğe doğru batmaya başladı. 58'de, dostu Otho'nun karısı Poppea'ya âşık oldu. Neron Otho'yu uzaktaki bir eyalete gönderdi ve Poppea'yı sarayda yaşamaya davet etti; o da zaten evliydi ama karısının protestolarını görmezden geldi.

59'da, annesinden ebediyen kurtulmaya karar verdi. Katlanabilir bir sandal yaptırdı ve annesini bunun üzerinde bir nehir gezisine gönderdi, yolda sandal kapanacak ve kadın boğulacaktı; daha görünüşü kurtarma kaygısından kurtulacak kadar delirmemişti. Ama kadın onu hayal kırıklığına uğratıp kıyıya kadar yüzdü; bir anlatıya göre Neron hizmetçilerinden birine karaya çıkar çıkmaz kadını bıçaklamasını emretmişti. Daha sonra karısından boşandı, ardından onu öldürtüp kafasını ödül olarak Poppea'ya getirdi. Aynı zamanda Poppea'yla kocası Otho'nun boşandığını ilan edip kadınla evlendi.

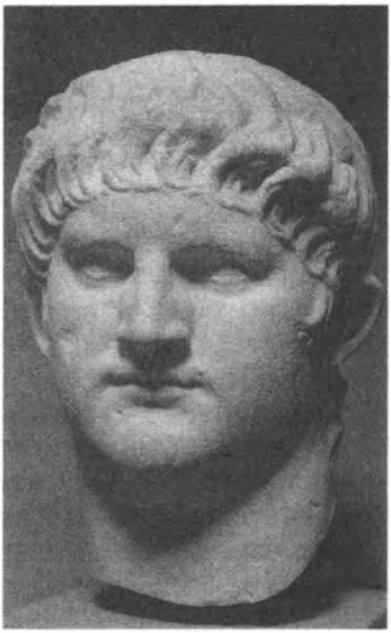
Bu arada, Britanya'daki Roma askerleri de önderlerini örnek alıp kendilerini hiçbir şekilde frenlemeden hareket ediyorlardı. Britanya'da, Caratacus'un eski başkenti Camulodunum'un üzerine kendilerine yeni bir kent inşa etmeye başladılar, bu kent sakinleri tamamıyla deneyimli askerlerden oluşacaktı.[10] Bedava işgücü olarak, yakındaki Trinovantes kabile-

sini köleleştirmiş, topraklarına el koyup halkını da kendileri için inşaatta çalışmaya zorlamışlardı.

60'da, Iceni adlı başka bir küçük kabilenin kralı öldü; ardında dul eşi Boudiccea ve iki kız çocuğu bıraktı. Oğlu olmadığı için, Britanya'nın Romalı valisi Iceni topraklarını Roma eyaletine katıvermeye karar verdi. Sonra da Roma askerleri saldırıya geçti, iki kızın ırzına geçip Boudiccea'yı dövdüler.

Aşağılanan, onuru kırılan ve gözlerinin önünde ülkesinin yok olduğunu gören Boudiccea bir isyan başlattı. Baskı altındaki Trinovantes de ona katıldı. Camulodunum'daki kısmen inşa edilmiş kente bir baskın düzenlemeyi planladılar, bu Romalıların daha sonradan kehanetler tarafından öngörüldüğünü söyledikleri bir saldırıydı: Zafer heykeli devrilmiş, bitmiş binalardan sahibi olmayan sesler ve çığlıklar duyulmuş, deniz kan rengine dönüşmüş ve med-cezir sırasında çekilen sular geride "cesede benzer şekiller" bırakmıştı.

Ama felaketin geldiğini görmek için kehanete gerek yoktu. Kenti küçük bir birlik koruyordu ve kente üşüşen Britanyalı güruhu kolaylıkla bu birliğin üstesinden geldi. Karargâhı burada olan Dokuzuncu Tümen neredeyse son adamına kadar katledildi; vali Galya'ya kaçtı.

81.1. Neron. 54-68 arası Roma İmparatoru olan Neron'un mermer büstü. *Staatliche Antiken-sammlung, Münih. Fotoğraf Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz/Art Resource, NY*

Romalı komutan Paulinus sert bir misilleme yaparak günü kurtardı ve silahlı askerlerin iyi düzenlenmiş bir karşı saldırısı sonunda Britanya direnişini kırdı.[11] Boudiccea kaçtı ve zehir içerek intihar etti.

Bir sonraki vali Britanyalılara karşı daha yumuşak davrandı ve Britanya'daki Roma askerlerini daha ılımlı bir davranışa zorladı. Ama Neron'u ılımlılığa zorlayacak kimse yoktu. İlişkiler yaşadı, muazzam içti, düşkünlüklerine kaynak sağlayabilmek için eyaletlerin vergilerini arttırdı ve bir kez daha, Caligula'nın da yaptığı gibi, kötü şöhretli ihanet mahkemelerini başlattı.

MS 64'te, Roma'da bir yangın başladı ve kentin yoksul kısımlarında hızla yayıldı. Bir rüzgâr da yangına arka çıktı

ve güçlendirdi. Kent omuz omuza dizili ahşap evlerle tıka basa doluydu ve yangın hiç görülmemiş bir düzeye çıktı. Dio Cassius, "Kentin yaşadığı bu felaketin, Galya istilasından beri benzeri görülmemişti," diye yazar, "Palatinus tepesinin tümü, Taurus tiyatrosu ve kentin gerisinin neredeyse üçte ikisi yandı. Çok sayıda insan hayatını kaybetti."[12]

Neron o sırada kent dışındaydı ama acımasızlığı Romalıları her şeyi yapabileceğine inandırmıştı. Söylenti hemen yayıldı: Neron yeni sarayına yer açabilmek için ya da daha kötüsü, sırf eğlence olsun diye yangını başlatmıştı.

Aslında, Neron'un vicdanı daha tamamıyla tükenmemişti. Kente geri döndü ve yardım operasyonlarına başladı ama döndüğünün ilk gecesi, Roma'yı saran efsane boyutlarındaki alevleri görünce duygulanıp bir dama çıktıktan sonra, "Troya'nın alınışı"nı baştan sona okuması, durumu kötüleştirdi. Bunun ardından, saygınlığı kaybedilmiş bir dava haline dönüştü. Tacitus'un dikkat çektiği gibi, "tüm insani çabalar, [Neron'un] tüm cömert bağışları... yangın felaketinin bir emir sonucunda gerçekleştiği yolundaki meşum inanışı engelleyemedi."[13]

Yangın, delilik ve ihanet duruşmaları birlikte bir grup senatörü 65 Nisan'ında bir suikast planlamaya itti. Senato, 100 yıl önce Caesar'ın ölümünden beri bu kadar umutsuz olmamıştı. Ama plan ortaya çıktı, komplocular öldürüldü ve Neron paranoyaya daha da saplandı. Eski öğretmeni Seneca da, ihanetinden kuşkulanıldığını öğrendiğinde, işkence ve idamdan kurtulmak için evinde kendini ve karısını öldürdü.

Bu sıralarda, Hıristiyanlara zulüm başladı: Ona karşı olan tüm komploculara öldüren Neron, dikkatleri kendi kötülüklerinden uzağa çekmek zorundaydı. Hıristiyanlar yangın için de uygun günah keçileriydi. Ama anlaşılan dürtüleri arasında gerçek bir nefret de vardı. Sulpicius Severus'un *Vakayiname*'sinde şöyle yazar:

> Neron, ne yaparsa yapsın, yangının kendi emirleri sonucu başladığı suçlamasından kurtulamıyordu. Bu nedenle suçlamaları Hıristiyanlara yöneltmeye karar verdi ve bu doğrultuda, masum insanlara en acımasız işkenceler uygulandı. Hatta yeni öldürme yöntemleri de icat edildi, vahşi hayvan postlarına sarılan insanlar, köpekler tarafından parçalandı, birçoğu çarmıha gerildi ya da ateşe atıldı, kimileri de geceleri ışık sağlamak amacıyla yakıldı... bu sırada, Paulus ve [havari] Petrus ölüme mahkûm edildi, Paulus'un kafası kılıçla kesilirken, Petrus da çarmıha gerildi.[14]

Farklı uluslardan halklarda bir kimliğin varolabileceği ve onları birbirlerine bağlayabileceği olasılığını o zamana kadarki en açık ifadeyle kaleme almış olan, sonradan Hıristiyan olma Romalı Yahudi Paulus, artık imparatorluğa olası bir tehlike olarak görülüyordu.

66'da, Neron onu felakete götürecek bir güzergâha sokan bir karar aldı: Ermenistan'dan vazgeçmek. Partia'nın o andaki kralı I. Vologases, Caligula'nın zamanında Fırat'ın ortasında varılan antlaşmaya uymayı reddetmiş ve Ermenistan'ı ele geçirmek üzere Part askerlerini göndermişti. Roma birlikleri de Claudius ölmeden bir yıl önce, 53'te karşı koymaya başlamış ve mücadele 14 yıldır süren sonuçsuz ve yıpratıcı bir savaşa dönüşmüştü. Ama Roma topraklarının başka yerlerinde de sorunlar vardı; çok fazla vergi yükü altındaki eyaletler huzursuz ve mutsuzdu, ordu da çok fazla yayılmıştı.

Neron Partia'yla barış yapmanın en iyisi olduğuna karar verdi. Bu yüzden, Vologases'in kardeşi Tiridates'i Ermenistan kralı olarak tanımayı kabul etti. 3000 Part Tiridates'le Roma'ya, Neron'un Ermenistan tacını verme törenini izlemeye geldi. Neron belki de bunun Roma'nın büyüklüğünün parlak bir gösterisi olmasını amaçlıyordu –tüm imparatorluğun barış içinde olduğunu göstermek amacıyla, Janus Tapınağı'nın kapılarının kapatılmasını emretti– ama binlerce Part'ın sokaklarında zafer gösterisi yaptığını gören Romalılara bu fena halde yenilgi gibi gözükmüş olmalı.

İlaveten, Neron'un davranışları inanılmaz bir şekilde kötüye gidiyordu. Kızgınlıktan hamile karısını tekmeyle öldürmüş, sonra da ölen karısına benzeyen Sporus adlı genç bir oğlanı hadım ettirmiş ve kamuya açık bir düğünle onunla evlenmişti.

Ermenistan'ın teslim edilmesinden 2 yıl sonra, Praetoria Alayı'nın komutanı, Galba adında deneyimli bir asker ve eski konsül olan Hispania valisinin *imperium*, yani tüm Roma ordularının başkomutanlığı talebi olursa, Alay'ın onu destekleyeceğini açıkladı. Galba'nın ardında Hispania'daki tüm orduların, ayrıca komşu eyaletin valisinin de desteği vardı: Bu vali de Neron'un karısını çalıp sonra da öldürttüğü Otho'dan başkası değildi. Kendi ordusunu Galba'nın emrine vermekten mutluluk duyacaktı.

Praetoria Alayı'nın desteğini kaybetmenin, tahtını kaybetmek anlamına geleceğini çok iyi bilen Neron, Ostia limanına koştu ve bir gemi ayarlamaya çalıştı. Alay hemen arkasındaydı ve limandaki kaptanlardan hiçbiri onu teknesine kabul etmedi. Kentten dışarı kaçtı ama Alay onu kentin dışındaki bir evde kıstırdı. Böylesi bir durumda geleneksel hareket kendini öldürmekti. Neron yardım aldı; yardımcılarından biri elini tutup hançeri içeri itti. Suetonius, "Halk öyle sevinmişti ki," der, "herkes özgürlük şapkalarını giyip tüm şehirde koşturdu."[15]

Galba zaten 70'ini geçmişti, romatizması vardı ve önceki Roma *princep*lerinden hiçbiriyle herhangi bir bağı yoktu. Ama giderek açıkça ortaya çıkıyordu ki, *princeps*in gücü prokonsül, *Pontifex Maximus*, baş tribün ya

da Birinci Yurttaş unvanının kapsadığı herhangi bir sivil makam olarak yetkesinde değildi. *Princeps*in gerçek gücü, ordunun başkomutanlığı olan *imperium*daydı. Ve *imperium*u elinde tutabilmek için, Roma hükümdarının Praetoria Alayı'nın desteğine ihtiyacı vardı. Cumhuriyet bir imparatorluk olmuştu ve imparatorluk da gizli bir cunta gibi bir şey, kukla bir hükümdarı başa geçirip indirebilen ama gerçek gücü elinde tutan güçlü bir askerler grubu tarafından yönetiliyordu.

Galba'nın kötü bir kukla olduğu anlaşıldı. Askerlerinin başında, yanında Otho, Roma'ya yürüdü. Ama bir kez kente vardığında, onu destekleyen askerlere ondan önceki imparatorların yaptığı gibi ödemede bulunmayı reddetti.[16] Kısa sürede hükümdarlığının uzun sürmeyeceğini gösteren kehanetler belirmeye başladı; bunların en ciddisi, bir kurban töreni sırasında kutsal tavukların kaçmasıydı.[17]

Kehanetler herhalde Praetoria Alayı'nın, sadakatlerini Galba'dan Otho'ya döndürmeye karar veren hoşnutsuz üyeleri tarafından ayarlanmıştı. *İmperator* gücünü ele geçirdiğinden 7 ay sonra, Galba Apollon Tapınağı'nda kurban adıyordu ki, Praetoria Alayı onun yerine Otho'yu *imperator* ilan etti. Galba haberi duyunca asilerle yüzleşmek amacıyla Forum'a koştu. Onu orada öldürdüler, cesedini sokağa attılar, kafasını da bir direğin ucuna taktılar.

Mutsuz Senato Otho'yu *imperator* ve *princeps* olarak onaylamayı kabul etti. Bu arada Rhine Nehri'nde konaklayan ordu Almanya'daki kuvvetlerin başındaki Vitellius'un onun yerine *imperator* olmasını istediklerini ilan etti. Artık Roma İmparatorluğu'nda iki *imperator* vardı, bir Senato tarafından *princeps* ilan edilen ve Praetoria Alayı'nın desteklediği, diğeri de onaylanmayan ama arkasında büyük bir ordu olanı.

Vitellius İtalya'ya doğru yürüyüşe geçti, burada adamları Po Nehri'ni aşmak için bir köprü yaptılar ve Otho'nun daha küçük kuvvetleriyle Cremona Savaşı'nda karşı karşıya geldi. Otho'nun ordusu dağınıktı; ender bulunacak bir kararlılıkla, Otho geniş çaplı bir iç savaşa girişmenin ne kendine ne de Roma'ya bir yararı dokunmayacağına karar verdi. İşlerini düzenledi, kâğıtlarını yaktı, mallarını dağıttı, bir gece iyi bir uyku çekti ve sabah kendini öldürdü. Yaptığı, vicdanı rahat ve olağan dışı cesur bir adama göre bir işti, bu da tam Roma'nın gerek duyduğu imparatorun niteliklerine uyuyordu.

Onun yerine, Roma'nın elinde kurnaz ve ilkesiz Vitellius kalmıştı. Roma'ya yürüdü, iktidar yapısındaki hâkimiyetini göstermek için Praetoria Alayı'nı dağıttı ve kendine sadık birliklerden yeniden kurdu.

Diğer Roma lejyonları Almanya garnizonunun askerlerine bahşedilen bu ayrıcalıklı muameleden hoşlanmamıştı. Kısa sürede, imparatorluğun doğusunda görevli birlikler başka bir adayı destekleyeceklerini ilan etti-

ler: Britanya karşısındaki savaşta kendini göstermiş olan ve bunun karşılığında kendisine Suriye valiliği verilen Vespasianus.

Vespasianus Roma'ya yakın bir yerde değildi; kendi eyaletinde, Filistin'deki sorunları çözüyordu. Caligula'nın kendi heykelini Tapınak'a koyma tehdidinden beri, Yahudilerin Roma'ya karşı direnişleri artıyordu; bu talep geçiştirilmişti, ama Yahudiler, gerçekten tiksindirici bir şey istenmesinin bir zaman meselesi olduğunu hissediyordu. 66'da, Zelot adı verilen bir grup özgürlük savaşçısı Kudüs'te konuşlanmış Roma askerlerine savaş ilan etti. Yerel vali birlikleri kente sokmuş ama yenilgiye uğramıştı ve durum deneyimli bir general olan Vespasianus'un şahsen müdahale edip pisliği temizlemesini gerektirecek kadar ciddileşmişti. Oğlu ve komutanı olan Titus'un da yardımıyla, Vespasianus asileri Kudüs'e geri çekilmeye zorlamış ve kenti kuşatmıştı.*

Roma'da, Vitellius çok yiyip, içip, keyfine bakarken, askerleri de yönetimini korumaya hazırlanıyordu. Vespasianus'u destekleyen birlikler onlara doğru ilerliyordu. İki ordu Cremona'da karşı karşıya geldi ve sonunda Vespasianus'u destekleyen birlikler zafer kazandı; ama zafer dört gün sonunda Roma'ya kadar ulaşan bir yakıp yıkma çılgınlığına dönüştü. Vespasianus'un Roma'daki destekçileri Capitolium'u Vitellius'un elinden almaya çalıştılar ve bunun sonucunda çıkan çatışmada hem Capitolium hem de büyük Jupiter Tapınağı Optimus Maximus yanıp kül oldu. Aralık 69'da askerler Vitellius'un dairesine girdiler, onu öldürdüler ve cesetten de geleneksel yöntemle kurtuldular: Tiber Nehri'ne atarak.

Vespasianus onun yerini almaya istekliydi ama Kudüs kuşatması sonuçlanmadan batıya, Roma'ya kadar o kadar yol gitmek istemiyordu. Bu yüzden, her şeyi ateşe vermeden çığırından çıkan destekçilerini tatmin etmek isteyen Senato, ondan önce Augustus, Tiberius ve Claudius'ta yaptıkları gibi, onu *princeps* ilan etti. Roma'ya ayak bile basmadan bu unvanı almıştı.

Kararnamede Caligula, Neron, Galba, Otho ve Vitellus'un sözü bile edilmiyordu. Kayıtlardan silinmişlerdi (*damnatio memoria*). Geçen bir yıl içinde, dört hükümdar *princeps* gücüne el koymuştu ve Senato tarafından verilen güç kurgusunun tamamen sahte olduğu açıktı. Roma'nın iktidarı, en çok silahlı desteğe sahip olan en güçlü adam tarafından elde tutuluyordu. Ama bu yanılsamayı kıranların adlarından hiç söz etmeyerek Senato varlıklarını reddediyordu. Augustus'un yönetiminin belirleyici özelliği olan rol yapma, hâlâ Roma siyasetinin tam merkezindeydi.

---

* Roma ordusu kuşatmaya stratejik konumdaki Megiddo (Vahiy kitabında Armageddon diye adlandırılır) kentinde hazırlanmıştı. Kuşatma sonunda Kudüs'ün yıkılmasıyla sonuçlandı, bu da Megiddo'nun Yahudi muhayyilesinde özellikle vahye ait bir anlama sahip olmasına neden oldu.

ZAMAN ÇİZELGESİ 81

ROMA	ÇİN	PARTİA
İkinci Anlaşma (23)		
Octavianus, *pontifex maximus*		
	Aiti	
	Ping	V. Phraates
	Ruzi	I. Vonones
	Xin Hanedanı (MS 9)	
Octavianus'un ölümü (MS 14)	Wang Mang	III. Artabanos
Tiberius, *princeps*		
	Doğu Han Hanedanı (MS 25)	
Nasıralı İsa'nın ölümü	Guang Wudi	
Caligula, *princeps* (41)		
		I. Vologases
Neron, *princeps* (54)	Mingdi	
Galba, *princeps* (68)		
Vespasianus, *princeps* (69)		

82

ROMA DÜNYASININ UÇLARI

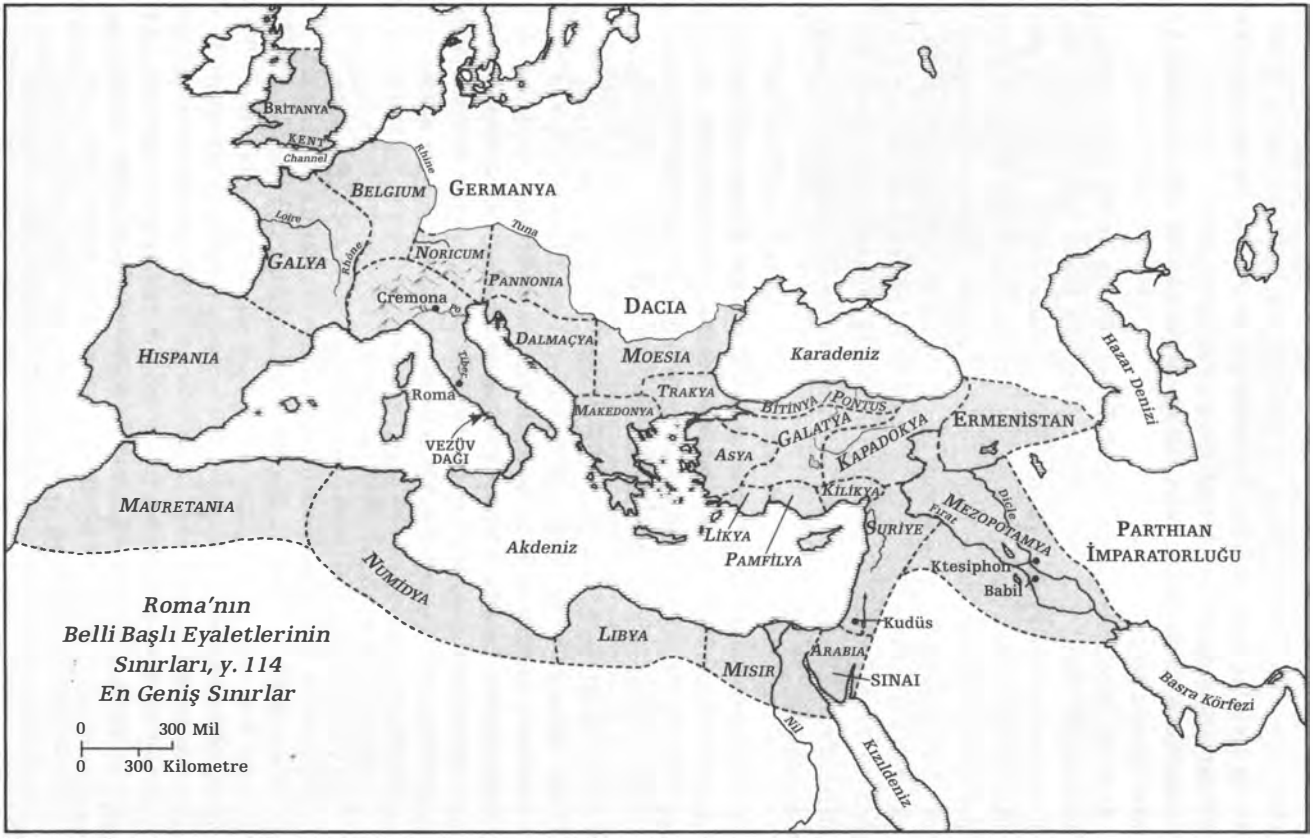
MS 70-132 döneminde felaketler Roma'yı sarsar,
ama bir dizi aklı başında imparator tahta oturur.

Eylül 70'te, Kudüs'ün surları yıkılmış, kent yakılmış, İkinci Tapınak alevler içinde kalmıştı. Asi Yahudi ordusu tamamen yenilgiye uğratılmamıştı ama Vespasianus zaferin bölgeyi terk edebileceği kadar güvende olduğunu düşünüyordu. 9 aylık gıyaben *princeps*likten sonra, nihayet Eylül 70'te Roma'ya doğru yola çıktı.

Vespasianus deneyimli bir askerdi; askerlerin nasıl düşündüğünü bilirdi ve ordunun, kendi iktidarını oluşturacak ya da kırabilecek gücünü de küçümsemiyordu. Roma'ya vardığında ilk işi yeni komutanlar atamak ve birlikleri eski sadakatleri kıracak şekilde bölmek oldu.

On yıllık hükümdarlığı sakin, düzenli ve iyi yönetilmişti: Tam da Senato'nun umduğu gibi, Augustus sürecine bir dönüş olmuştu. İmparatorluğun kıyılarında bazı çatışmalar yaşanmıştı: Roma'nın en az fethedilmiş eyaleti olan Britanya'da bir sefer ve Kudüs'teki savaşın feci bir sonucu olmuştu. 73'te, Yahudi isyanının Masada kalesinde kıstırılan artıkları, sonunda Romalılara teslim olmaktansa önce çocuklarını sonra da kendilerini öldürmüştü. Son Yahudi direniş noktası, Yahuda ve eski İsrail ulusunun son kalıntılarıyla birlikte düşmüştü; Filistin Suriye eyaletinin bir parçası olmuştu.

Ama esas olarak Roma barış halindeydi; Vespasianus ihanet duruşmalarından kaçındı ve vergileri azalttı, her ikisi de onu daha popüler, Roma'yı da daha huzurlu kıldı.

82.1. Roma İmparatorluğu

MS 79'da Vespasianus, 70 yaşında herhalde gripten öldü.[1] Senato, endişeli bir şekilde oğlu Titus'un vârisliğini onayladı. Vespasianus'un hükümdarlığı sırasında Titus amansız ve acımasız bir komutan olarak tanınmıştı ve özellikle Kudüs'e karşı davranışı çok sertti. Ama bir kez princeps unvanını alınca, düzenli ve saygılı babasının izinde gitti.

Ama Roma'nın derin bir nefes almaya fırsatı olmadı. Birbiri ardına üç felaket Titus'u çarptı.

Birincisi hükümdarlığının ancak ikinci ayında Vezüv yanardağının patlamasıydı. Vezüv Dağı İtalya'nın güneybatı kıyısı yakınlarında, Napoli Körfezi civarındaydı ve Romalıların anımsayabildiği kadarıyla geri planda sürekli homurdanırdı. Yamaçlarının yakınlarındaki Pompeii kenti depremlere alışıktı ve bu kez biraz güçlü de olsalar, kimse endişelenmedi; kimse sarsıntıların bir patlamanın ilk evreleri olabileceğini bilmiyordu.

Romalı yazar Genç Plinius 23 Ağustos 79'da, patlamadan bir gün önce kentteydi. Bir arkadaşına gönderdiği mektupta, "Öncesinde günlerdir sarsıntılar oluyordu," diye yazmıştı, "bu Campania'da sık rastlanan ve paniğe neden olmayan bir olaydı."

> Ama o gece sarsıntılar çok daha güçlendi; insanlar bunun basit bir sarsıntı değil, bir kabarına olduğunu düşündü... gün başlıyordu, tereddütlü, neredeyse tembel bir gün doğumuyla. Tüm çevremizde binalar sarsılıyordu. Açıktaydık ama küçük bir alandı ve korkuyorduk, bir yıkım olacağından neredeyse emindik. Sonunda kenti terk etmeye karar verdik; bizim planımızı kendilerininkine yeğleyen (panikte bunun akıllıca olduğu düşünülür) telaşlı bir kalabalık bizi izliyordu. Sayıları o kadar fazlaydı ki, hareketimizi yavaşlatıyorlardı, sonra da bizi geçtiler. Binalar arkamızda kaldığında durduk. Orada başımıza birçok garip olay geldi ve çok korktuk. Getirilmesini istediğimiz arabalar, yer tamamen düz olmasına karşın, birbirinin tersi yönde hareket ediyordu ve tekerleklerine taş koymamıza karşın, yerlerinde durmuyorlardı. Ek olarak, deniz sanki geriye doğru emiliyordu, sarsılan yer tarafından itiliyormuş gibi. Kuşkusuz kıyı hattı ileriye doğru gidiyordu ve birçok deniz canlısı kuru toprakta kalmıştı. Arkamızda çakan şimşeklerin yırttığı, aralıklarından muazzam alevlerin göründüğü korkutucu kara bulutlar vardı. Bu alevler de yıldırım gibiydi ama daha büyüktü... çok geçmeden, bulut aşağıya doğru yayıldı ve denizi kapladı... artık, ince de olsa, toz geliyordu. Arkama baktım: Yoğun bir bulut peşimizden geliyor, araziye yayılan bir sel gibi bizi izliyordu. "Hâlâ görebiliyorken dönüp yana gidelim, yoksa sokağa devrilecek ve arkamızdan gelenler tarafından ezileceğiz." Daha yeni oturmuştuk ki, mehtapsız ya da bulutlu bir gece gibi değil de, kapalı ve ışıksız bir odanın siyahlığı gibi bir karanlık çöktü. Kadınların yalvardığını, çocukların ağladığını, erkeklerin bağırdığını duyabiliyordunuz. Kimisi anne babasını çağırıyordu, kimisi de karılarıyla

> çocuklarını; onları yalnızca seslerinden tanıyabiliyorlardı... daha aydınlık oldu ama bu, gün geri geliyormuş gibi değil, ateşin yaklaşıyor olmasının bir işareti gibiydi. Aslında ateş biraz uzakta durdu ama karanlık ve kül yeniden geldi, hem de çok miktarda. Durup arka arkaya külleri silkeledik. Yoksa külle kaplanıp ağırlığıyla ezilebilirdik. Ağzımdan bir inleme ya da korkakça bir sözcük çıkmamasıyla övünebilirim ama benim dünyayla birlikte, dünyanın da benimle birlikte sona erdiğine inandım.[2]

Kaçamayanlar 8 m külün altına gömüldüler ya da sıcak ve gazlar yüzünden boğuldular. Bir gecede, 2000'in üzerinde insan öldü.

Titus hemen Roma'dan yardım gönderdi, ortam güvenli hale gelir gelmez de şahsen ziyaret etti. Pompeii'ye ikinci kez gelmiş, başka neler yapılabileceğine bakıyordu ki, Roma'daki küçük bir yangın rüzgârla azdı ve kentin büyük bir kısmını yaktı. Yangının ertesinde de bir salgın çıktı ve kentteki aşırı yığılmış sığınmacıların arasında, çok sayıda insanı öldürdü.

81'de, hâlâ felaketin etkileriyle uğraşan Titus ateşlendi ve 42 yaşında öldü. Feci 3 yıl boyunca Roma *princeps*iydi. Belki de ateş onu kurtarmıştı.

Titus'un ölümü üzerine kardeşi Domitianus Praetoria Alayı tarafından imperator ilan edildi ve yirmi dört saat sonra da (kaçınılmaz olarak) Senato tarafından *princeps* olarak atandı. Domitianus hiçbir zaman babasının gözde oğlu olmamıştı; bu onda ne kadar kendinden kuşku uyandırmışsa, Roma'ya karşı o kadar buyurucu, Senato'ya karşı da aldırmaz davrandı.

Bu illa kötü bir şey değildi. Suetonius, sertliğinin genellikle yasa ve düzenden yana uygulandığını belirterek, "Titiz ve vicdanlı bir şekilde adalet dağıttı," diye yazar. "Rüşvet alan yargıçların, tüm ortaklarıyla birlikte rütbesini düşürdü... kent yöneticileri ve eyalet valileri üzerinde o kadar sıkı denetim uyguladı ki, başka hiçbir zaman o kadar adil ve dürüst olmamışlardı." Suetonius, "Kamu ahlakına da çok dikkat ediyordu, eski bir quaestor'u, oyunculuk yapıp dans ettiği için Senato'dan attı," der. Fahişelerin miras almasını yasakladı ve Vesta Bakireleri'nden birinin birçok kaçamağı olduğunu öğrendiğinde, geleneksel cezanın uygulanmasını emretti. Kadın canlı canlı yakıldı, sevgilileri de halkın önünde "sopalarla ölümüne dövüldü."[3]

Bu tamamen doğruydu ama katıydı. Domitianus affetmeye eğilimli biri değildi; gücünü çok ciddiye alıyordu. Tahta çıkmasından kısa süre sonra, "Efendi ve Tanrı" anlamında *dominus et deus* unvanını aldı ve tüm resmi mektupların "Efendimiz ve Tanrımız bunun yapılmasını buyuruyor," diye başlamasını emretti. Suetonius, "Böylece yazıda ve konuşma sırasında bile ona başka türlü hitap edilmemesi âdeti yerleşti," der.[4]

Caligula'nın aksine, onun aklı başındaydı; tanrılık iddiasını da yasayı çiğnemek için kullanmadı. Bu titiz doğruculuk, *princeps* gücünü istismar

eden öncekilerin halkta neden olduğu infiali önledi. Senato ısrarlı bir itiraz ortaya koymadı; Praetoria Alayı hemen onu öldürmedi.

Ama bu *dominus et deus* unvanına dönüp baktığımızda, cumhuriyet yönetiminin sevimli görüntüsünün bir kenara atıldığı noktayı görürüz. En kötü *princeps* bile Senato tarafından, istemeden de olsa onaylanmıştı. Ama hiç kimse "Efendi ve Tanrı" olarak adlandırılan bir hükümdarın hükmetmek için halkından herhangi bir onay beklemesi gerektiğini iddia edemez. Domitianus kraliyet gücüne sahip olan ilk Roma hükümdarı değildi, ama bunu *söyleyen* ilk hükümdardı. Birinci Yurttaş nihayet bir imparator olmuştu.*

Domitianus'un en yüksek iktidara yükselmesi ve yasaları katı bir şekilde uygulaması, başkalarının kötülüklerini ihbar edenlere ödül verildiğinde Çin'de yayılan ve herkesin kardeşinin ahlakının bekçisi yapıldığında Sparta'yı rahatsız eden aynı mutsuzluğa yol açtı. Roma'nın atmosferi o kadar baskılı bir hale gelmişti ki, Tacitus çok sevdiği ve eksikliğini hissettiği babasının Domitianus'un hükümdarlığından önce ölmesinden duyduğu minneti ifade eder:

> Domitianus artık boşluk ya da nefes alma alanı bırakmadı... Domitianus yönetiminde bezginliğimizin yarıdan çoğu izlemek ve izlenmekten kaynaklanıyordu, iç çekmelerimiz bile aleyhimize kullanılıyordu... Ne mutlu sana, Agricola, şanlı yaşamın nedeniyle, ama aynı zamanda da, zamanlı ölümün nedeniyle.[5]

Kabahatlerin amansızca cezalandırılması hoşnutsuzluğa, hoşnutsuzluk homurdanmalara, homurdanmalar komploya, komplo kuşkuya, kuşku mahkûmiyete, mahkûmiyet amansızca cezalandırmaya yol açtı ve böylece bir bezginlik fasit dairesi başladı.

Domitianus, Titus ve Vespasianus gibi iktidarının kaynağını biliyordu; sadakatlerini sağlama bağlamak için askerlerin maaşlarını yükseltti. Ev halkı ise o kadar değerbilir değildi. 96'da, karısı, oda hizmetçisi, (kocasını ateizm nedeniyle öldürttüğü) yeğeni ve Praetoria Alayı'nın komutanı, hep

---

* Latincede bu haliyle "imparator" karşılığında bir sözcük yoktur; İngilizcedeki "emperor" ve dilimizdeki "imparator" sözcükleri, Latince *imperator* sözcüğünden türetilmiştir. Tacitus ve Suetonius tarihleri *princeps* sözcüğünü kullanır ki, bu da genellikle, Augustus ya da imparatorluğun önceki başka bir hükümdarı için "imparator" olarak çevrilir. Örneğin Tacitus'un *Yıllıklar* 1.7'sinde, Augustus'un ölümünden sonra Roma halkının *ne laeti excess* ***principis*** *neu tristiores primordio, lacrimas gaudium, questus adulationem miscebant* konusunda dikkatli olduğunu söyler. İlgili cümle Kilise ve Brodribb tarafından İngilizceye "neither to betray joy at the decease of one **emperor** nor sorrow at the rise of another." olarak çevrilmiştir ("ne bir **imparatorun** ölümüne sevinç gösterdiler, ne de diğerinin yükselmesine üzüldüler."). Bu, cumhuriyetçi ideallerin yavaşça gömüldüğü ve Roma hükümdarının da Birinci Yurttaş'tan Efendi ve Tanrı'ya dönüştüğü geçiş dönemini gizler. Domitianus öncesi için *princeps*, sonrası için de *imparator* sözcüklerini kullandım, çünkü onun hükümdarlığı bana bir düşünce tarzından diğerine nihai geçiş noktası olarak gözüktü.

birlikte Domitianus'u yatak odasında ölümüne hançerlediler.[6] Senato derhal aralarından birini, 61 yaşındaki Nerva'yı imparator ilan etti.

Bu Roma halkını memnun etmişti ama orduyu değil. 97'de, (Domitianus'un öldüğü komploya tamamıyla katılmayan ve ordu gibi ona sadık kalan) Praetoria Alayı, Nerva'yı sarayına kapattı, katillerin Domitianus'un odasına girmesine izin veren görevliyi yakaladı, yumurtalıklarını kesip ağzına tıktı sonra da gırtlağını kesti.[7] Hemen ardından, Nerva vârisinin ordunun sevdiği ve o sıralarda Rhine Nehri'nde görevli olan general Traianus olacağını ilan etti. Herhalde öldürülmekten kurtulmanın tek yolunun bu olduğu ona söylenmişti ama pazarlığın kayıtları günümüze kalmadı. Birkaç ay sonra, Nerva ateşten öldü. Bu herhalde çok daha sevimsiz bir ölümden kurtuluş olmuştu.

Artık imparator olduğu haberini alan Traianus, Roma'ya doğru yola çıkmadan önce, o andaki komutanlığının iyice toparlandığından emin olmak istedi. Rhine ve Tuna sınırını gezip güvenli olduğunu gördü ve ancak o zaman güneye yöneldi. Nerva'nın ölümünden neredeyse 18 ay sonra Roma'ya vardı.

Tüm bu süre zarfında kent sakin kalmıştı, bu da Traianus'un bu işe ne kadar uygun olduğunun göstergesiydi. Ordu yeteneklerine saygı duyuyordu, Roma halkı da Domitianus'un yokluğundan ve Nerva'nın ölümünün yol açabileceği iç savaştan kurtulmuş olmaktan rahatlamış, ona kucak açmaya hazırdı.

Romalı tarihçiler Traianus'u methetmekte neredeyse ağız birliği eder. Yolları ve limanları onarmış, kütüphaneler inşa etmiş, kanallar açmış, kanalizasyonları onartmış ve "kan dökmeyeceğine yemin etmişti," bu da halkın hoşuna gitmişti.[8] Seferleri de orduyu hoşnut etti; 106'da hem Sina Yarımadası'nı hem de Tuna Nehri'nin kuzeyindeki toprakları Roma İmparatorluğu'na katmıştı. Saldırıları bizzat yönetmiş ve muazzam kutlamalara katılmak üzere muzaffer bir halde dönmüştü. Zaferleri onuruna, Tuna'nın kuzeyindeki seferi, çizgi roman tarzında Roma'da hâlâ duran bir sütuna kazınmıştı: Traianus Sütunu.

Traianus'un iyi bir imparator olarak ünü, temel adilliğine, paranoya yoksunluğuna, başkenti düzgün yönetmesine ve Roma'nın şanı için sefere çıkmaya istekli olmasına dayanır. Ama bu aynı zamanda, Senato'yla olan o beyhude işbirliği biçimlerine titizlikle uymasıyla da ilgilidir. 4. yüzyıldan kalma *Historia Augusta*'da,* "Senatörlere saygılı davrandı" diye yazar. Senato'nun kurallarının uygulanmasında titizdi.

---

* *Historia Augusta,* 117'den sonra hüküm süren Roma imparatorlarının yaşam öykülerinden oluşan bir derlemedir. Her ne kadar bu yaşam öyküleri altı farklı yazara atfedilmişse de, derlemenin çoğunluğu yüksek olasılıkla başkaları tarafından yazılmıştır ve hangi kaynakların kullanıldığını kestirmenin de bir yolu yoktur. Çok da güvenilir değildir, ama bazı imparatorlar hakkında yaşam öyküsel ayrıntı veren tek kaynaktır.

Bu Senato ile imparator arasında on yıllardır, belki de daha uzun süredir görülmeyen bir ilişkiydi; ve bu atmosferde adı böylesi bir olasılığı reddeden bir ulus üzerinde bir imparatorun egemenliğini doğrulayacak düşünceli girişimler yaşandı. Stoacılık felsefesi Roma'da yüzyıllardır öğretiliyordu; Roma erdem fikrinde temel öneme sahipti. Stoacı adam iştahının egemenliğinde olmazdı. Nesnel bir şekilde hangi hareket tarzının daha iyi olduğunu belirleyebilmek üzere kendini hem zevk hem de acıdan ayırabilirdi.

Şimdi, Epiktetos adlı bir filozof, stoacı ilkeleri imparator sorununa uygulamaya koyulmuştu. *Romalı* sözünün artık "imparatora boyun eğme koşulu" anlamına geldiğini yazdı ama bunun gerçek özgürlükle uyumsuz olması gerekmiyordu. Yasal, anayasal olarak "özgür" kişi bile onu köleleştirme eğilimindeki zorunluluklarla boğuşuyordu:

> Hiç sevdiğiniz kadın tarafından, istemediğiniz bir şeyi yapmak zorunda bırakılmadınız mı? Değerli oğlan kölenizi şımartmadınız mı? Hiç ayağını öpmediniz mi? Ama eğer biri sizi Caesar'ınkini öpmeye zorlasa, bunu skandal, zorbalığın aşırılığı olarak görürsünüz... Hiç dışarı çıkmak istemediğiniz bir gece, dışarı çıktığınız, istediğinizden daha fazlasını harcadığınız ve yalvarıp yakarına sözleri sarf ettiğiniz olmadı mı?... Neden o zaman kendinizi hâlâ özgür olarak adlandırıyorsunuz?[9]

Epiktetos'un kendisi de Anadolulu bir köleydi; boyun eğmişlikte yaşamanın ne demek olduğunu biliyordu. Onun stoacılığı özgürlüğü bedenin değil, ruhun bir hali yapıyordu. "İstediği gibi yaşayan... almayı istediğini alan ve kaçınmak istediğinden kaçınan adam özgürdür, diye yazmıştı. İmparatorlar oradaydı ve kalacaklardı; o zaman, en iyisi Romalıların özgürlüğü yeniden tanımlamalarıydı.

Traianus'un hükümdarlığının son yıllarında, imparatorluk ne yapacağını bilemediği bir sorun tarafından rahatsız edildi: Hıristiyanların giderek artan sayıları. Anadolu'ya eyalet valisi olarak gitmiş olan konsül Plinius, bu insanlardan o kadar endişe duyuyordu ki, Traianus'a yazıp ne yapması gerektiğini sordu. Dünyevi bir kralı olmayan bir krallığa ait olmaktan söz ediyorlardı; bu çok rahatsız edici derecede önce imparatora tapınmayı reddeden, sonra da belalı bir askeri soruna dönüşen Yahudileri anımsatan bir tavırdı.

Aslında, gerçekten de Traianus yerine Tanrı tarafından yönetilen bir krallıkta yaşamayı özleyen Hıristiyanlar Yahudilerden hayli farklıydı. İbrahim'den beri, Yahudilerin Tanrı'ya tapınmaları belli bir toprak parçasına bağlıydı; Tanrı onlara İsrail topraklarını vaat etmişti ve bu da,

inançlarının siyasal bir boyutunun da olması *gerektiği* anlamına geliyordu. Yahudilerin Roma imparatoruna tapınmayı reddetmeleri dine dayanıyordu (Tanrı demişti ki: Benden başka tanrınız olmayacak), ama bu aynı zamanda Romalıların İsrail, özellikle de Kudüs'e hükmetme haklarının da olmadığı anlamına geliyordu: Burası Tanrı'ya aitti.

Diğer yandan, Hıristiyanların hiçbir zaman kendi ülkeleri olmamıştı: Sözünü ettikleri ruhsal bir krallıktı, başka bir boyutta, üzerinde yaşadıkları dünyevi uluslarla yan yanaydı. Bu, Yeni Ahit kitabında İbranilerin dediği gibi, temelleri olmayan, Tanrı'nın inşa ettiği bir kentti. Hıristiyan sözcüğü bile kimliklerini belli bir kentin sakinleri olarak değil, Filistin'de çarmıha gerilen Tanrı-adamın takipçileri olarak bulduklarını ima ediyordu.

İmparator ve Roma valileri bunu hiç çözemediler. Plinius'un mektupları hem temkinli hem de şaşkındı: Öne çıkmazlarsa Hıristiyanları kovalamalı mıydı? İnançlarının garip ritüellerini halk arasında uygulamalarına izin vermeli miydi? Nasıl tepki göstersindi?

Traianus, bir sorma-söyleme stratejisi önerdi; Plinius Hıristiyanlığın halk arasında uygulanmasını cesaretlendirmemeliydi ama ortalıkta koşuşturup öldürmek üzere Hıristiyanları bulması da gerekmiyordu. Eğer sakin davranırlarsa, rahat bırakılmalıydılar.

Konuyla aşırı ilgilenmiyordu, bunun nedeni kısmen de fetihlerini düşünmek istemesiydi. Traianus yönetiminde, Roma İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştı. Sınırları kuzeyde ve güneyde ilerletmişti; son seferi, artık kral III. Vologases yönetiminde olan Partia üzerine olmuştu. 113'te, Roma ordularını doğuda fethedip bir Roma eyaleti haline getirdiği Ermenistan'a karşı ve Fırat Nehri'ni aşıp doğrudan Part topraklarına karşı şahsen yönetmişti. Partlar geri çekilmek zorunda kalmıştı; Traianus Mezopotamya'ya girmiş, Babil'i işgal etmiş ve Part başkenti Ktesiphon'u ele geçirmişti.

Bu büyük bir zaferdi ama Mezopotamya çölü özellikle tutunması zor bir yerdi; büyük bir orduyla istila edilmekten çok, gerilla savaşına uygundu. 117'ye kadar, Traianus süregiden Part direnişine karşı savaşmak üzere Mezopotamya'da kaldı ama bu direnişi hiçbir zaman tamamen yok edemedi. Aynı zamanda, başka bir iç huzursuzluk Roma tebaalarını rahatsız ediyordu. 115'te, Mısır'dan kuzeye kadar tüm imparatorluğa dağılmış olan Yahudi toplulukları Romalıların Partlarla meşgul olmasını fırsat bilerek isyan etti. Masada hâlâ hatırlardaydı ve Yahudiler de onlara Tanrı tarafından verilen toprakları geri istiyordu. Bu isyan giderek daha ciddi bir hale geldi ve sonunda Traianus sorunlu bölgelerde yaşayan Yahudi olmayanlara Yahudi komşularını öldürme izni verdi, bu sorunu geçici olarak askıya alan bir katliama neden oldu.

82.2. Hadrianus Duvarı

Ama, Partia'daki operasyonları daha hayırlı bir zamana ertelemenin iyi olacağına karar verdi; bu yüzden askerlerini geri çekti ve eve doğru yola çıktı. Anadolu'ya kadar gidebildi. Kilikya'da inme indi ve 9 Ağustos 117'de neredeyse derhal öldü. 64 yaşındaydı.

Ondan sonra başa kimin geçeceği konusunda bir karışıklık yaşandı, çünkü Traianus açık talimatlar bırakmamıştı. Bazı dostları Traianus'un başkasının imparator olmasını istediğini ya da en iyi olanın seçilmesini sağlamak üzere bir tercih belirtmediğini öne sürdülerse de, o anda Suriye valisi olan ve Traianus'un resmen evlat edindiği Hadrianus, Traianus'un kendinden sonra Hadrianus'un imparator olmasını istediğini iddia etti. Hadrianus'un yerini alacak belli bir aday olmadığı ve kuşkular belirmeye başladığında Hadrianus zaten Roma'ya doğru yola çıkış olduğu için, Senato onu onayladı. Roma'ya varınca, Hadrianus tahta çıkışını Praetoria Alayı'na yapılan geleneksel ödemeyle sağlama bağladı: 4. yüzyıldan kalma *Historia Augusta*, "askerler, orduya büyük ilgi duyduğu ve onlara karşı çok geniş davrandığı için onu çok seviyorlardı," diye yazar.

Yirmi bir yıllık hükümdarlığı sırasında, Hadrianus tedbirli ve muhafazakâr biri olduğunu gösterdi, orta karar bir imparatordu, ne çok seviliyor ne de özel bir korku uyandırıyordu. En büyük savaşı saldırganlıktan değil, hatalı bir karardan kaynaklanmıştı; Kudüs yıkıntıları üzerine kendine yeni bir başkent inşa etmeye kalkıştı, hatta İkinci Tapınak'ın olduğu yerde bir Jupiter Tapınağı planladı.

Bu başka bir muazzam Yahudi ayaklanmasını ateşledi; bu, (Dio Cassius'un sözleriyle) "ne önemsiz ne de kısa süreli olmayan bir savaştı."[10] Yahudi direnişinin önderi, kilise tarihçisi Eusebios'un "bir hırsız ve katilin karakterine sahip" dediği Simon Bar Kochba adlı bir adamdı, ama Yahudilere "talihsizliklerin ortasında onlara ışık getireceğini" öne sürmüştü.[11]

82.1. Hadrianus Duvarı. *Fotoğraf Susan Wise Bauer*

Hadrianus isyanı bastırmak üzere en deneyimli generallerini gönderdi. Tüm ülkedeki gerilla kamplarına karşı küçük çaplı çatışmalar yürüttüler: "Küçük grupları önlemek... onları yiyecekten mahrum bırakıp kapatmak." Bu strateji, vaat edilen toprakların tamamen harap olmasına neden oldu. Eusebios, "en önemli kamplarından ellisi ve en ünlü köylerinden 985'i yerle bir oldu," diye yazar; "çeşitli akın ve savaşlarda 580.000 kişi öldü, açlık, hastalık ve yangın sonucu ölenlerin belirlenmesi olanaksızdı. Böylece Yahuda'nın neredeyse tamamı çöle döndü."[12]

Bu Hadrianus'un en büyük zaferiydi ama bir savunma harekâtıydı. Traianus'un istila ettiği Part topraklarını geri almak için de bir şey yapmadı. Roma'nın sınırlarını oldukları yerde sağlamlaştırmak istiyordu. Tüm imparatorluğa karşı bu tavrın en belirleyici işareti, İskoçya'yla arasına bir duvar örmeye karar verdiği Britanya'daki eylemidir.

Hadrianus Duvarı'nın inşasına 122'de başlandı. On yıl sonra, duvar neredeyse tamamen sonuçlanmıştı. 7 m yüksekliğindeydi ve dağların zirvesine inşa edildiği için, dış tarafından zemin aşağıya doğru iniyor, bu da yüksekliğini çok fazlalaştırıyordu. Kuzey Denizi'nden İrlanda Denizi'ne kadar uzanıyor, Britanya'yı 120 kilometre uzunlukta, ortasından bölüyordu.

Duvar, kuzeydeki Keltlerin (sorunlu ve savaşkan Piktler) adada artık bayağı yukarılara kadar uzanan Roma eyaleti Britanya'ya akınlar düzenlemelerini önlemeyi başardı. Herhangi bir nehir ya da doğal engeli izlemeyen keyfi bir bölmeydi ve bir beyanda bulunuyordu: Burası, duvarın bu yanı Roma'dır; orası, diğer yanı değildir. Arada bir tampon bölge, bir geçiş yoktu.

Ermenistan'ın işgali gibi, Duvar da Romalıların ikircikli kimliklerle uğraşmaya giderek daha isteksiz bir hale geldiklerini gösteriyordu. İmparatorun tebaası ya Roma'nın dört başı mamur yurttaşıydı ya da Roma'nın düşmanıydı. Tabi krallıkların zamanı geçmişti; ya tam anlamıyla eyalet olarak imparatorluğun içine çekiliyor ya da yıkılıyorlardı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 82

ROMA	PARTİA	YAHUDA
Caligula, *princeps* (41)		
	I. Volagases	
Neron, *princeps* (54)		
Galba, *princeps* (68)		
Vespasianus, *princeps* (69)		
		İkinci Tapınak'ın Yıkılışı
Titus, *princeps* (79)		Masada Kuşatması
Domitianus, imparator (81)		
Nerva, imparator (96)		
Traianus, imparator (98)		
	III. Vologases	
Hadrianus, imparator (117)		

83

TAHTIN ÇOCUKLARI

Çin'de, MS 88-182 döneminde,
bir dizi çocuk Han tahtına oturur,
saray hadımağaları güç kazanır
ve Sarı Türbanlar yükselir.

Mingdi'nin oğlu Zhangdi'nin son yılı olan MS 88'de, Han hanedanı eski şanının çoğunu geri kazanmıştı. Batı devletleri neredeyse Part sınırına kadar fethedilmiş ve İpek Yolu boyunca sürdürülen ticaret, imparatorluğu bolluğa kavuşturmuştu. Zhangdi'nin yerini alacak ergen bir kralın yokluğu bile –ölümünde, ardılı Hedi yalnızca 9 yaşındaydı– Han yönetiminin ilk safhalarında olduğu gibi bir felaket olarak görülmedi. Çin, iyi bir naibe sahip olduğu için şanslıydı: Zhangdi'nin babası zamanından beri ortalıkta olan ve yönetim hakkında en azından bir imparator kadar çok şey bilen yaşlı asker Pan Ch'ao.

91'de, 12 yaşına gelen Hedi saray hadımağalarına, annesinin yönetim mevkilerini zorlamak için gençliğinden yararlanmak isteyen akrabalarını öldürmelerini emretti. Bu amansızlığı yüksek olasılıkla, genç kralı gözetmeye çalışan ve Han hanedanının bir zamanlar bir dul imparatoriçenin akrabaları tarafından devrildiğini anımsayan yaşlı Pan Ch'ao'ya bağlayabiliriz.

Her hâlükârda bu, yeni bir güç oyuncusu grubunun sahneye ilk çıkışıydı: Saray hadımağaları. Kraliyet ailesine hizmet etmek üzere saray hadımağaları bulundurmak, kralın hizmetkârlarının sadakatini sağlamayı

amaçlayan bir stratejinin parçasıydı; hadım oldukları için (kuramsal olarak) çocukları ya da klanları adına toprak, zenginlik ya da güç sahibi olma hırsları yoktu. Bazı tahminlere göre Han sarayında 2000 kadar hadımağa vardı ve imparator onlara güveniyordu.[1]

Hedi 105'te, daha 20'li yaşlarında ve meşru bir vârisi olmadan öldü; karılarından hiçbiri hamile kalmamıştı. Saray cariyelerinden birinin imparatordan üç aylık bir oğlu vardı; bu bebek, küçük Shangdi bir yaşını doldurmadan öldü. Geri kalan en yakın akraba, Hedi'nin, 106 yılında tahta oturduğunda 12 yaşında olan yeğeni Andi'ydi. Ama amcasının aksine, onun titiz bir muhafızı yoktu. Pan Ch'ao, ömür boyu süren ve onu batıda Hazar Denizi'ne kadar sürükleyen savaşlardan sonra 102 yılında ölmüştü.[2]

Bir kez daha sahne gerisinde güçlü akrabalar hareketlendi. Andi daha çocukken hırslı bir görevlinin kızıyla evlenmişti. Bundan sonra, siyasal kararları karısının ailesine bırakmaya teşvik edildi.

146 yılına kadar hırslı bir soylu ailenin ardından diğeri, bu çok genç hükümdarları tahta oturttu. Andi'nin oğlu Shundi 125 yılında 10 yaşındayken tahta çıktı; oğlu Chongdi 1 yaşını yeni doldurmuştu ki, taç giydi ve 3 yaşına gelemeden öldü; onun ardından üçüncü kuzeni 7 yaşındaki Zhidi başa geçti, o da 8 yaşındayken zehirlendi ve yerine başka bir kuzen, 14 yaşındaki Huandi geçti.

Tüm bu yıllar boyunca, Han Çin'i amcalar, kuzenler, teyzeler ve pastanın kremasını parmaklayabilecek durumdaki daha birçok kişi tarafından yönetildi. Huandi'nin politikaları karısının ağabeyi, zaten birkaç yıldır başkent Loyang'ı yöneten hırslı Liang Ji tarafından belirleniyordu. İktidardan yoksun kalan Huandi giderek saraya çekildi, tüm siyasal kararları boş verdi, karısıyla yatmayı reddetti ve saray hadımağalarının dostluğunu kazanmaya başladı.

Bu hadımağalar, yasal statülerindeki kademeli kayma sayesinde giderek daha fazla güç kazanıyorlardı. Birkaç onyıl önce, bir kraliyet hadımağası bir evlat edinmişti, ki bu o kadar da görülmedik bir şey değildi. Ama hadımağa öldüğünde, toprağını evlatlığına bıraktı. İlk kez, oğulun bunu elinde tutmasına izin verildi. 20 yıl sonra, başka bir hadımağanın da onursal bir unvanı kendi evlatlığına aktarmasına izin verildi.[3] Bunlar küçük değişiklikler değildi. Hadımağaların kendilerine bir klan kurmalarına yol açıyordu; evlilikle değil, evlat edinmeyle oluşan bir klan ama gene de bir klan. Ve her klanda olduğu gibi, saray hadımağaları da zenginlik, arazi ve hırs biriktirmeye başladı.

159'da, Huandi sadakatlerini kazandığı beş hadımağasına bir iş verdi: Kayınbiraderini öldüreceklerdi ve o da onlara hem toprak hem de unvan

verecekti. Karısı yeni ölmüştü, Liang Ji ile olan kan bağı kopmuştu ve tahtını geri istiyordu.

Beş hadımağası saray muhafızlarını harekete geçirdiler ve Liang Ji'nin evini kuşattılar. Onlar eve girip ona el sürmeden o kendi kendini öldürdü ama ailesinin geri kalanı boğazlandı. Tasfiye klanın gerisini de kapsadı.

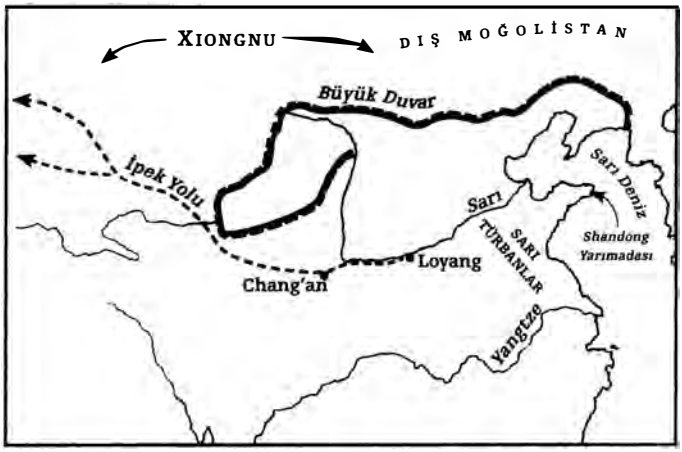
Ancak Huandi'nin iktidara geri dönüşü çok geç olmuştu. Naiplerin Çin'e egemen oldukları onyıllarda, etraftaki ülkeye kimsenin önem verdiği yoktu. Dikkat gösterilmediğinden, Guang Wudi'nin yerleştirdiği liyakat sistemi geri tepmeye başlamıştı. Çin'in eyaletlerini aristokratlar yerine eğitimli ve becerikli adamların eline bırakmıştı. Ama bu becerikli adamlar aynı zamanda hırslıydı da. Birçoğu, zaman içinde vergilerini ödeyemeyenlerin arazilerine el koymuş, sonra da borçluların bu toprakları işlemeye devam etmesine izin vermişti.[4]

Bu gayet yasaldı ve borçluları hapse atmaktan daha insancaydı (ve daha üretkendi). Ama bunun sonucunda yönetim görevlileri, yeni bir feodal köylü türü haline gelmiş olan borçlular tarafından işlenen geniş toprak parçalarına sahip olmuştu. Bu toprakları oğullarına ve torunlarına devretmek, insan doğasındaki bir şeydi. Yavaş yavaş, başka bir güçlü, toprak sahibi aileler şebekesi oluşmaya başlamıştı. Adları bir yüzyıl öncesinin büyük ailelerinkinden farklıydı ama sonuç aynıydı: Varlıklı toprak sahipleri geniş malikâneler işletiyordu ve toprağı işleyen yoksul çiftçilerin kendi düşük ücretlerinden şikâyet etme gücü yoktu. Toprak sahipleri büyük malikânelerini güvende tutacak büyük güvenlik güçleri tutmaya başlamıştı bile; bu güçler giderek daha çok özel ordulara benzemeye başlamıştı.[5]

Aynı zamanda, batıya yolun açılması giderek daha fazla ticarete yol açmıştı. İlk Han sisteminde parazit ve aracı olarak aşağılanan tüccarlar artık muazzam servetler ediniyor.[6] Bu, 165 dolaylarında ölen bilgin Wang Fu'nun yakındığı bir olaydı: *Qianfu lun* "Gizli bir Adamın Eleştirileri" (resmi makamların gözüne pek girememişti) içinde, "Aşırı lüks" bölümünde, en kârlı iş olarak ticaretin tarımın yerini aldığından şikâyet ediyordu. Ve ticaret de, kısmen, İpek Yolu'nun batıya kadar açık tutulabilmesi ve tüccar kervanlarının haydutlara karşı güvenliğinin sağlanması için garnizonla bezeli olmasının sağlanması uğruna giderek daha yüksek vergiler ödemek zorunda kalan yoksul çalışan çiftlik işçilerinin sırtında inşa ediliyordu.

Huandi bu sorunların halli yolunda pek bir şey yapmadı. 168'de öldü ve taht ile Han hanedanının tüm sorunlarını 12 yaşındaki oğlu Lingdi'ye bıraktı.

Lingdi'nin annesi Dul İmparatoriçe Dou, Huandi'nin üçüncü karısıydı. Oğlunun naibi olarak görev aldı ve Lingdi çok genç olduğundan, uzun

83.1. Sarı Türbanlar

süreliğine naip olacağını biliyordu. En büyük endişesi, Huandi'nin hükümdarlığı sırasında daha da fazla zenginlik ve güç biriktiren saray hadımağalarının gücüydü. Gerçekten de, bir grup saray hadımağası gizli bir dernekle desteklenen bir tür ihtiyari klan oluşturmuşlardı: Bu derneğe On Düzenli Refakatçi deniyordu ve üyeleri imparatordan olabildiğince çok şeyi kendilerine aktarmayı taahhüt etmişti.

Danışmanlarından biri olan Konfüçyüsçü bilgin Chen Fan, imparatorluk açısından tüm hadımağalarının yok edilmesinin hayırlı olacağını söylemişti. Bu öğüdün haberi hadımağalara da ulaşmıştı. On Düzenli Refakatçi ve müttefikleri saraya saldırdı, dul imparatoriçenin başına nöbetçiler dikti ve genç Lingdi'ye onu annesinin etkisinden koruyup, güvenliğini sağlamaya geldiklerini söyledi.

Dul imparatoriçe 4 yıl gözetim altında kaldı. 172'de öldüğünde, On Düzenli Refakatçinin önderi Cao Jie tarafından öldürüldüğü söylentisi yayıldı. Bu arada Lingdi On Düzenli Refakatçi'ye o kadar çok güvenmeye başlamıştı ki, başka birini, herkesin nefret ettiği Zhang Rang'ı onurlandırıcı bir unvan olarak "Üvey Babam" diye çağırmaya başlamıştı.

Han Çin'inin dümeninde kimse yoktu ve iktisadi sorunların yanına kısa sürede doğal afetler de katıldı. 172'de yaygın hastalıklara önce sel baskınları sonra da çekirge istilası katıldı. 177'de, barbarlara karşı ordunun bir seferi felaketle sonuçlandı. İki yıl sonra, 179'da, başka bir salgın ülkeyi sardı.

Wang Mang'ın hanedanını bu tür kehanetler devirmişti. O günlerde, Kırmızı Kaşlar özensiz zenginlere karşı savaşmıştı; şimdi şiddet dalgası

yeniden başlıyordu. Bu kez başka bir özgürlük savaşçıları grubu, Sarı Türbanlar, yoksullar ile düşkünlerin bayrağını devralmıştı.

Sarı Türbanlar basit bir asiler grubunun ötesinde bir şeydi, bu altın çağın gelmesini bekleyen 1000 yıllık bir tarikattı. Ağza alınamayacak kadar zor ve yoksul durumlarda yaşayan milyonlarca Çinli siyasal sonuçların değil, hemen ortaya çıkacak bir umudun peşindeydi. Sarı Türbanlar tam da bunu sunuyordu. Önderleri, Taocu bir öğretmen olan Chang Chueh, sihir gücüne sahip olduğunu iddia ediyordu. Hastalıkları iyileştirebileceğini ilan etti, feci bir salgından yeni çıkmış bir halk için bu muhteşem bir vaatti. Eğer onun ilaçlarını alırlarsa, yaralanmaktan azade olacaklarını ve savaşta korkmadan çarpışabileceklerini vaat ediyordu, bu da kırılgan, zayıf silahlı ve açlıktan bitap düşmüş olanlar için aynı ölçüde muhteşem bir vaatti.[7]

182'de, Sarı Türbanlar'ın 350.000 bin kişinin üzerinde yoksul, umutsuz, topraksız ve kızgın Çinli'den oluşan bir takipçi ordusu vardı. 184'te, ayaklanıp zalimlere karşı savaşmaya hazırdılar.

ZAMAN ÇİZELGESİ 83

ROMA	ÇİN
Neron, *princeps* (54)	
	Mingdi
Galba, *princeps* (68)	
Vespasianus, *princeps* (69)	
Titus, *princeps* (79)	**Zangdi**
Domitianus, imparator (81)	
	Hedi
Nerva, imparator (96)	
Traianus, imparator (98)	
	Andi
Hadrianus, imparator (117)	
	Shundi
	Chongdi
	Zhidi
	Huandi
	Lingdi (168)
	Sarı Türbanların Yükselişi

84

KALITSAL İKTİDAR HATASI

MS 138-222 döneminde,
Marcus Aurelius imparatorluğun evlat edinme geleneğini yıkar
ve Han hanedanı sonunda çöker.

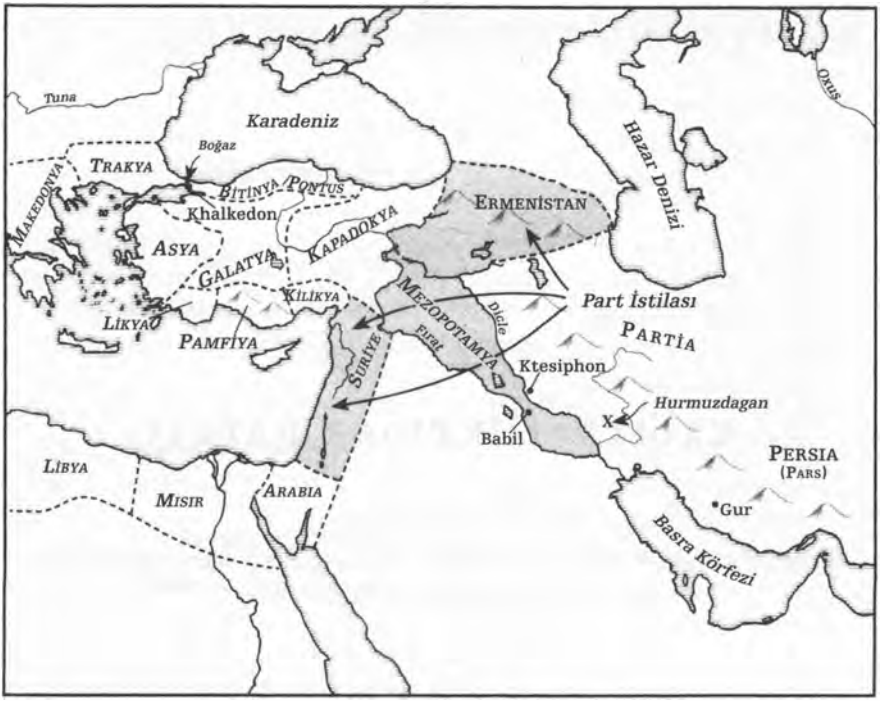
Hadrianus'un saldırganlıktan uzak hükümdarlığını bunun benzeri bir dönem izledi. 138'de, bir vâris evlat edindi: Antoninus Pius, hem konsül hem de vali olarak görev yapmış orta yaşlı bir politikacıydı. Pius 52 yaşındaydı, yeni babası da 62.

Aynı şekilde, Augustus damadı Tiberius'u, Claudius da Neron'u evlat edinmişti. Bu tür bir evlat edinmenin büyütüp beslemekle ilgisi yoktu. Han hanedanı hadımağalarının kendi klanlarını oluşturmakta kullandıkları bağlantı türünde, yasal bir "kan bağı" oluşturuyordu. Roma imparatorları açısından, babadan oğula ardıllığın büyük avantajını (her zaman bir sonraki imparatorun kim olacağı kesinlikle belli oluyordu), yalnızca hak edenlerin iktidara yükselebileceği yolundaki cumhuriyetçi mefhumla birleştirmenin yararlı bir yoluydu. Evlat edinme, her imparatorun tahtını varolan oğluna değil, varolmasını arzuladığı oğluna devretmesini sağlıyordu.

Hadrianus gibi, Antoninus Pius da hayli uzun ve olaysız bir hükümdarlık yaşadı; 23 yıllık hükümdarlığı boyunca en heyecan verici olay, 148 yılında düzenlenen, Roma'nın 900'üncü yılı kutlama festivaliydi.[1] Pius, resmi olarak bir değil iki vâris evlat edindi: Yeğeni Marcus Aurelius ve 9 yaş daha küçük bir oğlan olan Lucius Verus.*

---

* Roma imparatorlarının ikişer dizi adı olurdu: Doğumdaki adları ve vâris olarak evlat edinildiklerinde aldıkları adlar. İmparatorluk makamına yükseldiklerinde başka adlar da alır-

84.1. Part İstilası

Pius 161'de öldüğünde, büyük vârisi Marcus Aurelius 40 yaşındaydı. Bir yıllık konsüllük de içinde olmak üzere politikacılık görevini yerine getirmişti ama siyasetten nefret ediyordu. Fazlasıyla içe dönük biriydi, doğası gereği bilgindi (4. yüzyıla ait *Historia Augusta* bize, onun daha 12 yaşına gelmeden "felsefeye tutkulu bir ilgi duyduğunu" söyler)[2] ve Roma imparatoru olmaya da pek hevesli değildi. Atandığı görevi üstlenmeye "Senato tarafından zorlandı" ve zaten konsül olarak görev yapmakta olan küçük kardeşi Lucius Verus'u ortak imparator yaparak karşılık verdi.[3]

İkisi hemen bir savaşla uğraşmak zorunda kaldılar. Partlar gene harekete geçmişti; belki de önceki iki imparatorun durgunluğundan cesaretle-

lardı. Antoninus Pius'a başlangıçta Titus Aurelius Fulvus Boionus Axrius Antoninus adı verilmişti; evlat edinildiğinde Imperator Titus Aelius Caesar Antoninus olmuştu; "Pius," tahta çıktıktan sonra adına eklenmişti. Marcus Aurelius da doğuşta Marcus Annius Verus'tu, evlat edinildiğinde Marcus Aelius Aurelius Verus, tahta çıktığında da Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus olmuştu. Lucius Verus, Lucius Ceionius Commodus olarak doğmuş, evlat edinildiğinde Lucius Aelius Aurelius Commodus, imparator olduğundaysa Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus olmuştu. Bunu okunabilir hale getirebilmek için, anlaşılmaz kesinliklerle uğraşmaktansa, her imparatorun bilinen popüler kısaltılmış adını kullandım.

nen kral IV. Vologases, Ermenistan'a yürüyüp burayı ele geçirdikten sonra Suriye'yi istila ediyordu.

Partlar Suriye'de, özellikle de Bar Kochba ayaklanmasını izleyen katliamdan kaçan Yahudiler tarafından sıcak karşılanmış ve buradaki Roma garnizonunu yenilgiye uğratmayı başarmışlardı. Lucius Verus Roma ordusunun başına geçti ve doğuya doğru ilerlemeye başladı, bu arada Marcus Aurelius da Roma'ya göz kulak oluyordu. 162'de, Lucius Suriye'deydi ve Partlara karşı gayet başarılı bir sefer sürdürüyordu. Kendisi Ermenistan'ı istila ederek geri almayı başarmıştı, bu arada komutanlarından biri de başka bir tümenle güneydoğuya doğru yürümüş, Mezopotamya'yı istila etmiş ve Ktesiphon'u ele geçirmişti. Romalıların yıktığı sarayını yitiren IV. Vologases kaçmıştı.

Ordular 166'da zaferle Roma'ya dönmüş, beraberlerinde de salgın getirmişlerdi. Zafer geçitleri bittiğinde, hastalık Roma'ya yayılmıştı bile.

İmparatorun umutsuz çağrılarına yanıt olarak 168'de Roma'ya gelen Yunan doktor Galenos, *Methodus Medendi* başlıklı çalışmasında salgın hakkındaki izlenimlerini yazmıştır. Hastalarının ateş, boğaz ağrısı ve kabarcıklardan çektiğini anlatır: Herhalde bu "Antoninus Salgını" suçiçeğiydi. Salgın tam 3 yıl sürdü, en kötü zamanında günde 2000 kişi ölüyordu ve o kadar çok ölü vardı ki, Marcus Aurelius Romalıları ölüleri kent dışına çıkarmaya zorlamak için kentte yeni mezar inşasını yasakladı.[4] Hastalık daha yıllarca Roma'da görüldü.

Tüm bunların ortasında, ordu da hastalık nedeniyle ciddi ölçüde zayıfladığından, Tuna boyundaki kabileler fırsattan yararlanıp Roma sınırına saldırdılar. Her iki imparator da tehdide karşı koymak üzere harekete geçti ama onlar sınıra varmadan tehdit savuşturulmuştu. Felaket geri dönüş yolunda geldi. Lucius Verus aniden hastalanıp nöbet geçirmeye başladı ve Roma'ya geri getirilemeden öldü.

Marcus Aurelius kente manevi kardeşi ve hükümdarlık ortağının cesediyle döndü ve usulüne göre gömülmesini sağladı. Daha sonra Tuna'ya geri döndü. İmparatorluk görevinin gereklerini yerine getirmek için Roma'ya gidişleri ve bir isyan söylentisi yüzünden doğu sınırına yaptığı bir yolculuğu dışında, hükümdarlığının geri kalan süresini Germen eyaletinde, yayılan ve yoğunlaşan istilalara karşı mücadele etmekle geçirdi.

Başkentten uzak kalmak genellikle bir imparatoru halkın gözünden düşürür, ama Marcus Aurelius imparatorluğu güven içinde tutmak ve halkına nazik davranmakla ünlenmişti. Hazine kuzeydeki sürekli savaşlar yüzünden boşalınca, vergileri yükseltmektense imparatorluk sarayındaki mobilyaları, altın tepsileri ve mücevherleri açık arttırmada sattırmıştı; bu onun çok sevilmesini sağladı (*Historia Augusta*, "karısının ipekli ve

altın işlemeli elbiselerini" bile sattığını söyler, bu herhalde onu evde pek popüler kılmamıştı.)[5]

Didişen senatörlerle ve gürültücü halk kalabalığıyla dolu başkentten uzakta bir ordu çadırındaki yaşam, aslında Aurelius'un tercih ettiği bir ikametgâhtı. Germen cephesindeki yıllarında, Marcus Aurelius zamanının bir kısmını felsefeye ayırma fırsatını buldu; felsefi yazıları, *Kendime Düşünceler* (*Ta eis Eauton*), Stoacılığın klasik eserlerinden biri olmuştur. Görevine kısılmış, uzaklaşırsa daha mutlu olacağı bir imparatorluğun yükünü taşıyan bir adamın düşüncelerini yansıtır. "Eğer görevini yerine getiriyorsan, soğukta ya da sıcakta olmak sende bir fark oluşturmasın," der, "ya da uykulu veya uykusuz, methedilmiş veya yerilmiş, ölüyor veya başka şeyler yapıyor olmak."[6] Biraz ileride "bir Caesar'a dönüştürülmemeye, böyle bir boyayla lekelenmemeye özen gösterin," diye ekler, "çünkü böyle şeyler oluyor. Kendinizi basit, iyi, saf, ciddi, etkilenmelerden uzak, adaletin bir dostu olarak tutun."[7]

Kendisi hiçbir zaman Caesar olmak istememişti, bu da oğlu Commodus'u erkenden önderliğe itmesini açıklar. Marcus Aurelius'un 14 oğlu oldu (söylentiye göre bunların bir kısmı onun yokluğunda karısı tarafından peydahlanmıştı; *Historia Augusta*, bir kez karısını gececi bir misafirle kahvaltı sofrasında bulduğunu ve görmezden geldiğini yazar)[8] ama Commodus 4 yaşını geçen tek oğluydu. Commodus'u, çocuk henüz 5 yaşındayken vârisi olarak atadı ve 176'da, Commodus 15 yaşındayken onu ortak imparator ilan etti. Marcus Aurelius'un çok zamanı kalmamıştı. Bir süredir acı çekiyordu, herhalde kanser olmuştu. Dio Cassius, acısıyla başa çıkabilmek için düzenli olarak bir ilaç aldığını yazar, bu da afyon bağımlısı olabileceğini akla getirir.[9] 180'de, bir hafta süren ciddi bir rahatsızlığın ardından cephede öldü.

19 yaşında imparator olan Commodus derhal Germenlerle barış yaptı, sınırdaki savaşı sona erdirdi ve eve döndü. Domitianus'tan beri tahta geçen ilk öz oğuldu ve Roma artık bu düzenden vazgeçmişti. Kendi vârislerini evlat edinen imparatorlar sistemi, soya bağlı krallığın en kötü yanlarını bertaraf etmişti; bilge ve etkili bir hükümdar, tahta geçince, aynı niteliklere sahip birini vâris olarak atamaya yönelirdi.

Ancak Marcus Aurelius sistemi kırmıştı. Commodus'un imparatorluk makamına çıkması, o yüzyıl içinde Roma'nın başına gelecek en büyük felaketti ve etrafındaki kişiliklere dikkat etmeyecek kadar içine kapalı bir babanın hatasıydı. Doğası gereği yalnız olan ve yakın dostlukları yorucu bulan Marcus Aurelius, yerini alacak birini bulamamıştı; daha basit bir çözüm olarak, kan bağına başvurmuştu.

Commodus'un davranış tarzı daha tahta çıktığı anda yozdu. Roma'ya dönüş töreni sırasında, erkek sevgilisini arabasına almış ve geçit sırasın-

da onu öpmüştü. Kuşkusuz eşcinsellik Roma'da görülmedik bir şey değildi ama Yunanlara özgü ve bu yüzden de kadınsı olarak kabul edilirdi. eğer bir oğlanı sevgili edinecekseniz, bunu Roma halkının gözüne sokmamak daha uygun olurdu.

Bundan sonraki ahlaksızlıkları da dillere destan oldu. Eşit fırsata sahip 300 kadın ve 300 oğlandan oluşan bir harem topladı; gladyatör gibi giyinerek gladyatör oyunlarında dövüşmekte ısrar etti; kız kardeşlerinden birini öldürdü, öbürünü de kendisiyle yatağa girmeye zorladı; Roma'da "kadın giysileri ve aslan postuna" bürünerek dolaştı ve yurttaşlarına bir sopayla vurdu.[10] Ama delirmiş olsa da, gerçeklikle tüm bağlantısını kopartmamıştı: *Historia Augusta*, "Berberlerden korkusundan, saçını ve sakalını yakıyordu," diye yazar, bu da davranışları nedeniyle birilerinin onu öldürmeye kalkışmasının ne kadar olası olduğunu bildiğini akla getirir.[11]

Tüm Roma, onun, annesinin gladyatörlerden biriyle olan ilişkisinden doğduğuna karar vermişti, o aziz Marcus Aurelius'la bir kan bağı olamazdı. Bu meşru bir imparatoru öldürme sorununu ortadan kaldırdı. 192'de, bir saraylı ile cariyelerinden biri onu zehirledi. Hemen ölmeyince, bir güreşçi tutup boğdurdular.

Ölümüyle bir iç savaş başladı. 192-193 arasında, dört kişi Praetoria Alayı'nın desteğini sağlamaya çalıştı. Kazanan, sorunlu Tuna cephesindeki ordulardan birinin başındaki general oldu: Septimius Severus, Kuzey Afrika'da doğmuş ve Marcus Aurelius'un döneminde Senato'da görev almış olan, ufak tefek, ama enerjik bir adam.

Ordusuyla Roma'ya yürüdü, ama o daha gelmeden Senato onu imparator yaptı. 10 Haziran'da kent kapılarından girdi ve hemen konumunu sağlama bağlayacak önlemler almaya başladı. Praetoria Alayı'nı bir geçit törenine çağırdı (bu, silahsız gelecekleri anlamına geliyordu), sonra da kendi Germen tabiatlı ordusunu getirip onları kuşattı. Başka bir adayı desteklediğinden kuşkulanılan her muhafıza kentten ayrılması söylendi. Onlar kaçınca, yerlerine kendi sadık adamlarını yerleştirdi.

Bundan sonra, hükümdarlığı Partlara karşı alışılmış seferler, Britanya'ya

84.1. Commodus. 180-192 dönemi Roma İmparatoru olan Commodus'un çocuk yaşındaki büstü. *Louvre, Paris. Fotoğraf SEF/Art Resource, NY*

İskoçları taciz etmeye yönelik standart bir yolculuk ve sınır boylarında başka savunma seferleriyle sürdü. Ama gözlerinin önünde yaşanan dramdan hiçbir ders almamıştı. 198'de büyük oğlu Caracalla'yı vârisi ilan etti.

209'da, ölümünden iki yıl önce, küçük oğlu Geta'yı da kardeşiyle birlikte ortak imparator atadı. Belki de bu, giderek bir hata gibi görünmeye başlayan ilk tercihini telafi girişimiydi. Becerikli bir asker olan Caracalla, o zamana kadar karısını öldürmekle tehdit etmiş, kayınpederini öldürtmüş ve kendi babasını öldürmeye kalkışmıştı. Bunlara karşın, babasının vârislikteki ilk tercihi olarak kaldı.

Marcus Aurelius imparatorluğa neredeyse ölümcül bir darbe vurmuştu. Cumhuriyet ölmüştü ama imparatorluk, belli belirsiz ailevi bir benzerliği olan, evlat edinilmiş bir kuzen gibi gelişip onun yerini almıştı. Caligula ve onu izleyen imparatorlar yönetiminde imparatorluk hastalanmış ama beklenmedik bir iyileşme göstermişti. Romalılar imparatorluk yönetimi ile cumhuriyetçi âdetleri birleştirmenin bir yolunu bulmuş aynı zamanda da Sarı Nehir kıyılarında 3000 yıl kadar önce Çinlilerin ilk uyarısından beri bir sorun olan hanedan yozlaşmasını da savuşturabilmişti. Ama artık soya bağlı ardıllık ilkesi imparatorluğun gücünü dağıtmak üzereydi.

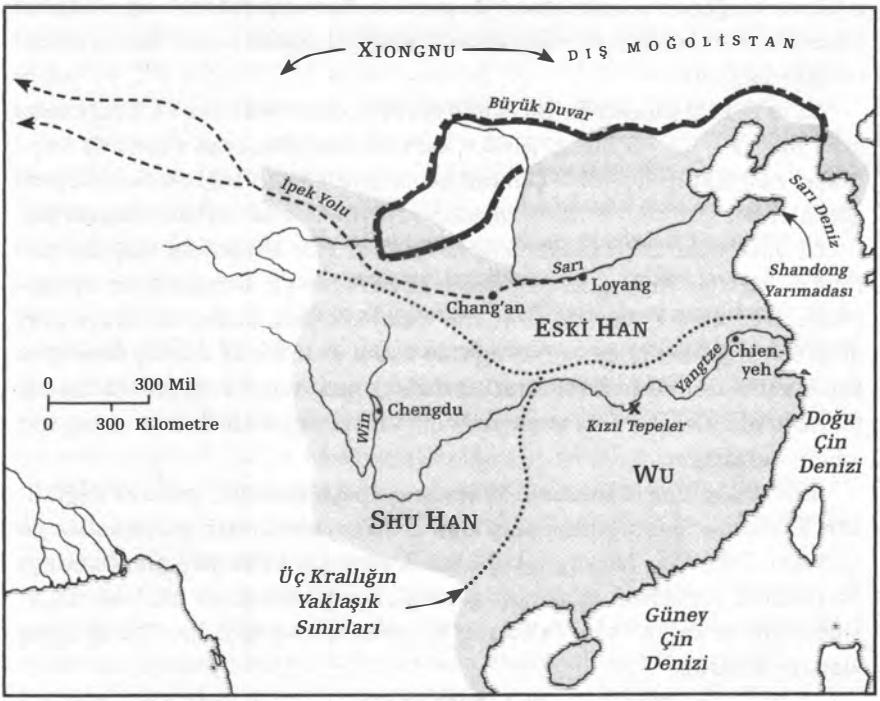
184'te, fokurdayan Sarı Türbanlar isyanı sonunda kabarıp taşmıştı.

Çatışmalara, Zhang ailesinin üç kardeşi önderlik ediyordu: Jiao (ya da Jue), Bao ve Liang. Eski Çin edebiyatının klasiklerinden biri olan *Üç Krallığın Hikâyesi*'nde, 1000 yıllık bir umudu bir tür proto-Marksizmle birleştiren adamlar gibi gösterilirler; sloganları "Han yıkıldı, isyan yükselecek; dünyada bolluk olsun!" idi ve zenginlerin toprağını alıp tüm Çinliler arasında eşit bir şekilde dağıtmayı umuyorlardı.

Ama Sarı Türbanlar İsyanı ve sonrası hakkındaki en eksiksiz anlatı, bilgin ve devlet adamı Sima Guang tarafından 11. yüzyılın ortalarında yazılan *Zizhi Tongjian* tarihinde bulunabilir. Bu olayların çok sonrasındadır ama Sima Guang ağırlıklı olarak yüzyıllarca geriye uzanan resmi kayıtları kullanmıştır.

Çatışma Sarı Nehir'in güneyinde, Shandong Yarımadası'nda başladı. Başlangıçta Sarı Türban asileri yönetimin askerleri tarafından püskürtüldü ve Han yetkilileri –çatışmaların kısa sürede sonlanacağından emin oldukları için– 184 yılına kutlama amaçlı "Erişilen Barış" adını verdi.[12] Ama devrimciler kısa sürede toparlandılar ve yeniden ilerlemeye başladılar. 189'da, çatışmalar başkent Loyang'a varmıştı.

Aynı yılın Mayıs'ında, imparator Lingdi öldü. Ölümünden önce bir veliaht belirlememişti; kararı dul eşi imparatoriçeye ve saray hadımağası Jian Shi'ye bırakmıştı. Bir süre önce de Jian Shi'ye Loyang'daki silahlı

84.2. Üç Krallık

kuvvetlerin denetimini vermişti, bu da hadımağasını ülkedeki en güçlü adamlardan biri yapmıştı.

İkisi tahta Lingdi'nin 15 yaşındaki oğlu Shaodi'nin geçmesine karar verdiler. Loyang'ın iktidarını artık sıkıca eline almış olan hadımağa özel bir tasfiye için de planlara başlamıştı; kendi gücünü artırmak üzere Han başkomutanını öldürmeye niyetliydi.

Başkomutan bunlardan haberdar oldu ve kendisi de tüm saray hadımağalarını öldürecek bir plan yapmaya başladı; bu komplo da hadımağaların kulağına gitti. Saray her ikisi de silahlı kuşkucu fraksiyonlara bölünmeye başlamıştı. Sonunda hadımağalar ilk hamleyi yaptı; başkomutanı ele geçirip kafasını kestiler, bunun üzerine diğer komutanlardan biri saray kapılarının kilitlenip tüm hadımağaların katledilmesini emretti. Sima Guang, "Toplam iki bin kişi katledildi," der, "bunların arasında sakalları olmadığı için yanlışlıkla öldürülen normal erkekler de vardı."[13]

Sarayın dışında bulunan başka bir Han generali olan Tung Cho başa geçme fırsatını gördü. Sarı Türbanlara karşı savaşmayı bırakıp saraya yü-

rüdü ve kargaşanın denetimini ele geçirdi. Dul imparatoriçenin odasına kapatılmasını emretti ve ordusunun desteğiyle, kendi bakanlarını yerleştirmeye başladı.

Aslında blöf yapıyordu. Bu iş için gerekli olandan daha az adamı vardı. Ama her gece bir iki birliği gizlice kent dışına çıkartıyor, sabah da bayraklar dalgalanıp davullar çalarak kente girmelerini sağlıyordu, böylece görenler her gün yeni birliklerin gelip sarayda ona katıldığını sanıyordu.

15 yaşındaki imparatorla küçük kardeşi can korkusuna kapılıp saraydan kaçtılar. Ama arazide gidecek güvenli bir yer bulamadılar, uyuyabilecekleri bir yer, yiyecek de yoktu. Umutsuz, ikisi sonunda saraya geri döndü ve sığınma talep etti. Tung Cho kabul etti. Küçük kardeş Xiandi'yi kendi koruması altında yeni imparator ilan etti. Ama 15 yaşındaki Shaodi tehlikeli olabilecek kadar yaşlıydı. Tung Cho sığınma sözünü unutup genç adamı öldürttü.

Ama, Tung Cho durumunu iyileştirme peşindeki tek general değildi. Sarı Türbanlar daha yenilmemiş ama artık savunmacılar arasında kavga çıkmıştı. Tung Cho Loyang'dan çekilmek zorunda kaldı ve genç Xiandi'yi de yanında sürükledi. Başka bir general, kendi toprakları bir hadımağasından miras kalan Ts'ao Ts'ao adlı becerikli bir savaşçı onu Chang'an'da kıstırıp öldürdü.[14]

Sonra, Ts'ao Xiandi'ye *kendi* korumasını önerdi, onun da zaten kabul etmekten başka pek bir çaresi yoktu; eğer kendini Ts'ao'nun denetimi altına sokmazsa, ölecekti. Kabul etti ve Ts'ao da hemen genç imparatoru kendi kızıyla evlendirip yeni damadı adına Çin'in kuzeyini yeniden ele geçirmeye koyuldu.

Sarı Türbanlar'a karşı mücadele sürüp gitti. Ts'ao nihayet 205'te son Sarı Türban savaşçılarını da yenilgiye uğrattı ama onyıllardır süren kötü yönetim ve yozlaşmanın ardından gelen savaş yılları ülkeyi zaten harap etmişti. Xiandi Loyang'a dönmüş ve Han tahtına oturmuştu. Ama Zhou imparatorunun hanedanın son yıllarında olduğu kadar güçsüz ve önemsizdi. Krallık heveslileri arasındaki savaşlar imparatorluk topraklarının her köşesinde patlak veriyordu. Ts'ao kuzeyi yeniden ele geçirmekte genellikle başarılı olmuştu ama Han topraklarının geri kalanını birleştirme çabasında müttefiki yoktu; çok fazla rakip general, Loyang'ın yeniden güçlü olmasını arzulamıyordu.

208'de, Ts'ao'nun ordusu en büyük iki rakibinin ordusuyla Yangtze Nehri'nde, Kızıl Tepeler adı verilen bir mevkide karşılaştı. İki ordu nehrin karşılıklı kıyılarında günlerce oyalandı; her iki taraf da son yılların bitmez tükenmez savaşlarından yorulmuştu.[15] Ts'ao sonunda saldırdığında, rüzgârın ona karşı döndüğünü gördü. Karşısındaki komutanlar bunu

fırsat bilip diğer kıyıya korkutucu bir silah gönderdiler. Önce Ts'ao'ya teslim olduklarını bildiren bir mektup gönderdiler; sonra, Sima Guang'ın sözleriyle, "üzeri örtülü on gemi buldular, ot ve kuru odunla doldurdular, içine yağ döktüler, hepsini de çadır perdeleriyle örtüp bayraklar diktiler." Sahte gemiler suyun üzerinde Ts'ao'nun kampının ve demirli gemilerinin bulunduğu yere doğru gönderildi; diğer kıyıya varmalarına az kala, gemilerin arkasındaki hafif teknelerdeki askerler gemileri ateşe verdi. Sima Guang, "ateş yaman, rüzgâr da güçlüydü ve gemiler ok gibi ilerliyordu," der. "Kuzey filosunun tümü yandı ve ateş kıyıdaki kampa ulaştı. Çok kısa sürede duman ve alev göğü kaplamıştı ve birçok adam ve at yanarak ya da boğularak öldü."[16] Ts'ao'nun adamları kaçmaya başladıklarında, yollarının çamurdan geçilmez hale geldiğini gördüler. Yolları otlarla kaplayarak sert bir zemin elde etmeye çalıştılar ama otlar atların nallarının altında battı ve burada daha da adam ve at öldü.

Yol Ts'ao'nun Çin'i yeniden bir araya getirme umutlarının da sonu oldu. Geri çekildi, Han kralına yalnızca kuzey kalmıştı ve her ne kadar savaşlar devam ettiyse de, o bir daha rakiplerine meydan okumadı.

Xiandi de imparatorluk iddiasının düzmece olduğunu biliyor olmalıydı. Ts'ao 220'de öldüğünde, Xiandi tahttan feragat etti ve iktidarı Ts'ao'nun oğluna devretti. 426 yıl sonra, Han krallığı sona ermişti.

Çin artık savaşan krallıklara bölünmüştü. Ts'ao'nun oğlu Ts'ao P'ei kuzeydeki Eski Han topraklarını denetim altında tutuyordu. Güneyde, Ts'ao'nun Kızıl Tepeler Savaşı'ndaki iki karşıtı, iki rakip hanedan kurmuştu. Yangtze vadisindeki Sun Ch'uan Wu hanedanını kurmakla övünüyordu ve başkenti Chien Yeh'teydi (bugünkü Nanjing). Liu Pei de Min Nehri üzerindeki kendi başkenti Chengdu'dan, Shu Han hanedanının ilk hükümdarı olarak güneybatıya hâkim olmuştu.[17] Han hanedanının yerini Üç Krallık almıştı ve barış olasılığı bile yok olmuştu. Sonraki 300 yıl bitmez tükenmez savaşlardan başka şey görmeyecekti.

Batı da, Septimius Severus ölmüş ve iki kardeş, Caracalla ve Geta bir imparatorluk makamında sıkışıp kalmışlardı. Hiç iyi dost olmamışlardı ve Geta ortak yönetimlerinin kurbanı oldu: Caracalla onu imparatorluk dairesinde öldürttü ve cesedini yaktırdı.

Historia Augusta, Caracalla'nın o zaman Praetoria Alayı'nı yanına çekebilmek için zor günler geçirdiğini yazar:

> Babasının ölümünün ardından, Praetoria Alayı'nın kampına gitti ve askerlere kardeşinin onun için zehir hazırladığından, annelerine saygısız davrandığından şikâyet etti ve (Geta'yı) öldürenlere alenen teşekkür etti. Aslında, ona sadık kaldıkları için onlara ilave ödemede

> bulundu. Bazı askerler Geta'nın ölümüne kızmıştı ve Severus'un iki oğluna bağlılık yemini ettiklerini ve iki sözlerini de tutmaları gerektiğini söylediler. Kampın kapıları kapatıldı ve imparator uzun süre içeri alınmadı. Askerler sonunda, yalnızca şikâyetler ve suçlamalar değil, aynı zamanda ödenen muazzam meblağlar sayesinde yatıştılar.[18]

Daha sonra, Geta'nın ölümüne üzülen herkesi tasfiye etmeye koyuldu. *Historia*, "O günlerde, kardeşini destekleyen çok sayıda insan öldürüldü," der, "her yerde katliam vardı. Hamamlarda bile cinayet işlendi, kimileri yemekte öldürüldü."[19] Dio Cassius, Geta'nın doğum gününün kutlanmasının bile yasaklandığını yazar.

Sonra, Caracalla yeni bir yasa açıkladı: İmparatorluğundaki tüm özgür insanlar Roma yurttaşı olacaktı.

300 yıl önce, İtalyan kentlerine yurttaşlık verilmesi teklifi üzerine Roma kızgınlıkla savaşa girmişti. Şimdi, yasa pek bir tartışma olmadan ve kamuda da tepkiye yol açmadan geçti.

Bir açıdan, Roma yurttaşlığının verilmesi anlamsızlaşmıştı: Roma artık bir cumhuriyet değildi, bu yüzden Romalı olmak artık oy sahibi olmak meselesi değildi (Toplumsal Savaş'taki en önemli konu buydu). Ama başka bir açıdan, Roma yurttaşlığı anlamsız olmaktan uzaktı. Hadrianus'un duvarı ve (bir tür bağımsızlığa ve ulusal gurura sahip) tabi krallıkların sıkı denetim altındaki eyaletlere dönüşmesi, Roma'nın sınırları içinde sıkışan bu insanlar için bir tek anlama geliyordu. Bir küpteki bilyeler gibi "Roma yönetimi altında" bir ülkeler topluluğu olarak kalmalarına izin verilemezdi; birincil sadakatleri hep birincil kimliklerine olacaktı ve bir buhran küpü kırdığında, bilyeler dağılacaktı. Geçmişten uzaklaştırılıp, yeni bir sadakate yönlendirilmeleri gerekiyordu. Romalı yapılmalıydılar.

Ama *Romalı* olmak, artık ulusun kararları konusunda oy sahibi olmak anlamına gelmiyordu. Artık Roma'nın doğum yeriniz olduğu anlamına gelmiyordu; imparatorluk yayılmıştı, o kadar çok ülke vardı ki, yüz binlerce Roma yurttaşı şimdi onlara ismini sunan bu kente hiç ayak basmamıştı. Romalı olmak, Roma usulü yemek yemeyi bildiğiniz, Seneca'nın şiirlerinden hoşlandığınız, hatta Latince konuştuğunuz anlamına bile gelmiyordu.

Caracalla'nın ellerinde, Romalı kimliği üç şey demekti. On yıllarca önce Epiktetos'un da dikkat çektiği gibi, imparatora itaatkâr olduğunuz anlamına geliyordu. Tüm Roma yurttaşları gibi, bazı haklara sahip olduğunuz anlamına geliyordu: Bir suçtan ölüme mahkûm edildiyseniz, (bir tasfiyeye yakalanmadıysanız) Roma'ya itiraz başvurusu yapabilirdiniz, evlilikleriniz ve diğer sözleşmeleriniz Roma mahkemelerinde yasal kabul edilebilirdi, çocuklarınız vasiyetinize göre miraslarını alabilirdi. Ve ay-

nı zamanda da, vergilerinizi ödeyeceğiniz anlamına geliyordu. Caracalla iflas etmişti. Rüşvetleri hazineyi tüketmişti ve hazineyi doldurabilmesi için, daha çok yurttaşa ihtiyacı vardı.

Kısaca, Roma yurttaşlığı bir alışverişti. Yasal koruma karşılığında, Roma sınırları içindeki özgür insanlar para ödeyecekti. Bu öyle pek de kötü bir anlaşma değildi (ya da daha değildi, vergiler henüz fırlamamıştı) ama birleştirme gücü açısından da pek bir önemi yoktu: Perikles'in Atinalılara Atina fikrine kendilerini bağlamaları çağrısı ya da Yahudilerin İbrahim'in ardıllarına Tanrı'nın kendi ülkelerini vaat ettiğine inanmaları gibi bir şey değildi. Bunlar, insanları birbirine bağlayan fikirlerdi.

212'de, Caracalla'nın yurttaşlık ilanını yaptığı yıl, Ardeşir adlı bir Part vasal kralı dikkatlice çevresindeki vasal krallara karşı küçük seferler düzenliyordu. Ardeşir'in krallığı, hâlâ Perslerin yaşadığı bir Part eyaleti olan Parsa'daydı; başkenti Gur'du ve ailesi eski Pers İmparatorluğu'nun son kalıntılarından biriydi. Daha sonraki kaynaklar, Dareios'un karanlığa itilmiş uzak akrabalarından biri olduğunu söyler.[20] Yavaşça, uzaktaki Part kralının dikkatini çekmeden yakındaki vasal kralları ikna ederek ya da korkutarak, sadakatlerini ona döndürmelerini sağlıyordu.

Herhalde bunu çok fazla idare edemezdi ama Part kralı V. Artabanos'un da kendine göre sorunları vardı. Akrabalarından biri tahtta hak iddia etmiş ve sevimsiz bir iç savaştan sonra Ktesiphon'u işgal etmeyi ve aşağı Mezopotamya vadisini denetim altına almayı başarmıştı. Artabanos kendi başkentinden uzaklaştırılmış ve rahatsız bir şekilde batıda, Dicle ve Fırat arasındaki kuzey ovasında kamp kurmak zorunda kalmıştı. Artık Ktesiphon'un doğusunda neler olup bittiğine pek dikkat edemiyordu.

Partları vasala indirgeme fırsatını gören Caracalla, yerinden edilmiş V. Artabanos'a, Artabanos'un kızıyla bir evlilik bağı karşılığında ona yardım etmeyi öneren bir mektup gönderdi. Bunu gerçek bir ittifak değil bir ele geçirme hamlesi olarak gören Artabanos teklifi reddetti; böylece Caracalla bir orduyla Doğu'ya yolculuk etti ve 216 sonbaharında Batı Part sınırına saldırdı. Kışa kadar seferi sürdürdü sonra da bir kış kampı kurup baharda saldırılara yeniden başlamak üzere beklemeye koyuldu.

Nisan 217 başlarında, planlanan yeni saldırı başlamadan hemen önce, Caracalla kötü bir mide ağrısı çekiyordu. Muhafızlarından biriyle ata binerken, mide krampları tuttu. Attan atladı ve pantolonuna sarıldı. İki eli de meşgulken, fırsattan yararlanan muhafız, onu öldürdü.

Biraz ilerideki atlı askerler oraya vardılar ve mızraklarıyla katili öldürdüler. Caligula'nın katilleri gibi, imparatorluğa bir iyilik etmiş ama bunu

hayatıyla ödemişti. Caracalla'nın cesedi yakıldı ve külleri de Roma'ya gönderildi; 6 yıl hüküm sürmüş ve 29 yaşında ölmüştü.

İmparatorsuz kalan Doğu lejyonları, generalleri Macrinus'u imparator ilan etti. 217 baharının sonlarında, Macrinus onları bir kez daha Part sınırının ötesine götürdü. Ama V. Artabanos kışın toparlanmıştı ve sert çatışmalar sonrasında, Romalılar zafere ulaşamadan geri çekildi. Başka bir saldırıyı denemek istemeyen Macrinus onlara haraç vermeyi önerdi ve şaşırtıcı yükseklikte bir para ödedi.

Bu askerlerinin çoğunu kızdırdı. Yalnızca askeri becerileri sayesinde gücünü kazanan imparatorun, bir kez savaş kaybetmeye başladığında, elinde bir şey kalmamıştı; ve elde de bir rakip imparator adayı vardı. Bu Caracallas'ın ikinci kuşak kuzeni (annesinin kız kardeşinin torunu), uzun boylu ve yakışıklı, Caracalla'ya çok benzeyen ve söylentiye göre gayrimeşru oğlu olan 14 yaşındaki Elagabalustu.

16 Mayıs'ta, yenilgiden bir iki ay sonra, bir grup asker Macrinus'un yerine Elagabalus'u imparator ilan etti. Macrinus giderek daha fazla destekçisinin kendini terk edip yeni imparatora katıldığını gördü. Sonunda kaçtı ama onu izleyen askerler bir ay sonra onu Boğaz'ı aşıp Trakya'ya geçmeye çalışırken Khalkedon'da yakaladı.[21] Muhafaza altına alındı ve kısa süre sonra gözaltındayken öldürüldü.

Elagabalus'un geri zekâlı ve acayip şekilde zevk düşkünü olduğu ortaya çıktı. *Historia Augusta*'da aktarılan öykülerin yarısı bile doğru olsa, tahta geçtikten kısa süre sonra delirdiği anlaşılır. Ayrıntıların çoğu, *Historia*'nın şu acı tespitinde özetlenir: Kısa sürede "bedeninin her yerinden şehvet alan bir *princeps*" askerlerin sabrını taşırmaya başlamıştı.[22] Aynı zamanda garip dini ritüellere de sarmıştı, bunlardan biri, bulduğu ve tanrı olduğunu iddia ettiği bir taşa tapınılmasını, başka biri de kendi kendini sünnet etmesini gerektiriyordu (anlaşılan, bu esnada kendini kısmen hadım etmişti).

222'de, Praetoria Alayı imparatorluk için başka bir aday çıkartınca, bir grup asker Elagabalus'u bulmaya gitti. Onların geldiğini duyan imparator, bir umumi tuvalete saklanmak istedi ama onu dışarı sürüklediler, öldürdüler, sonra da cesedini kanalizasyona sokup bir araba yarışı pistinde sürükledikten sonra ayağına bir taş bağlayıp Tiber Nehri'ne attılar. Önceki bir imparatorla kan bağı onu imparator yapmıştı ama bu onu kurtaramadı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 84

ROMA	ÇİN	PARTİA
Traianus, imparator (98)		
	Andi	III. Vologases
Hadrianus, imparator (117)		
	Shundi	
Antoninus Pius, İmparator (138)		
	Chongdi	IV. Vologases
	Zhidi	
	Huandi	
Marcus Aurelius ve **Lucius Verrus**		
Marcus Aurelius, tek imparator (169)	Lingdi (168)	
	Sarı Türbanlar'ın Yükselişi	
Commodus, imparator (180)		
	Sarı Türbanlar Ayaklanması (184)	
Septimius Severus, imparator (193)	Shaodi/Xiandi	
Caracalla, imparator (211)	Kızıl Tepeler Savaşı (208)	
Macrinus, imparator (217)		V. Artabanos
Elagabalus, imparator (218)	Üç Krallık (220)	

85

İMPARATORLUĞUN KURTARICISI

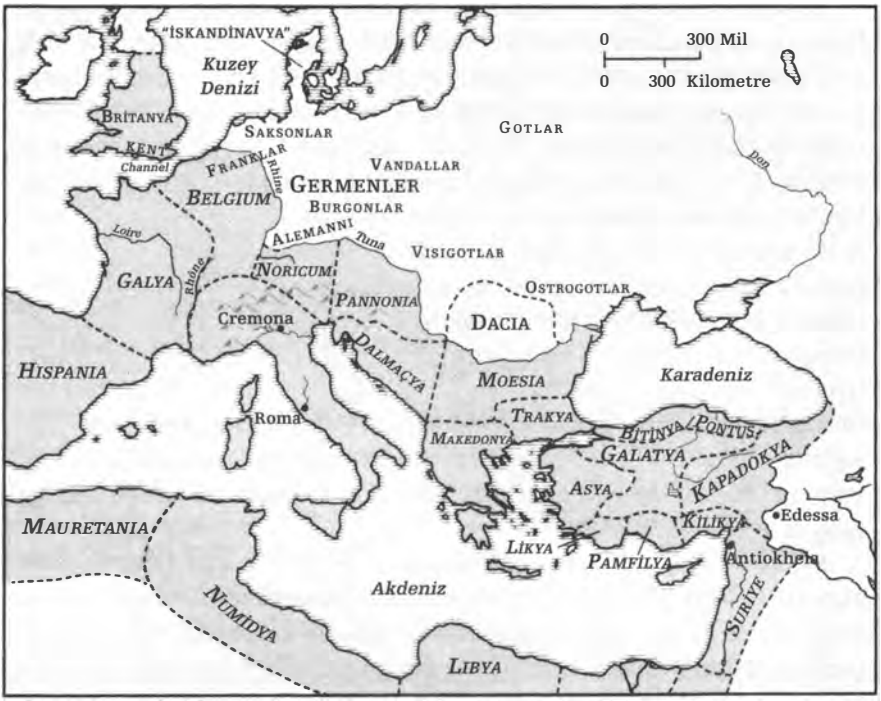
MS 222-312 döneminde,
Partia Perslere yenilir,
Diocletianus Roma İmparatorluğu'nu kurtarmaya çalışır,
işi bitirmeyi Constantinus'a bırakır.

222'de, yani Elagabalus'un öldürüldüğü yıl Part kralı V. Artabanos rakibini yenip Ktesiphon'u geri almayı başardı.

Başkentini yalnızca iki yıl elinde tutabildi. Genç Pers Ardeşir, eski Med ve Pers kentleri ile müttefiklerinden destekçiler bulmuş ve kenti Gur'u tahkim etmişti. 224 yılında, o ve ordusu, Part ordusuyla Hurmuzdagan ovasında karşı karşıya geldi.

Savaş sırasında V. Artabanos öldürüldü. Part İmparatorluğu sona ermişti; Ardeşir Ktesiphon sarayına taşındı ve kendisini, eski Pers tarzında, Kralların Kralı [Şehinşah] I. Ardeşir ilan etti. Yeni hanedanının adı olan Sasani'yi kendi Pers klanından almıştı.

Bir göçebe işgalinden evrilen Part İmparatorluğu, en tepedeki krala karşı sorumlu bir dizi vasal krallık olarak örgütlenmişti. Bu sistem, I. Ardeşir'in çok iyi bildiği gibi, asi krallara isyan edebilmeleri için çok fazla özgürlük tanıyordu. O bunun yerine kendi imparatorluğunu eski Pers usullerine benzer bir şekilde örgütledi. İmparatorluğu askeri valiler yönetimindeki eyaletlere ya da satraplıklara böldü; bunlar bilinçli bir şekil-

85.1. Got İstilası

de eski krallık sınırlarını aşacak ve kesecek şekilde düzenlendi, bu da V. Artabanos'un devrilmesinin ardından oluşması olası ittifakları kırmayı amaçlıyordu. Ardeşir'in Sasani kraliyet klanına mensup valiler, onursal Pers unvanı olan *şah* unvanını taşıyordu.

Perslerin canlanması, birbirini izleyen yararsız krallar yüzünden sıkıntı çeken Romalılar açısından, eski bir rüyadaki canavarın hortlaması olarak görülmüş olmalı. Yeniden kurulan Pers egemenliğinin ilk Büyük Kralı I. Ardeşir 241 yılına kadar hüküm sürdü ve oğlu Şapur'a yayılmaya hazır, iyi örgütlenmiş bir imparatorluk devretti.

Hükümdarlığının sonundan kalma sikkeler, Ardeşir'i genç bir prensin karşısında gösterir; herhalde ölümünden önce oğlunu ortak hükümdar ilan etmişti. Herodotos gibi bilinen dünyayı gezen ve eski kaynakları toplayarak bir tarih oluşturan 9. yüzyılın Arap tarihçisi Ebu el-Mesudi, Ardeşir'in tacını kendi elleriyle Şapur'un başına koyduğunu, sonra da Şapur'un tek başına hüküm sürebimesi için bir kenara çekildiğini yazar.[1] Bu, geleceği düşünen bir adam oladuğuna işaret eder (son birkaç on yıldır Roma imparatorlarında görülmeyen bir şey).

I. Şapur krallık kariyerine, taht iddiasını desteklemek üzere büyük tanrı Ahura Mazda'ya [Hürmüz] başvurarak başladı. Hem I. Ardeşir hem de I. Şapur Zerdüştçüydü, bu mistik din ilk kez I. Dareios zamanında peygamber Zerdüşt tarafından yayılmıştı. Zerdüştçülüğün karmaşık bir teolojisi ve daha da karmaşık ritüelleri vardı ama I. Şapur'un zamanında evrenin iki eşit güçte iyi ve kötü kuvvete bölündüğünü öğretiyordu. İyi, büyük tanrı Ahura Mazda'nın varlığından yayılıyordu, kötü de karşıt tanrı Ehrimen'den.*[2] Bu ikilik iyi ile kötünün ebediyen çatışma halinde olduğunu gösterir ve Zerdüşt'ün takipçileri *daeva* denilen şeytansı cinler tarafından temsil edilen kötülük güçlerine karşı bitmez bir savaşa kendilerini adamıştır. Bizzat Zerdüşt'e atfedilen eski amentü, "Daeva'ları lanetliyorum," diye başlar, "kendimi bir Mazda tapınanı olarak ilan ediyorum, tüm iyilikleri Ahura Mazda'ya bağlıyorum. Evi olanlara, dünya yüzünde sığırlarıyla dolaşanlara hareket özgürlüğü ve oturma özgürlüğü talep ediyorum... varolan ve gelecekte varolacak dinler içinde bu en büyüğü, en iyisi ve en güzelidir."[3]

Şapur, tanrısal hükmetme hakkını Ahura Mazda'nın onayladığını iddia etmekte hiç çekinmedi; halkın hassasiyetlerinde pazarlık olmazdı. Pers kralı olarak doğruluğun kahramanıydı. Ardeşir, Zerdüştçülüğü yeni imparatorluğunun, halkın hepsini tek bir amacı olan kutsal bir cemaatte birleştirecek devlet dini olarak ilan etmişti. Şapur'un her tebaası *daeva*lara karşı bir askerdi; her erkek ve kadının Persia'ya olan sadakati aynı zamanda kötüye karşı sürekli savaşa da bir katılma taahhüdüydü. Resmi din aynı zamanda çok güçlü bir ulus inşa aracıydı.

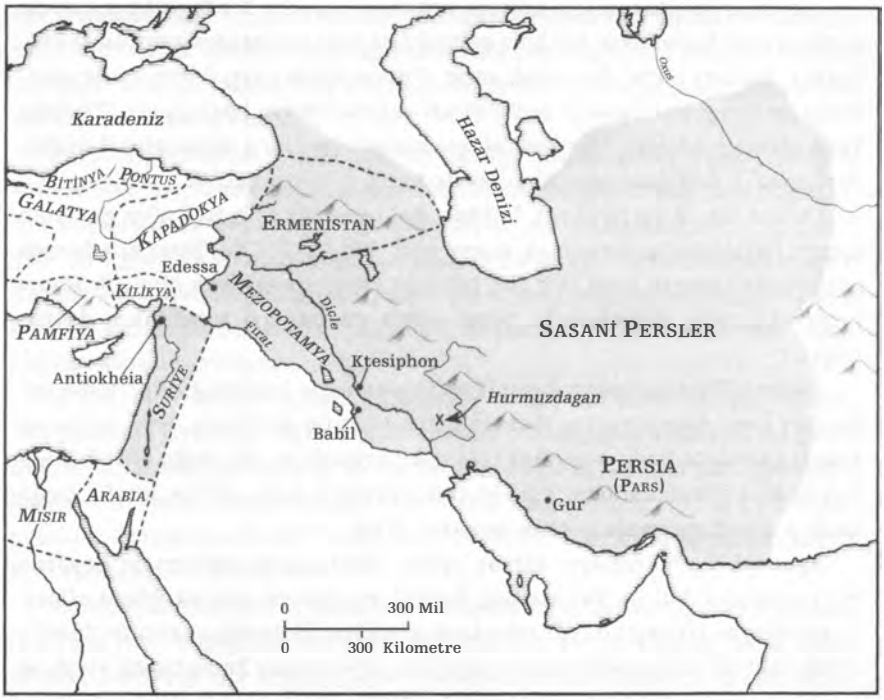
Şapur'un silahlı fetihleri Roma deviyle başladı. Mezopotamya'daki Roma garnizonlarını ele geçirmeyi başardı, sonra da Suriye eyaletindeki Roma kuvvetleriyle karşılaşmak üzere Suriye'ye yürüdü. Roma karşısındaki ilk Pers harekâtı başarısız oldu; Şapur'un ordusu Suriye lejyonları tarafından yenilgiye uğratıldı ve Persler geri çekilmek zorunda kaldı.† Ama bu başarılı savunmaya karşın, Roma'nın Pers saldırılarını durdurma kabiliyeti ciddi ölçüde zedelenmişti. Roma aynı zamanda kuzeyde de yeni bir düşmanla karşı karşıyaydı.

2. yüzyılda bir aralar, uzun süredir şimdi İskandinavya olarak bilinen yarımadalarda yaşayan halklar boğazları teknelerle aşıp Avrupa kıyısına

---

* Bu yalnızca bir cep tanımıdır. Zerdüştçülüğün gelişimi hakkında iyi bir tarihsel araştırma için bkz. Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, gözden geçirilmiş bakı (Routledge, 2001). Dinin, etrafındaki kültürler üzerindeki etkisine daha az akademik bir giriş için bkz. Paul Kriwaczek *In Search of Zarathustra: Across Iran and Central Asia to Find the World's First Prophet* (Vintage, 2004). Zerdüştçülük genellikle dünyanın ilk amentüye dayalı dini olarak kabul edilir: Temel inanışları bir dizi inanç ifadesiyle tanımlanan bir din.

† Romalı tarihçiler ve Şapur'un kendi yazıtları tarafından aktarılanlar o kadar çelişkilidir ki, sonuç çıkarmak da olanaksızdır.

85.2. Pers İmparatorluğu

çıkmıştı. Bundan sonra ne olduğuna dair en iyi kaynağımız olan Jordanes, tarihlerini buradan başlatır: "Arktik bölgede," diye yazar, "benim öykümün (Tanrı'nın inayetiyle) başlayacağı Scandza adında büyük bir ada var. Çünkü kökenini sorduğunuz ırk bu adanın ortasından bir arı sürüsü gibi fırladı ve Avrupa topraklarına geldi."[4]

Bu yeni gelenleri Romalılar Gotlar olarak biliyordu. Jordanes bunların "çok ve çeşitli," olduğunu söyler ve Got genel adı altında tüm bir kabileler dizisi sıralar: Screrefennae, Finnaithae, Finnler, Dani ve Granii ve birçok başkaları. "Bunlar sağlam ve dayanıklı bir halktı" diye ekler, "başka hiçbir ırkta olmadığı kadar çile ve nimet görmüşlerdir, uzun günlerde güneşin ufuk boyunca doğuya doğru gittiğini görürler, kısa günlerde ise görülmez."[5] Yirmi dört saatlik gecelere ve gündüzlere alışkın olan Gotlar, aşırılıklarda rahat ediyordu.

Avrupa'da, Germen kabilelerin arasından Tuna'ya kadar ilerlediler ve bazıları da Doğu'ya, İskitlerin eski topraklarına doğru gitti. Jordanes bundan sonra onları iki gruba ayırır: Vizigotlar ya da "Batı ülkesinin Gotları" ve Ostrogotlar, Doğu yarısı. Artık, Vizigotlar Tuna'dan Roma topraklarını tehdit ederken, Ostrogotlar da Trakya ve Makedonya'ya akıyordu.

249'da, kuzeydeki istila tehdidi ordunun sorunu kendi eline almasını gerektirecek kadar akut bir hale gelmişti. O anki imparator, unutulası Philippus* Gotları haraç ödeyerek satın almaya kalkışmış, ödemelerde gecikince de Vizigotlar Tuna'yı geçip etrafı yağmalamaya başlamıştı. Tiksinen Tuna civarı askerleri, onun yerine generalleri Decius'u imparator ilan etti; Jordanes'in dediğine göre kimileri de kaçıp Gotlara katıldı.

Decius tam 2 yıl dayandı. İktidarı kabul etmek için Roma'ya gittikten sonra, istilacılarla savaşmak üzere geri döndü. 251'de, Tuna'nın hemen güneyinde savaşta öldü. Bir dış tehdide karşı savaşırken ölen ilk Roma imparatoruydu; diğerlerinin hepsi kendi yurttaşları tarafından devrilmişti.

Şapur 252'de Suriye'ye karşı ikinci saldırısına başladığında, Roma lejyonları hem doğu sınırını Pers saldırısına karşı korumak, hem de kuzey sınırını Gotlara karşı korumak için çok zorlandılar. İlk, doğu çöktü. I. Şapur Suriye garnizonlarını aştı ve tüm Suriye'yi aldı. 253'te, büyük Doğu kenti Antiokheia'yı ele geçirdi ve yakıp yıktı.

Aynı yıl, Roma nihayet birkaç aydan fazla tahtta tutunmayı başaran bir imparator buldu. Valerianus, konsül ve general olarak görev almıştı; neredeyse 60 yaşındaydı ama birkaç yıl için Roma'nın talihini döndürecek gibiydi. Oğlu Gallienus'a Batı'daki lejyonların komutasını verdi ve Gallienus Rhine yakınlarında istilacılarla savaşırken, Valerianus Doğu'da savaşlar kazanmaya başladı.

Tam olarak kaç tane oldukları bilinmiyor ama 257 tarihli sikkesi onun için "Dünyayı Yeniden İnşa Eden" der, bu da (abartma payına rağmen) önemli başarılara işaret eder. Ama 260 yılında ordusunu salgın hastalık vurdu ve zayıflattı. Persler Edessa'da [bugün Şanlıurfa] ona saldırdığında geri çekilmek zorunda kaldı ve sonunda müzakerelere başlanmasını istedi.

I. Şapur, imparatorun onu yalnızca küçük bir birlikle karşılaması koşuluyla kabul etti. Valerianus birkaç muhafızıyla buluşma yerine geldi; I. Şapur muhafızlarını öldürdü ve onu esir aldı.

Valerianus'un yaşamının en eksiksiz vakanüvisi ama Hıristiyanlardan nefret ettiği için ona hınçları olan daha sonraki kilise tarihçileri, bunu tanrının bir yargısı olarak görmüştü. Lactantius, "Tanrı onu yeni ve olağanüstü bir yöntemle cezalandırdı," der. "Onu esir alan Perslerin kralı, ne zaman arabasına ya da atına binecek olsa, Romalının eğilip arkasını dönmesini isterdi; sonra, ayağını Valerianus'un omzuna koyarak, alaycı

* Roma, Elagabalus'un 222'deki ölümünden sonra, dördü yalnızca birkaç ay tahtta kalan sekiz imparator görmüştü: Alexander Severus (222-235), Maximinus Thrax (235-238), I. Gordianus (238), II. Gordianus (238), Pupienus Maximus (238), Balbinus (238), III. Gordianus (238-244) ve Philippus (244-249).

bir gülümseyişle, 'Doğru olan bu, Romalıların levhalar ya da alçı üzerine çizdikleri değil,' derdi. Valerianus uzun bir süre fatihinin hak edilmiş hakaretleri altında yaşadı; böylece Romalının adı barbarlar arasında alay ve aşağılama konusu oldu."[6]

Pers bir barbarın elinde esir ve tabure olarak görev yapan ve hâlâ tahtta olan bir Roma imparatoru, düşünülebilecek en aşağılayıcı durumdu. Kuşkusuz bu Şapur için çok önemliydi. Mezarına kendisinin çok büyük bir figürünü yontturmuştu, muzaffer bir edayla at üzerinde duruyor, Valerianus'u kolundan sürüklüyordu. Bir önceki imparator Philippus atın önünde mütevazı bir şekilde eğilmişti; başka bir imparator da atın ayaklarının altında yatıyordu.

Roma, birdenbire o kadar korkutucu ve baş edilemez bir güç olmaktan çıkmıştı. Eyaletler isyan etmeye başladı. İsyanlarla ve kuzeyden gelen başka istilalarla uğraşırken, Roma ordusu seyrelmişti: Germen Alemanni kabilesi İtalya'ya sızıyordu, gene Germen kökenli Franklar İber Yarımadası'ndaki Roma eyaletlerini kasıp kavuruyordu, Galyalılar ayrılmış, kendi krallıklarını ilan etmişlerdi.

Valerianus hâlâ esir ve hâlâ imparatordu; oğlu Gallienus az çok zorunluluktan artık imparator vekiliydi. Becerikli bir generaldi ama bu kargaşa düzeyi, herhangi bir kişinin çözebileceğinin ötesindeydi. O da iktidarda komutanlık vasıflarını kanıtlayabildiği sürece kalabilirdi ve günlerinin sayılı olduğunu biliyordu. Zehirlenmekten kaçınmak için düşmanlarıyla birlikte yiyordu; çevresinde sürekli güvendiği askerlerden oluşan bir çemberle yaşıyordu; ama 268'de, bu askerlerden biri onu öldürdü.

Bilinmeyen bir noktada, babası Valerianus da esarette ölmüştü. Şapur, cesedi bir zafer hatırası yerine koydu. Lactantius, "Derisi yüzülmüş, etlerinden sıyrılıp zincifreyle kırmızıya boyanmış ve böylesi öne çıkan bir zaferin tekrarlanabileceğini anımsatmak ve Romalılara, esir imparatorlarının kalıntılarının bir Pers tapınağında korunduğunu akılda tutarak, kendi güçlerine fazla güvenmemelerini anımsatmak üzere bu görüntünün bizim elçilerimize hep gösterilmesini sağlamak için barbarların tanrısının tapınağına yerleştirilmişti," der.[7]

Gallienus'un 268'de öldürülmesinden sonra, Roma İmparatorluğu –zar zor– varlığını korudu. 271'de barbar istilacılar yarımadanın ortasına kadar ilerlemeyi başarmıştı. Ama o andaki imparator, 4. yüzyıl tarihçisi Eutropius'un "Savaşa yeteneği olan, acımasızlığa eğilimli bir adam,"[8] diye nitelendirdiği askerden dönme kral Aurelianus, ordularını bir dizi iyi planlanmış sefere çıkardı ve neredeyse eski sınırlara döndürdü. Dağılma geçici olarak geri çevrilmişti ve bu da Aurelianus'u popüler kılmasa da

saygıdeğer yapmıştı. Eutropius, "Gerçekten acımasız ve eli kanlıydı," diye bitirir, "ve sevimli olmaktan ziyade, bazı açılardan zamanın gerektirdiği bir imparatordu... ama askeri disiplin ve davranış düşkünlüğü reformcusuydu."[9]

Ama yalnızca orduyu hale yola sokmak Roma'nın sorunlarını çözmeyecekti. Kentin etrafına bir duvar çekilmesini emrederek Aurelianus da bunu kabul ediyordu. 300 yıldır Roma'nın surları olmamıştı; yurttaşları, kentin Roma ordularının gücü tarafından korunduğunu söyleyerek övünüyordu.[10] Artık bu korumaya güvenilemiyordu. İmparatorun gücünün dayandığı ordunun sadakati de artık değişkendi. Aurelianus da, Praetoria Alayı onu bir kamu yolunun ortasında öldürmeden önce yalnızca 5 yıl dayanabilecekti.[11]

Senato gücü imparatorun ellerine bırakmıştı, imparator ordunun gücüne dayanıyordu ve Roma, bunun istikrarlı olabilmesi için çok fazla cephede çok fazla ordu tutuyordu. Aurelianus'tan sonraki 9 yılda 6 kişiye imparator unvanı verildi ve hepsi de öldürüldü.

Bunun olası istisnası dördüncüydü: İmparator Carus. Adamları, Dicle kıyısında kamp yaparken yıldırım çarpması sonucu öldüğünü iddia etmişlerdi.[12] Bu da ancak inandırıcıydı. Diğer yandan, Carus'a "yıldırım çarptığında," muhafızlarının komutanı Diocletianus kamptaydı. Carus'un oğlu Numerianus onun ardından kral oldu ve orduyla yolculuk ederken esrarengiz bir şekilde öldü. Güneşten uzak durmasını gerektiren bir göz rahatsızlığı nedeniyle tahtırevanda gidiyordu ve tahtırevanda öldüğünde, kimse fark etmedi. Eutropius, "ölümü... cesedinin kokusundan anlaşıldı," der, çünkü onunla ilgilenen askerler kokuyu duyup tahtırevanın perdelerini açınca, ölümünden birkaç gün sonra cesedi buldular."[13]

Bu komplo kokuyor (eğer askerler günlerce Numerianus'un perdelerin gerisinde ölü olduğunu fark etmediyse, insan "ilgilenmenin" ne anlama geldiğini merak ediyor) ve kısa sürede bir zanlı bulundu. Ordu yeni bir önder belirlemek için toplandığında, Diocletianus kızgınlıkla Numerianus'u kimin öldürdüğünü bildiğini haykırdı: Numerianus'un kayınpederi olan Praetoria Alayı'nın komutanı. Haklı bir kızgınlığa kapıldı ve kılıcını çekip adamı "ordunun gözleri önünde" öldürdü, bu da suçlamayı soruşturma gereğini ortadan kaldırmış oldu.[14]

Sonra Carus'un diğer oğlu babasının dostları tarafından imparator ilan edildi. Diocletianus'un hırsları açığa çıkmaya başlamıştı. Kendi destekçilerini imparatorun birliklerine karşı sürdü ve rakibini savaşta öldürdü.

Bu Diocletianus'u imparatorluğun başına getirdi: Lactantius'un "kötülük yapan ve sefalet planlayan"[15] diye adlandırdığı bir adam.

Öncelleri gibi, Diocletianus da Kilise Babaları'nca kötü anlatılır çünkü o da Hıristiyanlara işkence edilmesi için kararnameler çıkarmıştı. Lactantius onu yozlaşma, acımasızlık, aşırı vergilendirme, tecavüz ve ortaya atabileceği hemen hemen her şeyle suçlar ve neredeyse Roma'yı batırdığını söyleyerek sözlerini bitirir: "Bu adam, kısmen açgözlülüğünden, kısmen de basiretsizliği yüzünden, Roma İmparatorluğu'nu altüst etti," diye yakınır. "Çünkü yönetimi onunla paylaşması için üç kişi belirledi; böylece imparatorluk dörde bölündü, ordular çoğaldı ve dört hükümdarın her biri geçmiş zamanda tek bir imparatorun sahip olduğundan çok daha büyük bir askeri güç edindiler."[16]

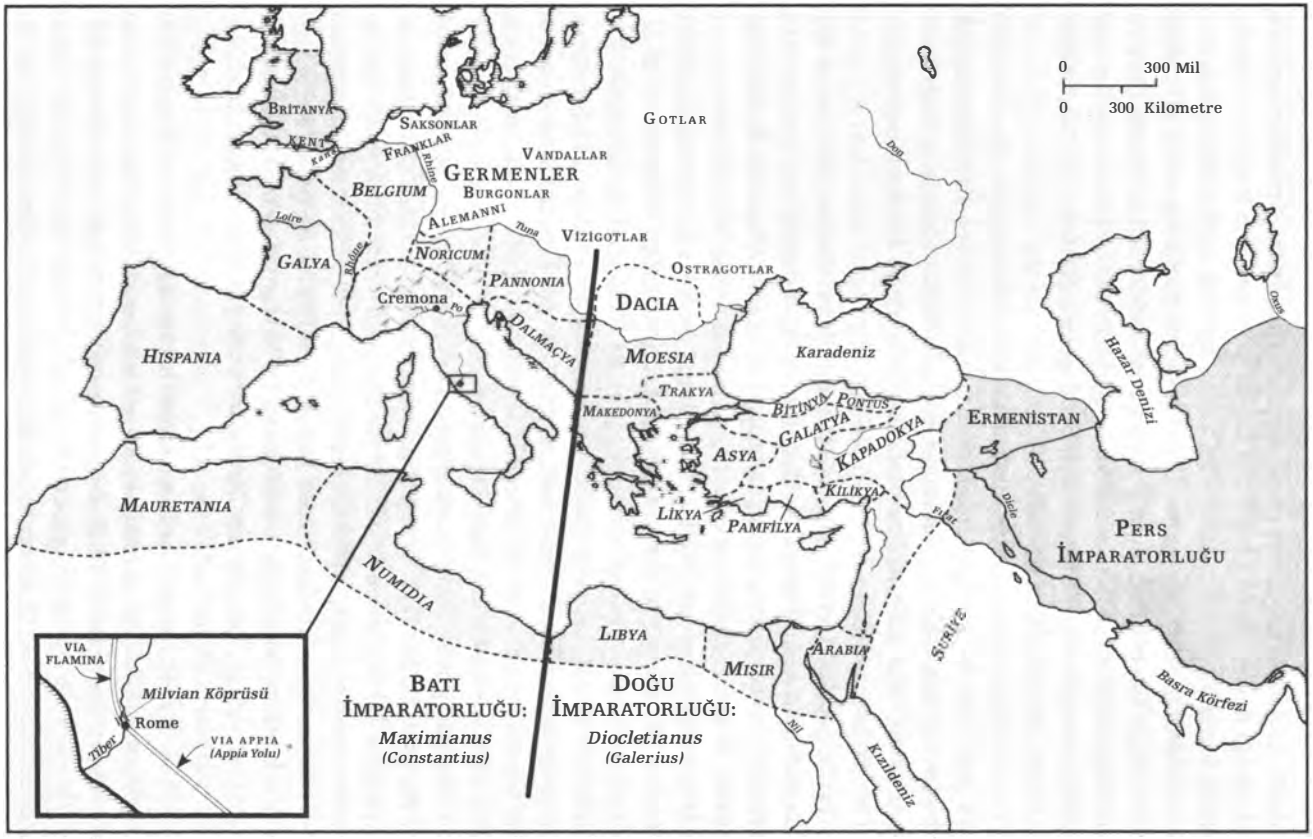
Ama aslında imparatorluğu kurtaran bu bölünme oldu. Diocletianus kuşkusuz hırslı bir adamdı ama hırsı Lactantius'un ona atfettiğinden çok daha karmaşıktı. Yalnızca kazanmak peşinde değildi. İmparatorluğun sorununa bir çözüm arıyordu ve elindeki gücün büyük bir kısmını devrederek bu çözümü buldu.

Tahta geçişinin ertesi yılı, iyi tanıdığı Maximianus adlı başka bir ordu subayını sağ kolu yaptı. Maximianus'a imparatorluk unvanı olan Augustus'u verdi ve ona ortak imparatorluk önerdi: Caracalla ve Geta'nın felaketli yıllarından beri unvanı ilk kez iki imparator bölüşüyordu.

İmparatorluğun en büyük sorununun büyüklüğü olduğuna karar vermişti. Bir tek kişinin mutlak tiranlık dışında tüm bölgeleri el altında tutması olanaksızdı ve mutlak tiranlık da ölümle sonuçlanıyordu. Her hâlükârda, en mutlakiyetçi imparator bile Galya'dan Fırat'a kadar yayılmış orduların gözdesi olarak kalamazdı. Lejyonlar, kendilerine en yakın olan adamı kayıracaktı; Diocletianus imparatorluğun her iki yarısına da, yakın durabilecek birer imparator veriyordu.

Ordunun gücü de Diocletianus'u endişelendirmeyi sürdürüyordu. 293'te, ordunun her iktidar değişimine karışmasını önleyecek bir uygulamaya gitti. İki ast "imparator," Caesar unvanını verdiği (bir imparatorun ardılına verdiği olağan sıfat) iki görevli atadı. Bu iki Caesar, Constantius ve Galerius, imparatorlara daha kişisel bir biçimde de bağlıydı: Galerius Diocletianus'un kızıyla, Constantius da Maximianus'un kızıyla evlenmişti (Eutropius, "İkisi de eski karılarından boşanmak zorunda kaldılar," der.[17] İstikrarın da bir bedeli vardı.)

305'te, Diocletianus o zamana kadar hiçbir imparatorun denemediği bir şey yaptı. Emekliye ayrıldı ve Caesar'ı lehine çekildi ve Maximianus'un da aynı şeyi yapmasını istedi. Yaşlanmış ve yıpranmıştı, son nefesine kadar iktidara sarılacağına, gücün bir sonraki kuşağa aktarılmasına nezaret etmeye karar verdi. Maximianus, çok isteksizce de olsa kabul etti ve iki adam aynı gün, imparatorluğun iki ucunda çekilme törenleri düzenledi,

85.3. Roma İmparatorluğu, bölünme

her ikisi de birer zafer geçidinde yer aldı ve sonunda törenle imparatorluk kaftanlarını bırakıp, sivil giysilerini giydiler.[18]

Diocletianus o sorunlu *Romalı* fikrini düzeltmek için de bir çaba sarf ediyordu. Bir imparatora boyun eğmektense, Roma yurttaşları artık imparatorluk yetkesi *fikrine* boyun eğiyorlardı. Giysi değişimi kamusal tiyatrodan başka bir şey değildi. Diocletianus imparatorun bir süreliğine Roma'yı temsil ettiğini ama temsilcilik görevinin bunu üstlenen kişilikten daha büyük olduğunu göstermeye çalışıyordu.

Kısa süreliğine bu işe yaradı. Constantius Galya, İtalya ve Afrika'nın imparatoru, Galerius da doğunun imparatoru oldu, iki başka Caesar da onların astları olarak seçildi. Ama Constantius 306'da, tahta çıkışından yalnızca bir yıl sonra ölünce, ordu gene ardıllık meselesine burnunu soktu. Askerler Diocletianus'un imparatorluk gücünü incelikle yeniden tanımlamasını kavrayamamıştı ve Constantius batıdaki orduda son derece popülerdi. Şimdi, Constantius'un önceki evliliğinden olan oğlu genç Constantinus'un iktidarı devralmasını istiyorlardı. Bir kralın oğlunun, karakteri ne olursa olsun, babasının iktidarını devralması yolundaki akıl dışı arzu, insan ırkında Sümerli Etana'nın zamanından beri mevcuttu. Üç bin yıl sonra bu arzu hâlâ güçlüydü.

Bu tam da Diocletianus'un kaçınmak istediği şeydi, ama şimdi eski âdetler onun yeni kurumlarıyla çatışıyordu. Doğu imparatoru Galerius, Constantius'un astı Severus'un planlandığı gibi batının imparatoru olması gerektiğinde ısrar etti. Sonra, (en az Gılgamış'tan beri var olan) iktidar tutkusu da ortaya çıktı. Zaten baştan beri emekli olmak istemeyen Maximianus yeniden devreye girdi. Batıda Severus'un rakibi olan Constantinus'un da yardımıyla talihsiz Severus'un üzerine yürüdü ve onu yenilgiye uğrattı.

Şimdi, imparatorluk her zamankinden daha çetrefil bir karmaşanın içindeydi. Yasal olarak yönetme hakkı olan bir tek Galerius vardı; Severus ölmüştü ve Maximianus'un da sözüm ona emekli olmuş olması gerekiyordu; Constantinus, Maximianus'un iktidara dönüşünü destekliyordu ve Maximianus'un kızıyla evlenmişti, bu da üvey büyükbabasının aynı zamanda kayınpederi olduğu anlamına geliyordu. Maximianus'un oğlu Maxentius da şimdi eğer babası tam imparator olursa, kendisinin de – eniştesi Constantinus müdahale etmediği sürece– taht sırasında ikinci olacağını görüyordu.

Bir dizi savaş yaşandı, iktidar bir adamdan diğerine ve doğudan batıya gidip geliyordu, bu arada imparatorluk halkı kafalarını kollayarak sonucu bekliyordu. 312'de, çatışmalar dizisi bir tek çatışmaya indirgenmişti: Roma'nın kuzeyindeki Constantinus ve ordusu, Maxentius'a saldırmayı

planlıyordu. Maximianus iki yıl önce, eski tahtını geri alamamanın utancıyla intihar etmişti; Maxentius kendi askerleriyle Roma'nın denetimini ele geçirmişti.

Constantinus Ekim'de Roma'ya doğru yürüyüşüne başladı. Anlaşıldığı kadarıyla anlattıklarının kaynağı Constantinus olan kilise tarihçisi Eusebios'a göre, saldırısını gayet tanıdık bir gerekçeye bağlıyordu: Eusebios "Roma İmparatorluğu'nun kraliyet kenti, tiranca bir baskının altında ezilmişti," diye yazar, "... ve imparatorluk kentini bu halde gördüğü sürece yaşamında neşe olmayacağını ve kendisini tiranlığın devrilmesine hazırladığını söyledi."[19]

BATI İMPARATORLUĞU		DOĞU İMPARATORLUĞU	
Augustus *(imparator)*	Caesar *(ast imparator)*	Augustus *(ortak imparator)*	Caesar *(ast imparator)*
Maximinianus (286-305) babası	Constantius babası	Diocletinianus	Galerius (284-305)
Constantius (305-306)	Severus	Galerius (305-306)	Maximinianus Daia
Severus (306-307) *(Galerius tarafından imp. olarak tanınır)*	Constantinus *(306'dan ordu tarafından imparator ilan edilir)*		
Maxentius *(Severus'u yenerek Constantinus'un yerine imparator olur)*			
Maximianus oğlunu yenme girişiminde bulunur ve başarısız olur		Maximinianus Daia (310-313)	
Constantinus (312-337) *(Maxentius'u yenerek imparator olur)*			

85.1 Roma İmparatorluğu'nda iktidar dalgalanmaları.

Ama salt kurtarıcı olma iddiasının bir imparatorluğu bir fatihin arkasında birleştirmeye yeteceği günler geçmişti; başkentteki Romalılar, değişik kölelik türleri getiren çok fazla kurtarıcı görmüştü. Constantinus'un altında yürüyeceği daha güçlü bir bayrağa gereksinimi vardı.

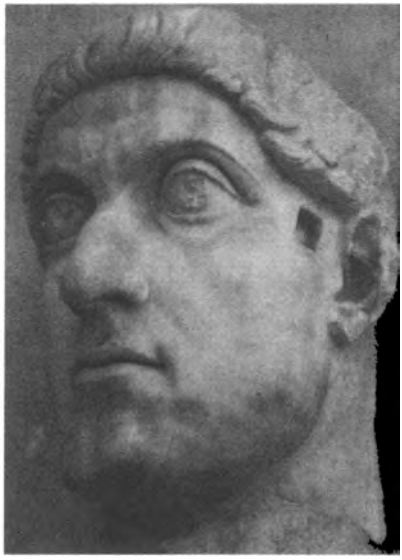
Bizzat Eusebios bile bundan sonra olanlar konusunda rahatsızdır. Çabasına destek çıkacak bir Roma tanrısı bulup bulamayacağını düşünen (bu Persia'da I. Şapur'un işine yaramıştı) Constantinus'a bir görüntü belirdi.

> Gökten ona çok muhteşem bir işaret göründü, bunun nasıl olduğunu başkası anlatsa, inanması güç olurdu. Ama bu tarihin yazarına, tanışarak kendisine ve toplumuna onur veren muzaffer imparator uzun zaman sonra kendisi anlattığı ve ifadesini yeminle desteklediği için, kim bundan kuşku duyabilir ki? Öğle zamanı, güneş devrilmeye başladıktan sonra, kendi gözleriyle gökyüzünde, güneşin üzerinde ışıktan bir haç ve altında *"Bu işaret sana zafer getirecek"* yazısını gördüğünü söyledi. Bu görüntü karşısında şaşkınlıktan donakaldı... Bunun anlamını düşünüp bulmaya çalışırken, aniden akşam oldu; daha sonra uykusunda Tanrı'nın İsa'sı ona gökyüzünde gördüğü işaretin aynısıyla göründü ve bu işaretin benzerini yaptırmasını ve düşmanla her karşılaşmasında, güvence olarak bunu kullanmasını buyurdu."[20]

Eusebios'un bunu ihtiyatla anlatması, tutucu bir Hıristiyanın görüntünün sonraki kısmı konusundaki kuşkusunu yansıtır, çünkü Hıristiyan teolojisi genelde bu tür sihirli düşünceyi desteklemez. Ama Constantinus buna göre davranmış ve İsa'nın adındaki ilk iki Yunanca harfi, *khi* ve *ro*'yu miğferine kazıtmış ve sancağına da koydurmuştu.

Constantinus'un yaklaşması üzerine Maxentius ve ordusu kentten çıkmış ve Milvius Köprüsü önünde düşmanı beklemek üzere Tiber Nehri üzerinden Flamina Yolu boyunca ilerlemişti. Constantinus kente girmek için onları aşıp köprüden geçmeliydi.

Maxentius'un ordusu Constantinus'unkinden daha kalabalıktı ama Eusebios kentte kıtlık olduğunu belirtir; herhalde askerlerin gücü yerinde değildi. Constantinus'un saldırısı onların Tiber'e dönmelerini sağladı. Milvius Köprüsü çekilmelerini sağlayamayacak kadar dardı, onlar da eğreti bir ponton köprü yapmaya çalıştılar. Aşırı yüklenen tekneler battı ve askerlerin yüzlercesi boğuldu. Geri çekilirken boğulan askerlerin arasında, zırhı yüzünden nehrin dibine batarak boğulan Maxentius da vardı. Constantinus kentin efendisiydi; kısa sürede, imparatorluğun da efendisi olacaktı.

85.2. Constantinus. 306-337 dönemi Roma İmparatoru olan Büyük Constantinus'un mermer büstü. *Palazzo dei Conservatori, Roma. Fotoğraf Archive Timothy McCarthy/Art Resource, NY*

Maxentius'un sonunun öyküsünü anlatan Eusebios, arkalarında Mısırlılar boğulurken Kızıldeniz'den çıkan muzaffer Yahudilerin sözlerini aktarmadan edemez: "O zaman, zaferi kazananlar diyebilir ki: Tanrı'ya şarkı okuyalım,

çünkü atlarla arabaları o denize attı."[21] Bunlar, inançları bir ulus olarak siyasal varoluşlarına bağlı bir halkın şarkısıydı; bu Hıristiyanların hiç olmadığı bir şeydi. Ama Constantinus Hıristiyanlıkta kendi ulusunun geleceği için bir umut görmüştü. 300 yıllık sebat sonunda bu Hıristiyan kimliği –ona tutunanlarda kesinlikle merkezi bir yer edinen ama ondan önce gelen kimliklerini de silmeyen bir kimlik– diğerlerinin hepsinden güçlü çıkmıştı.

Roma İmparatorluğu çevresine çizgiler çekmiş, müttefiklerini boyunduruğa bağlamış ve önce bir imparatora, sonra da imparatorun yetkesinin bir idealine boyun eğilmesini talep etmişti ve imparatorluk giderek daha pejmürde ve çekişmeli bir hale gelmişti. Bu arada, Hıristiyanlar kanlı savaşları atlatmış ve bilinen dünyanın büyük bir bölümüne yayılmışlardı. Hıristiyanlık, Roma'nın hiç beceremediğini yapmıştı: Kökeni olan ülkede bir Yahudi tarikatı olarak dar kapsamlı bir başlangıçtan yayılmış ve Yahudileri, Goyları, Trakyalıları, Yunanları, Suriyelileri ve Romalıları tek bir cemaatte birleştirmişti.

Milvius Köprüsü'nde kendini Hıristiyan Tanrısı'na bağlayarak, Constantinus imparatorluğu yeni bir şeye dönüştürmüştü. Kökleri Roma kentinde olan ama onu da aşabilen bir Romalılık peşindeki sonuçsuz araştırmayı terk etmişti. Bunun yerine, onun yerini alacak yeni bir şey bulmuştu. Sancağında İsa'nın adıyla savaşta ilerlediğinde, geleceğini *bunun* bütünü bir arada tutacak anahtar olduğu kumarına bağlamıştı.

Bu, eski Roma'nın sonuydu. Ama iyisiyle kötüsüyle çok daha güçlü bir şeyin de yükselişi olduğu ortaya çıkacaktı.

ZAMAN ÇİZELGESİ 85

ROMA	ÇİN	PARTİA
		Sarı Türbanlar Ayaklanması (184)
Septimius Severus, imparator (193)	**Shaodi/Xiandi**	
Caracalla, imparator (211)		Kızıl Tepeler Savaşı (208)
Macrinus, imparator (217)		**V. Artabanos**
Elagabalus, imparator (218)	Üç Krallık (220)	
		PERSİA
		I. Ardeşir (226)
		I. Şapur (241)
Decius, imparator (249)		
Valerius, imparator (253)		
Gallienus, imparator (260)		
Aurelianus, imparator (270)		
Carus, imparator (284)		
Numerianus, imparator (284)		
Diocletianus, imparator (285)		
Diocletianus/Maximianus, ortak imparator (286)		
Constantinus/Galerius, ortak imparator (305)		
Constantinus, imparator (312)		

NOTLAR

ÖNSÖZ

1. *Archives royales de Mari,* cilt X, 123 içinde yayımlanan derlemeden; çeviren ve aktaran Bertrand Lafont "The Women of the Palace at Mari,"içinde, Jean Bottéro, *Everyday Life in Ancient Mesopotamia* (2001) içinde, s. 129-134. Kirum ile Şimatum arasındaki kavgayı özetlediği için bay Lafont'a müteşekkirim.
2. Bottéro, s. 130.

1. Bölüm: Krallığın Kökeni

1. Çeviren Samuel Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character* (1963) içinde, ek E olarak, s. 328.
2. Örneğin, bkz. Charles Pellegrino, *Return to Sodom and Gomorrah* (1994), s. 155 vd.
3. M. E. L. Mallowan, *Early Mesopotamia and Iran* (1965) içinde, s. 7.
4. Çeviren Gwendolyn Leick, *Mesopotamia: The Invention of the City* (2001) içinde, s. 1.
5. Çevirenler Diane Wolkstein ve Samuel Noah Kramer, *Inannu, Queen of Heaven and Earth: Her Stones and Hymns from Sumer* (1983) içinde, s. 33.

2. Bölüm: İlk Öykü

1. N. K. Sandars'ın düzyazı çevirisi üzerine benim yorumum, *The Epic of Gilgamesh* (1972), s. 110.
2. Bottéro'nun çevirisi üzerine benim yorumum, s. 69.
3. Aktaran: William Ryan ve Walter Pitman, *Noah's Flood: The New Scientific Discoveries about the Event that Changed History* (2000), s. 54. Bay Ryan ve Bay Pitman'a, Tufan hakkındaki akademik çalışmalarını anlaşılır bir şekilde özetledikleri için müteşekkirim.
4. Ryan ve Pitman, s. 57.
5. Bu örneğin, Charles Pellegrino'nun, *Return to Sodom and Gomorrah* içinde savunduğu konumudur.
6. Aktaran, John Keay, *India: A History* (2000), s. 1-2.
7. Bkz. Peter James ve Nick Thorpe, *Ancient Mysteries* (1999), s. 13.
8. Sandars, s. 112.
9. Aktaran Ryan ve Pitman, s. 50.
10. *Origin de los Indias,* aktaran Lewis Spence, *The Myths of Mexico and Peru* (1994) içinde, s. 108.
11. Çeviren Samuel Kramer ve aktaran Bottéro, s. 19.
12. Richard J. Mouw, "'Some Poor Sailor, Tempest Tossed': Nautical Rescue Themes in Evangelical Hymnody," *Wonderful Words of Life: Hymns in American Protestant History and Theology içinde,* der. Richard J. Mouw ve Mark A. Noll (2004), s. 249.

3. Bölüm: Aristokrasinin Yükselişi

1. Michael Rice, *Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000-2000 BC* (2003), s. 73.
2. Der. ve çev. Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia* (2000), s. 196.
3. *Age.*, s. 198-199.
4. Pellegrino, s. 39.
5. Harriet Crawford, *Sumer and the Sumerians* (1991), s. 23.

4. Bölüm: İmparatorluğun Yaratılması

1. Rice, s. 11.
2. David P. Silverman, (genel der.), *Ancient Egypt* (2003), s. 107.
3. A. Rosalie David, *Religion and Magic in Ancient Egypt* (2002), s. 46.
4. Gerald P. Verbrugghe ve John M. Wickersham, *Berossos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt* (1996), s. 131.

5. Bölüm: Demir Çağı

1 Stanley Wolpert, *A New History of India* (2004), s. 11.
2 Keay, s. 2.

6. Bölüm: Filozof Kral

1 J. A. G. Roberts, *The Complete History of China* (2003), s. 3.
2 Anne Birrell, *Chinese Mythobgy: An Introduction* (1993), s. 46.

7. Bölüm: İlk Yazılı Kayıtlar

1 Steven Roger Fischer, *A History of Writing* (2001), s. 25-26. Fischer "bu kuramın önde gelen oluşturucusu" olarak Denise Schmandt-Besserat'ı gösterir ve bu kuramın (yazının kökeni hakkındaki hemen hemen tüm kuramlar gibi) tartışmalı olduğuna dikkat çeker.
2 Aktaran, W. V. Davies, *Egyptian Hieroglyphs: Reading the Past* (1987), s. 47.

8. Bölüm: İlk Savaş Vakayinameleri

1 "Enmerkar and the Lord of Aratta," çev. J. A. Black vd., *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* içinde, http://www.etcsl.orient.ox.ac.uk/ (1998-); bundan sonra *ETC* olarak kısaltıldı.
2 Çev. Sandars, s. 61.
3 Sandars, s. 71. Çevirisinin başındaki giriş makalesinde, Gılgamış'ın kuzeye yolculuğunun kökenindeki çeşitli tarihsel olasılıkları öne çıkardığı için N. K. Sandars'a müteşekkirim.
4 Benim kullandığım Tummel Yazıtı versiyonu, Kramer, *The Sumerians*, içinde bulunabilir, s. 78-80. Dr. Kramer aynı zamanda üç şehir arasındaki savaşın gidişini gösterebilmek için yazıtı kral listesiyle eşleştirmiştir.
5 "Gilgamesh and Agga of Kish," *ETC* içinde.

9. Bölüm: İlk İç Savaş

1 Herodotus, *The Histories,* çev. Robin Waterfield (1998), 2.99.
2 Ian Shaw, (der.), *The Oxford History of Ancient Egypt* (2002), s. 68-69.
3 Rudolf Anthes, "Egyptian Theology in the Third Millennium B.C.," *Journal of Near Eastern Studies* 18:3(1959), s. 171.
4 *Age.*
5 Ian Cunnison, *The Luapula Peoples of Northern Rhodesia* (1959), s. 98.
6 Edmund Leach, "The Mother's Brother in Ancient Egypt," *RAIN* [Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland] 15(1976), s. 20.
7 Shaw, s. 9.
8 William Flinders Petrie, *Researches in Sinai* (1906), s. 41.
9 Rice, s. 14.
10 Peter A. Clayton, *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt* (1994), s. 28.

10. Bölüm: İlk Destan Kahramanı

1 Dalley, s. 42 vd.
2 Gılgamış Destanı'ndan alıntılar, az çok benimdir. Bunları N. K. Sandars'ın çevirisinin yapısına dayandırdım ama bazılarını biraz özetledim, zor sözcükleri açtım ve sık sık da Samuel Kramer, Maureen Gallery Kovacs ve Stephanie Dalley'in sağladığı çevirilere dayanarak değiştirdim.
3 Neredeyse tamamen Sandars çevirisinden, s. 118-119.

11. Bölüm: Ölüm Karşısındaki İlk Zafer

1 Clayton, s. 33.
2 Richard L. Zettler ve Lee Home, *Treasures from the Royal Tombs of Ur* (1998), s. 29.
3 Bu, J. M. Roberts's önerisidir, *The Penguin History of the World* (1997) içinde, s. 71.
4 Herodotus, 2.12.
5 Paul Jordan, *Riddles of the Sphinx* (1998), s. 73.
6 Clayton, s. 45.
7 Herodotus, 2.124.
8 Herodotus, 2.126.
9 Bruce G. Trigger, "Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behavior," *World Archaeology* 22:2(1990), s. 119.
10 Dean Hardy ve Marjorie Killick, *Pyramid Energy: The Philosophy of God, the Science of Man* (1994), s. 169.
11 Peter Tompkins, *Secrets of the Great Pyramid* (1971), s. xiv.
12 James ve Thorpe, s. 208.

12. Bölüm: İlk Reformcu

1 Çeviren, Samuel Kramer, *The Sumerians,* s. 51.
2 *Age.*, s. 313.
3 John Winthrop Hackett (der.), *Warfare in the Ancient World* (1989), s. 4.

4 Leick, *Mesopotamia,* s. 149.
5 I. M. Diakonoff (der.), *Early Antiquity* (1991), s. 82.
6 Çeviren Samuel Kramer, *From the Tablets of Sumer* (1956), s. 48.
7 Diakonoff, s. 82.
8 J. S. Cooper, *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions,* cilt 1, *Presargonic Inscriptions* (1986), s. 78.
9 Nels Bailkey, "Early Mesopotamian Constitutional Development," *American Historical Review* 72:4(1967), s. 1222.
10 Çeviren Kramer, *The Sumerians,* s. 323-324.
11 Leick, *Mesopotamia,* s. 150.
12 Çeviren Kramer, *The Sumerians,* s. 322-323.
13 Cooper, s. 95.
14 Crawford, s. 25.

13. Bölüm: İlk Askeri Diktatör

1 James B. Pritchard (der.), tarafından *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures* (1958) s. 85-86 içinde sağlanan çeviriden uyarlama; bazı terimlerin Gwendolyn Leick tarafından sağlanan açıklaması *Mesopotamia* içinde, s. 94.
2 J. M. Roberts, s. 51.
3 Çeviren Kramer, *The Sumerians,* s. 330.
4 Xenophon, *The Education of Cyrus,* çev. Wayne Ambler (2001), 1.3.8-9.
5 "The Sargon Legend, Segment B," *ETC* içinde.
6 Çeviren Kramer, *The Sumerians,* s. 324.
7 Diakonoff, s. 85.
8 *Age.*
9 Çeviren Kramer, *The Sumerians,* s. 324.
10 H. W. F. Saggs, *The Might That Was Assyria* (1984), s. 19.
11 Benjamin R. Foster'dan uyarlama, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature,* cilt 1 (1996), s. 254.
12 Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (1996), s. 97.
13 A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization* (1977), s. 154.
14 Diakonoff, s. 86.
15 Bailkey, s. 1225. Bailkey'in dipnotları, isyanı kaydeden ve Amin Metinleri olarak adlandırılan Eski Babil yazıtlarının eksiksiz bir bibliyografyasını verir.
16 Leick, *Mesopotamia,* s. 99.

14. Bölüm: İlk Planlı Kentler

1 Keay, s. 6.
2 Wolpert, s. 14-15.
3 Fischer, s. 61.
4 Wolpert, s. 18.
5 Keay, s. 13.
6 Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, *A History of India* (1998), s. 23.

7 *Age.*, s. 22-23.
8 Terminoloji ve ölçüleri sağlayan, Kulke ve Rotherınund, s. 23 ve Keay, s. 8-9.

15. Bölüm: İlk İmparatorluk Çöküşü

1 Herodotus, 2.127-128.
2 Jordan, s. 80.
3 *Age.*, s. xvii.
4 Herodotus, 2.129.
5 Herodotus, 2.133.
6 Herodotus, 2.131.
7 Clayton, s. 60.
8 A. Rosalie David, *The Egyptian Kingdoms* (1988), s. 16.
9 217. Büyüyü çeviren J. H. Breasted, *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt* (University of Chicago Press, 1912) içinde; sonraki, 309. büyüyü çeviren R. O. Faulkner, *The Ancient Pyramid Texts* (Clarendon Press, 1969) içinde; her ikisini de aktaran, Jon E. Lewis (der.), *Ancient Egypt* (2003), s. 27-29.
10 Clayton, s. 64.
11 Aktaran, Clayton, s. 67.
12 Colin McEvedy, *The New Penguin Atlas of Ancient History* (2002), s. 36.

16. Bölüm: İlk Barbar İstilaları

1 Kramer, *The Sumerians,* s. 61.
2 Roaf, s. 98.
3 İlk dikkat çeken, Hugo Radau, *Early Babylonian History Down to the End of the Fourth Dynasty of Ur* (1899), s. 307.
4 David Willis McCullough (der.), *Chronicles of the Barbarians* (1998), s. 8.
5 Oppenheim, *Ancient Mesopotamia,* s. 62.
6 "The Cursing of Agade," *ETC* içinde.
7 *Age.*
8 Kramer, *The Sumerians,* s. 330.
9 "A *tigi* to Bau for Gudea," *ETC* içinde.
10 "The Victory of Utu-hegal," *ETC* içinde.
11 Kramer, *The Sumerians,* s. 325.
12 "Ur-Namma the canal-digger," *ETC* içinde.
13 "A praise poem of Ur-Namma" *ETC* içinde.

17. Bölüm: Tek Tanrıya İnanan İlk Kişi

1 Gen, 10:11-24.
2 Victor P. Hamilton, *The Book of Genesis: Chapters 1-17* (1990), s. 363.
3 "The death of Ur-Namma (Ur-Namma A)"dan uyarlama, *ETC* içinde.
4 Jonathan N. Tubb, *Canaanites: Peoples of the Past* (1998), s. 15.
5 J. M. Roberts, s. 41.
6 Tubb, s. 39.
7 Donald B. Redford *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times* (1992), s. 63-64.
8 Aidan Dodson ve Dyan Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt* (2004), s. 80.

9 Aktaran, Redford, *Egypt*, s. 67-68.
10 Qur'an, 2.144-150.
11 Roaf, s. 101.
12 Aktaran Leick, *Mesopotamia*, s. 132-133.
13 Leick, *Mesopotamia*, s. 126.
14 Roaf, s. 102.
15 Tubb, s. 38.

18. Bölüm: İlk Çevre Felaketi

1 John Perlin, *Forest Journey: The Role of Wood in the Development of Civilization* (1991), s. 43.
2 Thorkild Jacobsen, *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity* (1982), s. 468.
3 D. Bruce Dickson, "Circumscription by Anthropogenic Environmental Destruction: An Expansion of Carneiro's (1970) Theory of the Origin of the State," *American Antiquity* 52:4(1987), s. 713.
4 Kramer, *The Sumerians*, s. 333-334, uyarlama.
5 *Age.*, s. 334-335, uyarlama.
6 "The Lament for Urim"den biraz uyarlanmış, *ETC* içinde.
7 *Age.*

19. Bölüm: Yeniden Birleşme İçin Savaş

1 Verbrugghe ve Wickersham, s. 137.
2 Stephan Seidlmayer, "The First Intermediate Period," *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde, der. Ian Shaw (2002), s. 128-129.
3 Verbrugghe ve Wickersham, s. 194.
4 Clayton, s. 72.
5 "Instructions for Merikare," Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, cilt 1(1975) içinde, s. 70.
6 Shaw, s. 161.
7 *Age.*, s. 151.
8 Dodson ve Hilton, s. 87.
9 *Age.*, s. 90.
10 "The Prophecy of Nerferti," aktaran Shaw, s. 158.
11 Clayton, s. 79.
12 Shaw, s. 160.
13 Silverman, s. 79.

20. Bölüm: Mezopotamya Ergime Potası

1 "Ishbi-Erra and Kindattu," A, B, D ve E parçalarının birleştirilmesi, *ETC* içinde.
2 Roaf, s. 110.
3 Saggs, *Assyria*, s. 28-30.
4 Hayli parçalı "Letter from Nann-ki-ag to Lipit-Estar about Gungunum's troops" ve "Letter from Lipit-Estar to Nann-ki-ag about driving away the enemy," üzerinden inşa edilmiştir, her ikisi de *ETC* içinde.
5 "An adab to Nanna for Gungunum (Gungunum A)," *ETC* içinde.

6 L. W. King, *The Letters and Inscriptions of Hammurabi*, cilt 3 (1976), s. 213, "Reign of Sumu-abu." çevirisi.
7 Çeviren A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (1975), s. 155.
8 Saggs, *Assyria*, s. 25 içinde aktarılan Asur kral listesi.
9 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylon, Volume I: Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon* (1926), s. 16.
10 Saggs, *Assyria*, s. 37.
11 Roaf, s. 116.
12 Saggs, *Assyria*, s. 25.
13 Gwendolyn Leick, *The Babylonians: An Introduction* (2003), s. 33.
14 Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, s. 156.
15 H. W. E Saggs, *Babylonians* (1995), s. 98.

21. Bölüm: Xia'nın Devrilmesi

1 Ssu-ma Ch'ien, *The Grand Scribes Records*, cilt 1, der. William H. Nienhauser, Jr., çeviren Tsai-fa Cheng vd. (1994), s. 21.
2 *Age.*, s. 22.
3 *Age.*, s. 32.
4 John King Fairbank ve Merle Goldman, *China: A New History* (2002), s. 37.
5 Li Liu and Xingcan Chen, *State Formation in Early China* (2003), s. 35.
6 *Age.*, s. 35
7 Ch'ien, s. 37.
8 *Age.*, s. 38.
9 J. A. G. Roberts, s. 5.
10 Ch'ien, s. 38; aktarılan sözleri tam olarak şöyleydi: "T'ang'ı Hsia-t'ai'de öldüremediğim için pişmanım; sonumu getiren bu oldu."

22. Bölüm: Hammurabi'nin İmparatorluğu

1 Jorgen Laessoe, *People of Ancient Assyria: Their Inscriptions and Correspondence* (1963), s. 47.
2 Açıklık uğruna biraz değiştirilmiş, Laessoe'dan, s. 50.
3 Laessoe, s. 68-69.
4 *Age.*, s. 76.
5 *Age.*, s. 78.
6 André Parrot'un canlandırması, Jack M. Sasson, "The King and I: A Mari King in Changing Perceptions," *Journal of the American Oriental Society* 118:4(1998) içinde ele alınmış, s. 454.
7 King, cilt 2, s. 176.
8 Pritchard, s. 142.
9 Norman Yoffee, "The Decline and Rise of Mesopotamian Civilization: An Ethnoarchaeological Perspective on the Evolution of Social Complexity," *American Antiquity* 44:1(1979), s. 12.
10 Saggs, *Babylonians*, s. 101.
11 King, cilt 1, s. xxxvii.
12 Roaf, s. 121.

23. Bölüm: Hyksos'lar Mısır'ı Ele Geçirir

1 Shaw, s. 169.
2 Clayton, s. 93.
3 Josephus, *Against Apion*, 1.14.74-77, *The Works of Josephus* (1987) içinde.
4 *Age.*, 1.14.85.
5 Redford, *Egypt*, s. 126.
6 George Steindorff ve Keith C. Steele, *When Egypt Ruled the East* (1957), s. 29.

24. Bölüm: Girit Kralı Minos

1 J. Lesley Fitton, *Minoans* (2002), s. 67.
2 *Age.*, s. 104-105.
3 *Age.*, s. 138.
4 Apollodorus, *The Library* (1921), 3.1.3-4 ve 3.15.8.
5 Cyrus H. Gordon, *The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations* (1965), s. 51-52.
6 Thucydides, *The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*, çeviren Richard Crawley (1998), 1.4-5.
7 Herodotus, 1.171.
8 Thucydides, 1.8.
9 Rodney Castleden, *Minoans: Life in Bronze Age Crete* (1990), s. 148.
10 Fitton, s. 166.
11 Christos G. Doumas, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* (1983), s. 134.
12 *Age.*, s. 134-135.
13 *Age.*, s. 139.
14 *Age.*, s. 147.

25. Bölüm: Harappa'nın Dağılması

1 Wolpert, s. 21.
2 G. F. Dales, "The Mythical Massacre at Mohenjo Daro," *Ancient Cities of the Indus* içinde, der. G. L. Possehl (1979), s. 291.
3 Gregory L. Possehl, "The Mohenjo-daro Floods: A Reply," *American Anthropologist* 69:1(1967), s. 32.
4 *Age.*, s. 35.
5 Romila Thapar, *Early India: From the Origins to ad 1300* (2002), s. 87.
6 Julian Reade, "Assyrian King-Lists, the Royal Tombs of Ur, and Indus Origins," *Journal of Near Eastern Studies* 60:1(2001), s. 27.
7 Wolpert, s. 27.
8 *Age.*, s. 24.
9 Keay, s. 20.

26. Bölüm: Hititlerin Yükselişi

1 Robert S. Hardy, "The Old Hittite Kingdom: A Political History," *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58:2(1941), s. 180.
2 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World* (2002), s. 116-117.

3 G. G. Giorgadze, "The Hittite Kingdom," *Early Antiquity* içinde, der. I. M. Diakanoff, çeviren Alexander Kirjanov (1991), s. 271.
4 Bryce, s. 230.
5 Robert S. Hardy, s. 181.
6 Giorgadze, s. 272.
7 Robert S. Hardy, s. 194.
8 Hitit *Vasiyetname*, ayrıntılı şekilde aktaran, Bryce, s. 11.
9 Bryce, s. 31.
10 Redford, *Egypt*, s. 134.
11 Leick, *The Babylonians*, s. 42.
12 Robert S. Hardy, s. 206.
13 Bryce, s. 107.

27. Bölüm: Ahmose Hyksos'ları Kovar

1 Steindorff ve Steele, s. 31'den hafifçe değiştirilmiş.
2 Silverman, s. 30.
3 Clayton, s. 102.
4 Josephus, *Against Apion*, 1.14.
5 Lewis, s. 98.
6 Shaw, s. 216.
7 Redford, *Egypt*, s. 129.
8 Eliezer D. Oren, "The 'Kingdom of Sharuhen' and the Hyksos Kingdom," *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives* içinde, der. Eliezer D. Oren (1997), s. 253.
9 Lewis, s. 98.

28. Bölüm: Gasp ve İntikam

1 Dodson ve Hilton, s. 127.
2 Clayton, s. 105.
3 Edward F. Wente, "Some Graffiti from the Reign of Hatshepsut," *Journal of Near Eastern Studies* 43:1(1984), s. 52-53. Wente duvar resminin başka şekillerde de yorumlanabileceğine dikkat çeker.
4 E. P. Uphill, "A Joint Sed-Festival of Thutmose III and Queen Hatshepsut," *Journal of Near Eastern Studies* 20:4(1961), s. 249-251.
5 I. V. Vinogradov, "The New Kingdom of Egypt," *Early Antiquity* içinde, der. I. M. Diakonoff, çev. Alexander Kirjanov(1991), s. 178.
6 *Age*.
7 *Age*., s. 180.
8 Steindorff ve Steele, s. 58.
9 *Age*., s. 57.

29. Bölüm: Üç Yönlü Fetih

1 Laessoe, s. 83.
2 *Age*., s. 87.
3 Steindorff ve Steele, s. 63.

4 Robert S. Hardy, s. 206.
5 *Age.*, s. 208.
6 Bryce, s. 28-29.
7 Laessoe, s. 89.
8 Redford, *Egypt*, s. 164.
9 *Age.*, s. 167.
10 Alan R. Schulman, "Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom," *Journal of Near Eastern Studies* 38:3(1979), s. 83.

30. Bölüm: Shang'ın Değişen Başkentleri

1 Ch'ien, s. 43
2 Kwang-Chih Chang, *Shang Civilization* (1980), s. 11.
3 Ch'ien, s. 45.
4 Arthur Cotterell, *China: A Cultural History* (1988), s. 16.
5 Chang, s. 10.
6 Aktaran, Chang, s. 11.
7 Ch'ien, s. 47.

31. Bölüm: Yunanistan'daki Mikenler

1 Lord William Taylour, *The Mycenaeans* (1983), s. 18.
2 Plutarch, *Plutarch's Lives*, cilt 1, Dryden Çevirisi (2001), s. 10.
3 Taylour, s. 41.
4 *Age.*, s. 147; Robert Morkot, *The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece* (1996), s. 29.
5 Taylour, s. 137.
6 John Chadwick, *Linear B and Related Scripts* (1987), s. 44-49.
7 Herodotus, 3.122.
8 Taylour, s. 156.
9 Fitton, s. 179.
10 J. T. Hooker, "Homer and Late Minoan Crete," *Journal of 'Hellenic Studies* 89(1969), s. 60.

32. Bölüm: Tanrıların Mücadelesi

1 Clayton, s. 116.
2 David O'Connor ve Eric H. Cline, *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* (1998), s. 13.
3 *Age.*, s. 11.
4 Tacitus, *The Annals of Imperial Rome* (1996), s. 111.
5 Ayrıntılar için bkz., Ernest A. Wallis Budge, *Tutankhamen: Amenism, Atenism, and Egyptian Monotheism* (1923), s. 68 ve aynı zamanda Clayton, s. 117.
6 Donald B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King* (1984), s. 36-37.
7 Clayton, s. 116.
8 O'Connor ve Cline, s. 20.
9 Laessoe, s. 90.
10 O'Connor ve Cline, s. 243.

11 William L. Moran, (der. ve çev.), *The Amarna Letters* (1992), s. 1.
12 *Age.*, s. 1-2.
13 *Age.*, s. 8.
14 O'Connor and Cline, pp. 2-3.
15 Redford, *Akhenaten, s.* 162.
16 Dodson ve Hilton, s. 142.
17 Redford, *Akhenaten,* s. 52.
18 Cyril Aldred, *Akhenaten, King of Egypt* (1988), s. 278.
19 *Age.*, s. 241-243.
20 Redford, *Akhenaten,* s. 141.

33. Bölüm: Savaşlar ve Evlilikler

1 Arkeologlar tarafından El Amarna (bundan sonra EA) 20 olarak etiketlenen mektuptan biraz değiştirilmiş, aktaran, Moran, s. 48.
2 Redford, *Akhenaten,* s. 195.
3 EA 41, Moran, s. 114.
4 EA 16, Moran, s. 16.
5 Redford, *Akhenaten,* s. 197.
6 Laessoe, s. 90
7 EA 9, Moran, s. 18.
8 Saggs, *Babylonians,* s. 118-119.
9 Clayton, s. 134.
10 Nicholas Reeves, *The Complete Tutankhamun: The King, The Tomb, The Royal Treasure* (1995), s. 23.
11 Clayton, s. 135.

34. Bölüm: Çok Eski Zamanlardaki En Büyük Savaş

1 Clayton, s. 138.
2 *Age.*, s. 146.
3 Bryce, s. 111.
4 Shaw, s. 298.
5 Diakonoff, s. 189.
6 Shaw, s. 298.
7 Clayton, s. 151.
8 Mektupları aktaran ve çeviren Bryce, s. 172.
9 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 27.
10 Bryce, s. 108.
11 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 40.
12 Redford, *Egypt,* s. 188.
13 Clayton, s. 153.
14 *Age.*, s. 155.

35. Bölüm: Troya Savaşı

1 Taylour, s. 159.
2 Homer, *The Iliad,* 3. Kitap; bu çeviri, E. V. Rieu (1950).

3 Virgil, *The Aeneid,* 2.13-20, çeviren C. Day Lewis (1950).
4 *Age.*, 2.265-267, 327.
5 E. V. Rieu, "Giriş," Homer, *The Iliad* (1950) içinde, s. xiv.
6 Chadwick, s. 36.
7 Clayton, s. 162.
8 Herodotus, 1.4.
9 Herodotus, 1.5.
10 Barbara W Tuchman, *The March of Folly: From Troy to Vietnam* (1984), s. 43.
11 Thucydides, 1.11.1.
12 Homer, *The Odyssey,* 3. kitap, Samuel Butler çevirisi (1898).
13 Thucydides, 1.12.2.

36. Bölüm: Çin'in Tarihi İlk Kralı

1 J. Legge ve C. Waltham çevirisi, aktaran Chang, s. 12.
2 Fairbank ve Goldman, s. 34.
3 J. A. G. Roberts, s. 67.
4 *Age.*, s. 8.
5 Chang, s. 32-35.
6 Çeviri, A. Waley, aktaran, Chang, s. 13.
7 Cotterell, *China, s.* 24.

37. Bölüm: Rig Veda

1 Keay, s. 26.
2 Ranbir Vohra, *The Making of India: A Historical Survey* (2001), s. 3-4.
3 Keay, s. 29. *Mandala* dairesellik niteliğine sahip herhangi bir şey olabilir.
4 Rig Veda, çeviren Franklin Edgerton *The Beginnings of Indian Philosophy* (1965) içinde, s. 52-56.
5 Kulke ve Rothermand, s. 35.
6 Thapar, *Early India, s.* 114.

38. Bölüm: Tekerlekler Yeniden Dönüyor

1 Redford, *Egypt,* s. 247.
2 Clayton, s. 157.
3 Bryce, s. 94.
4 *Age.*, s. 22.
5 K. A. Kitchen (çev.), *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical,* cilt 4 (1969), 5.3.
6 Bryce, s. 95.
7 *Age.*, s. 109.
8 *Age.*, s. 26.
9 *Age.*, s. 234.
10 Redford, *Egypt, s.* 245.
11 RS 34 etiketli bir mektuptan uyarlama, Sylvie Lackenbacher, *Le roi bâtisseur. Les récits de construction assyriens des origins à Teglatphalasar III* (1982) içinde.

12 Itamar Singer, "New Evidence on the End of the Hittite Empire," *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde, der. Eliezer D. Oren (2000), s. 22.
13 Laessoe, s. 98.
14 Leick, *Mesopotamia*, s. 209.
15 Vakayiname P, aktaran Saggs, *Babylonians*, s. 119.
16 Aktaran, Roaf, s. 148.
17 Luckenbill, *Ancient Records*, cilt 1, s. 49.
18 Saggs, *Assyria*, s. 52.
19 Luckenbill, *Ancient Records*, cilt 1, s. 49.
20 Leick, *Mesopotamia*, s. 251.
21 Saggs, *Babylonians*, s. 120.
22 Büyük Harris Papirüsü, aktaran A. Malamat, "Cushan Rishathaim and the Decline of the Near East around 1200 BC," içinde, *Journal of Near Eastern Studies* 13:4(1954), s. 234.

39. Bölüm: Yeni Krallığın Sonu

1 Clayton, s. 160.
2 Lewis, s. 219 içindeki çeviriden az miktarda kısaltılmış.
3 Jacobus van Dijk, "The Amarna Period and the Later New Kingdom," *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde, der. Ian Shaw (2000), s. 304-305.
4 Redford, *Egypt*, s. 251 içindeki çeviriden az miktarda kısaltılmış.
5 Redford, *Egypt*, s. 252.
6 Lewis, s. 245.
7 David O'Connor, "The Sea Peoples and the Egyptian Sources," *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde, der. Eliezer D. Oren (2000), s. 95.
8 *Age.*, s. 85.
9 Lewis, s. 245-246.
10 van Dijk, s. 306.
11 Lewis, s. 247.
12 *Age.*, s. 252.
13 *Age.*, s. 254.
14 Clayton, s. 168.
15 Bkz. van Dijk, s. 308, aynı zamanda Lewis, s. 265.
16 Clayton, s. 171.

40. Bölüm: Yunanistan'ın Karanlık Çağı

1 Taylour, s. 159.
2 Morkot, s. 46.
3 Herodotus, 5.76.
4 Konon, *Narratives*, Sec. 26, Malcolm Brown, *The Narratives of Konon: Text Translation and Commentary of the Diegesis* (2003) içinde.
5 Thucydides, 1.12.2-4.
6 Taylour, s. 161.
7 E. Watson Williams, "The End of an Epoch," *Greece & Rome*, 2d series, 9:2 (1962), s. 119-120.

8 Philip P. Betancourt, "The Aegean and the Origin of the Sea Peoples," *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde, der. Eliezer D. Oren (2000), s. 300.
9 Homer, *The Iliad,* 1.12-14, çeviren Robert Fitzgerald (1974).
10 Williams, s. 117.
11 Aktaran Williams, s. 112.

41. Bölüm: Mezopotamya'nın Karanlık Çağı

1 Çeviren H. Otten, *Mitteilungen des deutschen Orientgesellschaft* 94 (1963) dergisi içinde, s. 21, aktaran, Redford, *Egypt,* s. 254.
2 Roaf, s. 149.
3 A. T. Olmstead, "Tiglath-Pileser I and His Wars," *Journal of the American Oriental Society* 37(1917), s. 170.
4 J. N. Postgate, "The Land of Assur and the Yoke of Assur," *World Archaeology* 23:3(1992), s. 255.
5 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 83.
6 Olmstead, "Tiglath-Pileser I and His Wars," s. 186.
7 Leick, *Mesopotamia,* s. 212.
8 Olmstead, "Tiglath-Pileser I and His Wars," s. 180.
9 W G. Lambert, "Studies in Marduk," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* University of London 47:1(1984), s. 4.
10 Postgate, s. 249.
11 J. A. Brinkman, "Foreign Relations of Babylonia from 1600 to 625 BC: The Documentary Evidence," *American Journal of Archaeology* 76:3(1972), s. 276.
12 Aktaran Leick, *Mesopotamia,* s. 254.

42. Bölüm: Shang'ın Düşüşü

1 J. A. G. Roberts, s. 10.
2 Ch'ien, s. 51.
3 Mencius, *Mencius,* çeviren D. C. Lau (1970), s. 172.
4 *Age.*, s. 26.
5 J. A. G. Roberts, s. 13.
6 Cotterell, *China,* s. 28.

43. Bölüm: Gökyüzünün Vekâleti

1 Tsui Chi, *A Short History of Chinese Civilisation* (1942), s. 47.
2 Ch'ien, s. 64.
3 Cotterell, *China,* s. 42.
4 Claudio Cioffi-Revilla ve David Lai, "War and Politics in Ancient China, 2700 BC to 722 BC: Measurement and Comparative Analysis." *Journal of Conflict Resolution* 39:3(1995), s. 473.
5 Constance A. Cook, "Wealth and the Western Zhou," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* University of London 60:2(1997), s. 254-275.
6 Ch'ien, s. 63.
7 *Age.*, s. 62.

8 Li Xueqin, *Eastern Zhou and Qin Civilizations* (1985), s. 16.
9 Sarah Allan, "Drought, Human Sacrifice and the Mandate of Heaven in a Lost Text from the 'Shang Shu,' "*Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* University of London 47:3(1984), s. 533.
10 Edward L. Shaughnessy, "Western Zhou History," *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC* içinde, der. Michael Loewe ve Edward L. Shaughnessy (1999), s. 311; aynı zamanda, Xueqin, s. 16.
11 Bu, *Shang shu* içinde saklanmıştır; bkz. Shaughnessy, "Western Zhou History," s. 314.
12 Aktaran Shaughnessy, "Western Zhou History," s. 321.
13 *Age.*
14 Ch'ien, s. 66.
15 Ch'ien'den az miktarda değiştirilmiş, s. 68.
16 *Age.*

44. Bölüm: Bharata Savaşı

1 Kulke ve Rothermund, s. 36.
2 Keay, s. 40.
3 Wolpert, s. 37.
4 Keay, s. 3-4.
5 Chakravarthi V. Narasimhan, çev., *The Mahabharata: An English Version Based on Selected Verses*(1998), s. 14-15.
6 Wolpert, s. 30.
7 Narasimhan, s. 34.
8 Kulke ve Rothermund, s. 44.
9 Keay, s. 43.
10 Narasimhan, s. 44.
11 *Age.*, s. 47.
12 Wolpert, s. 30.
13 Keay, s. 41.
14 Wolpert, s. 36.

45. Bölüm: Davud'un Oğlu

1 Yeşu 1:4, Yeni Uluslararası Versiyon (Bundan sonra NIV {New International Version}).
2 Pellegrino, s. 256.
3 Yeşu, 13:2-4, NIV.
4 Yargıçlar, 15:11, NIV.
5 Yargıçlar, 16:30, NIV.
6 1 Samuel, 8:11-18, NIV.
7 1 Samuel, 13:19-21, NIV.
8 1 Samuel, 17:51-52, NIV.
9 Dimitri Baramki, *Phoenicia and the Phoenicians* (1961), s. 25.
10 1 Krallar 4:22-26, NIV.
11 E. W. Heaton, *Solomon's New Men: The Emergence of Ancient Israel as a National State* (1974), s.34.

12 1 Krallar, 10:1-2,13, NIV.
13 Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (2001), s. 13.
14 *Age.*, s. 38.
15 1 Krallar, 9:11, NIV.
16 Homer, *The Iliad,* Kitap 9, 460-469, çeviren Samuel Butler (1898).
17 Clayton, s. 184.
18 1 Krallar, 14:25-27, NIV.

46. Bölüm: Batı Zhou'dan Doğu Zhou'ya

1 Shaughnessy, "Western Zhou History," s. 324.
2 Constance A. Cook, "Wealth and the Western Zhou," s. 283.
3 Shaughnessy, "Western Zhou History," s. 326.
4 Ch'ien, s. 70.
5 Fairbank ve Goldman, s. 18.
6 Shaugnessy, "Western Zhou History," s. 329.
7 Ch'ien, s. 71.
8 The Greater Odes 3.7, Ezra Pound, çev., *The Confucian Odes: The Classic Anthology Defined by Confucius* (1954) içinde, s. 180
9 Constance A. Cook, "Wealth and the Western Zhou," s. 288.
10 Ch'ien, s. 71.
11 *Age.*, s. 72
12 Edward L. Shaughnessy, "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China," *Harvard Journal of Asiatic Studies* 48:1(1988), s. 223.
13 Edward Kaplan, *An Introduction to East Asian Civilizations: The Political History of China, Japan, Korea and Mongolia from an Economic and Social History Perspective* (1997), bölüm 12.3.
14 Shaughnessy, "Western Zhou History," s. 347.
15 Ch'ien, s. 73.
16 *Age.*, s. 74.
17 Chi, s. 48.
18 *Age.*, s. 48-49.
19 Aktaran, Cotterell, *China,* s. 39.
20 Chi, s. 49.

47. Bölüm: Asur'un Yeniden Doğuşu

1 2 Samuel, 8:5-6, NIV.
2 Saggs, *Assyria,* s. 70.
3 Joan Oates, *Babylon* (1979), s. 106.
4 Saggs, *Assyria,* s. 72.
5 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 158, 171.
6 Laessoe, s. 102.
7 *Age.*, s. 104.
8 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 164-166.
9 1 Krallar, 16:21-25, NIV.
10 John Rogerson, *Chronicle of the Old Testament Kings* (1999), s. 102.

11 A.T. Olmstead, *History of Assyria* (1923), s. 87-88.
12 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 147.
13 *Age.*, s. 201.
14 Charles F. Pfeiffer, *Old Testament History* (1973), s. 314.
15 Olmstead, *History of Assyria,* s. 136.
16 1 Krallar, 22:7 vd., NIV.
17 2. Krallar, 10:32, NIV.
18 Michael C. Astour, "841 B.C.: The First Assyrian Invasion of Israel," *Journal of the American Oriental Society* 91:3(1971), s. 386.
19 Pfeiffer, s. 318.

48. Bölüm: Yeni Halklar

1 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 202-203, 264.
2 Oates, s. 109-110.
3 Alan R. Millard, "Chaldeans," *Dictionary of the Ancient Near East* içinde madde başlığı, der. Piotr Bienkowski ve Alan Millard (2000), s. 70.
4 Brinkman, "Foreign Relations of Babylonia," s. 279.
5 Olmstead, *History of Assyria,* s. 144.
6 Saggs, *Assyria,* s. 77.
7 Luckenbill, *Ancient Records,* vol. 1, s. 254.
8 Olmstead, *History of Assyria,* s. 156.
9 R. W. Rogers, *A History of Babylonia and Assyria,* cilt 2 (1971), s. 95.
10 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 1, s. 259.
11 J. A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylon, 1158-722 BC* (1968), s. 169-170.
12 Brinkman, "Foreign Relations of Babylonia," s. 279.
13 Saggs, *Assyria,* s. 79.
14 Terry Buckley, *Aspects of Greek History, 750-323 BC: A Source-Based Approach* (1996), s. 35.
15 Donald Latimer, "The *Iliad:* An Unpredictable Classic," der. Robert Fowler. *The Cambridge Companion to Homer* (2004) içinde, s. 18.
16 Ken Dowden, "The Epic Tradition in Greece," Fowler içinde, s. 190.
17 Robin Osborne, "Homer's Society," Fowler içinde, s. 206.
18 *Age.*, s. 218.
19 Robert Fowler, "Introduction," Fowler içinde, s. 5.
20 Sarah B. Pomeroy vd., *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History* (1999), s. 79.

49. Bölüm: Ticaret Merkezleri ve Koloniler

1 Homer, *The Iliad,* Kitap 2, çeviren Alexander Pope (1713).
2 T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)* (1995). s. 31-33.
3 Ridgway, *Italy Before the Romans: The Iron Age* (1979), s. 24-25.
4 Cornell, s. 35-36.
5 H. H. Scullard, *A History of the Roman World, 753 to 146 BC* (2003), s. 39.
6 Buckley, s. 36.

7 Judith Swaddling, *The Ancient Olympic Games* (1999), s. 10-11.
8 Livy, 1.4, *The Early History of Rome, Books I-V of The History of Rome from Its Foundation*'dan, çeviren Aubrey de Selincourt (1971), s. 37-38.
9 Plutarch, *Romulus, Plutarch's Lives* içinde, vol. 1: Dryden Çevirisi, s. 27.
10 Livy, 1.6, *Early History of Rome*, s. 39.
11 *Age.*, s. 40.
12 Livy, 1.1, *Early History of Rome*, s. 33.
13 R. M. Ogilvie, "Introduction: Livy," in Livy, *Early History of Rome*, s. 17.
14 Livy, 1.7-9, *Early History of Rome*, s. 42-43.
15 Livy, 1.9, *Early History of Rome*, s. 43.
16 Livy, 1.13-14, *Early History of Rome*, s. 48-49.
17 Buckley, s. 39.
18 Hesiod, *Works and Days*, 11.37-40, *Theogony, Works and Days, Shield* (2004) içinde, s. *66*.
19 *Age.*, 11. 220-221, s. 70.
20 *Age.*, 11. 230-235, s. 71.

50. Bölüm: Eski Düşmanlar

1 Saggs, *Assyria*, s. 81.
2 2. Krallar, 14:25-28.
3 Luckenbill, *Ancient Records*, cilt 1, s. 114.
4 Saggs, *Assyria*, s. 80.
5 *Age.*, s. 83.
6 *Age.*
7 Olmstead, *History of Assyria*, s. 124.
8 Oates, s. 112.
9 HayimTadmor, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III, King of Assyria* (1994), s. 45.
10 *Age.*
11 Oates, s. 114.
12 Saggs, *Assyria*, s. 88.
13 Luckenbill, *Ancient Records*, c. 1, s. 273.
14 Ernest A. Fredricksmeyer, "Alexander, Midas, and the Oracle at Gordium," *Classical Philology* 56:3(1961), s. 160.
15 Herodotus, 1.14.
16 2. Krallar, 15-16.
17 Oates, s. 114 ve Brevard S. Childs *Isaiah and the Assyrian Crisis* (1967), s. 81 içinde verilen parçalı çevirilerden oluşturulmuştur.
18 Olmstead, *History of Assyria*, s. 179.
19 Luckenbill, *Ancient Records*, cilt 1, s. 285.
20 Daniel David Luckenbill, "The First Inscription of Shalmaneser V," *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 41:3(1925), s. 164.
21 Luckenbill, *Ancient Records*, cilt 1, s. 283.

51. Bölüm: Asur ve Babil Kralları

1 Josephus, *Antiquities of the Jews*, 9.14, *The Works of Josephus* (1987) içinde, s. 264-265.

2 2. Krallar, 17:4, NIV.
3 Clayton, s. 189; Jan Assmann, *The Mind of Egypt History and Meaning in the Time of the Pharaohs* (2002), s. 312.
4 Assmann, s. 317-319.
5 Aktaran, Assmann, s. 320.
6 Saggs, *Assyria,* s. 92.
7 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylon,* Cilt II: *Historical Records of Assyria from Sargon to the End* (1927), s. 71.
8 *Age.*, s. 2; 2. Krallar, 17:6.
9 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt. 2, s. 2.
10 *Age.*, s. 3.
11 A. Leo Oppenheim, "The City of Assur in 714 B.C.," *Journal of Near Eastern Studies* 19:2(1960), s. 142, 147.
12 Paul Zimansky, "Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign," *Journal of Near Eastern Studies* 49:1(1990), s. 2.
13 Çeviri, Saggs, *Assyria* içinde, s. 93.
14 *Age.*, s. 94.
15 Oppenheim, "The City of Assur in 714 B.C.," s. 134.
16 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 2, s. 10.
17 Zimansky, s. 3.
18 Laessoe, s. 113; Hoyland, s. 19.
19 J. A. Brinkman, "Elamite Military Aid to Merodach-Baladan," *Journal of Near Eastern Studies* 24:3(1965), s. 161-162.
20 Oates, s. 116.
21 Sargon'un yıllıklarından az miktar kısaltılmış, çeviren Brinkman, "Elamite Military Aid" içinde, s. 163.
22 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 2, s. 15.
23 Oates, s. 116.

52. Bölüm: Gösterişli Yenilgi

1 İşaya, 14:29, NIV.
2 Daniel David Luckenbill, *The Annals of Sennacherib* (1924), s. 9.
3 *Age.*, s. 10.
4 Grant Frame, *Rulers of Babylonia from the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC)* (1995), s. 137.
5 Luckenbill, *Annals,* s. 10-11.
6 Assmann, s. 335.
7 Bu alıntı ve devamı, 2. Krallar, 20:12 vd., NIV.
8 Bu alıntı ve devamı, 2. Krallar, 18:1 vd., NIV.
9 Luckenbill, *Annals, s.* 10.
10 Kısaltılmış ve dili az ölçüde yenilenmiş, Luckenbill, *Annals,* s. 10.
11 Herodotus, 2.14.
12 Nebi Yunus Yazıtı (H4), çevirisi, Luckenbill, *Annals* içinde, s. 85.
13 Luckenbill, *Annals,* s. 15.
14 *Age.*, s. 16.
15 *Age.*, s. 17.
16 Emil G. Kraeling, "The Death of Sennacherib," *Journal of the American Oriental Society* 53:4(1933). s. 338.

53. Bölüm: Kralın Gerilemesi

1 Xueqin, s. 16.
2 Ch'ien, s. 74.
3 Fairbank ve Goldman, s. 49.
4 Xueqin, s. 37.
5 Ch'ien, s. 75.
6 G. W. Ally Rickett, çev., *Guanzi,* cilt 1 (1985), s. 5.
7 *Age.*, s. 6.
8 Ch'ien, s. 75.
9 *Age.*
10 *Tso chuan,* aktaran Nicola Di Cosmo *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History* (2002) içinde, s. 98-99.
11 Ch'ien, s. 76.
12 *Age.*, s. 77.

54. Bölüm: Asurlular Mısır'da

1 İşaya, 37:38, NIV.
2 Kraeling, s. 338-340 içinde yayımlanan R. C. Thompson çevirisinden uyarlama.
3 Olmstead, *History of Assyria,* s. 343.
4 Frame, s. 164.
5 Olmstead, *History of Assyria, s.* 351.
6 J. A. Brinkman'ın Esarhaddon'un yazıtının versiyonlarını içeren derlemesinden uyarlanmış, "Through a Glass Darkly: Esarhaddon's Retrospects on the Downfall of Babylon," *Journal of the American Oriental Society* 103:1(1983) içinde, s. 39.
7 Brinkman, "Through a Glass Darkly," s. 41.
8 Frame, 167.
9 Francis Reynolds (der.), *State Archives of Assyria,* cilt 18: *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sin-saru-iskun from Northern and Central Babylonia* (2003), s. 4.
10 E. D. Phillips, "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture, and Archaeology," *World Archaeology* 4:2(1972), s. 131.
11 Ivan Starr'ın çevirisinden açıklık için biraz değiştirilmiş, *State Archives of Assyria,* cilt 4, *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria* (1990) içinde, Sorgular 18, 20, 24 ve 43, s. 22, 24-25,30, 48.
12 C. H. Emilie Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments,* cilt 1, *The Text* (1971), s. 73.
13 Strabo, *The Geography of Strabo in Eight Volumes* (1928), 1.3.21.
14 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 2, s. 516, 530, 533, 546.
15 Starr, Query 84, s. 98.
16 Laessoe'den az kısaltılmış, s. 114.
17 Clayton, s. 193.
18 Shaw, s. 358.
19 Frame'den biraz kısaltılmış, s. 194.
20 Clayton, s. 195.
21 Cebel Barka Steli, çeviren Assmann, s. 336-337, dili biraz modernleştirildi.

22 Herodotus, 2.151; aynı zamanda Redford, *Egypt,* s. 431.
23 Assmann, s. 337.
24 James Henry Breasted, *A History of Egypt* (1967), s. 468.
25 Nahum, 3:8-10.
26 Olmstead, *History of Assyria,* s. 417.
27 *Age.*, s. 422.
28 Nitiqret Kabul Steli, Shaw, s. 376 içindeki çeviriden biraz değiştirilmiş.
29 Olmstead, *History of Assyria,* s. 423.
30 Phillips, "The Scythian Domination in Western Asia," s. 132.

55. Bölüm: Medler ve Persler

1 Konstantinos Staikos, *The Great Libraries: From Antiquity to the Renaissance (3000 BC to AD 1600)* (2000), s. 13.
2 Benjamin R. Foster'den az miktar kısaltılmış, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature,* cilt 2 (1996), s. 714.
3 Frame, s. 255.
4 *Age.*, s. 258.
5 John Malcom Russell tarafından kronolojik olarak sıralanan kitabeler, *The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions* (1999), s. 159.
6 Herodotus, 1.98.
7 A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire* (1959), s. 30.
8 Starr, s. 267-270.
9 Saggs, *Babylonians,* s. 161.
10 Frame, s. 260.
11 Saggs, *Babylonians,* s. 114.
12 Ezra, 4:9-10, NIV.
13 P. Calmeyer, "Greek Historiography and Acheamenid Reliefs," *Achaemenid History II: The Greek Sources* içinde, der. Heleen Sancisi-Weerdenburg ve Amelie Kuhrt (1987), s. 11.
14 David Frankel, *The Ancient Kingdom of Urartu* (1979), s. 19.
15 Phillips, s. 135.
16 2. Krallar, 23.
17 Herodotus, 1.105.
18 *Age.*, 1.106.

56. Bölüm: Fetih ve Tiranlık

1 Buckley, s. 37.
2 *Phaedo* 109b, aktaran, Robin Waterfield, *Athens* (2004), s. 41.
3 Pomeroy vd., s. 92.
4 Herodotus, 4.156-157.
5 *Age.*, 4.159.
6 Parça 5, aktaran, Buckley, s. 66.
7 Parça 6, aktaran, Buckley, s. 67.
8 Herodotus, 6.52.
9 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 2, s. 291-292.

10 Herodotus, 6.57.
11 *Lycurgus* 15, Plutarch, *Greek Lives* içinde, çeviren Robin Waterfield (1998), s. 24.
12 *Lycurgus* 12-14, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 18-22.
13 *Lycurgus* 10, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 18.
14 Herodotus, 7.104.
15 Waterfield, s. 39.
16 Eusebius, *Chronicle*, A. Schoene ve H. Peterınann, çev., *Armeniam versionem Latine factam ad libros manuscriptos recensuit H. Petermann* (1875) içinde, s. 182-183.
17 Waterfield, s. 43.
18 Eusebius, *Chronicle*, s. 198.
19 Thucydides, 1.125.
20 Thucydides, 1.126.
21 *Solon* 12, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 55.
22 *Athenian Constitution*, çeviren H. Rackham, 2.1-3, *Aristotle in 23 Volumes*, cilt 20 içinde
23 *Solon* 17, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 61.
24 *Lycurgus* 15, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 25.
25 Michael Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law* (1981), s. 19-21.
26 *Solon* 1, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 46.
27 *Solon* 14, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 57.
28 Buckley, s. 91-92.
29 *Solon 6*, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 50.
30 Herodotus, 1.29.
31 *Solon* 25, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 69-70.

57. Bölüm: İmparatorluğun Başlangıcı ve Sonu

1 Livy, 1.15, *Early History of Rome*, s. 50.
2 R. M. Ogilvie, "Introduction: Livy," Livy, *Early History of Rome* içinde, s. 18.
3 Livy, 1.1-1.2, *Early History of Rome*, s. 34-36.
4 Livy, 1.15, *Early History of Rome*, s. 50.
5 Livy, 1.16, *Early History of Rome*, s. 51.
6 Livy, 1.19, *Early History of Rome*, s. 54.
7 Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities*, cilt 1, *Kitap I-II* (1937), 2.62.
8 Livy, 1.33, *Early History of Rome*, s. 72.
9 Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities*, cilt 2, *Kitap III-IV* (1939), 3.45.
10 Gary Forsythe, *A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War* (2005), s. 39-40.
11 Salvatore Settis (der.), *The Land of the Etruscans: From Prehistory to the Middle Ages* (1985), s. 30.
12 Jacques Heurgon, *Daily Life of the Etruscans* (1964), s. 136.
13 Christopher S. Mackay, *Ancient Rome: A Military and Political History* (2004), s. 12.
14 Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities*, cilt 2, 3.61-62.
15 Ray Kamoo, *Ancient and Modern Chaldean History: A Comprehensive Bibliography of Sources* (1999), s. xxxi.
16 Luckenbill, *Ancient Records*, cilt 2, s. 417.

17 Kamoo, s. xxxiii; Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 2, s. 419.
18 Herodotus, 1.103.
19 Christopher Johnston, "The Fall of Nineveh," *Journal of the American Oriental Society* 22(1901), s. 21.
20 Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica,* cilt 1 (1956), s. 171; Paul Haupt, "Xenophon's Account of the Fall of Nineveh," *Journal of the American Oriental Society* 28(1907) içinde, s. 101.
21 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt 2, s. 420.
22 Nahum, 2:6-10,3:3,3:19, NIV.
23 Assmann, s. 338.
24 2. Krallar, 23:29, NIV.
25 2. Tarihler, 35:21, NIV.
26 Luckenbill, *Ancient Records,* cilt s, s. 421.
27 2. Krallar, 23:31-35.
28 Verbrugghe ve Wickersham, s. 58.
29 Yeremya, 46:2-6, NIV.
30 Donald B. Redford, *From Slave to Pharaoh: The Black Experience of Ancient Egypt* (2004), s. 146.

58. Bölüm: Kısa Süreli Bir İmparatorluk

1 Josephus, *The Antiquities of the Jews,* 10.6.1.
2 Yeremya, 36.
3 Aktaran, Ronald H. Sack, *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend* (2004), s. 49. Mr. Sack'e, Nebukadnezar ve Nabonidus'un hükümdarlıkları hakkındaki eski ve klasik kaynakları tematik düzenlemesi için minnettarım.
4 Herodotus, 2.158.
5 Clayton, s. 196.
6 Herodotus, 4.42; Shaw, s. 381; Redford, *Egypt,* s. 452.
7 Herodotus, 4.42.
8 Josephus, *Antiquities of the Jews,* 10.6.2.
9 Sack, s. 49.
10 2. Krallar, 24; Rogerson, s. 151.
11 Josephus, *Antiquities of the Jews,* 10.7.3.
12 Wadi-Brisa Yazıtı, Sack içinde, s. 16.
13 Verbrugghe ve Wickersham, s. 58.
14 Saggs, *Babylonians,* s. 167.
15 Diodorus Siculus'tan biraz değiştirilmiş ve kısaltılmış, s. 149-150.
16 Verbrugghe ve Wickersham, s. 59.
17 Saggs, *Babylonians,* s. 166.
18 Verbrugghe ve Wickersham, s. 58.
19 *Politics,* 3.1276, H. Rackham çev., *Aristotle in 23 Volumes,* cilt 21 (1944) içinde.
20 Redford, *Egypt,* s. 461.
21 Redford, *From Slave to Pharaoh,* s. 146.
22 Clayton, s. 196.
23 Redford, *Egypt,* s. 463.
24 Josephus, *Antiquities of the Jews,* 10.7.3.
25 Yeremya, 37:7-10, NIV.

26 Yeremya, 38:4; aynı zamanda Josephus, *Antiquities of the Jews,* 10.7.3.
27 Mektup 4, aktaran Rogerson, s. 153.
28 2. Krallar, 25:4-6, NIV.
29 Josephus, *Antiquities of the Jews,* 10.8.4.
30 Raymond Philip Dougherty, *Nabonidus and Belshazzar: A Study of the Closing Events of the Neo-Babylonian Empire* (1929), s. 33; Herodotus, 1.74.
31 Herodotus, 1.74.
32 Daniel, 4:33, NIV.
33 Aktaran Sack, s. 44.
34 Matthias Henze, *The Madness of King Nebuchadnezzar: The Ancient Near Eastern Origins and Early History of Interpretation of Daniel 4* (1999), s. 96-99.

59. Bölüm: Büyük Kyros

1 Herodotus, 1.107.
2 Sonrası tamamiyle Herodotos'tan alınmadır, 1.108-119.
3 Herodotus, 1.119.
4 2. Krallar, 25:27-29.
5 The *Chronicle* of Jerachmeel, aktaran Sack, s. 58-59.
6 Verbrugghe ve Wickersham, s. 60.
7 Aktaran Sack, s. 22. Megasthenes'in çalışması kaybolmuştur ama Eusebius tarafından aktarılmıştır.
8 Leick, *The Babylonians,* s. 64.
9 Dougherty, s. 24.
10 Aktaran Oates, s. 132.
11 Aktaran Dougherty, s. 72-73.
12 Diodorus Siculus, 2.32.2-3.
13 Herodotus, 1.123-126.
14 *Age.*, 1.129-130.
15 *Age.*, 1.75-87.
16 *Age.*, 1.88-90.
17 Xenophon, *The Education of Cyrus* (2001), 8.2.1.
18 *Age.*, 1.1.2.
19 *Age.*, 1.1.5.
20 *Age.*, 8.2.8-9.
21 *Age.*, 8.2.11-12.
22 Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire* (2002), s. 38-40.
23 *Verse Account of Nabonidus,* aktaran Sack, s. 17.
24 Nabonidus'un Harran'daki yazıtları, çeviren Oppenheim, aktaran Henze, s. 59-60.
25 *Verse Account of Nabonidus,* aktaran Sack, s. 18.
26 Gene R. Garthwaite, *The Persians* (2005), s. 29.
27 Herodotus, 1.189.
28 Xenophon, *Education of Cyrus,* 8.5.13.
29 Kyros silindiri, Dougherty, s. 176-168 içindeki çeviriden az kısaltılmış.
30 Ezra, 1:1-3, NIV.
31 Ezra, 3:12-13, NIV.

60. Bölüm: Roma Cumhuriyeti

1 Herodotus, 1.164-165.
2 A. Trevor Hodge, *Ancient Greek France* (1998), s. 19.
3 Barry Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek: The Man Who Discovered Britain* (2002), s. 16.
4 Daithi O'Hogain, *The Celts: A History* (2002), s. 1.
5 *Age.*, s. 2.
6 Hodge, s. 5, 190-193.
7 Heurgon, s. 13.
8 David Soren vd., *Carthage: Uncovering the Mysteries and Splendors of Ancient Tunisia* (1990), s. 49.
9 *Politics,* 3.1280, Rackham, *Aristotle in 23 Volumes,* cilt 21.
10 Heurgon, s. 13.
11 Arnaldo Momigliano, "An Interim Report on the Origins of Rome," *Journal of Roman Studies* 53:1-2(1960), s. 108-109.
12 Livy, *Early History of Rome,* 1.41-43.
13 *Age.*, 1.47.
14 Bu alıntı ve gerisi, Livy, *Early History of Rome,* 2.10 içinde.
15 Thomas Babington Macaulay, "Horatius: A Lay Made About the Year of the City CCCLX," 27. kıta.
16 Polybius, *The Rise of the Roman Empire* (1979), 3.22.
17 Livy, *Early History of Rome,* 5.34.
18 O'Hogain, s. 2; Bernhard Maier, *The Celts: A History from Earliest Times to the Present* (2003), s. 44-45.
19 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 2.17.
20 Maier, s. 24; O'Hogain, s. 7.
21 Cunliffe, s. 19-20.
22 *Epitome of the Philippic History,* aktaran, Maier, s. 38.
23 Mackay, s. 26-28.
24 Livy, *Early History of Rome,* 2.17-19.

61. Bölüm: Krallıklar ve Reformcular

1 Edgerton, s. 54.
2 Thapar, *Early India,* s. 152.
3 *The Laws of Manu,* çeviren Georg Buhler (1970), 1.93-100.
4 Jan Y. Fenton vd., *Religions of Asia* (1993), s. 46-48.
5 Thapar, *Early India,* s. 146-148.
6 Rig Veda, 10.90, Edgerton içinde, s. 68.
7 Wolpert, s. 39.
8 Thapar, *Early India,* s. 149.
9 Fenton vd., s. 90.
10 Jataka'nın Giriş bölümünden, 1.54, çeviren Henry Clarke Warren *Buddhism in Translation* (1896) içinde, s. 56-61.
11 Aktaran, Michael Carrithers, *Buddha: A Very Short Introduction* (2001), s. 46.
12 *Age.*, s. 62.
13 Karen Armstrong, *Buddha* (2004), s. 9.

14 *Age.*, s. xi.
15 A.L. Basham, *The Wonder That Was India* (1963), s. 47.
16 Thapar, *Early India*, s. 152.

62. Bölüm: Görevin Gücü ve Savaş Sanatı

1 Xueqin, s. 5.
2 Gai Shiqi, *Zuozhuan Jishibenmuo*, cilt 45 (1979), aktaran Xueqin, s. 170.
3 Ch'ien, s. 77.
4 Cho-yun Hsu, *Ancient China in Transition: An Analysis of Social Mobility, 722-222 BC* (1965), s. 59-60.
5 Jonathan Clements, *Confucius: A Biography* (2004), s. 10-15. Konfüçyüs'ün yaşamı hakkındaki dağınık bilgileri kronolojik bir düzene kavuşturan Bay Clements'e müteşekkirim.
6 Clements, s. 21-22.
7 James Legge (çev.), *The Sacred Books of the East*, cilt 27: *The Texts of Confucianism, Li Ki, I-X* (1968), 17.9.6.
8 *Age.*, 2.1.7.
9 *Age.*, 3.2.1, 12.
10 James Legge (çev.), *Confucian Analects, The Great Learning, and the Doctrine of the Mean* (1971), 7.19.
11 *Age.*, 1.1.
12 *Age.*, 3.1, 3.
13 Clements, s. 39.
14 Ch'ien, s. 787.
15 Jaroslav Prusek, *Chinese Statelets and the Northern Barbarians in the Period 1400-300 BC* (1971), s. 187.
16 Hsu, s. 69.
17 Sun-Tzu, *The Art of War*, çeviren Lionel Giles (2002), 2.6.
18 *Age.*, 3.2.
19 *Age.*, 2.2-4.
20 *Age.*, 1.18-19.
21 *Age.*, 9.24, 26.
22 Aktaran Xueqin, s. 7.

63. Bölüm: Yayılan Pers İmparatorluğu

1 Herodotus, 1.216.
2 *Age.*, 1.214.
3 *Age.*, 4.159.
4 *Age.*, 2.161.
5 James Henry Breasted, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest* (1906-1907), 4.1000, s. 510-511.
6 Herodotus, 2.162.
7 Breasted, *Ancient Records*, 4.1003, s. 511.
8 *Age.*, 4.1005, s. 512.
9 J. M. Cook, *The Persian Empire* (1983), s. 46.
10 Briant, s. 57.

11 Herodotus, 3.64-66.
12 J. M. Cook, *Persian Empire,* s. 50.
13 Herodotus, 3.72.
14 Maria Brosius (çev. ve der.), *The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I* (2000), s. 21.
15 *Age.*, s. 48.
16 *Age.*, s. 23.
17 J. M. Cook, *Persian Empire,* s. 53.
18 Brosius, s. 32-33.
19 Ezra, 5:3-9, NIV.
20 Basham, s. 47.
21 Thapar, *Early India,* s. 154.
22 Keay, s. 67.
23 *Age.*
24 Thapar, *Early India,* s. 155.
25 Herodotus, 4.44.
26 Olmstead, *History of the Persian Empire,* s. 145; Herodotus, 3.94 ve 4.44; Brosius, s. 40.
27 Olmstead, *History of the Persian Empire,* s. 145.

64. Bölüm: Pers Savaşları

1 Herodotus, 4.127.
2 *Age.*, 4.64-65, 73-75.
3 *Age.*, 4.89.
4 *The Persians,* Aeschylus, *The Complete Plays,* cilt 2 içinde, çeviren Carl R. Mueller (2002), s. 12
5 Herodotus, 4.126, 131.
6 Briant, s. 144.
7 Herodotus, 5.3.
8 Morkot, s. 65.
9 Peter Green, *Alexander of Macedon, 356-323 BC: A Historical Biography* (1991), s. 1-2.
10 Herodotus, 5.18.
11 Waterfield, s. 51.
12 *Solon* 29, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 73; *Athenian Constitution,* Rackhain, *Aristotle in 23 Volumes* içinde, cilt 20, kesim 13-14.
13 *Solon* 29, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 74.
14 Herodotus, 1.61.
15 *Athenian Constitution,* Rackham, *Aristotle in 23 Volumes* içinde, cilt 20, kesim 15.
16 *Age.*, kesim 16.
17 *Age.*, kesim 19.
18 *Lycurgus* 16, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 26.
19 Pomeroy vd., s. 152.
20 Herodotus, 5.73.
21 *Athenian Constitution,* Rackham, *Aristotle in 23 Volumes* içinde, cilt 20, kesim 21.
22 *Politics,* Rackham, *Aristotle in 23 Volumes* içinde, cilt 21, 1302b; Buckley, s. 145.

23 Herodotus, 5.97.
24 *Age.*, 5.96.
25 *Age.*, 5.99.
26 Buckley, s. 161-162.
27 H. T. Wallinga, "The Ancient Persian Navy and its Predecessors," *Achaemenid History I: Sources, Structures, and Synthesis* içinde, der. Heleen Sancisi-Weerdenburg (1987), s. 69.
28 Herodotus, 5.102.
29 Herodotus, 5.103.
30 H. T. Wallinga, Sancisi-Weerdenburg içinde, s. 69.
31 Herodotus, 6.17.
32 Herodotus, 6.19.
33 Herodotus, 6.112.
34 John Curtis, *Ancient Persia* (1990), s. 41.
35 Garthwaite, s. 36; Briant, s. 547.
36 H. T. Wallinga, *Sancisi-Weerdenburg* içinde, s. 43; Shaw, s. 384.
37 M. Jameson, Peter Green, *Xerxes of Salamis* (Praeger, 1970) içinde, s. 98, aktaran, Pomeroy vd., s. 194.
38 Pomeroy vd., s. 195.
39 Plutarch, *Themistocles,* kesim 9, *Plutarch's Lives,* cilt 1 içinde, Dryden Çevirisi.
40 Aeschylus, *The Complete Plays,* s. 139-140.
41 *Age.*, s. 140.
42 *Age.*, s. 142.
43 Plutarch, *Themistocles,* kesim 16, *Plutarch's Lives,* cilt 1 içinde, Dryden Çevirisi.
44 Herodotus, 9.84.
45 H. T. Wallinga, *Sancisi-Weerdenburg* içinde, s. 74.

65. Bölüm: Peloponnesos Savaşları

1 Aeschylus, *Persians* (1981), s. 67-68.
2 Herodotus, 9.106.
3 Waterfield, s. 72.
4 Thucydides, 1.90.2.
5 *Age.*, 1.93.2.
6 *Age.*, 1.133-134.
7 Plutarch, *Themistocles,* kesim 19-21, *Plutarch's Lives,* cilt 1 içinde, Dryden Çevirisi.
8 Plutarch, *Themistocles,* kesim 22, *Plutarch's Lives,* cilt 1 içinde, Dryden Çevirisi.
9 Plutarch, *Themistocles,* kesim 29, *Plutarch's Lives,* cilt 1 içinde, Dryden Çevirisi.
10 Thucydides, 1.138.4; Plutarch, *Themistocles,* kesim 31, *Plutarch's Lives,* cilt 1 içinde, Dryden Çevirisi.
11 Ester, 2:12-16.
12 Herodotus, 9.585.
13 Brosius, s. 54.
14 Diodorus Siculus, 11.69.2-6.
15 J. M. Cook, *Persian Empire,* s. 127.
16 Thucydides, 1.103.2.
17 *Age.*, 1.99.4.

18 *Age.*, 1.99.1-2.
19 *Pericles* 13, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 156.
20 Thucydides, 1.108.4.
21 Pomeroy vd., s. 251.
22 Thucydides, 1.45.3.
23 *Age.*, 1.50.2.
24 *Age.*, 2.7.1.
25 *Age.*, 2.43.1.
26 *Age.*, 2.49.2-8.
27 Thucydides, 2.4.
28 Thucydides, 2.52.2-3.
29 J. M. Cook, *Persian Empire*, s. 129.
30 *Alcibiades* 1-3, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
31 Pomeroy vd., s. 306.
32 Buckley, s. 388.
33 Pomeroy vd., s. 309.
34 Thucydides, 7.51.1.
35 *Age.*, 7.84.2-5, 85.1.
36 Aristophanes, *Lysistrata* (1912), s. 1.
37 *Alcibiades* 24, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
38 Thucydides, 8.78.
39 *Alcibiades* 35, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
40 *Alcibiades* 37, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
41 Xenophon, *Hellenica*, 2.2.10, çeviren Peter Krentz.
42 Waterfield, s. 209; Xenophon, *Hellenica*, 2.2.23; Victor Davis Hanson, Thucydides içinde, s. 549.
43 Waterfield, s. 210.
44 *Athenian Constitution*, Rackham, *Aristotle in 23 Volumes*, cilt 20 içinde, s. 35.

66. Bölüm: Roma'nın İlk Yağmalanışı

1 Livy, *Early History of Rome*, 2.21.
2 *Age.*, 2.24.
3 Mackay, s. 34.
4 Livy, *Early History of Rome*, 2.23.
5 *Age.*, 2.32.
6 *Age.*, 2.32.
7 *Age.*, 3.35.
8 *Age.*, 3.333.
9 Kısmen dayanağı: Oliver J. Thatcher (der.), *The Library of Original Sources*, cilt 3: *The Roman World* (1901), s. 9-11.
10 Livy, *Early History of Rome*, 5.21.
11 *Age.*, 5.32.
12 *Age.*, 5.36.
13 *Age.*, 5.38.
14 *Age.*, 5.41.
15 *Age.*, 5.47.
16 Cunliffe, s. 21-22.
17 Livy, *Early History of Rome*, 5.55.

67. Bölüm: Ch'in'in Yükselişi

1 Ch'ien, s. 79.
2 Fairbank ve Goldman, s. 54.
3 J. J. L. Duyvendak (çev.), *The Book of Lord Shang: A Classic of the Chinese School of Law* (1928) için yazdığı girişten, s. 1.
4 Ch'ien, s. 108.
5 Cotterell, *China,* s. 53.
6 *Shih chi* 68, çevirisi Duyvendak içinde, s. 14.
7 *Age.*, s. 15.
8 *Age.*, s. 16.
9 *Shih chi* 68, çevirisi Cotterell, *China* içinde, s. 55.
10 Shu-Ching Lee, "Agrarianism and Social Upheaval in China," *American Journal of Sociology* 56:6(1951), s. 513.
11 *The Book of Lord Shang,* çeviren Duyvendak, s. 180.
12 *Shih chi* 68, Duyvendak içinde, s. 16.
13 *Shih chi* 68, Cotterell, *China* içinde, s. 57.
14 *Shih chi* 69, Duyvendak içinde, s. 16-17.
15 *Age.*, s. 17.
16 Ch'ien, s. 79.
17 Franz Michael, *China Through the Ages: History of a Civilization* (1986), s. 48.
18 Mencius, I.A.7.
19 Fairbank ve Goldman, s. 53-54.
20 Aktaran, Michael, s. 49-50.
21 "Giving Away a Throne," *The Complete Works of Chuang Tzu* içinde, çeviren Burton Watson (1968), s.n.y.
22 "Discussion on Making All Things Equal," Watson, *The Complete Works of Chuang Tzu* içinde.

68. Bölüm: Makedonyalı Fatihler

1 Pomeroy vd., s. 327-328.
2 Sahne 1, Aristophanes, *The Birds and Other Plays* içinde, çeviren David Barrett ve Alan H. Sommerstein (2003), s. 221.
3 Sahne 3, *age.*, s. 257.
4 J. M. Cook, *Persian Empire,* s. 212.
5 Plutarch, *Artaxerxes, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi.
6 Xenophon, *The Persian Expedition* (*Anabasis* olarak da bilinir) I.I, çevîren Rex Warner (1972), s. 56.
7 Ktesias'dan bu ayrıntı bize Diodoros Sikeliotes aracılığıyla ulaşmıştır; bkz. Xenophon, *The Persian Expedition*'ın Warner çevirisine George Cawkwell'in "Giriş"i, s. 40.
8 Plutarch, *Artaxerxes, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 646.
9 Xenophon, *The Persian Expedition,* 1.4.
10 *Age.*, s. 86-87.
11 *Age.*, 4.5.
12 *Age.*, 4.7.
13 Plutarch, *Artaxerxes, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 658.

14 Clayton, s. 201-202.
15 *Hellenica*, 5.19, *The Works of Xenophon* içinde, cilt 2, çeviren H. G. Dakyns (1892).
16 *Age.*, 5.23.
17 Clayton, s. 203.
18 J. M. Cook, *Persian Empire*, s. 48.
19 *Panegyricus* 50, Isocrates, *Isocrates II* içinde, çeviren Terry L. Papillon (2004), s. 40.
20 *Panegyricus* 166, Isocrates içinde, s. 68.
21 Green, s. 14.
22 *Age.*, s. 22.
23 Justin, *The History*, 7.5, William Stearns Davis (der.), *Readings in Ancient History* içinde, cilt 1 (Allyn and Bacon, 1912).
24 Green, s. 23-24.
25 *Alexander* 6, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
26 *Alexander* 3, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
27 *To Philip* 15-16, Isocrates, s. 78.
28 Diodorus Siculus, 16.14.
29 Pomeroy vd., s. 389.
30 Justin, *History*, 8.8.
31 *Alexander* 10, Plutarch, *Greek Lives* içinde.
32 Öykü kısmen Sicilyalı Diodoros, kısmen de Aristoteles tarafından *Politics* içinde (çev. Rackham) anlatılmıştır; aynı zamanda bkz., Guy MacLean Rogers, *Alexander: The Ambiguity of Greatness* (2004), s. 31-34.
33 *Alexander* 11, Plutarch, *Greek Lives* içinde.

69. Bölüm: Roma Kıskacını Daraltıyor

1 Livy, *Rome and Italy: Books VI-X of The History of Rome from Its Foundation*, 6.42, çev. Betty Radice (1982), s. 95.
2 *Age.*, 6.42.
3 Edward T. Salmon, *The Making of Roman Italy* (1982), s. 5.
4 Polybius, *Rise of the Roman Empire* 3.24.
5 Mary T. Boatwright vd., *The Romans: From Village to Empire* (2004), s. 79.
6 Livy, *Rome and Italy*, 7.29, s. 135.
7 *Age.*, 7.30, s. 136-137.
8 *Age.*, 8.6, s. 164-165.
9 *Age.*, 8.10-11, s. 171-173.
10 Salmon, s. 40.
11 Livy, *Rome and Italy*, 8.14, s. 178.
12 Boatwright vd., s. 82.
13 *Age.*, s. 84.
14 Diodorus Siculus, 9.9.
15 Soren vd., s. 91.
16 *Age.*, s. 90-91, 128-130.
17 Diodorus Siculus, 20.6-7.
18 Soren vd., s. 92.
19 Livy, *Rome and Italy*, 10.13, 304-305.

20. *Age.*, 10.23, s. 327-328

70. Bölüm: İskender ve Ardılların Savaşı

1 Green, s. 114.
2 Plutarch, *The Life of Alexander the Great,* çev. John Dryden (2004), s. 13
3 Green, s. 118; Plutarch, *Alexander the Great,* s. 13.
4 Diodorus Siculus, 17.5-6.
5 *Age.*, 17.17.
6 Quintus Curtius Rufus, *The History of Alexander* (Kayıp, özetleyen John Yardley), çev. John Yardley (2001), s. 23; aynı zamanda Arrian, *The Campaigns of Alexander,* 1.12, çev. Aubrey de Selincourt (1971).
7 Arrian, 1.15, s. 73.
8 Didodorus Siculus, 17.20; Arrian, 1.16.
9 Arrian, 1.17.
10 Rufus, 3.15-18, s. 27.
11 Arrian, 2.8.
12 Rufus, 3.12, s. 42.
13 Arrian, 2.15, s. 128.
14 *Alexander* 29, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 339.
15 G. M. Rogers, s. 124-145.
16 Arrian, 3.23.
17 G. M. Rogers, s. 135.
18 Arrian, 4.9.
19 *Age.*, 5.4, s. 259.
20 *Age.*, 5.9, s. 267.
21 Alexander 63, Plutarch, Greek Lives içinde, s. 369.
22 Rufus, 9.19.
23 Plutarch, *Alexander the Great*, s. 64.
24 *Age.*, s. 67.
25 Rufus, 10.3.14.
26 Plutarch, *Alexander the Great,* s. 71.
27 Rufus, 10.6.13.
28 Plutarch, *Alexander the Great,* s. 72; aynı zamanda, Diodorus Siculus, 18 ve 19.
29 Rufus, 10.9.1.
30 *Age.*, 10.10.7-8.
31 Sarvepalli Radhakrishnan ve Charles A. Moore (der.), *A Sourcebook in Indian Philosophy* (1957). s. 198.
32 Vohra, s. 25.
33 Plutarch, *Pyrrhus, Plutarch's Lives* içinde, cilt 1, Dryden Çevirisi, s. 520.
34 Plutarch, *Demetrius, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 480.
35 Plutarch, *Pyrrhus, Plutarch's Lives* içinde, cilt 1, Dryden Çevirisi, s. 537.

71. Bölüm: Maurya Aydınlanması

1 Keay, s. 88.
2 Thapar, *Early India,* s. 5.
3 Wolpert, s. 57.

4 Diodorus Siculus, 17.5-6.
5 *Age.*, s. 91.
6 Thapar, *Early India,* s. 180.
7 Çeviren Romila Thapar, *Asoka and the Decline of the Mauryas* (1998) içinde, s. 255.
8 *Age.*, s. 255-256.
9 *Age.*, s. 256 ve Keay, s. 91-92.
10 Keay, s. 95.
11 Wolpert, s. 64. Mahinda'nın öyküsü Dipavamsa içinde bulunabilir, 7, 28-31; bkz. Max Muller'in *Sacred Books of the East,* vol. 10 içindeki girişi: *The Dhammapada* (1981).
12 Vohra, s. 25.
13 *Age.*

72. Bölüm: İlk İmparator, İkinci Hanedan

1 Charles O. *Hucker, China's Imperial Past: An Introduction to Chinese History and Culture* (1975), s. 40.
2 *Age.*, s. 41.
3 Ch'ien, s. 83.
4 *Age.*, s. 123.
5 *Age.*, s. 130.
6 *Age.*, s. 123.
7 Fairbank ve Goldman, s. 56.
8 Hucker, s. 43-44.
9 Ch'ien, s. 140.
10 *Age.*, s. 147.
11 Sima Qian, "The Biography of the Chief Minister of Qin," *Historical Records* içinde, çev. Raymond Dawson (1994), s. 31.
12 Sima Qian, "The Annals of Qin," *Historical Records* içinde, s. 69.
13 Jorge Luis Borges, "The Wall and the Books," Daniel Schwartz, *The Great Wall of China* (2001) içinde, s. 10.
14 Ann Paludan, *Chronicle of the Chinese Emperors: The Reign-by-Reign Record of the Rulers of Imperial China* (1998), s. 18-19.
15 Ch'ien, s. 155.
16 Arthur Cotterell, *The First Emperor of China* (1981), s. 28.
17 Ch'ien, s. 156.
18 *Age.*, s. 161-162.
19 Denis Twitchett ve Michael Loewe (der.), *The Cambridge History of China,* cilt I: *The Ch'in and Han Empires, 221 BC-AD 220* (1986), s. 113.
20 *Age.*, s. 117.
21 Sima Qian, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty I,* çev. Burton Watson (1993), s. 74-75.

73. Bölüm: Oğulların Savaşları

1 Plutarch, *Demetrius, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 465.
2 Diodorus Siculus, 21.12.

3 Plutarch, *Pyrrhus, Plutarch's Lives* içinde, cilt I, Dryden Çevirisi, s. 540-541. Ve Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 2.43.
4 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 1.5, s. 45.
5 *Age.*, 1.7-12.
6 *Age.*, 1.20, s. 61.
7 J. H. Thiel, *A History of Roman Sea-power before the Second Punic War* (1954), s. 63.
8 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 1.21, s. 64.
9 Polybius, *The Histories,* 1.75, çev. Evelyn Shuckburgh (1889), s. 83, 85.
10 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 1.58, s. 105.
11 Livy, *The War With Hannibal: Books XXI-XXX of The History of Rome from Its Foundation,* 21.41, çev. Aubrey de Selincourt (1965), s. *66.*
12 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 1. 63, s. 109.
13 Plutarch, *Cleomenes, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 351.
14 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 5.34, s. 291.
15 Clayton, s. 211.
16 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 5.34, s. 292.
17 *Age.*, 15.33, s. 491.
18 Josephus, *Antiquities of the Jews,* 12.3.3.
19 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 3.11, s. 189.
20 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 2.1, s. 111-12.
21 Soren vd., s. 102.
22 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 3.20-21.
23 Livy, *The War with Hannibal,* 21.1, s. 23.
24 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 3.33, s. 209.
25 *Age.*, 3.49.
26 Livy, *The War with Hannibal,* 21.32, s. 56.
27 *Age.*, 21.47, s. 72.
28 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 3.68, s. 237.
29 Livy, *The War with Hannibal,* 11.57, s. 83.
30 *Age.*, 22.7, s. 102.
31 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 3.90, s. 257.
32 *Age.*, 3.118, s. 275.
33 Livy, *The War With Hannibal,* 27.48, s. 493.
34 *Age.*, 27.51.
35 *Age.*, 30.20, s. 644.
36 *Age.*, 30.36, s. 664.
37 Leonard Cottrell, *Hannibal: Enemy of Rome* (1992), s. 242.

74. Bölüm: Romalı Kurtarıcılar ve Selevkos Fatihler

1 Livy, *The Dawn of the Roman Empire: Books 31-40* [of *The History of Rome from Its Foundation], 33.19,* çev. J. C. Yardley (2000), s. 112-113.
2 Polybius, *Rise of the Roman Empire,* 18.45, s. 514.
3 *Age.*, 18.46, s. 516.
4 *Age.*, 3.11, s. 189.
5 Livy, *Dawn of the Roman Empire,* 36.17, s. 268.
6 Plutarch, *Flamininus,* in *Plutarch's Lives,* cilt 1, Dryden Çevirisi, s. 515.

7 Öykü, *Sama-Veda*'nın *Maitreyopanishad*'ın yanında, başka metinlerde de görülebilir.
8 Polybius, *Histories,* 23.7.
9 Livy, *Dawn of the Roman Empire,* 40.5, s. 486.
10 Polybius, *Histories,* 27.1.
11 Livy, *The History of Rome,* cilt 6, çev. E. Roberts (1912), 42.36.
12 *Age.*, 42.26.
13 *Age.*, 45.12.
14 Josephus, *Wars of the Jews,* I.I, *The Works of Josephus* içinde, s. 546.
15 John Bright, *A History of Israel* (1974), s. 424-425.
16 *Age.*, s. 424.
17 2 Makabiler, 6:10, Gözden Geçirilmiş Standart Versiyon.
18 2 Makabiler, 8:1, 7-9.
19 Josephus, *Wars of the Jews,* 1.4.
20 *Age.*
21 A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship* (1973), s. 42.

75. Bölüm: Doğu ile Batı Arasında

1 Sima Qian, *Records of the Grand Historian,* s. 77, 84.
2 Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies,* s. 157.
3 *Age.*, s. 165.
4 Burton Watson (çev.), *Records of the Grand Historian of China: Translated from the Shih chi of Ssu-ma Ch'ien,* c. 2 (1968), s. 129.
5 Twitchett ve Loewe, s. 384.
6 *Age.*, s. 386.
7 Sima Qian, *Shih chi 9: The Basic Annals of the Empress Lu, Records of the Grand Historian* içinde, s. 267.
8 Sima Qian, *Records of the Grand Historian,* s. 269.
9 *Age.*, s. 270.
10 *Age.*, s. 273-274.
11 *Age.*, s. 284.
12 Sima Qian, *Shih chi 123,* Watson, *Records* içinde, cilt 2, s. 264.
13 Hucker, s. 123-125.
14 Hucker, s. 128.
15 Sima Qian, *Shih chi* 123, Watson, *Records* içinde, cilt 2, s. 264.
16 *Age.*, s. 269.
17 T. W. Rhys Davids (çev.), *The Questions of King Milinda* (1963), Kitap 1, s. 7.
18 *Age.*, Kitap 7, s. 374.
19 Josephus, *Antiquities of the Jews,* 13.14.
20 Sima Qian, *Shih chi* 123, Watson, *Records,* cilt 2, s. 268.
21 Plutarch, *Sylla, Plutarch's Lives* içinde, cilt 1, Dryden Çevirisi, s. 610.
22 *Shih chi* 123, Watson, *Records* içinde, cilt 2, s. 276.

76. Bölüm: Sistemi Kırmak

1 Soren vd., s. 115.
2 Livy, *The History of Rome, 6.42.23.*

3 Plutarch, *Marcus Cato, Plutarch's Lives* içinde, cilt 1, Dryden Çevirisi, s. 478.
4 *Age.*, s. 478.
5 Philip Matyszak, *Chronicle of the Roman Republic* (2003), s. 120.
6 Plutarch, *Marcus Cato, Plutarch's Lives* içinde, cilt 1, Dryden Çevirisi, s. 479.
7 Polybius, *Histories*, 38.3-11.
8 *Age.*, 39, s. 530.
9 M. I. Finley *Ancient Slavery and Modern Ideology* (1980), s. 97.
10 Diodorus Siculus, 34.1-4.
11 *Age.*, 34.16.
12 *Age.*, 34.48.
13 Finley Hooper, *Roman Realities* (1979), s. 155.
14 Appian, *The Civil Wars*, 1.1, çev. Oliver J. Thatcher *The Library of Original Sources* içinde, cilt 3: *The Roman World* (1901).
15 Plutarch, *Tiberius Gracchus, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 357-358.
16 *Age.*, s. 361.
17 *Age.*, s. 369.
18 Appian, *Civil Wars*, 1.2.
19 Diodorus Siculus, 34.21.
20 *Age.*, 34.23.
21 Plutarch, *Caius Gracchus, iPlutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 381-383.

77. Bölüm: Refahın Sorunları

1 *The Jugurthine War* 41, Sallust, *The Jugurthine War/The Conspiracy of Catiline* içinde, çeviren S. A. Handford (1963), s. 77.
2 *The Jugurthine War* 8, Sallust içinde, s. 41.
3 *The Jugurthine War* 14, Sallust içinde, s. 47.
4 *The Jugurthine War* 28, Sallust içinde, s. 64.
5 *The Jugurthine War* 37, Sallust içinde, s. 73.
6 *Marius* 28, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 148.
7 *Marius* 32, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 152.
8 Cicero, *On the Commonwealth*, 3.41, *On the Commonwealth and On the Laws* içinde, çev. ve der. James E. G. Zetzel (1999), s. 74.
9 Justin 38.4.13, aktaran Salmon, s. 128.
10 Salmon, s. 129.
11 *Marius* 33 Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 153.
12 *Sulla* 6, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 179.
13 *Marius* 34, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 153-154.
14 *Marius* 35, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 154.
15 *Sulla* 9, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 185.
16 Twitchett ve Loewe, s. 410.
17 *Shi chi 109*, Watson, *Records* içinde, cilt II, s. 142-143.
18 *Shi chi* 123, Watson, *Records* içinde, cilt 2, s. 282.
19 *Age.*, 123, s. 284.
20 *Han shu 96*, aktaran Twitchett ve Loewe, s. 410.
21 *Marius* 43, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 164.

22 *Sulla* 22, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 199.
23 *Sulla* 30, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 208.
24 *Sulla* 31, Plutarch, *Greek Lives* içinde, s. 210.
25 Hooper, s. 215.
26 *Age.*, s. 223.

78. Bölüm: Yeni Aktörler

1 Carlin A. Barton, "The Scandal of the Arena," *Representations* 27(1989), s. 2.
2 Tertullian, *De spectaculis* 22, in Barton, s. 1.
3 *Crassus* 8, Plutarch, *Fall of the Roman Republic: Six Lives by Plutarch* içinde, çev. Rex Warner (1972), s. 122.
4 *Crassus* 9, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 123.
5 Appian, *Civil Wars*, 1.118.
6 *Crassus* 9, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 124.
7 Appian, *Civil Wars*, 1.119.
8 *Crassus* 11, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 127.
9 Appian, *Civil Wars*, 1.121.
10 *Crassus* 11, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 127.
11 *Crassus* 12, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 128.
12 Hooper, s. 226.
13 *Age.*, s. 121.
14 *Age.*, s. 120.
15 *Pompey* 48 ve *Caesar* 14, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 207, 257.
16 Caesar, *The Conquest of Gaul*, 2.35, çev. S. A. Handford, gözden geçiren Jane F. Gardner (1982), s. 73.
17 *Caesar* 20, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 263.
18 *Caesar* 21, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 265.
19 Acton Griscom, *The Historia Regum Britannia of Geoffrey of Monmouth* (1929), s. 221.
20 Caesar, *Conquest of Gaul*, 5.14, s. 111.
21 *Age.*, 4.36, s. 103.
22 Plutarch, aktaran Hooper, s. 273.
23 *Caesar* 28, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 271.
24 *Caesar* 32-33, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 276.
25 *Caesar* 35, Plutarch, *Fall of the Roman Republic* içinde, s. 279.
26 Plutarch, *Antony, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 487.
27 Clayton, s. 216.
28 *Pompey* 79-80, Plutarch, *Fall of the Roman Republic*, s. 240-241.
29 Harriet I. Flower (der.), *The Cambridge Companion to the Roman Republic* (2004), s. 328.
30 Nicolaus of Damascus, *Life of Augustus*, çeviren Clayton M. Hall (1923).
31 Suetonius, *The Deified Julius Caesar* 82, *Lives of the Caesars* içinde, çeviren Catharine Edwards (2000), s. 39.

79. Bölüm: İmparatorluk

1 Suetonius, *The Deified Julius Caesar* 83, *Lives of the Caesars* içinde, s. 39.
2 Plutarch, *Marcus Brutus, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, The Dryden Translation, s. 586.
3 *Age.*, s. 587.
4 Plutarch, *Antony, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden Çevirisi, s. 490-491.
5 *Age.*, s. 491.
6 *Age.*, s. 492.
7 Suetonius, *The Deified Augustus 16, Lives of the Caesars* içinde, s. 49.
8 Plutarch, *Antony, Plutarch's Lives* içinde, cilt 2, Dryden çevirisi, s. 496.
9 Suetonius, *The Deified Augustus* 16, in *Lives of the Caesars,* s. 50.
10 Hooper, s. 305.
11 Chris Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors* (1995), s. 18.
12 Hooper, s. 331.
13 Mackay, s. 184.
14 Hooper, s. 332-333; Mackay, s. 185.
15 *Res Gestae,* 11.38-41, 58, *The Monumentum Ancyranum* içinde, çeviren E. G. Hardy (1923).
16 *Age.*, 11.74-80, 85-87.
17 Mackay, s. 185.
18 Suetonius, *The Deified Augustus* 79, *Lives of the Caesars* içinde, s. 84.
19 Tacitus, *Annals of Imperial Rome,* I.I.
20 Garthwaite, s. 80.
21 Suetonius, *Augustus* 31, *The New Testament Background: Selected Documents* içinde, der. C. K. Barrett, s. 5.
22 Hooper, s. 334.
23 Suetonius, *Tiberius, Lives of the Caesars* içinde, s. 131.
24 Garthwaite, s. 80.
25 Suetonius, *The Deified Augustus* 98, *Lives of the Caesars* içinde, s. 95.

80. Bölüm: Sönme ve Geri Dönüş

1 Twitchett ve Loewe, s. 225.
2 Clyde Bailey Sargent (çev.), *Wang Mang: A Translation of the Official Account of His Rise to Power* (1977), s. 55.
3 *Age.*, s. 178.
4 Hucker, s. 129.
5 Önceki Han'ın tarihçisi Ban Gu, aktaran J. A. G. Roberts, s. 57.
6 J. A. G. Roberts, s. 57.
7 Paludan, s. 45.
8 J. A. G. Roberts, s. 59.
9 Michael, s. 82.
10 Fenton, s. 141.

81. Bölüm: Ardıllık Sorunu

1 Suetonius, *Tiberius* 25, *Lives of the Caesars* içinde, s. 111.
2 *Age.*

3 Suetonius, *Tiberius* 43, *Lives of the Caesars* içinde, s. 119.
4 Suetonius, *Tiberius* 75, *Lives of the Caesars* içinde, s. 134.
5 Acts of Thomas, 2.4.
6 *Age.*, 1.16.
7 Romalılar, 6:8-14, NIV.
8 Josephus, *Wars of the Jews,* ii. 184-203.
9 Tacitus, *Annals of Imperial Rome,* 12.62, 280.
10 I. A. Richmond, *Roman Britain* (1978), s. 30.
11 *Age.*, s. 33.
12 Dio Cassius, *Roman History* (1916), 62.16-1.
13 Tacitus, *Annals of Imperial Rome,* 15.44.
14 Sulpicius Severus, "The Sacred History of Sulpicius Severus," *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series* içinde, cilt 11, der. Philip Schaff ve Henry Wace (1974), kitap 2, bölüm 29.
15 Suetonius, *Nero* 57, *Lives of the Caesars* içinde, s. 227.
16 Suetonius, *Galba, Lives of the Caesars* içinde, s. 236-237.
17 Hopper, s. 393.

82. Bölüm: Roma Dünyasının Uçları

1 Hooper, s. 403.
2 Pliny, Letter 6.20, *The Letters of the Younger Pliny* (1963) içinde.
3 *De Vita Caesarum: Domitianus, Suetonius* içinde, der. J. C. Rolfe (1914), cilt 2, 339-385.
4 *Domitian* 13, Suetonius, *Lives of the Caesars* içinde, kesim 13, s. 289.
5 Tacitus, "Life of Cnaeus Julius Agricola," *Complete Works of Tacitus* içinde, çev. Alfred John Church ve William Jackson Brodribb (1964), s. 707-708.
6 Scarre, s. 83.
7 Scarre, s. 88.
8 *Trajan,* Anthony Birley, *Lives of the Later Caesars* (1976) içinde, s. 44.
9 Epiktetos, "Discourses 4," *Discourses, Books 3 and 4* içinde, çev. P. E. Matheson (2004), i. 128-131.
10 Dio Cassius, *Roman History,* s. lxix.
11 Eusebius, *Ecclesiastical History,* çev. A. C. McGiffert, 1890.
12 *Age.*

83. Bölüm: Tahtın Çocukları

1 J. A. G. Roberts, s. 60.
2 Hucker, s. 131.
3 J. A. G. Roberts, s. 60.
4 Fairbank Goldman, s. 60.
5 Hucker, s. 131.
6 Michael, s. 84.
7 *Age.*

84. Bölüm: Kalıtsal İktidar Hatası

1 Scarre, s. 110.
2 *Marcus Antoninus* 2, Birley içinde, s. 110.
3 Birley, *Marcus Antoninus* 7, Birley içinde, s. 115.
4 Birley, *Marcus Antoninus* 12, Birley içinde, s. 122.
5 Birley, *Marcus Antoninus* 17, Birley içinde, s. 125.
6 Marcus Aurelius, *The Meditations of Marcus Aurelius*, çev. George Long (1909), 6.2.
7 *Age.*, 30.
8 *Marcus Antoninus* 28, Birley içinde, s. 136.
9 Scarre, s. 122.
10 *Commodus* 9, Birley içinde, s. 170.
11 *Commodus* 16, Birley içinde, s. 175.
12 Rafe de Crespigny (çev.), *To Establish Peace, cilt 1* (1996), s. xi.
13 *Age.*, s. 17.
14 Michael, s. 133; Paludan, s. 55.
15 de Crespigny, cilt 1, s. xxxviii.
16 *Age.*, cilt 2, s. 396.
17 Hucker, s. 133.
18 *Caracallus* 2, Birley, s. 251.
19 *Caracallus 4*, Birley içinde, s. 253.
20 Darab Dastur Peshotan Sanjana, *The Kârnâmê î Artakhshîr î Pâpakân, Being the Oldest Surviving Records of the Zoroastrian Emperor Ardashîr Bâbakân, the Founder of the Sâsânian Dynasty in Irân* (1896), 1.6.
21 Scarre, s. 147.
22 Birley, *Heliogabalus* 5, Birley içinde, s. 293.

85. Bölüm: İmparatorluğun Kurtarıcısı

1 al-Mas'udi, *El Masudi's Historical Encyclopedia, Entitled "Meadows of Gold and Mines of Gems,"* 2. Kitap (1841).
2 Curtis, s. 61.
3 "Yasna 12: The Zoroastrian Creed," çev. Joseph H. Peterson (elektronik metin için, bkz., www.avesta.org, 1997), kesimler 1, 3, 9.
4 Jordanes, *The Origin and Deeds of the Goths*, çev. Charles C. Mierow (1908), 1.9.
5 Jordanes, 2.20.
6 Lactantius, "Of the Manner in Which the Persecutors Died," *The Anti-Nicene Fathers*, c. 7: *Fathers of the Third and Fourth Centuries* içinde, der. Alexander Roberts ve James Donaldson (1974).
7 *Age.*
8 Eutropius, *Abridgement of Roman History*, çeviren John Selby Watson (Bohn, 1853), 9.13.
9 *Age.*, 9.14.
10 Scarre, s. 193.
11 Eusebius, "The Oration of the Emperor Constantine," 24, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, İkinci Seri, cilt I, der. Philip Schaff ve Henry Wace (1974).
12 Eutropius, 9.18.

13 *Age.*, 9.18.
14 *Age.*, 9.20.
15 Lactantius, "On the Manner in Which the Persecutors Died."
16 *Age.*
17 Eutropius, 9.23.
18 *Age.*, 9.27.
19 Eusebius, "Life of Constantine," *Nicene and Post Nicene Fathers, Second Series* içinde, cilt 1, der. Philip Schaff ve Henry Wace (1974), 26.
20 *Age.*, 28, 29.
21 *Age.*, 38.

DİZİN

Abbanes 748
Abimelek, Gerar kralı 156, 157
Abydos 43, 82-84, 86, 87, 90, 99, 100, 105, 171, 173, 202, 203, 226, 235, 258
Achoris, Mısır firavunu 598, 599, 600
Acib, Mısır firavunu 82, 86
Actium 729, 730, 736, 741
Adab 37, 38, 109, 110, 117, 122, 142, 164
Adad-nirari I, Asur kralı 278, 284, 289, 292, 300
Adad-nirari III, Asur kralı 377, 398, 408, 417
Adda-Guppi 485
Adherbal 695
Adriyatik Denizi 458, 498, 574
AEGINA 566
Aeneis (Vergilius) 280
Afrika 18, 26, 41, 51, 303, 370, 401, 446, 468, 472, 497, 503, 528, 635, 652, 658-660, 662, 685-687, 695, 696, 699, 702, 704, 719, 725, 781, 799
Agade (Akad) 122, 142, 808
Against Apion (Josephus) [*Pros Apiona, İosephos*] 811, 812
Agamemnon 280, 308, 310, 353, 380
Agassiz, Louis 32
Agathokles (IV. Ptolemaios'un danışmanı) 613, 649, 652, 655
Agathokles, Selevkos'un oğlu 651, 653
Agga, Kiş kralı 77-79, 91, 805
Agis, Sparta kralı 575, 576
Agricola 764
Agrippina 732, 752
Ağrı (Ararat) Dağı 392, 426
ağırlık ve ölçüler, standartlaşmış 123
Aha, Mısır firavunu *bkz.* Hor-Aha, Mısır firavunu
Ahab, İsrail kralı 144, 366-371
Ahameniş 532
Ahaz, Yahuda kralı 396, 408, 417, 436, 444
Ahenaton, Mısır firavunu (Amenhotep IV) 259-264, 266, 267, 269, 270, 272, 278, 284, 300
Ahet-Aton 259, 265, 298, 374
Ahhotep, Mısır kraliçesi 226, 227
Ahmose, General/Mısır firavunu 6, 9, 225-231, 237, 243, 248, 262, 270, 465
Ahtoy III, Mısır firavunu 153
Ahtoy I, Mısır firavunu 169
Ahura Mazda (Hürmüz) 792
Aigai 544, 546, 566
Aigeus, Atina kralı 250, 251
Aineias 458
Aiskhylos 541, 552, 557, 563
Aiti, Han imparatoru 737, 738, 741, 759
Aitolia Birliği 660, 662, 665, 666
Ajataşatru, Magadha kralı 622
Akad *bkz.* Agade
Akadlar 120, 141, 143, 145, 150, 152, 156
Akbabalar steli 12, 111, 112, 119
Akdeniz 17, 24, 32, 33, 37, 41, 43, 44, 81-83, 92, 105, 121, 122, 150-152, 154, 159, 173, 178, 202, 205, 208, 209, 214, 220, 222, 226, 235, 239, 252,

265, 266, 276, 279, 298, 302, 314, 315, 342, 344, 345, 348, 350, 364, 366, 367, 370, 373, 374, 392, 400, 404, 406, 410, 430, 447, 465, 467, 471, 472, 489, 496, 497, 499, 529, 538, 597, 613, 620, 628, 650, 655, 657, 671, 679, 691, 695, 706, 709, 710, 713, 727, 733, 744, 761, 791
Akhaia Birliği 665, 686, 687
Akhilleus 280, 353
Akki 116, 117
Akrep Kral 41, 43, 45, 82
Akropolis 450-453, 545, 556, 557, 564, 570
Akrotiri 210, 211
Alalah 241
Alalgar, Eridu kralı 24
Alalia 495, 497-499, 502
Alba Longa 384, 386, 388
Alba tepeleri 384, 386, 388
Alemanni 795
Alev Kral 58
Alkibiades 573-576, 596, 599
Alp-Berisi Galya 712
Alpler 496, 504, 648, 656, 658, 661, 707, 712, 724
Alp-Ötesi Galya 712
altın 43, 53, 54, 397, 462, 726
Altın Çağ 313, 694, 775
Alulim, Eridu Kralı 23-25, 27, 41
Alyattes, Lidya kralı 477, 478, 482, 485
amagi (korkudan azat olmak) 113
Amarna 264, 265, 267, 298, 364, 374
Amarna mektupları 264
Amasis, Mısır firavunu 465, 476, 528, 529, 530, 539
Amel-Marduk, (Babil kralı) 484, 494
Amenemhet I, Mısır firavunu 171, 176, 185, 204, 213
Amenemhet III, Mısır firavunu 200, 204, 213
Amenemhet IV, Mısır firavunu 200, 204, 213
Amenhotep I, (Amenofis), Mısır firavunu 230
Amenhotep II, Mısır firavunu 242, 257, 261
Amenhotep III, Mısır firavunu 254-258, 262, 264, 269, 270, 272, 278, 284, 300
Amenhotep IV, Mısır firavunu *bkz.* Akhenaten, Mısır firavunu
Amerikalar 18
Ammisaduga, Babil kralı 120
Amon 133, 226, 232-234, 255, 257, 259, 267, 268, 271-273, 277, 301, 302, 306, 353, 401, 432, 434
Amon-Ra 133
Amon tümeni 273
Amoriler 125, 161, 163, 165, 178, 317
Amphipolis 629
Amri 126, 128, 216, 335
Amulius, kral 386
Amyntas I, Makedonya kralı 544, 560, 601
Amyrtaeus, Mısır firavunu 598
Amytis 463, 469, 474, 482
Ancient Greece (Pomeroy vd.) 379, 550
Ancient Mysteries (James ve Thorpe) 32
Ancient Slavery and Modern Ideology 688
Ancus Marcius 460, 468, 480, 494
Andhra 634
Andi, Han imparatorur 772, 776, 789
Anhesenamon, Mısır kraliçesi 268, 269
Anhtifi 170
Anga krallığı 515, 537
Anittas 221, 222
Anio Nehri 609
Anşan 163, 165, 439, 441, 442, 481, 483, 484, 489, 493
Anthes, Rudolf 85
Antiokhos I, (Tek gözlü) 651, 653, 663
Antigonos II, Makedonya kralı 651, 653, 663
Antiokheia (Antakya) 650, 651, 791, 793, 794
Antiokhos II, Selevkos kralı 653, 654, 663
Antiokhos III (Büyük Antiokhos), Selevkos kralı 654, 655, 664, 665, 666
Antiokhos V, Selevkos kralı 653, 674, 684
Antipater 626, 627, 629, 726
Antium 723, 727, 733
Antoninus Pius, Roma imparatoru 777, 778, 789
Antonius, Marcus 717, 719, 720, 722-725, 734
Apamea Antlaşması 666
Apeninler 383, 461, 572, 610, 614
Apepi I, Hyksos kralı 203, 225, 226
Apokrif 672
Apollodoros 208

Apollon 310, 317, 385, 585, 757
Appianos 689-691, 707, 708
Appia Yolu 614, 709, 798
Apries, Mısır firavunu 465, 476, 528-530, 539
Apuliler 384
arabalar 216, 234, 273, 738, 762
Arabistan 6, 7, 10, 26, 40, 74, 121, 127, 145, 157, 348, 350, 352, 406, 472, 488, 490
Arafat, Yaser 348
Arahtu kanalı 414
Aral Denizi 526
Aram 363
Arami Dili 412
Aramiler 317, 318, 363, 364, 367, 370, 381, 410
Arap Denizi 51, 125, 127, 129, 634, 635, 681
Araplar 406
Aratta 73-75
Archelaus 734, 745
Ardata 236
Ardea 498, 501
Ardeşir, Part vassal kralı 787,
Ardeşir I, Pers kralı 790-792, 803
Ardi-Ninlil 426
Ardıllar Savaşları (Diadokhi Savaşları), 632, 633, 638
Areiopagos Konseyi 451
Argeadailer 543, 544
Argos 280, 546, 566, 599
Ariadne 251
Ariler 217, 291, 334, 335, 338, 496
Aristagoras 551-554
Aristophanes 575, 595
Aristoteles 453, 472, 475, 499, 545, 548-551, 577, 604
Arjuna 340
Arkadia 378-381, 390
arkeologlar 17, 100, 186, 187, 206, 212, 244, 279, 280, 287, 299, 356, 379, 383, 496
arkeoloji 187
Arkhias 390
Arkhimedes 661
Armstrong, Karen 514
Arnim, General von 503
Arsaces (III. Artabanus'un oğlu) 654, 747
Arses 606, 617
Arsinoe 648, 649
Artabanos I, Part kralı 568, 735, 736,
Artabanos III, Part kralı 747, 748, 759
Artabanos V, Part kralı 787-791, 803
Artadama, Mitanni kralı 255
Artakserkses II, Pers kralı 577, 578, 595-601
Artakserkses III, Pers kralı 601, 605, 617
Artaphrenes 550
Artemis 385
Arthaşastra (Kautilya) 630
Arvad 364, 366, 374, 392, 395
Arya 290, 291, 292
Aryenis 478, 481, 482
Aşağı Nübye 82, 258
Asculum 611, 632, 633, 663, 695, 697
Asi (Orontes) nehri 239, 242, 265, 298, 410, 650, 651, 760
Aşkelon 342, 345, 430, 432
Asoka, Maurya kralı 634, 636-638, 642, 647, 667, 836
Asoka and the Decline of the Mauriyas 634
Assinarus Nehri 575
Assuan 98, 476
astronomi 393
Asur 13, 31, 71, 93, 116-118, 121, 143, 154, 156, 158, 177-185, 191-194, 196, 198, 199, 204, 220, 221, 238, 239, 241, 256, 258, 264, 265, 267, 268, 270, 275, 276, 278, 279, 284, 285, 289, 292, 294-300, 302, 307, 313-318, 323, 331, 333, 363-377, 381, 391-400, 402-417, 425-444, 456, 462-467, 469, 471, 477, 478, 488, 538, 619, 681
Asur-dan II, Asur kralı 363, 371, 381, 393
Asur-danin-apli 375, 376
Asur-etillu-ilani, Asur kralı 442-444, 456, 462, 463
Asurlular 7, 96, 263, 271, 275, 293, 296, 299, 317, 363, 372, 373, 392, 395, 406, 426, 429, 433-435, 442, 443, 448, 465, 466
Asurnadin-ahhe II, Asur'un vassal kralı 256, 270
Asur-nadin-apli, Asur kralı 299
Asur-nadin-şumi, Asur veliaht prensi 414, 416
Asurnasirpal II, Asur kralı 364, 371, 381, 398, 408
Asur-nirari V, Asur kralı 393, 398, 408, 417, 425, 436
Asur-uballit, Asur kralı 264

Asur ülkesi 463
Asya 16, 17, 40, 49, 54, 92, 186, 282, 291, 378, 440, 445, 481, 486, 526, 527, 563, 606, 619, 621, 622, 649, 655, 665, 666, 700
Aşağı Zap Nehri 179, 182, 196, 400, 698
Aşdod, Pentapolis içinde 342, 345
Atab, Kiş kralı 39
Athena 453, 556, 564, 570
Athos Dağı 554
Athothis, Mısır firavunu 82
Atina 208, 249, 250, 251, 252, 281, 308, 309, 378, 384, 445-447, 450-456, 468, 489, 500, 540, 544, 545, 546, 548-558, 560, 563-577, 579-581, 595, 597, 599-604, 616, 620, 628, 629, 665, 671, 724, 727, 733, 787
Atina Politikası (Aristoteles) 550
Atlantis 212, 429
Atlantisliler 106, 132
atlar 357
Aton 255, 258, 259, 261, 262, 265, 267, 271, 298, 374
Atrahasis 31
Atrahasis'in Şiiri 31
Atribis 433
Attalos 606, 607
Attika 308, 452, 456, 468, 554, 557, 569, 571, 572, 575
Augustus (Octavianus), Rome *princeps*'i 459, 728, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 742, 746, 747, 753, 758, 760, 764, 777, 778, 797, 800
Aurelianus, Roma imparatoru 795, 796, 803
Avan 108, 109, 121, 122, 141, 142, 147, 164, 179, 196
Avaris 201-203, 208, 222, 226-228
avcı-toplayıcılar 55
Aventinus tepesi 387
Avrupa 16, 17, 24, 26, 40, 135, 205, 220, 302, 358, 379, 496, 504, 505, 541, 544, 585, 606, 618, 665, 713, 792, 793
Avusturya, modern 135, 382, 496
Ay, Mısır firavunu 158, 269-272, 278, 284, 300
Azekah 471, 477
Azupiranu 116
Baal (Kronos) 366, 416, 613
Babil 13, 28, 31, 38, 93, 117, 120, 123, 156, 177, 179-181, 183-185, 191, 193-199, 204, 219, 220, 222-224, 229, 237, 239, 243, 256, 257, 265, 267, 268, 274, 275, 279, 285, 295-299, 302, 313-318, 363, 364, 366, 372-377, 392-400, 406-411, 414-417, 425-430, 433, 436, 438-443, 457, 462-467, 469-479, 481, 482, 484-492, 494, 526, 527, 531, 534, 538, 541, 555, 559, 596, 597, 619, 620, 625-630, 650, 651, 671, 681, 682, 761, 767, 778, 793
Babil Kulesi 38
Babil Paylaşmı 626, 628
Babilliler 293, 317, 406, 407, 409, 464, 465, 476, 488, 491, 534
Babil Vakayinameleri 297, 415, 463-466, 484, 485
Babylonians (Saggs) 373, 810, 812, 814, 816, 824, 826, 827
Bagoas 605, 606, 617, 619
bakır 37, 40, 42, 53, 74, 75, 90, 98, 101, 127, 145, 350, 404, 461
Bakır Çağı 496
Bakır Dağları 74
Baktria 568, 622, 653, 654, 664, 668, 669, 679, 680, 748
Baldar 97
Bambu Yıllıkları (Zu shu jinian) 328, 332, 357
Ban Gu 738, 739
barbarlar 143, 145, 186, 359, 419, 518, 586, 643, 679, 795
barbaro-phonoi (garip konuşanlar) 380
Bardiya 531, 532, 533, 534
Bar Kochba, Simon 768
Basamaklı Piramit 99-101
Basra Körfezi 5, 23, 24, 37, 73, 119, 122, 127, 140, 142, 154, 156, 164, 265, 298, 352, 365, 373, 374, 400, 414, 430, 439, 442, 471, 489, 505, 527, 538, 620, 628, 650, 671, 681, 710, 727, 733, 744, 761, 778, 798
Battus, Müreffeh, Kyrene kralı 528
Beerşeba 154, 157, 344
Beginnings of Rome, The (Cornell) 383, 820
Bel-ibni, Babil hükümdarı 411, 414
Belih ırmağı 151
Belşazzar, Babil kralı 488, 490-492

Belucistan 51
Benemvese 305
Bengal Körfezi 51, 515, 634
Benyamin kabilesi 368
Bereketli Hilal 17, 27
Bergamo 498, 505
Berossos 473, 475, 484
Beş Hegemonya 517, 518
Bhagavad Gita (Efendinin Şarkısı) 340
Bharata Savaşı 339, 341, 511
Bhisma 336, 337, 339, 340
Bibliotheca Historica (Diodoros Sikeliotes) 473
Bibulus 712
Bimbisara, Magadha kralı 515, 516, 525, 535
Bindusara, Maurya kralı 634-636, 638, 647
Bingfa (Savaş Sanatı, Sun-Tzu) 523
Birinci Ara Dönem, Mısır 138, 139, 148, 157, 160, 166, 171, 176, 185
Birinci Köle Savaşı 688, 689, 721
Birinci Pön Savaşı 652, 661, 663
Birinci Samnit Savaşı 612, 615, 633
Bisitun Yazıtı 533
Birleşik Devletler 403
Bit-Amukanni 373
Bit-Dakkuri 373, 428
Bitmemiş Piramit 101
Bit-Sha'alli 373
Bit-Shilani 373
Bit-Yakin 373, 406, 407, 427, 428
Boğaz 314, 373, 374, 378, 392, 446, 447, 541, 547, 597, 620, 628, 778, 788
boğalar 210, 254
Boiotia 389, 569, 571, 604
Bologna 725, 727, 733
Bon Burnu *bkz.* Güneşli Burun
Borsippa 179, 183, 196, 397
Boudiccea 754
Boyce, Mary 792
Brahman 54, 511
Breasted, James Henry 234
Brescia 498, 505
Brhadratha, Maurya kralı 667
Brigantes 752
Bright, John 34
Britannicus 753
Britanya 2, 24, 403, 505, 713, 714, 751, 752-754, 758, 760, 769, 770, 781
Britanya İsraillileri 403
British Museum 84, 104, 203, 209, 295, 369, 385, 538
bronz 74, 100, 197, 206, 209, 210, 216, 282, 285-287, 289, 308, 315, 328, 353, 356, 357, 383, 500, 526, 558, 596, 613, 643, 728
Bronz Çağı 187, 383, 496
Brundisium 710, 716
Brutus (Aeneas'ın torununun torunu) 714
Brutus, Decimus 720
Brutus, Marcus 720
Buda 508, 514-516, 525, 536, 537, 539, 570, 740, 748
Buddha (Armstrong) 828
Budizm 680, 741
Buhen 173, 175, 235, 258
Bukephalos 629
Burnaburiaş I, Kassit savaş-şefi 267
Busasa 538
Buto 43, 44, 83, 105, 173, 202, 226, 235
buzullar 24
bürokrasi 27, 53, 63, 68, 82, 101, 110, 127, 162, 330, 357
Büyük Duvar (Çin Seddi) 678, 700, 774, 783
Büyük Piramit 104-106, 131-133, 158, 475
Büyük Tufan 31, 32, 36
Byblos 83, 88, 152-154, 176, 302, 305, 348, 350, 364, 367, 374
Byron, Lord 416
Byzantion 446, 447, 499, 547, 553, 564, 565

Caecus, Appius Claudius 614
Caedicius 584
Caesar, Julius, 709, 721
Caduceus Bobini 106
Caligula, Roma *princeps*'i 743, 746, 747, 750, 751, 752, 754, 756, 758, 759, 763, 770, 782, 787
Campa 510, 515, 536
Campaigns of Alexander, The (Arrhionos) 619
Campania 610, 612, 614, 651, 673, 743, 762
Camulodunum 753, 754
Cannae Savaşı 660, 663, 674, 693
Capri 743
Capua 611, 612, 614, 707, 709, 710, 727, 733

Caracalla, Roma imparatoru 782, 785-789, 797, 803
Caratacus 751, 752, 753
Carrhae 710, 715, 727, 733
Carrithers, Michael 514
Carthage (Soren vd.) 613
Cartimandua 752
Carus, Roma imparatoru 796, 803
Casca, Servilius 720
Cassius Longinus 720
Cassivelaunus 714, 715, 721
Çatalhöyük 152
Catana 384, 390
Cato, Marcus 686
Cebel Barkal 400, 401
Cedefre 132
Celile 151, 154, 239, 265, 298, 344, 345, 350, 351, 410, 416, 734, 745
Celile Denizi 151, 154, 239, 265, 298, 344, 410, 734
Celts, The (O'Hogain) 497
Cer, Mısır firavunu 82, 84, 85
Ceriko (Eriha) 144, 152, 154, 159, 344, 345, 347, 350, 471, 477
Cet (Vac), Mısır firavunu 82
Ceyhun (Amu Derya) Nehri 526
Chang'an 641, 646, 678, 700, 739, 774, 783, 784
Chang Chueh 775
Chao 587, 639, 640, 645
Cihelum nehri 623,
Chen Fan 774
Cheng *bkz.* Shi Huang-ti
Ch'eng, Zhou imparatoru 330, 331, 333, 341, 362
Cheng-chun, dul imparatoriçe 737
Cheng devleti 420, 423
Chengdi, Han imparatoru 737, 741
Chengdu 783, 785
Cheng Dükü 420, 425, 519
Chengzhou 331
Chera 634
Chien Yeh 185
Ch'in 361, 418-420, 424, 517, 519, 587-592, 594, 608, 639, 640-642, 644-647, 663, 675-679, 684, 693
Ch'in Dükü 361, 588, 591, 594, 608
Ching II, Zhou imparatoru 520, 522, 523
Chi You 58
Chongdi, Han imparatoru 772, 776, 789
Chou, Shang imparatoru 320-323, 329, 333, 341, 420
Chronicle of the Pharaohs (Clayton) 261, 806
Chu 419, 420, 424, 517-519, 521, 523, 525, 587, 588, 592, 639, 640, 645, 646
Chuang-hsiang, Ch'in imparatoru 640, 647, 663, 684
Chuang Tzu 593
Chuan-Jung 332
Chu Dükü 424, 518, 519, 525, 646
Ch'un-ch'iu (İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları) 328, 418
Chung Ting, Shang imparatoru 246, 248, 253
Cicero 613, 697, 709, 711, 717, 721, 723, 724, 725, 736
Cimber, Tullius 720
Cinna, Lucius 699, 705, 721, 736
Circus Maximus 461
Claudius, Roma *princeps*'i 614, 751-753, 756, 758, 777
Clayton, Peter 13, 82, 261
Clements, Jonathan 522
Cline, Eric 348
Clusium 498, 502, 583, 584
Commodus 778, 780, 781, 789
Complete Royal Families of Ancient Egypt, The (Dodson and Hilton) 225
Conan, Kimmeryalı (Barbar Conan) 429
Confucius (Clements) 522
Constantinus, Roma imparatoru 12, 790, 799, 800-803
Constantius, Batı imparatoru 797-800
Cornell, T.J., 383, 820
Coser, Mısır firavunu 98-101, 107, 115, 124, 139, 148
Crassus 703, 704, 706, 708, 709, 711-713, 715, 716, 721, 736
Cremona 744, 757, 758, 761, 791, 798
Critical History of Early Rome, A (Forsythe) 501
Cumae 384, 390, 673, 674, 693, 705
Cuneiform (Walker) 66

Çandragupta, Maurya kralı 630, 631, 633, 634, 638, 647
çevre 41, 162, 193, 738
Çıkış (Exodus) 260
Çin 34, 55-59, 80, 141, 186, 187, 189, 244, 245, 247, 249, 251, 285-287, 290,

311, 319, 322, 327, 328, 330, 331, 356, 358, 382, 418-423, 517-524, 587, 588, 590, 639, 640-647, 675-679, 682, 683, 699-701, 716, 737-741, 748, 764, 771-774, 782-785
Çin harflerinin transkripsiyonu 59
Çin Seddi *bkz.* Büyük Duvar
çiviyazısı 12, 141
çobanlar 28, 29, 38, 49
Çöl Prensleri *(Hikau-khoswet) bkz.* Hyksos 201
çömlekler 16, 215, 340, 383

Dagon 345, 348
Dahshur 105
Daidalos 206, 208
Daniel kitabı 491
Daniken, Erich von 106
Dapenkeng 57, 59, 80
Dareios (II. Artakserkses'in oğlu) 601
Dareios I, Pers kralı 472, 530, 532-535, 537-544, 550, 552, 553, 555, 556, 560, 792
Dareios II 573, 576-578, 595
Dareios III 617-619, 621, 624
Davies, W.V. 66, 68
Decius, Roma imparatoru 794, 803
Deiokes 438-440, 444, 456
Deir el-Ballah 343
Dekkan 508, 623, 634
Delila 345
Delos 385, 565, 567-570, 605, 609
Delos Birliği 565, 567-569, 605, 609
Delphoi 384, 385, 395, 452, 546, 549, 550, 566, 585, 604
Demetrios 629-631, 663, 666-668, 672-674, 681, 682, 684
Demetrios I, Baktria kralı 667, 672
Demetrios I, (I. Antigonos'un oğlu) 667, 668, 672-674, 684
Demetrios II, (Nikator), Selevkos kralı 663, 674, 681, 684
demir 210, 335, 346, 405, 461, 497, 504, 679
Demir Çağı 53, 54, 59, 187, 346, 383, 496
demokrasi 451, 532, 545, 617
Den, Mısır firavunu 82, 84, 85
Deniz Halkları 302-304, 311, 313, 315, 342, 348, 355, 499
Deniz Ülkesi 219, 410, 414
Deniz Ülkesi Hanedanı 219
depremler 206
Deşret (Kızıl Ülke) 43
Devi 91, 95, 636
dhamma (Yol, Doğruluk, Görev, Erdem) 634, 636, 637
Dhana Nanda 623, 633, 638, 647
Dhritaraştra 337, 338
Diamond, Jared 27
Dickson, D. Bruce 162
Dicle (Tigris, Idiglat) 24, 37, 38, 40, 44, 52, 53, 73, 109, 114, 121, 122, 141, 142, 154, 158, 161-165, 173, 177, 179, 181-183, 194, 196, 198, 220, 221, 238-240, 265, 298, 315, 364, 374-376, 394, 396, 400, 410, 414, 415, 430, 438, 439, 441, 463, 464, 471, 475, 489, 491, 527, 541, 553, 597, 598, 620, 621, 628, 650, 651, 671, 681, 698, 710, 727, 733, 744, 761, 778, 787, 793, 796, 798
Dido *bkz.* Elissa
Di Como 498, 505
dikilitaşlar 234
Dilek Dağı 559
Dilmun 121, 122, 406
Dio Cassius 716, 755, 768, 780, 786
Diocletianus, Roma imparatoru 790, 796-799, 803
Diodoros Sikeliotes (Sicilyalı Diodoros) 472, 568
Diodotos, Baktria kralı 653, 654
Dionysios, Halikarnassoslu 459-462, 698
Dış Moğolistan 676
Doab 334
Dodson, Aidan 225
Doğu Çin Denizi 57
Domitianus, Roma imparatoru 763-765, 770, 776, 780, 842
Doris 569
Dorlar 308, 309, 313, 317, 318, 377-379
Dört Kitap (Sishu) 328
Dou, Han dul imparatoriçesi 773
Dowden, Ken 380
Drakon 454-56, 468
Draupadi 338, 339
Dravidian diller 635
Drusus 697, 743, 746
Drypetis 624, 625
Dugdamme, Kimmer kralı 435
Dumuzi, Kral 28
Dundas, Paul 513
Dur-Şarrukin *bkz.* Sargon Kenti

Duvar Yazısı 102
Duryodhana 337, 338, 339
Duşasana 340
Dyrrhachium 710
Dünyanın Yedi Harikası 475
Dürrnberg 498, 505
Düşman kayıplarının sayısı 303

Eanna 72
Eannatum, Lagaş kralı 110, 111
Eastern Zhou and Qin Civilization (Li Xueqin) 331
Ebla 122, 152, 154
Ebu el-Mesudi 791
Ebu Simbel 274, 471, 476
Edessa 544, 546, 791, 793, 794
Edomlular 403
Ege Birliği 666
Ege Denizi 313, 374, 378, 382, 472, 563
Egesta 573, 574
Eğik Piramit 103, 104
Egyptian Hieroglyphs (Davies) 66
Ehrimen 792
Ekallatum 179, 182, 192, 196
Ekbatana 439, 440, 442, 471, 481, 482, 484, 486, 489, 493, 527, 535, 596, 597, 620, 621, 625, 650, 651, 681, 747
Ekklesiazousai (Kadınlar Halk Meclisinde, Aristophanes) 595
Ekron 342, 344, 345, 347, 410-413
Elagabalus, Roma imparatoru 788-790, 794, 803
Elah Vadisi 347
Elam 5, 7, 9, 75, 76, 108-110, 125, 127, 140, 141, 144, 158, 178, 181-184, 186, 194, 197, 198, 215, 219, 316, 375, 406, 407, 410, 414, 415, 427, 428, 437, 438, 440-442, 528
Elamlılar 75, 108, 109, 111, 128, 165, 166, 177, 178, 181, 197, 299, 375, 414, 416, 440, 441
Elburz Dağları 74
Elephantine 171, 173, 202, 529
Eliakim *bkz.* Yehoyakim
Elis 384-386, 546, 566
Elissa (Dido) 370, 472
Eliyah 367, 369
Eltekeh 410, 413
Elvend Dağı 439
Enkidu 92-96, 479
Enki ve Ninhusag (Sümer şiiri) 35
Enlil 31, 65, 72, 77, 114, 118, 119, 143, 144, 147, 156, 158
Enmebaraggesi, Kiş kralı 36, 76-79
Enmerkar, Uruk kralı 74, 75, 76, 79, 805
Enmerkar ve Aratta'nın Efendisi (Sümer kahramanlık öyküsü) 74
Enna 688, 691
Entwurf einer historischen Architektur (Erlach) 475
Epeiros 602, 603, 631, 632
Ephesos 374, 378, 547, 553, 729
Epiktetos 766, 786
Erbil 295, 298, 314, 315, 364, 392
Erech 397
Eretria 384, 385, 390, 445, 447, 546, 552, 553, 554, 566
Eretum 458, 462
Eridu 23, 25-28, 37, 38, 40, 100, 142, 146, 195
Erlach, Johann Bernhard Fischer von 475
Fischer von Erlach 475
Erlitou 187-190
Ermenistan 666, 747, 756, 767, 770, 779
Erra-imitti, İsin kralı 181
Eryx Dağı 653
Esarhaddon, Asur kralı 10, 426-433, 436, 438, 444, 456, 463, 823
Eski babil Dönemi 177, 223
Eski Krallık, Mısır 9, 90, 101, 107, 115, 124, 131, 138, 139, 148, 153
Eşnunna 163, 164, 177-182, 184, 194, 196-199, 204
Este 383, 390, 398
Esquilinus tepesi 387
Etana, Kiş kralı 39
Etiyopya 42, 406, 531
Etrüsk Birliği 497, 507, 516
Etrüskler 457, 458, 461, 497, 499, 500, 502-504, 579, 614, 706
Euboia 556
Eurotas Nehri 447, 448, 454
Eumenes, Pergamon hükümdarı 629, 669
Eunus 688, 692
Eupator Dionysios (VI. Mithridates), Pontus kralı 698
Eurydike 601, 602
Eusebios 768, 769, 800, 801
Euthydemus 654
Eutropius 795-797
Ezra kitabı 492

Fayum Vahası 105, 154
felaketler 32, 261, 283, 760
Feng 329
Fenghe Nehri 329,
Fenikeliler 348, 370, 399, 530, 559
Fenton, John 512
Ferdinand I, Avusturya kralı 135
Fergana (T'ai-yuan) 699-701
Fidenae 457, 458, 462, 583
Fildişi 252
Filistîler 342, 344-347, 409
Filistin Yönetimi 348
Filler 623, 631, 632, 648, 659, 666, 680
Finley, M. I. 688
Fischer, Steven Roger 66
Fitton, J. Lesley 210
Fırat (Euphrates, Uruttu) 15, 17, 24, 37, 38, 40, 44, 52, 53, 73, 77, 109, 114, 122, 127, 142, 151, 154, 161-164, 173, 178, 179, 182, 183, 196, 220, 221, 236, 238-240, 260, 265, 266, 298, 302, 344, 363-366, 373, 374, 394, 395, 400, 410, 414, 430, 439, 441, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 473, 475, 489, 527, 538, 541, 596, 597, 620, 621, 628, 650, 651, 671, 681, 682, 698, 710, 715, 716, 727, 733, 735, 744, 747, 756, 761, 767, 778, 787, 793, 797, 798
Filistin 82, 144, 151, 261, 348, 451, 711, 726, 734, 735, 745, 758, 760, 767
Flaminus, Gaius 659
Forsythe, Gary 501
Fossa 383, 390, 398
Fransa, modern 16, 496, 497, 504
Fredericksmeyer, Ernest 395
freskler, Minos tarzı 208
Freud, Sigmund 262
Frigler, Frigya 314, 315, 373
Fu Xi, Kral 57-59, 80
Fu Yueh 288

Gadir (modern Cadiz) 656, 657
Gaia 452
Gai Shiqi 518
Galatyalılar 651
Galba, Roma *princeps*'i 756-759, 770, 776, 842
Galenos 779
Galerius, Doğu imparatoru 799
Gallienus, Roma imparatoru 794, 795, 803
Galya 273, 504, 583, 614, 707, 708, 712-716, 719, 723-725, 730, 752, 754, 755, 797, 799
Galyalılar 498, 579, 583-586, 594, 614, 615, 633, 649, 651, 795
Galya Savaşları 712, 713, 719
gana-sanghas 536
Gandhara klanı 337, 538
Gandhari, Prenses 337
Gandhi, Mohandas K. 513
Ganga (tanrıça) 50, 334
Ganj Nehri 51, 334, 508, 509, 525, 539, 623
Gaofu 748
Gao Zu (Liu Pang), Han imparatoru 675
Gargi-Samhita 680
Gat, Pentapolis içinde 342, 347
Gazze 226, 228, 235, 255, 342, 345
Gemellus, Tiberius 746
Geoffrey, Monmouth'lu 714
Gerar 154, 156
Germanicus 742, 743, 745, 746, 751
Geta, Roma imparatoru 782, 785, 786, 797
Gilgal 345, 347
Gimbutas, Marija 496
Gimirrai *bkz.* Kimmerler
Gılgamış Destanı 35, 76, 91-93, 96, 479
Gılgamış, Uruk kralı 71, 76
Girit 205, 206, 208-210, 212, 220, 249, 251-253, 281, 287, 303, 378, 382
Girit Denizi 281
Giza ovası 104
gladyatörler 706, 707
Gladyatör Savaşı (Üçüncü Köle Savaşı) 707, 712, 721, 736
Gnostisizm 748
Gökyüzünün Vekâleti 331, 332, 357, 520
Golasecca 383, 390, 398
Golyat 347
Gondophernes, Kral 748
Gordion 373, 374, 395, 430, 431, 618, 620
Gordios 395, 619
Gosden, Chris 19
Gotlar 793
Gracchus, Gaius 692, 693, 705, 721
Gracchus, Sempronius 673, 689
Gracchus, Tiberius Sempronius 689
Granikos nehri (Biga Çayı) Savaşı 618
Graves, Robert 282
Guang Wudi (Liu Xiu), Han imparatoru 739, 740, 741, 759, 773

Guanzi 328, 420, 421
Gudea, Lagaş'lı 12, 145, 146, 808
Guifang 331
Güneşli Burun (Bon Burnu) 503, 610, 662
Gungunum, Larsa kralı 178, 180, 185, 191, 199, 204, 809
Gur 778, 787, 790, 793
Gutiler 143-145, 149, 157
gümüş 75, 143, 163, 182, 197, 211, 255, 294, 373, 375, 396, 413, 434, 439, 461, 466, 603, 685, 711, 726
Gümüş Çağı 54
Gyges, Lidya kralı 435

Haba, Mısır firavunu 101
Hadrianus 768-770, 776, 777, 786, 789
Hadrianus Duvarı 768, 769
Hafre, Mısır firavunu 12, 131-135, 139, 148, 160, 172
Hagar 155-157
Halep 179, 182, 184, 193, 196, 219, 220, 222, 235, 236, 239, 241, 265, 298, 364, 374, 410
Hallstatt uygarlığı 496
Kızılırmak 220, 298, 374, 400, 410, 439, 471, 478, 486, 487, 489, 698
Hama 403
Hamerernebti I, Mısır kraliçesi 134, 135
Hamerernebti II, Mısır kraliçesi 134, 135
Hamilkar Barkas 652, 655, 656
Hammurabi, Babil kralı 6, 9, 19, 177, 183-185, 191-199, 204, 219,-223, 239, 241, 296, 299, 454, 479, 582, 810
Han 587, 640, 646, 647, 663, 675-679, 682-684, 693, 694, 699-702, 705, 737-741, 759, 771-774, 777, 782-785
Han Hanedanı 646, 647, 663, 675, 677, 678, 679, 684, 693, 694, 705, 739, 741, 759
Hannibal 648, 656, 658-667
Hanno 658
Hantili 223, 224, 229, 237, 243
Hanukkah 672
Hao 329, 361
Haran (Şimdiki Harran) 150, 151, 157, 465, 466, 485, 489, 715
Harappa 125-130, 139, 214-218, 222, 224, 290, 334, 341, 461, 509
Harappa uygarlığı 127, 128, 130, 139, 214, 215, 217
Harmodios 548
Haremler 102, 155, 156, 305, 357, 360, 781
Harvey, Peter 514
Hasdrubal 661
Hasehemvi (Hasehem) 90, 170
Hasmon Hanedanı 672
Hastinapura 335, 338, 340
Hatşepsut, Mısır kraliçesi 230-234, 237, 239, 241, 243, 248, 257, 262, 270
Hattuşa 220-223, 239, 240, 250, 251, 265, 269, 275, 277, 279, 294, 298, 314, 315, 318, 323, 333, 364, 373, 374
Hattuşili I, Hitit kralı 221, 222, 224, 229, 237, 243
Hattuşili III, Hitit kralı 275, 278, 279, 284, 289, 292, 293, 300, 307, 318, 323
Hayber Geçidi 538, 623, 624, 668
Hazar Denizi 73-75, 108, 121, 122, 142, 164, 219, 220, 265, 298, 314, 374, 392, 400, 429, 430, 439, 471, 489, 527, 541, 597, 620, 628, 650, 671, 681, 710, 727, 733, 744, 761, 772, 778, 793, 798
Hebrew Origins (Sasson) 150
Hebron 154-157
heb-sed festivali 98
Hedi, Han imparatoru 771, 772, 776
Hegemon 418, 421-424, 591
Heliokles, Baktria kralı 680
Heliopolis 43, 44, 47, 83, 101, 105, 136, 154, 173, 226, 227, 235, 568
Hellen Birliği 556, 564, 565, 609
Helene 280, 282
Hellenika (Ksenophon) 599
Hellespontos (Çanakkale) 541, 547, 552, 553, 556, 559, 617, 649-651, 664, 665, 671
Helvetii 712
Hera 385
Herakleopolis 153, 154, 169, 170, 171, 173, 235, 400, 401
Herakles 379, 472
Herihor 306, 307, 312, 353, 355
Herkül Sütunları 657
Hermopolis 400, 401
Herod Antipas 734, 745
Herod, Büyük 734

Herodotos 47, 81, 101, 104, 105, 107, 131, 133-135, 209, 252, 282, 308, 309, 395, 411, 413, 429, 434, 439, 440, 442, 443, 446, 449, 456, 464, 470, 472, 478, 481, 483, 485-487, 491, 495, 497, 499, 526, 528-532, 537, 538, 540-544, 548, 550-555, 557, 559, 564, 568, 570, 791
Hesiodos 389, 390, 543
Heuneberg 505
Hezekiya 408, 411-413, 417, 436, 444, 470, 476
Hezekiya, Yahuda kralı 411
Hıristiyan kimlik hareketi 403, 802
Hierakonpolis 43, 44, 45, 81-83, 87, 88, 105, 154, 173, 202, 258
Hieroglyphika (Horapollo) 68
Hiero II, Syrakusa tiranı 652
Hieronymus, Aziz 451
Hilton, Dyan 225
Himalaya 51, 336
Hindikuş Dağları 215
Hinduism (Knott) 512
Hinduizm (Narayanan) 54, 509, 512
Hindu milliyetçiliği (Hindutva) 54
Hint-Ari dilleri 635
Hint-Avrupa, terimin kullanımı 220, 358, 379, 496, 504
Hint-Avrupalılar 496
Hint-Yunan krallıkları 680
Hipparkhos 548
Hippias 548, 549, 551, 552, 554
Hiram, Sur kralı 351
Hispania 711, 713, 756
Historiai (Herodotos) 282, 464
Historia Regum Britannia (Monmouth'lu Geoffrey) 714
History of Alexander, The (Rufus) 619
History of India, A (Kulke ve Rothermund) 341
History of the Roman World, A (Scullard) 501
History of Writing, A (Fischer) 66
hiyeroglifler 67-69
Hıristiyanlar 750, 755, 766, 802
Hıristiyanlık 35, 749, 750, 802
Hindistan 13, 34, 49-55, 125, 214-220, 238, 290, 334, 335, 350, 373, 375, 496, 508-510, 512, 514, 515, 535, 537, 538, 622-624, 626, 631, 634, 635, 637, 664, 667, 669, 680, 732, 740, 748, 750
Hititler 219, 221, 223, 240, 241, 263, 264, 266, 267, 273, 275, 282, 293, 294, 313, 315, 373, 496
Homeros 249, 251, 280, 281, 336, 339, 379-382, 390
hoplitler 554, 555, 596
Hor-Aha, Mısır firavunu 82
Horapollo 68
Horatius 502, 503
Horemheb, Mısır firavunu 269-272, 278, 284, 300, 306
Hori 305
Horus 46, 85-90, 133, 136, 137, 170, 171, 232, 258, 301
Hoşea, İsrail kralı 399
Howard, Robert E. 429
Hsi, Zhou imparatoru 58, 420-422, 425
Hsia Hanedanı 676
Hsiang, Zhou imparatoru 245, 246, 248, 253, 422-425, 517, 518, 641, 646
Hsiang Yang 641, 646
Hsiao, Ch'in Dükü 588, 591, 592
Hsiao, Zhou imparatoru 245, 246, 248, 253, 357, 362, 594, 608
Hsu 587
Hsuan, Zhou imparatoru 358, 359, 362
Huai-nan Tzu 58
Huan, Zhou imparatoru 420-422, 425
Huandi, Han imparatoru 772-774, 776, 789
Huangdi (Sarı İmparator) 58, 59, 80
Huenre, Mısır firavunu 135
Hufu (Keops), Mısır firavunu 104-107, 115, 124, 131, 133-136, 139, 148, 160, 172
Hu-hai, İkinci İmparator 644
Hui-ti, Han imparatoru 676, 677, 684, 693, 705
Huiwen, Ch'in Dükü 589-591, 594, 608, 647
Hükümdarın Duvarları 173, 202, 235
Humbaba (Dev Büyüklük) 76, 92, 95, 96
Hurmuzdagan 778, 790, 793
Hurriler 238, 239, 266, 391
Hüseyin, Saddam 100
Hydaspes 623
Hyde, Thomas 66
Hyrcanus II (Yohanan Hyrcanus) 711
Hystaspes 568

I ching (Değişiklikler Kitabı) 59, 328
Iceni 754
In Search of Zarathustra (Kriwaczek) 792
Introduction to Buddhism, An (Harvey) 514
Introduction to Confucianism, An (Xinzhong Yao) 522
Introduction to Jainism, An (Shah) 513
Irak 72, 100, 166
Irak Ulusal Müzesi 72 ırksal kimlik 156

İbbi-Sin, Ur kralı 163, 165, 177, 178, 180
İberya 655, 656, 658, 661
İbrahim (Abraham, Abram) 69, 100, 149, 150, 154, 156, 157, 159, 260, 261, 291, 343, 344, 367, 403, 613, 715, 766, 787
İbrani Dili 120
İbraniler 260, 342-344
İç Savaş (Appianos) 5, 689
ideogramlar 287
İkinci Ara Dönem, Mısır 201, 204, 213, 229, 237, 243
İkinci Köle Savaşı 707
İkinci Makedonya Savaşı 665, 670, 674, 693, 705
İkinci Piramit 131
İkinci Pön Savaşı 660, 661, 663, 674, 685, 693
İkinci Samnit Savaşı 613, 633
İlansura 15, 16
İlion (Ilion Troya VIII) 280, 282
İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları *bkz.* Ch'un-ch'iu
İllyria 544, 601, 602
İlyada (Homeros) 251, 280, 310, 353, 379, 380, 385
İmhotep 100-102, 106
İnanna 28, 72, 75, 91, 92, 123, 150, 158
İnanna'ya kur yapmak (öykü) 28
İnaros, Mısır firavunu 568
India (Kcay) 291, 341, 509
İndo-Ganj ovası 336
Indraprastha 335
İndus Nehri 49, 51, 127, 128, 215, 290, 488, 538, 622
İntef, Mısır firavunu 170
İonlar 10, 378, 543, 553, 563
İpek Yolu 11, 675, 699-702, 749, 771, 773, 774, 783
İpsos Savaşı 620, 630, 633, 638

İran 35, 100, 186
İran-Irak Savaşı 100
İrlanda 310, 768, 769
İrlanda Denizi 769
İsa 19, 446, 745, 748-750, 759, 801, 802
İset 232
İshak 157, 159
İsin 163-165, 177, 178, 180, 181, 183, 185, 191, 195, 198, 199, 204, 299, 300, 307, 316, 318, 323, 333
İsin Hanedanı 165, 185, 191, 199, 204, 300, 307, 316, 318, 323, 333
İsis 85
İskandinavya 792
İskender (Büyük) 7, 10, 12, 111, 395, 487, 535, 537, 544, 601, 602-608, 615-627, 629-633, 637-640, 642, 648, 649, 651, 667, 670
İskenderiye 475, 620, 628, 650, 670, 671, 691, 710, 718, 726, 727, 733
İskitler 429, 440, 442, 443, 464, 469, 534, 540, 542, 676
İsmail 157
İsokrates 600, 604
İspanya 498, 499, 655, 656, 658, 708, 723, 725, 730
İsrail 117, 138, 144, 151, 261, 344-355, 362, 363, 365-371, 379, 391, 396, 399, 402, 403, 407, 408, 417, 436, 441, 442, 449, 492, 654, 670, 760, 766, 767
İsrailliler 344-346, 367, 402, 403
İssos nehri 619
İstanbul 2
İşaya 117, 409, 411, 412, 426, 470
İşbi-Erra, İsin kralı 163, 165, 177, 178, 180
İşme-Dagan, Asur kralı 182, 192, 193, 194
İştar 28, 121, 156, 180, 258, 427, 473, 474, 491
İştar Kapısı 473, 474, 491
İtalya 382, 383, 384, 386, 389, 390, 398, 457, 461, 497, 499, 504, 505, 544, 572, 585, 615, 632, 639, 649, 651, 652, 656, 658, 659, 662, 689, 697, 702-704, 706, 708, 713, 716, 717, 723, 724, 728, 730, 757, 762, 795, 799

İtj-tavay ("İki ülkeyi ele geçiren") 172, 174, 201, 226
İzebel, İsrail kraliçesi 366-368, 370, 472

Jains, The (Dundas) 513
James, Peter 32
Jamuna nehri 334, 335
Janiculum 502, 503
Janus Tapınağı 653, 729, 756
Jerachmeel 484
Jerusalem Besieged (Cline) 348
Jhukar (Harappan-sonrası) kültür 215
Jian Shi 782
Jiao (veya Jue) Zhang 782
Jie, Xia imparatoru 190, 191, 199, 774
Jin 329, 331, 419-425, 517-520, 522, 523, 587, 639
Jin Dükü 424, 425, 520, 523
Jordanes 793, 794
Judas Maccabeus 672
Jugurtha 694, 695, 696, 705, 721
Jugurtha Savaşı 694, 705, 721
Juktas Dağı 206
Julia, Caesar'ın kızı 712
Julia, Augustus'un kızı 715, 716, 732, 734, 735
Julii Caesares klanı 697
Jung 332, 422, 519, 676
Justin 834, 839
Jupiter Tapınakları 461, 619, 758, 768

Kâbe 157
Kabil 748, 749
Kadeş 234, 235, 236, 239, 240, 241, 265, 271-274, 276, 293, 298, 304, 364, 374, 410
Kafkas Dağları 403, 429
kağıt 68, 135, 757
kâhinler 476
Kahire Müzesi 231
Kahlluşu, Elam kralı 414
Kahmose, Mısır firavunu 204, 225, 226, 229, 237, 243, 248
Kai, Prens *bkz.* Ching II, Zhou imparatoru
Kalah 364, 365, 392, 393, 396
Kaledonlar 714, 768
Kalibangan 126, 128, 216
Kalinga 634, 635, 636, 637
Kamboja krallığı 538
Kambyses II, Pers kralı 528, 539, 560, 578
Kambyses I, Pers vasal kral 480, 482, 494, 507, 539
kanallar 42, 147, 161, 184, 187, 416, 642, 765
Kandalu 441, 468, 480, 494
Kang 189, 191, 199
Kao-hou, Han dul imparatoriçesi 677, 684, 693, 705
Karadeniz 33, 114, 219, 220, 239, 250, 279, 302, 314, 378, 392, 400, 429, 430, 439, 446, 447, 456, 468, 471, 489, 496, 527, 540, 541, 547, 597, 620, 628, 650, 657, 667, 671, 691, 698, 710, 727, 733, 744, 761, 778, 791, 793, 798
Karaindaş, Babil veliaht prensi 268
Kar Asur 392, 394
Kare Duvar 424
Kargamış 235, 236, 239, 241, 250, 251, 265, 296, 298, 314, 315, 364, 373, 374, 392, 394, 395, 410, 466, 467, 469, 470, 471
Karkar 364, 367, 368, 400, 401, 403
Karmir Blur (Teişabani) 439, 442
Karnak 175, 232, 235, 242, 255, 277
Karnataka 634
Kartaca 7, 370, 472, 497, 498, 499, 503, 504, 553, 609-611, 613, 632, 651-653, 655-666, 685-689, 691, 693, 694, 705
Kartacalılar 10, 495, 497-499, 504, 610, 613, 652, 653, 655, 658, 660-662, 664, 685-687
Karya 626, 627
Karyalılar 209
Kassandros, kral 626, 627, 629-631
Kassitler 198, 219, 268
Kaşi krallığı 515
Kaştiliaş IV, Babil kralı 296, 300, 307
Katar 24
Katmanlı Piramit 101, 102,
Katolik Trento Konsili 672
Kautilya 630
Kauravas 338-340, 635
Kaya Fermanları 636
Kazallu 163, 164, 165
Keay, John 18, 52, 129, 341, 509
kehanet kemikleri 319
Keldaniler 373, 397, 414
Keltler 495, 496, 505, 583, 585

Kemet (Kara Ülke) 43
Kenan 150-152, 155, 156, 159-161, 166, 174, 176, 182, 185, 191, 199, 204, 219, 228, 234, 242, 342, 344, 345, 350, 613
Kendime Düşünceler (Ta eis Eauton, Marcus Aurelius) 780
Keng 246-248, 253, 285
Kent 30, 58, 144, 178, 183, 198, 272, 281, 317, 344, 392, 440, 464, 492, 551, 581, 582, 609, 687, 691, 696, 752, 755
Keops *bkz.* Hufu, Mısır firavunu
Khaironeia 604, 605, 608, 615, 633, 638
Khalkedon 446, 447, 547, 778, 788
Khalkidikia 445
Khalkis 384, 385, 390, 445, 447, 546
Khios (Sakız) 378
Khryses 310
kil, yazı malzemesi olarak 63-65, 67-69, 91-93, 100, 118, 126, 538
Kimmerler (Gimirrai) 429, 431, 435, 440, 477
Kindattu, Elam kralı 165, 809
Kinneret 344
Kirum 15, 16
Kiş 36-40, 44, 49, 52, 53, 58, 59, 72-74, 76-79, 108-111, 116-123, 142, 164, 173, 179, 183, 195, 196, 397, 410, 527, 538
Kister, M. J. 159
Kıbrıs 314, 404, 414
Kırmızı Kaşlar 774
Kırk İki Kesimlik Sutta 740,
Kızıldeniz 25, 37, 41, 42, 44, 82, 83, 101, 122, 154, 173, 202, 226, 235, 258, 314, 348, 352, 392, 400, 430, 465, 470-472, 489, 527, 538, 597, 620, 628, 650, 671, 710, 727, 733, 744, 761, 798, 801
Kızıl Tepeler Savaşı 785, 789, 803
Kilikya 429, 431, 629, 726, 768
kireçtaşı 99, 102, 104, 131
Kirthar Dağları 126, 127
Kleisthenes 549, 550
Kleomenes, Sparta kralı 549, 552, 557, 560, 578, 586
Kleopatra VII, Mısır kraliçesi 718, 721
Knossos 205-210, 250, 252, 253, 281, 546
Knott, Kim 512
Kodomannos *bkz.* Dareios III
Kodros, Atina kralı 309
Koile Syria 670, 673, 718
kölelik 800
Konfüçyüs 327, 328, 331, 418, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 591, 592, 594, 608, 642, 740
Konfüçyüsçülük 741
Konon 309
konumsal ardıllık 85
Korinthos 378, 384, 390, 546, 557, 566, 569, 570, 573, 574, 597, 599, 605-609, 615-617, 620, 628, 633, 657, 660, 665, 671, 687, 691
Korinthos Birliği 605-607, 616, 617
Korinthos Kıstağı 557, 569, 617, 687
Korinthos Körfezi (Korinthiakos Kolpos) 378, 546, 557, 566, 657, 660
Korinthos Savaşı 599, 608, 615, 633
Korkyra 570, 656
korsanlar 209, 709
Kot Diji 126, 128, 216, 335
Kosal krallığı 515
Köle Savaşları 688, 689, 707, 721
Kraliyet Mezar Çemberi 251
Kral Lear (Shakespeare) 714
krallar 16, 17, 23, 29, 36, 55, 71, 84, 138, 181, 183, 219, 247, 249, 276, 288, 354, 372, 379, 392, 394, 401, 449, 488, 500, 591, 592, 668, 791
Krallar Vadisi 231, 305
Krallık 18, 24, 39, 43, 45, 47, 59, 88, 90, 94, 101, 107, 115, 124, 131, 138, 139, 148, 153, 169, 173, 176, 185, 200, 202-204, 213, 228, 229, 237, 243, 248, 262, 270, 306, 426, 651, 783, 784, 785, 789, 803
Kral Yolu 541, 547, 614
Kreon 451, 456
Kristensen, Anne Katrine Gade 429
Kritias 599
Kriwaczek, Paul 792
Kroisos, Lidya kralı 482, 485-487
Ksanthippos 565, 569
Ksenophon 118, 475, 487, 488, 491, 577, 596-600
Kserkses I, Pers kralı 560, 578
Kserkses II, Pers kralı 573
Kshatriya 509
Ktesias 377, 532, 568, 573, 597
Ktesiphon 682, 761, 767, 778, 779, 787, 790, 793
Kuan Chung 421

Kudüs 316, 343, 345, 348, 350, 353, 364, 374, 409-414, 416, 430, 442, 466, 469, 471, 473, 476, 477, 480, 489, 492, 494, 503, 527, 529, 535, 670, 671, 672, 673, 710, 711, 727, 733, 745, 748, 750, 758, 760-762, 767, 768
Kue 373, 375, 380, 395
Kujula Kadphises, Kuşan kralı 748
Kulke, Hermann 341
Kullaba 72, 75
Kültür Bakanlığı, Irak 72
Kunaksa 596, 597
Kung, Zhou imparatoru 357, 362
kuraklık 138, 153, 303, 310, 311, 358, 739
Kurallar Kitabı 328
Kuran 157, 159
kurban 39, 82, 84, 86, 87, 90, 99, 105, 145, 170, 206, 209-211, 223, 233, 251, 259, 291, 327, 332, 416, 455, 465, 479, 509, 529, 572, 576, 613, 656, 671, 672, 757
Kuş 258, 306, 354, 401, 411, 431, 434
Kuşan 747, 748, 749
Kuşşara 220-222, 265, 298, 364, 374
Kuthah 439, 440
Kutir-Nahhunte I, Elam kralı 198
Kutsal Kitaplar (Hufu) 105
Kütüphane (Yunan öyküler derlemesi) 208
Kuzey Afrika 26, 370, 446, 472, 503, 528, 652, 658, 659, 662, 685-687, 695, 696, 699, 702, 704, 781
Kuzey Denizi 769
Kuzey Piramidi (Kırmızı Piramit) 103, 104
Kyklad adaları 207, 209, 551, 546,
Kyaksares (Keyhüsrev), Medlerin ve Perslerin kralı 463
Kylon 452, 453, 456, 545
Kyme 395
Kynoskephalae Savaşı 665
Kyrene 446, 447, 528, 529, 620, 691, 695, 727, 733
Kyrnos (Korsika) 495
Kyros, I 444, 456, 480, 481, 482, 494
Kyros (II. Dareios'un oğlu) 494, 507, 539, 560
Kyros I, Pers vasal kralı 444, 456, 480-489, 491-495, 497, 500
Kyros, Anşan kralı 442
Kyros, Büyük 481, 526-529, 531, 532, 534, 535, 537, 538, 560, 596-598, 613, 614, 665
Kyros'un Eğitimi (Kyropaidia, Ksenophon) 118, 487

Labaşi-Marduk, Babil kralı 484, 494
Laçiş 410, 412, 413
Lactantius 794, 795, 796, 797
Laessoe, Jorgen 295
Lagaş 37, 38, 72-74, 109, 110-115, 118, 119, 122-124, 130, 142, 144-146, 148, 156, 160, 164, 166
Lars Porsena 502, 584
La Tène 498, 505, 506
Latin Birliği (*Nomen Latium*) 609, 610, 612
Latin dili 673
Latinler 388, 500, 612, 697
Latin Savaşı 612, 615, 633
Latium 383, 387, 390, 398, 457, 458, 496, 609, 610, 612
Lavinium 384, 386
Lays of Ancient Rome (Macaulay) 503
Leick, Gwendolyn 13, 116
Lentini 384, 390
Leonidas, Sparta kralı 557, 559, 560, 564, 578, 586, 608, 615
Leontopolis 400, 401
Lepidus, Marcus Aemilius 723
Lesbos (Midilli) 378
Leys, Simon 522
Li, Zhou imparatoru 187, 328, 331, 357, 358, 360, 521, 699-701, 810, 818, 829
Liang Ji 772, 773
Liberty Fund 113
Libya 302, 353, 354, 446
Libyalılar 302, 305, 528
Licchavi 537
Li ching 328
Lidya 7, 435, 436, 477, 478, 482, 485-487, 495, 538, 596, 629
Lidyalılar 431, 469, 477, 478, 485, 486, 488
Li Kuang 699-701
Li Liu 187
Lingdi, Han imparatoru 773, 774, 776, 782, 783, 789
Lipit-İştar, İsin kralı 180
Liri Nehri 610, 613

Liu Pei 785
Liu Xiang 328, 524
Liu Xiu *bkz.* Guang Wudi, Han imparatoru
Liu Pang *bkz.* Gao Zu, Han imparatoru
Lives of the Prophets 478, 479
Livius 386-388, 457, 459, 460-462, 500,-504, 506, 579-585, 609, 610, 612, 614, 658, 659, 661, 662, 668, 670, 685
Li Xueqin 331, 818
Llur, Britanya kralı 714
Loire Nehri 496
Lo Nehri 187, 321
Longshan kültürü 187, 190
Longus 659
Loyang 329, 331, 361, 418, 419, 518, 700, 739, 772, 774, 782-784
Lübnan Dağları 40
Luca 710, 713
Lucius Domitius *bkz.* Nero, Roma *princeps*'i
Lucius Tarquinius Priscus *bkz.* Tarquinius, Yaşlı
Lucretia 501
Lucumo *bkz.* Tarquinius, Yaşlı
Lud, Trinovantes kralı 714
Lu Dükü 521
Lu-fu 330
Lugalzaggesi, Umma kralı 113, 114, 118, 119, 120, 130, 148, 160, 166
Lugulannemundu, Adab kralı 110, 115, 117, 130, 148, 160
Lugulbanda, Uruk kralı 75, 76, 79
Luksor 235, 255
Lundres 714
Lun yu (Seçme Eserler) (Konfüçyüs) 328, 521
Lübnan 40, 102, 344, 348, 365
Lysandros 576, 577
Lysimakhos, Trakya kralı 623, 626, 629-633, 638, 648, 649, 663
Lysistrata (Aristophanes) 575

Macaulay, Thomas Babington 503, 828
Macbeda, Maormor 91
Macbeth (Shakespeare) 500
Macrinus, Roma imparatoru 788, 789, 803
Mada 375, 393, 396
Madra klanı 337
Madius, İskit, Medelerin ve Perslerin kralı 440, 442, 444, 456, 464
Magan 74, 121, 122, 127, 145, 350
Magadha krallığı 508
Magnes 543
Magnesia 666
Mago, Kartaca kralı 497
Mahabharata 57, 334, 336, 338-341, 508, 635
Mahapadma Nanda 622, 623, 633
Mahajanapada 535
Mahinda 637
Makabiler 672
Makabi savaşı 672,
Makedon 543, 544, 560, 578, 586, 601, 602, 606, 607, 608, 615, 617, 619, 622-627, 633, 638, 664, 672, 685
Makedonya 543, 544, 553, 556, 559, 571, 601, 602, 604,-607, 616, 618, 619, 622, 624, 626, 627, 629-632, 648, 649, 653, 660-662, 664, 665, 668-670, 674, 686, 687, 693, 705, 725, 793
Malgium 179, 183, 184, 196
Malkatu 150
Malla krallığı 537
Mallia 205, 207, 250, 252
Mallowan, Max 27
Manasse kabilesi 343
Mandala 815
Mandane 481, 482
Mandrokles 541
Mandubracius 714, 715
Manetho 46, 47, 81, 82, 86, 87, 100, 131, 136, 137, 153, 169, 170, 171, 200-203, 227, 228, 271, 401, 598, 605
Maniştuşu, Akad kralı 140, 145
Manu, Kral (Manu Vaivaswata) 34, 49, 51-54, 59, 125, 509, 828
Manu Yasaları (Hindu metni) 509
Mao-tun, Xiongnu chanyu 676, 684
Marathon 546, 555, 560, 566, 567, 578, 608
Marathonomakhoi 555
Marcellus 732
Marcus Aurelius, Roma imparatoru 777-782, 789, 843
Mardonius 553, 554, 559, 564
Marduk 28, 296, 297, 299, 316, 317, 372, 373, 376, 397, 399, 406, 407, 409, 410, 415, 416, 427, 428, 433, 473, 484, 490, 491, 492, 494

Marduk-apla-iddina II *bkz.* Merodah-baladan, Babil kralı
Marduk-balassu-ikbi, Babil kralı 376
Mari 15, 17, 109, 111, 121, 122, 142, 147, 151, 154, 164, 178, 179, 180, 182, 184, 192, 193, 194, 195, 196, 219, 220, 239, 265, 298, 364, 374, 392, 400, 410
Marius, Gaius 696, 705, 721
Masada 760, 767, 770
Masat, Mikenlerle ticareti 250, 251
Masinissa, Numidya kralı 685, 695
Massagetler 526, 527
Massalia (Marsilya) 496-499, 585, 656, 657
Mastaba 100, 134
Mattania *bkz.* Zedekya, Yahuda kralı
Matsya krallığı 510, 536
Maurya 630, 634-637, 667, 668
Maxentius, Roma imparatoru 799-801
Maximianus, Roma imparatoru 797-800, 803
McCullough, David 141
McEvedy, Colin 137, 346
Med Duvarı 475
Medine Habu 304
Mediolanium (Milano) 498
Medler 7, 10, 375, 404, 437, 439, 440, 442, 443, 463, 465, 477, 483-486, 488, 534
Megabazus 543, 544
Megakles 548
Megara 446, 447, 452, 546, 566, 569
Megasthenes 484
Megiddo 152, 154, 234, 235, 239, 265, 298, 350, 354, 364, 374, 466, 758
Mekke 154, 157, 430, 471
Melos 208
Meluhha 121, 122, 125
Memnon 617
Memphis 47, 49, 58, 81, 82, 84, 105, 134, 137, 154, 171-173, 201, 202, 226, 228, 233, 235, 238, 239, 242, 255, 265, 298, 302, 314, 364, 374, 392, 410, 430, 432, 434, 471, 489, 529, 530, 597, 620, 628, 650, 655
Memphis İlahiyatı 84
Menahem, İsrail kralı 396
Menelaos, Sparta kralı 280
Menes, Mısır firavunu 46-48, 54, 82, 90, 107, 115
Meng T'ien 643
Mengzi (Mencius) 321, 328, 591, 592
Menkure, Mısır firavunu 133,-136, 139, 148, 160
Mentuhotep I, Mısır firavunu 169, 170
Merneptah, Mısır firavunu 261, 293, 294, 299, 300, 307, 312
Merodah-baladan, Babil kralı (Marduk-apla-iddina II) 397, 399, 406,-412, 414, 417, 425, 427, 428, 436, 442, 468, 484, 492, 613, 665
Mesannepadda, Ur kralı 78, 79
Mesilim, Kiş kralı 110
Meskiaggaşer, Uruk kralı 9, 72, 74, 75, 79
Meskiagunna, Ur, Kiş ve Nippur kralı 79
Mesopotamia (Leick) 96, 116
Messalina 751-753
Messene 447, 448, 456, 468
Messina 651, 652, 657
Meşa Yazıtı 365
Meşveş 353
Metal Veren Tepeler 461
Metellus 696
Methodus Medendi (Galenos) 779
Metternich, Clemens von 382
Mettius Curtius 388
Meydum Piramidi 101, 102
Mezopotamya 13, 17-19, 23-26, 28, 30-34, 38, 40, 42, 51-53, 55, 69, 74, 81, 108, 109, 117, 119-121, 123, 126, 130, 139, 141, 145, 149, 152, 157, 162, 166, 177, 179, 183, 184, 186, 187, 194, 198, 207, 208, 219, 220, 223, 234, 238, 239, 255, 264, 267, 287, 297, 315, 318, 319, 345, 350, 389, 448, 473, 682, 767, 779, 787, 792
Mısır Vadisi 470
Mi 357
Micipsa, Numidia kralı 695
Midas Anıtı 431, 432
Midas Kenti 396
Might That Was Assyria, The (Saggs) 394
Mihver kuvvetleri 503
Mikaiah 368
Mikenler 6, 9, 10, 249, 250, 252, 253, 279, 283, 284, 311-313, 315, 318, 373, 378-380, 382, 496
Milcah 150
Milinda Panha 680
Milvian Köprüsü 798
mimari 102, 106
Mingdi, Han imparatoru 740, 741, 759, 771, 776

Min Nehri 785
Minoans (Fitton) 210, 281, 811
Minos, Kral 6, 206, 208, 209, 211-213, 217, 222, 250-253
Minoslular 205, 207, 208, 220, 249, 252
Mitanni 238-243, 254-256, 258, 263, 264, 266, 275, 291, 294, 391
Mithridates I, Part kralı 681
Mithridates II, (Büyük) Part kralı 684, 696, 698, 721
Mithridates VI, Pontus kralı, *bkz.* Eupator
Mısır 18, 19, 41-44, 46, 47, 49, 51, 52, 67-70, 81-91, 98-101, 104, 105, 108, 123, 131, 133-135, 137, 138, 140, 143, 152, 153, 155-157, 169-172, 174-177, 182, 200-203, 207, 216, 222, 225-228, 230-236, 238-242, 246, 247, 250-252, 254, 256-264, 266-269, 271-274, 276, 277, 285, 288, 293, 294, 299-306, 310, 311, 313, 315, 317, 322, 342, 343, 345, 346, 348-351, 353, 354, 367, 368, 378, 387, 399-402, 406, 411-413, 426, 429, 431-435, 438, 441, 442, 465-467, 469, 470, 472, 475-477, 485, 486, 526, 528-532, 538, 555, 556, 568, 569, 573, 598-600, 605, 621, 626, 627, 629, 631, 643, 648, 649, 653-655, 664, 670, 687, 717, 718, 728-730, 767
Miletos 374, 378, 447, 547, 551, 553
Miltiades 554, 555, 567
Minerva 281
Moab 348, 365
Modena 724, 727, 733
Mohenco-Daro 125128, 214, 218, 335
Momemphis 529
Montague, E. A. 504
Mouw, Richard 35
Mu, Zhou imparatoru 332, 333, 341, 357, 358, 362
Mummius 687
Murşili, Hitit kralı 222-224, 229, 237, 243, 294
Musa 69, 116, 260-262, 343, 387
Musezip-Marduk, Babil kralı 415
Muşaşir 405
Mutemvai 254
Mühürler 63-65, 125, 127, 208, 252,
Müslümanlar 159
Muvatalli, Hitit kralı 272-276, 278, 284, 289, 292, 294, 300
Muye Savaşı 322
Mycenaeans, The (Taylour) 249
Mykale Dağı (Dilek Dağı) 559
Mykenai 249-251, 254, 281, 308, 309, 378, 446

Nabonidus, Babil kralı 478, 485, 486, 488, 490-492, 494, 715, 826, 827
Nabonidus'un Manzum Anlatısı 488
Nabu 416, 426, 427
Nabuieter 397
Nabukadnezar I, Babil kralı 316, 318, 323, 333
Nabukadnezar II, Babil kralı 316, 393, 469, 474, 479
Nabunassar, Babil kralı 393, 394, 396, 408, 417, 425, 436
Nabupolassar, Keldani kralı 442, 443, 463-467, 480, 482
Keldani kralı Nabupolassar 463
Nabu-şar-usur 426
Nabu-zer-ketti-lişer 427
Nahum 434, 464
Naksos 384, 390, 551, 554, 568
Nanda Hanedanı 630
Nanna 158, 165, 180, 490
Narmada nehri 126, 127
Napata 401, 433, 476
Napoléon 68, 234, 406, 407, 492, 613, 665
Napoli Körfezi 385, 390, 762
Naram-Sin, Büyük, Akad kralı 9, 140-145, 149
Narasimhan, Chakravarthi V. 336
Narayanan, Vasudha 512
Narmer, Mısır firavunu 12, 41, 45-48, 54, 67, 81, 82, 85, 90, 107, 115, 170, 171, 172
Narmer Paleti 46, 67
Nataputta Vardhamana (Mahavïra) 512, 513
Necef 156
Neferites I, Mısır firavunu 598
Nekheb 43, 83, 87
Nekhen 83, 88
Neko I, Mısır firavunu 436, 444
Neko II, Mısır firavunu 465-467, 469, 470, 472, 475, 530
Nektanebo I, Mısır firavunu 600
Nektanebo II, Mısır firavunu 605
Nemathap, Mısır kraliçesi 88
Neolitik adam 16

Nerferti Kehaneti 172
Neron (Lucius Domitius), Roma princeps'i 12, 752,-756, 758, 759, 770, 776, 777
Nerva, Roma imparatoru 765, 770, 776
Neşa 220, 221, 239, 265, 298, 364, 374
Nestor, Pylos kralı 283
nesu-bit 86, 87, 90
New History of India, A (Wolpert) 291
New Penguin Atlas of Ancient History, The (McEvedy) 346
Nikias 573-575
Nikias Barışı 573
Nikolaos Damaskenos 720
Nil Deltası 42, 44, 68, 153, 201, 205, 472
Nil Nehri 41, 43, 205, 434, 470
Nil nehri vadisi 41,
Ningal 150
Ningirsu 113, 114
Ninova 93, 121, 122, 154, 158, 179, 182, 196, 197, 238, 239, 265, 295, 298, 315, 364, 374, 400, 404, 410, 413-416, 427, 430, 432-434, 437-441, 443, 462-465, 468, 469, 471, 475, 480, 494
Ninus *bkz.* Tukulti-Ninurta, Asur kralı
Nippur 37, 38, 53, 72, 73, 76-79, 109, 114, 119, 122, 123, 142, 146, 163, 164, 178-181, 195, 196, 198, 221, 299, 397
Nisaba 67
Noah 13
Nomarklar, nome 171
Nubt (Nadaqa) 43, 44, 83, 105, 154, 173, 258
Nübye 82, 174, 201, 225, 226, 254, 258, 305, 401, 411, 432, 433, 435, 476
nüfus akını 38
Numa Pompilius 459, 468
Numidya 685, 695
Numitor, Kral 386
Nur-daggal, Puruşhanda kralı 121
Nuzi Tabletleri 155

Ochus (Artakserkses II'nin oğlu) *bkz.* Artakserkses III, Pers kralı
Ochus (Kserkses II'nin yarı-kardeşi) *bkz.* Dareios II, Pers kralı Octavianus *bkz.* Augustus, Roma *princeps*'i
Odysseia (Homeros) 251, 280, 283, 379, 380, 385
Odysseus 308
Ogilvie, R. M. 821, 825
O'Hogain, Daithi 497
Olimpiyat Oyunları 382, 452
Olympia 384, 385, 386, 544, 546, 566, 570
Olympias 602-604, 606, 627, 629, 631
Omri, İsrail kralı 365, 366, 371
On Bin (Ölümsüzler) 557
On Binlerin Yürüyüşü 10
On Düzenli Refakatçi 774
On Emir 343
Opis 491
Oppenheim, Leo 143
Orion 106
Orodes I, Part kralı 716
Orodes II, Part kralı 721, 726, 736
Orta Adriyatik 383, 390, 398
Orta Krallık, Mısır 169, 171
Osca dili 673
Osiris 85, 88, 90, 99, 136, 258, 261, 301, 322, 387
Osorkon II, Mısır firavunu 367, 371, 381, 408
Osorkon IV, Egyptian king 402
Ostia 756
ostrakismos (sürgün) 551
Ostrogotlar 793
Othanes 532
Otho, Roma *princeps*'i 753, 756, 757, 758
Otuz Yıllık Barış 570, 571, 573

Ölü Deniz 151, 152, 344, 348
Ölü Kitabı 136
ölüm cezası 454, 506
öteki dünya 99
Özür (Hitit Belgesi) 275, 696

Pactyice 538
Paeonianlar, Paeonia 546,
Pali Derlemesi (*Tipitaka*) 508, 537, 637
Pan Ch'ao 740, 771, 772
Pan Keng, Shang imparatoru 247
Pancala krallığı 338,
Pancala klanı 338, 339, 511
Pandateria 734, 735
Pandavalar 338-340
Pandyalar 634,
Pangaeus Dağı
Pandu 337, 338
Panegyrikos (Isokrates) 600, 601, 604

Panium Savaşı 655, 663, 674, 684
Pars 778, 793
Part Duvarları 681
papirüs 42, 69, 107, 126, 136, 171, 203, 301
Parattarna, Mitanni kralı 239, 243, 262, 270
Paris 66, 146, 280, 781
Parmenio 618, 621, 622
Parnassos Dağı 452
Paros 555
Parsua 375, 393, 396, 440
Partia 530, 532, 534, 654, 664, 679, 681,-683, 687, 710, 713, 715, 719, 728, 734, 735, 747, 748, 756, 767, 768, 790
Pasargad 493, 527, 528, 620, 628
Pasargad kabilesi 486
Pasiphae 206
Pataliputra 536, 537, 635, 637, 669, 680, 749
Patizeithes 531, 533
Paulinus 754
Paullus 660
Pausanias 559, 564-567, 606, 607, 616
Peiraieus 569
Peisistratos 545, 548, 560
Pella 627-629
Pellegrino, Charles 40
Peloponnesos (Mora) 7, 10, 309, 378, 446, 448, 450, 549, 552, 557, 558, 564, 565, 566, 569-571, 574, 578, 586, 595, 596, 599, 600, 608, 609, 615, 633
Peloponnesos Birliği 552, 565, 569, 574, 609
Peloponnesos Savaşları 566, 586, 615
Pelusium 471, 472, 489, 529, 530, 597, 600, 620, 628, 650, 718
Pencap 51, 54, 59, 129, 130, 139, 216, 538, 668, 748
Pentapolis 342, 344, 345, 346
Pentekontorlar 495
People of Ancient Assyria (Laessoe) 295, 810
Pepi I, Mısır firavunu 137
Perdikkas 571, 578, 586, 601, 602, 608, 615, 623, 626, 627, 633
Perdikkas I, Makedonya kralı 602
Perdikkas II, Makedonya kralı 571, 578, 586, 608, 615
Pergamon (Bergama) 669
Perikles 569, 570-572, 578, 586, 601, 608, 615, 633, 787
Pers savaşları 540, 546, 559, 560
Perses 389
Perseus, Makedonya kralı 668-670, 674, 684, 685
Persia, Persler 7, 10, 442, 488, 527, 531, 532, 533, 538, 549, 551, 556, 595, 605, 607, 617, 654, 792, 800, 831
Persians, The (Aeschylus) 827, 830
Persler 7, 10, 282, 375, 437, 439, 440, 443, 463, 483, 484, 487, 488, 491, 495, 535, 542, 543, 544, 549-554, 557, 559, 560, 563, 567, 575, 599, 600, 607, 617, 618, 621, 624, 651, 792, 794
Petronius 750, 751
Phaistos 205, 207, 250, 252
Pherae 546, 566, 603
Pharsalos ovası 717
Philippos (İsocrates) 601-608, 615, 616, 626, 627, 629, 631, 633, 638, 660-668, 674, 684
Philippos Arridaios 626, 638
Philippos II, Makedonya kralı 601, 603, 608, 615, 633
Philippos V, Makedonya kralı 660-666, 668, 674, 684
Phokaia (Foça), 489, 495-497, 499
Phoenike Barışı 682, 663, 664, 674, 684,
Phraates IV, Part kralı 726, 731, 734, 735, 736
Phraates V, Part kralı 734, 736, 759
Phraortes, Medler ve Perslerin kralı 440, 443, 444, 456
Pianhe, Mısır firavunu 401, 402, 411
Piggot, Stuart 27
Piktler 770
Piktogramlar 64, 65, 67
Pimpira 222
Ping, Han imparatoru 738, 741, 759
Ping, Zhou imparatoru 360
piramitler 101, 106, 136, 231
Piramit Metinleri 84, 136
Pitman, Walter 32
pişirme kapları, Shang 286
Platon 212, 445, 599
Pleb Ayrılığı 581, 586, 615
Plinius, Genç 762
Plinius, Yaşlı 472
Plutarkhos 250, 386, 395, 449, 450, 454-456, 545, 549, 554, 557, 564, 566,

567, 573, 576, 596-598, 603, 604, 607, 613, 616, 623-625, 631, 632, 654, 655, 667, 682, 683, 686, 690-692, 696-699, 702-704, 707-709, 712, 713, 715-718, 720, 723-725, 729
Politika (Aristoteles) 499
Polybios 503, 505, 651-656, 659, 660, 665, 668, 687
Polykrates 252
Pomeroy, Sarah B. 379, 550
Pompeia 709, 712
Pompeii 762, 763
Pompeius 585, 703, 704, 706, 708-713, 715-718, 720, 721, 736
Po Nehri 461, 504, 659, 757
Pontius Pilatus 745
Pontus 698, 699, 703, 706, 709, 719
Poppea 753
Poseidon 206, 209, 210, 212
Postumus 706, 735
Potasimto 476
Pön Savaşları 10, 657
Praetoria Muhafız Alayı 730
Priamos, Troya kralı 280, 380
Protosinaitik yazı 70
Psammetikos I, Mısır firavunu 436, 444, 465
Psammetikos II, Mısır firavunu 465, 475, 476, 528, 539
Psammetikos III, Mısır firavunu 465, 530, 539, 568, 598
Ptah tümeni 272
Ptolemaios I 648
Ptolemaios II, Mısır kralı 648, 649, 653, 663
Ptolemaios III, Mısır kralı 648, 653, 654, 663, 674, 684
Ptolemaios IV, Mısır kralı 648, 654, 655, 663, 674, 684
Ptolemaios V, Mısır kralı 648, 655, 663, 674, 684
Ptolemaios VI, Mısır kralı 670, 674, 684, 718
Ptolemaios XIII, Mısır kralı 718, 721
Ptolemaios XV, Mısır kralı 719
Ptolemaios Keraunos 648, 649, 651
Publius 658, 661, 691, 715, 716
Pul *bkz.* Tiglat-Pileser III, Asur kralı
Puruşhanda 121, 122, 220, 221, 239, 265, 298, 364,
Puruşapura 668
Pusyamitra Sunga 667
Pydna Savaşı 674, 684
Pylos 249, 250, 281-283, 308, 309, 378, 384
Pyrrhos, Epeiros kralı 346, 631, 632

Qaa, Mısır firavunu 82
Qi 188, 189, 191, 329, 331, 357, 419-422, 424, 425, 517, 522, 523, 587, 588, 639, 640, 645
Qianfu lun ("Gizli Bir Adamın Eleştirileri") 773
Qian, Sima 57, 186, 187, 189, 190, 245, 246, 247, 285, 288, 320, 327, 328, 330, 332, 357-359, 419, 420, 421, 423, 424, 519, 587, 588, 590, 591, 639, 640, 642, 643, 646, 676, 677, 678, 679, 682, 683, 700, 701, 737
Qinglian'gang 57, 59
Qing Zang Gaoyuan (Tibet Platosu) 55
Quirinalis tepesi 461
Quan Rong 360

Ra 47, 133, 136, 137, 255, 257, 258, 259, 261, 272, 273
radyokarbon tarihlendirmesi 210
Raikes, R. L. 215
Rajagriha 536, 537
Ramoth-Gilead 344, 364
Ramses I, Mısır firavunu 271
Ramses II, Mısır firavunu 12, 261, 271, 272, 273, 274, 276-279, 284, 293, 294, 300-302, 307, 312, 476
Ramses III, Mısır firavunu 301-307, 312, 355, 499
Ramses XI, Mısır firavunu 306, 307, 312, 355
Rebeka 157
Redmount, Carol A. 472
Rehak, Paul 210
Rehoboam, İsrail kralı 352, 353, 355, 362, 363, 371
Religions of Asia (Fenton vd.) 511, 512, 828
Res Gestae (Augustus) 730, 841
Rhea Silvia, Prenses 386
Rhegium 384, 390, 498, 499, 708, 710, 727, 733
Rhine Nehri 712, 757, 765
Rhone Nehri 658

Rieu, E. V. 281, 814, 815
Rig Veda 34, 290, 291, 292, 334, 335, 339, 509, 511
Rim-Sin, Larsa kralı 181-185, 191, 193-195, 199, 204
Rimuş, Akad kralı 123, 124, 130, 140, 148, 160, 166
Rişiler 52
Roberts, J. A. G. 288
Rodos 378, 734
Roksane 622, 625-627, 629
Roma 281, 380, 382, 384-390, 398, 457-462, 495, 497-503, 505-507, 516, 579-586, 594, 609, 610-615, 618, 632, 633, 651-653, 655-670, 672-674, 682, 685-692, 694-699, 702-704, 706-709, 711-717, 719-737, 740, 742-747, 750-758, 760-770, 777-781, 786-788, 79-802
Romalılar 280, 388, 461, 496, 498, 500, 504, 582-584, 585, 609, 610, 612-614, 632, 651, 652, 656, 658-662, 664-666, 668-670, 673, 685, 687, 689, 691, 696, 707, 715, 719, 724, 734, 742, 753, 782, 788, 791, 793, 800
Roma İmparatorluğunun Yükselişi (Polybios) 503
Roma Tarihi Şehrin Kuruluşundan İtibaren (*The History of Rome from Its Foundation*, Livius) 661
Romulus 386-388, 390, 398, 457, 459, 468, 583
Romus 386, 387
Rosetta Taşı 68
Rothermund, Dietmar 341
Rubicon Nehri 713
Rufus, Aziz 446
Rufus, Quintus Curtius 613, 619, 626
Rupilius, Publius 691
Rusa I, Urartu kralı 404
Rusa II, Urartu kralı 429
Ruzi, Han imparatoru 738, 741, 759
Ryan,William 32

Sabinler 388, 500
Sabin tepeleri 387
Sadd el-Kafara Barajı 105
Saggs, H. W. F. 373, 394,
Sahra çölü 41, 42, 44, 55,
Saguntum 657, 658
Sais 400, 401, 430, 432-435, 529, 597, 598
Sakiler 118,
Salamis 546, 556-558, 560, 566, 567, 578, 586, 608, 615, 629
Salamis Savaşı 560, 578, 586, 608, 615, 629
salgın 34, 266, 269, 310, 389, 413, 451, 571, 595, 739, 763, 774, 779, 794
Sallustius 694, 695
Salmon, E. T. 697
Samas-bunaia 397
Sami isimler, Hyksoslar 202,
Samiler 26, 117, 150, 152, 159, 166, 260, 348, 363
Samiriye 364, 365, 400, 402, 734
Samiriyeliler 403, 745
Sammu-amat (Semiramis), Asur kraliçesi 377, 381, 398, 408, 417
Samnitler 610, 612-614
Samnit Savaşı 612- 614
Samos (Sisam) 378
Samson 345, 355, 362, 371
Samsuiluna, Babil kralı 198, 199, 204, 219, 229, 237, 239, 243
sanat 228, 286, 379, 505
Sancisi-Weerdenburg, Heleen 487
Santunu, Kral 334
Sanskrit dili 54, 290, 509
Sapea 392, 397
Sara (Sarah, Saray) 14, 150, 156, 159
Sarasvati nehri 216
Sardes 295, 298, 364, 430, 435, 485, 487, 529, 541, 543, 547, 550, 551, 553, 556, 560, 576, 596, 597, 618, 620, 650, 651, 657
Sardinya 498, 499
Sardinya Denizi 499
Sarduri I, Urartu kralı 393, 395, 398, 417, 425, 436
Sargon II, (Şarrukin), Asur kralı 117, 399, 402, 403, 406-409, 417, 425, 436, 444, 456, 468, 480, 494, 613, 665
Sargon Kenti (Dur-Şarrukin) 400, 410
Sarı Deniz 55, 56, 188, 320, 329, 419, 518, 589, 641, 678, 774, 783
Sarı Nehir 55, 57-59, 186-189, 244, 246, 247, 286, 287, 319, 331, 357, 358, 421, 423, 588, 646, 739, 782
Sarı Türbanlar 771, 774, 775, 782, 784, 789, 803
Sasani Persleri 793,

Sasson, Jack M. 150
Satapatha-Brahamana 35
Sataran 110, 113
satrap 534, 535, 568, 576, 596, 626, 627, 629
satraplıklar 627
Satpura dağları 50, 126, 508, 510, 536
Saul, İsrail kralı 346, 347, 348, 355, 362, 371
Saustatar, Mitanni kralı 240, 241, 242, 243, 262, 270, 278
savaş 77, 87, 90, 121, 203, 216, 234, 273, 280, 303, 368, 405, 432, 448, 462, 499, 517, 523, 525, 552, 553, 568, 577, 602, 604, 614, 649, 653, 655, 673, 689, 697, 699, 705, 721, 736, 786, 790
Scipio 658, 659, 661, 662, 666, 685, 686, 687, 689, 695
Scipio Aemilius 686, 687, 689, 695
Scipio Africanus (Publius Cornelius Scipio; oğul) 662, 666, 685, 686
Scipio, Publius Cornelius (baba) 658
Seba 350, 351, 406
Seba melikesi 350, 351
Seçme Eserler *bkz.* Lun yu
sedir 40, 76, 77, 88, 95, 145, 152, 176, 182, 197, 305, 349, 404
Sejanus, Lucius Aelius 743
Sekemib, Mısır firavunu 87, 88
Seleukeia 650, 651
Selevkos II, Kral 654, 663, 674, 684
Selevkos IV, Kral 667, 668, 674, 684
Selincourt, Aubrey de 619, 661
Selinus 573, 574
Semerhet, Mısır firavunu 86, 87
Seneca 753, 755, 786
Senenmut 232, 233, 234
Sentinum Savaşı 614
Senusret I, Mısır firavunu 172
Senusret III, Mısır firavunu 12, 174, 175, 176, 200, 201
Servius Tullius 460, 462, 500, 501, 507, 516
Set 85, 87, 88, 90, 272, 273, 322, 387
Seti I, Mısır firavunu 272
Seti II, Mısır firavunu 299
Setnahte, Mısır firavunu 301, 302, 307, 312, 355
Severus, Roma imparatoru 755, 781, 785, 786, 789, 794, 799, 800, 803, 842
Severus, Septimius, Roma imparatoru 781, 785, 789, 803
Sfenks 131-133
Shah, Bharat S. 513
Shakespeare, William 91,
Shakya 513
Shang Hanedanı 190, 191, 199, 289, 319, 320, 328
Shang Yang 588, 589, 590, 591, 592, 594, 608, 639, 642
Shangdi 772
Shandong Yarımadası 782
Shantung Yarımadası 421
Shao Dükü 358
Shao Kang, Xia kralı 189, 191, 199
Shaodi, Han imparatoru 783, 784, 789, 803
Shennong (Çiftçi Kral) 58, 80
Shi Huang-ti (Cheng; İlk İmparator) 640, 641, 642, 643, 644, 647, 663, 684, 693
Shi jing (Şiir Klasiği) 328
Shih ching (Şarkılar Kitabı) 287
Shu 285, 287, 328, 361, 422, 423, 424, 785, 818, 833
Shu ching (Resmi Tarih) 285, 287, 328, 361
Shu Han Hanedanı 785
Shu Tai 422, 423, 424
shudra 511
Shun, Kral 58, 59, 80
Shundi, Han imparatoru 772, 776, 789
Sibylla Kayası 452
Sicilya 383, 390, 458, 553, 573, 574, 579, 613, 651, 652, 653, 655, 661, 688, 689, 691, 692, 704, 707, 708, 728
Siddhartha Gautama (Buda) 513, 514
Sidon, Sidonlular 348, 350, 364, 365, 366, 374, 410, 411, 414, 471, 472, 497
Simaş Hanedanı 158
Sima Guang 782, 783, 785
Simon, Kyrene'li 446
Sin 140-145, 149, 150, 161-165, 177, 178, 180-185, 191, 193-195, 199, 204, 463, 464, 465, 468, 475, 480, 485, 490, 494
Sin-şum-işkun, Asur kralı 464
Sina Dağı 343
Sina Yarımadası 70, 82, 765
Sinahheriba (Sanherib), Asur kralı 413, 426
Sinuhe 174, 201

Sinuhe'nin Öyküsü 174
Sippar 120, 122, 142, 397, 485, 489
Sirte 695
Skylax 537
Smerdis (Bardiya sahtekarı) 531
Smith, Mark 152
Smyrna (İzmir) 378
Snefru 102-104, 107, 115, 139, 172
Sobeknefru, Mısır Kraliçesi 200, 204, 213
Sogdiana 622
Sokrates 570, 599
Solon 454-456, 468, 485, 545, 581
Sorek 345
Soren, David 613
Sparta 280, 308-310, 378, 445, 447-450, 452, 454, 456, 468, 544, 546, 549, 550, 552, 554, 557, 559, 560, 563, 564, 565, 566, 569, 570, 571, 573-577, 580, 595, 597, 599-601, 603-605, 620, 628, 632, 657, 660, 686, 687, 691, 764
Spartacus 707, 708, 745
Sporus 756
Sri Lanka, modern 637
Srutaya, Kalinga kralı 635
Stadnik, Leonid 347
Star Trek: First Contact (Uzay Yolu: İlk Temas; Sinema Filmi) 129
State Formation in Early China (Li Liu and Xingcan Chen) 187
Stateira 624, 625
Stephanos, Byzantion'lu 499
Stoacılık 766
Stonehenge 106, 505
Strabon 431, 472, 730
Strymon Nehri 629
Stubbs, Hugh 572
Su yolları 25, 247, 348, 465, 541,
Sudarna II, Mitanni kralı 255, 262, 270, 278
Suetonius 720, 725, 731, 732, 735, 742, 745, 746, 756, 763, 764
Sulama 30
Sulla, Lucius Cornelius 682, 696, 697
Sulla, Postumus Cornelius 706
Sulpicius 698, 699, 755
Sulpicius Severus 755
Sumu-abum 180, 181, 183
Sun Ch'uan 785
Sun-Tzu 523, 524, 525
Sung 419, 420, 517, 587
Sur 348, 349, 350, 351, 364-366, 368, 370, 374, 399, 400, 402, 410, 411, 414, 471, 472, 497, 613, 620, 621, 628
Surena 716
Surasena krallığı 510, 536
Suriye 7, 391, 396, 403, 434, 469, 476, 531, 619, 621, 629, 653, 666, 670, 681, 707, 709, 711, 716, 726, 743, 746, 748, 758, 760, 768, 779, 792, 794
Suriyeliler 391
Susa 108, 109, 121, 122, 141, 142, 147, 158, 163, 164, 177, 179, 180, 194-196, 299, 314, 316, 438, 439, 441, 471, 489, 527, 528, 531, 532, 533, 534, 535, 538, 541, 553, 554, 557, 567, 573, 576, 597, 617, 620, 621, 624, 625, 628, 650, 651, 681
Sutkagen Dor 127
Süleyman, İsrail kralı 78, 100, 261, 349, 350-355, 368, 371, 396, 406, 473, 477, 492
Süleyman'ın Tapınağı 261, 477, 492
Sümer 13, 14, 18, 23, 24, 25, 27-31, 33-37, 39-43, 48, 51, 53, 58, 63-67, 69-72, 74-79, 84, 91-94, 96, 97, 100, 108-111, 113, 114, 116-120, 123, 141, 144, 145, 147, 149, 150-152, 155, 156, 158, 161-166, 177, 180, 181, 195, 219, 297, 373, 377, 394, 463, 475, 505
Sümerler 23, 25-27, 49, 63, 64, 66, 71, 72, 74, 75, 96, 108, 117, 119, 120, 128, 143, 147, 150, 161, 221
Sünnet 157, 344, 345, 672, 768,
Sütun Fermanları 636
Swaddling, Judith 385
Sybota Savaşı 571
Syrakusa (Siracusa) 390

Şabaka, Mısır firavunu 84, 411, 417, 436, 444
Şabaka Taşı 84
Şalmaneser I, Asur kralı 275, 289, 292, 294, 300, 307, 318, 391
Şalmaneser III, Asur kralı 366, 367, 369-373, 375, 381, 408
Şalmaneser IV, Asur kralı 391-393, 398, 408, 417
Şalmaneser V, Asur ve Babil kralı 399, 401, 402, 406, 408, 417, 425, 436, 444, 466, 468

Şam 363, 364, 367, 368, 370, 374, 391, 392, 396
Şamaş 426, 427, 429, 431, 433, 436, 438, 440, 441, 468, 480, 494
Şamaş-şum-ukin, Babil veliaht prensi 433, 436, 438, 440, 441, 468, 480, 494
Şamşi-Adad, Asur ve Babil kralı 181-185, 191-193, 199, 204, 264, 375, 376, 377, 381, 394, 398, 408, 417
Şapur I, Pers kralı 792, 794, 800, 803
Şaruhen 226, 228
Şar-Kali-şarri, Akad kralı 144
Şekem 151, 153, 154, 155
Şem 149
Şepseskaf, Mısır firavunu 134, 135
Şeşi 201
Şeşonk, Mısır firavunu 353, 354, 355, 371, 381
Şimatum 15, 804
Şinar 38, 120
Şiptu, Mari Kraliçesi 17, 195
Şu-Sin, Ur kralı 161, 162, 163, 164, 475
Şulgi, Ur kralı 92, 151, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 176, 178, 185, 191, 199, 204
Şuppiluliuma II, Hitit kralı 313, 314, 323, 333
Şutruk-Nahhunte, Elam kralı 406, 407

Ta Chi 320
Tacitus 255, 731, 743, 752, 755, 764
tabutlar, 342
Tai Jia, Shang İmparatoru 246, 248, 253
Talmud 672
Taksila 623, 636, 668
Tan (Zhou Dükü) 330, 333, 341, 362
Tang, Shang İmparatoru 190, 191, 199, 244, 245, 246, 247, 248, 253
Tanis 353, 371, 381, 400, 401
Tanrı 32, 35, 58, 69, 85, 150-152, 155, 156, 157, 261, 343, 344, 347, 349, 353, 365-368, 370, 385, 401, 403, 428, 492, 671, 750, 763, 764, 766, 767, 787, 793, 794, 801, 802
Tanrıların Arabaları (Daniken) 106
Tantamani, Mısır firavunu 433, 434
Tao, Zhou imparatoru 520, 522, 525, 592
Tao-Teh-Ching (Tao: Yol) 592
Taoculuk 592, 593, 775
Tarentum 611, 632
Tarım Havzası 740
Tarquinii 458, 460, 497, 498, 502, 583
Tarquinius, Genç (Görkemli Tarquinius) 500, 501
Tarquinius, Yaşlı (Lucius Tarquinius Priscus; Lucumo) 460, 461, 462, 468, 480, 494, 502, 507, 516
Tarsus 239, 240, 241, 619, 620, 628
taş 30, 37, 40, 42, 45, 58, 68, 69, 75, 76, 99, 100, 101, 105, 106, 107, 110, 111, 136, 145, 152, 195, 197, 206, 234, 255, 302, 308, 343, 389, 426, 431, 461, 475, 500, 505, 527, 537, 549, 565, 570, 575, 643, 681, 731, 762, 788
Taş Devri 74
Tattenai 535
Tauromenium 691
Taygetus dağları 448, 449, 454,
Taylour, William 249
Taxiles, Kral 623
Teb, Mısır 169, 170, 171, 202, 203, 204, 222, 225, 226, 235, 258, 306, 353, 355, 400, 401, 430, 433, 434, 435, 471, 489, 529, 620, 628, 650
Tebriz 400, 405
tehcir 403
Teispes, Anşan kralı 441, 442, 444, 456, 482
Teişabani *bkz.* Karmir Blur
Tektaş Yazıtı 367
tektanrıcılık 262
Telepinu Fermanı 240
Telepinu, Hitit kralı 240, 241, 243
Tema 489, 490
Terah 149, 150, 151, 158, 166, 715
Tertullianus 707
Teti (Seheteptavi), Mısır firavunu 137
Teumann, Elam kralı 438
Teuşpa, Kimmer kralı 431
Thames Nehri 714, 752
Thar çölü 50, 51, 55, 527, 538
Thapar, Romila 13, 54, 634
Thapsus 695
Thebai, Yunanistan 249, 250, 281, 309, 378, 384, 546, 557, 566, 571, 577, 599, 602, 604, 616
Themistokles 558, 559, 564, 565, 566, 567
Themistokles'in Yaşamı (Plutarkhos) 564
Thera 206, 208, 210, 211, 212, 213, 217, 252, 446, 528

Therma Körfezi 544, 546, 566, 602
Thermopylai 546, 556, 557, 560, 564, 566, 578, 586, 608, 615, 666, 671
Theseus 250, 251, 252, 450
Thespia 546
Thessalya 546, 566
Thomas Babington Macaulay 503
Thomas Hyde 66
Thorpe, Nick 32
Thoth 67
Thukydides 208, 209, 283, 308-310, 452, 552, 564, 565, 568, 569, 570, 571, 572, 575, 576
Thurii 570, 574
Ti 58, 420, 421, 422, 423, 424, 517, 588, 676
Tiamat 35
Tiber nehri 383, 386, 387, 457, 458, 460, 462, 498, 499, 502, 503, 583, 611, 657, 710, 727, 733, 744, 761, 798, 801
Tiberius, Roma princeps'i 11, 689, 690, 691, 692, 693, 697, 703, 705, 721, 732, 734, 735, 742, 743, 744, 745, 746, 758, 759, 777, 839, 841, 842
ticaret 18, 53, 65, 72, 75, 88, 100, 102, 125, 127, 130, 139, 151, 152, 153, 178, 205, 208, 210, 211, 220, 238, 249, 252, 282, 348, 349, 350, 373, 382, 383, 385, 390, 396, 398, 431, 455, 457, 461, 476, 485, 490, 495, 496, 497, 499, 504, 515, 612, 673, 679, 682, 683, 685, 689, 699, 732, 771, 773
ticaret, Mısır 88
Tiglat-Pileser I, Asur kralı 393
Tiglat-Pileser II, Asur kralı 393
Tiglat-Pileser III, Asur kralı (Pul) 391, 394, 395, 397-399, 408, 417, 436, 468
Tigurini 712
Ting, Zhou imparatoru 246, 248, 253, 285-289, 292, 319, 320, 517, 518, 519, 525
Tirhaka (Taharka), Mısır firavunu 411, 417, 431, 432, 433, 436, 444
Tiridates, Ermenistan kralı 756
Tissaphernes 576, 596,
Titus, Roma *princeps*'i 388, 457, 758, 762, 763, 764, 770, 776, 778
Titus Tatius, Sabinlerin kralı 388, 457
Tjaru, Ahmose'nin fethi 226, 227
Tomas Didimos 748
Tomas'ın İşleri 748
Tomris, Massaget kraliçesi 526, 527
Toplumsal Savaş 697, 699, 705, 721, 736, 786
Torino Kanonu 47
Toros Dağları 263, 404, 666
Traianus, Roma imparatoru 765-770, 776, 789
Trakya 314, 446, 457, 458, 477, 542, 543, 544, 553, 556, 559, 569, 572, 602, 603, 626, 629, 630, 632, 648, 649, 664, 665, 707, 708, 788, 793
Trakya-Makedonya 632, 649
Trasimene Gölü 659
Trebbia Nehri 659
Trento 498, 505, 672
Tribünler 583, 698
Trigger, Bruce 106
Trinovantes 714, 715, 753, 754
Trogous, Pompeius 585
Troizen 546, 556, 557, 566
Troya 250, 251, 279, 280-284, 289, 292, 302, 308-310, 312-314, 318, 336, 339, 353, 378, 380, 384, 392, 447, 458, 547, 618, 755
Troya Savaşı 280, 283, 309, 310, 336
Tsai 810
Ts'ao P'ei 785
Ts'ao Ts'ao 784
Tso chuan 328, 519
Tsu Yi, Shang İmparatoru 246, 248, 253
Tudhaliya IV, Hitit kralı 293, 294, 299, 300, 307, 313, 318, 323
Tüfek, Mikrop ve Çelik (Guns, Germs, and Steel, Diamond) 27
Tukulti-Ninurta, Asur kralı 9, 294, 295, 296, 297, 299
Tullia 500
Tullus Hostilius 460, 468, 480, 494
Tuna Nehri 541, 542, 543, 765
Tung Cho 783, 784
Türkçe deneme 2
tümülüs kültürü 496
turkuaz ticareti 104
Turuşpa 400, 405
Tuşratta, Mitanni kralı 255, 256, 262, 263, 264, 266, 270, 278
Tutanhamon (Tutanhaten), Mısır firavunu, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 278, 284, 300, 306, 316
Tutmosis I, Mısır firavunu 230, 231, 232

Tutmosis II, Mısır firavunu 230, 232
Tutmosis III, Mısır firavunu 230-234, 236, 237, 239, 240-243, 248, 251, 262, 270, 274, 278, 354
Tutmosis IV. 230, 242, 243, 248, 254, 260, 262, 270, 278
Tuz Bataklığı 701
tuzlanma 162
Tvosret 299
Tzu Ying, Third İmparatoru 646

Ugarit 239, 241, 265, 296, 298, 364, 374, 410
Ujjain 636
Umbria, Umbrialılar 614, 661
Umma 109-111, 113, 115, 119, 123, 124, 130, 142, 148, 160, 163, 164, 166
Umman, modern 73, 74, 127, 145
Umman Körfezi 73, 74, 127
Unas, Mısır firavunu 136, 137
Ur 32, 37, 38, 53, 73, 78, 79, 92, 100, 108, 109, 111, 118, 119, 122, 123, 127, 140, 142, 146-151, 154, 156, 158-161, 163-166, 176-181, 185, 191, 194-196, 198, 199, 204, 364, 373, 374, 400, 406, 427, 430, 471, 489, 490
Ur Standardı 119
Ur-Lugal, Sümer kralı 108
Ur-Nammu, Ur kralı 100, 146-148, 151, 158, 160, 166, 176, 185, 191, 195, 199, 204
Ur-Zababa, Kiş kralı 118
Ur veya Kalde (Keldan) 156
Urmiye Gölü 400, 405, 698,
Urartu 392, 393, 395, 398, 404, 405, 408, 417, 425, 426, 429, 436, 442, 443
Uruk (Varka) 25, 37, 38, 48, 71-80, 90, 93-96, 109, 118-120, 122, 142, 144, 146, 147, 154, 156, 164, 178-181, 196, 198, 373, 374
Uruk Dönemi 72, 80, 90
Urukagina, Lagaş kralı 111-115, 118, 119, 124, 130, 148, 160, 166
Userkaf, Mısır firavunu 136
Utnapiştim 31, 92, 93
Utu 28, 72
Utuhegal, Dört Köşenin kralı 146, 147, 150
Uygarlığın başlangıcı 27
Uzun Duvarlar 569, 595

Üç Krallığın Hikayesi 782, 783
Üç Tanrı-Kral 58
Üçüncü Ara Dönem 306, 307, 312, 345, 353, 355, 371, 381
Üçüncü Budist Konsil 647
Üçüncü Köle Savaşı (Gladyatör Savaşı) 707
Üçüncü Makedonya Savaşı 669, 674, 693, 705
Üçüncü Piramit 133
Üçüncü Pön Savaşı 686, 693, 705
Üçüncü Samnit Savaşı 614, 615, 633
Ürdün Nehri 151, 152, 159, 344, 348, 350, 365, 369, 370, 655

Vadi Alfa 435
Vaha Devletleri 740
Vajji (Vrijji) Konfederasyonu 509
Vakayiname (Sulpicius Severus) 755
Valerianus, Roma imparatoru 794, 795
Vaishyalar 509, 511
Van Gölü 400, 698
Vanga 509
Varro 383, 500, 660
Vatsa krallığı 509
Vasiyetname (Hitit Belgesi) 222
Vaşuganni 239-242, 264-266, 279
Vava 258
Veii 457, 458, 497, 498, 502, 583, 584
Venamun 305
Venusia 657, 660
Vergilius 280, 281, 370
Verona 498, 728
Verres 709
Verus, Lucius, Roma imparatoru 777, 778, 779
Vespasianus, Roma *princeps*'i 752, 758, 759, 760, 762, 764, 770, 776
Vicenza 498, 505
Vidura 337
Viminalis tepesi 461
Vindhya dağları 51, 508, 510, 536
Vitellius 757, 758
Vizigotlar 793, 794
Vologases I, Part kralı 756, 759
Vologases III, Part kralı 767, 770, 789
Vologases IV, Part kralı 779, 789
Volscii 581
Volsinii 497, 498
Vonones I, Part kralı 735, 736, 747, 759
Vyasa 336, 337, 338

Wade-Giles sistemi 59
Wadlow, Robert 347
Waley, Arthur 522
Walker, C. B. F. 66
Wangcheng 331
Wang Fu 773
Wang Mang, Xin imparatoru 738, 739, 741, 759, 774, 841
Wang klanı 737
Wei 319-321, 329, 420, 587, 588, 591, 639, 640, 645
Wei-lieh, Kral 587
Wei-lieh, Kral 587
Wei Nehri 319
Well-Educated Mind, The (Bauer) 129
Wen, Zhou şefi 321, 322, 323, 327, 333, 341, 356, 362, 423, 424, 425, 678
Wendi, Han imparatoru 678, 679, 684, 693, 699, 705
Westcar Papirüsü 102
Wey 329, 331, 419, 420, 421, 523, 587
Who Were the Cimmerians, and Where Did They Come From? (Kristensen) 429
Wolpert, Stanley 291
Woolley, Leonard 32, 33
Wu, Zhou imparatoru 285, 286, 287, 288, 289, 292, 319, 320, 321, 322, 323, 327, 328, 329, 330, 333, 341, 362, 419, 420, 517, 523, 588, 639, 785
Wu ching 328
Wudi, Han imparatoru 679, 682, 684, 693, 699, 701, 702, 705, 739, 740, 741, 759, 773
Wu Dükü 523
Wu Ting, Shang imparatoru 285, 286, 287, 288, 289, 292, 319, 320
Wu-yi, Shang imparatoru 320, 323, 333, 341
Wylie, John 572

Xia Hanedanı 6, 9, 58, 59, 80, 186, 187, 188-191, 244, 245, 359
Xi'an 419, 518
Xiandi, Han imparatoru 784, 785, 789, 803
Xianyun 359, 362
Xingcan Chen 187
Xin Hanedanı 738, 741, 759
Xinzhong Yao 522
Xiongnu 676-679, 681, 699, 700, 701, 740
Xuandi, Han imparatoru 702, 705, 737, 738
Xun Zi 590

yabancılar 120, 203, 556, 624
Yafa 235, 236
Yadu klanı 337
Yahuda 343, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 362, 368, 371, 396, 408, 411, 417, 436, 441, 442, 467, 469, 470, 472, 492, 654, 655, 670, 726, 729, 734, 745, 750, 760, 769
Yahuda kabilesi 368
Yahudiler 254, 403, 466, 535, 671, 672, 750, 758, 767, 779
Yahudilerin savaşları (İosephos) 670
Yahweh 152
Yakın Doğu 78, 100, 144
Yakın İspanya 723, 725
Yakub 343, 344
yanardağlar 210-212, 446,
Yang-shao kültürü 34, 57, 59, 80, 187, 190
Yangtze nehri 55-57, 188, 245, 320, 329, 419, 518, 589, 641, 678, 700, 774, 783, 784
Yao, Kralı 58, 59, 80, 522
Yardley, John 619
yasalar 77, 158, 192, 195, 197, 449, 450, 454, 455, 545, 582, 591, 694, 719
Yebusiler 348
Yehoahaz 466
Yehoram, İsrail kralı 369, 370, 371
Yehoşafat, Yahuda kralı 368
Yehoyakim (Eliakim), Yahuda kralı 466, 469, 470, 472, 473
Yehoyakin, Yahuda kralı 473, 484
Yehu, İsrail kralı 367, 369, 370, 371, 372
Yen 245, 246, 248, 253, 329, 331; 419, 420, 587, 640, 645
Yeni Kartaca 656, 657, 661
Yeni Krallık, Mısır 228, 229, 237, 243, 248, 262, 270, 306
Yeniden doğuş 43, 174, 363, 372, 403, 512, 655
Yen Lo 645
Yeremya 467, 470, 472, 476
Yeroboam I, İsrail kralı 352
Yeroboam II, İsrail kralı 391
Yeşim Kapısı 700,
Yeşu 144, 343-345

Yezreel 364, 369
Yi kabilesi 244-246, 248, 253, 357, 362, 420, 421, 588
Yih, Zhou imparatoru 357, 362
Yin 244-248, 253, 285-288, 319-323, 329, 330
Yi Yin 244, 245, 246
Yonatan 347, 673
Yoşiya, Yahuda kralı 442, 444, 466
Younger, John G. 210
Yu-ch'eng 701
Yu, Zhou imparatoru 359, 360, 362, 646, 701
Yü, Kral 58, 59, 80, 186-191
Yuandi, Han imparatoru 737
Yudhiştra 337-340
Yueh 288, 419, 420, 517, 523, 588, 639
Yuezhi 678, 679, 680, 681, 748
Yukarı Deniz 114, 142, 164, 315
Yukarı Zap nehri 400, 494, 698,
Yunanistan 249, 252, 280, 282, 303, 308, 309, 314, 317, 372, 378, 379, 382, 385, 389, 445, 496, 543, 546, 549, 550, 552, 554, 555, 556, 557, 564, 566, 567, 568, 570, 598, 599, 600, 603, 604, 605, 616, 626, 629, 630, 631, 632, 637, 639, 656, 660, 664, 665, 666, 668, 670, 686, 687, 707, 717, 725, 729
Yunanlar 70, 132, 137, 206, 280, 281, 282, 377, 379, 385, 386, 388, 393, 404, 445, 485, 487, 495, 496, 497, 499, 504, 528, 543, 544, 552, 558, 559, 563, 567, 573, 598, 599, 601, 606, 609, 642, 680
Yunan Dili 13, 47, 68, 104, 133, 150, 210, 234, 370, 377, 380, 385, 465, 549, 613, 649, 673, 680, 720, 801
Zafer Steli 140, 141
Zagros Dağları 40, 74, 108, 119, 141, 182, 198, 238, 266, 375, 404
Zama 657, 662, 663, 674, 693, 705
Zedekya (Mattania), Yahuda kralı 473, 476, 477
Zelotlar 758
Zerdüşt 792
Zerdüştçüler 72
Zeus 283, 385, 395, 449, 451, 452, 543, 570, 671, 672, 748
Zeus-Yahveh 671
Zhangdi, Han imparatoru 771
Zhang, Qian 679-682, 684, 693, 705
Zhang Rang 774
Zhao, Zhou imparatoru 332, 333, 341, 362
Zhaodi, Han imparatoru 702, 705
Zhidi, Han imparatoru 772, 776, 789
zigguratlar 100, 102,
Zimansky, Paul 405
Zimri-Lim, Mari kralı 15,-17, 69, 151, 182, 193, 194, 195
Zizhi Tongjian (Sima Guang) 782
Zoroastrians (Boyce) 792

SUSAN WISE BAUER

ANTİK DÜNYA

İLK KAYITLARDAN ROMA'NIN DAĞILMASINA

Dünya üzerindeki tüm antik dönem uygarlıklarının tarihini okumak istediğiniz halde bu gözünüz korkuttuysa, artık elinizin altında sıkılmadan ve dahası zevk alarak okuyabileceğiniz bir kita var. Bauer'in hem yalın hem de mükemmel bir dille yazdığı *Antik Dünya*, bizi sürükleyici bir tari anlatısıyla buluşturuyor. Böylece bu kalınlıktaki tarih kitaplarının her zaman zor anlaşılır ya da sıkı olmayabileceğini kanıtlıyor.

Dünya tarihini *Antik*, *Ortaçağ*, *Rönesans* ve *Modern* olmak üzere dört ana dönem halinde ele ala serinin ilk kitabı, tüm antik dönem uygarlıklarını her birinin ayırt edici özelliklerini de ihmal etmede eşzamanlı olarak anlatıyor. İlk yazılı kayıtlardan Roma'nın çöküşüne kadar olan dönemdeki tüm dünya uygarlıklarının hikâyesine özenle hazırlanmış çok sayıda harita, fotoğraf ve her bölümün sonundak zaman çizelgeleri eşlik ediyor. İnsanların umutlarıyla kaygılarını yansıtan epik öykü ile efsanelerin kral ve liderlerin kişisel mektupları ile resmi kayıtların özenle kullanıldığı anlatı, insan seslerinin d duyulduğu son derece canlı bir tarihle baş başa bırakıyor bizi.

Susan Wise Bauer on yaşında Latince öğrendi, on yedi yaşında koleje başlayıncaya kadar ebeveynlerini rehberliğinde evde klasik eğitim gördü. Edebiyat, Amerika ve din tarihi alanlarında uzmanlaştığı çok yönlü ve kapsamlı eğitim sürecinde dağarcığına Yunanca, İbranice, Aramice ve Korece gibi dilleri d ekleyerek çalışmaları için sağlam bir altyapı oluşturdu. Evde öğretim alanındaki en önemli uzmanlarda biri olarak kabul edilen Bauer'in, özellikle hem gençler hem de yetişkinlere yönelik tarih kitapları benze çalışmalar arasından hızla sıyrılarak güvenilir ve çoksatan eğitim kitapları arasında yerini aldı.

"Dönemin tarihsel malzemesine hâkimiyeti ve dilinin mükemmelliği sayesinde antik dünya tarihiyle ilgilenenler için harika bir başlangıç kitab
– *Publishers Week*

"Açıklayıcı ve canlı bir anlatım
– *Bookli*

"Antik dünya tarihi üzerine doktora yapma peşinde koşmayanlara yetecek ölçüd detay vererek Çin, Hindistan, Ortadoğu, Mısır ve Avrupa uygarlıkları kolayca kavranan tarihsel referanslarla ve çok açık bir dille anlatıyor.
– United State Naval Academ

ALFA Basım Yayım Dağıtım
Ticarethane Sokak, No: 53, 34110
Cağaloğlu / İstanbul
T. 0212 513 3420 (pbx)
F. 0212 519 3300
www.alfakitap.com

ALFA TARİH
ISBN: 978-605-106-819-0